

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

DİVĀNU LUGĀTİ'T-TÜRK'E GÖRE XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇE
BİLGİSİ

Doktora Tezi

Akartürk KARAHAN

Ankara-2009

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

DİVĀNU LUGĀTİ'T-TÜRK'E GÖRE XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇE BİLGİSİ

Doktora Tezi

Akartürk KARAHAN

Tez Danışmanı
Doç.Dr. Jale DEMİRCİ

Ankara-2009

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

DİVĀNU LUGĀTİ'T-TÜRK'E GÖRE XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇE BİLGİSİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Jale DEMİRCİ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Doç.Dr. Jale DEMİRCİ

.....

Prof. Dr. Aysu Ata

.....

Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk

.....

Prof. Dr. Sema Barutcu Özönder

.....

Doç. Dr. Mevlüt Gültekin

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi 18. 06. 2009

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (13/05/2009)

Akartürk KARAHAN

.....

ÖNSÖZ

XI. yüzyılda yaşamış olan Kâşgarlı Mahmud, Karahanlı Devleti hükümdar ailesine mensup, iyi eğitilmiş bir kimsedir. Uzun yıllar Karahanlı Devleti sınırları dahil olmak üzere, çeşitli Türk yurtlarını baştan sona gezmiş, gezdiği yerlerin halklarını, boylarını, coğrafyalarını, kültürlerini, dillerini ve birçoklarını notlarına aktarmıştır. Notlarını “Türk Lehçeleri Divanı/ Sözlüğü” anlamında *Dīvānu Luġāti’t-Türk* adıyla Arap dilbilim ve sözlükçülük kurallarına uygun biçimde düzenleyerek Bağdat’ta Halife al- Muktaḍī’ye sunmuştur. Eseri yazış amacı ise Türkçenin Arapça kadar zengin ve köklü bir dil olduğunu göstermek, belki de böylelikle İslam etkisiyle ön plana çıkan Arapça karşısında Türkçenin küçümsenmeyecek bir dil olduğunu göstermek olmuştur. Kâşgarlı Mahmud’un Türk dili üzerine ortaya koyduğu eser, salt bir sözlük ve gramer kitabı olmayıp, dönemin Türk dünyasını siyasi, sosyal ve kültürel açıdan çok yönlü olarak, geniş bir dil malzemesiyle veren ansiklopedik bir eserdir. İçerdiği çeşitli lehçelere ait beşyüzün üzerindeki sözcük malzemesiyle ve gramer özetleriyle *Dīvān*, döneminin karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü ve Türk lehçeleri el kitabı özelliği de taşımaktadır.

Dillerin ortaya çıkışından itibaren dil içinde varyantların hatta lehçelerin oluşması kaçınılmazdır. Türkçenin ilk devirlerinden itibaren lehçe ayrışmalarının olduğu, tarihî ve filolojik kaynaklardan tespit edilebilmektedir. Daha Eski Türkçe dönemi için *ny* > *n* ve *y* ağızlarından bahsedilmektedir. Takip eden devirlerde de Orta Asya, Harezm, Altın Orda, Deşt-i Kıpçak, Mısır, Suriye, Anadolu vd. sahalara ait eserlerde lehçe ayrımları gözlenmektedir. Ancak ilk olarak Türk lehçelerinin adlarının ve lehçe özelliklerinin ifade edilmesi Kâşgarlı Mahmud tarafından gerçekleştirilmiştir. Kâşgarlı, Arapça yazdığı sözlüğünde dönemin ölçünlü Türkçesi (=Hakaniye Türkçesi) yanında Oğuz, Kıpçak, Çiğil, Uygur, Argu, Kençek, Yağma, Tuhsı, Oğrak, Suvar, Yemek, Peçenek, Bulgar, Kay, Tatar, Çömül, Yabaku ve diğer boyların dil malzemesini de vermiştir. Kâşgarlı’nın eseri, XI. yüzyıl Türk boyları ve bu boylara ait önemli lehçe özelliklerini ortaya koyması; tarihî Türk dillerinin şekillenme ve gelişme süreçlerine ışık tutması; modern Türk lehçelerindeki ses bilimsel ve sözvarlığı özelliklerinin tarihteki durumlarını göstermesi bakımından önemli bir kaynaktır.

Türk lehçe bilimi açısından önemi nedeniyle Kâşgarlı Mahmud’un eserindeki lehçeler bugüne kadar makale düzeyindeki bazı çalışmalarda ele alınmıştır. Bu tezde *Dīvānu*

Luġāti't-Türk'te bahsedilen lehçeler, yazı dilinden ayrılan özellikler topluca ele alınmış, Eski Türk yazı dili geleneğinden ayrılan yönleri, Türk dilinin tarihî süreci içerisindeki durumları, modern Türk lehçeleriyle bağlantıları üzerinde durulmuştur.

Son olarak tez çalışmam süresince desteğini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Jale Demirci'ye teşekkürü bir borç bildiğimi belirtmek isterim. Ayrıca tez izleme toplantılarında bu tezin raporlarını dikkatle inceleyip, yol gösteren hocalarım Prof. Dr. Aysu Ata ve Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk'a; doktora süresince içten desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Leylâ Karahan'a teşekkür ederim.

Akartürk Karahan

İÇİNDEKİLER

0. GİRİŞ:.....	7
0.1. KONU	7
0.2. İNCELEME YÖNTEMİ	9
0.3. KONU KÜLLİYATI:.....	12
0.4. KISALTMALAR:.....	21
0.5. İŞARETLER:	26
BİRİNCİ BÖLÜM:.....	31
XI. YÜZYIL TÜRK DÜNYASI VE TÜRK LEHÇELERİ KONUŞURLARI	31
1.1. XI. YÜZYILDA TÜRK DÜNYASININ SINIRLARI VE TÜRK DÜNYASINDA GENEL SİYASÎ DURUM:.....	31
1.2. KÂŞGARLI MAHMUD'A GÖRE XI. YÜZYILDA TÜRKÇE KONUŞAN BOY VE TOPLULUKLAR:	35
1.2.1. TEK DİLLİ TÜRK TOPLULUKLARI:	39
1.2.1.1. ORTAK TÜRKÇE MUHİTİ İÇİNDEKİ TÜRK TOPLULUKLARI:	39
1.2.1.1.1. Çiğil (çigil):.....	39
1.2.1.1.2. Kıpçak (kıpçak):	42
1.2.1.1.3. Yemek (yemāk):.....	46
1.2.1.1.4. Oğrak (oğrak, kara yığaç):	49
1.2.1.1.5. Oğuz (guzziyya):	50
1.2.1.1.6. Tuhsı (tuhsı, tuhsı çigil):.....	54
1.2.1.1.7. Uygur (uygur):	56
1.2.1.1.8. Yağma (yağma):	60
1.2.1.2. ORTAK TÜRKÇE MUHİTİ DIŞINDAKİ TÜRK TOPLULUKLARI:.....	62
1.2.1.2.1. Bulgar (bulğār):.....	62
1.2.1.2.2. Suvar (suvār):.....	65
1.2.2. İKİ DİLLİ TOPLULUKLAR:.....	68
1.2.2.1. KARAHAANLI ÜLKESİNDEKİ İKİ DİLLİ TÜRKLER:	68
1.2.2.1.1. Argu (argu):	68
1.2.2.1.2. Kençek (kānçāk):.....	70
1.2.2.2. KUZEY BOZKIRLARINDAKİ İKİ DİLLİ TÜRKLER:	71
1.2.2.2.1. Basmıl (basmıl):.....	72
1.2.2.2.2. Çömül (çömül):.....	75
1.2.2.2.3. Kay (kāy):	76
1.2.2.2.4. Tatar (tatār):.....	78
1.2.2.2.5. Yabaku (yabāku):.....	79
1.2.2.3. İKİNCİ DİLLERİ TÜRKÇE OLAN YABANCI TOPLULUKLAR:	81
1.2.2.3.1. Hotan (hotan):.....	81
1.2.2.3.2. Soğd (soğd, soğdāk):.....	84
1.2.2.3.3. Tibet (tübüt):	85
1.2.3. KÂŞGARLI'NIN LEHÇE ÖZELLİKLERİNE DEĞİNDİĞİ ŞEHİR HALKLARI:	86
1.2.3.1. Balasagun (balāsāgūn):.....	86
1.2.3.2. Barsgan (barsgān):	88
1.2.3.3. Kâşgar (kāşgar, ordu känd, Aşağı Çin):	89
1.2.3.4. Kuça (kuça, kūsān):.....	91
1.2.3.5. Sayram (sayram, isbīcāb):.....	92
1.2.3.6. Uç (uç):.....	94
İKİNCİ BÖLÜM.....	95
DİVĀNU LUĠĀTİ'T-TÜRK'ÜN LEHÇE SÖZ VARLIĞININ YAZIMI	95
2.1. DİVĀNU LUĠĀTİ'T-TÜRK'ÜN VE DÖNEMİNİN YAZIMINA GENEL BİR BAKIŞ: 96	

2.2. LEHÇE KAYDI OLAN SÖZCÜKLERDEKİ GENEL YAZIM ÖZELLİKLERİ	98
2.2.1. ÜNLÜLERİN YAZIMI:.....	98
2.2.1.1. Söz başında Ünlülerin Yazımı:.....	99
2.2.1.2. İlk Hecede Ünlülerin Yazımı:.....	102
2.2.1.3. Söz içinde Ünlülerin Yazımı:.....	103
2.2.1.4. Söz sonunda Ünlülerin Yazımı:.....	104
2.2.1.5. Uzun Ünlülerin Gösterimi:.....	104
2.2.2. ÜNSÜZLERİN YAZIMI:.....	106
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:.....	111
SES BİLGİSİ BAKIMINDAN XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ.....	111
3.1. KÂŞGARLI MAHMUD'A GÖRE XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNİN ÜNLÜ DÜZENİ:	
.....	111
3.1.9. Uzun Ünlüler:.....	113
3.2. ÜNLÜ NÖBETLEŞMELERİ:	115
3.2.1. a ~ ä Nöbetleşmesi:.....	116
3.2.2. a ~ ı Nöbetleşmesi:.....	116
3.2.3. a ~ i Nöbetleşmesi:.....	116
3.2.4. ä ~ i Nöbetleşmesi:.....	116
3.2.5. o ~ a Nöbetleşmesi:.....	116
3.2.6. u ~ ı Nöbetleşmesi:.....	117
3.2.7. ü ~ i Nöbetleşmesi:.....	117
3.2.8. ä ~ e Nöbetleşmesi:.....	117
3.2.9. a ~ u Nöbetleşmesi:.....	117
3.2.10. ä ~ ü Nöbetleşmesi:.....	118
3.2.11. ä ~ ö Nöbetleşmesi:.....	118
3.3. ÜNLÜ DÜŞMESİ:.....	118
3.4. KÂŞGARLI MAHMUD'A GÖRE XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNİN ÜNSÜZ	
DÜZENİ:.....	119
3.4.1. Dudak ve Diş-dudak Ünsüzleri	120
3.4.10. /p/ Ünsüzü:.....	120
3.4.11. /b/ Ünsüzü:.....	121
3.4.12. /m/ Ünsüzü:.....	122
3.4.13. /w/ Ünsüzü:.....	123
3.4.14. /v/ Ünsüzü:.....	123
3.4.15. /f/ Ünsüzü:.....	124
3.4.2. Diş ve dişeti Ünsüzleri	124
3.4.20. /t/ Ünsüzü:.....	124
3.4.21. /d/ Ünsüzü:.....	125
3.4.22. /ḍ/ Ünsüzü:.....	125
3.4.23. /j/ Ünsüzü:.....	126
3.4.24. /c/ Ünsüzü:.....	126
3.4.25. /ç/ Ünsüzü:.....	126
3.4.26. /s/ Ünsüzü:.....	127
3.4.27. /z/ Ünsüzü:.....	128
3.4.28. /ş/ Ünsüzü:.....	128
3.4.29. /n/ Ünsüzü:.....	129
3.4.291. /l/ Ünsüzü:.....	130
3.4.292. /r/ Ünsüzü:.....	130
3.4.3. Ön damak Ünsüzleri:.....	131
3.4.30. /k/ Ünsüzü:.....	131

3.4.31. /g/ Ünsüzü:.....	132
3.4.32. /y/ Ünsüzü:.....	132
3.4.4. Art damak Ünsüzleri:.....	133
3.4.40. /k/ Ünsüzü:.....	133
3.4.41. /ğ/ Ünsüzü:.....	134
3.4.42. /h/ Ünsüzü:	134
3.4.43. /h/ Ünsüzü:	135
3.4.44. /η/ Ünsüzü:	135
3.5. ÜNSÜZLERDE GÖRÜLEN SES OLAYLARI	136
3.5.01. /y-/ SESİNİN DURUMU:	136
3.5.01.1. /y-/'nin korunması:	136
3.5.01.2. /y-/ > Ø :	137
3.5.01.3. /y-/ > /c-/ :	139
3.5.02. ÖTÜMLÜLEŞME	142
3.5.02.1. /t-/ > /d-/ :.....	142
3.5.02.2. /-t/ > /-d/ :.....	144
3.5.02.3. /-s/ > /-z/ :.....	144
3.5.03. ÖTÜMSÜZLEŞME:.....	145
3.5.03.1. /-b-/ > /-p-/ :.....	145
3.5.03.2. /-ğ-, -ğ/ > /-k-, -k/ :	145
3.5.03.3. /-d-/ > /-t-/ :.....	146
3.5.03.4. /-z-/ > /-s-/ :.....	146
3.5.04. SIZICILAŞMA:	147
3.5.04.1. /ç-/ > /ş-/ :.....	147
3.5.04.2. /-ç-/ > /-ş-/ :.....	148
3.5.04.3. /-ğ-/ > /-h-/ :.....	148
3.5.04.4. /-g-/ > /-h-/ :.....	149
3.5.04.5. /k-, -k-/ > /h-, -h-/ :	149
3.5.04.6. /-ğ-, -g/ > /-w-/ ~ /-v-/ :	150
3.5.04.7. /-b-, -p/ > /-w-/ ~ /-v-/ :.....	151
3.5.05. AKICILAŞMA:.....	152
3.5.05.1. /b-/ > /m-/ :.....	152
3.5.05.2. /-g-, -g/ > /-y-, -y/ :	153
3.5.06. SÜREKSİZLEŞME:.....	154
3.5.06.1. /-ş-/ > /-ç-/ :.....	154
3.5.07. /-d-, -d/ SESİNİN DURUMU:.....	154
3.5.07.1. /-d-, -d/ > /-d̥-, -d̥-/ :.....	155
3.5.07.2. /-d-, -d/ > /-y-, -y/ :	156
3.5.07.3. /-d-, -d/ > /-z-, -z/ :	158
3.5.08. /ń/ SESİNİN DURUMU:.....	159
3.5.09. BOĞUMLANMA NOKTASI BAKIMINDAN BENZEŞME:	161
3.5.09.1. /s-/ > /ş-/ :.....	161
3.5.09.3. /-z/ > /-j/ :	162
3.5.10. ÜNSÜZ NÖBETLEŞMELERİ	162
3.5.10.1. /-g-/ ~ /-ğ-/ Nöbetleşmesi:	162
3.5.10.2. /-ğ-/ ~ /-η-/ Nöbetleşmesi:.....	162
3.5.10.3. /-n-, -n/ ~ /-η-, -η/ Nöbetleşmesi:.....	163
3.5.10.4. /-m-, -m/ ~ /-η-, -η/ Nöbetleşmesi:.....	163
3.5.10.5. /-w-, -w/ ~ /-v-, -v/ Nöbetleşmesi:	163
3.5.10.6 /-r-/ ~ /-l-/ Nöbetleşmesi:.....	165

3.5.10.7. /-n-/ ~ /-l-/ Nöbetleşmesi:	165
3.5.11. ÜNSÜZ TÜREMELERİ	165
3.5.11.1. /h-/ türemesi:	165
3.5.11.2. /y-/ türemesi:.....	166
3.5.11.3. /-t-/ türemesi:.....	167
3.5.12. ÜNSÜZ DÜŞMELERİ:.....	168
3.5.12.1. /-y-, -y/ > Ø :.....	168
3.5.12.2. /k-/ > Ø :.....	168
3.5.12.3. /-r-/ > Ø :.....	168
3.5.12.4. /-G-, -G / > Ø:	169
3.5.12.5. /h-/ > Ø:.....	170
3.5.12.6. /-d-/ > Ø:	171
3.5.12.7. /-m-/ > Ø:	171
3.5.13. GERİLEYİCİ BENZEŞME:	171
3.5.14. YER DEĞİŞTİRME	172
3.5.15. DİĞER SES OLAYLARI:	173
3.5.15.1. /-d-/ > /-v-/ ~ /d /:.....	173
3.6. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNDE MORFO-FONEMİK DEĞİŞKELER:.....	174
3.6.1. EDAT VE EKLERİN ÜNLÜLERİNDE DEĞİŞKELER.....	174
3.6.1.1. Soru Edatının Ünlüsünde U ~ I :.....	174
3.6.1.2. Geniş Zaman Ekinin Ünlüsünde A~ U ~ I :.....	175
3.6.1.3. Geçmiş Zaman Ekinin Ünlüsünde A ~ U ~ I.....	176
3.6.2. EKLERİN ÜNSÜZLERİNDE DEĞİŞKELER	177
3.6.2.1. Edilgenlik Ekinde /n/ ~ /l/ :.....	177
3.6.2.2. Ettirgenlik Eklerinde /r/ ~ /z/ :	178
3.6.2.3. Geçmiş Zaman Fiil Çekimi 2. Teklik Kişi Ekinde /η/ ~ /g/	179
3.6.2.4. Ad Durum Eklerinde /k/ ~ /ğ/.....	180
3.6.2.5. Ettirgenlik ekinde /-t-/ ~ /-d-/.....	181
3.6.2.6. /g/ SESİNİN DÜŞMESİ:	182
3.6.2.6.1. Fiilden İsim Yapma Ekinde /g/ > Ø :.....	182
3.6.2.6.2. -GAn sıfat-fiil ekinde /G/ > Ø :	183
3.6.2.6.3. Fiilden Fiil Yapma Ekinde /g/ > Ø:.....	183
3.6.2.7. GENİŞ ZAMAN EKİNDE HECE YUTUMU	184
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:.....	185
BİÇİM BİLGİSİ BAKIMINDAN XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ:	185
4.1. SIFAT-FİİL EKLERİNDE LEHÇELERARASI DEĞİŞKELER:	185
4.1.1. -GULXk ~ -IGsAk ~ -IGsI Ekli Sıfat-Fiiller:	185
4.1.2. -GU ~ -AsI Ekli Sıfat-Fiiller:	188
4.1.3. -GAn ~ -Ak Ekli Sıfat-Fiiller:.....	191
4.1.4. -GUÇI ~ -dAÇI Ekli Sıfat-Fiiller:	193
4.1.5. -mAdAÇI ~ -mAGLI Ekli Sıfat-Fiiller:.....	195
4.2. SIFATLARDA PEKİŞTİRME:	195
4.3. ZAMAN VE KİP EKLERİNDE LEHÇELERARASI DEĞİŞKELER:	196
4.3.1. Emir Kipinde Farklılıklar:.....	196
4.3.1.1. Teklik 2. Kişi Emir Eki:.....	197
4.3.1.2. Çokluk 2. Kişi Emir Eki:	198
4.3.2. Geçmiş Zaman Fiil Çekim eki -dX ~ -dXk:	199
4.4. OLUMSUZLUK: ärmäs/ tægül Olumsuzluk Edatları:	200
BEŞİNCİ BÖLÜM:	202
XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ SÖZ VARLIĞININ ANLAM ÖZELLİKLERİ.....	202

5.1. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ SÖZ VARLIĞINDA EŞ DEĞERLİK:	202
5.1.1. DĪVĀN'IN BĪRE BİR EŞ DEĞER LEHÇE SÖZ VARLIĞI:.....	203
5.1.1.1. Bire Bir Eş Değer Fiiller:	203
5.1.1.2. Bire Bir Eş Değer Eşya ve Alet Adları:	205
5.1.1.3. Bire Bir Eş Değer Hayvan Adları:	206
5.1.1.4. Bire Bir Eş Değer Bitki Adları:	207
5.1.1.5. Bire Bir Eş Değer Akrabalık Adları:	208
5.1.1.6. Bire Bir Eş Değer Zaman, Renk, Organ vd. Adları:	209
5.1.1.7. Bire Bir Eş Değer Sıfatlar:.....	210
5.1.1.8. Bire Bir Eş Değer Edat ve Zarflar:	211
5.1.2. DĪVĀN'IN BĪRE ÇOK EŞ DEĞER LEHÇE SÖZ VARLIĞI:	212
5.1.3. DĪVĀN'IN BĪRE HİÇ EŞ DEĞER LEHÇE SÖZ VARLIĞI:	213
5.1.3.1. Meslek, Sanat, Zanaat Terimlerinde Bire Hiç Eş Değerlik:	214
5.1.3.2. Hayvan Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:	214
5.1.3.3. Bitki Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:	215
5.1.3.4. Yemek Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:.....	215
5.1.3.5. Giyim-Kuşam, Dokuma vb. Adlarda Bire Hiç Eş Değerlik:	216
5.1.3.6. Sosyal Yapı, Sosyal Kurallar ve İnanışlarla İlgili Bire Hiç Eş Değerlik:	217
5.1.3.7. Hitap İfadeleri ve Unvanlarda Bire Hiç Eş Değerlik:.....	218
5.1.3.8. Alet ve Eşya Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:.....	218
5.1.3.9. Fiillerde Bire Hiç Eş Değerlik:.....	219
5.2. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ SÖZ VARLIĞINDA YALANCI EŞ DEĞERLİK:.....	219
5.2.1. Yalancı Eş Değer Fiiller:.....	220
5.2.2. Yalancı Eş Değer Adlar:.....	225
ALTINCI BÖLÜM.....	231
DİL VE LEHÇELERARASI İLİŞKİLER	231
6.1. ESKİ TÜRK YAZI DİLİ VE XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ	231
6.2. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER:.....	237
6.2.1. OĞUZ-KIPÇAK ₁ LEHÇE İLİŞKİLERİ:.....	238
6.2.2. OĞUZ- ARGU LEHÇE İLİŞKİLERİ:.....	240
6.2.3. KIPÇAK ₂ -YEMEK-BULGAR-SUVAR LEHÇE İLİŞKİLERİ:.....	241
6.3. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNDE YABANCI DİLLERİN ETKİSİ	243
6.3.1. OĞUZ LEHÇESİNDE YABANCI ETKİLER:	244
6.3.2. ÇİĞİL LEHÇESİNDE YABANCI ETKİLER:	246
6.3.3. KENÇEK LEHÇESİNDE YABANCI ETKİLER:	247
6.3.4. ARGU LEHÇESİNDE YABANCI ETKİLER:	248
6.3.5. DİĞER LEHÇELERDE YABANCI ETKİLER	249
6.4. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNİN MODERN TÜRK LEHÇELERİYLE OLAN İLİŞKİLERİ.....	250
6.4.1. Tarihî Argu-Modern Argu (=Halaç):	251
6.4.2. Tarihî Oğuz- Modern Oğuz:	256
6.4.3. Tarihî Kıpçak-Modern Kıpçak:	266
6.4.4. DİĞER TARİHİ LEHÇELER- MODERN TÜRK LEHÇELERİ:	268
6.4.4.1. Karluk lehçesi:	268
6.4.4.2. Yağma lehçesi:.....	269
6.4.4.3. Çiğil lehçesi:	271
6.4.4.4. Kençek lehçesi:	273
YEDİNCİ BÖLÜM	276
XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ SÖZ VARLIĞI	276

SONUÇ:.....	725
GENEL KAYNAKÇA VE KISALTMALAR:.....	732
ÖZEL ADLAR VE SÖZCÜK DİZİNİ.....	761

0. GİRİŞ:

0.1. KONU

“*Dīvānu Luġāti’t-Türk’e Göre XI. yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*” başlıklı bu tezin konusunu kısaca, Kâşgarlı Mahmud’un “*Dīvānu Luġāti’t-Türk*” adlı kitabında bahsettiği Türk lehçeleri ve bu lehçelerin tarihî süreç içerisindeki durumları oluşturmaktadır. Bilindiği gibi *Dīvānu Luġāti’t-Türk* (Dīvān), “Türk Lehçeleri Divanı” anlamına gelmekte, Kâşgarlı Mahmud’un yaşadığı dönem olan XI. yüzyıl Türk lehçelerinin birçoğu hakkında ses, biçim, anlam, söz varlığı düzeyinde bilgiler içermektedir. Bahsedilen lehçelerin konuşuru olan boylar, topluluklar hakkında da tarihî ve sosyolojik bilgiler Dīvān’da yer almaktadır. Ancak Dīvān’daki bu bilgiler lehçelere göre ayrı başlıklar ya da bölümler olarak söylenmemiş, genel olarak Türkçenin ele alındığı sözlükte yeri geldikçe anılmış, dağınık bilgilerdir. Dīvān’ın temelini Karahanlı Türkçesi, Kâşgarlı Mahmud’un tabiriyle “Türkçe” dil malzemesi oluşturmakta, lehçeler ölçünlü dilden ayrıldıkları noktalarda sözlük içinde yer almaktadır.

Her ne kadar Kâşgarlı, “*Ben şehirler, bozkırlar boyunca dolaştım ve Türklerin, Türkmen-Oğuzların, Çiğillerin, Yağmaların, Kırgızların dillerini ve şiirlerini öğrendim. Ben onlar (Türkler) arasında dili en doğru konuşan, en eğitilmiş, soyu en köklü, mızrak atmakta en iyi olan biriyim. Öyle ki, onların (Türklerin) tüm gruplarının lehçesini mükemmel bir biçimde öğrendim ve doğru bir düzenle bu kitapta topladım*” (DLT: 3; CTD I: 70; DLTt I: 4) dese de, Dīvān’da lehçeler aynı ölçüde ele alınmamıştır. Dīvān’da, bazı lehçelerle ilgili dil özellikleri ayrıntılı olarak verilirken, bazı lehçelere ise birkaç kayıtla yer verilmiştir. Kâşgarlı’nın kayıtlarında en fazla ölçünlü dil olan Hakaniye Türkçesi ve ikinci derecede Karahanlı Devleti sınırları içerisindeki Çiğil, Yağma, Tuhsı, Argu, Kençek vd. toplulukların dilleri yer almaktadır. Bu nedenle Kâşgarlı’nın ölçünlü Türkçe ve bunun etrafında gelişen lehçelerle ilgili verdiği bilgiler birinci dereceden güvenilir görülmekte; ikinci derecede Oğuz lehçesiyle ilgili kayıtları dikkate alınmakta; Karahanlı ülkesine daha uzaktaki Kırgız, Peçenek, Bulgar, Suvar vd. Türk topluluklarının dilleriyle ilgili kayıtlara ise ihtiyatla yaklaşılmaktadır (Bkz. BANGUOĞLU 1960: 23).

Eski Türkçe ölçünlü dili dışında lehçelerin olduğu, lehçelere ait müstakil eserler olmasa da, bir gerçektir. Eski Türkçe döneminde lehçelerin varlığını, Eski

Türkçe eserlere yansıyan lehçe ve ağız özelliklerinde görebiliyoruz. İslam öncesi Eski Türkçe metinlerinde görülen lehçe özelliklerinden Gabain (1988) başta olmak üzere bazı Türkologlar kısaca bahsetmiş olmakla birlikte, Eski Türkçedeki lehçelere özgü özellikler Peter Zieme'nin doktora tezinde¹ ilk olarak etraflıca incelenmiştir. Daha sonra Zieme ve G. Hazai tarafından, bu çalışmanın bir özeti mahiyetinde bir makalede de Eski Türkçenin lehçeleri ele alınmıştır (bkz. HAZAI-ZIEME 1970).

XI. yüzyıl Türk lehçelerinden ise Dīvān'da bizzat adlarıyla bahsedilmiştir. Kâşgarlı'nın döneminin ve ülkesinin ölçünlü dili olan Karahanlı Türkçesi dışında dil özelliklerini verdiği, lehçe ayrılıklarına değindiği boy, topluluk ve şehirler şunlardır: *Karluk, Yağma, Çiğil, Kıpçak, Yemek, Oğrak, Oğuz, Tuhsi, Uygur, Bulgar, Suvar, Argu, Kençek, Basmlı, Çömül, Kay, Tatar, Yabaku, Hotan, Soğd, Tübüt, Balasagun, Barsgan, Kâşgar, Kuça, Sayram, Uç*. Dīvān'daki lehçe malzemesi, çoğunlukla makale düzeyinde bazı çalışmalarda ele alınmıştır. Dīvān'daki lehçelere ilk olarak Emre (1941) tarafından bir makalede yer verilmiştir, ancak 7 sayfalık bir makale çerçevesinde yalnızca Kâşgarlı Mahmud'un lehçeleriyle ilgili kayıtları sıralanmış, herhangi bir yorum getirilmemiştir. Bulgarca veriler Pritsak (1959) tarafından değerlendirilmiş, bazı Kıpçak kayıtları da bu makalede Bulgar kayıtlarıyla birlikte ayrıntılı olarak incelenmiştir. Pritsak'ın bu makaledeki Bulgar ve kısmen de Kıpçak, Suvar lehçeleriyle ilgili inceleme ve yorumları dikkate değerdir. Oğuzca veriler Korkmaz (1995₂), Banguoğlu (1959, 1960) tarafından makale düzeyinde işlenmiş ve Çoban (2005) tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Kençekçe veriler ilk olarak Gökdağ (2007)'in makalesinde incelenmiş, Kençeklerin tarih içerisindeki durumlarına değinilmiş, daha sonra Güner (2009)'in makalesinde konu tekrar ele alınmıştır. Dīvān'daki Argucaya Doerfer (1987₁) dikkat çekmiş ve tarihî-modern dil bağlantılarına temas etmiştir. Doerfer'in Argu lehçesiyle bugünkü Halaçça arasındaki benzerliği ortaya koyması önemlidir. Dīvān'daki Uygurca veriler Banguoğlu (1958) tarafından değerlendirilmiştir. Ayrıca 2008 yılının UNESCO tarafından Kâşgarlı Mahmud yılı ilan edilmesi nedeniyle, dünyanın birçok yerinde yıl içinde düzenlenen Kâşgarlı Mahmud ve *Dīvānu Luğātī't-Türk* konulu birçok yayın ve etkinliklerde de Kâşgarlı Mahmud'un lehçe kayıtlarına değinen bazı çalışmalar olmuştur. Bu son yayınlar içerisinde Dīvān'ın dil, kültür, tarih verileri bakımından

¹ Peter Zieme, *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichäisch-türkischen Turfantexte*, Berlin Humboldt Üniversitesi, Asya Bilimleri Bölümü (yayınlanmamış doktora tezi), Berlin, 1969. (bkz. RÖHRBORN 2004: 133).

çok yönlü olarak değerlendirildiği “Kâşgarlı Mahmûd Kitabı” adlı seçki kitap ve bu kitap içerisinde yer alan lehçe bilimi açısından Dîvân’daki kayıtların değerlendirildiği Killi (2008)’nin makalesi dikkate değer çalışmalardır.

Bu tezde Kâşgarlı Mahmud’un naklettiği lehçelerin tamamı ile ölçünlü dilden ayrılan değişkeler ele alınmış, bu lehçelerin Eski Türkçe içerisindeki yerine, tarihî lehçelerdeki görünümüne ve modern Türk lehçeleriyle bağlantılarına temas edilmiştir.

0.2. İNCELEME YÖNTEMİ

“*Dîvānu Luġāti’t-Türk’e göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*” adlı bu tezde, Kâşgarlı Mahmud’un naklettiği lehçelere ait dil malzemesi, tarihî ve modern karşılaştırmalı yöntemle, eş zamanlı ve art zamanlı olarak incelenmiştir. Eş zamanlı olarak, Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerini içine alan Eski Türkçe dönemi ile, Dîvân’da bahsedilen lehçeler karşılaştırılmış, bu lehçelerin Eski Türkçe ile ayrıldığı ve birleştiği noktalara temas edilmiştir. Art zamanlı olarak, bahsi geçen lehçe malzemesi Eski Türkçe sonrasındaki tarihî lehçelerle ve modern lehçelerle karşılaştırılmış, benzerlikler ve farklılıklar dile getirilmiştir.

Birinci bölümde “*XI. Yüzyıl Türk Dünyası ve Türk Lehçeleri Konuşurları*” başlığıyla, öncelikle mevcut kaynaklara göre XI. yüzyılın Türk dünyasının siyasi ve coğrafi sınırları ana hatlarıyla çizilmiş, ardından Kâşgarlı’nın lehçeler hakkında verdiği bilgiler, bu bağlam içinde değerlendirilmiştir. Lehçeler, Kâşgarlı Mahmud’un zaman zaman dile getirdiği cümlelerden yola çıkılarak, sosyo-lingüistik bir sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur. Bu sınıflandırmada, tek dilli, iki dilli vb. ölçütler esas alınmıştır. Kâşgarlı Mahmud, tek dilli olan ve yabancılarla karışmayan Türk boylarının dillerini en fasih Türkçe olarak değerlendirmiş ve tek dilliliği Arapça *lisānan vāhidan* (DLT: 24; CTD I: 83; DLTt I: 29) ve *luġati vāhidatun* (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29) ifadeleriyle belirtmiştir. Dîvân’da Türkçenin yanı sıra başka bir dil daha konuşan topluluklar ise Türkçeden başka ayrı bir dile sahip yani Arapça *luġatun uhrā* (DLT: 24-25; CTD I: 83-84; DLTt I: 30) ifadesiyle belirtilmiş ve bu tezde iki dilli topluluklar olarak ele alınmıştır. Kâşgarlı Mahmud, iki dilli olarak Karahanlı Devleti sınırları içinde Soğdak, Argu, Kençek, Hotan, Tangut, Tübütleri; Kuzey bozkırlarında Çömül, Kay, Yabaku, Tatar, Basmılları nakletmiştir. Tarihî bilgilerle ortak Türkçe

dışında bir çizgide bulunduğu bilinen Bulgarca ise Dīvān'da Arapça *nemetin vāhidin* yani “sonu bir türde kırılmış” (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30) ifadesiyle belirtilmiştir. Bu nedenle mevcut bilgilerle Kâşgarlı'nın bu ifadesi birleştirilerek Bulgarca ve yanındaki lehçeler “Ortak Türkçe Dışındaki Türk Lehçeleri” başlığıyla sınıflandırmamızda yer almıştır. Ayrıca bu bölümde, Kâşgarlı Mahmud'un lehçe ya da ağız özelliklerine değindiği Kâşgar, Balasagun, Barsgan, Sayram vb. şehirler hakkında da kısa bilgiler verilmiştir. Böylelikle, XI. yüzyıl Türk dünyasının siyasi, coğrafi, toplumsal ve dilsel durumları dikkate alınarak tarihî sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölüm olan “*Dīvānu Luğāti't-Türk'ün Lehçe Söz varlığının Yazımı*” başlığında Dīvān'ın yazım sistemi ele alınmıştır. Kâşgarlı Mahmud, Dīvān'ın tümünde yazı dili ya da lehçe ayırdetmeksizin Arap alfabesini kullanmış; lehçelere özgü bazı sesleri ise sert (Ar. *şulba*), yumuşak (Ar. *rakīkah*), vb. gibi açıklayıcı ifadelerle ya da bazı özel işaretlerle belirtmiştir. Bu bölümde, Dīvān'daki lehçelere ait sözcüklerin yazımında kullanılan ünlü ve ünsüzlere ait harflere ve işaretlere yer verilmiş; ölçünlü dile ait metinlerden farklı olarak kullanılan işaretler gösterilmiştir. Bu kısım hazırlanırken sözcükler, Dīvān'ın tıpkıbasımından kontrol edilmiş; yazı çevirimi (=transkripsiyon) yanında harf çevirimi (=transliterasyon) ile de gösterilmiştir.

“*Ses Bilgisi Bakımından XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri*” adındaki üçüncü bölümde, lehçe ayrımlarının önemli göstergesi olan ses bilgisi özellikleri ele alınmıştır. Önce, lehçelere ait sözcük kayıtlarındaki ünlüler ve ünsüzlerin özelliklerine, ölçünlü dilden ayrılan ve ona benzeşen seslere, söz başı, söz içi ve söz sonundaki durumlarına değinilmiş; ardından lehçelerde görülen ses olaylarına yer verilmiştir. Ses olayları anlatılırken, Eski Türkçede ve diğer tarihî dönemlerde benzer ses olaylarının görülüp görülmediği irdelenmiş, modern lehçelerde bu olayların ne şekilde ve hangi sahalarda seyrettiği izlenmiştir. Belli lehçeler için düzenli olan ses özelliklerine ayrıntılı olarak yer verilmiş; pek çok lehçede görülebilen ses olayları için ise lehçe alanı tespiti çalışılmamış, Dīvān'daki biçimleri verilmekle yetinilmiştir. Bu bölüm içerisinde morfo-fonemik farklar da, Kâşgarlı'da bahsedildiği kadarıyla, aynı yöntemle ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde “*Biçim Bilgisi Bakımından XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri*” başlığıyla, Dīvān’da sınırlı sayıda olan lehçeler arası biçimsel farklar ele alınmış, lehçeler arasında farklı olan biçim özelliklerinin tarihî yazı dillerinde ve modern lehçelerde ne şekilde geçtiğine değinilmiştir.

“*XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri Söz varlığının Anlam Özellikleri*” adlı beşinci bölümde, lehçeler arasında gözlemlenen söz varlığı anlam ayrılıkları “yalancı eş değerlik” kavramı adı altında ve lehçeler arası sözcük farkları “eş değerlik” kavramı adı altında irdelenmiştir. Modern lehçe tasniflerinde göz önüne alınan lehçeler arası söz varlığı farklılıklarının, Kâşgarlı tarafından da önemsenmesi ve lehçe sınıflandırmasında bu farklara yer verilmesi önemlidir. Bu bölümde Kâşgarlı Mahmud’un kayıtlarındaki Eski Türkçe söz varlığından ayrılan noktalara temas edilmiştir.

Altıncı bölümde “*Dil ve Lehçelerarası İlişkiler*” başlığı altında Dīvān’daki lehçelerin ses, biçim ve söz varlığı yönlerinden, birbirleriyle örtüşen, benzeşen, ortak yönleri tespit edilmiş; lehçelerdeki yabancı dillerin etkisinden bahsedilmiş ve tarihî lehçelerle bağlantılı görülen modern lehçelere değinilmiştir. Diğer bölümlerdeki verilerin derlenip yorumlandığı bu bölümde, Dīvān’da yeterli sayıda yer almayan lehçeler için böyle bir dil ve lehçe bağlantısı incelemesi yapılamamış; Kâşgarlı Mahmud’un ağırlıklı olarak verdiği lehçeler yorumlanabilmiştir.

“*XI. Yüzyıl Türk Lehçeleri Söz varlığı*” adlı yedinci bölümde, Kâşgarlı Mahmud’un kayıtlarındaki lehçe söz varlığı, tarihî ve modern lehçelerle karşılaştırılarak, fişleme metodu kullanılarak incelenmiştir. Latin harfli kaynaklardaki sözcüklerin yazımı, kaynakta geçtiği biçimiyle verilmiş; Arap harfli ve Kril harfli kaynaklardaki sözcüklerin yazımı 0.5.1’deki yazı çevirimi işaretleri ile yapılmıştır. Dīvān’daki lehçelere ait sözcükler, Türkçe alfabetik sıralamaya tâbi tutulmuş; her biri için etimolojik sözlüklerde ve incelemelerde yer alan bilgiler doğrultusunda köken incelemesi yapılmış, Dīvān’daki kullanımları gösterilmiş; tarihî metinlerdeki ve modern Türk lehçelerindeki şekilleri gösterilmiştir. Böylelikle, sözcüğün tarihî ve modern sahalardaki “*dil/lehçe alanı (géographie linguistique, linguistic geography, Sprachgeographie)*” tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç kısmında, tezin genelindeki tespitlerimiz özetlenmeye çalışılmıştır. Kaynakça kısmında, Latin harfli kaynakların künyesi aynen yazılmış; Arap harfli, Kril harfli vd. kaynakların künyesi ise Türkiye Türkçesinde kullanılan Latin alfabesine göre yazılmıştır.

0.3. KONU KÜLLİYATI:

Bu çalışmada, Dīvān'ın Kültür Bakanlığı Yayınları arasındaki tıpkıbasımı (=DLT), Dankoff-Kelly'nin İngilizce yayını (=CTD), Atalay'ın Türkçe yayını (=DLTt) esas alınmış; yer yer yeni okuma ve yorumlamalarla çalışma desteklenmiştir. Dīvān'daki boy ve lehçelere özgü kayıtların tıpkıbasımındaki sayfası, Dankoff-Kelly yayınındaki cilt ve sayfası ile Atalay yayınındaki cilt ve sayfası olmak üzere (DLT; CTD; DLTt) üç biçimde gösterilmiştir. Türkçe sözcüklerin okunmasında tıpkıbasım kullanılmış, Dankoff-Kelly ve Atalay'ın okumalarına bakılmış, Clauson (EDPT), Erdal (OTWF), Röhrborn (UWb) ve diğer yeni okumalar gözönüne alınarak, doğruluğu ispatlanmış olan okuma tercih edilmiştir. Arapça açıklamaların çevirisinde Atalay'ın Türkçe çevirisi (=DLTt) ve Dankoff-Kelly'nin İngilizce çevirisinden faydalanılmıştır. Dīvān'daki lehçe kayıtlı sözcüklerin tarihî metinlerdeki ve modern sahalardaki durumlarına bakmak için aşağıdaki eserler taranmıştır.

0.3.1. Orhon-Uygur Türkçesi:

EDPT=CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

UWb= RÖHRBORN, Klaus (1977- 1979- 1981- 1988- 1994), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1-5, Wiesbaden.

0.3.2. Karahanlı Türkçesi:

Rylands=ATA, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş- Metin - Notlar- Dizin)*, TDK Yay., Ankara.

ECKMANN, János (1976), *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akadémia Kiadó, Budapest.

TİEM Kuran=KÖK, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş- İnceleme- Metin- Dizin*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Ankara (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

XII Kuran=BOROVKOV, A.K. (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, (Çev. Halil İbrahim Usta; Ebülfez Amanoğlu), TDK Yay., Ankara.

BOROVKOV A.K. (1963), *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv*, Akademia Nauk SSSR İstitut Narodov Azii, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

AtebH=ARAT, Reşid Rahmeti (1951), *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık*, Ateş Basımevi, İstanbul.

KB= ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), TKAE Yay., İstanbul.

Dîvānu Luġāti't-Türk için aşağıdaki çalışmalar:

1. **DLT** = KÂŞGARLI MAHMUD, *Dîvānū Lûgati't-Türk (Tıpkıbasım-Facsimile)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

2. **CTD** = DANKOFF, Robert, KELLY, James (1982, 1984, 1985), *Maḥmūd al-Kāšġarī. Compendium of The Turkic Dialects (Dîwān Luġāt at-Turk); Maḥmūd el-Kāšġarī Türk Şiveleri Lûgati (Dîvānū Luġāt-it-Türk, İnceleme. Tenkidli Metin. İngilizce Tercüme. Dizinler I. Kısım, II. Kısım, III. Kısım, (Ed. Ş. Tekin, G. Alpay Tekin), Harvard Üniversitesi Basımevi.*

3. **DLTt** = ATALAY, Besim (1998), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III, Dizini (Endeks) IV*, TDK Yay. Ankara.

0.3.3. Harezmi Türkçesi:

- ME=YÜCE, Nuri (1993), *Ebu'l- Kāsım Cārullāh Maḥmūd Bin 'Omar Bin Muḥammed Bin Aḥmed Ez-Zamaḥşarī El-ḥvārizmī Mukaddimetü'l- Edeb, ḥvārizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüşhası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, TDK Yay., Ankara.
- KısaE=ATA, Aysu (1997), *Nāşırü'd-dīn Bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī Kışaşü'l- Enbiyā (Peygamber Kıssaları), I. Giriş- Metin- Tıpkıbasım, II. Dizin*, TDK Yay., Ankara.
- BOESCHOTEN, H.E., VANDAMME, M., TEZCAN, S. (1995), *Al- Rabġūzī The Stories of the Prophets Qışaş al- Anbiyā' An Eastern Turkish Version, Volume One*, E.J. Brill, Leiden- New York- Köln.
- HKuran=SAĞOL, Gülden (1993), *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text)*, (Ed. Ş. Tekin- G.A. Tekin), Harvard University.
- SAĞOL, Gülden (1995), *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part II: Glossary)*, (Ed. Ş. Tekin- G.A. Tekin), Harvard University.
- SAĞOL, Gülden (1996), *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoġlu Ali Paşa No:2, Section One: 1b-300b)*, (Ed. Ş. Tekin- G.A. Tekin), Harvard University.
- SAĞOL, Gülden (1999), *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoġlu Ali Paşa No:2, Section Two: 301a-587b)*, (Ed. Ş. Tekin- G.A. Tekin), Harvard University.
- NF=ATA, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferādīs, Uşmaġlarnıġ Açuk Yolu Cennetlerin Açık Yolu III Dizin-Sözlük*, TDK Yay., Ankara.
- MuinM. = TOPARLI, Recep, ARGUNŞAH, Mustafa (2008), *Mu'înü'l-Mürid*, TDK Yay., Ankara.
- FAZILOV, E. (1966), *Starouzbekskiy Yazık Horezmiyskiye Pamyatniki XIV veka (Eski Üzbek Tili XIV asr Horazm Yodnomalari)* Tom I-II, Taşkent.

0.3.4. Çağatay Türkçesi:

Senglah=CLAUSON, Sir Gerard (1960), *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān, Facsimile Text with an Introduction and Indices*, London.

ŞeyhS=ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ (1298), *Luğat-i Çağatay ve Türkî-i Osmānî*, Mihran Matbaası, İstanbul.

PdC= PAVET DE COURTEILLE (1870), *Dictionnaire Turk- Oriental*, Paris.

0.3.5. Altınordu- Kıpçak Türkçesi:

AOYarlık=ÖZYETGİN, A. Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, TDK Yay., Ankara.

İdH=İZBUDAK, Velet (1989), *El-İdrâk Haşiyesi*, TDK Yay., Ankara.(2. baskı)

Msemerkand=TOPARLI, Recep (1987), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi (Transkripsiyonlu Metin- İndeks- Orijinal Metin)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum.

İlmNuşab=ÖZTOPÇU, Kurtuluş (2002), *A 14th Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak Kitâb fî 'ilm An-Nuşşâb, Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:34, İstanbul.

BM I =ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz (1938), *Manuel Arabe De La Langue Des Turcs Et Des Kiptchaks (Époque de L'État Mamelouk) Arabski Podręcznik Języka Turków i Kipczaków z epoki Państwa Mameluckiego*, Warszawa.

ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz (1958), *Vocabulaire Arabe-Kiptchak De l'époque de L'État Mamelouk Bulğat Al-Muštāq fî Luğat At-Türk Wa-l-Qıfçaq*, Polska Akademia Nauk, Warszawa.

BM II =ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz (1954), *Słownik Arabsko- Kipczacki z Okresu Państwa Mameluckiego Bulğat Al-Muštāq fî Luğat At-Türk Wa-l-Qıfçaq*, Cześć II. Verba, Warszawa.

CC=GRØNBECB, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kobenhavn.

Mguzat=ZTOPU, Kurtuluş (1989), *Munyatu'l- Ghuzt, A 14th- Century Mamluk- Kipchak Military Treatise Text- Translation, Index (Münyetü'l- Ėuzt 14. Yzyyla Ait Asker Bir Risale, Metin- Tercüme- Dizin)*, Sources of Oriental Languages and Literatures:13, (Ed. . Tekin- G.A. Tekin), Harvard.

TZ=ATALAY, B. (1945), *Et-Tuħfetü'z-Zekiyye fi'l- Luğati't-Türkiyye*, TDK Yay., İstanbul.

Kİ=CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Ab Hayyn Kitb al-İdrk li-Lisn al-Atrk*, Evkaf Matbaası, İstanbul.

ZYETĖİN, Melek (2001), *Eb Ėayyn Kitbu'l-İdrk li Lisni'l-Etrk Fiil: Tarih- Karlatrmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav. Ankara.

KK=TOPARLI, Recep, ÇÖĞENLİ, M. Sadi, YANIK, Nevzat H. (1999), *El- Kavnn'l- Klliyye Li- Zabti'l- Lgati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara.

DM=TOPARLI, Recep (2003), *Ed- Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lgati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara.

Tercüm.=TOPARLI, Recep, ÇÖĞENLİ, M. Sadi, YANIK, Nevzat H. (2000), *Kitb-ı Mecm-ı Tercmn-ı Trk ve Acem ve Mugal*, TDK Yay., Ankara.

İradM=TOPARLI, Recep (1992), *İrd'l- Mlk ve's-Seltn*, TDK Yay., Ankara.

GT=KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989), *Seyf-i Sary Gulistan Tercümesi (Kitb Gulistan bi't-Trk)*, TDK Yay., Ankara.

0.3.6. Eski Anadolu Türkçesi:

XIII.TTS= XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, TDK Yay., C.I, Ankara, 1995, C. II-VI, 1996, Ankara.

Marzub.=KORKMAZ, Zeynep, (1973), *adru'd-dn eyhoğlu Marzubn-nme Tercümesi İnceleme-Metin-Sözlük-Tpkibasım*, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara.

Muradî=ARGUNŞAH, Mustafa (1999), *Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî Tuhfe-i Murâdî İnceleme- Metin- Dizin*, TDK Yay., Ankara.

Saat.=BURAN, Ahmet (2000), *Hibetullah ibni İbrahim Sâ'atnâme*, Elazığ.

Mecmua.=CANPOLAT, Mustafa (1995), '*Ömer Bin Mezîd Mecmû'atü' N-Nezâ'ir Metin- Dizin- Tıpkıbasım*, TDK Yay., Ankara.

İbnikesir=YELTEN, Muhammet (1998), *Şirvanlı Mahmud Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş- İnceleme- Metin- Sözlük)*, TDK Yay., Ankara.

Gunya=AKKUŞ, Muzaffer (1995), *Kitab-ı Gunya İnceleme- Metin- İndeks- Tıpkıbasım*, TDK Yay., Ankara.

Mücerreb=UZEL, İlter, SÜVEREN, Kenan (1999), *Şerefeddin Sabuncuoğlu Mücerreb-nâme (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri-1468)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınlar, Ankara.

EATkuran= KARABACAK, Esra (1994), *An İnter-linear Translation of the Qur'an into Old Anatolian Turkish, Introduction Text Glossary and Facsimile, Part 1: Introduction and Text (Eski Anadolu Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi: Giriş Metin Sözlük ve Tıpkıbasım)*, Source of Oriental Languages and Literatures:28, Harvard.

KARABACAK, Esra (1995), *An İnter-linear Translation of the Qur'an into Old Anatolian Turkish, Introduction Text Glossary and Facsimile, Part II: Glossary, Section One::1- 384 (Eski Anadolu Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi: Giriş Metin Sözlük ve Tıpkıbasım)*, Source of Oriental Languages and Literatures:28, Harvard.

KARABACAK, Esra (1997), *An İnter-linear Translation of the Qur'an into Old Anatolian Turkish, Introduction Text Glossary and Facsimile, Part III: Facsimile of the MS Manisa İl Halk Library No: 931, Section One: 1a-224a (Eski Anadolu Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi: Giriş Metin Sözlük ve Tıpkıbasım)*, Source of Oriental Languages and Literatures:28, Harvard.

KARABACAK, Esra (1999), *An İnter-linear Translation of the Qur'an into Old Anatolian Turkish, Introduction Text Glossary and Facsimile, Part III: Facsimile of the*

MS İl Halk Library no.931 section two 224b-4511a (*Eski Anadolu Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi: Giriş Metin Sözlük ve Tıpkıbasım*), Source of Oriental Languages and Literatures:28, Harvard.

Danişmend= DEMİR, Necati (2002), *Dānişmend-nāme, Critical Edition Turkish Translation Linguistic Analysis Glossary Facsimile (Part One: Critical Edition, Part Two: Turkish Translation, Part Three: Linguistic Analysis and Glossary, Part Four: Facsimile [Atatürk Kitaplığı, M. Cevdet K. 441])*, Department of Near Eastern Languages and Civilization Harvard University, Sources of Oriental Languages and Literatures: 54, Harvard.

Lokman=ERSOYLU, Halil (2001), *Lokmanî Dede Menākıb-ı Mevlāna*, TDK Yay., Ankara.

Süheyl=DİLÇİN, Cem (1991), *Mes'ūd Bin Aḥmed Süheyl ü Nev-bahar İnceleme- Metin-Sözlük*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

Gülistan=ÖZKAN, Mustafa (1993), *Mahmūd b. Kādî-i Manyâs Gülistan Tercümesi Giriş-İnceleme- Metin- Sözlük*, TDK Yay., Ankara.

Dedekorkut= ERGİN, Muharrem (1997), *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*, TDK Yay., Ankara.

Meninski= MENINSKI, F. M. (2000), *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae. Arabicae. Persicae. Lexicon I. von elif bis chy, Lexicon II. Von dal bis lam, Lexicon III. Von mim bis ye & Appendix, Lexicon IV. Grammatica Turcica, Lexicon V. Onomasticum, Index Verborum, Lexicon VI. Index der türkischen Wörter*, (Stanisław Stachowski- Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul.

0.3.7. Modern Oğuz:

TS I-II = (1998) *Türkçe Sözlük*, C. I-II, TDK Yay., Ankara.

ADİL I=(1966) *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, C. I, Bakı.

ADİL II=(1980) *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, C.II, Bakı.

ADİL III=(1983) *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, C.III, Bakı.

ADİL IV=(1987) *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, C.IV, Bakı.

TRS=BASKAKOV, N. A.; KARRIYEV, B. A.; HAMZAYEV, M. Y. (1968) *Turkmensko-Russkiy Slovar'*, Akademia Nauk Turkmenskoy SSR, Moskva.

TTS=TEKİN, Talat, ÖLMEZ, Mehmet, ÖLMEZ, Zuhâl K., CEYLAN, Emine (1995), *Türkmençe- Türkçe Sözlük*, Simurg Yay., İstanbul.

DS=*Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. I-XI, TDK Yay., Ankara.

ADL I=(1999) *Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti*, C. I, TDK Yay., Ankara.

ADL II=(2003) *Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti*, C. II., TDK Yay., Ankara.

0.3.8. Modern Kıpçak:

KTTS=ABDULDAEV, E., İSAEV, D. (1969), *Kırgız Tilinin Tüşündürme Sözdüğü*, Frunze.

YUDAHİN, K. K. (1998), *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. A. Taymas) TDK Yay., Ankara.

NRS= BASKAKOV, N. A. (Red.) (1963), *Nogaysko- Russkiy Slovar'*, Moskva.

KazTS= KOÇ, Kenan, BAYNİYAZOV, Ayabek, BAŞKAPAN, Vehbi (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara.

KRPS= BASKAKOV, N.A., ZAYONÇKOVSKOGO, A., ŞAPŞALA, S.M. (1974), *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*, Moskva.

KkRS= BASKAKOV, N.A. (1958) *Karakalpakskogo-Russkiy Slovar'*, Moskva.

RKkS= BASKAKOV, N.A. (1967) *Russko-Karakalpakskiy Slovar'*, Moskva.

KBRs= TENİŞEVA, E.R., SUJUNÇEVA, H.İ. (1989) *Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.

KMTS=TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.

TatRS= GOLOVKİNA, O.V. (Red.) (1966), *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.

KuRS=BAMMATOV, Z.Z. (Red.), (1969), *Kumıksko-Russkiy Slovar'*, Moskva.

BRS=AHMEROV, K. Z. (red.), vd. (1958) *Başkirsko- Russkiy Slovar'*, Moskva.

RBS=DMÍTRÍEVA, N. K., AHMEROVA, K. Z., BAİŞEVA, T. G., (1948), *Russko- Başkirskiy Slovar'*, Moskva.

0.3.9. Modern Uygur- Karluk:

URS=S. F. Akabirova, Z.M. Magrufova, A.T. Hodjahanova, A.K. Borovkov (1959), *Uzbeksko- Russkiy Slovar'*, Moskva.

RUS=(Red. R. Abdurahmanova), (1954) *Russko- Uzbekskiy Slovar'*, Moskva.

YUTS=NECİP, Emir Necipoviç (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.

YJU=MALOV, C.E. (1957), *Yazık Jeltih Uygurov slovar' i grammatika*, Alma-Ata.

0.3.10. Sibirya Lehçeleri:

TuvRS=(1968) *Tuvinsko- Russkiy Slovar'*, (Red. E.R. Tenişeva), Moskva.

TuvED=(2006), *Tuvan English, English Tuvan Online Talking Dictionary*, (K. David Harrison), <http://www.swarthmore.edu/SocSci/tuvan/dict/>

TuvTS=ARIKOĞLU, Ekrem, KUULAR, Klara (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK yay., Ankara.

TuwW= ÖLMEZ, Mehmet (2007), *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen. Tuvacanın Sözarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle*, Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.

ORS=BASKAKOV, N. A., TOŞÇAKOVA, T. M. (1947), *Oyrotsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.

AltTS=GÜRSOY NASKALİ, Emine, DURANLI, Muvaffak (1999), *Altayca Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara.

Telas= RYUMİNA SIRKAŞEVA, L.T., KUÇİGAŞEVA, N.A. (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (Çev. Şükrü Halûk Akalın, Çaştegin Turgunbayev), TDK Yay., Ankara.

HRS=BASKAKOV, N.A., İNKİJEKOVA-GREKUL, A.İ. (1953), *Hakassko- Russkiy Slovar'*, Moskva.

KhEV=Khakas- English Vocabulary,

0.3.11. Yakut Türkçesi:

YRS=SLEPTSOVA, P. A. (red.) (1972), *Yakutsko- Russkiy Slovar'*, Moskva.

TSYS=VASİLİEV, Yuriy (1995), *Türkçe- Sahaca (Yakutça) Sözlük*, TDK Yay., Ankara.

0.3.12. Çuvaş Türkçesi:

ESÇY=FEDOTOV, M. R. (1996), *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı.

ÇAD=CEYLAN, Emine (1996), *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri, Çuvaşça- Türkçe/ Türkçe- Çuvaşça Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Simurg, Ankara.

ÇTTS= BAYRAM, Bülent (2007), *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*, Tablet Yay., Konya.

0.3.13. Halaç Türkçesi:

WbCh= DOERFER, Gerhard, TEZCAN, Semih (1980), *Wörterbuch Des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

0.4. KISALTMALAR:

0.4.1. Dil, Lehçe ve Ağız Kısaltmaları:

Ar. = Arapça

Alt.=Altay Türkçesi

And. = Anadolu Ağızları

Az.=Azerbaycan Türkçesi

Aza.= Azerbaycan Ağızları

Bar.= Baraba Tatarcası

Br.= Brahmi

Bşk. =Başkurt Türkçesi

Çağ. = Çağatay Türkçesi

Çuv. =Çuvaş Türkçesi

Dol. =Dolgan Ağzı (Yakut Türkçesi) (RWb)

Erm.= Ermenice

ET. = Eski Türkçe

E.Kırg.IX = Eski Kırgız (IX. yüzyıl)

Far.= Farsça

Hak.=Hakas Türkçesi

Kalm.= Kalmukça (RWb)

Kar. = Karay/Karaim Türkçesi

Kar.(thk) =Karaim (Troki, Haliç, Kırım ağızları)

Kaz. =Kazak Türkçesi

KBlk.=Karaçay-Balkar Türkçesi

Kırg.=Kırgız Türkçesi

Kkp. =Karakalpak Türkçesi

Kkır. = Kara Kırgız (RWb)

Kom. = Koman (Kuman, Codex Cumanicus) (RWb)

Koyb.=Koybal Ağzı (RWb)

Krm. = Kırım Türkçesi

Kum. =Kumuk Türkçesi

Küer.= Küerik Ağzı (RWb)

KznT. = Kazan-Tatar Türkçesi (RWb)

Lat. = Latince

Leb.= Lebed Ağzı (RWb)

Mo.= Moğolca

Nog.= Nogay Türkçesi

Osm. = Osmanlı Türkçesi (=Tarihî Türkiye Türkçesi)

Oyr. = Oyrot (= Altay Türkçesi) (RWb)

Özb. =Özbek Türkçesi

Sag.=Sagay Ağzı (RWb)

Skr.= Sanskritçe

Suy.=Sarı Uygur Türkçesi

Sog.= Soğdca

Soy. = Soyon (RWb)

Şor. = Şor Türkçesi

Tar. = Tarançi Ağzı

Tat. =Tatar Türkçesi

Tel.=Teleüt Ağzı

Tob.= Tobol Ağzı (RWb)

Tof.= Tofa Ağzı (RWb)

Toh.= Toharca

Trk. =Türkçe (Türkiye Türkçesi)

Trkm.=Türkmen Türkçesi

Tub. = Tuba Ağzı (RWb)

Tuv. =Tuva Türkçesi

Uyg. = Uygur Türkçesi (tarihî)

Yak. =Yakut Türkçesi

Yuyg. =Yeni Uygur Türkçesi

0.4.2. Diğer Kısaltmalar:

anat.= Anatomi

bkz. = bakınız

bot. = Botanik

C. = Cilt

çev. = çeviren

der. = derleyen

DTCF = Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Ed. = Editör

hlk. = halk ağzı

krş. = karşılaştırınız

mec. = mecazen, mecazî

MEB = Milli Eğitim Bakanlığı

Red. = Redaktör

S. = Sayı

s. = sayfa

TDAD = Türk Dili Araştırmaları Dizisi

TDAY = Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

TDK = Türk Dil Kurumu

TDV = Türkiye Diyanet Vakfı

TKAE = Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü

TTK = Türk Tarih Kurumu

trh. = tarihî sözcük

ünl. = ünlem

vd. = ve diğerleri, ve devamı

vb.= ve benzerleri

Yay. = yayınları

zool. = Zooloji

0.5. İŞARETLER:

0.5.1. Yazı çevirimi işaretleri

ā	uzun a
å	o'ya çalan dudaksıl a
ä	açık e
ā	uzun ä
æ	ä'den daha açık olan e
ē	uzun e
é	kapalı e
ě	kısa e
ə	schwa denilen ünlü
ī	uzun I
ĭ	kısa ı
î	uzun i
ō	uzun o
ö	kısa o
ō	uzun ö
ó	kısa ö
ū	uzun u
û	u ile ü arasındaki ünlü

ū	uzun ü
c'	Karayim T.deki c
ç'	karayim T.deki ç
ð	peltek d
d'	palatal d
χ	art damak h
g'	ön damaksıllaşmış g
ğ	art damak g
ķ	art damak k
k'	ön damaksıllaşmış k
ł	art damaksıl l
m'	ön damaksıllaşmış m
n'	ön damaksıllaşmış n
ŋ	damak genizsili ünsüzü
ń	ön damaksıl n
ş	peltek s
ś	ön damaksıl s
t'	ön damaksıllaşmış t
w	çift dudak sızıcısı

0.5.2. Dīvān'da Kullanılan Harf Çevrimi ve Yazı Çevrimi İşaretleri:

Arap harfleri	Türkçe Harf Çevrimi	Türkçe Yazı Çevrimi
Ünsüzler:		
ا	,	---
ب	B	b,p
پ	P	p
ت	T	t

ث	---	---
ج	C	ç ,c
چ	Ç	ç
ح	---	---
خ	X	ħ
د	D	d
ذ	Ḍ	ḏ
ر	R	r
ز	Z	z
ژ	Ž	j
س	S	s
ش	Š	š
ص	---	---
ض	---	---
ط	---	---
ظ	---	---
ع	---	---

غ	Γ	g
فا	F	w,f
ثفا	W	w
ق	Q	ķ
ك	K	k
ثك	G	g
ل	L	l
م	M	m
ن	N	n
ه	H	h
و	V	v
ي	Y	y

Birleşik ünsüzler (=Ligatürler)

نك	NK	ŋ
كق	-Q-K	-kķ

Ünlü, uzun ünlü, vd. işaretler:

آ	'Ā-	ā-,ā-
ا	,	ä, ā

أ	A	a, ä, e
و	V	ō, õ, ū, ü
و	U	o, ö, u, ü
ى	Y	ī, ē
ـ	I	i, e
ـ	---	---
ـ	---	---
ـ	---	---
ـ	(gösterilmiyor)	
ـ	~	

0.5.3. Diğer İşaretler:

//	Fonem parantezi.
~	ikili biçim, değişkeli biçim.
(?)	şüpheli okuma ve anlamlandırma ya da kökeni bilinmiyor.
*	tanıklanamayan biçim.
>	bu biçime gider.
<	bu biçimden gelir.
A, I, U	gramer tahlilinde a/e, ı/i, u/ü ünlü değişimleri.
G, K	gramer tahlilinde g/ğ, k/k ünsüz değişimleri.
VgV	iki ünlü (vokal) arasındaki /g/ sesi.
+	gramer tahlilinde isim kökü işareti.
-	gramer tahlilinde fiil kökü işareti.
→	(anlam biliminde) bu anlama geçer.

BİRİNCİ BÖLÜM:

XI. YÜZYIL TÜRK DÜNYASI VE TÜRK LEHÇELERİ KONUŞURLARI

1.1. XI. YÜZYILDA TÜRK DÜNYASININ SINIRLARI VE TÜRK DÜNYASINDA GENEL SİYASÎ DURUM:

Kâşgarlı Mahmud'un eserini yazdığı dönemde, geniş bir alana yayılmış olan Türklerin, beş devletin sınırları içerisinde buldukları görülmektedir. Bunlar Kâşgarlı Mahmud'un da vatandaşı olduğu başta Karahanlı Devleti olmak üzere; büyük çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu Selçuklu Devleti; Bulgarların kurduğu İdil Bulgar Devleti; Hindistan'da etkili olan Gazneli Devleti ve çoğunluğunu Uygurların oluşturduğu Uygur Devletiydi. Bu devletlerin dışında bağımsız boylar hâlinde yaşayan Türkler de ayrıca bulunmaktaydı. Kâşgarlı Mahmud'un Türk boyları ve lehçeleri ile ilgili verdiği bilgilere girmeden önce, dönemin siyasi durumunu ana hatlarıyla vermenin, konuya açıklık getirmesi bakımından yararlı olacağı kanaatindeyiz.

1.1.1. Maveraünnehir ve Doğu Türkistan'da 840-1212 yılları arasında hüküm süren ilk Türk-İslam devleti Karahanlılardır. Karahanlılardan önceleri "Türkistan Uygur Hanları" olarak bahsedilmektedir. Karahanlılar için, ilk olarak Rus şarkiyatçı V. V. Grigorev (1816-1881) tarafından 1874'teki bir makalede "Karahanlı" adı kullanılmış, daha sonra bu ad, ilim aleminde yaygınlık kazanmıştır. "İlek-Hanlar" (C. J. Tornberg; B. Dorn) tabiri de yazılı kaynaklarda ve sikkelerde geçen "ilig" unvanına dayanarak kullanılmıştır. İslam kaynaklarında Hâkâniyye (Hâkanlılar), Hâniyye, Âl-i Hâkan, Hâkâniyân, Mülûkü'l-Hâkâniyye, Mülûkü'l-Hâniyye, Evlâdü'l-Hâniyye, Mülûkü'l-Hâniyye el-Etrâk, Âl-i Efrâsyâb et-Türkî, Beytü'l-Hâniyye, Nebîre-i Efrâsyâb, Mülûk ve Selâtîn-i Efrâsyâbî, Ümerâ-yi Efrâsyâb, Mülûk-i Türkistan ve Efrâsyâbiyân şekillerde anılmaktadır. Buğra Hanlılar tabiri de kullanılmıştır (ÖZAYDIN 2001: 404; PRİTSAK 1955: 251; GOLDEN 2002₄: 177).

Karahanlıların kökeni ile ilgili olarak Uygur, Türkmen, Yağma, Karluk, Karluk-Yağma, Çiğil, T'uchüe (Tukyu), T'uchüe A-shi-na (Tukyu Köktürk)

varsayımları bulunmaktadır (ÖZAYDIN 2001: 405; PRİTSAK 1955: 252). Ancak burada Karahanlıların kökeni ile ilgili tartışmalara değinilmeyecektir. Fakat şunu söyleyebiliriz; XI. yüzyılda boylar birliğine dayanan Karahanlılar, Çiğiller başta olmak üzere, Karluk, Yağma, Tuhsı gibi boyların etkili olduğu bir devlettir. Devletin sınırları içerisinde Türk ve yabancı kökenli birçok etnik grup birarada yaşamıştır. Karahanlı şehir ve köylerinde batıdan doğuya doğru Uygurlar, Çömüller, Barsganlılar, Çaruklar, Oğraklar, Yağmalar, Çiğiller, Tuhsılar, Ezkişler, Karluklar, Türkmenler ve Oğuzlar başta olmak üzere, Kâşgar'da Karluk, Yağma yanı sıra Kençekler; Hirgili'de Karluk, Yağma yanı sıra Tokuz Oğuzlar; Sayram ve Balasagun arasında Argular; Maverâünnehir ve Seyhun boylarında, Balasagun, Talas ve diğer birçok şehirde Soğdlar, Tibetliler, Hotanlılar vd. yaşamıştır (SÜMER 1994: 71-86).

Karahanlı devletinin oluşumunda başka Türk boyları yanında Karlukların da büyük etkisi olmuştur. Kırgızların baskısı sonucu Ötüken'deki Uygur devletinin yıkılması üzerine, soyunu A-shi-na sülalesine bağlayan Karluk yabgusu 840 yılında kendisini bozkırın hâkimi ilan etti ve *kara-hakan* unvanını aldı. Kara Ordu veya Kuz Ordu merkez seçildi. Altay devlet sistemine uygun olarak devlet, doğu ve batı şeklinde iki kısma ayrılarak yönetilmiştir. Doğu kısmını hükümdarı Arslan Kara Hakan/Kağan unvanını; Batı kısmının hükümdarı ise Buğra Kara Hakan/Kağan unvanını taşıyordu. Doğu kısmı önceleri Balasagun ve sonrasında Kâşgar'dan yönetilmiş; Batı kısmı ise önceleri Taraz ve ardından Semerkant'tan yönetilmiştir. İslamiyeti kabulden sonra Türkçe unvanların yanında İslami adlar da yer almıştır (PRİTSAK 1955: 252-253; GOLDEN 2002₄: 178).

Karahanlı hükümdarlarından Abdulkerim Satuk Buğra Han'ın (öl. 955/959) İslamiyeti kabulünün ardından bu devlete bağlı boylar da İslamiyete girmiş, böylelikle Karahanlılar, Orta Asya'daki ilk Müslüman Türk Devleti olmuştur. Önceleri Balasagun ve Kâşgar civarında etkili olan Karahanlılar, zamanla yapılan mücadeleler sonucunda doğuda Hotan'ı (971); Samanîlerden Batı Türkistan'ı (999); kuzeyde Kuça şehrinin ilerisini ve Uygur sınırını ele geçirmiş; böylelikle Karahanlıların coğrafi sınırları batıda Aral Gölünden, doğuda Doğu Türkistan'ı da içine alarak Lop Gölüne, kuzeyde Balkaş Gölünü içine alan bölgeden, güneyde Pamir Dağlarının güney bölgesine kadar genişlemiştir. Bunların yanı sıra Oğuzlarla, Uygurlarla, kuzeydoğusundaki Yabakularla, Basmıllarla, Çömüllerle, batıda

Gazneliler ve Samanîlerle sıkça mücadele içinde olmuşlardır. Hanedanlık içerisindeki iç çatışmalar ise Karahanlıların 1041’lerde ikiye ayrılmasına sebep olmuş; 1212’de Karahanlı yönetimi son bulmuştur (GENÇ 1997: 20-24; ÖZAYDIN 2001: 405).

1.1.2. XI. yüzyıldaki önemli Türk gruplarından diğeri de Karahanlıların doğusunda yerleşik olan Uygurlardır. Tarih sahnesine VI. yüzyılda çıkan ve özellikle 744-840 arasında Ötüken ve çevresinde kurdukları devletle Türk ve dünya tarihinde etkili olan Uygurların XI. yüzyıldaki durumu hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzyılda Uygurlar güçlü bir siyasi yapılanmanın içerisinde olamamışlar, dağınık birlikler hâlinde yaşamışlardır. Bu dönemde Beşbalık bölgesinde yaşadıkları, büyük kısmının Budizm’e dâhil olduğu ve Karahanlılarla sürekli mücadele içerisinde oldukları bilinmektedir (bkz. TEZCAN 1984₃: 148-155). Karahanlıların doğusunda yer alan Budist Uygurların, erken İslami Türk yazı diline, kültürüne önemli derecede etkileri olmuştur. Her ne kadar İslam diniyle birlikte birçok alanda Türklerde Arap etkisi görülse de, yeni kültür çevresinde Eski kültürün varlığı da devam etmiştir. İslami çevrede Arap yazısı kullanılmaya başlamış, ancak Uygur yazısı tümüyle terkedilmemiş; uzun yıllar Uygur ve Arap yazısı beraber kullanılmıştır. Yazı dışında da Uygur kültürü İslam mezhep ve tasavvuf akımlarında, kurumsal yapılarda, mimaride vb. birçok alanda büyük ölçüde Karahanlı döneminde ve sonraki yüzyıllarda varlığını korumuştur (bkz. TEKİN 2001₃: 129-138). Uygurların XI. yüzyıldaki siyasi ve sosyo-kültürel yapılarına ileride, Türkçe konuşan boy ve topluluklar başlığında etraflıca temas edildiği için, burada daha fazla bilgi verilmemiştir.

1.1.3. XI. yüzyılın ikinci çeyreğinde ise Oğuzlar tarafından Orta Asya’nın batısında başka bir Türk devleti daha kurulmuştur. Büyük Selçuklu Devleti diye adlandırılan bu devlet, Orta Doğu’da İran, Irak, Kirman, Suriye ve Anadolu sahalarına 300 yıldan fazla bir süre hâkim olmuştur. Adını kurucusu sayılan Selçuk Bey’den almıştır. Oğuz Yabgu devleti içerisinde sü-başı (ordu kumandanı) olan Selçuk, Oğuz Yabgusu ile arasının açılması ya da kalabalık Oğuzlara yeni yerler açma vb. gibi nedenler üzerine emrindeki Oğuz kitleleri ile batıya doğru ilerlemiş ve Seyhun’un (Sır Derya) sol kıyısındaki Oğuz şehirlerinden biri olan Cend’e gelmiştir. Maveraünnehir’den gelen Müslümanların oturduğu ve Türklerin İslam ülkeleri

arasında bulunan sınır şehri olan Cend, Selçuk ve emrindeki Oğuzların İslamiyete geçmelerinde etkili olmuş bir bölgedir. Selçuk, Buhara ve Harezm gibi çevre İslam ülkelerinden din adamları istemiş ve çevresindekilerle birlikte Müslüman olmuştur. Bunun üzerine Oğuzlar (Türkmen) sosyal ve siyasi yönden yeni bir kimlik kazanmıştır. Tuğrul ve Çağrı Beylerin zamanında Gaznelilerle yapılan Dandanakan (1040) savaşında Selçuklular galip gelmiş ve bu zaferin ardından bütün Horasan bölgesine hâkim olmuşlardır. Alp Arslan zamanında kazanılan yeni fetihlerle devletin sınırları daha da genişlemiştir. 1071’de kazanılan Malazgirt savaşının ardından Anadolu, Oğuzların yurdu hâline gelmiştir. Melikşah’ın tahtta bulunduğu dönemde (1072-1092), Büyük Selçuklu Devleti en geniş sınırlara ulaşmıştır. Kâşgarlı Mahmud’un eserini yazdığı yıllara denk gelen bu olaylardan ve Selçuklulardan Kâşgarlı eserinde bahsetmemiş, sadece Oğuzların *Sâlçük* adında atalarının olduğunu ve buna *Sâlçük sü bâşı* diye hitap edildiğini belirtmiştir (DLT: 240; CTD I: 356; DLTt I: 477; GENÇ 1997: 28; KAFESOĞLU 1967).

1.1.4. Orta Asya Türklüğünden uzak bir sahada Bulgarların kurduğu İdil Bulgar Devleti (X-XV. yüzyıl) de XI. yüzyılda varlığını devam ettiren önemli bir Türk devletidir. İdil Bulgar Devleti, İdil (Volga) nehrinin orta havzasında, Bulgarlar tarafından kurulmuş ve bu sahada Türk-İslam kültürünün önemli bir temsilcisi olmuştur. Harezm ve İran’dan gelen tüccarların etkisiyle Bulgarlar İslamiyetle tanışmışlar, hanları Almış’ın İslamiyeti kabul etmesiyle resmen Müslüman olmuşlardır. Bulgarlar Müslümanlığa geçerek, İslamiyetin Doğu Avrupa’daki tek temsilcisi olmuşlardır (bkz. KURAT 1944; ÇANDARLIOĞLU 2003; ZIMONYI 2007; TAŞAĞIL 2000). XI. yüzyılda Bulgarların siyasi ve sosyo-kültürel yapıları, Türkçe konuşan boy ve topluluklar başlığında etraflıca anlatılacaktır.

1.1.5. XI. yüzyılda varlığını sürdüren diğer bir Türk devleti de Gaznelilerdir (962-1136). Gazneliler Devleti, Samanîlerin hassa ordusunda yetişme Türk kumandanlarından Alp Tekin’in Gazne’yi fethetmesiyle kurulmuş ve Gazneli Sultan Mahmud zamanında bugünkü Afganistan, Horasan, Irak-ı Acem, Toharistan, Siistan, Pencap, Miltan ve Sind’in bir kısmına kadar genişlemiştir. 1040 yılında Selçuklularla yapılan Dandanakan savaşındaki yenilginin ardından Horasan ellerinden çıkmış; 1136’ya kadar Hindistan’da varlıklarını devam ettirmişlerdir (GENÇ 1997: 24-25).

Harita: XI. yüzyıl Türk dünyası. Kaynak: BREGEL 2003.

1.2. KÂŞGARLI MAHMUD'A GÖRE XI. YÜZYILDA TÜRKÇE KONUŞAN BOY VE TOPLULUKLAR:

Kâşgarlı Mahmud, *Dīvān*'ın giriş bölümünde Türklerin yirmi boy (Ar. *'iṣrūne ḳabīlatan*) olduklarını ve her boyun kendi içinde pek çok alt dallarının (Ar. *buṭūn*) olduğunu; kendisinin sadece bu büyük boylardan (Ar. *ḳabā'il*) bahsettiğini söylemektedir. Kâşgarlı bu kuralı yalnızca Oğuz-Türkmen alt dallarının (Ar. *buṭūn*) listesini vererek bozmuştur. *Dīvān*'da sıralanan yirmi boy şunlardır: Batıdan doğuya doğru Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmil, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız. Güneyden kuzeye doğru ise Çiğil, Tuhsı, Yağma, Oğrak, Çaruk, Çömül, Uygur, Tangut, Hitay, Tawgaç (DLT: 20-21; CTD I: 82; DLTt I: 28).

Kâşgarlı Mahmud *Dīvān*'daki harita üzerinde, yirmi boydan kabaca on tanesini göstermekte, diğer onunu ise göstermemektedir. Bunun yerine Balasagun,

Barsgan, Taraz, Beşbalık, Kuça vb. şehir adlarını sıralamaktadır. Dankoff'a göre bu karışıklığın nedeni, diğer on boyun yerleşik olarak düşünülmesi ve bu boyların yerine şehir adlarının yazılmasıdır. Buna karşılık, haritada değişik yerlerde gösterilen ilk on boy ise göçebe olarak düşünülmüş ve çeşitli bölgelerde *bilād al-guzzīya*, *maskan kıfçak*, *fayāfi Tatar* vb şekillerde kaydedilmiştir (DANKOFF 1972: 29).

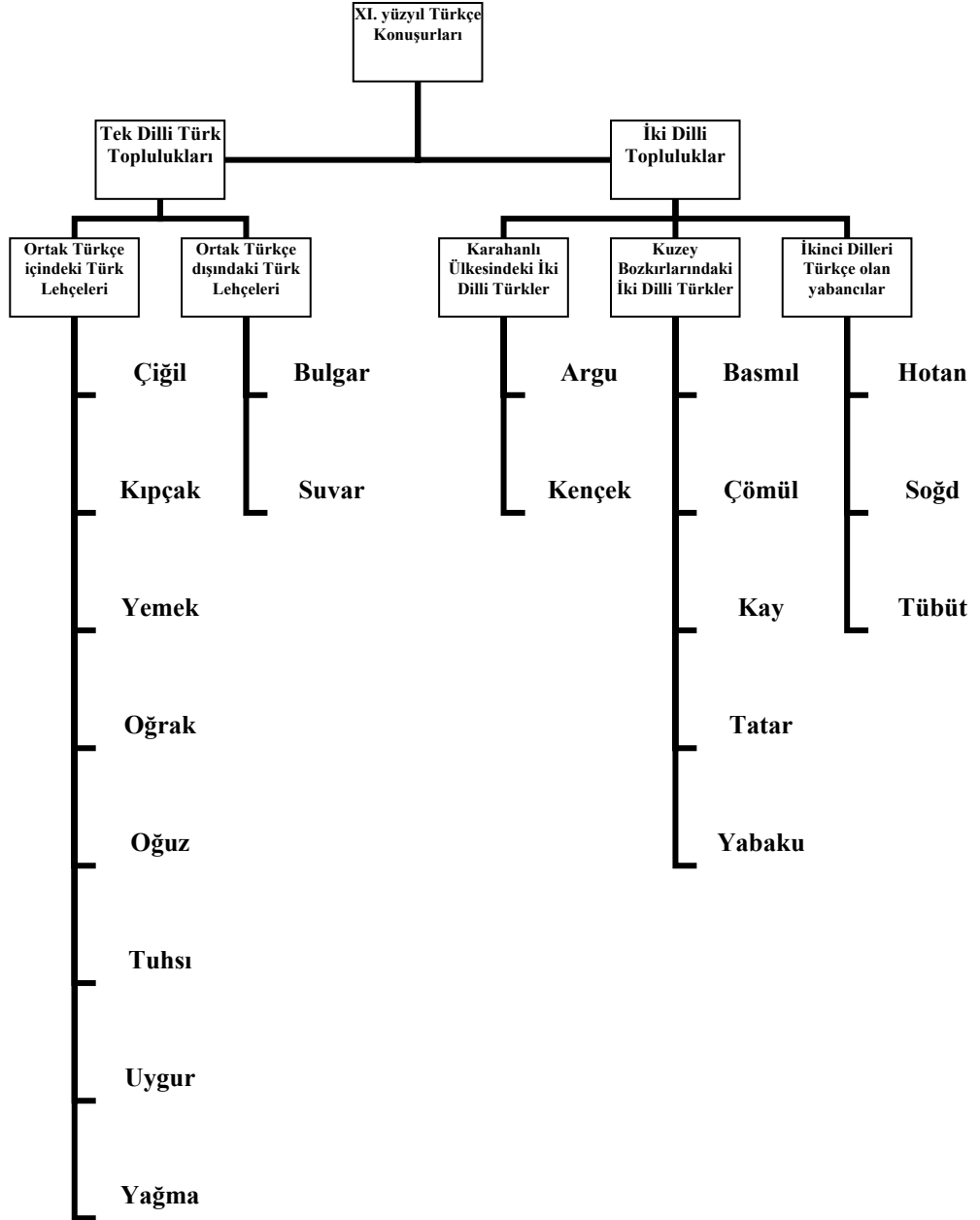
Kâşgarlı Mahmud, kendi dönemindeki Türk topluluklarını, tek dilli ve iki dilli oluşlarına ve genel Türkçeyle yakınlıklarına göre değerlendirmiş ve sosyolingüistik bir sınıflandırmada bulunmuştur. Kâşgarlı, tasnifinde “sade Türkçe” konuşurlarına ve tek dile sahip Türk topluluklarına ayrı bir önem vermiş, en doğru Türkçenin (Ar. *aşahu al-luğāti*) bunlara ait olduğunu dile getirmiştir. Kâşgarlı Mahmud’un naklettiği tek dilli (Ar. *luğati vāhidatun*) ve “sade Türkçe” (Ar. *turkiyyatun maḥḍatun*) konuşan Türk toplulukları şunlardır: Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tuhsı, Yağma, Çiğil, Oğrak, Çaruk, Yemek ve Başkurt (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29). Bu sıralamanın başında yer almasına rağmen Kırgızların dilleri ile ilgili Dīvān’da hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Kâşgarlı Mahmud’un adlarını zikrettiği ve Eski Türk tarihinde önemli bir Türk boyu olan Kırgızların dillerine hiç temas etmemesi ve haritasında da Kırgızların yerini göstermemesi şaşırtıcıdır. Buradan Kâşgarlı Mahmud’un bir Türk boyu olarak Kırgızları belki ismen tanıdığını fakat Kırgızlarla ya da onlardan bahseden bir eserle karşılaşmadığını düşünebiliriz. Ayrıca Uygurları da Kâşgarlı “sade Türkçe” (Ar. *turkiyyatun maḥḍatun*) konuşanlar olarak nakletmekle birlikte, kendi aralarında başka bir dil (Ar. *luğatun uhrā*) konuştuklarını ve ayrı yazılarının olduğunu belirtmektedir. Kâşgarlı Mahmud’un sınıflandırmasında yer almayan diğer önemli Türk boyu ise Karluklardır. Karluklara ait birkaç söz varlığı unsuru Dīvān’da yer almakta, haritada ise Karluk adı hiç geçmemektedir. Kâşgarlı Mahmud’un Karluklarla kimleri kastettiği ise tam olarak bilinmemektedir. Çünkü Dīvān’ın birçok yerinde Karluklardan, Türkmenlerin bir kolu olarak bahsedilmiş ve bunlar için Karluk Türkmenleri ifadesi kullanılarak Karluklar bir Oğuz boyu gibi gösterilmiştir (bkz. DLT: 55, 90, 238, 404, 598; CTD I: 122, 172, 353, II: 100, 328; DLTt I: 85, 157, 472, II: 276, III: 352). Karahanlı Devletini oluşturan en önemli boylardan biri olan Karluklarla ilgili Kâşgarlı’nın yeterli bilgiler vermemesi; verdiği bilgilerin de tarihî bilgilerle tutarlı olmaması düşündürücüdür (bkz. SCHÖNIG 2004: 48).

Kâşgarlı, Peçenek, Suvar ve Bulgar lehçelerini ise hep bir türde sonları kırılmış (Ar. *nemetin vāhidin*) bir Türkçe olarak ifade etmektedir (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30). Kâşgarlı Mahmud'un, daha fazla ayrıntı vermediği için, "kırılmak" ile neyi kastettiğini belirlemek zordur. Ancak bu ses olayının bu üç lehçede de düzenli olduğunu, "hep bir türde" ifadesinden anlıyoruz. Bulgar lehçesiyle ilgili mevcut tarihî bilgilerimiz, bu lehçenin Ortak Türkçe dışında, Ogur grubu Türk lehçesi olduğu şeklindedir. Peçenek ve Suvar dilleriyle ilgili kaynakların yetersizliği ise bu iki lehçenin Ortak Türkçe mi, Ogur grubu içinde mi olduğu hususunu tam olarak aydınlatamamaktadır. Ancak Kâşgarlı Mahmud'un bu üç lehçeyi aynı sınıflamada göstermesi nedeniyle, şimdilik üçünü de Ortak Türkçe dışındaki Türk lehçeleri grubuna dâhil edeceğiz.

Kâşgarlı, en fasih lehçelerin (Ar. *aşāhu al luğāti*) tek dilli toplulukların (Ar. *lisānan vāhidan*) lehçeleri olduğunu, Farslarla ya da diğer yabancı dillerle karışmaların, yani iki dilli olanların Türkçelerinin bozuk olduğunu belirtmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un iki dilli olmaları ve yabancılarla karışmaları sebebiyle ayrı bir sınıfta tuttuğu lehçeler: Soğdak, Argu, Kençek, Hotan, Tangut ve Tübütlere ait olanlardır. Bunlar bizim tasnifimizde de yer almaktadır. Sınıflandırmada yer almasına rağmen, Tangutların dilleriyle ilgili lehçesel hiçbir kayıt Dīvān'da bulunmamaktadır.

Kâşgarlı Mahmud'un "çöl halkı" ya da göçebe topluluklar (Ar. *ahl al-wabar*) arasında bildirdiği Çömül, Kay, Yabaku, Tatar, Basmıl boyları ise Türkçe yanında kendilerine ait başka bir dile daha sahiptirler. Her boy kendi aralarında konuştukları dillerinin yanı sıra, Türkçeyi de iyi bilmektedirler. Dīvān'daki haritada Karahanlı coğrafyasının kuzey ve kuzey doğusunda, bugünkü Moğolistan bölgesinde gösterilen bu boylar da iki dilli Türk toplulukları arasında sınıflandırmamızda yer almıştır.

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bu bilgilerden yola çıkarak XI. yüzyıl Türk lehçelerini ve Türkçe konuşurlarını aşağıdaki şekilde sınıflandırabiliriz:

1.2.1. TEK DİLLİ TÜRK TOPLULUKLARI:

1.2.1.1. ORTAK TÜRKÇE MUHİTİ İÇİNDEKİ TÜRK TOPLULUKLARI:

1.2.1.1.1. Çiğil (çigil):

Karahanlı devleti sınırları içerisindeki önemli Türk boylarından biri olan Çiğiller, müstakil bir boy halini almadan önce Karlukların bir kolunu oluşturuyorlardı. Karlukların geniş bir alana yayılmasıyla yeni boylar teşekkül etmiş, Çiğiller de XI. yüzyılda artık Karluklardan ayrı bir topluluk olarak kaynaklarda zikredilmeye başlanmıştır (SÜMER 1994₁: 53; NECEF 2005: 62; TAŞAĞIL 2004: 58). Ancak XI. yüzyıl öncesinde de Çiğillerin adları birçok yerde geçmektedir. *Moyun Çor* Yazıtında “Çiğil Tutuk”tan bahsedilmektedir. Ayrıca İslam tarihçilerinin yazdığı eserlerde ve Türk mani metinlerinde geçen pek çok şehir veya yerleşim yeri “Çiğil” adını taşımaktadır. *Çiğil Bahk*, *Çiğil Kent* ve benzeri (GOLDEN 1994: 355).

Çiğillerin adı ilk kez Sui Hanedanlığı Tarihinde (581-680) geçmektedir. *çigil<tşiek-iet* şeklindedir (HAMILTON 1962: 26). *Mucmelu't-Tevārīh* adlı eser ile Bahadır Han'ın Şecere-i Terākimesinde Çiğil, Türk'ün dört oğlundan birinin adı olarak kayıtlıdır. Mervezî, Avfî, El-Mukaddesi gibi İslam tarihçilerinin eserlerinde de Çiğillerin yaşadıkları yerler hakkında az da olsa bilgiler bulunur (BUHARALI 1991: 59). Kâşgarlı da Çiğil adının çıkışıyla ilgili bir rivayeti aktarır. Zülkarneyn'in Argu ülkesine geldiğinde çok yağmur yağmıştır. Yağmur nedeniyle yolların çamur olduğunu gören Zülkarneyn *in çigil ast?* “bu ne çamur?” diye sormuş ve oraya bir kale yaptırarak kalenin adını Çiğil koymuştur. Sonradan bu kalede oturanlara bu olay nedeniyle *Çiğilî* denmiş ve Çiğil adı çıkmıştır. Z. V. Togan ise bu boy adının < iç-gil “iç oğlan” birleşiminden çıktığına işaret eder (TOGAN 1981: 22).

Ḥudūdu'l-‘Ālem’de Çiğillerin X. yüzyıla kadar Karlukların bir boyu olarak yaşadıkları ve bu tarihten itibaren *Isık Köl*'ün kuzeybatısına geçtikleri ve zamanla çoğalarak müstakil bir boy halini aldıkları belirtilmektedir. Ayrıca Çiğillerin zengin, imarı düzgün şehirlerinin olduğu ve İslam ülkeleri sınırlarında tüccarlarının olduğundan bahsedilmektedir (TAŞAĞIL 2004: 58; İZGİ 1974: 43).

Karlık boy yönetiminden filizlenen Karahanlı devleti içerisinde Çiğiller, Yağmalarla birlikte, bu yönetimin en önemli iki halkasını oluşturuyorlardı (GOLDEN 1994: 356). Ayrıca Karahanlı ordusunun asıl nüvesini Çiğillerin oluşturdukları da bilinmektedir (TAŞAĞIL 2004: 58; GOLDEN 1994: 355). Dīvān'da Çiğiller, Rum ülkesi yanından doğuya doğru uzanan Türk boylarının ilki olarak ve Tuhsılardan önce anılır. Daha sonra sırasıyla Yağma, Oğrak, Çaruk, Çömül, Uygur, sonra Tarjut, Hitay yani Çin ülkesi gelmektedir (DLT: 21; CTD I: 82; DLTt I: 28). Kâşgarlı ayrıca Tuhsı ve Çiğillerin coğrafyasında *ḳayās* adıyla şehir ve kalelerin bulunduğunu söylemektedir. Bunlar: *Sāplıḳ ḳayās*, *ürün ḳayās*, *ḳara ḳayās*'tır (DLT: 520; CTD II: 238; DLTt III: 172). Dīvān'daki bilgilerden XI. yüzyılda Çiğillerin üç oymağının olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi *Kayas* (=Kuyas)'ta göçebe olarak yaşayan bir topluluktur. *Kayas*'ta onlarla birlikte Tuhsıların da bulunduğu ve buradaki Tuhsılara, *Tuhsı Çiğil* dendiği de Dīvān'da kayıtlıdır (DLT: 213; CTD I: 320; DLTt I: 422). Çiğillerin ikincisi *Tarāz* (=Talas) yakınındaki küçük bir bölgede; üçüncü grup ise *Kâşgar*'daki köylerde bulunmaktadır. Kâşgarlı Oğuzlarla Çiğillerin sürekli bir mücadele hâlinde olduklarını da kaydeder. Dīvān'da ayrıca bir grup Çiğil'in *İla* (*İli*) nehrine indiğinden de söz edilmektedir. Kâşgarlı ayrıca Çiğillerin coğrafyasıyla ilgili Oğuzların bir yanılığını da belirtmektedir. Eserinde Oğuzların Ceyhun'dan Yukarı Çin'e kadar uzanan bölgelerdeki bütün Türklere "Çiğil" adını verdiklerini fakat bunun yanlış bir adlandırma olduğunu açıklamaktadır. Oğuzların bu adlandırmasının altında yatan sebepler şunlar olmalıdır:

a) XI. yüzyılda Karahanlı devleti içerisinde (*Kayas*, *Taraz*, *Kâşgar*, *İla* nehri boyları gibi) pek çok bölgede Çiğil adı geçmektedir. Çiğillerin Karahanlı devleti sınırları içinde önemli bölgelerde yerleşik durumda olmaları, Oğuzların ya da devletin sınırları dışındakilerin, Karahanlılarla (Türklerle) Çiğillerin aynı olduğu düşüncesine kapılmalarına yol açmıştır.

b) Çiğillerin Karahanlı ordusunun çekirdeğini oluşturdukları bilinmektedir. Ayrıca o dönemde, Oğuzlarla Çiğillerin arasında sürekli bir mücadelenin yaşandığı da Kâşgarlı tarafından açıkça ifade edilmiştir. Bu durumda, Karahanlı ordusunda etkin bir topluluk olan Çiğillerle, göçebe Oğuzların çarpışması; Karahanlı (Türk)-Oğuz savaşı gibi de algılanmıştır. Bu dönemde Karahanlı ya da

Hakaniye devleti içerisindekilere Türk dendiği ve Kâşgarlı Mahmud'un Hakaniye Türkçesine Türk dili dediği bilgisi de unutulmamalıdır.

Dīvān'daki Çiğillerle ilgili notlardan, az da olsa, Çiğillerin sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden Çiğillerin kendine özgü bir yaşayış ve giyim tarzlarının olduğu anlaşılmaktadır. XI. yüzyıl Türkçesinde bulunan *çigillā-* (DLT: 595; CTD II: 325; DLTt III: 344) "Çiğillerden saymak" ve *çigillān-* (DLT: 401; CTD II: 96; DLTt II: 268) "Çiğil gibi giyinmek" örnekleri, bu boy halkının kendilerine has bir giyim tarzının olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Çiğillerin tiftikten yapılmış beyaz bir başlık olan *kıymaç bōrk* taktıklarını da Kâşgarlı'dan öğreniyoruz (DLT: 522; CTD II: 240; DLTt III: 175). Ayrıca Çiğil kadınları için "bedeni inci gibi temiz olan kadın" anlamında *ärtini özü*k dendiği ve bunun bir nevi Çiğil kadınlarının lakabı olduğu bilgisini de Dīvān'da bulmaktayız (DLT: 48; CTD I: 111; DLTt I: 71). Çiğillerin güzellikleri Doğu edebiyatlarında konu edilmiş, Çiğiller güzellik timsali sayılmışlardır (bkz. KARTAL 2004: 1703). Çiğil toplumunda, köy muhtarının ya da yöneticisinin ark ve çeşme yapımına katılmayan kimselerden ceza olarak *kesbe(?)* denilen bir tazminat alması, XI. yüzyılda Çiğillerin yerleşik düzende bulduklarına ve hukuk anlayışlarına dair dikkate değer bir bilgidir. Ayrıca Tuhsı, Yağma ve Çiğillerde tüccarları evinde konuk olarak ağırlayan kimseler bulunmaktadır. *bısta* adı verilen satış ortağı, tüccarı evinde misafir etmekte ve tüccarın mallarını satıp, tüccarın koyunlarının yirmide birini almaktadır (DLT: 474; CTD II: 185; DLTt III: 71). Kâşgarlı da Çiğillerin ticaret hayatıyla ilgili bu bilgiyi ekleyerek, bir bakıma Hūdū'l-'Ālem'deki Çiğillerin ticaretle uğraştıkları bilgisini teyit etmektedir.

Kâşgarlı, Çiğillerin dillerinin saf Türkçe olduğunu ve Çiğillerin tek dilli olduklarını belirtir (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29). Kâşgarlı Mahmud Oğuz lehçesinden sonra en fazla lehçe kaydını Çiğil lehçesi için yapmıştır. Bu durum Çiğillerin Karahanlı devleti içerisinde etkin zümrelerden birini oluşturmaları nedeniyle olmalıdır. Bunun yanında Çiğil lehçesi ses ve söz varlığı özellikleri, XI. yüzyıl Karahanlı yazı diline yakınlığı ile de dikkat çekicidir. Kâşgarlı, metot olarak ölçünlü dil ile Türk boylarına ait lehçe farklılıklarını karşılaştırma yoluna giderken; bazen Çiğil lehçesiyle diğer lehçeleri karşılaştırmıştır. Bu durum da Çiğil lehçesinin yazı dili ile yakınlığını göstermektedir.

Karahanlı devletinde kalabalık ve nüfuz sahibi olan Çiğillerin adları XII. yüzyıldan sonra kaynaklarda geçmemiştir. Bu durum, Çiğillerin bu tarihten sonra yerleşik hayata geçmeleriyle alakalı görünmektedir (SÜMER 1994₁: 70). Bugün Çiğil adıyla bir Türk topluluğu bulunmamakla birlikte, Çiğil adına bazı küçük yer adlarında rastlanmaktadır. Bugün Orta Asya'da Çiğil adında dört köy vardır (İZGİ 1974: 43). Ayrıca Anadolu'da da Çiğil adı, bazı küçük yer adlarında karşımıza çıkmaktadır. Yer adlarındaki bu veriler, Çiğillerin bir kısmının Oğuzlarla beraber Anadolu'ya geldiklerini ve Oğuz zümreleri içerisinde kaybolduklarını düşündürmektedir (SÜMER 1994₁: 70; YAKUPOĞLU 2004: 191, 193).

1.2.1.1.2. Kıpçak (kıpçak):

Kıpçaklar, tarihte geniş bir alana yayılmış; uzun süre Avrasya tarihinde etkili olmuş kalabalık bir Türk topluluğu olmalarına rağmen kökenleri ile ilgili hala soru işaretleri mevcuttur. Haklarında pek çok araştırma yapılmış, ancak yine de kesin bir sonuca varılamamış bir Türk boyudur (GOLDEN 2002₁: 373). Ortaya çıkışları ve boy hareketleri sorularla dolu olmasına rağmen Kıpçaklar, Rus sınırlarına gelişlerinden XIII. yüzyılda Moğol işgaline kadar geçen sürede Avrasya bozkırlarında ve çevresindeki siyasi ve sosyal yapılarda etkin bir boy topluluğu olarak göze çarpmaktadır (GOLDEN 1997: 99). Dīvān'da *kıpçak* olarak kaydedilen Kıpçak etnonimi için, İslam ve Kafkas kaynaklarında *Kıpçak* ve türevleri; Rus kaynaklarında *Polovtsi*; Batı Slavcada *Plauci*; Macarcada *Paloc* ve *Kun*; Alman kaynaklarında *Falones*, *Phlagi*, *Valvi* ve Ermenicede *Kharteş*; Yunan ve Latin kaynaklarında *Kuman* adları kullanılmaktadır (GOLDEN 2002₁: 373; TAŞAĞIL 2004 :73).

Kıpçakların kökenleri ve çok eski tarihleriyle ilgili hemen hemen hiçbir tarihî kayıt bulunmamaktadır. Tarih sahnesinde görüldükleri ilk yerler olan Altay Bölgesi ve özellikle İrtiş ırmağının orta kesimleri göz önüne alındığında, Köktürk devletinin batı sınırları içerisinde Kimek boy birliği dâhilinde yaşamış olmaları muhtemeldir. Ancak buna rağmen Kıpçak adı VIII. yüzyıla ait Köktürk ve Uygur Yazıtlarında hiç geçmemiştir. Bazı çalışmalarda Şine-Usu Yazıtında geçen “*türük kıpçak elig yıl olurmuş*” şeklindeki ifadede Kıpçak adına rastlandığı delil olarak verilmekle birlikte (BİLGİN, HACIEMİNOĞLU 2002: 421), yazıttaki Kıpçakların varlığı tartışmaya açıktır. Bu metnin bazı erken yayınlarında “Kıpçak” adı inşa edildiği için

ve son okumalarda söz konusu satır neredeyse tamamen silindiği için buradaki cümle birçok ilim adamınca delil olarak görülmemektedir (GOLDEN 2002₆: 757). Klyastorniy ise bir dizi makale ve kitabında Kıpçakların Orhon Yazıtlarındaki *Sirler* olarak teşhis edilmesi gerektiğini iddia etmiş, Şine Usu Yazıtındaki inşa edilmiş “*türük kıbçak*” okumasını aynen kabul etmiş ve bunu “Türkler ve Kıpçaklar” şeklinde yorumlamıştır (GOLDEN 2002₆: 760).

VIII. yüzyılda Köktürk devletinin batısında yaşadığı anlaşılın ve Balkaş’tan İrtiş’e kadar uzanan coğrafyaya hâkim durumda olan Kıpçaklar, güneyden Kumanların gelmesiyle daha güç kazanarak, İdil (Volga) üzerinden batıya yönelmiştir. Önceleri Kuman ve Kıpçak olarak ayrı adlarda anılan bu Türk boyları, VIII.-XII. yüzyıl lar arasındaki çeşitli olaylar sonucunda Kıpçak adı altında birleşmiş; ancak Avrupa’da Kuman adıyla anılmaya devam etmiştir. XII. yüzyıldan itibaren Kuman ve Kıpçak etnonimleri aynı boyu ifade etmektedir (BİLGİN, HACIEMİNOĞLU 2002: 421; ARAT 1955₂: 714). Kıpçaklar hakkındaki az sayıdaki bilgiler, Kumanlarla Kıpçakların başlangıçta akraba olup olmadıkları konusunu aydınlatamamıştır. Ancak her halükârda Köktürk Kağanlığı zamanında Altay bölgesinde yaşadıkları ve devletin yıkılmasından sonra Kimek boy birliğinin bir parçası olarak onlarla birlikte İrtiş, İşim ve Tobol ırmaklarına kadar ilerledikleri kesindir (GOLDEN 2002₁: 374). Kıpçaklar hakkındaki İslam coğrafyacılarının verdiği bilgiler de bu coğrafyalara gelmelerinden itibaren başlamaktadır. IX. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Hurdadbih, Kıpçakları Kimek birliği içerisinde göstermiştir. X. yüzyılda Hudûdu’l-‘Âlem’de ise Kıpçakların Kimek boy birliğinden çıktıkları belirtilmiş, fakat başkanlarının Kimekler tarafından tayin edildiği ifade edilmiştir (ŞEŞEN 2001: 68, 185-186). XI. yy.da Kâşgarlı Mahmud’un Kıpçaklar hakkında verdiği bilgilerde ise İslam coğrafyacılarının aksine *Kimek* adı hiç geçmemektedir. Bu yüzyılda Kimek boy birliğinin dağıldığı ve Kimek adının ortadan kalktığı bunun yerine Kıpçak, Yemek vb. toplulukların yola devam ettikleri zannedilmektedir. Kâşgarlı Yemeklerin (*yemāk*) Kıpçaklardan bir topluluk olarak düşünüldüğünü halbuki Kıpçakların kendilerini ayrı bir boy saydıklarını ve Kıpçak-Yemek birliğini kabul etmediklerini ifade etmektedir (DLT: 163, 456; CTD I: 259, II: 161; DLTt I: 323, III: 28).

Kıpçaklar, IX.-X. yüzyılda güneylerindeki Oğuz otlaklarına girmeye başlamışlar ve bunun sonucunda Oğuzlar içerisinde iç karışıklıklara neden

olmuşlardır. 1061’de ve sonrasında kendilerinden kaçan bazı Uz (Oğuz) ve Peçenek gruplarını takip ederek 1068’de Rusya sahasında yerleşmişler ve Moğol istilasına kadar Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırları hükümleri altında tutmuşlardır (ÇANDARLIOĞLU 2003: 83). Kıpçakların bir kısmı Sır Derya bozkırındaki *Suğnak*’ta, bir kısmı ise Sibiryada kalmış ve Hun göçüyle birlikte batıya itilmiştir. Bu boy hareketlerinin sonucunda Kıpçakların belli başlı üç topluluğa dönüştükleri tespit edilmiştir:

I. Güney Rusya bozkırlarına girerek İdil-Ural bölgesine yayılan Kıpçaklar,

II. Sır Derya Kıpçakları,

III. Sibiryaya Tatarlarının oluşmasında katkıları olan Sibiryaya Kıpçakları (GOLDEN 2002₁: 374).

Dīvānu Luğāti’t-Türk’te Kıpçakların yurdu ile ilgili olarak *ätıl* (İdil, Volga) nehrinin Kıpçak (*kıfçak*) illerinde aktığı (DLT: 49; CTD I 112; DLTt I: 72) ve Talas yakınındaki *kânçāk sāñir* adlı şehrin Kıpçak sınırı olduğu belirtilir (DLT: 241; CTD I: 357; DLTt I: 479). Ayrıca Kâşgar yakınındaki bir yer adının da *kıfçak* adında olduğu söylenmektedir (DLT: 239; CTD I: 354; DLTt I: 474). Kıpçak illerinde *bulān* denilen iri yarı bir yaban hayvanının avlandığı not edilmekle birlikte (DLT: 208; CTD I: 314; DLTt I: 413) bahsedilen Kıpçak ilinin neresi olduğu izah edilmemektedir. Dīvān’daki bu küçük ve dağınık bilgilerden Kıpçak coğrafyasının tam olarak nereleri içine aldığı belirlemek zordur. Kâşgarlı Mahmud’un Kıpçak yurdunun sınırlarını tam olarak belirtmemesinde, Kıpçakların belli bir devlet sınırları içerisinde bulunmamaları, geniş bir sahaya yayılmış durumda olmaları ve göçer hareketliliğin sürekli olması etkili olmalıdır. Kâşgarlı Kıpçak ülkesi ile ilgili fazla açıklama getirmemekle birlikte, Dīvān’daki haritada *mesken-i kıfçak* olarak;

I. İli nehrinin batısında Çu vadisinde Oğuzlarla birlikte,

II. İdil vadisinde olmak üzere iki yer gösterilmektedir. Bu haritadaki bilgilerden Kıpçakların o dönemde iki grup olduklarını ya da Kâşgarlı Mahmud’un Kıpçakların iki grubundan haberdar olduğunu anlıyoruz.

Kıpçakların XI. yüzyıldan itibaren Rus bozkırlarını ele geçirmeleriyle başlayan ilerleme süreci, Peçeneklerle birleşerek Bizans'a akınlar yapmasıyla devam etmiştir. Don- Dinyestr havzaları başta olmak üzere Balkaş gölü- Talas yöresinden Tuna nehrine kadar yayılmışlardır. Kafkaslarda Kuban bölgesini de içine alan bu arazi, kuzeyde İdil Bulgarları sınırına kadar uzanıyordu. XI. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamı İslam kaynaklarında *Deşt-i Kıpçak* (Kıpçak bozkırı) ve Rus yıllıklarında *Polovetskoe Pole* adlarıyla anılmaya başlanmıştır. Kıpçaklar da Peçenek ve Uzlar gibi Güneydoğu Avrupa bozkırlarında bir devlet kuramamışlar, daha çok kavmî esaslara göre birleşmiş topluluklar hâlinde yaşamışlardır. Bu durumu, XII. yüzyılda Kıpçak ülkelerini dolaşan Yahudi gezgin Ratisbonlu Petahia “kralları yoktur, sadece prensleri ve soylu aileleri vardır” şeklinde ifade etmiştir (YÜCEL 2002: 420; ARAT 1955₂: 714; GOLDEN 2002₁: 376-377; ZIMONYI 2007: 18). XII- XIII. yüzyıllardan itibaren Kıpçaklar Mısır'da da varlıklarını ortaya koymuştur. Bozkırda kıtlık ve hayvan hastalıklarının arttığı yıllarda ve gittikçe daralan imkânlar hayat şartlarını zorlaştırdığı için, Kıpçaklar sıhhatli ve gürbüz çocuklarını, para karşılığında daha zengin başka ülkelere göndermeye başlamıştır. Mısır'daki Eyyubî devleti de askerî gücünü yabancılardan sağlamak zorunda olduğundan Kıpçak bozkırından getirilen Kıpçak, Oğuz ve Çerkez gençlerini kabul etmiştir. Bu sırada Mısır'da çok sayıda Kıpçak delikanlısı orduda görev almaktaydı. Nihayet İzzetdin Aybeg'in 1250'de, Eyyubiler yerine sultan ilan edilmesiyle kurulan Mısır Türk devleti kısa zamanda Kıpçak unsurlarının eline geçmiştir (ÇANDARLIOĞLU 2003: 84-5). Kıpçak gruplar böylece, Asya, Avrupa ve Afrika olmak üzere üç kıtaya yayılan bir önem kazanmışlar ve bu durum asırlarca devam etmiştir (TAŞAĞIL 2004: 73).

Kâşgarlı, Kıpçak hanlarından İnal Öz ve iki oğlundan biri olan *tapar*'dan (DLT: 182; CTD I: 279; DLTt I: 361) ve Kıpçaklar içinde önemli bir yeri olan *kanlı* adında büyük bir adamın olduğundan (DLT: 609; CTD II: 343; DLTt III: 379) bahsetmiştir. Bunun yanı sıra *bulak* oymağını Kıpçakların tutsak ettiğini bildirmektedir (DLT: 191; CTD I: 291; DLTt I: 379). Kıpçak sosyal yaşamında demirin önemli bir yeri olduğu ve demirin ululuğuna inanıldığı da dile getirilmiştir. Hatta Kıpçaklar ve bazı Türk boylarının halkının ant içerken, kılıcı çıkararak yanlamasına öne koydukları ve “sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın; demir senden öcünü alsın” anlamında olarak *bu kōk kirsūn kızıl çıksun* dedikleri kaydedilmiştir (DLT: 182;

CTD I: 279; 361). Kıpçakların *kāmāk* adındaki nakışlı bir kumaştan yağmurluk yaptıkları (DLT: 197; CTD I: 300; DLTt I: 391) da Kâşgarlı Mahmud'un Kıpçaklarla ilgili aktardığı notlardır.

Kâşgarlı Kıpçakları saf Türkçe olarak yalnız bir dili olan topluluklar arasında göstermektedir (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29). Dīvān'da bahsedilen XI. yüzyıl Türk lehçeleri içerisinde Kıpçaklarla ilgili lehçe malzemesine bakıldığında, Kıpçakların bu dönemde iki ayrı lehçe grubuna dâhil oldukları görülmektedir. Kâşgarlı Kıpçak lehçesini;

I. Türkçe söz içi /d/ sesini /y/ sesine çevirenler bahsinde ve

II. Türkçe söz içi /d/ sesini /z/ sesine çevirenler bahsinde olmak üzere iki lehçe grubunda ele almaktadır. İleride görüleceği üzere Kıpçak söz varlığı malzemesi de bu iki ayrı lehçe grubunu işaret eden ögeler içermektedir. Bu nedenle çalışmamızda Kıpçak lehçesi, Kıpçak₁ (Oğuz-Kıpçak) ve Kıpçak₂ (İdil-Kıpçak) şeklinde incelemeye tâbi tutulmuştur.

1.2.1.1.3. Yemek (yemāk):

Kâşgarlı Mahmud'un "Türklerden bir bölük" olarak nitelendirdiği ve *Yemāk* olarak kaydettiği Türk boyu ile ilgili tarihî bilgiler oldukça az ve çelişkilidir. Yemek, Rus kaynaklarında *Polovitsı Yemākove* "Kuman Yemekleri" olarak adlandırılmaktadır. Al-Dimaşķī ve Abu Ḥayyān bu boyu *Yemek* olarak kaydetmişlerdir. İslam kaynaklarında Yemek, Kimek etnoniminin en yaygın değişkesi olarak geçmiştir; Kimek ve Yemek aynı boy sayılmıştır. Ancak bu iki etnonimin aynı boyu ifade edip etmediği tartışmalıdır. Uzun süre bilim adamlarınca *Yemek*'in Batı Sibiryaya merkezli bir boy birliği olan *Kimek*'in (750-800 civarından XI. yüzyıl başları) bir biçimi olduğu varsayılmıştır. Kıpçak birliği Karadeniz- Hazar- İdil- Yayık- Kazak bozkır bölgesinde, ünlü Deşt-i Kıpçak'ta baskın unsur hâline geldiğinde, kaynaklarda *Yemek* bu birliğin kurucu boylarından biri olarak belirtilir (GOLDEN 1997: 121; GOLDEN 2002: 757). Kâşgarlı bu konuda, *Yemeklerin* o dönemde Kıpçakların bir boyu olarak görüldüğünü; ancak Kıpçakların kendilerini *Yemeklerden* ayrı bir boy olarak kabul ettiklerini dile getirir (DLT: 456; CTD II: 161;

DLTt III: 28). Kâşgarlı bu açıklamasıyla aslında Kıpçak ile Yemek'i ayırır. Türk boylarını sıralarken, araya Oğuzları koyarak, Kıpçakları Yemeklerden farklı listeler. Bunlar farklı köken bilincini gösteren önemli kayıtlardır. Dīvān'da Yemeklerin yurtlarının İrtiş nehri civarında olduğu kaydedilmiştir (DLT: 61; CTD I: 129; DLTt I: 96). Yemeklerin İrtiş coğrafyasında yaşadıkları, Dīvān'daki bir şiir dördlüğünde de göze çarpmaktadır: *ärtiŝ suwı yemägi/ sitġāp tutar bilägi/ kürmät anıġ yürägi/ kälġälimät irkiŝür* "İrtiş suyunun Yemekleri bileklerini sığadılar, yürekleri pek; bize gelmek üzere toplaşiyorlar" (DLT: 163; CTD I: 260; DLTt I: 324). Yemek yurdu o zaman, Kimek coğrafyasında olduğu gibi, İrtiş nehrinin sol yakasında gözükmemektedir. Kâşgarlı Mahmud'un bu verisine dayanan Hasan Eren, "Kimek ismi önemini kaybetti ve bu kabilenin dallarından birinin ismi olan Yemek ile yer değiştirdi" sonucuna varmış, Yemek'i de Kimek ile ilgili olan İmek isminin ikincil bir gelişmesi olarak görmüştür (GOLDEN 2002₆: 757; EREN 1955: 542). Yemek adının Kimek'ten geldiği konusunda Halasi-Kun, baştaki /K/'nin Ø'a dönüştüğü ve sonrasında /y-/ türmesi olduğu şeklinde açıklama getirmiştir. Yani değişim *kimek > imek > yi(e)mek* şeklinde olmuştur. Ancak bu savı desteklemek için verilen örneklerdeki /K-/> Ø ses olayının Moğolca ödünclemelerden meydana gelmesi nedeniyle açıklaması makul gözükmemektedir. Kimek>İmek dönüşümü Türkçe sözcüklerdeki /K-/> Ø ses olayı için tek örnekken; İmek>yimek oluşumundaki /y-/ türemesi ise Orta Kıpçakça pek çok sözcükte görülen düzenli bir ses olayıdır (GOLDEN 2002₆: 761). Yemek etnoniminin ve kökenlerinin Kimeklerle aynı kökten geldiği şüphe götürür bir konu olmakla birlikte; Yemeklerin Kıpçaklar ve diğer bazı Türk boyları ile birlikte Kimek boy birliğinin bir parçası oldukları ve daha sonra Kimek boy birliği dağıldıktan sonra ise bağımsız boylar olarak tarih sahnesinde yer aldıkları kesindir. Türk coğrafyası konusunda da önemli bir kaynak olan Kâşgarlı Mahmud'un İslam kaynaklarında geçen Kimek adından ve Kimeklerden hiç bahsetmemesi, XI. yüzyılda Kimek boy birliğinin dağılmış ve artık çoktan unutulmuş olduğunu göstermektedir. XI. yüzyılda Kimekler, İrtiş boylarında Yemekler, Tobol ve Yayık (Ural) ırmakları kıyılarında Kıpçaklar tarafından temsil edilmiştir. Kıpçaklar gibi savaşçı bir topluluk olan Yemeklerin büyük çoğunluğu XII. yüzyılın ikinci yarısında Harzemşahlar Devletinin hizmetine girerken; Kıpçaklar XI. ve XII. yüzyıllarda Oğuzların yurtlarının önemli bir kısmını ellerine geçirmiştir. XII. yüzyılda, Kıpçak ve

Yemeklerle akraba olan Kanglılar da ortaya çıkmış ve zamanla önem kazanmışlardır (SÜMER 2002: 26; TAŞAĞIL 2002: 107; GOLDEN 2002₆: 761).

Kimeklerde olduğu gibi Yemeklerin adı da ne Orhon Yazıtlarında ne de Çin yıllıklarında görülür. Ancak A. Zuev'e dayanan Bulat Kumekov, Çin kaynaklarındaki *Yen-mo*'nun Yemek olduğunu düşünmektedir (GOLDEN 2002₆: 759). Erken İslam kaynaklarında ise Yemeklerden sıkça bahsedilmektedir. Halife Mu'tazz (866-9) ve Muhtadî (869-70) zamanında Abbasilerin bir devşirme Şam valisinin adı *Yemekçor* olarak geçer (Çor: Türk askerî memlûklerin isimlerine çok sık eklenen, tegin gibi eski bir Türk unvanıdır). Buradan Yemeklerin çoktan hilafetin hizmetine girmeye başladığı ve Yemek asıllı kimselerin Abbasi halifesinin gulamları arasında bulunmuş olacağı çıkarılmaktadır. Golden, her halükârda *Kimek*> *İmek*> *Yemek* eşitliğinin kabul edilemez olduğunu, Kimekler ve bunların çekirdek bileşenlerinin çoğunun, Moğolistan merkezli Türk devletinin bir parçası olan Doğu Moğolistan- Batı Mançurya'daki bozkırdan geldiklerini belirtmektedir (GOLDEN 2002₆: 762-3). Ancak Ortaçağ Arap-Fars edebiyatında Yemek ismi hemen her yerde Kimek biçiminde yer almaktadır (GOLDEN 2002₆: 761). Harezmi ve çevresindeki Kanglı alt boyunun doğusuna doğru uzanan yerlerde Yemek adı geçmektedir. Ayrıca Yemekler, Volga Bulgarları ve Ruslarla da ilişki içindedirler (GOLDEN 1997: 121).

Dīvān'da Yemeklerin savaşçı bir toplum oldukları ve giyim olarak *çāk* adında pamuklu dokuma kumaştan bir örtü yaptıkları ve giydikleri bilgileri (DLT: 513; CTD II: 228; DLTt III: 155), Yemeklerin toplumsal yaşayışlarıyla ilgili küçük notlardır.

Yemeklerin dilleri ise Dīvān'da saf Türkçe olarak yalnız bir dil konuşan "Kırkız, Kıpçak, Oğuz, Tuhsi, Yağma, Çiğil, Oğrak, Çaruk" boylarının dillerine yakın olarak nitelenir (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29). Buradan Yemeklerin de Kâşgarlı Mahmud'un tabiriyle "saf Türkçe" konuşan tek dilli bir topluluk olduklarını söyleyebiliriz. Kâşgarlı, "saf Türkçe" tabiriyle, başka dillerle karışmamış ve başka bir dilin yaygın tesirinde kalmamış Türk lehçelerini kastetmektedir.

1.2.1.1.4. Oğrak (oğrak, kara yığāç):

Dīvān'da tek dilli topluluklar arasında zikredilen ve saf Türkçe konuştukları ifade edilen Oğrakların XI. yüzyılda Uygur sınırında oturdukları biliniyor. Ancak daha önceki tarihleriyle ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır (bkz. TAŞAĞIL 2002: 109; 2004: 90; SÜMER 1994: 39; ŞEŞEN 2001: 27). Kâşgarlı, *oğrāk* boyunun sınırda oturduğunu ve bunlara *ķara yığāç* da dendiğini kaydetmekte (DLT: 72; CTD I: 144; DLTt I: 120); tam olarak Oğrak yerinin neresi olduğuna dair bilgi vermemektedir. Dīvān'da Türk boyları batıdan (Rum ülkesinden) doğuya doğru sıralanırken Oğraklar Yağmalardan sonra ve Çaruklardan önce kaydedilmektedir (DLT: 21; CTD I: 82; DLTt I: 28). Bu sıralamadan hareketle ve Çarukların Kâşgar'ın doğusundaki Barçuk'ta yaşadıkları göz önünde bulundurularak Oğrakların XI. yüzyıldaki yurtlarının Barçuk taraflarında olduğu tahmin edilmektedir (GENÇ 1997: 40-41).

Dīvān'da geçen pek çok dörtlükte Oğraklar savaşçı kişilikleri ve yiğitlikleri ile anılmaktadır. *İşı anıg (anıg) artaşıp/ oğrak bilä örtäşıp/ boynun alıp ķadırişıp/ tutğun alıp ķul satār* “onun işi bozuldu; Oğraklar ile çarpıştılar; onların boynunu büküp söz atıştılar, tutsak alıp köle olarak satar” (DLT: 376; CTD II: 71; DLTt II: 218). *oğrāk äri tügrāk/ yēmi anıg oğlāk/ sūti üzä sağrāk/ yēri taķı aqlāk* “Oğrak boyunun adamları yılmaz yiğittir; yedikleri oğlaktır, süt kabının üzerinde sürahileri bulunur, yerleri de çoraktır” (DLT: 235; CTD I: 350; DLTt I: 467). *ağdı kızıl bayrak/ toğdı ķara toprak/ yetsü kälip oğrak/ toksıp anın kächtimiz* “Kızıl bayrak yükseldi, kara toprak havalandı, Oğraklar yetişip geldi, savaş yaptığımız için geciktik” (DLT: 525; CTD II: 245; DLTt III: 183). *ärđi aşın taturğān/ yawlaķ yağığ ķaçurğān/ oğrak sūsin ķaytarğān/ bastı ölüm ahtarı* “aşını tattırandı, yavuz düşmanı kaçırandı, Oğrak askerini geri döndürendi, onu ölüm bastı” (DLT: 257; CTD I: 380; DLTt I: 516). Oğraklarla ilgili bu şiirlerden Karahanlı ordusunda Oğrakların etkin bir boy grubu olduğunu çıkarabiliriz. Oğrakların Budist Uygurlara karşı savaşa katılmalarını gösteren bu şiirlerden, Oğrakların Koço Uygur hanlığı sınırına yakın bir coğrafyada buldukları da tahmin edilmektedir (ABDURRAHMAN 1997: 95).

1.2.1.1.5. Oğuz (ğuzziyya):

Oğuz adına ilk defa Orhon yazıtlarında rastlanmaktadır. Sözcüğün kökeni ile ilgili çok çeşitli görüşler ileri sürülmekle birlikte; en çok kabul göreni, *ok* sözcüğü ile en eski Türkçe çokluk eki +z'den oluşan *ok+uz* (oklar) olduğudur. Orhon yazıtlarına göre Oğuzlar (İslam kaynaklarında Guz), dokuz boydan meydana gelmiş bir halktır. Bundan dolayı Tokuz Oğuz diye de anılır. Bunlar Tula ırmağının kuzeye dönerken yaptığı kıvrımın kıyısında oturuyorlardı. Köktürk hanedanlarından Kutlug Şad ve veziri Tonyukuk'un devleti yeniden kurmaya çalıştıkları sıralarda Tokuz Oğuzlar, eski Türk yurdundaki en güçlü bodundu. Hükümdarları kağan unvanını taşıyan Oğuzları, Köktürkler kendilerine tâbi kılmışlardır. Bilge Kağan devrinde (716-734) Oğuzlar doğrudan doğruya Köktürklere bağlıydılar. Orhon yazıtlarında Köl Tigin'in yuğ töreninde Batı Köktürk (Türgiş) kağanını temsil eden iki elçiden birinin adı *Oğuz Bilge Tamgacı*'dir. Oğuzların bazı özellikleri nedeniyle Batı Köktürklere mensup olduğu düşünülmektedir, bunlar:

a) Batı Köktürk devletini oluşturan on boya Onok denildiği ve Onokların Çin kaynaklarına göre her biri eşit sayıda boya sahip olmak üzere iki kola ayrıldığı bilinmektedir. Oğuz yurdunda da boylar eşit sayılarla iki kola ayrılmakta ve bu kollar Bozok ve Üçok adını taşımaktaydı.

b) Batı Köktürk ve Doğu Köktürk kağanlarının yabguları vardı. Kağandan derece itibarıyla sonra gelen "Yabgu" unvanını Seyhun boylarındaki Oğuzların hükümdarları da taşıyordu.

c) Batı Köktürklere konuştukları Türkçenin de Doğu Köktürklerinkinden biraz farklı olduğu Çin kaynaklarında ifade edilmektedir.

Bu nedenlerle Sümer, Oğuzların Batı Köktürk devletine bağlı olduğunu, hatta Batı Köktürklere yıkılmasının ardından Batı Köktürklere Oğuzlar tarafından temsil edildiğini ileri sürmüştür. Önceleri Kara İrtiş boyları arasında bulunan Karlukların, zayıf bir duruma düşen Batı Köktürklere son vermelerinin ardından (766), Oğuzlar muhtemelen Halife Mehdî Billâh zamanında (775-785) Maveraünnehir'e ve Aşağı Seyhun boylarına gelmiştir. Oğuzlar, bu bölgeye daha önce gelmiş olan Peçenekleri buradan çıkarıp Yayık (=Ural) ırmağının ötesine kadar sürmüş olmalıdır (SÜMER 2007: 325).

Köktürk devletinin yıkılmasının ardından yerini Uygur Devleti aldı ve Uygur hükümdarı Köl Bilge Kağan'ın oğlu Moyençor (Moyunçor) unvanıyla Tokuz Oğuzların başbuğu tayin edildi. Zamanla Oğuzlar, Uygur Devletinin dayandığı iki unsurdan biri hâline gelmiş ve Uygurların 840'ta uğradığı felaketin ardından Doğu Türkistan'a yapılan göçe katılmıştır. Uzun müddet orada da varlığını sürdüren Tokuz Oğuzların adı bir müddet sonra o bölgeden kaybolmuştur (SÜMER 2007: 325).

X.-XI. yüzyıllarda Oğuzların yurtlarıyla ilgili İslam kaynaklarında pek çok bilgi bulunmaktadır. İstahrî'ye göre Oğuz yurdu, Hazar denizinden Seyhun ve İsficab'a kadar uzanmaktaydı. Hazar denizinin doğu kıyısında bir yarımada olan Mangışlak da bir Oğuz topluluğu tarafından iskân edilmişti. Oğuzların Müslümanlarla sınırı güneybatıda Harezmi'de Cürcaniye'nin (Gürgenç) kuzeybatısındaki Cit (Sit) kasabasından, Aral gölünün güneyindeki Baratekin'e kadar uzanıyordu. Maveraünnehir'de sınır, Buhara'nın kuzeyindeki çölden İsficab bölgesine kadar gidiyordu. Seyhun'un sağ kıyısındaki Karaçuk dağlarının eteğindeki Yesi'ye bir günlük mesafedeki Savran da Müslümanların Oğuzlara karşı sınır şehriydi. İstahrî, Oğuz ülkesinin kuzey sınırını İdil ırmağının meydana getirdiğini söylemekte, çağdaşı Bizanslı müellif İmparator VII. Konstantinos Prphyrogenitus da İstahrî'yi teyit etmektedir. Ancak İbni Fadlan'da bu bölge içerisinde Oğuzlar zikredilmeyip; Yayık'ın (Ural) batısında Peçeneklerden bahsedilmektedir. Oğuzların Karakum olarak adlandırdıkları Aşağı Seyhun ile Aral'ın kuzeyindeki çöl bölgesinden, İslam coğrafyacıları "*al-mefâzâtü'l-Guziyye*" (Oğuz Çölü) adıyla bahsetmektedir. X. yüzyılda Oğuz Yabgu devletinin başkenti ise Seyhun ağzı yakınlarındaki Yenikent'tir (SÜMER 2007: 326).

X.-XI. yüzyıllarda Oğuzların yurtlarıyla ilgili Orta Çağ kaynakları dağınık bilgiler ihtiva ederken yalnızca İdrisî'nin verdiği bilgiler ayrıntılı ve düzenlidir. İdrisî, beşinci iklimin sekizinci taksimini anlatırken, burasının Oğuzlara ait olan topraklar olduğunu, Oğuz boylarının bu dönemde Aral Gölü çevresinde oturduklarını belirtmektedir. İdrisî'nin naklettiği Oğuz yerleri şunlardır:

1. Çagraoğuz ve Sultan Uveys Dağları
2. Margiz-Irgız Nehri
3. Muzgar-Güney Ural

4. Uil Nehri ve Aralsor Gölü
5. Daranda/ Ural Nehri
6. Askaruz/ T'ien-shan Dağları
7. Ruza/ Çu Nehri
8. Görgüz/ Balkaş Gölü: (AGACANOV 2004: 69-104).

Oğuz Yabgu Devleti, başında “yabgu” unvanlı hükümdarların bulunduğu X. yüzyılın birinci yarısında kurulan bağımsız ve güçlü bir devlettir. Yabguların en yüksek iki görevlisi, yabgunun vekili olan “kül erkin” ve ordunun kumandanı olan “sübaşı” idi. Yabguların mühürlerine *tugrag* (*tuğra*) denilmekteydi. Maveraünnehr’in kuzeyindeki Kazak bozkırlarında yaşayan Oğuzlar, X. yüzyılın başlarından itibaren İslamlaşmaya başlamışlardı. Beylerinden biri ve Oğuz Yabgu Devletinin kurucusu olan Selçuk 980’lerde Cend’de İslamı kabul etmiştir. Selçuk’un ölümü üzerine oğlu Arslan Yabgu, Oğuzların başına geçmiştir. Arslan Yabgu’nun emrindeki bir Oğuz kütlesiyle 1020 yılında Buhara hükümdarı Karahanlı Ali Tegin’in müttefiki olarak Buhara’nın kuzeyinde yaşadığı görülmektedir. Savaşçı bir halk olan Oğuzların komşularıyla ilişkileri çoğu zaman dostça olmamıştır. Aşağı Seyhun boylarında yaşayan Peçeneklere hücum ederek onları Yayık’ın (*Ural*) ötesine göçmek zorunda bırakan Oğuzlar, Yayık ve İdil arasında yurt tutmuş olan Peçenekleri burada da rahat bırakmamışlar, Hazarlarla anlaşarak onları buradan da çıkarmışlardır (898-902). Peçenekler bunun üzerine İdil’i geçip Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara gidip yerleşmişlerdir. Bizans İmparatoru VII. Konstantinos Porphyrogenitus’un verdiği bilgiye göre bir grup Peçenek, kendi istekleriyle yurtlarında kalıp Oğuzlarla birleşmiştir. Oğuz-Peçenek alt boyu bu birleşme sonucunda meydana gelmiştir. Oğuzların Hazarlarla da ilişkileri pek dostça olmamıştır. X. yüzyılda Oğuzlar buz tutmuş İdil’i sık sık geçerek Hazar ülkesine de akınlar yapmıştır. Bu sebeple bazı coğrafyacılar Oğuz ülkesinin sınırını İdil nehri olarak göstermiştir. Buna karşılık Oğuzların Orta İdil boylarında yaşayan Bulgarlarla ilişkileri dostça olduğu söylenebilir. 965’te Hazar imparatorluğunun yıkılmasından sonra Oğuz grupları Aşağı Volga bölgesinde yer almışlardır. Oğuzların zaman zaman Karluklarla ve Kıpçaklarla da mücadeleleri olmuştur. Oğuz Yabgu devletinin ne zaman ve nasıl yıkıldığı konusunda ise kaynaklarda bilgi bulunmamakta fakat bazı tahminler ileri

sürülmektedir. Birincisi, Oğuzların iç çekişmeler nedeniyle parçalanmasıdır. Meliknâme’de Selçukluların ortaya çıkışları anlatılırken bir Oğuz sübaşısı olan Selçuk’un kendisine bağlı bir kısım Oğuzlarla Cend şehrine gittiği (985-986) anlatılır. Bir kısım Oğuz ise bir Rus prensiyle İdil Bulgarlarının üzerine yürümüştür. İkincisi, Oğuz Yabgu devletinin, kuzey komşuları olan Kıpçaklar tarafından yıkılmasıdır. Bunlar tahmin olmakla birlikte, Oğuz Yabgu Devletinin 1003 tarihinden önce yıkıldığı, tarihî olaylarla kesin görünmektedir (SÜMER 2007: 327; ZIMONYI 2007: 16).

Yabgu Devletinin dağılmasından sonra Oğuzlar çeşitli bölgelerde tarih sahnesindeki varlıklarını sürdürmüştür. Rus yıllıklarında *Torki* olarak adlandırılan Oğuzların 1054’te Kievan Prensi tarafından yenilgiye uğradıkları kayıtlıdır. 1060’ta Oğuzlar Don ve Dnyepir arasındaki bölgelere saldırmış ve 1064’te aşağı Danube’ye kadar ulaşmışlardır. 1068’de Oğuzlar Macaristan içlerine girmişler fakat geri püskürtülmüşlerdir. Rus ve Bizans hizmetinde görev alan Oğuzlar ise bu milletler arasında asimile olmuşlardır. Diğer taraftan Selçuklu Devletini kuran Oğuzlar 1040’da Gaznelileri bozguna uğratmışlar ve 1055’te Bağdat’ı işgal etmişlerdir. Böylece halifeliğin doğu kısmını yeniden birleştirmişlerdir. Bu olaylara paralel olarak Oğuzların bir kısmı da Volga’yı geçerek Doğu Avrupa’da yayılmaya başlamışlardır (SÜMER 2007: 327; ZIMONYI 2007: 16).

Kâşgarlı, Oğuzları Kırgız, Kıpçak, Tuhsı, Yağma, Çiğil, Oğrak, Çaruk boylarıyla birlikte saf Türkçe olarak yalnız bir dilleri olan topluluklar arasında gösterir (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29). Ayrıca Türklerin konuştuğu diller arasında en kolay dilin de Oğuz lehçesi olduğunu not düşer (DLT: 25; CTD I: 84; 30). Kâşgarlı, Oğuzların Farslarla düşüp kalkmaya başladıktan sonra bazı Türkçe sözcükleri unutup yerine Farsçalarını kullandıklarını da belirtir (DLT: 217; CTD I: 326; DLTt I: 432). Buradan XI. yüzyıl Oğuzlarının tek dilli topluluk olduklarını, ancak Farslarla yakınlıkları nedeniyle bazı alıntılamların Farsçadan Oğuzcaya geçtiğini söyleyebiliriz.

Dīvān’da Oğuz lehçesiyle ilgili kayıtlar, tüm lehçeler hakkında verilen kayıtların yarısını bulmaktadır. Bu nedenler ve Selçuklular döneminde Anadolu’da eser verenlerin Horasan asıllı olmaları dikkate alındığında, Anadolu’da Oğuzcanın yazı dili hâline gelmeden önce Horasan kültür çevresinde bir hazırlık devresi geçirdiği düşünülmektedir (YÜCE 2007: 323).

Kâşgarlı, Oğuz coğrafyasını Dīvān'daki haritada, Karaçuk dağının batısında Oğuz Ülkesi (Ar. *bilād al- ğuziyye*) şeklinde ve Karaçuk dağının kuzeydoğusunda Kıpçak ve Oğuz yeri (Ar. *mesken-i kıfçak ve'l ğuziyye*) şeklinde iki yerde göstermektedir. Bunun dışında Dīvān'da *Sitkūn* [222], *sabrān* [219], *ķarnāk* [238], *Suġnāk* [237], *ķarāçuk/ Farab* [244] şehirlerinin Oğuz şehirleri olduğundan ve *Mānķışlak* adında Oğuz ülkesinde bir yerin [514] bulunduğu bahsedilmektedir.

Dīvān'da Oğuz kolları da damgalarıyla birlikte 22 boy olarak ele alınmıştır, Bunlar: 1. *ķınıķ*, 2. *ķayıġ*, 3. *bāyundur*, 4. *ewā/yewā*, 5. *salġur*, 6. *afşār*, 7. *begtili*, 8. *büġdüz*, 9. *bayāt*, 10. *yazġır*, 11. *āymür*, 12. *ķara bölük*, 13. *alķa bölük*, 14. *ıġdir*, 15. *ürāġir/yürāġir*, 16. *tütırķa*, 17. *ūla yondluġ*, 18. *tōġār/tōġār*, 19. *bāçānāk/bāçānāk*, 20. *çuvuldar*, 21. *çāpnı*, 22. *çaruķluġ/çaruķ*. Oğuzların bu alt boylarının da kendi içinde alt dallara ayrıldığı, ancak anlatımı kısa tutmak için bunların kitapta anılmadığı belirtilir. *Bayāt* [520], *Çaruķluk* [248], *ķayıġ* [517], *bāçānāk* [245] adları ise 22 Oğuz boyu listesi dışında da Dīvān'da ayrıca zikredilmiştir.

Kâşgarlı, Türkmen etnoniminin de Oğuzları ifade ettiğini belirtmekte ve Oğuzlara Türkmen denmesine dair bir rivayeti nakletmektedir: Rivayet, Zülkarneyn'in bir kısım Türkleri, işaretleri ve damgalarıyla gördüğünde "Türk'e benziyorlar" anlamında Farsça *Türkmanend* demesine dayandırılmaktadır (DLT: 622; CTD II: 362; DLTt III: 413). Ayrıca Türkmenlerin büyüklerine *Kōķyūķ* adının verildiği belirtilmekte (DLT: 501; CTD II: 216; DLTt III: 133), *Azaķ* adında bir Oğuz beyinin adı da nakledilmektedir (DLT: 45; CTD I: 107; DLTt I: 66). Dönemin Oğuz toplumu içerisinde şehirlerinden dışarıya çıkmayıp, savaşlara katılmayan bir kısım Oğuzların olduğu ve bunlara "tembeller ve atılmışlar" anlamında, *yatuķ* dendiği de kaydedilmiştir (DLT: 450-1; CTD II: 153; DLTt III: 14).

1.2.1.1.6. Tuhsı (tuhsı, tuhsı çigil):

Çin ve İslam kaynaklarında X. yüzyıldan önce Çiğillerle birlikte Karlukların bir alt boyu olarak zikredilen Tuhsılar, X. yüzyıldan itibaren Karluk boy birliğinden ayrı bir boy olarak anılmaya başlanmıştır (SÜMER 1994: 53; NECEF 2005: 62; TAŞAĞIL 2004: 118; GOLDEN 2002₂: 475). Çin kaynaklarında Tuhsılar "T'a-Shih-li" (ABDURRAHMAN 1997: 127), İslam kaynaklarında *Tuhs* ve *Tuhsı* (TAŞAĞIL 2004: 118;

ŞEŞEN 2001: 15 vd.) veya *Tokşu* (NECEF 2005: 62) olarak geçmektedir. Tuhsıların coğrafyası İli Irmağının kıyılarında Çiğillerin batısında ve Çu Irmağının ağzına kadar olan bölgedeydi. Tuhsıların bu bölgeye Uygur baskısı sonucu Karluk göçleriyle birlikte geldikleri düşünülmektedir. Hudūdu'l-‘Ālem’de Tuhsılara ait *Suyab*, *Biglilig*, *Lazine*, *Ferahıye* ve *Urkas* adlı şehir ve köyler de zikredilmektedir (SÜMER 1994: 71; NECEF 2005: 74-75; ŞEŞEN 2001: 66-67). Kâşgarlı ise Türk ülkelerini batıdan doğuya doğru sıralamış ve Tuhsıları Çiğillerden sonra, Yağmalardan da önce zikretmiştir (DLT: 21; CTD I: 82; DLTt I: 28). Tuhsıların *ḳayās*’ta yaşadıkları ve bunlara *tuhsı* adı yanında *tuhsı çigil* de dendiğini belirtmiştir (DLT: 213; CTD I: 320; DLTt I: 422) Çiğillerle birlikte Tuhsıların bazı şehirlerinin *ḳayās* adıyla anıldığını ve *Sāplıḳ ḳayās*, *ürün ḳayās*, *ḳara ḳayās* adlı üç kalelerinin adı da Dīvān’da belirtilmektedir (DLT: 520; CTD II: 238; DLTt III: 171). Bunun yanı sıra İli (= *İla*) nehri de Yağma ve Çiğillerle birlikte Tuhsıların indikleri bir yer olarak gösterilmektedir (DLT: 58; CTD I: 125; DLTt I: 91). Çin ve İslam kaynaklarında Çiğiller ve Tuhsılar Karlukların bir kolu olarak ele alınmıştır. Kâşgarlı Mahmud’un Tuhsıların yaşadığı yerleri Çiğillerle ortak ve yakın bölgelerde sıralaması ve Tuhsılara aynı zamanda Tuhsı Çiğil de dendiğini belirtmesi kavmî yakınlıklarını göstermesi nedeniyle önemlidir. Bu bakımından Kâşgarlı Mahmud’un verdiği bilgiler diğer tarihî kaynaklarla örtüşmektedir.

Kâşgarlı kitabının başında Tuhsıları saf Türkçe olarak yalnız bir dilleri olan boylar arasında gösterdiği gibi (DLT: 25; CTD I: 83; 29); dillerin en doğrusunun da Yağmalarla birlikte Tuhsıların olduğunu belirtmiştir (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30).

Dīvān’da Tuhsıların ticarî yaşamlarında bulunan *bısta* (DLT: 474; CTD II: 185; DLTt III: 71) adı verilen satış ortaklığından da bahsedilmektedir. Kâşgarlı, bu satış ortaklığı müessesesinin Yağma ve Çiğillerde de olduğunu ifade etmiştir. *bısta* tüccarı evinde misafir eden ve tüccarın mallarını satıp, tüccarın koyunlarının yirmide birini alan kişilere denilmektedir.

Karahanlı devleti içerisinde önemli boylardan olduğu anlaşılan Tuhsıların adına Dīvān’dan sonra başka bir kaynakta ise rastlanmamıştır (TAŞAĞIL 2004: 118).

1.2.1.1.7. Uygur (uyğur):

Tarih sahnesine VI. yüzyılda çıkan Uygurlar, özellikle 744-840 arasında bugünkü Moğolistan'da, daha önce Köktürk devletinin bulunduğu topraklar üzerinde kurdukları devlet döneminde dünya tarihinin akışını etkilemişlerdir. Türkler arasında yarı göçebelikten yerleşik hayatı en önce gerçekleştiren Uygurların askerî gücü IX. yüzyıl ortalarında Kırgızlarca Moğolistan'dan çıkartılmalarından sonra zayıflamış, bunun sonucu olarak siyasi etkinlikleri de azalmıştır. Buna karşılık IX. yüzyıl ortasında Doğu Türkistan'da kurulan ve Moğollar çağına kadar bağımsız kalan Koço Uygur devleti zamanında Uygurlar, yüksek bir kültür düzeyine ulaşarak Türk tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaratmışlardır (TEZCAN 1984₃: 148; TEKİN 2001₁:).

Uygur adıyla ilgili Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler, Reşidüddin'in ve Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın vb. naklettiği birer halk etimolojisi olan rivayetlerden öteye geçmemektedir. Bu rivayete göre, Zülkarneyn Türk Hakanı ile barıştıktan sonra *Sülmi*, *Qōço*, *Canbalıq*, *Bēşbalıq*, *Yañıbalıq* şehirlerini yaptırmıştır. Zülkarneyn Türk illerine geldiğinde Türk Hakanı, tulgalarına şahin kanatları takılmış on dört bin kişi göndermiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşırmış ve [Farsça] "*inān huḍ hurand*" "Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlanıp yiyebilirler" demiş ve bu vilayete *huḍhur* adı verilmiş. Sonraları *ḥ* harfi elife, ikinci *ḥ* harfi *ğ*'ya çevrilmiştir (DLT: 68-9; CTD I: 139; DLTt I: 111). Ancak Uygur adının pek çok boy adında görülen -GUr eki ve bugün bilinmeyen bir kökten türetilmiş olduğu düşünülmektedir (TEZCAN 1984₃: 148). Bunun dışında *Dīvān*'da, Türklerin (özellikle Yağma ve Tuhsıların) Uygurlara *Tat* (DLT: 228, 406-7; CTD I: 341; DLTt I: 453) diye hitap ettiklerini görmekteyiz.

Uygurların tarihi üç ana bölümde incelenmektedir:

VI. Yüzyıl- 744 yılı: Bu dönemde Uygurlar teşkilatlanmamış, dağınık boylar olmaktan çıkıp siyasi gücü ele geçirmek için tırmanışa geçmişlerdir. 13 boydan oluşan bir kol Çin'e sığınmak amacıyla güneye inip Çin sınırına ulaşmış, fakat Çin bunların sığınma isteğini kabul etmemiştir. Bunun üzerine gerek Çinliler ve gerekse Uygurları izleyen Kırgızlar tarafından bir bölümü yok edilmiş, kalanlar ise kuzey bölgelerine çıkmışlardır.

Bozkır Uygur Kağanlığı (744-840) dönemi: Bu dönemde Uygurlar, Orta Asya'nın doğusunda siyasi gücü ellerinde bulundurmuşlar; Buhu, Hun, Bayırku, Tongra, Ediz, Basmıl, Karluk gibi pek çok boyu kendi hâkimiyetleri altında tuttukları gibi, Çin'e de baskı yoluyla hemen her istediklerini yaptırmışlardır. Moyü Kağan'ın Mani dinini kabul etmesi ile Uygurlar önemli bir değişim sürecine girmişlerdir. Bu din, Uygurların tarihinde derin izler bırakmış; sosyo-kültürel alanda Soğd etkisinin artmasına sebep olmuştur (MACKERRAS 2002: 425-458).

Batı ve Güneybatı Uygur Devletleri Dönemi: 840'tan sonra Kansu ve Doğu Türkistan'da kurulan siyasi bakımdan önemsiz küçük Uygur devletleri dönemidir (TEZCAN 1984: 148). Bu tarihten sonra Uygurlar güçlü bir imparatorluk kuramamışlardır. Ancak bundan sonra kültür alanındaki başarılarıyla tarihte önemli rol oynamışlardır (MACKERRAS 2002: 458).

I. Koço Uygur Devleti: Eski topraklarından ayrılmak zorunda kalan Uygurların bir bölümü Doğu Tien-şan dağlarının kuzey ve güney yörelerine geldiler. 20 yıl kadar Tibetlilerle süren mücadeleler sonunda üstün gelerek, Hsi-chou veya Kao-ch'ang (=Koço) Uygur Devleti diye anılan bir devlet kurmayı başardılar. Bu devletin başkenti Pei-t'ing (= Beşbalık), en önemli kültür merkezi ise zaman zaman yönetim işlerinin de yürütüldüğü Koço'ydu. Koço Uygurları hakkında Çin kaynaklarında dağınık olarak bulunan bilgiler dışında, Gerdizî ve Mervezî'nin eserlerinde ve Hüdudu'l-'Âlem'de bazı bilgiler bulunmaktadır. Koço Uygur devletinin siyasi gücü, sınırlarının nereler olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Iduk Kut unvanını taşıyan hükümdarlarının ancak bir kaçının adı bilinmektedir. Bu unvanı daha önceden Basmıllar kullanmıştır. Koço Uygurları kültür ve sanatta büyük bir başarı göstermiştir. Şehirlileşmenin çok geliştiği Uygurlar, hukuk düzeninde de Çin'i örnek alarak bir sistem kurmuşlardır. Çin kültürünün büyük ölçüde hissedildiği devlet içinde Soğdlular ve Toharlar da kültür hayatlarının gelişmesinde katkı sağlamıştır. Din olarak yaygın biçimde Budizmin Mahayana mezhebi Uygurlar arasında benimsenmişti. Bozkır Kağanlığı döneminde devlet dini olarak kabul edilen Maniheizm de uzun süre halkın bir bölümünce yaşatılmıştır. Bunların dışında Hristiyanlığın Nesturî mezhebi de sınırlı bir kısımda da olsa yaşamıştır. Koço Uygurlarının güneydeki komşuları 1009'da Tarım bölgesinin güneyini ve Hotan'ı ele geçiren Karahanlılardı. Müslüman Karahanlılar ve Budist

Uygurlar arasındaki ilişkiler üzerine fazla bilgi yoktur. Her halde aradaki din ayrılığı bu iki devletin dostça ilişkiler kurmasını engellemiştir. Nitekim Dīvān'da Uygurlardan hep kâfir diye söz edilmiştir (TEZCAN 1984₃: 153).

Uygurlarla Çinliler birbirini kültür yönünden etkilemişlerdir. Kimi dönemlerde Çin saraylarında Uygurlar gibi giyinmek moda olmuştur. Uygur kağanlarına ve prenslerine eş olarak Çin sarayından gelen Çinli prensesler de Çin kültürünün ve yaşama biçiminin Uygurlar arasında tanınıp yaygınlaşmasına yardım etmişlerdir. Yine de Çinlilerin gözünde Uygurlar, her zaman için kendilerine benzemeyen, “barbar” bir topluluk olarak kalmıştır (TEZCAN 1984₃: 152).

II. Kansu Uygur Devleti: 840'ta batıya doğru kaçan Uygurların bir kısmı, Sinkyang üzerinden Çin'in Kansu ilinin kuzeybatısına gelmiş ve buradaki şehirleri birer birer ele geçirmişlerdir. Zamanla buradaki Uygurların güç oluşturması nedeniyle, 960'ta Çin İmparatoru, Kansu Uygur devletini resmen tanımış ve bu devletin hükümdarına Feng-hua Kağan unvanını vermiştir. Çevresindeki diğer Uygur toplulukları, Çin, Tibet vd. ile sürekli olarak mücadele hâlinde olan Kansu Uygurlarının, XI. yüzyılda Tangutların saldırılarıyla bölgedeki hâkimiyeti sona ermiş, Tibetlilere ve Tsung-ko'lara sığınmışlardır. Günümüzde aynı bölgede yaşayan Sarı Uygurlar, Kansu Uygurlarının devamıdır (TEZCAN 1984₃: 154-155).

Türk illerinin en doğusunda yer alan Uygurlarla ilgili Dīvān'daki kayıtlar azımsanamayacak kadar çoktur. Uygur ülkesi, Dīvān'daki boyların batıdan doğuya doğru sıralamasında Çömül boyundan sonra, Tanjut, Hıtay/Çin'den önce gelmektedir (DLT: 21; CTD I: 82; DLTt I: 28). Yani Türk boylarından Çömül boyuyla ve yabancı kavimlerden Tanjut, Hıtay/Çin ile coğrafi olarak yakın durumdadır. Uygur ülkesi yakınında oturan *Arāmūt* adlı Türk topluluğu da kaydedilmekle birlikte (DLT: 81; CTD I: 159; DLTt I: 138), *Arāmūt*larla ilgili ayrıntılı bir bilgi bulunmamakta, haritada da bu topluluk yer almamaktadır. Ayrıca *Ötükān*'in de Uygur ülkesine yakın olduğu belirtilmektedir (DLT: 81; CTD I: 159; DLTt I: 138). Dīvān'daki Türk dünyası haritasında da coğrafi yakınlıkları görülmektedir. Uygur ülkesinin güneyinde ise Tübüt/Tibet (DLT: 179; CTD I: 276; DLTt I: 295) kayıtlıdır. Uygur sınırındaki diğer yerler ise *Küsān/Kuça* şehri (DLT: 204; CTD I: 308; DLTt I: 404), *Altun k̄ān* dağı (DLT: 58; CTD I: 125; DLTt I: 90), *Yulduz k̄ōl* (DLT: 502; CTD II: 217; DLTt III: 135), *kūmi talās* adında bir yer (DLT: 548; CTD II: 271; DLTt III: 254), *Kiñüt* şehri (DLT: 603; CTD II: 334;

DLTt III: 362), *Tarım /Usmı Tarım* adındaki yer ve *Tarım /Usmı Tarım* ırmağı (DLT: 199, 77; CTD I: 302; DLTt I: 395), *Bögür* adındaki kale (DLT: 182; CTD I: 279; DLTt I: 361).

Kâşgarlı, Uygurların *Sülmi*, *kōço/koço*, *Canbalık*, *Bēşbalık*, *Yañıbalık* (DLT: 69, 541, 550; CTD I: 140; DLTt I: 113) adlarında beş şehrinin olduğunu ve Uygurların hükümdarına “aklı göl gibi” anlamında *kōl bilgä hān* (DLT: 215; CTD I: 324; DLTt I: 427) dendiğini belirtmektedir. Uygurların o dönemde ticarete para kullandıklarını da Kâşgarlı’dan öğrenmekteyiz. *kamdu* adı verilen dört arşın boyunda ve bir karış eninde bir bez parçasından oluşan ve üzerinde Uygur Hanının mührünün basılı olduğu bu parayı Uygurlar alışverişte kullanmaktadır. Bu bez eskidiğinde her yedi senede bir yamandığı ve yıkandığı ve yeniden üzerine mühür vurulduğı da anlatılmaktadır (DLT: 211; CTD I: 317; DLTt I: 418). Uygurların bir tellalının hergün Uygurları toplayarak *Uyğur yığāç uzūn kās tāmūr kısga kās* “Ey Uygur! Ağacı uzun, demiri kısa kes” anlamındaki hükmü onlara seslenmektedir. Ağaç kesildiğinde uzun kesilmeli, demir ise kısa kesilmelidir çünkü demir uzatılabilmektedir (DLT: 269; CTD I: 393; DLTt II: 11). Kâşgarlı Mahmud’un Uygur sosyal yaşantısıyla ilgili verdiği bu bilgilerden, Uygurların büyük şehirleri olan ve ticaret, demircilik, marangozluk gibi uğraşlarla geçimini sağlayan bir topluluk olduklarını anlamaktayız.

Dīvān’daki Uygurlarla ilgili şiir kayıtları göz önüne alındığında, XI. yüzyılda Karahanlı-Uygur ilişkilerinin pek dostane olmadığı, Uygurların Müslüman olmamalarından dolayı diğer Türkler tarafından nefretle anıldığını görmekteyiz: *Bāčkām urup atlaқа/ uyğurdağı tatlaқа/ oğrı yawuz itlaқа/ kuşlar kepi uçtımız* “atlara belge vurarak Uygurdaki Tatlara, hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk” (Atlara alamet vurarak Uygur köpeklerinin üzerine yöneldik (DLT: 243; CTD I: 359; DLTt I: 483). *Kāldi maña tat/ aydım āmdi yat/ kuşқа bolup et/ sāni tilār us böri* (bana bir Tat geldi: “yat, kuşlara et ol, kurtlar seni bekler” dedim. Bana bir kafir Uygur geldi, onu öldürdüm, kurda kuşa yem olması için parça parça ettim) (DLT: 30; CTD I: 88; DLTt I: 36). *kemi içrā oldurup/ İla suwın kaçtımız/ Uygur taba başlanıp/ Mıñlak elin açtımız* “Gemi içerisinde oturup İli suyunu geçtik. Uygurlardan yana yöneldik. Mıñlak ilini açtık” (DLT: 549; CTD II: 271-272; DLTt III: 255). *ordulanıp yūksäk tağığ oğlāk çatār/ uyğur tatın yuwğa alıp yomğın satār* “yüksek dağı yurt tutarak oğlak katar, Uygur tatlarından ucuza alır, toptan pahalı satar” (DLT: 413; CTD II: 111; DLTt II: 294). Bununla birlikte, Budist Uygurların dil, kültür, kurumsal yapılanma, ve birçok alanda ilk devir Türk-

İslam çevresinde etkisinin büyük olduğu ve uzun süre bu etkinin devam ettiği görülmektedir. İslamiyetle birlikte yeni bir kültür çevresine giren Türkler, eski kültürlerini bir anda bırakmamışlardır. Köklü bir medeniyet birikimleri olan Uygurların kültür ve medeniyeti Karahanlılarda varlığını sürdürmüştür. (bkz. Ş. TEKİN 2001₁)

Kâşgarlı Uygurları saf Türkçe konuşan tek dilli Türk toplulukları arasında göstermekle (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30) birlikte, Uygurların kendi aralarında ayrı bir ağza ve alfabeye sahip olduklarını belirtir. Uygurlar kitaplarını, mektuplarını yazmada alfabe olarak 25 [aslında 24] harften ibaret olan Türk yazısını kullanırken; defterlerini, senetlerini yazmada Çinlilerle ortak kullandıkları başka bir alfabeye sahip oldukları belirtilir. Kâşgarlı, bu yazıyı Müslüman olmayan Uygurlarla Çinlilerden başkasının okuyamadığını da ilave etmektedir (DLT: 24; CTD I: 83; DLTt I: 29). Ancak bahsedilen bu ikinci alfabe ve konuşma biçimi hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Tarihî bilgiler dikkate alındığında Dīvān'da bahsedilen bu ikinci yazı ve dilin, Çin yazısı ve Çince olduğu düşünülebilir. Uygurcaya *Uygur tili* (DLT: 501; CTD II: 216; DLTt III: 134) dendiğini, “Uygurca konuşmak” anlamında ise *tatlaş-filinin* kullanıldığını da Dīvān'da görmekteyiz (DLT: 370; CTD II: 65; DLTt II: 206).

1.2.1.1.8. Yağma (yağma):

Yağmaların adına ilk olarak, Uygur anıtlarından Taryat (Terhin) kitabesinde rastlanmaktadır. Kitabenin kuzey yüzünün sonundaki “*bunu yazan Bilge Kutluğ Tarkan Sengündür. Bunca boyları, onların adlarını ve sanlarını Yağma mültezimleri (?) olan iki kayınbirader söyledi. Kutluğ Bilge Sengün ile Kutluğ Tarkan Sengündür o iki kayınbirader*” şeklindeki açıklamadan bu Uygur anıtını Yağmalardan iki kişinin yazdığı açıkça görülmektedir. Kitabenin, Moğolistan'daki Uygur devletinin ikinci hükümdarı Moyun Çor tarafından 753 yılında diktirildiği dikkate alındığında; boy olarak Yağmaların tarihini 753 ve öncesine kadar uzatabiliriz (TEKİN 1983: 798, 811). Uygurların 840 yılında yıkılmasından sonra, Uygurlardan önemli bir topluluk batıya yani Karluk ülkesine göç etmiştir. İslam kaynaklarındaki (*Gerdizî*) bilgilerden, batıya giden Uygur topluluğunun Yağmalar olduğu çıkarılmaktadır (SÜMER 1994₁: 74). Uygurlardan sonra Karahanlı devleti sınırları içerisine dâhil olan Yağmalar; Karahanlı devleti sosyal yapısı içerisinde bulunan tek Uygur boyu olma özelliğine de

sahiptir (NECEF 2005: 121). Yağmaların köken olarak, Dokuz Oğuz kökenli ya da onlarla yakın ilişkili bir boy olduğu düşünülmektedir (GOLDEN 2002₂: 476; BARTHOLD 1990: 273). Pritsak'a göre ise Çiğillerle birlikte üç Karluk boy birliğinin iki önemli halkasını oluşturuyorlardı (GOLDEN 2002₂: 477).

Yağmaların yurtlarını Kâşgarlı, batıdan (Rum ülkesinden) doğuya doğru sıraladığı boylar içinde Tuhsılardan sonra, Oğraklardan önce olarak belirtmiştir (DLT: 21; CTD I: 82; DLTt I: 28). Kâşgarlı Yağma ilinde *Adğırāk suwı* (DLT: 84; CTD I: 163; DLTt I: 144) adında bir ırmaktan ve *Tartuğ* adında bir şehirden (DLT: 235; CTD I: 350; DLTt I: 467) bahseder. Tuhsı ve Çiğillerle birlikte İli nehrini kullandıklarını belirtir (DLT: 58; CTD I: 125; DLTt I: 91). *Dīvān*'da ayrıca İli nehri üzerinde bulunan *āk terāk* adındaki köprünün Yağma ülkesinde bulunduğu kaydedilmiştir (DLT: 53; CTD I: 118; DLTt I: 82). *Dīvān*'da Taraz yakınındaki bir köyün adı da *Yağma* olarak geçmektedir. Bir çok kaynakta ise Kâşgar şehrinin Yağma ülkesi olarak gösterildiğini görüyoruz (GOLDEN 2002₂: 466). Çin kaynaklarında (*Hsüeh Tsung-Cheng*) ise XI. yüzyılda Kâşgar şehri Yağmaların yerleşik olduğu şehirlerinden birisi olarak zikredilmektedir (ABDURRAHMAN 1997: 104). İslam kaynaklarındaki bilgiler de bunu teyit eder niteliktedir. *Ḥudūdu'l-‘Ālem*'de Yağmalar, Kâşgar ve kuzeyindeki Narın ırmağı arasında yaşayan kalabalık bir boydur. Uygur hanları ailesine mensup, güçlü ve savaşçı insanlardır (ŞEŞEN 2001: 63-4; SÜMER 1994₁: 72-3).

Kâşgarlı, Türklerden bir boy olarak tanıttığı Yağmalara aynı zamanda *ğara Yağma* da dendiğini kaydetmektedir (DLT: 459; CTD II: 165; DLTt III: 34). Karahanlılarda birçok ileri gelen kişinin unvanı da “ğara” sıfatını taşımaktadır. *Mucmelu't-Tevārih*'te Yağma hükümdarına Buğra-han dendiği belirtilmektedir (ŞEŞEN 2001: 35). Karahanlılarda da Buğra Han unvanı yaygın kullanılmıştır. Kâşgar şehrinin de Yağma yurdunda bulunması ve hanların oturduğu yer anlamında *Ordu Känd* denmesi gibi nedenlerden dolayı bazı tarihçiler tarafından Karahanlıların kökeni Yağmalara dayandırılmıştır (SÜMER 1994₁: 73-4; GENÇ 2002: 3-4). Bazı tarihçiler ise bunların yeterli delil teşkil etmediği için Karahanlıların kökeninin Yağmalarla ilişkilendirilmesine karşı çıkmaktadır (NECEF 2005: 138-143). Durum her ne olursa olsun Yağmaların Karahanlı sosyal yapısında önemli topluluklardan biri olduğu şüphesizdir.

Yağmaların dillerine gelince Kâşgarlı, Yağmaları saf Türkçe olarak yalnız bir dilleri bulunan boylar arasında gösterir. Ayrıca en doğru Türkçenin de Tuhsi ile Yağmaların lehçesi olduğunu kaydeder (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30).

Yağmalar Karahanlı devletinden sonra da adlarını uzun süre korumuşlar; Gazneli ve Selçuklu paralı askerleri ve hassa birlikleri arasında yer almışlardır. Varlıklarını Sultan Sancar döneminin sonuna kadar koruyan Yağmalar; daha sonra ise Horasan ve Mâverâünnehr'de yaşanan olayların içerisine çekilmişlerdir (NECEF 2005: 121).

1.2.1.2. ORTAK TÜRKÇE MUHİTİ DIŞINDAKİ TÜRK TOPLULUKLARI:

Kâşgarlı, Peçenek, Suvar ve Bulgar lehçelerini “bir türde sonları kırılmış (Ar. *nemetin vâhidin*)” diye ifade etmiştir (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30). Fazla bilgi verilmemekle birlikte, Kâşgarlı Mahmud’un bu kaydından bu lehçelerin Ortak Türkçeden farklı bir ses, biçim özelliği gösterdiğini ve bunun da “kırılmak” ile ifade edildiğini düşünebiliriz. Bulgar lehçesiyle ilgili mevcut tarihî bilgilerimiz, bu lehçenin Ortak Türkçe dışında, *l/r grubu* Türk lehçesi olduğu şeklindedir. Peçenek ve Suvar lehçelerinin dâhil oldukları lehçe grubuyla ilgili yeterli bilgilerimiz olmamakla birlikte, Kâşgarlı Mahmud’un bu üç lehçeyi aynı sınıflamada göstermesi nedeniyle, şimdilik üçünü de Ortak Türkçe dışındaki Türk lehçeleri grubunda ele alacağız.

1.2.1.2.1. Bulgar (*bulğār*):

Bulgar, İdil (Volga) havzasında yaşayan Türk boyu ve VII.-XV. yüzyılın ortalarına kadar devam eden Türk devletinin ve aynı zamanda bu devletin merkezi olan şehrin adıdır. Bulgar devletinin siyasi bir güç olarak ortadan kalkmasıyla, Bulgar adı da ortadan kalkmıştır (KURAT 1944: 781). Hunlar, Atilla’nın 453’te ölümünden sonra küçük oğlu İrnek komutasında, Orta Avrupayı terk ederek doğu yönünde ilerlemişler ve Karadeniz kıyılarına geldiklerinde bazı Türk zümreleri (=Ogurlar) ile karışmışlardı. Bu karışmadan doğan yeni topluluk ilk defa 482’de imparator Zenon zamanında Türkçe “Bulgar” diye zikredilmiştir. Bulgarların bu tarihte Bizans İmparatoru Zenon’un tarafında, Balkanlardaki Gotlara karşı savaştığı

bilgisi Bulgarlarla ilgili ilk güvenilir kayıttır (KURAT 1944: 782; ÇANDARLIOĞLU 2003: 87; ZIMONYI 2007: 8-9).

Tarihte Bulgarlar I. Büyük Bulgar Devleti, II. Tuna Bulgar Devleti ve III. İdil (Volga) Bulgar Devleti olmak üzere 3 devlet kurmuşlardır. Dīvān'da boy birliklerinden, şehirlerinden ve lehçelerinden bahsedilen Bulgarlar ise, İdil (Volga) Bulgarlarıdır. Tarihteki diğer Bulgar boylarından en ayırdedici yanları ise İdil Bulgarlarının İslamiyeti kabul etmeleri ve bu kimliklerini devletin yıkılışına kadar muhafaza etmeleridir. Aynı zamanda bu durumları, onların diğer Türk-İslam çevresinden de kopmalarına sebep olmuştur.

Büyük Bulgar Devletinin parçalanmasından sonra Bulgarlar kuzeye doğru, İdil- Çolman (Kama) sahasına çekilerek İdil Bulgarlarını oluşturdu. İdil ile Kama nehirleri arasına geldiklerinde bölgenin yerlisi olarak Çirmiş, Ar, Udmurt, Mordva, Votyak, Zıryan ve Ves gibi Fin-Ogur kavimlerini itaatleri arasına aldılar. Ayrıca bölgede Hunlardan, Sabirlerden, Uzlardan ve Hazarlardan kalıntıların bulunması bölgenin Türkleşmesini kolaylaştırmıştır (ÇANDARLIOĞLU 2003: 89; TAŞAĞIL 2000: 472). Hunlar ve Sabirler zamanında başlayan Türkleşme süreci VIII. yüzyılın başlarında İdil Bulgarlarının bölgeye gelmesiyle tamamlanmıştır (TAŞAĞIL 2000: 473).

Sağlam bir teşkilat hâlinde kurulmuş olan İdil Bulgar Devleti, daha IX. yüzyılda Müslümanlığı kabul etmiş ve devlet yapılanmasının da iyi kurulmuş olması nedeniyle Moğol istilasına kadar 5.5 asır yaşayabilmiştir (TOGAN 1981: 58; ZIMONYI 2007: 17). Bulgarlar iyi çiftçilikleri yanında ticarete de başarı göstermiştir. Verimli toprakları olan Bulgarlarda tarım yanında hayvancılık, kürkçülük de gelişmişti. Devletin merkezi İdil kıyısındaki “Bulgar”şehri IX. ve XII. yüzyıllarda doğu Avrupanın en önemli ticaret merkezi olmuştur. Tarihî kaynaklarda Bulgar şehrinin Volga'nın kollarında iki kısımdan ibaret olduğu; Hanbalığ adıyla anılan batı kısmında Bulgar hanının oturduğu ve hanın karargâhının bulunduğu; şehrin dört tarafının duvarlarla çevrili olduğu ve şehrin dört kapısının olduğu şeklinde bilgiler verilmektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. YAKUBOVSKIY 1952).

Bulgar Hanı Almış, Müslümanlığı aslından öğrenmek istediğini bildirmiş, bunun üzerine Abbasi Halifesi din adamlarıyla, mimarlardan oluşan bir heyeti 921-

922 yıllarında Bulgar şehrine göndermiştir. Ünlü seyyah İbn Fadlan da bu seyahate dâhil olmuş ve seyatini notlarında ayrıntılı bir biçimde vermiştir (bkz. CLOUSER: 8-10; ESİN 1978: 161-162). İslamiyeti kabul eden İdil Bulgarları, Avrupada Türk- İslam kültürünün o dönemde tek temsilcisi olmuştur. Camiler yapılmış, kadılık kurulmuş ve diğer İslam ülkeleriyle temasa geçilmiştir. Buradaki İslam kültürü devletin çöküşünden sonra da devam etmiştir.

İdil Bulgar devleti XIII. yüzyıldan itibaren aralıklı olarak Moğol saldırılarına uğramış, bu saldırılar sonucunda Bulgarların şehirleri ve köyleri büyük yıkıma uğramıştır (1361). Bulgar şehri son defa Timür'ün Toktamış'a yaptığı sefer sırasında 1391'de tahrip edilmiş ve halk bundan sonra tutunamamış dağılmıştır. Bulgarların bir kısmı Kazan nehri boyuna göçmüş, sonraki Kazan Hanlığının esas nüfusunu bunlar meydana getirmiştir. Bugün aynı bölgede yaşayan Çuvaşlar, eski Bulgarlarının torunları olarak bilinmektedir (ÇANDARLIOĞLU 2003: 90). Yine bu bölgedeki Kazan Türklerinin etnik oluşumunun, Bulgarların ve Kıpçakların karışmasıyla meydana geldiği ileri sürülmektedir (TOGAN 1982: 66). Volga Bulgarlarından geriye XVI. yüzyıldan kalma mezar taşları ve sikke yazıtları kalmıştır. Arap harfleriyle ve Arap dilinde yazılmış olan bu yazıtlarda Türkçe adlara ve sözcüklere rastlanmıştır. Dillerine ait uzun metinler bulunmamakla birlikte yine de ufak tefek kalıntılardan dilin bazı fonetik özellikleri tespit edilmiştir. XIII. yüzyıldan sonra, Türkçenin l/r (Ogur) grubunu temsil ettiği görülen Bulgarların dillerinin ise bu bölgede hâkim olan Kıpçakların dilleri içinde eridiği gözlemlenmiştir (DİLAÇAR: 73-92; ZIMONYI 2007: 18).

Bulgar etnik adı üzerine 1958'de Moravcsik; 1872, 1877'de Tomaschek *bulğa*- 'karıştırmak' fiilinden Bulgar "karışmış" anlamında; Doerfer (1963-75, II, s. 315-320, 353-354), Räsänen 1969'da < *bulğa-r* "karışmış" anlamında; 1927, 1930'da Németh açıklamalarda bulunmuşlardır. Németh, "karışık (halk)" olarak Hun ve bulgarların Kafkaslarda karışmasıyla ilgisini kurmuş; bunun da Tonyukuk yazıtındaki '*türk bodunu yime bulğanç ol timiş*' ifadesine ve Eski Türkçe "*il bulğajına*" ifadesine dayandırarak, halkın veya devletin siyasi ortamının etnik ad olabileceğini göstermiştir. Ayrıca *bulğa*- fiilinin DTS 122a'daki 4. anlamı olan "kışkırtmak, isyan etmek vb." anlamlarıyla Eski Türkçe halkın siyasi durumu, siyasi ortamı bağlantılı olarak da düşünülebilir. DTS'deki *bulğak* "karışıklık, şaşkınlık, paniğe kapılmak"

(DTS: 122b) anlamı da Németh'in etimolojisinde dikkate alınmıştır (NÉMETH 1982: 7-13)².

Kâşgarlı Mahmud, *Bulğār*'dan "herkesçe tanınmış olan bir Türk şehri" diye bahseder (DLT: 229; CTD I: 343; DLTt I: 456) ve *ätıl* (İdil) nehrinin Bulgar denizine döküldüğünü belirtir (DLT: 49; CTD I: 112; DLTt I: 73). Bulgarlara yakın olarak Suvarlara ait bir şehir olan *Saḥsīn* şehri nakledilir (DLT: 220; CTD I: 330; DLTt I: 437). Bulgar ve Suvarların coğrafi yakınlığı yanında lehçesel olarak da birbirlerine yakın ya da benzer olduğunu Dīvān'daki bazı verilerden çıkartmaktayız. Kâşgarlı, "Rum diyarındaki Peçeneklere kadar Suvar ve Bulgar lehçelerinin, birçok sözcüğün sonunun kırılmış bir Türkçe" olduğunu ifade etmektedir (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30).

1.2.1.2.2. *Suvar (suvār)*:

Dīvān'da *Suvar* ve *Suvarīn* olarak geçen Türk şehri ve topluluğu ile ilgili ilk bilgilere X.-XI. yüzyıl İslam kaynaklarında rastlanmaktadır. İslam kaynaklarında kimi zaman Bulgarların kimi zaman Hazarların bir kolu olarak gösterilen Suvarların kökenleri ve daha eski tarihleri hakkında ise bilgi bulunmamaktadır. Ancak adları ve yaşadıkları coğrafya dikkate alınarak İdil civarına VI. yüzyılda gelen Sabirler oldukları görüşü bilim çevrelerinde dile getirilmektedir. Sabirlerin Avar, Moğol, Macar soylu oldukları görüşleri bulunmakla birlikte,

a) Tarihî kaynaklarda Sabirlerin Hun olarak anılmaları,

b) Sabirlerin Bulgar toplumunda bulunmaları,

c) Sabirlere ait şahıs adları ve diğer kalıntılardaki Türk unsurlarından yola çıkarak G. Németh Sabirlerin Türk olduklarını ispat etmiştir (GOLDEN 2006: 47; BAŞTAV 1941: 54, 81).

Sabirlerin, Avar, Moğol, Macar kavimleriyle ilgisi ise bu toplulukların üzerindeki kuvvetli etkilerinden başka bir şey değildir (Macarcadaki Sabir

² Bulgar adıyla ilgili H. Eren, Bulgar bilgini Prof.Dr. İ. Şişmanov'un Bulgarların eski yurtlarının Volga ırmağı boyunca uzanmasından yola çıkarak Bulgar adının "Volga eri" anlamına geldiği görüşünü aktarmıştır. Ancak bu kabul edilebilir bir etimoloji değildir.

kalıntıları için bkz. PRİTSAK 1976). Sabirlerle ilgili Bizans ve daha sonraki Ermeni kaynakları bazı bilgiler vermektedir. Ayrıca çoğu kez kaynaklarda Sabirlerden Hunlar diye bahsedilmektedir (GOLDEN 2006: 349-350; BAŞTAV 1941: 53-57, 69).

Ogur Türklerini 463'te Avrupa'ya sürükleyen olaylarda etkili bir boy olan Sabirler, büyük olasılıkla Orta Asya'dan Batı Sibirya'ya gelmişler ve buradaki bazı yerleri hâkimiyetleri altına almışlardır (Bu arada Sabir adının da Sibirya ile ilgisi düşünülmektedir bkz. BAŞTAV 1941: 82). Çin kaynaklarında pek fazla bilgi olmamakla birlikte Suvarlardan Çince “*Su-wa-t'zu-jen, Ch'u-wa-shih, Su-ya-Szu, shu-wa-shih*” olarak bahsedilmektedir (ABDURRAHMAN 1997: 146). Büyük bir ihtimalle Sabirler, batı Sibirya'ya gelmeden önce, Çinlilerin Gançeu diye kaydettikleri Tarım (Turfan) havzasının kuzeyinde bir kralın idaresinde bulunmuşlardı. O zaman dünyanın kültür seviyesi en yüksek şehirlerinden biri olan Turfan civarında oturmaları, kültürel yönden gelişmelerini sağlamış ve İrtiş-Tobol çevresindeki Ugor kavimlerini gelişmiş kültürleriyle etkilemişlerdir. Sabirler, İşim ve Tobol Irmaklarının yukarı mecrasında yerleşik olan ve kürk avcılığıyla tanınan Onogurlara hücum etmişler ve onları takip ederek Yayık ve İdil nehrini geçmişlerdir. Sabirler de İrtiş sahasında samur kürkü avcılığı yapmıştır. Sabirlerle birleşen Onogurlara (Utrugur) Batı Köktürk kağanı tarafından gönderilen bir yöneticinin hükmettiği de bazı kayıtlarda geçmektedir (BAŞTAV 1941: 59-60, 73).

Bizans kaynaklarında 515'lerde bazı Sabir unsurların Bizans saflarında Perslerle savaşa girdikleri ve savaşçılıkta usta oldukları kaydedilmiştir. VI. yüzyıldan itibaren Kafkasya- Don- İdil üçgeninde faal olarak görünen Sabirler kâh Bizans yanında kâh Perslerin tarafında yer almışlar, çoğunlukla ise Bizans ile işbirliğinde bulunmuşlardır. 558'de Avarların Avrupa içlerine girmeleriyle birlikte, Kuzey Kafkasya Sabir birliği ağır darbe almış, Kur nehri civarına yerleşen Sabirler küçük topluluklara ayrılmışlar ve bu tarihten itibaren Bizans kaynaklarından adları kaybolmuştur (GOLDEN 2006: 45-46; BAŞTAV 1941: 60-85; ZIMONYI 2007: 6).

Suvarlarla ilgili Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler oldukça sınırlı sayıdadır. Kâşgarlı, Suvar'ın Bulgarlara yakın bir şehir olduğunu ve diğer adının da *Sahsîn* olduğunu söylemektedir (DLT: 220; CTD I: 330; DLTt I: 437). Dīvān'a eklenmiş olan yuvarlak haritada da Suvar, İdil nehrinin doğu tarafında gösterilmekte, kuzeyinde Bulgar, güneyinde ise Kıpçak yurdu yer almaktadır. IX. ve X. yüzyıl İslam

kaynaklarında da İdil nehri ve Bulgar yakınında bir şehir ve bu şehre ad olan Suvar adındaki topluluktan söz edilmektedir. İslam kaynakları, Suvarların hem İdil Bulgarları topraklarında hem de Kuzey Kafkasya'da bulduklarını kaydetmiştir. İbn Fadlan'da Suvar-Bulgar yakınlığı hakkında ilk elden tanıklıklar bulunmaktadır. 921-922'de Halife el-Muktedir tarafından İdil Bulgarlarına gönderilen elçilik heyetinde bulunan İbn Fadlan *Suwāz* (metinde *Suwān* olarak da okunabilir) adlı bir boydan bahseder (GOLDEN 2006: 104). *Ḥudūdu'l-‘Ālem*'de Bulgar yakınında bir şehir olduğundan ve buranın halkının Bulgarlara benzediğinden bahsedilmektedir (ŞEŞEN 2001: 71). İdrisî de Suvar'ın Bulgar yakınında ve Burtaslara ait bir şehir olduğunu bildirmekte ve bunların Hazarlara komşu bir millet olduğunu dile getirmektedir (ŞEŞEN 2001: 120-121). *Mu'cem el- büldân*'da İdil vadisinde ve Burtas şehrinin yakınında Cuma mescidleri olan bir şehir olduğu dile getirilmiştir (ŞEŞEN 2001: 135). *Mukaddesî* ise Suvar'ı Bulgarla birlikte Hazar ülkesinin şehirleri içerisinde saymakta ve şehrin İdil nehri üzerinde olduğuna temas etmektedir (ŞEŞEN 2001: 175-176, 271). *Birunî El-âsar al Bakiye* adlı eserinde Suvarlarla ilgili şunları kaydetmiştir: “*Bulgar ve Suvarlardan başka İslam memleketlerinden ayrı bir İslam cemaatı tanımıyoruz, bunlar meskûn muntikanın nihayet bulduğu yerle yedinci iklim sonunda bulunurlar. Bu set hakkında hiçbir malumat vermezler. Hilafet ve halifeyi tanır fakat Arapça konuşmazlar, Türkçe ve Hazarcadan mürekkep bir dil kullanırlar*”. *Birunî* ayrıca *Kitābu't-Tenbîh*'teki iklim cetvelinde Bulgarların Suvar ve Bulgar adındaki iki şehri göstermektedir (*Birunî, El-âsar al-Bakiye*, Leipzig 1878, s.41'den alarak BAŞTAV 1941: 86, 88). Daha sonraki asırlarda ise Suvar adına rastlanmamaktadır. *Pachomov*, bugünkü *Çuvaş* etnik adının etimolojisini Suvar ile ilişkilendirerek yaptıysa da, henüz kabul görmüş bir etimoloji değildir (BAŞTAV 1941: 93-96).

Suvar lehçesi ile ilgili *Dīvān*'daki kayıtlar, Suvarların Türk olduğuna ve Türkçe konuştuklarına şüphe bırakmamaktadır. Ancak Türkçenin *l/r Türkçesi* (*Ogur Türkçesi*) ve *ş/z Türkçesi* (*Ortak Türkçe*) denilen hangi koluna ait olduğu tartışmalıdır. *Kâşgarlı* “*Rum diyarındaki Peçeneklere kadar Suvar, Bulgar dilleri, hep bir türde sözcüklerin sonu kırpılmış bir Türkçedir*” demektedir (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30). *Kâşgarlı Mahmud*'un bu ifadesinden Bulgar ve Suvar lehçelerinin ortak Türkçeden farklı bir çizgide olduğu düşünülebilir. Ancak Suvarca ve Bulgarcayla ilgili *Dīvān*'daki diğer lehçe kayıtlarında bu lehçelerin bizzat ortak Türkçe içerisinde oldukları görülmektedir. *Dīvān*'daki *Kâşgarlı Mahmud*'un

bahsettiği Bulgarcanın yer yer Bulgarca unsurların bulunduğu fakat İdil çevresindeki Kıpçakçaya daha yakın ayrı bir Bulgarca olduğu görülmektedir. Yani ortak Türkçe içerisinde bir Bulgarca olduğu düşünülürse (bkz. PRİTSAK 1959); Kâşgarlı Mahmud'un Suvarcanın da ortak Türkçe içerisindeki bir kolunu ele almış olması da muhtemeldir. Ya da Suvarca zaten Ortak Türkçe içerisinde. Bu konuda kaynakların yetersizliği, kesin tespit yapmayı zorlaştırıyor. Golden, Sabir dili ile ilgili çok az şey bilindiğini fakat yaptığı bazı incelemelerden Sabir dilinin (Suvar) Ogur Türkçesi değil de ortak Türkçe olarak görüldüğünü belirtmektedir (GOLDEN 2006: 46).

1.2.2. İKİ DİLLİ TOPLULUKLAR:

1.2.2.1. KARAHANLI ÜLKESİNDEKİ İKİ DİLLİ TÜRKLER:

1.2.2.1.1. Argu (argu):

Argular ile ilgili tarihî bilgiler oldukça sınırlıdır. Çin ve İslam kaynaklarında Argulardan hemen hemen hiç bahsedilmemiştir (TAŞAĞIL 2004; ŞEŞEN 2001). Çin kaynaklarındaki (Sung Tarihi) *A-la-ku* yer adına dayandırılması (ABDURRAHMAN 1997: 128) ise tahminden öteye geçmemektedir. Arguların boy birlikleri ve coğrafyaları ile ilgili en fazla bilgi Dīvānu Luğāti't-Türk'te bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler, diğer Türk boylarıyla karşılaştırıldığında yine de yetersiz kalmakta; Argularla ilgili bazı tereddütleri gidermemektedir. Kâşgarlı Mahmud'un eserinin başında, Türk boylarının sıralandığı kısımda Arguların adı geçmemektedir. Ancak daha sonra Argulara ait coğrafi sahalara ve lehçe özellikleri hakkında birçok bilgi bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un, Soğdak ve Kençeklerle birlikte Arguları "iki dilli topluluklar" arasında göstermesi (DLT: 24; CTD I: 83; DLTt I: 29) ve Argu şehirleri halkının dillerinin çapraşık olduğuna temas etmesi (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30) gibi nedenlerle Arguları Türklerden farklı bir millet olarak telakki edenler dahi olmuştur. Faruk Sümer'in, Türk ülkesinde Türklerin dışında yaşayan Soğd, Argu, Kençek gibi farklı kavimlerin bulunduğu yönündeki kanısı, Kâşgarlı Mahmud'un Arguların etnik yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgi vermemesinden kaynaklanmış olmalıdır (bkz. SÜMER 1994₁: 75-6). Ancak böyle bir yargıya varılabilmesi için daha fazla bilgiye ihtiyaç vardır. Dīvān'daki sadece bu iki kayıt,

Arguları Türk dışı unsurlar arasına katmak için yeterli değildir. Hatta Argulara ait dil malzemesi Eski Türk diline ait önemli sesbilimsel ve sözcükbilimsel özellikleri barındırması bakımından dikkate değerdir. Argu lehçesiyle ilgili özellikler ilerideki ilgili bölümlerde ayrıntılı olarak gösterilecektir. Köprülü,

I. Oğrak = Argu;

II. (Oğrak-Çömül-Çaruk) = Argu;

III. (Argu, Çiğil, Yağma, Tuhsı, vb.) = Karluklar

şeklinde varsayımlarda bulunmakta, üçüncü madde olan Karluklara dâhil bir boy olduğu konusuna odaklanmaktadır (bkz. KÖPRÜLÜ 1991: 130, 141). Fakat bunlar için yeterli kayıt olmadığı gibi, mevcut kayıtlarla da uyuşmamaktadır. Birincisi Dīvān'da Oğraklar sınırda yaşayan bir Türk boyu olarak gösterilmektedir, coğrafi olarak Argular ile farklı yerlerde yaşamaktadırlar. İkinci ve üçüncü maddeler ile ise lehçesel özellik bakımından ayırdırlar.

Dīvān'da *argu* sözcüğünün “iki dağ arasındaki vadi” anlamına geldiği ve bu nedenle Talas (Tīrāz) ile Balasagun arasındaki yerlere *Argu* dendiği ifade edilmektedir (DLT: 76; CTD I: 151; DLTt I: 127). Dīvān'daki bu açıklama, Argu adının sırf yaşanılan yerden dolayı, bu bölgedeki Türklere ad olduğunu düşündürmektedir. Başka bir yerde de Argu ülkesinin İspicap'tan Balasagun'a kadar uzanan yerler olduğu söylenmektedir (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30). Kâşgarlı Mahmud'un notlarından Argu coğrafyasının Batı Türk topraklarında, İspicap-Taraz-Balasagun üçgeninde bulunduğunu çıkarabiliriz. Kâşgarlı, bu bölgelerde Soğdların da meskûn olduğunu ve Türk kılığını, Türk davranışını benimsediklerini belirtmiştir (DLT: 237; CTD I: 352; DLTt I: 470). Köprülü, Balasagun, Tıraz ve Sayram ahalisinin yani Argu ülkesinin halkının ya Türkleşmiş Soğdlular ya da zayıf bir ihtimalle Soğd etkisi altındaki Türkler olduğunu düşünmektedir (KÖPRÜLÜ 1991: 133). Arguların iki dilli olmaları, Soğd ülkesinden gelen Soğdaklarla aynı şehirlerde yaşamalarından ve bu toplulukla ilişkilerinden kaynaklanmalıdır. Yani Argular, Türkçeyi ve bunun yanı sıra Soğdcayı konuşmaktadırlar. Dīvān'da Argu ülkesinde yetişen *şunla* (DLT: 609-610; CTD II: 344; DLTt III: 379) adında kökü yenen bir bitkiden, *uğu känd* adında bir şehirden (DLT: 56; CTD I: 122; DLTt I: 86); *kapuş* (DLT: 185; CTD I: 284; DLTt I: 368) ve *Balu* (DLT: 547; CTD II: 270; DLTt III: 232) adında yer adlarından da bahsedilmektedir.

Fakat belirtilen yerler tam olarak belirlenememektedir. Arkeolojik buluntular ve Köktürkçe yazıtlar ise Argu-Talas ve İli boylarının tarihte Türkişlerin ağırlıklı merkezi olduğunu göstermektedir (GÖMEÇ 1999: 52).

Cengiz devletinin kurulmasından sonra, Orta Asyadaki dengeler altüst olmuş ve birçok boy gibi Argular da yerleşik hayat içerisinde kaybolmuştur (TOGAN 1981: 133). Bugün Argu adıyla bir Türk boyu bulunmamakta; ancak lehçe özellikleri ile İran'daki Halaçça ile birçok noktada örtüşmektedir.

1.2.2.1.2. Kençek (känçäk):

İlk olarak Dīvānu Luġāti't-Türk'te adları geçen Kençekler ve lehçeleri hakkında, daha önceki kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Köken olarak Kençek adı *kence* "genç" ve -(A)k topluluk adı yapan eke dayanmaktadır (GÖKDAĞ 2007: 98). Coğrafi ad olarak Kençek adı Çin ve diğer kaynaklarında geçen *K'ang-chü*, *Kangkü*, *Kaoçe*, *Kengü*, *Kenger*, *Kencide/Kancide* yer ve boy adlarıyla ilişkilendirilmektedir. Bu varsayımların temelinde ise bahsedilen yer ve boy adlarının Kençek coğrafyasına yakınlığı yatmaktadır (GÖKDAĞ 2007: 98). Ancak yine de kesin olarak Kençekler hakkında yegâne bilgiyi yine Kâşgarlı'dan öğrenmekteyiz. Dīvān'da *Känçäk* "Türklerden bir grup, soy (Ar. *cīl*)" (DLT: 241; CTD I: 357; DLTt I: 479) olarak geçmektedir. Kençekler, bilim adamları tarafından zaman zaman, Soğdaklar gibi Türk ülkesindeki yabancı topluluklar olarak gösterilmektedir (GOLDEN 2002: 134; SÜMER 1994₁: 75-6; GENÇ 1997: 40; ABDURRAHMAN 1997: 130). Bilim adamlarının Kençekleri Türk dışı unsurlar arasında zikretmesinin dayanağı; Kâşgarlı Mahmud'un, Kençekleri, Soğdak ve Argular gibi iki dilli topluluklar arasında göstermesinden (DLT: 24; CTD I: 83; DLTt I: 29) ve Türkçeye ait olmayan sözcükleri Türkçeye kattıkları nedeniyle Kençeklerin Türklerden sayılmadığı (Ar. *lā na'uddhum mine't-Turk*) (DLT: 27; CTD I: 85; DLTt I: 31), Türkçede aslî olmayan sesleri kullandıkları için Türk olmadıkları (Ar. *laysa bi Turkī*) şeklindeki ifadelerinden kaynaklanmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un Kençekleri hem "Türklerden bir grup, soy (Ar. *cīl*)" olarak niteleyip hem de Türklerden sayılamayacağı (Ar. *lā na'uddhum mine't-Turk; laysa bi Turkī*) yönündeki ifadelerinden, aslında Kâşgarlı Mahmud'un da bu konudaki tereddütünü görmekteyiz. Gökdağ, Kençeklerle ilgili bütün yorumları değerlendirdiği

makalesinde, Kençeklerin Türklüğü üzerinde durmuş ve Türkçeden uzaklaşmalarını Soğd ve Hotanlılarla aynı coğrafyaları paylaşımlarıyla açıklamıştır (2007: 101-102). Ayrıca, Kâşgarlı Mahmud'un "Türklerden bir bölük" olarak nitelemesi Kençeklerin Türk olduğuna, en azından daha başka deliller çıkana kadar, kanıttır.

Kençeklerin Türkçenin yanında başka bir dil daha (Soğdca) konuşması, dillerinde pek çok yabancı tesiri beraberinde getirmiştir (bkz. 6.3.3.). Dīvān'da, Kençeklerin dilleriyle ilgili olarak, Kençeklerin Soğdak ve Argularla birlikte iki dile sahip ve şehir halklarıyla karışmış bir topluluk oldukları, bu nedenle konuşmalarının bozuk (Ar. *rikka*) olduğu belirtilmektedir (DLT: 24; CTD I: 83; DLTt I: 29). Kâşgarlı Mahmud, Kençeklerin dillerinden bahsederken Kençeklerin konuşmalarını "bozuk, karışık (Ar. *rikka*)" (DLT: 24; CTD I: 83; DLTt I: 29), "kötü, bozulmuş (Ar. *taraddala*)" (DLT: 504; CTD II: 218; DLTt III: 138) gibi terimlerle ifade etmektedir. Ayrıca Türkçeye ait olmayan sözcükleri Türkçeye kattıkları (Ar. *li idhālihim fī kelāmmi't-Turk mā laysa minhā beyānuhu*) için Kençeklerin Türklerden sayılmadığı (Ar. *lā na'uddhum mine't-Turk*) (DLT: 27; CTD I: 85; DLTt I: 31), Türkçede birincil (Ar. *aşlī*) olmayan "h" sesini kullandıkları için Türk olmadıkları (Ar. *laysa bi Turkī*) şeklinde bilgiler vermiştir.

Kençeklerin yaşadıkları coğrafya hakkında ise fazla bilgi bulunmamaktadır. Ama Kâşgarlı, sadece Kâşgar şehrinin bazı köylerinde Kençek lehçesinin konuşulduğunu belirtmektedir (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30). Bu bilgiden Kâşgar civarındaki bazı köylerde Kençeklerin yerleşik olduğu anlaşılmaktadır.

1.2.2.2. KUZEY BOZKIRLARINDAKİ İKİ DİLLİ TÜRKLER:

Kâşgarlı Mahmud, Çömül, Kay, Yabaku, Tatar ve Basmlıları kendi aralarında başka bir dil konuşan "fakat Türkçeyi de iyi bilen" göçerler arasında kaydetmektedir. Ancak kendi içlerinde konuştukları dil hakkında bir şey söylememiştir. Kâşgarlı Mahmud'un çağında Kuzey bozkırlarındaki topluluklarda, özellikle komşu Moğol boyları arasında uzun süredir devam eden bir Türkleşme süreci yaşanıyordu. Etnik kökenleri tam olarak izah edilemeyen Basmlı, Tatar, Kay ve Yabakuların Moğol kökenli olabilecekleri düşünülmektedir (GOLDEN 2002₄: 151-152; 190-191). Kâşgarlı Mahmud'un Türk boyları olarak saydığı Çömül, Kay, Yabaku,

Tatar ve Basmılların etnik kökenini bir tarafa bırakırsak, Türkçe dışında konuştukları dilin Ön-Moğol dillerinden biri olduğunu düşünebiliriz. Aslında bu konuda Kâşgarlı Mahmud'un kapalı ifadesinden başka yeterli ve geçerli bir kanıt yoktur. Fakat gerek bu toplulukların tarihî süreç içindeki yerleri, gerekse yaşadıkları bölgelerin Moğollara yakın bölgeler olması bize bunu düşündürmektedir.

1.2.2.2.1. Basmıl (basmıl):

Basmıllar, Orta Asya Türk boyları içerisinde sayıca ve boy yapısı bakımından en güçlülerinden birisidir. Kâşgarlı Mahmud'un "Türklerden bir bölük" (DLT: 242; CTD I: 358; DLTt I: 480) dediği ve ayrı bir dile sahip olup, Türkçeyi de iyi bilen çöl halkları sınıfında gösterdiği (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29) Basmıllar hakkındaki ilk bilgiler Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Basmılların adı, bu kaynaklarda *Pa-si-mi* ve yaşadıkları topraklar da *Pi-la Ülkesi* şeklinde geçmektedir. Bu belgelerde *Suei hanedanı* döneminde (581-617) Turfan'ın kuzeyi ile Baykal Gölünün güney doğusunda dağınık halde yaşadıkları bildirilmektedir. Hane sayıları o yıllarda ikibinden fazla olarak gösterilen Basmılların yaşadıkları yerin *Tunhuang*'a yaklaşık 4500 km. mesafede olduğu belirtilmiştir. Önceleri Köktürklere ve *Sır Tarduşlara* bağlı olan Basmıllar, Çin ile ancak 649 yılında siyasi teması geçmiştir (SALMAN 1991: 165; TAŞAĞIL 2004: 53; GÖMEÇ 1995: 641).

Köktürk devleti zamanında, *Iduk kut* ve *yabgu* unvanlarını taşıyan Basmıllar, A-shih-na sülalesinin bir koluna mensup kimselerce yönetiliyorlardı. 650-682 yılları arasında, tahminen Çin'in yarattığı korku nedeniyle, Basmılların büyük bir kısmı Beşbalık şehri civarına göç etmiştir. Beşbalık bölgesi, Kuzey İpek Yolunun başlangıç ve geçiş noktasında olması gibi nedenlerden dolayı ticarî ve stratejik öneme sahip bir yerdi. Bu önemli bölgede bulunan Basmıllar, "Vassal Devlet" statüsüyle II. Köktürk Devletine bağlı olarak yaşamışlar ve Bodun (Boylar birliği) idare etmişlerdir. Köktürk kaynaklardan elde edilen bilgilere göre ise Basmılların, Altun Yış'ın güney-batısında *Urungu* ile *Beş-Balık* arasında yaşadıkları anlaşılmaktadır. *Tu-yu*'nun (735-812) eseri *T'ung-tien*'e göre, onlar "Beşbalık'ın ve Kuzey Denizi'nin güneyinde ve Kırgızların güneydoğusunda yaşarlar. Dağlarda dağılmışlardır... önderleri var, prensleri yoktur; 2000'den fazla aile. Bu boyun insanları cesur ve güçlü, iyi avcıdır. Bu ülkede çok kar vardır, çoğunlukla bir odun parçası at görevi görür.

*Onun üzerinde geyik kovalarlar*³". Basmıllar bir ara Çin'e tâbi olmakla (649-682) birlikte, Köktürk çağında Türk bodununun bir parçasıdır. 703 senesinde Basmıllar, Köktürklerle ilişkilerini kesmişlerse de, üzerlerine yapılan bir seferle tekrar itaat altına alınmıştır. Bu olay Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzü 25. satırda şu şekilde ifade edilmiştir: *yegirmi yaşıma basmıl iduk kut uguşum bodun erti arkış idmaz tiyin süledim... içgertim...* (GÖMEÇ 1995: 641; GOLDEN 2002₄: 116; SALMAN 1991: 168-169; TEKİN 2006: 58).

Basmıllar, Köktürk devletinin yıkılmasında etkili boylardandır. Bilge Kağan'ın katlinden sonra Bilge Kağan'ın karısı, çocukları üzerinden ülkeyi yönetmeye çalıştı. Basmıl, Karluk ve Uygurların bir ittifakı 742 yılında hanedanı devirdi. Basmılların başı Ozmış kağan ilan edildiyse de, 744 yılında Uygurların yönettiği, Karluk ve Oğuzların da katıldığı bir ittifak tarafından devrildi. Bu Uygur Kağanlığının başlangıcını belirler. Yeni kurulmuş Uygur devletinde Basmıllar etkin bir alt tabaka olmuştur. Bu bağlamda eski Basmıl unvanı *Iduk kut/Idikut* (bkz. EDPT: 46, 594), Turfan-Koço hükümdarı tarafından da benimsenmiştir. I. Uygur Devleti zamanında Basmılların bir kısmı Hopog Irmağı civarında, bir kısmı ise Beşbalık civarında oturmuşlardır. 752'de Tokuz Oğuz, Kırgız, Karluk, Çiklerle birlikte Basmıllar, Uygurlara isyan etmişler, 754'te ise Uygurlar tarafından büyük bir darbe almışlardır. Şine Usu Yazıtı 4-5. satırda bu olaylar şöyle anlatılmaktadır: *basmıl yağıdıp äbimrü bardı anı içgärmädım taşdıntan üç karluk üç iduk tti(?) türgiş ... o/ult ... ötükkäntä bän .../i anta tokıdım... bişinç [ay] altı otuzka süngüşdim anta sançdım anta ötrü Türgiş, Karlukıg tabarın alıp äbin yulıp barmış äbimä tüşmiş...* "Basmılları düşman edip karargâhıma doğru vardılar. Onları tâbi kılmadım. Dışarıdan Üç Karluklar üç kutsal... Türgiş... Ötüken'de ben-i orada bozguna uğrattım. ... Beşinci ayın yirmi altısında savaştım orada mızrakladım. İçüy ırmağını geçip ...-i (güneş) doğar doğmaz mızrakladım. Ondan dolayı Türgişler Karlukların mallarını alıp evini barkını yağmalamış. Onlar karargâhına geri dönmüşler" (bkz. AYDIN 2007: 47-48, 61). Bu bozgunundan sonra Basmıllar tarihî kaynaklarda pek görülmemiş, muhtemelen dağılmışlardır. Basmıl adına İslam kaynaklarında rastlanmaması I. Uygur Devleti zamanına ait kaynakların azlığı ve Orta Asya'nın doğu tarafında oturmaları nedeniyledir (SALMAN 1991: 178-179; GÖMEÇ 1995: 643; GOLDEN 2002₄: 112; GOLDEN 2002₄: 134-135).

³ Kaynakta bahsedilen bu alet, Golden'e göre, kar ayakkabısı veya kayak olmalıdır.

Kaşğârlı'nın Basmıllar hakkında “ayrı bir dile sahip çöl halkı” olduklarını ve “kendi dilleri yanı sıra Türkçe'yi de iyi bilen topluluklar” arasında göstermesi nedeniyle Basmılların Türk kökenli olup olmadıkları konusunda şüpheler ortaya çıkmıştır. Kaşğârlı'nın Türkçe dışı dil bağlantılarını ön plana çıkardığı bu kaydına dayanan Togan, Basmılların Nayman heyetini oluşturan kavimlerden olduğunu söylerken (TOGAN 1981: 146); Basmılların Tunguz kökenli olduğunu ileri sürenler (bkz. A.G Maliavkin, Tanskıe Khroniki o Gosudarstvakh Tsentral'noi Azii. Teksty i İssledovaniia, Novosibirsk, 1989, s: 172'den; GOLDEN 2002₆: 763) olmuş; Golden ise Türk olmayan orman halkı olarak nitelemiş ve Moğol boyları arasında gösterdiği Basmılların Türkleşmelerinin, tahminen Köktürk devletine katılmaları ile başladığını belirtmiştir (GOLDEN 2002₄: 116; GOLDEN 2002₄: 190-191).

Tarihte sürekli siyasi mücadeleler ve savaşlarla kendini gösteren Basmıllar, XI. yüzyılda sadece Kâşğarlı Mahmud'un naklettiği üç şiir dörtlüğünde karşımıza çıkmaktadır:

I. *Bıçğās bitig kılurlar/ and käy yemä berürlär/ hāndın basut tilärlär/ basmıl çömül tergäşür* “andlaşma bitiği yazıyorlar, sağlam yemin ediyorlar, handan yardım istiyorlar; Basmıl-Çömül toplanıyor” (DLT: 231; CTD I: 344; DLTt I: 458). Burada Kâşğarlı, adını söylemediği Doğu Karahanlı Hakanının, kendisiyle çarpışmak üzere toplanan Basmıl ve Çömüllerin üzerine yürüdüğünü ve onları mağlup ettiğini anlatmaktadır.

II. *Basmıl sūsin kōmittı/ barça kälip yomittı/ arslan tapa ämitti/ kōrkup başı tüzginür* Gazi Arslan Tekin ile harp eden “Basmıl, askerini bizimle harp etmek için coşturdu, hepsi gelip toplandı; Arslan'a doğru yöneldiler; korkup başları döndü” (DLT: 421; CTD II: 120; DLTt II: 312).

III. *Tay ata yortalım/ budraç kanın irtälim/ basmıl begin örtälim/ amdı yigit yewilsün* “tan atarak yürüyelim, Budraç (Yabakulardan biri) kanını isteyelim. Basmıl beyini yakalım, şimdi yiğit toplansın” (DLT: 600; CTD II: 330; DLTt III: 355). Son iki şiirde Kâşğarlı, Karahanlı ülkesinin doğusundaki Müslümanların yardım çağrısı üzerine, Karahanlılardan Arslan Tegin'in Yabaku ve Basmıllara karşı sefer düzenlediğini ve 40.000 kişilik Karahanlı ordusuna karşılık 700.000 kişilik kâfir (Basmıl, Yabaku) ordusunun mağlup edildiğini anlatmaktadır. Kâşğarlı Mahmud'un

düşman hakkında verdiği rakam abartılı görünse de, yankısı büyük bir zafer kazanıldığı kesindir (SALMAN 1991: 179-180).

XI. yüzyıldan sonra Basmıl boyunun izleri tarih sahnesinden silinmiştir. Basmılların yaşadığı bölgeye XII. yüzyılda Karahıtaylar ve Naymanlar hâkim olmuştur. Muhtemelen Cengiz istilasını sonucu Basmıl gruplar dağılarak Moğollar arasında erimiştir (SALMAN 1991: 180).

1.2.2.2.2. Çömül (çömül):

Kaynaklarda haklarında fazla bilgi bulunmayan Çömüller için Kâşgarlı, bir Türk boyu (DLT: 199; CTD I: 301; DLTt I: 394) olduklarını ve Türkçeden ayrı bir dile sahip olduklarını, ancak Türkçeyi de iyi bildiklerini ifade etmektedir (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29). Dīvān'da Çömüllerin yaşadıkları yerler, sosyo-kültürel yapıları vb. hakkında fazla bilgi verilmemekle birlikte; Batıdan Doğuya doğru yapılan Türk lehçeleri sıralamasında Çaruklardan sonra, Uygurlardan önce adlarının zikredilmesi (DLT: 21; CTD I: 82; DLTt I: 28), Çömüllerin coğrafyası hakkında yaklaşık bir fikir vermektedir. Ayrıca Dīvān'a eklenen haritada da Çömüller kuzeyde Yamar vadisi, güneyde İrtiş vadisi arasında; Kayların güney-doğusunda, Ötüken'in kuzeyinde yer almaktadır. Kâşgarlı'da Karahanlı ve Yabaku arasında yapılan bir savaşın anlatıldığı bir şiirde⁴ muhtemelen Yabaku baskısı sonucu Karahanlılara itaat eden Basmıl ve Çömüllerin sonradan düşmanca bir hareketin içine girdikleri ve yapılan savaşta yenilerek tutsak edildikleri anlatılmaktadır. Bu şiir kaydından hareketle, Çömüllerin, Yabaku ve Basmıllarla az çok ilişkili bir sahada yaşadıkları da söylenmektedir (GENÇ 1997: 40-41).

Dīvān'da Ötüken'in kuzeyinde gösterilen ve Karahanlı ve birçok Türk boylarına göre doğuda yer alan Çömüller, belki de uzakta bulunmaları nedeniyle, İslam ve diğer kaynaklarda yer almamıştır. Kaynaklardaki yetersiz bilgiler, kökenleri, nerden geldikleri, coğrafyaları hakkında pek çok soru işaretini

⁴ *Bıçğās bitig kııurlar/ and kāy yemā berūrlār/ hāndın basut tilārlār/ basmıl çömül tergāşūr* (DLT: 231) "andlaşma bitigi yazıyorlar, sağlam yemin ediyorlar, handan yardım istiyorlar; Basmıl Çömül toplanıyor" (Hakana karşı koymamaya, ona bağlanmaya andlaşma bitigi yazarak ulus, Yabaku harbinde Handan yardım dileğinde bulunuyor; şimdi Basmıl ve Çömül bizimle çarpışmak üzere toplandılar; Hakan erişti, onların kanını döktü, tutsak etti) (ATALAY I: 459).

beraberinde getirmektedir. Eberhard, Köprülü, Ögel başta olmak üzere birçok tarihçiye göre Çömüller, Çin kaynaklarında geçen *Tch'ou-mi*'ler ile aynı boydur. Çin kaynaklarında *Tch-ou-mi*'ler, Köktürk Devletinin ikiye ayrıldığı 582 tarihinden itibaren Batı Türk boyları ile komşu olarak Ayar Nor'a dökülen Manas ırmağı kıyılarında oturuyorlardı. Beşbalık bölgesinin güçlü boylarından olan *Tch-ou-mi*'ler, Batı Köktürk Devletinin karışıklık içerisinde bulunduğu 630-659 yılları arasında müstakil olarak hareket etmişlerdir. Başlarında *se-kin* unvanını taşıyan beyleri olan *Tch-ou-mi*'ler, sosyal hayat bakımından Basmillarda olduğu gibi Beşbalık bölgesinin diğer boylarıyla aynıydı. Çin kaynaklarında adlarına en son 656'da rastlanan *Tch-ou-mi*'ler, daha sonraki yıllarda ise bu adla Çin kaynaklarında yer almamıştır. Ancak Çin kaynaklarında yer almaması tarih sahnesinden silindiği anlamına gelmemelidir. Adları başka bir söyleyişte İslam kaynaklarında ve diğer kaynaklarda anılmış olabilir. Pek çok benzerlik ve yakınlaşmaya rağmen *Tch-ou-mi* ile Çömül aynılığı konusunda dikkatli olmak gerekir. Zira Çin kaynaklarında 656 yıllarında bahsedilen *Tch-ou-mi* ile Kâşgarlı Mahmud'un bahsettiği Çömüller arasında 4 asırlık bir boşluk bulunmaktadır (SALMAN 1991: 183-187).

Karahanlı coğrafyasının kuzey-doğusunda, Orta Asya Türklüğüne uzak bir bölgede bulunan Çömüllerin dilleriyle ilgili kayıtlar sınırlıdır. Kâşgarlı Mahmud, Çömüllerin Türkçeyi iyi bildiklerini fakat Türkçenin dışında kendilerine ait ayrı bir dillerinin olduğunu belirtmiştir (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29). Dīvān'daki seslik veriler göz önüne alındığında ise Çömüllerin Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay ve Oğuzlar gibi /-d-, -d/ sesini /-y-, -y/'ye çeviren ve hiçbir zaman d'yi söyleyemeyen lehçeler arasında olduğu görülmektedir: *ḳayın* “kayın ağacı”, *ḳayın* “hısm, kayın”, *tōy* “Toy kuşu”, *tōd-* “doymak” vb. örneklerde olduğu gibi (DLT: 27; CTD I: 85; DLTt I: 31). Çömüllerin söz varlığıyla ilgili ise *ḳāt* “herhangi bir ağacın meyvesi” ve *ḳurnāk* “cariye” olmak üzere iki kayıt bulunmaktadır.

1.2.2.2.3. Kay (ḳāy):

Kaşgârlı'nın kendi dilleri yanında Türkçeyi de iyi bilen topluluklar arasında zikrettiği (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29) ve “Türklerden bir bölük” olarak nitelendirdiği Kaylar (ḳāy) (DLT: 514; CTD II: 230; DLTt III: 158), aslen Moğol olup sonradan Türkleşen topluluklardan biri olarak kabul edilmektedir (GOLDEN 2002:

760; GENÇ 1997: 46). Tarihî kayıtlar, bir Türk boyu olan Kayılarla hiçbir ilgisinin bulunmadığını göstermiştir (KÖPRÜLÜ 1944: 421; EBERHARD 1944: 568). Kayların XI.yüzyıldaki yurtları hakkında da Kâşgarlı kesin bir şey söylememekle beraber; Dīvān'daki batıdan doğuya doğru yapılan Türk boyları sıralamasında Kayların Yabakulardan önce (batıda) kaydedilmesi (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29) ve Dīvān'a eklenen haritada da İrtiş ve Yamar vadisi arasında, Çömüllerin kuzey-batısında gösterilmesi Kayların yaşadıkları yer hakkında, az da olsa, bilgi vermektedir.

En eski tarihleri oldukça karanlık olan Kaylar, Çin kaynaklarında “Hsi” ve ataları olarak da *K'u-Mo-hsi* şeklinde geçmektedir. Köken olarak her iki grup da (K'u-Mo-hsi ve Hsi) Ön-Moğol (İlk-Moğol) kavimleri olup, sonradan Türkleşmiştir. MS. 200 yıllarında Çin'in şimdiki Honan eyaletinde yaşamışlar, ilk defa 388'de Tobalar tarafından mağlup edilmişler, Tobalara teslim olan Kayların ataları 600'lere kadar bunlara haraç vererek yaşamışlardır. Kültür bakımından Türklere benzeyen en eski Kayların, keçe çadırlarda yaşadıkları, arabalar kaleler inşaa ettikleri, at sığır koyun ve Türklerden farklı olarak domuz yetiştirdikleri ve önderlerinin T'ang devrinde Han unvanını taşıdığı Çin kaynaklarında anlatılmaktadır. Önceleri müstakil bir halde yaşayan Kayların tarihi, X. yüzyıldan kâh Kitanların kâh Çinlilerin ve diğer eski Orta Asya kavimlerinin egemenliği altında ve sürekli mücadelelerle geçmiştir. Bu mücadeleler sonucunda Kaylar pek çok alt gruba (*Yao-li, Po-te, Ao-li, Mei-chih, Ch'u-li, To-kui* gibi) ayrılmış, bu da etnik bakımdan çok fazla dağılımlarına neden olmuştur. Ayrıca çevre kavimlerle olan bu savaşlar sonucunda, Kay gençleri saraylara ve belirli merkezlere köle, yardımcı asker ve avcı olarak toplatılmıştır. X. yüzyıldan sonra Kitanların hâkimiyetinde ve bazen de dağılık olarak yaşamışlar, XI. yüzyılın ortasında bir kısmı Basmılların güneyindeki Moğolistan'dan Tiyanşan sahasına göç etmişler (TOGAN 1981: 142), XII. yüzyılda Kara-Hıtay devletine göçmüşlerdir (EBERHARD 1944: 567-584).

İslam kaynaklarından Birunî “Kun”lar ile beraber Türklerin en uzak doğudaki şubeleri sıfatıyla bahsetmektedir. Gerdizî'ye göre Hotan'dan Çin'e giden yol üzerinde ve Hotan'dan 15 günlük mesafede bulunan Kay şehri Tokuz Oğuz Türklerinin hâkimiyeti altında idi (BARTHOLD 1950: 566; ABDURRAHMAN 1997: 143). Rus kaynaklarında “Kay oğulları” anlamında Kaepiçi topluluk adı geçmektedir. Kaepiçi sözcüğü Kay-Oba'nın Rusçalaşmış biçimidir ve bu kaynaklarda yer

almasından Kayların bir kısmının, Güney Rusya, Pontus bozkırlarına ulaştıkları tahmin edilmektedir (GOLDEN 2002₁: 375).

XI.-XII. yy Gazneli saraylarında, Maverâünnehr ve Horasan pazarlarında, bozkırdaki mücadelelerde yakalanıp getirilen, Kaylara mensup köleler bulunmaktaydı. Gazneli, Selçuklu dönemleri Doğu edebiyatlarında Kay adı, güzellikleriyle ün kazanmış köle ve cariye olarak geçmektedir (KÖPRÜLÜ 1944: 421-435). Dīvān'daki bir dörtlükte de Kayların bu vasıflarıyla karşımıza çıktığını görmekteyiz: *aydım anjar sawulma / kulbağ udu yuwulma / yuwğa suwın suwulma/ kaptı mänig (mäniñ) kâyımı* “ona gitme dedim, Kulbak tarafına akma, yufka su ile sulanma, benim Kayımı (Kay oymağından getirilmiş kölemi) kaptı” (DLT: 478; CTD II: 188; DLTt III: 80).

1.2.2.4. Tatar (tatār):

Tatarlar, etnik bakımdan oldukça karışık bir bölge olan ve Türk dünyasını etkileyen birden fazla göçün başlangıç noktası olan Moğol-Mançur sınırlarında yaşamış bir topluluktur. Etnik olarak büyük ihtimalle Moğol asıllı oldukları düşünülmektedir. Tarihte Tatar adı çoğu zaman Moğolları ifade etmek için kullanılmıştır. Marquart, Tatarları Orhon yazıtlarında anılan bir Moğol veya son zamanlarda bilim dilindeki ifadeyle Yarı-Moğol (Para-Mongolic) bir halk olan Tatabılara bağlamaktadır (GOLDEN 2002₄: 118; GOLDEN 2002₆: 759). Kâşgarlı ise *Tatār*'dan “Türklerden bir bölük” (DLT: 207; CTD I: 312; DLTt I: 411) olarak bahsetmektedir. Ayrıca Kâşgarlı, Tatarları “çöl halkları” arasında zikretmekte ve Türkçeyi iyi bilmekle birlikte kendilerine ait başka bir dillerinin daha olduğunu ifade etmektedir. Ancak Kâşgarlı, Tatarların konuştukları diğer dillerinin ne olduğu hakkında bir şey söylememektedir. Yaşadıkları bölge ve ilişkili oldukları Basmıl, Çömül, Kay, Yabaku gibi topluluklar göz önüne alındığında, Kâşgarlı Mahmud'un adını vermediği bu dilin Moğolca ya da Ön-Moğol dillerinden biri olduğunu düşünebiliriz. Kâşgarlı Mahmud'un kayıtlarından Tatarların XI. yüzyılda Türkleşme süreçlerini tamamlamış olduklarını ve artık bir Türk boyu olarak görüldüklerini; Türkçeyi iyi bildiklerini, ancak anadilleri olan eski dillerini de koruduklarını ve kendi aralarında bu dili devam ettirdiklerini çıkarabiliriz.

Köktürk Devletinin tâbileri arasında bulunan Tatarların adı Çin kaynaklarında *Ta-ta* olarak geçmektedir. Köktürkler zamanında 30 kabileli, Otuz Tatarlar ve belki 9 üyeli Tokuz Tatarlar şeklinde adlandırılan bir konfederasyon durumundaydılar. Klyāstornıy, Otuz Tatar, Tokuz Tatar gibi kullanılan ifadelerden bu birliğin kaypaklığına işaret etmekte ve Köktürk Devleti zamanında Tatarların geniş ve istikrarsız, siyasi birliği olmayan bir topluluk olduğuna dikkat çekmektedir. Bunun yanında pek çok Türk topluluğunun da kendisine Tatar dediği ifade edilmektedir (GOLDEN 2002₆: 760). Şine Usu yazıtında Uygurlara 744-750'de tâbi olan veya sürülen Sekiz Tatar, Karluk, Basmıl, Sekiz Oğuz, Çik ve diğer topluluklar arasındaki bir dizi mücadelede Tatarların adı geçmektedir. Toru Senga bazı Tatarların batıya göçmüş olabileceğini önermektedir. Bu ise tam olarak Karluk ve Oğuzların kendileriyle Uygurlar arasına mesafe koydukları aynı zamana (VIII. yy) denk düşmektedir. Gerdizî'de de bu bilgiyi destekleyen kayıtlar bulunmaktadır (GOLDEN 2002₆: 759). Tatarları sonraki dönemlerde Cengiz İmparatorluğuna girmiş olarak görmekteyiz (GOLDEN 2002₄: 118).

Kâşgarlı, *Ötükân*'in Tataristan çöllerinde bir yer olduğunu ve Uygur iline yakın olduğunu kaydetmiştir (DLT: 81; CTD I: 159; DLTt I: 138). Genç, bu kayıttan hareketle, söz konusu dönemde Tatarların Ötüken dolaylarında ve Kırgızların güney, Uygurların kuzey komşuları olarak yaşadıklarının çıkarılabileceği gibi, Tataristan ifadesinden kastın Moğolca konuşan unsurun tamamının oturduğu bölge olmasının da muhtemel olduğunu düşünmektedir (GENÇ 1997: 48).

1.2.2.2.5. Yabaku (yabāku):

Dīvān'da Yabakuların yeri tam olarak ifade edilmemekle ve haritada da gösterilmemekle birlikte; Kâşgarlı *Yamār/Yamār sūwı* adındaki nehrin Yabaku kırlarından aktığını belirtmektedir (DLT: 456; CTD II: 161; DLTt III: 28). Ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un Yabakuları, Çömül, Kay, Tatar, Basmıl boylarıyla birlikte "çöl halkı" olarak sayması ve Türkçe dışında ayrı bir dile sahip olduklarını belirtmesi (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 31); Yabakuların coğrafya ve etnik olarak yakın olduğu çevreyi belirtmesi bakımından az da olsa fikir vermektedir. Yabakuların sosyal yaşamlarında Kırgız ve Kıpçaklarda olduğu gibi demiri kutsal saymaları ve ant içerken *bu kök kirsün kızıl çıksun* dedikleri (DLT: 182; CTD I: 280; DLTt I: 361)

yönündeki kayıt da, hem Yabakuların sosyal yaşamları hakkında ufak bir not olurken, hem de Kırgız ve Kıpçaklarla yakın bir kültürel yapıda olduklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Kâşgarlı Mahmud'un Türk boyu olarak naklettiği Yabakuların kökenleri ve etnonimleri hakkındaki bilgiler de rivayet ve tahminlerden öteye geçmemektedir. Gerdizî, Karluklarla ilişkili olduklarını ve adlarının “yapağı, yün” anlamından geldiğini belirtmektedir (ŞEŞEN 2001: 73). Köprülü ise isim benzerliğine dayanarak Kök-Türklere tâbi Uygur kabilelerinden olan ve Çin kaynaklarında *Pa-ye-kou* şeklinde geçen ve Kül Tigin Kitabesinde ise Yirbayurku adı ile zikredilen göçebe kavim olduklarını ileri sürmektedir (KÖPRÜLÜ 1991: 109-110). Reşad Genç'in tespitlerine göre Yabakular, XI. yüzyılda Obi Nehrinin yukarı mecralarında yaşamış, kuvvetli bir siyasi varlık gösterememiş bir Türk topluluğudur (1997: 47).

Kâşgarlı, Yabakuların büyüklerine ve yiğitlerine “ejderha, büyük yılan” anlamındaki *bökä* unvanının verildiğini belirtmekte ve bu unvanı taşıyan *Bökä Budraç* adındaki ünlü bir yöneticilerinden bahsetmektedir. Rivayete göre *Bökä Budrāç*, yedi yüz bin askeri olmasına rağmen, Arslan Tekin Gazi'nin (*Bäkāç Arslān Tegīn*) komutasındaki kırk bin askerli Müslüman Türk ordusuna yenilmiş ve Müslümanlara tutsak düşmüştür. Kâşgarlı, bu savaşa katılanlara “kâfirlerin sayıca fazla olmasına rağmen niye korkup kaçtıklarını” sorduğunda, katılan Müslümanlardan şu yanıtı aldığını nakleder: “Biz de buna şaştık, tutsak olan kafirlere sorduk ve onlara bu kadar çok olduğunuz halde niçin yenildiniz dedik. Cevap olarak, davullar çalınıp borular ötmeye başladığı zaman başımızın ucunda yeşil bir dağ gördük. Bu dağ göğü kapatmıştı. Dağdan bir takım kapılar açıldı. O kapılardan bize cehennem ateşini yağıdırıyorlardı. Biz bundan korktuk. Böylece bizi yendiniz, dediler” diye cevap vermişlerdir. Kâşgarlı ise bunu “Tanrı esenliyesi Yalavaçımızın Müslümanlara bırakmış olduğu mucizelerindendir” diyerek yorum getirmektedir (DLT: 227, 545; CTD I: 340, II: 268; DLTt I: 451, III: 226). Müslüman Türklerle Yabakular arasında yapılan bu savaş *Dīvān*'da bulunan şiirlere de konu olmuştur: *Budrāç yemä kudurdu/ Alpağutın ağırdı/ sūsin yana kadırdı/ helgelimet irkāşūr* “Yabaku oymağının beyi olan *Budrāç* yine kudurdu; yiğitlerini ayırdı, yine askerini döndürdü, gelmek için toplandı” (DLT: 83; CTD I: 163; DLTt I: 143). *Bıçğās bitig kılurlar/ and käy yemä berūrlär/ hāndın basut tilärlär/ basmıl çömül tergāşūr* “andlaşma

bitiği yazıyorlar, sağlam yemin ediyorlar, handan yardım istiyorlar; Basmıl Çömül toplanıyor” (Hakana karşı koymamaya, ona bağlanmaya andlaşma bitiği yazarak ulus, Yabaku harbinde Handan yardım dileğinde bulunuyor; şimdi Basmıl ve Çömül bizimle çarpışmak üzere toplandılar; Hakan geldi, onların kanını döktü, tutsak etti) (DLT: 231; CTD I: 344; DLTt I: 458). *Taḡ ata yortalım/ buḡraç ḡanın irtālim/ basmıl beḡin örtālim/ amdı yiḡit yewilsūn* “tan atarak yürüyelim, Buḡraç (Yabakulardan biri) kanını isteyelim. Basmıl beyini yakalım, şimdi yiḡit toplansın” (DLT: 600; CTD II: 330; DLTt III: 355).

Kâşgarlı Mahmud’un bahsettiği bu savaşın ne zaman, nerede, niçin yapıldığı gibi ayrıntıları hakkında Dīvān’da bilgi bulunmamaktadır. Ancak anlatılanlardan savaşın Kâşgarlı Mahmud’un yaşadığı dönemde, Müslüman Karahanlılarla, Müslüman olmayan Yabakular arasında gerçekleştiğini; Müslümanların sayıca fazla ve güçlü olan kâfirlere ağır bir yenilgi yaşattığını ve bu olayın destanlaşarak dilden dile dolaştığını çıkarabiliriz. Dīvān’daki üç şiir dörtlüğünde de bu olayın bahis konusu olması buna bir delildir.

1.2.2.3. İKİNCİ DİLLERİ TÜRKÇE OLAN YABANCI TOPLULUKLAR:

1.2.2.3.1. Hotan (ḡotan):

Dīvān’da Hotan lehçesi kaydıyla karşımıza çıkan lehçe, adını tarihî Hotan şehri/bölgesinden almaktadır. Kâşgarlı Hotan halkını, gezginci olarak yabancılarla karışmış ve Türk ülkesine sonradan gelmiş topluluklar arasında göstermiş (DLT: 24; CTD I: 83; DLTt I: 29); Türk ülkesinde, Türklerle birlikte yaşamaları nedeniyle de konuştukları Türkçeye dair bazı özellikler kaydetmiştir.

Hotan, günümüzde Çin Halk Cumhuriyetinin Uygur Özerk Bölgesine dâhildir. Pamir- Altındağ sıradağlarının kuzeyi ile dünyanın yaşamaya elverişli en büyük ikinci çölü olan Taklamakan çölü arasında bulunmaktadır. Şehir, Tarım Irmağının kolu olan Hotan-Derya’nın orta bölümünde, ırmağın iki yakası boyunca uzanmaktadır. Hotan, tarih boyunca bu ırmaktan çıkarılan Yeşim (=Nefrit, Yada taşı) ile tanınmıştır (TAŞAĞIL 1998: 251). Kâşgarlı da XI. yüzyılda, şehrin iki yanından akan dereye *kāş öḡūz* dendiğini kaydetmektedir. Bu derelerden birinden

temiz ve beyaz taş çıkarıldığı için *ürünj kâş ögüz*; diğerinden temiz siyah taş çıkarıldığı için *kara kâş ögüz* dendiğini belirtir. Kâşgarlı, sözü edilen bu taşın (Yeşim, Nefrit, Jada, Yada Taşı) dünyada sadece buradan çıkarıldığını ifade eder (DLT: 511; CTD II: 226; DLTt III: 152).

MÖ.II. asra dair bilgi veren Çin kaynaklarında şehrin ilk ismi *Yotkan* (Yutien) olarak kaydedilmiştir. Daha sonraları şehrin adı Hotan (K'iu-tan) şeklinde değişmiştir (BARTHOLD 1950: 566). Eski çağlardan beri Budizmin kalesi niteliğindeki Hotan, tarihî İpek Yolunun güney kolunda olması nedeniyle Budist kültürü, Orta Asya'ya bağlayan en önemli merkez konumunda olmuştur. Hotan'da hâlâ Buda dinine ait ibadet yerleri önemini korumaktadır.

M.Ö. II. yüzyılda Büyük Hun İmparatorluğunun hâkimiyeti altında olduğu anlaşılan Hotan, İpek Yolunun açılması ve bir kolunun oradan geçmesi nedeniyle Çin'in dikkatini çekmiş; Çin'in bu yöne doğru yaptığı istilaların sonucunda M.S. 74 yılında Çinlilerin eline geçmiştir. Fakat daha sonra Tabgaçlara, onun ardından da Köktürk Hakanlığına tâbi olmuş, 630'da Köktürklerin yıkılmasından sonra Çin'deki Tang Hanedanlığına bağlanmıştır. Bu dönemde şehirde Türk adetlerinin iyice yerleşmiş olmasından dolayı Çinliler, halkın yadırgamaması için tayin ettikleri valiye bir Türk unvanını vermiştir (TAŞAĞIL 1998: 251). Şehir hakkındaki Çin tarih kayıtları, Hotan ile siyasi ilişkilerinin başladığı Eski Han Hanedanlığından başlamaktadır. Ancak öncesinden bahsedilmemiştir. Eski Çin tarihlerinden *Wei Shu*'da (506-572), Hotan ülkesinden bahsederken halkının, özellikle batı bölgesinin, daha çok Çinlilere benzediğini söyler. Yapılan antropolojik ve filolojik incelemeler ise, yerli halkın nüfusunun karışık (melez) ırklardan oluştuğunu göstermiştir. Türklerin tesirinden ise Çin tarihleri *Jiu Tangshu* ve *Xin Tangshu*'da daha önce bahsedilmiş, her iki kaynakta da Hotan'ın batısındaki Türklerin yönetiminde olduğu belirtilmiştir (TANG 2005: 33-4). VII. yüzyılda Hotan'dan geçen Çinli Budist seyyah *Hsüan Tsang* (ölümü 664) Hotan'ı çok beğenmiş, insanların temiz, ahlaklı ve zengin olduklarını; ilimle ve sanatla uğraştıklarını; yün, deri yanında ipek, beyaz çuha gibi daha değerli kumaşlardan yapılmış elbiseler giydiklerini bildirmiştir. Ayrıca *Hsüan Tsang* şehirde yüzlerce Budist tapınağı ve beş yüzden fazla rahip ve müritleri olduğunu da belirtmiştir. Şehrin dışında Budist sitelerinden de bahsedilmiştir (TANG 2005: 34; TAŞAĞIL 1998: 251).

744'te kurulan Uygur Kağanlığı sınırlarına dâhil olan Hotan, bu devirde ve özellikle bu devletin 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine bölgenin yoğun biçimde Uygur göçmenlerince iskân edilmesinden sonra tamamen Türkleşmiştir. Uygurların X. yüzyılın sonlarında Karahanlı devletine bağlanmasından sonra da, Karahanlı idaresine girmiştir. Kâşgarlı, Hotan'ın, *Çaŋşı* (*Çeŋşi*) adındaki bir beyin vasıtasıyla alındığını ve bu Hotan beyinin adının "Cemşid" den geldiğinin söylendiğini kaydetmiştir (DLT: 609; CTD II: 343; DLTt III: 378). Dīvān'da Hotan kanunlarında hakandan iki derece aşağıda bulunan kimselere *Çowı* şeklinde bir unvan verildiği (DLT: 544; CTD II: 267; DLTt III: 225) ve Hotan şehrine ve burada oturanlara *udun* dendiği de geçmektedir (DLT: 50-1; CTD I: 114-115; DLTt I: 76). Hotanlıların ilk defa İslamiyetle tanışmaları, Karahanlıların henüz burayı egemenlikleri altına almadıkları yıllarda Baytaş Musa Kağan'ın gönderdiği davetçi vasıtasıyla 971 yılında olmuştur (TAŞAĞIL 1998: 251). İslamiyet'in tamamen bölgeye hâkim olması ise XI. yüzyılın başlarında, Kâşgardan çok daha sonra silah zoruyla olmuştur. İbn al- Asir, Hotan'ın fatihi olarak Kadır Han Yusuf'u (ölümü 1032) zikretmiştir. Kadır Han Yusuf adına Kâşgar ve Yarkand'da basılmış paralar mevcuttur. Karahanlılardan sonra Hotan da, Kâşgar gibi İlig Hanların ve Kara Hıtayların idaresi altına girmiş; uzun süre değişik unsurların idarelerinde el değiştirmiş; son olarak ise XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Çin egemenliğine geçmiştir (BARTHOLD 1990: 566; TAŞAĞIL 1998: 252).

İslam coğrafya ve tarih kaynakları arasında Hotan ile ilgili en ayrıntılı bilgileri X. yüzyılda yazılmış olan *Ḥudūdu'l-‘Ālem ve Gerdizî'nin Zeynül- ahbar* adlı kitaplar vermiştir. *Ḥudūdu'l-‘Ālem*'de Hotan, Çin ülkeleri arasında zikredilerek şöyle devam edilmiştir: "*İki nehir arasında kurulmuştur. Hudutta insan yiyen vahşi insanlar yaşar. Buranın sakinleri genellikle ham ipek ticareti yaparlar. Hotan hükümdarlarının büyük bir maiyyeti vardır. Kendisini Türklerin ve Tibetlilerin beyi olarak tanıtır. Çin ve Tibet sınırında oturur. Bu Hotan beyinin bütün nahiyelerden sorumlu beyleri vardır. Buradan yetmişbin muharip çıkar. Hotan nehrinden ise yeşim taşı elde edilir*" (ŞEŞEN 2001: 61). Gerdizî de Hotan'ı Çin ülkeleri içerisinde değerlendirmiş ve çevresindeki coğrafyayı anlatmıştır (ŞEŞEN 2001: 78, 81). *Mucmelu't-Tevārîh*'te Hotan padişahına "Hotan büyüğü" dendiği (ŞEŞEN 2001: 35); *Kitābu'n- Nuḥab*, vadiden çıkarılan yeşimi ve Hotan'ın merkezinin *Ahma* olduğunu (ŞEŞEN 2001: 204); *Kitābu'l-Cuğrāfiya*'da ise Hintlilerle olan savaşları (ŞEŞEN 2001: 207) konu edilmiştir.

Hotanlıların dilleriyle ilgili ise Kâşgarlı, Hotanlıların ayrı bir dil ve yazıya sahip olduğunu, Türkçeyi güzel konuşmadıklarını, bunun ise gezginci olarak yabancılarla karışmış olmalarından kaynaklandığını belirtir. Ayrıca önsese ve sözcük içerisinde “h” sesini bulundurduğu; diğer Türk lehçelerinden bu yönüyle ayrıldığı; bunun sebebinin ise yine yabancı tesirinden ortaya çıktığı görüşündedir (DLT: 24; CTD I: 83; DLTt I: 29). Ancak Dīvān’daki Hotan diliyle ilgili bu bilgiler, verilen diğer lehçelerle karşılaştırıldığında az sayıdadır.

1.2.2.3.2. Soğd (soğd, soğdāk):

Soğd, eski çağlarda Perslere tâbi olan ve Grek rivayetlerine göre Amu Derya’dan Sır Derya’ya kadar uzanan coğrafyada bulunan İranî kökenli bir millettir (BARTHOLD 1967: 736). Çin kaynaklarında *Su-te*, *Sui* şeklinde geçen Soğdlar, bu kaynaklara göre göre; MÖ. V. yüzyıldan MS. X. yüzyıla kadar Amu, Sır ve Zerefşan nehirleri boylarında yaşayan doğu Ariyan dilini konuşan en eski Orta Asya milletlerinden biridir. Soğdlar uzun süre diğer toplulukların etkisi altında kalmış, sonra Türkleşmişlerdir. Bu nedenle Soğdlara “Türk Uygurları” da denilmektedir. Çok eski çağlardan itibaren Orta Asya şehirlerine gelip yerleşen ve buraların yerli toplulukları ile kaynaşan Soğdlar, ilk olarak Hunların, sonra Köktürklerin ve Uygurların hâkimiyeti altında olmuşlar; Türklerle uyum içinde yaşamışlardır (ABDURRAHMAN 1997: 147-148).

Dīvān’da Buhara ve Semerkant arası Soğd ülkesi olarak gösterilir (DLT: 237; CTD I: 352; DLTt I: 470). Soğdlular, tarihte Türklerle sıkı ilişkiler içerisinde olmuş başlıca yabancı topluluklardandır. Daha VI. yüzyılda bile Türk-Soğd siyasi ve sosyal ilişkilerinin üst seviyede olduğu bilinmektedir. 544’te Bumın Kağan’a gönderilen Çin sefiri *An-po-p’ang-t’o*, Kansu’lu bir Soğd’dur. Tu-lan Kağan’ın (588-599) en yakın danışmanlarından biri olan *An Sui-chie* de Türk politikasında Çin etkisine şiddetle karşı koymuş olan bir Soğdludur. Şi-pi Kağan zamanında (609-619) Çinlilerin, Doğu Türk Kağanlığının gücünü kırmaya çalışması üzerine Türklerin tarafında yine Soğdlar yer almış ve Çinli *P’ei chü*’ye karşı büyük bir siyasi düşmanlık göstermişlerdir. Türk Kağanlığında huzursuzluk çıkartamayan ve siyaseti bozmayan *P’ei chü*’nün: “Türkler kendileri saftır, uzak görüşlü değillerdir, bunlar arasında kargaşalık çıkarmak kolaydır. Ne yazık ki aralarında birçok soğutlu yaşamaktadır, bunlar hiyleci ve

sinsidirler; Türkleri idare ederler, herşeyi öğretirler (=yol gösterirler)” şeklindeki sözünden, Türk-Soğd yakınlığının ne derece olduğu görülmektedir (ÇAĞATAY-TEZCAN: 250). Karahanlılar zamanında da Soğdlular, Türk ülkesinde yaşayan tâli unsurlardan olmuş ve Türklerle içiçe yaşamış ve ticaret yapmışlardır. Kâşgarlı, Buhara ve Semerkant arasında bulunan Soğdluların Balasagun’a gelip yerleştiklerinden bahseder. Türklerin o dönemde Türk ülkesine yerleşmiş Soğdlulara *Soğdāk* dediği ve bunların Türklerle içiçe, kaynaşmış olarak yaşadıkları belirtilmektedir. Kâşgarlı Mahmud’un tabiriyle bunlar “*Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmışlar*”dır (DLT: 237; CTD I: 352; DLTt I: 470). Dīvān’da Soğdaklar iki dilli topluluklar olarak gösterilmektedir (DLT: 24; CTD I: 83; DLTt I: 29). Yani kendi anadilleri olan Soğdca ve bunun yanında Türkçeyi konuşmaktadırlar. Bu nedenle Soğdakların Türkçeleri de yer yer kendi dillerinin tesirinde olmuştur. Dīvān’da Türk toplumu içerisinde, Türkçe konuşan ve Türk yaşam tarzını benimseyen Soğdluların Türkçelerine de temas edilmiş; Soğd lehçesi kaydıyla az da olsa bilgiler verilmiştir.

1.2.2.3.3. Tibet (tübü):

Tarih boyunca Türklerle siyasi, ekonomik ve kültürel yönden çok sıkı ilişkileri olan Tibet, Kâşgarlı’da Tübüt (Çin kaynaklarında *T’u-fan*) şeklinde yer almakta ve sosyo-kültürel yapıları ele alınmaktadır. Pek çok küçük alt boya ayrılmış olan Tibetlilerin, özellikle dağların eteklerinde koyun yetiştirerek küçük birlikler hâlinde yaşadıkları ve Türk ve Moğol kültüründen fazlasıyla etkilendikleri bilinmektedir. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orhon bölgesindeki Uygurların güneye inmeleri ve iç mücadeleleri sebebiyle Tibetliler siyasi güçlerini yitirmiş, boylar birliklerden ayrılarak kendi başlarına hareket etmeye başlamış; bu durum da Çin merkezî yönetimine girmelerini kolaylaştırmıştır. *Ch’ing* sülalesi döneminde şimdiki Çin’in *His-tsang* eyaletini merkez alarak yerleşen Tibetlilere Çinliler tarafından *Tsang-tsu* adı verilmekte ve hâlen bu adı taşımaktadır (ABDURRAHMAN 1997: 147).

Kâşgarlı, Türk toplumu içerisinde kalabalık bir kavim olan Tibetliler (Tübüt) ve konuştukları Türkçe hakkında bilgiler vermiştir. Dīvān’daki notlara göre XI. yüzyılda, Türk ülkesindeki Tibetlerin durumu şöyledir: Tibetler, gezginci bir

millet olduğu için yabancılarla karışmıştır. Türk ülkesine sonradan göç etmişlerdir (DLT: 24, 399; CTD I: 83; DLTt I: 29). Tibetlilerin ülkeleri, kuzeyinde Uygur şehirleri, güneyinde Hind denizi, batısında Keşmir ve doğusunda Çin ülkesi bulunan bir yeredir. Ülkelerinde misk geyiği bulunmakta ve bu geyiklerin göbeklerinden kesilerek misk elde edilmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un bildirdiği rivayete göre Tibetliler köken olarak *Sabit* adında birinin oğullarıdır. Yemenli olan *Sabit*, orada birini öldürdüğü için korkusundan bir gemiye binerek kaçmış, Çin'e gelmiştir. Tibet ülkesi onun hoşuna gittiği için orada yerleşmiş; çoluğu çocuğu çoğalmış, torunları Türk topraklarından bin beş yüz fersah yer almıştır (DLT: 179; CTD I: 276; DLTt I: 354).

Kâşgarlı, ayrı bir dile ve yazıya sahip olan Tibetlilerin dillerinde pek çok Arapça sözcüğün bulunduğunu, Türkçeyi güzel konuşamadıklarını belirtmiştir (DLT: 24, 179; CTD I: 83; DLTt I: 29).

1.2.3. KÂŞGARLI'NIN LEHÇE ÖZELLİKLERİNE DEĞİNDİĞİ ŞEHİR HALKLARI:

Karahanlı devleti içerisinde devlet yönetimi, kültür ve ticaret bakımından önemli konumda olan Balasagun, Barsgan, Kâşgar, Kuça, Sayram, Uç şehirlerinin dil özellikleri de Kâşgarlı Mahmud'un notlarında yer almıştır. Kâşgarlı her ne kadar bu şehirlerle ilgili dil verilerini aktarırken Arapça *luğati balasagun*, *luğati barsgan*, *luğati kaşgar*, *luğati uç*, *luğati kuça*, *luğati sayram* şeklinde lehçe kaydı düşmüş olsa da, bunlar ayrı lehçe sayılmalarını gerektirecek önemli ses, biçim ve söz varlığı farkları değildir. Bu şehirlerin dilleriyle ilgili olarak sadece bazı kültür sözcüklerindeki farklılıklar dile getirilmiştir. Aşağıda, Dīvān'da lehçe olarak geçen bu şehirlerden genel hatlarıyla bahsedilecektir.

1.2.3.1. Balasagun (balāsāgūn):

Dīvānu Luğāti't-Türk'te birkaç yerde Balasagun şehrine, şehir adı yanında lehçe adı olarak da yer verilmiştir. Aslında Kâşgarlı, XI. yüzyıla ait lehçeleri genellikle boy adları esasına göre verirken bazen az da olsa Barsgan, Balasagun, Sayram vb. şehir adlarıyla da lehçesel özellikleri ele almıştır. Bunun nedeni o dönemde bu şehirlerin önemli merkezler olmasından kaynaklanmalıdır.

Çu vadisinde kurulmuş, köklü bir tarihe sahip Balasagun'un adı, Arap ve Fars kaynaklarında ve Çin kayıtlarında da *fi-lo-tsian-kiun* şeklinde yazılmıştır (TOGAN 1949: 269-272). Kâşgarlı ise Hakanlılar zamanında şehre ayrıca *ķūz ūlūş* (DLT: 43; CTD I: ; CTD I: 105; DLTt I: 62) ve *ķūz ordu* (DLT: 74; CTD I: 148; DLTt I: 123) dendiğini kaydetmiştir. Tarihte Karahanlıların ve Kara Hitayların başkentliğini yapmış, ticarî ve kültürel yönden Orta Asyadaki en önemli eski yerleşim merkezlerinden birisidir. Şehrin mevki hakkında bilim adamları tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüş ise de, yapılan arkeolojik çalışmalar, tarihî deliller gözönüne alındığında Isık Kөл yakınındaki Çu vadisinde, Burana (=eski Tokmak) Harabelerinin olduğu yerde kurulu olduğu yaygın olarak kabul edilmiştir (bkz. ABDURRAHMAN 2004₂; TOGAN 1949). Kâşgarlı, Balasagun çevresinde *Bakırlıķ* (DLT: 248; CTD I: 367; DLTt I: 494), *Yŭn Arıķ* yaylası (DLT: 507; CTD II: 222; DLTt III: 144), *Zānbı Art* (DLT: 634; CTD II: 375; DLTt III: 440) gibi yer adlarından bahsetmektedir. Ayrıca o dönemde şehrin dağlarında *ķulbāķ* adında bir din büyüğünün yaşadığını, ve Kâşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönemlerde hâlâ bir kaya üzerinde "*tāŋri ķulı ķulbāķ*" (DLT: 239; CTD I: 354; DLTt I: 474) yazısının bulunduğunu Dīvān'daki kayıtlarda görüyoruz.

Balasagun'un ne zaman ve kimler tarafında kurulduğu ise kesin olarak bilinmemektedir. Kâşgarlı, Zülkarneyn'in Semerkant'ı geçip Türk ülkesine yöneldiği sıralarda Türklerin, büyük bir ordusu bulunan Şu adında genç bir hakanları olduğunu ve bu hakanın Balasagun yakınındaki Çu nehrinin kenarına Şu Kalesini inşa ettirdiğine dair rivayeti nakletmektedir. O sıralarda Balasagun şehrinin henüz kurulmamış olduğunu da belirtir (DLT: 624-625; CTD II: 363; DLTt III: 414-415). Ata Melik Cüveynî ise Balasagun'un kuruluşunun daha sonraki bir tarihte olduğunu, Uygurlar zamanında Böğü Kağan tarafından inşa edildiğini kaydeder (KONUĞÇU 1992: 4).

Balasagun ve çevresi VII. yüzyılda Batı Köktürk hükümdarı Tung Yabgu'nun idaresinde bulunmuş; 658'lerde Çinlilerin batıya doğru yayılmaları sırasında Çinlilerin eline geçmiş; ardından Türğişlerin güçlenmesi ve yayılması neticesinde, Balasagun 766'da Karluklar tarafından zaptedilmiştir. Karahanlıların daha sonraları Maverāünnehire inmeleriyle şehrin başına Bilge Kül Kadir Han geçmiştir. Karahanlılar, şehre İslami bir çehre kazandırmış, payitaht yapmış ve burada para bastırmıştır. Sosyal ve ekonomik refah, yabancı kavimlerin de dikkatini

çekmiş, Maverâünnehirden gelen Soğdlular da buraya yerleşmiş, Türklerle içiçe yaşamıştır (KONUĞÇU 1992: 4). Kâşgarlı, Balasagun'a gelip yerleşen Soğdlulara Soğdak dendiğini ifade etmektedir. Soğdaklar, Kâşgarlı Mahmud'un deyimiyle Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmıştır (DLT: 237; CTD I: 352; DLTt I: 470). Bu durum, bu dönemde Türkçeye birçok Soğdca (=Eski Orta Farsça) sözcüğün girmesine de neden olarak gösterilmektedir (KONUĞÇU 1992: 4). Ayrıca Dīvān'da Argu ülkesi, İspicap-Talas (Tīrāz)-Balasagun arasında (DLT: 76; CTD I: 151; DLTt I: 127) gösterilmekte ve Argu şehirleri halkının dilinin çapraşık (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30) olduğu belirtilmektedir. Çevresinde birden fazla dil ve kültürün birarada bulunduğu Balasagun, Karahanlılar döneminde ilim ve kültürün geliştiği bir şehir olmuş; burada pek çok âlim ve sanatkâr yetişmiştir. Kutadgu Bilig'in müellifi Yusuf Has Hacip (1069-70) burada doğmuştur. Karahanlı ve Moğol tarihi hakkında bilgi veren "Mulhākāt al-şurah"ın müellifi Cemal Karşı'nın ve ünlü fakih Muhammed al-Balasagunî et-Türkî'nin de Balasagunlu olduğu bilinmektedir (TOGAN 1949; KONUĞÇU 1992; BARTHOLD 1971).

Tarihî şehir Balasagun'un dil özellikleriyle ilgili Dīvān'da çok az bilgi verilmiştir. Balasagun'a Soğdların yerleştiğinden Kâşgarlı bahsetmiş ve buranın halkının Soğdca ve Türkçe olmak üzere iki dil konuştuğundan bahsetmiştir.

1.2.3.2. Barsgan (barsgān):

Tarihî Barsgan şehri, Karahanlılar zamanında Karahanlıların büyük şehirlerinden biri ve ayrıca Yedi su bölgesinin ekonomik ve ticari merkezlerinden biri idi. Çin kaynaklarında *Pa erh ssu han* diye transkribe edilen şehrin adıyla ilgili çeşitli rivayetler vardır. Kâşgarlı, *Barsgan*'ın Afrasyab'ın oğlunun adı olduğunu ve şehri kuranın da Afrasyab'ın oğlu *Barsgan* olduğunu söylemektedir. Ayrıca bir rivayete göre ise Uygur Hakanının *Barsgan* adında bir at bakıcısının olduğu ve havasının güzelliğinden dolayı atlarını bu bölgede yetiştirdiğini, sonraları ise *Barsgan* adının buraya ad olarak verildiğini de nakletmektedir (DLT: 625; CTD II: 364; DLTt III: 418). Gerdizî'de ise, İskender'in Çin seferinde beraber getirdiği han askerlerini buraya yerleştirdiği hakkında efsane nakledilmekte; İskender dönüşünde bunları tekrar han'a götüreceğine söz verdiği, ancak buradan dönmeyerek Hint üzerinden yoluna devam ettiği anlatılmaktadır. Gerdizî'ye göre bu

ad, Farsların emiri anlamında “Pars” ve “Han” sözcüklerinden oluşmaktadır (BARTHOLD 1975: 126-127; ABDURRAHMAN 1997: 110).

Bugün Kırgızistan’ın Karakol şehri civarında harabe hâlinde bulunan Barsgan’ın yeri ile ilgili Kâşgarlı, *İsig Kōl*’ün Barsgan’da olduğunu (DLT: 502; CTD II: 217; DLTt III: 135) ifade etmekte ve Barsgan’da ve yakınında *Badal art* (DLT: 198; CTD I: 300; DLTt I: 392) adında sarp bir tepe, *qara Säñir* adında bir yer (DLT: 543; CTD II: 265; DLTt III: 221) *Yiz äw tēz(?)* adında bir yayla (DLT: 496; CTD II: 211; DLTt III: 123), ve *Yawğu* adında bir şehrin (DLT: 458; CTD II: 164; DLTt III: 33) bulunduğunu da ilave etmektedir.

Kâşgarlı, bir yerde babasının da Barsganlı olduğunu (DLT: 625; CTD II: 364; DLTt III: 418) söylemekle birlikte, o dönemde Barsganlıların huylarının kötülüğü ve cimrilikleri nedeniyle pek sevilmediğini ifade etmektedir. Dīvān’daki Barsganlılar hakkındaki bir dörtlük, bu yargıyı göstermektedir: *kuş yawuzı sağızğān/ yığāç yawuzı azğān/ yēr yawuzı kazğān/ bodun yawuzı barsğān* “Kuşların kötüsü Saksagan, ağaçların kötüsü kuşburnu (yaban gülü), yerin kötüsü bataklık olan yer, halkın kötüsü Barsganlılardır” (DLT: 220; CTD I: 331; DLTt I: 438).

Kâşgarlı, Barsgan’ın dili üzerine fazla bir şey söylememiş, yalnızca bazı ufak ses bilgisel ve leksikal anlambilimsel ayrımları belirtmiştir. Coğrafya olarak Karahanlı devleti içerisinde yer alan ve etnik yapısı itibariyle de Doğu Türklüğünün bir parçası olan Barsgan hakkındaki sözcük kayıtlarını XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesi içerisindeki ağız özellikleri olarak değerlendirebiliriz.

1.2.3.3. Kâşgar (kâşgar, ordu känd, Aşağı Çin):

Tarım havzasının en önemli şehri olan Kâşgar (Çince *Kaşi*; İslam kaynaklarında *Kâşgar*, *Kâcgar*, *Kâşhar*), Tarım ırmağının kollarından Kâşgar suyu kıyısında kurulmuştur. Şehrin tarihi Han hanedanına kadar götürülebilir. O tarihten Tang hanedanına kadar (618-907) Çin kaynaklarında *Şule* adıyla zikredilen Kâşgar, Çinlilerin oturduğu *Hançeng* (Şule) ve Müslümanların oturduğu *Huiçeng* (Şufu) denilen iki semtten meydana geliyordu. Taberî’nin naklettiğine göre Kâşgar, 629’dan itibaren Çinlilerin; 715’te Kuteybe b. Müslim tarafından ele geçirilerek

İslamların ve 750'de de önceki sahibi olan Karlukların eline geçmiş ve Karluklar bölgede Türk idaresini yeniden kurmuştur. Uygurların da hâkim olduğu Kâşgar'da hüküm süren ilk Müslüman Türk hükümdarı Karahanlılardan Abdulkerim Satuk Buğra Han (ö. 955) olmuştur (HITCHINS 2002: 7).

Kâşgarlı Mahmud da eserinde, devrinin en önemli merkezlerinden biri olması ve belki de yaşadığı ve iyi bildiği yerler olması nedeniyle, Kâşgar ve çevresini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Dīvān'da Kâşgar şehrinin çevresindeki köy, vadi, geçit, ırmak vb. yerlerin adları, buldukları bölge ve özelliklerine kadar detaylı bir biçimde yer almaktadır.

1. Kâşgar'ın Köyleri: Dīvān'da *Ağıg* (DLT: 44; CTD I: 106; DLTt I: 63), *Aluş* (DLT: 43; CTD I: 105; DLTt I: 62), *Abul* (DLT: 49; CTD I: 112; DLTt I: 72), *Alguĸ* (DLT: 63; CTD I: 132; DLTt I: 101), *Artuĸ* (DLT: 60; CTD I: 127; DLTt I: 94) adlarında Kâşgar'ın köylerinden bahsedilmektedir.

2. Kâşgardaki yer adları: *Aruĸ Turuĸ* adında Kâşgar'ın dışında bir yokuş veya tepe (DLT: 45; 191; CTD I: 107, 291; DLTt I: 65, 379); *Ķızıl Öz/ēz* adında Kâşgar dağlarında bulunan bir kışlak (DLT: 53; CTD I: 118; DLTt I: 80); *Körüñ/Körüñ Köl* "Kâşgar dağlarında bulunan, çevresi 30 fersah olan bir göl (DLT: 502; 606; CTD II: 217, 338; DLTt III: 135, 370); *tariĸ (turiĸ?) art tēz* Kâşgar yaylası (DLT: 496; CTD II: 211; DLTt III: 124) ve bu yaylada bir yer *toĸurĸa* (DLT: 245; CTD I: 363; DLTt I: 489); *mānkānd* "Kâşgar yakınında harabe hâlindeki bir şehir" (DLT: 514; CTD II: 229; DLTt III: 157); *baĸram ĸümü* "Kâşgar ile Yarkend arasındaki bir kumluk" (DLT: 243; CTD I: 360; DLTt I: 484); *barĸān* aşığısında altın madenleri bulunan, Kâşgar yakınındaki bir dağın tepesindeki kale (DLT: 219; CTD I: 329; DLTt I: 436).

3. Kâşgar'daki dereler: *Ķızıl* (DLT: 199; CTD I: 301; DLTt I: 394), *Tāmān* (DLT: 202; CTD I: 306; DLTt I: 401) ve *ĸawaĸ art* (DLT: 192; CTD I: 293; DLTt I: 382), *ĸası* (DLT: 544; CTD II: 266; DLTt III: 224) ve Kâşgar dağlarından çıkan *Yapāĸu Suwı* (DLT: 460; CTD II: 166; DLTt III: 36).

Kâşgarlı Mahmud, Kâşgar şehrinin sosyo-kültürel ve etnik yapısı hakkında da detaylı bilgiler vererek, diğer şehirler içerisinde Kâşgar'ın ayrıcalıklı konumunu göstermektedir. Dīvān'daki kayıtlardan Hakanın oturduğu şehir olduğu için Kâşgar'a *Ordu Kānd* de dendiğini (DLT: 74; CTD I: 148; DLTt I: 123); havasının iyi

olmasından dolayı vaktiyle Afrasiyāb'ın da burada oturmuş olduğu; ayrıca burasının “Aşağı Çin” olarak da bilindiğini (DLT: 173; CTD I: 270; DLTt I: 343) öğrenmekteyiz. Dil olarak Kâşgar halkı, devrin ölçünlü Türkçesi olan, Hakaniye Türkçesini konuşmakla birlikte, Kâşgar'ın bazı köylerinin halkının ise Kençekçe konuştukları belirtilmektedir (DLT: 25; CTD I: 84). Buradan Kâşgar'ın Kençek köylerinin de olduğunu öğrenmekteyiz. Kâşgar'daki köylerde bir diğer Türk boyu ise Çiğillerdir (DLT: 198-9; CTD I: 301; DLTt I: 393). *kimişgā* (DLT: 246) adında nakışlı bir keçe türünün Kâşgar'da yapıldığı da Dīvān'da kaydedilen bilgilerdendir. Bundan Kâşgar'da hayvancılığın yapıldığını da çıkarabiliriz.

X-XI. yüzyıllarda Kâşgar, siyasi olduğu kadar kültürel bakımdan da Türkistan bölgesinin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Türk dili ve edebiyatının en önemli eserlerinden Yusuf Has Hacıp'in *Kutadgu Bilig*'i burada yazılmıştır. Karahanlılar devrinde Abu'l-Futūh 'Abd al-gāfir b. Huseyin al- Alma'î tarafından bir Kâşgar şehri tarihi ve Mu'cam al- Şuyūh adlı eserleri yazılmıştır. Cemāl Karşi 1282'de bu yazarın eserinden faydalanarak “Mulhakāt al-şurah” adlı eserini yazmıştır (ARAT 1955₁: 408).

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Semerkant ve Özkent'i ele geçirdiğinde Kâşgar hanı huzuruna gelip itaat arz etmiş ve onun adına hutbe okutmuştur. Bu tabiyet Sencer zamanına kadar sürmüştü; Kâşgar daha sonra sırasıyla Karahitaylar, Naymanlar, Moğollar, Duğlatlar, Çağatay Hanedanlığı gibi pek çok idarenin yönetiminde el değiştirmiştir. XVIII-XIX. yüzyıllarda Çin hâkimiyetinde kalmış; 1955'ten itibaren de Çin'e bağlı Sinkiang Uygur Otonom Bölgesi (Doğu Türkistan) adı altında yer almıştır (HITCHINS 2002: 8).

1.2.3.4. Kuça (kuça, kūsān):

Kuça, Dīvān'da bazı lehçesel söz varlığı kayıtlarının da yer aldığı, Uygur ilinin en önemli şehirlerinden birisinin adıdır. Kâşgarlı, bu şehrin diğer adının da *Kūsān* olduğunu ve Kuça'nın Uygur sınırını teşkil ettiğini ifade etmektedir (DLT: 204; CTD I: 308; DLTt I: 404). Kuça, tarihte kuzey İpek Yolunun üzerinde kurulmuş ve Batı Bölgesindeki eski Qiuci Krallığının merkezinde uzanan bir bölgede kurulmuştur. Bölgenin en erken sakinleri Hint- Avrupa kökenli Sakalar, Toharlılar ve Soğdlardır.

Bölgenin iç kısımlarında Çin nüfusu da vardı. Han ve T'ang Hanedanlıkları da burada kurulmuştur. T'ang Hanedanlığı döneminde güneyde Udun ile, kuzeyde İli vadisi, doğuda Kingüt ile, batıda Kâşgar ile sınır olup, İpek yolunun (Kuzey kolunun) en önemli duraklarından birisi olmuştur. Kuça, IX. yüzyılda Koço Uygur Krallığının da önemli bir parçasıydı. Hintli, Toharlı, Soğd, Yüezi ve diğer farklı milletlere mensup Budist âlim ve misyonerler, Kuşan ve Çin arasındaki İpek Yolunun kuzeyinde yeralan Shule, Kuça, Koço ve Hotan'a kadar uzanan güney İpek Yolu ve Çin'in içindeki Dunhuang'a kadar olan bölgelerde seyahat ediyorlardı. Kuça, ayrıca Budist metinleri Çinceye çevirmek için Budist âlimlerin toplandığı bir merkez konumundaydı (TANG 2005: 30-31). Kuça'nın Budizmin önemli merkezlerinden birisi olması İslamın Doğu Türk iline yayılmasını 4-5 asır geciktirmiştir. Çin kaynaklarında adı "Ch'iu-tz'u (Kuhısar)" olarak geçen Kuça, Kâşgarlı'da da belirtildiği üzere IX-XI.yüzyıllar arasında Karahanlılar ile Budist Uygurların sınırı konumunda bulunmuştur (ABDURRAHMAN 1997: 104).

Kâşgarlı, Kuça şehrinin çevresindeki bazı önemli yerleri zikrederek mevkisine temas etmiştir. Kâşgarlı, Uygur ülkesiyle arasında bulunan bir dağın başında *Bögür* adında bir kalenin olduğunu ve burasının sınır olduğunu (DLT: 182; CTD I: 279; DLTt I: 361); *Tarım*'ın Kuça'nın yanında bulunduğunu ve *Tarım* ırmağının da buradan aktığını (DLT: 199; CTD I: 302; DLTt I: 395); Kuça, Kiñüt ve Uygur sınırında *Yulduz kōl* adında bir gölün (DLT: 502; CTD II: 217; DLTt III: 135); Kuçayla Uç arasındaki bir yerin adının ise *Bāy yığāç* (DLT: 514; CTD II: 230; DLTt III: 158) olduğunu kaydetmiştir.

Dīvān'da Kuça'nın dil özellikleri ile ilgili ise birkaç alıntı sözcük dışında hemen hemen hiç bilgi bulunmamaktadır.

1.2.3.5. Sayram (sayram, isbīcāb):

Dīvān'daki bilgilerden Karluklar ile Oğuzların sınır şehri olduğu anlaşılan şehir, Çin kaynaklarında ve haritalarda *Pei shui cheng*, *Yi ssu fei chia pu*, *Chui mu K'en t'e* diye geçmektedir (ABDURRAHMAN 1997: 131). Günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde bulunan Sayram, Çimkent'in 7-8 km. doğusunda, Arıs nehrinin üzerinde bir kolu olan Sır Derya bölgesinde bulunmaktadır. Tarihî Sayram hakkındaki ilk

bilgiler Dīvān'da verilmiştir. *İsbīcāb* da denen Beyza şehrinin (*al-madīna al-baydā*) adı [522] olarak tanımlanmış; sakinlerinin hem Soğdça hem de Türkçe konuştuğu belirtilmiştir (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30). Kâşgarlı ayrıca “İspicap’tan Balasagun’a kadar bütün Argu şehirleri halkının dili çapraşıktır” (DLT: 25; CTD I: 84; DLTt I: 30) şeklinde halkın dil özelliklerine değinmiştir. Ayrıca bu ifadeden Balasagun-İspicap arası bu bölgenin Arguların yaşadığı yerler olduğu da anlaşılmaktadır.

Ch’ang Ch’un 1220’lerden önce bu şehri (*Sai-lan*) ziyaret etmiş ve buranın Müslüman bir yöneticisinin olduğunu not etmiştir. Ardından Çinli seyyah Yüan ve Ming döneminde iyi yerleşimi olan bir Müslüman şehri olduğu ve burada tarımla meşgul olduğu kaydedilmiştir. Reşideddin’in *Câmi*’inde Talas ve İbir-Sibir şehirleri arasında ve Oğuz Kağan destanında adı geçen şehirlerden birisi olarak bahsedilir. Ayrıca “Karî Sayram” (Eski Sayram) olarak nitelenir ve kırk kapısının olduğu ve bir günlük mesafede bulunduğu anlatılır. Timür ve Şeybanî kaynaklarında da şehirden sıkça söz edilir (GOLDEN 1997₂: 114). Kâşgarlı da Türkmen adının kökeniyle ilgili Zülkarneyn rivayetini anlatırken “o sırada Taraz, İspicap, Balasagun gibi şehir ve yerleşim yerleri yapılamamıştı” diyerek, zamanın eskiliğini ifade etmiştir (DLT: 623; CTD II: 362; DLTt III: 413).

Sayram, Batı Türkistandaki Türk medeniyeti merkezlerinden başlıcaları konumundaydı. X. yüzyılda İslamiyetin Türkler arasında hızla yayılmaya başlamış ve ilk Farsça Kur’an Tercümesini gerçekleştirmek amacıyla 961-977 yılları arasında, Taşkent ve Sayram’dan âlimler davet edilmiştir. Taberî Tefsirinin esas alınarak Samanî hükümdarı Mansur ibn Nuh’un kurduğu heyet tarafından Farsçaya çevrilen Kur’an, Türkçe çeviriye de kaynaklık etmiştir. Çeviri heyetinde Sayramlı bir Türk alimin bulunması nedeniyle Türkçe çeviri, Doğu Türkçesi diyebileceğimiz, Türkçe ile yapılmıştır. Zeki V. Togan, Kur’an tercümesinin Rylands kütüphanesindeki nüshasının bu çevrenin dil özelliklerinde olduğunu ve Argu lehçesinin izlerini taşıdığını belirtmiştir (ESİN 1978: 121, 161; TOGAN 1971: 19-20).

Sayram adında Doğu Türkistan’da da bir şehir bulunmaktadır, bu isim Dīvānu Luğātī’t-Türk’te bahsedilen Sayram ile karıştırılmamalıdır. Önemli bir kültür merkezi olan Sayram, büyük Türk sufisi Ahmed Yesevî’nin (1166-7) doğum yeri olarak da bilinmektedir (BARTHOLD 2004: 125).

1.2.3.6. Uç (uç):

Kâşgarlı Mahmud'un "*tanınmış bir şehir*" (DLT: 30; CTD I: 88; DLTt I: 35) olarak bildirdiği Uç, Hun döneminden itibaren önemli bir konumda bulunmuş, Uygur ilindeki şehirlerden biridir. Hun döneminde Orta Asyadaki derebeyliklerinden Sefe Bay ve Onsu beyliklerinin başşehri olan Uç, aynı zamanda tarihî İpek Yolunun önemli duraklarından biri olarak da bilinmektedir. Uç şehri, Karahanlılar döneminde de Hanlığın başkentlerinden biri olan Kâşgar'dan diğer başkent olan Balasagun'a giden yol üzerinde olması nedeniyle önemli bir mevkiye olmuştur (ABDURRAHMAN 1997: 114).

Dīvān'daki haritada da yeri gösterilen Uç şehriyle ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Kâşgarlı Uç'ta bulunan *Çağla* adındaki bir yayladan (DLT: 217; CTD I: 326; DLTt I: 432), *Tawışgān ögüz* adındaki bir dereden (DLT: 256; CTD I: 378; DLTt I: 512), *Āy Kōl* adında bir yerden (DLT: 502; CTD II: 217; DLTt III: 135) bahsetmiştir. Ayrıca Kuça şehriyle Uç arasındaki bir yer olarak *Bāy yığāç* (DLT: 514; CTD II: 230; DLTt III: 158), Uç ile Barsgan arasındaki bir tepe ya da geçit olarak *Badal art*'ın (DLT: 198; CTD I: 300; DLTt I: 392) adları verilerek Uç şehrinin konumu tam olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Bugün Doğu Türkistan'daki *Uç-Turfan* adıyla bilenen yer olan Uç'un bu adı alması, XVII. yüzyılda Kıtayların bu yerdeki kendilerine karşı ayaklananları öldürmesi ve bir kısım aileleri de İli bölgesine göç ettirip yerine Turfan'dan Uygur aileler getirmesi sonucu olmuştur. Hâlâ *Uç-Turfan* adını taşımaktadır (ABDURRAHMAN 1997: 114; ŞAHİN 2008: 119).

Dīvān'da geçen Uç şehrinin adı, bazı kaynaklarda yanlış bir değerlendirme sonucu bugün Kırgızistan'da bulunan Oş şehriyle aynı yer olarak düşünülmüştür. Fakat Kâşgarlı Mahmud'un bu şehrin konumuyla ilgili verdiği bilgiler ve diğer tarihî kaynaklardaki açıklamalar, açıkça *Uç-Turfan*'ı işaret etmektedir. Eski Türk yer adları üzerine yapılan çalışmalarda, bu durum açıklığa kavuşturulmuş ve Oş ile fonetik yakınlık dışında, konum olarak ilgisiz yerler olduğu belirtilmiştir (bkz. ABDURRAHMAN 1997: 114; ŞAHİN 2008: 118-119).

İKİNCİ BÖLÜM

DĪVĀNU LUĠĀTĪ'T-TŪRK'ÜN LEHÇE SÖZ

VARLIĞININ YAZIMI

İslamiyetin X. yüzyılda Karahanlı Devleti tarafından kabulüyle Türk kültürü yanında Türk yazı dili de yeni bir gelişim evresine girmiştir. Türk yazı dilinde en önemli değişim ise Arap yazısının Türklerce kullanılması olmuştur. Dīvānu Luġāti't-Türk, Arap yazısıyla ve Arapça olarak yazılmıştır. Dīvān'ın giriş kısmındaki açıklamalardan, Kâşgarlı Mahmud'un eserini Arapça olarak yazmasının sebeplerini şöyle çıkarabiliriz:

1. Türkçenin Arapça kadar zengin ve köklü bir dil olduğunu göstermek: Kâşgarlı, İslam coğrafyalarında önemli bir konumda olan Arapçayı gramer ve sözlük yazacak kadar iyi bilen bir ilim adamıdır. Kâşgarlı, ortaya koyduğu bu eser ile bir anlamda; Türkçenin, İslami ilimlerden dolayı Türk coğrafyalarında önem kazanan Arapçadan geri kalmadığını; köklü ve zengin bir dil olduğunu göstermiştir. Böylelikle belki de Türk-İslam memleketlerindeki İslami ilimleri, Kur'ân'ı, Hadisleri, dolayısıyla Arapçayı öğrenen Türklerin Arapça karşısında kendi dillerini hakir görmelerinin ya da böyle bir kompleks geliştirmelerinin yersiz olduğunu kanıtlamak istemiştir. Bu tahminimizi Kâşgarlı Mahmud'un şu ifadesinden çıkarmaktayız: “*Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye Halil'in Kitabı'l- Aynında yaptığı gibi...*” (DLTt I: 6).

2. Araplara Türkçeyi öğretmek: Kâşgarlı, Türklere bu adı Tanrı'nın verdiğini ve Türkleri diğer milletlerden daha üstün vasıflarla donattığını açıklamış ve diğer milletlerin Türkçeyi öğrenmesinin gerekli olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “*Tanrının devlet güneşini Türk burçlarında doğurmuş olduğunu ve onların milkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın Hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler*

yüzünden onları her dileklerine erİştirdi; bu kimseleri kötülerin –ayak takımının- şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için, aklı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur...”. Kâşgarlı bu düşüncesinin geçerliliğini güvenilir imamlardan duyduğu bir Hadis-i Şerifle de desteklemektedir. “Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır, buyurmuştur. Bu söz (hadis) doğru ise – sorgusu kendilerinin üzerine olsun- Türk dilini öğrenmek çok gerekli (vâcib) bir iş olur; yok, bu söz doğru değilse, akıl da bunu emreder” (DLTt I: 3-4). Kâşgarlı Mahmud’un eserinin başında Türkçeyi öğrenmenin önemine dair verdiği bu izahlardan, kendisinin de bu kutsal saydığı göreve hizmet etme anlayışı taşıdığını söyleyebiliriz.

2.1. DĪVĀNU LUĠĀTĪ’T-TŪRK’ÜN VE DÖNEMİNİN YAZIMINA GENEL BİR BAKIŞ:

DĪvĀn’ın giriş kısmındaki izahlardan, XI. yüzyılda Türk coğrafyasında, Arap alfabesi yanı sıra, Uygur alfabesinin kullanıldığını anlıyoruz. Kâşgarlı Mahmud, eserin giriş kısmındaki “Türk lehçelerinin harfleri üzerine” başlığı altındaki bölümde Uygur alfabesiyle, kendi deyimiyle Türk yazısıyla, Türkçenin ünsüz fonemlerini göstermiş, hemen altlarına da Arap harfleriyle karşılıklarını yazmıştır. Ayrıca “eskiden beri, Kâşgar’dan Yukarı Çin’e kadar Türk ülkelerinin dört bir yanında Hakanların ve Sultanların yarlıkları ve mektupları hep bu yazıyla yazıl gelmiştir” diyerek, yaşadığı dönemin yazı sisteminin Uygur alfabesi olduğunu dile getirmiştir. Kâşgarlı Mahmud’un bu izahından, İslam muhitine büyük ölçüde dâhil olan Orta Asya Türk coğrafyasında, Arap yazısı yanında Uygur yazısının (=Türk alfabesinin) hâlâ geçerli bir konumda olduğunu anlıyoruz. Ayrıca Karahanlı dönemine ait yazılı kaynaklara bakıldığında da, Arap harfli eserler dışında, Uygur harfli eserlerin olduğu da görülmektedir. İlk devir İslami döneme ait bilinen en eski sivil belgeler olan 1080 ve 1090 tarihli tarla satış senetleri, Uygur harfleriyle yazılıdır (TEKİN 2001₁: 133). Doğu Türk yazı dili alanında Kutadgu Bilig başta olmak üzere birçok edebî eserin Uygur harfleriyle istinsahları vardır. Ayrıca daha sonraki dönemlerde de Orta Asya’daki İslam devletlerinde, Uygur yazısı, Arap yazısıyla birlikte diplomatik yazışmalarda prestij yazısı olarak kullanılmıştır (bkz. ÖZYETGİN 1996).

Türklerin İslami çevreye dâhil olmalarıyla Arap alfabesinin kullanılmaya başladığını biliyoruz. Arap harflerinin yazımında (imlâ) ise örnek olarak, eskiden

beri kullandıkları Uygur yazısının yazım geleneğinden faydalanılmış, Uygur yazım kuralları Arap harflerinin yazımında uygulanmıştır. Karahanlı Türkçesi Arap harfli eserlerin yazımında dikkat çeken en önemli özellik, Türkçe sözcüklerin bütün ünlülerinin Arap alfabesindeki med harflerinin (= elif, vav, ye) eksiksiz yazılmasıdır (TEKİN 2001₁: 133). Bu durum, Türklerin Araplardan aldıkları yazıyı Türkçenin yazımına aynen uygulamadıklarını, eski yazılarının (= Uygur yazısının) kurallarını bu yeni yazıya tatbik ettiklerini göstermektedir. Aynı şekilde Dīvān da, her ne kadar Arap alfabesiyle yazılmış olsa da, Türklerin yüzyıllarca kullandığı Uygur alfabesinin yazım geleneği devam etmektedir. Kelly, Kâşgarlı Mahmud'un Arap yazısındaki Uygur etkisi olarak şu özellikleri sıralamaktadır (bkz. KELLY 1973: 145):

a. Son ünlülerin yazılması: *oba* ('UBA') [55], *oġla* ('Uġ·LA') [77], *oġlı* (*uġlı*) ('UġLY) [77], *äbä* ('ABA') [55], *açı* ('ACY) [55], *anda* ('ANDA') [77], *bi* (BIY) [535], *bista* (BISTA') [474], *äzä* ('AZA') [57], *käçi* (KACIY) [541], *käläçü* (KALA'CUV) [223].

b. Nazal /ŋ/ foneminin, n ve g grafemlerinin birleşmesiyle çift ünsüz (=ligatür) olarak yazılması: *ajlaŋ* ('ŽLNK) [71], *aŋ* ('ANG) [32], *çaŋşāŋ* (CAFŠA'NK) [612], *qayŋ* (QAYING) [27].

c. /p/, /ç/, /g/ fonemlerinin /b/, /c/, /k/ fonemlerinin işaretleriyle gösterilmesi ve aralarındaki farkların bazı terimlerle ayırılması: *kēp* (KĪYB·Ī) [494], *yapı* (YABIY) [454], *çapıt-* (CABIŤIY) [415], *çigit* (CIKIT) [179], *äġin* ('AKIN) [51], *elġin* ('ALKIN) [26-460], *käçi* (KACIY) [541], *açıkım* ('ACIQIM) [44].

Dīvān'da Türkçe madde başı sözcük ve örnekler Arap alfabesiyle yazılmış, ardından anlamı Arapça olarak açıklanmıştır. Dīvān'ın elde bulunan tek nüshasının yazımında 3 farklı mürekkep dikkati çekmektedir. Kopyada kullanılan normal mürekkep siyahtır. Bölüm başlıklarında ve yazarın vurgulamak istediği bazı örneklerde kullanılan mürekkep parlak kırmızıdır. Bazı hareke ve grafemler ise kahverengimsi (siyahımsı) bir mürekkep ile yazılmıştır. Bu üçüncü mürekkebin Dīvān'ın yazılışından 200 yıl sonra kullanıldığı düşünülmektedir. Çünkü bu üçüncü tip mürekkep beraberinde bazı sorunları getirmekte ve bütün deliller ikinci bir el tarafından sonradan Dīvān'a ilave edildiğini göstermektedir. Bu deliller şunlardır:

a. Üç noktalı *be*, üç noktalı *cim*, üç noktalı *kef* ve *tenvin* bu mürekkeple işaretlenmiştir. Bu işaretler XI. yüzyılda ortaya çıkmasına rağmen, ancak XII.

yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Kâşgarlı, bu ünsüzler için *sert be, sert cim, sert kef* gibi açıklamalarda bulunmuştur. Kâşgarlı Mahmud'un hem ünsüzleri ayırdetmek için açıklamalarda bulunması hem de özel işaretler kullanması yersiz bir davranıştır. Bu durum, işaretlerin sonradan Dīvān'a ilave edildiğini göstermektedir.

b. Kahverengimsi mürekkeple işaretlenen pek çok sözcüğün hatalı işaretlenmesi de ikinci bir el iddiasını kuvvetlendirmektedir (KELLY 1973: 161).

2.2. LEHÇE KAYDI OLAN SÖZCÜKLERDEKİ GENEL YAZIM ÖZELLİKLERİ

Dīvān'ın yazımında geçerli olan kurallar, genel olarak lehçelere ait sözcüklerin yazımında da geçerlidir. Bununla birlikte Kâşgarlı, yazı dilinde olmayan lehçelerin kendilerine mahsus seslerini, yer yer yazımda göstermiş ya da ses hakkında açıklamada bulunarak, o sesin niteliği hakkında bilgi vermiştir.

2.2.1. ÜNLÜLERİN YAZIMI:

Bilindiği gibi, XI. yüzyılda Türkler arasında Kâşgarlı'nın Türk yazısı dediği Uygur alfabesi ve Arap alfabesi kullanılmaktaydı. *Dīvānu Luğātī't-Türk*, yazılış amaçları gereği Arapça yazılmış ve Türkçe sözcükler için de Arap harfleri kullanılmıştır. Arap alfabesinde Türkçenin yapısındaki her sesin karşılığı olmadığı için ünlülerin yazımında benzer seslerin aynı harf ya da işaretle gösterildiği görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud, zaman zaman ünlülerin ince ya da kalın olduğu yönünde yorumlar getirmiştir, ancak yine de okuyuşlarda tereddütlü durumlar olmuştur.

Kâşgarlı Mahmud, eserinin başında “Türk lehçelerinin harfleri üzerine” başlığı altında ünsüzlerin yazımı üzerine ayrıntılı olarak bilgi vermesine karşın, ünlüler ile ilgili olarak sadece “*Türk yazısının yazılışında kural, söyleyişte yeri olmamakla beraber, her üstün bir elif, her ötre bir vav, her kesre bir ye ile gösterilir*” şeklinde açıklamada bulunmuştur (DLT: 8; CTD I: 74; DLTt I: 10). Burada Kâşgarlı, Uygur yazımında elif (ل), vav (و) ve ye (ي)'nin, Arapçadaki med harflerinden farklı olarak,

ünlüleri göstermede kullanıldığını ifade etmektedir. Kâşgarlı'nın bahsettiği ünlülerin med harfleriyle gösteriminin Dīvān dışındaki Arap harfli Karahanlı Türkçesi eserlerinde de olduğunu görmekteyiz (bkz. TEKİN 2001₁: 133). Kâşgarlı'nın ünlülerin yazımıyla ilgili verdiği bu bilgi, döneminin yazım kurallarına dair önemli bir tespittir.

Dīvān'da yer alan ünlüler /a, ä (e), ı, i, o, ö, u, ü/ ünlüleri ve bunların uzun şekilleri olarak sıralanabilir. Kapalı e ünlüsünün de pekçok yerde ayrıca gösterildiğini görmekteyiz. Kâşgarlı, harfler ve sesler (yazım ve sesbilgisi) arasında yeterli ayrımı yapmadığı gibi, Türkçe ses olaylarını Arap dil bilgisi terimleriyle açıklamıştır (CTD I: 53). Dīvān'daki Türkçe sözcüklerdeki ünlülerin yazımına bakıldığında ise ölçünlü bir yazımın olmadığı, bir ünlünün birden çok şekilde yazıldığı dikkati çekmektedir. Hatta aynı sözcükteki ünlülerin farklı yerlerde farklı biçimlerde yazıldığı görülmektedir. Örneğin Dīvān'da *çeçäk* sözcüğü (CACAK) [195], (CCAK) [408], (CCK) [72], (CAC'K) [219], (CC'K) [329] vd. şeklinde değişik yazımlarda görülmektedir. Bunun gibi daha birçok sözcüğün farklı yerlerde hatta aynı sayfada ikili yazımları bulunmaktadır. Bu nedenle Dīvān'da farklı yazımlarda bulunan sözcüklerin, madde başındaki yazımı birinci dereceden dikkate alınmaktadır.

2.2.1.1. Söz başında Ünlülerin Yazımı:

2.2.1.1.1. Dīvān'da söz başında /a/ ve /ä/ ünlüleri için ayrı işaretler kullanılmamış, her ikisi de Arap yazısıyla genellikle elif (=') ile ya da elif ve üstün (=A) ile gösterilmiştir. Ancak zaman zaman Kâşgarlı a ünlüsü için Arapça *işba'* terimini, ä ünlüsü için ise *işmām* terimini kullanarak arasındaki farkı vurgulamıştır (KELLY 1972: 182; CTD I: 56-57). Bunların dışında art fonemlerle /a/, ön fonemlerle /ä/ okunarak bu iki ünlü birbirinden ayırıldığını söyleyebiliriz.

Söz başı /a,ä/'nin elif artı üstün (=A) ile gösterilmesi: ('ABA') *äbä* "anne" [55], ('ACY) *açı* "yaşlı kadın" [55]; ('ADIN) *adın* "başka" [51]; ('ALIT) *alığ* "herşeyin kötüsü" [44]; ('AWUS) *awus* "mum" [41-2]; ('ANDAK) *ändäk* "yüzey, bir şeyin üst tarafı" [65]; ('AV) *äv* "ev" [27].

Söz başı /a, ä/ ünlülerinin yalnızca elif (=') ile gösterilmesi: ('BA') *aba* "baba" [55]; ('ŽLNK) *ajlaŋ* "bir tür sürüngen, bukalemun" [71]; ('BA') *apa* "ayı" [55];

(‘R·SALIQ) *arsalık* “hem erkekliği, hem dişiliği bulunan bir hayvan” [90]; (‘BMAK) *äpmäk* “ekmek” [63].

2.2.1.1.2. Arap alfabesinde /ı/ ve /i/ ünlüleri için ayrı işaretler bulunmadığından Dīvān’da da bu ünlülerin gösterimi aynı olmuş, hatta /ı, i/ karşıtlığı konusunda herhangi bir belirleyici ifade de yer almamıştır. Modern Türk lehçelerinde kolayca /ı, i/ ayrımı yapılmasına rağmen, eski metinler için bu ayrımı yapmak çok zordur. Pritsak Modern Türk lehçelerindeki /ı, i/ ayrımının sonradan gelişme gösterdiğini, Eski Türkçe için böyle bir kalın /ı/ sesinin sözkonusu olmadığını belirtmektedir (PRİTSAK 1961: 32; 1963: 52; KELLY 1972: 185). Emre de *tañ* kökünden +ri eklenerek oluşan *tañri* sözcüğünün bazı lehçelerde gerileyici benzeşmeyle *teñri*, bazı lehçelerde ilerleyici benzeşmeyle *tañrı* olarak geliştiğinden yola çıkarak, Eski Türkçeden önce kalın ı ünlüsünün olmadığını, bu ünlü geliştiğinde de dilin lehçelere ayrılmış olduğunu ve kalın ı’nın bugün bile bazı lehçelerde gelişmiş olmadığını dile getirmektedir (EMRE 1949: 97-98). Kâşgarlı Mahmud’un herhangi bir ayırıcı ifade kullanmamasına ve Pritsak’a dayanan Dankoff ve Kelly, Dīvān’ın son neşri olan CTD’de /i/ ve uzun biçimi /ī/ yazımda göstermiş, /ı/ ünlüsü ise bu neşirde yer almamıştır (KELLY 1972: 185; CTD I: 61). Ancak Eski Türkçe dönemi için kalın /ı/ ünlüsünün olmadığına yeterli kanıt yoktur. Bilakis Tibet yazısıyla yazılmış Eski Türkçe eserlerde /ı/ ve /i/ ayrımının yapılmış olması nedeniyle (bkz. TEKİN 1997: 64), eski metin neşirlerindeki genel temayül olan art fonemlerle /ı/, ön fonemlerle /i/ şeklinde okuyuş makul görünmektedir. Bu çalışmada /ı, i/ ünlülerinin yazımı bu kurala göre yazı çeviriminde (=transkripsiyon) gösterilmiştir (ayrıca Eski Türkçe /ı/ için bkz. ERDAL 2004: 52-59).

Söz başında /ı, i/, genellikle elif artı kesre (=’ı) işareti ile gösterilmiştir: *ılığ* (‘ILIF) [26]; *idiş* (‘IDIŞ) [42]; *ıdrig* (‘İDRİK) [64]; *ıgit* (‘IYKIT) [37] *ılal* (‘ILAL) [52]; *ılık* (‘ILIK) [49]; *ilrük* (‘ILRUK) [65]; *imtili* (‘IMTILY) [82]; *ingäk* (‘INKAK) [68].

Bir yerde ise yalnızca elif (=’ı) ile yazılmıştır: *ildrük* (‘LDURK) [449].

2.2.1.1.3. Kapalı /e/ ünlüsünün yazımı: Türkçede kapalı /e/ sesinin varlığı tartışmalı bir konudur. Arap harfli eserlerde yaygın olarak kapalı /e/ sesi için ye ve kesre kullanılmış; bunun /i/ mi, yoksa kapalı /e/ mi okunacağı tartışılmıştır. Mansuroğlu, Karahanlı Türkçesinde kapalı /e/ sesinin varlığını iki kanıtla

dayandırmaktadır: 1) Birincil olmayan /i/ ve /e/ sesleri arasındaki oynaklık, 2) KB'nin el yazmalarından birinin kapalı /e/ sesini çoğunlukla üstünlü ye ile göstermesi (MANSUROĞLU 1959: 90). KB'deki bu yazıma Brockelmann da değinmiş, fakat bu özel yazımın, yazıcının varyantlı söyleyişleri anlatma isteğinden de kaynaklanıyor olabileceğinden söz etmiştir (BROCKELMANN 1954: 59). Dīvān'daki kapalı /e/'nin varlığı ile ilgili olarak K. Foy, /e/ sesinin üç biçiminin (*sän, ket-, de vb.*) olduğunu savunmuştur. Mansuroğlu, kök hecede /e/ ~ /i/ değişimi gösteren kökleri toplayarak yüz on kelimelelik bir kapalı /e/ listesi vermiş; ancak Ceylan, önceki ve sonraki gelişmelerle karşılaştırma yapılmadığı için listelerin sağlıklı olmadığı görüşündedir (MANSUROĞLU 1957: 219-223; CEYLAN 1991: 159). Dankoff ve Kelly ise kapalı /e/'nin XI. yüzyıl Türk lehçelerinde bulunduğunu Dīvān'daki bir takım örneklerden yola çıkarak kabul etmişler ve incelemelerinde /ä/ ve /i/'den farklı olarak kapalı /e/ sesine yer vermişlerdir (CTD I: 59-60; KELLY 1972: 185).

Dīvān'da /ä/ ünlüsünden başka bir kapalı /e/ ünlüsünün varlığına, bizzat Kâşgarlı tarafından işaret edilmektedir. Kâşgarlı, zaman zaman bünyesinde /ä/ ünlüsü bulduran bazı sözcüklerin üstünlü biçimi yanında kesreli biçiminin de bulunduğunu belirtmiştir. İkinci teklik kişi zamiri *sän*'in Kençekler ve bazı lehçelerde kesreli olarak telaffuz edildiğinden bahsetmesi; Türklerin büyük çoğunluğunda *kemi* (KİMY)'nin Oğuz ve Kıpçakların *kämi* (KAMIY) şeklinde iki sesletiminin olduğunu belirtmesi; XI. yüzyıl Türk lehçeleri arasında açık /ä/ yanında kapalı /e/'nin de bulunduğunu gösteren ifadelerdir. Tarihî sahadaki metinlerde alfabenin elverişsizliği ya da yazıcıların tutarsızlığı nedeniyle çoğu zaman açık /ä/, kapalı /e/ ve /i/ ayrımı yapılamamış, çoğu eser neşrinde kapalı /e/'ler /i/ olarak transkribe edilmiştir (bkz. KOCAOĞLU 2003). Kâşgarlı Mahmud'un Türkçedeki bu iki sesin lehçeler arasındaki farklılığını dile getirmesi, bu bakımdan önemlidir.

Dīvān'da kapalı /e/ ünlüsü söz başında kesreli elifle (=ı) ile gösterilmiştir. Sesin söz başındaki yazımları şu şekildedir: ('ISIZ) *esiz* "kötü" [73], ('IKY) *ekki* "iki" [78], ('IW-) *ew-* "acele etmek" [93], vd. Bunun yanında bazen kapalı /e/'li olduğu kesin olan bazı sözcüklerin elif üzerine üstün ile yazıldığı da olmuştur: *elgin* ('ALKIN) [26-460]. Böyle durumlarda madde başındaki yazım esas alınmaktadır.

2.2.1.1.4. Arap yazı sisteminde /o, ö, u, ü/ ünlülerinin yazımı, söz sonu hariç ötre ilelidir. Bu ünlüleri ayırdetmek çok zor olmaktadır. Ancak bazı kurallar ile bu ünlüler arasındaki ayrımı yapabiliyoruz.

I. Kâşgarlı kalın sıradan sözcükler için *ışba'*, ince sıradan sözcükler için *ışmām* ve *imālah* terimlerini kullanarak /o,u/ ile /ö,ü/'yü birbirinden ayırmamızı sağlamıştır (KELLY 1972: 182; CTD I: 56-57).

II. Dīvān'da art damaksıl bir ünsüzü kalın ünlü, ön damaksıl bir ünsüzü ince ünlü takip etmektedir. Bu durumda da /o,u/ ve /ö,ü/ ayrımı yapılabilmektedir. /o,u/ ve /ö,ü/ ayrımı için k/g ve ƣ/ğ ünsüzleri de yol göstericidir (KELLY 1972: 183).

III. Ayrıca ötre ilk hecede genellikle /o, ö/ ünlülerini göstermektedir (KELLY 1973: 151). Buna göre de, Dīvān'daki /o-ö/ ve /u-ü/ ayrımını ilk hecede yapmak mümkün gözükmemektedir.

Dīvān'da /o, ö, u, ü/ ünlüleri söz başında elif artı ötre (=’U) ile gösterilmiştir: *oba* (’UBA’) [55]; *oġla* (’UF-LA’) [77]; *oġlı* (*uġlı*) (’UFLY) [77]; *oluç* (’ULC) [38]; *oġ ālig* (’UNG ALIK) [32]; *op* (’UP) [29]; *ota-* (’UTA’DIY) [555]; *otran* (’UTRAN) [67]; *ottuz* (’UTUZ) [83]; *oyuƣ* (’UYUQ) [55]; *öġ* (’UNK) [70]; *ön-* (’UNDY) [94]; *örçüg* (’URCUK) [64]; *örān* (’URAN) [51]; *örgān* (’URKAN) [66]; *ösüġlä-* (’USKL’DY) [155]; *uma* (’UMA’) [59]; *urġa* (’URGA’) [76]; *urra* (’URA) [32]; *us* (’US) [30]; *utan-* (’UTAN’DY) [108]; *utunç/utanç* (’UTUANC) [637]; *ügürmək* (’UKUR·MAK) [253].

Bunun yanında söz başında birkaç örnekte ise ötre kullanılmamıştır: *ügürgān* (’KURKA’N) [90]; *ölşā-* (’LŞ’DIY) [144].

2.2.1.2. İlk Hecede Ünlülerin Yazımı:

İlk hecede ünlüler genel olarak Arap alfabesindeki harekeler (= üstün, kesre, ötre) ile gösterilmektedir.

2.2.1.2.1. /a, ä/ ünlüleri ilk hecede üstün (=A) ile gösterilmektedir: (TAK-) *tāk* [168]; (TAKIN·DIY) *tāġin-* [339]; (SAR·KAR-) *sārkār* [230]; (SAN-) *sān* [504]; (SANKAK-) *sāġāk* [604]; (SACA’) *sāçā* [541]; bazı örneklerde ise hareke yoktur: (KNPA’) *kānpā* [210]; (KND) *kānd* [173]; (QTQC-) *ƣatƣuƣ* [229], vb.

2.2.1.2.2. kapalı /e/ ünlüsü Dīvān'da ilk hecede kesre (=I) ile gösterilmektedir: (YITIY) *yet-* [422]; (KİMY) *kemi*, (KĪACA') *keçā* "gece" [541], (KIR̄TUV) *kertū* [210], (YIMA'K) *yemāk* [456], (YIRUK̄) *yerük* [452]; (YALIM) *yelim* [453]. Bunun yanında bazen sadece ye (=Y) harfi ile *be* (BY) [535] veya üstünlü (=A) yazımları da bulunmaktadır: *cet-* (CAŦIY) [422]; *çeçāk* (CACAK) [195]; *yerdāş* (YAR̄DAŞ̄) [461-2]; (SAKRIYDIY) *sekri-* "atlamak" [567], (TAL̄WA') *telwā* "deli" [214].

2.2.1.2.3. İlk hecede /ı, i/ ünlüleri genellikle kesre (=I) ile gösterilmiş, birkaç örnekte ise harekelenmemiştir: *bitig* (BTIK) [193]; *çigit* (CIKIT) [179], *bi* (BIY) [535]; (YIŦIY) *yit-* "kaybolmak" [422]; (BITIY) *biti* [540]; (QIRCA'DIY) *kırçā-* [565]; (QILIC) *kılıç* [180].

2.2.1.2.4. İlk hecede /o, ö, u, ü/ ünlüleri ötre (=U) ile gösterilmektedir: (BUDUN̄) *boğun* [201]; (BUR̄SUQ̄) *borsuq* [625]; (BUŞUNM'Q) *boşun-* [338-9]; (BUK) *bük* [168]; (DUNUŞKA') *dünüşgā* [245].

2.2.1.3. Söz içinde Ünlülerin Yazımı:

2.2.1.3.1. İlk hece dışındaki /a, ä/ ünlüleri de üstün (=A) ile harekelenmektedir: *atlan-* ('ATLANDY) [133]; *ügürmək* ('UKUR̄MAK) [253]; *tuğrağlan-* (TUFRAḠLANDY) [403]; *adağ* ('ADAQ̄) [27]; *aftabe* ('AF̄TABAY) [217]; *bayram* (BAȲRAM̄) [243]; *başmaq* (BAŞ̄MAQ) [190]; *bärçäm* (BAR̄CAM̄) [242-3]; *büşinçäk* (BUŞINCAK) [253]; *çomağ* (CUMAQ) [191]; *kanak* (QANAQ) [193]; *tölät-* (TULAŦIY) [420] vb.

2.2.1.3.2. İlk hece dışındaki söz içi /ı, i/ ünlüleri kesre (=I) işareti ile gösterilmiştir: *açıkım* ('ACIQIM) [44]; *ağıl* ('AĞIL) [49]; *arığ* ('ARIT) [44]; *alık* ('ALIQ) [46]; *ayığ* ('AYIĞ) [54]; *ayrık* ('AYRIQ) [69]; *ägin* ('AKIN) [51]; *äkin* ('AKIN) [51]; *ükil* ('UKIL) [49]; *balçık* (BAL̄CIQ̄) [235]; *bayık* (BAYIQ) [517]; *çätir* (CA'TIR̄) [204].

2.2.1.3.3. İlk hece dışında söz içi /o, ö, u, ü/ ünlüleri ötre (=U) ile gösterilmiştir: *ayloğ* *ayloğ* ('AYLUQ 'AYLUQ) [69]; *ötünç* ('UTUNC̄) [637]; *udluğ* ('UD̄LUQ) [62]; *uğur* ('UFUR̄) [39]; *uluş* ('ULUŞ) [43]; *utluğ* ('UT̄LUQ̄) [62]; *üpgük* ('UBKUK) [67]; *üp ürünj* ('UB 'URUNG) [29]; *çätük* (CATUK̄) [195]; *tağuk* (TAQUQ̄) [409].

2.2.1.4. Söz sonunda Ünlülerin Yazımı:

2.2.1.4.1. Söz sonu /a, ä/ünlüleri Dīvān'da elif (=') ya da üstünlü elif (=A') ile gösterilmektedir: *alma* ('AL:MA') [77]; *bista* (BISTA') [474]; *çaha* (CAHA') [7]; *çäkürgä* (CAKUR·KA') [245]; *çignä* (CIKN') [218]; *çömçä* (CUMCA') [210]; *däädä* (DADA') [542]; *dünüşgä* (DUNUŞKA') [245]; *karınça* (QARIN·CA') [608]; *känpä* (KNPA') [210]; *kimişgä* (KIMIŞ·KA') [246]; *namīja* (NAMYŽ') [224]; *öylä* ('UY·LA') [69]; *samda* (SAM·DA') [210]; *sıgra* (SIF·RA') [212]; *yarasa* (YARISA') [631].

2.2.1.4.2. Dīvān'da söz sonunda kapalı /e/, dört örnekte karşımıza çıkmaktadır ve bunlar üstünlü ye (=AY) ile yazılmıştır: *tewe* (TAWAY) [544]; *süwre* (SUWRAY) [212]; *çügde* (CUK·DAY) [210]; *aftabe* ('AF·TABAY) [217]. Dankoff ve Kelly bu örneklerdeki ye'nin üstünlü olarak yazılmasını kapalı /e/'nin varlığına kanıt olarak göstermektedir (CTD I: 60).

2.2.1.4.3. Söz sonunda /ı, i/ ünlüleri bazen kesreli ye ile bazen ise yalnızca ye ile gösterilmiştir: Kesreli ye (=IY) ile olanlar: *özi* ('UZIY) [57]; *ügi* ('UVKIY) [7, 493-494]; *ötki* ('UTAKY) [77]; *çāwlı* (CA'W·LIY) [634]; *çümāli* (CAMA'LIY) [225]; *käçi* (KACIY) [541]; *kämi* (KAMIY) [548]; *sökti* (SUK·TIY) [210]; *imdi* ('İM·DIY) [75]; *arı yağı* ('ARIY YAĞIY) [56]; *karturdu* (QAR·TURDIY) [361]. Yalnızca ye (=Y) ile gösterilenler: *banzi* (BAN·ZY) [212-3]; *oğlı* (uğlı) ('UFLY) [77]; *sāwçı* (SA'W·CY) [634]; *açı* ('ACY) [55]; *imtili* ('IMTILY) [82].

2.2.1.4.4. Söz sonunda /o, ö, u, ü/ ünlüleri, ötreli vav (=UV) ya da sadece vav harfi ile gösterilmiştir: *cinçü* (CINCÜV) [547]; *kanu* (QAN(Y)UV) [549]; *kälāçü* (KALA'CUV) [223]; *kätü* (KATUV) [541]; *kıftu* (QIF·TUV) [210]; *sındu* (SIN·DUV) [210-211]; *tälü* (TALUV) [548]; *yalğu* (YAL·FUV) [458]; *aya yärsü* ('AYA' YARS·KUV) [631]; *coğdu* (CUFDÜV) [26]; *ärsü* ('AR·SUV) [76]. Yalnızca vav harfiyle gösterilenler: *koru* (QURV) [543]; *kärākü* (KAR'KV) [225].

2.2.1.5. Uzun Ünlülerin Gösterimi:

Arap harfleriyle yazılmış olan Dīvān'da, uzatma işaretleri ve med harfleriyle seslerin normal ve uzun biçimleri arasındaki farklar ayırılmamıştır. Kâşgarlı, uzun olmayan ünlüleri harekeyle vermiş, Türkçedeki uzun ünlüleri, uzatma işaretleri olan Arapçadaki med harfleriyle (=elif, vav, ye) göstermektedir.

Uzun /ā/ ve /ā̄/ ünlüleri med harflerinden elifin ilavesi ile gösterilmektedir. Söz başında: *āk* ('A'Q) [53]; *āşlık* ('AŞ·LIQ) [70] *āv* ('AV·) [27]; *āw* ('ĀW) [27], *āvan* ('VN) [54]; Söz içinde: *andāğ* ('ANDA'Γ) [72]; *armāğan* ('AR·MAĞA'N) [82]; *bayāt* (BAYA'T) [520]; *kālāçü* (KALA'CUV) [223]; *bāl* (BA'L) [513], *çātır*(CA'TIR·) [204]; *dāğ/dāğ* (DA'Γ/DĀ'Γ) [511-512], *kā-* (QA'DIY) [554], *kāt* (QA'T) [508], *kātlan-* (QA'T·LANDIY) [531], *çāk* (CA'K) [513].

Uzun /ē, ī/ ünlüleri med harflerinden ye ile gösterilmiştir: *ēt-* ('IYŦIY) [95, 277], *kēş* (KIYŞ) [498], *yē-* (YYM'K·)[554]; *yüligü* (YULIYKUV) [521]; *bēl kıl-* (BIYL QIL·DIY) [501]; *gēzri* (KIYZRIY) [217]; *lēş* (LIYŞ) [498], *kēp* (KIYB·I) [494].

Uzun /o, ö, u, ü/ ünlüleri med harflerinden vav ile gösterilmektedir: *būn* (BUVN·) [26], *sūçig* [205] (SUVCIK), *kōn* (QUVN·) [505], *kōş* (QUVŞ) [498], *kūr* (QUVR·I) [496], *ōl* ('UVL·)[36], *tōd* (TUVD·) [505], *tūnāk* (TUVNAK) [205], *ūd* ('UVD·) [34], *ūgi* ('UVKIY) [7, 493-494]; *ūç* ('UVC) [34]; *ūd* ('UVD·)[34]; *ūd* ('UVD·) [26]; *ūh* (?)('UVH) [7]; *ūhi* ('UVHIY) [550]; *bōk* (BUVQ) [499]; *boşū-* (BUŞUVMA'Q) [561]; *bōy* (BUVY·)[505]; *mūş* (MUVŞ) [498]; *tōl* (TUVL) [501]. *yūzārlık* (YUVZ'AR·LK) [449].

Kâşgarlı, ünlü uzunluklarını med harfleriyle yazıda göstermenin yanında zaman zaman doğrudan ya da dolaylı olarak da uzun ünlülerden bahsetmiştir. Bazı sözcüklerin aslının uzun olduğu, uzun yazmanın daha iyi olduğu yönündeki izahları da uzun ünlülerin varlığına delil teşkil eden tamamlayıcı bilgilerdir. Örneğin Dīvān'da, *çınğar-* fiilinin aslının *çınğardı* şeklinde uzun olduğu [358]; *ol anı söktürdi* “o, ona söğdüdü” cümlesinde geçen *söktür-* fiilinin aslen vav ile olduğu yani uzun olduğu [359-360]; *sanlığ* sözcüğünün aslının *sānliğ* şeklinde uzun olduğu [233] gibi Kâşgarlı'nın ifadeleri bulunmaktadır (Bkz. 3.1.9. Uzun Ünlüler)

Kâşgarlı Mahmud'un, ayrıca Türkçe sözcükleri farklı kalıplar içinde sınıflandırması, uzun ünlülü sözcük kalıplarını göstermesi bakımdan önemlidir. Tekin, Dīvān'daki Türkçe sözcükleri Arapçada olduğu gibi bazı bab ve kalıplara göre yazmanın, Arapçayı taklit hevesinden kaynaklanmadığını, fonolojik gerçeklere dayandığını belirtmektedir. Tekin, bu amaçla uzun ünlülü sözcük kalıplarına ait listeleri göstermektedir.

1. fā'il, fī'il, fū'ul, fū'al, fū'il, fī'al, fī'ul vezinlerinde aşağıdaki uzun ünlülü sözcükler bulunmaktadır: *çātır*, *çāçır*, *çāşır*, *sātır*, *tīdiş*, *tātığ*, *bālığ*, *sūçig*, *bīçin*, *lāçın*.

2. fā'ül vezni altında: *ḳāğün*.

3. fa'lī vezni altında: *ḳamçī*.

4. fa'āl, fa'ül vb. vezinleri altında: *tumān, yoğün, yırāḳ*.

5. fa'lün, fu'lün vb. vezinleri altında: *toḳsün, säksün* (TEKİN 1995: 98; TEKİN 2004₁: 35-36). Erdal bunların dışında, Karahanlı kaynaklarında geçen uzunlukların modern lehçelerdeki tanıklarıyla uyum içinde olmasını da, bu dönem lehçelerinde uzun ünlülerin varlığına delil olarak göstermektedir (ERDAL 2004: 46).

2.2.2. ÜNSÜZLERİN YAZIMI:

Kâşgarlı, sözlüğün giriş kısmında “Türk lehçelerinin harfleri üzerine” başlığı altında, ünsüz harfleri ele almıştır. Kâşgarlı ünsüzleri, üste Uygur harflerini (=Türk alfabesi, Ar. *al-kitābah at-turkiyyah*) ve altına Arap alfabesi ile karşılıklarını yazmak suretiyle göstermiştir. Bu harflerin Türk lehçelerinde olan ve yazıda işareti olan 18 birincil harften (Ar. *ḥurūf aṣliyyah*) ve 7 ikincil harften (Ar. *ḥurūf far'iyah*) oluştuğu belirtilmektedir. Birincil harfler birinci ve ikinci olmak üzere iki foneme sahip işaretlerdir. Kâşgarlı Mahmud'un gösterdiği birincil harfler şunlardır: *elif* ('), *fe* (=w), *ḥı* (=ḥ), *vav* (=v), *ze* (=z), *ḳaf* (=ḳ), *ye* (=y), *kef* (=k), *ḍel* (=ḍ), *mim* (=m), *nun* (=n), *sin* (=s), *be* (=b), *cim* (=ç), *ra* (=r), *şin* (=ş), *te* (=t), *lam* (=l). Türk yazısında (=Uygur alfabesinde) gösterilmemekle birlikte Türk lehçelerinin söyleyişinde var olan 7 ikincil harf (=ünsüz) ise;

1. *sert be* (=p),

2. Arapçadaki *cim* (=c),

3. *ze* ve *şin* arasında söylenen *ze* (=j, Uygur yazısında bu harf z ile gösterilmektedir),

4. Arapçadaki *fe* (=f),

5. *noktalı 'ayın* (=ğ, Uygur yazısında bu harf ḳ ile),

6. *kaḫ* ve *keḫ* arasında söylenen yumuşak *keḫ* (=g, Uygur yazısında k ile gösterilmektedir),

7. *ğayn*, *kaḫ* ve *nun* arasından oluşan *kaḫ* (=η, Uygur yazısında n ve k harflerinin birleşmesiyle yazılan) harfleridir. Kâşgarlı, bu ikincil harfleri Türk olmayan birisinin söylemekte güçlük çektiğini ve bunların yazımlarının birincil harflere nokta ilavesi yapılarak ayırt edildiğini belirtir (DLT: 6-7; CTD I: 73; DLTt I: 9).

Türk lehçelerinin hiçbirinde bazı Arap alfabesindeki harflerin bulunmadığı da ayrıca dile getirilmiştir. Bunlar: Arapçadaki *se* (ث); *Itbak* harflerinden *tı* (ط), *zı* (ظ), *sad* (ص), *dad* (ض); boğaz harflerinden *ha* (ح), *he* (ه) ve *'ayn* (ع) harfleridir. Bu harflerin ses değeri olarak Türkçede olmadığı ve bu harflerle hiçbir Türkçe sözcüğün yazılmadığı dile getirilmiştir. Öğrenimi kolaylaştırmak için şu öğretici cümlede Türkçe harfler sıralanmıştır: *awaḫa vasaḫa yakaḫa manaza baḫara ṣatala* (DLT: 7-8; CTD I: 73-74; DLTt I: 9-10).

Dīvān'daki örnekler ve Kâşgarlı Mahmud'un açıklamaları göz önüne alındığında, XI. yüzyıl Türk lehçelerinde 26 ünsüz fonemin olduğu görülmektedir: /p, b, m; t, d, ḏ; n, ŋ; l, r; k, ḳ, g, ḡ; s, z, ṣ, c, ç; j; f, h, ḥ; v, w, y/.

2.2.2.1. Dīvān'da b/p ünsüzleri Arap alfabesindeki *be* harfi ile gösterilmiş, yazımda b/p fonetik değeri belirtilmemiştir. *apa* ('BA'), *aypaḫ* *är* ('AY·BANG 'AR), *çapıl*- (CABLM'Q), *çapıt*- (CABIŦIY), *äpmäk* ('BMAK), *köpän* (KUBAN), *ap aḳ* ('AB· 'AQ), *kēp* (KIYB·I). Dīvān'daki bazı sözcüklerde ise Kâşgarlı, /p/ ünsüzünü ayırdetmek için “*sert be* (Ar. *bā-i ṣulbatin*) iledir” şeklinde açıklama getirmiştir. Karluklu Türkmenlerin “anne” anlamındaki *äbä*'yi “*sert be*” ile söyleyerek *äpä* olarak telaffuz ettikleri belirtilmiştir. Bunların dışında Dīvān'da birkaç sözcükte ise /p/ ünsüzü üç noktalı *be* ile gösterilmiştir. Argu lehçesindeki *op* ('UP) sözcüğü üç noktalı *be* ile yazılmış ayrıca “*sert be iledir*” diye izah getirilmiştir. Kençek lehçesinde “bir ot adı” anlamındaki *känpä* (KNPA') sözcüğü üç noktalı *be* ile yazılmıştır. Bu konuda Kelly, /p/ ünsüzünü işaret eden üç noktalı *be*'nin Dīvān'da kullanılan siyah mürekkepten farklı olarak kahverengimsi bir mürekkeple sonradan işaretlendiğini, asıl yazımda ise bunun *be* olduğunu belirtmiştir (KELLY 1973: 161). Dīvān'ın İngilizce neşrinde de, Dankoff ve Kelly üç noktalı *be* ile gösterimin nadir ve diakritik olduğunu

belirtmiş, üç noktanın muhtemelen ikinci bir el tarafından sonradan konulmuş olabileceğini tekrarlamışlardır (CTD I: X). User, Kelly'ye dayanarak Kâşgarlı Mahmud'un p harfinin varlığından “*el- bā-ul-şulba*” adıyla bahsettiğini, fakat üç noktalı be harfini hiçbir zaman kullanmadığını ifade etmiştir (USER 2006: 98). /m/ ünsüzü için Arap alfabesindeki *mim* kullanılmıştır.

2.2.2.2. /t/ ünsüzü Arap alfabesindeki *te* ile, /-d-, -d/ ünsüzü Arap alfabesindeki *dal* ile, /-ḏ-, -ḏ/ ünsüzü de Arap alfabesindeki *zel* ile yazılmıştır.

2.2.2.3. Dīvān'da /n/ ünsüzü Arap alfabesindeki *nun* ile yazılmış; nazal n (=ŋ) ünsüzü ise, Uygur alfabesinde olduğu gibi *nun* ve *kef* birlik oluşturarak yazılmıştır. *ajlaŋ* (ʻŽLNK) [71], *aŋla-* (ʻANKLAʻDĪY) [147], *çawşāŋ* (CAFŞAʻNK) [612], *mıŋar* (MINKARʻ) [603], *öŋ* (ʻUNKʻ) [70], *sāŋäk* (SANKAKʻ) [604], *siŋäk* (SINKAK) [604], *şābiŋ* (şabiŋ) (ŞABINK) [605], *şuŋla* (ŞUNK-LAʻ) [609-610], *taŋ* (TANK) [600], *tāŋlägüç* (TANKLKUC) [613], *tāŋri* (TANKRIY) [608-609], *yalŋuq* (YALINKUQ) [612], *yaŋān* (YANKAʻN)[608]. *nun* ve *kef*'in birlik oluşturarak /ŋ/ ünsüzünü karşılaması Uygur yazım geleneğinin Kâşgarlı Mahmud'un yazımına etkisi olarak değerlendirilmektedir (KELLY 1973: 145). /ŋ/'nin yazımında ayrıca *nun* ve üç noktalı *kef* (𐰽) birlikte yazılmıştır: *aŋ* (ʻANGʻ)[32], *aypaŋ är* (ʻAY-BANG ʻAR) [71], *qayıŋ* (QAYING) [27], *oŋ äliŋ* (ʻUNG ALIŋ) [32]. Fakat üç noktalı *kef*, Dīvān'a sonradan ikinci bir el tarafından eklenmiş ve *nun* ve üç noktalı *kef* yazımı düzenli olmamıştır. Aynı sözcük bir yerde *nun* ve *kef* (𐰽) ile yazılırken başka yerde *nun* ve üç noktalı *kefle* (𐰽) yazılmıştır: *üp ürüŋ* (ʻUB ʻURUNG) [29], *ürüŋ* (ʻURN-K) [79].

2.2.2.4. /l/ ve /r/ ünsüzleri Arap alfabesindeki *lam* ve *re* ile yazılmıştır.

2.2.2.5. Dīvān'da /k/, /g/ ünsüzlerinde, ayırım gözetilmeksizin Arap alfabesindeki *kef* kullanılmıştır. Bu fonemlerin ayrı ayrı harflerle yazımını daha sonraki yüzyıllarda görmekteyiz. Ancak Kâşgarlı, /k/ için “sert *kef*” (Ar. *sulbah*) ve /g/ için “yumuşak *kef*” (Ar. *rakīkah*) terimlerini kullanarak, Arap alfabesindeki *kef*'in Türkçedeki iki foneme işaret ettiğini açıklamıştır. Bu açıklamaların dışında Dīvān'da /g/ ünsüzü için nadir de olsa üç noktalı *kef* bulunmaktadır. “hançer” karşılığındaki *bögdä/bögtä* sözcüklerinin Türk ve Oğuzlar arasındaki farklı söylenişleri anlatılırken (BUGDAʻ) ve (BUKTAʻ) [26] olmak üzere iki yazımı gösterilmiştir. *te* harfi yanında *kef* ile, *dal* harfi yanında üç noktalı *kef* ile

yazılmıştır. Benzer şekilde *yigdä/yigtä* sözcüklerinde de (YIGTA') ve (YIKDA') olmak üzere kef ile ve üç noktalı kefle iki yazımı bulunmaktadır. Ancak *yigdä* örneğinde *bögdä/bögtä*'den farklı olarak, te yanında üç noktalı kefle; dal yanında kef ile yazılmıştır. k/g yazımındaki bu çelişki ve Dīvān'da üç noktalı kef yazımının birkaç örnekle sınırlı olması ve üç noktaların farklı bir mürekkeple olması, kef üzerindeki üç noktanın sonradan eklendiğini göstermektedir. Dīvān'ın İngilizce neşrini yapan Dankoff ve Kelly de /g/'nin üç noktalı kefle gösteriminin ikinci bir el tarafından işaretlenmiş olduğunu ifade etmektedir (CTD I: X; KELLY 1973: 161). User de, bu araştırmaya dayanarak g'yi işaret eden kef'i Kâşgarlı Mahmud'un kullanmadığı harfler arasında zikretmektedir (USER 2006: 98). Türkçedeki /g/ sesini karşılamak üzere üç noktalı kef yazımı, sonradan Dīvān'a ilave edilmiş olsa dahi, bu durum /g/ sesinin varlığına şüphe düşürmez, çünkü Kâşgarlı kitabının başında Türkçede bulunan ama Arap alfabesinde bulunmayan /g/ sesini, "yumuşak kef" şeklinde açıkça belirtmiştir.

2.2.2.6. Dīvān'da /c/ ve /ç/ ünsüzleri Arap alfabesindeki cim harfi ile gösterilmiş ve yazımda ayırım gözetilmemiştir. /ç/ yalnızca birkaç sözcükte üç noktalı cim ile gösterilmiştir. *açuk* ('AÇUQ) [44]. Dankoff ve Kelly ise Dīvān'daki üç noktalı cim ile yazımın nadir ve diakritik bir durum olduğunu, üç noktanın ikinci bir el tarafından sonradan konulmuş olabileceğini belirtmiştir (CTD I: X). User de bu dönem eserlerinde /c/ ve /ç/ ünsüzlerinin cim ile karşılandığını ifade etmektedir (USER 2006: 98). /ç/ ünsüzünün düzenli olarak üç noktalı cim ile yazılmamış olması, bunun ikinci bir el tarafından yazıldığını kanıtlamaktadır. Kâşgarlı, sözlüğün başında Arapça cim harfinin Türkçede nadir olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle Dīvān'daki cim harfi, çoğunlukla Türkçe /ç/ ünsüzünü temsil etmektedir. /ç/ ünsüzü Dīvān'da "sert ünsüzler" (Ar. *hurūf aş-şalābah*) adı altında da gösterilmektedir. Arap harfli ilk Türkçe metinlerde /ç/, Arap alfabesindeki cim ile karşılanırken, daha sonraki yüzyıllarda üç noktalı cim kullanılmıştır. XIV. yüzyıl Memlûk sahasına ait BM'de üzerine üç nokta konulan *ha* (ح) harfiyle gösterilmiş; daha sonraki Türkçe metinlerde ise Fars alfabesinden alınan üç noktalı cim ile karşılanmıştır (USER 2006: 98). Eski Kıpçak sahasına ait *Codex Cumanicus* ve Memlûk-Kıpçak sahası sözlüklerinden *Tercümān*'da da /c/ ve /ç/ ayrımı yapılmıştır. Aynı sahaya ait sözlüklerden Kİ'nin D nüshasında da /ç/ sesi için üç noktalı cim kullanılmıştır. Özyetgin, Kİ'nin D nüshasındaki üç noktalı cim yazımının da, yazının

ve kullanılan mürekkebin farklılığından hareketle sonradan ilave edilmiş olduğunu belirtmektedir (ÖZYETGİN 2001: 72).

2.2.2.7. /j/ sesi ise Dīvān'da Arap alfabesindeki re'ye üç nokta ilave edilerek gösterilmiştir. Kâşgarlı bu ses için “ze ve şın arasında söylenen ze” şeklinde açıklama getirmiştir. Dīvān'da /s/ ünsüzü sin ile, /z/ ünsüzü ze ile, /ş/ ünsüzü de şın ile gösterilmiştir.

2.2.2.8. /f/ ünsüzü fe ile, /h/ ünsüzü he ile, /ḥ/ ünsüzü ise ḥı ile gösterilmiştir. Arapçadaki ha'nın ise hiçbir Türkçe sözcükte bulunmadığı sözlüğün girişinde belirtilmiştir.

2.2.2.9. Dīvān'da Türkçenin birincil seslerinden biri olan /b/ ünsüzünden gelişen ve bir ara ses olan /v/ ve /w/ ayrımı yazıda açıkça gösterilmiş ve ifade edilmiştir. Dīvān'da /v/ ünsüzü vav ile; çift dudak /w/ ünsüzü ise Arap alfabesindeki fe veya üç noktalı fe ile gösterilmiştir. X. yüzyılda Soğdlular tarafından da /w/'yi belirtmek için üç noktalı fe ve fe grafemlerinin kullanılmış olması, Kâşgarlı Mahmud'un Soğd alfabesinden de zaman zaman etkilendiğini göstermektedir (KELLY 1973: 151). XI. yüzyıla ait diğer eserlerde ise bu ses, vav harfiyle karşılanmıştır (USER 2006: 98). Fe harfiyle gösterilenlere örnek olarak *çawşāḡ* (CAFŠA'NK) [612], *çuwǰa* (CUḞǦA') [214], *yalāwar* (YALA'FAR) [465] sözcükleri verilebilir. Üç noktalı fe ile gösterilenler için *awus* [41-2] ('AWUS·), *çāwli* (CA'W·LIY) [634], *çōwli* (CAV·WLIY) [634], *āwāt* ('AWAT·)[37], *kāwli* (KA'W·LIY) [634], *ḳowī ār* (QUWY 'AR·) [545], *kūwük müš* (KUWK MUVŠ) [197], *sawaš-* (SAWIŠ·DIY) [319], *tūwāk* (TUWK) [195], *yawlāk* (YAW·LA'Q·)[463] vb. sözcükler verilebilir.

Kâşgarlı ayrıca /v/ ~ /w/ ünsüzlerinin lehçeler arasında ayrımına değinmiştir. Türklerin /w/ sesine karşılık Oğuzların /v/ ile söyledikleri çoğu kez dile getirilmiş; lehçeler arasındaki iki biçimi de göstermiştir. Kâşgarlı çift dudak /w/'sini ifadede “yumuşak ve” (Ar. *wā' il-rakīkah*) terimini kullanmıştır (bkz. DLT: 455). *av~ āw* ('AV·)~('ĀW) [27], *tavar~ tawar* (TAVAR·)~(TAWAR·) [182] vb. /y/ ünsüzü ise Arap alfabesindeki ye ile gösterilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

SES BİLGİSİ BAKIMINDAN XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ

3.1. KÂŞGARLI MAHMUD'A GÖRE XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNİN ÜNLÜ DÜZENİ:

Dīvānu Luġāt-it-Türk'ün lehçe malzemesinde /a/, /ä/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ olmak üzere 9 ünlü ve bunların uzun şekilleri bulunmaktadır. Kâşgarlı, ünlü düzeniyle ilgili fazla bilgi vermemiş “*Türk yazısının yazılışında kural, söyleyişte yeri olmamakla beraber, her üstün bir elif, her ötre bir vav, her kesre bir ye ile gösterilir*” diyerek yazımları hakkında kısa açıklamada bulunmuştur (DLT: 8; CTD I: 74; DLTt I: 10). Arap harfleriyle yazılan Dīvān'da ünlüler harekeleme yöntemiyle gösterilmiş, bu da kimi zaman aynı harekeyle gösterilen farklı ünlülerin okunuşunu güçleştirmiştir. /a, ä/ ünlüleri üstün (=fetha) ile; /ı, i/ ünlüleri kesre ile; /o, ö, u, ü/ ünlüleri ötre ile ya da elif, vav, ye, med harfleriyle gösterilmiş, bazen de harekeleme yapılmaksızın sadece ünsüzler yazılmıştır (bkz. ünlülerin yazımı).

3.1.1. /a/ Ünlüsü: Dīvān'da her durumda görülmektedir (bkz. Ünlülerin Yazımı). Eski Türkçe /a/ ünlüsü, modern Türk lehçelerinde bazı durumlarda Çuvaş Türkçesinde /ı, u/; Özbek Türkçesinde /a, å/; Tuva Türkçesinde /a, ı/; Yakut Türkçesinde /a, ı/ olarak gelişme göstermiş, diğer Türk lehçelerinde korunmuştur (ŞÇERBAK 1998: 215).

3.1.2. /ä/ Ünlüsü: Dīvān'da her durumda görülmektedir (bkz. Ünlülerin Yazımı). Eski Türkçe /ä/ bazı durumlarda, modern Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi ve Uygur Türkçesinde daha açık /ä/; Başkurt, Tatar ve Hakas Türkçesinde /i/; Karaçay-Balkar, Gagauz, Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçesinde söz başında ikizleşerek, diğer Türk lehçelerinde ise /ä/ biçimindedir (ŞÇERBAK 1998: 209).

3.1.3. /e/ Ünlüsü: Dīvān'da söz başında, ilk hecede ve söz sonunda görülmektedir (bkz. Ünlülerin Yazımı). /ä/'den farklı olarak kapalı bir /e/ Eski Türkçe döneminde meydana gelmiş ve sonraki dönemlerde de korunmuştur (ERDAL 2004: 45). Thomsen, kapalı /e/ sesinin Proto Türkçedeki ilk hecede bulunan uzun /ā/ ünlüsünden geliştiğini öne sürmüştür. Zieme ise /e/ < /ā/ gelişiminin şüpheli bir durum olduğunu, /e/ ve /ä/ fonemlerinin birbirinden farklı olduğunu vurgulamıştır. Örneğin *ālig* “el, elli” iken *elig* “hükümdar” anlamlarına gelmektedir (bkz. THOMSEN 1957; ERDAL 2004: 50-51). Dīvān'da /ä/ ve kapalı /e/ anlam ayrımı yanı sıra lehçesel ayrımı da bulunmaktadır.

3.1.4. /ı/ Ünlüsü: Dīvān'da her durumda görülen /ı/ (bkz. Ünlülerin Yazımı) bazı durumlarda, Azerbaycan Türkçesinde söz başında ve y-'den sonra /i/'ye dönüşmüş; Özbek ve Uygur Türkçelerinde yalnızca gırtlak sesleri yanında bulunmuş, diğer lehçelerde korunmuştur (ŞÇERBAK 1998: 208, 215).

3.1.4. /i/ Ünlüsü: Dīvān'da her durumda görülen /i/ (bkz. Ünlülerin Yazımı), modern Türk lehçelerinde bazı durumlarda Gagauz Türkçesinde söz başında /y-/ türemesiyle; Balkar, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Nogay, Tatar, Tuva ve Uygur Türkçelerinde kısa-yarı dar biçimde; İdil boyu Türk lehçelerinde yarı açık ě biçimlerinde de görülebilmekte, diğer lehçelerde ise korunmaktadır (ŞÇERBAK 1998: 213-215).

3.1.5. /o/ Ünlüsü: /o/, Dīvān'da söz sonu dışında görülmektedir (bkz. Ünlülerin Yazımı). Modern Türk lehçelerinin çoğunda korunan bu ses, bazı durumlarda Çuvaş Türkçesinde /ı̄, u/, Özbek Türkçesinde /ü/, Tatar Türkçesinde /u/ biçiminde gelişme göstermiştir (ŞÇERBAK 1998: 203-205, 215).

3.1.6. /ö/ Ünlüsü: /ö/, Dīvān'da yalnızca söz başı ve ilk hecede görülmektedir (bkz. Ünlülerin Yazımı). Modern Türk lehçelerinde bazı durumlarda Başkurt Türkçesinde /ü/, Çuvaş Türkçesinde /ü, ī, ĩ/, Özbek Türkçesi ve Tatar Türkçesinde /ü/ olarak gelişme göstermiş, diğer lehçelerde aynen korunmuştur (ŞÇERBAK 1998: 211-212, 215).

3.1.7. /u/ Ünlüsü: /u/, Dīvān'da her durumda görülmektedir (bkz. Ünlülerin Yazımı). Modern Türk lehçelerinden Başkurt, Çuvaş, Karakalpak, Kazak,

Nogay, Tatar ve Yakut Türkçelerinde bazı durumlarda daralma ya da kısalmaya uğramış, diğer lehçelerde korunmuştur (ŞÇERBAK 1998: 215).

3.1.8. /ü/ Ünlüsü: /ü/, Dīvān'da her durumda görülmektedir (bkz. Ünlülerin Yazımı). Bazı durumlarda modern Türk lehçelerinden Bşk. ó, Çuv. ĭ, Kaz. ve Tat. ŭ şeklinde daralmış, diğer lehçelerde aynı kalmıştır (ŞÇERBAK 1998: 215).

3.1.9. Uzun Ünlüler:

Dīvān'ın yazım sisteminde uzunluklar med ve lîn harfleriyle ve bazı kalıplarda gösterilmiş; kimi zaman da Kâşgarlı uzunluklarla ilgili açıklamalarda bulunmuştur (bkz. ERCİLASUN 2007₁: 147-149). Bu uzunluklar birincil ve ikincil uzunluklar olarak iki kısımda incelenebilir. Birincil uzun ünlüler genellikle ilk hecede bulunmaktadır ve anlam ayırmedici özelliğe sahiptir. Dīvān'da aynı sesletimdeki iki sözcüğün uzun ve normal uzunluktaki biçimleri arasında anlamsal ayrılıklar bulunmaktadır, yani XI. yüzyıl Türkçesinde ünlü uzunluğu, Orhon Türkçesinde olduğu gibi (TEKİN 2000: 44), fonemiktir:

(‘AT’) at [29] “binilen hayvan”	(‘A’T) āt [52] “isim”
(‘AC’) aĉ [92] “açmak fiili”,	(‘A’C) āĉ [52] “tok olmayan”
(‘UT’) ot [29] “bitki, ilaç”,	(‘UVT’) ōt [33-4] “ateş”
(‘UC’) uĉ [30] “bir şehir adı”	(‘UVC) ūĉ [34] “uç, son”
(‘IŠ) iŝ [30] “is, duman, kurum”	(‘IYŠ) ĭŝ [35] “iş güç”
in ~ yin “koyun pisliği” [36]	īn ~ yīn [36] “hayvanların ini”

Eski Türkçe döneminde açık ve yaygın olarak belirlenen birincil uzunluklar modern Türk lehçelerinden Yakut, Halaç, Türkmen Türkçesinde uzun biçimiyle ya da diftonglaşarak devam etmekte; diğer bazı lehçelerde ise serpinti hâlinde görülmektedir. Özbek Türkçesinin bazı ağızlarında uzun dar ünlülerin diftonglaştıkları; Çuvaş Türkçesinde ise uzun ünlülerin ikiz ünlüler olarak geliştikleri gözlenmiştir (ŞÇERBAK 1998: 196-197; ERDAL 2004: 46; DOERFER 1971: 149-158).

İkincil uzunluklar ise, bazı ses olayları sonucunda meydana gelen uzunluklardır ve sözcükte anlam ayrımı yapmazlar. Dīvān'da sözcüklerin hem normal süreli hem de uzun ünlülü biçimlerinin olduğunun belirtilmesi, lehçeler arası bir ayrım olarak da düşünülebilir. Kâşgarlı, ikincil uzunluğa sahip sözcükleri ve bunların normal uzunluğa sahip biçimlerini de bir lehçesel (=luğat) özellik olarak vermiştir. Ancak lehçenin adını belirtmemiştir. Sadece hangi şeklin fasih ya da caiz olduğunu söylemiştir. Sözcüğün kısa biçimi Arapça *ḥaffafa* terimi ile ifade edilmiştir (KELLY 1972: 190). Dīvān'da kısa ve uzun biçimleriyle gösterilen sözcükler ve Kâşgarlı Mahmud'un açıklamaları şu şekildedir:

UZUN ÜNLÜLÜ BİÇİMLER	NORMAL UZUNLUKTAKİ BİÇİMLER	ANLAMI	KÂŞGARLI'NIN YORUMU
āw	āw[53]	“ev”	Kısa söylenerek āw de denir.
yıḡāç	yıḡāç [456]	“ağaç”	
ıḡāç	ıḡāç [456]	“ağaç”	
yarāğ īş yarāğı	yarāğ [456]	“işin fırsatı, işin sırası, imkânı”	
bāzāk	bāzāk [193]	“nakış”	
mıḡār	mıḡār [603, 608]	“pınar”	
bāçānāk	bāçānāk [245]	“Oğuzlardan bir boy”	
bīr	bir [495]	“1 sayısı”	menkūs ayırımına götürülerek bīr diye de söylenebilir.
çīḡār-	çīḡār- [358]	ol īşıḡ çīḡardı “o, işin aslını araştırdı, tahkik etti”	Aslı çīḡardı'dır.
ād	ād [52]	“kumaş ve kumaşa benzer sanat eseri olan herşey”	Kısaltılarak ād de denir, doğru biçim de budur.
sānliḡ	sanliḡ [233]	“sayılı olan	Aslı sānliḡ'dır.

		herşey”	
<i>ķāpar-</i>	<i>ķapar-</i> [305]	<i>bāş ķapardı</i> “yara kabardı”	Kısa olanı fasihtir.
<i>sōktür-</i>	<i>sōktür-</i> [359-360]	<i>ol anı sōktürdi</i> “o, ona sōğdüdü”	Aslı vav iledir (uzundur), burada kısaltılmıştır.
<i>yāşlā-</i>	<i>yaşlā-</i> [579] <i>at yaşlādı</i>	“at, yaş yedi, ot yedi”	Aslı <i>yāşlādı</i> ’dır. Burada kısaltılmıştır.
<i>ķaçālā-</i>	<i>ķaçālā-</i> [586] <i>ol nāñni ķaçālādı</i>	“o, nesneyi kaba koydu”	Aslı <i>ķaçālādı</i> ’dır.
<i>tōgār</i>	<i>tōgār</i> [40]	Oğuz boylarından birinin adı	Vav düşürülebilir (kısa da söylenebilir).

Dīvān’daki uzunluklarla ilgili ifadelerden, XI. yüzyılda bazı sözcüklerin hem uzun hem de kısa biçimlerinin olduğu; ancak kısalma temayülünün artmakta olduğu görülmektedir (ERCİLASUN 2007₁: 150).

3.2. ÜNLÜ NÖBETLEŞMELERİ:

Kâşgarlı Mahmud’un kayıtlarında, bazı sözcüklerin ünlülerinin kimi zaman varyantlı kullanımlarının olduğu görülmektedir. Ünlülerdeki bu iki biçimlilik lehçelerle yazı dili arasında olabildiği gibi; bazen de Karahanlı Türkçesi içerisinde görülmektedir. Kâşgarlı, kayıtlarında sözcüğün iki değişikliğini de nakletmiş, belli bir lehçeye ait bir kullanımsa lehçe adını ifade etmiştir. Dīvān’da lehçe adının belirtilmediği sözcüklerin, Karahanlı Türkçesi içerisindeki farklı kullanımlar olduğu düşünülebilir. Bu durum, Karahanlı Türkçesinde henüz bazı ünlülerin ölçünlüleşmediklerini, bölgesel ağızların yazı dilinde etkisini sürdürdüklerini düşündürmektedir. Dīvān’daki ünlülerin değişiklerinde art damaksillaşma ve ön damaksillaşma biçiminde bir ayrılık yok gibidir. Sadece iki örnekte (*mayāk ~ mājāk*; *amdi ~ imdi*) sözcüğün kalın ve ince iki biçimi görülür.

3.2.1. a ~ ä Nöbetleşmesi:

Söz içinde: *mayak* [518] ~ *mäjäk* (*it mäjäki*) “hayvan dışkısı” [197].

3.2.2. a ~ ı Nöbetleşmesi:

Söz başında: *asra* ~ *ısra* “alt, aşağı” [75].

Söz içinde: *butak* ~ *butık* “dal” [189-90].

butakla- ~ *butıkla-* “budamak” [591].

butaklan- ~ *butıklan-* “budaklanmak, tomurcuklanmak” [399].

arālādi ~ *arılādi* “1. aralamak, barıştırmak, 2. iki kişi veya şey arasından geçmek” [156]. Kâşgarlı buradaki *arılādi* biçiminin halk söyleyişi olduğunu ifade etmiş ve öncekinin daha doğru olduğunu belirtmiştir.

3.2.3. a ~ i Nöbetleşmesi:

Söz başında: *amdi* ~ *imdi* (Oğuz) “şimdi” [75].

3.2.4. ä ~ i Nöbetleşmesi:

Söz sonunda: *yigirmä* ~ *yigirmi* “yirmi” [465].

3.2.5. o ~ a Nöbetleşmesi:

Söz başında: *ordu täl* [75] ~ *ardütäl* [84] “Hamamotu”.

İlk hecede: *çoğı* ~ *çağı* (Argu) “gürültü” [544].

är çoğılādi ~ *çağılādi* “adam bağırdı, çağırdı” [586].

yoldrı- ~ yaldrı- “parlamak” [633].

yoldrıḡ nāḡ ~ yaldrıḡ nāḡ “cılalı leğen gibi parlak nesne” [631]

yoldrıḡ eşlār ~ yaldrıḡ eşlār “süslü kadın” [631]

3.2.6. u ~ ı Nöbetleşmesi:

Söz içinde: *burut-* ~ *burıt-* “buharlandırmak, kokutarak yellenmek” [417].

3.2.7. ü ~ i Nöbetleşmesi:

Söz içinde: *kärtik* ~ *kärtük* “ağaç üzerinde açılan kertik” [241].

3.2.8. ä ~ e Nöbetleşmesi:

Tarihî metinlerde alfabenin elverişsizliği nedeniyle çoğu zaman açık /ä/ ve kapalı /e/ ayrımı yapılamazken, Kâşgarlı, Türkçedeki bu iki sesin farklılığını dile getirmiştir (Bkz. 2.1.13. Kapalı /e/ ünlüsünün yazımı). Dīvān’daki ä ~ e örnekleri söz içinde bulunmaktadır.

sän (Türk) ~ *sēn* (Kençek) “sen” [504].

tävä ~ *dävä* (Oğuz, Kıpçak, Suvar) ~ *tewe* (Türk) [504].

kämi (Oğuz, Kıpçak) ~ *kemi* (Türk) “gemi, sandal” [548].

3.2.9. a ~ u Nöbetleşmesi:

Söz içinde: *boḡtay* ~ *boḡtuy* “elbise bohçası, heybesi” [550].

sōğan ~ *sōğun* “soğan” [206].

tamar (Oğuz) ~ *tamur* [182]. Kâşgarlı burada, Oğuzların telâffuzda her zaman kolaylığı tercih ettikleri için üstünlü söylediklerini belirtmektedir.

utan- “utanmak” [108] ~ *utunç*⁵ “utanılır” [637].

3.2.10. *ä ~ ü* Nöbetleşmesi:

Söz içinde: *sän* ~ *sün* (Çiğil, Yağma, Tuhsı) “sen” [504].

sörçäk (Oğuz) ~ *sörçük* “akşam toplantısı, sohbeti” [240].

3.2.11. *ä ~ ö* Nöbetleşmesi:

Söz başında: *ätmāk* [64] ~ *ötmāk* [197] “ekmek”.

3.3. ÜNLÜ DÜŞMESİ:

Dīvān’da kimi lehçelerde ya da yazı dilinde bazı sözcüklerdeki dar ünlülerin (ı, i, u, ü) düştüğü görülmektedir.

eşlēr “kadın”: Kâşgarlı sözcüğün kök biçiminin *eşilēr* olduğunu, çok sık kullanıldığı için hafifletme amacıyla söz içinde /i/’nin düşürüldüğünü ifade etmiştir. Bkz. < *eşi* “kadın” (EDPT: 256a).

orlaş- “bağrıışmak”: İlk olarak Dīvān’da rastlanan ve diğer tarihî metinlerde rastlanmayan *orlaş-* fiili için Kâşgarlı, aslının *orīlaş-* olduğu açıklamasını yapmıştır.

balķ “çamur”: Kâşgarlı Oğuzların ve Arguların bir kısmının *balık* sözcüğündeki /ı/’yı düşürerek *balķ* biçiminde telaffuz ettiklerini kaydetmiştir.

kılıķ ~ *kılķ* “gidiş, halkla geçiniş, huy” [193] < *kılık* (EDPT: 620b).

⁵ Bu sözcüklerin yazımı şüphelidir, bkz. VII. Bölüm 469 *utan-*, 470 *utunç* maddeleri.

ķūr [496] (Oğuz) “kuru” < ķuruġ (EDPT: 642b). Dīvān’da genel söz varlığı içerisinde ķuruġ [188] ve Oğuz lehçesinde ķur sözcüğü geçmektedir. Kâşgarlı Oğuzcadaki ķur biçiminin ķuruġ’un kısalmasıyla oluştuğunu kaydetmiştir.

ötürük [63] (Oğuz) “hileci, ütücü adam”. Bkz. <ötür- (EDPT: 66a).

ķayda “nerede” [211]. Kâşgarlı sözcüğün aslının kayuda olduğunu belirtmektedir. Bkz. ķāḡu ~ ķayu (EDPT: 632b).

3.4. KÂŞGARLI MAHMUD’A GÖRE XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNİN ÜNSÜZ DÜZENİ:

Kâşgarlı, Türkçede 18 harfin (=ünsüzün) bulunduğunu ve Türk yazısının bu harflerle yazıldığını bildirmektedir. Söylediklerinin akılda daha kalıcı olması için ise Arapça sözcükler içinde şifrelendirerek şu şekilde göstermiştir: *’aḡuwka laffa samj nazaķ baḡr şutiyyā* (kardeşin, bağlanmış, çirkin, saçmalık, tohum, yağmurlu mevsim). Yani bu harfler elif (’), fe (=w), ḡı (=ḡ), vav (=v), ze (=z), ķaf (=ķ), ye (=y), kef (=k), ḡel (=ḡ), mim (=m), nun (=n), sin (=s), be (=b), cim (=ç), ra (=r), şın (=ş), te (=t), lam (=l). Bunların dışında, Türk yazısında (=Uygur alfabesinde) gösterilmemekle birlikte Türk lehçelerinin söyleyişinde 7 harfin (=ünsüzün) daha bulunduğunu belirtir. Bunlar: sert be (=p), Arapçadaki cim (=c), ze ve şın arasında söylenen ze (=j), Arapçadaki fe (=f), noktalı ’ayın (=ğ), ķaf ve kef arasında söylenen yumuşak kef (=g), ġayın, ķaf ve nun arasından oluşan ķaf (=ḡ) harfleridir. Kâşgarlı, bu ünsüzleri Türk olmayan birisi için söylemenin zorluğuna da işaret eder (DLT: 6-7; CTD I: 73; DLTt I: 9).

Kâşgarlı, Dīvān’ın giriş kısmında her ne kadar Türkçede 24 ünsüz harfinin bulunduğunu gösterse de, Dīvān’daki örneklerde, lehçelerde (alıntılar da dâhil) şu 26 ünsüz fonemlerin olduğu görülmektedir: /p, b, t, d, ḡ, f, j, k, ķ, g, ġ, h, ḡ, c, ç, s, z, ş, m, n, ḡ, l, r, v, w, y/. Bundan, Karahanlı Türkçesi yazı dilinde Kâşgarlı Mahmud’un bahsettiği 24 ünsüzün, alıntı sözcüklerle birlikte XI. yüzyıl Türk lehçelerinde 26 ünsüzün bulunduğunu anlıyoruz.

Bu ünsüz fonemlerin boğumlanma yerlerine göre tasnifi şu şekildedir:

1. Dudak ve Diş-dudak Ünsüzleri: /b, p, m, w, v, f/

2. Diş ve Dişeti Ünsüzleri: /t, d, d, j, c, ç, s, z, ş, n, l, r/

3. Ön Damak Ünsüzleri: / k, h, g, y/

4. Art Damak Ünsüzleri: / ķ, ġ, ĥ, ŋ/

ÖTÜMLÜ			ÖTÜMSÜZ			
	Süreklî		Süreksiz	Süreklî		Süreksiz
	Sızıcı	Akıcı		Sızıcı	Akıcı	
Dudak ve Diş-dudak	v, w	m	b	f		p
Diş ve Dişeti	z, j	l, r, n	d, <u>d</u> , c	s, ş		t, ç
Ön damak		y	g	h		k
Art damak		ŋ	ġ	ĥ		ķ

3.4.1. Dudak ve Diş-dudak Ünsüzleri

3.4.10. /p/ Ünsüzü:

Ötümsüz çift dudak patlayıcısı /p/ için Kâşgarlı, Türk (=Uygur) alfabesinde yeri olmamakla birlikte, Türkçede bulunan bir harf olarak nitelemiş, Türk lehçelerinin (c, j, f, ġ, g, ŋ ile birlikte) bunlarsız olamayacağını belirtmiştir (DLT: 6-7; CTD I: 73; DLT I: 9). Yazımda genellikle Arap alfabesindeki “be” ile gösterdiği /p/ ünsüzünü, Kâşgarlı vurgulamak istediğinde zaman zaman Arapça “bā-i sulbatin” terimiyle ifade etmiştir. Dīvān’da /p/ ünsüzü söz başında yer almaz, söz içindeki ve söz sonundaki kullanımları şu şekildedir:

1. Söz içinde: *äpä* (Karluk-Türkmen) “anne”, *apa* (Kıpçak) “ayı”, *aypaŋ är* (Çiğil) “kel adam”, *çapıl-* (Uygur) “(boyun) vurulmak”, *çapıt-* (Uygur) “(boyun) vurdurmak”, *çaptur-* (Uygur) “(boyun) vurdurmak”, *äpmäk* (Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Oğuz) “ekmek”, *känpä* (Kençek) “bir ot adı”, *köpän* (Oğuz) “deve hamudunun altına konula çul”, *köpçük* (Oğuz) “eğerin ön ve arka yastıkları”.

2. Söz sonunda: *çap-* (Uygur) “(boyun) vurmak”, *ap aķ* (Oğuz) “bembeyaz”, *köp* (Oğuz) “benzer”, *op* (Argu) “harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz”.

3.4.11. /b/ Ünsüzü:

Ötümlü çift dudak patlayıcısı /b/ ünsüzünü Kâşgarlı, bütün Türk lehçelerinde kullanılan harfler içerisinde göstermektedir (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). Dīvān’da söz sonunda bulunmayan /b/ ünsüzü söz başında ve söz içinde çoğunlukla korunmaktadır. Türk lehçelerinin bir kısmındaki değişiklikler için bkz. 3.5.05.1. /b-/ > /m-/.

1. Söz başında: *bayram* (Oğuz) “şenlik, bayram”, *baķan* “yüzük ya da gerdanlık”, *bāķır-* (Oğuz) “bağırmaq”, *balçık* Oğuz “çamur”, *balıķ (I)* (Uygur) “sığınak, kale, şehir”, *balıķ (II)* (Argu) “çamur”, *balıķlan-* (I) (Argu) “bir yerin çamur olması, çamurlanmak”, *balıķlan-* (II) (Uygur) “bir yere kale yapılmak”, *balıķlıķ* (Argu) “çamurlu”, *bālķ* (Oğuz, Argu) “çamur”, *bamuk* (Oğuz) “pamuk”, *banzı* (Kençek) “bağ bozulduktan sonra, asmaların üzerindeki üzüm kalıntıları”, *bart* (Oğuz) “su içilen bardak, çömlek, testi”, *başak* (Çiğil) “pabuç”, *başmak* (Oğuz, Kıpçak) “pabuç”, *başmaklan-* (Oğuz) “papuç giymek”, *baştar* (Argu) “tırpan”, *bayāt* (Argu) “Ulu Tanrı’nın adı, Allah”, *baynaķ* (Oğuz) “dışkı, gübre”, *bayıķ* (Oğuz) “doğru”, *bärçäm* (Oğuz) “savaş sırasında savaşçıların ayırt edilmesini sağlayan, ipekten ya da dağ sığırı kuyruğundan yapılan bir tür simge”, *bäkmäs* (Oğuz) “pekmez”, *bäklän-* (Oğuz) “pekişmek, sağlamlaşmak; eve kapanmak; saklanmak”, *bäkläş-* (Oğuz), *bäklät-* (Oğuz), *bän* (Suvar, Oğuz, Kıpçak) “ben”, *bänäk* (Argu, vd) “tane, tohum”, *bäyüt-* (Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur) “büyütmek”, *bışıķ* (Yağma) “pişmiş”, *be* “kısırak”, *bi* (Oğuz) “zehirli bir örümcek adı”, *bildüz-* (Oğuz) “bildirmek”, *bısta* (Tuhsı, Yağma, Çiğil), *bistäk (I)* (Çiğil) “pamuk sümeği”, *bistäk (II)* (Argu) “fitil”, *bitig* (Oğuz) “muska”,

bitrik (Argu) “fıstık”, *boğun* (Çiğil) “tebaa, halk, avam”, *bōk* (Oğuz) “dışkı”, *borsuk* (Oğuz) “porsuk”, *boşu-* (Argu) “boşamak”, *boşun-* (Argu) “boşanmak”, *boşut-* (Argu) “boşatmak”, *bōy* (Oğuz) “kavm, kabile, aşiret”, *bōy* (Oğuz) “yenilen bir ot adı”, *budğay* (Barsgan) “buğday”, *buşak* (Oğuz vd.) “sıkıntılı”, *butık* (Kâşgar) “küçük testi, su tulumu”, *buyur-* (Oğuz) “emretmek”, *bük* (Argu) “köşe, bucak”, *bün* (Suvar, Oğuz, Kıpçak) “çorba”, *büşinçäk* (Kençek) “üzüm salkımı”, *büt-* (Kıpçak) “bitmek, vb”.

2. Söz içinde: *aba* (Tübüt/Tibet) “baba”, *äbä* (Oğuz) “anne”, *kibä* (Oğuz) “kısa zaman, birkaç gün”, *oba* (Oğuz) “oba, kabile”, *şäbiñ* (*şabiñ*) (Çiğil) “küçük demir tokmak”.

3.4.12. /m/ Ünsüzü:

Çift dudak geniz ünsüzü /m/ ünsüzünü Kâşgarlı bütün Türk lehçelerinde kullanılan harfler içerisinde göstermekte (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8) ve /m/’yi Arapça *al-ḥarf al ḥayşūmi* (nazal ünsüzler) terimi ile nitelendirmektedir (KELLY 1972: 188). Ortak Türkçenin söz başı ünsüzlerinde bulunmayan /m/, Dīvān’da /b-/ > /m-/ genizsilleşmesiyle ikincil olarak ya da yansıma veya alıntı sözcükler hâlinde söz başında bulunmaktadır.

1. Söz başında: *mūş* (Çiğil) “kedi”, *mandār* (Oğuz) “sarmaşık vb.”, *mandırı* (Çiğil), *marāz* (Argu, Yağma) “ırgat”, *mıñār* (Oğuz) “pınar”, *muğuzğak* (Argu) “Arıya benzeyen bir sinek”, *mükim-mükin ätük* (Kıpçak vd) “kadın papucu”, *mün* (Yağma) “çorba”.

2. Söz içinde: *alma* (Oğuz), *almıla* “elma”, *imdi* (Oğuz) “şimdi”, *armāğan-yarmağān* (Oğuz) “hediye”, *bamuk* (Oğuz) “pamuk”, *başmak* (Oğuz, Kıpçak) “pabuç”, *başmaklan-* (Oğuz) “pabuç giymek”, *bäkmäs* (Oğuz) “pekmez”, *çomak* (Uygur) “Müslüman”, *imir* (Oğuz) “1. kırağı, sis 2. alacakaranlık”.

3. Söz sonunda: *am* (Oğuz, Kıpçak) “kadınlık organı”, *bayram* (Oğuz) “şenlik, bayram”, *bärçäm* (Oğuz) “savaş sırasında savaşçıların ayırt edilmesini sağlayan, ipekten ya da dağ sığırı kuyruğundan yapılan bir tür simge”, *ķum* (Çiğil) “kum”, *sıdrım* (Oğuz) “sırım, kayış”.

3.4.13. /w/ Ünsüzü:

Türkçede /w/ ünsüzü, /b/ ünsüzünden gelişen ikincil bir sestir. Kâşgarlı, çift dudak /w/ ünsüzünü bütün Türk dillerinde kullanılan harfler içerisinde göstermektedir (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). Kâşgarlı, Türkçedeki (=Karahanlı Türkçesi) /w/ ünsüzünün her zaman, Oğuz lehçesinde /v/ olduğunu söylemekle birlikte (DLT: 27; CTD I: 85; DLTt I: 31); Oğuz lehçesi söz varlığında da /w/'nin bulunduğu örnekler vardır. Örnek olarak *çuwǰa* (Kıpçak, Oğuz) “kılavuz”, *yawlāḳ* (Oğuz, Kıpçak) “kötü” [463], vb. sözcükler verilebilir.

1. Söz içinde: *awus* (Bulgar) “mum”, *çāwlı* (Kençek) “kendisiyle ateş yakılan kaysı ve ceviz kabukları”, *çawşāḳ* (Çiğil) “koyun kırkılan makas, kırkı”, *çōwlı* (Kençek) “tutmaç süzgeci”, *āwāt* (Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Oğuz) “evet”, *kāwli* (Kençek) “ırmak ağzı”.

2. Söz sonunda: *şāw* (Uç) “çöğene benzer bir ot”.

3.4.14. /v/ Ünsüzü:

Kâşgarlı, diş-dudak /v/ ünsüzünü bütün Türk lehçelerinde kullanılan harfler içerisinde göstermektedir (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). Ayrıca Karahanlı Türkçesindeki /w/ ünsüzünün Oğuzların söyleyişinde /v/ olduğu da belirtilmektedir. Söz içinde ve söz sonunda, özellikle Oğuz lehçesi söz varlığında bulunur.

1. Söz içinde: *āvan* (Sayram) “ağaç”, *dāvā* (Oğuz) “deve”, *ḳova* (Oğuz) “kova”, *ḳovuz* (Oğuz) “cin çarpması eseri, belirtisi”, *küvük* (Oğuz) “saman”, *suvıḳ ḳudruḳ* (Kıpçak) “katır kuyruğu gibi kılsız ve uzun kuyruk”, *tavar* (Oğuz) “canlı, cansız mal”.

2. Söz sonunda: *āv* (Oğuz) “av”, *äv* (Oğuz) “ev”.

3.4.15. /f/ Ünsüzü:

Türkçenin birincil sesi olmayan /f/, genellikle alıntı sözcüklerde ya da ses değişimleri sonucunda görülmektedir. Dīvān'ın lehçe malzemesi dikkate alındığında, diş-dudak /f/ ünsüzü yalnızca söz içinde bulunmaktadır: *aftabe* (Oğuz) “kova”, *kıftu* (Çiğil) “makas”. Dīvān'daki her iki sözcük de alıntıdır.

3.4.2. Diş ve dişeti Ünsüzleri

3.4.20. /t/ Ünsüzü:

Ortak Türkçenin birincil seslerinden ötümsüz diş patlayıcısı /t/ ünsüzü her durumda bulunur.

1. Söz başında: *taḫuḫ* (Türkmen) “tavuk”, *taḡ* (Argu) “elek”, *tariḡ* (Oğuz) “darı”, *taḫıḫ-* (Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Türkmen) “çıkmaq”, *tāḡin-* (Çiğil) “ulaşmak, varmak”, *tana* (Uç, Argu) “kişniş tanesi”, *tälü* (Oğuz) “ahmak, deli”, *tüşrüm* (Argu) “eğirilmiş ip yumağı”, *tōd* (Çiğil) “Toy kuşu”, *tünäk* (Barsgan) “hapishane”.

2. Söz içinde: *atlan-* (Oğuz) “ata binmek, dağa çıkmak”, *baştar* (Argu) “tırpan”, *bısta* (Tuhsı, Yağma, Çiğil), *bistäk* (I) (Çiğil) “pamuk sümeği”, *bistäk* (II) (Argu) “fitil”, *bitig* (Oğuz) “muska”, *bitrik* (Argu) “fıstık”, *çaltur-* (Oğuz) “birine bir şeyi duyurmak”, *çaptur-* (Uygur) “(boyun) vurdurmak”, *çātır* (Kuça) “nişadır”, *çätük* (Oğuz) “dişi kedi”.

3. Söz sonunda: *ast* (Çiğil) “sokak”, *aşat-* (Oğuz) “yemek yedirmek”, *ayıt-* (Oğuz) “söylemek, demek”, *bart* (Oğuz) “su içilen bardak, çömlek, testi”, *bayāt* (Argu) “Ulu Tanrı'nın adı, Allah”, *bäklät-* (Oğuz), *bäyüt-* (Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur) “büyütmek”, *boşut-* (Argu) “boşatmak”, *büt-* (Kıpçak) “bitmek, vb”, *çāt* (Oğuz) “kuyu”, *çat-* (Oğuz) “katmak”, *çigit* (Argu) “pamuk çekirdeği, tohumu”, *īḡit* (Oğuz) “yalan”, *kāt* (Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar ve Çömül) “herhangi bir ağacın meyvesi”.

3.4.21. /d/ Ünsüzü:

Türkçenin söz başı ünsüzleri içinde yer almayan ötümlü dış patlayıcısı /d/ ünsüzü, Dīvān'da söz başında Oğuz, Argu ve Kençek lehçelerinde bulunur. Oğuzcada /t/'den değişen söz başı /d/ ünsüzü, Oğuzcanın tipik ses değişiminin ilk işaretlerindedir. Ancak bu değişim düzenli değildir (bkz. 3.5.02.1. /t-/ > /d-/).

1. Söz başında: *dāğ* (Argu) “değil”, *dādā* (Oğuz) “baba”, *dāvā* (Oğuz) “deve”, *dünüşgā* (Kençek) “sülüklü pancar denilen sebze”.

2. Söz içinde: *anda* “orada”, *imdi* (Oğuz) “şimdi”, *andan* (Oğuz) “ondan sonra”, *andāğ* (Çiğil) “öyle”, *bildüz-* (Oğuz) “bildirmek”, *budğay* (Barsgan) “buğday”, *coğdu* (Oğuz, Kıpçak) “devenin uzun tüyleri”, *idiş* (Yağma, Tuhsı, Yemek, Oğuz, Argu) “tas, bardak, vb”, *ildrük* (Uç, Barsgan) “üzerlik otu”.

3. Söz sonunda: *ūd* (Çiğil) “öküz”, *ūd* (Oğuz) “delik”.

3.4.22. /ḡ/ Ünsüzü:

XI. yüzyıl Türk lehçelerinin bazısında ve Karahanlı yazı dilinde bulunan söz içi ve söz sonu /ḡ/ ünsüzünün Kâşgarlı, Çiğillerin ve bazı Türklerin lehçelerinde bulunduğunu belirtir (DLT: 27; CTD I: 85; DLTt I: 31). Dīvān'da yalnızca söz içi ve söz sonunda bulunan /ḡ/ ünsüzü, söz başında bir yerde Argu söz varlığında *dāğ/dāğ* “değil” olarak bulunur.

1. Söz içinde: *adaḡ* (Çiğil, vd) “ayak”, *adın* (Çiğil) “başka”, *adruk* (Oğuz) “başka”, *boḡun* (Çiğil) “tebaa, halk, avam”, *idrig* (Argu) “katı nesne”, *kaḡık* (Argu) “ağaçtan oyulmuş nesne”, *küḡaç* (Argu) “testi”.

2. Söz sonunda: *kūḡ-* (Oğuz) “gütmek”, *toḡ-* (Çiğil) “doymak”.

3.4.23. /j/ Ünsüzü:

Kâşgarlı /j/ ünsüzünün Türk (=Uygur) alfabesinde bulunmadığını, ancak Türkçede olduğunu belirtir (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). Dīvān'da /j/ünsüzü, Türk lehçelerine yabancı dillerden geçen alıntı sözcüklerde görülmektedir.

Söz içinde: *ajlaŋ* (Oğuz) “bir tür sürüngen, bukalemun”, *ajun* (Çiğil) “dünya”, *küjäk* (Argu) “perçem, zülûf”, *namīja* (Çiğil) “bacanak”.

3.4.24. /c/ Ünsüzü:

Ortak Türkçenin söz başı ünsüzlerinde yer almayan c- sesi, Dīvān'da söz başında /y-/ > /c-/ değişimi sonucunda yalnızca Oğuz ve Kıpçak lehçeleri söz varlığında bulunmaktadır (Bkz. 3.5.01.3. /y-/ > /c-/).

cet- (Oğuz, Kıpçak) “yetmek”, *cigi* (Kıpçak vd) “sağlam”, *cinçü* (Kıpçak, Oğuz) “inci”, *coğdu* (Oğuz, Kıpçak) “devenin uzun tüyleri”, *cun-* (Oğuz, Kıpçak) “yikanmak”.

3.4.25. /ç/ Ünsüzü:

Kâşgarlı ötümsüz dişeti /ç/ ünsüzünü, Türk lehçelerinin hepsinde bulunan harfler arasında sıralar (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). Dīvān'da her durumda yer almaktadır.

1. Söz başında: *çağı* (Argu) “gürültü”, *çaha* (Kençek) “çakmak”, *çağşāk* (Karluk) “kurutulmuş şeftali ve üzüm”, *çağ-* (Oğuz) “çakmak”, *çağrış-* (Oğuz) “karşılıklı çağırma”, *çalın-* (Oğuz) “(söz için) kulağa gitmek”, *çaltur-* (Oğuz) “birine bir şeyi duyurmak”, *çanak* (Oğuz) “kâse, çanak”, *çap-* (Uygur) “(boyun) vurmak”, *çapıl-* (Uygur) “(boyun) vurulmak”, *çapıt-* (Uygur) “(boyun) vurdurmak”, *çaptur-* (Uygur) “(boyun) vurdurmak”, *çarūn* (Yağma) “Çınar ağacı”, *çāşır* (Oğuz) “çadır”, *çāt* (Oğuz) “kuyu”, *çat-* (Oğuz) “katmak”, *çātır* (Kuça) “nişadır”, *çāwlı* (Kençek) “kendisiyle ateş yakılan kaysı ve ceviz kabukları”, *çeçäk* (Çiğil) “çiçek hastalığı”, *çär I* (Karahanlı) “vücudun ağırlığını bildiren bir kelime”, *çär II* (Oğuz) “zaman”, *çär III*

(Oğuz) “birşeyin karşı tarafı”, *çätük* (Oğuz) “dişi kedi”, *çığān* (Argu) “yoksul”, *çigit* (Argu) “pamuk çekirdeği, tohumu”, *çil* (Oğuz) “çirkinlik, çil”, *çomaq* (Uygur) “Müslüman”, *çömçä* (Oğuz) “kepçe”, *çuwğa* (Kıpçak, Oğuz) “kılavuz”, *çümäli* (Çiğil) “karınca”.

2. Söz içinde: *açı* (Barsgan) “yaşlı kadın”, *açıkım* (Karahanlı) “ağabeyim”, *balçık* Oğuz “çamur”, *bärçäm* (Oğuz) “savaş sırasında savaşçıların ayırt edilmesini sağlayan, ipekten ya da dağ sığırı kuyruğundan yapılan bir tür simge”, *büşinçäk* (Kençek) “üzüm salkımı”, *cinçü* (Kıpçak, Oğuz) “inci”.

3. Söz sonunda: *koç* (Oğuz) “koç”, *kışğāç* (Oğuz) “insanı ısırın, küçük bir hayvan”, *küç* (Çiğil) “susam”, *küdüç* (Argu) “testi”, *oluç* (Karluk) “çocuklara söylenen sevgi ifadesi”, *ötünç* (Oğuz) “ödünç”, *uç* (Oğuz) “bir şeyin tükenmesi”, *utunç/utanç* (Oğuz) “utanılacak”.

3.4.26. /s/ Ünsüzü:

Ötümsüz dış sızıcısı /s/ ünsüzünü Kâşgarlı Türk lehçelerinin tamamında olduğunu söyler ve Uygur alfabesinde de gösterir. Kâşgarlı, Arapçada bulunan *se* (ث) ve *sad* (ص) harfleriyle gösterilen seslerin ise Türk lehçelerinin hiçbirinde bulunmadığını da kaydeder (DLT: 7; CTD I: 73; DLTt I: 9). Bu ünsüz Dīvān’da istisna olarak *sad* harfi ile *şabrān* [219] şehir adında rastlanmaktadır. Kâşgarlı halkın *sad* ile söylediğini, ancak bunun Türkçede olmayan bir durum olduğunu belirtir ve doğru biçimini *sabrān* olarak nakleder. /s/ ünsüzü Dīvān’da her durumda bulunmaktadır.

1. Söz başında: *sāj* (I) (Oğuz) “akıl”, *sāj* (II) (Oğuz) “sağlık”, *sāj* (III) (Oğuz) “temiz”, *sāj* (IV) (Oğuz) “sağ taraf”, *sajun* (Karluk), *sāht* (Oğuz) “eğrelere işlenen altın, gümüş”, *saltur-* (Oğuz), *samān* (Çiğil) “saman”, *samda* (Çiğil) “sandal”, *sasık* (Uç vd) “saksı”, *satğa-* (Oğuz) “kesişmek, ödeşmek”.

2. Söz içinde: *arsalık* (Oğuz) “hem erkekliği, hem dişiliği bulunan bir hayvan”, *ast* (Çiğil) “sokak”, *aya yärsü* (Çiğil) “yarasa”, *bısta* (Tuhsı, Yağma, Çiğil), *bistäk* (I) (Çiğil) “pamuk sümeği”, *bistäk* (II) (Argu) “fitil”, *borsuk* (Oğuz) “porsuk”, *ärsü* (Oğuz) “değersiz, aşağılık şey”.

3. Söz sonunda: *awus* (Bulgar) “mum”, *bäkmäs* (Oğuz) “pekmez”, *küs-* (Oğuz) “küsmek”, *tas* (Oğuz) “kötü, bayağı”, *us* (Oğuz) “hayır ile şerri ayırdediş”.

3.4.27. /z/ Ünsüzü:

Ötümlü diş sızıcısı /z/ ünsüzünü Kâşgarlı, bütün Türk lehçelerinde kullanılan harfler (= ünsüzler) olarak Uygur alfabesinde göstermektedir (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). Ayrıca /d/ > /z/ değişimi sonucu /z/ ünsüzünün Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçelerinde söylendiğini de ilave etmektedir. Dīvān’da söz başında sadece alıntı ve yansıma kökenli sözcüklerde bulunan /z/ ünsüzü, lehçe kayıtlı sözcüklerde söz içi ve söz sonunda bulunmaktadır.

1. Söz içinde: *azaq* (Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak) “ayak”, *banzı* (Kençek) “bağ bozulduktan sonra, asmaların üzerindeki üzüm kalıntıları”, *äzä* (Oğuz) “büyük kız kardeş”, *gēzri* (Argu) “havuç”, *qazın* (Kıpçak) “hısım, kayın”, *qoduzlan-* (Argu) “dul kadın ile evlenmek”, *közün-* (Argu) “görölmek”, *quzgır-* (Kıpçak) “(kar için) sağanak olarak yağmak”, *özi* (Çiğil) “derin vadi”, *özlä* Kıpçak “öğle”.

2. Söz sonunda: *bildüz-* (Oğuz) “bildirmek”, *qız* (Argu) “cimri”, *ottuz* (Yağma) “üç”, *uyaz* (Oğuz) “üvez”, *toz-* (Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak) “doymak”, *töz-* (Kıpçak) “soğuktan acıkmak”.

3.4.28. /ş/ Ünsüzü:

Kâşgarlı, ötümsüz ön damak sızıcısı /ş/ ünsüzünü Türk lehçelerinde kullanılan 18 harf içerisinde değerlendirmiş ve yazılıştta da göstermiştir (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). Türk lehçelerinde söz başında sadece alıntı sözcüklerde bulunan /ş/, her durumda bulunmaktadır.

1. Söz başında: *şanbūy/şānbūy* (Kençek) “içki ziyafeti”, *şīn* (Çiğil) “taht, sedir”, *şūt* (Hotan) “soy, asıl”.

2. Söz içinde: *aşa-* (Karahanlı) “yemek yemek”, *aşak* (Oğuz) “aşağı, dağ dibi”, *aşat-* (Oğuz) “yemek yedirmek”, *āşlık* (Oğuz) “buğday”, *başak* (Çiğil) “pabuç”, *başmak* (Oğuz, Kıpçak) “pabuç”, *başmaklan-* (Oğuz) “papuç giymek”, *baştar* (Argu) “tırpan”, *boşu-* (Argu) “boşamak”, *boşun-* (Argu) “boşanmak”, *boşut-* (Argu) “boşatmak”, *buşak* (Oğuz vd.) “sıkıntılı”, *büşinçäk* (Kençek) “üzüm salkımı”, *çaşşāk* (Karluk) “kurutulmuş şeftali ve üzüm”, *çāşır* (Oğuz) “çadır”, *çāşkāl* (Kençek).

3. Söz sonunda: *bāklāş-* (Oğuz), *çakrış-* (Oğuz) “karşılıklı çağırma”, *idiş* (Yağma, Tuhsı, Yemek, Oğuz, Argu) “tas, bardak, vb”, *kāriş* (Oğuz) “üstüne çıkılabilen dağ tepesi”.

3.4.29. /n/ Ünsüzü:

Kâşgarlı, ötümlü diş genizsili, akıcı /n/ ünsüzünü Türk lehçelerinin tamamında bulunan ve yazımda da yer alan 18 harften biri olarak göstermektedir (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). Kâşgarlı Mahmud’un Arapça *al-ḥarf al ḥayşūmi* (nazal ünsüzler) terimi içerisinde değerlendirdiği /n/ ünsüzü, Türk lehçelerinde her durumda bulunmaktadır (KELLY 1972: 188).

1. Söz başında: *namīja* (Çiğil) “bacanak”, *nāçük* (Yabaku) “niçin”.

2. Söz içinde: *anda* “orada”, *andāğ* (Çiğil) “öyle”, *baynağ* (Oğuz) “dışkı, gübre”, *bānäk* (Argu, vd) “tane, tohum”, *çanağ* (Oğuz) “kâse, çanak”, *ķanağ* (Argu, Bulgar) “kaymak”, *ķanu* (Argu) “hangi”, *banzı* (Kençek) “bağ bozulduktan sonra, asmaların üzerindeki üzüm kalıntıları”.

3. Söz sonunda: *andan* (Oğuz) “ondan sonra”, *armāğān/ yarmağān* (Oğuz) “hediye”, *atlan-* (Oğuz) “ata binmek, dağa çıkmak”, *āvan* (Sayram) “ağaç”, *bağan* “yüzük ya da gerdanlık”, *balıqlan-* (Argu) “bir yerin çamur olması, çamurlanmak”, *başmaklan-* (Oğuz) “papuç giymek”, *bāklān-* (Oğuz) “pekişmek, sağlamlaşmak; eve kapanmak; saklanmak”, *bān* (Suvar, Oğuz, Kıpçak) “ben”, *boğun* (Çiğil) “tebaa, halk, avam”, *boşun-* (Argu) “boşanmak”, *būn* (Suvar, Oğuz, Kıpçak) “çorba”, *çalın-* (Oğuz) “(söz için) kulağa gitmek”, *çarūn* (Yağma) “Çınar ağacı”, *çığān* (Argu) “yoksul”, *āgin* (Suvar) “eni birbuçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen bez”, *ākin* (Oğuz) “çiftlik”.

3.4.291. /l/ Ünsüzü:

Ötümlü dişeti akıcısı /l/ ünsüzünü Kâşgarlı Türk lehçelerinin tamamında bulunan ve Türk yazısında da yer alan 18 harften biri olarak göstermektedir (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). Söz başında yalnızca alıntı sözcüklerde bulunan /l/, Dīvān'da her durumda bulunmaktadır.

1. Söz başında: *lēṣ* (Çiğil) “sümük, balgam”, *luçnut* (Kençek) “bir tür imece”.

2. Söz içinde: *alhı* (Oğuz, Kıpçak) “herşeyin kötüsü”, *alıḳ* (Oğuz) “kuş gagası”, *alma* (Oğuz), *aluḳ* (Oğuz) “kel”, *aruḳlā-* (Karahanlı) “uyumak”, *āşlıḳ* (Oğuz) “buğday”, *atlan-* (Oğuz) “ata binmek, dağa çıkmak”, *ayla* (Oğuz) “öyle”, *balçık* Oğuz “çamur”, *balıḳ* (Uygur) “sığınak, kale, şehir”, *balıḳlan-* (Argu) “bir yerin çamur olması, çamurlanmak”, *balıḳlıḳ* (Argu) “çamurlu”, *bālḳ* (Oğuz, Argu) “çamur”, *bāklān-* (Oğuz) “pekişmek, sağlamlaşmak; eve kapanmak; saklanmak”, *bildüz-* (Oğuz) “bildirmek”, *çalın-* (Oğuz) “(söz için) kulağa gitmek”, *ilik* (Oğuz) “kemik iliği”.

3. Söz sonunda: *bāl* (Suvar, Kıpçak, Oğuz) “bal”, *çapıl-* (Uygur) “(boyun) vurulmak”, *çıl* (Oğuz) “çirkinlik, çil”, *ılal* (Karahanlı) “evet”, *ōl* “yaş, ıslak”, *ükil* (Kıpçak) “çok”.

3.4.292. /r/ Ünsüzü:

Dīvān'da ötümlü titremeli akıcı /r/ ünsüzü, söz başında yalnızca alıntı sözcüklerde tanıklanmakta ve her durumda bulunmaktadır.

1. Söz başında: *rabçat* (Kençek) “angarya”.

2. Söz içinde: *arḳā-* (Oğuz) “aramak”, *armāğan/ yarmağan* (Oğuz) “hediye”, *arıḳ* (Barsgan) “çadır örtüsü”, *arı yaḳı* (Çiğil) “bal”, *arsalıḳ* (Oğuz) “hem erkekliliği, hem dişliliği bulunan bir hayvan”, *aruḳ* (Oğuz, Kıpçak) “zayıf, cılız, arık”, *aruḳlā-* (Karahanlı) “uyumak”, *aya yārsḡü* (Çiğil) “yarasa”, *ayrıḳ* (Oğuz) “ayrık otu”, *bayram* (Oğuz) “şenlik, bayram”, *bart* (Oğuz) “su içilen bardak, çömlek, testi”, *bārçām* (Oğuz) “savaş sırasında savaşçıların ayırt edilmesini sağlayan, ipekten ya da dağ sığırı

kuyruğundan yapılan bir tür simge”, *bitrik* (Argu) “fıstık”, *borsuk* (Oğuz) “porsuk”, *çaqrış-* (Oğuz) “karşılıklı çağırma”, *çarūn* (Yağma) “Çınar ağacı”, *ātrāk* (Oğuz) “rengi kırmızı adam”.

3. Söz sonunda: *aypaŋ ār* (Çiğil) “kel adam”, *bāqır-* (Oğuz) “bağırma”, *baştar* (Argu) “tırpan”, *buyur-* (Oğuz) “emretmek”, *çaltur-* (Oğuz) “birine bir şeyi duyurmak”, *çāşır* (Oğuz) “çadır”, *çātır* (Kuça) “nişadır”, *çär* (Karahanlı) “vücudun ağırlığını bildiren bir kelime”, *gāşūr* (Oğuz) “havuç”, *imir* (Oğuz) “1. kırağı, sis 2. alacakaranlık”, *qūr* (Oğuz) “kuru”.

3.4.3. Ön damak Ünsüzleri:

3.4.30. /k/ Ünsüzü:

Ötümsüz süreksiz /k/ ünsüzü Ortak Türkçenin birincil söz başı ünsüzlerindedir ve Dīvān’ın lehçe söz varlığında her durumda bulunur.

1. Söz başında: *kāçā* (Oğuz) “keçe”, *kāçi* (Oğuz) “keçi”, *kālāçū* (Oğuz) “söz”, *kāltūr-* (Oğuz) “getirtmek”, *kāmi* (Oğuz, Kıpçak) “gemi”, *kānd* (Oğuz) “köy”.

2. Söz içinde: *bākmās* (Oğuz) “pekmez”, *bāklān-* (Oğuz) “pekişmek, sağlamlaşmak; eve kapanmak; saklanmak”, *bāklāş-* (Oğuz), *bāklāt-* (Oğuz), *ākin* (Oğuz) “çiftlik”.

3. Söz sonunda: *bānāk* (Argu, vd) “tane, tohum”, *bistāk (I)* (Çiğil) “pamuk sümeği”, *bistāk (II)* (Argu) “fıtıl”, *bitrik* (Argu) “fıstık”, *būk* (Argu) “köşe, bucak”, *büşinçäk* (Kençek) “üzüm salkımı”, *çeçäk* (Çiğil) “çiçek hastalığı”, *çäkük* (Oğuz) “çekiç”, *çätük* (Oğuz) “dişi kedi”, *āndāk* (Oğuz) “yüzey, bir şeyin üst tarafı”, *ātrāk* (Oğuz) “rengi kırmızı adam”, *ilik* (Oğuz) “kemik iliği”.

3.4.31. /g/ Ünsüzü:

Ötümlü /g/ ünsüzü için Kâşgarlı, Türk alfabesinde yazımı olmamakla birlikte Türk lehçelerinde mutlaka bulunduğu işaret etmiştir (DLT: 7; CTD I: 73; DLTt I: 9). Dīvān'da /g/ ünsüzü her durumda bulunmaktadır.

1. Söz başında /g/, alıntı kökenli sözcüklerde görülmektedir: *gāşür* (Oğuz) “havuç”, *gēzri* (Argu) “havuç”.

2. Söz içinde: *aya yārsgü* (Çiğil) “yarasa”, *cigi* (Kıpçak vd) “sağlam”, *çäkürgä* (Oğuz) “çekirge”, *çigit* (Argu) “pamuk çekirdeği, tohumu”, *çignä* (Yağma) “mala”, *dünüşgä* (Kençek) “sülüklü pancar denilen sebze”, *āgin* (Suvar) “eni birbuçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen bez”, *īgit* (Oğuz) “yalan”.

3. Söz sonunda: *bitig* (Oğuz) “muska”, *çäriḡ* (Oğuz) “her şeyin karşısı, vakti”, *idriḡ* (Argu) “katı nesne”, *kızıl sūçig* (Yağma, Tuhsı, Çiğil) “şarap”, *ālig* “el”, *örçüg* (Oğuz) “saç örgüsü”.

3.4.32. /y/ Ünsüzü:

Ön damaksıl akıcı /y/ ünsüzü Dīvān'da Türk (Uygur) alfabesinde yazımı gösterilen ve Türk lehçeleri söz varlığında her durumda bulunan bir sestir (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). /y-/ sesinin birincil mi ikincil mi olduğu konusunda bazı tartışmalar olmakla birlikte, Türkologlar arasındaki yaygın görüş: birincil /y-/ sesinin olduğu ve bunun /c-, j-, d'-, ç-, s-/ vb. bazı biçimleri olduğudur (JOHANSON 1998: 97). Dīvān'da söz başı /y-/nin dışında bir de Kâşgarlı tarafından, Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül, Oğuz ve Argulardan bir kısmının konuşmasında, /d/'nin değişimiyle de /y/ ünsüzünün oluştuğuna dikkat çekilmektedir.

1. Söz başında: *yarmaḡān* (Oğuz) “hediye”, *yartmāḡ* (Uygur) “para”, *yās* (Oğuz) “ölüm, helak”, *yawlāḡ* (Oğuz, Kıpçak) “kötü”, *yē-* (Yabaku) “yemek, telef etmek”, *yāḡgāç* (Oğuz) “yengeç”, *yörä* (Oğuz) “yöre, çevre”, *yükünç* (Kıpçak) “namaz; secde”.

2. Söz içinde: *ayruḵ* (Oğuz) “başka”, *arı yağı* (Çiğil) “bal”, *ayaḵ(I)* (Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül, Oğuz) “ayak”, *ayaḵ (II)* “kap kacak, aya yârsgü (Çiğil) “yarasa”, *ayıt-* (Oğuz) “söylemek, demek”, *ayıḡ* (Oğuz, Kıpçak, Yağma) “ayı”, *ayla* (Oğuz) “öyle”, *ayloḵ ayloḵ* (Oğuz) “öyle öyle”, *aypaḡ är* (Çiğil) “kel adam”, *ayrıḵ* (Oğuz) “ayrık otu”, *bayram* (Oğuz) “şenlik, bayram”, *bayāt* (Argu) “Ulu Tanrı’nın adı, Allah”, *baynaḵ* (Oğuz) “dışkı, gübre”, *bayıḵ* (Oğuz) “doğru”, *bäyüt-* (Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur) “büyütmek”, *buyur-* (Oğuz) “emretmek”, *ḵayıḡ* (Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül, Oğuz) “kayın ağacı”.

3. Söz sonunda: *bōy* (Oğuz) “kavm, kabile, aşiret”, *bōy* (Oğuz) “yenilen bir ot adı”, *budḡay* (Barsgan) “buğday”, *käräy* (Oğuz) “ustura”, *şanbūy/şānbūy* (Kençek) “içki ziyafeti”, *tōy* (Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül, Oğuz) “Toy kuşu”.

3.4.4. Art damak Ünsüzleri:

3.4.40. /ḵ/ Ünsüzü:

Kâşgarlı, art damak süreksiz /ḵ/ ünsüzünü Türk alfabesinde yer alan 18 harften biri olarak göstermiş ve Türk lehçelerinin tamamında bulunduğu işaret etmiştir (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). Dīvān’da /ḵ/ ünsüzü her durumda görülmektedir.

1. Söz başında: *ḵā-* (Yağma) “koymak”, *ḵāt* (Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar ve Çömül) “herhangi bir ağacın meyvesi”, *ḵayıḡ* (Oğuz) “kum”, *ḵaytar-* (Oğuz) “geri çevirmek”, *ḵayın* (Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül, Oğuz) “hısım, kayın”, *ḵıyıt-* (Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur) “diktirtmek”, *ḵız* (Argu) “cimri”.

2. Söz içinde: *āk saḵāl är* (Oğuz) “saçı sakalı ağarmış, ak sakallı adam”, *arḵā-* (Oğuz) “aramak”, *aruḵlā-* (Karahanlı) “uyumak”, *baḵan* “yüzük ya da gerdanlık”, *bāḵır-* (Oğuz) “bağırarak”, *balıḵlġ* (Argu) “çamurlu”, *başmaḵlan-* (Oğuz) “papuç giymek”.

3. Söz sonunda: *alıḵ* (Oğuz) “kuş gagası”, *aluḵ* (Oğuz) “kel”, *aruḵ* (Oğuz, Kıpçak) “zayıf, cılız, arık”, *aşaḵ* (Oğuz) “aşağı, dağ dibi”, *āşlıḵ* (Oğuz) “buğday”, *ayloḵ*

ayloḵ (Oğuz) “öyle öyle”, *ayrıḵ* (Oğuz) “ayrık otu”, *balçık* Oğuz “çamur”, *balık* (I) (Uygur) “sığınak, kale, şehir”, *bamuḵ* (Oğuz) “pamuk”, *başaḵ* (Çiğil) “pabuç”, *başmaḵ* (Oğuz, Kıpçak) “pabuç”, *baynaḵ* (Oğuz) “dışkı, gübre”, *bayıḵ* (Oğuz) “doğru”, *bışık* (Yağma) “pişmiş”, *bōḵ* (Oğuz) “dışkı”, *borsuḵ* (Oğuz) “porsuk”, *buşaḵ* (Oğuz vd.) “sıkıntılı”, *çanaḵ* (Oğuz) “kâse, çanak”, *çomaḵ* (Uygur) “Müslüman”, *butıḵ* (Kâşgar) “küçük testi, su tulumu”.

3.4.41. /ğ/ Ünsüzü:

Kâşgarlı, art damak süreksiz /ğ/ için Türk yazısında bulunmayan ancak Türk lehçelerinde mutlaka bulunan bir ünsüz olarak değerlendirmiştir (DLT: 7; CTD I: 73; DLTt I: 9). Türk lehçelerinde, Azerbaycan Türkçesi dışında, söz başında bulunmayan /ğ/'nın diğer durumları şu şekildedir.

1. Söz içinde: *ağıl* (Oğuz) “koyun pisliği”, *armāğan/ yarmağān* (Oğuz) “hediyeye”, *arı yağı* (Çiğil) “bal”, *budğay* (Barsgan) “buğday”, *çoğdu* (Oğuz, Kıpçak) “devenin uzun tüyleri”, *çağı* (Argu) “gürültü”, *çapıtğan är* (Uygur) “cellat, boyun vuran”, *çığān* (Argu) “yoksul”, *çuwğa* (Kıpçak, Oğuz) “kılavuz”.

2. Söz sonunda: *alıḵ* (Oğuz, Kıpçak) “herşeyin kötüsü”, *andāḡ* (Çiğil) “öyle”, *arıḡ* (Barsgan) “çadır örtüsü”, *ayıḡ* (Oğuz, Kıpçak, Yağma) “ayı”, *balıklıḡ* (Argu) “çamurlu”, *dāḡ/ḍāḡ* (Argu) “değil”, *ılıḡ* (Oğuz, Kıpçak) “ılık”.

3.4.42. /h/ Ünsüzü:

Kâşgarlı, hiçbir Türk lehçesinde boğaz harflerinden /h/ ünsüzünün bulunmadığını; istisnaî olarak Hotan ve Kençek lehçelerinde bulunsa da, bunların yabancı dillerin tesirinde olduklarını ve doğru bir Türkçe konuşmamaları nedeniyle, genel kuralın dışında kaldıklarını ifade eder (DLT: 7; CTD I: 73; DLTt I: 9). Dīvān'daki /h/'li sözcükler, başta ünsüz türemesi veya söz içinde /g/ > /h/ değişimi sonucu oluşmuş ikincil seslerdir. /h/ ünsüzü ayrıca yansıma kökenli sözcüklerde de bulunur.

1. Söz başında: *hana* (Hotan, Kençek) “anne”, *hata* (Hotan, Kençek) “baba”, *hâç hâç* “at başını alıp gitmek istediği zaman onu yavaşlatmak için kullanılan söz”.

2. Söz içinde: *çaha* (Kençek) “çakmak”, *ûhi* (Hotan, Kençek) “baykuş”.

3. Söz sonunda: *ûh* (Kençek) “göz ağrısı”, *tâh tâh* “şahini çağırmak için kullanılan söz”, *kurrih kurrih* “tayı çağırmak için kullanılan söz”, *âr ihladı* “adam hıçkırdı”.

3.4.43. /h/ Ünsüzü:

/h/ ünsüzü, Kâşgarlı Mahmud’un Türk alfabesinde gösterdiği ve Türk lehçelerinin tamamında kullanılan 18 harften (=ünsüzden) biridir (DLT: 6; CTD I: 73; DLTt I: 8). Ortak Türkçenin söz başı ünsüzlerinde bulunmayan /h/, Dīvān’da söz başında ikincil bir ses olarak bulunmaktadır. Kâşgarlı, Halaçlardan bir bölük olan Oğuz ve Kıpçakların Türkçedeki /k/ ünsüzünü /h/’ya çevirerek söylediklerini belirtir. Ayrıca alıntı sözcüklerde de /h/, söz başında bulunmaktadır.

1. Söz başında: *hayu* (Halaç-Oğuz, Kıpçak) “hani”, *hıyār marāz* (Argu, Yağma) “ırgat”, *hızım* (Halaç [Oğuz, Kıpçak]) “kızım”, *handa ārdiñ* (Halaç [Oğuz, Kıpçak]) “nerdeydin”.

2. Söz içinde: *çaḥşāk* (Karluk) “kurutulmuş şeftali ve üzüm”, *sāht* (Oğuz) “eğrelere işlenen altın, gümüş”, *tarḥān* (Argu) “bey anlamında bir unvan”, *uḥşa-* (Yemek, Yabaku vd) “(at için) uyumak”.

3.4.44. /ŋ/ Ünsüzü:

Kâşgarlı, damak genizsili /ŋ/ ünsüzünün Türk yazısında yeri olmadığını belirtmekte, ancak bu ünsüzü Türk lehçelerinde mutlaka bulunan ünsüzler içerisinde değerlendirmektedir (DLT: 7; CTD I: 73; DLTt I: 9). /c, j, f, ğ, g, p/ ünsüzleri de dâhil olmak üzere, Türk lehçelerinin bu ünsüzlersiz olmayacağını belirtir. Dīvān’da *gunnah kāfiyyah* “nazal kef” terimiyle (KELLY 1972: 188) ele alınan /ŋ/, Türkçede söz başı hariç diğer durumlarda bulunur.

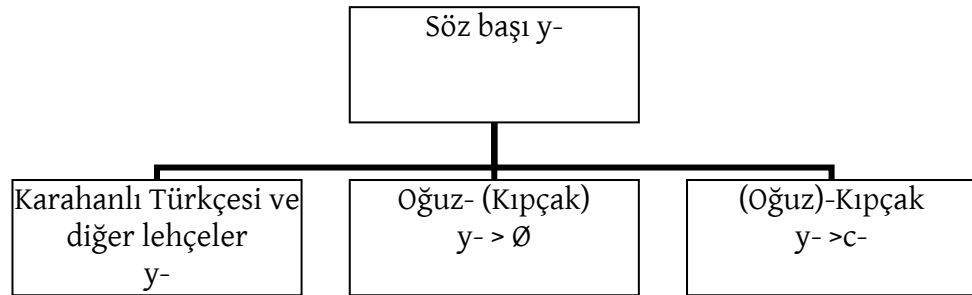
1. Söz içinde: *aŋla-* (Oğuz) “anlamak”, *çöŋgäk* (Çiğil) “deriden yapılmış süt sağma kabı”, *miŋār* (Oğuz) “pınar”, *säŋäk* (Oğuz) “ağaçtan oyulan su kabı”, *siŋäk* “sivrisinek”.

2. Söz sonunda: *aŋ* (Oğuz) “yok, değil”, *aypaŋ är* (Çiğil) “kel adam”, *çawşāŋ* (Çiğil) “koyun kırkılan makas, kırkı”, *ķayıŋ* (Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay Çömül, Oğuz) “kayın ağacı”, *oŋ* (Çiğil) “sağ”, *öŋ* (Oğuz) “ön”, *ürüŋ* “beyaz”.

3.5. ÜNSÜZLERDE GÖRÜLEN SES OLAYLARI

3.5.01. /y-/ SESİNİN DURUMU:

Kâşgarlı, XI. yüzyılda Türk lehçeleri arasında söz başı /y-/ ünsüzünün ayırıcı özelliğine dikkat çekmiş ve Dīvān’ın birçok yerinde Türk lehçelerinde /y/’nin ne şekilde yer aldığını örneklerle göstermiştir. Bunu aşağıdaki şekilde gösterebiliriz:

3.5.01.1. /y-/’nin korunması:

Ortak Türkçe söz başı /y/ sesi, Türk lehçeleri tasnifinde geçerli bir ses olması nedeniyle önemlidir. Söz başı birincil seslerinden biri olan /y/, Köktürk, Uygur yazı dillerinde olduğu gibi Karahanlı Türkçesi yazı dilinde ve birçok lehçede korunmaktadır. Kâşgarlı, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde değişime uğrayan söz başı y- sesini, Türklerin (=Karahanlı Türkçesi) her zaman koruduğuna dikkat çeker ve şu örnekleri nakleder:

yelgin (Türk) “yolcu” [26-460] < *yel-gin (EDPT: 928a),

yılığ (Türk) “ılık” [26] < *yılı-ğ (EDPT: 925a),

yilik (Türk) “Kemik iliği” [49] < **yilik* (EDPT: 927b),

yemet “evet” [448] < **yemet* (EDPT: 935a),

yoğdu (Türk) “devenin (çenesinin altındaki) uzun tüyleri” < *yoğdū* (EDPT: 899a),

yun- (Türk) “yıkanmak” [422] < **yūn-* (EDPT: 942b),

yigi (Türk) “sağlam” [546] < **yigi* (EDPT: 911a),

yet- (Türk) “yetişmek, ulaşmak, erişmek” [422] < **yet-* (EDPT: 884b),

yinçü (Türk) “inci” [547] < *yinçü* (EDPT: 944b),

/y-/ sesi Orhon, Uygur, Karahanlı Türkçelerinde korunmuştur. **DLT *yılığ*** : Uygur Civ. *yılığ*; **DLT *yilik*** : IrkB *yili:ne*, Bud. *yilik*, NF *yilik*, Kİ *yilik* ; **DLT *yelgin*** : Senglah *yélgın*, Ş.Süleyman *yilgin*.

Modern Türkçede */y-/* sesi genel olarak Oğuz (GB), Uygur-Karluk (GD) ve KB Kıpçak (Kumuk, Karayim, Başkurt) lehçelerinde korunmakta; bunların dışındaki Türk lehçelerinde bazı değişimlere uğramaktadır (ayrıca bkz. JOHANSON 1998: 96). Kâşgarlı Mahmud’un */y-/*’li verdiği sözcüklerin modern lehçelerinde korunduğu yerler şu şekildedir. **DLT *yılığ*** : Trkm. *yılı*, Nog. *yılılık*, Kar. (k) *yıllı*, (t) *yılı*, Kum. *yılı*, Bşk. *yılı*; **DLT *yilik*** : Trkm. *yilik*, Nog. *yilik*, Kum. *yilik*, Bşk. *yělëk*; **DLT *yun-*** : Az. *yuyun-*, Trkm. *yuvun-*, Kar.(thk) *yuvun-*, Bşk. *yıwın-*, Özb. *yuvın-*, Yuyg. *yuyun-*, Suy. *yuv-*, Halaç: *yū-*, *yūnul-*; **DLT *yigi*** : Trk. *yiv*, Az. *yiv*, Nog. *yik*, Kar.(h) *yik*, Kum. *yik*, Bşk. *yöy*, Yuyg. *yik*, Suy. *yik*; **DLT *yet-*** : Trk. *yet-*, Az. *yet-*, Trkm. *yet-*, Nog. *yet-*, Kar.(t) *yet’-*, Kum. *yet-*, Bşk. *yět-*, Özb. *yet-*, Yuyg. *yet-*, Suy. *yet-*, Halaç: *yēt-* örneklerinde olduğu gibi söz başı */y-/* ünsüzü çoğunlukla Kıpçak grubundaki Nogay, Karaim, Kumuk, Başkurt Türkçelerinde, kısmen Oğuz ve Karluk grubunda korunmaktadır.

3.5.01.2. */y-/> Ø* :

Kâşgarlı söz başı */y-/*’nin Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde kimi zaman düşürüldüğünü ifade ederek, asıl biçimlerinin yani Karahanlı Türkçesindeki

biçimlerinin /y-/ ile olduğunu söyler. Kâşgarlı'nın Oğuz ve Kıpçak lehçelerindeki y- > Ø değişimi için verdiği örnekler şunlardır:

elgin (Oğuz, Kıpçak) “yolcu” [26-460] <*yel-gin (EDPT: 928a),

ılığ (Oğuz ve Kıpçak) “ılık” [26, 44] <*yılı-ğ (EDPT: 925a),

ilik (Oğuz) “Kemik iliği” [49] <*yilik (EDPT: 927b).

Tarihî lehçelerde /y-/ > Ø ses olayı **DLT ılığ** : Senglah *ılığ/ılık*, Ş.Süleyman *ılığ*, Kİ *ılı su*, TZ *ılı su*, Tercüm. *ıllı şu*, Süheyl 522 *ılı su (şu)/ ılı su*, **DLT ilik** : Harezm *ilik/yilik*, Senglah *ilik*, Tercüm. *ilik* (Tkm), İbnikesir *ilik*, Gülistan *ilik* ; **DLT elgin** : İdH *elgin*, Kİ *alkin*, Gunya. *elkin* örneklerinde olduğu gibi kısmen Çağatay Türkçesinde ve çoğunlukla Altın-Ordu Kıpçak ve EAT-Osmanlı Türkçesi sahalarında görülmüştür.

Modern Türk lehçelerine bakıldığında /y-/ > Ø ses olayı şu şekilde izlenebilir. **DLT ılığ** : Trk. *ılık*, Az. *ılığ*, Kar.(th) *ılı*, Özb. *ilik*, Yuyg. *illik* “ılık”; **DLT ilik** : Trk. *ilik*, Az. *ilik*, Kar.(th) *ilik*, Özb. *ilik*, Yuyg. *ilik* “kemik iliği”; **DLT yinçü** : Trk. *inci*, Az. *inci*, KBlk. *inci*, Kar.(h) *indzi*, (k) *inci*, (t) *in'ci*, Kaz. *inju*, Kum. *inci*, Bşk. *inyi*, Özb. *incu*, Yuyg. *incu*. Aslında modern lehçelerle karşılaştırıldığında /y-/ > Ø değişiminin düzenli bir Oğuz lehçesi özelliği olduğu görülmektedir. XI. yüzyıl Kıpçak lehçesinde de /y-/ > Ø değişiminin görülmesi; ya Kâşgarlı'nın yanlış bir kaydı ya da Oğuzlar ve Kıpçakların yakın bölgelerde ve kimi zaman aynı bölgede yaşamaları sonucu oluşan Kıpçakçanın ağızlarındaki Oğuz etkisi olarak açıklanabilir. Ancak Oğuzlarla Kıpçakların birçok bakımdan yakın temasta olması, lehçeler arası etkileşim ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

M. Canpolat, Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca özellik olarak gösterdiği /y-/ düşmesinin, birkaç örneğe dayalı olmasından dolayı, XI. yüzyıl Oğuzcası için genelleşmemiş bir ses olayı olduğunu belirtmiştir (1968: 172). Ancak Dīvān'ın, yalnızca Oğuz lehçesine dayalı bir eser olmayıp, XI. yüzyılın bütün önemli Türk lehçelerini ele alan bir eser olduğu düşünülürse, Kâşgarlı'nın bir lehçedeki bir ses olayı ile ilgili verdiği birkaç örneğin dikkate alınması gerektiğini düşünüyoruz. Kâşgarlı'nın Oğuzcadaki /y-/ > Ø ile ilgili açıklama yapıp üç örnek vermesi, XI. yüzyılda bu ses olayının Oğuzcada düzenli olduğunu söylemek için yeterlidir.

3.5.01.3. /y-/ > /c-/ :

Kâşgarlı, “Oğuzlarla Kıpçakların baş tarafında /y-/ bulunan isim ve fiillerin ilk harfinin elif’e yahut cim’e çevirirler” (DLT: 26; CTD I: 84; DLTt I: 31) ve “Oğuzlarla Kıpçaklar, kelimenin başında bulunan bütün y harfini cim söylerler” (DLT: 422; CTD II: 121; DLTt II: 314) diyerek /y-/ > /c-/ değişimine temas etmiştir. Kâşgarlı böylece bugün düzenli bir Kıpçak ses özelliği olan söz başı /y-/ > /c-, ç-, j-/ değişiminin XI. yüzyılda da bir lehçe özelliği olduğunu göstermiştir. Ancak modern Oğuz grubu için böyle bir ses değişiminden söz edilemez. Dīvān’da XI. yüzyıl Oğuz lehçesi için de /y-/ > /c-/ değişiminden söz edilmesi ise şaşırtıcıdır. Bu değişimin Kıpçakların yanı sıra Oğuzlarda da görülmesi Oğuz-Kıpçak lehçe ilişkilerine bağlanabilir (bkz. 6.2.1. Oğuz-Kıpçak₁ Lehçe İlişkileri). Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz ve Kıpçaklarda /c-/ ile gösterdiği sözcükler şunlardır:

coğdu (Oğuz, Kıpçak) [26] “devenin (çenesinin altındaki) uzun tüyleri” [26] <*yoğdū* (EDPT: 899a),

cun- (Oğuz, Kıpçak) “yıkılmak” [422] <**yūn-* (EDPT: 942b),

cigi (Kıpçak, vd.) “sağlam” [546] <**yigi* (EDPT: 911a),

cet- (Oğuz, Kıpçak) “yetişmek, ulaşmak, erişmek” [422] <**yet-* (EDPT: 884b),

cinçü (Kıpçak, Oğuz) “inci” [547] <*yinçü* (EDPT: 944b),

Tarihî metinlerde /y-/ > /c-/ değişimine rastlanmazken, modern Türkçede genellikle Kıpçak sahasında /c-/ ~ /j-/ biçimlerinde bu ses olayı görülmektedir. /c-/ sesi güneybatı Tatar ağızlarında, doğu Kazak ağızlarında, güneybatı Karakalpak ağızlarında, Merkezî Nogay Türkçesinde; /j-/ sesi Karakalpak Türkçesinin Kazak Türkçesine yakın kuzeybatı ağızlarında, Ak-Nogay ve dağınık olarak Uygur ağızlarında bulunmaktadır. Kıpçak grubu dışında ise /y-/ sesi Tuva ve Hakas Türkçesinde /ç-/, Altay Türkçesinde /c-/, Teleütçede /d’-/, Yakut Türkçesinde /s-/, Çuvaş Türkçesinde /ś-/ seslerine dönüşmüştür (bkz. JOHANSON 1998: 96-97). **DLT yilik** : Kırg. *cilik*, KBlk. *cilik*, Kaz. *jilik*, Tat. *cilek*, Kkp. *cilik*, *ciliktiñ mayı*, Tuv. *çilig*, Alt. *cilik/culuk*, Tel. *d’ilik*, Yakut. *silii*; **DLT yılığ** : Kırg. *ciluu*, KBlk. *cılı*, Kaz. *jılı*, Tat. *cılı*, Kkp. *cilli*, Tuv. *çılığ*, Alt. *cılı*, Tel. *d’ilu*, Hak. *çılığ*, Yakut: *silaas*; **DLT yun-** : Kırg. *cuun-*, KBlk.

cuvun-, Kaz. juwin-, Kkp. cuwin-, Tuv. çun-, Tel. d'un-, Hak. çun-, Yakut. suun-; **DLT yigi** : Kırg. cik, KBlk. cik cigi bla, Kaz. jiyi, Kkp. cik, Tuv. tig, Hak. çik ; **DLT yet-** : Kırg. cet-, KBlk. cet-, Kaz. jet-, Kkp. cet-, Tuv. çet-, Alt. cet-, Hak. çit-, Yakut. sit-, Çuvaş. şit-; **DLT yinçü** : Kırg. cinçi, Tuv. çinçi, Alt. cinci.

Kâşgarlı, Oğuz ve Kıpçaklar için yaptığı bu açıklamaya rağmen bazı yerlerde /y-/ > /c-/ değişiminin olmadığı /y-/'nin korunduğu sözcükler de Dīvān'da bulunmaktadır. Dīvān'da Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde /y-/ > Ø ve /y-/ > /c-/ değişimlerinin bulunduğu kaydedilmekle birlikte söz başı /y-/li Oğuz ve Kıpçak kayıtlı sözcükler de bulunmaktadır.

Oğuz lehçesinde y- ile başlayan sözcükler: *yarmağān* (Oğuz) “birinin, güzel geçen bir seyahatin ardından yakınlarına getirdiği hediye, armağan”, *yaŋa* (Oğuz) “derenin yanı, herhangi bir ırmağın bir yanı”, *yara-* (Oğuz) “yaramak”, *yarasa* (Oğuz) “yarasa”, *yarat-* (Oğuz) “yapmak”, *yās* (Oğuz) “ölüm, helak”, *yava yēr* (Oğuz) “sıcak yer”, *yaz-* (Oğuz) “yazı yazmak”, *yoriğçi* (Oğuz) “Hısımlar arasında mektup getirip götürülen elçi”, *yıba* (Oğuz) “yaş, ıslak”, *yāŋgāç* (Oğuz) “yengeç”, *yorınça* (Oğuz) “yonca”, *yoş* (Oğuz) “sıkışıklık, kalabalık”, *yörä* (Oğuz) “yöre, çevre, bir şeyin etrafı”, *yumurlan-* (Oğuz) “toplanmak”, *yügrük bilgä* (Oğuz) “bilgin ve akıllı, erdemli kişi”, *yügürgün* (Türkmen) “darı gibi kırmızı taneleri bulunan bir bitki”, *yüzärlük* (Oğuz) “üzerlik otu”.

Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde y- ile başlayan sözcükler: *yawlāk* (Oğuz, Kıpçak) “kötü”, *yäŋ-* (Oğuz, Kıpçak) “yenmek”, *yöpla-* (Oğuz, Kıpçak) “hile yapmak”, *yut-* (Oğuz, Kıpçak) “yutmak”.

Kıpçak lehçesinde y- ile başlayan sözcükler: *yemşān* (Kıpçak) “bir kır yemişi adı”, *yükünç* (Kıpçak) “namaz; baş eğme, secde”.

Görüldüğü gibi /y-/ > /c-/ değişimi her ne kadar Oğuz ve Kıpçaklara has bir ses özelliği olarak verildiyse de, Dīvān'da Oğuzca kaydının istisnaları çok fazladır. Bu konuda Canpolat, Kâşgarlı'nın Oğuzcada bahsettiği bu ses olayının Osmanlı Türkçesinde hiç görülmemesinden yola çıkarak, bunun ya bir yanılğı sonucu olarak ya da yazı diline geçmemiş bir ağız özelliği olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir (1968: 172). Dīvān'daki Oğuzca /y-/ > /c-/ ses olayına Korkmaz ise şu yorumu getirmiştir: “y/c değişimi XI. yüzyıldan sonraki

dönemde yalnız Kıpçak metinleri ile tanıklanabildiği, Oğuzcanın böyle bir değişim türü vermediği göz önünde bulundurulursa, Kâşgarlı'nın bu açıklamasını değerlendirmek oldukça güçleşir. Kâşgarlı bu dönüşümü eserinin iki ayrı yerinde açık seçik bir şekilde anlattığına göre, belki de XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzca için böyle bir değişim söz konusudur. Ancak XI. yüzyıldan sonraki dönemde Oğuzca, y/c değişimi bakımından c-'ye karşı y-'li ve y-'siz türleri benimseyen ve bu yönü ile Kıpçaklardan ayrılan yeni bir gelişim dönemine girmiş olabilir. Her ne olursa olsun XI. yüzyıl sonrası Oğuz-Türkmen metinleri bu geçişi tanıklamadıkları için, Kâşgarlı'nın bu kaydını, daha başka tanıklayıcı kayıtlar elde edilinceye kadar ihtiyatla karşılamak zorundayız” (KORKMAZ 1972: 246). Bu durum, XI. yüzyılda /y-/ > /c-/ değişiminin Kıpçak lehçesinde bulunduğunu, Oğuzcada ise Kıpçakçanın etkisiyle oluşan bir ağız özelliği olduğunu gösterdiği gibi aynı zamanda Oğuz ve Kıpçak lehçeleri arasındaki sıkı lehçe temasına da işaret etmektedir. Türk boyları arasında kesin coğrafi sınırların olmadığı hareketli tarih sahnesinde Kıpçak lehçesine ait özelliklerin Oğuz lehçesinde de görülmesi olağandır. Bizce Dīvān'da verilen Oğuz lehçesindeki /y-/ > /c-/ değişimi, geniş bir coğrafi alana yayılmış Oğuz topluluklarının tümünde düzenli bir biçimde var olan bir özellik olmayıp Kıpçakların etkisiyle bazı Oğuz gruplarında gözlenen biçimlerdir. Dīvān'da “yıkanmak (iğtasaltu)” anlamındaki yun- fiilinin Oğuz ve Kıpçaklarda cun- olduğu söylenirken (DLT: 422; CTD II: 121; DLTt II: 314); “abdest almak (tawadda'a)” anlamındaki yun- fiili Oğuz kaydıyla geçmektedir (DLT: 472; CTD II: 182; DLTt III: 66). Bu durum bize XI. yüzyıl Oğuzlarının aynı sözcüğü yun- ve cun- olarak iki sesletimde de söylediklerini göstermekte; belki de bazı Oğuzların yun- olarak, bazı Kıpçaklara yakın Oğuzların ise cun- olarak söylediklerini düşündürmektedir. Kâşgarlı bu konuda net bir açıklamada bulunmamışsa da modern Türk lehçelerinde çokça görülen lehçeler arası etkileşimin, XI. yüzyıl lehçeleri için de geçerli olduğunu anlamaktayız. Dīvān'da Oğuzca kaydıyla hem /y-/'li hem /c-/'li sözcüklerin bulunmasını Kâşgarlı'nın bir tutarsızlığı olarak değil, bilakis XI. yüzyıl lehçelerinin yaşadığı etkileşimleri gösteren deliller olarak kabul etmek gerekir.

3.5.02. ÖTÜMLÜLEŞME

3.5.02.1. /t-/ > /d-/ :

Kâşgarlı, “Oğuzlar ve diğerleri bütün *te*’leri *dal* yapar” şeklindeki ifadesiyle söz başı ve söz içi /t/ > /d/ ötümlüleşmesine değinmiştir (DLT: 26; CTD I: 85; DLTt I: 31). Modern sahada düzenli bir Oğuz özelliği olan söz başı /t-/ > /d-/ değişimi XI. yüzyıl Oğuz lehçesi için de ayırıcı bir ses özelliği olarak kaydedilmiştir. Söz başında /t-/ > /d-/ ötümlüleşmesine şu örnekler verilmiştir:

dävä (Oğuz) [364] [544] ~ *tewe(y)* (Türk) [544] “deve” < **tebä*/**tebän* (TMEN II: 1015),

dağı (Oğuz) [364] ~ *tağı* (Türk) [545] “1. dahi, daha, 2. ile, birlikte” < *taki*: (d-) (EDPT: 466a).

Ancak *Divân*’ın başka sayfalarında aynı örneklerin Oğuzca /t-/’li kayıtları da vardır: *tävä* (Oğuz, Kıpçak, Suvar) “deve” [504], *tağı* (Oğuz) “dahi, daha” [545].

Ayrıca *Divân*’da söz başı /t-/’nin korunduğu Oğuzca sözcükler de çoklukla bulunmaktadır. Bunlar: *tağ-* (Oğuz) “takmak, bağlamak”, *tağuk* (Türkmen) “tavuk”, *tağukluğ* (Oğuz) “tavuğu olan”, *tamağ* (Oğuz) “boğaz, gırtlak”, *tamar~tamur* (Oğuz) “damar”, *tañça-* (Oğuz, Kıpçak) “bozulmak”, *tariğ* (Oğuz) “darı”, *tas* (Oğuz) “her nesnenin kötüsü, bayağısı”, *tavar* (Oğuz) “canlı, cansız mal”, *tägül* (Oğuz) “değil”, *täk tur-* (Oğuz) “sus!”, *tälü* (Oğuz) “ahmak, deli”, *tämürgän* (Oğuz) “ok temreni”, *tänlägüç* (Oğuz) “çaylak kuşu”, *täriñçäk* (Oğuz) “iki parçadan yapılan kadın çarı”, *täriñ* (Oğuz) “derin”, *täs tägirmä* (Oğuz) “yus yuvarlak”, *tılğ-* (Oğuz) “konuşmak”, *toğı-* (Oğuz) “dövmek, dayak atmak”, *toğıl-* (Oğuz) “döğülmek, dayak atılmak”, *toğın-* (Oğuz) “dövülmek”, *toldrā-* (Oğuz) “dağılmak”, *topul-* (Oğuz) “delmek”, *töl* (Oğuz) “1. yavrulama zamanı, 2. yavru, döl”, *tölä-* (Oğuz) “yavrulamak”, *tölät-* (Oğuz) “yavrulatmak, doğurtmak”, *tön-* (Oğuz) “(geri) dönmek”, *tuğrāğ* (Oğuz) “Tuğra, Hakanın mührü ya da imzası”, *tuğrağlan-* (Oğuz) “mektup, bitik ve yazı gibi şeylerin tuğra ile mühürlenmesi”, *tügi* (Oğuz) “darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan taneleri”, *tümrüg* (Oğuz) “tef”, *törüt-* (Oğuz) “yerine getirmek, doğru bir şekilde yapmak”.

Dīvān'daki /t-/li Oğuz lehçesi söz varlığı göz önüne alındığında, /t-/ > /d-/ değişiminin XI. yüzyıl için henüz düzenli bir ses özelliği olmadığı görülmektedir. Korkmaz, bu değişimin XIV-XV. yüzyılları Eski Anadolu Türkçesinde bile kuralsızlık gösterdiğinden yola çıkarak, /t-/ > /d-/ ses olayının Oğuz-Türkmen lehçelerinde çok hızlı yol alan bir dönüşüm olmadığını belirtmekte ve XI. yüzyılın ikinci yarısında bu dönüşümün daha yeni başlamış bir olay olduğu yargısına varmaktadır (1972: 244). Daha önceki yüzyıllara ait yazılı eserlerde /t-/ > /d-/ değişiminin görülmemesi, bu ses olayının XI. yüzyılda yeni başlamış bir dönüşüm olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir (Bkz. GABAIN 1988: 40; TEKİN 2000: 67). Kâşgarlı'nın daha yeni sayılabilecek ve tam olarak sisteme oturmamış bir ses olayını tespit etmesi ve ilk olarak ifade etmesi, /t-/ sesinin gelişim evrelerine açıklık getirmesi bakımından, ses tarihi için önemli bir kayıttır.

Tarihî Türk dilinde söz başı /t-/ > /d-/: **DLT takı** : Harezmi *tağı/dağı*, CC *dayy*, *tayy*, Tercüm. *dağı*, AOYarlık *dağı/dağı/tağı*, EAT-Osm. *dakı/dağı/dağı*, **DLT tävä** : Senglah *téwe tikenı, téwe kuşı/ déwe tabanı, déwe tikenı*, BM I *dävä*, DM *deve*, Kİ *dävä*, KK *deve*, Gunya. *deve*, İbnikesir. *deve*, EATkuran. *deve*, Danişmend. *deve*, Dedekorkut *deve* vd. örneklerinde olduğu gibi Eski Anadolu ve Osmanlı sahasında düzenli bir özellik; Harezmi, Çağatay, Altınordu-Kıpçak sahalarında yer yer görülen bir ağız özelliğidir.

Modern Türkçede /t-/ > /d-/ ötümlüleşmesi Oğuz lehçeleri için tipik bir ses değişimidir. Oğuz lehçeleri için tipik olan bu ses özelliği, yer yer Oğuzcanın tesiriyle Karayim, Kumuk, Karakalpak, Kırım Tatar gibi bazı Kıpçak lehçelerinde görülmektedir (bkz. ÖZYETGİN 2001: 98; RÄSÄNEN 1949: 158-159). Ayrıca Oğuz sahasına coğrafi ve lehçesel olarak uzakta bulunan Sayan Türkçesinde de, Oğuzcadan farklı olarak /t-/ > /d-/ ötümlüleşmesi yaşanmaktadır (bkz. JOHANSON 1998: 96). **DLT tävä** : Trk. *deve*, Az. *dävä*, Trkm. *düye*, Gag. *deve*, Kar. (k) *dävä*, Tat. *döye*, Bşk. *döyä*, **DLT tamar** : Trk. *damar*, Az. *damar*, Trkm. *damar*, Gag. *damar*, Kar. (k) *damar*, **DLT tariğ** : Trk. *darı*, Az. *darı*, Trkm. *darı*, Gag. *darı*, Kar. (k) *darı*, **DLT tavar** : Trk. *davar*, Trkm. *dovar*, Az. *davar*, **DLT tokı** : Trk. *doku-*, Trkm. *doka-*.

3.5.02.2. /-t/ > /-d/ :

Söz sonunda Oğuz lehçesinde /t/ > /d/ değişimini Kâşgarlı'nın verdiği bir örnekte görmekteyiz:

ūt (Türk) ~ ūd (Oğuz vd.) “delik” [26]. Bkz. <ūt (ūd) (EDPT: 36a).

3.5.02.3. /-s/ > /-z/ :

Kâşgarlı, eserinin giriş kısmında “bazen /z/ /s/’ye ve /s/ de /z/’ye çevrilir. Bunlar yakında bildirilecektir” (DLT: 28; CTD I: 86; DLTt I: 33) şeklinde açıklamada bulunmuş, ancak örnek göstermemiştir. Dīvān’da bu ses değişimiyle ilgili olarak herhangi bir lehçe kaydı düşülmeksizin yer alan şu örnekler tespit edilmiştir:

ās ~ āz “ars, as, kakım” [53] <*ās (EDPT: 240a),

kās ~ kāz “ağaç kabuğu” [510] <*kās (EDPT: 665b).

Dīvān’dan önce Orhon ve Uygur Türkçelerinde de iç ve son seste /s/ ve /z/ nöbetleşmesi yaygın olarak görülmektedir. /s/’li biçimler daha çok Brahmi metinlerinde bulunmaktadır.

Eski Türkçe eserlerdeki son seste /-z/ ~ /-s/ değişikli örnekleri şunlardır: az ~ as (Br.) “az”; māñiz ~ māñis (Br.) “görünüş, güzellik”; oz- ~ os- (Br.) “kaçmak, kurtulmak”; öz ~ ös (Br.) “kendi, vücut, hayat, şahıs”; siz ~ sis (Br.) “siz”; toköz ~ tokus (Br.) “dokuz”; töz ~ tös (Br.) “damar, unsur” (bkz. GABAIN 1988: 258-313).

Söz içindeki örnekler ise şunlardır: azu ~ asu (Br.) “yahut”; ägzig ~ ägsük “eksik”; izdä- ~ istä- “izlemek, aramak, istemek”; kâzig ~ kâsig (Br.) “sıra”; kızig ~ kısık “dar, daraltma, hapis, kısık”; kızgaç ~ kısgaç “kısaç, küçük boyunduruk”; küzki ~ küski “sonbahara ait”; māñzät- ~ māñsät- “benzetmek”; ozgur- ~ oskur- “kurtarmak”; yazuq ~ yāsoq (Br.) “günah” (bkz. GABAIN 1988: 258-313).

Eski Türkçe olumsuzluk sıfat-fiil eki olan -mAz’ın da bazı metinlerde -mAs biçimi bulunmaktadır. M. Erdal -mAs biçiminin lehçesel bir farklılık olduğunu belirtmektedir (ERDAL 2004: 99). Eski Türkçe döneminde gerek sözcüklerde gerekse

bazı eklerde birbiri yerine geçebilen ve ağız özelliği olduğu görünen /z/ ~ /s/ ses olayına Kâşgarlı'nın da dikkat çekmesi önemlidir.

3.5.03. ÖTÜMSÜZLEŞME:

3.5.03.1. /-b-/ > /-p-/ :

/b/ sesinin ötümsüzleşmesiyle ilgili yalnızca bir örnek Dīvān'ın lehçe söz varlığında yer almaktadır. Kâşgarlı Mahmud, buradaki ses olayını “Oğuz lehçesindeki *äbä* Karluk Türkmenleri tarafından sert be ile söylenir” şeklinde yani /b/ > /p/ değişimi olarak açıklamıştır (DLT: 55; CTD I: 122; DLTt I: 85). Modern Oğuz grubu lehçelerinde birincil uzun ünlülerin etkisiyle ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleştiği görülmüştür (bkz. TEKİN 1995: 129). Ancak buradaki /p/ > /b/ değişiminin birincil uzun ünlünün etkisiyle olduğu açık değildir.

äbä (Oğuz) ~ *äpä* (Karluk Türkmenleri) “ana” [55] < *abā/1apā/ebē/epē* (EDPT: 5a).

3.5.03.2. /-ğ-, -ğ/ > /-k-, -k/ :

Kâşgarlı, aslı /ğ/ ile olan bazı sözcüklerin bazen ötümsüzleşerek /k/ ile de kullanıldığını, bunun bu ünsüzlerin çıkış noktalarının yakınlığından kaynaklandığını belirtmiştir. Bir yerde Yağma lehçesinde bu durumun olduğunu söylemiş ve *bışık* örneğini vermiş; diğer örneklerde ise herhangi bir lehçe adı zikretmemiştir. Bundan, söz içi ve sonunda bulunan Karahanlı Türkçesindeki /ğ/'ların Yağma ve bazı lehçelerde /k/ ile söylenen biçimleri olduğu çıkarılabilir. Bunlar:

Ğ	k		
<i>tağuzmağ är</i>	<i>tağuzmağ</i> [252]	“etine dolgun, bodur kişi”	< * <i>tağuzmağ</i> (EDPT: 474b)
<i>yağru</i>	<i>yağru</i> [457]	“çevre, yakınlık”	< * <i>yağrū</i> (EDPT: 905a)

<i>bıŝıĝ</i>	<i>bışık</i> (Yağma) [190]	“pişmiş”	<* <i>bıŝıĝ</i> (EDPT: 378b)
<i>tamĝalıĝ</i>	<i>tamĝalık</i> [263]	“Hakandan başkasının kullanmaması için üzerine damga vurulmuş sofrası”	<* <i>tamĝalıĝ</i> (EDPT: 505b)

3.5.03.3. /-d-/ > /-t-/ :

Kâşgarlı, Oğuzların ve diğer bazı lehçelerin bütün /t/’leri /d/ yaptığını belirterek söz başı ve söz içinde /t/ > /d/ ötümlüleşmesine işaret etmişti. Ayrıca Türklerin söylediği /d/’lerin Oğuz lehçesinde /t/ ile söylendiği de ifade edilmiştir. Yani Oğuz ve bazı lehçelerde /t/ > /d/ değişimi her zaman geçerli bir kural olmayıp bazen de tersine /d/ > /t/ değişimi olarak gözlemlenmektedir. Ancak Dîvân’daki /d/ > /t/ ötümsüzleşmesi söz başında olmayıp, söz içinde ve ek başında görülmektedir.

böĝtä ~ (Oğuz) ~ *böĝdä* (Türk) “hançer” [26] < *bügde* “dagger” (EDPT: 325a).

yigtä (Türkmen-Oğuz) ~ *yikdä* (Türk) [26] < *yigdä* (EDPT: 911b).

3.5.03.4. /-z-/ > /-s-/ :

Dîvân’da herhangi bir lehçe kaydı verilmeksizin, bazı sözcüklerin /s/ ve /z/’li biçimleri yer almaktadır. Bkz. 3.5.02.3. /-s/ > /-z/.

(*täpsätti* ~ *täpzät-*) *ol mäni täpsätti* “o, beni haset ettirdi” [432] <**tepzet-* (EDPT: 448b),

(*täpsä-* ~ *täpzä-*) *ol anı täpsädi* “o, ona haset etti, günüledi” [568] <**tepzä-* (EDPT: 448b),

(*ķopzal-* ~ *ķopsal-*) *ķopuz ķopzaldı* “kopuz çalındı” [384] <**ķopzal-* (EDPT: 589a).

3.5.04. SIZICILAŞMA:

3.5.04.1. /ç-/ > /ş-/ :

Kâşgarlı Mahmud'un lehçe adı belirtmeden verdiği bazı sözcüklerde söz başı /ç-/nin /ş-/li biçimlerinin de o dönemde var olduğunu görmekteyiz.

suw çağılādı ~ jağılādı ~ şağılādı “su çağladı” [586] < *çağıla-/*çoğıla- (EDPT: 408a),

çöpik ~ şöfik “çörçöp, meyve yendikten sonra atılan kısmı” [196] < *çöbik (EDPT: 396b),

çünük [195] ~ *şünük* [196] “çınar ağacı” < *çünük (EDPT: 426a),

çar çar ~ şar şar “yağmur sesi, akan başka şeylerin de ses çıkarması” Buradaki /ş-/nin /ç-/den değiştiği Kâşgarlı tarafından ifade edilmektedir [163] <şar şar (EDPT: 868b).

Modern sahada /ç-/ sesinin /ş-/ye (bazen /s-/ye) dönüşmesi düzenli bir biçimde Kıpçak lehçelerinde (KILIÇ 1997: 214) ve bazı Sibiryâ (Şor, Alt., Soy. vb.) lehçelerinde görülmektedir (RÄSÄNEN 1949: 180). Dīvān'daki /ç-/li örneklerin modern lehçelerde /ş-, s-/ye dönüşenleri şunlardır. **DLT çoğı** “gürültü”: Kırg. şookum, şuu, Kaz. şuw/şuwıl, Tat. şâw, Kkp. şaw-şuw, Bşk. şaw, Özb. şâwķin, Yuyg. şawķun, **DLT çak-** “çakmak”: Kaz. şak-, Kkp. şak-, **DLT çalın-** “çalınmak”: Kkp. şalın-, Bşk. sâlîn-, Nog. şalın-, **DLT çanak** “çanak, kâse”: Kaz. şanak, Kkp. şanak, **DLT çap-** “vurmak”: Kaz. şap-, Kkp. şap-, Bşk. şap/b-, Nog. şab-/şap-, **DLT çatır** “çadır”: Kaz. şatır, Kkp. şatır, Bşk. sâtîr, Nog. şatır, KBlk. şatır, **DLT çömçä** “kepçe”: Kaz. şömiş, Kkp. şömiş, Bşk. sümes, Nog. şömiş.

3.5.04.2. /-ç-/ > /-ş-/ :

Söz içinde /-ç-/ > /-ş-/ değişimi ise bir örnekte bulunmaktadır: *iştonlan-* ~ *içtonlan-* “pantolon giymek” [158]. Kâşgarlı sözcüğün aslının *içtonlandı* olduğunu fakat /ç/'nin /ş/'ye çevrildiğini belirtmiştir. bkz. < *içtonlan-* (EDPT: 21b).

3.5.04.3. /-ğ-/ > /-h-/ :

Kâşgarlı, XI. yüzyıl Türk lehçelerinde zaman zaman söz içinde /ğ/ sesinin sızıcılaşarak /h/ olduğunu çeşitli örneklerde dile getirmiştir. Bununla birlikte asıl biçimlerinin /ğ/, yani kendi ifadesiyle “ğayın” ile olduğunu defalarca belirtmiştir.

(*olhut-* ~ *olğut-*) *ol mâni olhuttı* “o, beni oturttu”. Kâşgarlı aslının ğayın ile *olğuttı* olduğunu belirtmektedir [134]. Ayrıca bkz. < **olhut-* (EDPT: 138a).

(*ahtar-* ~ *ağtar-*) *är taşığı ahtardı* “adam taşı aktardı, çevirdi”, *tüpi yıgaçığı ahtardı* “tipi ağacı devirdi”. Kâşgarlı buradaki /h/'nın /ğ/'dan çevrildiğini belirtmektedir [117]. Bkz. < **ağtar-/ahtar-* (EDPT: 81b).

(*sığta-* ~ *sıhta-*) *oğlân sıgtâdı* “çocuk ağladı”. Kâşgarlı *sığta-* fiilinin /h/ ile *sıhta-* biçiminde de söylenebileceğini, ancak isim durumundayken /h/'lı *sıhtı* demenin caiz olmayacağını belirtmektedir [565]. Bkz. < **sıgtâ-* (EDPT: 807a).

(*sığtaş-* ~ *sıhtaş-*) *kişi kamuğ sıhtaşdı* “bütün halk ağlaştı” [372] < **sığtaş-* (EDPT: 807b).

(*sıgdad-* ~ *sıhtat-*) *ol anı sıhtattı* “o, onu ağlattı” [428] < **sıgtat-* (EDPT: 807a).

(*koğşat-* ~ *koğşat-*) *kuyaş anı koğşattı* “güneş onu gevşetti” [432-3] < **koğşat-* (EDPT: 614a).

(*koğşaş-* ~ *koğşaş-*) *kişilâr kamuğ koğşaşdı* “halkın hepsi gevşedi” [438] < **koğşaş-* (EDPT: 614a).

bohsuk ~ *boğsuk* “lale”. Kâşgarlı /h/'nin /ğ/'dan çevrildiğini belirtmektedir [234]. Bkz. < *bohsuk* (EDPT: 320b).

3.5.04.4. /-g-/ > /-h-/ :

Kâşgarlı h (he) sesinin öz Türkçe sözcüklerde bulunmadığını, bu sese sadece Hotan ve Kençek lehçelerinde rastlandığını belirtmektedir. Bazı lehçelerde her ne kadar “baykuş” için *ūhi* [505] dense de bunun Türkçenin kurallarına uygun olmadığını, asıl söyleyişin Kıpçak lehçesindeki gibi *ūgi* olduğunu ve asıl Türklerin de *ūgi* olarak söylediğini kaydeder.

ūhi (Hotan, Kençek) ~ *ūgi* (Kıpçak) “baykuş”[550] <*ūgi* (EDPT: 101b).

3.5.04.5. /k-, -k-/ > /h-, -h-/ :

Kâşgarlı, Oğuz ve Kıpçakların kafı hı'ya çevirdiklerini söylemektedir. Ancak burada Oğuz ve Kıpçakların Halaçların bir bölümü olduğunu ifade etmektedir (DLT: 541; CTD II: 263; DLTt III: 218). Modern Türk lehçelerinin çoğunda /k-/ sesi muhafaza edilirken, bazı lehçelerde bu ses sızıcılaşabilmektedir. Hakas Türkçesi *ħar* “kar”, *ħaraħ* “gözbebeği”, Çuvaş Türkçesi *ħura* “kara, siyah” vb. gibi.

Soru sözcüğü *ka- da ise /k-/ > /h-/ sızıcılaşması modern Oğuz grubu lehçelerinde düzenli bir ses olayı olarak görülmektedir. Örneğin Türkmen Türkçesi *ħaysı*, Azerbaycan Türkçesi *hansı*, Türkiye Türkçesi *hangi* “hangi” gibi (JOHANSON 1998: 99). Dīvān'daki aşağıdaki sözcükler bu ses olayına işaret eden ilk örneklerdir.

ħayu (Türk) ~ *ħayu* (Halaç [Oğuz, Kıpçak]) “hangi, hani” [541] <**ħānū* (EDPT: 632b).

ħanda ārdiħ (Türk) > *ħanda ārdiħ* (Halaç [Oğuz, Kıpçak]) “nerdeydin” [541] <*ħanta* (EDPT: 632b).

Dīvān'da soru sözcüğü dışında bir örnekte de bu ses olayı görülmektedir: *ħizim* (Türk) > *ħizim* (Halaç [Oğuz, Kıpçak]) “kızım” [541] <*ħiz* (EDPT: 679b).

Dīvān'da söz içinde /k̄/> /h/ değişimi ise yalnızca şu örnekte bulunmaktadır: *kulak* “kulak” bir takımları *kuḥak*, bir takımları *kuḥak* derler. Kâşgarlı'ya göre doğru olanı, ilk önce geçtiği gibidir [192] < **kuḥak* (EDPT: 621a).

3.5.04.6. /-ğ,-g/ > /-w-/ ~ /-v-/ :

Kâşgarlı Mahmud'un lehçe kaydı belirtmemekle birlikte iki değişkesinin olduğunu söylediği ses olaylarından biri de /ğ, g/ ~ /w, v/'dir. Modern Kıpçak ve Oğuz grubu lehçeleri için tipik bir özellik olan söz içi /ğ, g/'lerin bir dudak ünsüzü olan /w/ veya /v/'ye dönüşmesi (bkz. KILIÇ 1997: 205), Dīvān'da aşağıdaki örneklerde görülmektedir.

kawrul- ~ *kağrul-* “kavrulmak” *buğday kawruldı* “buğday kavruldu” [384]. < *kağrul-* (EDPT: 612b).

owrūğ ~ *oğrūğ* “kemiğin ek yerleri” [71] < **oğruğ* (EDPT: 90b).

(*koḡşa-* ~ *koğşa-*) *är oknu koḡşādı* “adam okunu koğuş ağacı dalıyla cilaladı” [570] < **koğşā-* (EDPT: 613b).

(*kawruş-* ~ *kağruş-*) *ol maḡa tariğ kawruşdı* “o, bana buğday kavurmakta yardım etti” [376] < **kağruş-* (EDPT: 612b).

(*yalwat-* ~ *yalğat-*) *ol aḡar yāğ yalwattı* “o, ona yağ yalattı” [440] < **yalğat-* (EDPT: 927a).

Kâşgarlı Mahmud'un naklettiği bazı örneklerde ise VgV ses grubunda /g/'ler /w/'ye dönüşmüştür. VgV > VwV gelişimi, Orhon, Uygur, Karahanlı Türkçelerini içine alan Eski Türkçe dönemi metinlerinde görülmeyen bir ses olayıdır. Eski Türk yazı dilinde olmayan bu duruma ilk kez Kâşgarlı'nın kayıtlarında rastlıyoruz. Yazı dilinde VgV ses grubu içerisindeki /g/'lerin /w/ olması, Harezmi Türkçesi eserlerinde başlamış, eserlerde /g/ ~ /w/ her iki biçim de yer almıştır (bkz. ATA 2002: 55-56). Tarihî Oğuz sahası olan Eski Anadolu Türkçesi ve devamı Osmanlı Türkçesinde ise iç sesteki /g/'ler düzenli olarak /v/'ye dönüşmüştür (bkz. GÜLSEVİN-BOZ 2004: 101).

kağurmāç ~ kawurmāç “kavrulmuş buğday” [550] < *kağurmāç (EDPT: 613a).

kağur- ~ kawur- “kavurmak” [310] < *kağur- (EDPT: 612a).

övüt ~ ögüt “öğüt, vaaz” Kâşgarlı aslının *ögüt* olduğunu belirtmektedir [64] < *ögüt (EDPT: 102a).

kavut ~ kâğūt “loğusa kadınlara yedirilen, kavut, darı unu yağ ve şekerle yapılan bir yemek” [516] < *kâğūt (EDPT: 610a).

3.5.04.7. /-b-, -p-/ > /-w-/ ~ /-v-/ :

Uygur Türkçesinden önce /-b-/ sesi Türkçenin tipik bir sesi iken, daha sonra bu sesin bazı sözcüklerde /-w-/ şekline geliştiği yaygın olarak kabul edilmektedir. Ancak Erdal, Runik yazının işaretlerinin yetersizliği nedeniyle /-b-/ sesinin /w/ ~ /v/ şeklinde bir ayrıma maruz kaldığının iddia edilemeyeceğini belirtmektedir (ERDAL 2004: 63-65). Dīvān’da /b/’li ve /w/’li iki biçiminin olduğu belirtilen fakat lehçe kaydı verilmeyen sözcükler şunlardır:

yabçān ~ yawçān “Yavşan otu” [460] < *yabçān/*yawçān (EDPT: 872a).

yubka ~ yuwka “yufka” [459] < *yuvka (EDPT: 874a).

kulābuz ~ kulāvuz “kılavuz”. Kâşgarlı buradaki /b/’nin /v/’den değiştiğini belirtmiştir [244] < *kulāvuz (alıntı) (EDPT: 617b).

Dīvān’da bazı sözcüklerdeki söz içindeki /p/’lerin /w/’li biçimleri de gösterilmekte fakat hangi lehçede bu değişimin yaşandığı belirtilmemektedir (bkz. ERDAL 2004: 66).

(yapçun- ~ yawçun-) oḳka yelim yapçundi “oka ökse ile kuş tüyü yapıştırıldı” [489] < *yapşın- (EDPT: 881a).

(yapçur- ~ yawçur-) ol oḳka yüg(?) yapçurdi “o, oka kuş tüyü yapıştırdı” [485] < *yapşur- (EDPT: 881a).

3.5.05. AKICILAŞMA:

3.5.05.1. /b-/ > /m-/ :

Eski Türkçe döneminde Orhon yazıtlarında söz başı /b-/ korunurken, Uygur eserlerinde, *bän* > *män* “ben”, *bin-* > *min-* “binmek”, *buŋ* > *muŋ* “sıkıntı” vb. örneklerde olduğu gibi, söz sonu nazal ünsüzlerinin etkisiyle, /b-/ > /m-/ değişimi görülmektedir. Karahanlı Türkçesi ve daha sonraki Doğu Türkçesi sahasında da aynı değişim görülmüş; Batı Türkçesi sahasında ise genel olarak /b-/ korunmuştur (bkz. RÄSÄNEN 1949: 170; GABAIN 1988: 39; ERDAL 2004: 199 vd.). Kâşgarlı, “Sözcüklerin başındaki mim harflerini Suvarlar, Oğuzlar ve Kıpçaklar be’ye çevirirler” (DLT: 26; CTD I: 85; DLTt I: 31) ifadesiyle söz başı /b-/ > /m-/ değişimine işaret etmiştir. Fakat Kâşgarlı, lehçeleri çoğu zaman Karahanlı Türkçesini esas alarak karşılaştırdığı için bu ses olayını /m-/ > /b-/ değişimi şeklinde açıklamış; bu ses olayı için *mubādalāh al-bā’ bil-mīm* terimini kullanmıştır (KELLY 1972: 181). Kâşgarlı’nın örneklerinden yazı dilinde ve lehçelerin büyük kısmında /b-/ > /m-/ olduğunu; Oğuz, Kıpçak ve Suvar lehçelerinde ise /b-/’nin korunduğunu anlıyoruz.

bün (Suvar, Oğuz, Kıpçak) ~ *mün* (Yağma, Türk) “çorba” [26] < **bün* (EDPT: 347b).

bän (Suvar, Oğuz, Kıpçak) ~ *män* (Türk) “ben” [26] < *bän* (EDPT: 346a).

büküm (Oğuz) ~ *mükim*, *mükin* (Türk) “papuç” [199] < *büküm* (EDPT: 327b).

büküm atük (Oğuz, Kıpçak) ~ *mükim* ~ *mükin atük* (Kıpçak vd.) “kadın papucu” [199] < *büküm* (EDPT: 327b).

baynaç (Oğuz) [522] ~ *maynaç* [518] “hayvan dışkısı, özellikle deve dışkısı” < **bañaç* (EDPT: 350b).

Aşağıdaki örnekteki /b-/ > /m-/ değişimi ise /l/ akıcı ünsüzünün etkisiyle olmuştur: *bulğuna* ~ *malğuna* “develerin yediği, Ilgın ağacına benzer, gevrek, kırmızı bir ağaç” [246] < *bulğunā* (alıntı) (EDPT: 338a).

Oğuz dışı lehçeler ve Karahanlı yazı dili için geçerli olan /b-/ > /m-/ değişimi Dīvān'daki Oğuzca kayıtlı bir örnekte de görülmektedir. *mınar* [603]~*mıñār* [608] “pınar, su gözü” < **bınar*(p-) (EDPT: 351b).

Modern Türkçede genellikle Oğuz lehçelerinden Türkiye Türkçesinde, Gagauz Türkçesinde ve Türkçenin ayrı bir dalı içerisindeki Çuvaş Türkçesinde söz başı /b-/ ünsüzü korunmaktayken, diğer Türk lehçeleri /m-/ tarafındadır (bkz. RÄSÄNEN 1949: 170). **DLT *bän*** : Trk. *ben*, Gag. *ben* Az. *män*, Trkm. *men*, Kırg. *men*, Nog. *men*, KBlk. *men*, Kar.(t) *m'en'*, (hk) *män*, Kaz. *men*, Tat. *min*, Kkp. *men*, Kum. *men*, Bşk. *min*, Özb. *men*, Yuyg. *män*, Suy. *men*, Tuv. *men*, Alt. *men*, Tel. *men*, Hak. *min*, Yakut. *min*, Halaç. *män*, Çuvaş. *epě*.

3.5.05.2. /-g, -g-/ > /-y, -y-/ :

Söz içi ve söz sonundaki /g/'lerin /y/'li biçimleri de Dīvān'da yer almaktadır. Ancak herhangi bir lehçe adı zikredilmemiştir.

äşgäk ~ *äşyäk* “eşek” [68, 70] < **äşgäk* (EDPT: 260a)

Dīvān'daki bir örnekte ise uzun ünlünün etkisiyle Vg ses grubunda /-g/ > /-y/ değişiminin olduğu görülmektedir: *böy* [505] ~ *bög* [500] “zehirli bir örümcek türü” (bkz. < **bög* (EDPT: 323b). Modern Oğuz lehçelerinde de söz içindeki birincil uzun ünlüler, /k/ > /g/ > /y/ gelişmesine neden olmuştur. Örneğin, *çiy* (Trk., Az.) ~ *çīg* (Trkm.) < **çīk* “nemli, ıslak”; *eğe*, *eye*, *ıye* (Trk., Az., Gag.) ~ *iğe* (Trkm.) < **ēkäg* “eğe”; *gäjir-* (Trk.) ~ *gäyir-* (Az.) ~ *gājir-* < **kākir-* “geçirmek” vb. (bkz. TEKİN 1995: 136). Ayrıca /g/ ünsüzü, Aral-Hazar grubu Kıpçak lehçelerinin hepsinde sözcük içinde bir ünsüzden önce bulunduğu /y/ ünsüzüne gelişmektedir (bkz. KILIÇ 1997: 205).

3.5.06. SÜREKSİZLEŞME:

3.5.06.1. /-ş-/ > /-ç-/ :

Dīvān'da söz içi /ş/'nin /ç/'ye dönüşmüş biçimleri de yer almakta, ancak örneklerde lehçe adı bulunmamaktadır.

yapçun- ~ *yapşun-* (*okka yelim yapçundi*) “oka ökse ile kuş tüyü yapıştırıldı” [489] < **yapşın-* (EDPT: 881a).

tapçur- ~ *tapşur-* (*mān oğulnı anāsıña tapçurdum*) “ben, çocuğu anasına tapşırardım, çocuğu ayırmadım” Kâşgarlı buradaki /ç/'nin /ş/'den çevrildiğini belirtmektedir [354] < **tapşur-* (EDPT: 447a).

yapşur- ~ *yapçur-* (*okka yelim yapşurdı* “o, oka ökse ile tüy yapıştırdı”) [485] < **yapşur-* (EDPT: 881a).

tutāşı(tutşı) ~ *tutçı* “yakın, komşu” [213] < **tutşı* (EDPT: 461b).

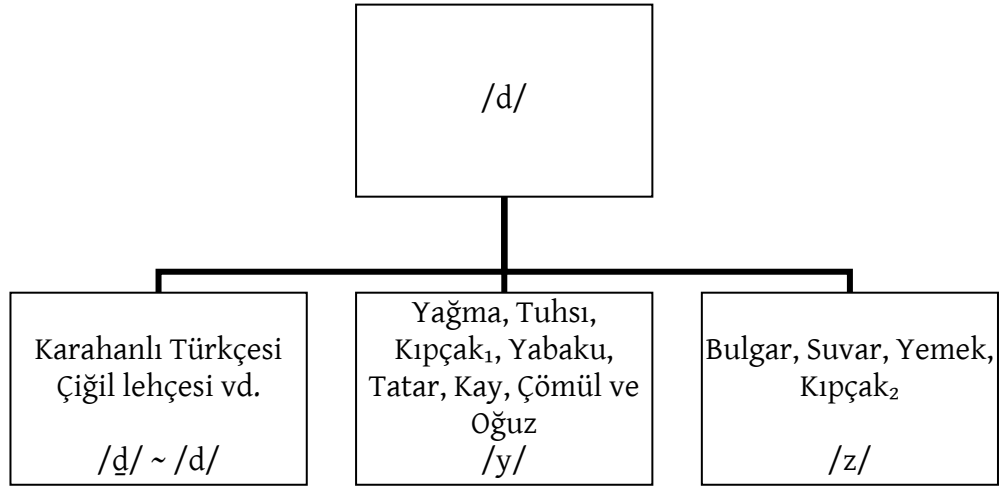
çāçır (Türk) ~ *çāşır* (Oğuz) “çadır” [204], < *çātır* (< Sans. *chattrā*) (EDPT: 403b).

3.5.07. /-d-, -d/ SESİNİN DURUMU:

Dīvān'da lehçe ayırımına işaret eden önemli seslerden birisi de /d/ ünsüzüdür. Eski Türkçe /d/ sesi, Karahanlı Türkçesinde zaman zaman peltek bir ses olan /ḍ/ ile nöbetleşmektedir. Arap yazısında /d/ için dal (د), /ḍ/ için zel (ذ) harfleri kullanıldığından /d/ ve /ḍ/ ayırımının bu devirde olduğunu anlayabiliyoruz. Dīvān'da birçok sözcükte hem /d/ hem de /ḍ/ ile yazılmış biçimler görülmektedir. Kâşgarlı peltek /ḍ/ sesinin Çiğil ve birçok Türk lehçesinde kullanıldığına işaret eder. Ayrıca /d/ > /y/, /d/ > /z/ değişimlerinin de XI. yüzyılda Türk lehçelerinde görüldüğünü belirtir. Bu sınıflandırmaya Kâşgarlı, önemli bir topluluk olan Uygurları dâhil etmemiştir. Uygurcanın /d/ > /d, ḍ, y, z/ değişimlerinde yeri Dīvān'da belirtilmemekle birlikte, bir yerde [416] Yağma, Tuhsı, Oğuz ve Uygurların *ḳadit-*, *ḳadut-*, *ḳıdit-*, *bādüt-* fiillerini /y/'ye çevirerek, (*ḳayıt-*, *ḳayut-*, *ḳıyıt-*, *bāyüt-* olarak) söyledikleri şeklinde bir kayıt bulunmaktadır (DLT: 416; CTD II: 114; DLTt II: 301). Ancak Dīvān'da bir kez /d/ > /y/ değişiminde Uygurcanın geçmesi, tesadüfî bir

yazım gibi görünmektedir (bkz. MAHMUDOV 1992). Emre, Çin Türkistanından elde edilen eski Uygur yazmalarıyla Dīvān'ın karşılaştırıldığında Uygur lehçesinin *men, muṅ, mün, kaḍın, aḍak, tod-* şeklinde olduğunu belirtmiştir. Yani Uygur lehçesi, Kâşgarlı'nın asıl Türklerdeki kullanım olarak gösterdiği /d/ sesi tarafındadır. Emre, Eski Türk lehçelerini, dolayısıyla XI. yüzyıl Türk lehçelerini, /d/ sesini esas alarak, üç grupta değerlendirmiştir:

1. Karahanlı Türkleri (yani Müslüman olmuş Uygurlar), Müslümanlık dışında kalmış Uygurlar ve Çiğiller /d/ > /ḍ/ değişimini geliştirmiş,
2. Oğuz, Tatar, Kıpçak, Yağma, Tuhsı, Yabaku, Kay, Çömül Türkleri ise /ḍ/ > /y/,
3. Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçaklar da /ḍ/ > /z/ değişimine geçmiş bulunuyorlardı (EMRE 1949: 59-60).

3.5.07.1. /-d, -d-/ > /-ḍ, -ḍ-/ :

Dīvān'da birçok sözcüğün hem /d/'li hem de /ḍ/'li biçimleri verilmiştir. Ancak bu durumun yazımda bir tutarsızlık mı, yoksa değişke mi olduğunu anlamak çok zordur (Eski Türkçe döneminde d/ḍ sesleriyle ilgili bkz. ERDAL 2004: 67-69). Dīvān'da pek çok defa /d/'li bir sözcüğü kimi yerde /d/ ile kimi yerde /ḍ/ ile yazılmış bulabiliriz. Örneğin hem *bodun* hem de *boḍun*, hem *öd* hem de *ōḍ*, hem *kuđuḡ* hem de *kuḍuḡ*, hem *ūd* ~ *uḍ* “öküz” hem *arḍūtāl* [84] hem de *ordutāl* [75]

“hamamotu” gibi. Bu ikili yazım bazı sözcüklerde esere sonradan ikinci bir el tarafından eklenmiş görünmekte, bazı sözcüklerde ise asıl yazım gibi görünmektedir. Eseri neşreden Dankoff ve Kelly bu çift yazımların üç biçimde yorumlanabileceğini belirtmişlerdir. 1) /d/’nin /d/ ile yazımı hatalı olmuştur. Ya Kâşgarlı ya da eseri sonradan kopya eden dal harfine nokta koymayı unutmuştur. 2) /d/ ve /d̲/ arasında bir söyleyiş fonetik olarak şüphelidir. 3) Dīvān’daki tereddütlü yazımlar lehçe karışımlarına işaret etmektedir (bkz. Dankoff-Kelly I: 55). Kâşgarlı, /d/ ile /d̲/ değişkesini iki sözcükte göstermiştir. Pekiştirme edatı olan *kād ~ kād̲* [162] örneğinde sözcüğün hem dal ile hem de zel ile söylendiğini ifade etmiştir. Ayrıca Argu lehçesinde gösterdiği olumsuzluk edatının *dāj* ya da *dāj̲* [511-512] olabileceğini de ifade etmiştir. Diğer ikili yazımlarda ise her hangi bir açıklamada bulunmamıştır.

Bunun dışında Kâşgarlı Yağma, Tuhsı, Oğuz ve Uygurların *kağıt-* fiilini *kağıt-* [416] “geri dönmek”; *kağut-* “diktirmek” fiilini *kağut-*; *kağıt-* fiilini *kağıt-*; *bādūt-* fiilini *bādūt-* zannedip /y/’ye çevirerek, (*kağıt-*, *kağut-*, *kağıt-*, *bāyūt-* olarak) söylediklerini belirtmektedir. Ancak Clauson, bu sözcüklerin asıl biçiminin /d̲/’li olduğunu, Kâşgarlı’nın /d/ olarak kaydının bir ağız/lehçesel özellik olduğunu vurgulamaktadır (bkz. EDPT: 300b, 597a). Bu durum, Karahanlı Türkçesinde de /d̲/ ~ /d/ seslerinin sistemleşmemiş olduğunu göstermektedir.

3.5.07.2. /-d, -d-/ > /-y, -y-/ :

Kâşgarlı, Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuzların hiçbir zaman Karahanlı Türkçesinde bulunan /d̲/’yi söyleyemediklerini ve bütün zel’leri ye’ye dönüştürdüklerini belirtmektedir (DLT: 27; CTD I: 85; DLTt I: 31). XI. yüzyıldaki varlığı Dīvān’da açıkça belirtilen /d̲/ ünsüzü, sonraki tarihî lehçelerde ve modern lehçelerin büyük çoğunluğunda /y/ olarak gelişmiştir (ŞÇERBAK 1998: 219). Türk dilinin günümüzdeki kollarından *tağlığ grubu* olarak adlandırılan Kuzey Altay lehçeleri (Tuba, Kumandū, Çalkandū, Aşağı Çulım, Kondon, Aşağı Tom), *tūlu grubu* içinde yer alan Altay Türkçesi (Güney lehçeleri: Asıl Altay, Telengit, Teleüt), *tōlū grubu* içindeki Kırgız Türkçesi; *tağlığ grubu* içindeki Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi; *tawlı grubu*ndaki Tatar, Başkurt, Kazak (Karakalpak ile birlikte), Nogay, Kumuk,

Karaçay-Balkar, Karay, Baraba Tatar, Kırım Tatar Türkçesi; *tağlı* grubundaki Salar Türkçesi ve *dağlı* grubundaki Türkmen, Horasan, Özbek Türkçesinin Harezmi-Oğuz lehçeleri, Azerbaycan Türkçesi, Türkçe (Gagauz dâhil) hep söz içi ve söz sonu /d/’nin /y/ şeklinde gelişme gösterdiği lehçelerdir (TEKİN 1999: 162-3).

Kâşgarlı, /d/ > /y/ değişimine uğrayan sözcükler için kimi zaman Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül, Oğuz kaydı düşmüş, kimi zaman ise “*zel harfini ye yapanların diline göre*” şeklinde açıklama yaparak daha önce bahsettiği lehçelere işaret etmiştir. Bu çalışmada, Dîvân’daki “*zel harfini ye yapanların diline göre*” açıklamasıyla verilen örnekler Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül, Oğuz lehçelerine dâhil edilmiştir:

EDPT’YE GÖRE	DLT’YE GÖRE	
ESKİ TÜRKÇE	TÜRKÇE (KARAHANLI TÜRKÇESİ)	YAĞMA, TUHSI, KIPÇAK, YABAKU, TATAR, KAY ÇÖMÜL, OĞUZ LEHÇELERİ
<adığ “ay” (EDPT: 45b)	adığ [54]	ayığ (Oğuz, Kıpçak, Yağma)
<adak “ayak” (EDPT: 45a)	adak	ayak
<adır-ık (EDPT: 65a) “ayrık otu”	adırık [69]	ayrık (Oğuz)
<bädüt- “büyütmek” (EDPT: 300b)	bädüt-	bäyüt- (Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur) [416]
bod+(u)n “kavim, ulus” (EDPT: 306a)	boğun (Çiğil) [201]	boyun [519]
<böd “boy, kavim” (EDPT: 296b)	boğ	boy (Oğuz)
<*kadın “hısım, akraba, kayın” (EDPT: 602a)	kadın	ķayın
<kadğur- “kayırmak” (EDPT: 599a)	kadğur-	ķayğur- [363]
<*kād-it- “geri dönmek” (EDPT: 597a)	kadit-	ķayıt- (Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur)
<*kadut- <*kadu- (EDPT: 597a)	kadut-	ķayut- (Yağma, Tuhsı,

597a) “diktirmek” [416]		Oğuz, Uygur)
<kādük “kepenek vb. şeyler” (EDPT: 702b)	kādük	käyük [518]
<kıd-ıt- “kıyılmak, diktirmek” (EDPT: 597a)	kıdıt-	kıyıt- (Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur)
<kıduğ “kuyu” (EDPT: 598b).	kıduğ	kıyug
<odğur- “uyarmak” (EDPT: 48a)	odğur-	oyğur-
<ödläg (EDPT: 55b)		öylä (Oğuz) [69] “öğle vakti”
<tıd- “men etmek” (EDPT: 450a).	tıd-	ol anı tıydı “o, onu men etti”
<tōd- “doymak” (EDPT: 451a).	tōd- (Çiğil)	toy-
<*tōd “Toy kuşu” (EDPT: 449b)	tōd (Çiğil)	tōy
<yadııl- (EDPT: 890a)	yadııl-[529]	yayııl- yayııldı sü “asker yayıldı”
<*yad-ğuk (EDPT: 888b)		yayğuk [456] “kısrağın memelerinin ucu”

Bunların yanı sıra /y/ tarafında olduğu ifade edilen Oğuz lehçesi söz varlığında /d/’li örnekler de bulunmaktadır: *sıdırım* (Oğuz) [243] ~ *sıdırım* [258] “sırım, kayış” < *sıdırım* (EDPT: 802a); *adıruk* (Oğuz) [62] ~ *ayruk* (Oğuz) [69]; *kūd-* (Oğuz) “gözlemek, gütmek” [634] < *kūd-* (EDPT: 701a). Bu örnekler, Oğuz lehçesinde /d/ > /y/ değişiminin henüz tamamlanmamış olduğunu göstermektedir.

3.5.07.3. /-d-, -d/ > /-z-, -z/ :

Kâşgarlı Çiğil ve başka Türklerin /d/ olarak söylediği sesin, Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçelerinde /z/ olarak söylendiğini ifade etmiştir (DLT: 27; CTD I: 85; DLTt I: 31). Modern Türk lehçelerinde

azağ grubu olarak adlandırılan Hakas, Orta Çulım, Mrass, Taştıp, Matur, Yukarı Tom ve Sarı Uygur Türkçesinde söz içi ve söz sonundaki /d/ ünsüzü /z/ olarak gelişme göstermiştir (TEKİN 1990: 163). DLT **adağ** : Hak. *azah*, DLT **kağın** : Suy. *kazın*, Hak. *hazın*, *hazın ağa*, vb.

EDPT'YE GÖRE	DLT'YE GÖRE	
ESKİ TÜRKÇE	TÜRK (KARAHANLI TÜRKÇESİ)	BULGAR, SUVAR, YEMEK, KIPÇAK
<adağ “ayak” (EDPT: 45a)	adağ	azağ (Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak ₂)
<*kağın “hısım, akraba, kayın” (EDPT: 602a)	kağın	kazın (Kıpçak ₂) [203].
<*kud-ğır- “(kar için) sağanak olarak yağmak” (EDPT: 683b)		kuzğır- (Kıpçak ₂) [363]
< *öç+läg (EDPT: 55b)		özlä (Kıpçak ₂) “öğle” [69]
<töğ- “doymak” (EDPT: 451a).	toğ- (Çiğil) [27]	toz- (Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak ₂)
< *yağ-ğuk (EDPT: 888b)	yayğuk	yazğuk (Kıpçak ₂) “kısrağın memelerinin ucu” [456]

Kâşgarlı bir örnekte ise /d/ ~ /z/ biçimleri olan bir sözcüğün /z/’li biçiminin Türkçe olduğunu kaydetmiştir: *küdağ* (Argu) ~ *küzäç* (Türk) “testi, ibrik” [181].

3.5.08. /ń/ SESİNİN DURUMU:

Eski Türkçe *ń* (= *n̄y*) sesi, daha Orhon yazıtlarından itibaren bir taraftan korunurken, diğerk taraftan da /y/ şeklinde ayrışan bir sestir (TEKİN 2000: 72). Sonraki metinlerde de /ń/ sesi lehçesel bir özellik olarak /y/ ve /n/’li kullanımlara sahip olmuştur. Eski Uygurcada da yine /ń/ sesinin korunduđu örnekler yanında bunların /n/’li ve /y/’li biçimleri olmuştur. Bu değışimde Budist ve Mani metinleri dâhil pek çok eser /ń/ > /y/ yönündeyken; Mani yazmaları ve bazı Köktürk harfli eserler /ń/ > /n/ yönündedir (GABAIN 1988: 2-3). Eski Türkçe döneminde Runik

yazıyla yazılmamış metinlerin çoğunda zamanla /ń/ ~ /n/ ~ /y/ karşılığı ortadan kalkmış /y/’li kullanım yaygınlık kazanmıştır (bkz. RÄSÄNEN 1949: 200-201; ERDAL 2004: 62). Dīvān’da XI yüzyılda da /n/ ve /y/ olarak bu sesin lehçeler arasında iki değişkesinin bulunduğunu; ancak /y/’nin kullanıldığı lehçelerin çoğunlukta olduğunu görmekteyiz. Kâşgarlı, Dīvān’da birçok yerde Türkçedeki /y/ sesini Arguların /n/’ye çevirerek söylediklerini ifade etmiştir. Tabii Kâşgarlı burada karşılaştırmayı Karahanlı Türkçesi ile yaptığından, bu ses olayını /y/ > /n/ değişimi olarak izah etmiştir. Aslında Köktürkçe /ń/, Karahanlı Türkçesinde ve çoğu lehçede /y/, Argu ve bazı lehçelerde /n/ olmuştur. Dīvān’daki Argularda /n/ olduğuna dair örnekler şunlardır:

kōy (Türk) ~ *kōn* (Argu) “koyun” [505] < **kōń* (EDPT: 631a).

çığāy (Türk) ~ *çığān* (Argu) “yoksul” < **çığāń* (EDPT: 408b).

kāyu (Türk) ~ *kanu* (Argu) “hangi” [549] < **kāńū* (EDPT: 632b).

kōy- (Türk) ~ *kōn-* (Argu) “yanmak” [279] < **kōń-* (EDPT: 726b).

Dīvān’da bir örnekte /n/’li kullanımın Argu ve Bulgar lehçelerinde olduğu söylenmiştir. Bu örneğin dışında ise Bulgar lehçesinde bu ses olayına değinilmemiştir: *kanak* (Argu, Bulgar) ~ *kayak* [193] “kaymak” < **kańak* (EDPT: 636b).

Dīvān’da lehçelerde bulunan bazı sözcüklerin ise /y/’li ve /n/’li biçimleri verilmiş, ancak lehçe adı belirtilmemiştir. Bunların /n/’li biçiminin Argu ve belki de kısmen Bulgar lehçelerindeki; /y/’li biçiminin ise yazı dilindeki ve diğer Türk lehçelerindeki biçimleri olduğu düşünülebilir:

kayda ~ *kanda* “nerede” [211] [520-1] < **kāńū* (EDPT: 632b).

sarkıyuk ~ *sarkınuk* “hayvanların işkembesindeki kırkbayır denen kısım” [523] < **sarkıńuk* (EDPT: 849b).

bakāyak ~ *bakānak* “çift tırnaklıların iki tırnağı arasındaki boşluk ya da iki tırnağından biri” [522] < **baķāńak* (EDPT: 316b).

Erdal, Eski Türkçe /ń/ ünsüzünün Oğuzcada /yn/ olarak değişime uğradığını belirtmektedir (OTWF: 717-8). Kâşgarlı, /ń/ sesinin Oğuz lehçesindeki

durumuna ayrıca temas etmemekle birlikte; Oğuzca kaydıyla verdiği *baynağ* örneğinde Oğuzlarda /ń/ > /yn/ değişmesi olduğu açıkça görülmektedir: *baynağ* (Oğuz) [522] ~ *maynağ* (Türk) [518] “dışkı, gübre” < **bańnağ* (EDPT: 350b). *Dīvān*’ın genel söz varlığında ise bu sözcük *maynağ* olarak geçmektedir. Oğuzcadaki *baynağ* örneği, XI. yüzyıl Oğuzcasında /ń/ > /yn/ gelişiminin başladığına, ilk kanıt olarak gösterilebilir.

/ń/ sesi, modern sahada Oğuz grubunda /y/, /yn/ ve /ym/ biçiminde; yalnızca Halaççada /n/ biçiminde; diğer lehçelerin tümünde ise /y/ biçiminde yaşamaktadır. Ancak Halaçça dışındaki Türk lehçelerinde bazı sözcüklerde /d/ ve /ç/ önünde bu ses /n/ şeklinde görülebilmektedir. Örneğin Alt. *kanıy*, *kañ* “hangisi”; Özb. *kañça* “ne kadar”, *kañci* “nasıl” gibi (bkz. ŞÇERBAK 1998: 232). *Dīvān*’da Argu kaydıyla /n/’li olarak verilen sözcükler, bugün Halaççada da /n/ ile: DLT *kañnağ* (Argu, Bulgar): Halaç. *qāanaq*, *qānaq*, DLT *kōn* (Argu): Halaç. *qōn*, *qōn*, DLT *kōn-* (Argu): *kōn-/kien-*, DLT *kañu* (Argu): *qāani*, *qāni* “hangi” vb. /ń/ > /n/ değişimi, Argu lehçesi ile modern sahada Halaçça bağlantısında esas alınan ses olaylarından en önemlisidir (bkz. DOERFER 1971: 173-174; 1987₁: 105-114).

3.5.09. BOĞUMLANMA NOKTASI BAKIMINDAN BENZEŞME:

3.5.09.1. /s-/ > /ş-/ :

Söz başı /s/’nin *Dīvān*’da /ş/’ye dönüşmüş değişkesi iki örnekte bulunmaktadır. Kâşgarlı iki biçimi de vermiş, ancak lehçe adı belirtmemiştir.

(*şāştūr-* ~ *sāştūr-*) *ol tūğūn şāştūrđi* “o, düğüm çözdürdü” [360] < **sāştūr-* (EDPT: 857b).

(*suwşa-* ~ *şuwşa-*) *ol kulağka suwşāđi* “o, gizli bir sözü kulağa söyledi, fısıldadı”, *sökālkā suwşāđi* “hastaya okudu, üfledi”. Kâşgarlı /ş/’li biçiminin de lehçelerde var olduğunu belirtmektedir [569-570] < **suwşā-* (EDPT: 793b).

3.5.09.2. /-z/ > /-j/ :

Diş ve diş eti sesleri birbirinin yerine geçebilmektedir. Dīvān'da bir örnekte bu durum görülmektedir:

aġuj < *aġuz* [39] “ağız, inek veya koyun doğurduktan sonra ilk gelen süt”. Kâşgarlı bu sözcüğün hem /z/'li hem de /j/'li yazılıp söylendiğini belirtmektedir. < **aġuj/aġuz* (EDPT: 98a)

3.5.10. ÜNSÜZ NÖBETLEŞMELERİ

3.5.10.1. /-g-/ ~ /-ğ-/ Nöbetleşmesi:

Dīvān'da bir örnekte görülmektedir. Kâşgarlı, “*ġayın ile de lugattir*” diyerek /ğ/'li biçiminin de lehçelerde olduğunu ifade etmiştir.

(*tigrät-* ~ *tıġrat-*) *ol atın tigrätti* “o, atını yürürken ses çıkartarak, hışıldatarak yürüttü”, *ol oġılın tigrätti* [429-430] < **tigrät-* (EDPT: 486a).

3.5.10.2. /-ğ-/ ~ /-ŋ-/ Nöbetleşmesi:

Eski Türkçede söz içinde /ŋ/ > /g/ ~ /ğ/ değişimi seyrek olarak karşılaşılan bir durumdur. Söz içinde *äŋim-ägim* “kısmılı”, *äŋin ~ägın* “sırt”, *äŋir-* ~ *ägir-* “takip etmek” vb. sınırlı birkaç örnekte görülen bu ses olayı; *bardıġız~bardıŋız*, *ölsikig~ölsikiŋ* vb. örneklerde olduğu gibi kişi eklerinde daha yaygın bir durumdadır (bkz. GABAIN 1988: 39; TEKİN 2000: 72; ÇAĞATAY 1954). Dīvān'da bir örnekte ġ~ŋ nöbetleşmesinin olduğu görülmektedir. Fakat Kâşgarlı, bu ses olayının hangi lehçede görüldüğüne açıklık getirmemiştir. Sadece *yaŋān* için Oğuzların bu sözcüğü bilmediği belirtilmiştir.

yaġān [456] ~ *yaŋān* (Oğuz değil) [608] “fil” < **yaŋān* (alıntı) (EDPT: 952a).

3.5.10.3. /-n, -n-/ ~ /-ŋ, -ŋ-/ Nöbetleşmesi:

kaḷkaŋ [221] ~ *kaḷkan* [612] “kalkan” <*kaḷkan* (EDPT: 621a)

tulun ~ *tuluŋ* “kulakla ağız arasındaki yer, dulun” [202] <*tuluŋ* (EDPT: 501a)

ärnäḱ ~ *ärŋäk* “parmak” [65] <*ärŋäk* (EDPT: 234b)

sınuḱ (Oğuz) [604] ~ *sınuḱ* (Türk) “kırık” lehçesi. Kâşgarlı, sözcüğün kökeninin *sın-* olması nedeniyle Oğuzların söyleyişinin kurala daha uygun olduğunu açıklamaktadır. <*sınuk* (EDPT: 837b),

3.5.10.4. /-m-, -m/ ~ /-ŋ-, -ŋ/ Nöbetleşmesi:

aḷsuŋ är ~ *aḷsum* [71] “sarhoşlukta kavga eden adam”.

imir (Oğuz) ~ *ijir* (Türk) [39, 59] “1.sis, pus, 2. alacakaranlık” <**ijir* “dusk” (EDPT: 188b), < *imir* (EDPT: 162b).

3.5.10.5. /-w-, -w/ ~ /-v-, -v/ Nöbetleşmesi:

Kâşgarlı, Türklerin çoğundaki /w/'nin, Oğuz ve onları izleyen boyların lehçesinde /v/ olduğunu belirtmiş ve her iki söyleyişin de caiz olduğunu açıklamıştır (DLT: 27; CTD I: 85; DLTt I: 31).

äv (Türk) ~ *äv* (Oğuz) “ev” [27] <**äv* (EDPT: 3b).

āv (Türk) ~ *av* (Oğuz) “av” [27] <**āv* (EDPT: 3b).

yava yēr (Oğuz) ~ *yawa* “sıcak yer” [455] <**yavā* (EDPT: 872a).

tewe (Türk) ~ *tävā* (Oğuz) [504] <**tevey* (EDPT: 447b).

tavar (Oğuz) ~ *tawar* “canlı cansız mal” [182] <**tavar* (EDPT: 442b).

Dīvān'da ayrıca lehçe kaydı verilmeden /w/ ve /v/'li iki biçimde olan sözcükler de bulunmaktadır:

uvut ~ uwut “haya” [54] <*uvut (EDPT: 6b).

yalavaç ~ yalawaç ~ yalāwaç ~ yalāvaç “peygamber” [465] <*yalāvaç (EDPT: 921a).

yava ~ yawa “Kurgan dikenini ve Hint ayvası” [455] <*yavā (EDPT: 871b).

ķawuş- ~ ķawuş- “bir şeyin bir şeye kavuşması” [320] <*ķawış- (EDPT: 588a).

yava ~ yawa “suyu ile tutmaça renk verilen bir bitki, kolgan dikenini” [455] <*yavā (EDPT: 871b).

ķarwā- ~ ķarva- “eliyle birşeye dokunmak” [571] <*ķarwā- (EDPT: 646a).

ķowı yığāç ~ ķowı yığāç “kof ve çürümüş ağaç” [545] <*ķowı (EDPT: 581a).

yuvuğ~ yuwuğ “sellerin dağdan yuvarladığı kaya parçaları” [517] <*yuvuğ (EDPT: 873a).

ķavuk~ ķawuk “mesane, sidiklik, kavuk” [517] <*ķavuk (EDPT: 583b).

ķovuk ~ ķowuk “içi boş olan her şey” [517] <*ķovuk (EDPT: 583b).

taviş ~ tawiş “duygu, kımıldanma” [517] <*taviş (EDPT: 446a).

sāriğ çüvit ~ çüwüt “sarı boya, zırnık” [516] <*çüwit (alıntı) (EDPT: 395a).

āwin [51] ~ āvin [55] “tahıl tanesi, tohum” <*āvin (EDPT: 12a).

āvāt ~ āwāt (Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Oğuz) [37] “evet” <*yemet (EDPT: 935a).

yewā ~ yevā “Oğuzların bir kolu” [455] <yevā (EDPT: 871b).

/b/ > /m/ değişimi dışında Dīvān’da istisnaî olarak /w/ ~ /m/ nöbetleşmesi bir örnekte bulunmaktadır (bkz. ERDAL 2004: 62).

ķömürğān (Oğuz) [260] ~ ķöwürgān (Türk) “Dağ soğanı” (<*köp(b)ür-gān) bkz. ķöwürge:n (EDPT: 691b),

Kâşgarlı, Türkçede /w/ olan sesin Oğuz lehçesinde her zaman /v/ olduğunu belirtmesine karşın, Dīvān’daki Oğuzca kayıtlı bazı sözcüklerde /w/’li

yazımlar görülmektedir. Oğuzca biçim olan /v/ yerine /w/ yazılması da, XI. yüzyıl Oğuzcasında bu sesin henüz teşekkülünü tamamlamadığını göstermektedir. *sawaş-* (Oğuz) “savaşmak” [319], *sāwçı* (Oğuz) “1. Yüce Tanrının gönderdiği yalavaç, peygamber, 2.elçi, hısım ve dünür arasında yazı ile gidip gelen kişi” [634].

3.5.10.6 /-r-/ ~ /-l-/ Nöbetleşmesi:

Kâşgarlı, *Dīvān*’ın giriş kısmında “*re harfi bazı kere lam’a çevrilir. Bu yeri gelince söylenecektir*” (DLT: 28; CTD I: 86; DLTt I: 33) demiş, bu kısımda örnek vermemiştir. Bahsedilen bu ses olayına *Dīvān*’da iki örnekte rastlanmıştır.

arqa- ~ *alka-* “gurur etmek” [145] < **arḳā-* (EDPT: 217a).

tarqa ~ *talqa* “koruk” [215] < **tarḳā* (EDPT: 539a).

3.5.10.7. /-n-/ ~ /-l-/ Nöbetleşmesi:

Kâşgarlı bu ses olayını eserinde *mubādalāh an-nūn bil-lām* terimiyle ifade etmektedir (KELLY 1972: 181). *Dīvān*’da /n/’li ve /l/’li iki biçim de gösterilmiştir.

yal- (Kıpçak) ~ *yan-* [472] “yanmak, alevlenmek” < **ya-n-* (EDPT: 942a).

yepgin tōn ~ *yepgil tōn* “erguvan renginde elbise” [465] < **yipgil*/**yipgin* (EDPT: 875b).

ildur- ~ *endür-(?) ol anı tağdın ildurdı* “o, onu dağdan indirdi” [119] < **endür-* (EDPT: 180b).

3.5.11. ÜNSÜZ TÜREMELERİ

3.5.11.1. /h-/ türemesi:

Dīvān’ın girişinde Arapçadaki *ha*, *he* ve *ayn* harflerinin hiçbir Türkçe sözcükte bulunmadığı ifade edilmiştir. Hotan ve Kençek halkının ise sözcüklerin

başındaki bütün elifleri /h-/’ye çevirdikleri, kural dışı bir durum olarak verilir. Hotan halkının Hint asıllı olması nedeniyle böyle söyledikleri; Kençeklerin ise Türklerden sayılmadığı, çünkü konuşmalarına Türkçede olmayan sesleri ekledikleri ifade edilmektedir (DLT: 7; CTD I: 73; DLTt I: 9).

hata (Hotan, Kençek) < *ata* (Türk) “baba” [27].

hana (Hotan, Kençek) < *ana* (Türk) “anne” [27].

Dīvān’da bu lehçelerdeki /h-/ türemesi dışında yansıma kökenli *aç aç* ikilemesinin de /h-/’li ve /h-/’siz iki değişkesinin olduğu söylenmektedir: *hāç hāç ~ aç aç* “atlar doludizgin, tüm hızlarıyla koşmak istedikleri zaman onları dizginlemek için kullanılan ifade”.

Tarihî sahada ilk olarak Kâşgarlı Mahmud’un Hotan ve Kençek kaydında görülen ikincil bir /h-/ türemesi, modern sahada Anadolu Ağızları başta olmak üzere Oğuz ve bazı Kıpçak lehçelerinde bulunan bir ses olayıdır. Örneğin *ayva* > *hayva* (And.), *inci* > *hinçi* (Trkm), *okka* > *hokka* (Trk.), *ārzūla-* > *harzala-* (Krm., Kar.), *Amu Derya* > *hamū-derya* (Kklp.) gibi (RÄSÄNEN 1949: 150; DOERFER 1982: 142-162). Modern alanda bu türeme, ünlü uzunlukları nedeniyle de olabilmektedir (bkz. TEKİN 1995: 159). Ancak Dīvān’daki Hotan ve Kençek lehçelerindeki türeme, uzun ünlülerle ilgili olmayıp, tamamen yabancı bir dilin etkisine bağlı görünmektedir.

3.5.11.2. /y-/ türemesi:

Söz başında /y-/ türemesi, *ıd-* > *yıd-* “göndermek”, *ām* > *yām* “ilaç”, *amrağ* > *yamrağ* “sevgili” örneklerinde olduğu gibi, Orhon ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yaygın olarak görülen bir ses olayıdır. /y-/ türemesi, tarihî ve modern Türk lehçelerinde de herhangi bir lehçe grubuna özgü olmadan, birçok lehçede bulunmaktadır (bkz. RÄSÄNEN 1949: 188, TEKİN 1995: 141). Kâşgarlı da bazı sözcüklerin /y-/ türemesi ile oluşmuş biçimleri ve /y-/siz biçimleri olmak üzere iki değişkesini nakletmekte, ancak hangi lehçelerde /y-/ türemesinin olduğunu belirtmemektedir.

üşāñ ~ yüşāñ tāş “düz kaya” [80] < *üşāñ (EDPT: 263b).

ıǵlā- ~ yıǵlā- “aǵlamak” [146] < **ıǵlā-* (EDPT: 85b).

ıǵlaş- ~ yıǵlaş- “aǵlaşmak” [126] < **ıǵlaş-* (EDPT: 86a).

yüǵür [448] ~ *üǵür* (Türk) [39] “darı” < **üyür* (EDPT: 275b).

yıklā- ~ iklā- “ezmek” [550]. Kâşgarlı’ya göre bu sözcük *ye* harfini elif yapanlara göredir. Fasih olanı *iklādi*’dir < **irklā-* (EDPT: 226b).

yimlā- ~ imlā- “işaret etmek”, aslı *imlādi*’dir [579] < **imlā-* (EDPT: 161a).

Türkçede /y-/ türemesi birincil uzun ünlülerin etkisiyle de olmaktadır (TEKİN 1995: 138-143). Kâşgarlı’nın naklettiği aşağıdaki örneklerde türeme, sözcüğün aslının uzun olması nedeniyle gerçekleşmiştir:

in ~ yin “koyun pisliği” [36] < **in* (EDPT: 166b).

yırla- ~ ırla- “şarkı söylemek” [446] < **ırlā-* (EDPT: 230a); < *ir* “şarkı” (TEKİN 1995: 142).

yıǵaç ~ yıǵāç ~ ıǵaç ~ ıǵāç “aǵaç” [456] < **ıǵaç* / **ıǵāç* (EDPT: 79b); < *ıǵaç* (TEKİN 1995: 142).

in ~ yin “arslanın, tilkinin yatağı, bütün yırtıcı hayvanların durağı, ini” [36] < **in* (EDPT: 166b).

3.5.11.3. /-t-/ türemesi:

Dīvān’da bir örnekte iç seste /-t-/ türemesi görülmektedir: *külgü ~ kültgü* “felç” [216] < **külgü* (EDPT: 718a).

3.5.12. ÜNSÜZ DÜŞMELERİ:

3.5.12.1. /-y-, -y/ > Ø :

katâr- (Türk) < *ķaytar-* (Oğuz) “geri çevirmek, döndürmek” [529] < **ķaytar-* (EDPT: 675a).

katârġān < *ķaytarġān* [257-8].

katart- < *ķaytart-* [630].

öjî < *öjîn* “başka, başkası” anlamında edat. Ye (y) nundan (n) değişmiştir, kökü *öjîn*’dir < **öjî* (EDPT: 170b).

kükü < *küküy* [547] “hala”: Kâşgarlı fasih olanın *küküy* şekli olduğunu belirtmektedir. < *küküy* (EDPT: 714).

3.5.12.2. /ķ-/ > Ø :

Türkçedeki nadir bir ses olayı olan /ķ-/ > Ø, tarihî Kıpçak metinlerinde ve modern Türk lehçelerinde dağınık olarak bulunmaktadır (bkz. HALASI KUN 1950). Dīvān’da bu değişim, lehçe kaydı olmaksızın bir örnekte görülür:

ķuşġūn > *uşġūn* “ekşi bir çeşit ot” [221].

3.5.12.3. /-r-/ > Ø :

Dīvān’da bu ses olayı bir kaç örnekte geçmektedir. Kâşgarlı, lehçe kaydı vermeden bu sözcüklerin /r/’li ve /r/’siz olabildiğini belirtmiştir. /-r-/ düşmesi tarihî ve modern Türk lehçelerinde görülen, belirli bir lehçe grubuna özgü olmayan yaygın bir ses olayıdır (bkz. RÄSÄNEN 1949: 214).

(*irklā-* ~ *iklā-*) *ol yēriġ irklādi* “o, yeri çiğnedi, bastı”, Kâşgarlı, bu sözcüğün *iklādi* şeklinde de kullanıldığını belirtir [635] < *irklā-* (EDPT: 226b).

birlä ~ bilä “bile, birlikte, ile” [217] : *ol mänim birlä erdi* “o benim ile birlikteydi”. Kâşgarlı sözcükteki /-r-/’nin bazen kolaylık sağlamak için atıldığını belirtmiştir. bkz. <*birlä* (EDPT: 364b).

ķurtul- ~ ķutul- “kurtulmak” *är ämgäktin ķutuldı* “adam sıkıntıdan kurtuldu” [328]

3.5.12.4. /-G-, -G / > Ø:

Kâşgarlı, söz içinde ve sonundaki /ğ/ ve /g/’lerin Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde düştüğünü belirtmektedir (DLT: 28; CTD I: 86; DLTt I: 33). /-ğ-, -ğ-, -g-, -g/ düşmesi tarihî ve modern Oğuz lehçelerine özgü bir ses özelliğidir. Kâşgarlı’nın kayıtlarından bunun Kıpçak lehçesinde de olduğu görülmektedir. XI. yüzyılda Oğuzcanın yanı sıra Kıpçakçada da bu ses olayının tanıklanması, Oğuz-Kıpçak lehçe ilişkileri sonucunda oluştuğunu göstermektedir (bkz. 6.2.1.). XIV. yüzyıl Memlûk-Kıpçak sahasına ait Kİ’de bulunan /-ğ-, -g-/ > Ø düşmesi, yine birarada yaşayan Oğuz ve Kıpçakların lehçe etkileşiminin bir göstergesidir (ÖZYETGİN 2001: 110). Dîvân’daki söz içi /ğ, g/ düşmesinin görüldüğü örnekler şunlardır:

	TÜRK	OĞUZ- (KIPÇAK)
<*çomğuk (EDPT: 423a) “Alakarga” [236]	ço(u)mğuk	ço(u)muk
<*tamğāk (EDPT: 505a) “boğaz, gırtlak” [28]	tamğak	Tamak
<*kovğā (EDPT: 583b)		ķova (Oğuz) [549]
<*koruğjīn (EDPT: 656b) “kurşun” [256]	ķoruğjīn	ķuşūn (Oğuz)
<*karınçğā (EDPT: 662a) “karınca”		ķarınçak/ ķarınça (Oğuz) [608]
<*susğāk (EDPT: 856a) “su ve benzeri şeyler alınan nesne, kepçe”	susğāk (Karluk, Kıpçak vd. göçebeler) [237]	susak [192]
<*yorınçğa “yonca” [608]		yorınça (Oğuz)

Dīvān'da söz sonu /ğ, g/ düşmesinin görüldüğü örnekler şunlardır:

	TÜRK	OĞUZ- (KIPÇAK)
<*kuruğ (EDPT: 642b) “kuru”	ķuruğ [188]	ķūr [496] (Oğuz)
<*kätig (EDPT: 701b) “çolak” [541]		kätü (Kıpçak)
<koru, koriğ (EDPT: 645a) “dikenli çit, dikenli çalı”		ķoru (Kıpçak) [543]

Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz ve Kıpçak lehçeleri için verdiği bu bilgiye rağmen, Dīvān'da söz içi ve söz sonunda /ğ, g/ sesinin korunduğu Oğuzca ve Kıpçakça örnekler bulunmaktadır. Bu durum /-ğ-, -ğ-, -g-, -g/ > Ø ses olayının Oğuz-Kıpçak lehçelerinde görüldüğünü, ancak henüz düzenli hâle gelmediğini göstermektedir. Modern Oğuz lehçeleri için düzenli olan bu ses özelliğini Kâşgarlı'nın ilk olarak nakletmesi, ses tarihi açısından önemlidir. Dīvān'da söz içi ve söz sonu /ğ, g/'nin korunduğu örnekler şunlardır: *ayığ* (Oğuz, Kıpçak, Yağma) “ayı”, *tariğ* (Oğuz) “darı”, *yorığçı* (Oğuz) “Hısımlar arasında mektup getirip götüren elçi”, *yik(g)tä* (Oğuz, vd.) “iğde”, *çuwğa (çufğa)* (Kıpçak, Oğuz) “kılavuz”, *ingäk* (Oğuz) “kaplumbağanın dişisi”, *yalğu* (Oğuz) “ahmak, rezil kişi” [458], *yäñgäç* (Oğuz) “yengeç”, *tämürgän* “ok temreni”, *tänlägüç* “çaylak kuşu” gibi.

3.5.12.5. /ħ-/ > Ø:

Kâşgarlı Türkçede boğaz harflerinin birbirinin yerine geçmesinin ve değişmesinin olağan bir şey olduğunu, özellikle elifin ħı'ya; ħı'nın elife çevrilmesinin yani /ħ-/ türemesinin ve /ħ-/ düşmesinin sıklıkla gerçekleştiğini belirtmiştir. Oğuzların Karahanlı hükümdar ailesi mensuplarına *emir* diyemedikleri ve elifi ħı'ya dönüştürerek *ħamir* “bey (Ar. *al-'amir*)” dedikleri örnek olarak verilmiştir. Ayrıca Dīvān'da, Uygur etnonimine ait halk etimolojisi de, sözcüğün

aslının *ḥudḥur* olduğu, buradaki /ḥ-/’nin düştüğü (elife çevrildiği) şekilde kaydedilmiştir (DLT: 69; CTD I: 139; DLTt I: 112).

3.5.12.6. /-d-/ > Ø:

ilrük (Uç lehçesi) [65] ~ *ildrük* (Uç ve Barsgan) [449] “Sedefotugillerden bir bitki” <*ildrük*<*ild(t)ür-ük (EDPT: 131b),

ıdrig (Argu) [64]~ *irig* ~ *irig nāñ* [47] “katı olan her şey” <**ıdrık* (EDPT: 65b),

elri ~ *eldri* “oğlak derisi” [76] <**äldirī/äldrī* (EDPT: 135a)

3.5.12.7. /-m-/ > Ø:

borsmuk (Türk) ~ *borsuk* (Oğuz) “porsuk” [625] <**borsuk*, **borsmuk* (EDAL I: 374)

başmak (Oğuz, Kıpçak) ~ *başak* (Çiğil) “pabuç” [190] <**başmak* (EDPT: 382b).

3.5.13. GERİLEYİCİ BENZEŞME:

Dīvān’da bazı sözcüklerin asıl biçimleri yanında benzeşmeye uğramış biçimleri de bulunmaktadır. Kâşgarlı, sözcüklerin lehçelerdeki gerileyici benzeşmeye uğramış biçimlerini de asıl biçimlerini de göstermiş, ancak lehçelerin adını belirtmemiştir.

kaçāç < *kaḳāç* “kirli” [408]: Kâşgarlı, aslının *kaḳāç* olduğunu belirtmektedir <**kaḳāç* (EDPT: 610a).

kät- < *kād-* [414] : *är tōnın kätti* “adam elbisesini giydi”. Kâşgarlı, aslının *kädti* olduğunu belirtmektedir <**kād-* (EDPT: 700b).

suttur- < *sūdtur-* [358]: *ol anıñ yūziñä sutturdı* “o, onun yüzüne tükürttü”, Kâşgarlı, aslının *sūdturdı* olduğunu belirtmektedir <**sūdtur-* (EDPT: 799b).

bukat- < *bukād-* [419] : *buzāgu bukatı* “buzağı büyüdü, boğa oldu” < **bukāt-* /*bukād-* (EDPT: 313a).

körkät- < *körkād-* “güzelleşmek”, Kâşgarlı, aslının *körkādı* olduğunu belirtmektedir [433-4] < **körkād-* (EDPT: 743b).

igıt sōz (Oğuz) “yalan söz” < **igıd* (EDPT: 102a).

3.5.14. YER DEĞİŞTİRME

Dīvān’da, bazı sözcüklerin asıl biçimleriyle birlikte, yer değiştirmeye uğramış biçimleri de lehçe (=luğat) özelliği olarak geçmektedir. Türk dilinin genelinde olduğu gibi Dīvān’da da yer değiştirmenin belli kuralları olduğunu söyleyememekteyiz (bkz. EREN 1953). Dīvān’daki yer değiştirme örnekleri şu şekildedir:

buğar- ~ *buğrā-* [309] “çentik açmak”.

alaṅ ~ *aṅıl* [80] “düz”.

küymän- ~ *kümyän-* [531] “gevşeklik göstermek, üstüne düşmemek”.

badğā- ~ *bağdā-* [570]: *ol anıg adākın badğādı* “o, onun ayağını güreşte yakaladı, çelme vurdu”. Kâşgarlı, bu sözcüğün yer değiştirmeye uğrayarak bazı lehçelerde *bağdādı* biçiminde de dendiğini belirtmiştir.

ağduḵ ~ *adğuk* [62] : *ağduḵ kişi* “bir yere sığınan, kim olduğu belli olmayan adam”.

ädğış ~ *ägdiş* [61] “Özçend’e yerleşmiş olan bir Türk oymağı”.

çağmur ~ *çamğur* [230] “şalgam”.

awya ~ *aywa* [70] “ayva”.

buğdāy ~ *budğāy* (Barsgan) [551] “buğday”

äçkü (Türk) [77] ~ *käçi* (Oğuz) [541] “keçi”. <**äçkü* “keçi”. Clauson esas biçimin *äçkü* olduğunu ve Oğuzca *käçi*’nin bozulmuş biçim olduğunu belirtir (EDPT: 24b).

mayış- ~ *yamaş-*: *är yerkä mayışdı* [528] “adam uyuşukluğu nedeniyle yere yapıştı”

otra ~ *ortu* [75] “orta”

örgüç ~ *örçüg* (Oğuz) [64] “saç örgüsü”. <**örgüç* (EDPT: 223b)

karlıgaç ~ *karğılāç* [263] “gölge”.

koşni (Türk) ~ *konşı* (Oğuz) [219] “komşu” Kâşgarlı, her ikisinin de doğru kabul edilebileceğini belirtir. <**konşı* “komşu” (EDPT: 640b),

yuldruga ~ *yuldurğa* [631] “kılıç gibi uzun bir bitki”

sarmusaķ ~ *samursaķ* [263] “sarımsak”.

Sayram ~ *Saryam* [522] “İsbīcāb da denilen şehrin diğer adı”. Kâşgarlı, iki değişkesinin olduğunu belirtmektedir.

3.5.15. DİĞER SES OLAYLARI:

3.5.15.1. /-d-/ > /-v-/ ~ /d/ :

Dīvān’da bir örnekte /-d-/ > /-v-/ şeklinde, sıradışı bir ses olayı bulunmaktadır. Clauson, buradaki örnekte /-d-/’nin /-y-/ olması beklenirken, /-v-/ olmasını ses tarihî açısından ilginç bir örnek olarak görmektedir. Dīvān’da sözcüğün /d/’li ve /v/’li iki değişkesi bulunmaktadır.

avut [54] ~ *adut* [36] “avuç” <**adut* (EDPT: 44b).

3.6. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNDE MORFO-FONEMİK DEĞİŞKELER:

3.6.1. EDAT VE EKLERİN ÜNLÜLERİNDE DEĞİŞKELER

3.6.1.1. Soru Edatının Ünlüsünde U ~ I :

Kâşgarlı Mahmud, isimlerin ve fiillerin sonuna gelerek soru yapan *mU* edatının ünlüsünün lehçeler arasında farklı olduğuna temas etmiştir. Kâşgarlı, fiillerin sonuna getirilen *mU* soru edatının ünlüsünün Oğuz lehçesinde dar-düz ünlülü olduğunu belirtmiştir. İsimlerin soru biçiminde lehçeler arasında bir ayrılığın olmadığını, fiillerin söylenişinde Oğuzların diğer lehçelerden ayrıldığını nakletmektedir (DLT: 539; CTD II: 260; DLTt III: 216).

İsimlerin soru biçimi Türkçe ve Oğuzcada *mU* biçiminde ortaktır. Dīvān'daki örnekler şunlardır: *bu atmu* “bu at mı?”; *bu itmü* “bu köpek mi?”; *bu at sāniǰmü* “bu at senin mi?”, *bu oǰul sāniǰmü* “bu çocuk senin mi?” vb.

Fiillerin soru biçimi Türkçede *mU* ile: *bardıǰmu* “gittin mi”; *kāldiǰmü* “geldin mi” vb.

Fiillerin soru biçim Oğuzcada *mI* ile: *ol bardımı* “o gitti mi?” (DLT: 539; CTD II: 260; DLTt III: 216).

Türkçe **mI* soru edatı Eski Türkçe dönemlerinde daima dar-yuvarlak ünlülü *mU* iledir. Eski metinlerdeki soru edatının kullanımına dair şu örnekler verilebilir. Eski Uygur Türkçesinde *mU*: DKPAMPb 608'de *kuçmazlar mu ārdi* “kucaklaşmayacaklar mıydı?”, KP 6, 4-5'te *mini sävār mü siz* “beni seviyor musunuz?”, Ht V 3b4 *burhan kutın bulu yarlıkayok mu ol azu, açıǰ bolur mu* “acı olur mu?”, *alkınmaz mu ārti* “azalmaz mıydı?” vb. (ERDAL 2004: 94; 137, 342; GABAIN 1988: 106). Karahanlı Türkçesinde *mU*: AH 448'de *ajun qarıp mu munar*, AH 368'de *kārāk mü kāraksiz mü*, KB 683'te *bar mu ayǰıl* (HACIEMİNOĞLU 1996: 105-106), vb. Eski Türk yazı dilinde hep *mU* olarak görülen soru edatının Oğuz lehçesinde *mI* biçiminde olduğunu ilk nakleden Kâşgarlıdır ve daha öncesinde bu biçime eserlerde rastlanmamaktadır. Karahanlı Türkçesinden sonraki tarihî yazı dillerinde de *mU* olan soru edatı Eski Anadolu Türkçesinde kendinden önceki sözcüğün ünlüsüne göre *mI/mU* olarak kullanılmaktadır. Harezmi Türkçesinde bir eserde (*Hüsrev ü şīrīn*)

yalnızca bir örnekte ve tarihî Kıpçak sözlüklerinde birkaç eserde görülen mI soru biçimi ise Oğuzcanın etkisi olarak değerlendirilebilir (bkz. ATA 2002: 68-69; KARAMANLIOĞLU 1994: 139). Eski Anadolu sahası ve devamında kurallı bir biçimde mI/mU olarak kullanılan soru edatı ünlüsündeki farkı Kâşgarlı Mahmud’un XI. yüzyılda kayda geçirmesi ve belirtmesi Oğuzcanın ses tarihi için önemlidir.

3.6.1.2. Geniş Zaman Ekinin Ünlüsünde A~ U ~ I :

Kâşgarlı, Türkler arasında geniş zaman ekinin söylenişinde farklılıklar olduğunu belirtmiştir. Karahanlı Türkçesindeki -(X)r biçimindeki geniş zaman ünlüsünü Oğuz ve Kıpçakların her zaman kesreli yani -Ar olarak (DLT: 278; CTD I: 401; DLTt II: 27), Arguların da her zaman ötreli yani -Ur olarak söyledikleri ifade edilmiştir (DLT: 275; CTD I: 398; DLTt II: 21). Fakat -Ur biçimindeki kullanımın Kutadgu Bilig’de sıklıkla geçmesinden, ekin yuvarlak biçiminin Argulara özgü olmadığı düşünülmektedir. Ercilasun, Kâşgarlı’nın geniş zaman ekinin ünlüsüyle ilgili verdiği bilgileri eksik olarak görmektedir (ERCİLASUN 2007₂: 359).

Kâşgarlı, geniş zaman ekinin ünlüsünün lehçelerde bu şekilde olduğunu belirtmekle birlikte, verdiği örneklerde her zaman lehçe kaydı düşmemiş, bazılarında sadece “bir lehçede şöyledir” diyerek ekin değişkesini göstermiştir. Ancak Kâşgarlı’nın önceki açıklamalarına dayanarak bu örnekleri Oğuz ve Kıpçak lehçeleri sınıfına dâhil edebiliriz:

	TÜRK	OĞUZ-KIPÇAK	ARGU
Anlamı	-Ir/-Ur	-Ar	-Ur
“gider”	<i>barīr</i> [301]		
“(o) bilir”	<i>bilīr</i> [275]		<i>bilūr</i>
“doyar”	<i>tōdūr</i> [633]	<i>tōdār</i>	lehçe adı yok
“kırılır”	<i>sinūr</i> [278]	<i>sinār</i>	lehçe adı yok
“(gök) kapanır”	<i>tunūr</i> [278]	<i>tunār</i>	
“güler”		<i>külār</i> [283]	

Kâşgarlı, geniş zaman ekinin ünlüsünün lehçeler arasında farklılık arz ettiğini söylemekle birlikte, Karahanlı Türkçesi yazı dilinde geniş zaman ekinin ünlüsünün her zaman bir kural dahilinde olmadığı görülmektedir. Yani lehçe kaydıyla verilen bu değişkeler aslında ölçünlü dilde olan ama Türkçede kuralları belli olmayan bir durumdur (Bkz. ERCİLASUN 2007₂; ERDAL 2004: 240-241; JOHANSON 1998: 116). Hacıeminoğlu, fiillerden sonra hangi ekin geleceğinin Türkçenin tarihî ve modern lehçelerinin çoğunda da bir kurala bağlı olmadığını belirtmektedir (1996: 182). Emre ise Dīvān’daki ve Kutadgu Bilig’deki geniş zaman ekinin ünlüsünü şu şekilde sistemleştirmiştir: “Tek heceli sözcüklerin l, r, y, d ile bitenler çoğunlukla (u,ü), veya (ı,i) ile; diğer ünsüzlerle bitenler (a,e) ile ulanmaktadır... İki veya daha fazla ünsüzle biten fiil temellerine geniş zaman morfemi olan r fonemi, Eski Türkçede olduğu gibi ur, ür olarak ulanmaktadır”. Eski Türkçenin önceki dönemlerinde de bunun bu şekilde olduğu belirtilmektedir. Ancak Emre, VIII. yüzyıldan itibaren takip edilen bu fonetik kuralın tam olarak genelleşmediğini de eklemektedir (1949: 83-85).

3.6.1.3. Geçmiş Zaman Ekinin Ünlüsünde A ~ U ~ I

Kâşgarlı, Türkçede geçmiş zaman çekiminde “dal harfinin esreyle” yani -dI olarak söylendiğini ve kuralın da bu olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra Oğuzlar ve bazılarının dal harfini üstünlü olarak yani -dA biçiminde söylediklerini ve bunun kural dışı bir kullanım olduğunu söylemektedir. Arguların ise geçmiş zaman ekini “dal harfini ötre yaparak” yani -dU biçiminde söylediklerine, bunun ise kuraldan büsbütün uzak bir kullanım olduğuna işaret etmektedir (DLT: 504; CTD II: 219; DLTt III: 139).

	TÜRK	OĞUZ VD.	ARGU
	-dI	-dA	-dU
“gittim”	<i>bardım</i>	<i>bardam</i>	<i>bardum</i> [504]
“geldim”			<i>käldüm</i> [504]

Geçmiş zaman ekinin ünlüsü Orhon Türkçesinde -d (I/U) biçimindedir: *sülä-dim*, *yabrit-dım*, *ötün-tüm*, *bir-timiz*, *sünüş-dümüz* vb. (TEKİN 2000: 183-184;

GABAIN 1988: 80). Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak Türkçesi eserlerinde *-di/-du/-ti/-tu* biçimlerindedir (HACIEMİNOĞLU 1996: 184; ATA 2002: 73; ECKMANN 1988: 120; KARAMANLIOĞLU 1994: 120). Eski Anadolu Türkçesinde ise ekin ünsüzü daima ötümlü olarak *-di/-du* yazılmaktadır (GÜLSEVİN-BOZ 2004: 122-123). Ancak geçmiş zaman ekinin ünlüsü Kâşgarlı'nın Oğuzcada belirttiği *-da* biçiminde tarihî sahada görülmemektedir. Modern sahada görülen geçmiş zaman eki, tarihî sahada olduğu gibi, ötümlü ötümsüz olarak *-di, -du* biçimleriyle görülmekte, ancak */a/* ünlüsü ile bulunmamaktadır (TENİŞEV 1988: 373-374). Dîvân'daki bu durumun bir örnekte bulunması ve tarihî-modern sahada tanıklanamaması nedeniyle, bu ekle ilgili kayda şüpheyle bakmak gerekir.

3.6.2. EKLERİN ÜNSÜZLERİNDE DEĞİŞKELER

3.6.2.1. Edilgenlik Ekinde */n/ ~ /l/* :

Kâşgarlı, lehçe kaydı vermeksizin, edilgen fiil yapımının, fiilin emir şeklinin üzerine “lam harfinin eklenmesiyle” yani *-lxl* olarak ve “lam yerine nun eklenerek” *-lxn* biçimlerinde iki değişkesinden bahsetmiş, şu örnekleri vermiştir (DLT: 594-5; CTD II: 325; DLTt III: 344).

ANLAMI	ASIL	VARYANT
	-n	-l
“adam ağırlandı”,	<i>är ağırlandı</i>	<i>är ağırlaldı</i> [594-5]
“at bağışlandı”.	<i>at bağışlandı</i>	<i>at bağışlaldı</i> [594]
“kitap okundu”	<i>bitig okındı</i>	<i>bitig oğıldı</i> [110]

3.6.22. Ettirgenlik Eklerinde /r/ ~ /z/ :

Kâşgarlı /z/ sesinin fiillerde iki görevi olduğunu belirtmiştir: 1) fiili geçişli hâle getirir. Bu kurala uygun olmayan istisnai bir kullanımdır. 2) yalın fiiller meydana getirir.

1) Fiilin geçişli hâle getirilmesi yani ettirgen duruma sokulmasında /z/'nin kullanımı istisnaî bir durumdur. Kâşgarlı, bazen fiillerdeki söz içindeki /r/'lerin /z/'ye çevrilerek iki biçimde de söylendiğini, fakat kuralın /r/ ile olduğunu, /z/ ile fiilin ettirgen yapılamayacağını belirtmektedir. Dîvân'da /z/'li kullanımın bazen Oğuzlar tarafından yapıldığı bildirilmiştir (DLT: 312; CTD II: 9; DLTt II: 87). Ancak Kâşgarlı'nın /z/'li verdiği sözcüklerin /r/'li biçimleri Dîvân'da yoktur.

tapuz- : tabuzguḡ tapızdı (tapuzdı) “bilmece sordu”

tutuz- : män aḡār sōz tutuzdum “ben ona uyulması gereken bir söz söyledim”

tamuz- : , är sūw tamuzdı “adam suyu damlattı”

kōdāz- : ol maḡa kōdāzdi “o bana birşeyler sakladı”

2) /z/'nin yalın fiillerde kullanımı ise Dîvân'da bazı örneklerde görülmektedir. Ancak bu durum bir r > z değişimi ya da r = z denkliği olarak değil, aynı köke farklı eklerin getirilmesi olarak düşünülmelidir. Bu fiiller şunlardır:

körün- “görünmek” <*kō-r-ün- (EDPT: 746a) ~ *közün-* (Argu) “görünmek” [345] <közün- <*kō-z-ün- (EDPT: 762a),

ḡuzıt- “kurutmak” [418] <*ḡuzıt- (EDPT: 681b) ~ *ḡurıt-* “kurutmak” [418] <*ḡurıt- (EDPT: 649b).

-dUr ~ -dUz Değişkeleri : Kâşgarlı, -dUr ettirgenlik ekindeki /r/'nin kimi zaman Oğuzlar tarafından /z/ yapıldığını, fakat Oğuzcadaki bu söyleyişin kurala uygun olmadığını belirtmiştir. Tarihî ve modern Oğuz sahasında ise -dUr ettirgenlik ekinin -dUz biçimi bulunmamaktadır (bkz. RÄSÄNEN 1957: 158-159). Oğuzların ettirgenlik ekini -dUz şeklinde söylediği Dîvân'daki örnekler şunlardır:

	TÜRKLER	OĞUZLAR
--	---------	---------

	-dUr-	-dUz
“aldırmak, çaldırmak”	aldur- [312]	alduz-
“o, malı aldırdı, çaldırdı”		ol tawār alduzdı [312]
“bildirmek”	biltür- [354-5]	bildüz-

3.6.23. Geçmiş Zaman Fiil Çekimi 2. Teklik Kişi Ekinde /ŋ/ ~ /g/

Kâşgarlı Türkçedeki geçmiş zaman fiil çekiminin teklik 1. -dIm, 2. -dIŋ, 3. -dI ekleriyle yapıldığını, Argularda ise teklik 1. ve 3. kişiler Karahanlı Türkçesi ile aynı biçimdeyken, teklik 2. kişi ekinin -dIg şeklinde farklılaştığını belirtmektedir. Ancak doğru olanının “genizden gelen kef ile” yani -dIŋ biçiminde söylenmesi olduğunu; Argulardaki “ğayın ile” yani -dIg biçiminde söylemenin yakışsız olduğunu ifade etmektedir (DLT: 350; CTD II: 46; DLTt II: 167).

	TÜRKÇE	ARGU LEHÇESİ	
Teklik 1	tapındım	tapındım	
Teklik 2	tapındıŋ	tapındug kaçurduŋ	“tapındın” “kaçırdın”
Teklik 3	tapındı	tapındı	

Dīvān’da bu değişimin bütün fiillerde geçerli olduğu söylenerek, Argulara ait *sän anı kaçurduŋ* “sen onu kaçırdın” örneği de eklenmiştir. Kâşgarlı’nın Argu lehçesindeki bu kaydı eskicil bir özelliğe de işaret etmesi bakımından önemlidir. Orhon Türkçesi eserlerinden Kök Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçmiş zaman teklik 2. kişi eki -DXg biçimindedir: *ädgü eliŋä kântü yanıl-tıg yablak kigür-tüg* “iyi devletine kendin ihanet ettin ve nifak soktun”, *kop anta alkın-tıg arıl-tıg* “oralarda hep mahvoldun ve tükendin”, *ilgärü barıgma bar-dıg kurıgaru barıgma bar-dıg* “Doğuya gidenleriniz (doğuya) gittiniz, batıya gidenleriniz (batıya) gittiniz” (bkz. TEKİN 2000: 184). VIII. yüzyıl Türkçesinde olan bu özellik, XI. yüzyıl Argu lehçesinde devam etmiş ve Kâşgarlı bunu yazıya geçirmiştir.

3.6.24. Ad Durum Eklerinde /k/ ~ /g/

Eski Türkçe yönelme durumu eki başlıca +kA ve bunun yanı sıra en eski bir değişkesi olarak +gA ve diğer biçimleri Eski Türkçe metinlerinde bulunmaktadır. Yönelme ekindeki kuralsızlıklar 1. ve 2. kişi iyelik eklerinden sonra görülmektedir. Doerfer, Eski Türkçe döneminde yönelme durumu ekinin +gA biçiminde, ötümlü söylendiği ve /k, g/ için özel bir işaret bulunmadığı yönünde bir varsayımda bulunmaktadır. Ona göre hem sadece yönelme durumunda hem de iyelik durumunda bu ek aynıdır. Erdal ise Eski Türkçedeki yönelme durumu ekini Yenisey Yazıtlarında +k₁A/+k₂A olarak, iki istisna dışında, iki söyleyişte ele almaktadır. Mani yazısında da hem kalın hem de ince olarak /k/ ve /g/ ünsüzleri yönelme durumunda ayırılmamıştır: *üdgä, ätkä kanga, adaka tägi kanka irinjä örgänip* vb. Karahanlı Türkçesinde yönelme durumundaki /k/ ve /g/ sesleri ön damaksıllarda ayırılmamışken, art damaksıllarda, *kağ* ve *ğayın* ile, ayırılmaktadır. Bu da Doerfer'in varsayımını haksız çıkarmaktadır. Belki Doerfer'in tezi, Proto-Oğuz, Bulgar-Çuvaş ve Orta Türkçedeki +gA yönelme eki için geçerli olabilir. Kâşgarlı'nın Arguların yönelme durumunu +kA olarak söylediklerini belirtmesi, Orta Türkçede bu ekin +gA olarak söylendiğini düşündürmektedir (ERDAL 2004: 9, 171-173). Orhon Türkçesinde ek genellikle +kA eki ile kurulmakta, bazı durumlarda (kişi iyelik eklerinden sonra) +A ve +ηA olabilmektedir. *Atığı+ka, taş+ka, çorak+ka, äb+kä, tabğaç bodun+ka* vb. (TEKİN 2000: 111). Uygur Türkçesinde +kA yönelme durumu eki, geldiği sözcük içerisinde bir takım kısaltmaları da beraberinde getirmiştir: *kiçikä < kiçig+kä, adaka < adak+ka, oruka < oruk+ka* gibi (ERDAL 2004: 112). Karahanlı Türkçesinde yönelme durumu eki +kA, +gA ve bazen de +A olarak görülmektedir (HACIEMİNOĞLU 1996: 30).

Modern Türk lehçeleri içerisinde yönelme durumu ekini yalnızca Halaççada +kA biçiminde bulmaktayız (ERDAL 2004: 171).

Her ne kadar Karahanlı Türkçesi metinlerinde yönelme durumu ekini +kA/+gA olarak iki sesletimde bulsak da, Kâşgarlı'nın açıklamasından o dönem Türkçesinde ekin ötümlü olarak +gA biçiminde söylendiğini, Arguların ise ötümsüz olarak +kA biçiminde söyleyerek, diğer Türklere ayrıldıklarını anlamaktayız.

Kâşgarlı *ka* için “*lām al-iḍāfa anlamında da kullanılan, ilā anlamında mefulu bih edati*” demekte ve Argu lehçesinde kullanıldığını açıklamaktadır. Ayrıca şu örnekleri de vermektedir:

atāmka bērdim yarmāk “babama para verdim” (DLT: 537; CTD II: 259; DLTt III: 212).

anāmka tawār bērdim “anneme mal verdim” (DLT: 538; CTD II: 259; DLTt III: 212).

atamka sōz aydım “babama söz söyledim” (DLT: 538; CTD II: 259; DLTt III: 212).

3.6.25. Ettirgenlik ekinde /-t-/ ~ /-d-/

Ettirgenlik ekinde ek başında d>t ötümsüzleşmesi: Eski Türkçeden itibaren -DUR ettirgenlik eki ötümlü ve ötümsüz ünsüzlerin yanında oluşuna göre /t/’li ya da /d/’li olabilmektedir (bkz. RÄSÄNEN 1957: 158). Ancak Kâşgarlı, -dUr ettirgenlik ekinin Türkler arasında -tUr ve -dUr olarak iki biçimde olduğunu kaydederek bir lehçe özelliği olduğunu belirtmiştir. Ona göre asıl olan bu ekin /d/’li söylenmesidir ve bu ekteki /t/, /d/’den değişmiştir (DLT: 354; CTD II: 49; DLTt II: 174). Dīvān’daki örneklerde *kältür-* için Oğuzca kaydı düşülmüş, diğer -tUr biçimindeki örneklerde ise lehçe adı zikredilmemiştir. Ancak Kâşgarlı, eserinin başka yerinde Oğuzcada kimi zaman /d/’lerin /t/; /t/’lerin de /d/ olduğundan bahsetmiştir (DLT: 26; CTD I: 85; DLTt I: 30). Buna dayanarak /d/’li biçimin Türkçe (Karahanlı Türkçesi), /t/’li biçimin Oğuzca olduğu da düşünülebilir.

	TÜRKLER	OĞUZLAR	
	-dUr-	-tUr	
	<i>ḳandur-</i> [362]	<i>ḳantur-</i>	< <i>kantur-</i> (EDPT: 636a)
“o, beni suya kandırdı”		<i>ol mini suwḳa</i>	

		<i>ķanturđı</i>	
	<i>täldür-</i> [354]	<i>tältür-</i>	< <i>tältür-</i> (EDPT: 494b)
“getirmek”	<i>käldür-</i> [364]	<i>kältür-</i>	< <i>kältür-</i> (EDPT: 716b)

3.6.2.6. /g/ SESİNİN DÜŞMESİ:

3.6.2.6.1. Fiilden İsim Yapma Ekinde /g/ > Ø :

Kâşgarlı Rum ülkesinden Çin’e dek olan Oğuzlarla beraber göçebelerin (birkaç yerde Oğuz ve Kıpçakların) sözcüklerin içinde bulunan *ğayın* ya da *kefi* sadelik ve kolaylık sağlama amacıyla düşürdüklerini belirtilmiştir (DLT: 262; CTD I: 385; DLTt I: 525). Eski Oğuz metinlerinde ve modern Oğuz lehçelerinde hece başında ve söz içinde /ğ/, /g/’nin düşmesi düzenli bir Oğuz lehçesi özelliğidir. Bazı örneklerde Kâşgarlı’nın Kıpçakçada da bu ses olayını söylemesi ise, Oğuz ve Kıpçakların yakın coğrafyalarda kimi zaman iç içe yaşamalarından dolayı, Oğuzcanın Kıpçakçaya etkisini göstermektedir.

	TÜRK	OĞUZ-KIPÇAK
<*buş-ğak (EDPT: 379a) “sıkıntılı”	[190]	<i>buşak</i> (Oğuz vd.)
<*toğgur- (EDPT: 454a) “doyurmak”	<i>toğgur-</i> [307]	<i>toğur-</i> <i>män anı toğurdum</i> (lehçe kaydı yok)
“doyuran”	<i>tođgurğän</i> [258]	<i>tođurğän</i> (lehçe kaydı yok)
<*tınçī- (EDPT: 516b), “bozulmak, kokuşmak”	<i>tançğa-</i> [577]	<i>tança-</i>

Kâşgarlı’nın Oğuz ve Kıpçak lehçeleri için verdiği bu bilgiye rağmen, /g, ğ/ sesinin korunduğu Oğuzca ve Kıpçakça örnekler Dīvān’da bulunmaktadır. Bu durum bu ses olayının bu lehçelerde görüldüğünü, ancak henüz düzenli hâle gelmediğini

düşündürmektedir. Ek başı /G/'nin korunduğu örnekler şunlardır: *satğa-* “1. kesişmek, 2. ödeşmek, karşılamak”, *satğaş-* “ödeşmek, sayışmak, hesabı kapatmak”.

3.6.2.6.2. -GAn sıfat-fiil ekinde /G/ > Ø :

Kâşgarlı, Oğuzlarla Kıpçakların işin devam ettiğini belirten sıfat-fiil eklerinde birbirlerine uyararak ek başındaki (ğayınları) /ğ/'ları attığını belirtmektedir (DLT: 28; CTD I: 86; DLTt I: 33). Dîvân'ın başka bir yerinde ise “Rum ülkesinden Çin'e kadar olan Oğuzlarla göçebeler”, işin devam ettiğini gösteren sıfat-fiil eklerindeki /k/ ve /ğ/'yı (kaf ve ğayın'ı) kolaylık amacıyla attıklarını söylemektedir (DLT: 262; CTD I: 385; DLTt I: 525).

ANLAMI	TÜRKLER	OĞUZLAR/KIPÇAKLAR
	-GAn	-An
“o kimse daima evine gidendir”	<i>ol äwkä barġān ol</i> [28]	<i>baran ol</i>
	<i>ol er kulını urġān ol</i> [28]	<i>uran</i>
“daima uyarar”	<i>odġurġān</i> [394]	
“daima doyuran”	<i>toġurġān</i> [394]	
“daima gülümseyen adam”	<i>külsirġān är</i> [394]	
“çok geviş getiren deve”	<i>käwşāngān tewe</i> [394]	

3.6.2.6.3. Fiilden Fiil Yapma Ekinde /G/ > Ø:

-sA ~ -IGsA- fiilden fiil yapım ekinde /g/ > Ø : Kâşgarlı, fiillerde bir şeyi istemek dilemek anlamı verileceği zaman akıcı ünsüzlerden sonra -IGsA ekinin (kef, sin, elif) getirildiğini ve bunun bazı lehçelerde -sA'lı değişkesinin olduğunu belirtmektedir (DLT: 569; CTD II: 296; DLTt III: 284).

ANLAMI	TÜRKLER	DİĞER
“ben sana gelmek istedim”	<i>mān saña käligsādim</i>	<i>kälsā-</i> [569]
“ben onu göresidim, görmek	<i>körüksā-</i>	<i>körsā-</i> [569]

istedim”		<i>mān anı körsādim</i>
“o, ona köpeğini saldırttı, kışkırttı”	<i>(ol aṅar it tütürdü) tütürdü</i>	<i>tütgürdü [306]</i>

3.6.2.7. GENİŞ ZAMAN EKİNDE HECE YUTUMU

Türklerce geniş zamanda şeklinde ifade edilen *tur-* fiili, Oğuzlarca dilde kolaylama yapılarak, emir şeklinde olduğu gibi, *tur* olarak; ikinci re atılıp söylenir. Kâşgarlı’ya göre bu durum kurala uymamaktadır. Sözcüğün kökünde re harfi yoksa, Oğuzlar da diğer Türkler gibi geniş zamanda ikinci re’yi düşürmezler. Örneğin *kälir* “gelir”, *külär* “güler” şeklinde olduğu gibi, geniş zaman 3. teklik kişi bütün Türklerde aynı söylenir (DLT: 283; CTD I: 404; DLTt II: 34).

Bunun dışında, geniş zamanda Oğuzlar /r/ ile birlikte bazı sesleri düşürerek söylerler. Kâşgarlı’ya göre Oğuzların tuttuğu yol, kural değilse de kolaylık sağlamaktadır. Olumsuzunda ise Oğuzlarla öbür Türkler arasında ayrılık yoktur: *ol barmās* “o gitmez” ve *mān barmās mān* “ben gitmem” denir. Çoğul biçiminde de -lar eklenerek *olār barmāslār* “onlar gitmez”, *bulār barmāslār* “bunlar gitmezler”, *biz barmās miz* “biz gitmeyiz” (DLT: 300-1; CTD I: 414; DLTt II: 64).

	TÜRKLER	OĞUZLAR
“o, ayağa kalkar” 283	<i>ol yoḳāru turur</i>	<i>[ol yoḳāru] tur</i>
“giderim”	<i>[mān] barīr mān</i>	<i>mān baran</i>
“ben kalkarım”	<i>[mān turūr mān]</i>	<i>mān turan</i>
“ben yayı kurarım”	<i>[mān ya] ḳurar mān</i>	<i>mān ya ḳuran</i>

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

BİÇİM BİLGİSİ BAKIMINDAN XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ:

Bilindiği gibi lehçe ayrımları, en çok sözcük ve sesbilim alanında görülmektedir. Büküm ve sözdiziminde ise lehçeler arasında pek az farka rastlanmaktadır (bkz. AKSAN 2003: 145). Dīvān'da da lehçe ayrımları en çok söz varlığı ve sesbilim alanlarında bulunmakta, söz diziminde hiçbir ayırım görülmemektedir. Biçim bilgisindeki lehçe ayrımları ise sıfat-fiil eklerinde, yapım eklerinde ve zaman eklerinde az sayıda bulunan varyantlaşmalar şeklindedir.

4.1. SIFAT-FİİL EKLERİNDE LEHÇELERARASI DEĞİŞKELER:

Kâşgarlı, fiilden türetilen sıfatlarda yani sıfat-fiillerde Türklerin aynı yolu tuttuklarını ve birleştiklerini belirtmektedir. Kimi zaman sıfat-fiillerde farklılıklar olsa da bunların kurallı bir biçimde lehçelerde seyrettiğini ifade etmektedir (DLT: 290-1; CTD I: 408; DLTt II: 46). Dīvān'da sıfat-fiiller arasında gösterilen ayrılıklar şunlardır:

4.1.1. -GULXk ~ -IGsAk ~ -IGsI Ekli Sıfat-Fiiller:

Kâşgarlı, Hakaniye Türkçesindeki -GULUk gelecek zaman sıfat-fiil ekinin;

1. Birinin (gizli) bir işi yapması gerektiğinin ifade edildiğinde,
2. Failin, o işi yapmayı kurduğu, azmettiği, niyetlendiği ifade edileceğinde kullanılan iki işlevini nakletmektedir.

Oğuzlar (bir yerde Oğuzlar ve Kıpçaklar) ise “buradaki lam harfini sin’e çevirirler” diyerek, kullanılan eklerde Türkler ile Oğuzların arasında fark olduğunu belirtmiştir. Kâşgarlı Eski Türkçe -GULXk sıfat-fiil ekinin Oğuzlarda -IGsAk ve -IGsI olduğu yönünde örnekler sıralamıştır. Ancak bu farkın Oğuzların tamamı için söz konusu olmadığı, Oğuzların bir kısmının Türklerden ayrılırken, bir kısmının Türklerle aynı söyleyişte oldukları belirtilmiştir. Bu türden sıfat-fiillerin, emir kipi

üzerine *-GULXk*, *-IgsAk* ve *-IgsI* eklerinin ilave edilerek kurulduğu da ifade edilmiştir (DLT: 582, 414; CTD II: 311, 112; DLTt III: 314, II: 296).

Eski Türkçede iş, oluş ve eylem bildiren *-gULUk* gelecek zaman ve gereklilik sıfat-fiil eki, *-gU* sıfat-fiil ekinin üzerine *+lXk* yapım ekinin getirilmesiyle genişletilmiş bir yapıdır ve en eski metinlerden itibaren yaygın olarak kullanılmıştır (HACIEMİNOĞLU 1996: 169; TEKİN 2000: 167). Orhon Yazıtlarında *yuyka kalın bolsar topulguluk alp ärmiş, yinçgä yoğan bolsar üzgülik alp ärmiş* “Yufka kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş” (T 13-14) şeklinde geçmektedir. Erdal’a göre, Runik yazıda *-GU* eki sadece bir iki sözcükte bulunurken, *-gULXk* bir atasözünde iki kez geçmektedir. Bu nedenle *-GULXk* yapısı Türkçenin daha eski dönemlerinden kalan bir ek öbeği olmalıdır (ERDAL 2004: 13). Erdal, Eski Türkçe dönemi kaynaklarının tümünde geçen *-gULXk* yapısını, niyet, tasarı, beklenti, ümit ifadesi taşıdığı için “tasarlama sıfat-fiilleri” (İng. Projection Participles) içerisinde ele almaktadır (ERDAL 2004: 301-303). *Uzatmağu* (BT V 908), *kılmağu kılınç, tünlä küntüz saşınmağu saşınıp* (LeCoqChuast s. 27-8’ten ERDAL 2004: 303) *Küsüşüm ol ötüngülük tolp yertinçüg yarotdaçıka* (Suv 372,12’ten ERDAL 2004: 414). *Bodisavatnıy taloy ögüz içintä ingülük üçünç küzäd üdtä* (MaitrH XV 6r24’ten ERDAL 2004: 442), *ol tınlıglar kälgülük üdintä* (Suv 19,19’ten ERDAL 2004: 442). *Tınlıglarığ ütläyü äriğläyü alp kütğarguluk üçün* (DKPAMPb 115’ten ERDAL 2004: 484). Ek, Kutadgu Bilig’de *ğara kılkı ol bu yırağ turğuluk* (KB-2078) cümlesinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinde de *-GULXk* yapısı sıfat oluşturmada tanıklanmaktadır. *Keygülük* “giymeklik, giyecek”, *yegülük* “yemeklik, yiyecek”, *kılguluk* iş “yapılacak iş”, *keçälär şäm’ğa ihtiyāç bolğuluk iş bolsa* (B 290b:14’ten ECKMANN 1988: 103). Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde çok yaygın olan *-GULXk* gelecek zaman ve gereklilik sıfat-fiil eki, daha sonraki dönemlerde çoğunlukla *-GU* gelecek zaman ve gereklilik sıfat-fiil eki olarak gözlenmiştir (bkz. ATA 2002: 89; KARAMANLIOĞLU 1994: 38; GÜLSEVİN-BOZ 2004: 158). *-GU* sıfat-fiil ekinin *+lUK* ile genişlemiş biçimi daha çok Doğu Türkçesi sahasında gözlemlenmiş; Batı Türkçesi sahasında *-GULUK* yapısına rastlanmamıştır (ERASLAN 1980: 27). *-GULUk* eki, **-GU-luk*, *-GULI*, *-GILI*, *-GILA* > *-GIL* biçimlerinde modern Türk lehçelerinde gelişme göstermiştir (TENİŞEV 1988: 342-343).

Kâşgarlı Mahmud'un *-GULuk* sıfat-fiil ekinin Oğuzca ve Kıpçakçadaki alternatifi olarak verdiği *-IgsAk* ve *-IgsI* ekleri ise tarihî sahada ilk olarak Kâşgarlı'nın kaydında tanıklanmaktadır.

Kâşgarlı, Oğuzca (ve belki de Kıpçakça) ve Karahanlı Türkçesi arasında bu ekin kullanılışındaki farkları şu örneklerde göstermiştir:

ANLAMI	TÜRKLER	OĞUZLAR/KIPÇAKLAR
	-GULuk	-IGsAk/-IGsI
“onun acele ettirmek hakkıydı”	<i>ol tawratguluḡ ol</i>	<i>ol tawratıḡsaḡ ärdi /ol tawratıḡsı ärdi</i>
“onun hareket ettirmek hakkıydı (onu hareket ettirmeliydi” [443].	<i>ol täprätgülik ärdi</i>	<i>täprätıḡsäḡ ärdi /täprätıḡsı ärdi</i>
“onun çiftçilik etmek hakkıdır / çiftçilik etmelidir/ niyetindedir”	<i>ol tarıḡ tarıḡguluḡ ol</i>	
“at gözetmek onun hakkıdır/ azmindedir/gözetmek niyetindedir [425].	<i>ol at közätgülik ol</i>	
“o adam eve varmakta haklı idi (o, eve gitmeli)”	<i>ol äwgä barḡguluḡ ärdi</i>	
“o yiḡit bize gelmekte haklı idi / gelmeliydi”	<i>ol yigit bizge kälgülik ärdi</i>	
“gitmek adamın hakkıydı / gitme niyetindedir	<i>ol barḡguluḡ ärdi</i>	<i>ol munda barıḡsaḡ ärdi</i>
“o, burada kalmalıydı/ kalmak hakkı idi”	<i>ol munda turḡguluḡ ärdi</i>	<i>ol munda turuḡsaḡ ärdi</i>
“onun et doğramak hakkı idi /doḡramalıydı”	<i>ol ät toḡraḡguluḡ ärdi</i>	<i>ol ät toḡrāḡsaḡ ärdi</i>
“onun sana uğramak hakkı idi /uḡramalıydı”	<i>ol saḡa uḡrāḡguluḡ ärdi</i>	<i>ol saḡa uḡrāḡsaḡ ärdi</i>
“onun almak hakkıydı /almalıydı/almak niyetindeydi”,	<i>ol tutḡguluḡ ärdi</i>	<i>ol anı tutuḡsaḡ ärdi</i>
“onun satmak hakkıydı /satmalıydı/ satmak niyetindeydi”	<i>ol satḡguluḡ turur</i>	<i>ol anı satıḡsaḡ ärdi</i>

Oğuzlardaki -IGsAk sıfat-fiil ekinin olumsuz biçimi *tägül* ile yapılmaktadır: *ol mundın bariğsağ tägül* “o buradan bir yere gitmeyecek, gitmeye niyeti yok” (DLT: 296; CTD I: 411; DLTt II: 56).

4.1.2. – gU ~ -AsI Ekli Sıfat-Fiiller:

Kâşgarlı, zaman, yer ve eşya-alet adlarının Çiğil, Yağma, Tuhsı, Argu ve yukarı Çin’e kadar uzanan Uygur lehçelerinde yani Türkçede emir kipine “gayın vav; kaf vav veya kef vav getirilerek” yani -GU ekiyle yapıldığını ifade etmiştir (DLT: 302; CTD I: 415; DLTt II: 66). Türkçede zaman, alet ve yer adları yapmakta kullanılan -GU sıfat-fiil ekinin Oğuzcada (bir yerde Oğuz, Peçenek, Kıpçak ve Bulgar lehçelerinde) emir kipine “sin vav ye getirilerek” yani -AsI şeklinde yapıldığı ifade edilmiştir. Türk lehçelerinde bir sözcüğün sonuna *öd* ya da *uğur* getirilerek zaman ismi; *yēr* getirilerek mekan ismi; *nāñ* getirilerek de alet ismi yapıldığı belirtilmiştir (DLT: 28; CTD I: 86; DLTt I: 33).

	ZAMAN	YER	EŞYA-ALET
Türkçe (Karahanlı Türkçesi)	-GU + <i>öd</i> / <i>uğur</i>	-GU + <i>yēr</i>	-GU + <i>nāñ</i>
Oğuz lehçesi	-AsI+ <i>öd</i> / <i>uğur</i>	-AsI+ <i>yēr</i>	-AsI+ <i>nāñ</i>

Eski Türkçede zaman çekiminde kullanılan -GU eki, Karahanlı Türkçesi metinlerinde genellikle gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmış ve bu ekle yapılan sözcükler sıfat tamlamaları içinde sıfat olarak görev almıştır. *nāçā kıлмағu iş ärürsä kälür* (KB-2101), *yormaғu söz sözläsä sän uçuz* (KB-3828) (HACIEMİNOĞLU 1996: 168). Köktürkçede -GU eki fiil ve fail adı yapmaktadır: *küräğü* “kaçak olmak, yönetilmez olmak”, *kor(ı)gu* “muhafız” (KT D 23, BK D 19, BK D 41’den TEKİN 2000: 91). Brahmi ve Tibet yazılı Uygur eserlerinde -GU ekinin ünlüsü -o/-ö olarak da karşımıza çıkmaktadır: *öl-gö+s[in]tä* (ERDAL 2004: 90). Eski Türkçe dönemi kaynaklarında geçen -gU yapısı da -GULXk sıfat-fiil ekinde olduğu gibi, niyet, tasarı, beklenti, ümit ifadesi taşıyan “tasarlama sıfat-fiil ekleri” (İng. Projection Participles) içerisinde (ERDAL 2004: 301-303). Ancak Runik yazıda -GU eki sadece bir iki

sözcükte, *-gUlXk* bir atasözünde iki kez geçmektedir. Bu nedenle *-GUlXk* yapısı Türkçenin daha eski dönemlerinden kalan bir ekken, *-gU* eki daha sonraları gelişen bir ektir denebilir (ERDAL 2004: 13). *awın-ğu+ta awın-ğu* “çok eğlenceli” (Maitr 26A r6’dan ERDAL 2004: 151). Karahanlı dönemi de dâhil olmak üzere Eski Türkçede *-GU* *täg* yapısında da bu eki görmekteyiz: *ögrünçü[ümüz] tükäti sözlägü täg ärmäs* “işimiz söyleyemeyecek kadar çoktur, söylemekle bitmez” (TT II,1 55’ten ERDAL 2004: 260); *yetgü täg kälir oğlanıg* (BT XIII 2,44’ten ERDAL 2004: 277). Çağatay Türkçesinde de gelecek ve gereklilik ifade eden *-ğu/-gü* sıfat-fiil eki, bu dönem eserlerinde ayrıca ötümsüz ünsüzlerden sonra *-ku/-kü* olarak değişme göstermiştir: *yıglağu* “ağlama isteği”, *uruşğu* “vuruşma isteği”, *etkü* “etme, yapma isteği” vb. Ek, Çağatay Türkçesinden önceki edebî eserlerde sıkça, bu dönemde ise nispeten daha az kullanılmıştır (ECKMANN 1988: 102).

Dīvān’dan önce karşılaşılmayan *-AsI* sıfat-fiil eki, ilk olarak Kâşgarlı’da görülmüştür (bkz. DLT: 28, 303, 426, 443; CTD I: 85, 415, II: 124, 145). Daha sonra Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yaygın olarak kullanılan *-AsI* eki, Oğuz-Türkmen, Kıpçak gruplarında da gelecek zaman ifadesiyle dikkat çekmektedir (ERASLAN 1980: 35). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ikinci derece işlek olan *-AsI* eki, gelecek zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil ekidir: *bir asıl-ası görmedüm asla benüm bigi, üç gün oldı lokmamuz yok yiy-esi* vb. gibi (ŞAHİN 2003: 68).

4.1.2.1. Yer ifadesi için Türkçede *-GU + yēr*, Oğuzcada *-AsI + yēr* yapısı kullanılmaktadır. Kutadgu Bilig’de de aynı yapıyı görmekteyiz: *irip kitgü yirde bolur mu bekiñ* (KB-697), *ķutulģu yirim yok tiriğlik bulup* (KB-1096) (HACIEMİNOĞLU 1996: 168). Dīvān’da *-GU* ve *-AsI* sıfat-fiil eklerinin Oğuzlar ve Türkler arasında aynı işlevde kullanıldığı örnekler şunlardır:

ANLAMI	TÜRKLER	OĞUZLAR /VD
	<i>-GU</i>	<i>-AsI</i>
“gidilecek yer”	<i>barģu yēr</i> [28]	<i>barası yēr</i>
“tepretilecek yer	<i>täprätgü yēr</i> [443]	<i>täprätäsi yēr</i>
buğday arıtacak (ayıklayacak) yer	<i>tariğ aritģu yēr</i> [426]	<i>tariğ aritäsı yēr</i>
“bu, duracak (durulacak) yer	<i>bu turģu yēr ärmäs</i> [303]	<i>bu turäsı yēr tägöl</i>

değil”		
--------	--	--

4.1.2.2. Zaman ifadesi için Türkçede *-GU + öd/ uğur*, Oğuzcada ise *-Asl + öd/ uğur* yapısı kullanılmaktadır. Kutadgu Bilig’de de (KB-510) aynı yapıyı görmekteyiz: *ıayü küñ körüñgü kaçan kälsü öz* (HACIEMİNOĞLU 1996: 168). Dīvān’daki aynı yapıdaki örnekler şunlardır:

ANLAMI	TÜRKLER	OĞUZLAR /VD
	<i>-GU</i>	<i>-Asl</i>
“duracak yer”	<i>turğu uğur</i> [28]	<i>turası uğur</i>
“tepretilecek zaman”	<i>täprätgü uğur</i> [443-4]	<i>täprätäsi uğur</i>
“buğday temizleyecek vakit (buğday ayıklayacak zaman)”	<i>tariğ aritğu uğur</i> [426]	<i>tariğ aritäsı uğur</i>
“bu, yay kuracak zaman değil”	<i>bu ya kırğu uğur ärmäs</i> [303]	<i>bu ya kıräsı uğur tägül</i>
“onun eve girme zamanıdır (bu eve girme zamanıdır)”	<i>bu äwkä kirgü öd ol</i> [303]	
“bu, dağa çıkacak zaman değildir”	<i>bu täğ ağıku uğur ärmäs</i> [303]	<i>bu täğ ağısı uğur tägül</i>

4.1.2.3. Eşya-Alet Adları için Türkçede *-GU + nāñ/vd.*, Oğuzcada ise *-Asl + nāñ/vd.* yapısı kullanılmaktadır. Kutadgu Bilig’de de (KB-1205) aynı yapıyı görmekteyiz: *nälük tirdiñ ärdi bu kalğu nāñiñ* (HACIEMİNOĞLU 1996: 168).

ANLAMI	TÜRKLER	OĞUZLAR /VD
	<i>-GU</i>	<i>-Asl</i>
“kıvrılacak ip”	<i>tawratğu yip</i> [443]	<i>tawratäsı yip</i>
“tepretilecek nesne”	<i>täprätgü nāñ</i> [443]	<i>täprätäsi nāñ</i> [444]
“(buğday ayıklamakta kullanılan nesne) arıtacak nesne”	<i>tariğ aritğu nāñ</i> [426]	<i>tariğ aritäsı nāñ</i>

“kendisiyle yenilecek nesne, (tabak)”	<i>yēgü nāḡ</i> [304]	<i>yeyāsi nāḡ</i>
“ağaç biçecek nesne (ağaç kesmeye yarayan bir şey, bıçkı)”	<i>yıḡaç bıçḡu nāḡ</i> [304]	<i>yıḡāç bıçāsı nāḡ</i> [11, 304]
“odun kesecek balta (odun kesmekte kullanılan balta)”		<i>otuḡ kāsāsi baldu</i> [11]

Dīvān’daki *-gU* ve *-AsI* sıfat-fiil eklerinin doğrudan ad oluşturdukları da görülmektedir. Kâşgarlı bunu “fillerin bu çeşidi, isim yerinde yürür; çünkü ona bitişiktir, muzaftır” şeklinde açıklamıştır (DLT-A I:I 67-9; CTD I: 415).

ANLAMI	TÜRKLER	OĞUZLAR /VD
	<i>-GU</i>	<i>-AsI</i>
“senin gitmen ne zaman”	<i>sānig barḡūḡ kaçān</i> [303]	<i>sānig barāsıḡ kaçān</i>
“benim gitmem yaklaştı”	<i>mānig barḡūm yaḡtı</i> [303]	<i>mānig barāsım {yaḡtı}</i>
“vurmakta kullanılan alet”	<i>urḡu</i> [304]	
“kan alınan alet”	<i>sorḡu</i> [304]	
“onun bize gelme zamanı oldu”	<i>ol bizkā kālḡü boldı</i> [302-303]	<i>ol bizkā kālāsi boldı</i>

4.1.3. *-gAn* ~ *-Ak* Ekli Sıfat-Fiiller:

Kâşgarlı, Türkçede *-gAn* sıfat-fiil ekinin bir eylemin sürekliliğini, devamlılığını ve alışkanlık bildirdiğini belirtmiştir. Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde ise çoğunlukla sondaki “nun’un *ḡaf*” olarak yani *-Ak* şeklinde söylendiği ifade edilmiştir. Hece başında bulunan /g/’lerin Oğuzcada düşürülerek söylendiği pek çok defa Dīvān’da söylenmiştir. *-Ak* sıfat-fiil ekinde de (*-Ak* < *-gAk*) bu ses olayı gözlenmektedir. Dīvān’da bir örnekte *-gAn* ve *-Ak* sıfat-fiil eklerinin lehçeler arasında değişkenliği kayıtlıdır (DLT: 88; CTD I: 170; DLTt I: 154).

buşğān (Türk) [88] ~ *buşak* (Oğuz, Kıpçak) [190] “çabuk sinirlenen adam, içi sıkıntılı adam”

Tarihten bugüne çok işlek olarak kullanılan -gAn sıfat-fiil ekinin, daha Eski Türkçe döneminde eski bir ek olduğu görülmektedir (ERDAL 2004: 155, 290; ERASLAN 1980: 77). Ek, Orhon Türkçesinde hem şimdiki zaman hem de geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır. IrkB.'de *āsnağān bars mān* “esneyen parsım ben” şeklinde ve kişi adında *kağān kağan* şeklinde geçmektedir (TEKİN 2000: 172). Uygur metinlerinde de aynı işlevde kullanılmıştır. *kalın kuvragag yetigān uduzğān buyruqlar, atamnıñ maña ülüştä täggān Taysañdaki ... borluқта vb.* Soğd alfabesiyle yazılmış Türkçe metinlerde ise Eski Türkçedeki diğer kullanımlarından farklı olarak, ne hareketin şu ana kadar devam ettiği ne de bundan sonra devam edeceği anlamları taşımaktadır: *ketāriñ kim ... ölgändä kurtul* “ölümünden kurtulmak için git” (ERDAL 2004: 291). Karahanlı Türkçesinde de -GAn biçimiyle yalın halde ya da isim işletme ekleriyle birlikte görülmektedir. Kutadgu Bilig’de (58) *bu toğmuş ilindin çıkıp barğanı, 965 āsān tirlür inçin özin basğān ār, (2) yaratğān törütğān me kadir kāmāl, (1) törütğān igidğān kākürgān idim vb.* örneklerde ek yaygın olarak geçmektedir (HACIEMİNOĞLU 1996: 167-168). Harezmi Türkçesinde geniş zaman ifadesi taşıyan ekin, -gAn/-kan/-an şeklinde çeşitli kullanımlara sahip olduğu görülmektedir. KısasE 86v15 *mān ayğānımnı kılmasa, 177r17’de almağān, 2v16 çıkğān, 127r14’te ağırlayanda vb.* (ATA 2002: 88). Çağatay Türkçesinde bu ek ötümlü ünsüzlerden sonra -gAn, ötümsüz ünsüzlerden sonra -kAn biçiminde kullanılmıştır. Hareket ve fâil adı yapmakta kullanılan işlek bir ektir: *oqu-ğān* “okuyan”, *tap-ğān* “bulan”, *kör-ğān* “gören”, *öp-kān* “öpen” vb. (ECKMANN 1988: 101). Kıpçak Türkçesi metinlerinde -gAn, -kAn, -An biçimlerinde kullanımı vardır: *açğān, bilgān, çıkğān, işitkān, vb.* (KARAMANLIOĞLU 1994: 142-143). Eski Anadolu Türkçesinde ise bu ek, ek başı /g/ sesi düşerek -An biçimiyle yaygın olarak kullanılmıştır: *kıl-an, uç-an, bit-ān, di-y-ān, toğur-an vb.* (GÜLSEVİN-BOZ 2004: 148; ŞAHİN 2003: 68). -GAn modern Türk lehçelerinin çoğunda hareket adı yapan bir sıfat-fiil eki olarak, Proto-Türkçeyle aynı çizgide devam etmektedir (ERDAL 2004: 155).

4.1.4. -GUÇI ~ -dAÇI Ekli Sıfat-Fiiller:

-gUçI sıfat-fiil eki, -gU sıfat-fiil ekinin üzerine +çI yapım ekinin getirilmesiyle genişletilmiş bir ektir (TEKİN 2000: 167; HACIEMİNOĞLU 1996: 169). Orhon Türkçesinde *kağanı alp ärmiş ayğuçısı bilgä ärmiş* “Hakanları yiğit imiş, onun sözcüsü ve başdanışmanı da akıllıymış” (T 29); *anta ayğuçısı yämä bän ök ärtim yağıçısı yämä bän ök ärtim* “o sırada onun sözcüsü ve başdanışmanı da ben idim, düşmanla savaşları yöneteni de ben idim” (T 49-50), *barç itgüçi* “bina yapımcısı, mimar” (KT K 13), *bitig taş itgüçi* “yazıt yapımcısı” (KT K 13). Karahanlı Türkçesi eserlerinde de -GUÇI eki sıklıkla kullanılmaktadır. *kamuğ tätrü boldı özüm ayğuçi* (KB-5337), *kümüş kır bağuçi munu män teyü* (KB-1477), *boğun başlağuçi kişidä yigi* (KB-1076) vd. (HACIEMİNOĞLU 1996: 169). Harezmi Türkçesinde ise ek -GUÇI şekli yanında bir iki örnekte -IÇI/-uçI şeklinde geçmektedir: *fäl ayğuçi* (KE 50r12), *kirgüçiler* (KE 10v5), *rahmet kılğuçi män* (KE 213v20), *yon-uçi* (KE 163v8/9), *bil-içi* (KE 56r16), *yaz-ıçı* (NF 137-13) (ATA 2002: 88). Çağatay Türkçesinde de gelecek ve gereklilik ifadesi veren -GUÇI sıfat-fiil eki, fâil ismi yapmakta; ötümsüz ünsüzlerden sonra -kuçi/-küçi olabilmektedir: *alıp sat-kuçi* “tüccar”, *kişver aç-kuçi* “ülke açıcı, fatih”, *de-güçi* “deyici, hikayeci”, *bar et-küçi* “var edici; Allah”, *okı-ğuçi* “okuyucu” vb. (ECKMANN 1988: 103). -gUÇI yapısı, Batı Türkçesi sahasında da görülmüş; söz başındaki /G-/’nin düşmesiyle -UÇI biçimini almış ve düzlük-yuvarlaklık uyumuyla da -IÇI biçimi ortaya çıkmıştır (ERASLAN 1980: 27-28).

-dAÇI sıfat-fiil eki ise, Karahanlı Türkçesini de içine alan Eski Türkçe döneminde gelecek zaman ifadesi taşıyan ve yaygın olan bir ektir. Orta Türkçe döneminden sonra kullanımdan düşmüş; yerini aynı işlevdeki diğer eklere bırakmıştır (ERASLAN 1980: 26). Kâşgarlı, Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan, Uygur, yukarı Çin’e kadar olan Türklerin çoğunda etken sıfat-fiil durumu için -gUçI ekinin kullanıldığını bir kısmında ise bunun yerine -dAÇI ekinin kullanıldığını belirtmiş ve Hakaniye Türkçesi ile diğer Türk lehçeleri arasında bu ekin ayırıcı bir özellik olduğunu ifade etmiştir (DLT: 291-292; CTD I: 408-409; DLTt II: 46-51). Ancak Hakaniye Türkçesi dışındaki lehçelerin hangisi olduğu Dīvān’da tam bir kesinlikte değildir. Çünkü Kâşgarlı bu lehçeleri Dīvān’ın değişik yerlerinde değişik şekillerde sıralamıştır. Bunlar:

1. Türkçe -GUÇI ekinin yerine; Oğuz, Kıpçak, Yağma, Oğrak, Suvarlar ve Rus diyarına değin Peçeneklerde -dAÇI kullanılır (DLT: 290-1; CTD I: 408; DLTt II: 46).
2. Türkçe -GUÇI ekinin yerine; Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvarlar, Peçeneklere kadar göçebe halkın lehçesinde -dAÇI kullanılır (DLT: 280; CTD I: 403; DLTt I: 31).
3. Türkçe -GUÇI ekinin yerine; Oğuzcada -dAÇI eki kullanılır (DLT: 442; CTD II: 144; DLTt II: 359).
4. Türkçe -GUÇI ekinin yerine; Oğuz ve Kıpçak dillerinde -dAÇI eki kullanılır (DLT: 424; CTD II: 123; DLTt II: 317).
5. Türkçe -GUÇI ekinin yerine; Oğuz lehçesinde -dAÇI eki kullanılır (DLT: 350; CTD II: 46; DLTt II: 167).
6. Türkçe -GUÇI ekinin yerine; Oğuz lehçesinde -dAÇI eki kullanılır (DLT: 394; CTD II: 90; DLTt II: 255).
7. Türkçe -GUÇI ekinin yerine; Oğuz, Kıpçak, göçebelere bunlara uyanlar, Suvar, Türkmen lehçelerinde -dAÇI eki kullanılır (DLT: 582; CTD II: 310; DLTt III: 314).

Ancak bütün sıralamalarda Oğuzcanın ortak olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle -dAÇI sıfat-fiil ekini esasen Oğuzların ve kısmen de onlara uyan diğer bazı Türklerin kullandığını düşünebiliriz.

ANLAMI	TÜRKLER	OĞUZLAR/VD
	-GUÇI	-dAÇI
“alıcı”	tutğuçı [414]	tuttaçı
“satıcı”	satğuçı [414]	sattaçı
“et doğrayan”,	ät toğrāğūçı [582]	toğrādāçı
“eve uğrayan”	äwkä uğrāğūçı [582]	uğrādāçı
“sulayıcı, sulayan”	suwğarğūçı [394]	suwğardaçı

“doyuran”	<i>tođğurgūçi</i> [394]	<i>toğğurdaçı,</i>
“ibadet eden, kul”	<i>tapıngūçi</i> [350]	<i>tapındaçı</i>
“tapınan, secde eden”	<i>yüküngūçi</i> [350]	<i>yükündäçi</i>
“kitap yazdıran”	<i>bitig bititgūçi</i> [424]	<i>bititdäçi,</i>
“at gözetici, at gözetten”	<i>at közätgūçi</i> [424]	<i>közättäçi</i>
“acele ettiren”	<i>tawratgūçi</i> [443]	<i>tawrattaçı</i>
“hareket ettiren”	<i>täprätgūçi</i> [443]	<i>täprättäçi</i>
“gidici, giden”		<i>bardaçı</i> [281]
“ayakta duran		<i>turdaçı</i> [281]

Bu ekler *Behcetü'l-ħadā'ik'*'ta farklı görevlerde kullanılmasından hareketle, Kâşgarlı'nın bu ekleri birbirinin yerine kullanıldığını söylemesi, bazı bilim adamları tarafından kuşkuyla karşılanmıştır (bkz. CANPOLAT 1968: 171-172).

4.1.5. -mAdAÇI ~ -mAgli Ekli Sıfat-Fiiller:

Kâşgarlı, olumsuzluk bildiren sıfat-fiil ekinin Türkçede iki değişkesinin olduğunu bildirmekte, ancak lehçe kaydı vermemektedir. Bu ekler olumsuzluk eki –mA üzerine getirilen –dAÇI ve –(X)gli ekleri yani –mAdAÇı ve –mAgli ekleridir (DLT: 583; CTD II: 311; DLTt III: 315).

ol är ät toğrāmadaçı turūr ~ toğrāmağlı ol “o, et doğramayıcıdır”,

ol yük yüklāmädäçi turūr ~ yüklāmāğlı ol “o, yük yüklemeyicidir”.

4.2. SIFATLARDA PEKİŞTİRME:

Türkçede nitelik adlarının başına bir biçim birim getirilerek yapılan pekiştirme, sözcüğün ünlüyle biten ilk hecesi ya da ünlüyle bitmiyorsa ünlüye kadar ilk hecesi alınıp sonuna b, p, m, r, s ünsüzlerinden biri getirilerek yapılmaktadır.

Ancak b, p, m, r, s ünsüzlerinin neye göre getirildiği açık değildir. *Kömkök, sapsarı, tårtamız, büsbütün* örneklerinde olduğu gibi (bkz. TENİŞEV 1988: 155).

Kâşgarlı, Türkçede yani Hakaniye Türkçesinde sıfatlarda pekiştirmenin kural olarak, sözcüğün ilk sesinin alınıp ona b ve p eklenerek yapıldığını söylemektedir. Oğuz lehçesinde ise pekiştirme, Türkçedeki gibi bir kurala bağlanmamış görünmektedir.

ANLAMI		TÜRKLER	OĞUZLAR
	SIFAT	b/p'li pekiştirme	
“koyu gri”	<i>kök</i> [165]	<i>köp kök</i>	<i>köm kök</i>
“bem beyaz”	<i>ürün</i> [29]	<i>üp ürün</i> (Çiğil)	
“yus yuvarlak”	<i>tägirmä</i> [165]		<i>tästägirmä</i>
“koyu sarı”	<i>sarığ</i> [165]	<i>sapsarığ</i>	
“Bom boş yer”	<i>yazı</i> [165]	<i>yapyazı</i>	
“taptatlı şey”	<i>süçig</i> [170]		<i>süm süçig nāñ</i>

Kâşgarlı'nın Çiğil lehçesindeki *üp ürün* karşılığında Oğuz lehçesinde verdiği *ap ağ* pekiştirmesinde ise Oğuzların da bahsedilen pekiştirme kuralına uydukları görülmektedir. Her ne kadar Kâşgarlı, Türkçede pekiştirmenin, sözcüğün ilk sesine b, p eklemekle; Oğuz lehçesinde ise farklı şekilde olduğunu söylese de, bugün olduğu gibi, XI. yüzyıl Türkçesinde de pekiştirmenin kesin bir kuralının olmadığı görülmektedir.

4.3. ZAMAN VE KİP EKLERİNDE LEHÇELERARASI DEĞİŞKELER:

4.3.1. Emir Kipinde Farklılıklar:

Kâşgarlı, emir kipinin bütün Türk lehçelerinde “*ayrılmaz bir yolda*” olduğunu belirtmektedir (DLT: 299; CTD I: 413; DLTt II: 61). Karahanlı Türkçesinde emir çekimi şu şekildedir:

1. teklik AyIn/-yIn/-Ay/-yI/-AyIm, 1. çokluk -AlIn/ -AlIm/ -IIm

2. teklik -*Gil/-GIn/-Ø*,

2. çokluk -*η/ -ηlAr*

3. teklik -*sU/-sUn/-sUnI*,

3. çokluk -*sUlAr/ -sUnlAr* (bkz.

HACIEMİNOĞLU 1996: 190-193, ERDAL 2004: 234-237).

4.3.1.1. Teklik 2. Kişi Emir Eki:

Kâşgarlı, emir kipinin iki harf üzerine olduğunu, bu yüzden Dīvān'da bunlara ikili dediğini ifade etmektedir. *bar* “git”, *kāl* “gel” örneklerinde olduğu gibi sözcük köküyle yapılmaktadır. Kâşgarlı, Türklerin çoğunun emir kipinin sonuna “ğayın ve lam” yani -*ğil* eki ve “kağ, lam” yani -*kıl* eki; sözcük ince sıradan olursa “kef lam” yani -*gil/-kil* getirdiğini eklemektedir. Böylece fiil, ikiliden dördlüye, üçlüden beşliye, dördlüden altılıya geçmektedir. *barğil* “git”, *turğil* “kalk” örneklerinde olduğu gibi. Ancak burada Kâşgarlı, emir kipinin ekli ya da eksiz olarak söylenişini herhangi bir lehçeye özgü bir kural olarak vermemiş; iki farklı kullanım biçiminde naklederek, bu iki biçimin de söylenebileceğini belirtmiştir (DLT: 580; CTD II: 309; DLTt III: 311). Kök biçimdeki emir ile ekli emir arasında anlam olarak herhangi bir ayırmadan bahsedilmemiştir. Ancak Dīvān'ın 289. sayfasında Oğuzlarla Kıpçakların tek kişiye *bar*, birkaç kişiye *barıñ* dedikleri belirtilmektedir. Buradaki örnekten teklik 2. emir kişinin eksiz biçiminin Oğuz ve Kıpçaklara ait bir kullanım olduğu, ihtiyatlı olunmak şartıyla, çıkarılabilir.

ANLAMI	-GIL EKLİ EMİR	-Ø EKSİZ EMİR OĞUZ-KIPÇAK (?)
“dağa çık”	<i>tağka ağkıl</i> [288]	
“süt sağ”	<i>süt sağkıl</i> [288]	
“eve gir”	<i>äwkä kirgil</i> [288]	
“para topla”	<i>yarmāğ tergil</i> [288]	
“yük götür”	<i>kötürgil</i> [288]	<i>yük kötür</i>
“duvarı del”	<i>ötürgil</i> [288]	<i>tam ötür</i>

“atı sula”	<i>suwǵarǵıl</i> [288]	<i>at suwǵar</i>
“beni uyandır”	<i>odǵurǵıl</i> [288]	<i>māni udǵur</i>
“Tanrıya tapın”	<i>tapınǵıl</i> [350]	<i>tānırıkā tapın</i>
“Tanrıya secde et”	<i>yüküngil</i> [350]	<i>tānırıkā yükün</i>
“sabret”	<i>sāringil</i> [350]	<i>sārin</i>
“et doğra”	<i>toǵrāǵıl</i> [580]	<i>ät toǵra</i>
“eve uğra”	<i>uǵraǵıl</i> [580]	<i>äwkä uǵra</i>

Modern sahada 2. teklik kişi emir çekimi birçok lehçede -Kil ve bunun yan biçimi -KIn ekleriyle yapılmakta (bkz. RÄSÄNEN 1957: 205-207), Oğuz grubunda ise düzenli olarak, eksiz emir şeklinde görülmektedir (bkz. CSATÓ 1998: 212-213; SCHÖNIG 1998₁: 253-254; 1998₂: 265-266).

4.3.1.2. Çokluk 2. Kişi Emir Eki:

Kâşgarlı, Türkçede (Karahanlı Türkçesinde) çokluk 2. kişi emir çekiminin fiil köküne -(X)ηlAr ekinin getirilmesiyle yapıldığını belirtmektedir. Karşıdaki bir kişi ise veya yaşlı-saygın birisi ise -(X)η eki, birden fazla kişi ise -(X)ηlAr eki kullanılmaktadır. Oğuz ve Kıpçakların ise, diğer Türklerden farklı olarak çokluk eki -lAr’ı attıklarını kaydetmektedir. Kâşgarlı’ya göre Oğuz ve Kıpçakların kullanımı doğrudur (DLT: 289, 300, 581; CTD I: 407; DLTt II: 44). Oğuz ve Kıpçakların bu kullanımı Dīvān’daki bir şiir dörtlüğünde de görülmektedir: *awlap māni koymanız /ayık ayıp kıymanız /aķar közüm oş tānız /tägrä yörä kuş uçār* (DLT: 289; CTD I: 407; DLTt II: 44).

ANLAMI	-ŊLAR EKLİ EMİR (TÜRKLER)	-Ŋ EKLİ EMİR (OĞUZ-KIPÇAK)
“et doğrayın”	<i>toǵrāñlār</i>	<i>ät toǵrāñ</i> [581]
“eve uğrayınız”	<i>uǵrāñlār</i>	<i>äwkä uǵrāñ</i> [581]

“(sizler) gidiniz”	<i>barīnlār</i>	<i>barīṅ</i> [289]
--------------------	-----------------	--------------------

4.3.2. Geçmiş Zaman Fiil Çekim eki -dX ~ -dXk:

Kâşgarlı Mahmud, geçmiş zaman fiil çekiminin, Çin’e kadar uzanan Uygur, Argu, Çiğil, Tuhsi, Yağma gibi Türk boylarının büyük kısmında -dI ekiyle yapıldığını; Suvar, Kıpçak ve Oğuzlarda ise bu ekin sonuna kef, kaf ve gayın (k, k̄ ve ğ) getirilerek yani -dIK/-dIG şeklinde yapıldığını belirtmektedir. Kâşgarlı’ye göre bunların dillerinde (bu lehçelerde) teklik ve çokluk ayrımı yoktur (DLT: 299; CTD I: 413; DLTt II: 61).

	TÜRK (UYGUR, ARGU, ÇİĞİL, TUHSI, YAĞMA)	OĞUZ, KIPÇAK, SUVAR	
	-dX	-dXk	
Teklik 1	<i>bardım</i>	- <i>män barduḳ</i> - <i>män ya ḳurduḳ</i> - <i>män munda turduḳ</i> - <i>män aḳar tawār bērdük</i> - <i>män yarmāḳ tērdük</i>	-“gittim” -“ben yay kurdum” -“ben burada durdum” -“ben ona mal verdim”, -“ben para topladım”
Teklik 2			
Teklik 3		- <i>ya ḳurduḳ</i> - <i>ol sūt saḳdı</i> - <i>ol anı urduḳ</i> - <i>ol kaldük</i>	-“o, yay kurdu” -“o, süt sağdı” -“o, onu dövdü” -“o geldi”

Çokluk 1		-biz ya <i>ķurduķ</i> -biz <i>aķduķ</i> -biz <i>kāldük</i>	-“biz yay kurduk” -“biz aķdık, ķıktık” -“biz geldik”
Çokluk 2			
Çokluk 3		-olar <i>taķķa aķduķ</i> -olar <i>āwķā kirdük</i>	-“onlar daķa ķıktılar” -“onlar eve girdiler”

Geçmiş zamanın olumsuzunda, olumsuz 1. teklik kişi bütün Türk lehçelerinde aynıdır: *barmādim*, *kālmādim* şeklinde.

Olumsuz 3. teklik kişi ise eğer olay tahmin ya da kesin olmayan bir durumdan ibretse *barmāduķ* “gitmedi, gitmediğini işittim”, *kālmāduķ* “gelmedi, bildiğim kadarıyla gelmedi” şeklindedir. Ancak eğer olumsuzluk vurgulanmak istenirse *barmādi* “kesinlikle gitmedi”, *kālmādi* “kesinlikle gelmedi” şeklindedir. Oğuz lehçesinde ise *barmāduķ* ve *kālmāduķ* biçimleri kesinlik için kullanılmaktadır (DLT: 299-300; CTD I: 413; DLTt II: 61-63).

4.4. OLUMSUZLUK: *ārmās*/ *tāgöl* Olumsuzluk Edatları:

Kâşgarlı, Türkçe olumsuzluk edatlarındaki farklılara ayrıca temas etmemiştir. Ancak Türkçe ve Oğuz lehçesindeki -gU ve -AsI eklerinin ele alındığı örneklerde olumsuzluk ekinin de Türkçe ve Oğuzcada farklı olduğu görülmektedir. Türklerin *ārmās* olumsuzluk edatına karşılık olarak Oğuzlar *tāgöl* kullanmaktadır (bkz. DLT: 303; CTD I: 415):

DLT		
ANLAMI	TÜRKLER	OĞUZLAR

	<i>ärmās</i> [303]	<i>tāgöl</i> [303]
“bu, yay kuracak zaman değil”	<i>bu ya kurgu uğur ärmǟs</i>	<i>bu ya kurāsı uğur tāgöl</i>
“bu, duracak yer değil”	<i>bu turju yēr ärmǟs</i>	<i>bu turāsı yēr tāgöl</i>
“bu, dağa çıkacak zaman değildir”	<i>bu tāğ aḡku uğur ärmǟs</i>	<i>bu tāğ aḡāsı uğur tāgöl</i>

Dīvān’da *tāgöl* [198] Oğuzca kaydıyla verilmiş ve bunun Arguların *dağ ol* sözünden alındığı bildirilmiştir. Orta Türkçeden itibaren tarihî metinlerde Oğuzca özellik olarak *tāgöl* ya da *dāgöl* biçimlerine rastlanmaktadır. Modern Türkçede Oğuz lehçelerinin tamamında Trk. *deḡil* Az. *deyil* Trkm. *dāl*, Gag. *diil* biçimlerinde ve Oğuz etkisi olarak bazı Kıpçak lehçelerinde KBlk. *tüyül/tül*, Kar.(k) *dügöl*, (h) *divil*, (k) *dugul*, (h) *tiwił*, (t) *t’uv’ul* Tat. *tügěl* Kum. *tügöl* Bşk. *tügěl* biçimlerinde *tāgöl* kullanılmaktadır. Diğer Türk lehçelerinde ise *ärmās*’in yan biçimleri (*emes* vb.) devam etmektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM:

XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ SÖZ VARLIĞININ ANLAM ÖZELLİKLERİ

5.1. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ SÖZ VARLIĞINDA EŞ DEĞERLİK:

Sözcükte eş değerlik, kaynak dil ya da lehçedeki bir sözcüğün kavram alanıyla, hedef dil ya da lehçedeki bir sözcüğün kavram alanının örtüşmesi, denk olmasıdır. Yani iki dil veya lehçede aynı kavramı karşılayan iki sözcük birbiriyle eş değer kabul edilmektedir⁶. Eş değerlik, tam eş değerlik ve kabul edilebilir eş değerlik olmak üzere iki biçimde değerlendirilebilir: *Tam eş değerlik*: kaynak dil/ ya da lehçede bir sözcüğün bütünüyle, yani ses, düz anlam, çağrışım, metin türüne uygunluk, kullanım şekli vb. yönlerden hedef dil ya da lehçede eş değerinin olmasıdır. *Kabul edilebilir eş değerlik* ise kaynak dilde ya da lehçede bir sözcüğün hedef dil ya da lehçede bir sözcüğe düz anlamı, metin bağlamında kullanılışı, yarattığı etki vb. yönlerden benzer olmasıdır (UĞURLU 2002: 392; 2004: 19).

Modern Türk lehçeleri arasındaki eş değerlik ile ilgili ayrıntılı çalışmaları olan Uğurlu, Türk lehçelerindeki eş değerliği üçe ayırmıştır:

1. *Bire bir eş değerlik*: Kaynak lehçedeki bir sözcüğün kavram alanıyla hedef lehçedeki bir sözcüğün kavram alanının, tamamen ya da kabul edilebilir bir biçimde örtüşmesidir (UĞURLU 2004: 21).

2. *Bire çok eş değerlik*: Kaynak lehçedeki bir sözcüğün kavram alanının, hedef lehçede birden çok sözcüğün kavram alanıyla tamamen ya da kabul edilebilir bir biçimde örtüşmesidir (UĞURLU 2004: 23).

3. *Bire hiç eş değerlik*: Kaynak lehçedeki bir sözcüğün kavram alanının, hedef lehçede hiçbir karşılığının olmamasıdır. Bunlar genellikle kaynak lehçe konuşurlarının kendi kültürlerine has sözcüklerdir (UĞURLU 2004: 24).

⁶ Kavram alanları aynı olan sözcükler ve işlevleri aynı olan biçimler için “denk çift” terimi de kullanılmaktadır. Bkz. (GÜLSEVİN 2007). Bu tezde “eş değer” terimi benimsenmiştir.

Dīvān'ın lehçe malzemesine bakıldığında *bire bir*, *bire çok* ve *bire hiç eş değer* sözcüklerin bulunduğu görülmektedir.

5.1.1. DĪVĀN'IN BĪRE BİR EŞ DEĞER LEHÇE SÖZ VARLIĞI:

Dīvān'ın lehçe söz varlığının büyük kısmında kavram alanları *bire bir* örtüşen sözcükler yer almaktadır. Kâşgarlı, Türkçe dediği Karahanlı Türkçesi söz varlığı yanında kavram karşılığı *bire bir* eş değer olarak lehçelerdeki sözcükleri de nakletmiştir. Böylece Karahanlı yazı dilinin yanı sıra XI. yüzyıl Türk lehçeleri sözlüğü de Dīvān'da yer almıştır. Türk lehçeleri arasındaki *bire bir* eş değer söz varlığı, fiiller, adlar vb. şu şekilde ayrılabilir:

5.1.1.1. Bire Bir Eş Değer Fiiller:

Kâşgarlı Mahmud'un naklettiklerine göre bazı fiiller Türk lehçelerinde ve yazı dilinde farklı sözcüklerle ifade edilmektedir. Bu fiiller anlamca aynı oldukları ve benzer durumlarda kullanıldıkları için *bire bir* eş değer fiiller olarak değerlendirilebilir. Örneğin Dīvān'da “geri dönmek (Ar. *raca'a*)” karşılığında Türkçede *kağıt-/kağıt-* [416] fiili ve Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur lehçelerinde bu fiilin yan biçimi olan *kağıt-* fiili ve Oğuz lehçesinde *tōn-* [526] fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Her üç fiil için de Arapçadaki *raca'a* karşılığı verildiğinden, bu fiillerin kavram alanı olarak aynı olduklarını yani *bire bir* eş değer olduklarını düşünebiliriz. Benzer şekilde “savaşmak” (Ar. *tacadāla*) anlamında Türkçede *uruş-* [313] fiili ve Oğuz lehçesinde *sawaş-* [319] fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Bu iki fiil de hem yazı dilinde hem de Oğuz lehçesinde aynı kavramı karşıladıkları için *bire bir* eş değer olarak ele alınmaktadır. Aşağıdaki tabloda Dīvān'da bulunan *bire bir* eş değer fiiller gösterilmektedir.

(SÖZCÜK ANLAMAMI)	TÜRKÇE/YAZI DİLİ	(OĞUZCA)	(DİĞER)
“çıkmaq” (Ar. <i>ħaraca</i>)	<i>çık-</i> [273]		<i>taşıq-</i> [326-7] (Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Türkmen)
“dövmek, vurmak” (Ar. <i>daraba</i>)	<i>urđı toķıdı</i> [562]	<i>toķı-</i> [562]	

“dövülmek, dayak atılmak” (Ar. <i>ḍuriba</i>)	<i>urul-</i> [106]	<i>toḳıl-</i> [333]	
“gelmek, ulaşmak, varmak” (Ar. <i>ḥaḍara</i>)	<i>kāl-</i> [140]		<i>tāgin-</i> (Çiğil) [339]
“geri dönmek” (Ar. <i>raca’a</i>)	<i>ḳadıṭ-</i> [416]	<i>tōn-</i> [526]	<i>ḳayıṭ-</i> [416] (Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur)
“karıştırmak” (Ar. <i>ḥalaṭa</i>)	<i>ḳat-ḳar-</i> [217]	<i>ḳar-</i> [217]	
“karıştırılmak” (Ar. <i>iḥṭalaṭa</i>)	<i>ḳatıl-ḳarıl-</i> [335]	<i>ḳarıl-</i> [335]	
“koymak, yığmak” (Ar. <i>aḥaffa, ‘abbā</i>)	<i>ḳāla-</i> [554]		<i>ḳā-</i> [554] (Yağma)
“meyve vermek” (Ar. <i>tamarat</i>)	<i>yemişlān-</i> [492]		<i>ḳātlan-</i> [531] (Kıpçak, Yemek, Oğrak)
“savaşmak” (Ar. <i>tacadāla</i>)	<i>uruş-</i> [313]	<i>sawaş-</i> [319]	
“döğülmek, dayak atılmak” (Ar. <i>ḍuriba</i>)	<i>urul-</i> [106]	<i>toḳıl-</i> [333]	
“döğülmek” (Ar. <i>ḍuriba</i>)	<i>urun-</i> [109]	<i>toḳın-</i> [341]	
“utanmak” (Ar. <i>istaḥyā</i>)	<i>uwutlan-</i> [148]	<i>utan-</i> [108]	
“yapmak” (Ar. <i>fa’alū</i>)	<i>ḳıl-</i> [277]	<i>ēṭ-</i> [95, 277]	
“yazı yazmak” (Ar. <i>kataba</i>)	<i>biti-</i> [427]	<i>yaz-</i> [469-470]	
“yemek yemek” (Ar. <i>akala</i>)	<i>aşa-</i> [556]		<i>ye-</i> [472]
“yenmek” (Ar. <i>ḡalaba</i>)	<i>ut-</i> [95]	<i>yāj-</i> [614-615]	<i>yāj-</i> [614-615]

“hile yapmak” (Ar. <i>ḥada’a</i>)	<i>yop(b)at-</i> [422]	<i>yop(b)īla-</i> [587-588] (Oğuz-Kıpçak)	
------------------------------------	------------------------	--	--

5.1.1.2. Bire Bir Eş Değer Eşya ve Alet Adları:

Kâşgarlı Mahmud, Türk lehçelerinde aynı eşya ve alet için kullanılan farklı sözcükleri nakletmiştir. Dīvān’da anlam olarak aynı karşılığı bulduğumuz bu adlar da kavram alanları aynı olması nedeniyle bire bir eş değer olarak değerlendirilebilir. Örneğin Dīvān’da “makas” (Ar. *miḳrād*) kavramı karşılığında Türkçenin genel söz varlığında *çawşāḡ* [612], *kıftu* [210] (Çiğil), *biçjūç* [227] sözcükleri bulunurken, Oğuz lehçesinde *sındu* [210-211] sözcüğü ve Argu lehçesinde *kōş biçāk* [498] sözcüğü nakledilmektedir. Hepsi de Arapça *miḳrād* karşılığında olduğu yani aynı kavramı karşıladığı için bire bir eş değer olarak değerlendirilebilir. Aşağıdaki tabloda Dīvān’da sözcük anlamı aynı olan fakat lehçelerde ve yazı dilinde farklı sözcüklerle ifade edilen eşya ve alet adları gösterilmektedir.

(SÖZCÜK ANLAMI)	TÜRKÇE/YAZI DİLİ	(OĞUZCA)	(DİĞER)
“kap kacak” (Ar. <i>kaş’a</i>)	<i>ayaḡ</i> [54]	<i>çanaḡ</i> [192]	
“yüzük, gerdanlık” (Ar. <i>ṭawḡ, ḥalka</i>)	<i>baḡan</i> [201]	<i>ḡalīda</i> [217]	
“keçe” (Ar. <i>libd</i>)	<i>kiḡiz</i> [184]	<i>kāçā</i> [541]	
“ustura” (Ar. <i>mūsā</i>)	<i>yüligü</i> [521]	<i>kārāy</i> [521]	
“deve üzerindeki iki taraflı sepet” (Ar. <i>hawḡaj</i>)	<i>tāḡirmāk</i> [253]	<i>üḡürmāk</i> [253]	
“ok kabı” (Ar. <i>kināna</i>)	<i>kēş</i> [498]	<i>oḡluk</i> [63] (?)	<i>oḡluk</i> [63]
“yay kabı” (Ar. <i>ḡuruḡluk</i>)	[250],	<i>ḡurmān</i> [223]	<i>ḡurmān</i> [223]

<i>miḳwas</i>)	<i>yasıḳ</i> [451]		(Kıpçak)
“testi” (Ar. <i>kūza</i> , <i>bastūka</i>)	<i>küzäç</i> [181]	<i>sānjäk</i> [604], <i>bart</i> [172]	<i>küdäç</i> [181] (Argu)
“makas” (Ar. <i>miḳrād</i>)	<i>çawşāñ</i> [612], <i>kıftu</i> [210] (Çiğil), <i>bıçgūç</i> [227]	<i>sındu</i> [210-211]	<i>kōş bıçäk</i> [498] (Argu),
“küçük demir tokmak” (Ar. <i>mirzabba</i>)	<i>şäbiñ</i> (<i>şabiñ</i>) [605] (Çiğil)		<i>basu</i> [543]
“göz kamaştığı ya da ağrıdığında gözün üzerine koymak için at kuyruğundan dokunan bez parçası”	<i>közüldürük</i> [264]		<i>közlük</i> (varyant)

5.1.1.3. Bire Bir Eş Değer Hayvan Adları:

Kâşgarlı Mahmud, bazı hayvan adlarının Türk lehçelerinde farklı olduğunu nakletmiştir. Anlam olarak aynı kavramı karşılayan yani aynı hayvana ad olan bu sözcükler de bire bir eş değer söz varlığı olarak ele alınabilir. Örneğin Dīvān’da “kurt (köpekgillerden) (Ar. *di’b*)” karşılığında Türklerin *böri* [542], Oğuzların ise *ḳurt* [172] sözcüklerini kullandıkları kayıtlıdır. Yazı dili ve lehçelerin büyük çoğunluğu için geçerli olan *böri* ile Oğuzcadaki *ḳurt* bire bir eş değer hayvan adlarında ele alınmıştır. Aşağıdaki tabloda Dīvān’da aynı kavram alanına sahip hayvan adları gösterilmektedir.

(SÖZCÜK ANLAMI)	TÜRKÇE/YAZI DİLİ	(OĞUZCA)	(DİĞER)
“kısırak” (Ar. <i>ramaka</i>)	<i>bē</i> [535]	<i>ḳısraḳ</i> [238]	
“çekirge” (Ar. <i>carād</i>)	<i>sarıçğa</i> [245]	<i>çäkürgä</i> [245]	
“serçe” (Ar. <i>‘uṣfūr</i>)	<i>kuşgāç</i> [229], <i>çıpçırğa</i> [552]	<i>sāçä</i> [541]	

“kurt (köpekgillerden)” (Ar. <i>di’b</i>)	<i>böri</i> [542]	<i>ķurt</i> [172]	
“yarasa” (Ar. <i>ħuffāş</i>)		<i>yarasa</i> [631] (?)	<i>aya yārsǧü</i> [631] (Çiğil)
“dişi kedi” (Ar. <i>hirra</i>)		<i>çätük</i> [195, 498]	<i>mūş</i> [498] (Çiğil)
“erkek kedi” (Ar. <i>daywan</i>)		<i>küwük çätük</i> [195]	<i>küwük mūş</i> [196-7] (Çiğil)
“karınca” (Ar. <i>naml</i>)		<i>ķarınçak</i> [250]~ <i>ķarınça</i> [608]	<i>çümāli</i> [225] (Çiğil)
“ayı” (Ar. <i>dubb</i>)	<i>ağığ</i> [43]	<i>ayığ</i> [54] (Oğuz, Kıpçak, Yağma)	<i>apa</i> [55] (Kıpçak)
“yengeç” (Ar. <i>saraťān</i>)		<i>yāňgāç</i> [611], <i>ķısgāç</i> [229]	
“zehirli bir örümcek (Ar. <i>ťatāt</i> , <i>‘ankabūt</i>)”	<i>örümçäk</i> [87] <i>bōđ</i> [500]	<i>bi ~ böy</i> [505]	
“koç (Ar. <i>kabş</i>)”	<i>ķoçňār</i> [161]	<i>koç</i> (Oğuz)	
“tavuk (Ar. <i>dajāj</i>)”	<i>takāđu</i> [224]	<i>taķuk</i> (Türkmen) [409]	
“çaylak kuşu (Ar. <i>ħida’a</i>)”	<i>tāňlāđūn</i> (Türk)	<i>tāňlāđūç</i> (Oğuz) [613]	

5.1.1.4. Bire Bir Eş Değer Bitki Adları:

Dīvān’da aynı bitkiyi ifade eden, yani kavram alanı aynı olan fakat lehçeler arasında farklı adlarla söylenen bitki adları da bire bir eş değer adlardır. Örneğin “üzerlik (Ar. *ħarmal*)” anlamına gelen bitki için, Kâşgar lehçesinde *yıdığ ot*, Oğuz lehçesinde *yüzärlik*, Uç ve Barsgan lehçelerinde *ilrük* ve *ildrük* sözcükleri kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin hepsi Arapça *ħarmal* karşılığında yani aynı kavram alanında olduğu için birbirleriyle bire bir eş değer kabul edilebilir. Aşağıdaki tabloda Dīvān’da bire bir eş değer olan bitki adları sıralanmıştır.

(SÖZCÜK ANLAMI)	TÜRKÇE/YAZI DİLİ	(OĞUZCA)	(DİĞER)
“buğday” (Ar. <i>burr</i>)	<i>tariğ</i> [187]	<i>āşlık</i> [70]	
“elma” (Ar. <i>tuffāh</i>)	<i>almıla</i> [81]	<i>alma</i> [77]	
“darı” (Ar. <i>duhn</i>)	<i>ügür</i> [39]	<i>tariğ</i> [187]	<i>yügür</i> [448]
“Çınar ağacı” (Ar. <i>şacar al-dulb</i>)	<i>çünük ~ şünük</i> [195-6]		<i>çarün</i> [209] (Yağma)
“havuç” (Ar. <i>fiçl</i>)	<i>sariğ turma</i> [217] (Hakaniye)	<i>gâşür</i> [217]	<i>gêzri</i> [217] (Argu), <i>oğlı (uğlı)</i> [77] (Kâşgar)
“üzerlik” (Ar. <i>harmal</i>)	<i>yıdığ ot</i> [449] (Kâşgar)	<i>yüzârlık</i> [449]	<i>ilrük</i> [65] (Uç), <i>ildrük</i> [449] (Uç- Barsgan)
“kişniş” (Ar. <i>kuzbara</i>)	<i>sipüt</i> [179] (Kâşgar)		<i>yumğāk tana</i> [463] (Uç)
“Kızılıcık veya güren denilen dağ yemişi (Ar. <i>za’rūr</i>)”	<i>yawışgu</i> [465]		<i>yumuşga</i> (varyant)
“Hünnap (Ar. <i>tabarhün</i>)”	<i>tawılku</i> [245]		<i>tawılguç</i> (varyant)
“Kitre ağacı (Ar. <i>şacar al-kaṭirā</i>)”	<i>tüşgün</i> [222])		<i>tüşürgün</i> [260] (varyant)

5.1.1.5. Bire Bir Eş Değer Akrabalık Adları:

Türkçe, akrabalık adlarının çeşitliliği bakımından zengin bir dildir. Akrabalık adları, aynı lehçe içinde çok çeşitli adlarla ifade edildiği gibi, lehçeler arasında da farklılık gösterebilmektedir. Kâşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl Türk toplulukları arasında aynı akrabalık kavramına ad olan farklı sözcükleri nakletmiştir. Örneğin Dīvān’da “büyük kız kardeş, abla (Ar. *uht akbar*)” için Türklerin *açā* ve *ākā* sözcüklerini, Oğuzların *āzā* sözcüğünü kullandıkları kayıtlıdır. Türk lehçeleri arasında aynı akrabalık kavramına ad olan *açā*, *āzā*, *ākā* sözcükleri

bire bir eş değer olarak burada değerlendirilmiştir. Aşağıdaki tabloda Kâşgarlı'nın işaret ettiği benzer biçimler sıralanmıştır.

(SÖZCÜK ANLAMLI)	TÜRKÇE/YAZI DİLİ	(OĞUZCA)	(DİĞER)
“büyük kız kardeş, abla” (Ar. <i>uht akbar</i>)	<i>äcä ~ äkä</i> [56]	<i>äzä</i> [57]	
“baba” (Ar. <i>ab</i>)	<i>ata</i> [55]	<i>dädä</i> [542]	<i>hata</i> [27] (Hotan-Kençek), <i>aba</i> [55] (Tübü)
“anne (Ar. <i>umm</i>)”	<i>ana</i> [27]	<i>äbä</i> [55] (Oğuz), <i>äpä</i> [55] (Karluklu Türkmen)	<i>hana</i> [27] (Hotan-Kençek), <i>uma</i> [59] (Tübü)

5.1.1.6. Bire Bir Eş Değer Zaman, Renk, Organ vd. Adlar:

Dīvān'da bulunan XI. yüzyıl Türk lehçeleri arasında aynı kavramı karşılayan diğer bire bir eş değer adlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

(SÖZCÜK ANLAMLI)	TÜRKÇE/YAZI DİLİ	(OĞUZCA)	(DİĞER)
“ögle vakti” (Ar. <i>zühr</i>)	<i>kün ortu</i> [74] (Çiğil)	<i>öylä</i> [69]	<i>özlä</i> [69] (Kıpçak)
“zaman” (Ar. <i>wakt, zamāna</i>)	<i>uğur</i> [38], <i>öd</i> [34] ve <i>ödläg</i> [64]	<i>çär</i> [162], <i>çäriğ</i> [195]	
“beyaz” (Ar. <i>abyağ</i>)	<i>ürün</i> [79]	<i>ağ</i> [79]	
“bembeyaz” (Ar. <i>yakağ</i>)	<i>üp ürün</i> [29] (Çiğil)	<i>ap ağ</i> [29]	
“dalak” (Ar. <i>tiḥāl</i>)	<i>talāk</i> [207]		<i>solāk</i> [207] (Kıpçak)
“çamur” (Ar. <i>ḫīn</i>)	<i>çağmur</i> [13], <i>titig</i> [194]	<i>balçık</i> [235] (Oğuz)	<i>balık</i> [190] (Argu), <i>balğ</i> (Oğuz-Argu)
“hediye, armağan” (Ar. <i>hadiyya</i>)	<i>amuç</i> [82], <i>bēlāğ</i> [205], <i>ärtüt</i> [67], <i>tuzğu</i> [213]	<i>armağān, yarmağān</i> [82]	
“kuyu” (Ar. <i>bi'r</i>)	<i>kuğuğ</i> [188],	<i>çāt</i> [508]	<i>kuğuğ</i> [517] (varyant)

“kılavuz, rehber” (Ar. <i>dalīl, kā'id</i>)	<i>ḳulābuz, ḳulāvuz</i> [244], <i>yerçi</i> [457]	<i>çuwğa</i> [214]	<i>çuwğa</i> [214] (Kıpçak)
“kum” (Ar. <i>raml</i>)	<i>ḳum</i> [509]	<i>ḳayır</i> [517]	<i>ḳum</i> (Çiğil)
“iki dağ arasındaki vadi” (Ar. <i>fajj, wādī</i>)	<i>öz</i> [34-5]	<i>sıgra</i> [212]	<i>özi</i> [57] (Çiğil)
“bal” (Ar. <i>ʿasal</i>)		<i>bāl</i> [513] (Suvar, Kıpçak, Oğuz)	<i>arı yağı</i> [56] (Çiğil)
“çocuklara kullanılan bir sövgü sözü” (Ar. <i>an yuḥada bi-jurm ğayr; wabāl jurm ğayr</i>)	<i>yoğut</i> [447]		<i>yoduğ</i> [449] (Kençek)
“iyi yaşayış, nimet ve bolluk içinde bulunmak (Ar. <i>at-tana' ʿum wa-t-taḳallub fīn-ni'ma</i>)”	<i>erinç</i> [637]		<i>erēj</i> (bazı lehçeler)
“kurutulmuş peynir (Ar. <i>aḳit</i>)”	<i>ḳurut</i> [179]		<i>suğut</i> [179] (Karluk)
“ekmek (Ar. <i>ḥubz</i>)”	<i>ätmək</i> [64], <i>ötmāk</i> [197]	<i>äpmāk</i> [63] (Yağma, Tuhsı, Oğuz, Kıpçak)	<i>äpāk</i> (çocuk dilinde)
“cariye (Ar. <i>ama</i>)”	<i>küñ</i> [601]	<i>yalḥuḳ</i> [612] (Oğuz, Kıpçak, Suvar)	
“cin çarpması eseri, belirtisi (Ar. <i>aṭar kull sa'fa min al-cinn</i>)”	<i>ḳovuç</i> [517]	<i>ḳovuz</i> (Oğuz) [517]	

5.1.1.7. Bire Bir Eş Değer Sıfatlar:

Aşağıdaki tabloda Kâşgarlı'nın naklettiği bire bir eş değer sıfatlar gösterilmiştir.

(SÖZCÜK ANLAMI)	TÜRKÇE/YAZI DİLİ	(OĞUZCA)	(DİĞER)
-----------------	------------------	----------	---------

“kötü” (Ar. <i>radī</i> , <i>radl</i>)	<i>yawuz</i> [448], <i>yamān</i> [457]	<i>çōk</i> [500], <i>kūndi</i> [211], <i>örān</i> [51], <i>tas</i> [165]	<i>alıj</i> [44], <i>yawlāk</i> [463] (Oğuz- Kıpçak)
“yaş, ıslak (Ar. <i>raṭb</i>)”	<i>ōl</i> (Çiğil)	<i>yıba</i> [454]	
“yalan” (Ar. <i>kaḍib</i>)	<i>yalgān</i> [460]	<i>igit</i> [37]	
“sağ taraf” (Ar. <i>yumnā</i>)		<i>sāj</i> [512]	<i>oṅ</i> [32] (Çiğil)
“delik” (Ar. <i>taḳb</i>)	<i>ūt</i> , <i>tālik</i> [195]	<i>ūd</i> [26]	

Bunların dışında Kâşgarlı, herhangi bir lehçe adı vermeksizin *astın* ~ *altın* [67] “aşağı” sözcüklerinin de aynı anlamda olduklarını, yani eş değer olduklarını bildirmektedir. Dīvān’da “aşağı” anlamındaki sözcüğün *astın* ve *altın* şeklinde iki değişkesi verilmektedir. Kâşgarlı, fasih olanın *altın* olduğunu, diğerinin fasih olmadığını belirtmektedir. Clauson, *astın* (EDPT: 242b) ve *altın* (EDPT: 131a) sözcüklerini birbirinin eş anlamlısı olarak fakat ayrı maddelerde vermiştir. Bu iki sözcüğün ayrı köklere dayandığı ya da ön damak sesi /s/ ve diş sesi /l/’nin birbirinin yerine geçtiği düşünülebilir. Kâşgarlı’nın aynı maddeye alarak açıklaması, *astın* ve *altın*’ı ses değişimine uğramış kökteş sözcükler kabul ettiğini göstermektedir (bkz. *alt* EDPT : 130a ve *ast* EDPT: 242a). Bugün modern Türk lehçelerinde “alt, aşağı” anlamında yaygın olarak Oğuz grubunda *alt*, diğer lehçelerde *ast* kullanılmaktadır (Bkz. KTLS I: 18-19). Buradan, Dīvān’da geçen *altın* sözcüğünün Oğuz lehçesine, *astın* kullanımının diğer lehçelere ya da Karahanlı Türkçesine ait olduğu düşünülebilir. Modern Türk lehçeleri söz varlığında lehçelere göre kullanım sıklığı değişen *alt* ~ *ast* sözcüklerinin ayrılığına XI. yüzyılda Kâşgarlı tarafından ilk olarak temas edilmesi önemlidir.

5.1.1.8. Bire Bir Eş Değer Edat ve Zarflar:

(SÖZCÜK ANLAMI)	TÜRKÇE/YAZI DİLİ	(OĞUZCA)	(DİĞER)
“öyle, böyle” (Ar.	<i>andağ</i> [72] (Çiğil)	<i>ayla</i> [69] ve <i>ayloğ</i>	

<i>kaḏā, ka-ḏālika</i>)		[69]	
“değil” (Ar. <i>laysa kaḏālika</i>)	<i>ārmās</i> [63], <i>āmās</i> [583], <i>yoḵ</i> [506]	<i>tāgöl</i> [198]	<i>dāğ ol</i> [198] (Argu)
“evet” (Ar. <i>na’am</i>)	<i>ilal</i> [52], <i>yāh</i> [493]	<i>āvāt</i> [37] (Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Oğuz)	<i>āvāt, , yāmāt, āmāt</i> [448]
“başka” (Ar. <i>ğayr</i>)	<i>aḏın</i> [51] (Çiğil)	<i>aḏruk</i> [62]~ <i>ayruk</i> [69]	
“niçin (Ar. <i>lima</i>)”	<i>nālük</i> (Türk) [197]		<i>nāçük</i> (Yabaku)
“ön (Ar. <i>ḵuddām</i>)”	<i>öjdün</i>	<i>öḡ</i> (Oğuz) [70]	

Bunların dışında Kâşgarlı, Oğuzlar tarafından işin tahakkukunu ve bittiğini göstermek için kullanılan “*la*” edatından da bahsetmektedir. Kâşgarlı’nın açıklamasına göre bu edat, eğer dinleyen kişi olayı bilmiyorsa ya da olayla ilgili tereddüdü, şüphesi varsa veya muhalefet ediyorsa kullanılmaktadır. Diğer Türklerde ise bu edat kullanılmamaktadır. Fiillerin sonuna gelen bu edata diğer tarihî metinlerde rastlanmamaktadır. Dīvān’daki örnekler şu şekildedir:

Ol bardı la [538] “o gitti (onun gitmesi tahakkuk etti)”,

Ol kaldi la [538] “o geldi (onun gelmesi tahakkuk etti)”.

5.1.2. DĪVĀN’IN BİRE ÇOK EŞ DEĞER LEHÇE SÖZ VARLIĞI:

Bir lehçedeki bir sözcüğün diğer bir lehçede birden fazla sözcük karşılığı olması olarak özetleyebileceğimiz bire çok eş değerlik, Dīvān’ın lehçe söz varlığında da bulunmaktadır. Bir kavram bir lehçede bir sözcükle ifade edilirken diğer lehçede ince anlam ayrılıkları göz önüne alınarak birden fazla sözcükle ifade edilmesi, sözcük çokluğu olan lehçenin işlenmişliğini, gelişmişliğini yani zenginliğini gösterdiği gibi, o lehçenin de kendi içinde ağızlara, dallara ayrıldığını da gösterebilir.

Eski Türkçe “öyle, böyle” anlamında Çiğil lehçesinde *andağ* edatının karşılığında, Oğuz lehçesinde *ayla* ve *ayloğ* olarak iki edat kullanılmaktadır. Burada Çiğil lehçesi *andağ*’ın, Oğuz lehçesinde bire iki eş değeri vardır. “başka” anlamındaki edat ise Çiğil lehçesinde ve yazı dilinde *adın* ile Oğuz lehçesinde ise *adruk* ve *ayruk* ile örtülmektedir. Burada bire iki eş değerlik söz konusudur. Oğuz lehçesinde “kötü” kavramını *yawlāk* sözcüğü örtmekte, yazı dilinde ise bu kavram *yawuz* ve *yamān* iki eş değere sahip olmaktadır. Burada da Oğuzca ve Karahanlı Türkçesi arasında bire iki eş değerlik söz konusudur. Büyük kız kardeş, abla kavramı da Oğuz lehçesinde *āzā* ile karşılanmakta, yazı dilinde ise *āçā* ve *ākā* iki sözcükle karşılanmaktadır. Yine Oğuz lehçesinde *sāçā* biçiminde bir karşılığı olan “serçe” kavramı, yazı dilinde *kuşgāç* ve *çıpçırğa* biçiminde iki sözcükle örtülmektedir. Oğuz lehçesinde “yay kabı” için *kurman* biçiminde bir sözcük bulunmakta, yazı dilinde ise *kurugluk*, *yasık* olarak iki sözcükle karşılanmaktadır. Bu örnekler Oğuz lehçesi karşısında yazı dilinin birçok eş değer söz varlığı ögeleridir.

5.1.3. DĪVĀN’IN BİRE HİÇ EŞ DEĞER LEHÇE SÖZ VARLIĞI:

Kâşgarlı, lehçelerin söz varlığını karşılaştırmalı olarak, eş değerleriyle vermenin yanı sıra sadece bir lehçede bulunan, diğer lehçelerde eş değeri olmayan sözcükleri de nakletmiştir. Dīvān’da yer alan bire hiç eş değerli sözcükler; belli bir coğrafyada yetişen ve bulunduğu sahada tanınıp adlandırılan bitkiler; bir coğrafyada yaşayan ve bulunduğu sahada adlandırılan canlı/hayvan adları; bir topluluğa ait davranış kalıpları, gelenekler, ifade kalıpları, hitaplar; bir kültüre ait eşya, giyecek, meslek vb. adlardan oluşmaktadır. Diğer lehçelerde kavram karşılığı olmayan sözcükleri vererek Kâşgarlı, Türk lehçelerinin tamamının kavranmasını, anlaşılmasını kolaylaştırıcı bir yol tutmuştur. Bunun yanı sıra, başka hiçbir kaynaktan anılmayan, sadece belli bir kültür ve medeniyetin söz varlığında yaşamış, daha sonrasında ise toplumsal, kültürel değişimlerle tarih sahnesinde kalmış kavram ve sözcükleri kayıt altına alarak, Türkçenin söz varlığı çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Kâşgarlı Mahmud’un bu kayıtları onun, devrinin üstünde bir sözlükçü olduğunu göstermektedir.

5.1.3.1. Meslek, Sanat, Zanaat Terimlerinde Bire Hiç Eş Değerlik:

Kençek söz varlığında bulunan **banzı**'nın Dīvān'da eş değeri başka bir sözcük yoktur. Kâşgarlı bunun “bağ bozulduktan sonra, asmaların üzerindeki üzüm kalıntıları” için bir adlandırma olduğunu belirtmektedir. Bu sözcük tamamen bağıcılıkla uğraşan Kençeklere özgü bir sözcük olduğu için, bağıcılığın olmadığı toplumlarda kavram karşılığının bulunması beklenemez. **banzı** Dīvān dışında hiçbir yerde tanıklanamamış, tek örnek bir sözcüktür (bkz. EDPT: 352b).

Bir ticaret terimi olan **bista** da Tuhsı, Yağma ve Çiğil lehçeleri söz varlığında bulunmaktadır. “tüccarları evinde konuk olarak ağırlayan kimseye **bista** dendiğini Dīvān'dan öğreniyoruz. **Bista**, dışarıdan gelen tüccarı evinde misafir edip, tüccarın getirdiği malları satar, koyunlarını güdermiş. Tüccar evden ayrılırken **bista** bu ortaklığın karşılığında, koyunların yirmide birini almış. Kâşgarlı Mahmud'un Tuhsı, Yağma ve Çiğil lehçelerinde kaydettiği “**bista**” terimi de bire hiç eş değer sözcüklerdendir. Bu tarz bir ticaret ortaklığının olmadığı toplumlarda eş değeri bulunmamaktadır. **bista**, tarihî ve modern Türkçede başka yerde tanıklanamamış, tek örnek bir sözcüktür (bkz. EDPT: 372a).

Suvarların alışverişte kullandıkları “eni birbuçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen bez” olan **âgin** de, sadece bu lehçede karşılığı olan bir ticaret terimidir (bkz. EDPT: 109a).

5.1.3.2. Hayvan Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:

Belli bir coğrafyada yaşayan, belli iklimlerdeki hayvanların adları da sadece o bölgedeki lehçelerde bulunmaktadır. Diğer lehçelerde ise kavram olarak karşılığı olmadığından bire hiç eş değer sözcük türüne girmektedir. Kâşgarlı bu tür hayvan adlarını verirken karşılık olarak neye benzediğini, özelliklerini belirtmiş ve böylece tam olarak karşılığını ifade etmese de, kavram olarak zihinde canlandırma yoluna gitmiştir.

Argu ülkelerinde bulunan “bal arısına benzeyen bir çeşit sinek olan **muğuzgak** [252]; Balasagun lehçesinde kavram olarak “bülbüle benzeyen bir kuş”u karşılamakta olan **sämürgük** [411] sözcüğü ve Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzların bilmediğini söylediği **yanān** “fil” [608] bunlardandır. Kavram olarak başka iklimlerde

bulunmayan bu hayvan türlerinin, sözcük karşılığı da doğal olarak sadece bulunduğu bölgede olmaktadır. Argu lehçesindeki **muğuzgak** tarihî ve modern hiçbir lehçede tanıklanamazken (bkz. EDPT: 766a); Balasagun lehçesindeki **sämürgük** sadece KB ve Suv 694.12’de tanıklanmıştır (EDPT: 830a).

5.1.3.3. Bitki Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:

İklim özelliklerine göre çeşitlilik gösteren bitkilerin kavramsal karşılıkları da sadece o iklim bölgelerinde bulunmaktadır. Kavram alanı olarak karşılığı diğer lehçelerde olmasa da Kâşgarlı bu bitkilerin adlarını, neye benzediklerini ve nerelerde yetiştiklerini nakletmiştir.

Argu ülkesinde yetiştiği ve kökünün yendiği belirtilen **şuŋla** adındaki bitki tek örnektir (EDPT: 868b). Türkmenlerin yaşadıkları yerlerde yetiştiği ve Türkmenlerin yediğinin kaydedildiği, darıya benzer kırmızı taneleri bulunan **yügürgün** Türkçede tek örnektir (EDPT: 915b). Kâşgar’da yetişen beyaz ve tatlı bir havuç türü diye kaydedilen **oĝlı (uĝlı)** Türkçenin hiçbir sahasında tanıklanamayan, tek örnek bir sözcüktür (EDPT: 84b). Kâşgar lehçesinde kavram karşılığı olan, karabiber ve kimyon gibi yemeğe katılan bir ot olan **sipüt (sibut)** de tek örnektir (EDPT: 785b). Uç şehrinde yetiştiği, çöğene benzediği ve bununla elbise temizlendiği nakledilen **şāw** bitkisi de tek örnek sözcüklerdendir (EDPT: 866a). Bunun yanı sıra Dīvān’da eş değeri olmamakla birlikte, Türkçenin başka devirlerinde ve metinlerinde tanıklanan bire hiç eş değer sözcükler de vardır. Kıpçak illerinde yetiştiği söylenen bir kır yemişi olan **yimşān** (EDPT: 939a); fasulye yaprağına benzeyen yaprakları olan sarmaşık gibi bir ot olan **ķumlāk** (EDPT: 628a) belli bölge söz varlıklarında tespit edilmektedir.

5.1.3.4. Yemek Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:

Temel besin maddelerine, yetiştirilen ürünlere ve damak zevkine bağlı olarak toplumdaki topluma değişen yemekler ve buna bağlı olarak yemek adlarının da diğer lehçelerde kavram olarak karşılığı bulunmamaktadır. Bu nedenle bir lehçede verilen yemek adı, içindeki malzemeler ve hazırlanışıyla birlikte açıklamalarla Dīvān’da anlatılmaktadır. Yemek adlarının da büyük kısmı bire hiç eş değer kabul edilebilir.

Kençek lehçesindeki **buldunu** Kençeklerin yaptığı bir tatlıdır. Kâşgarlı **buldunu**'nın yaş ya da kuru üzümle yapıldığını söylemektedir. Dīvān'ın bire hiç eş değer söz varlığı olarak kabul edeceğimiz bu tatlı adına Türkçenin başka dönem ve sahalarında rastlanmamaktadır. Clauson tek örnek olarak ele almıştır (EDPT: 335a). Dīvān'da Kençeklerin yaptığı nakledilen diğer bir yemek de **toğrul**'dır. Kâşgarlı Mahmud'un et ve baharatla doldurulan bağırsak dolması yemeği diye anlattığı **toğrul** da yemek adı olarak diğer lehçelerde olmayan bir sözcüktür (bkz. EDPT: 472a).

Hakaniye lehçesi kaydındaki **böşgāl** adındaki yufka ve pideye benzer ince ekmek de, başka bir lehçede eş değeri olmayan tek örnek bir sözcüktür (bkz. EDPT: 381a). Yine Karahanlı coğrafyasında yaşayan Çiğillerin **sīm sımırāk** adlı yemeği de diğer lehçelerde eş değeri olmayan tek örnek bir sözcüktür (bkz. EDPT: 830b). Kâşgarlı Mahmud'un ilk defa zikrettiği bu et yemeğinin tarifi şu şekildedir: Hayvan kellesi güveçte çeşitli baharatlarla pişirilir ve üzerine ekşi yoğurt dökülerek terbiye edilir.

Oğuz lehçesindeki kebablık oğlak ya da kuzuya denen **sögüş**, Karlukların ekşi süttten yaptıkları bir peynir türü olan **sugut** bire hiç eş değer sözcükler arasında sayılabilir.

5.1.3.5. Giyim-Kuşam, Dokuma vb. Adlarda Bire Hiç Eş Değerlik:

Eskiye doğru gidildikçe, toplumdaki topluma daha fazla değişiklik gösteren giyim kuşam biçimlerinin adları da Dīvān'da yer alan bire hiç eş değer sözcükler arasındadır.

Kâşgarlı Mahmud'un Yemeklerin giydiğini naklettiği **çāk** pamuklu kumaştan dokunmuş bir örtüdür. Kavram olarak Yemek toplumunda olan bu örtünün adı da sadece Yemek lehçesinde tanıklanmaktadır. Sözcük Dīvān dışında bulunmamaktadır (bkz. EDPT: 413a).

Çiğillerin başlarına taktıkları tiftikten yapılan beyaz başlık olan **kıymaç börk** Çiğil söz varlığındadır (EDPT: 677b). Kâşgar'da yapılan nakışlı bir keçe türü olan **kimişgä** yalnızca Kâşgar lehçesinde bulunan tek örnek bir sözcüktür (bkz. EDPT: 724b).

Oğuzların deve hamudunun altına koydukları çul ve çula benzer şeylere söyledikleri **köpän** (bkz. EDPT: 689b) ve eğerin ön ve arka yastıkları için söyledikleri **köpçük** (bkz. EDPT: 688a) sözcükleri Oğuz lehçesinde bulunan adlardır. Bu adlar da sadece kullanıldıkları toplumda bulunan, diğer lehçelerde kavram karşılığı olmayan, bire hiç eş değer sözcüklerdir.

5.1.3.6. Sosyal Yapı, Sosyal Kurallar ve İnanışlarla İlgili Bire Hiç Eş Değerlik:

Sosyal yapı, sosyal kurallar ve inanışlarla ilgili sözcükler de kavram olarak sadece yaşadığı toplumun lehçe söz varlığında bulunan, bire hiç eş değer sözcüklerdir. Çiğil lehçesindeki **käsbä**, “köy muhtarının ırmak, çeşme sularının yollarını kazmaya gitmeyen kimselerden aldığı rehin” için kullanılmaktadır ve Çiğillerin sosyal kurallarındaki bir adlandırma olması nedeniyle diğer lehçelerde karşılığı tam anlamıyla olmamaktadır. **käsbä** Türkçede tek örnek bir sözcüktür (EDPT: 402a). Yine Çiğil geleneğinde gelin ve damadın geceleyin başlarına para saçıldığı ve bunu yapmak için toplanılan yere Çiğil lehçesinde **mandırı** dendiğini Kâşgarlı’dan öğreniyoruz. **mandırı** da Çiğil toplumuna özgü bir ritüelin yaşatıldığı yer olması nedeniyle diğer lehçelerde eş değerinin bulunmayacağı sözcüklerdendir. **mandırı** da tek örnek olan bir sözcüktür (bkz. EDPT: 768b).

Kençek köylülerinin buğday ve buğdaya benzer tahılları temizlerken yaptıkları imece benzeri yardımlaşmaya Kençek lehçesinde **luçnut** adı verilmektedir. Kâşgarlı, ‘**luçnut**’un bazen köylülerin birbirine bir köle veya bir hayvan vermesi şeklinde de olabildiğini belirterek diğer lehçelerde tam olarak eş değeri olmayan sözcüğü açıklamaktadır. **Luçnut**, Dīvān’daki tek örnek sözcüklerden biridir (bkz. EDPT: 763b). Kençek lehçesindeki **rabçat** ise Kençek beyinin halkın yük arabalarını alarak, parasız olarak yük yükletmesi, yük taşıması gibi angaryalara denmektedir. **Rabçat**’ın da Kençek toplumundaki bir olgu olması nedeniyle tam karşılığı başka lehçelerde bulunmayabilmektedir. **Rabçat**’a Türkçenin başka bir devrinde ve sahasında rastlanamamıştır (bkz. EDPT: 780b). Kençeklerin bir davetin ardından gittikleri ikinci bir içki meclisine de **şanbūy/şänbūy** dedikleri Dīvān’daki Kençek söz varlığına ait sözcüklerdir. **şanbūy/şänbūy** da tek örnek bir sözcüktür (bkz. EDPT: 868a).

Yağma ülkesinde *Yada* taşı ile yağmur yağdırmak için yapılan bir tür kahinliğe ise **yāt** denmektedir. İslam dışı bir inanış ve ritüel olan *yat* da diğer lehçeler için bire hiç eş değer sözcüklerdendir. **yāt** bugün Sibiry'a'daki Türklerin halk inanışlarında bulunan bir sihirdir (bkz. EDPT: 883a).

Oğuz toplumunda ise benzer bir biçimdeki cin çarpmasına karşı yapılan büyüye **kovuz** adı verilmektedir. XI. yüzyıl Oğuz toplumundaki bir inanışa ad olan **kovuz** Dīvān dışında hiçbir yerde geçmemektedir (EDPT: 581b). Oğuz toplumunda hısımlar arasında mektup getirip götüreren bir elçi bulunmakta ve buna da **yorıççı** denmektedir. **Yorıççı** modern Oğuz söz varlığında ise yaşamamaktadır.

5.1.3.7. Hitap İfadeleri ve Unvanlarda Bire Hiç Eş Değerlik:

Hitap ve unvanlar da lehçeden lehçeye farklılık gösteren, kimi zaman kavram karşılığı olarak tam anlamıyla diğer toplumda bulunmayan söz varlığı ögesidir. Kâşgarlı, Karluk büyüklerine **sagun** dendiğini (bkz. EDPT: 811b); Karlukların çocuklara seslenirken **olıç** ve **olıçım** dediklerini (EDPT: 128b); Kençeklerin çocuklara **yoduğ** diyerek sövdüklerini; Çiğillerin kadınlarının temiz ve güzel olmaları nedeniyle **ärtini özüik** lakabını aldıklarını (bkz. EDPT: 285a, 212a); gayrimüslim Türklerin bilgin ve alim kimselere **täyrikän** dediklerini (bkz. EDPT: 525a) nakletmektedir. Bu hitap, lakap, unvan ifadeleri de buldukları toplumlara özgü ifadeler, yani bire hiç eş değer olan sözcüklerdir. Bu nedenle Kâşgarlı bu sözcükleri bir sözcükle değil, açıklayıcı cümlelerle anlatmıştır.

5.1.3.8. Alet ve Eşya Adlarında Bire Hiç Eş Değerlik:

Toplumların kullandıkları alet ve eşyalarda kimi farklılıkların olması nedeniyle, lehçeler arasında bire hiç eş değer söz varlığı ögelerine zemin hazırlamaktadır. Dīvān'da yalnızca bir lehçede kavram karşılığı olan eşya ve aletlere örnek olarak şunları verebiliriz: Kençek lehçesinde çanak, çömlek parçaları için **çäşkäl**; İçerisine un ve una benzer şeyler konan, küpe benzer, topraktan yapılan büyükçe bir kap için **kändük**; Bağ bekçisinin üzerine çıkararak çardaktaki üzümünü topladığı, üç ayaklı tabure biçimindeki merdiven için **tapçan** denmektedir. Oğuz lehçesinde eğerlerin, kemerlerin başına ve tokalara işlenen altın ve gümüş için **saht**; ağaçtan oyularak yapılan su kabı için **sänäk**; beylerin kullandığı özel mühür için **tuğräg** sözcükleri kullanılmaktadır. Çiğil lehçesinde küçük, demirden yapılmış

baston ve asa benzeri eşya için *şābīj* (*şabın*); yaş söğüt ağacının veya buna benzer bir ağacın kabuğunun boru gibi çıkarılmasıyla yapılan ve kuşları vurmak için içerisine yuvarlak tane konularak atılan alet için *tüwāk* denmektedir. Yabaku ve Tatar lehçelerinde şişirilen tulumların ya da kamış ve ağaç dallarının birbirine bağlanarak yapılan geniş ırmak taşıtı için *tār* kullanılmaktadır.

5.1.3.9. Fiillerde Bire Hiç Eş Değerlik:

Fiillerde ise lehçeler arasında farklılık en az seviyededir. İnsana özgü eylemlerin her zaman aynı olması nedeniyle, farklı ifadeler, sözcükler kullanılsa da kavram olarak lehçelerde karşılığı bulunmaktadır. Ancak bazı lehçelerde kullanılan addan türetilmiş fiillerin bire hiç eş değer olduğu görülmektedir. Bunlar kökü isim olan fiillerdir. Arguların “dul kadın ile evlenmek” için kullandıkları *koğuzlan-* fiili, “mektup, bitik ve yazı gibi şeyler tuğra ile mühürlenmesi” için kullandıkları *tuğrağlan-* fiili; “ev sahibinin izni olmadan konuk olmak” için kullandıkları *konuğla-* fiili; Çiğillerin “bayılacak gibi olmak” için kullandıkları *ölşā-* fiili; Kençeklerin “hileyle, anahtarsız açmak” için kullandıkları *ösüđlä-* fiili belirtilen lehçelerde kullanılan, diğer lehçelerde eş değeri tam bulunmayan sözcüklerdir.

5.2. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ SÖZ VARLIĞINDA YALANCI EŞ DEĞERLİK:

İki ayrı dilde veya bir dilin iki lehçesinde bulunan bir sözcüğün köken, yazılış ve söylenişlerinin aynı ya da yakın olmasına rağmen anlamlarının farklı olması için “yalancı eş değer” terimi kullanılmaktadır. “Sahte karşılıklar”, “sözde denkteşler” gibi terimler de kullanılmıştır, ancak yaygın olarak yalancı eş değer terimi benimsenmiştir (bkz. RESULOV 1995: 916; ERGÖNENÇ AKBABA 2007: 151). Anlam değişimleri sonucu dil ve lehçelerde oluşan yalancı eş değer sözcüklerin bilinmesi, dil ve lehçeler arası çevirilerde büyük önem taşımaktadır. Ancak burada unutulmaması gereken husus, *yalancı eş değerlik* ile *çok anlamlılığın* birbirine karıştırılmamasıdır. Yalancı eş değerlik iki ayrı dil ya da lehçede bir sözcüğün farklı anlamlar alması; çok anlamlılık ise aynı dil ya da aynı lehçe içerisinde bir sözcüğün farklı anlamlar almasıdır.

Türk lehçeleri arasında yalancı eş değerlerin oluşumu belli sebeplere bağlanmaktadır:

1. Türkçenin uzun tarihî geçmişi sırasında tarihî, coğrafi, siyasi şartlar nedeniyle çeşitli alt dallara ayrılması ve uzaklaşması,

2. Yabancı dillerin etkisinin lehçelerde her zaman aynı biçimde gerçekleşmemesi,

3. Ana dilden gelen bazı sözcüklerin lehçelerden birinde yazı diline geçerken, diğerinde ağızlarda farklı anlamlar ve üslup kazanmasıdır (RESULOV 1995: 917-918).

Ergönenç Akbaba, yalancı eş değerlerin Eski Türk lehçelerinde de bulunduğunu Eski Türkçe üz- “kırmak, kesmek” fiilinden yola çıkarak göstermiştir (bkz. 2007: 155). Türkçenin öğretiminin amaçlandığı Dīvān’da da Kâşgarlı, yalancı eş değer sözcükleri ele almış ve farklı lehçelerdeki farklı anlamlarını belirtmiştir. Dīvān’da Karahanlı yazı dilinin dışında bir sözcüğün diğer lehçelerde kazandığı anlamlar verilmiş, hangisinin daha doğru ya da sözcük köküyle ilgili olduğu belirtilmiştir. Burada Dīvān’da lehçeler arasında yalancı eş değer olarak görülen sözcükler, fiiller ve adlar olmak üzere iki grupta sıralanmıştır.

5.2.1. Yalancı Eş Değer Fiiller:

Dīvān’ın lehçe söz varlığı dikkate alındığında, fiillerde lehçeler arasında seslik ve anlamsal farklar dışında, farklılığın olmadığı görülmektedir. Genel olarak Türk dili alanı düşünüldüğünde de isim söz varlığının fiil söz varlığından daha fazla lehçelerde farklılaştığı, fiillerin ise aynı kaldığı görülmektedir. Lehçeler arasındaki fiillerdeki farklılık ise daha çok anlam değişimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu anlam farklılığı, çok anlamlılık değildir. Aynı dil ya da lehçe içinde bir sözcüğün temel anlama bağlı olarak kazandığı yan anlamlar çok anlamlılık içerisinde değerlendirilmektedir. Temel anlama bağlı olarak yan anlamların ve diğer anlamların değişik lehçe ya da dillerde bulunması ise yalancı eş değerlik terimi içerisinde değerlendirilmiştir. Örneğin Kâşgarlı Mahmud’un belirttiğine göre

ayıt- fiili Türkçede “(soru) sormak (Ar. *sa’ala*)” anlamında kullanılırken, Oğuz lehçesinde “(söz) söylemek (Ar. *takallamtu*)” anlamındadır. Hem Karahanlı Türkçesinde hem de Oğuz lehçesinde *ayıt-* fiili bulunmasına rağmen farklı anlamlarda bulduklarından yani eş değer olmadıklarından dolayı yalancı eş değer fiil olarak değerlendirilebilir. Lehçeden lehçeye aktarmalarda ya da başka bir dile çevirilerde sorunlara neden olan yalancı eş değer fiillerin Kâşgarlı tarafından tespit edilmesi ve belirtilmesi önemlidir. Aşağıdaki tabloda Dīvān’da yer alan lehçeler arasındaki yalancı eş değer fiiller gösterilmiştir:

(SÖZCÜK)	TÜRKÇE/YAZI DİLİ	(DİĞER)	KÂŞGARLI’NIN YORUMU
<i>aruqla-</i> [154]	“yorgunluktan dinlenmek” (Ar. <i>istirāha min al-kalāla</i>)	“uyumak” (Ar. <i>nawm</i>) (Hakaniye)	Asıl anlamı “yorgunluktan dinlenmek”tir.
<i>aşa-</i> [556]	“(hanların ve büyüklerin yemekleri için yemek yemek”	“(her yemek için) yemek” (Ar. <i>akala</i>) (Oğuz)	Kural olan herkes için kullanımdır (Oğuzların söyleyişidir).
<i>atlan-</i> [133]	“ata binmek” (Ar. <i>rakiba</i>)	“dağa çıkmak” (Ar. <i>şa’ida</i>) (Oğuz)	
<i>ayıt-</i>	“(soru) sormak” (Ar. <i>sa’ala</i>)	“(söz) söylemek” (Ar. <i>takallamtu..</i>) (Oğuz)	Oğuzların kullanımı kural dışıdır.
<i>boşan- /boşun-</i> [338-9]	“çözülmek” (Ar. <i>istatlağa</i>)	“eşinden ayrılmak, boşanmak” (Ar. <i>ṭullikat</i>) (Argu)	Argu lehçesindeki kullanım fasih değildir.
<i>boşat-/boşut-</i> [418-9]	“boşaltmak, çözmek, serbest bırakmak” (Ar. <i>afrağa, awhā, atlağa</i>)	“eşinden ayırmak, boşandırmak” (Ar. <i>ṭallaka</i>) (Argu)	
<i>boşu-</i> [561]	“1. ishal olmak, 2. gevşemek, 3. boşalmak, boş kalmak, 4. bırakmak”	“(eş için) boşamak” (Ar. <i>ṭallaka</i>) (Argu)	
<i>büt-</i> [413]	“sesi kısılmak, ibadet etmek, kesinleşmek vb.” (Ar. <i>ḥafata, şahha, indamala</i>)	“herhangi birşeyin doğması, olgunlaşması veya yaratılması” (Ar. <i>ṭala’a, nabata, wulida,</i>	

		<i>hulika</i>) (Kıpçak)	
çağ- [272]	“1.kişileri birbirine karşı kışkırtmak, 2. çakmak [kibrit] çakmak” (Ar. <i>agrā, kadaḥa</i>)	“sözü işittirmek, sözü ulaştırmak” (Ar. <i>ballaḡa</i>) (Oğuz)	
çalın- [342]	“arıklamak” “kendini yere çalmak, çalar görünmek” (Ar. <i>hazula, şara’a nafsahu</i>)	“(söz) kulağına değmek” (Ar. <i>balāḡa</i>)	
çaltur- [357-8]	1.“yere çaldırmak [devirtmek]”, 2.“bir şeyi arattırmak” (Ar. <i>aşra’a, nişdān</i>)	“birine bir şeyi duyurmak, işittirmek” (Ar. <i>nūdiya li-s-sum’a</i>) (Oğuz)	
çap- [265]	1. “yüzmek, 2. (ata) vurmak” 3. “evi çamurla sıvamak” (Ar. <i>sabaḡa, ḡaraba, laṭaḡa.... bi-tīn ḡurr</i>)	“(boyun) vurmak” (Ar. <i>ḡaraba</i>) (Uygur)	
çapıl- [328]	“çamurla sıvanmak” (Ar. <i>ṭuyyina</i>)	“[boyun] vurulmak” (Ar. <i>ḡuriba</i>) (Uygur)	
çapıt- [415]	“(köpek) saldırmak” (Ar. <i>ḡamala..</i>)	“boyun vurdurmak” (Ar. <i>ḡarb</i>) (Uygur)	
çaptur- [356-7]	“suda yüzdürmek ve çamurla sıvatmak” (Ar. <i>asbaḡa</i>)	“boyun vurdurmak” (Ar. <i>ḡarb</i>) (Uygur)	
ḡāṭlan- [531]	“(dikenli veya yabanî ağaçlar için) meyve vermek (Ar. <i>ṭamar al-’idāh</i>)”	“(ehlî ağaçlar için) meyve vermek (Ar. <i>ṭamarat</i>)” (Kıpçak, Yemek, Oğrak)	
ḡonuḡla- [592]	“birisinin, ev sahibinin rızası olmadan bir evde gecelemesi (Ar. <i>yabīta karḡan li-rabb al-bayt</i>)”	“konuk etmek, misafir etmek (Ar. <i>aḡāfa</i>)” (Oğuz)	
köklāş- [379]	“1. ilişmek, sokulmak (Ar.	“akrabalık bağıyla bağlanmak (Ar.	

	taşabbata, taşabbaka), 2. yardım etmek (Ar. şadd ribāṭ ḥanw as- sarc?),	‘akada.....‘akd al- ‘aşira)” (Bulgar)	
kūd- [634]	“gözlemek, beklemek (Ar. intazara)”	“hayvan gütmek (Ar. ra‘ā)” (Oğuz)	
ota- [555]	“yakmak (Ar. iṣṭalā bi-n-nār wa-aḥrakat)” (Yağma-Yemek)	“bitkilerle ilaç yapmak, tedavi etmek (Ar. ‘alacahu bi-d-dawā’)” (Oğuz)	
ün- [94]	“bitmek, bitki için (Ar. nabata)”	“gitmek (Ar. dahaba)” (Uygur)	
ündür- /ündür- [119]	“(bitki için) bitirmek (Ar. anbata)” (Uygur)	“yönelmek (Ar. aşḥaşa)” (Uygur)	Bu fiili Oğuzlar bilmez.
saltur-[360]	“bir şeyi çıkarıp atmak (Ar. tarḥ)”, “elbise yenini sallatmak (Ar. alma‘a)”;	“saldırtmak (Ar. amara bi-l-iḥāla lī ‘alayhi)” (Oğuz)	
satğa- [571]	“boynunu çiğnemek (Ar. taḥattā)”	“ödeşmek (Ar. iḳtaşsa)”, “yolun kesişmesi (Ar. cāza ‘alā)” (Oğuz)	Oğuzlar yol ve borç için kullanır.
satğaş- [373]	“saldırmak (Ar. taḥattā...rakaba, taṭāwul), karşılaşmak (Ar.laḳıya....muwācaha ran)”	“ödeşmek, sayışmak, hesabı kapatmak (Ar. kāşsa)” (Oğuz)	
sirtla- [635]	“hayvanın kuyruğunu iple bükme (Ar. lawā ... ‘alā l-hulb)”	“küçük bir vadiden yukarı doğru çıkmak (Ar. şa‘ida ... fīl-wādī ş- şaḡīr)” (Oğuz)	
soḳ- [273]	1. “eve sokmak (Ar. adḥaltubi-şidda)” 2. “tuz döğmek (Ar. daḳka)” 3. “tane toplamak (Ar. laḳaṭa)”	“(yılan vb.) sokmak, ısırmak (Ar. ladaḡat)” (Oğuz)	
suḡur- [309]		“içmek, yudumlamak, içine	

		çekmek (Ar. ‘abba, naşşafa, anşafa)” (Karluk) // “tükürmek (Ar. bazaka)” (Barsgan)	
tokı- [562]	“kapıyı çalmak (Ar. kara’a), “kılıç, bıçak vb. şeyleri vurarak yapmak (Ar. taba’a), “kumaş vb. dokumak (Ar. nasaca), “suyun alıp götürmesi (Ar. garraka), “cin çarpmak (Ar. sa’fa min al-cinn)”	“dövmek, dayak atmak (Ar. daraba)” (Oğuz)	Türkler “vurmak” için kullandıklarında ikileme olarak urdı tokıdı derler.
tokı- [333]	“kumaş vb. dokunması (Ar. nusica), kılıç vb. yapılması (Ar. tubi’a)”	“döğülmek, dayak atılmak (Ar. duriba)” (Oğuz)	
tokın- [341]	“çarpmak (Ar. şadamahu l-ḥāit), kılıç döğülmek (Ar. tubi’a), “kurban kesmek (Ar. cazara)”	“dövülmek (Ar. duriba)” (Oğuz)	
topul- [328]	“delmek (Ar. naḳaba)”	“çıkartmak (Ar. naza’a)” (Oğuz)	
törüt- [417]	“yaratmak (Ar. ḫalaḳa)”	“birşeyi doğru birşekilde yapmak, yerine getirmek (Ar. kaddara, aşlaḫa)” (Oğuz)	
yara- [480]	“yaramak, uygun gelmek (Ar. wāfaḳa sāḡa)”	“yol dileğine uygun olsun (Ar. yuwāfıḳuka fī ṭ-ṭarık murāduka)” (Oğuz)	
yarat- [422-3]	“yaratmak (Ar. ḫalaḳa)”	“yapmak (Ar. kaddara)” (Oğuz)	
yaz- [469-470]	1. “çözmek (Ar. ḫalla)” 2. “yanılmak (Ar. aḫṭa’a)”	“yazı yazmak (Ar. kataba)” (Oğuz)	

	3. “hemen hemen gerçekleşmek (Ar. <i>kāda</i>)”		
ye- [554]	“yemek yemek (Ar. <i>akala</i>)”	“malını yemek, telef etmek (Ar. <i>ahlaka... māl, atlafā</i>)” (Yabaku)	

5.2.2. Yalancı Eş Değer Adlar:

Yalancı eş değer adlar ses, yapı ve köken olarak aynı olmalarına rağmen lehçeler arasında farklı anlamlar kazanmış sözcüklerdir. Dīvān’ın lehçe söz varlığında adların da lehçeler arasında yalancı eş değer durumunda oldukları sıklıkla görülmektedir. Örneğin Dīvān’da *ingäk*’in Türkçede ya da Karahanlı Türkçesindeki kavram karşılığı “inek (Ar. *bakara*)” iken Oğuz lehçesindeki kavram karşılığı “kaplumbağanın dişisi (Ar. *al-untā min as-salāḥif*)”dir. Bu nedenle aynı sözcük olmasına rağmen *ingäk*, Karahanlı Türkçesi ve Oğuz lehçesinde yalancı eş değerdir. Dīvān’da yer alan diğer yalancı eş değer adlar aşağıdaki listede gösterilmiştir:

(SÖZCÜK)	TÜRKÇE/YAZI DİLİ	(DİĞER)	KÂŞGARLI’NIN YORUMU
<i>ağıl</i> [49]	“koyun yatağı (Ar. <i>marbaḍ al-ğanam</i>)”	“koyun pisliği (Ar. <i>rawṭ al-ğanam</i>)” (Oğuz)	Yakın anlamlı iki sözcüktür. Bu durum Arapçada da vardır.
<i>āk</i> [53]	“(at, aygır vb.de beyaz”	“her beyaz şey (Ar. <i>abyaḍ</i>)” (Oğuz)	Türkler sadece atın renginde kullanır. Oğuzcada daha geneldir.
<i>aruḵ</i> [45]	“yorgun (Ar. <i>mu’yī</i>)”	“zayıf, cılız (Ar. <i>mahzül</i>)” (Oğuz)	
<i>āşlḵ</i> [70]	“aşevi, mutfak (Ar. <i>maṭbah</i>)”,	“buğday (Ar. <i>burr</i>)” (Oğuz)	
<i>bart</i> [172]	“şarap vb. sıvı şeyleri ölçme kabı (Ar. <i>nayṭal aṣ-şarāb</i>)”	“su içilen bardak, çömlek, testi (Ar. <i>kūz</i>)” (Oğuz)	

bayram [243]	“sevinç ve eğlence günü (Ar. <i>as-surūr wa-d-dahika bayn al-ḳawm</i>)”	“şenlik, bayram (Ar. <i>yawm al-‘īd</i>)” (Oğuz)	Kâşgarlı’ya göre Türklerin <i>badram</i> dediğine Oğuzların /y/’ye çevirerek <i>bayram</i> demesi, sözcüğün Türkçe olduğunun kanıtıdır.
bänäk [194]	“para (Ar. <i>fals</i>)”	“tane, tohum (Ar. <i>ḥabba</i>)” (Argu)	
bistäk [239]	“taranmış ve eğrilmeye hazırlanmış pamuk sümeği (Ar. <i>ḳaṭ’a ḳuṭn mandūf mu‘add li-l gazl</i>)” Çiğil	“fitil (Ar. <i>fatila</i>)” (Argu)	
bitig [193]	“yazı, kitap (Ar. <i>kitāb, kitāba</i>)”	“muska (Ar. <i>‘ūdā</i>)” (Oğuz)	
bitrik [239]	“kadınların cinsel organındaki dilcik, klitoris (Ar. <i>baẓr al-mar‘a</i>)”;	“fıstık (Ar. <i>fustuḳ</i>)” (Argu)	
bōḳ [499]	“ekmek üzerinde oluşan yeşil renk, küf (Ar. <i>ḥudra</i>)”	“dışkı (Ar. <i>ḡā‘iṭ</i>)” (Oğuz)	
butıḳ [189]	“kımız tulumu (Ar. <i>ḳırba</i>)”	“küçük su tulumu (Ar. <i>ḳırba ṣaḡīra</i>)” (Kâşgar)	
bük [168]	“koru, çalılık, orman (Ar. <i>acama</i>)”	“köşe, bucak (Ar. <i>zāwiya</i>)” (Argu)	
çaḥşak [236]	“dağın tepesindeki taşlık yer (Ar. <i>ar-raḍrād fī ḳulal al-cibāl</i>)”	“kurutulmuş şeftali ve üzüm (Ar. <i>falik al-mişmiş wa-z-zabīb</i>)” (Karluk)	
çanaḳ [192]	“tahtadan yapılmış tuz vb. şeylerin bulunduğu kap (Ar. <i>al-maḥrūt min al-ḥaşab</i>)”	“kâse, çanak (Ar. <i>ḳaş‘a</i>)” (Oğuz)	
çeçäk [195]	“çiçek (Ar. <i>nawr, zahr</i>)”	“çiçek hastalığı (Ar. <i>ḥaşba</i>)” (Çiğil)	

çäkürgä [245]	“uçmadan önceki çekirge (Ar. <i>kaḅl an yatira</i>)”	“çekirge (Ar. <i>carād</i>)” (Oğuz)	Türkler ordunun çokluğunu ifade için <i>çäkürgä täg sü der</i> .
çäriḡ [195]	“savaşta karşılıklı duran saflar (Ar. <i>şaff al ḥarb</i>)”	“her şeyin karşısı (Ar. <i>kaḅāla</i>), vakti (Ar. <i>wakt</i>)” (Oğuz)	
çil [502]	“beden üzerindeki darp izi”	“çirkinlik, çil (Ar. <i>kaḅh</i>)” (Oğuz)	
çomak [191]	“sopa, deynek, âsâ (Ar. <i>‘aşā</i>)”	“Müslüman (Ar. <i>muslim</i>)” (Uygurlar vd.)	
çör [495]	“kadın dişilik organının bitişik olması (Ar. <i>ratkā</i>)”	“dalları ve yaprakları iç içe geçmiş, sarılmış ot (Ar. <i>naft multaff</i>)” (Oğuz)	Kâşgarlı asıl anlamın birincisi (kadın organının bitişikliği) olduğunu belirtir.
çuwğa [214]	“hızlı giden at (Ar. <i>al-faras alladī yaḥuduhu l-barīd al-musrī fi-t-tariḡ fa yarkabuhu ilā an yacida l-aḥar</i>)”	“kılavuz, rehber (Ar. <i>dalīl, kā'id</i>)” (Oğuz-Kıpçak)	
ägin [51]	“sırt (Ar. <i>katif</i>)”	“ticarete bir uzunluk ölçüsüolan bez (Ar. <i>kirbās</i>)” (Suvar)	
idiş [42]	“kadeh (Ar. <i>kaḅaḥ</i>)”	“her türlü kap kacak (Ar. <i>kaḅr, tawr, inā</i>)” (Yağma, Tuhsı, Yemek, Oğuz, Argu)	
ingäk [68]	“inek (Ar. <i>bakara</i>)”	“kaplumbağanın dişisi (Ar. <i>al-unṭā min as-salāḥif</i>)” (Oğuz)	
qara kuş [167-543]	“Kartal (Ar. <i>uḳāb</i>)” “Jüpiter yıldızı (Ar. <i>muştari</i>)”	“deve toynağının kenarları (Ar. <i>aṭrāf ḥuff al-ba'ir</i>)” (Oğuz)	
qāt [508]	“dikenli bir ağacın meyvesi (Ar. <i>ḥaml al-idāh</i>)”	“herhangi bir ağacın meyvesi (Ar. <i>ḥaml</i>)” (Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar, Çömül)	
qat [161]	“kat, tabaka, kıvrım	“yanında, indinde (Ar.	

	(Ar. <i>tiny</i>)”	‘inda)” (Oğuz)	
katut [408]	“zehirli sıvı karışım (Ar. <i>mizāc</i>)” “ayakkabıcı tutkalı (Ar. <i>ṭart</i>)”	“bir şeyin yarısı, diğer parçası (Ar. <i>falīk</i>)” (Barsgan)	
qayır [517]	“kaba topraklı yer (Ar. <i>dahās</i>)”	“kum (Ar. <i>raml</i>)” (Oğuz)	
kānd [173]	“şehir (Ar. <i>kūra</i>)”	“köy (Ar. <i>qarya</i>)” (Oğuz)	
kēp [494]	“kalıp (Ar. <i>qālib</i>)”	“benzer (Ar. <i>mitl, ṣibh</i>)” (Oğuz)	
kārāgū [225]	“kışlık ev (Ar. <i>bayt ṣatwī</i>)” (yerleşik Türkler)	“çadır (Ar. <i>hibā</i>)” (Türkmen)	
qısqāç [229]	“kerpeten (Ar. <i>kalbatān</i>)”	küçük ve kara bir hayvan (Oğuz)	
qısrak [238]	“genç kısrak (Ar. <i>ramaka fatiyya</i>)”	“herhangi bir kısrak (Ar. <i>ramaka</i>)” (Oğuz)	
qız [164]	“pahalı (Ar. <i>gālī</i>)”	“pinti, cimri (Ar. <i>baḥīl</i>)” (Argu)	
kişi [544]	“insan, kişi (Ar. <i>insān</i>)”	“kadın eş (Ar. <i>zawca</i>)” (Yağma)	Kâşgarlı Yağma ilinde bunu duymuş.
qowı [545]	“içi boş olan her şey”	“talihsiz, uğursuz (Ar. <i>mudbir</i>)” (Argu)	
kök [408]	“eyer bağı (Ar. <i>rabṭ as-sarc</i>)”	“kök, asıl, soy (Ar. <i>aşl</i>)” (Oğuz- Kıpçak)	
qurt [172]	“kurtçuk, tırtıl vb. (Ar. <i>dūd</i>)”	“(köpekgiller familyasına ait, yırtıcı hayvan) kurt (Ar. <i>dīb</i>)” (Oğuz)	
mārdāk [241]	yalnızca “ayı yavrusu” için <i>mārdāki</i> “ayı adığı	“domuz yavrusu” için <i>toñuz mārdāki</i> (bir kısım Türkler)	
mün [171]	“Çorba (Ar. <i>marāqa</i>)”	“şehriye çorbası (Ar. <i>iṭriya</i>)” (Yağma)	Yağmalar mün dendiğinde

			“şehriye çorbası” anlarlar.
ottuz [83]	“otuz (Ar. <i>talātūna</i>)”	“üç (Ar. <i>talāta</i>)” (Yağma-Künüt)	Anlamı “otuz” olsa da Yağmalar “üçer üçer” ifadesi için kullanırlar.
ögüz	“Ceyhun, Fırat gibi her ırmak (Ar. <i>wādī cārī</i>)”	“Banākat (Sır Derya) ırmağı” (Oğuz)	ögüz tek başına kullanıldığında Oğuzlar arasında Banākat ırmağı ifade edilir.
sän [171, 497]	“yaşça ve konumca küçükler için -sen- (Ar. <i>anta</i>)” (Türk-Çiğil)	“yaşça büyükler için -sen- (Ar. <i>anta</i>)” (Oğuz)	Türkler çocuk, yardımcı vb.lerine sen, saygın kişilere siz derken; Oğuzlar tam tersine çevirir.
sıdrım [243]	“işlediği işi bitiren, başkasına bırakmayan vb. anlamda sıfat”	“sırım, kayış (Ar. <i>kıdd</i>)” (Oğuz)	
sirt [172]	“kalın kıl (Ar. <i>hulb</i>)”	“dere, küçük vadi (Ar. <i>tul‘a, wādī şağīr</i>)” (Oğuz)	
siñäk [604]	“sivrisinek (Ar. <i>baḳḳ</i>)” (şehirli Türkler)	“karasinek (Ar. <i>dubāb</i>)” (Göçebe Türkler)	
siz [497]	“saygı duyulan, konumca ve yaşça büyükler için -siz- (Ar. <i>antum</i>)” (Türk-Çiğil)	“genç insanlar için -siz- (Ar. <i>anta</i>)”	
suğut [179]	“pirinç, et ve baharatla doldurulmuş bağırsak yemeği (Ar. <i>al-am‘ā</i>)”	“kurutulmuş peynir (Ar. <i>aḳiṭ</i>)” (Karluk)	
sukaḳ [409]	“beyaz ceylan (Ar. <i>ar-rīm min az-zibā</i>)”	“Farslı (Ar. <i>fārisī</i>)” (Oğuz)	
suviḳ [517]	“sulu, sıvı (Ar. <i>raḳīḳ</i>)”	“kısa (kuyruk, ağaç vd.	

		için) (Ar. <i>ṭawīl kalīl aṣ-ṣa'r</i>)” (Kıpçak)	
taķı [545]	“dahi, daha (Ar. <i>aydan, āḥar</i>)”	“ile, birlikte (Ar. <i>ma'a</i>)” (Oğuz)	
tariğ [187]	“buğday (Ar. <i>ḥinṭa</i>)”	“darı (Ar. <i>duḥn</i>)” (Oğuz)	
tat [406-7]	“Farşlı (Ar. <i>fārisi</i>)”	“Gayrimüslim Uygurlar” (Yağma, Tuhsı)	
tānri [608-609]	“Ulu Tanrı” (Müslüman Türkler)	“gökyüzü ve dağ, ağaç vb. gibi büyük şeylerin tamamı” (gayrimüslim Türkler)	
tāriḡ [606]	“deniz vb. için derin”	“(her şey için) derin, geniş” (Oğuz)	
toğrıl [242]	bir kuş adı	“bir yemek adı (Ar. <i>am'a</i>)” (Kençek)	Bu sözcük erkek adı olarak da kullanılır.
uğur [39]	“1. vakit (Ar. <i>wakt</i>), 2. saltanat, çağ (Ar. <i>dawla</i>), 3. fırsat (Ar. <i>imkān, furṣa</i>)”	“1. karşılık (Ar. <i>iwad</i>), 2. hayır ve bereket (Ar. <i>ḥayr, baraka</i>)” (Oğuz)	
uluş [43]	“köy (Ar. <i>ḳarya</i>)” (Çiğil)	“şehir (Ar. <i>balda</i>)” (Balasagun ve Argu)	
yāğ [515]	“sade yağ (Ar. <i>samn</i>)”	“iç yağı, hayvansal yağ (Ar. <i>ṣaḥm</i>)” (Oğuz)	
yalnuk [612]	“1. Adem peygamber, 2. insanoğlu (<i>al-başar</i>)”	“cariye (Ar. <i>ama</i>)” (Oğuz, Kıpçak, Suvar)	
yās [514]	“zarar, ziyan (<i>wadī'a, ḥusrān</i>)”	“ölüm, helak (Ar. <i>mawt, halāk</i>)” Oğuz	
yuḡ [602]	“koyun ya da deve yünü (Ar. <i>ṣūf, wabar</i>)”	“pamuk (Ar. <i>ḳuṭn</i>)” (Argu, Yağma)	
yügrük [464]	“hızlı, koşucu (Ar. <i>sābık, muḥdir</i>)”	bilgin kişiler için sıfat <i>yügrük bilgä</i> (Ar. <i>ḥādīk faṭin fādīl</i>) (Oğuz)	

ALTINCI BÖLÜM

DİL VE LEHÇELERARASI İLİŞKİLER

6.1. ESKİ TÜRK YAZI DİLİ VE XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ

Eski Türkçe (VIII.-XII. yüzyıllar), Köktürk, Uygur, Karahanlı yazı dilleri eserlerini içine alan, ortak Türk dilinin ilk edebî ürünlerinin verildiği, Türkçe yazı dilinin ilk devri olarak kabul edilmektedir. Çoğu araştırmalarda Köktürk ve Uygur dönemi eserleri Eski Türkçe olarak, Karahanlı Türkçesi ise Orta Türkçenin ilk dönemi olarak değerlendirilmektedir. Ancak söz varlığı dışında ses ve biçim yönünden Köktürk ve Uygur metinlerinden fazla ayrılmayan Karahanlı Türkçesi eserleri de Eski Türkçe dönemine dahil edilebilir (bkz. ERDAL 2004: 1-22; JOHANSON 1998: 85). Eski Türkçe dönemi her ne kadar kendi içerisinde Köktürk, Uygur, Karahanlı Türkçeleri olarak üçe ayrılrsa da bütün olarak bakıldığında, aynı lehçenin esasında oluşmuş bir yazı dilidir. Eski Türkçenin üç yazı dili gibi adlandırılmasının sebebi; (Köktürk Devleti, Uygur Devleti, Karahanlı Devleti gibi) ayrı devlet ya da hâkimiyet sınırlarında gelişmeleri, (Orhon vadisi, Yedi Su, Talas, Balasagun, Kâşgar vb. gibi) ayrı coğrafyalarda yaşamış olmaları, (Gök Tanrı inancı, Maniheizm, Budizm, İslamiyet gibi) ayrı din ve kültür çevreleri içerisinde olmalarındandır. Temelde aynı yazı diline bağlı olan Köktürk, Uygur, Karahanlı Türkçelerinin sadece söz varlıklarında farklılıklar olmuş, ses bilgisi ve biçim bilgisinde bunları ayrı yazı dilleri sayacak kadar farklılık olmamıştır. Eski Türkçe döneminde yazı dilinin dışında gelişen ağızlar, lehçeler olmuş ancak bu lehçeler yazı dilini fazla etkilememiştir.

Eski Türkçe döneminde lehçe ve ağızların olduğunu, bazı metinlerdeki ufak, ağız farklarından ve XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un naklettiklerinden anlıyoruz. Kâşgarlı'dan önce lehçe ayrımlarına temas eden olmamış, metinlerdeki bazı değişkeler ipucu vermiştir. Eski Türkçe lehçe sınıflandırmalarında, özellikle $\acute{n}y$ $\sim y$ $\sim n$ nöbetleşmesi esas alınmış ve Eski Türk lehçeleri sınıflandırılmıştır. Ancak, Uygur yazısının elverişsizliği nedeniyle bu ses her zaman ölçüt olamamaktadır (bkz. RÖHRBORN 2004: 138). Gabain, sadece İslam öncesi metinlerde “y ağız”, “Yazıtların ağız”, “n ağız”, “Brahmi yazmalarının ağız” ve “Hristiyan

Yazmaları ağız” olmak üzere beş ayrı ağzın izlerinin tespit edildiğini belirtmektedir (bkz. GABAIN 1988: 1-4). Bu ağzların özellikleri şunlardır:

6.1.1. y ağızı: Budist metinlerinin çoğunun ve bir kısım Mani metinlerinin dâhil olduğu ağızdır. Diğer ağzlardan /ń/ sesini /y/’ye çevirmeleriyle ayrılırlar (GABAIN 1988: 2).

6.1.2. Yazıtların ağızı: Orhon yazıtlarında kullanılan ağızdır. /b/ > /w/ değişimi henüz gerçekleşmemiştir: *sub* “su”, *kubrat-* “toplamak, yığmak”. /b-/ > /m-/ değişimi birkaç yazıt dışında görülmemektedir: *bän* “ben”, *biŋ, biŋ* vb. Sonraki eserlerde /y/ veya /n/ olan ses, çoğunlukla /ń/ (=ñy) şeklindedir: *koń* “koyun”, *arığ* “kötü” vb. Çokluk ifadesi için +lar seyrek, genellikle *alku, sayu, kōpan* vb. son çekim edatları ve *kün, +gün* sözcükleri kullanılır. İlgili hali eki +ŋ ile, görülen geçmiş zaman 2. kişi eki -tXğ, -tXğXz şeklindedir. Emir kipinin 3. kişisi -zUn yanı sıra -sUn ve bir örnekte de -çUn iledir. -p zarf-fiilinin dışında bir de -(X)pAn zarf-fiili kullanılır. Gereklilik -ğuluk yanında -sığ da kullanılır. Şüpheli edatı *ärki* değil, *ärinç*’tir (GABAIN 1988: 2; TEKİN 2000: 176, 180 vd.).

6.1.3. n ağızı: Mani yazmalarının çoğunda ve bazı Köktürk harfli yazmalarda bu ağız görülmektedir. /ñy/ sesi bu ağızda /n/, bağlama ünlüsü bazı istisnalar dışında /ı, i/ yerine /a, e/ şeklindedir. +tın ayrılma durumu eki yerine bulunma durumu eki kullanılır. Görülen geçmiş zaman 2. kişi eki -tXğ; gereklilik -ğuluk yerine -sığ iledir (GABAIN 1988: 3).

6.1.4. Brahmi yazmalarının ağızı: Brahmi yazmalarında görülen bu ağız, yazım olarak tam bir birlik arz etmez. Bu yazmalarda uzun ünlüler, normal uzunluktaki ünlüler ve kısaltılmış ünlüler ayırt edilmektedir. /ä/ ünlüsü yanında kapalı /e/ ünlüsü de bulunur. Dudak uyumu yaygın olarak görülür: *süzök* “temiz”, *ägsömāz* “eksilmez”, *köŋlömim* “gönlümü”, *olorop* “oturup” vb. gibi. Bir yerde /au/ diftongu görülmektedir. /k/ ve /ğ/ > /h/ değişmesi vardır: *hāri-* “yaşlanmak”, *azih* “azi”, *taşhāru* “dışarı”, -*huluk* (<-ğuluk) eki vb. gibi. /ñy/ sesi bu ağızda da/y/, /z/ ünsüzü yer yer /s/ şeklindedir. Brahmi yazmaları genellikle “y ağızı”na yakın bir ağızdır (GABAIN 1988: 3-4).

6.1.5. Hristiyan Yazmaları ağızı: Hristiyanlıkla ilgili metinlerde görülen bu ağız, “y ağızı”ndan biraz farklıdır. Bu metinlerde, yüklem, cümle önünde yer alır, yardımcı fiil olarak *är-* ve *bol-* yanında *tur-* da görülür (GABAIN 1988: 4).

Görüldüğü gibi İslam öncesi Eski Türkçe metinlerinde tespit edilen bu ağız özellikleri, Eski Türkçe dönemindeki ağız ve lehçelerin varlığına işaret eden ufak ses ve biçim ayrılıklarıdır. Ancak bu ağızlar, ölçünlü dilden çok ayrı biçimler ya da lehçeler olmayıp, yazı diline yansıyan durumlardır. Eski Türk yazı dilinden çok ayrı olan ve yazı diline yansımayan lehçeleri ise ilk olarak Kâşgarlı Mahmud nakletmiştir. *Dīvān*’daki lehçe kayıtlarından, bugünkü lehçelerin ön şekillerinin daha Eski Türkçe zamanında da olduğunu, farklı lehçe ve ağızlara sahip boy ve toplulukların bulunduğunu, Bulgarca dışındaki bu lehçelerin kendilerine ait yazılı metinlerinin olmayıp, Eski Türk yazı dilini kullandıklarını anlıyoruz. Bulgarca ise, tarihlendirmesi kesin olarak yapılamayan çok daha eski bir dönemde Türkçenin ayrı bir kolu olarak gelişmiş ve Köktürk, Uygur, Karahanlı sahalarından uzak coğrafyalarda oluşmuş bir Türk lehçesidir. Kâşgarlı Mahmud’un naklettiği diğer Türk boy ve topluluklarından farklı olarak Bulgarlar, belli bir devlet yönetimine ve yazı diline sahip, *l/r grubu* Türk topluluğudur. Oğuzlar da önce Oğuz Yabguluğu, sonra Selçuklu Devleti olmak üzere farklı bir yönetim örgütlenmesi içerisinde olan ancak Eski Türkçe döneminde yazı dilleri olmayan ya da yazılı ürünleri bugüne ulaşmayan bir Türk topluluğudur.

Genel olarak Eski Türkçenin veya daha özel olarak Karahanlı Türkçesinin hangi Türk lehçesine dayandığı ise kesin olarak bilinmiyor. Ancak *Dīvān*’daki bazı ifadelerden, Kâşgarlı Mahmud’un bazı lehçelerin tarafında bulunduğu ve kaydettiği lehçelerden bazılarının yazı diline ses, biçim ve söz varlığı yönlerinden daha yakın olduğu çıkarılabilir. *Dīvān*’ın tümü gözden geçirildiğinde, lehçeler anlatılırken “1. Türk ve 2. Türkmen/Oğuz” şeklinde bir gruplandırmanın olduğu görülmektedir. Kâşgarlı bunu net olarak ifade etmese de, lehçelerle ilgili verdiği bilgilerde bu iki grup hissedilmektedir (bkz. CTD I: 4, 50).

Oğuz ya da Türkmen grubunu, Oğuz boyları ve bazen de ona yakın olarak söylenen Kıpçaklar temsil etmekte; Türk grubu içerisinde ise en çok Çiğillerden bahsedilmektedir. Kâşgarlı Mahmud, bazı örneklerde “Türklerin söyleyişi” dediği

bir sözcük için, başka bir yerde “Çiğiller böyle der” şeklinde izah getirmiştir. Örneğin,

adın “başka” DLT: 51’de Çiğil lehçesi, DLT: 62’de Türkçe,

adak “ayak” DLT: 27’de Çiğil lehçesi, DLT: 45’te Türkçe,

andağ DLT: 72’de Çiğil lehçesi, DLT: 31’de Türkçe,

oñ älig “sağ el” DLT: 32’de Çiğil lehçesi, DLT: 48-9’da Türkçe,

töd “Toy kuşu” DLT: 505’te Çiğil lehçesi, DLT: 495’te Türkçe,

toğ- “doymak” DLT: 27’de Çiğil lehçesi, DLT: 633’te Türkçe kaydıyla nakledilmiştir.

Genel söz varlığı içerisinde verilen ya da Türklerin kullanımı denen bir sözcüğün başka bir yerde Çiğil lehçesi kaydıyla verilmesi, bir tesadüf ya da yanlış yazım olduğundan değil, Çiğillerin dillerinin ölçünlü dilin tarafında görülmesinden kaynaklanmaktadır.

Hakaniye Türkçesi tarafında görülen Çiğil lehçesi yanında da bazı lehçeler Dīvān’da sıkça tekrarlanmaktadır. Kâşgarlı Mahmud’un, “*Ben şehirler, bozkırlar boyunca dolaştım ve Türklerin, Türkmen-Oğuzların, Çiğillerin, Yağmaların, Kırgızların dillerini ve şiirlerini öğrendim*” (DLT: 3; CTD I: 70; DLTt I: 4) ifadesinde, Çiğillerin hemen ardından Yağmaların adı zikredilmektedir. Ayrıca o dönemde, Tuhsılara aynı zamanda *tuhsı çigil* denmesi (DLT: 213; CTD I: 320; DLTt I: 422), Tuhsılarla Çiğillerin bazı ortaklaşan özellikleri dolayısıyla verilmiş olmalıdır. Coğrafya olarak da Çiğillere yakın toplulukların lehçelerinde Çiğil lehçesiyle ortaklıklar görülmektedir. İli vadisi **Yağma, Tuhsı ve Çiğillerin** yerleşik olduğu bir coğrafya olarak geçmektedir (DLT: 58; CTD I: 125; DLTt I: 92). Rum ülkesi yanından doğuya doğru uzanan Türk boyları **Çiğil, Tuhsı, Yağma**, Oğrak, Çaruk, Çömül, Uygur, sonra Tañut, Hıtay yani Çin ülkesi şeklinde sıralanmaktadır (DLT: 21; CTD I: 82; DLTt I: 28). *ķayās, Çiğil ve Tuhsı* ülkesinde bir şehir olarak geçmektedir (DLT: 520; CTD II: 238; DLTt III: 172).

Yakın coğrafyalarda adları geçen Yağma, Tuhsı ve Çiğillerin lehçelerinde de ortaklıklar Dīvān'da göze çarpmaktadır: Kâşgarlı, tek dilli (Ar. *luğati vāhidatun*) ve “sade Türkçe” (Ar. *turkiyyatun maḥḍatun*) konuşan Türkler olarak Kırgız, Kıpçak, Oğuz, **Tuhsı, Yağma, Çiğil**, Oğrak, Çaruk, Yemek ve Başkurt (DLT: 25; CTD I: 83; DLTt I: 29) boylarını sıralamaktadır. Geçmiş zaman fiil çekimi, Çin’e kadar uzanan Uygur, Argu, **Çiğil, Tuhsı, Yağma** gibi Türk boylarının büyük kısmında “dal” ve “ya” yani -dX şeklinde ortak söylenmektedir (DLT: 299; CTD I: 413; DLTt II: 61). **Yağma, Tuhsı ve Çiğillerin** şaraba *kızıl süciğ* demeleri (DLT: 205; CTD I: 310; DLTt I: 407), bir ticaret terimi olan *bısta*’nın **Yağma, Tuhsı ve Çiğillerde** bulunması (DLT: 474; CTD II: 185; DLTt III: 71), ikinci teklik kişi için **Yağma, Tuhsı ve Çiğillerin sün** kullanmaları (DLT: 504; CTD II: 218; DLTt III: 138) sayılabilir. Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan, Uygur, yukarı Çin’e kadar olan Türklerin çoğunda etken sıfat-fiil durumu için -gUÇI ekinin kullanıldığı (DLT: 291-292; CTD I: 408-409; DLTt II: 49) gibi ifadelerde, Çiğillerin yanında Yağma ve Tuhsıların adı geçmektedir. Bunun gibi izahlardan, Karahanlı yazı diline paralel yapısıyla Çiğil lehçesinin yazı dilini temsil eden bir lehçe olduğunu ve Çiğil lehçesinin ardından Yağma ve Tuhsı lehçelerinin nispeten yazı dili çevresinde görüldüğü sonucunu çıkartabiliriz. Köprülü de, Kâşgarlı Mahmud’un açıklamalarına dayanarak Doğu Türk yazı dili geleneği içerisinde Yağma, Tuhsı, Çiğil, Argu, Uygur lehçelerini ele almaktadır: “...pek âlâ anlaşılıyor ki, o devirdeki Türkçe, başlıca Doğu ve Batı olarak iki zümreye ayrılmaktadır: Müellifin (Kâşgarlı) Hâkâniye Türkçesi veya umûmiyetle Türkçe dediği Doğu Türkçesi, bilhassa Kâşgar’da söylenen ve bütün o havâliye şamil olan edebî lehçedir ki, Çiğil, Yağma, Argu, Tohsı, Uygur lehçeleri bununla büyük bir yakınlık ve benzerlik gösterir...” (KÖPRÜLÜ 1991: 131).

Çiğil ve diğer lehçelerin, ölçünlü dil tarafında olduğu Dīvān’da geçen bazı kayıtlarda görülmektedir. Karahanlı yazı dilindeki /d/ sesi anlatılırken, bu ses Çiğil ve başka Türklerin söylediği ses (DLT: 27; CTD I: 85; DLTt I: 31) olarak tanımlanır. Türkçede emir çekimi anlatılırken Çiğil ve birçok Türk lehçesinde aynı şekilde olduğunun söylenmesi (DLT: 281; CTD I: 403; DLTt II: 32), zaman, yer ve eşya-alet adlarının Çiğil, Yağma, Tuhsı, Argu ve yukarı Çin’e kadar uzanan Uygur lehçelerinde yani Türkçede emir kipine “gayın vav; kaf vav veya kef vav getirilerek” yani -GU ekiyle yapıldığının ifade edilmesi (DLT: 302; CTD I: 415; DLTt II: 66), Çiğillerin ve yakınındaki lehçelerin ölçünlü dil tarafında olduğuna işaret eden örneklerdir.

Dīvān'da bazı maddelerde Türkler (bazen Çiğiller) ve Oğuzlar birbiriyle karşılaştırılmıştır. Böyle bir karşılaştırmanın yapılması, iki ayrı yönetim yapılanmasında bulunan topluluklar olması yanında, Kâşgarlı Mahmud'un bunları iki lehçe grubu olarak görmesinden de kaynaklanmalıdır. Dīvān'da Türk grubu ve Oğuz grubu ayrımının olduğunu şu örneklerde görmekteyiz:

- a) Türkçedeki yer, zaman ve alet adları yapımındaki farklılıklar anlatılırken, Hakaniye Türkleri ile Türkmenler/Oğuzlar birbiriyle karşılaştırılmıştır (DLT: 11; CTD I: 75; DLTt I: 13).
- b) *tāgin-* fiili anlatılırken Çiğillerin Hakana yahut beye birisinin geldiği haber verdiği zaman kullandıklarını, fakat Oğuzların bu söze kızdıkları belirtilmiştir (DLT: 339; CTD II: 34; DLTt II: 142).
- c) Bir grubun kılığına girip, onlar gibi olmayı ifade eden sözcükler yapan *+lan-* ve *+la-* ekli yapılarda Oğuzlar ve Çiğiller birlikte örneklendirilmiştir: *oğuzlandı-çiğillāndi* (DLT: 401; CTD II: 96; DLTt II: 268). *oğuzlādı-çiğillādi* (DLT: 595; CTD II: 325; DLTt III: 344) vb.
- d) Çiğil söz varlığındaki *yarlığ* için Kâşgarlı'nın, bunu Oğuzların bilmediğini ifade etmesi (DLT: 462; CTD II: 169; DLTt III: 40).
- e) Türkçedeki 2. teklik ve çokluk kişi zamirleri olan *siz* ve *sān* anlatırken Çiğillerin ve Oğuzların birbirinden farklı biçimde kullandıklarının belirtilmesi (DLT: 497; CTD II: 212; DLTt III: 126).
- f) “kedi” için Çiğillerin *mūş*, Oğuzların *çätük* dediğinin aynı maddede söylenmesi (DLT: 498; CTD II: 114; DLTt II: 301).
- g) “yarasa” anlamında Çiğillerin *aya yārsgü* diğerlerinin (Oğuz) *yarasa* dediklerinin söylenmesi (DLT: 631; CTD II: 371; DLTt III: 433),

- h) Türklerin *yikdä* olarak söylediği yemiş için Oğuzların “te” ile *yik(g)tä* olarak söylediklerinin ifade edilmesi (DLT: 26; CTD I: 84; DLTt I: 31).
- i) Türklerin “Hakanın karargâhı” için *hān tōy* demelerine karşılık, Oğuzların bunu bilmediklerinin belirtilmesi (DLT: 505; CTD II: 220; DLTt III: 141).
- j) Kâşgarlı, *ündür-* fiilinin Türkçede ve Uygurcada “(bitki için) bitirmek (Ar. *anbata*)” ve “yöneltmek (Ar. *aşhaşa*)” anlamlarında olduğunu ve bunu Oğuzların bilmediğini belirtmesi (DLT: 119; CTD I: 207; DLTt I: 224).
- k) “ayakkabı” anlamında Çiğil lehçesinde *başak*, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde *başmağ* kullanıldığının aynı maddede ifade edilmesi (DLT: 190; CTD I: 290; DLTt I: 378).
- l) Çiğil lehçesinde *kum* “kum” sözcüğünün, Oğuzlar tarafından bilinmediğinin ifade edilmesi (DLT: 170; CTD I: 267; DLTt I: 337).

vb. gibi ifadeler ve örnekler, Kâşgarlı Mahmud’un Türk ve Oğuz şeklinde iki temel grubu karşılaştırıldığını ve bu iki grubu önemsendiğini ya da prestij dili olarak kabul ettiğini gösteren kayıtlardır. Dankoff ve Kelly de, Kâşgarlı’nın “Türkçe” tabiriyle temel olarak Karahanlı Devleti içerisindeki Çiğil lehçesini kastettiğini belirtmektedir. Kâşgarlı, esas olarak “Türk grubu” ve “Türkmen/Oğuz grubu” olarak iki lehçe grubunu vermekte ve ona göre temel dil, Çiğil lehçesi ve ona yakın lehçeler kabul edilmektedir (CTD I: 4, 50).

6.2. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER:

Bugün olduğu gibi, XI. yüzyılda da Türk lehçelerinin birbiriyle etkileşim içinde olduklarını, Dīvān’da görebiliyoruz. Yakın coğrafyalarda olan, aynı boy birliği içerisinde olan, ticaret ve kültür ilişkileri olan ya da birbirleriyle sürekli bir egemenlik mücadelesi yaşayan Türk boylarının dilleri birbirini etkilemiştir. Sınırları çizilmemiş, birbirinden keskin hatlarla ayrılmayan bu Türk toplulukları ve siyasi

ilişkileri bu çalışmanın birinci bölümünde gösterildi (bkz. 1). Bu siyasi, sosyal ilişkiler ve coğrafi yakınlık, toplulukların dillerinde kimi ortaklıkları da beraberinde getirmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un bütün lehçelerle ilgili aynı düzeyde ve yetkinlikte bilgi vermemesi, XI. yüzyıl Türk lehçelerinin tamamındaki dil ilişkilerini göstermeye imkân vermemektedir. Bu nedenle burada, Dīvān'da verilen kayıtlar temelinde lehçe etkileşimi açıkça görülen Oğuz-Kıpçak, Oğuz-Argu, Kıpçak₂-Bulgar-Yemek-Suvar lehçelerindeki ortaklıklar ele alındı:

- a) Oğuz-Kıpçak₁
- b) Oğuz-Argu
- c) Kıpçak₂-Bulgar-Yemek-Suvar

6.2.1. OĞUZ-KIPÇAK₁ LEHÇE İLİŞKİLERİ:

Dīvān'da ortak lehçe özelliklerine en fazla değinilen topluluklar, Oğuzlar ve Kıpçaklardır. Kâşgarlı, birçok seslik, biçimlik ve söz varlığı özelliklerinde Oğuz ve Kıpçak lehçelerini aynı kefeye koymuştur. Karahanlı yazı dili ve onun etrafındaki lehçe grubu ile Oğuz-Kıpçak lehçeleri karşılaştırılmış; yazı dilinin karşısında o dönemde henüz müstakil bir yazı dili olarak gelişmemiş Oğuz ve Kıpçak lehçeleri ayrı bir grup oluşturmuştur (bkz. CTD I: 4, 50). Dīvān'daki Oğuz ve Kıpçaklara ait ortak seslik, biçimlik ve söz varlığı özelliklerinden, XI. yüzyılda Oğuz ve Kıpçakların sıkı lehçe etkileşiminde olduklarını görmekteyiz.

Kâşgarlı Mahmud'un kayıtlarına göre XI. yüzyılda Oğuzlar ve Kıpçakların birleştiği seslik özellikler şunlardır:

a) Türkçede kapalı /e/ ile söylenen bazı sözcükler Oğuz ve Kıpçak lehçesinde açık /ä/ iledir: *tävä /dävä, kämi* vb.

b) Türkçe söz başı /y-/ ünsüzü Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde /c-/ iledir: *cet-* "yetmek", *cigi* "sağlam", *cinçü* "inci", *coğdu* "devenin uzun tüyleri", *cun-* "yikanmak" vb.

c) Türkçe söz başı /y-/ ünsüzü Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde düşmektedir: *elgin* “yolcu”, *ılığ* “ılık”, *ilik* “Kemik iliği” vb. Aslında modern lehçelerle karşılaştırıldığında /y-/ > Ø değişiminin düzenli bir Oğuz lehçesi özelliği olduğu görülmektedir.

d) Türkçe söz içi ya da ek başı /ğ-g/ sesleri Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde düşmektedir: *tança*- “kötü kokmak, kokuşmak”, *ço(u)muğ* “alakarga”, *tamağ* “boğaz, gırtlak” vb.

e) Türkçe geniş zaman -(X)r ekinin ünlüsü Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde /A/ ile -Ar biçimindedir: *yortār* “koşturur”, *tōdār* “doyar”, *sinār* “kırılır”, *tunār* “(gök) kapanır”, *külār* “güler” vb.

Kâşgarlı Mahmud’un kayıtlarında Oğuzların ve Kıpçakların birleştiği biçim özellikleri şunlardır:

a) Türkçe -*GULUk* sıfat-fiil ekinin Oğuzca ve Kıpçakçadaki alternatifi olarak -*IgsAk* ve -*IgsI* ekleri kullanılmaktadır.

b) Türkçe -*GAn* sıfat-fiil ekinin alternatifi olarak Oğuz ve Kıpçaklar çoğunlukla -*Ak* sıfat-fiil ekini kullanmaktadır.

c) Türkçe -*ηlAr* çokluk ikinci kişi emir ekiyle iken, Kıpçaklarla Oğuzlar -*η* ekli emir yapısını kullanırlar: *āt toğrāη* “et doğrayın” vb.

d) Geçmiş zaman fiil çekimi Türk lehçelerinde -*dX* iken, bir kısım Suvar, Kıpçak ve Oğuz lehçeleri -*dXk* biçiminde ortaktır.

Oğuzlar ve Kıpçaklar dillerindeki seslik ve biçimlik bazı özelliklerde yakın oldukları gibi, söz varlıklarında da diğer lehçelerden ayrı olarak pek çok sözcükte ortaktır. Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz-Kıpçak ortak kaydettiği sözcükler şunlardır: *alığ* “herşeyin kötüsü”, *am* “kadınlık organı”, *aruk* “zayıf, cılız, arık”, *başmağ* “pabuç”, *çuwğa* “kılavuz”, *kırnāğ* “cariye”, *kök* “kök, asıl, soy”, *qurmān* “gedeleç, yay konan kap, yaylık”, *tança*- “kötü kokmak, kokuşmak”, *yalğuk* “cariye”, *yawlāk* “kötü”, *yāη-* “yenmek”, *yōpla-* “hile yapmak”, *yut-* “yutmak”.

6.2.2. OĞUZ- ARGU LEHÇE İLİŞKİLERİ:

Coğrafi yakınlık, dil ve lehçe ilişkilerine zemin hazırlayan önemli özelliklerdendir. Karahanlı Devleti sınırları içinde bulunan Argular ile devletin kuzey batısında yayılmış olan Oğuzlar komşu iki Türk boyudur. Arguların çoğunlukta bulunduğu bir şehir olan İspicap yani Sayram ile Oğuzların güney sınır şehri Farab yani Karaçuk, komşu iki kenttir ve bu yakınlık Dīvān'da da zikredilmiştir (DLT: 244; CTD I: 362; DLTt I: 486). Argularla Oğuzlar arasındaki coğrafi yakınlık ve diğer ilişkiler beraberinde Argu ve Oğuz lehçelerinde bazı ortaklıkları getirmiştir. Kâşgarlı da Oğuzlar ve Arguların birbirine yakın topluluklar olduklarını ve bu nedenle dillerinin birbirini etkilediğini söylemiştir (DLT: 511; CTD II: 227; DLTt III: 152).

Kâşgarlı, Oğuzca olumsuzluk edatı *tägül*'ün Argu lehçesinden Oğuzcaya geçtiğini belirtmektedir. Ona göre Argu lehçesindeki *dağ/dağ* “değil” olumsuzluk sözü ile *ol* birleştirilerek Oğuzlar tarafından *tägül* yapılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un etimolojisi tam olarak kabul görmemiş, bazı araştırmacılarca şüpheyle yaklaşmıştır (bkz. EDPT: 480a). Ancak modern lehçelerdeki *ol-/bol-* ile oluşturulan olumsuzluk edatlarının olması, Türkçede olumsuzlukta böyle bir yapının olabildiğini desteklemektedir. Seslik olarak da *dağ ol > tägül* gelişimi kabul edilebilir görünmektedir. Belki de Kâşgarlı Mahmud'un yaşadığı çağda *tägül* yanı sıra *tagul* ya da *tağol* biçimlerinde söyleyişler mevcuttu ve Kâşgarlı, Argucadaki *dağ ol* yapısını Oğuzların dilinde hissetmişti. Ayrıca XI. yüzyıl öncesi metinlerinde *tägül* olumsuzluk edatının görülmemesi, bu yapının çok eskilere dayanmadığını, Argu-Oğuz komşuluğu sırasında oluştuğunu düşündürmektedir.

Kâşgarlı, seslik olarak bir yerde bir kısım Oğuz ve Arguların “çamur” anlamındaki *balıq* sözcüğünü *bālq* olarak söylediklerini nakletmektedir (DLT: 190; CTD I: 290; DLTt I: 378). Ayrıca *idiş* “tas, bardak, kap, tencere vb.” (DLT: 42; CTD I: 104; DLTt I: 61), *urğa* “büyük ağaç” (DLT: 76; CTD I: 151; DLTt I: 127) Argu ve Oğuz lehçeleri söz varlığında ortak olan sözcüklerdir. Şüphesiz Dīvān'daki az sayıdaki örnekler Oğuz ve Argu lehçelerinin etkileşim içinde olduklarına kesin delil teşkil etmezler. Ancak, Kâşgarlı Mahmud'un böyle bir etkileşim içinde olduklarına dair ifadeleri ve modern sahada Oğuz lehçeleri ile Argucanın devamı sayılan Halaçça

arasındaki ortak söz varlığı ögeleri, bu ilgiyi kurmaya imkân vermektedir (bkz. 6.4.1).

6.2.3. KIPÇAK₂-YEMEK-BULGAR-SUVAR LEHÇE İLİŞKİLERİ:

Karahanlıların kuzeyinde yer alan Kıpçakların, Yemeklerin, Bulgarların ve Suvarların dilleri de Karahanlı Türkçesinden farklı olarak ayrı bir grup oluşturmaktadır. Coğrafya olarak yakın olan bu toplulukların dillerinde kendi lehçelerine has özellikler yanında, birbirleriyle benzeşen ortak ögeler de bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un az da olsa bazı kayıtlarında, bu lehçelerin seslik ve söz varlığı özelliklerinde ortaklaştıklarını ve bir grup oluşturduklarını görebiliyoruz.

Eski Türkçe /d/ sesi, Kıpçak, Yemek, Bulgar, Suvar lehçelerinde /z/'ye çevrilmiştir: *azaq* “ayak”, *küzäç* “testi, ibrik”, *qazın* “hısım, kayın”. Kâşgarlı Mahmud'un aktardığı XI. yüzyıl İdil boyu ve Kıpçak Bozkırı Türk topluluklarının ses özelliklerinden ortak ve en bariz olanının /d/ > /z/ değişimi olduğu söylenebilir. Kâşgarlı, Türkçede ya da kendi deyimiyle Çiğil ve başka Türklerin dilinde /d/ olarak söylenen sesin, Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçelerinde /z/ olarak söylendiğini ifade etmektedir (DLT: 27; CTD I: 85; DLTt I: 31). Bu nedenle Karahanlı yazı dilindeki “ayak” karşılığındaki *adaq*, Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçelerinde *azaq* olmakta; Karahanlı Türkçesinde “doymak (Ar. *şabi'a*)” karşılığındaki *tođ-* fiili Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçelerinde *toz-* olarak söylenmektedir. Bu topluluklardaki /d/ > /z/ ses olayı, iki örnekle gösterilmiş, diğer sözcüklerde de bu değişimin olduğu söylenerek başka örnek verilmemiştir. Bunların dışında yalnızca Kıpçak lehçesiyle kaydedilmiş /d/ > /z/ değişimine uğramış sözcükler de yine İdil boyundaki Kıpçaklara ait dil verileri olarak değerlendirilebilir: *qazın* “hısım, kayın” < **qadın* (EDPT: 602a); *quzqır-* “(kar için) sağanak olarak yağmak” < **qud-ğır-* (EDPT: 683b); *özlä* “öğle” < *öylä ~ özlä* (< **öd+läg*) (EDPT: 55b); *yazqıq* “kısırağın memelerinin ucu” < **yad-ğıq* (EDPT: 888b). Çağdaş Türk lehçelerinde söz içi ve söz sonundaki /d/ ünsüzünün /z/ olarak gelişme gösterdiği lehçeler ise, *azaq grubu* olarak adlandırılan Hakas, Orta Çulım, Mrass, Taştıp, Matur, Yukarı Tom ve Sarı Uygur Türkçesidir (TEKİN 1990: 163).

Bir kısım Bulgarların *l/r* dilinden ayrı olarak, çevrelerindeki diğer Türk lehçeleriyle ortak bir lehçe konuştukları düşünülürse, Dīvān'daki Bulgarca kaydı yer yer Kıpçak, Suvar etkisindeki ayrı bir lehçe grubuna dâhildir ve gruptaki lehçelerde /d/ > /z/ değişimi görülmektedir.

Kıpçak lehçesinde kayıtlı “çok (Ar. *katir*)” anlamındaki **ükil** (DLT: 49; CTD I: 113; DLTt I: 73) sözcüğünde *ş/l* denklığı açıkça görülmekte ve Kâşgarlı Mahmud'un **ükil** kaydı Ortak Türkçeden çok *l/r* grubunun özelliklerini göstermektedir. Sözcük Dīvān'daki biçimde tarihî ve modern alanda başka yerde tanıklanamamıştır. Eski Türkçe **üküş** (bkz. EDPT: 118a) ise Dīvān'da **üküş** [42] yazımıyla birçok yerde geçmektedir. Ancak Kâşgarlı, **üküş** ve **ükil**'i ayrı maddelerde ele almış ve Türkçe **üküş**, Kıpçakça **ükil** olur şeklinde bir yorum getirmemiştir. Kâşgarlı Mahmud'un dikkatini çekmeyen ve *ş/l* denkliğinin açıkça görüldüğü bu örnek; aslında doğrudan tarihî Bulgarcanın ses özelliğini yansıtmaktadır, fakat Kıpçak lehçesinde kaydedilmiştir. Bu sözcük kaydı, Kıpçakçada görülen en bariz Bulgarca etki olarak göze çarpmaktadır (ayrıca bkz. RÓNA-TAS 1986₁: 14-17; PRİTSAK 1959:).

Söz varlığı olarak Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçelerinde görülen ortaklıklar ise şunlardır: Dīvān'da Kıpçak lehçesi kaydıyla verilen **apa** “ay” sözcüğü, modern sahada genellikle Çuvaş Türkçesi ve bazı Kuzeydoğu lehçelerinde kullanılmaktadır. “ay” için kullanılan **apa** sözcüğünün modern lehçelerde Çuvaş ve Kuzey Türkçelerinde yaşamasından, geçmişte de Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçelerinde ortak olduğunu düşündürmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un Bulgarca kayıtları arasında yer alan “mum (Ar. *mūm*)” karşılığindeki **awus** (DLT: 41-2; CTD I: 103; DLTt I: 59) sözcüğü de tarihî sahada tek başına bulunmamakla birlikte, tarihî Kıpçak sözlüklerinden Kİ'de *balanus*, DM'de *balavası*, CC ve TZ'de *balavuz* olarak “balmumu” anlamında tanıklanmaktadır. Modern sahada da bazı Kıpçak lehçelerinde “balmumu” anlamıyla Kazak Türkçesinde *balavız* (KazTS: 76b), Kumuk Türkçesinde *balawuz* (KuRS: 61a), Başkırtçada *bâlâwîδ* (BRS: 73b), ve Dīvān'daki Bulgarca kaydında olduğu gibi “mum” anlamında Çuvaş Türkçesinde *âvâs* ve *us* (VEWT: 32b) tanıklanmaktadır. Bulgarcaya ait olarak verilen bu örneğin tarihî ve modern sahadaki Kıpçak lehçelerinde de süre gelmesinin, XI. yüzyılda Bulgar-Suvar-Kıpçak-Yemek lehçe ilişkilerine işaret ettiği düşünülmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un Kıpçakça **solāk** (DLT: 207; CTD I: 313; DLTt I: 411) “dalak (Ar. *tiḥāl*)”

sözcüğü de Kıpçakçadan çok Bulgar sahasının söz varlığında ele alınabilecek söz varlığı ögesidir. Dīvān'da aynı anlamda kaydedilen *talāk* ve yan biçimleri tarihî ve çağdaş lehçelerin hemen hemen tamamında tanıklanırken; *solāk* bugün sadece Çuvaş Türkçesinde *sola/sula* olarak yaşamaktadır. Bu örnek de Bulgar-Suvar-Kıpçak, Yemek lehçe grubundaki Kıpçak lehçesindeki Bulgarcanın etkisi olarak görülebilir (bkz. PRİTSAK 1959: 111-113).

Kâşgarlı'daki Bulgarca, Suvarca ve ikinci grup Kıpçakça diye ele aldığımız XI. yüzyıl Türk lehçeleriyle ilgili kayıtlar, diğer lehçelerle ilgili verilerle kıyaslandığında sınırlı olmakla birlikte; bu lehçeler arasındaki seslik ve söz varlığı etkileşimlerini ve yakın coğrafyalarda olan bu toplulukların ortak özelliklerini göstermektedir. Bugün de Çuvaş Türkçesi ve İdil Kıpçak lehçelerinde, benzer etkileşimi görmekteyiz (bkz. RÓNA-TAS 1976).

6.3. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNDE YABANCI DİLLERİN ETKİSİ

Türkler bilinen en eski tarihlerinden itibaren çeşitli milletlerle siyasi, sosyal, kültürel vd. ilişkiler içerisinde olmuştur. Bu ilişkiler doğal olarak dili de etkilemiş; Türkçeden etkileşimde olduğu milletlerin diline verintiler olduğu gibi, onların dillerinden de Türkçeye alıntılar olmuştur. Bu alıntıların kaynağı dönem ve çevreye göre değişiklik göstermektedir.

Türkçenin yazılı ilk metinlerinin bulunduğu Köktürk döneminde, Köktürklerin o dönemde komşu olduğu ve ilişki içinde olduğu topluluklar Çin, Tibet, Sanskrit, Tohar, Soğd, İnanî milletler olmuştur. Bunun sonucunda Köktürkçedeki alıntılar Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca, Soğdca, Orta İnanca gibi dillerden geçenler olmuştur (TEKİN 2004₅: 230; TEKİN 2001₃: 248). Uygur döneminde ise yerleşiklik ve şehirleşmenin oturmasıyla diğer toplumlarla kültürel münasebetler daha fazla olmuştur. Uygurlarda Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık gibi inanç sistemlerinin kabulü, bu inanç sistemlerine ait dil öğelerinin Türkçeye girmesini sağlamıştır. Bunun sonucunda Uygurcada, Köktürkçeye nazaran, yabancı sözcükler, etkiler daha yoğun bir biçimde görülmüştür. Eski Uygurların kültüründeki Çin, Hint, Tohar ve İnan etkileri, beraberinde Çince, Hintçe, Toharca ve İnan dillerinden alıntıları getirmiştir (ÇETİN 2003: 194). Uygurların yanı başındaki komşuları olan

Müslüman Karahanlıların ve diğer Müslüman Türk boylarının dillerinde ise eski alıntılar yanı sıra Arapça ve Farsçanın etkileri de görülmeye başlamıştır (GABAIN 1988: 1).

Bilindiği gibi diller ve lehçeler arası etkilerde çoğunlukla ad söz varlığı alıntılanmakta, fiil söz varlığında ve biçim özelliklerinde geçiş nadir olmaktadır. Dīvān'ın lehçe söz varlığındaki alıntılar da genellikle kolay alıntılanan, bitki, hayvan, eşya-alet adlarında görülmektedir. Yazı dili tarafında bulunan Çiğil lehçesinde etkiler çoğunlukla Eski Türk yazı dilindeki alıntılara paralel olarak Çin, Tohar, Soğd, Hint, İranî eski alıntılara dayanırken; Oğuz, Argu ve Kençek lehçelerinde daha çok Fars, İranî kaynaklı alıntılar söz konusudur.

Aşağıda Oğuz, Çiğil, Kençek, Argu lehçeleri söz varlığı başta olmak üzere XI. yüzyıl Türk lehçeleri söz varlığındaki alıntılar ve alındıkları kaynak diller ele alınmıştır. Buradaki alıntı sözcükler bizim tespitimiz olmayıp, daha önceden bilim adamlarınca ortaya konmuş bilgilerdir. Ancak bazı sözcüklerin kökeni, alıntılı olduğu dil üzerinde farklı görüşler bulunmaktadır. Burada farklı görüşler de kaynak adı zikredilerek verilmiştir.

6.3.1. OĞUZ LEHÇESİNDE YABANCI ETKİLER:

Kâşgarlı, Oğuzların Farslarla bir arada yaşamaya başladıktan sonra bazı Türkçe sözcükleri unutup bunların yerine Farsçalarını kullandıklarını belirtir (DLT: 217; CTD I: 326; DLTt I: 432). Kâşgarlı Mahmud'un ifadelerinden XI. yüzyıl Oğuzlarının tek dilli topluluk olduklarını, ancak Farslarla yakınlıkları nedeniyle bazı alıntılama Farsçadan Oğuzcaya geçtiğini söyleyebiliriz. Dīvān'daki Oğuz lehçesi söz varlığına bakıldığında, alıntı sözcüklerin çoğunun İranî ve Farsça kökenli olduğu görülmektedir. Bu durum, Kâşgarlı'nın Oğuzların Farslardan etkilendiği görüşünü desteklemektedir.

TARİHÎ OĞUZ	< YABANCI DİL	KAYNAK
çātır “nişadır”	< İranî	(EDPT: 403b)

<i>ajlay</i> “bir tür sürüngen, bukalemun”	< İrani	(EDPT: 26b)
<i>mandār</i> “bir tür sarmaşık”	< İrani	(EDPT: 767b)
<i>çömçä</i> “kepçe”	< Far. <i>çamça</i> , <i>çumça</i> “A spoon, ladle, skimmer”	(STEINGASS 1930: 399a), (EDPT: 422a)
<i>bamuk</i> “pamuk”.	(<Orta İnan dilleri (Far. <i>panba</i>) < Yun. <i>bombux</i> “ipek kurdu”)	(EDPT: 345b)
<i>bärçäm</i> “ipekten ya da dağ sığırı kuyruğundan yapılan bir tür savaş simgesi”.	< İrani	(EDPT: 295a)
<i>bäkmäs</i> “pekmez”	1. Farsça 2. <i>bäk</i> - fiilinden	1. (TDES: 328a), 2. (EDPT: 327b)
<i>böy</i> “yenilen bir ot adı”	< (Far. <i>boy</i> , <i>büy</i> “odour, fragrance, perfume; scient, spice”	(STEINGASS 1930: 208b)
<i>gäřür</i> “havuç”	<*(Far. <i>jazar</i> , <i>jazir</i> (İrani <i>gazar</i>) “carrot”	(STEINGASS 1930: 362b)
<i>kalida</i> “gerdanlık”	<Ar. <i>kalāda</i>	(EDPT: 620a), (CTD III: 125)
<i>karıt</i> “küfür ve sövgü sözü”	< Ar. <i>gārat</i>	(DLT: 179; CTD I: 277; DLTt I: 357)
<i>känd</i> “köy”	< Sogdca	(EDPT: 728a)
<i>örän</i> “her nesnenin kötüsü”	<(Far. <i>wirān</i> , <i>wairān</i> , <i>werān</i> “Desert, desolate, ruined, depopulated”	(STEINGASS 1930: 1483a), (CTD III: 49)
<i>sıgra</i> [212] “iki dağ arasındaki geniş dere, vadi”	Kökeni bilinmiyor ama muhtemel bir alıntı	(EDPT: 815a)
<i>sāht</i> “eğerlere, kemerin başına, tokalara işlenen altın, gümüş”	< Far. <i>saht</i>	(STEINGASS 1930: 659b)

6.3.2. ÇİĞİL LEHÇESİNDE YABANCI ETKİLER:

Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzcadan sonra en fazla bilgiyi verdiği ve en doğru lehçeler arasında sıraladığı Çiğilcede de alıntı sözcükler mevcuttur. Eski Türkçe yazı dili paralelinde bulunan Çiğilcede alıntı sözcükler, Eski Türkçede olduğu gibi Çince, Hintçe, İranî, Toharca, Sanskritçe vb. kökenlidir.

ÇİĞİL LEHÇESİ	< YABANCI DİL	KAYNAK
<i>ajun</i> “dünya”.	(<Sog.)	
<i>bista</i> “bir tür ticaret ortaklığı” (Tuhsı, Yağma, Çiğil).	(<İranî)	(EDPT: 372a)
<i>bistäk</i> “taranmış ve eğilmeye hazırlanmış pamuk sümeği”	< ?	(EDPT: 372a)
<i>kıftu</i> “makas”	< (Çince)	(TMEN I: 318) (EDPT: 582a)
<i>kumğân</i> “kova, güğüm”	<* <i>kumkuma</i> (Ar.)	(EDPT: 627b)
<i>küç</i> “susam”	<i>künçit</i> (Toharca)	(EDPT: 693b)
<i>lêş</i> “1. sümük, salya, 2. balgam”	< <i>lêşp</i> (Toharca)	(EDPT: 764b)
<i>Mandırı</i> “gelinle damadın geceleyin başlarına para saçmak için toplanılan yerin adı”	<i>mandita</i> “süslü” (Hintçe, Sanskritçe)	(EDPT: 768b)
<i>namīja</i> “kadının kız kardeşinin kocası, bacanak”	<?(Farsça, Sogdca)	(EDPT: 778a)
<i>samda</i> “ayağa giyilen sandal”	< <i>samda</i> (<Grek. sandalion)	(EDPT: 828b)
<i>şäbiñ</i> (<i>şabiñ</i>) “küçük demir tokmak, demir baston”	< <i>şäbiñ</i> (<i>şabiñ</i>) İranî, < <i>siao</i> “small” (Çince) + <i>büñ</i> “Keule” (Türkçe).	(EDPT: 866b), (VEWT: 443b)

6.3.3. KENÇEK LEHÇESİNDE YABANCI ETKİLER:

Kençeklerin Türkçenin yanında başka bir dil daha konuşması, dillerinde pek çok yabancı etkiyi beraberinde getirmiştir. Hatta Kâşgarlı Mahmud'un naklettiği Kençekçe sözcüklerin tamamına yakını yabancı kökenlidir. Bu durum Kençekçenin aslında bir Türk lehçesi mi yoksa yabancı bir dil mi olduğu yönündeki tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Dīvān'daki Kençek lehçesine ait sözcüklerin çoğu İranî kökene dayandırılmaktadır. Aşağıdaki tabloda Kençek söz varlığındaki alıntı sözcükler ve kaynak dil belirtilmiştir. Alıntı olduğu kesin olmakla birlikte, kaynak dili tespit edilemeyenlere ise (?) işareti konmuştur.

KENÇEK LEHÇESİ	< YABANCI DİL	KAYNAK
<i>banzı</i> “asmalardaki üzüm kalıntıları”	< ?	(EDPT: 352b)
<i>buldunı</i> “içerisine yaş ya da kuru üzüm konan tatlı”	(< İranî <i>buldunı</i>)	(EDPT: 335a)
<i>büşinçäk</i> “üzüm salkımı”	< ?	(EDPT: 383b)
<i>çāwlı</i> “kendisiyle ateş yakılan kaysı ve ceviz kabukları”	<çāwlı (Far.)	(EDPT: 397a)
<çāşkāl “çanak, çömlek parçaları”	İranî bir alıntı	(EDPT: 431a)
<i>çōwlı</i> “tutmaç süzgeci”	Farsçadaki <i>çāwlı</i> “kamuş tanelerini ayırmak” ile ilgili görünüyor	(EDPT: 397a)
<i>çulīmān</i> “içinden çıkılmayan, karışık durum”	< ?	(EDPT: 420b)
<i>dünüşgä</i> “sülüklü pancar denilen sebze; yabanî tere”	< İranî	(EDPT: 527a)
<i>kändük</i> “küpe benzer, topraktan yapılan büyük bir kap”	< İranî	(EDPT: 729a)

<i>kānpā</i> “bir ot adı”	< İrani	(EDPT: 727b)
<i>kāwli</i> “ırmak ağzı”	< İrani	(EDPT: 689a)
<i>körgä</i> “ağaçtan yapılmış tabak”	< İrani	(EDPT: 741b)
<i>luçnut</i> “imece, köylülerin yardımlaşması”	< ?	(EDPT: 763b)
<i>rabçat</i> “angarya, beyin halkın gölüklerini alıp üzerine parasız olarak yük yükletmesi vb.”	< Hint-Avrupa	(EDPT: 780b)
<i>şanbūy/şānbūy</i> “geceleyin gidilen içki ziyafeti”	<(Far.) <i>şabnuy</i>	(EDPT: 868a)
<i>tapçāḡ</i> “Sofra biçiminde üç ayağı olan tabureye benzer bir eşya”	< ?	(EDPT: 436b)

6.3.4. ARGU LEHÇESİNDE YABANCI ETKİLER:

Dīvān’da iki dilli topluluklar arasında gösterilen Arguların Türkçelerinde eskicil Türkçe ögeler yanında yabancı sözcükler de bulunmaktadır. Oğuzlarda olduğu gibi Argu lehçesi söz varlığında da alıntılar çoğunlukla Farsça kökenlidir. Aşağıdaki tabloda alıntı olduğu kesin olmakla birlikte, kaynak dili tespit edilemeyen sözcüklere (?) işareti konmuştur.

ARGU LEHÇESİ	< YABANCI DİL	KAYNAK
<i>baştar</i> “tırpan”	< (?)	(EDPT: 378a)
<i>bānāk</i> “tane, tohum”	< Far. <i>bānāk</i>	(EDPT: 350b)
<i>bistāk</i> “fıtıl”	< (?)	(EDPT: 372a)
<i>bitrik</i> “fıstık”	< Far. <i>bitrik</i>	(EDPT: 307b)
<i>kūjāk</i> “perçem, zülüf”	< Far. <i>kūj</i>	(EDPT: 696b)
<i>marāz</i> / <i>hıyār</i> <i>marāz</i> “ücretle çalışan adam,	< Sogdça	(EDPT: 772a)

irgat” (Argu, Yağma)		
şunla “bir bitki”	< (?)	(EDPT: 868b)
taḡ “elek”	< (?)	(EDPT: 511a)
tana “kişniş tanesi, tohumu vb.” (Uç, Argu)	< tana (<İranî)	(EDPT: 515a)
tumsa “minber”	< İranî	(EDPT: 509b)

6.3.5. DİĞER LEHÇELERDE YABANCI ETKİLER

Dīvān’da nakledilen diğer lehçe söz varlıklarında da yabancı etkiler bulunmaktadır. Dīvān’daki bilgilerden Türk lehçelerinin fiil söz varlığında, biçim bilgisinde ve cümle düzeyinde yabancı etkinin olmadığı, alıntı sözcüklerin genellikle kültür sözcükleri olduğu görülmektedir.

	< YABANCI DİL	KAYNAK
çāk “bir tür kumaş” Yemek	< (?)	(EDPT: 413a)
kārām “izbe, yer altında kazılmış olan izbe yer” (Yukarı ve Aşağı Çin)	< (?) Toharca	(EDPT: 745b)
kāstār “sakı” (Uç)	< (?) (Farsça, Toharca)	(EDPT: 749b)
şāw “çöğene benzer bir ot” (Uç)	< (İranî)	(EDPT: 866a)
ḡumlāk “yaprağı fasulye yaprağına benzeyen sarmaşık vb. ot” (Kıpçak)	< (?) (Germen, İskandinav, Slav ve Fin-Ugor)	(EDPT: 628a)
sārkar “haydut, yol kesen” (Karluk)	< (İranî), Ar. saraka “to rob”	(EDPT: 850b)
sipüt “kişniş” (Kâşgar)	< (Hint-Avrupa) Farsçada sībit	(EDPT: 785b)
şūt “soy, asıl” (Hotan)	< (Hint ya da İranî)	(EDPT: 867a)

yalāwar gönderdiği elçi” (Uygur)	“Hakanın 1. < İranî, 2. < Soyotça	1. (EDPT: 921a), 2. (VEWT: 181b)
-------------------------------------	---	-------------------------------------

6.4. XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİNİN MODERN TÜRK LEHÇELERİYLE OLAN İLİŞKİLERİ

Bugün geniş bir alanda, çoğu yazı dili olarak gelişmiş olan Türk lehçelerinin tüm özellikleri olmasa da, ön biçimlerinin XI. yüzyılda da var olduğunu Dīvān’da görmekteyiz. Dīvān’dan önceki metinlerde görülmeyen birçok lehçe özellikleri ilk kez Kâşgarlı tarafından dile getirilmiş ve modern lehçelerde görülen kimi belirgin ses ve söz varlığı özelliklerinin Eski Türkçe döneminde de bulunduğu ortaya çıkmıştır. Bugünkü Türk lehçelerinin ayırımında bulunan başlıca ses özellikleri olan /ń/ sesinin /y/, /n/ ve /yn/ biçimlerinde gelişmesi; /d/ sesinin /d/, /y/, /z/ biçimlerinde gelişimi; /v/’nin çift dudak sesi ve diş dudak sesi olarak iki biçiminin olması; /ä/’nin açık ve kapalı biçimlerinin olması, /b-/’nin kimi lehçelerde korunurken, kimilerinde /m-/ olması, ş/l denkliğinin bulunması, /y-/ sesinin /y-/ , /c-/ , Ø- olarak bulunması; ek başındaki /G/’nin korunması veya düşürülmesi gibi ses özellikleri Kâşgarlı Mahmud’un naklettiği ilk akla gelen verilerdir. Bu verilerin ışığında modern lehçelerle XI. yüzyıl Türk lehçeleri karşılaştırıldığında;

- a) Argu lehçesinin modern Halaççada,
- b) Oğuz lehçesini modern Oğuz lehçelerinde,
- c) Kıpçak₁ lehçesinin modern Kıpçak lehçelerinde ve az da olsa Kuzey Türk lehçelerinde,
- d) Bulgar-Suvar-Kıpçak₂-Yemek lehçelerinin Çuvaşça ve İdil boyu Kıpçak lehçelerinde (bkz. 6.2.3.) devam ettiği görülmektedir.

Dīvān’daki diğer lehçelerin özelliklerinin ise dağınık (*sporadik*) olarak Türk lehçelerinde bulunduğu, fakat belli bir lehçeye işaret etmediği görülmektedir.

Aşağıda Dīvān’da bahsedilen lehçelerin modern Türk lehçelerindeki durumları sorgulanmış, tarihî-modern dil bağlantıları kurulmaya çalışılmıştır.

6.4.1. Tarihî Argu-Modern Argu (=Halaç):

Kâşgarlı Mahmud’un Argularla ilgili verdiği bilgiler, Arguların, Eski Türkçe döneminde diğer Türk lehçelerinden bazı ses özellikleri yönüyle belirgin bir biçimde ayrılmış olduğunu göstermektedir. Bu ayrımın altında, Arguların iki dilli bir Türk topluluğu olması yanında, daha eski dönemlerden itibaren ayrı bir dalın devamı olması nedeni yatmaktadır. Bugün, Argu adıyla ne bir Türk topluluğu ne de bir lehçe bulunmaktadır. Ancak Kâşgarlı’nın Argu lehçesiyle ilgili verdiği bazı özellikler, İran’ın iç kesimlerinde bazı köylerde yaşayan bir Türk topluluğu olan Halaçların dil özellikleriyle örtüşmektedir. Kâşgarlı’nın bahsettiği Argu lehçesi ile bugünkü Halaçça arasındaki benzerliklere ilk dikkat çeken Doerfer olmuştur. Doerfer, *Khalaj Materials* (1971) adlı kitabında ve daha sonra yayınladığı makalelerde bu konu üzerinde durmuş, daha önceleri yapılan yayınlardaki Halaçların etnonimlerindeki benzerlikler nedeniyle, Hint-İran-Afgan kökenli kavimlerle birleştirilmesi fikrini çürütmüştür (bkz. DOERFER 1971: 171-174; 1980; 1987₁: 105-114; 1987₂: 199-208).

Dīvān’da bahsedilen Argu lehçesiyle, Halaççanın birleştiği noktalar şunlardır:

1) Eski Türkçe /ń/ sesi Argularda /n/, diğer Türk lehçelerinde /y/ şeklinde gelişme göstermiştir. Modern Türk lehçelerinde de /ń/ sesi, Halaççada /n/, diğer Türk lehçelerinde /y/ şeklindedir. Argu lehçesinde ve Halaççada /ń/ > /n/ olması, bu lehçelerin paralelliğine yönelik en önemli ses olayıdır.

	ARGU (DLT)	HALAÇ (MODERN)
<*çığāń (EDPT: 408b) “yoksul”	çığāń (Argu)	
<*kańaķ (EDPT: 636b) “kaymak”	ķanaķ (Argu, Bulgar)	ķāanaķ, ķānaķ
<*ķōń (EDPT: 631a)	ķōń (Argu)	ķoon, ķōń

“koyun”		
<*kōñ- (EDPT: 726b) “yanmak”	kōn- (Argu)	kōn-/kien-
<*kāñū (EDPT: 632b) “hangi”	kanu (Argu)	kāani, kāni

2) Kâşgarlı, Arguların geniş zaman –Xr ekinin ünlüsünü ve geçmiş zaman –dX ekinin ünlüsünü yuvarlak ünlülü olarak söylediklerini belirtmiştir. Dīvān’da Argu lehçesinde geniş zamanda *bilūr* (Argu) ve geçmiş zamanda *bardum* (Argu) [504] *kāldüm* (Argu)[504] örnekleri kaydedilmiştir. Halaççada da geçmiş zaman çekiminde yuvarlak ünlülü kullanımlar görülmektedir: *vardum* “gittim”, *vardun* “sen gittin”, *vardukun* “biz gittik” vb. Bunların yanı sıra bazı sözcüklerde de Eski Türkçeye göre yuvarlaklaşma gözlemlenmektedir. Örneğin, *kāadun* “kayın” < *kadın* (EDPT: 602a), *karun* “karın” < *karın* (EDPT: 661a), *kālün* “gelin” < *kālin* (EDPT: 719a), *sāaruḥ* “sarı” < *sarığ* (EDPT: 848a), *kündük* “göbek” < *kindik* (EDPT: 729a), vb. Ayrıca Halaççada sonu açık heceli sözcüklerde de son hecenin yuvarlak ünlülü olduğu görülmektedir: *babasu* (Halaç) < *babāsı* “babası”, *akkü* (Halaç) < *akkī* “iki”, *alumla/alumla* < *almıla* “elma”. Tüm bu örnekler, Halaççada /ı, i/’den /u, ü/’ye değişimin sıklıkla görüldüğünü göstermektedir. Doerfer, Kâşgarlı’nın Argularda bahsettiği yuvarlaklığın, Halaçcadaki yuvarlaklaşma ile tam olarak örtüşmesi de, Argu-Halaç denkliğinde göz önünde bulundurulabileceğini düşünmüştür (DOERFER 1971: 173-174).

3) Kâşgarlı Argu lehçesinde olumsuzluk edatının *dāğ/dāğ* ve *dāğ ol* “değil” [511-512] olduğunu belirtmektedir. Dīvān’da olumsuzluğun Oğuz lehçesinde *tāğül*, Argu lehçesinde *dāğ*, *dāğ ol*, diğer Türk lehçelerinde ve yazı dilinde ise *ārmās* ile yapıldığı görülmektedir. Bugün Oğuz lehçelerinde *değil* vb., diğer lehçelerin çoğunda *ārmās* ve türevleri iken, Halaççada Argu lehçesine benzer olarak *dağ* kullanılmaktadır. Halaçcadaki *havul dağ* “güzel değil”, *dağılam* (<*dāğ ol men*) “değilim” vb. örneklerde bu olumsuzluk edatını görmekteyiz (DOERFER 1971: 174).

4) Kâşgarlı “testi” anlamında Argu lehçesinde *kūdāç* ve Türkçede *küzäç* sözcüklerini kaydederek, buradaki /d/ ve /z/ seslerinin Türkçede ve Argu lehçesinde birbiriyle değiştiğini belirtmiştir (DLT: 181; CTD I: 278; DLTt I: 359). Halaççanın söz varlığında bugün *kūdāç* “testi” biçimi olmamakla birlikte,

Kâşgarlı'nın bahsettiği /d/ ve /z/ seslerinin birbirinin yerine geçmesi Halaçça bazı örneklerde görülmektedir. Doerfer, Halaççadaki *kadık* “delik, kazılmış yer” sözcüğünün muhtemelen *kazı-* (ya da daha az bir ihtimalle *kaz-*) “kazmak, delik açmak” filinden değişmiş olabileceğini düşünmektedir. Halaççadaki *hüdüm* “üzüm” sözcüğünde de /d/ ve /z/ değişimi olduğu görülmektedir (DOERFER 1971: 174).

Dīvān'da bahsedilen Argu lehçesiyle Halaçça bazı durumlarda ise uyuşmamaktadır. Bunlardan ilki ve en önemlisi, Halaççada birincil /h-/ sesinin korunmasına rağmen, Kâşgarlı'nın Argularda ya da Halaçlarda böyle bir sesten bahsetmemesidir. Bugün Halaçça, daimi olarak birincil h-'yi koruyan tek Türk lehçesi olarak diğer lehçelerden ayrılmaktadır (DOERFER 1973-1974: 3). Dīvān'da Hotan ve Kençek lehçelerinde /h-/ sesinin bulunduğu belirtilse de, bahsedilen /h-/ Türkçedeki birincil /h-/ değildir. Kâşgarlı, Hotan ve Kençeklerin *ūgi* “baykuş” yerine *ūhi* dediklerini, *ana* “anne”, *ata* “baba” yerine *hana* ve *hata* dediklerini, ancak bu /h/'nin Türkçede bulunmayan bir ses olduğunu belirtmekte ve bu halkların Türk ülkelerine sonradan göçmüş iki dilli topluluklar olmaları nedeniyle Türkçelerinin bozuk olduğuna işaret etmektedir (bkz. DLT: 7, 28, 494). Dīvān'da Argu lehçesinde ise /h-/ sesinden hiç bahsedilmemiştir.

İkinci olarak ise Kâşgarlı, Halaçların⁷ /k-/ sesini /h/ sesine dönüştürdükleri ve *hızım* “kızım”, *handa* “nerede” vb. şeklinde söylediklerini kaydetmiştir (DLT: 541; CTD II: 263; DLTt III: 218). Ancak bugün Halaççada *kuz* “kız” ve *kāanı* “nerede” sözcüklerinde böyle bir değişim söz konusu değildir (bkz. DOERFER 1971: 173).

Kâşgarlı Mahmud'un naklettiği Argu lehçesi söz varlığı ise Halaççada birkaç sözcük dışında hemen hemen hiç tanıklanamamaktadır. Bazı ses özellikleri yönünden Argu-Halaç denkliğinden söz edilebilirken, söz varlığı bakımından böyle bir denkliği kurmak zordur. Aşağıdaki tabloda Argu söz varlığının Halaçça ve diğer modern Türk lehçeleriyle karşılaştırılması yapılmıştır.

ARGU	HALAÇ	DIĞER
------	-------	-------

⁷ Dīvān'da “Halaç” etnik adının *kal aç*'tan geldiği şeklinde bir halk etimolojisine yer verilmektedir. Ayrıca Oğuz ve Kıpçakların Halaçların bir kolu oldukları, bir yerde de Halaçların Oğuz kökenli olmalarına rağmen kendilerini Oğuz saymadıkları belirtilmektedir (DLT: 541, 624; CTD II: 263; DLTt III: 218). Kâşgarlı'nın Halaçlarla ilgili söyledikleri tarihî gerçeklerle uyuşmamaktadır.

<i>balık</i> (II), <i>bālķ</i> [190] “Çamur (Ar. <i>ṭīn</i>)”	-----	-----
<i>balıķlan-</i> (I) [399] “bir yerin çamur olması, çamurlanmak (Ar. <i>ṭīn</i>)”	-----	-----
<i>balıķlıķ</i> [249] “çamurlu (Ar. <i>fihā waḥl</i>)”	<i>baluqluy</i> “köylü, çiftçi”	-----
<i>baştar</i> [229] “tırpan (Ar. <i>mincal</i>)”	-----	-----
<i>bayāt</i> [520] “Ulu Tanrı’nın adı, Allah (Ar. <i>Allāh ta’ālā</i>)”	-----	-----
<i>bänäk</i> [194] “tane, tohum (Ar. <i>ḥabba</i>)”	-----	<i>bänäk</i> (Oğuz, Kıpçak, Uygur-Karluk gruplarında)
<i>bistäk</i> (II) [239] “fıtıl (Ar. <i>fatila</i>)”	-----	-----
<i>bitrik</i> [239] “fıstık (Ar. <i>fustuk</i>)”	<i>pistä</i> “fıstık”	-----
<i>boşū-</i> [561] “boşamak (Ar. <i>ṭallaķa</i>)”	<i>boşa-</i>	<i>boşa-</i> vd. (Oğuz, Kıpçak, Uygur-Karluk grupları)
<i>boşan-</i> [338-9] “boşanmak (Ar. <i>ṭullıķat</i>)”	<i>boşan-</i>	<i>boşan-</i> vd. (Oğuz, Kıpçak, Uygur-Karluk grupları ve Yakut, Çuvaş)
<i>boşut-</i> [418-9] “boşatmak (Ar. <i>ṭallaķa</i>)”	<i>boşat-</i>	<i>boşat-</i> vd. (Oğuz, Kıpçak, Uygur-Karluk grupları ve Yakut)
<i>bük</i> [168] “köşe, bucağ (Ar. <i>zāwiya</i>)”	-----	
<i>çağı</i> [544] “gürültü (Ar. <i>calaba</i>)”	-----	(Oğuz, Kıpçak, Uygur-Karluk, Sibirya grupları)
<i>çığān</i> [26] “yoksul (Ar. <i>fakīr</i>)”	-----	
<i>çigit</i> [179] “pamuk çekirdeği, tohumu (Ar. <i>ḥabb al-ķutn</i>)”	-----	<i>çigit</i> vd. (Oğuz, Kıpçak, Uygur-Karluk gruplarında)

<i>dāj/dāğ</i> [511-512] “değil (Ar. <i>laysa</i>)”	<i>dāj, dağ</i> “değil”	-----
<i>gēzri</i> [217] “havuç (Ar. <i>ficl</i>)”	-----	-----
<i>idiş</i> [42] “tas, bardak, kap, tencere benzeri şeyler (Ar. <i>ķidr, tawr, inā</i>)”	<i>hidīš</i> “kap kacak”	<i>idiş</i> vd. (Oğuz, Kıpçak, Uygur-Karlık, Sibirya grupları)
<i>idrig</i> [64] “katı nesne (Ar. <i>ħaşin</i>)”	-----	-----
<i>ķadık</i> [192] “ağaçtan oyulmuş nesne (Ar. <i>nakīr al-ħaşab</i>)”	-----	-----
<i>ķanu</i> [549] “hangi (Ar. <i>ayyu</i>)”	<i>ķāni, ķāni</i> “nerede, ne zaman”	<i>ķanı</i> vd. (Oğuz, Kıpçak, Uygur-Karlık, Sibirya grupları ve Yakut)
<i>ķatkuç</i> [229] “Akrebe benzeyen, sokan bir böcek (Ar. <i>şay’ yaldağū</i>)”	-----	-----
<i>ķız ķişi</i> [164] “pinti, cimri (Ar. <i>baħīl</i>)”	-----	-----
<i>ķođuzlan-</i> [400] “dul kadın ile evlenmek (Ar. <i>tazawwaca....tayyiban</i>)”	-----	-----
<i>ķoş biçēk</i> [498] “makas (Ar. <i>miķrād</i>)”	-----	-----
<i>ķowī ār</i> [545] “talihsiz, uğursuz ķişi (Ar. <i>mudbir</i>)”	-----	-----
<i>ķözün-</i> [345] “görölmek, görünmek (Ar. <i>ru’iya</i>)”	-----	-----
<i>ķūjāk</i> [197] “perçem, zölüf (Ar. <i>al-ķuzza’a min aş-şar wa-ş-şudg</i>)”	-----	-----
<i>ķūdāç</i> [181] “testi (Ar. <i>kūza, bastūka</i>)”	-----	<i>ķodes, ķodāş</i> (Sibirya)
<i>ħiyār marāz</i> [207] “ücretle çalışan adam, irgat (Ar. <i>acīr</i>)”	-----	-----
<i>muğuzğak</i> [252] “Arıya benzeyen bir sinek (Ar. <i>đubāb nal</i>)”	-----	-----
<i>oğla</i> [77] “genç, yiğit (Ar. <i>fatā</i>)”	-----	-----

<i>op</i> [29] “harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz (Ar. <i>ar-rākīs min at-tīrān</i>)”	-----	<i>op</i> (Kırgız T.)
<i>şuŋla</i> [609-610] “kökü yenen bir bitki”	-----	-----
<i>taŋ</i> [600] “elek (Ar. <i>munhul</i>)”	-----	-----
<i>tarhān</i> [219] “İslamlıktan önce verilmiş bey anlamında bir unvan (Ar. <i>amīr</i>)”	-----	-----
<i>tana</i> [549] “kişniş tanesi, tohumu vb. (Ar. <i>culculān</i>)”	<i>dāna</i> “tohum, çekirdek”	(Oğuz, Kıpçak)
<i>tüşrüm</i> [243] “eğirilmiş ip yumağı (Ar. <i>kull dajāja min al-gazl</i>)”	-----	-----
<i>tudriç</i> [228] “gübre (Ar. <i>zibl</i>)”	-----	-----
<i>tumsa</i> [213] “minber (<i>minbar</i>)”	-----	-----
<i>udluğ</i> [62] “sığır vb. hayvanların yattığı yer (Ar. <i>mabīt al-bakar min al-ārī</i>)”	-----	-----
<i>uluş II</i> [43] “şehir”	-----	-----
<i>urğa</i> [76] “büyük ağaç (Ar. <i>dawha</i>)”	-----	-----

6.4.2. Tarihî Oğuz- Modern Oğuz:

6.4.2.1. Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz lehçesi kaydıyla verdiği bilgiler, tarihî ve modern sahayla karşılaştırıldığında büyük çoğunlukla EAT-Osmanlı Türkçesi ve modern Oğuz lehçeleriyle uyuşmaktadır. Dîvân’da XI. yüzyıl Oğuzcasında ve Kıpçakcasında söz içinde ve sonundaki /ğ/ ve /g/’lerin düştüğü belirtilmiş, bazı örnekler verilmiştir. Ancak bazı Oğuzca kayıtlarda bu ses olayının henüz düzenli hâle gelmediği görülmektedir. Buradan söz içi ve söz sonu /g, ğ/ düşmesinin XI. yüzyıl Oğuzcasında başlamış ama bir sisteme oturmamış olduğu çıkarılabilir (bkz. 3.5.12.4. /-G-, -G / > Ø). EAT metinlerinden itibaren ise /ğ, g/ düşmesinin, Oğuzcanın tipik bir özelliği olduğu görülmektedir. *ķamu* (<*ķamuğ*), *ķapu* (<*ķapuğ*), *ķuyu* (<*ķuyuğ*) (bkz. GÜLSEVİN-BOZ 2004: 99). Modern Oğuz grubunda da söz sonu ve söz içi /ğ, g/

sesleri düzenli olarak düşmektedir. Kâşgarlı'nın, XI. yüzyılda düzenli olmasa da bu ses olayına değinmesi, Oğuzcanın ses tarihi bakımından önemlidir.

DLT **tariğ** [187] “dari”: Modern Oğuz grubunda Trk. *darı*: And. *darı*, Az. *darı*, Trkm. *darı*, Gag. *darı* Modern Kıpçak grubunda Kırg. *taruu*, Nog. *tari*, KBlk. *tari*, Kar.(k) *tari*, (k) *darı*, Kaz. *tari*, Tat. *târî*, Kkp. *tari*, Bşk. *târî*.

DLT **ayığ** [54]“ayı”: Modern Oğuz grubunda Trk. *ayı*, Az. *ayı*, Trkm. *ayı*, Gag. *ayı* Modern Kıpçak grubunda Kırg. *ayuu*, Nog. *ayuw*, KBlk. *ayyu*, Kar. *ayuw*, Kaz. *ayu*, Tat. *âyü*, Kkp. *ayuw*, Kum. *ayuw*, Bşk. *âyüw*.

6.4.2.2. Kâşgarlı, Oğuzlar ve onları izleyenlerin söz başı ve söz içi /t-/leri /d/ yaptıklarını belirtmiş, bugün Oğuzca için düzenli olan /t-/> /d-/ ötümlüleşmesine değinmiştir. XI. yüzyıl için düzenli olmasa da Kâşgarlı'nın Oğuzca olarak naklettiği /t-/ > /d-/ değişimi, modern Oğuz lehçelerinde düzenli bir ses olayıdır (Bkz. 3.5.02.1. /t-/ > /d-/).

6.4.2.3. Kâşgarlı, XI. yüzyıl Oğuzcasında (ve Kıpçakçada) /y-/ > Ø değişiminden bahsetmiş ve Türklerin *yelgin* dediğine Oğuz, Kıpçakların *elgin* “yolcu” [26-460], Türklerin *yılığ* dediğine Oğuz ve Kıpçakların *ılığ* “ılık” [26, 44], Türklerin *yilik* dediğine Oğuzların *ilik* “Kemik iliği” [49] dediğini nakletmiştir. Modern Oğuz lehçelerinde de bazı /y-/lerin çoğu zaman düştüğü görülmektedir (Bkz. 3.5.01.2. /y-/> Ø). Bu ses olayında Kâşgarlı'nın XI. yüzyıl Oğuzcasıyla, modern Oğuzca örtüşmektedir.

6.4.2.4. Kâşgarlı, Türkçede (=Karahanlı Türkçesi) çift dudak sesi olarak söylenen /w/ sesini, Oğuzların diş-dudak sesi /v/ olarak söylediklerini, yazımda kullandığı ayırıcı işaretlerle ve bazı dilbilgisi terimleriyle belirtmiştir (Bkz. 2.2.8.). Dīvān'da, Türkçe ve Oğuzca bazı sözcüklerin /w/ ~ /v/ şeklinde ikili durumları da ayrıca gösterilmiştir. *āw* (Türk) ~ *āv* (Oğuz) “ev” [27], *āw* (Türk) ~ *av* (Oğuz) “av” [27], *yava yēr* (Oğuz) ~ *yawa* “sıcak yer” [455], *tewe* (Türk) ~ *tävā* (Oğuz) [504], *tavar* (Oğuz) ~ *tawar* “canlı cansız mal” [182] (Bkz. 3.5.10.5. /-w-, -w/ ~ /-v-, -v/). Modern lehçelere bakıldığında Oğuz lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde diş-dudak /v/ standart bir sestir. Diğer lehçelerde ise daha çok çift dudak sızıcısı /w/, yer yer de (Türkmen, Çuvaş Türkçesi vb.) /v/ kullanılmaktadır

(bkz. ŞÇERBAK 1998: 235;). /w/ ~ /v/ seslerinde tarihî Oğuz ile modern Oğuz büyük ölçüde uyuşmaktadır.

6.4.2.5. Dīvān'da /b-/ > /m-/ değişiminde Oğuzcanın /b-/ yönünde olduğu görülmektedir. Modern Oğuz lehçelerine bakıldığında Türkiye Türkçesi ve Gagauz Türkçesinde düzenli olarak /b-/ korunmaktadır (bkz. 3.5.05.1. /b-/ > /m-/). Kâşgarlı'nın kayıtlarındaki Oğuzca ile modern Oğuzca /b-/’yi korumak bakımından genellikle paraleldir.

6.4.2.6. /-d-, -d/ > /-y-, -y/ değişimi bakımından Dīvān'daki Oğuzca ile modern Oğuzca aynıdır (Bkz. 3.5.07.2. /-d-, -d/ > /-y-, -y-/).

6.4.2.7. Köktürkçedeki /ń/ sesi, modern Oğuzcada /y/, /ym/ /yn/ ekinde gelişmiştir. Kâşgarlı'nın Oğuzca kaydıyla verdiği *baynaq* “dışkı, gübre” örneğinde, Oğuzcada /ń/ sesinin /yn/ şeklinde olduğunu göstermektedir. *baynaq* (Oğuz) [522] ~ *mayaq* (Türk) [518] < **bańaq* (EDPT: 350b). /ń/ sesinin gelişimi dikkate alındığında, modern Oğuzca ile Dīvān'daki Oğuzca paralellik göstermektedir (Bkz. 3.5.08. /ń/ Sesinin Durumu).

6.4.2.8. Kâşgarlı Oğuz ve Kıpçakların bazı sözcüklerdeki /ķ-/’yi /ḥ-/’ya çevirerek söylediklerini belirtmiştir. Modern Türk lehçelerinin çoğunda /ķ-/ sesi korunmakla birlikte, Oğuz lehçelerinde soru sözcüğü **ka-*’da /ķ-/ > /ḥ-/ sızıcılışması düzenli bir ses olayı olarak görülmektedir (bkz. 3.5.04.5. /ķ-/ > /ḥ-/).

6.4.2.9. Dīvān'da Türklerin olumsuzluk edatı olarak *ärmās*, Oğuzların *tägül* kullandıkları görülmektedir. Modern Oğuz lehçelerinin söz varlığında da *tägül* olumsuzluk edatıdır (bkz. 4.4. Olumsuzluk).

6.4.2.10. Dīvān'da 2. teklik kişi emir çekimi *-Gıl* ekli ve eksiz iki biçimdedir. Bu iki biçim için herhangi bir lehçe kaydı yer almamakla birlikte, bazı Oğuz lehçesine ait örneklerde emir çekimi eksiz görünmektedir (bkz. 4.3.1). Dīvān'daki eksiz emir çekiminin Oğuz lehçesinde olduğu farz edilirse, modern Oğuz lehçeleri ile aynı olduğu görülmektedir.

6.4.2.11. Kâşgarlı'nın bahsettiği Oğuz lehçesiyle ilgili bazı özellikler ise modern Oğuz lehçeleriyle uyuşmamaktadır. Bunlar, Oğuzcadaki /y-/ > /c-/ (bkz.

3.5.01.3.), geçmiş zaman ekinin ünlüsünün –A ile (*bardam*) olması (bkz. 3.6.1.3.), geçmiş zaman çekiminde teklik ve çokluk ayrımının olmaması ve ikisinin de –dXk ile söylenmesi (bkz. 4.3.2.) vb. özelliklerdir. Ancak bunlar birer tutarsızlık ya da yanlış bilgi olarak değil, XI. yüzyılın Oğuzcasındaki özel durumlar ya da ağız özellikleri olarak düşünülebilir.

6.4.2.12. Kâşgarlı'nın naklettiği XI. yüzyıl Oğuzcası söz varlığı ile modern Oğuz lehçeleri söz varlığı büyük ölçüde örtüşmektedir. Dīvān'daki Oğuz söz varlığının büyük ölçüde modern Oğuz lehçelerinde de devam etmesi, Kâşgarlı'nın Oğuzca ile ilgili kayıtlarının güvenilirliğine işaret etmektedir. İkinci derecede modern Kıpçak lehçeleri söz varlığı, Kâşgarlı'daki Oğuzca söz varlığıyla paralellik göstermektedir. Bunların dışında yer yer Uygur-Karluk, Sibiryaya lehçeleri, Çuvaş Türkçesi ve Halaçça ile Oğuzcanın söz varlığında denklikler görülmektedir. Aşağıdaki tabloda XI. yüzyıl Oğuz söz varlığı, modern Oğuz ve diğer lehçelerle karşılaştırılmıştır⁸.

TARİHÎ OĞUZ (DLT)	MODERN OĞUZ	DİĞER TÜRK LEHÇELERİ
<i>äbä</i> [55] “anne (Ar. <i>umm</i>)”	<i>ebe, aba</i> vb. “anne, üvey anne, analık, büyükanne vb.” (Trk., And., Az., Trkm.)	<i>aba, apay, apa, ava</i> vb. (Kıpçak, Uygur-Karluk, Sibiryaya, Yakut, Çuvaş)
<i>adruk</i> [62] / <i>ayruk</i> [69] “başka (Ar. <i>ğayr</i>)”	And. <i>ayruk</i> “başka”	<i>ayrı, ayru</i> vb.
<i>aftabe</i> [217] “kova (Ar. <i>kuḡuma</i>)”	<i>afdaḡa</i> [aftafa, aftaka, aftefa] “ibrik” (Anadolu, Az.)	<i>aftāvā/aftāvā</i> “Wasserkrug” (Halaç)
<i>alıḡ</i> [44] “herşeyin kötüsü (Ar. <i>radī</i>)”	<i>alık, alih, aluk, alı</i> “ahmak, deli” (Trk., Az., Gag., Trkm.)	<i>alaa, alu, alıḡ</i> (Sibiryaya)
<i>alma</i> [77] “elma (Ar. <i>tuffāh</i>)”	<i>alma, elma</i> (Trk., Az., Gag., Trkm.)	<i>alma, elma, ulma, alumla</i>

⁸ Kâşgarlı'nın lehçe kaydı düştüğü örnekler seslik, biçimlik, anlamsal ve söz varlığı farkları şeklindedir. Seslik, biçimlik ve anlamsal farklar açıklanırken verilen örnek sözcükler, bahsedilen lehçenin söz varlığına özgü sözcükler olmayıp, genel olarak Türkçede olan fakat lehçede farklı kullanılan sözcüklerdir. Bu nedenle söz varlığı tablosunda bu örneklerle yer verilmemiştir. Ayrıca tek örnek sözcükler de farklı bir yerde ele alındığından, burada tek örnekler de yer almamıştır.

<i>am</i> [31] “kadınlık organı (Ar. <i>cahaz al-mar’a</i>)”	<i>am</i> (Trk.)	<i>am</i> vd. (Krm., Alt.)
<i>aḡ</i> [32] “yok, değil (Ar. <i>lā</i>)”	-----	<i>an</i> (Çuvaş)
<i>aḡla-</i> [147] “anlamak (Ar. <i>fahima</i>)”	<i>anla-</i> , <i>āḡla-</i> vb. (Trk., Az., Gag., Trkm.)	<i>anla-</i> , <i>aḡla-</i> , <i>aḡda- aḡlā-</i> vb. (Çuvaş hariç tüm lehçeler)
<i>arḡā-</i> [145] “aramak”	<i>ara-</i> (Trk., Az., Gag., Trkm.)	-----
<i>armāḡan/ yarmaḡān</i> [82] “armaḡan (Ar. <i>hadiyya</i>)”	<i>armaḡan</i> , <i>armaan</i> (Trk., And., Az.)	<i>armaḡan</i> , <i>armuḡān</i> (Kar.(k) ve Özb.)
<i>arsalık</i> [90] “hem erkekliği, hem dişiliği bulunan bir hayvan (Ar. <i>ḡuntā</i>)”	<i>erselik</i> , <i>arslık</i> , <i>aslık</i> (Trk., And.)	-----
<i>aşak</i> [45] “aşağı, dağ dibi (Ar. <i>safḡ</i>)”	<i>aşak</i> , <i>aşāḡı</i> , <i>aşaa</i> , <i>aşāk</i> (Trk., And. Az., Trkm., Gag.)	-----
<i>ayla</i> [69] “öyle (Ar. <i>ka- dālika</i>)”	<i>öyle</i> , <i>eyle</i> , <i>ele</i> , <i>öle</i> vb. (Trk., And. Az., Trkm., Gag.)	-----
<i>ayloḡ ayloḡ</i> [69] “öyle öyle (Ar. <i>kaḡā</i>)”	<i>aylak</i> (And.)	-----
<i>bāḡır-</i> [526] “baḡırmak (Ar. <i>şāḡa</i>)”	<i>baḡır-</i> , <i>bāḡır</i> , <i>baar-</i> vb. (Trk. And. Az., Trkm., Gag.)	<i>bakır-</i> , <i>baḡır-</i> vb. (Kırg., Nog., Kar.(k), Kaz., Tat., Kkp., Bşk., Özb.)
<i>bamuḡ</i> [191] “pamuk, (Ar. <i>ḡutn</i>)”		
<i>bart</i> [172] “su içilen bardak, çömlek, testi (Ar. <i>kūz</i>)”	<i>bardak</i> , <i>bardag</i> vb. (Trk. And. Az., Aza., Trkm., Gag.)	<i>bardak</i> Kar.(kh)
<i>bayık</i> [517] “doḡru (Ar. <i>şādık</i>)”	<i>bayık</i> (And.)	-----
<i>bārçām</i> [242-3]	<i>perçem</i> (Trk., And., Gag.)	<i>pārçām</i> (Kar.(k))
<i>bākmās</i> [231] “pekmez (Ar. <i>rubb</i>)”	<i>pekmez</i> , <i>bekmez</i> vb. (Trk., And., Az.)	-----
<i>bōy</i> [505] “yenilen bir ot adı (Ar. <i>al- ḡulba allatī</i>)”	<i>boy otu</i> , <i>boy</i> (Trk., And., Az., Aza.)	-----

<i>tu'kalu</i>)”		
<i>buşak</i> [190] “sıkıntılı (Ar. <i>ḍacūr</i>)”	-----	<i>puşuk/iç puşuği</i> (Yuy.)
<i>buyur-</i> [526] “emretmek”	<i>buyur-</i> (Trk., Az., Trkm., Gag.)	<i>buyur-</i> (Kıpçak, Halaç)
<i>çanak</i> [192] “kâse, çanak (Ar. <i>kaş'a</i>)”	<i>çanak, çanag, çānak</i> vb. (Trk., Az., Trkm., Gag.)	<i>çanak, şanak</i> , vb (Kıpçak, Karluk, Sibirya, Halaç)
<i>çāt</i> [508] “kuyu (Ar. <i>bi'r</i>)”	-----	<i>çat</i> (Halaç)
<i>çat-</i> [413] “katmak (Ar. <i>karana</i>)”	<i>çat-</i> (Trk., Az., Trkm., Gag.)	Bazı lehçelerde farklı anlamda.
<i>çäkük</i> [409] “çekiç (Ar. <i>miṭraḳa</i>)”	<i>çekiç</i> (Trk., Az., Trkm., Gag.)	Kıpçak, Uygur-Karluk grubu ve Halaç
<i>çäkürgä</i> [245] “çekirge (Ar. <i>carād</i>)”	<i>çekirge, [çekürge çekücek, çekürce, çekürcek, çekürtge]</i> (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)	Kırg. <i>çegirtke</i> , [<i>şegertki señirçke, çengirtke, çengirçke, çigirtkä, çegertkiç vd.</i>] (Kıpçak, Özb., Yuyg., Tel.)
<i>çätük</i> [195, 498] “dişi kedi (Ar. <i>hirra</i>)”	<i>çetik</i> “köpek yavrusu”, <i>çetük</i> “kedi yavrusu” (And.)	-----
<i>çil</i> [502] “çirkinlik, çil (Ar. <i>kaḅḅ</i>)”	<i>çil</i> (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)	<i>çil</i> (Yuyg.)
<i>çōḳ</i> [500] “kötü, alçak (Ar. <i>nadl</i>)”	-----	<i>şoḳ, şoh, soh</i> (KKlp., Tuv., Hak.)
<i>çör ot</i> [495] “sık, sarılmış bitki (Ar. <i>naft multaff</i>)”	<i>çor</i> (Trk., And., Az., Trkm.)	<i>çor</i> (Kırg., Kaz.)
<i>çömçä</i> [210] “kepçe (Ar. <i>miğrafa</i>)”	<i>çömçe [çemçe cemce, comca, cömce, cömcek, cömçe, çemçe, çömçü, çönçe, çumça, çümçe]</i> (Trk., And., Az., Trkm.)	-----
<i>dädä</i> [542] “baba (Ar. <i>ab</i>)”	<i>dede, dädä</i> (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)	<i>dädä</i> (Halaç, Kar.(h))
<i>äkin</i> [51] “çiftlik (Ar. <i>mazra'a</i>)”	<i>ekin</i> (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)	<i>egin, ägin</i> vd. (Kırg., Nog., Kaz., Tat., Kkp., Bşk., Özb., Yuyg.)

ärsü [76] “değersiz, aşağılık şey (Ar. raḍal)”	erşi “çirkin” (And.)	ärsi/ärşi (Nog., KBlk., Kaz., Kkp., Kum.)
ävät [37] “evet (Ar. na‘am)”	ävät, evet (Trk. Az.)	-----
äzä [57] “büyük kız kardeş (Ar. uḥt akbar)”	eze (I) [ebe] “1. teyze, 2. hala” (And.)	-----
gäşür [217] “havuç (Ar. fiḥl)”	-----	geşur, [geşür, kişer, geşir, gazur, gazor] (Bşk., Kar.(th) Tat. Kkp., Halaç)
ḳara ḳuş [167-543] “deve toynağının kenarları (Ar. aṭrāf ḥuff al-ba‘ir)”	garaguş, karakuş “atların ayaklarında şiş yapan bir hastalık” (Trk. And., Az.)	-----
ḳarınçaḳ [250] ḳarınça [608] “karınca (Ar. naml)”	ḳarınca [garınca, garışga, karımca] (Trk., Az., Trkm., Gag.)	ḳarınca, ḳarınsa (Kar.(k) Kkp.)
ḳartur- [361] “kardırmak, karıştırmak (Ar. acdaḥa)”	kardır- [gardır-] (Trk., And., Az.)	
ḳat [161] “yanında, indinde, huzurunda (Ar. ‘inda)”	kat “huzur, indinde” (Trk.)	-----
käçä [541] “keçe (Ar. libd)”	keçe, [keçä, keca] (Trk., Az., Trkm., Gag.)	këşse (Çuvaş), käçä (Halaç)
käçi [541] “keçi (Ar. mi‘zā)”	keçi, [geçi] (Trk., Az., Trkm., Gag.)	kece (Tat.), käḍä (Bşk.), kaçaka (Çuvaş), göçü (Halaç)
käläçü [223] “söz (Ar. ḥadīṭ, kalām)”	keleci (Trk. And.)	keleçe, keleçi, kalaşu (Kırg., KBlk., Çuvaş)
käräy [521] “ustura (Ar. müsä)”		
käriş [186] “üstüne çıkılabilen dağ tepesi (Ar. ra’s kull cabal yuş‘adu ‘alayhi)”	keriş, geriş, kiriş (Trk., And., Trkm., Gag.)	keriş (Kaz.)
ḳısrāk [238] “kısrak (Ar. ramaka)”		
kibä [540] “kısa zaman,		

birkaç (az sayıda) gün (Ar. <i>nadra, burha</i>)”		
<i>kēp</i> [494] “benzer (Ar. <i>miṭl, ṣibh</i>)”	<i>kip, kibik, gibi</i> (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)	<i>kibik, kēbēk, kibi, kēvēk, kâbi, kebi</i> vb. (KBlk., Tat., Kkp., Bşk., Yuyg., Özb.)
<i>koç</i> [161] “koç (Ar. <i>kabş</i>)”	<i>koç, goç</i> (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)	<i>koç</i> (Kar.(k)), <i>goç</i> (Halaç)
<i>kuşun</i> [256] “kurşun (Ar. <i>usruf</i>)”	<i>kurşun, gurşun</i> (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)	-----
<i>kova</i> [549] “kova (Ar. <i>dalw</i>)”	<i>kova, [kofa, kufa, koga, gova]</i> (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)	<i>koğa, koya</i> (Kkp., Yuyg.)
<i>köpän</i> [203] “deve hamudunun altına konulan çul ve çula benzer şeyler (Ar. <i>ḥils al-ba’ir; barda’a</i>)”	<i>köpen [göbent, köpene, köbä]</i> (And., Az.)	<i>köbän, köböñ</i> (Kar.(k), Alt.)
<i>köpçük</i> [240] “eğerin ön ve arka yastıkları (Ar. <i>miṭara</i>)”	<i>köpçek, köpçük</i> (And.)	<i>köpçük [köpşik, köpçek, göpçük, küpsək]</i> (Kırg., Nog., KBlk., Kar.(k), Kaz., Tat., Kkp., Kum., Bşk.)
<i>kuṛmān</i> [223] “gedeleç, yay konan kap, yaylık (Ar. <i>miḳwas</i>)”		
<i>kuṛt</i> [172] “kurt (köpekgillerden) (Ar. <i>ḍi’b</i>)”	<i>kurt, gurt</i> (Trk., And., Az., Trkm., Gag.)	-----
<i>kuşgāç</i> [229] “insanı ısırın, küçük, kara bir hayvancık”	<i>kısaç vd.</i> (Trk., And., Az., Gag.)	<i>kısıkiç, kısaç vd.</i> (M.Kıpçak, Uygur-Karlık, Sibiryaya)
<i>kuşluk</i> [238] “kuşluk vakti (Ar. <i>ḍaḥwa</i>)”	<i>kuşluk</i> (Trk., And., Trkm., Gag.)	<i>kuşluk</i> (Nog., KBlk., Kum.)
<i>kündi</i> [211] “aşağılık, kötü (Ar. <i>radl</i>)”	<i>künde</i> (Gag.)	-----
<i>küs-</i> [269] “küsmek (Ar. ‘ataba ‘alā, a’raḍa ‘an)”	<i>küs-</i> (Trk., And., Az., Gag.)	<i>küs-</i> (Kar.(k), Kaz.)
<i>küvük</i> [517] “saman (Ar. <i>tibn</i>)”	<i>kevik [kevikli]</i> (And.)	-----

<i>muḡār</i> [608] “pınar, su gözü (Ar. ‘ayn al-mā’)”	<i>pınar</i> [<i>munar, mağar, moğar, muar, muğar, muhar</i>] (Trk., And., Gag.)	-----
<i>oba</i> [55] “oba, kabile (Ar. <i>ḳabīla</i>)”	<i>oba</i> (Trk., And., Az., Trkm.)	-----
<i>oyuḳ</i> [55] “korkuluk, yolu işaret eden taş (Ar. <i>ḥayāl, iram</i>)”	<i>oyuk, oyug, oyuh</i> vd. (And., Az., Aza.)	-----
<i>örän</i> [51] “her nesnenin kötüsü (Ar. <i>radī</i>)”	<i>ören</i> (Trk., Aza.)	-----
<i>örgän</i> [66] “organ (Ar. <i>nisʿ</i>)”	<i>örgän, urgan</i> (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)	<i>örgän, arkan</i> vd. (Kırg., Nog., KBlk., Kar.(k), Kaz., Tat., Kkp., Kum., Bşk., Yuyg., Özb., Sibirya, Çuvaş)
<i>ötrük</i> [63] “hileci, ütücü adam (Ar. <i>muḥtāl</i>)”	<i>ötürük</i> (And.)	<i>ötürük, ötirik</i> (Kırg., Nog., KBlk., Kar.(k), Kaz., Kkp., Özb.)
<i>ötünç</i> [637] “ödünç (Ar. <i>ḳarḍ</i>)”	<i>ödünç</i> (Trk., Az., Gag.)	<i>ödünç</i> (Kar.k)
<i>uyaz</i> [54] “üvez, bir çeşit sivrisinek (Ar. <i>al-hamaj min al-baʿūd</i>)”	<i>üvez, övez</i> (Trk., And.)	-----
<i>öyük</i> [55] “tepe gibi yüksek olan yerler (Ar. <i>murtafiʿ</i>)”	<i>höyük, öyük</i> (Trk., And.)	-----
<i>sāğ</i> (III) [512] “temiz, tatlı (Ar. <i>ḳarāḥ, ʿadb</i>)”	<i>sağsu</i> “temiz, tatlı su” (And.)	-----
<i>sāğ</i> (IV) [512] “sağ (taraf) (Ar. <i>yumnā</i>)”	<i>sağ</i> (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)	<i>sağ</i> (Özb., Yuyg.)
<i>satğaş-</i> [373] “ödeşmek, sayışmak, hesabı kapatmak (Ar. <i>ḳāşşa</i>)”	<i>sataş-</i> (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)	<i>satas-, sataş-</i> (Kar.(k), Nog., Tat., Bşk.)
<i>sawaş-</i> [319] “savaşmak (Ar. <i>tajadāla</i>)”	<i>savaş-</i> (Trk., Trkm., Az., Gag.)	<i>soğuş-, sogıs-</i> vd. (Kırg., Nog., KBlk., Kar.(k), Kaz., Tat., Bşk., Özb.)
<i>sāçā</i> [541] “serçe kuşu (Ar.	<i>serçe</i> (Trk., And., Trkm.,	-----

'uṣfūr)"	Az.)	
sānāk [604] "su içilen testi, ağaçtan oyulan su kabı (Ar. kūz, jarra)"	senek [seenk, seğek, seneyh, senğek, senik, sinek, sinğek, sinyek] (Trk., And., Az.)	-----
sıdrım [243] "sırım, kayış (Ar. kıdd)"	sırım (Trk., And.)	-----
sīk [500] "az (Ar. ḳalīl)"	sığ (Trk.)	-----
sındu [210-211] "makas (Ar. miḳrād)"	sındı [sındık, sındır, sındu, sindi, sundu] (Trk., And.)	-----
sırt [172] "dere, küçük vadi (Ar. tul'a, wādī ṣağīr)"	sırt (Trk., Az.)	-----
sögüş [185] "kebablık oğlak ya da kuzu (Ar. mā yaşluḥu li-ş-şiwā' min al-jidā' wa-l-ḥumlan)"	sögüş (Trk., And., Trkm.)	-----
sökāl [199] "hasta (Ar. marīd)"	sökel (Trk., And.)	-----
taḳ- [272] "takmak, bağlamak (Ar. ṣadda)"	tak-, dak- (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)	tak-, tah- vb. (Kırg., Nog., KBlk., Kar.(kht), Kaz., Tat., Kkp., Kum., Bşk., Yuyg., Özb.)
tālū [548] "ahmak, deli (Ar. aḥmaḳ)"	deli (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)	teli vb. (Kırg., Nog., KBlk., Kar.(kht), Kaz., Tat., Kum., Bşk., Halaç.)
tōn- [526] "(geri) dönmek (Ar. rja'a)"	dōn-, dōn- (Trk., And., Trkm., Az., Gag.)	-----
tuğrāğ [232] "Tuğra, Hakanın mührü (tābi' al-malik wa-tawḳī'uhu)"	tuğra (Trk.)	-----
tügi [547] "darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan taneleri (Ar. lubb duḥn)"	düğü [dügi, düğü, dügül, dügür, düvü, düvül, düyü, düyül, vd.] (Trk., And., Az., Trkm.)	dügi, dōğē, düyi vd. (Nog., Tat., Bşk., Halaç)
uğur II [39] "hayır ve bereket (Ar. ḥayr, baraka)"	uğur (Trk., And., Az., Aza., Gag.)	oğur (KBlk.)
us [30] "hayır ile şerri ayırdediş (Ar. tamiyiz)"	us (Trk., And., Az., Gag.)	us, iş (Kar.(thk), Hak., Çuvaş.)

us- [93] “sanmak (Ar. <i>zanantu</i>)”	usa- (And.)	-----
usla- [146] “anlamak, hayrı şerden ayırt etmek (Ar. <i>faţana, mayyaza</i>)”	uslan- (Trk., And.)	ışla- (Çuvaş.)
utan- [108] “utanmak (Ar. <i>istaḥyā</i>)”	utan- (Trk., Az., Trkm., Gag.)	utan-, vitan- (Kar.(k), Kum., Çuvaş.)
utunç [637] “utanılacak, utanılır”	utanç- (Trk., Trkm.)	utanc, utanç (Kar.(k))
üğürmək [253] “deve üzerine iki taraflı atılarak içerisine binilen sepetle sepete benzer nesne (Ar. <i>hawdaj</i>)”	üğürmbeç [üğürm, üğürmcek, üğürmük, üğürnbeç, üğürmük] (And.)	-----
yalğu [458] “ahmak, rezil kişi (Ar. <i>fasl</i>)”	-----	d’alku (Tel.)
yarasa [631] “yarasa (Ar. <i>ḥuffāş</i>)”	yarasa (Trk., And., Az., Gag.)	-----

6.4.3. Tarihî Kıpçak-Modern Kıpçak:

Kâşgarlı Mahmud’un Kıpçakça ile ilgili kayıtları modern Kıpçak lehçelerinde ve diğer lehçelerle karşılaştırıldığında, bir çoğunun modern Kıpçak lehçelerinde de devam ettiği görülür.

6.4.3.1. Kâşgarlı Mahmud’un Kıpçaklarda /y-/ sesinin /c-/’ye dönüştüğü yönündeki kaydı, modern Kıpçak lehçelerinin çoğu için düzenli bir ses özelliğidir. Kıpçakçadaki bu ses olayına ilk olarak Kâşgarlı dikkat çekmiştir. Kâşgarlı’nın Kıpçakçayla ilgili bu kaydı, modern Kıpçak lehçeleriyle örtüşmekte ve lehçe sınıflandırmalarında dikkate alınması nedeniyle önemlidir. Dīvān’daki Kıpçakçayla ilgili verilen sadece bu ses olayı bile başlı başına tarihî Kıpçak-modern Kıpçak bağlantısı için yeterli olabilir (Bkz. 3.5.01.3. /y-/ > /c-/).

6.4.3.2. XI. yüzyıl Kıpçakçası için sayfa 27-satır 4’te nakledilen /d/ sesinin /y/ olması, modern Kıpçak lehçeleriyle paralellik içindeyken, sayfa 27-satır 8’de

nakledilen /d/ sesinin /z/ olması kuzey lehçeleriyle paraleldir (Bkz. 3.5.07. /-d-, -d/ Sesinin Durumu). Buradan XI. yüzyılda Kıpçakçanın iki ayrı lehçe grubu içerisinde bulunduğunu düşünebiliriz.

6.4.3.3. Dīvān'daki Oğuzca kayıtlarda olduğu gibi, Kıpçakça kayıtlarda da Kıpçakça olmayan bazı özellikler yer almaktadır. Çoğunlukla Oğuzcaya ait bu ses olaylarının Dīvān'daki Kıpçakçada bulunması ise, Kıpçak-Oğuz lehçe etkileşimi olarak düşünülebilir. Bu etkileşim, Oğuzlarla yakın ilişkiler içerisinde olan Kıpçak gruplarında bulunurken, diğer Kıpçak gruplarında görülmemiş olabilir. Kâşgarlı kayıtlarını, Oğuzlara yakın olan Kıpçaklardan gözlemlemiş olmalıdır (6.2.5. Oğuz-Kıpçak Lehçe İlişkileri). Kâşgarlı'nın Kıpçakçada naklettiği Oğuzca ses özellikleri /y- / > Ø, /b-/ sesinin korunması, /-G-, -G/ sesinin düşmesi vd. şeklindedir.

6.4.3.4. Kâşgarlı Mahmud'un naklettiği az sayıdaki Kıpçakça söz varlığıyla modern lehçeleri karşılaştırdığımızda, kimi kayıtların Oğuz-Kıpçak-Karlık grubu lehçelerinde yaşarken, bir kısmı tamamen Sibiryaya lehçelerinde, Yakut ve Çuvaş Türkçesinde yaşayan, kuzey lehçelerine özgü sözcüklerdir. Kıpçak söz varlığına ait kayıtların az sayıda olması nedeniyle, kesin bir şey söylenemese de⁹; ses özelliklerinde olduğu gibi, söz varlığında da Kıpçak lehçesi iki farklı karakter sergilediği görülmektedir.

TARİHÎ KIPÇAK (DLT)	MODERN KIPÇAK	DİĞER MODERN TÜRK LEHÇELERİ
<i>alığ</i> [44] “herşeyin kötüsü (Ar. radī)”	-----	<i>alığ</i> , [<i>alu</i> , <i>alaa</i> , <i>alık</i> , <i>aluk</i> , <i>alı</i>] (Alt., Tel., Hak., Trk., And., Az., Gag.)
<i>apa</i> [55] “ayı”	-----	<i>aba</i> , <i>abağay</i> , <i>ähä</i> , <i>upa</i> (Alt., Hak., Yak., Çuvaş)
<i>kırnāk</i> [238] “cariye (Ar. cāriya)”	-----	<i>kırnak</i> (Trk., And., Trkm., Gag.)
<i>kumlāk</i> [239] “yaprağı fasulye yaprağına”	<i>kumlak</i> [<i>kulmak</i> , <i>kumlah</i> , <i>kölmak</i> , <i>komalak</i>] (Kırg.,	<i>kumdak</i> , <i>kumanak</i> , <i>kumdak</i> , <i>humnah</i> , <i>hamla</i> (Alt., Tel.,

⁹ Kâşgarlı'nın lehçe kaydı düştüğü örnekler seslik, biçimlik, anlamsal ve söz varlığı farkları şeklindedir. Seslik, biçimlik ve anlamsal farklar açıklanırken verilen örnek sözcükler, bahsedilen lehçenin söz varlığına özgü sözcükler olmayıp, genel olarak Türkçede olan fakat lehçede farklı kullanılan sözcüklerdir. Bu nedenle söz varlığı tablosunda bu örneklerle yer verilmemiştir. Ayrıca tek örnek sözcükler de farklı bir yerde ele alındığından, burada tek örnekler de yer almamıştır.

benzeyen (Ar. <i>lablāb</i>) sarmaşık gibi bir ot”	Kar. (th), Kaz., Tat., Bşk.)	Hak., Çuvaş)
<i>solāk</i> [207] “dalak (Ar. <i>tiḥāl</i>)”	-----	<i>sola, sula</i> (Çuvaş)
<i>tança-</i> [577] “kötü kokmak, kokuşmak (Ar. <i>aşalla</i>)”	<i>tınçı-, tınçı-</i> (Kırg., KBlk., Tat.)	<i>tuncu-</i> (And.)
<i>töz-</i> [525] “soğuktan acıkmak, katlanmak (Ar. <i>ḥarişa</i>)”	<i>töz-, tüz-</i> (Nog., KBlk., Kar.(tk), Kaz., Tat., Kkp., Bşk.)	<i>töz-, [döy- döyül-, döz-, tüs-]</i> (And., Az., Yuyg., Suyg., Çuvaş)
<i>yawlāk</i> [463] “kötü (Ar. <i>radī</i>)”	-----	<i>yavlak</i> (And.)
<i>yemşān</i> [460] “bir kır yemişi adı”	<i>cimşen</i> (Tat.)	<i>yemişen</i> (Trk., And., Az.)

6.4.4. DİĞER TARİHİ LEHÇELER- MODERN TÜRK LEHÇELERİ:

Dīvān’da lehçe özellikleriyle ilgili az sayıda verinin bulunduğu lehçelerin modern Türk lehçeleriyle bağlantısı kurulamamaktadır. Ancak genel olarak Eski Türk yazı dilinin ve Karahanlı yazı dili etrafındaki Çiğil, Yağma, Tuhsı, Uygur vb. lehçelerin tarihte Doğu Türk dili alanında ve bugün Uygur-Karluk grubu lehçelerde devam ettiği düşünülmektedir. Bu bağlamda Gabain, Doğu Türkistan Yarkend ağızı, Tarançi ağızı, İli vadisi ağızlarının Eski Türk yazı dilinin ve yazı dili çevresinde gelişen ağızların esasında geliştiklerini belirtmektedir (bkz. GABAIN 1988: 1). Lehçe özellikleri hakkında Dīvān’da az sayıda verinin bulunduğu Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak₂ lehçelerinin izleri ise bugün İdil boyu ve çevresindeki Çuvaş ve kuzey Kıpçak lehçelerinde görülmektedir (bkz. 6.2.3. Kıpçak₂-Yemek-Bulgar-Suvar lehçe ilişkileri).

6.4.4.1. Karluk lehçesi:

Eski Türk tarihinde etkin bir boy olan Karluklar, Yağma, Tuhsı, Çiğil gibi boylardan müteşekkil bir boylar birliği içinde bulunmasına ve Karahanlı devletinin temelini teşkil etmiş önemli bir boy olmasına rağmen Kâşgarlı Mahmud’un sınıflandırmasında ve haritasında yer almamıştır. Dīvān’da Karluklara ait birkaç söz

varlığı unsuru dışında Karluk adı hiç geçmemiştir. *Dīvān*'daki kayıtlardan Kâşgarlı'nın Karluklarla kastettiği grubun Köktürk, Uygur, Karahanlı devlet yapılanmalarındaki önemli bir boy olan Karluklar değil de sanki Oğuzlar arasındaki topluluklar olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü *Dīvān*'ın birçok yerinde Karluklardan, Türkmenlerin bir kolu olarak bahsedilmiş ve bunlar için Karluk Türkmenleri ifadesi kullanılarak (DLT: 55, 90, 238, 404, 598; CTD I: 122, 172, 353, II: 100, 328; DLTt I: 85, 157, 472, II: 276, III: 351) Karluklar bir Oğuz boyu gibi gösterilmiştir. *Dīvān*'da Karluk lehçesi söz varlığında *äpä* “anne”, *çaḥşāk* “kurutulmuş şeftali ve üzüm”, *oluç* “çocuklara söylenen sevgi ifadesi”, *sağun* “bir unvan”, *susğāk* “kova”, *suğut* “bir tür peynir”, *oliç* ve *oliçim* “çocuklar için hitap ifadesi”, *särkär* “haydut, yol kesen” *kär* “havlamak, ürmek” *kärit* “havlatmak, ürdürmek” *suğur* “içmek, yudumlamak, içine çekmek”, *ügürgän* “taneleri olan bir bitki” *yuy* “pamuk” sözcükleri bulunmaktadır. Lehçe ayrımlarında esas olan seslik özelliklerde ise Karluk lehçesinden hiç bahsedilmemiştir. Ancak *Dīvān*'da lehçeler ölçünlü dilden ayrıldıkları noktalarda ele alındığından, belki Karluk lehçesinin Karahanlı yazı dili tarafında olduğu kanısıyla lehçe özelliklerinin ayrıca belirtilmediğini de düşünmek mümkündür. Bu durumda Karluk lehçesi ses özelliklerinin, Eski Türkçe *n* > *y*, /*d*/ > /*d̡*/, /*y*-/ korunmuş, /*b*-/ > /*m*-/ vb. şeklinde olduğu düşünülebilir. Fakat bunlar tahminden öteye gitmemekte, herhangi bir yazılı kaynakla desteklenmemektedir. Karluklarla ilgili yeterli kayıtların olmaması nedeniyle, Karluk lehçesinin modern dil bağlantılarını da kurmak zordur. Bugün tarihî ve etnik yapıların esas alındığı bazı lehçe sınıflandırmalarında modern Özbek ve Uygur Türkçeleri “*Karluk grubu*” adı altında adlandırılmaktadır. Kâşgarlı'nın kayıtlarından ise böyle bir bağlantıyı kurmak zordur.

6.4.4.2. Yağma lehçesi:

Karahanlı devlet yapılanmasındaki önemli boylardan biri olan Yağmalar, tek dilli (Ar. *luğati vāhidatun*) ve “sade Türkçe” (Ar. *turkiyyatun maḥdatun*) konuşan Türk toplulukları arasında sınıflandırılmış; Güneyden kuzeye doğru boylar sıralamasında ve haritada gösterilmiştir. Karahanlı devleti içerisinde bulunan Yağmaların dilleri birçok noktada ölçünlü dille uyuşsa da, *Dīvān*'da ayrı bir lehçe yapılanmasında olduğu görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un kayıtlarından Yağma lehçesinin ses özelliklerini /*n*/ > /*y*/, /*d*/ > /*y*/, /-ğ-, -ğ/ > /-k-, -k/, /*b*-/ > /*m*-/, /*y*-/

korunmuş (DLT: 26-27; CTD I: 84-85: 30-31), vb. olduğunu görmekteyiz. Yağmaların ses özelliklerini modern Türk lehçeleriyle karşılaştırdığımızda modern Kıpçak, Uygur-Karluk ve Oğuz lehçeleriyle ortak olan özellikler taşıdığı görülmekte, özellikle bir lehçeye ya da lehçe grubuna işaret etmemektedir. Dīvān'da geçen az sayıdaki Yağma söz varlığından da modern Türk lehçelerinde, Yağmaların devamı veya ilişkili olduğu bir lehçeyi bulmak zordur. Kâşgarlı Mahmud'un Yağma lehçesinde naklettiği sözcüklerin bir çoğu Dīvān dışında tanıklanamamış tek örnek sözcüklerdir. Bunlar: *bısta* "bir tür ticaret ortağı", *marāz* "ırgat", *çarūn* "Çınar ağacı", *otran* "don, giysi", *yazaḳ* "otlak" sözcükleridir. Yağma lehçesi söz varlığındaki diğer sözcükler ise modern Türk lehçelerinde dağınık olarak bulunmaktadır:

YAĞMA LEHÇESİ (DLT)	MODERN TÜRK LEHÇELERİ
<i>taşıḳ</i> - "çıkmaq"	Yakut. <i>taḡıs</i> -, Çuvaş. <i>to(l)h/tu(l)h</i> .
<i>idiş</i> "tas, bardak, vb"	Modern lehçelerde seslik değişimlerle <i>idiş</i> , serpinti hâlinde bulunmaktadır.
<i>çignä</i> [218] "mala (Ar. <i>mimlaka</i>)"	Aza., Kırg.'da yaşıyor.
<i>äwät</i> [37] "evet (Ar. <i>na'am</i>)"	Modern Oğuz lehçelerinde yaşıyor.
<i>kā</i> - [554] "koymak, yıḡmak (Ar. <i>aḥaffa</i> , 'abbā)"	Tuv. <i>ka</i> -.
<i>ḳaraḳla</i> - [592] "almak, çalmak, yağmalamak (Ar. <i>ḳata'a</i>)"	modern Türk lehçelerinde serpinti hâlinde birkaç lehçede bulunmaktadır.
<i>ḳızıl sūçig</i> [205] "şarap (Ar. <i>al-ḥamr</i>)"	_____ fakat benzer yapıda Tuv. <i>kızıl araga</i> "şarap"
<i>ota</i> - (l) [555] "yakmak (Ar. <i>işṭalā bi-n-nār wa-aḥraḳat</i>)"	<i>ota</i> - biçimiyle Kuzey lehçelerinde yaşamaktadır.
<i>yāt</i> [445] "yada taşı ile yağmur yağdırmak amacıyla yapılan bir tür kahinlik, kamlık (Ar. <i>kahāna</i>)"	Tuv. <i>çat</i> "yağmur taşı", Alt. <i>cada/cada taş</i> "Yada taşı".

Kâşgarlı Mahmud'un sosyal, siyasi ve dil durumlarıyla ilgili bilgiler verdiği Yağmalar, Eski Türk boyları içerisinde önemli bir boy olmalarına rağmen XII. yüzyıldan sonra adları tarih sahnesinde görülmemiştir. Yağmalar, muhtemelen çeşitli siyasi olaylar sonrasında boy birliklerini kaybetmiş, diğer Türk toplulukları

arasında erimiş, bazı dil özellikleri de Eski Türk lehçelerinde ve modern lehçelerde dağınık olarak kalmış olmalıdır.

6.4.4.3. Çiğil lehçesi:

Dilleri Eski Türkçe yazı dili paralelinde olan ve Karahanlı devlet yapılanmasında önemli bir boy olan Çiğil lehçesi de Modern Türk lehçeleri içerisinde bu adla bulunmayan, tarihî bir lehçedir. Dīvān'da verilen kayıtlara baktığımızda Çiğil lehçesinin ses, biçim ve söz varlığı olarak Eski Türkçe ile paralel özellikler gösterdiği, Eski Türkçe geleneğinden ayrılmadığı görülür. Dīvān'da Oğuz lehçesinden sonra en fazla söz varlığı kaydı Çiğil lehçesine aittir ve bu sözcüklerin büyük bir kısmı tek örnektir. XII. yüzyıldan sonra adları tarih sahnesinden silinen Çiğillerin söz varlığının büyük kısmı da onlarla birlikte tarihte kalmıştır. Çiğil lehçesi tek örnek sözcükler: *ast* “sokak”, *aya yārsǧū* “yarasa” *aypaŋ ar* “kel adam”, *bistāk (I)* “taranmış ve eğilmeye hazırlanmış pamuk sümeği”, *çöŋgāk* “deriden yapılmış süt sağma kabı”, *imtili* “düşünmeksizin, birden bire, gelişigüzel”, *kāsbā* “köy muhtarının ark ya da çeşme yapımına katılmayan kimselerden aldığı tazminat, rehin”, *kuçǧundi* “soğan”, *küwük müş* “erkek kedi” *mandırı* “gelinle damadın geceleyin başlarına para saçmak için toplanılan yerin adı” *namīja* “kadının kız kardeşinin kocası, bacanak” *ölşā-* “açlıktan bayılacak gibi olmak” *samda* “ayağa giyilen sandal” *sīm sımırāk* “bir yemek adı” *şatlan-* “cesaret göstermek” *şābiŋ (şabıŋ)* “küçük demir tokmak, demir baston” *şīn* “taht, sedir”. Çiğil söz varlığının bir kısmı ise tarihî ve modern Türk lehçelerinde dağınık olarak yaşamaktadır.

ÇİĞİL LEHÇESİ (DLT)	MODERN TÜRK LEHÇELERİ
<i>ajun</i> [51] “dünya (Ar. <i>dunyā</i>)”	-----
<i>andāǧ</i> [72] “öyle (Ar. <i>ka-dālika</i>)”	And. <i>andak (III)</i> Nog. <i>andagı</i> , KBlk. <i>andaǧı</i> , Kar. <i>andaǧı</i> , Tat. <i>āndāǧı</i> , Kkp. <i>andagı</i> , Yuyg. <i>andak</i> , Suy. <i>andaǧ</i> , Alt. <i>andagı</i> , <i>andaǧı</i> , Hak. <i>andaǧ</i> vd.
<i>arı yaǧı</i> [56] “bal (Ar. ‘ <i>asal</i>)”	Tuv. <i>arı çigiri</i>
<i>boğun</i> [201] “uyruk, halk tabakası (Ar. <i>ar-ra’īya wa-‘awāmm an-nās</i>)”	-----
<i>çawşāŋ</i> [612] “koyun kırkılan makas, kırkı (Ar. <i>al-</i>	-----

<i>mikaşş allağı yucazzu bihi l- ğanam)</i>	
<i>çümâli</i> [225] “karınca (Ar. <i>naml</i>)”	Özb. <i>çumâli</i> , Yuyg. <i>çümüle</i> , Alt. <i>çimalı</i> , Tel. <i>çimalı</i>
<i>kıftu</i> [210] “makas (Ar. <i>miķrād</i>)”	And. <i>kıptı</i> , KBlk. <i>kıptı</i> , Kar.(th) <i>kıptı</i> , Hak. <i>hıptı</i> , Yakut: <i>kıptıy</i>
<i>kızıl sūçig</i> [205] “şarap (Ar. <i>al-ħamr</i>)”	Tuv. <i>kızıl araga</i>
<i>kum</i> [170] “kum (Ar. <i>raml</i>)”	Türk lehçelerinin çoğunda
<i>küç</i> [495] “susam (Ar. <i>simsim</i>)”	<i>küncit</i> , <i>küncüt</i> , <i>günci kunjut</i> (Kaz., Kkp., Bşk., Özb., Yuyg.)
<i>kün ortu</i> [74] “öğle vakti (Ar. <i>zuhr</i>)”	<i>gün ortası</i> , <i>künorta</i> , <i>günorta</i> , <i>günortān</i> , <i>künörte</i> vd. (Trk., And. Az. Trkm. Özb., Yuyg., Hak., Yakut)
<i>leş</i> [498] “1. sümük, salya (Ar. <i>lu‘āb</i>), 2. balgam (Ar. <i>balğam</i>)”	<i>leş</i> , <i>les</i> , <i>laş</i> (Trk., Az., Trkm., Gag., Özb., Yuyg., Nog., Kar., Halaç)
<i>müş</i> [498] “(dişi) kedi (Ar. <i>hirra</i>)”	<i>müşük</i> , <i>mışık</i> , <i>mişik</i> , <i>pişik</i> , <i>puşuk’</i> (And., Trkm., Özb., Yuyg., Suyg., Halaç)
<i>oñ älig</i> [32] “sağ el (Ar. <i>yumnā</i>)”	<i>oñ</i> , <i>oñ</i> , <i>uñ</i> , <i>uña</i> vd. (Modern Kıpçak, Uygur-Karluk, Sibirya, Yakut, Çuvaş)
<i>ötki</i> [77] “bedel, karşılık (Ar. <i>‘iwağ</i>)”	<i>ötkü</i> (And.)
<i>özi</i> [57] “iki dağ arasındaki vadi (Ar. <i>facc</i>)”	<i>öz</i> , <i>özek</i> , <i>özelti</i> , <i>özen</i> , <i>özön</i> , <i>üzen</i> , <i>özmek</i> , <i>özü</i> , <i>üös</i> , <i>var</i> (And., Modern Kıpçak, Yuyg., Sibirya, Yakut, Çuvaş)
<i>samān</i> [209] “saman (Ar. <i>tibn</i>)”	<i>saman</i> [<i>sāman hālām sāmān</i>] (Trk., Az., Trkm., Gag., Kırg., Kar.(k), Bşk., Özb., Yuyg.)
<i>tılāk</i> [207] “kadının cinsel organı, klitoris (Ar. <i>matā‘al-mar‘a</i>)”	<i>dılak</i> , <i>tilak</i> (Trk., And.)
<i>tüwāk</i> [195] “yaş söğüt ağacının veya buna benzer bir ağacın kabuğunun boru gibi çıkarılmasıyla yapılan ve kuşları vurmak için içerisine yuvarlak tane konularak atılan alet”	<i>tüfek</i> , <i>tüvek</i> , <i>tüyeng</i> , <i>tifāng</i> (Trk., And., Trkm., Gag., Kar.(k), Kum., Halaç)

üpgük [67] “İbibik kuşu (Ar. hudhud)”	übübuk, übüük, ibik, hüypüypik, üpüp (Trk., And., Az., Trkm., Kırg., Nog., Kklp., Kum.)
ürün [79] (“URN·K) “beyaz (Ar. abyad)”	ürün, ürün, hürün (And., Kırg., Yakut, Halaç)
yapı [454] “eğerin üstüne ve altına konan keçe, eğer yastığı (Ar. maytara)”	yapık, yapı, cabū, zabū, jabuv, cabuw, yapkuç, d’abu, subu (Aza., Kırg., KBlk., Kkp., Kaz., Yuyg., Alt., Tel., Yakut)
yarlıg [462] “hakanın mektubu, fermanı, buyruğu (Ar. kitāb as-sultān wa-amruhu)”	-----

6.4.4.4. Kençek lehçesi:

Dīvān’da Kençek lehçesinin ses özellikleriyle ilgili fazla kayıt verilmemiş, sadece Soğdaklar ve Hotanlar gibi Türkçeye Türkçede olmayan sözcükleri ve sesleri soktukları, dillerinin bozuk olduğu şeklinde kısa bilgiler verilmiştir (bkz. 1.2.2.1.2. *Kençek*). Kençek lehçesindeki biçim özellikleri ise hiç konu edilmemiştir. Dīvān’daki Kençek söz varlığının tamamına yakını ise yabancı kökenlidir (bkz. 6.3.3.). Modern Türk lehçelerinde Kençek lehçesindeki sözcüklerin birçoğu görülmemekte, bir kısmı ise Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde seyrek olarak görülmektedir. Dīvān’dan sonra adlarına rastlamadığımız Kençeklerin, dilleri de muhtemelen devam etmemiştir.

KENÇEK (DLT)	MODERN TÜRK LEHÇELERİ
<i>banzı</i> [212-3] “bağ bozulduktan sonra, asmaların üzerindeki üzüm kalıntıları (Ar. <i>baḳāyā l-‘inab ba’d al-ḳitaf‘alā l-‘arīş</i>)”	-----
<i>buldunı</i> (?) [246] “içerisine yaş ya da kuru üzüm konan tatlı (Ar. <i>raṭiyya</i>)”	-----
<i>Büşinçäk</i> [253] “üzüm salkımı (Ar. <i>‘unḳūd al- ‘inab</i>)”	-----
<i>çaha</i> [7] “çakmak (Ar. <i>zand</i>)”	-----
<i>çāwlı</i> [634] “kendisiyle ateş yakılan kaysı ve ceviz kabukları (Ar. <i>ḳaşr al-ḥawḥ wa-l-cawz alladī tūḳadu bihi n-nahr</i>)”	-----

çāškāl [242] “çanak çömlek (Ar. <i>hazaf, burma a‘şār</i>)”	çaşka “fincan, kase” (Kumuk T.)
çōwli (?) [634] “tutmaç süzgeci (Ar. <i>mişfāt</i>)”	çoğlu [çolu] “uzun saplı süzgeç” (And)
çulīmān (?) iş [225] “içinden çıkılamayan iş, karışık durum (Ar. <i>lā yu‘rafu maḥracuhu</i>)”	-----
dünüşgā [245] “sülüklü pancar denilen sebze; yabancı tere (Ar. <i>kunābarī</i>)”	-----
kändük [241] “içerisine un vb. konulan, küpe benzer, topraktan yapılan büyükçe bir kap”	kendürük [kendir, kendirik, kendrük, kindirik] (Trk., And., Trkm.)
kānpä [210] “bir ot adı”	-----
kāwli [634] “ırmak ağzı (Ar. <i>fūha an-nahr</i>)”	-----
körgā [216] “ağaçtan yapılmış tabak (Ar. <i>aṭ-ṭabaḵ alladī yuṣna‘u min ḥaşab</i>)”	-----
luçnut [227] “buğday ve benzer şeyleri temizlemekte, köylülerin yardımlaşması, imece (Ar. <i>i‘āna</i>)”	-----
ösüglā- [155] “hileyle, anahtarsız açmak (Ar. <i>fataha... bi-ḥīla min gayr miftāh</i>)”	-----
rabçat [227] “angarya, beyin halkın gölüklerini alıp üzerine parasız olarak yük yükletmesi gibi (Ar. <i>suḥriyya</i>)”	-----
şanbūy/şānbūy [550] “başka bir davetten sonra geceleyin gidilen içki ziyafeti (Ar. <i>diyāfa</i>)”	-----
tapçāḡ [612] “Sofra biçiminde üç ayağı olan tabureye benzer bir eşya (Ar. <i>hiwān</i>)”	tapçan, topçan vb. “taht, divan vb” (KBlk., Kar.(k), Kkp.)
toğrıl [242] “et ve baharatla yapılan bumbar dolması (Ar. <i>am‘ā</i>)”	-----
ūh (?) [7] “göz ağrısı (Ar. <i>ramad</i>)”	-----
yoduğ [449] “çocuklara sövmeye kullanılan bir sözcük (Ar. <i>an yuḥada bi-jurm ḡayr; wabāl jurm ḡayr</i>)”	coyuu, coyuw vb. “yok etme, imha eyleme” (Kırg., KBlk. Kkp.)

6.4.4.5. Dīvān'da dil özellikleri bakımından çok az bilgi verilen Yemek, Oğrak, Tuhsı, Basml, Çömül, Kay, Tatar, Yabaku lehçelerinin de modern Türk lehçelerinde doğrudan ilişkili lehçe alanını tespit etmek güçtür.

YEDİNCİ BÖLÜM

XI. YÜZYIL TÜRK LEHÇELERİ SÖZ VARLIĞI

1. **aba** [55] ('BA') "baba (Ar. *ab*)" Tübüt/Tibet lehçesi.

aba (CTD I: 122), *aba* (DLTt I: 86).

<*apa*<(?)**appa* (ESTYa I: 54), *aba* (VEWT: 1a), *aba* (DTS: 644a), *abā/1apā/ebē/epē* (EDPT:5a), *apa* (UWb III: 166a), Türkçeden Farsçaya ve diğer bazı (Urdu, Wotj.) dillere de geçmiştir: *apa* "staršaja sestrá" < tü. (Özb.) *apa* "ältere Frau, ältere Schwester"(TMEN II: 412), *aba₁, aba₂, aba₃* (RWb I: 619-620), <**apa* (**appa*) "father" (EDAL I: 310), *aba* "baba, amca", Mo. *abağa* "amca", *abo* "baba", Kor. 'aβa (GÜLENSOY 1974: 283).

Sözcük, tarihî ve modern Türk lehçelerinde akrabalık adlarında geniş bir anlam çerçevesine sahiptir. Bu durum sözcüğün Türkçe kökenini teyit eder niteliktedir. Kâşgarlı Mahmud'un Tübüt lehçesindeki *aba*'yı Arapça kökene dayandırması ise kabul görmüş bir etimoloji değildir (EDPT: 5a). Hatta sözcüğün Tübüt kaydıyla verilen anlamı, yazılı belgelerle tanıklanabilen en eski anlamıyla örtüşmektedir. Bu açıdan Tübüt lehçesindeki kullanım özellikli bir yapıya sahiptir denebilir. Dīvān'da akrabalık adı olarak Tübüt lehçesinde "baba" anlamında *aba*; Oğuz lehçesinde "anne" anlamında *ābā* ve Karluklu Türkmenlerin lehçesinde *āpā* olmak üzere üç şekilde geçmektedir. Kâşgarlı, "baba" anlamında ayrıca *ata*, *hata* ve *dādā* sözcüklerini vermektedir.

Orhon T. VIII: *eçü:m apam* "my ancestors" I E 1, II E 3; I E 13, II E 12; *eçü:miz apa:miz* I E 19; Ongin 1; *apa:* ayrıca unvanlarda da bir unsur olarak *apa: tarxan* "commander-in-chief" T34; **Uyg. VIII Man.** *eçesi apasi* "the ancestor" M I 22, 3, Civ. Tartış *apam* muhtemelen "my ancestor Tartış" Usp. 12, 2 (EDPT: 5a), **Karahanlı T:** KB 219 vd. *apa* "Adem, insan" (ARAT 1979: 21), **Harezmi T:** Kısas 172v11 *ābā* "<A. ata, soy, sop" (ATA 1997 II: 1), **Çağatay T:** Senglah 27v/6 *apa*, 27v/5 *ebe* (CLAUSON 1960: 33), Ş.Süleyman *aba* "cedd, baba, büyük amca" (2),

apa/epe “büyük hemşire, abla” (3), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 7 *aba/ebe* “valide, nine, şefkat tarikile anneye ıtlak olunur” (CAFEROĞLU 1931: 1,9), BM I 3,1 *äbäm äčkisin qoştu* (ZAJAÇZKOWSKI 1938: 10), TZ 11a/11 *ebe* “nine, ebe” (ATALAY 1945: 167), **EAT-Osm:** *aba* “1. ana, 2. nine, anneanne” (XIII.TTS I: 1).

Modern Oğuz: Trk. *aba* 5. (hlk.)Abla. 6. (hlk.)Anne (TS I: 1a); *ebe* 1. doğum işini yaptıran kadın. 2. (hlk.)Büyükanne, nine. 3. genellikle çocuk oyunlarında baş olan, diğer çocuklara veya gruba karşı cezasını çekmek ve bundan kurtulmak için tek başına bütün sorumluluğu üzerine alan çocuk (TS I: 667b), *aba (I)* [*abaka, abalık, abba, abca, abeş, abı, abıca, abıla, abla, able, abo, abu, abuca, abuş, abula, abuş, apa, apbı, apla, apo*] “1. abla, büyük kız kardeş, 2. anne, 3. üvey anne, analık, 4. büyükanne, 5. kaynana, 6. yenge, 7. teyze, 8. hala, 9. yetişmiş, büluğa ermiş küçük kız kardeş, 10. hanım, hanımefendi, II. baba” (DS. I. 1-4), Az. *aba* (2) 1. ata. 2. büyük bacı (hürmet için büyük gadına da deyilir) (ADİL 25a), *aba I* ata, *aba II* ana (ADL I 1a), Trkm. *aba* “1. (dial.) otéts, papa, 2. aba (imya sobstv)” (TRS, 15a), Gag. *abla* “abla, genç bir hanıma saygı hitabı” (GTS: 3a).

Modern Kıpçak: Kırg. *aba I* 1. amca, 2. ihtiyarlara hitap tarzı (YUDAHİN 1998: 1b); *apa* büyük hemşire, anne (YUDAHİN 1998: 36b), Nog. *aba II* “sm. ana I: 1. mat’, materinskiy, 2. matka, samka” (NRS: 19, 42a), KBlk. *aba I* “redko aba (obraşçenie rebyonka k materi ili ottsu)” (KBRs: 15a), *aba* “anne” (KMTS: 65A), Kaz. *ebe* “büyük anne, nine, ebe” (KazTS: 135a), Tat. *ebi* “1. babuşka, 2. tyoşça” (TatRS: 723a), Kkp. *apa* “1. mat’, 2. sestra” (KkRS: 46a), Kum. *apaw* “vejlivoe obraşçenie k pojiloy jenşçine, mamaşa” (KuRS:43b), Bşk. *âpây* “1. starşaya sestra, 2. tyotyâ” (BRS: 45a).

Uygur-Karluk: Özb. *âpâ* “1. starşaya sestra, 2. poçtitel’noe obraşçenie k jenşçine” (URS: 305a), Yuyg. *apa* “anne” (YUTS: 14a), Suy. *ava* “otets” (YJU: 11a), *avana* (<ava+ana) “starşie rodstvenniki” (YJU: 11a).

Sibirya: Tuv. *ava* “mat’, materiskiy” *avam* “moya mat’ ” (TuvRS: 31a), Alt. *aba* “baba, anne, büyük kız kardeş, amca, büyük baba, büyük babanın ağabeyi” *abaka* “büyük baba” *abaş* “büyük baba” (AltTS: 19a), *abakay* “1. supuruga, jena, 2. znatnaya jentsina, 3. tsaritsa, 4. dama” (ORS: 11a), Tel. *aba* “baba”, *abagay* “amca,

babanın ağabeyi”, *abakay* “karı, eş, hanım” (TelAS: 1), *abaş* “babanın babası, büyükbaba” (TelAS: 1), Hak. *aba I* “otets, papa” (HRS: 13a).

Yakut: *abağa* “dyadya (starşiy brat ottsa)” (YRS: 27b).

Çuvaş: *ava* “otets” (VEWT 1a), *appa* “ältere Schwester” (TMEN II: 412), *oba* “bear” (EDAL I: 310).

2. **açı** [55] (’ACY)“yaşlı kadın (Ar. *şahla*)” **Barsgan** lehçesi.

açi “sly old woman” (CTD I: 122), *açı* “yaşlı kadın, hanımnine” (DLTt I: 87).

<(?)Clason *zeçi*: şeklinde okumuş ve tek örnek olarak göstermiş, *eçü:*’nün ikincil şekli olması ihtimali üzerinde durmuştur (EDPT: 20b). Daha fazla bilgi için bkz. *ača* “mat’, mátuška’, bábuška” < tü. (Özb.) *ača* (TMEN II: 431), (VEWT: 35a), (DTS: 644a), *äçü* “Vorfahre, Ahne” (UWb V: 334b), *eçi, açı* (OTWF: 45), *aça* (RWb I: 502), < *äčäj/*ëčej “1. old man or woman, 2. mother, 3. grandmother, 4. sister (of woman), 5. mother (if the grandmother is still alive), 6. aunt, sister of father, 7. elder brother, 8. uncle, 9. ancestor, 10. Father! (to the God), 11. old man, elder man, 12. husband, 13. younger brother of father’s father, 14. grandfather, 15. father” (EDAL I: 271-2) *açı* “yaşlı kadın, hanım nine”, Mo. *açı* “torun” (GÜLENSOY 1974: 283). Aslında, tarihî ve modern Türk lehçelerine bakıldığında gerek kadın gerekse erkek için hitap olarak ve akrabalık terimi olarak *aça, eçi, açı* vb. gibi değişik sesletimlerde tanıklanan sözlerin tamamının aynı kökten olması ve zamanla ikincil biçimleri ve anlamları almış olmaları muhtemeldir.

Dīvān’da Barsgan lehçesinde “yaşlı kadın (Ar. *şahla*)” anlamında kaydedilen **açı** [55] dışında genel söz varlığında “büyük erkek kardeş, ağabey (Ar. *aḥ akbar*)” anlamında **eçi** [56] ve “büyük kız kardeş, abla (Ar. *uḥt akbar*)” anlamında **äçä~äkä** [56] sözleri yer almaktadır. Kâşgarlı ayrıca Hakaniye lehçesinde, ağabeye hitap edilirken birinci teklik kişi ekinden önce bir “kaf” eklenerek **açıkım** [44] dendiğini ve bunun yalnızca birinci teklik kişide sözkonusu olduğunu belirtmektedir. Yani ikinci teklik kişi ekinden önce [**açıkın**] gibi bir kullanımın bulunmadığı da ilave olarak söylenmektedir. Genel söz varlığında “ağabey” için

eçi ('ICIY) yazımı, Hakaniye lehçesinde ise *açıkım* ('ACIQIM) yazımı; XI. yüzyıl Türkçesinde sözcüğün, *eçi* ve *açı* olarak iki değişkesinin olduğunu göstermektedir (bkz. OTWF: 45).

Orhon T. VIII: *eçü:m apa:m*, **Uyg. VIII** *eçesi* (EDPT: 20b), **Karahanlı T:** KB 10 *ay menġü açu* “(Tanrıya hitap olarak) ey baba, peder” (ARAT 1979: 4), **Çağatay T.** Senglah 32v/4 *eçe* (CLAUSON 1960: 33), Ş.Süleyman *acı* “mama, büyük valide” (5), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ9 *içi* “amca” (CAFEROĞLU 1931: 37), BM I *äççi* “stryj” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 10).

Modern Oğuz: Anadolu *ede(I)* [*ece, ecem, eci, ecim, eçe, eçi, edi, edigey, edocom, efe, efi, egim, eġe, eke, eppe, etde*] “1. büyük kardeş, ağabey, 2. baba, 3. –4. dede, 5. elinden iş gelir büyük adam, 6. anne, 7. amca, 8. yirmi yaşına kadar olan çocuk” (DS V: 1663a), Trkm. *ece* “1. anne, 2. belli bir yaşa ulaşmış hanımlar için kullanılan saygı sözü” (TTS: 192a).

Modern Kıpçak: Kırg. *ece I* 1. büyük kız kardeş, abla. 2. (es.) yaşça genç olan kariya nispeten yaşça büyük olan karı (zevce) (YUDAHİN 1998: 320a), Kaz. *æje* “nine, büyük nine” (KazTS: 62b), Tat. *aça, açı, äçi* (EDAL: 271-2), Kum. *acay/eçiw* (EDAL: 271-2), Bşk. *äsä* (EDAL: 271-2).

Uygur-Karluk: Özb. *âçä* “1. babuşka, 2. prababuşka” (URS: 310a), Yuyg. *aça I* “abla” (YUTS: 2a), Suy. *aça* “obraşçenie jeni k muju” (YJU: 19b).

Sibirya: Tuv. *aça* “otets’ ” *açam* “moy otets’ ” (TuvRS: 77a), Alt. *açı I* “1. mladşiy brat ottsa, 2. doçeri, sinovhya I vnuki brata” (ORS: 23a), *eciy* “kadınlara saygılı hitap şekli” (AltTS: 80a), Oyr. Leb. *acı, aca, aça* (EDAL I: 271-2), Tel. *aça* “1. ağabey, 2. amca, babanın küçük kardeşi” (TelAS: 1), Hak. *açı harındas* “dvoyurodnıy brat” (HRS: 36b), Tof. *aş’a, aca* (EDAL I: 271-2).

Yakut: *äciiy* “1. starşaya sestra, 2. starşaya rodstvennitsa, 3. tyotyä” (YRS: 537a).

Çuvaş: *asä* “baba” (ÇAD: 118b).

3. *açıkım* [44] ('ACIQIM) “ağabeyim (Ar. *aḥ akbar*)” Hakaniye lehçesi.

eçiqim (CTD I: 107), *açıkım* (DLTt I: 65). bkz. 2 aç.ı.

4. **adağ** [27] ('ADAQ:) "ayak (Ar. al- riçl, al- kaçam)" **Çiğil** ve başkalarının lehçeleri.

adağ (CTD I: 85), *adhak* (DLTt I: 32).

<*adağ* (EDPT: 45a), *ağay* (ESTY_a 1974: 103), *ağak* (VEWT: 5a), *ağaq* (DTS: 644a), *adak* (UWb I: 45b), *adak₁* (=ayak, azak, atax) (RWb I: 477).

Hakaniye Türkçesinde *adağ* [45], *adağlığ* [85], *adağlığ* [86], *adağla-* [154], *adağlan-* [149] örneklerinde görüldüğü gibi hep *đ* sesiyle kaydedilen sözcüğün; Kâşgarlı *adağ*, *ayağ* ve *azağ* şeklinde üç türevinden bahsetmektedir. Çiğil ve bazılarının lehçesinde Hakaniye Türkçesi yazı diliyle aynı olarak *adağ*; Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçelerinde ise *d>z* çevirimi ile *azağ* olduğu belirtilmektedir. *d>y* çevirimi ile *ayağ* olan sözcük için ise herhangi bir lehçe kaydı düşülmemiştir. Ancak Dīvān'daki [27] Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuzların her zaman *đ* sesini *y*'ye çevirdikleri ve hiçbir zaman *đ*'li söyleyemedikleri bilgisinden hareketle, *ayağ* biçiminin de Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuz lehçelerine ait bir kullanım olduğunu söyleyebiliriz.

Orhon T. VIII: *Türkü bodun adağ kamşatdı:* "the Türkü people let their feet waver (and began to panic)" I N 7, man. *adağın yorıp* "walking with our legs" Chuas. 314, *bastan adağ(k)a tegi* "from head to foot" M I 5, **Uyg.VIII:** Man. *adağka* "to the legs (and the hand to the mouth)" M I 23, 5; 17, 19; Man. *baştın berü adağka tegi* "from head to foot" M I 30, 24-5, Bud. *eliğın adağın beklep* "binding him hand and foot" PP 63, 5; *tört adağın* "his four legs" PP 65, 5; U II 24-2; U III 35, 10; TT VIII (birçok yerde), Civ. *adağ ağrığka em* "a remedy for a pain in the legs" H I 137; TT I 198; *Bulmuşka ton etük adağ baş bérmezmen* "I shall give Bulmuş no clothing or footwear at all" Usp 51, 7; *adağ baş* H II 30, 189; TT VII, 21, 4 (EDPT: 45a), **Karahanlı T:** KB (birçok yerde) *adağ* "ayak" (ARAT 1979: 4), Tefsir 22,9 *ađak* "ayak" (Borovkov, 41), TİEM 58r/8=004/005vd. *adağ* "ayak" (KÖK 2004: 236-237), 52r/2=003/147 *ayağ* (KÖK 2004: 287), Atebh 455 *adağ* "ayak" (ARAT 1951: 1), Rylands *adağ* "ayak"

(ATA 2004: 200); **Harezmi T:** kısas 6r9, 36r2 *adaq* (1) “ayak”, krş. ayak (ATA 1997 II: 4), H.kuran *adaq* “ayak” (SAĞOL 1995: 6); *ayaq I* “1. ayak, 2. kademe” (SAĞOL 1995: 18), NF 60-10 *adaq* “ayak, alt, giriş” (ATA 1998: 5), *adaq* “noga, stopa” (FAZILOV I: 30), **Çağatay T.** Senglah 57r/2 *ayağ/ayaq* (CLAUSON 1960: 37), Ş.Süleyman *ayağ* “kadem” (45); **Altınordu-Kıpçak:** KI9 *adaq* “ayak” (CAFEROĞLU 1931: 1); İN23v:8 *ayaq* “leg”, 29v:3 “foot” (ÖZTOPÇU 2002: 89), TZ19b/9, 19b/6 *ayaq* “ayak” (ATALAY 1945: 145), **EAT-Osm:** *ayaq/ayağ* “ayak” (ERGİN 1997: 26); *ayaq ayaq* “derece, derece, adım adım”; *ayaq bacı* “satılan hayvanlardan alınan vergi”; *ayaq basımı* “kadem, yere basan bir ayağın boyunca olan yer”; *ayaq basmak* “azmetmek, ısrar etmek, ayak diremek”; *ayaq beraber, ayak berberi* “seyyar berber”; *ayaq çeşmesi* “ayak yolu, hela” vd. (XIII.TTS I: 300-310); EATkuran 38b/6=003/043 *ayaq* “ayak” (KARABACAK 1995: 54).

Modern Oğuz: Trk. *ayaq* “1. bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü. 2. bacak, vd.” (TS I: 167a), Az. *ayaq* (1) “1. insan ve hayvanın yerimesine hizmet eden beden uzvu. 2. yarım arşına yakın mesafe ölçüsü. 3. sür’et, adım ma’nasında. 4. bir sıra şeylerin ayağa oxşayan, yere direnen hissesi, dayağı, gıcı, direyi. 5. çay, bulag vâ s.axar suların aşağı hissesi. 6. son, axır vd.” (ADİL 67b), Aza. *adax* uşağın ilk adımları (ADL I 2a), Trkm. *ayaq* “1. ayak, 2. (mec.) ayak, 3. son” (TTS: 38a), Gag. *ayaq* “ayak” (GTS: 22a).

Modern Kıpçak: Kırg. *ayaq I* “1. ayak, bacağın aşağı kısmı. 2. son, netice” (YUDAHİN 1998: 62a), Nog. *ayaq I* “1. noga, nogi, nojnoy, 2. lapa, lapka, 3. nojka, 4. konets” (NRS: 56b), KBlk. *ayaq I* “1. noga, nogi; stopa, stupnya, 2. nojka, podporka, 3. konets, niz” (KBRS: 107a), Kar. *ayaq* “noga” (KRPS: 4b), Kaz. *ayaq* “1. ayak, 2. sandalye ve benzeri şeylerin ayağı, 3. son, sonu” (KazTS: 58b), Tat. *âyâk* “noga, nojka, lapa” (TatRS: 49a), Kkp. *ayaq* “1. noga, 2. konets, kray, 3. ust’e, nizov’e” (KkRS: 68a), Kum. *ayaq I* “1. noga, nogi, 2. lapa, 3. konets” (KuRS: 56a), Bşk. *âyâk I* “1. noga, 2. nojnoy” (BRS: 67a).

Uygur-Karluk: Özb. *âyok I* “1. noga, nogi; nojnoy, 2. bosoy, bosonogiy, 3. bosyak” (URS: 296b), Yuyg. *ayaq I* “ayak” (YUTS: 23b), Suy. *azak* “noga” (YJU: 12b).

Sibirya: Tuv. *adək I* “1. niz, nijnyaya çast’, 2. neglubokiy, melkiy” (aşağı kısım anlamında) (TuvRS: 36b), *çadək I* “neşiy, neşkom” (ayakta anlamında) (TuvRS: 507b), Tel. *ayək I* “ayak” (TelAS: 9), Hak. *azah* “1. noga, lapa, 2. nojka” (HRS: 17b).

Yakut: *atax* “1. noga, nogi; nojnoy, 2. nojka” (YRS: 51b).

Çuvaş: *ura* “ayak” (ÇAD: 176a).

Halaç: *hada:q/hadaq* “Fuß” (WbCh: 123a).

5. **adın** [51] (’ADIN̄) “başka (Ar. *ğayr*)” **Çiğil** lehçesi.

adın (CTD I: 115), *adhın* (DLTt I: 76).

<**ad-ın* “başka”. Bkz. Clauson, *ad-* “be apart, differentiate” fiilinden türediğini belirtmiştir (EDPT: 60a), (CTD III: 4), Erdal, *adın*’ın *adır-* “to separate” fiiliyle ilişkili olduğunu belirtmiştir (OTWF: 304), ayrıca bkz. (VEWT: 6a), *adın* “drugoy, inoy” (DTS: 10b), *adın* (UWb I: 48b), *adın* “drugoy-ein anderer” (RWb I: 494), *adın* “başka” <**ad-* “farklı olmak, değişik olmak” (TEKİN 2000: 156).

Kâşgarlı Mahmud’un bir yerde [51] Çiğil lehçesine ait bir edat olarak kaydettiği *adın* için, Dīvān’ın başka bir yerinde [62] Türklerin kullanımı olarak belirtilmiştir. *adın*, edat olarak Uygur, Karahanlı ve Harezmi yazı dillerinde kullanılmış, daha sonraki dönemlere ise ulaşamamıştır. Aynı anlamda Dīvān’da geçen *adruk/ayruk* ise Oğuzlara ait bir kullanımdır (bkz. *adruk*). Modern Türk lehçelerinden Hak. *azyj* ve Yakut: *atın* ise Çiğil lehçesindeki *adın* ile ilgili olabilir.

Uyg. VIII: Man. *adın yérliġ er* “a man from another country” M I 34, 19; *adın tümge köñüller* “other simple minds” TT III 164; Bud. *adın* PP 7, 3-4; *adın bir toyun* “another monk” U III 35, 19, Civ. *adın kişi* “a third party” *adın adın köz aġrıġı* “various eye diseases” H II 18, 60 (EDPT: 60a), **Karahanlı T:** KB *adın* “başka, diğer, ayrı, gayrı, başkası” (ARAT 1979: 6), AtebH 116, 275, 198, 467 *adın* “başka” (ARAT 1951: II), TiEM *adın/adın* “başka, diğer, ayrı olarak, -dan başka” (KÖK 2004: 237), Tefsir 9b/11 *adın* “başka, özge, yine, bir de” (BOROVKOV 2002: 41), Rylands *adın* “1. başka, -den başka, diğer, 2. dışına, mâda” (ATA 2004: 203), **Harezmi T:** Kısas

9v13, 10v14 *adın* “başka, diğer” krş. *edin* (ATA 1997 II: 6), *adın* “inoy, drugoy, yeşçyo” (FAZILOV I: 31).

Sibirya: Hak. *azyj* “stariy, prejniy, prošlogodniy” (VEWT: 6a).

Yakut: *atın* “1. drugoy, inoy, 2. krome” (YRS: 52b).

6. ***adruk*** [62](‘ADRUQ)/ ***ayruk*** [69](‘AYRUQ) “başka (Ar. *ğayr*)” Oğuz lehçesi.

adruq/ayruq (CTD I: 130, 140), *adhruk/ayruk* (DLTt I: 98, 113).

<*adır-* fiilinden (EDPT: 65a), *adrok* “Unterschied, verschieden; Vorzug, Vortrefflichkeit” (UWb I: 59a).

Dīvān’da *adruk* [62] ve *ayruk* [69] Oğuz lehçesi olarak kayıtlıdır. Karahanlı yazı diline ait metinlerde ise *adruk* biçimi kullanılmaktadır. Krş. *adın* (Çiğil lehçesi). Dīvān’da Oğuzların /d/’leri söyleyemedikleri ve tüm /d/’leri /y/’ye dönüştürdükleri bilgisi [27] dikkate alındığında Oğuz lehçesi olarak verilen *adruk* şüpheli bir sözcüktür. Kâşgarlı’nın Oğuzcadaki *adruk* kaydı, ya bir bilgi yanlışlığı sonucudur ya da /d/ > /y/ değişiminin Oğuzcada henüz düzenli hâle gelmediğini göstermektedir.

Orhon T. VIII: Man. *teñri yarlığın adruk* “different from God’s commands” TT II 6, 5; *adruk adruk* “various (things)” Chuas. 228; **Uyg. VIII:** Bud. *adruk uzlar* “various craftsmen” PP 2, 5; Suv. 118, 6; *kişide adruk begrek er* “a more distinguished person, superior to (ordinary) people” PP 66, 4-5; *adruk rak* “superior to all (other)” U IV 34, 61; *adruk* TT V 24, 71-2; *yeg adruk* TT V 26, 82, TT VII 40, 135 (EDPT: 65a), **Karahanlı T:** KB 201 *kişi adruki bar telim bu adruk biligidin ayur bu tilim* (ARAT 1979: 8), Tefsir 47,11 *ayruk* “ayrı, diğer, başka” (BOROVKOV 2002: 64), **Çağatay T:** Senglah 57r/19 *ayruk* (CLAUSON 1960: 37), Ş.Süleyman *ayruk* “bigane, müfrik, ayru, başka” (50), **Altınordu-Kıpçak:** CC 119,9 *ajry* “verzweigt, gegabelt” (GRØNBECH 1942: 32), Tercüm. 59a/7 *ayruk* “başka” (TOPARLI 2000: 90), KK 49a/4-10 *ayruk* “başka” (TOPARLI 1999: 102), TZ 34b/11 *ayruk* “ayrık” (ATALAY 1945: 146), Kİ 27 *ayruk* “başka, gayrı” (CAFEROĞLU 1931: 8), Mğuzat 73r:7 *ayru*

“split” (ÖZTOPÇU 1989: 87), **EAT-Osm:** *ayrık/ ayruğ/ ayruğ/ ayruk* “1. başka, gayri, maada, diğer, 2. artık, bundan sonra, bir daha” (XIII.TTS I: 330-335), Danişmend 18b/9 *ayruk I* “yabancı, başka, diğer”, II 15b/8 “bundan sonra, artık, bir daha” (DEMİR III: 135), Lokmani 1796 *ayru* “yerleri bir olmayan, ayrı”, 3220 “diğer, başka” (ERSOYLU 2001: 768).

Modern Oğuz: Trk. *ayrı* 1. yerleri bir olmayan. 2. başka, başka türlü. 3. Yalnız, tek başına olan. (TS I: 179a), And. *ayruk (I)* “1. artık, 2. başka” (DS. I. 431b), Az. *ayrı* 1. (zerf) xususi, tek, başgası ile bağlı olmayarak, müstegil, özbaşına. 2. (sıf.) başga, elahidde, geyri, diger. 3. goşma mä’nasında (ADİL 78a), Aza. *ayrı-sayrı* başga kânır (ADL I 23b), Trkm. *ayrı I* “drugoy, inoy, 2. otdel’ny; samostoyatel’ny; otdel’no; samostoyatel’no” (TRS, 34b), Gag. *ayırı* “ayrı, başka, diğer” (GTS: 23a).

Modern Kıpçak: Kırg. *ayruu* ikiye ayırma (YUDAHİN 1998: 71a); *ayrı I* 1. ikiye ayrılan, çatal, anadut. 2. iki hörgüçlü deve (YUDAHİN 1998: 70b), Nog. *ayırı* “ayırı kuyruk (zool.): sorokonocka”, *ayırım* “otdel’ny, osobiy” (NRS: 32a), KBlk.- *ayrı* “1. razdvoenniy, 2. (geogr) sedlovina” (KBRS: 34a), Kar. *ayrı* “otdel’ny; oddzielny” (KRPS: 54b), Kaz. *ayrıqşa* “ayrıca, özellikle, bilhassa” (KazTS: 32a), Kkp. *ayırıq* “razvetvlenie, razvilina” (KkRS: 30a), Kum. *ayrı* “otdel’ny, razdel’ny” (KuRS: 33b).

Uygur-Karluk: Özb.-, fakat aynı kökten isimler var. *ayrim* “1. otdel’ny, razdel’ny, 2. osobiy” (URS: 28a), Yuyg. *ayrıqçe* “ayrıca, özel, özel olarak” (YUTS: 25a).

Sibirya: Tuv. *adırık* “1. pritok, del’ta, razvilina, 2. razdel’ny, otdel’ny” (TuvRS: 39a), Alt. *ayrı* “1. razvetvlenie, razdvoenie kontsov, 2. rukav reki, 3. proezd, perekryostok” (ORS: 14b).

Halaç: *hadru* “getrennt” (WbCh: 124a).

7. *aftabe* [217] (ʼAF-TABAY) “kova (Ar. *kuḥkuma*)” Oğuz lehçesi.

<F. *āftābe* “flask” bkz. (CTD III: 16), *aftabe* “a flask” (CTD I: 326), *aftabı* “kova” (DLTt I: 432).

Kâşgarlı, Oğuzların Farslarla yakın ilişkiler kurmaları nedeniyle Farsçadan birçok sözcük aldığını ve Türkçelerini unuttuklarını kaydetmiş ve Farsçadan alıntı olan *aftabe*'nin de Oğuz lehçesine ait olduğunu belirtmiştir. Diğer Türklerin ise aynı anlamda *ķumķān* dedikleri kayıtlıdır. “kova, ibrik vb.” anlamlarda ve çeşitli türevleriyle *aftabe* bugün, Farslara coğrafi olarak yakın yerler olan Azerbaycan, Anadolu ve Halaç sahasında tanıklanmaktadır.

Modern Oğuz: Anadolu *afdaħa* [*aftafa, aftaka, aftefa*] “ibrik” (DS. I. 71b), Az. *aftaba* (Fars. *aftabe*) bax; *aftaba-leyen* “aftaba ile leyenden ibaret yuyunma cihazı” (ADİL 145a).

Halaç: *aftāvā/aftāvā* “Wasserkrug” (WbCh: 80a).

8. *ağıl* [49] (‘AFIL) “koyun pisliği (Ar. *rawṭ al-ķanam*)” Oğuz lehçesi.

ayıl “sheepfold” (CTD I: 113), *ağıl* “koyun pisliği” (DLTt I: 73).

<**ağıl*. Asıl anlamı “an enclosure for livestock, cattle-pen, sheep-fold, a settlement or group of tents”. Erken devirlerde Moğolcaya *ayıl* ve Rusçaya *aul* olarak geçmiştir. Bazı modern lehçelerdeki *ayıl* biçimi Moğolcadan tekrar alıntılamadır (EDPT: 83b), *āyıl* (ESTYa I: 82-83), Türkçeden birçok dile (İran, Mo., Rus, Macar, vb.) geçmiştir: *āğıl* “Viehhürde” < tü. (Çağ.) *ayıl, avul* “Jurtensiedlung” (TMEN II: 503). Eren, kökünün bilinmediğini belirtmiştir (TDES: 3a), *ayıl* <**ay-* (UWb I: 63b).

Dīvān’da *ağıl*’ın Oğuz lehçesinde “koyun pisliği” anlamında, diğer Türk lehçelerinde ise “koyun yatağı, sheepfold (*marbaḍ al-ķanam*)” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Oğuz lehçesindeki kullanım mecazî anlamı olmalıdır. Tarihî ve modern Türk lehçelerinde sözcük “koyun yatağı, koyun ve keçi sürülerinin gecelediği etrafı çevrili yer vb.” anlamlarındadır.

Orhon T. VIII: *ağılṅta: yilkı:ṅ bolzu:n* “may you get livestock in your pens” IrkB 47, **Uyg. IX:** *ağılım on yilkım sansız erti:* “I had ten pens and innumerable livestock” Suci 5 (EDPT: 83b), **Karahanlı T:** Tefsir 63,4 *ağıl* “hayvan ağılı” (BOROVKOV 2002: 43), **Çağatay T:** Senglah 44r/19 *ağıl* 53v/7 *awul* (CLAUSON 1960: 35-36),

Ş.Süleyman *ağıl/ aıl* “mandıra, tavar ve koyun sürüsü toplanıp yuvarlak durduğu halde etrafına çekilen sınır” (16), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 34a/11 *ağıldaş* “komşu” (TOPARLI 2000: 86), Kİ 16 *ağıl* “koyun sürüsünün toplu olarak durduğu halde etrafına çekilen hatire” (CAFEROĞLU 1931: 2), **EAT-Osm:** Marzub. 40a-1 *ağıl* “ağıl, koyun ve keçi sürülerinin gecelediği yer” (KORKMAZ 1973: 301), Danişmend 34b/2 *ağıl* “ağıl, ahır” (DEMİR III: 130).

Modern Oğuz: Trk. *ağıl* 1. koyun ve keçi sürülerinin gecelediği, çit veya duvarlarla çevrili yer. 2. bazı yıldızların, özellikle ayın çevresinde görülen geniş ve aydınlık teker, ayla, hale. 3. (sin.) bazı görüntülerdeki çok ışıklı cisimleri çevreleyen ışıklı teker. (TS I: 34a), Anadolu *ağal (I)* [*ağıla, ağıul*] “gece, kırdan yatırılan koyun sürüsünü korumak için yapılan çitle çevrili yer, açık ağıl” (DS. I. 81a), Az. *ağıl (2)* içerisinde mal-gara ve geyun saxlamag için etrafı tiken ve ya ağaç ile hasarlanmış üstüaçığ yer. (ADİL 45a), Trkm. *āğıl* “1. ağıl, mandıra, 2. ağıl, hale” (TTS: 23b), Gag. *aul* “ağıl, çit” (GTS: 20a).

Modern Kıpçak: Nog. *awla* “skotniy dvor; zagon, baz” (NRS: 22a), Kar. *awul/avul* “1. stan, lager’; obóz, 2. svita, soprovjdayuşçie litsa; swita” (KRPS: 42a), Kaz. *ayıl* “hayvanın semerini veya eyerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer, kolan” (KazTS: 33a), Kkp.- *ayıl* “podpruga” (KkRS: 29b), Kum. *awul* “1. ulitsa, kvartal, 2. selo, avl” (KuRS: 26b).

Uygur-Karluk: Özb. *āğıl* “hleb, korovnik, saray dlya skota” (URS: 314a), Yuyg. *awul* “köy” (YUTS: 23a), Suy. *ağıl* “dvor vnutrı zagorodı i okolo nee, slenie” (YJU: 11b).

Sibirya: Tel. *ayıl* “1. mesken, ev, 2. köy” (TelAS: 9), Hak. *āl* “(yerleşim yeri, köy) 1. selenie, 2. sel’skiy” (HRS: 11a).

Halaç: *ayıl* “Viehhürde, Schafstall” (WbCh: 80a).

9. *ajlaŋ* [71] (’ŽLNK) “bir tür sürüngen, bukalemun (Ar. *ħirbā*)” Oğuz lehçesi.

ažlaŋ “Chameleon” (CTD I: 142), *ujlaŋ* “kaya keleri” (DLTt I: 116).

< *ajlaŋ* “bir çeşit sürüngen”. İrani bir alıntı, tek örnek (EDPT: 26b) bkz. (HAUENSCHILD 2003: 41).

Clauson’un İrani kökenli birçok Oğuz lehçesine ait sözcükten biri olarak nitelediği *ajlaŋ*, tarihî ve modern Türk lehçelerinde tanıklanamamıştır.

10. *ajun* [51] (’AŽUN) “dünya (Ar. *dunyā*)” Çiğil lehçesi.

ažun (CTD I: 115), *ajun* (DLTt I: 77).

<Sog. *ājūn* (EDPT: 28a), *ažūn* “Welt” < tü. *ažun* < Soğd. *ažun* (TMEN II: 476), *ažun* (DTS: 74b), *ažun* (UWb V: 328b).

Soğdca “yaşam, hayat” anlamlarında kullanılan *ājūn*’dan Türkçeye geçen sözcük, Maniheizt ve Budist metinlerde terim olarak kullanılmış, İslami çevirilerin başlamasıyla yerini Arapça “*al-dunyā*”ya bırakmıştır. Modern Türk lehçelerinde yaşamamaktadır. Türkiye Türkçesinde, Cumhuriyet dönemi dil sadeleştirme faaliyetleri sonucunda sözlüklere geçen bir yeni sözcüktür. Bkz. Trk. *acun* “dünya” (TS I: 11a).

Uyg. VIII: Man. *közünür ajunta* “in their present life” TT II 16,28; *béš ajun* “the five forms of existence” TT III 1, 31, 47, Bud. *közünür ajunda* Suv. 474, 20 (EDPT: 28a), **Karahanlı T:** KB 63 *ajun* “dünya” (ARAT 1979: 12-13), Atebh 177, 212, 213, 221 vd. *ajun* “dünya” (ARAT 1951: II), TIEM *ajun* (S.) “dünya” (KÖK 2004: 241-242), Tefsir 40b/7 *ajun/ açun* “dünya, alem, evren” (BOROVKOV 2002: 45), Rylands *ajun* “(Sog.) yer” (ATA 2004: 209), **Harezmi T:** Kısas 5v6 *ajun* “(<Sog.) dünya, varlık biçimi” (ATA 1997 II: 13), *ajun/acun* “mir, svet” (FAZILOV I: 26), **Çağatay T:** Senglah 65v/29 *ocun* (Sogdian) (CLAUSON 1960: 38), Ş. Süleyman *açun* “bu alem, bu dünya, dehr” (6).

11. *āk* [53] (’A’Q) “beyaz, ak (Ar. *abyaḍ*)” Oğuz lehçesi.

āq (CTD I: 118), *ak* (DLTt I: 80).

<*āk (EDPT: 75a) āq (DTS: 48a), ak (UWb II: 77b), āq “albus” aqsaqāl “Dorfschulze; auch: ehrende Anrede an ältere Personen” (TMEN II: 504, 508), a:q (ESTYa I: 116).

Kâşgarlı “beyaz” anlamında ak ve ürüñ sözcüklerini vermiş, bunlardan ak’ın Oğuz lehçesine ait olduğunu kaydetmiştir. Dīvān’da ak’ın Oğuz dışındaki Türklerde ak at biçiminde sadece atın rengini belirtmek için kullanıldığı, Oğuzlarda ise her beyaz şeye āk dendiği ifade edilmektedir. Köktürk-Uygur metinlerinde ak adğır, ak at, ak bē gibi örnekler Kâşgarlı Mahmud’un tespitini doğrulamaktadır. Eski metinlerde āk sadece hayvan rengini nitelemeyle sınırlı, ürüñ ise daha genel bir biçimde kullanılırken, bugün modern lehçelerin hemen hemen tamamında Oğuzca ak, ürüñ’den daha yaygın kullanılmaktadır. krş. ürüñ.

Orhon T. VIII: ak adğır “a white horse” I E 35, 36; ak at “a white horse” I E 40; ak bési: “his white mare” IrkB 5; **Uyg.VIII:** Civ. ak kışın az “your white winters are rare” TT I 159, Uygurcada ürüñ daha geneldir (EDPT: 75a), **Karahanlı T:** Tefsir ak (BOROVKOV 2002: 45), **HarezmT:** ME 4-4, 99-7 ak “ak, beyaz” (YÜCE 1993: 85), 164-5 appak “appak, bembeyaz” (YÜCE 1993: 91), NE 38-12 ak “ak, beyaz” (ATA 1998: 10), ak “beliy, belizna” (FAZİLOV I: 98), **ÇağatayT:** Senglah 45r/21 ak, 27v/7 ap ağ/ ap ak (CLAUSON 1960: 33), Ş.Süleyman ağ “ak, beyaz” (14), **Altınordu-Kıpçak:** CC 92,26 aq, aχ “weiss, albus” (GRØNBECH 1942: 39), GT 269/1 ak sakallı (KARAMANLIOĞLU 1989: 352), Tercüm. 32b/7 ak “beyaz”, 32b/13 apak “bembeyaz” (TOPARLI 2000: 86, 87), BM I 2,15 aq ajyyr “Syriusz (gwiazda)” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 7), TZ 4a/1, 39b/1, 68b/3 ak “ak” (ATALAY 1945: 136), Msemerkand 34a/2 ak “beyaz” (TOPARLI 1987: 32), Kİ 17 aq “beyaz renkli” (CAFEROĞLU 1931: 4), İrşadm 303a/6 ak “beyaz”, 138a/6 ab-(b)ak “beyaz, bembeyaz” (TOPARLI 1992: 496, 498), AOYarlık ak “beyaz, ak” (ÖZYETGİN 1996: 201b), **EAT-Osm:** ağ/ak “1. ak, berrak, 2. temiz, halis, değerli” (XIII.TTS I: 23-24), appak/abbak/apbak “bembeyaz” (XIII.TTS I: 178), EATkuran 46a/8=003/125 ak “beyaz” (KARABACAK 1995: 12), Danişmend 17a/8 ak “temiz, beyaz, lekesiz” (DEMİR III 131), Lokmani ak “ak, beyaz”, appak “bembeyaz” (ERSOYLU 2001: 756, 761).

Modern Oğuz: Trk. ak “1. kar, süt gibi şeylerin rengi, beyAz. 2. s. Bu renkte olan. 3. (mec.) Temiz, namuslu. 4. (mec.) Sıkıntısız, rahat. 5. beyaz leke. 6. bazı şeylerde beyaz bölüm” (TS I: 51a), apak “çok ak” (TS I: 119), And. ağ (I) “1. ak,

beyaz, 2. başörtüsü, namaz bezi, tülbent, 3. kaput bezi, 4. ilkbaharda, 5. ağartı, 6. göze inen perde, ak” (DS. I. 77a), *abbak* (I) [*ababbak, abacık, abak, abapaçık, abapbacık, abappacık, abba, abbacık, abbağ, abbecik, abpacıcık, abpacık, abpak*] “1. bembeyaz, 2. beyaz tenli, sarışın” (DS. I. 14a), Az. *ağ* (1) 1. gar, süd, tebaşir renkli (gara eksi). 2. temiz, yazılmamış. 3. közün buynuz tebegesinde emele kelen ağımtil leke (hestelik). 4. kükümüş yahud ağ metallan kesilmiş. 5. eksingilabçı, ağgvardiyaçı mä’nasında. 6. mä’nasında cem şeklinde. 7. ifrat, mübaliğeli, açığıdan açığa mä’nasında. (ADİL 34b), *apağ* “tamamle ağ, lap ağ, ağappag” (ADİL 111b), Trkm. *āk* “1. ak, beyaz, 2. kır, kırçıl, 3. bir şeyin beyaz kısmı” (TTS: 26b), Gag. *ak* “ak, beyaz” (GTS: 6b).

Modern Kıpçak: Kırg. *ak* I 1. beyAz. 2. temiz, namuslu. 3. masum, suçsuz. 4. süt, süt mahsulleri. 5. yumurta akı. 6. aktar, sis (YUDAHİN 1998: 11a), *appak* büsbütün ak, bembeyaz (YUDAHİN 1998: 37b), Nog. *ak* “beliy, 2. sedoy, 3. bledniy, 4. bel’mo, 5. belok, 6. çistiy” (NRS: 32b), *aksakal* “1. beloborodiy, sedoborodiy, 2. stareyşina, uvacaemiy çelobek” (NRS: 33b), *ap-ak* “beliy-prebeliy, soverşenno” (NRS: 44b), KBlk. *aķ* I “1. beliy, svetliy, 2. belok, 3. belogravdeets” (KBRs: 42a), *appa-aķ* “beliy- prebeliy, soverşenno beliy” (KBRs: 69b), Kar. *ak* “1. beliy; biały, 2. belok; białko, 3. çistiy, bez primesi; szysty” (KRPS: 57b), Kar. *appak* “beliy-prebeliy; biały-bielusieńki” (KRPS: 72b), Kaz. *aķ* (I) “ak, beyaz” (KazTS: 34b), Kaz. *appak* “1. bembeyaz, apak, 2. temiz, saf, dürüst” (KazTS: 47b), Tat. *āk* “belok” (TatRS: 28a), Tat. *âp-âķ* “beliy-prebeliy ” (TatRS: 37a), Kkp. *aķ* “1. beliy, 2. çistiy, 3. belok” (KkRS: 31b), *appak* “soverşenno beliy, beliy-beliy” (KkRS: 46a), Kum. *aķ* “1. beliy, 2. belmo, 3. polotno” (KuRS: 35b), *ap-aķ* “oçen’ beliy, beliy-prebeliy” (KuRS: 43b), Bşk. *āk* “1. beliy, 2. moloçnoe” (BRS: 29a), *âp-âķ* “samiy beliy, oçen’ beliy” (BRS: 45a).

Uygur-Karluk: Özb. *āk* I “1. beliy, sedoy, sedina, 2. nevinovniy, 3. bel’mo, 4. belok” (URS: 312b), *âppâķ* “soverşenno beliy, beliy kak sneg, beliy-prebeliy” (URS: 305b), Yuyg. *aķ* “ak, beyaz” (YUTS: 6b), *appak* “bembeyaz, apak” (YUTS: 14b), Suy. *aķ* “beliy”, *aķsaķal* “starosta” (YJU: 13b, 14a).

Sibirya: Tuv. *ak* “1. beliy, 2. belok” (TuvRS: 49a), Alt. *ak* “1. belizna, beliy, 2. belok, 3. pravota” (ORS: 15a), Alt. *apağaş* “bembeyaz, apak” (AltTS: 26b), Tel. *ak*

“1. ak, beyaz, 2. açık renkli” (TelAS: 3), *apagaş* “bembeyaz, apak” (TelAS: 6), Hak. *ah I* “1. bely, 2. blondiy, belok” (HRS: 35b).

12. *āk sakāl är* [53] (‘A’Q SAQA’L ‘AR:) “saçı sakalı ağarmış, ak sakallı adam (Ar. *aşyab*)” Oğuz lehçesi.

āk saqāl är (CTD I: 118), *ak sakal er* (DLTt I: 81). Bkz. 11 *āk*.

13. *alığ* [44] (‘ALIF) “herşeyin kötüsü (Ar. *radī*)” Oğuz ve Kıpçak lehçesi.

alıy “anything bad” (CTD I: 106), *alığ* “herşeyin kötüsü” (DLTt I: 64).

<**alağ*<*alağ* *al- “aklını kaybetmek” fiilinden -(a)ğ, -(a)ğ > -(a)ğ > -a ekleriyle oluşmuştur. *alık* “slaboumny, pridurkovaty” (ESTYa I: 145), *alyğ* (VEWT: 17b), *alığ* “töricht, schwächlich” (TMEN II: 535), *anığ* ile eş anlamlıdır (EDPT:135b), *alığ* (UWb II: 92b).

Karahanlı T: KB 1490, 3629, 4757 *alığ* “boş arzu, geçici heves, arzu, taviz” (ARAT 1979: 17), Tefsir-, *al* “hilekarlık, kurnazlık, zarar, kötülük” 35,8 (BOROVKOV 2002: 46), **Harezmi T:** *alığ* “slabıy” (FAZILOV I: 45), **Çağatay T:** Ş.Süleyman *aluk* “budala, meczub, mecnun, beyni oynamış” (20), *aluk* “triste, troublé, qui a la cervelle dérangée” (PdC: 35), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 27b/8 *alığ* “korkak” (TOPARLI 2000: 86), Kİ22 *alu* “borcunu ödeyemiyen” (CAFEROĞLU 1931: 3), **EAT-Osm:** *alu* “1. aciz, 2. aşağı, geri, değersiz, 3. ahmak, aptal, sersem” (XIII.TTS I: 115-116).

Modern Oğuz: Trk. *alık* (I) akılsız, sersem, budala, ebleh (TS I: 81a), And. *alık* (IV) [*alih*-3] “zayıf, halsiz, renksiz, soluk” (DS. 217b), *aluk* (II) “delidolu, aklına geleni yapan, 2. alık, aptal, sersem”, *aluk* (III) “beslenmemiş, cılız, hastalıklı hayvan” (DS. I. 234a), Az. *alı* “cır alça” (ADİL 90b), Trkm. *alık* “otmetina na civotnom” (TRS, 42b), Gag. *alık* “deli” (GTS: 9b).

Sibirya: Tuv.- fakat *alağ köz* “bol’şeglazıy” (ESTYa I: 145), Alt. *alaa* “1. rasseyannıy, rotozey, zevaka, 2. glupovaty, prostovaty” (ORS: 16a), *alu* “aptal,

budala” (AltTS: 25a), Tel. *alu* “alılık, aptal, ahmak, budala” (TelAS: 5), Hak. *alığ* “1. durak, glupiy, 2. glupiy, durnoy” (HRS: 24b).

14. **alık** [46] (‘ALIQ) “kuş gagası (Ar. *minḳār*)” Oğuz lehçesi.

aliq “Beak of a bird” (CTD I: 109), *alık* “kuş gagası” (DLTt I: 68).

< *al-ık* (?). Kökeni tam olarak bilinmemektedir. Clauson, *al-* filinden oluşmuş olabileceğini belirtmiştir. KB’de de sözcük tanıklanmaktadır (EDPT:5b). Türkçede “hayvan çulu ya da örtüsü” anlamlarında bulunmakta fakat “kuş gagası” anlamında *Dīvān* dışında tanıklanamamıştır. Bkz. (EDPT: 135b), *ālūq* “Steuerabgaben an den Herrscher” (TMEN II: 547).

Kâşgarlı’nın Oğuzca kaydıyla verdiği sözcük, buradaki anlamıyla diğer tarihî alanlarda ve modern sahada görülmemekle birlikte, Kırgız Türkçesindeki “yükseklik, tepe” karşılığındaki *alık* (RWb) ile ilgili olabilir (bkz. YUDAHİN 1998: 26b).

15. **alma** [77] (‘AL·MA’) “elma (Ar. *tuffāh*)” Oğuz lehçesi.

alma “Apple” (CTD I: 153), *alma* “elma” (DLTt I: 130).

< *alma* (?). Eren, kökeninin bilinmediğini belirtmiştir (TDES: 133a). Clauson ise Hint-Avrpa dillerinden alıntı olması ihtimali üzerinde durmuştur. *alma*, Kuzeydoğu lehçeleri dışında diğer modern Türk lehçelerinde yaşamaktadır (EDPT: 146a), bkz. *yer almāsī* “Artischocke, Kartoffel”, *alma* “Apfel”, *alima* “poire” (TMEN IV: N182= 2127).

Kâşgarlı Oğuz lehçesinde *alma* ve diğer Türklerde *almıla* olarak sözcüğü iki şekilde kaydetmiştir. Bugün sadece Halaççada *alumla* biçimi, diğer lehçelerde ise *alma/elma* biçimi kullanılmaktadır. Brockelman’a göre *almıla* biçimi hece düşmesi yoluyla *alma*’ya dönüşmüştür (TDES: 133a). Oğuz lehçesine ait kullanım hem tarihî hem de modern Türk lehçelerinde yaygındır.

Harezmi T: NF 171-4 *alma* “elma” (ATA 1998: 14), *alma* “yabloko” (FAZILOV I: 45),
ÇağatayT: Senglah 50r/21 *alma* (CLAUSON 1960: 36), *alma* “pomme” (PdC: 33),
Altınordu-Kıpçak: CC 105,28 *alma* “Apfel, pomum” (GRØNBECH 1942: 35), İrşadm
388b/6 *alma* “elma” (TOPARLI 1992: 499), Tercüm. 8a/7 *alma* “elma” (TOPARLI
2000: 86), **EAT-Osm:** *alma* “elma” (XIII.TTS I: 108).

Modern Oğuz: Trk. *elma* (bot.) “1. gülgillerden, çiçekleri pembe veya beyaz bir ağaç. 2. bu ağacın kabuğu parlak, sert, kırmızıdan yeşile kadar türlü renkte, kokusu hoş, tadı ekşi veya tatlı, dokusu gevrek, ufak çekirdekli meyvesi” (TS I: 703a), And. *alma* [alme] “1. elma, 2. bir çeşit erik” (DS. I. 226a), Az. *alma* (1) müxtelif çeşidleri ve müxtelif renklere olan kirde yaxud uzunsob meyve. (ADİL 95b), Trkm. *alma* “(bot.) 1. elma, 2. elma ağacı” (TTS: 29b), Gag. *alma* “elma” (GTS: 11a).

Modern Kıpçak: Kırg. *alma* “elma, elma ağacı” (YUDAHİN 1998: 29b), Nog. *alma* “yabloko, yabloneviy, yabloçniy” (NRS: 39a), KBlk. *alma* “1. yabloko, yabloçniy, 2. yablonya” (KBRs: 54a), Kum. *alma* “1. yabloko, yabloçniy, 2. yablonya” (KuRS: 39a), Kar. *alma* “yabloko; jabıko” (KRPS: 65a), Kaz. *alma* “elma” (KazTS: 42a), Tat. *ålmå* “yabloko” (TatRS: 33a), Kkp. *alma* “yabloko” (KkRS: 39a), Bşk. *ålmå* “1. yabloko, 2. yabloçniy” (BRS: 36b).

Uygur-Karluk: Özb. *ålmå* “1. yabloko, yabloçniy, 2. yablonya” (URS: 302b), Yuyg. *alma* “elma” (YUTS: 11a), Suy. *alma* “yabloko” (YJU: 14b).

Çuvaş: *ulma* “elma” (ÇAD: 162b).

Halaç: *alumla/alumlå* “Apfel” (WbCh: 81b).

16. *aluk/oluk* [46] ('ALUQ) “kel (Ar. *ağla*)” Oğuz lehçesi.

olug är “A sturdy man” (CTD I: 108), *aluk* är “kel, daz kişi” (DLTt I: 67).

< (?) *al-* *uk* Kökeni (EDPT: 135b). Clauson, etimolojisi sorunlu sözcüklerden biri olarak nitelemekle birlikte, *al-* fiilinden isim olabileceğini belirtmiştir. Tarihî ve modern Türk dili alanında “kel” anlamında *aluk/oluk* sözcüğüne

rastlanmamıştır. Anadolu ağızlarındaki *alıkla-(II)* “kuzuların karın tüylerini kırmak” (DS. I. 217) fiiliyle ya da *uluk (II)* [*ulgun, ulğun, ulkun*] “çürümüş, çürümeye yüz tutmuş” (DS XI: 4035) sözcüğüyle belki köken olarak ilgi kurulabilir.

17. *am* [31] ('AM) “kadınlık organı (Ar. *cahaz al-mar'a*)” Oğuz ve Kıpçak lehçesi.

am “Vulva” (CTD I: 90), *em?* “kadının dişilik aleti” (DLTt I: 38).

< **hām* “kadınlık organı”. Bugün Halaççada uzun ünlülü ve /h-/li olması nedeniyle, sözcüğün kökenini **hām* şeklinde kurmak mümkündür (bkz. DOERFER 1981: 94). Krş. *am* (EDPT:155a), *am* (VEWT: 18b), *am* “Vulva” (TMEN I: 32), *em II* “jenskiy polovoy organ” (DTS: 172a), *am₂* [Alt., kırg., Kkr., Tar., KznT., Krm., Osm., Yakut: (*abas*)] “jenskiy organ'- weibliche Scham” (RWb I: 643).

Bu sözcük, ilk olarak Dīvān'da tanıklanmıştır. Kâşgarlı bir yerde [168] Oğuz, başka bir yerde [31] ise Oğuz ve Kıpçak lehçelerine ait bir sözcük olduğunu belirtmiştir. Krş. 417 *tilāk*. Clauson'un çoğu modern Türk lehçesinde yaşadığını belirttiği sözcük, modern lehçelere ait sözlüklerde yer almadığından yayılma alanı tam olarak tespit edilememiştir.

Çağatay T: *am* “parties naturelles de la femme” (PdC: 35), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 23 *am* /*amçuq* “bugünkü manasında” (CAFEROĞLU 1931: 4), KK 68b/10 *am* “kadınlık organı” (TOPARLI 1999: 100), TZ 27b/4 *am* “kadının dişilik aygıtı” (ATALAY 1945: 139), DM 13b/10 *amçuq* “dişilik organı” (TOPARLI 2003: 71), CC 114, 32 l *am/ eñ* “verstärkende Vorsilbe, welche sich dem darauffolgen Nomen lautlich mehr oder weniger assimiliert” (GRØNBECH 1942: 89), Tercüm. 22a/9 *am* “kadının cinsel organı”, 22a/9 *amçuq* “amcık” (TOPARLI 2000: 87), **EAT-Osm:** *am* “avret yerleri” (MENINSKI I: 406).

Modern Oğuz: Trk. *am* “dişilik organı, ferç” (TS I: 96a).

Modern Kıpçak: krm. *am* “weibliche Scham” (VEWT: 18b).

Sibirya: oyr. *am* “weibliche Scham” (VEWT: 18b).

Yakut: *abas* (<*am-aç) (VEWT: 18b).

Halaç: *ha:am* “Cunnus, Vulva” (WbCh: 122a).

18. *andāğ* [72] (’ANDA’Γ) “öyle (Ar. *ka-dālika*)” **Çiğil** lehçesi.

andāy “thus” (CTD I: 144), *andağ* “öyle” (DLTt I: 118).

<an- (ol)+tēg “öyle” (EDPT: 177a), Erdal ise *anta+ok* birleşimi şeklinde etimolojisini yapmıştır (OTWF: 61), Gabain, Eski Türkçede *antağ / anı tąg* şeklinde ikili biçimlerini vermiş ve *tąg* son çekim edatı ile ilişkilendirmiştir (GABAIN 1988: 342), ayrıca bkz. *anday* (DTS: 44b), *antak*, *antağ* (UWb II: 155b), *teg* (NALBANT 2008: 238).

Kâşgarlı “öyle” anlamında Dīvān’da Çiğil lehçesinde *andağ* (*andāğ aydım* “öyle söyledim”) ve Oğuz lehçesinde *ayla* ve *ayloğ* olarak üç biçimden bahsetmiştir. Çiğil lehçesinde kaydedilen *andağ*, Eski Türkçe ve devamındaki tarihî dönemlerde yaygın bir edattır. Modern sahada ise serpinti olarak gözlenmektedir. krş. 45 *ayla*, 46 *ayloğ ayloğ*.

Orhon T. VIII: *biz anteg ertimiz* “that was our situation” T 8, *savı: anteg* “his report was as follows” T 29, *körüğ savı: antağ* T 9, T 36, *antağın üçü:n* “because you were like that” I S 8, II N 6; *antağ külüg xağan ermiş* “he was such a famous xağan” I E 4, II E 5; *antağ küçlü:g men* “I am so strong” IrkB 3, 20, 60; *antağ tér* “this is what he says” IrkB 44; Man. *antak terkin* “so quickly” M I 7, 15; Yen. *andağ ermiş* Mel. 29,7; **Uyg. VIII:** Man. *yek antağ ölti* “thus the demon died” Man.-Uig. Frag. 401, 9; Man. *neñ andağ tev kür yelvi arviş yok kim ol umağay* “there are no tricks, sorceries and spells such that he cannot perform them” M II 5, 8-10; *erdemi sevinçi yél teyriniñ antağ* “the virtue and attraction of the wind god is like this” Wind.5; Bud. *a:ndağ/andağ* TT VIII E.45; *a:nda:ğ, andağ erip* “that being so” TT V 22, 17; *né üçün andağ tétir* “why is it so called?” TT V 24, 63 (birçok yerde); Civ. *bu çurnı küçi a:nta:ğ ol* “the strength of this powder is such that” TT VIII M.20; *a:nda:ğ muhurtta a:nda:ğ yultuz a:nda:ğ raşıta: ermiş* “during such a period of an hour such a star was

in such a sign of the Zodiac” TT VIII L.31; *bu yeme andağ ırk ol* “this, too, is the same kind of omen” TT VII 29, 8 (EDPT: 177a), **Karahanlı T:** KB *andağ* “öyle” (ARAT 1979: 20), **TİEM** *andağ* “böyle, öyle, o kadar, ol zamirinin benzetme hali” (KÖK 2004: 250), Tefsir 132,12 *andağ* “böyle” (BOROVKOV 2002: 51), Rylands *andağ* “1. öyle, evet öyle, o şekilde, 2. üstelik, ayrıca” (ATA 2004: 217-218), **Harezmi T:** Kısas 2r20, 3r21 *andağ* “öyle” (ATA 1997 II: 27), HKuran *andağ* “öyle” (SAĞOL 1995: 11), NF 2-5 *andağ* “öyle” (ATA 1998: 17), *andağ* “tak, takım, obrazom” (FAZİLOV I: 54), **ÇağatayT:** Senglah 51v/21 *andağ* (CLAUSON 1960: 36), Ş.Süleyman *andağ/ andağ* “öyle, o derece” (22), *andağ* “ainsi” (PdC: 37), **Altınordu-Kıpçak:** CC 125,37 *andy* “ein solcher, so” (GRØNBECHE 1942: 38), Kİ 24 *andawuq* “onun gibi” (CAFEROĞLU 1931: 4), İrşadM 26b/4 *andağ* “öylece, o şekilde”, *andağok* “o şekilde, öylece” (TOPARLI 1992: 500), **EAT-Osm:** *andağ* “oradaki, o yerdeki, ondaki” (XIII.TTS I: 137), *andak* “1. hemen, o anda, derhal, 2. o kadar” (XIII.TTS I: 137-138).

Modern Oğuz: And. *andak* (III) “ondan sonra” (DS. I. 256b).

Modern Kıpçak: Kırg. *anday* o gibi, bu gibi, böyle, öyle (YUDAHİN 1998: 32b), Nog. *andagi* “nahodyaşçysya tam” (NRS: 42b), KBlk. *andagi* “1. nahodyaşçysya u nego, 2. tamoşniy” (KBRS: 64b), Kar. *andagi* “tamoşniy; tamtejszy” (KRPS: 68a), Tat. *ândâgî* “tamoşniy” *ândiy* “takoy, etakiy” (TatRS: 36a), Kkp.- *andagi* “nahodyaşçysya tam” (KkRS: 43a).

Uygur-Karluk: Özb. *undây* “1. takoy, 2. tak” (URS: 477b), Yuyg. *andağ* “öyle” (YUTS: 13a), Suy. *andağ* “tak, takoy” (YJU: 15b).

Sibirya: Alt. *andagi* “nahodyaşçysya tam” (ORS: 18b), *andagi* “oradaki, orada bulunan” (AltTS: 26a), Tel. *andiy* “öyle” (TelAS: 5), Hak. *andağ* “takoy, podobniy tomu” (HRS: 26b).

Yakut: *onnuk* “1. takoy, 2. tak, toçno tak” (YRS: 273a).

19. **andan** [68] (‘ANDA’N) “ondan sonra (Ar. *ba’da dālīka*)” **Oğuz** lehçesi.

andan “after that” (CTD I: 138), *andan* “ondan sonra” (DLTt I: 109).

< *an (ol) +dan “ondan sonra”. Bkz. ol kişi zamirinin ayrılma halinin kalıplaşmasından oluşmuştur (EDPT: 177b), <*ol + DIn (NALBANT 2008: 140-141).

Kâşgarlı, Oğuzlar’ın “sonra” anlamında kullandıkları zaman *anda*’nın sonundaki elifi nuna dönüştürdüklerini (*andan*); ancak “orada” anlamında kullandıkları zaman diğer Türklere uyarak *anda* olarak söylediklerini kaydeder. *andan aydım* “ondan sonra (*ba’dahu*) söyledim”, *män anda ärdim* “ben oradaydım” örneklerinde olduğu gibi. Tarihî ve modern Türk dili sahasında *anta* ve yan biçimleri daha geniş bir alanda tanıklanmakta; *andan* ve yan biçimleri modern alanda yalnızca Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde tanıklanmaktadır.

Uyg. VIII: Civ. *andın kén meñülüğ bolur* “thereafter he becomes happy” TT VII 28, 47 (EDPT: 177b), **ÇağatayT:** Senglah 51v/25 *andın* (CLAUSON 1960: 36), Ş.Süleyman *anda* “orada” (22), **Altınordu-Kıpçak:** İlmNuşab 21v:4, 7r:5-8, 7v:9 *andan* “1. from it, from this, from him, 2. then, 3. than that” (ÖZTOPÇU 2002: 88), KK 54a/8 *anđan* “ondan” (TOPARLI 1999: 100), Kİ 24 *andan* “1. sonra, 2. ondan” (CAFEROĞLU 1931: 4), TZ 55b/1, 73a/12 *andan* “ondan” (ATALAY 1945: 140), Mğuzat 64v:4 *andan* “(pron.abl.of ol) him”, 5v:1 *andın* “(pron.abl.of ol) from it, from him, him, than (this)” (ÖZTOPÇU 1989: 83), **EAT-Osm:** *andan* “1. ondan, 2. ona, 3. sonra, ondan sonra, 4. ondan ötürü, 5. oradan, 6. onunla” (XIII.TTS I: 138-143).

Modern Oğuz: Trk. *ondan* 1. o, zamirinin çıkma durumu. 2. o sebeple (TS II: 1687a), And. *andan (i)* “1. mademki, sonra, bakalım, 2. ondan” (DS. I. 258a), Gag. *ondan* “ondan” (GTS: 186b).

Modern Kıpçak: Kırg. *andan* 1. ondan, şundan, oradan. 2. ondan dolayı, sonra, ondan sonra (YUDAHİN 1998: 32b), KBlk. *andan* “1. ottuda, 2. ottogo, 3. potom, zatem” (KBRS: 64b), Kar. *andan* “ottuda; stamtąd” (KRPS: 68a).

20. *añ* [32] (‘ANG-) “yok, değil (Ar. *lā*)” **Oğuz** lehçesi.

añ “no” (CTD I: 91), *añğ* “yok, değil” (DLTt I: 40).

<(?) Kökeni bilinmiyor. Clauson'un tek örnek (EDPT: 165b) olarak ele aldığı *aŋ*, Altay dillerinde olumsuzluk eki olarak **en* “not (prohibitive particle)” bulunmaktadır (EDAL I: 300).

Kâşgarlı, Dīvān'da sözcüğü birine bir şey emredildiğinde *aŋ aŋ* “hayır, hayır” şeklinde söylenen bir red cümlesi olarak kaydetmiştir. “hayır” anlamındaki bu sözcük ilk olarak Dīvān'da tanıklanmıştır. Anlamsal yakınlık nedeniyle tarihî Kıpçak sözlüklerinden Kİ 25'teki *aŋ* “mania (engel)” (CAFEROĞLU 1931: 4) ile ve Çuvaş Türkçesindeki *an* (EDAL I: 300) ile ilişkili görünmektedir.

21. *aŋla-* [147] ('ANKLA'DIY) “anlamak (Ar. *fahima*)” Oğuz lehçesi.

aŋla- (CTD I: 240), *aŋladı* (DLTt I: 290).

< **aŋ+la-* “anlamak” bkz. 1 *aŋla-* (EDPT: 186a), *aŋla-* (UWb III: 164a), **āŋ-/*āŋla-* “1. to understand, 2. intelligence, 3. to hear, 4. to discern” (EDAL I: 511).

ol sōzüg aŋlādi “o, sözü anladı” cümlesinde, Kâşgarlı *aŋla-*'nin Oğuzca olduğunu kaydetmiştir. Tarihî ve modern lehçelerin hepsinde bazı seslik farklarla tanıklanmıştır. Krş. 463 *usla-*.

Orhon T. VIII: *aŋlar* T 34'ün sonunda okunuyor. **Uyg. VIII:** *aŋlap bilip* “understanding and knowing (its meaning)” U I 8, 16; **E.Kırg. IX:** *aŋlar* Mal. 41 (EDPT: 186a), **Harezmi T:** ME 207-8 *aŋla-* “anlamak” (YÜCE 1993: 88), NF 227-16 *aŋla-* “anlamak” (ATA 1998: 18), *aŋla-* “ponimat', soznavat', otliçat'” (FAZILOV I: 59), **Çağatay T:** Senglah 50v/27 *aŋla-* (CLAUSON 1960: 36), Ş.Süleyman *aŋla-* “idrak, fehm etmek” (23), *aŋla-* “comprendre, mentionner, se souvenir d'une chose” (PdC: 38), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadM 68a/8 *aŋla-* “anlamak” (TOPARLI 1992, 500), CC 29, 15-17 *aŋla-* “verstehen, intelligere” (GRØNBECH 1942: 38), BM II *anyla-*, *aŋla-* “rozumieć” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 42), İlmNuşab 25r:4 *aŋla-* “to understand” (ÖZTOPÇU 2002: 88), Mguzat 42r:4 *aŋla-* “to understand, to grasp, to realize” (ÖZTOPÇU 1989: 83), GT 10b/6 *aŋla-* “anlamak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 203), Kİ 25 *aŋla-* “bugünkü manasında” (CAFEROĞLU 1931: 4), TZ 28a/9 *aŋla-* “anlamak” (ATALAY 1945: 140), AOYarlık *aŋla-* “anlamak” (ÖZYETGİN

1996: 202b), **EAT-Osm:** Danişmend 3a/1 *añla*-“anlamak, akıl etmek” (DEMİR III: 133).

Modern Oğuz: Trk. *anla*- “1. bir şeyin ne demek olduğunu, neye işaret ettiğini kavramak; yeni bilgileri eskileriyle bir araya getirerek sonuç niteliğinde başka bir bilgi edinmek. 2. sorup öğrenmek. 3. doğru ve yerinde bulmak, vd.” (TS I: 112a), And. *añla*- (II) “anlamak, idrak etmek” (DS. I. 275a), Az. *anla*- 1. başa düşmāk, ganmag, düşünmāk, dārک etmāk. 2. duymag, sezmāk, hiss etmāk, başa düşmāk. 3. bir şey hakkında müäyyän fikri, baxışı olmag (ADİL 109a), Trkm. *añla*- “1. anlamak, 2. sezmek, sezinlemek” (TTS: 30b), Gag. *anna*- “anlamak” (GTS: 14b).

Modern Kıpçak: Kırg. *añda*- anlamak, künhüne varmak (YUDAHİN 1998: 33a), Nog. *añla*- “ponimat’, uyasnyat’ sebe çto-l; osoznavat’, osmislivat çto-l; poznavat’” (NRS: 43b), KBlk. *añla*- “1. ponimanie, osoznanie, 2. çuvstvo, 3. znanie” (KBRS: 68b), Kar. *anla*- “ponimat’; rozumieć” (KRPS: 69a), Kaz. *añda*- “anlamak, sezmek, fark etmek” (KazTS: 46b), Tat. *añlâ*- “ponimat’, ponyat’, soobrajat’, soobrazit’, 2. vosprinimat’” (TatRS: 50b), Kkp. *añla*- “1. ponimat’, 2. vnikat’, vdumıvat’sya vo çto-l” (KkRS: 45a), Kum. *añla*- “ponimat’, soobrajat’, vosprinimat’, soznavat’” (KuRS: 43a), Bşk. *añlâ*- “1. ponimat’, ponyat’, uyasnyat’, uyasnit’, 2. ponimanie, osoznanie” (BRS: 44a).

Uygur-Karluk: Özb. *angla*- “ponimat’, soznavat’; postigat’, smekat’ ” (URS: 34b), Yuyg. *añlimak* “duymak, işitmek, dinlemek” (YUTS: 14a).

Sibirya: Tuv.- fakat *oñna*- (EDPT: 186a), Alt. *oñdo*- “1. delat’ çto-l, 2. ispravlyat’, nalajivat’, 3. ponimat’, usvaivat’ ” (ORS: 116a), Tel. *āyla*- “1. anlamak, 2. tanımak” (TelAS: 1), Hak. *oñna*- II “1. ponimat’, 2. uznavat’ kogo-çto-l” (HRS: 127a).

Yakut: *añlā*- (EDAL I: 511).

Halaç: *añla*- “verstehen, begreifen” (WbCh: 82a).

22. *apa* [55] (‘BA’) “ayı” **Kıpçak** lehçesi.

apa “Bear” (CTD I: 122), *aba* “ayı” (DLTt I: 86).

< bkz. (EDPT: 5b), *aba II* (DTS: 644a), Bkz. *aba₂* [Koyb., Sag., Hak.] “5. medved’- der Bär” (RWb I: 620).

Dīvān’da “ayı” için Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde *ayığ*; Kıpçak lehçesinde *apa* ve diğer Türk lehçelerinde *adığ* olmak üzere üç biçim mevcuttur. Kâşgarlı Mahmud’un Kıpçaklarla ilgili iki farklı kayıt düşmesi (*ayığ/apa*) ise düşündürücüdür. *adığ* ve türevleri genellikle tarihî ve modern Türk dilinde tanıklanırken, *apa* ise Çuvaş Türkçesi ve bazı Kuzeydoğu lehçelerinde kullanılmaktadır. Ancak Teleüt, Şor, Sagay gibi bazı lehçelerde *apa* “baba” anlamında da geçer. Eren, Sibiryâ Türklerinin eskiden beri “ayı”ya özel bir saygı duydukları ve bu saygı dolayısıyla bir takım söz yasaklarının Türkler arasında yerleştiği ve yerini bir takım *euphémiqueler*in aldığı şeklinde izah etmektedir (TDES: 28a).

Sibiryâ: Alt. *abagay* “3. (usl. ohot.) medved’” (ORS: 11a), Hak. *aba II* “1. medved’, 2. medvejij” (HRS: 13a).

Yakut: *ähä* “1. ded, deduşka, 2. medved’; medvejij” (YRS: 548a).

Çuvaş: *upa* “ayı” (ÇAD: 176a).

23. **ap ak** [29] (’AB·’AQ) “bembeyaz (Ar. *yakak*)” Oğuz lehçesi.

Bkz. 11 *āk*.

24. **arḳā-** [145] (’AR·QA’DIY) “aramak” Oğuz lehçesi.

<*arḳā-* “aramak, araştırmak”, *ara-* “suchen” (UWb III: 174b), *arqa-* “examine” (CTD I: 236), *arkadı* “yokladı, aradı” (DLTt I: 283).

Clauson *arḳā-*’nın tarihî ve modern Oğuz’daki *ara-* fiilinin erken şekli olduğunu belirtir (EDPT: 217a). Dīvān’da Oğuzca olarak gösterilen sözcüğün, bugün yalnızca modern Oğuz grubunda bulunması Kâşgarlı Mahmud’un tespitini haklı çıkarmaktadır. *ol anıḡ äwin arḳādı* “o, onun evini araştırıp orada olduğunu

düşündüğü şeyi aradı”. Dīvān’da *arqa- karǰā-* ikilemesi şeklinde kullandığında ise “lanet etmek” anlamının bulunduğu kaydedilmiştir. Ancak Kâşgarlı’nın aynı sözcük gibi ele aldığı *arqā-* fiili farklı anlamda iki ayrı fiildir. Bkz. 1 *arqā-* ve 2 *arqā-* (EDPT: 217a).

Uyg: Usp 127m. 10, 128m. 11 *ara-* “suchen” (UWb III: 174b), **Çağatay T:** Senglah 34r/18 *ara-* (CLAUSON 1960: 34), Ş.Süleyman *ara-* “yoklamak” (7), **Altınordu-Kıpçak:** İdH 5-6 *ara-* “aramak, araştırmak” (İZBUDAK 1989: 5), **EAT-Osm:** *ara-* “yoklamak, tedkik etmek” (XIII.TTS I: 185), Mecmua. 18-9 *ara-* “aramak” (CANPOLAT 1995: 272), Danişmend 35a/5 *ara-* “aramak, yoklamak” (DEMİR III: 133), Lokmani 3051 *ara-* “bir kimseyi veya bir şeyi bulmaya çalışmak” (ERSOYLU 2001: 761).

Modern Oğuz: Trk. *ara-* “1. birini veya bir şeyi bulmaya çalışmak. 2. bir yöntem bulmaya çalışmak. 3. araştırmak, yoklamak, vd.” (TS I: 125b), Az. *ara-* “axtarmag” (ADİL 118a), Trkm. *ara-* “vıbirat’, otbirat’, vıdelyat’” (TRS, 48b), Gag. *aara-* “aramak” (GTS: 2a).

Çuvaş: *şıra-* “aramak” (ÇAD: 175b).

25. *armāğan/ yarmağān* [82] (‘AR·MAĞA’N- YAR·MAQA’N) “birinin, güzel geçen bir seyahatin ardından yakınlarına getirdiği hediye, armağan (Ar. *hadiyya*)” Oğuz lehçesi.

armayān “A gift which a man returning from a successful journey brings for his relatives” (CTD I: 160), *armağan* “gittiği yerden doyumlu gelen birisinin yakınlarına verdiği hediye, armağan” (DLTt I: 140).

<*Ar- “gift” (EDAL I: 315). Eren’e göre kökü bilinmemektedir (TDES: 18a), *armağān* “Geschenk, das man von einer Reise mitbringt” (TMEN II: 465), *armağan* [osm.] (RWb I: 339), *armağan/yarmağan* (CLAUSON 1955: 137).

Kâşgarlı Mahmud’un *armağān* ve *yarmağān* olarak iki değişkesini verdiği ve Oğuzca olarak kaydettiği sözcük, Farsçada da bulunmaktadır. Muhtemelen erken Oğuzcadan Farsçaya geçmiştir bkz. *armağā:n/yarmağā:n* (EDPT: 232a;

TMEN II: 465). *armağān* ve *yarmağān* olarak iki değişkesi verilen sözcüğün /y-/li olanının Türkçedeki, diğerinin Oğuz lehçesindeki biçimi olduğu da düşünülebilir (bkz. CTD I: 45). *Dīvān*'da "hediye" anlamında, ufak anlam ayrımlarıyla, *amuç* [82], *bēlāg* [205], *ärtüt* [67], *tuzju* [213] sözcükleri de kayıtlıdır.

Harezmi T (XIV) *armağān* "dar, podarok nagrada" (FAZILOV I: 65), **Çaęatay T:** Ş.Süleyman *armağān* "hediye, yadigar" (10), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 5,7 *armayan* "podarunek" (ZAJĄCZKOWSKI 1938:8), KI 23 *armağān* "hediye" (CAFEROĞLU 1931: 5), TZ 5a-11 *armağān* "armağān" (ATALAY 1945: 141), **EAT-Osm:** Muradi 102b4-5 *armağān* (F) "hediye, armağān" (ARGUNŞAH 1999: 276), İbnikesir 78a/19 *armağān* "hediye, armağān" (YELTEN 1998: 443), EATkuran 267b/6=027/35 *armağān* "hediye" (KARABACAK 1995: 46), Danişmend 8b/1 *armağān* "armağān, hediye, bağış" (DEMİR III: 133).

Modern Oğuz: Trk. *armağān* "1. birini sevindirmek, mutlu etmek için verilen şey, hediye. 2. ödül. 3. bir bilim adamının emek verdiği dalda onu anmak için hazırlanan bilimsel eser. 4. (mec.) bağış, ihsan" (TS I: 135a), And. *armaan* "armağān" (DS. I. 328a), Az. *armağān* "hediye, bexşiş, pay, sovgat, töhfe" (ADİL 124a).

Modern Kıpçak: Kar.(k) *armağān* "dar, podarok, podnoşenie; dar, podarunek, prezent" (KRPS: 74a).

Uygur-Karluk: Özb. *armuğān* "dar, podarok, podnoşenie" (URS: 39a).

26. *arığ* [44] (‘ARIG) "çadır örtüsü (Ar. *izār al-ħibā*)" **Barsgan** lehçesi.

< Kökeni bilinmiyor, tek örnek (EDPT: 214a), (DTS: 644a), *ariğ* "Tent band" (CTD I: 106), *arığ* "çadır örtüsü" (DLTt I: 63).

Kâşgarlı Mahmud'un "çadır örtüsü" anlamıyla verdiği bu kaydı, Clauson tek örnek olarak değerlendirmiştir. Tarihî ve modern sahada buradaki anlamıyla tanımlanamayan sözcük belki Şeyh Süleyman 10. sayfada geçen *arığ/ arık* "hırka (kalın kumaştan yapılmış ceket)" ile ve Anadolu Ağızlarında kullanılan *ārık, arık* (III) "1. taşınması kolay eşya, göçten önce gönderilen yük, 2. saman taşımak için

yapılmış bir çeşit küfe, sepet, 3. kağı arabasının kolları” (DS. I. 317a) ile aynı kökten gelebilir.

27. *arı yağı* [56] (‘ARIY YAĞIY) “bal (Ar. ‘*asal*)” **Çiğil** lehçesi.

arı yayı “bee butter” (CTD I: 123), *arı yağı* “bal” (DLTt I: 87).

< *arı + yağı* (EDPT: 196b), *arı yayı* “med” (DTS: 51b) (TDES: 34b), *arı* (UWb III: 180b), *ārūyi asal* “pçela” (TMEN II: 467).

Dīvān’da “bal” için Suvar, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde *bāl* [513] kayıtlıyken, Çiğil lehçesinde ise *arı yağı* ikilemesinin kullanıldığını görüyoruz. Tarihî ve modern lehçelerde bu şekilde bir kullanım başka yerde tanıklanamamakla birlikte sadece Tuva Türkçesinde *arı çigiri* “bal” (TuvED) belirtisiz isim tamlaması şeklinde benzer bir kullanım dikkati çekmektedir.

28. *arsalık* [90] (‘R-SALIQ) “hem erkekliği, hem dişiliği bulunan bir hayvan (Ar. *ḥuntā*)” **Oğuz** lehçesi.

arsaliq “Hermaphroditic” (CTD I: 173), *arsalık* “hem erkekliği hem dişiliği bulunan bir hayvan” (DLTt I: 159).

< -lık ekiyle kurulmakla birlikte etimolojisi kesin değildir (EDPT: 238b). Clauson’un bu şekliyle tek örnek olarak ele aldığı sözcük sadece Anadolu’da benzer anlamda yaşamaktadır.

Modern Oğuz: Trk. *erselik* “er dişi” (TS I: 724a), And. *arslık* “gerdeğe girdiği gece kocası ile cinsî münasebette bulunduğu halde kızlığını kaybetmeyen kız” (DS. I. 332b), *aslık* “1. kızlık zarı yırtılmamış, 2. kesilmeye muhtaç kızlık zarı, 3. tam oluşmamış kızlık zarı, 4. üreme organı noksan kadın, 5. kısır kadın veya dişi hayvan” (DS. I. 345a).

29. **aruḳ** [45] ('ARUḶQ) “zayıf, cılız, arık (Ar. *mahzūl*)” **Oğuz ve Kıpçak** lehçeleri.

aruq “Emaciated” (CTD I: 107), *arık* “Arık, zayıf, cılız” (DLTt I: 66).

< **hār-(o)k* “yorgun, bitkin vb.”. Bkz. (DOERFER 1981: 94), (OTWF: 228), (EDPT: 214a), *aruq* “1. ustalıy, 2. hudoy” (DTS: 58a), *arok* “ermüden” (UWb III: 201a).

Dīvān’ın genel söz varlığında *aruḳ* “yorgun (Ar. *mu’yī*)” anlamında *aruḳ* ärtamlamasıyla geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud’un, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde “zayıf, cılız, arık (Ar. *mahzūl*)” anlamıyla verdiği sözcük birçok modern lehçede aynı anlamda yaşamaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *yég a:rok* “very exhausted” TT VIII N.14; *siz aruk siz* “you are tired out” PP 55,4; 34,1; Hüen-ts. 1914 (EDPT: 214a), **Karahanlı T:** TİEM 177r/7=012/046 *aruḳ* “zayıf, cılız” (KÖK 2004: 277), **Harezmi T:** Kısas 47r19 *aruḳ* “zayıf, cılız, arık” (ATA 1997 II: 35), HKuran *aruḳ* “zayıf” (SAĞOL 1995, 14), NF 22-5 *aruḳ* “arık, zayıf, cılız, güçsüz” (ATA 1998: 22), *aruḳ/arık* “hudoy, toşçiy, istoşçenniy” (FAZILOV I: 69), **Çağatay T:** Senglah 37v/8 *aruḳ* (CLAUSON 1960: 34), Ş.Süleyman *arıḡ/arık* “su arkı, zayıf, zebun, düşkün, saf, temiz” (10), *arıḡ* “maigre, pauvre, pur, canal” (PdC: 16), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 29b/6 *aruḳ* “zayıf” (TOPARLI 2000: 88), CC 77,7 *aryx* “mager, macer” (GRØNBECH 1942: 42); 139,8 *arov* “rein, unschuldig” (GRØNBECH 1942: 40), Kİ 11 *aruq* “zaif” (CAFEROĞLU 1931: 6), **EAT-Osm:** *arık/arıḡ/aruḳ* “zaif, cılız” (XIII.TTS I: 198-201), EATkuran 166b/2=012/046 *arık* “zayıf” (KARABACAK 1995: 45).

Modern Oğuz: Trk. *arık* (II) (hlk.) “Eti, yağı erimiş, zayıf, cılız, kuru, sıska” (TS I: 130a), And. *arık* (II) [*arek, argaz, arıḡ, arıḡ, arıḡ*] “1. zayıf, cılız, sıska, 2. özsül tahıl” (DS. I. 316a), Az. *arıḡ* “cılız, sısga, zeif, cansız, etsiz- yağsız (kök ziddi)” (ADİL 123a), Aza. *arıḡ-änizä* cansız (ADL I 17b), Trkm. *arrık* “zayıf, cılız” (TTS: 33b).

Modern Kıpçak: Kırg. *arık I* zayıf, kurulmuş (YUDAHİN 1998: 44a), Nog. *arık* “hudoy, toşçiy, ishudalıy, hudoşçavıy, 2. postnıy, nejirnıy” (NRS: 49a), KBlk. *arık* “1. hudoy, toşçiy, 2. postnıy, nejirnıy, 3. iznuryonnyy, 4. bednıy” (KBRs: 79a), Kar.(h) *arık*, Kar.(k) *arık*, Kar.(t) *arık* “hudoy, ishudalıy, toşçiy, slabıy, oslablennıy;

słaby, osłabiony, chorowity” (KRPS: 77-78), Kaz. *arıķ* “arık, zayıf, sıska” (KazTS: 51b), Tat. *ârık* “toşçiy, hudoy, ishudalıy, hudoşçaviy, suhoparıy” (TatRS: 41a), Kkp. *arıķ II* “hudoy, toşçiy, suhoparıy” (KkRS: 53b), Kum. *arıķ* “1. hudoy, toşçiy, istoşçyonniy, 2. neplodorodniy” (KuRS: 48b), Bşk. *ârık II* “toşçiy, hudoy, istoşçyonniy, izmojdyonniy” (BRS: 52a).

Uygur-Karluk: Özb. *ârık* “hudoy, toşçiy, istoşçyonniy” (URS: 306b).

Sibirya: Alt. *arık I* “hudoy, toşçiy” (ORS: 22a), Tel. *arık* “1. zayıflık, sıskalık, 2. zayıf” (TelAS: 7), Hak. *arık II* “hudoy, toşçiy (tol’ko o jivotnih)” (HRS: 33a).

Yakut: *ıarıhaχ* “bol’noy” (YRS: 521a).

30. **aruqla-** [154] (‘ARUQL’DY) “uyumak (Ar. *nawm*)” **Hakaniye** lehçesi.

aruqla- “sleep” (CTD I: 109), *arukladı* “uyumak” (DLTt I: 304).

<*arok+la-* “dinlenmek” (OTWF: 431), bkz. (EDPT: 219a), *arıķ* (ESTYa I: 187-8), *ār-* “yorulmak” (TEKİN 1995: 100), *aruqla-* “otdıxat” (DTS: 58a), *arokla-* “sich ausruhen” (UWb III: 201b).

Asıl anlamı “yorgunluktan dinlenmek” olarak kaydedilen sözcük (*beg aruqlādı* “bey, yorgunluktan dinlendi”), Hakaniye lehçesinde “uyumak” anlamıyla özel bir kullanıma sahiptir. Bazen seslik değişimlerle birlikte “zayıflamak, yorulmak” anlamlarında da kullanılmıştır. Modern lehçelerde de bu anlam geçerlidir.

Uyg. VIII: Bud. *siz aruk siz aruklay* “you are exhausted; take a rest” PP 55, 4-5 (EDPT: 219a), **Harezmi T:** ME 199-6 *aruqla-* “zayıflamak” (YÜCE 1993: 93), **Çağatay T:** Ş.Süleyman *arıqla-* “zayıf ve lagar olmak, zebunlaşmak, zebun, argın olmak” (11), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 38a/6 *arıkla-* “zayıflamak” (ATALAY 1945: 141), Kİ 11 *aruqla-* “zaifledi” (CAFEROĞLU 1931: 6), **EAT-Osm:** *arıklamak/ aruklamak* “zayıflamak” (XIII.TTS I: 201-202).

Modern Oğuz: Trk. *arıkla-* “arık (II) duruma gelmek” (TS I: 130a), And. *arıkla-* (II) [*arıhla-, arıklan-, arıklaş-, arıkleş-, arık-, arukla-, aruklan-*] “1. zayıflamak, 2.

doğduktan sonra cılız kalmak, büyümemek, 3. ihtiyarlamak” (DS. I. 317b), Az. *arıqla*- “zäiflämäk, ätini tökmäk, cansızlaşmag” (ADİL 123a), Trkm. *arıqla*- “xudet’, toşçat’ ” (TRS, 52a).

Modern Kıpçak: Kırg. *arıkta*- I zayıflamak, kurumak (YUDAHİN 1998: 44b), Nog. *arıklan*- “1. hudet’, toşçat’, istoşçat’sya, 2. pohudenie, istoşçenie” (NRS: 49a), KBlk. *arıkla*- “zayıflamak, cılızlaşmak” (KMTS: 88b), Kar.(k) *arıqla*- “hudet’, stanovit’sya toşçim; chudnać, stawać się wychudzonym” (KRPS: 78a), Kaz. *arıқта*- “arıklamak, zayıflamak” (KazTS: 52a), fakat dönüşlü *arıklan*- “hudet’” (TatRS: 41b), Kkp. *arıqla*- “pohudet’, otoşçat’” (KkRS: 53b), Kum. *arıqla*- “1. hudet’, stanovit’sya hudım, toşçim, 2. stanovit’sya neplodorodnoy” (KuRS: 48b), Bşk. *arıqlan*- “1. hudet’, pohudet’, 2. istoşçenie” (BRS: 52a).

Uygur-Karluk: Özb. *arıqla*- “hudet’, stanovit’sya hudım, toşçim, istoşçat’sya” (URS: 306b).

Sibirya: Alt. *arıkta*- “kötüleştirmek” (AltTS: 28a).

Yakut: *ıarıy*- “1. bolet’, hvorat’, 2. bolet’” (YRS: 521a).

31. *ast* [33] (’AŞT) “sokak (Ar. *azıkkā*)” **Çiğil** lehçesi.

ast “Alleys” (CTD I: 92), *ast* “sokak” (DLTt I: 42).

< **ast* kökeni bilinmiyor, tek örnek bkz. (EDPT: 242a), *ast* “pereulok” (DTS: 61b).
Tarihî ve modern lehçelerde bu anlamda tanıklanamamıştır.

32. *aşa*- [556] (’AŞA’DIY) “yemek yemek (Ar. *akala*)” **Hakaniye** lehçesi.

aşa- “eat” (CTD II: 281), *aşadı* “yemek yedi” (DLTt III: 253).

<*āş+a*- “yemek, yok etmek, tıkinmak” (EDPT: 256b), bkz. (VEWT: 29b), (OTWF: 418), *aşa*- (ESTYa I: 212), *aşa*- “essen, verzehren” (UWb IV: 240b).

“yemek yemek” anlamındaki sözcüğü Kâşgarlı Mahmud’un belirttiğine göre Hakanlı Türkleri büyüklerin yemeğinde; diğer Türkler ayırdetmeksizin herkes için kullanırlar. Kâşgarlı, doğru olanın herkes için kullanım olduğunu belirtmiştir. Eski Türkçede, eş anlamlısı olan *ye-* fiili bazen “tıkınmak vb.” olumsuz anlamlarda kullanılırken, *aşa-* fiili daima olumlu bir anlam çağrıştırmaktadır (OTWF: 418). Ayrıca krş. 502 *ye-* “yemek, telef etmek” Yabaku lehçesi.

Orhon T. VIII: *a:şa:yı:n* “may I eat it” Toyok III 1r.7; Man. *künke aşadukumuz bés tejri yaruki* “the light of the five gods which we have enjoyed daily” Chuas. 300-1; **Uyg. VIII:** Bud. *kértgünç erser nomluğ tatığığ aşaguluk élig erür* “as for faith, it is the hand with which one consumes the sweet (food) of the doctrine” TT V 24, 53; suv. 529, 13; Budist terminolojisi olarak *skandha of vedanā* “perception” genellikle *teginmek*, bazen de *aşamak* şeklinde tercüme edilir TT VI, p. 66 (EDPT: 256b), **Karahanlı T:** KB 1480, 6399, 1350, 123, 836, 1553, 2916 *aşa-* “yemek, aş yemek” (ARAT 1979: 31), **Harezmi T:** Kısas 228v21 *aşa-* “yemek yemek” (ATA 1997 II: 39), NF 263-12 *aşa-* “yemek yemek” (ATA 1998: 24), *aşa-* “yest’, kuşat’, potrebyat’” (FAZILOV I: 93), **Çağatay T:** Senglah 41r/14 *aşa-* (CLAUSON 1960: 34), Ş.Süleyman *aşa-* “yemek, ekl ü taam etmek” (14), **Altınordu-Kıpçak:** CC 10, 21-23 *aşa-* “essen, comedere” (GRØNBECH 1942: 44), GT 164/3 *aşa-* “(yemek) yemek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 206), **EAT-Osm:** *aşa-* “yenmek, mağlubetmek, alt etmek” (XIII.TTS I: 263), *aşat-* “doyurmak, yedirmek, içirmek” (XIII.TTS I: 263).

Modern Oğuz: And. *aşa-* (I) “yemek yemek” (DS. I. 350b).

Modern Kıpçak: Kırg. *aşa-* tatmak, yemek (ağza azar azar alarak) (YUDAHİN 1998: 54a), Nog. *aşa-* “1. yest’, kuşat’, prinimat’ pişçu, 2. yeda, prinyatie pişçi” (NRS: 54b), KBlk. *aşa-* “yemek” (KMTS: 92a), Kar.(tk) *aşa-* “yest’, kuşat’; jeść” (KRPS: 91a), Tat. *âşâ-* “1. yest’, kuşat’, 2. razhedat’, 3. kusat’, pokusat’, 4. gubit’, pogubit’, 5. rastraçivat’, rastratit’” (TatRS: 48a), Kum. *aşa-* “1. yest’, kuşat’, 2. raz’edat’, 3. razmıvat’, 4. natirat’” (KuRS: 55a), Bşk. *âşâ-* “1. yest’, poyest’, 2. yest’, raz’edat’, 3. razmıvat’” (BRS: 64b).

Uygur-Karluk: Özb. *âşâ-* “est’ rukoy (pal’tsami), şçepotkami” (URS: 311a), Suy. *aşta-* “progolodat’sya” (YJU: 20b).

Sibirya: Tuv.- fakat *aça-* (ESTYa I: 212), *aşka-* “yemek vermek, doyurmak” (TuvTS, 7b), Alt.- fakat *aşta-* “progolodat’sya” (ORS: 24a).

Yakut: *ahaa-* “kuşat’, yest’” (YRS: 49b).

33. **aşak** [45] (’AŞAQ) “aşağı, dağ dibi (Ar. *safh*)” **Oğuz** lehçesi.

aşaq “Foot of a mountain” (CTD I: 108), *aşak* “dağ dibi” (DLTt I: 66).

< Kökeni bilinmiyor, “aşağı” ve benzer mecazlarda anlamlara sahip (EDPT: 259a), *aşaqi* “untent” (TMEN IV: N12= 1957). Sözcük sadece modern Oğuz lehçelerinde yaşamaktadır.

Harezm T: ME 63-8, 156-1 *aşak* “aşağı” (YÜCE 1993: 93), NF 402-12 *aşaj* “aşağı, alt” (ATA 1998: 24), *aşak* “vniz, niz, nizkiy” (FAZILOV I: 94), **Altınordu-Kıpçak:** İlmNuşab *aşaja* 28r:6 “1. down” 54v:1 “2. downwards”, 17v:6 “(adj.) 1. lower, 2. lower (knuckle)” (ÖZTOPÇU 2002: 89), Mğuzat 24r:3 *aşaja* “bottom, base, low, lower end, lower, down, downward, downwards, below”, 101v:2 *aşaja* “lower” (ÖZTOPÇU 1989: 85), İrşadM 279b/8 *aşak* “aşağı” (TOPARLI 1992, 503), BM I 14,12 *aşaq* “niski” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 9), DM *aşaja* “aşağı, aşağıya” (TOPARLI 2003: 72), GT 261/9 *aşaja* “aşağı” (KARAMANLIOĞLU 1989: 206), Kİ 14 *aşaq* “mütevazı” (CAFEROĞLU 1931: 7), KK 44a/10 *aşaja* “aşağı” (TOPARLI 1999: 101), TZ 73b/11 *aşak* “aşak, alçak” (ATALAY 1945: 143), Tercüm. 27a/11 *aşaj* “alçak, aşağı” (TOPARLI 2000: 89), **EAT-Osm:** *aşak/ aşah* “alçak, aşağı” (XIII.TTS I: 262), Danişmend 8a/15 *aşaja* “aşağı, alt taraf, aşağıya, yere doğru” (DEMİR III: 134).

Modern Oğuz: Trk. *aşajı* “1. bir şeyin alt bölümü. 2. bir yere göre daha alçak yerde bulunan. 3. eğimli bir yerin daha alçak olan yeri. 4. (mec.) niteliği düşük, kötü, adi. 5. bayağı, adi. 6. daha küçük, daha az, değer yönünden daha az” (TS I: 149a), And. *aşak (II)* “aşağı” (DS. I. 349b), Az. *aşaja, aşajı* “1. bir şeyin dibine, yere en yakın olan hissesine teref, alt (yuxarı ziddi). 2. yere doğru, aşağıya doğru. 3. evin, binanın alt mertebesi. 4. orta seviyeye çatmayan, orta normadan az, küçük, az, geyri-kafi, zeif. 5. ucuz. 6. alçak, pis, nögsanlı, yararsız, deyersiz, keyfiyetsiz

vd.” (ADİL 164b), Trkm. *aşāk* “1. aşağı kısım, alt kısım, 2. aşağı, düşük, 3. aşağısına” (TTS: 35b), Gag. *aşaa* “aşağı, alt kısım” (GTS: 18a).

34. *aşat-* [113] (’AŞAŦIY) “yemek yedirmek” Oğuz lehçesi.

< *aşa-t* “birine bir şeyi yedirmek”, *aşa-* fiilinin ettirgen biçimidir. *aşat-* <*aş+a-t- “essen lassen, speisen” (UWb IV: 242a), *aşat-* (CTD I: 200), *aşattı* (DLTt I: 210).

Dīvān’da Türklerin çoğunun hanların ve büyüklerin yemeklerinde kullandığı, Oğuzların ise, *ol maña aş aşattı* “o, bana yemek yedirdi” örneğinde olduğu gibi, her yemek için böyle söyledikleri kayıtlıdır. Oğuzların söyleyişi kurala daha uygun olarak tanımlanmaktadır. bkz. *aşa-*.

Uyg. VIII: Bud. *noş tatiğliġ étigsiz menġü menġig aşatursız* “you cause (us) to enjoy ambrosia flavoured supramundane everlasting joy” Suv. 647, 4 (EDPT: 257b), **Harezmi T:** NF 143-1 *aşat-* “yemek yedirmek” (ATA 1998: 24), *aşat-* “dat’ yest’” (FAZILOV I: 94), **Çağatay T:** Senglah 41r/28 *aşat-* (CLAUSON 1960: 34), **EAT-Osm:** *aşat-* “doymak, yedirmek, içirmek” (XIII.TTS I: 263).

Modern Oğuz: And. *aşat-* (II) “yedirmek, hovardalık etmek” (DS. I. 351b).

Modern Kıpçak: Kırg. *aşat-* II 1. birisinin ağzına lokmayı bizzat kendi eliyle koyarak ikram etmek (YUDAHİN 1998: 54a), Kar.(k) *aşat-* “davat’ yest’, kormit’; kazaç karmic’” (KRPS: 91b), Tat. *aşât-* “1. kormit’, pitat’, pokormit’, 2. vskarmliwat’, vskormit’, 3. dat’ vozmojnost’ razhedat’, travit’” (TatRS: 48a), Kum. *aşat-* (KuRS: 55b), Bşk. *aşât-* “1. kormit’, nakormit’, pokormit’, 2. kormlenie” (BRS: 64b).

Uygur-Karluk: Özb. *aşât-* “(ot ‘aşâmoġ’ podnesti komu-libo şçepotku I zastavit’ (prosit’) yeyo s’est’)” (URS: 311b).

Yakut: *ahat-* “zastavlyat’ yest’; kormit’, pitat’” (YRS: 50a).

35. *āşlġk* [70] (’AŞ-LIQ) “buğday (Ar. *burr*)” Oğuz lehçesi.

āšliq “Wheat” (CTD I: 140), *aşlık* “buğday” (DLTt I: 114).

< *aş-lik “yiyecek, tahıl” (EDPT: 261b), *aşlıq*, *aşlık* (UWb IV: 243a), < *(i)āl- “1. seed, cereals, crops, 2. graft, 3. vaccine, 4. pus, 5. tanning matter, 6. starch” (EDAL I: 294-5).

Kâşgarlı, *aşlık*’ın Oğuz lehçesinde “buğday”, diğer Türklerde ise “mutfak, aşevi” şeklinde iki anlamının olduğunu belirtir. Dīvān’da bir yerde de sözcük [369] *aşlık tariğ* “hububat, tohum vb.” ikilemesiyle karşımıza çıkmaktadır. “buğday” anlamında Oğuz lehçesi *āşlık*’ı kullanırken, diğer Türklerin *tariğ*’ı kullandıkları sayfa 187’de ifade edilmektedir. Modern Oğuz, Kıpçak ve Uygur-Karlık lehçelerinde de *āşlık*, Dīvān’daki anlamıyla yaşamaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *aşlık* “kitchen” TT VI 85 (EDPT: 261b), **Harezmi T:** NF 337-15 *aşlık* “buğday, zahire” (ATA 1998: 24), *aşlık* “pişça, proviant, proviziya, hleb” (FAZILOV I: 95), **Çağatay T:** Senglah 42r/3 *aşlığ* (CLAUSON 1960: 35), Ş.Süleyman *aşlığ* “me’kulât, levâzım, zahire” (14), *aşlığ* “céréales, comestibles” (PdC: 23), **Altınordu-Kıpçak:** CC 110,2 *aşlyq* “korn, Getreide, granum, frumentum” (GRØNBECH 1942: 44), BM I 6,15 *aşlyq* “zbože” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 9), AOYarlık *aşlık* “aşlık, erzak” (ÖZYETGİN 1996: 203a), TZ *aşlık* “aş olabilecek herşey, özellikle evinli bitkiler” (ATALAY 1945: 143), Kİ 14 *aşliq* “buğday” (CAFEROĞLU 1931: 7), DM 6a/13 *aşlık* “yemeklik buğday vb” (TOPARLI 2003: 72), **EAT-Osm:** *aşlık* “yemeklik” (XIII.TTS I: 266), Gunya 63b/5 *aşlık*¹⁰ “yemeklik” (AKKUŞ 1995: 435).

Modern Oğuz: Trk. *aşlık* “1. aş yapmak için hazırlanan ve saklanan şeyler. 2. dövüldükten sonar savrularak temizlenen ve kurutulan buğday. 3. sırası gelince kullanılmak için saklanan yemeklik şeyler, zahire” (TS I: 153b), And. *aşlık* (II) [*aşlıh*, *aşluk*] “1. buğday, mısır gibi tahıl, bunlardan yapılan çorbalık, bulgur gibi yemeklikler, 2. yemeklik sebze” (DS. I. 360b), Az. *aşlıq* “aş üçün, plov üçün yararlı” (ADİL 169a).

Modern Kıpçak: KBlk. *aşlık* “1. zerno, hleb, 2. yaçmen’, 3. korm” (KBRS: 104a), Kar.(k) *aşlık* “zlaki; zboža, rošliny”, Kar.(t) *aşlıh* “roj’; żyto” (KRPS: 92ab), Kar.(h) *aşlık* “roj’; żyto” (KRPS: 80b), Tat. *aşlık* “hleb, hleba (na kornyu i v zerne)” (TatRS:

¹⁰ Bu metinde “buğday” anlamında geçmektedir.

48b), Kum. *aşlık* “hleba, hlebnie zlaki, zerno, zernovie” (KuRS: 55b), Bşk. *aşlık* “zerno, hleb, jito” (BRS: 65b).

Uygur-Karluk: Özb. *aşlık* “hleb, zerno, zernovie” (URS: 312a), Yuyg. *aşlık* “tahıl, hububat, ekin” (YUTS: 19a).

Sibirya: Tel. aş “1. ekin, 2. tane, tohum” (TelAS: 8).

36. *atlan-* [133] ('ATLANDY) “dağa çıkmak (Ar. *şā'ida*)” Oğuz lehçesi.

atlan- “climb the mountain” (CTD I: 222), *atlandı* “dağa çıktı” (DLTt I: 255).

< *at-lan-* (2at'dan dönüşlü fiil) (EDPT: 58a), *atlan-* “auf das Pferd stugen” (UWb IV: 269b).

Dīvān'da *atlan-* fiilinin temel anlamı olan “ata binmek” dışında, Oğuz lehçesi kaydında “dağa çıkmak” yan anlamı verilmiştir. Dīvān'da *är atlandı* “adam ata bindi”, *ol tājka atlandı* “o, dağa çıktı” şeklinde iki örnekte geçmektedir. Fiil, tüm modern lehçelerde benzer anlamlarda bulunmaktadır.

Orhon T. VIII: Man. TT II 8, 63 (EDPT: 58a), **Karahanlı T:** Rylands *atlan-* “ata binmek” (ATA 2004: 235), **Harezmi T:** ME 178-4 *atlan-* “ata binmek, atlanmak” (YÜCE 1993: 94), NF 48-9 *atlan-* “ata binmek, süvari olmak” (ATA 1998: 27), *atlan-* “sadiťsiya na konya, otpravlyat'sya verhom” (FAZILOV I: 82), **Çağatay T:** Senglah 29v/20 *atlan-* (CLAUSON 1960: 33), Ş.Süleyman *atlan-* “ata binmek, sefere çıkmak, düşman üzerine asker sevk etmek” (5), *atlan-* “monter à cheval, se lever rapidement” (PdC: 5), **Altınordu-Kıpçak:** CC 22,1-3 *atlan-* “reiten, equitare” (GRØNBECH 1942: 45), Kİ 15 *atlan-* “ata binmek” (CAFEROĞLU 1931: 7), **EAT-Osm:** *atlanmak/ata atlanmak* “ata binmek” (XIII.TTS I: 276-277), Danişmend 7a/5 *atlan-* “atlanmak, ata binmek, hazırlanmak” (DEMİR III: 134).

Modern Oğuz: Trk. *atlan-* (I) “ata binmek veya at edinmek” (TS I: 160b), And. *atlan-* “atlamak, sıçramak” (DS. I. 371b), Az. *atlan-* (1) ata minmək (ADİL 142a), Trkm. *atlan-* “1. ata binmek, 2. yola çıkmak” (TTS: 36b), Gag. *atlat-* “kaçırmak, tırıs gitmek (atlar için)” (GTS: 19b).

Modern Kıpçak: Kırg. *attan-* “1. ata binmek, 2. sefere çıkmak, yola çıkmak, 3. niyet etmek, karar vermek” (YUDAHİN 1998: 60a), Nog. *atlan-* “1. sadit’sya verhom na loşad’, 2. uezjat’, napravlyat’sya kida-l” (NRS: 53a), KBlk. *atlan-* “1. otpravlyat’sya, 2. sadit’sya na konya, otpravlyat’sya” (KBRS: 89a), Kar.(thk) *atlan-/atlan-* “1. ehat’, skakat’ verhom; jechać konno, galopować” (KRPS: 83b), Kaz. *attan-* “1. yola çıkmak, yol almak, 2. sefere çıkmak” (KazTS: 55a), Tat. *âtlân-* “sadiť’sya, sest’ verhom” (TatRS: 44a), Kkp. *atlan-* “1. sadiť’sya verhom na loşad’, 2. otpravlyat’sya v put’” (KkRS: 59b), Kum. *atlan-* “gotovit’sya, sobirat’sya, snaryajat’sya (v dorogu), sadiť’sya na konya, otpravlyat’sya verhom” (KuRS: 51b), Bşk. *âtlân-* “1. sadiť’sya, sest’ verhom, 2. osedlat’” (BRS: 58b).

Uygur-Karluk: Yuyg. *atlan-* “ata binmek” (YUTS: 21b).

Sibirya: Tuv. *attan-* “1. ata binmek, 2. yola çıkmak” (TuvTS, 7b), Alt. *attan-* “ehat’, otpravlyat’sya” (ORS: 22b).

Yakut: *attan-* “1. obzavodit’sya loşad’yu, 2. sadiť’sya verhom na loşad’, 3. otpravlyat’sya v dorogu” (YRS: 52a).

Çuvaş: *utlan-* “ata binmek” (ÇAD: 176a).

37. *āv* [27] (‘AV) “av (Ar. şayd)” Oğuz lehçesi.

āv (CTD I: 85), *av* (DLTt I: 32).

<**āb* “av”. Bkz. *āv* (EDPT: 3b), *āw* (TEKİN 1995: 100), *av I* “Jagd” (UWb IV: 275a), *av* “ochóta” (TMEN II: 570), *āw* (ESTYA I: 62), *aw₂* [kır., kas., sart., kom.], *av* [osm.], *ağ* [leb.], *aḡ* [alt] (RWb I: 66), **āb* “hunt, chase” (EDAL I: 512).

Dīvān’da “av” anlamındaki sözcüğün iki sesletimi verilerek Oğuzların v ile *āv* (‘AV), diğer Türklerin w ile *āw* (‘ĀW) dedikleri belirtilmiştir.

Orhon T. VIII: *av avlasar* “when he goes hunting” IX. 9; *er avka: barmi:ş* “a man went hunting” IrkB 12; *xanlık süsi: avka: ünmi:ş* “the army of the Khanate set out on a hunt” 63; **Uyg. VIII:** Bud. *biçin avka barmanlar* “do not go hunting monkeys” U IV 28, 25 (EDPT: 3b), **Karahanlı T:** KB 2125 *av* “av” (ARAT 1979: 37), **Harezm T:**

NF 155-16 *aw* “av” (ATA 1998: 27), *aw* (FAZILOV I: 19), **Çağatay T:** Senglah 53r/27 *aw* (CLAUSON 1960: 36), Ş.Süleyman *av* “av, şikar” (23), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 10,5 *av* “polowanie; zwierzyna” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 9), Mguzat 107r:9 *av* “hunt” (ÖZTOPÇU 1989: 86), CC 115,10 l *av* “Fischgarn, visch, garn” (GRØNBECH 1942: 45), İrşadM 452a/1 *aw* “av” (TOPARLI 1992, 504), **EAT-Osm:** *ava binmek* “ava, avlanmaya gitmek” (XIII.TTS I: 280), EATkuran 74a/1=005/001 *av* “av” (KARABACAK 1995: 51), Danişmend 4a/13 *av* “şikar, av” (DEMİR III: 134).

Modern Oğuz: Trk. *av* “1. karada, denizde, gölde veya akarsularda evcil olmayan hayvanları vurma veya yakalama işi. 2. bir hayvanın bir başka hayvanı yemek için yakalaması. 3. bu yollarla yakalanan hayvan. 4. (mec.) tuzağa düşürülen, kendisinden yararlanan kimse” (TS I: 163a), Az. *ov* “1. vehşi heyvan, guş vurma ve ya tutma, hemçinin balıg tutma işi. 2. ovda vurulmuş çöl heyvanı (guşu). 3. (mec.) oğurlug, soyğunçuluk, talançılıg vâ s.yolu ile ele keçirilen her şey, genimet” (ADİL 432a), Trkm. *āv* “1. av, avlanma, 2. avlanan kuş ya da hayvan” (TTS: 37a), Gag. *av* “av, av eti” (GTS: 20b).

Modern Kıpçak: Kırg. *uu II* “1. av, 2. ağla kuş avlama” (YUDAHİN 1998: 788b), Nog. *aw I* “ohota, ohotniçiy” (NRS: 20a), KBlk. *uv* “av” (KMTS: 420B), Kar.(thk) *av/aw I* “1. set’, tenyota, silki; sieć, sidła, 2. ohota; polowanie, 3. diç’; dziczyzna” (KRPS: 39a), Kaz. *aŋ* “1. yabanî hayvanların genel adı, cahil, nadan” (KazTS: 46a), Tat. *âw* “1. ohota, ohotniçiy, 2. seti, breğen’, nevod” (TatRS: 45a), Kkp. *aw I* “1. setka, 2. ohota” (KkRS: 51a), Kum. *aw I* “1. ohota, lovlya, 2. dobiça” (KuRS: 24a), Bşk. *âwsılık* “hunarsılık” (BRS: 60b).

Uygur-Karluk: Özb. *âw* “1. ohota, loblya, 2. predmet ohotı, 3. dobiça, hlov” (URS: 294b), Yuyg.- fakat *aŋ I* “av” (YUTS: 13b).

Sibirya: Tuv.- fakat *aŋ* “1. av hayvanı, 2. yırtıcı hayvan” *aŋçı* “avcı” (TuvTS, 5a), Alt.- fakat *aŋ* “1. zver’, 2. maral” (ORS: 18b), Tel.- *aŋ* “yırtıcı hayvan”, *aŋçı* “avcı” (TelAS: 5), Hak.- fakat *aŋ* “zver’” (HRS: 27b).

38. *āvan* [54] (”VN) “ağaç (Ar. *şacar*)” **Sayram** (İspicap) lehçesi.

āvan “Trees” (CTD I: 120), اوان “ağaç” (DLTt I: 84).

< *āwan* Kökeni bilinmiyor, bkz. *a:wan* (EDPT: 12a). “ağaç” anlamındaki *āvan*, *Dīvān* dışında tanıklanamamıştır. “meşe ağacı”, “zakkum ağacı”, “pelin ağacı” anlamlarında Türkçede seyrek olarak karşılaşılan *aman*, *emen*, *ağan*, *ayan* sözcükleri ile belki kökteş olabilir.

Altınordu-Kıpçak: Tercüm. 8b/9 *aman* “meşe ağacı” (TOPARLI 2000: 105).

Modern Oğuz: And. *ağan ağacı* “zakkum” (DS. I. 81b), *ayān (II)* “zakkum” (DS. I. 407a).

Modern Kıpçak: KBlk. *emen* “meşe ağacı” (KMTS: 192a), Kaz. *emen* “Meşe ağacı” (KazTS: 139a), fakat *imen* “dub, duboviy” (TatRS: 168b), Kkp. *emen* “dub” (KkRS: 191b), Kum. *ämen* “dub, duboviy” (KuRS: 375a).

Uygur-Karluk: Yuyg.- fakat *ämän I* “Pelin, akpelin” (YUTS: 112b).

39. **awus** [41-2] (‘AWUS:) “mum (Ar. *mūm*)” **Bulgar** lehçesi.

< *awus*. Kökeni bilinmiyor. Bkz. *avus* “vosk” (DTS: 71a), *awus* “Wax” (CTD I: 103), *awus* “mum” (DLTt I: 59).

Kâşgarlı Mahmud’un Bulgar lehçesinde kaydettiği *awus*, Çuvaş Türkçesinde *âvâs* ve *us* “Wachs” olarak yaşamaktadır (VEWT: 32b). Ayrıca bazı Kıpçak lehçelerinde de “balmumu” anlamında *bal+awuz* birleşik ismi içinde tanıklanmaktadır.

Altınordu-Kıpçak: CC 81,14 *balavuz* “Wachs, cera” (GRØNBECH 1942: 48), TZ 21a-5 *balavuz* “balmumu” (ATALAY 1945: 147), DM 7a/6 *balavası* “balmumu” (TOPARLI 2003: 73), Kİ 35 *balanus* “mum, şam” (CAFEROĞLU 1931: 14).

Modern Kıpçak: Kaz. *balavız* “bal mumu, mum” (KazTS: 76b), Kum. *balawuz* “vosk, voskovoy” (KuRS: 61a), Bşk. *bâlâwîğ* “1. vosk, voşçyonka, 2. voskovoy” (BRS: 73b).

Çuvaş: *âvâs* ve *us* “Wachs” (VEWT: 32b).

40. **ayaq(I)** [54] “ayak” **Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül** ve **Oğuz** lehçeleri (?).

bkz. 4 **adağ**

41. **ayaq (II)** [54] (’**AYAQ**) “kap kacak (Ar. *kaş’a*)” **Oğuz dışındaki** (Çiğil?) lehçelerde.

ayaq “Bowl” (CTD I: 120), *ayak* “kap kacak” (DLTt I: 84).

< **ayaq* “kap kacak, kadeh vb.”, Kökeni hakkında bir şey söylenmemiştir. bkz *layak* “a vessel” (EDPT: 270a), *ayāq* “Trinkbecher, Pokal; Hofgeschirr” (TMEN II: 629), *ayak* “Schale, Trinkschale; Bettelschale” (UWb IV: 297a), *ajaq III* “çaşa” (ESTYa I: 105), *ayak₁* “çaşka- Schale” (RWb I: 201).

Kâşgarlı “kap kacak” anlamında Oğuzların *çanağ*, diğer Türklerin ise *ayağ* dediklerini, bunu Oğuzların bilmediklerini belirtir. Dankoff ve Kelly incelemelerinde *ayağ*’ı Çiğil lehçesine ait sözcük listesinde ele almışlardır (bkz. CTD III. 280). Dīvān’daki anlamıyla birçok modern lehçede yaşamaktadır.

Orhon T. VIII: IrkB 42; **Uyg. VIII:** Civ. *on ayak* “ten cups” Usp. 55, 26; 40, 7; *bir batır ayak bor bir batır ayak suv* “one cup of wine and one of water” H I 16-17; H II 20, 80-1 (EDPT: 270a), **Karahanlı T:** Tefsir 56b,10 *ayağ II* “kadeh” (BOROVKOV 2002: 63), **Harezmi T:** NE 264-10 *adağ (2)/ayağ* “kadeh” (ATA 1998: 5-35), *adağ/ayağ* “çarka, çaşa, kubok” (FAZILOV I: 31, 35), **Çağatay T:** Senglah 57r/2 *ayağ/ ayağ* (CLAUSON 1960: 37), Ş.Süleyman *ayağ* “kadeh, piyale, kase” (45), **Altınordu-Kıpçak:** CC 105,4 *qazan ajaq* “Dreifuss, auf den der Kessel über das Feuer gestellt wird, brandale”, 103,25 “Nachtisch, tripodes” (GRØNBECHE 1942: 31), İrşadM 484/1 *ayağ* “kap kacak”, 417b/2 *ayağ çanağ* “kapkacak” (TOPARLI1992, 504), DM

10b/14 *ayak* “kadeh” (TOPARLI 2003: 72), **EAT-Osm:** *ayak dutmak* “kadeh sunmak, kadeh vermek” (XIII.TTS I: 304).

Modern Oğuz: And. *ayak* (I) “1. taş, maşrapa, 2. kadeh” (DS. I. 399b), Az. *ayag* (2) gedeh, piyale. (ADİL 70a).

Modern Kıpçak: Kırg. *ayak* II fincan, çanak (YUDAHİN 1998: 62a), Nog. *ayak* II “piala, çaçka, miska”, *şın ayak* “farforovaya miska” (NRS: 57a), KBlk. *ayak* II “1. çavaş, 2. çavaş” (KBRS: 107b), Kar.(k) *ayağ* I/*ayak* II “bokal, ryumka; kielich, puchar, kieliszek” (KRPS: 51b), Kum. *ayak* II “çaşa, bokal” (KuRS: 56b), Bşk. *âyâk* II “bol’şaya miska” (BRS: 67b).

Uygur-Karluk: Özb. *âyok* II “çaşa, bokal, derevyannaya çavaş” (URS: 297a), Yuyg. *ayak* II “çanak, kase, büyük bardak” (YUTS: 24a), Suy. *ayak* “çaşka” (YJU: 13a).

Sibirya: Tuv. *ayak* “çaşka, piala” (TuvRS: 80a), Alt. *ayak* I “çaşka, posuda” (ORS: 24a), Hak. *ayah* “çaşka, miska” (HRS: 37b).

42. *aya yârsğü* [631] (‘AYA’ YARS·KUV) “yarasa (Ar. *ħuffāş*)” **Çiğil** lehçesi.

aya yârsğü “Bat” (CTD II: 371), *ayayarsgu* “yarasa” (DLTt III: 433).

< *aya(?) + yersigü: < *yersi- *yérsi- fiilinden isim olabilir, *yérsin*- “yuvasını yapmak” (EDPT: 972a), Çiğil lehçesindeki biçimiyle tek örnek. Ayrıca bkz. (VEWT: 189b), *aja jersgü* (DTS: 25b), *aya yersgü* “Die Fledermaus” (HAUENSCHILD 2003: 40) *yarāsa* < *yasqī < *yarsqī < *yarīsqī (TMEN IV: 1836), *yarasa/yarasık* [osm.], *yarıskı* [Bar.], *yarkanat* [ET.] “letuçaya mış- die Fledermaus” (RWb III: 115, 127, 135), **jar- / *jer-* “bat” (EDAL I: 478).

Kâşgarlı, Çiğil lehçesinde “yarasa” karşılığında *aya yârsğü*, bir takım lehçelerde ise *yarasa* [631] (YARİSA’) dendiğini kaydetmiştir. *aya yârsğü* biçimiyle tek örnek olan sözcük, *yarasa* biçimiyle modern Oğuz sahasında yaşamaktadır. Kâşgarlı Dīvān’da birçok yerde Çiğil lehçesi ile Oğuz lehçesini karşılaştırmaktadır. Muhtemelen lehçe kaydı verilmeyen *yarasa* Oğuz lehçesine ait bir sözcüktür.

Tarihî ve modern sahadaki veriler, bunu doğrular niteliktedir. Oğuz dışındaki modern lehçelerde ise “yarasa kuşu” için *yar kanat* ve türevleri kullanılmaktadır.

Harezm T: Kısas 170v15,18 *yarasağ* “yarasa” (ATA 1997 II: 708), **Çağatay T:** *yarasıq/ yarasa* “chauve- souris; qui plait, qui charme” (PdC: 520), **Altınordu- Kıpçak:** Kî 93 *yarasa* “bugünkü manasında” (CAFEROĞLU 1931: 120), Tercüm. 11a/6 *yarasa* (Trkm) “yarasa” (TOPARLI 2000: 154), TZ 38a/12 *yarasa* “yarasa” bk. *yarkanat*, *teri kanat* (ATALAY 1945: 279), DM 9b/2 *yarsa* “yarasa” (TOPARLI 2003: 121), **EAT-Osm:** *yarasa gözlü* “gece görüp gündüz görmeyen” (XIII.TTS VI. 4333), Gülistan 15b/3 *yarasa* “gündüzleri gizlenip geceleri uçan bir kuş, yarasa” (ÖZKAN 1993: 467), Gunya 7b/9 *yarasa* “kanatları elleri ile ayakları arasına gerilmiş zardan ibaret olan memeli bir hayvandır ki, gündüzleri gizlenip geceleri uçar, yarasa” (AKKUŞ 1995: 910).

Modern Oğuz: Trk. *yarasa* (zool.) “yarasalardan, ön ayakları perdeli kanat biçiminde gelişmiş, vücudu yumuşak sık kıllarla kaplı, iskeletleri hafif yapılı, uçabilen memeli hayvan (*Vespertilio*)” (TS II), Az. *yarasa* “1. (zool.) gündüzlär yatıb gäcälär ov edän, siçana oxşar geniş pãrdä ganadlı heyvan” (ADİL II 497a), Aza. *yarqanat yarasa* (ADL II 624a), Trkm.- fakat *yãrgãnat* “(zool.) yarasa” (TTS: 680a), Gag. *yarasa* “yarasa” (GTS: 258a).

Modern Kıpçak: Kırg. *carganat* “yarasa” (YUDAHİN 1998: 181a), Nog. *yarganat* “(zool) letuçaya mış” (NRS: 468a), Kar.(k) *yarkanat*, (h) *yarıkanath* “letuçaya mış”; *nietoperz*” (KRPS: 232b), Kaz. *jarğanat* “Yarasa” (KazTS: 164a), *yãrkãnat* “(zool) letuçaya mış” (TatRS: 714b).

Uygur-Karluk: Özb. *kör şãpãlãk* “letuçaya mış” (URS: 235).

Sibirya: Alt. *d’arganat* “letuçaya mış” (ORS: 48b), *carganat* “yarasa” (AltTS: 54a), Tel. *d’arganat/d’arkanat* “(zool.) yarasa” (TelAS: 24), Hak. *çarhanat* “letuçaya mış” (HRS: 312a).

Yakut: *saru kınat* “letuçaya mış” (YRS: 318a).

Çuvaş: *şara şerşi* (TMEN IV: 1836).

43. **ayığ** [54] ('AYIΓ) “ayı (Ar. *dubb*)” **Oğuz, Kıpçak, Yağma** lehçeleri.

ayığ “Bear” (CTD I: 120), ayığ “ayı” (DLTt I: 84).

< *adığ “ayı”. Bkz. (EDPT: 45b), Eren, kökeninin bilinmediğini belirtmiştir (TDES: 28a), ayrıca bkz. (VEWT: 6a), *adığ I* (DTS: 14b), (HAUENSCHILD 2003: 14), *ayı* (ESTYa I: 112-113), *ayı II* “Bär” (UWb V: 301a).

Dīvān’da “ayı” için *adığ* ve *ayığ* sözcükleri geçmektedir. Oğuz, Kıpçak, Yağma lehçeleri kaydıyla *ayığ* verilirken, *adığ* için herhangi bir lehçe kaydı düşünülmemiştir. Köktürk, Uygur ve Karahanlı yazı dilinde de sözcük çoklukla *đ*’li biçimiyledir.

Orhon T. VIII: *adığlı: toγuszl:* “a bear and a boar” IrkB 6; **Uyg. XIV:** *adığ* “bear” Ligeti 125 (EDPT: 45b), **Karahanlı T:** KB 5376 *adığ* “ayı” (ARAT 1979: 6); **Harezmt:** XIII *kögüzü ağuğ kögüzü teg* “chest was like a bear’s chest” Oğ. 13-14 (EDPT: 45b), **Çağatay T:** Senglah 57v/7 *ayığ/ayık* (Z) (CLAUSON 1960: 37), Ş.Süleyman *ayığ* “ayu” (65), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 10,14 *aju* “niedźwiedź” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 6), CC 108,14 *aju* “Bär, ursus” (GRØNBECH 1942: 33), DM 7b/6 *ayu* “ayı” (TOPARLI 2003: 73), KK 69b/11 *ayu* “ayı” (TOPARLI 1999: 102), TZ 15b/3 *ayu* “ayı” (ATALAY 1945: 146), Kİ 26 *ayu* “ayı” (CAFEROĞLU 1931: 9), **EAT-Osm:** *ayu gülü* “gelincik çiçeği”, *ayu inceği* “ayı yavrusu”, *ayu kulağı* “gelincik çiçeği”, *ayu gülü* “şakayık” (XIII.TTS I: 341), Danişmend. 59b/13 *ayu* “ayı, ormanda yaşayan maruf hayvan” (DEMİR III 135), Marzub.26a/10 *āyu* “ayı” (KORKMAZ 1973: 309).

Modern Oğuz: Trk. *ayı* (zool.) “1. memelilerin et obur takımından, beş parmaklı, tabanlarına basarak yürüyen, yurdumuzda boz türü bulunan, iri gövdeli hayvan (Ursus arctos)” (TS I: 174a), Az. *ayı* 1. uzun tüklü, ağır kövdeli, her şey yeyen iri yırtıcı heyvan” (ADİL 74a), Trkm. *ayı* “ayı” (TTS: 39b), Gag. *ayı* “ayı” (GTS: 22b).

Modern Kıpçak: Kırg. *ayuu* “ayı” (YUDAHİN 1998: 72b), Nog. *ayuw* “medved’, medveciv” (NRS: 56b), KBlk. *ayyu* “medved’, medvejij” (KBRS: 40b), Kar. *ayuw* “medved’, medveditsa; niedźwiedź, niedźwiedzica” (KRPS: 55b), Kaz. *ayu* “1. ayı, 2. müthiş, korkunç, dehşet” (KazTS: 58b), Tat. *āyu* “medved’, medvejij” (TatRS: 49a), Kkp. *ayuw* “medved’” (KkRS: 67b), Kum. *ayuw* “medved’, medvejij” (KuRS:

55b), Bşk. *âyiw* “medved’, medvejiy” (BRS: 28a), *Suy.- ešt* “sobaka, medved” (YJU: 28b).

Uygur-Karluk: Özb. *âyik* “medved’, medvejiy” (URS: 26b), *Yuyg. eyik* “ayı” (YUTS: 128a).

Sibirya: *Tuv. adıg* “medved’, medvejiy” (TuvRS: 38a), *Alt. ayu* “medved’ ” (ORS: 24a), *Tel. ayu* “(zool.) ayı” (TelAS: 10), *Hak. azıg III* “(dial.) medved” (HRS: 18a).

44. **ayit-** [115] (’YŦY) (’AYITM’Q) “söylemek, demek” **Oğuz** lehçesi.

ayit- “talk” (CTD I: 203), *ayıttı* “söyledi” (DLTt I: 215-6).

< **hāy-it-* “söylemek, demek”. Bkz. (DOERFER 1981: 95), *ay-* fiilinden ettirgen biçim. XI. yüzyılda ettigenlik özelliğini kaybedip, Oğuzcada *ay-*’ın eş anlamlısı olarak kullanılır olmuştur (EDPT: 268b). Bkz. *ajt-* “govorit” (DTS: 644a), *ayıt-* “mitteilen” (UWb V: 309b), **aj-it-* “1 to say, 2 o prescribe, tell, 3 to ask, demand, 4 to concern” (EDAL I: 498).

Kâşgarlı iki örnek cümlede *ayit-* fiilini göstermiş ve ilkinin Türklerin, diğerinin Oğuzların kullanımı olduğuna dikkat çekmiştir: Türkler *ol maña sōz ayıttı* “o, bana söz sordu” derler, Oğuzlar *mān aṅār sōz ayıttım* “ben ona söz söyledim” derler. Oğuzların kullanımı, kural dışı olarak nitelenmiştir. Ancak XI. yüzyıldan sonraki dönemlerde Türk lehçelerinde, belki de Oğuzların etkisiyle “söylemek, konuşmak” anlamı daha çok kullanılır olmuştur.

Orhon T. VIII: *arkıṣı: kelmedi: anı: ayıtayın tēp süledim* “no envoys came (from him). I launched an expedition to demand (an explanation) from him” II E 41; *maña: ayı:tma:ṅ tēdi:* “he said –do not question me–” Toy. Ivv. 3-4; 4-5; **Uyg. VIII:** *Man. tēp sézik aytsar* “if one asks in doubt” M1 19, II; *Mar Amu Mojakka inça tēp ayıt(t)ı* “asked Mar Amu Mojak (the question follows in oratio recta)” 33, 18-19; 36, 13; Bud. *ayit-* (*ayt-*) “to ask”; Civ. *ayıtıp bitidim Usp.;* *men Turmiş Miṅ-temürke ayıtıp bitidim* “I, Turmiş, wrote this down to Miṅ-temür’s dictation” I, 11-12; **E.Kırg. IX:** *ayıta:* Mal. 3, 1 (EDPT: 268b), **Karahanlı T:** KB *ayit-* “sormak, söylemek, demek” (ARAT 1979: 46), Tefsir 139b,15 *ayt-* “demek, söylemek” (BOROVKOV 2002: 65),

Rylands *ayt*- “1. demek, söylemek, 2. iddia etmek” (ATA 2004: 241), AtebH *ayit*- “söylemek” (ARAT 1951: VI), **Harezmi T:** NF 16-10, 17-2 *ayit/ayt*- “söylemek, demek” (ATA 1998: 36-37), *ayt/ayit*- “skazat’, govorit’, rasskazivat’” (FAZILOV I: 37), **Çağatay T:** Senglah 54r/3 *ayt/ ayit*- (CLAUSON 1960: 36), Ş.Süleyman *ayt*- “söylemek, demek, nutuk vs.” (46), **Altınordu-Kıpçak:** CC 19,4-6 *ajt*- “sagen, erzählen, hersagen, verkünden, dicere, narrare, edicere” (GRØNBECH 1942: 32), Msemerkand 31a/4 *ayd*- “söylemek, demek” (TOPARLI 1987: 36), DM 19b/13-15 *ayt*- “söylemek, demek” (TOPARLI 2003: 73), GT 44/12 *ayt*- “söylemek, demek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 209), İrşadM 19a/3 *ayit*- “söylemek, demek” (TOPARLI1992, 505), Mguzat 4r:4 *ayt*- “to say, to call, to write (poetry)” (ÖZTOPÇU 1989: 87), TZ 29b/12, 82b/8 *ayit*- “ayıtmak, söylemek, hitap etmek” (ATALAY 1945: 145), İlmNuşab 4r:9 *ayt*- “1. to say”, 6r:3 “2. to argue”, 20r:4 “to mean” krş.*ayit* (ÖZTOPÇU 2002: 89), Kİ 27 *ayit*- “söyledi” (CAFEROĞLU 1931: 8), Tercüm. 41b/10 *ay(i)t*- “demek, söylemek” (TOPARLI 2000: 90), AOYarlık *ayit*- “söylemek” (ÖZYETGİN 1996: 203b), **EAT-Osm:** Saat 99a/6 *ayd*- “söylemek” (BURAN 2000: 167), Gunya 90a/2 *ayit*- “söylemek” (AKKUŞ 1995: 443), EATkuran 369b/1=046/34 *ay*- “söylemek” (KARABACAK 1995: 54).

Modern Oğuz: Trk.-, fakat *aytış*- “1. atışmak, tartışmak, münakaşa etmek. 2. ed. Halk şairleri belli bir ayak çerçevesinde karşılıklı atışmak” (TS I: 181b), And. *ayit*- (I) [*ayt*-(I)] “1. söylemek, anlatmak, nakletmek, konuşmak, 2. türkü söylemek, teganni etmek” (DS. I. 421b), Az. *ayit*- (trh.) demäk, söylämäk (ADİL 76b), Trkm *ayt*- “1. söylemek, 2. anlatmak, 3. şarkı, türkü söylemek” (TTS: 40b).

Modern Kıpçak: Kırg. *ayt*- III “1. demek, söylemek, tekrar söylemek, hikaye etmek, 2. hükmetmek” (YUDAHİN 1998: 71b), Nog. *ayt*- “1. govorit’, vıskazivat’, vıskazivat’sya, molvit’, soobşçat’, proiznosit’, 2. rasskazivat’” (NRS: 30b), KBlk. *ayt*- I “1. predanie, skazanie, 2. sluhi, molva, 3. poslovitsa” (KBRS: 36b), Kar.(thk) *ayt*- “govorit’, soobşçat’, peredavat’, vıskazivat’; mówić, przekazywać, komunikować” (KRPS: 55a), Kaz. *ayt*- II “demek, söylemek” (KazTS: 32a), Tat. *eyt*- (TatRS: 727-8), Kkp. *ayt*- “1. govorit’, rasskazivat’, 2. pet’” (KkRS: 28a), Kum. *ayt*- “1. govorit’, skazat’, 2. rasskazivat’,” (KuRS: 34a), Bşk. *äyt*- “1. govorit’, skazat’, molvit’, 2. proiznesenie, vıskazivanie” (BRS: 696b).

Uygur-Karluk: Özb. *áyt-* “1. *govorit'*, *skazat'*, 2. *rasskazıvat'*, 3. *zvat'*, *priglaşat'*” (URS: 28b), Yuyg. *eyt-* “söylemek, demek” (YUTS: 128b), Suy. *ayt-/ ayd-* “govorit'” (YJU: 13a).

Sibirya: Tuv. *ıt-* “1. *posılat'*, 2. *puskat'*, 3. *bejat'*, 4. *rasskazıvat'*, 5. *zagadıvat'* ” (TuvRS: 592a), Alt. *ayt-* “1. *skazat'*, *rasskazat'*, *govorit'*, 2. *izvestit'*, 3. *povelet'*, *ukazat'* ” (ORS: 15a), Tel. *ayt-* “söylemek, haber vermek” (TelAS: 9), Hak. *ayt-* “govorit', rasskazıvat'” (HRS: 21a).

Yakut: *ät-* “1. *govorit'*, *skazat'*, 2. *kukovat'*, 3. *gremet'*” (YRS: 548b).

Çuvaş: *ıyt-* “(< **ayt-*) istemek, rica etmek” (ÇAD: 128a).

Halaç: *hay-* “sagen” (WbCh: 127b).

45. **ayla** [69] ('AY-LA') “öyle (Ar. *ka-dālika*)” Oğuz lehçesi.

ayla “Thus” (CTD I: 140), *eyle* “öyle” (DLTt I: 113).

< **ayla* “öyle”. Kökenini bilmiyoruz. Bkz. *ayla*: “thus, like that” (EDPT: 272a).

Oğuzca kaydıyla verilen *ayla*, Dīvān'da bir örnek cümlede geçmektedir: *ayla kılğıl* “öyle yap”. İlk olarak Dīvān'da görülen sözcük, modern sahada Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde yaşamaktadır. Kuzey-batı ve Kuzey-doğu lehçelerinde görülen *alay* (*olay*, *şolay* vb.) ise, belki *ayla*'nın yer değiştirmeye uğramış biçimidir. bkz. (EDPT: 272b). Krş. *andāğ*, *ayloğ* *ayloğ*.

Karahanlı T: Tefsir 138,17 *äylä* “böyle, böylece” (BOROVKOV 2002: 119), **Harezm T:** *äylä* “tak, takım, obrazom, takoy” (FAZİLOV I: 139), **Çağatay T:** Senglah 57v/2 *eyle/ ayla* (CLAUSON 1960: 37), *öyle* “ainsi” (PdC: 88), **Altınordu-Kıpçak:** GT 76/6 *eyle* “öyle” (KARAMANLIOĞLU 1989: 250), İlmNuşab 29r:9, 30v:5 *äylä* “(adv.) such” (DEMİR III: 93), İdH *öyle* (3) “evet gibi tasdik edatı” (İZBUDAK 1989: 37), AOYarlık *alay* “böyle” (ÖZYETGİN 1996: 201b), *eyle* “öyle” (ÖZYETGİN 1996: 212b), **EAT-Osm:** *eyle* “öyle” (XIII.TTS III: 1582), Süheyl 207, 261 *eyle* “öyle, böyle, bu şekilde” (DİLÇİN 1991: 606), Danişmend 261b/4 *eyle* “öyle” (DEMİR III: 153).

Modern Oğuz: Trk. *öyle* “1. onun gibi olan, ona benzer. 2. O yolda, o biçimde, o tarzda. 3. o denli, o kadar, o derece. 4. (ünl.) içinde “ne”, “nasıl” gibi sorular bulunan cümlelerin sonuna geldiğinde, o cümlede anlatılan şeyin hoş karşılanmadığını veya ona şaşıldığını anlatır” (TS II: 1742b), And. *éyle* “öyle” (DS V: 1823a), Az. *elä* 1. o cur, o teher, o sayar. 2. ancag, tekce, yalnız, mehiz mä’nasında. 3. o terefe, o yana, o semte. 4. cem şeklinde, eleler. 5. edat kimi aid olduğu sözün mä’nasını degigleştirir. 6. ‘de’ edatı ile (ele de). 7. ‘ki’ bağlayıcısı ile (ele ki) (ADİL 202b), Trkm. *eyle* “öyle” (TTS: 208b), Gag. *öle* “öyle, böyle” (GTS: 188b).

Modern Kıpçak: Kırg. *alay II* anday (21b), Nog. *olay* “tak” (NRS: 245a), KBlk. *alay* “1. tak, bon tak, 2. takoy, 3. odnako” (KBRs: 47a), Kar.(hk) *alay* “tak, takım obrazom; tak, w ten sposób” (KRPS: 61b), Kaz. *olay* “öyle, onun gibi” (KazTS: 411b), Tat. *âlây* “tak, etak, edak” (TatRS: 31b), Kkp. *olay* “tak” (KkRS: 491b), Kum. *olay* “tak, takoy” (KuRS: 242b), Bşk. *öşönday* “takoy” (BRS: 421b).

46. **ayloğ ayloğ** [69] (’AYLUQ ’AYLUQ) “öyle öyle (Ar. *kaḏā*)” **Oğuz** lehçesi.

ayloq ayloq “Thus, thus” (CTD I: 140), *ayluk ayluk* “öyle, öyle” (DLTt I: 113).

< **aylā+ok* “öyle”, Clauson tek örnek olduğunu belirtmiştir (EDPT: 272b).

Kâşgarlı’nın Oğuz lehçesi söz varlığında bildirdiği *ayloğ*, tarihî ve modern Türk dili alanında Dīvān’daki biçimiyle tanıklanamamıştır. Ancak Anadolu Ağızlarındaki *aylak* ve *eylāk* sözcükleriyle ilgili görünüyor. Bkz. *aylak* (IV) “geniş zamanın üçüncü şahsı sonuna eklenerek -ir, -mez anlamını belirtir” (DS. I. 424b), *eylāk* “taraf ve yön gösteren sözcük, şuraya, buraya” (TTS: 208b).

47. **aypañ är** [71] (’AY·BANG ’AR) “kel adam (Ar. *aşla*)” **Çiğil** lehçesi.

aypañ “Bald man” (CTD I: 143), *aybanğ* “kel” (DLTt I: 116).

< **aypañ* “kel”. Clauson, Sibirya lehçelerindeki *aypañ* ile ilişkilendiriyor (EDPT: 268a), *ajbañ* “parşiviy, pleşiviy” (DTS: 27b).

Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

48. **ayrık** [69] ('AYRIQ) “ayrık otu (Ar. *tīl*)” Oğuz lehçesi.

ayriq “Peat” (CTD I: 140), *ayrık* “ayrık otu” (DLTt I: 113).

< *ağır*- fiilinden isim (EDPT: 65a), (TDES: 29a), bkz. *acīriq* “svinoróĵ” (TMEN II: 424), *açırık/açırığ* “kleverom- die Wiese, das Kleefeld” (RWb I: 510).

Kâşgarlı “ayrık otu” karşılığında XI. yüzyılda iki sesletimden söz eder. Türkler *ağrık* ('DRIQ) olarak söylerken, Oğuzlar *đ*>*y* çevirimi ile *ayrık* olarak söylerler.

Çağatay T: Senglah 32r/29 *acriğ* (B) (CLAUSON 1960: 33).

Modern Oğuz: Trk. *ayrık otu* (bot.) buğdaygillerden, kökü hekimlikte idrar söktürücü olarak kullanılan yabanî bir bitki (*Agropyrum repens*) (TS I: 179b), And. *ayriğ*, *ayriğ otu*, *ayruğ* “Ayrık otu” (DS. I. 430b), Az. *ayriğ*, *ayriğotu* (bot.) çoxillik taxıllar fesilesine mensub ot (ADİL 78b).

Modern Kıpçak: Tat. *âyrâvîk* “ (bot.) pırey, koster’” (TatRS: 28a), Bşk. *âyrâvîk* “(bot.) veynik nazemniy” (BRS: 26b).

Uygur-Karluk: Özb. *acriğ* “(bot) pal’çatka, pal’çataya trava” (URS: 25a).

49. **ayruk** [69] ('AY·RUQ) “başka (Ar. *ğayr*)” Oğuz lehçesi.

bkz. 6 *ağruk*

50. **azak** [27] ('AZAQ) “ayak” Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçeleri.

Bkz. 4 *ağak*

51. **baқан** [217] (BAQAN) “yüzük ya da gerdanlık (Ar. *ṭawḳ, ḥalka*)”
Oğuzların dışındaki Türk lehçeleri.

baқан “necklace or ring” (CTD I: 326), *bakan* “gerdanlık” (DLTt I: 432).

< *bakan* “yüzük, gerdanlık”. Kökeni bilinmiyor. Clauson modern Türk lehçelerindeki *baқан*’ın Dīvān’daki sözcük ile aynı olmadığını düşünür (EDPT: 316a), *baқан* “kol’tso” (DTS: 82a), *bakan* “Ring, Halsband” (VEWT: 58a), *baқан I*, *bagana II* (ESTYa II: 42).

Kâşgarlı “yüzük, gerdanlık” için Oğuzların Arapça kökenli *ḳalīda*’yı, diğer Türklerin ise *baқан*’ı kullandığını söyler. Dīvān’da, *altun baқан* “altın yüzük” tamlaması da bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud’un kaydı dışında *baқан*, tarihî ve modern Türk lehçelerinde Dīvān’daki anlamı ve biçimiyle bulunamamıştır. Modern lehçelerde *bağana* ve yan biçimlerinde “sütun, direk” vb. anlamlardaki sözcükle ise aynı sözcük olup olmadığı tartışmalıdır.

52. **bāqır-** [526] (BA’QIR·DIY) “bağırmaq (Ar. *ṣāḥa*)” Oğuz lehçesi.

bāqır- “bellow” (CTD II: 246), *bakırdı* “bağırdı” (DLTt III: 186).

< **bā+kır-* “bağırmaq”. Yansıma *bā* kökü ve yansıma fiiller yapan *-kır-* eki ile türetilmiş olmalı. Clauson kökeni ile ilgili bir şey söylememiştir. Bkz. *ba:kır-* (EDPT: 318a), *baqır-* “kriçat’” (DTS: 82b), *bakır-* (TMEN II: 748), *baqır-* “kriçat’, *zvat’*- laut schreien, rufen” (RWb IV: 1440).

Kâşgarlı, *tewe bāqırdı* “deve bağırdı (Ar. *ṣāḥa*)” örneğindeki *baqır-* fiilinin Oğuzca olduğunu kaydetmiştir. Dīvān’da benzer anlamdaki *bozlā-* fiili de *titir bozlādı* “deve bozladı” [572] cümlesinde geçmektedir.

Karahanlı T: Tefsir- fakat isim *baqramak* “anırtı, bağırıtı” (BOROVKOV 2002: 69),
Çağatay T: Senglah 125r/15 *bağır-* (CLAUSON 1960: 45), Ş.Süleyman *bağır-*
“bağırmaq, nağra itmek, çağırmaq, öğürüp böğürmek” (70), **Altınordu-Kıpçak:**
İdH *bağır-* (10) “bağırdı- koyun hızlı ses çıkardı, meledi” (İZBUDAK 1989: 6), **EAT-**

Osm: Danişmend 145a/15 *bağır*- “bağırmaq, yüksek ve gür ses çıkarmak” (DEMİR III: 135).

Modern Oğuz: Trk. *bağır*- “1. (insan) yüksek ve gür ses çıkarmak. 2. (mec.) kendini belli etmek. 3. yüksek sesle azarlamak” (TS I: 195a), And. *bağır*- “ağlamak” (DS II: 479), Az. *bağır*- 1. bärk gışgırmag, çığırmag. 2. böyürmäk, nä’rä vurmağ. 3. ağlamağ, haray salmağ, färyad etmək (ADİL I 174b), Trkm. *bāğır*- “1. bağırmaq, böğürmek, 2. (mec.) acı acı ağlamak, bağırıp çağırmaq, hüngür hüngür ağlamak” (TTS: 43a), Gag. *baar*- “bağırmaq, çağırmaq, seslenmek” (GTS: 26b).

Modern Kıpçak: Kırg. *bakır*- IV gömürdemek, böğürmek, boğazı yırtılırcasına bağırmaq (YUDAHİN 1998: 80b), Nog. *bakır*- “kriçat’, revet’, vopit’, 2. gromko branit’ kogo-l’” (NRS: 68a), Kar.(k) *bağır*- “kriçat’; krzyczeć” (KRPS: 96a), Kaz. *bağır*- III “1. bağırmaq, 2. kızmak, azarlamak” (KazTS: 75b), Tat. *bākır*- “orat’, gromko kriçat’, gorlannit’” (TatRS: 54a), Kkp. *bağır*- “1. kriçat’, orat’, 2. rugat’sya” (KkRS: 81a), Bşk. *bākır*- “1. kriçat’, orat’, 2. mıçat’, 3. bleyat’” (BRS: 72a).

Uygur-Karluk: Özb. *bākır*- “gromko kriçat’, orat’, gorlannit’ ” (URS: 58a).

53. *bāl* [513] (BA’L) “bal (Ar. ‘asal)” **Suvar, Kıpçak, Oğuz** lehçeleri.

bāl “Honey” (CTD II: 228), *bal* “bal” (DLTt III: 156).

< *bāl* “bal”. Kökeni bilinmemekle birlikte, Hint-Avrupa dillerinden alıntı olasılığı vardır (EDPT: 330a), (TEKİN 1995: 100), *bal* (ESTYa II: 47), (VEWT: 59a), *bal* “med” (DTS: 79b), *bal* [Osm., Kom., Kaz., kırg., Trkm., Tob.] “myöd; der Honig” (RWb IV: 1489-90), (EREN: 34b).

Kâşgarlı Suvar, Kıpçak ve Oğuzların “bal” anlamında *bal*, diğer Türklerin *arı yağı* dediklerini kaydetmiştir. Bkz. *arı yağı* (Çiğil lehçesi). İlk olarak Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanmaya başlayan *bal*, bugün hemen hemen bütün Türk lehçelerinde yaşamakta; Çiğil lehçesi olarak gösterilen *arı yağı* ise tanıklanamamaktadır.

Karahanlı T: Tefsir 68b,14 *bal* “bal” (BOROVKOV 2002: 69), **Harezmi T:** Kısas 77r17 *bal* “bal” (ATA 1997 II: 71), HarezmiK *bal* “bal” (SAĞOL 1995: 21), NF 99-12 *bal* “bal” (ATA 1998: 44), *bal* “myod, myod dlya pit’ya, sbiten’” (FAZILOV I: 180), **Çağatay T:** Senglah 126v/20 *bal* (CLAUSON 1960: 45), Ş.Süleyman *bal* “asel, engūbin şehd” (71), **Altınordu-Kıpçak:** CC 139,17 *bal* “Honig”, 80,23 *bal* “mel” (GRØNBECH 1942: 48), GT 155/2 *bal* “bal” (KARAMANLIOĞLU 1989: 214), Kİ 35 *bal* “bal” (CAFEROĞLU 1931: 14), KK 70b/2 *bal* “bal” (TOPARLI 1999: 102), TZ 25a-6 *bal* “bal” (ATALAY 1945: 147), AOYarlık *bal* “bal” (ÖZYETGİN 1996: 204b), **EAT-Osm:** Marzub. 21a-4 *bal* “bal” (KORKMAZ 1973: 310), İbnikesir. 160b/11 *bal* “arının yaptığı tatlı madde” (YELTEN 1998: 447), Muradi. 106b/7 *bal* “bal” (ARGUNŞAH 1999: 286), Mecmua. 14-5 *bal* “bal” (CANPOLAT 1995: 275), Gülistan 28a/3 *bal* “bal” (ÖZKAN 1993: 262), EATkuran. 324a/1=037/125 *bal* “bal” (KARABACAK 1995: 66), Danişmend 23b/8 *bal* “bal” (DEMİR III: 136), Lokmani. 1474 *bal* “bal arılarının çiçek özlerini toplayarak kovanlarında yaptığı tatlı ve kıvamlı madde, bal” (ERSOYLU 2001: 771).

Modern Oğuz: Trk. *bal* “1. özellikle bal arılarının bitki ve çiçeklerden topladıkları bal özünden yapıp, kovanlarındaki petek gözlerine doldurdukları, rengi beyazdan esmere kadar değişen tatlı, koyu sıvı madde, vd.” (TS I: 206a), Az. *bal* (1) 1. arıların çiçek vâ meyvâ şiräsindän hasil atdikläri gatı şirin maddä. 2. (mec.) çox şirin, çox dadlı, çox ləzzətli şey haggında (ADİL 186b), Trkm. *bal* I “bal” (TTS: 45a), Gag. *bal* “bal” (GTS: 28a).

Modern Kıpçak: Kırg. *bal* I “1. bal, 2. (folk.) alkollü içki” (YUDAHİN 1998: 81b), Nog. *bal* “myod, medoviy” (NRS: 68a), KBlk. *bal* “myod, medoviy” (KBRS: 115a), Kar.(thk) *bal/bal* “myod; miód” (KRPS: 100a), Kaz. *bal* I “1. bal, 2. tatlı, lezzetli” (KazTS: 76a), Tat. *bâl* I “myod, medoviy” (TatRS: 54b), Kkp. *bal* “myod” (KkRS: 81b), Kum. *bal* “myod, medoviy” (KuRS: 61a), Bşk. *bâl* I “1. myod, 2. medoviy” (BRS: 72a).

Uygur-Karluk: Özb. *bâl* “myod” (URS: 79a), Yuyg. *bal* I “bal” (YUTS: 28b).

Sibirya: Tel. *pal* “bal” (TelAS: 82).

54. **balçık** [235] (BAL·CIQ) “çamur (Ar. *wahl*)” **Oğuz** lehçesi.

balçiq “Mud” (CTD I: 349), *balçık* “çamur” (DLTt I: 467).

<**bal+çık* “çamur” bkz. (CTD III: 64), *balçık* (EDPT: 333a), **bał-* “mud, clay” (EDAL I: 345), *balçık* [Osm., Krm., KznT.], *palçık* “glina, il’, gryaz’; der Lehm, der Thon” (RWb IV: 1505). krş. 56 *balık II* ve 60 *bāl̄k*.

Karahanlı T: Tefsir 18b,16 *balçık/balçuk* “balçık, kil, çamur” (BOROVKOV 2002: 69), **Harezmi T:** NF *balçık* “jidkaya gryaz’, glina” (FAZILOV I: 182), **Çağatay T:** Senglah 127r/1 *palçığ* (CLAUSON 1960: 45), *balçığ* “terre détrempee, boue” (PdC: 154), **Altınordu-Kıpçak:** CC 78,8 *balçuq* “Lehm, Schmutz, fangun” (GRØNBECH 1942: 48), Tercüm. *balçık* “balçık, çamur” (TOPARLI 2000: 92), Kİ 36 *balçiq* “çamur” (CAFEROĞLU 1931: 14), BM I *balçyq* “glina, mamul” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 11), KK 66a/10 *balçık* “balçık” (TOPARLI 1999: 102b), TZ 23b-6 *balşık* “balçık” (ATALAY 1945: 147), DM 2b/14 *balşık* “balçık” (TOPARLI 2003: 73b), **EAT-Osm:** *balçuk* “balçık, bataklık” (XIII.TTS I: 389).

Modern Oğuz: Trk. *balçık* “killi çamur” (TS I: 208a), Az. *palçığ* “islanarak horra halına kalmış torpag” (ADİL III: 477b), Trkm. *palçık* “glina, gryaz’” (TRS: 512b).

Modern Kıpçak: Kırg. *balçık* “balçık, cıvık çamur” (YUDAHİN 1998: 83b), **Tat. Balçık, Bşk. balsık,** Kaz. *balşık*, Kum. *balçık’* “jidkaya gryaz’” (KuRS: 62a), Nog. *balşık* “glina, zemlyanoy” (NRS: 69b).

Uygur-Karluk: Özb. *bälçik* “jirnaya, glinistaya gryaz’; il” (URS: 52b).

Sibirya: Oyr. *balkaş*, Tuv. *balgaş, malgaş*, Tof. *balhaş* (EDAL I: 345).

Yakut: *bilik* “sand, silt, brought by water” (EDAL I: 345).

Çuvaş: *pilşik* (EDAL I: 345).

Halaç: *palçoq* (<Az.) (EDAL I: 345).

55. **balık (I)** [190] (BALIQ) “sığınak, kale, şehir (Ar. *hisn, madīna*)”

balıq “Fortress, city” (CTD I: 290), *balık* “kale, şehir” (DLTt I: 379).

< **bal* + *ıķ* “şehir”. Türkçenin erken devirlerine ait bir sözcük olan *balıķ*, Moğolcaya da *balājasun* olarak geçmiştir (EDPT: 336a), bkz. *balyk* “Stadt” (VEWT: 60b), *balǰasūn* “Stadt” (TMEN II: 712), *balık II* “gorod” (DTS: 644b), *balıķı* [ET] “gorod’; die Stadt” (RWb IV: 1495).

Dīvān’da *balıķ* eşyazımında üç farklı isim bulunmaktadır. Oğuz ve Argu lehçesinde *balıķ* [190] “çamur” anlamıyla; İslamlıktan önceki Türklerin dilinde ve Uygurlarda *balıķ* [190-1] “kale, şehir” anlamıyla verilmiştir. Dīvān’da hayvan olan “balık” [190] anlamına ise herhangi bir lehçe kaydı düşülmemiştir. Bu durum deniz hayvanı olarak *balıķ*’ın XI. yüzyıl genel söz varlığına ait olduğunu, diğer anlamların lehçelere has olduğunu göstermektedir. Aslında “çamur” ve “kale, şehir” anlamlarındaki *balıķ* aynı köke dayanmakta, “hayvan balık” ise farklı kökten eş yazımlı bir sözcüktür. Modern Türk lehçelerinde “sığınak, kale, şehir” anlamıyla yalnızca Halaççada *baluq/ba:luq* “Dorf” (WbCh: 85b) yaşamaktadır. Bunun dışında *Beşbalık*, *Yenibalık*, *Hanbalık* vd. gibi bazı tarihî yer adlarında da *balıķ* adına rastlanmaktadır.

Orhon T. VIII: *Toǰu: balıkda:* I N 4; *Kam balıkka:* ongin 9; I E 12; *Suǰçu: balıkda:* Miran A.14; *Koço: balıkda:* B11; **Uyg. VIII:** Man. *balık(da) tegzindi* “he wandered about the town” M I 32, 11; Bud. *Kančanabatı balıkta* U III 29, 12; *meniǰ balıkımtakı* “in my town” U IV 8, 26; *balık* “town” PP; Civ. *ıraq balıkka barır* TT VII 34, 5; *balık* Usp (EDPT: 336a), **Çağatay T:** *balıǰ, xanbalıǰ, besbalıǰ* San.127r:9, *balıǰ/ķ* “ville” (PdC 154).

56. ***balıķ (II)*** [190] (BALIQ) “Çamur (Ar. *ṭīn*)” **Argu** lehçesi.

balıq “Mud” (CTD I: 290), *balık* “çamur” (DLTt I: 379).

<**bal* + *ıķ* “çamur” (CTD III: 64), bkz. *balık* (3) (EDPT: 336a), *balıq* (TMEN II: 712), *balıķ* (ESTYa II: 59), **bal*- “mud, clay” (EDAL I: 345).

Kâşgarlı, “çamur” anlamındaki *balıq*’ı Oğuzların ve Arguların bir kısmının *balıq* biçiminde telaffuz ettiklerini kaydeder. Buradan Oğuzların bir kısmının da bu sözcüğü bildiğini/kullandığını anlıyoruz. Ayrıca “çamur” anlamında Oğuzlar *balçıq* demektedirler. bkz. *balçıq*. Tarihî ve modern Türk lehçelerinde *balıq* “çamur” anlamıyla tanıklanamamıştır.

57. ***balıqlan- (I)*** [399] (BALIQ·LNM’Q) “bir yerin çamur olması, çamurlanmak (Ar. *ṭīn*)” **Argu** lehçesi.

<**bal+ıq+lan-* “çamurlanmak”. Clauson tek örnek olarak ele almıştır (EDPT: 338b), *bālīk* (TEKİN 1995: 172). *baliqlan-* (CTD II: 94), *balıqlandı* (DLTt II: 265).

Dīvān’da *balıqlan-* fiili 1.“çamurlanmak” (Argu); 2. “kalelenmek” (Uygur) ve farklı kökten 3. “balıkla dolmak” anlamlarında bulunmaktadır. Dīvān’da herhangi bir lehçe kaydı olmamakla birlikte, *kōl balıqlandı* “göl balıklandı” örneğinde de bahsedilen 3. anlamdaki *balıqlan-* fiili genel olarak Türkçedeki ya da Karahanlı Türkçesindeki bir kullanım olmalıdır. Krş. 55-56 *balıq* I-II.

58. ***balıqlan- (II)*** [399] (BALIQ·LNM’Q) “bir yere kale yapılmak, kalelenmek (Ar. *ḥiṣn*)” **Uygur** lehçesi.

baliqlan- (CTD II: 94), *balıqlandı* (DLTt II: 265).

<**bal+ıq+lan-* “kalelenmek”. Clauson tek örnek olarak ele almıştır (EDPT: 338b). buradaki anlamıyla tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

59. ***balıqlıq*** [249] (BALIQLF) “çamurlu (Ar. *ḫā wahl*)” **Argu** lehçesi.

baliqliq “land that has mud” (CTD I: 369), *balıqlıq* “çamurlu” (DLTt I: 498).

<**bal+ıq+lıq* “çamurlu”. Argu biçimi tek örnektir (EDPT: 338a), bkz. +lXg (OTWF: 139). Krş *balıqlıq* “balığı olan” *balıqlıq* ögüz “balıklı ırmak” (Hakaniye).

Halaç: *baluqluy* “Bauer, Dorfbewohner” (WbCh: 85b).

60. *bālġ* [190] (BA’L’IQ:) “çamur” Bir kısım **Oğuz** ve bir kısım **Argu** lehçeleri.

Bkz. 56 *balıġ II*

61. *bamuġ* [191] (BAMUQ) “pamuk, (Ar. *kuṭn*)” **Oğuz** lehçesi.

bamuq “Cotton” (CTD I: 291), *pamuk* “pamuk” (DLTt I: 380).

< *bamuġ* “pamuk”. Clauson, sözcüğü Yunanca *bombux* “ipek kurdu”na dayandırmış ve Orta İran dillerinden geçtiğini ifade etmiştir. Krş. Farsça *panba* (EDPT: 345b), *pambuġ* [Osm.], *pamuġ* < Far. *penbuġ* “Baumwolle” (RWb IV: 1212).

Kâşgarlı Mahmud, Oğuzların Farslarla sıkı ilişkilerinin olması nedeniyle Oğuz lehçesinde Farsça birçok sözcüğün bulunduğunu nakletmiştir (bkz. DLT: 50). İranî kökenli *bamuġ* sözcüğünde de, Oğuz lehçesindeki Farsça etki görülmektedir.

Çağatay T: Senglah 318v/18 *mamuġ* (CLAUSON 1960: 75), *mamuġ* “coton” (PdC: 495), **Altınordu-Kıpçak:** KK 72a/2 *bamuġ* “pamuk” (TOPARLI 1999: 102b), DM 12b/12 *bamuġ* “pamuk” (TOPARLI 2003: 74a), Kİ 88 *mamuq* “pamuk” (CAFEROĞLU 1931: 57), **EAT-Osm:** *pambuġ* [*banbıġ, panbıġ, panbuġ, panbuġ, panmuġ*] “pamuk” (XIII.TTS V: 3175).

Modern Oğuz: Trk. *pamuk* (<Far. *panbuk*) (TS II: 1757a), Az. *pambıġ* “gozalarının içindeki liflerden iplik hazırlanan kolşakilli birillik çenub bitkisi” (ADİL III: 478a), Gag. *pamuk* “pamuk” (GTS: 191a).

Modern Kıpçak: Kum. *mamuġ* “hlopok, vata” (KuRS: 224a), Kırg. *mamık* “kuş tüyü” (YUDAHİN 1998: 551b), Nog. *mamuġ* “1. hlopok, hlopçatnik, 2. vata” (NRS: 214a), Kaz. *mamık* “1. çok yumuşak pamuk veya kuş tüyü, 2. içine kuş tüyü konularak yapılan yorgan” (KazTS: 194b).

Çuvaş: *mamik* “tüy, pamuk” (ÇTTS: 132a).

62. *banzi* [212-3] (BAN·ZY) “bağ bozulduktan sonra, asmaların üzerindeki üzüm kalıntıları (Ar. *baḳāyā l-‘inab ba’d al-ḳitaf ‘alā l-‘arīṣ*)” **Kençek** lehçesi.

banzi (CTD I: 321), *banzi* (DLTt I: 422).

< *banzi* “asmadaki üzüm kalıntıları”. Kökeni bilinmiyor, tek örnek. Clauson, Dīvān’daki diğer Kençek lehçesine ait sözcükler gibi şüphesiz alıntı olduğunu belirtmiş, ancak hangi dilden alıntıyı olduğunu belirtmemiştir (EDPT: 352b). Bkz. *banzi* “ostatki vunograda na lozax” (DTS: 644b).

Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

63. *bart* [172] (YART) “su içilen bardak, çömlek, testi (Ar. *kūz*)” **Oğuz** lehçesi.

bart “A measuring vessel for wine” (CTD I: 269), *bart* “su içilen bardak” (DLTt I: 341).

<**bart* “bardak, testi”. Kökeni bilinmiyor (EDPT: 358a), ayrıca bkz. *bardak* (< *bart* + *ak*) “1. su ve benzeri şeyleri içmek için kullanılan, genellikle camdan yapılan kap, 2. (yerel) toprak testi” (TDES: 40b), *bart* (DTS: 644b).

Dīvān’daki biçimiyle başka yerde tanıklanamayan *bart*, Karahanlı Türkçesinden itibaren *bardak* (< **bart* + *ak*) biçiminde tarihî sahada tanıklanmakta ve modern Oğuz sahasında yaşamaktadır.

Karahanlı T: Rylands *bardak* “bardak” (ATA 2004: 251), **Harezm T:** ME 88-6 *bardak* “testi, bardak” (YÜCE 1993: 98), **Çağatay T:** Senglah 121r/17 *bardak* (CLAUSON 1960: 44), Ş.Süleyman *bardak* “bardak, kulplu su kasesi, çömlek toprak bardak, ayağ” (67), **Altınordu-Kıpçak:** CC 104,15 *bardağ* “Krug, ulceus”, 130,3r “anphora” (GRØNBECH 1942: 51), DM 11a/4 *bardak* “büyük testi, fıçı” (TOPARLI 2003: 74), Kİ

29 *bardağ* “testi” (CAFEROĞLU 1931: 15), KK 72a/1 *bardağ* “bardak” (TOPARLI 1999: 103), TZ 31a-5 *bardak* “testi” (ATALAY 1945: 148), **EAT-Osm:** *bardak/bartak* “testi” (XIII.TTS I: 400), EATkuran 441a/7=088/14 *bardağ* “bardak” (KARABACAK 1995: 69), Lokmani 2719 *bardağ* “su ve diğer sıvıları içmek için kullanılan kap, toprak testi” (ERSOYLU 2001: 772).

Modern Oğuz: Trk. *bardak* “1. su ve benzeri şeyleri içmek için kullanılan, genellikle camdan yapılan kap. 2. bir bardağın alacağı miktar. 3. (bazı bölgelerde) toprak testi” (TS I: 219a), And. *bardak* (I) [*badak, bardacık, bardag, bardağ, bardağ*] “1. toprak testi, küçük testi, 2. çamdan yapılmış su testisi, 3. toprak, çam veya madenden yapılmış ibrik, 4. sürahi, 5. toprak çömlek, toprak kavanoz, 6. kiremit, 7. killi arazide olan yarıntılar, 8. sazlık” (DS II: 528a), Az. *bardağ* “su ve ya başka mayelär tökmäk yaxud içindä piti bişirmäk üçün saxsıdan, çinidän vä s.dän gayrılmış gulplu vä ya gulpsuz darboğaz gab; sähänk, cürdäk” (ADİL 195b), Aza. *bardağ* “küpä” (ADL I 33a), Gag. *bardak* “bardak” (GTS: 29a).

Modern Kıpçak: Kar.(h) *bardak* “steklyannaya banka, stakan; słoĵ, szklanka”, (k) *bardağ* “kuvşin; dzban” (KRPS: 102b).

64. **başak** [190] (BAŞAQ) “pabuç (Ar. *mik’ab*)” **Çiğil** lehçesi.

Bkz. 65 *başmaq*.

65. **başmaq** [190] (BAŞ:MAQ) “pabuç (Ar. *mik’ab*)” **Oğuz** ve **Kıpçak** lehçesi.
Başka bir yerde [235] BAŞ:MAQ **başmaq** “(*mik’ab*)” **Oğuz** lehçesi.

başmaq “Slipper” (CTD I: 290), *başmak* “pabuç” (DLTt I: 378).

<*baí-mak “boot, shoe” (EDAL I: 345), <*başmaq<*baş- fiilinden isim. Clauson büyük olasılıkla bā- “ayağa bir şey bağlamak” fiiliyle ilgili olabileceğini belirtmiştir. Kuzeybatı lehçelerinden Kazak, Kumuk ve Nogay Türkçesindeki biçimler Rusçadan tekrar alıntılama olmalıdır (EDPT: 382b). Ayrıca bkz. (TDES:

43b), (OTWF: 110), *başmak* “Schuh” (VEWT: 65a), *başmāq* “sandalenartiges Schuhwerk” (TMEN II: 744), *başmaq*₂ [Osm., Kaz.] “sandaliya; das Schuhwerk, die Sandale” (RWb IV: 1561), *başmaq* (ESTYa II: 93), *başak* “başmak” (DTS: 644a).

Harezmi T: Kısas 204r16 *başmaq* “ayakkabı, pabuç” (ATA 1997 II: 83), ME 140-8, 150-2 *başmak* “nalin, sandal” (YÜCE 1993: 99), *başmaq* “başmaki” (FAZİLOV I: 196), **Çağatay T:** Senglah 124r/16 *başmak* (CLAUSON 1960: 45), Ş.Süleyman *başmaq* “na‘lin, ayakkabı” (69), *başmaq* “veau d’une année; sandale” (PdC: 151), **Altınordu-Kıpçak:** CC 86,11 *başmaq* “Schuh, argorge”, 102,9 “algorge” (GRØNBECH 1942: 52), GT 156/10 *başmaq* “ayakkabı, pabuç” (KARAMANLIOĞLU 1989: 216), Kİ 31 *başmaq* “ayakkabı” (CAFEROĞLU 1931: 16), KK 71b/7 *başmaq* “çizme” (TOPARLI 1999: 103), TZ 18a-6, 34a-2 *başmak* “pabuç” (ATALAY 1945: 149), **EAT-Osm:** *başmak/paşmak* “ayakkabı” (XIII.TTS I: 448), Marzub. 35b-9 *başmaq* “ayakkabı” (KORKMAZ 1973: 312), Saat. 104b/1 *başmaq(ğ)* “ayakkabı” (BURAN 2000: 175), Gunya. 7a.2 *başmaq* “ayakkabı” (AKKUŞ 1995: 454).

Modern Oğuz: Trk. *başmak* “ayakkabı, paşmak” (TS I: 240b), And. *başmak (I)* [*başmağh, başmağh*] “1. ayakkabı, 2. takunya, 3. terlik” (DS II: 564a), Az. *başmaq* 1. (köhn.) üzüörtülü, daban täräfi vä pāncānin yarısı ayıg, nallı kişi ve gadın ayaggabısı. 2. (xüs.) müxtälif maşın vä mexanizmlärdä: dayag, gälüb, goruyucu vä s. väzifäsini gören cürbəcür hissälärin adı (ADİL 224b), Trkm. *başmak* “potin” (TTS: 52b), Gag. *başmak* “ayakkabı, çizme” (GTS: 30b).

Modern Kıpçak: Kırg.- fakat fiil biçimi *başmakta*- ayakkabının alt kısmını tamir etmek, kunduraya yeni yüz yapmak (YUDAHİN 1998: 96b), Nog. *başmak* “başmak, obuv” (NRS: 74b), KBlk. *başmak* “başmak, başmaki” (KBRS: 125b), Kaz. *başmaq* “terlik” (KazTS: 83a), Tat. *bâşmâk I* “başmak, tuflıya” (TatRS: 64a), Kum. *başmaq* “başmak (vostoçnaya ubuv’ na nizkih kablukah bez zadnikov)” (KuRS: 68a), Kkp. *başmak* “ayak kiyim” (RKkS: 40a), Bşk. *bâşmâk* “başmak” (BRS: 87a).

Uygur-Karluk: Özb. *bâşmâk/bâşmâk* “başmak” (RUS, 38a), Yuyg. *başmaq* “terlik, yazlık, ayakkabı” (YUTS: 32b).

Sibirya: Alt. *başmak* “başmak” (ORS: 28b).

Çuvaş: *puşmak* “ayakkabı” (ÇAD: 176a).

66. **başmaklan-** [403] (BAŞ·MAQLANDIY) “papuç giymek” Oğuz lehçesi.

< *başmak+lan-* “papuç giymek” dönüşlü fiil. Tek örnek (EDPT: 383a), *başmaqlan-* “put on shoes” (CTD II: 99), *başmaklandı* “başmaklandı” (DLTt II: 274).

Dīvān’da *başmaqlan-* fiili *är başmaqlandı* (’AR BAŞ·MAQLANDIY) “adam ayakkabı giydi” örnek cümlesinde geçmektedir. “papuç giymek” anlamıyla başka yerde tanıklanamayan sözcük, Kırgız Türkçesinde *başmakta-* ayakkabının alt kısmını tamir etmek, kunduraya yeni yüz yapmak (YUDAHİN 1998: 96b) biçiminde vardır.

67. **baştar** [229] (BAŞTAR) “tırpan (Ar. *mincal*)” Argu lehçesi

baştar “Scythe” (CTD I: 342), *baştar* “orak” (DLTt I: 455).

< *baştar* “tırpan”. Kökeni bilinmiyor, tek örnek. Clauson’a göre muhtemelen alıntı bir sözcük (EDPT: 378a).

Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

68. **bayāt** [520] (BAYA’T) “Ulu Tanrı’nın adı, Allah (Ar. *Allāh ta’ālā*)” Argu lehçesi.

bayāt “God” (CTD II: 236), *Bayat* “Ulu Tanrının adı” (DLTt III: 171).

< **bayāt* “Tanrı” (EDPT: 385a), *bajat* “Gott” (VEWT: 56b), *bayāt* “Gott” (TMEN II: 819), *bajat I* “bog” (DTS: 644b), *bayat₁* “Bog’; Gott” (RWb IV: 1468).

Türkçede en eski yazılı belgelerden itibaren kullanılan *tāngri*’yle eş anlamlı olarak Karahanlı Türkçesinden itibaren *bayāt* da kullanılır olmuştur. Kâşgarlı Mahmud’un Argucaya ait bir sözcük saydığı *bayāt*, bugün yalnızca Anadolu ağzlarında anlam değişimiyle yaşamaktadır. And. *bayat (II)* “devletli”, *bayat (III)* “tahtacı” (DS II: 578a).

Karahanlı T: KB *bayat* “kadim Tanrı” (ARAT 1979: 66-67), AtebH 246 *bayat* “Tanrı” (ARAT 1951: VIII), Tefsir 22b,5 *bayat* “Tanrı” (BOROVKOV 2002: 73), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 37 *bayat* (*bäyär* olarak yanlış yazılmış) “Uygur ve Türkestan lisanında Allah, İlah demekmiş” (CAFEROĞLU 1931: 17), **Çağatay T:** Senglah 128r/3 *bayat* (CLAUSON 1960: 45), Ş.Süleyman *bayat* “bayat, geceden kalmış, eski, bir boy adı vs.” (88), *bayat* “seigneur” (PdC: 180), **EAT-Osm:** *Bayat* “Allah’ın Kadîm sıfatı karşılığı” (XIII.TTS I: 465).

69. **baynaq** [522] (BAYNAQ) “dışkı, gübre (Ar. *farṭ*)” Oğuz lehçesi.

baynaq “Dung” (CTD II: 240), *baynak* “pislik, gübre” (DLTt III: 175).

<**bañak* “dung” (EDPT: 350b), ayrıca bkz. *bajnak* “soderjimoe kişok” (DTS: 644b), <**bAñak* “dung” (EDAL I: 339).

Dīvān’da Oğuzca *baynaq* dışında, *mayak* [518] “hayvan dışkısı, özellikle deve dışkısı” olarak da bulunmaktadır. Bundan *baynaq*’ın Oğuz lehçesine ait bir sözcük değil, söz başı /b-/ ile Oğuz lehçesine ait bir kullanım olduğunu anlamaktayız. Bugün yalnızca Güney doğu (Uygur-Karluk) lehçelerinde “koyun ve deve döküntüleri, hayvan gübresi” anlamıyla yaşayan *mayak* için Oğuzcanın değil Eski Türkçenin bir uzantısıdır denebilir. Kâşgarlı’da *baynaq/mayak* dışında “köpek dışkısı (*ja’r al-kalb*)” anlamında *mäjäk* (*it mäjäki*) [197] örneğini de bulmaktayız.

Uyg. VIII: Bud. *ud mayaki* “cow-dung” U I 29, 6; Civ. *mayak* “dung” H I, H II’de birçok yerde güvercin, inek, deve ve kurtla ilgili olarak geçmektedir. (EDPT: 350b), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. *mayak* “hayvan pisliği” (TOPARLI 2000: 128).

Uygur-Karluk: Özb. *mâyak I* “podkladiş (yaytso ili predmet v forme yaytso, podkladivaemy v gnezdo, çtobi kuritsa tam neslas)”, *mâyak II* “yaytso” (URS: 267a), Yuyg. *mayak* “gübre, hayvan tersliği” (YUTS: 262b).

Sibirya: Tuv. *mijaq*, Tof. *mijaq* (EDAL I: 339).

70. **bayık** [517] (BAYIQ:) “doğru (Ar. *şādīk*)” Oğuz lehçesi.

bayiq “True” (CTD II: 234), *bayık* “doğru” (DLTt II: 1).

< *bayık* “doğru”. Kökeni bilinmiyor. Bkz. *bayık* (EDPT: 385b), *bajık* “pravdiviy” (DTS: 644b).

Dīvān’da *bayık* sōz “doğru söz” olarak geçen Oğuzca sözcüğün dışında yakın anlamda *baya* [31] “şimdi, doğruca, gerçekten” sözcüğü de bulunmaktadır: *baya oğ kâldim* “tam da şimdi geldim (*kabla hādīhi s-sā’a*)”. *bayık*, bugün sadece Anadolu ağızlarında ve Halaççada yaşamaktadır.

Harezmi T: *bayık* “nastoyaşçiy, istinniy, podlinniy, verniy, istinno, podlinno, verno” (FAZILOV I: 179), **Altınordu-Kıpçak:** İdH 11 *bayık üşbu* “bayık- te’kit edatı= muhakkak ki işte şu” (İZBUDAK 1989: 7), **EAT-Osm:** *bayık* “açık, aşikar, muhakkak, gerçek, şüphesiz” (XIII.TTS I: 465), Lokmani 3368 *bayık* “şüphesiz, kesinlikle” (ERSOYLU 2001: 775).

Modern Oğuz: And. *bayık* (III) “doğru, gerçek, şüphesiz” (DS II: 579b).

Halaç: *bayaq* “einige Augenblicke, Minuten oder Studen vorher” (WbCh: 87b).

71. **bayram** [243] (bay-ram:) “şenlik, bayram (Ar. *yawm al-īd*)” Oğuz lehçesi.

bayram “a day of joy and pleasure” (CTD I: 359), *beyrem* “sevinç ve eğlence günü” (DLTt I: 484).

<**bAj-ra-m/k*, *bAj-ga* “1 feast, 2 horse race, 3 a prize in horse race” (EDAL I: 321), Clauson’un İranî bir köke (EDPT: 308a) dayandırdığı sözcük için, Eren kökeninin karışık olduğunu (TDES: 45a), Doerfer ise Kâşgarlı’ya dayanarak sözcüğün Türklüğünün kesin olduğunu belirtmiştir *bairām* “Festtag, Feiertag” (TMEN II: 823), *bayram* (RWb IV: 1425).

Kâşgarlı sözcüğün kökenini bilmediğini, Farslarda da duyduğunu, ancak Türklerin *bağram* (BAĞ·RAM·) demesine karşılık Oğuzların *bayram* demesinden

dolayı, yani *d̡*-y çeviriminin olması nedeniyle Türkçe olabileceğini kaydetmiştir. *Dīvān*'da genel söz varlığında “sevinç ve eğlence günü” anlamıyla da bulunmaktadır.

Harezmi T: *bađram* “radostnyj, voshitel'nyj” (FAZILOV I: 177), **Çağatay T:** *Senglah 128r/7 bayram* (CLAUSON 1960: 45), *Ş.Süleyman bayram* “bayram, ‘ıyd” (91), **Altınordu-Kıpçak:** CC 72,20 *bajram* =*qurban bajram aj* “Opfermonat, mit ‘nouember’ identifiziert” (GRØNBECH 1942: 203), *İrşadM 231b/6 bayram* “bayram” (TOPARLI 1992: 508), BM I *bajram* “święto, dzień swięteczny” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 11), **EAT-Osm:** Marzub. 52a-7 *bayram* “bayram” (KORKMAZ 1973: 312), *İbnikesir. 59b/8 bayram* “şenlik, sevinç vesilesi, bayram” (YELTEN 1998: 449), *Gunya 52a, 54a/12 bayram* “bir dinde mübarek sayılan gün, bayram” (AKKUŞ 1995: 456), *EATkuran 88a/1=005/114 bayram* “bayram” (KARABACAK 1995: 72), *Lokmani 3597 bayram* “bayram, (mec.) sevinç” (ERSOYLU 2001: 775).

Modern Oğuz: Trk. *bayram* “(is.) 1. milli ve dini bakımdan önemli olan ve kutlanan gün veya günler. 2. (mec.) sevinç, neşe. 3. özel olarak kutlanan gün” (TS I: 250a), Az. *bayram* 1. hār hansı bir tarixi vā s. hadisä şäräfinä keçirilän şadlıg küni, täntänä. 2. şadlıg, şänlik, xoşbäxtlik, säadät mä’nasında. 3. kütlävi oyunlar, äyläncälär vā s. keçirilän gün (ADİL 185b), Trkm. *bayram* “bayram” (TTS: 54b), Gag. *bayram* “1. ziyafet, bayram sofrası, 2. bayram” (GTS: 31-32).

Modern Kıpçak: Kırg. *mayram* 1. bayram, 2. bayram eden, şen (YUDAHİN 1998: 559a), Nog. *bayram* “1. bayram, 2. prazdnik, prazdnestvo, torjestvo” (NRS: 66b), KBlk. *bayram* “prazdnik, prazdnestvo, torjestvo” (KBRs: 114a), Kar.(k) *bayram* “prazdnik; święto” (KRPS: 99a), Kaz. *meyram* “bayram” (KazTS: 375b), Tat. *beyrem* “prazdnik, prazdnestvo, torjestvo” (TatRS: 89b), Kkp. *bayram* “prazdnik” (KkRS: 79b), Kum. *bayram* “prazdnik, torjestvo, prazdniçnyj” (KuRS: 60a), Bşk. *bâyram* “1. prazdnik, 2. prazdniçnyj” (BRS: 70b).

Uygur-Karluk: Özb. *bâyram* “prazdnik, prazdniçnyj” (URS: 51a), Yuyg. *bayram* “bayram” (YUTS: 33b).

Sibirya: Alt. *bayram* “prazdnik” (ORS: 25b), Hak. *payram* “prazdnik” (HRS: 141a), şor. *bajram*, oyr. *bajram* (EDAL I: 322).

72. **be** [535] (BY) “kısırak (Ar. *ramaka*)” **Türkçe**, Oğuz lehçesinde değil.

be “Mare” (CTD II: 257), *bi* “kısırak” (DLTt III: 206).

<**bē* “kısırak” (EDPT: 291b), *bī* (Türk) “kısırak” (TEKİN 1995: 105), *pā₂* [Alt., Tel., Leb.], *biä*, *biyä* “kobıla; die Stute” (RWb IV: 1212), *be* “Stute” (HAUENSCHILD 2003: 60), **bEje* “mare” (EDAL I: 336).

Kâşgarlı Oğuzların *kısırak*’ı, diğer Türklerin ise *be*’yi kullandıklarını belirtmektedir. Oğuz söz varlığına ait *kısırak*, ilk olarak XI. yüzyılda tanıklanırken, *be* VIII. yüzyıldan itibaren Eski Türkçenin söz varlığında yaygın olarak bulunmaktadır. Buna karşılık Dīvān’daki kullanım sıklığına bakıldığında *kısırak*, daha yaygınken, *be* sözcüğü, madde başı dışında yalnızca *be yelnādi* “kısırakın memesi doldu” [580] örneğinde geçmektedir.

Orhon T. VIII: *a:k bé:si: kulu:nla:mi:ş* “his white mare had foaled” IrkB 5 (EDPT: 291b), **Karahanlı T:** Tefsir 31,36 *bi* “kısırak” (BOROVKOV 2002: 79), **Çağatay T:** Senglah 150r/29 *biy/bī*, *beye* (CLAUSON 1960: 48), Ş.Süleyman *biye/biyye* “kısırak, mâdiyan” (94), *biye* “jument” (PdC: 192), **Altınordu-Kıpçak:** CC 120,12 *bej* “Stute” (GRØNBECH 1942: 54), Tercüm. 13a/2 *be* “süt emen kısırak” (TOPARLI 2000: 93).

Modern Oğuz: And. *biye (III)* “üç yaşını geçmiş kısırak (Sibiryaya ve Türkistan Türkleri)” (DS II: 713a), *baytal* “(zool.) kısırak” (TTS: 54b).

Modern Kıpçak: Kırg. *bee* kısırak (doğurmuş olan) (YUDAHİN 1998: 104a), Nog. *biye* “kobıla/ kobiliy” (NRS: 79b), KBlk. *biye* “kobilitsa” (KBRs: 140b), Kar.(k) *biyä* “1. kobıla; kobyła, klacz, 2. samka; samica” (KRPS: 116b), Kaz. *biye* “kısırak” (KazTS: 89a), Tat. *biya* “kobıla, kobilitsa, kobiliy” (TatRS: 75a), Kkp. *biye* “kobilitsa” (KkRS: 104a), Bşk. *bëyä* “1. kobıla, 2. kobiliy” (BRS: 88a).

Uygur-Karluk: Özb. *biya* “kobıla” (URS: 77a), Yuyg. *biye/baytal* “kısırak, doğurmamış kısırak” (YUTS: 45b), Suy. *pi/piye* “kobıla” (YJU: 91b).

Sibiryaya: Tuv. *be I* “kobıla” (TuvRS: 96b), *be/kızırak* “mare” (TuvED), Tel. *pē* “kısırak” (TelAS: 84), Hak. *pii* “kobıla, kobilitsa” (HRS: 149b).

Yakut: *biä* (EDAL I: 336).

73. **bäkmäs** [231] (BAKMĀS) “pekmez (Ar. *rubb*)” **Oğuz** lehçesi.

bäkmäs “Syrup” CTD I: 344), *bekmes* “Pekmez” (DLTt I: 459).

<(?)*bäkmäs*. Clauson *bäk*’ten türetilmiş ve zamanla yabancı sözcüklerle bozulmuş bir yapı olarak açıklarken (EDPT: 327b), Eren, Türkçenin kök ve ekleriyle açıklamanın mümkün olmadığını ve Farsça bir alıntı olduğunu belirtir (TDES: 328a). ayrıca bkz. *bakmās* “eine Art Most” Farsça da dâhil, Türkçeden birçok dile geçmiştir (TMEN II: 756). Kâşgarlı Mahmud’un Oğuzca kaydı düştüğü *bäkmäs*, bugün sadece modern Oğuz lehçelerinde yaşamaktadır.

Çağatay T: Senglah 126v/3 *bekmez* (CLAUSON 1960: 45), Ş.Süleyman *bekmez* “koyuldukları sıra, dūşâb” (75), **Altınordu-Kıpçak:** KK 70b/7 *bekmās* “pekmez” (TOPARLI 1999: 103), DM 7a/2 *bekmes* “pekmez” (TOPARLI 2003: 75), TZ 15b-9 *pekmez* “pekmez” (ATALAY 1945: 229), Tercüm. 16b/12 *bekmeş* (Tkm.) “pekmez” (TOPARLI 2000: 93), BM I *bäkmäs*, *bäkmäz* “syrop” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 12), **EAT-Osm:** *bekmez* “pekmez” (XIII.TTS I: 485), EATkuran 189b/3=016/067 *bekmez* “pekmez” (KARABACAK 1995).

Modern Oğuz: Trk. *pekmez* “genellikle üzüm, dut gibi meyvelerin kaynatılarak koyulaştırılmış suyu” (TS II: 1785b), And. *bekmez* [*behmez*, *bepez*, *betmez*] “pekmez” (DS II: 604a), Az. *bäkmäz* “bä’zi şirin meyvälärin suyundan çäkilen şirä; doşab” (ADİL 243a).

74. **bäklän-** [385] (BAKLANDY) “pekişmek, sağlamlaşmak (Ar. *istaḥkama*); eve kapanmak; saklanmak” **Oğuz** lehçesi.

<**bäk+lä-n-* dönüşlü fiil (EDPT: 327a). *bäklän-* “make firm” (CTD II: 81), *beklendi* “berkişti, sağlamlaştı” (DLTt II: 239).

Kâşgarlı *bäklän-* fiilinin hem geçişli hem de geçişsiz olduğunu belirtmiş ve şu kullanımları örnek olarak vermiştir: *bäkländi nāñ* “nesne sertleşti, sağlamlaştı

(istaḥkama)”, *är äwinde bäkländi* “adam kendini evine kapattı (taḥaṣṣana) [ya da evine kapatıldı (*ḥubisa*)] ”, *bäkländi nāḡ* “nesne saklandı, korumaya alındı (*ḥufıza*)”.

Uyg. VIII: Civ. *tı[n b]eklenme[kig]* “shortness of breath” H I 12 (EDPT: 327a), **Karahanlı T:** KB 2050 *beklen-* “kilitlemek, kapatmak” (ARAT 1979: 73), **Harezmi T:** ME 173-6 *beklen-* “korunmak” (YÜCE 1993: 100), **EAT-Osm:** *beklen-* “pekleşmek, sertleşmek” (XIII.TTS I: 484).

Modern Oğuz: And. *beğin-* (III) “iyice yerleşmek” (DS II: 602b), Trkm. *beklen-* “1. kilitlenmek, 2. kapatılmak, kapanmak, 3. bent yapılmak, duvar çekilmek” (TTS: 57b).

Modern Kıpçak: Kırg. *beğin-* gizlenmek, saklanmak; *bekit-* 1. saklamak, kilitlemek, 2. tahkim etmek, pekitmek, 3. tasdik etmek (YUDAHİN 1998: 105a), KBlk. *beklen-* “1. zastrevat’, 2. zabivat’sya” (KBRS: 131b), Kar.(h) *bäkläñ-* “zapirat’sya; zamykaç siğ” (KRPS: 149a), Kkp. *beklen-* “zapirat’sya, bit’ zapertım” (KkRS: 98b), Kum. *beklen-* “1. bit’ zakrıtım, zapertım, zakrıvat’sya, zatvoryat’sya, 2. zakreplyat’sya” (KuRS: 69b).

Uygur-Karluk: Özb. *bekläñ-* “strad i vozvr ot ‘beklämäğ’ ” (URS: 63a).

Sibirya: Alt. *bekten-* “1. ukreplyat’sya, 2. utverjdat’sya, 3. zakrıvat’sya” (ORS: 29b).

75. **bäkläş-** [368] “anlaşma yapmak (Ar. *‘āhada*); birlikte kapatmak (Ar. *taşfīk*); beklemek (Ar. *ḥifz*)” **Oğuz** lehçesi.

<*bäk+lä-ş- işteş fiil (EDPT: 327a). *bäkläş-* “make an agreement” (CTD II: 64), *bekleşdi* “muahade yaptı, ahitleşti” (DLT II: 203).

Kâşgarlı *bäkläş-* fiiliyle ilgili şu kullanımları örnek vermiştir: *ol mänig birlä bäkläşdi* “o benimle bir anlaşma yaptı (*‘āhada*)”, *ol maḡa kapuğ bäkläşdi* “o, bana kapıyı kapatmakta yardım etti (*taşfīk*)”, *ol maḡa at bäkläşdi* “o bana at beklemekte [göz kulak olmakta] (*ḥifz*) yardım etti ”

Karahanlı T: KB 3741 *bekle-* “kilitlemek, bağlamak, muhafaza etmek” (ARAT 1979: 72).

Modern Oğuz: Trk. *pekleş-* “1. sertleşmek, katılaşmak. 2. (mec.) Güçlenmek, sağlamlaşmak” (TS II: 1785a), *bekleş-* “birlikte veya karşılıklı beklemek” (TS I: 257b), And. *berkleş-* [*bekiş-, bekeş-, beki-, berkil-, berki-, berkiş-*] “1. pekişmek, sertleşmek, katılaşmak, sıkışmak, 2. berkimek” (DS II: 602b), Trkm. *bekleş-* “bekle-’den işteş çatılı fiil” (TTS: 57b).

Modern Kıpçak: KBlk. *bekleş-* “draka” (KBRS: 131b), Kum. *bekleş-* “1. ukreplyat’sya, uproçivat’sya, 2. zakreplyat’sya” (KuRS: 69b).

Sibirya: Alt. *bekteş-* “1. sovmetno ukreplyat’, 2. sovmetno skreplyat’, utverjdat’, 3. sovmetno zakrivat’ ” (ORS: 29b).

76. **bäklät-** [434] “hapsettirmek, göz kulak oldurmak (Ar. *habs, hifz*)” **Oğuz** lehçesi.

<*bäk+lä-t- ettirgen fiil (EDPT: 327a). *bäklät-* (CTD II: 134), *bekletti* “bağlattı, hapsettirdi, gözettirdi” (DLTt II: 341).

Kâşgarlı *bäklät-* fiiliyle ilgili şu kullanımları örnek vermiştir: *bēg oğrını bāklätti* “bey hırsızın bağlanmasını ve hapsedilmesini emretti”, *mān at bāklättim* “ben ata göz kulak olunmasını emrettim”. krş. *bärklät-* [628]. Sadece Anadolu’da yaşamaktadır.

77. **bäl kıł-** [501] (BıYL QIL:DIY) “birine dilediğinden fazla yemek vermek” **Çiğil** lehçesi.

bäl kıł- (CTD II: 216), *bel kıldı* (DLTt III: 133).

<*bäl + kıł- (EDPT: 330a), bkz. *bäl* (VEWT: 69a), *bälı* [Osm., Tar., Kom., Krm.] “die Taille” (RWb IV: 1606), *bel* “Taille” (TMEN II: 834), *bel kıł-* “nasışçat’” (DTS: 644b).

Clauson 'bel'i Çiğilce olarak vermiş. Ancak burada *bēl kıl-* deyiminin Çiğilce olduğu açıktır. Tarihî ve modern lehçelerde *bēl*, bulunurken, deyim biçimiyle başka yerde tanıklanamamıştır.

78. *bän* [26] (BAN) "ben" **Suvar, Oğuz ve Kıpçak** lehçeleri.

<*be-n "1. I, 2. we" (EDAL I: 341), *bän* (EDPT: 346a), bkz. *bän* (TMEN N47=1992), *män* [ET., Uyg., Çağ., Tar., Alt., Tel., Leb., Şor., Küer.] "ya; ich" (RWb IV: 2085). *bän* (CTD I: 84), *ben* (DLTt I: 31).

Kâşgarlı Oğuzların diğer Türklerin söz başı /m-/ sesini /b-/ yaptıklarını belirtmiştir. Birinci teklik kişi zamiri de /b-/ iledir. krş. *män* (diğer Türkler).

Orhon T. VIII: *ben* (*beni*, *beniñ*, *baña*) şekilleri genelde var T, IX.27; *men* (*meniñ*) şekli ise sadece I ve II'de; ayrıca *men* IrkB'de; *maña*: Toyok Ivv. 3; Man. *mén* Chuas. 135-6; **Uyg. VIII:** *ben* Şu. (birçok kez) ve *men* Şu. (birkez); IX *men* Suci. (üç kez); Man., Bud., Civ. çoğunlukla *men*, *mén*, *méni*, *meniñ*, *maña* ve bir kez *méndide* U IV 48, 86; **E.Kırg. IX:** *ben*, *baña*: Mal. (EDPT: 346a), **Karahanlı T:** KB *men* "ben" (ARAT 1979: 309-313), *min* (315-6), AtebH 266 *men* "ben" (ARAT 1951: XLII), Rylands *men* "ben" (ATA 2004: 517), TİEM 2v/1=002=002 *män* "teklik 1.şahıs zamiri/ teklik 1. şahıs eki" (KÖK 2004: 493-6), Tefsir 8b/7 *män* "ben (1. teklik şahıs eki)" (BOROVKOV 2002: 188), **Harezmi T:** ME 24-6, 104-8 *mən* "ben (1. teklik şahıs)" (YÜCE 1993: 156), Kısas 3r7, 3v8 *men* "ben" (ATA 1997 II: 423), HKuran *men* "ben (1. teklik şahıs zamiri)" (SAĞOL 1995: 105), NF 2-7 *men* "ben" (ATA 1998: 282), **Çağatay T:** Senglah 127r/22 *ben*, 321r/28 *mén* (CLAUSON 1960: 45, 75), Ş.Süleyman *min* "ben, şahıs zamiri" (281), **Altınordu-Kıpçak:** CC 66,2 *men* "ich. ego" (GRØNBECH 1942: 163), DM 3b/8, 19a/9 *men* "ben (1. teklik şahıs zamiri)" (TOPARLI 2003: 98), GT 11/5 *men* "ben (şahıs zamiri)" (KARAMANLIOĞLU 1989: 322), İrşadM 2a/2 *men* "ben (1. teklik şahıs zamiri)" (TOPARLI 1992: 565), Kİ 36,88 *bän* (Trkm), *män* "ben" (CAFEROĞLU 1931: 58), KK 17a/7 *men* "ben" (TOPARLI 1999: 118), Mğuzat 25v:4 *män* "pron. I" (ÖZTOPÇU 1989: 109), Tercüm. 54a/4 *men* "ben" (TOPARLI 2000: 128), TZ 39b-11 *men* "ben, birinci şahıs zamiri" (ATALAY 1945: 217), AOYarlık *ben/men* "ben" (ÖZYETGİN 1996: 205b, 225a), **EAT-Osm:** *ben* *baña* "kendi kendime", *ben* *beni* "kendi kendimi", *bencileyin* "benim gibi" (XIII.TTS

I: 502), *menüm* “benim” (XIII.TTS IV: 2804), EATkuran 4b/3=002/030 *ben* “teklik 1. şahıs zamiri, ben” (KARABACAK 1995: 75), Danişmend *ben* 3b/7 “ben (teklik 1. şahıs zamiri)” (DEMİR III: 138).

Modern Oğuz: Trk. *ben* (III) “1. teklik birinci kişiyi gösteren zamir. 2. psikol. kişiyi öbür varlıklardan ayıran bilinç. 3. fel. Bir kimsenin kişiliğini oluşturan temel öge, ego” (TS I: 265a), Az. *män* “danışan adamı bildirän şaxs ävazliyinin täki” (ADİL 292b), Trkm. *men* “ben” (454a), Gag. *ben* “ben” (GTS: 33a).

Modern Kıpçak: Kırg. *men I ben* (YUDAHİN 1998: 562a), Nog. *men* “ya” (NRS: 221a), KBlk. *men* “ya” (KBRs: 465a), Kar.(t) *m'en'*, (hk) *män* “ya; ja” (KRPS: 406, 415a), Kaz. *men I* “ben” (KazTS: 377a), Tat. *min* “ya” (TatRS: 372a), Kkp. *men* “ya” (KkRS: 456a), Kum. *men* “ya” (KuRS: 228a), Bşk. *min* “ya” (BRS: 385b).

Uygur-Karluk: Özb. *men* “ya” (URS: 259a), Yuyg. *män* “ben” (YUTS: 266a), Suy. *men* “ya” (YJU: 76a).

Sibirya: Tuv. *men* “ya” (TuvRS: 292b), Alt. *men* “ya” (ORS: 109b), Tel. *men* “ben” (TelAS: 72), Hak. *min* “ya” (HRS: 107a).

Yakut: *min* “ya” (YRS: 239a).

Çuvaş: *epë* “ben” (ÇAD: 121b).

Halaç: *män* “ich” (WbCh: 161a).

79. **bänäk** [194] (BANK) “tane, tohum (Ar. *ħabba*)” **Argu** lehçesi.

bänäk “Seed of grain” (CTD I: 295), *benek* “tane, habbe” (DLTt I: 386).

<Far. *bänäk* (EDPT: 350b), *benäk* “zernişko” (DTS: 645a), *bänäk* [Osm.] “pyatno; der Fieck” (RWb IV: 1588).

Kâşgarlı, *bänäk*’in Türk lehçelerinde iki kullanımından bahsetmektedir. Argu lehçesinde “tane, tohum” karşılığında, diğer Türk lehçelerinde ise “para (Ar. *fals*)” karşılığında geçmektedir.

(EDPT: 350b), **Çağatay T:** Senglah 127r/26 *benek* (CLAUSON 1960: 45), Ş.Süleyman *benek* “haşiş” (85), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 36 *bänäk* “siyah nokta, benek” (CAFEROĞLU 1931: 17), TZ 26b-11 *benġk* “esrar denen keyif verici şey” (ATALAY 1945: 150), **EAT-Osm:** Muradi 62b-12 *benek* “ben gibi, leke, pul, benek” (ARGUNŞAH 1999: 292).

Modern Oğuz: Trk. *benek* “ 1. herhangi bir şey üzerindeki ufak leke, nokta, puan. 2. astr. Güneş lekeleri yöresinde görülen, parlak taneciklerden ve parlak damarlardan oluşmuş bölüm, fekül” (TS I: 266a), And. *benek* (III) “üzüm salkımında olgunlaşan ilk tane” (DS II: 627b), Az. *bänäk* (köhn.) 1. üzdä ya bädänin başga yerindä nögtä şäklindä kiçik xal, nişan. 2. it adı (ADİL 248b), Trkm. *menek* “benek, leke” (TTS: 454a), Gag. *benek* (GTS: 33a).

Modern Kıpçak: Kar.(k) *bänäk* “pyatno, pyatnişko, toçka; plama, plamka, kropka” (KRPS: 151a).

Uygur-Karluk: Suy. *menek/menik* “(para anlamında) den’gi” (YJU: 76b).

80. **bärçäm** [242-3] (BAR·CAM·) “savaş sırasında savaşçıların ayırt edilmesini sağlayan, ipekten ya da dağ sığırı kuyruğundan yapılan bir tür simge” **Oğuz** lehçesi.

bärçäm “A badge in the form of a piece of silk or the tail of a wild ox” (CTD I: 359), *beçkem* “Alâmet, belge; savaş günlerinde yiğitlerin belge olmak üzere takındıkları ipek parçası, ya da dağ sığırı kuyruğu” (DLTt I: 483).

<*bäçkäm* (?*päçkäm*) İranî bir alıntı (EDPT: 295a). Ayrıca bkz. *perçem* “saç tutamı” < Far. *parçam* (TDES: 329b).

Oğuzların Farslara yakınlığı nedeniyle Farsçadan birçok sözcük aldıkları Kâşgarlı tarafından belirtilmişti. Alıntı bir sözcük olan *bäçkäm*, bugün sadece Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızlarında *perçem* biçimiyle yaşamaktadır.

Karahanlı T: Tefsir 66b,18 *barçın* “ipek kumaş” (BOROVKOV 2002: 70), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 30 *barçın* “ipekli kumaş” (CAFEROĞLU 1931: 15), **EAT-Osm:** *perçem* (MENINSKI I: 757).

Modern Oğuz: Trk. *perçem* “ Far. *perçem* esk. 1. başlarını traş edenlerin tepede bıraktıklarısaç tutamı. 2. yele. 3. kâkul” (TS II: 1789b), And. *perçem* (I) “1. asmaların ince ve çabuk kırılabilen kökleri, 2. Mısır püskülü”, *perçem* (II) “içine dövülmüş ceviz konulup büküldükten sonra yağda kızartılan yufkaya şerbet dökerek yapılan bir çeşit tatlı”, *perçem* (III) “sığır derisinin kafa tarafı” (DS IX: 3428a), Gag. *perçan* “perçem, kakül” (GTS:).

Modern Kıpçak: Kar.(k) *pärçäm* “çyolka, çub, klok bolos; grzywka, czub, kosmyk włosów” (KRPS: 450b).

81. **bäyüt-** [416] “büyütmek” **Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur** lehçeleri.

bädütti (CTD II: 114), *bedhütti* (DLTt II: 300).

<*bädü-t- ettirgen fiil (EDPT: 300b). Ayrıca bkz. *bädü-* “hoch werden, sich vergrößern” (VEWT: 67b), *bädü-t-* (geçişli fiil) (OTWF: 765), *bädük, böyük* “groß” (TMEN: N55=2000), **bEdü-k* “1. big, 2. high” (EDAL I: 334).

Kâşgarlı Yağma, Tuhsı, Oğuz şehirlerindeki ve Uygurların *bädüt-* fiilindeki dal’ı zel zannederek ye harfine çevirdiklerini belirtmiştir. Benzer durum ile alakalı olarak bkz. *qayıt-*, *qayut-*, *qıyıt-* maddeleri. Clauson, sözcüğün sadece Tuva ve Türkiye Türkçesinde yaşadığını belirtir, ancak Karayim, Kumuk gibi bazı Kıpçak lehçelerinde de tanıklanmaktadır.

Uyg. VIII: Civ. *kiçig atıñ beğüt(t)üñ* “you have increased your small reputation” TT I 8 (EDPT: 300b), **Karahanlı T:** KB 152, 356, vd. *beğüt-* “büyütmek” (ARAT 1979: 69).

Modern Oğuz: Trk. *büyüt-* (-i) “1. büyük duruma getirmek, genişletmek. 2. yetiştirmek, bakmak. 3. (mec.) Abartmak, mübalağa etmek” (TS I: 372b), Az.

büyüt- 1. büyük elâmək, irilâşdirmäk. 2. boya-başa çatdırmag, tärbiyäländirmäk, yetiştirmäk (ADİL I 314b), Gag. *büült*- “büyütmek, yetiştirmek” (GTS).

Modern Kıpçak: Kar.(k) *büyüt*- “rastit’, uveliçivat’, vozveliçivat’; hodować, zwiększać, powiększać, rozslawiać” (KRPS: 144b), Kum. *biyit*- “1. zastavit’ plyasat’, tantsevat’, 2. prouçit’, dat’ vzbuçku” (KuRS: 74a).

Sibirya: Tuv.- fakat *bıdı*- (EDPT: 300b).

Halaç: *bi⁵di⁵t*- “vergrößern, großziehen, erziehen” (WbCh: 91a).

82. *bısta* [474] (BİSTA’) “tüccarları evinde konuk olarak ağırlayan kimseye verilen ad. Tüccar onun evine yerleşir ve o da tüccarın mallarını satar, koyunlarını güder ve evde kaldığı sürece tüccarı ağırlar. Tüccar evden ayrılırken *bısta* koyunların yirmide birini alır (Ar. *muğif*)” **Tuhsı, Yağma, Çiğil** lehçeleri.

bısta “a person who acts as host to merchants” (CTD II: 185), *bıste* “tecimeni evinde konuklıyanın ismidir” (DLTt III: 71).

<(?) *bısta*. Kökeni bilinmemektedir. Clauson, İranî bir alıntı olma ihtimali üzerinde durmuştur. tek örnek. (EDPT: 372a). Ayrıca bkz. *bıstä* “xozyain postoyalogo dvora” (DTS: 645a).

Tarihî ve modern Türk dili alanında buradaki anlamıyla tanıklanamamıştır. Krş. İbnikesir 100b/2 *bısta* “yol” (YELTEN 1998: 453).

83. *bışık* [190] (BAŞIQ) “pişmiş (Ar. *matbūh*)” **Yağma** lehçesi.

bışiy “cooked” (CTD I: 290), *pışık* “pişmiş” (DLTt I: 379).

<**bış-ıg* (EDPT: 378b), *bış-ıg* “olgun, yetişkin, pişmiş” [-(x)g ergative formations] (OTWF: 183), *pyš-yk, pyš-yg* “gar” (VEWT: 76b), *bışıy* “varenyı” (DTS: 645a), *pijik* [Alt., Tel., Leb., Şor., KznT.] “reif” (RWb IV: 1323).

Dīvān'da birçok yerde *bışığ* olarak geçen sözcük için Yağmaların *bışik* dediği ifade ediliyor. Bundan *bışik*'in Yağma lehçesine ait bir sözcük değil, Yağma lehçesine ait bir kullanım olduğunu anlıyoruz (Bkz. 3.5.03.2. /-ğ-, -ğ/ > /-k-, -k/).

Orhon T. VIII: Man. *çının bışığın ermek* “to live in truthfulness and maturity” M III 17, 12-13; **Uyg. VIII:** Bud. *bışığ e:rese:r se:niğ* TT VIII A.19; Civ. *bışığ siğir* “ginger” H I 4, *köni bışığ tapınzun* “serve faithfully when he reaches maturity” Usp. 98, 8; *yig etler teğsilip bışığ boldı* “raw meats have changed and become fully cooked” TT I 192 (EDPT: 378b), **Karahanlı T:** KB 168, 330, 2850, 3842, 5831 *bışığ* “pişmiş, olgun” (ARAT 1979: 77), **Harezmi T:** ME 85-2, 85-3 *bışığ* “olgun, tecrübeli” (YÜCE 1993: 102), **Çağatay T:** Senglah 147r/20 *bışığ/bışik* (CLAUSON 1960: 48), Ş.Süleyman *pişük/pişik* “matbuğ, hazır ta'am, pişmiş” (97), **Altınordu-Kıpçak:** GT 180/8 *bişi* “pişmiş” (KARAMANLIOĞLU 1989: 225), İrşadM 123b/4 *bişi kerpiç* “kiremit” (TOPARLI 1992, 510), Tercüm. 16b/5 *bişmiş et* “pişmiş et” (TOPARLI 2000: 95), CC 74,22 *bişi* “reif, maturus”, 74,25 “Gokocht, cotus” (GRØNBECH 1942: 60), **EAT-Osm:** *bişi/pişi* “yağda kızartılmış çörek” (XIII.TTS I: 611).

Modern Oğuz: Trk. *bişi* “ (hlk.) Çörek, tatlı bir ekmek türü” (TS I: 313b), *pişi* “ (hlk.) Mayalı hamurdan yapılan, yağda kızartılarak pişirilen bir tür yiyecek” (TS II: 1807a), And. *bişik* “pişik” (DS II: 706a), Az. *bişi* “yağlı şirin xämirdän bişirilän nazikgoğal növü” (ADİL 292b), Aza. *bişi yağ, yumurta, süd və şakar qarışdırılmış xämirdän bişirilän çöräk* (ADL I 55b).

Modern Kıpçak: kb-, Kkp. *pisik* “1. speliy, zrelıy, 2. opıtnıy” (KkRS: 532a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *pişik* “olgun, ergin, yetişkin” (YUTS: 324a).

Sibirya: Tuv. *bişilgan* “pişik” (TuvTS, 13a).

84. **bi** [535] (BIY) “zehirli bir örümcek adı (Ar. *taṭāt*)” **Oğuz** lehçesi.

bi “poisonous spider” (CTD II: 257), *bi* “böy denen örümcek” (DLTt III: 206).

<bōg “a poisonous spider” (EDPT: 323b), bī (Oğuz), bō “örümcek” (TEKİN 1995: 105, 183), bōy “Eine Spinne, die heftig beißt” (HAUENSCHILD 2003: 70), *bōg, *bōg-en, *bōg-ček “1 insect, 2 phalanx, tarantula, 3 gad-fly, 4 wolf” (EDAL I: 358).

Dīvān’da “zehirli bir örümcek türü” için üç değişik sesletim bulunmaktadır. BUVY· bōy [505], bōg [500] ve BIY *bi* biçiminde. Oğuzların söyleyişi *bi* biçimindedir, diğer biçimleri için lehçe kaydı bulunmamaktadır.

Çağatay T: Senglah 150r/29 *biy* (bī?), 127r/29 *bew* (CLAUSON 1960: 48), bī “sorte de reptile” (PdC: 180), **Altınordu-Kıpçak:** CC 130,25r *böv* “Spinne, aranea” (GRØNBECH 1942: 66), Tercüm. 12b/1 *böy* “akrep” (TOPARLI 2000: 96), Kİ 37 *böy* “akrep” (CAFEROĞLU 1931: 22), BM I *böji* “scorpion” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 14), TZ 25a-13 *böy* “böy, örümcek” (ATALAY 1945: 156), **EAT-Osm:** *bö/böy* “zehirli örümcek” (XIII.TTS I: 662).

Modern Oğuz: Trk. *bög* “zool. Eklem bacaklılardan, soluk sarı renkli, zehirli bir örümcek türü” (TS I: 343b), And. *bö* [*boy, böcü, böç, böge, bögevi, böğuse, böğü, böve, böy, böyü, böyüsü, büü, büve, büvü, büye, bübü*] “1. korkunç böcek, korkunç yaratık, 2. iri ve zehirli örümcek” (DS II: 753b), Az. *böyä* “hörümçeyeoşar zähärli cücü” (ADİL 312a), Aza. *biyä* “äqräb” (ADL I 56a), *büyä* “äqräb” (ADL I 67b), Trkm. *biy II* “(zool.) tarantul (örümceği)” (TTS: 75b), *möy* “(zool.) zehirli bir böcek, zehirli örümcek” (TTS: 464a).

Modern Kıpçak: Kırg. *böy/böyü tarantul* (zool. *Lycosa tarantula*), zehirli bir örümcek (YUDAHİN 1998: 140ab), Nog. *biy II* “1. pauk, 2. pçelinaya matka” *kara biy* “falanga” (NRS: 80a), Kar.(k) *biy II* “pauk; pajak” (KRPS: 115b), Kaz. *büyi* (Hauenschild 2003, 71), Tat. *böyë* “(zool.) falanga, tarantul” (TatRS: 92b), Kkp. *miy II* “(zool.) falanga” (KkRS: 458b), Kum. *miya I* “pauk” (KuRS: 230b), Bşk. *böyö* “tarantul” (BRS: 111a).

Uygur-Karluk: Özb. *biy III* “(zool) tarantul” (URS: 71a).

Çuvaş: *po^wvan* (EDAL I: 358).

85. *bildüz-* [368] “bildirmek (Ar. *a'lama*)” Oğuz lehçesi.

<bil- fiilinden ettirgen fiil (EDPT: 335a). *bildüz-* “to inform” (CTD II: 63), *bildüzdi* “bildirdi” (DLTt II: 202).

Dīvān'da *biltür-* [354-5] ve *bildüz-* biçimlerinde iki sesletimi verilmiş ve -düz ekiyle kullanımın Oğuzlara ait olduğu fakat Oğuzcadaki bu durumun kurallara uygun olmadığı belirtilmiştir. Kâşgarlının kural dışı saydığı bu yapı, diğer Türkler tarafından kullanılmamaktadır. *ol maña iş bildüzdi* “o bana iş bildirdi, öğretti (a'lama)”. Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca saydığı *bildüz-* yapısına, eski Uygur metinlerinde de rastlanmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ve modern lehçelerde -Dır ettirgen yapı kullanılmıştır.

Uyg. VIII: Bud. *biltizmedin tuyuzmadın* “without letting it be known or noticed” TT VI 335 (EDPT: 335a), **Karahanlı T:** KB 398, 3413 *bildür-* “bildirmek” (ARAT 1979: 81), Rylands *bild(ü)r-* “bildirmek, tanıtmak” (ATA 2004: 271), AtebH *bildür-* “bildirmek” (ARAT 1951: IX), **Harezmi T:** NF 185-15 *bildür-* “bildirmek, belli etmek, göstermek, öğretmek, tanıtmak” (ATA 1998: 64), **Çağatay T:** *bilgür-* “être connu, se reconaitre” (PdC: 190), **Altınordu-Kıpçak:** AOYarlık *bildür-* “bildirmek” (ÖZYETGİN 1996: 206b), CC 142,20 *bildir-* “mitteilen” (GRØNBECH 1942: 58), DM *bildir-/bildür-* “bildirmek” (TOPARLI 2003: 76), TZ *bildir-* “bildirmek” (ATALAY 1945: 152), **EAT-Osm:** *bildür-* (MENINSKI I: 874).

Modern Oğuz: Trk.- fakat *bildir-* “1. herhangi bir şeyi haber vermek. 2. herhangi bir konuda bilgi vermek. 3. anlatmak, ifade etmek” (TS I: 292a), Az. *bildir-* 1. mälum etmäk, xäbär vermäk, e'lan etmäk, xäbärdar etmäk. 2. anlatmag, açib söylämäk, başa salmag, hiss etdirmäk (ADİL I 269a), Trkm. *bildir-* “1. bildirmek, haber vermek, 2. göstermek, belirtmek, 3. belirlemek, belli olmak, aşikar olmak” (TTS: 67b), Gag. *bildir-* “bildirmek” (GTS: 35b).

Modern Kıpçak: Kırg. *bildir-* bildirmek, haber vermek (YUDAHİN 1998: 120a), Nog. *bildir-* “soobşat', izveşat', uvedomlyat', dovodit' do svedeniya, davat' znat', stavit' v izvestnost', obyalyat', 2. uçit' ” (NRS: 80b), KBlk. *bildir-* “1. soobşat' çto komu, osvedomlyat' kogo, 2. vıkazıvat', vırajat', 3. davat' çuvstvovat'” (KBRS: 142a), Kar.(h) *bildir-* “dat' znat', izvestit'; zawiadomic,

poinformować” (KRPS: 117a), Kkp. *bildir*- “dat’ znat’, soobşçit’, uvedomit’, izvestit’” (KkRS: 107b), Kum. *bildir*- “1. soobşçat’, izveşçat’, uvedomlyat’, 2. delit’sya s kem-l, 3. zayavlyat’, vırajat’, 4. uçit’ çemu-l” (KuRS: 74b), Bşk. *bëldër*- “1. dat’ znat’, izveşçat’, 2. izveşçenie, 3. znamenovanie” (BRS: 88a).

Uygur-Karluk: Özb. *bildir*- “(ot bilmâķ) 1. soobşçat’, izveşçat’, 2. otkrivat’ svoı sekretı, taynı, 3. zayavlyat’, 4. govorit’, oznaçat’, 5. uçat’” (URS: 71b).

Sibirya: Tuv. *bildir*- “1. soobşçat’, zayavlyat’, 2. podavat’ jalobu, 3. stanovit’sya yasnım, 4. uluçşat’sya” (TuvRS: 103a), Alt. *bildir*- “1. zastavit’ znat’, dat’ znat’, izvestit’, uvedomit’, 2. sdelat’ otkritie” (ORS: 31a), Hak. *pildir*- “1. dat’ znat’, soobşçit’, 2. vnuşit’” (HRS: 151b).

Yakut: *billär*- “pobud.ot bil-, 2. davat’ znat’, soobşçat’” (YRS: 70a).

Çuvaş: *pe^{wl}*- (EDAL I: 338).

Halaç: *biltür*- “bekanntmachen” (WbCh: 92b).

86. **bistäk (I)** [239] (BİSTK) “taranmış ve eğilmeye hazırlanmış pamuk sümeği (Ar. *kaṭ’a kuṭn mandūf mu’add li-l gazl*)” **Çiğil** lehçesi.

bistäk “Cotton that is carded and ready to be spun” (CTD I: 355), *pistik* “eğrilmek üzere hazırlanmış, atılmış pamuk sümeği” (DLTt I: 476).

<(?) *bistäk* tek örnek, muhtemelen alıntı (EDPT: 372a), *bistik I* “xlopkovoe volokno dlya priyaji” (DTS: 645a).

Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

87. **bistäk (II)** [239] (BSTK) “fıtıl (Ar. *fatıla*)” **Argu** lehçesi.

bistäk “Wick” (CTD I: 355), *pistik* “fıtıl” (DLTt I: 476).

< *bistāk* kökeni bilinmiyor, muhtemelen alıntı, tek örnek (EDPT: 372a), *bistik II* “fitil” (DTS: 645a).

88. *bitig* [193] (BTİK) “Muska (Ar. ‘*ūda*)” Oğuz lehçesi.

bitig “Amulet” (CTD I: 294), *bitik* “Muska” (DLTt I: 384).

<*biti-g* “yazılı şeylerin genel adı”. Türkçede “yazıt, kitap, mektup, belge vb.” anlamlarda kullanılmıştır (EDPT: 303a). Ayrıca bkz. *bitik* “Staatsschreiben” < *bitig* (TMEN II: 717), *biti*₁ [Çağ., Kom.], *biti*₂ [Çağ.], *bitik*₂ [Çağ., Osm., Krm., Kar.] “pismo; die Schrift” (RWb IV: 1775), *bitig* “amulet” (DTS: 645a), *bitik* (ESTYa II: 155).

Dīvān’da *bitig* [193 ve birçok yerde] “yazı, kitap” temel anlamıyla, Oğuz lehçesinde “muska” yan anlamıyla bulunmaktadır. Ayrıca *ē bitigi* “üzerine askerî birliklerin adları ve levazım bilgilerinin yazıldığı tomarın adı (ṭūmār)” ve *biti* “semavî kitaplardan her biri (*al-kitāb min al-kutup al-munzala min as-samā*)” biçimlerinde özel kullanım alanlarına da sahiptir.

Orhon T. VIII: *bitig* “inscription” ve birçok kez *bitig taş* “memorial stone” I, II, IX.28, Ongin; *bu ırk bitig* “this book of omens” IrkB, Postscript; Tun. III a. 2-4; **Uyg. VIII:** *bitig* “inscription” Şu., Man. *nom bitig* “a (Manichaeen) scripture” M I 25, 10; Bud. *nom bitig* “a (Buddhist) scripture” TT IV 14, 68 ve *bitig* TT VI, VII; Civ. *bitig* “document, contract” Usp.; *kisim Şılaŋka bitig koğtım* “I have made (this) will in favour of my wife Şılaŋ” 78, 4 (EDPT: 303a), **Karahanlı T:** KB *bitig* “mektup” (ARAT 1979: 94), Rylands *bitig* “1. (kutsal) kitap, Kur’an-ı Kerim, 2. Levh-i Mahfuz, 3. kitap hükmü, 4. yazı, 5. ferman, buyruk” (ATA 2004: 280), **Harezmi T:** ME 7-3, 71-8 *bitig* “kitap, mektup” (YÜCE 1993: 104), NF 32-4 *bitig* “mektup, ferman” (ATA 1998: 71), *bitig* “pis’mo, poslaniye, soçineniye, kniga” (FAZİLOV I: 251), **Çağatay T:** Senglah 143v/19 *bitik* (CLAUSON 1960: 47), Ş.Süleyman *bitik* “yazı, mektup, name” (89), **Altınordu-Kıpçak:** DM 10b/4 *bitik* “kitap, mektup” (TOPARLI 2003: 77), KK 64b/3-6 *bitig* “mektup” (TOPARLI 1999: 104), CC 124,6 *bitik* “Buch”, 80,5 “Lagerverzeichnis, cartularis” (GRØNBECH 1942: 61), Kİ 28 *bitik* “kitap, yazı, mektup” (CAFEROĞLU 1931: 19), TZ 31a-3 *bitik* “1. yazı, kitap, 2. kefin, 3. mihir” (ATALAY 1945: 153), İrşadM 90b/7 *betig* “kitap” (TOPARLI 1992,

508), Tercüm. 24b/7 *bitik* “kitap” (TOPARLI 2000: 95), AOYarlık *bitig* “mektup” (ÖZYETGİN 1996: 207a), **EAT-Osm:** *biti/bitik* “1. mektup, yazılmış şey, 2. defter-i a’mâl, 3. senet, belge” (XIII.TTS I: 617-619), Mecmua. 56-7 *biti* “muska” (CANPOLAT 1995: 279).

Modern Oğuz: And. *biti* [*bitgi, bitik*] “1. defter, 2. mektup, 3. kitap, 4. forma, kitap parçası, 5. muska, 6. vesika, vekaletname, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezkere” (DS II: 710a), Az. *bitik* (köhn.) mäktub, kağız (ADİL 287b).

Modern Kıpçak: Kar.(thk) *bitik* “1. pis’mo, pisanie, poslanie; pismo, list, 2. tekst, rukopis’, svitok; tekst, rëkopis, 3. kniga; ksiązka” (KRPS: 123b), Tat. *böti* “(trh.) amulet, talisman” (TatRS: 94b), Kum. *bitik* “amulet, talisman” (KuRS: 78b), Bşk. *bëtëü* “amulet, talisman” (BRS: 96a).

Uygur-Karluk: Özb. *bitik I* “1. nadpis’, pis’mena, 2. pis’mo” (URS: 76a), Yuyg. *bitik* “(trh.) mektup, kitap” (YUTS: 45b), Suy. *pıtıg/pıtık* “kniga, pis’mo, gramota” (YJU: 96b).

Sibirya: Tuv. *bicik* “1 pismennost’, tsirkulyar, pis’mennoe ukazanie, 3. pis’mo, poslanie, zapiska” (TuvRS: 102a), Tel. *piçik* “1. yazı, 2. kitap, 3. mektup” (TelAS: 86), Hak. *miçik, piçik* “gramota, pis’mo” (HRS: 108b).

89. *bitrik* [239] (BİTRK) “fıstık (Ar. *fustuğ*)” **Argu** lehçesi.

<(Far.) *bitrik* (EDPT: 307b), *bitrik I* “fıstaşka” (DTS: 645a). *bitrik* “Pistachio” (CTD I: 355), *bitrik* “fıstık” (DLTt I: 476).

Dīvān’da *bitrik* “kadın cinsel organı, klitoris” anlamıyla da bulunmaktadır.

Altınordu-Kıpçak: CC 106,19 *pistaq* (Yun.) “Pistazie, festechum” (GRONBECH: 187).

Modern Oğuz: Trk.- fakat *pisse* “(bot.) fıstık” (TTS: 531a).

Modern Kıpçak: Kkp. *piste* “fıstaşka” (KkRS: 532b).

Uygur-Karluk: Özb. *pistä* “1. (bot) fistaşka, 2. semeçki” (URS: 327b).

Halaç: *pistä* “Pistazie” (WbCh: 171b).

90. **boğun** [201] (BUDUN·) “uyruk, halk tabakası (Ar. *ar-ra‘īya wa-‘awāmm an-nās*)” **Çiğil** lehçesi.

boğun “Subjects, commoners” (CTD I: 304), *budhun* “Ahâli, halk, avam” (DLTt I: 398).

<bod+(u)n çoğul, topluluk ismi (EDPT: 306a), *bod* “kabile” +(A)n ile topluluk ismi yapılmıştır (OTWF: 92), *bodun* “Volk, Untertanen eines Fürsten” (VEWT: 78a), *bod>boy*, *bod+n* çoğul eki (TMEN II: 812), *bōdun* “halk” (TEKİN 1995: 107), *bodun* “narod, poddannie” (DTS: 645a), *budun/pudun* (RWb IV: 1861), *boğun* “people, nation” (DANKOFF 1972: 25-27), **bod* “1 body, stature, 2 self, 3 kin, tribe, 4 counter for persons, 5 length” (EDAL I: 365), *boy*, *bodun* (ESTYa II: 178), *bodun* <*bo-l- “olmak, vücûda gelmek, yaratılmak” (TEKİN 2001₂: 199-209).

Orhon yazıtlarında da çok defa geçen sözcük Dīvān’da “tebaa, halk, avam (*ar-ra‘īya wa-‘awāmm an-nās*)” [201]; “kavim, ulus (*kawm*)” [519]; “kavimler, uluslar (*aḳwām*)”; “insan (*nās*)”; “kabile (*ḳabīla*)” gibi çok çeşitli anlamlarda olarak, topluluk bölümlerini ifade etmektedir. Farklı kullanımındaki örnekler için bkz. DANKOFF 1972: 25-27. Yazımı, Dīvān’ın birçok yerinde farklılıklar arz etmektedir: *bodun* (4 defa), *boğun* (2 defa), *bodūn* (2 defa), *bođūn* (5 defa), *bōdun* (3 defa), *bōđun* (2 defa) şekillerinde yazımları mevcuttur. Çiğil lehçesinde söz içinde *ḳ* ile kaydedilen sözcüğün; *d>y* değişimiyle *boyun* [519] olarak söyleyen lehçelerin de olduğu belirtilir. Ayrıca Oğuzların aynı anlamda *bōy* kullanımı da bulunmaktadır. Eski Türkçe döneminde yaygın olarak kullanılan *bodun*, daha sonraki metinlerde görülmemiştir. Türkiye Türkçesinde Cumhuriyet dönemi Dil sadeleştirme çalışmalarında kullanılmaya başlanan bir yeni sözcüktür. Bkz. Trk. *budun* “1. aralarında töre, dil ve kültür ortaklığı bulunan, boy ve soy bakımından da birbirine bağlı insan topluluğu, kavim. 2. esk. Ulus, millet” (TS I: 349b). Kazak Türkçesindeki “bağımlı, bağlı” anlamındaki *bodan* (KazTS: 90a)’ın Eski Türkçe *bodun*’un devamı olup olmadığı bilinmemektedir.

Orhon T. VIII: *boğunim* “my people”, *Türkü boğun* “the Türkü people”; *Tavğaç boğun* “the Chinese people” I S 4, 5 vd., *Soğdak boğun* “the Sogdian people” I E 39, *toku:z oğuz boğun kentü: boğunim erti:* “the Tokkuz Oğuz people were my own (subject) people” I N 4; *kara: boğun* “the common people” I E 8-9, II E 8; Man. *türk boğun* TT II 6, 10; *uluğ kiçig kamağ boğun* “all the people great and small” 8, 65; *begke kara boğunka* 8, 69, Yen. *kara: boğun* Mal. 32; **Uyg. VIII:** *boğun şu, kentü: boğunim* E 2; *türkü boğun* N 8, *kara: égil boğuniğ* “the common, ordinary people” E 2; Bud. *uluş boğun* “the people of the country” PP 3, 6; 30, 8; 62, 3; *boğun tılıña korkup* “fearing what the people would say” 11, 1-2; *kamağ kara boğun* TT X 170; *yéti tümen yéti miñ boğunlar* “77.000 people” TT VI 302; *kent tegreki boğunuğ bokunuğ* “the people in the neighbourhood of the town” TT X 51-2; Civ. *él boğun* Usp. 14, 6; 17, 2; **E.Kırg. IX:** *altı: bağ boğun* “the people of the Six Clans” Mal. 1,2; 5,2 (EDPT: 306a), **Karahanlı T:** KB *budun* “halk, ulus, kavim” (ARAT 1979: 112-113), AtebH 421, 257, 400, 123 *buğun* “halk” (ARAT 1951: XIIIa), TIEM 79v/4=005/002 *boğun* “kavim, halk” (KÖK 2004: 325), Tefsir 12, 4 *buğun* “halk, insanlar” (BOROVKOV 2002: 87), Rylands *bod(u)n* “1. kavim, nesil, halk, ahali, toplum, insanlar, 2. ehl, 3. aile, varis olan kişiler, kavim” (ATA 2004: 286), **Harezmi T:** Kısas 29r8, 29v2 *boğun* “kavim, boy” (ATA 1997 II: 121), ME 3-5, 19-1 *boğun* “halk, kavim” (YÜCE 1993: 105).

91. **bōk** [499] (BUVQ) “dışkı (Ar. *ğā’it*)” Oğuz lehçesi.

bōq “Excrement” (CTD II: 214), *bok* “bok” (DLTt III: 129).

<*bōk* “gren mould, excrement dung” (EDPT: 311a), *boq* “navoz” (DTS: 645a), *boq* “Schmutz” (TMEN II: 800), *boq₁* (RWb IV: 1645).

Dīvān’da, Oğuz kullanımı dışında *bōk* [499] “uzun süre beklemekten ya da rutubetten dolayı bozulan ekmeğin üzerindeki yeşil renk, küf” anlamı da bulunmaktadır. Krş. 92 *bōkla-*.

Uyg. VIII: Civ. *buyansız kişi bok bakır birle tüz ol* “a man without merit is no more use than copper slag” TT VII 42,2 (EDPT: 311a), **Çağatay T:** Senglah 137r/6 *bokurdak* (CLAUSON 1960: 47), *boğurdak* “parois osseuses du gosier; épi qui vient

de paraitre” (PdC: 172), **Altınordu-Kıpçak:** CC 120,9 *boq* “Mist” (GRØNBECH 1942: 65), Kİ 34 *boq* “bugünkü manasında” (CAFEROĞLU 1931: 20), TZ 25a-6 *bok* “bok” (ATALAY 1945: 154), Tercüm. 23a/3 *boq* “bok” (TOPARLI 2000: 95), **EAT-Osm:** *bok /poh* (MENINSKI I: 910, 933, 946).

Modern Oğuz: Trk. *bok* “1. dışkı. 2. s. (kaba konuşmada) hor görülen, tiksiniilen. 3. (kaba) güç durum” (TS I: 324a), And. *bok böcü, bok böcüğü, bok vızvızı* “hayvan pisliklerine üşüşen sert ve kara kabuklu böcekler” (DS II: 732b), *boklağı* [*boklangeç, bokluk, boksak, boksalak, boksalık*] “1. hela, 2. hayvan pisliği taşımaya yarayan kap”, *bokluk* “işkembe” (DS II: 733a), *poğ* “pislik” (DS IX: 3467a), Gag. *bok* “bok” (GTS: 38a).

Modern Kıpçak: Kırg. *bok* (avm.) gait (YUDAHİN 1998: 125a), Nog. *bok* “kal, ekskrementı, navoz, pomyot” (NRS: 84a), KBlk. *boq* “1. der’mo, kal, pomyot, 2. sor, 3. navoz, navozniy” (KBRS: 155a), Kar.(h) *bok, (k) boq* “kal; kał” (KRPS: 128a), Kaz. *boq* “1. bok, dışkı, 2. gübre, tezek” (KazTS: 91a), Kkp. *boq* “navoz, otbrosı” (KkRS: 112b), Kum. *poq* “kal, pomyot” (KuRS: 262a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *poq* “bok, gübre, necaset” (YUTS: 325a).

Sibirya: Tuv. *bok* “cor, musor” (TuvRS: 108b), Alt. *bok* “kal” (ORS: 33a).

92. **boqla-** [572] (BUQ-LA’DIY) “pislemek (Ar. *rātāt*)” **Oğuz** lehçesi.

boqladi “The animal defecated” (CTD II: 300), *bokladı* “pisledi” (DLTt III: 292).

<**bōq+la-* (EDPT: 315a), *boqla-* “isprajnyat’sya” (DTS: 645a), *boqla-* (RWb IV: 1267).

Kâşgarlı Mahmud’un Oğuzca kaydıyla verdiği *boqla-* fiili, *yılkı bokladı* “hayvan pisledi” örneğinde bulunmaktadır. Tarihî metinlerde rastlamadığımız *boqla-*, modern lehçelerde dağınık olarak tanıklanmaktadır.

Modern Oğuz: Trk. *bokla-* (-i) “kötü bir duruma gelmek, pislenmek” (TS I: 324b), Gag. *bokla-* “pislik atmak, çirkeflik etmek” (GTS: 38a).

Modern Kıpçak: Kırg. *bokto-* sövmek, küfretmek (YUDAHİN 1998: 126a), KBlk. *bokla-* “1. mutit’, zagryaznyat’, 2. putat’ çto, zaputivat’ kogo-çto, 3. oblivat’ gryaz’yu, poroçit’” (KBRS: 155b), Kaz. *bokta-* “küfretmek, sövmek” (KazTS: 91a), Kkp. *bokla-* “rugat’, branit’ rugat’sya, branit’sya” (KkRS: 112b).

Sibirya: Tuv. *bokta-* “1. sobirat’ pojitki, 2. oçişçat’ myakinu ot zerna, 3. grabit’ ” (TuvRS: 108b), Hak. *poğla-* “to go mouldy” (bkz. EDPT).

93. **borsuk** [625] (BUR-SUQ) “porsuk (Ar. *waral*)” Oğuz lehçesi.

borsuq “A small animal resembling the monitor lizard” (CTD II: 364), *porsuk* “Porsuk” (DLTt III: 417).

<**borsuk*, **borsmuk* “badger” Moğol, Japon ve Kore dillerinde de aynı kökten hayvan ismi olması köken olarak alıntı olmadığına delil sayılabilir (EDAL I: 374), <(?)*borsmuḡ* etimolojisi tartışmalı ve karışık bir sözcüktür. Bazı bilimsel yayınlarda **bor* “gri, kül rengi” köküne (Bang KSz 17:136), *borsu-* “pis kokmak” köküne (Rona Tas: Bevezetés 25) dayandırılmış, çok çeşitli etimolojileri yapılmıştır (TDES: 337a). Clauson, sözcük yapısı itibariyle Türkçeye benzemediğini ve Toharcadan alıntı olabileceğini ifade etmiştir (EDPT: 369a), Türkçeden Farsçaya da geçmiştir: *borsūq* “Dachs” (TMEN II: 733), (HAUENSCHILD 2003: 63), Erdal, sözcüğün asıl şeklinin muhtemelen *bors+AmUk* olduğunu belirtmektedir (OTWF: 101), *borsuḡ/porsuḡ*, *borsıḡ/barsıḡ* “barsuk’- der Dachs” (RWb IV: 1833).

Dīvān’da, Türklerin *borsmuḡ* kullanımına karşın, Oğuzların söz içindeki /-m-/’yi atarak *borsuḡ* biçiminde söyledikleri kaydedilmiştir. Bazı seslik değişmelerle hemen hemen bütün modern lehçelerde yaşamaktadır.

Çağatay T: Senglah 132v/22 *porsuk* (CLAUSON 1960: 46), Ş.Süleyman *borsuḡ* “derisi siyahlı ve beyazlı bir nev’i hayvan ki ondan kürk yapılır” (79), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 29 *borsuq* “porsuk” (CAFEROĞLU 1931: 21), BM I *borsuq* “borsuk, blaireau” (ZAJAÇZKOWSKI 1958: 54), **EAT-Osm:** Gunya 103a/5 *borsuk* “porsuk, tilki büyüklüğünde vahşi bir hayvan” (AKKUŞ 1995: 475).

Modern Oğuz: Trk. *porsuk* (I) “ zool. Sansargillerden, su kıyılarında kazdıkları deliklerde yaşayan, ot ve etle beslenen, pis kokulu, memeli bir hayvan (Meles)” (TS II: 1817b), Az. *porsug* (zool.) dälä fäsîlâsindän çänâsi iti, bädâni yöndämsiz, uzun gaba yunlu, xâzli yırtıcı heyvan (ADİL IV 514a), Trkm. *torsuk* “(zool.) porsuk” (TTS: 633a).

Modern Kıpçak: Kırg. *borso-l-doj* “young badger” (EDAL I: 374), *porsuk* (Rad.) küf (YUDAHİN 1998: 623b), Nog. *borsık* “(zool) barsuk, barsuçiy” (NRS: 85a), KBlk. *borsuq* “barsuk, barsuçiy” (KBRs: 160a), Kaz. *borsık* “Porsuk” (KazTS: 92b), Tat. *bursık* “barsuk” (TatRS: 85a), Kkp. *porsık* “1. barsuk, 2. malen’kiy tolstiy rebyonok, karapuz” (KkRS: 535b), Kum. *porsuk* (EDAL I: 374), Bşk. *burhık* “1. barsuk, 2. barsukoviy” (BRS: 120b).

Uygur-Karluk: Özb. *borsık* “barsuk” (URS: 97b), Yuyg. *borsuq* “(zool.) porsuk” (YUTS: 48b).

Sibirya: Tuv. *morzuk* “barsuk” (TuvRS: 299b), Tel. *porsık* “(zool.) porsuk” (TelAS: 89), Hak. *porsih* “barsuk” (HRS: 158a).

Yakut: *barsuk* “(zool) barsuk, barsuçiy” (YRS: 64a).

Çuvaş: *purăş, puriş* “porsuk” (ÇTTS: 167a).

94. **boşu-** [561] (BUŠUVMA’Q) “boşamak (Ar. *ṭallağa*)” **Argu** lehçesi.

boşu- “to divorce” (CTD II: 287), *boşudı* “boşadı” (DLTt III: 266).

<*boş+u-* “boş bırakmak, serbest bırakmak” (OTWF: 477-8), *boşu-* (EDPT: 377b), *boşu-* “davat’ razvod” (DTS: 645a).

Dīvān’da “1. ishal olmak, 2. gevşemek, 3. boşalmak, boş kalmak, 4. bırakmak” anlamlarıyla geçen *boşu-* fiili Argular tarafından “(eş için) boşamak” anlamında bulunmaktadır: *är urāğutın boşudı* “adam karısını boşadı”. Ayrıca *boşut-* ve *boşun-* fiillerinde de Arguların kullanımı aynı anlamdadır. bkz. *boşut-* ve *boşun-* maddeleri. Dīvān’da *boşu-* fiili “at” için kullanıldığında geçişsizdir: *at boşudı* “at, bağından boşandı”. Buradaki *boşu-* <*boş* isim köküne dayanmaktadır. *hān*

yalāvaçığ boşūdı ve *ār urāğutın boşūdı* cümlelerinde ise hem geçişli hem de geçişsiz olduğu belirtilmiştir. Eski Uygurcada ise *boşu-* fiili sadece geçişlidir. Erdal’a göre Orta Türkçedeki ve modern lehçelerdeki *boşa-*’nın “boş” isim köküyle ilgisi şüphelidir. **Orhon T. VIII:** Man. *bés tejrig boşuğalı* “in order to liberate the five gods” Chuas. 9; *yazukumuznu... boşuğalı kolmadımız erser* “if we have not prayed (God) to release (us from) our sins” 287-9, **Uyg. VIII:** Bud. *yazukumuznu boşuyu yarlıkazunlar* “may they deign to release (us from) our sins” TT IV 12, 36; *tsuyumda yazukumda boşuyu bérzün* Kuan. 200 (EDPT: 377b), **Karahanlı T:** KB 2302 *boşa-* “bırakmak, terketmek, ayrılmak” (ARAT 1979: 104), **TİEM** 28r/5=002/230 *boşa-* “boşamak, nikahı sona erdirmek” (KÖK 2004: 334), Rylands *boşa-* “boşamak, nikahı bozmak” (ATA 2004: 292), **Harezmi T:** HKuran *boşa-* “boşamak” (SAĞOL 1995: 32), NF 180-14 *boşa-* “bırakmak, serbest bırakmak, sıkıştırmamak, boşamak, nikah bağını bozmak” (ATA 1998: 83), *boşa-* “osvobojdát’, otpuskát’, osvobojdát’sya, razvodit’sya” (FAZİLOV I: 267), **Çağatay T:** Senglah 135r/2 *boşa-* (CLAUSON 1960: 46), Ş.Süleyman *boşa-* “tahliye ve halî olmak, boş ve işsiz olmak, ayrılmak ve cüda olmak” (81), **Altınordu-Kıpçak:** GT 158/7 *boşa-* “boşamak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 230), Kİ 32 *boşa-* “karısını ayırdı, serbest bıraktı” (CAFEROĞLU 1931: 21), TZ 23b-11 *boşa-* “boşamak” (ATALAY 1945: 155), BM II *boşa-* “dać rozwod, rozwiesć” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 48), **EAT-Osm:** Gunya 77a.2 *boşa-* “boşamak, ayrılmak, nikah akdini fesh etmek” (AKKUŞ 1995: 476), İbnikesir 76a/16 *boşa-* “eşini bırakmak, eşinden ayrılmak, boşamak” (YELTEN 1998: 454).

Modern Oğuz: Trk. *boşa-* (-i) “1. kanunlara göre iki eş, aile ilişkisini kesmek. 2. esk. Karısı ile arasındaki nikah bağını bozmak” (TS I: 333a), And. *boşa-* “yapıp bitirmek” (DS II: 743a), Az. *boşa-* “izdivacını läğv etmək, arvadından ayrılmag, äläğäsini käsmäk” (ADİL I 311a), Trkm. *boşa-* “1. boşalmak, 2. serbest olmak, 3. ipi ya da bağı çözülmek, boşanmak” (TTS: 79b).

Modern Kıpçak: Kırg. *bošo-* 1. boşalmak, serbest kalmak, 2. gevşemek (YUDAHİN 1998: 133a), Nog. *bosa-* “1. pustet’, 2. osvobojdát’sya, bit’ svobodnım, 3. oslablyat’sya” (NRS: 85a), KBlk. *boşa-* “okonçanie, zaverşenie” (KBRS: 162a), Kar.(t) *boşa-* “osvobojdát’sya; wyzwalać się” (KRPS: 133a), Kaz. *bosa-* “1. boşalmak, 2. gevşemek, 3. işten ayrılmak, 4. özgür olmak, azat olmak, 5. duygulanmak, hislenmek” (KazTS: 92b), Tat. *buşa-* “1. razgrujat’sya, 2. nahodit’,

3. slabet', 4. razvinçivat'sya" (TatRS: 86b), Kkp. bosa- "1. pustet', 2. osvobodat'sya, 3. oslablyat'sya" (KkRS: 114b), Kum. boşa- "1. pustet', stanovit'sya pustım, 2. oslabevat'" (KuRS: 82a).

Uygur-Karluk: Yuyg. boşu- "1. boşalmak, 2. gevşemek, 3. ayrılmak, çıkmak" (YUTS: 49a).

Halaç: boşā- "leeren" (WbCh: 94b).

95. **boşun-** [338-9] (BUŞUNM'Q) "boşanmak (Ar. *ṭullikat*)" **Argu** lehçesi.

bošan- "to be divorce" (CTD II: 34), *boşandı* "boşandı" (DLTt II: 142).

<*boşu-n-* dönüşlü fiil (EDPT: 383a), *boşu-n-* "to free oneself, to get free, from impediments of the soul" (OTWF: 595) Yakut: *bīhan-* (**bōşun-*) "kurtulmak, boşanmak" (TEKİN 1995: 177), *boşan-* [Osm., Tar., Kom., Kar.] "bit' svobodnim'; sich befreien" (RWb IV: 1689).

Dīvān'da bu fiil *boşu-* biçiminde ikinci hecesi /u/ ile, *kōy boşandı* örneğinde ikinci hecesi /u/ ile yazılmışken, Argu lehçesinde kaydedilen *urāğut boşandı* "kadın boşandı" örneğinde /a/ ile yazılmıştır. Dankoff ve Kelly neşrinde soru işareti (?) ile verilen bu sözcükler için iki ihtimal düşünülebilir. İlki yazımda tutarsızlık ya da yanlışlık yapılması, diğeri ise /a/'lı biçimin Argu lehçesine ait bir kullanım olması. Ancak Orhon ve Uygur Türkçeleri metinlerinde /u/ ile geçtiğinden, burada da *boşun-* okuyuşu kabul edildi. krş. *boşun-* "çözülme (Ar. *wahat*)".

Orhon T. VIII: Man. *tejrigerü bardaçı boşuntaçı* "going to heaven and freeing themselves" Chuas. 225-6, 234-5; *yazukda boşunu ötünürbiz* "we pray to be freed from sin" I 37, 268-9; TT II 8, 46; **Uyg. VIII:** *yağıda: boşuna: boşunladım* "having rid myself of the enemy I lived at ease" Şu. E 7; Man.-A *yazukda boşunmak bolzun* M I 28, 23; Bud. *ökünü boşunu* "repenting and freeing ourselves (from sin)" TT IV 4, 7; Civ. *boşunğuluk* "one must free oneself from it" TT I 20 (EDPT: 383a), **Karahanlı T:** KB 2302 *boşa-* "bırakmak, terketmek, ayrılmak" (ARAT 1979: 104), TIEM 27v/5=002/228 *boşan-* "boşanmak" (KÖK 2004: 334), Rylands *boşa-* "boşamak, nikahı bozmak" (ATA 2004: 292), **Harezmi T:** HKuran *boşan-* "boşanmak" (SAĞOL

1995: 32), ME *boşan-* 158-2 “boşanmak” (YÜCE 1993: 106), **Çağatay T:** Senglah 135r/2 *boşan-* (CLAUSON 1960: 46), Ş.Süleyman *boşan-* “ayrılmak” (81), **Altınordu-Kıpçak:** Mguzat 66r:3 *boşan-* “to get loose” (ÖZTOPÇU 1989: 93), CC 23,2-4 *boşan-* “sich befreien, loskommen, espedire, espediri” (GRØNBECH 1942: 65), Kİ 32 *boşan-* “1. alelumum ayrıldı, 2. karı kocasından ayrıldı” (CAFEROĞLU 1931: 21), TZ 14b-12, 28b-1 *boşan-* “boşanmak” (ATALAY 1945: 155), **EAT-Osm:** *boşan-* “boşalmak, boş kalmak” (XIII.TTS I: 639), Gunya 104b/10 *boşan-* “boşamak, pırtmak, kurtulmak” (AKKUŞ 1995: 476), EATkuran 301b/3=033/37 *boşan-* “boşanmak” (KARABACAK 1995: 109).

Modern Oğuz: Trk. *boşan-* “1. (karı ve koca) mahkeme kararı ile birbirinden ayrılmak. 2. (hayvan) başlığından, koşum takımından veya bağından kurtulmak. 3. birdenbire ve bol bol akmak. 4. (baskı altında gergin duran bir şey) birden ve hızla kurtulmak. 5. (kapalı bir yerde bulunan insanlar) birden dışarı çıkmak. 6. (mec.) Dertlerini yakınmalarını anlatmak. 7. çok ağlamak. 8. (hlk.) Sıyrılmak, kurtulmak” (TS I: 333a), Az. *boşan-* “ärindän ayrılmag” (ADİL I 311a), Trkm. *boşan-* “boşanmak” (TTS: 79b), Gag. *boşan-* “serbest kalmak, kurtulmak, akıp gitmek vb.” (GTS: 39a).

Modern Kıpçak: Kırg. *boşon-* boş kalmak, kurtulmak (YUDAHİN 1998: 133a), Nog. *bosan-* “1. puset’, 2. osvobojdat’sya, 3. oslabevat’, 4. opravlyat’sya” (NRS: 85a), Kar.(tk) *boşan-* “1. puset’; pustoszeć, 2.stanovit’sya svobodnim, nezavisimim; stawać się wolnym, niezależnym, 3. bit’ svobodnim; być wolnym, 4. bit’ proşçyonnim; otrzytać przebaczenie” (KRPS: 133a), Kaz. *bosan-* “1. serbest kalmak, 2. doğum yapmak, doğurmak” (KazTS: 92b), Tat. *buşan-* “1. osvobojdat’sya, osvobodit’sya, 2. oporojnyat’sya” (TatRS: 86b), Kkp. *bosan-* “(talak anlamı yok), ot. bosa-” (KkRS: 115a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *boşan-* “1. ayrılmak, 2. doğurmak” (YUTS: 48b).

Yakut: *bīhan-* “kurtulmak, boşanmak” (TEKİN 1995: 177).

Çuvaş: *puşan-* “boşanmak, tükenmek” (ÇAD: 144a).

Halaç: *boşan-* “leeren” (WbCh: 94b).

96. **boşut-** [418-9] (BUŞAT·M'Q) “boşatmak (Ar. *ṭallaqa*)” **Argu** lehçesi.

boşut-/boşat- “to empty” (CTD II: 117), *boşattı* “boşalttı” (DLTt II: 206).

<*boşu-t- ettirgen fiil (EDPT: 378a), *boşu-t-* (OTWF: 55), *boşu-* “los sein” (VEWT: 82a).

Dīvān’da ikinci bir el tarafında *boşat-* olarak harekelenen fiil Dankoff neşrinde de bu haliyle geçmekte fakat indekste *boşat-* yanında soru işaretiyle *boşut-* biçimi de verilmektedir. Fiil gerek eski Uygurcada gerekse Kutadgu Bilig’de *boşut-* olarak birçok yerde tanıklandığı için Erdal tarafından *boşut-* olarak düzeltilmiştir. Clauson da ihtiyatlı yaklaşarak fiilin aslının *boşut-* olabileceğini kaydetmiştir. Dīvān’da *boşu* [561], *kōy boşundu* “koyunun bağı çözüldü ve serbest bırakıldı” örneğindeki *boşun-* [338] ve *bu ot ol qarın boşutgān* “bu, bağırsakları boşaltan (çalıştıran) bir ottur (ilaçtır)” örneğindeki *boşutgān* [256] söcüklerinden yola çıkarak biz de sözcüğün ötreli kullanımını benimsedik.

Dīvān’da *boşut-*’un Argular tarafından “(eş için) boşamak” anlamında kullanıldığını görüyoruz: *ol urāğut boşutti* “o, kadın boşattı”. Ayrıca Arguların dışındaki Türkler tarafından “1. boşaltmak (Ar. *afrağa*), 2. çözmek (Ar. *awhā*), 3. serbest bırakmak (Ar. *aṭlaqa*)” anlamlarında kullandığını şu örneklerden anlıyoruz: *ol tağār boşutti* “o dağarcığı boşalttı”; *ol tūgūn boşutti* “o, düğümü çözdü”; *ol bulunuğ boşutti* “o tutsağı serbest bıraktı”.

Uyg. VIII: *Civ. bir sıtır bir bakır kümüşni beg boşut(t)u* “the beg has renounced one sıtır and one bakır” Usp. 125, 3-4 (EDPT: 378a), **Karahanlı T:** KB 1059, 6010 *boşut-* “boş bırakmak, serbest bırakmak” (ARAT 1979: 104), **Harezmi T:** NF 181-4 *boşat-* “boşatmak, nikahı sona erdirmek” (ATA 1998: 83), *boşat-* “davat’ razvod” (FAZILOV I: 267), **Çağatay T:** Senglah 135v/1 *boşat-* (CLAUSON 1960: 46), **Altınordu-Kıpçak:** CC 7,10 *boşat-* “freilaasen, auf freien Fuss setzen, alargare” (GRØNBECH 1942: 65), KK 84a/13 *boşat-* “boşaltmak” (TOPARLI 1999: 105), TZ 24a-4 *boşat-* “boşaltmak” (ATALAY 1945: 155), Mguzat 24v:5 *boşat-* “to loosen” (ÖZTOPÇU 1989: 93), **EAT-Osm:** *boşat-* “boşaltmak” (XIII.TTS I: 640), EATkuran25a/8=002/227 *boşat-* “boşanmak, boşamak” (KARABACAK 1995: 109).

Modern Oğuz: Trk. *boşat-* (-den) “boşamak işini yaptırmak” (TS I: 333b), *boşalt-* “1. boş duruma getirmek. 2. dökmek, boca etmek. 3. bir silahta ne kadar mermi varsa hepsini arka arkaya patlatmak. 4. (mec.) Derdini dökmek. 5. kusmak. 6. gevşetmek” (TS I: 332b), Az. *boşat-* “boşamasına sâbâb olmag, boşamağa mâcbur etmâk” (ADİL I 311a), Trkm. *boşat-* “1. boşaltmak, 2. özgürlük vermek, özgür bırakmak, 3. ipini ya da bağıni çözmek, 4. atmak, ateşlemek” (TTS: 79b).

Modern Kıpçak: Kırg. *boşot-* boşaltmak, serbest bırakmak (YUDAHİN 1998: 133a), Nog. *bosat-* “1. osvobojdat’, oporajniyat’, 2. osvobojdat’, ubol’nyat’, 3. oslablyat’, otpuskat’, 4. rihlit’, okuçivat’, 5. osvobojdat’” (NRS: 85b), KBlk. *boşat-* “1. zastavı’ kogo konçit’, 2. osvobojdat’ kogo-çto ot çego; oporajniyat’” (KBRs: 162a), Kar.(tk) *boşat-* “1. oporajniyat’, vilivat’, vıspat’; oprózniac’, 2. prostit’; prezebaczyć” (KRPS: 133b), Kaz. *bosat-* “serbest bırakmak, boşaltmak” (KazTS: 93a), Tat. *buşat-* “1. bıgrujat’, 2. vısvobojdat’, 3. rasslablyat’” (TatRS: 86b), Kkp. *bosat-* “1. osvobodit’, 2. uvolit’” (KkRS: 115a), Kum. *boşat-* “1. osvobojdat’, oporajniyat’, 2. razgrujat’, vıgrujat’” (KuRS: 82a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *boşat-* “boşaltmak” (YUTS: 49a).

Yakut: *boşoloo-* “1. vısvobojdat’, 2. oslablyat’” (YRS: 77a).

Halaç: *boşat-* “leeren, räumen” (WbCh: 94b).

97. *bōy* [505] (BUVY) “kavim, kabile, aşiret (Ar. *raht*, *kaḫīla*, ‘aṣīra)” Oğuz lehçesi.

bōy “Kin, subtribe, clan” (CTD II: 219), *boy* “kavm, kabile, aşiret, hısım” (DLTt III: 141).

<**bōd* (EDPT: 296b), *boj* “plemya, rod” (DTS: 645a), *bod*, *boy* “Körper, Individuum” (TMEN II: 812), *boy*, *bodun* (ESTYa II: 178), **bod* “1 body, stature, 2 self, 3 kin, tribe, 4 counter for persons, 5 lenght” (EDAL I: 365), *boy*, (RWb IV: 1640).

Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz lehçesi olarak gösterdiği *boy*, Dīvān’da *boḍ* olarak da geçmektedir. Bundan sözcüğün aslında Oğuzcaya ait bir söz varlığı değil, *ḍ*-y

değişimine ait bir örnek olduğunu ve Oğuzcanın bu değişimde “y” yönünde bir kullanıma sahip olduğunu bir kez daha görüyoruz. Krş. *boğun*.

Orhon T. VIII: *Türkü şiri(?) boğun yerinte: bođ kalmadı:* “no clan remained in the country of the fortunate(?) Türkü people” T 4; *bođ yeme: boğun yeme: kişi: yeme: idi: yok erteçi: erti:* “there would not have been a clan or a people or (even) an individual” T 60, **Uyg. VIII:** *bođ* Şu. E 10, W 1, E 10, Bud. *körk meñiz öñ bođ üze atkanğulaksuz üçün* “because of their freedom from attachment (to this world) in respect of resceptible qualities form and substance” Suv. 60, 6-8; Civ. *boğka: tegmište* “when he was grown to full stature” Usp. 98, 20 (EDPT: 296b), **Çağatay T:** Senglah 142v/12 *boy* “qāmat” (CLAUSON 1960: 47), *boy* “partie détachée d’une tribu” (PdC: 179), **Altınordu-Kıpçak:** CC 96,29 *boj* “persona” (GRØNBECH 1942: 63), Tercüm. *boy* (TOPARLI 2000: 96), **EAT-Osm:** *boy (II)* “bir aşiretin kollarından her biri” (XIII.TTS I: 644).

Modern Oğuz: Trk. *boy (II)* “ortak bir atadan türediklerine, birbirleriyle kan akrabalığı bulunduğu inanarak evlenmeyen, toplumsal ve ekonomik ilişkilerini anaerkil, ataerkil anlayışı uygulayan geleneksel topluluk, kabile, klan” (TS I: 335a), And. *boy beyi* “1. ağa, ileri gelen, köy büyüğü, 2. aşiret reisi” (DS II: 745a).

Sibirya: -- fakat bkz. (EDPT: 296b).

98. **bōy** [505] (BUVY) “yenilen bir ot adı (Ar. *al- ħulba allatī tu’kalu*)” **Oğuz** lehçesi.

bōy “Fenugreek” (CTD II: 219), *boy* “Yenilen bir ottur” (DLTt III: 141).

<Far. *boy, būy* “odour, fragrance, perfume; scient, spice” (STEINGASS 1930: 208b), *bōy* (TDES: 59a), diğerleri etimolojisi hakkında bişey söylememiştir. Bkz. *bōy* “fenugreek, Trigonella foenum graecum” (EDPT: 384b), *boj* “pajitnik” (DTS: 645a).

boy, *boy otu* “tohumları pastırma çemeninde kullanılan bir yıllık otsu bir bitki, çemenotu” bugün sadece Oğuz lehçelerinden Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında yaşamaktadır.

Çağatay T: Senglah 142v/14 *boy otı* (CLAUSON 1960: 47), Ş.Süleyman *boy otı* “hulbe, yabancı nane vs” (86), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 7,1 *boj* “fenugrec” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 13), **EAT-Osm:** *boy (I)* “tohumu pastırma çemeninin yapılmasında kullanılan bir bitki” (XIII.TTS I: 645).

Modern Oğuz: Trk. *boy otu* bot. “baklagillerden, çiçekleri mavi, sarı veya beyaz renkli, kurutulan tohumları çemen yapımında kullanılan bir bitki (Trigonella faenum- graecum)” (TS I: 338a), And. *boy (I)* “1. yem olarak kullanılan, çemen yapılan burçağa benzer bir tahıl çeşidi, 2. çökeleğe katılan kokulu bir ot” (DS II: 744a), Az. *boy* (3) bkz. *boymadārān* (bot.) koma halinde sarı çiçäyi vā xoş goxusu olan çoxillik bitki (xalg täbabätindä işlänir) (ADİL I 303a), Aza. *boyçiçäyi* sarı çiçäkli, xoş ätirli yabancı bitki adı (ADL I 58b).

99. **boyun** [201] “halk, ahali” đ harfini y yapanların lehçeleri.

bkz. *boğun*

100. **böşgāl** [242] (BUŠKA’L) “yufka ve pide gibi ince ekmek (Ar. *ar-rukāka min al-ħubz*)” **Hakaniye** lehçesi.

<*böşgāl* “bir tür ince ekmek” bkz. Kökenini bilmiyoruz. tek örnek (EDPT: 381a). *böşgāl* “Flat bread” (CTD I: 358), püşkel “Yufka, pide gibi ince ekmek” (DLTt I: 481).

Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

101. **budğay** [551] (BUDĠA’Y) “buğday (Ar. *ħinṭa*)” **Barsgan** lehçesi.

budȳā “Wheat” (CTD II: 275), *budġay* “buğday” (DLTt III: 240).

< **budġay*, **būday*, **bud[ġ]ay*, **buzay* (>*būza* “pşenitsa”) biçimlerinde Sevortiyân’ın etimolojileri bulunurken (ESTYa II: 232-4), Eren kökeninin bilinmediğini belirtmiştir (TDES: 62a), ayrıca bkz. *buğdāy* (EDPT: 312b), *buğdaj* (VEWT: 86a).

Yazılı ilk metinlerden itibaren *buğday* biçimiyle tanıklanan sözcük, Barsgan lehçesinde metatezli bir kullanıma sahiptir. Hatta Kâşgarlı, Barsganlı olmadığını söyleyen birisinin bu sözle sınıandığını, çünkü Barsganlıların *buğday* diyemeyip *budġay* dediklerini belirtir. Bu yönüyle *budġay* Barsgan lehçesine ait bir sözcük olmaktan ziyade, Barsgan lehçesine ait metatezli kullanımdır.

Uyg. VIII: Bud. *buğday eviniñçe* “the size of a grain of wheat” Pfahl. 6, 6; Civ. *livi aşı buğday tétir* “the offering of food to it is said to be wheat” TT VII 14, 39 (EDPT: 312b), **Karahanlı T:** KB 140 *buğday* “buğday” (ARAT 1979: 113), **Harezmi T:** ME 31-2 *buğday* “buğday” (YÜCE 1993: 107), NF 211-1 *buğday* “buğday” (ATA 1998: 87), *buğday* “pşenitsa” (FAZILOV I: 285), **Çağatay T:** Senglah 136r/29 *buğday* (CLAUSON 1960: 47), Ş.Süleyman *buğday* “kendüm, habbe, sünbüle” (82), **Altınordu-Kıpçak:** DM 6a/9 *buğday* “buğday” (TOPARLI 2003: 78), CC 113,22 *boydáj, buydaj, bodaj* “Weizen, granum” (GRØNBECH 1942: 62), İrşadM 11a/4 *buğday* “buğday” (TOPARLI 1992, 512), TZ 29a-3 *buğday* (Trkm)/*buday* “buğday” (ATALAY 1945: 157), Tercüm. 10b/1 *buday/buğday* “buğday” (TOPARLI 2000: 97), **EAT-Osm:** *buğda* “buğday” (XIII.TTS I: 681), Marzub. 34b/11 *buğday* “buğday, buğday tanesi” (KORKMAZ 1973: 319), Gülistan. 36b/4 *buğday* “buğday” (ÖZKAN 1993: 274), EATkuran 5a/3=002/035 *buğday* “buğday” (KARABACAK 1995: 111), Danişmend. 156b/1 *buğday* “buğday” (DEMİR III: 142).

Modern Oğuz: Trk. *buğday* bot. “1. buğdaygillerin örnek bitkisi (Triticum). 2. bu bitkinin başaktan ayrılmış tanesi” (TS I: 350b), And. *buğda* [*bağda, bıyday, bıydey, bōda, boğda, buğdey, būğdī, bulday, buldey, buyda, buyday, buyde, buydey, buydiy, büydey*] “buğday” (DS II: 780a), Az. *buğda* “dänindän ağ un üyüdülän taxıl bitkisi” (ADİL I 318b), Trkm. *bugday* “buğday” (TTS: 85a), Gag. *buuday* “buğday” (GTS: 43b).

Modern Kıpçak: Kırg. *buuday I* buğday (YUDAHİN 1998: 149b), KBlk. *buday* “pşenitsa, pşeniçniy” (KBRS: 165b), Kar.(th) *buday* (KRPS: 136a), (k) *bogday*, (k) *boğday* “pşenitsa; pszenica” (KRPS: 126a), Kaz. *biday* “buğday” (KazTS: 89a), Tat. *boday* “pşenitsa” (TatRS: 75b), Kkp. *biyday* “pşenitsa” (KkRS: 103b), Kum. *buday* “pşenitsa, pşeniçniy” (KuRS: 85a), Bşk. *böyday* “1. pşenitsa, 2. pşeniçniy” (BRS: 105a).

Uygur-Karluk: Özb. *buğdây* “pşenitsa, pşeniçniy” (URS: 93a), Yuyg. *buğday* “buğday” (YUTS: 52a).

Sibirya: Alt. *buuday* “pşenitsa, pşeniçniy” (ORS: 36b), Hak. *puğday* “1. pşenitsa, 2. pşeniçniy” (HRS: 165a).

Halaç: *buyda/boyda* “weizen” (WbCh: 94b).

102. ***buldunı (?)*** [246] (BULDUNY) “içerisine yaş ya da kuru üzüm konan tatlı (Ar. *raṭīyya*)” **Kençek** lehçesi.

buldunı (?) “Name of a thick mixture of sour and fresh milk which has grapes or raisins thrown in and is eaten” (CTD I: 365), *buldunı* “içerisine yaş ya da kuru üzüm konan hoşmerim” (DLTt I: 492).

<?*buldunı* (EDPT: 335a) Clauson’un muhtemelen İran dillerinden bir alıntı olduğunu belirttiği sözcük, tarihî ve modern Türk lehçelerinin hiçbirinde tanıklanamamış, tek örnek bir sözcüktür. Bkz. *buldunı* “moloçniy napitok s izyumom ili vinogradom” (DTS: 122a).

103. ***buşaq*** [190] (BUŞAQ) “Sıkıntılı (Ar. *ḍacūr*)” **Oğuz** vd. lehçeler.

buşaq är “Annoyed man” (CTD I: 290), *puşak er* “sıkıntılı adam” (DLTt I: 378).

<?*buş-gağ* (EDPT: 379a), ayrıca bkz. *buşaq* “razdrajenniy” (DTS: 645a).

“kızmak, öfkelenmek” anlamındaki *buş-* fiili, VIII. yüzyıl Uygur Sivil belgelerinden itibaren Karahanlı, Harezmi, Altınordu-Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bulunurken, buradaki biçimiyle sadece Kİ 32 *buşaq* “kızdı, öfkelenildi, darıldı” (CAFEROĞLU 1931: 24) de tanıklanmıştır. Ayrıca ME 208-2’de *buşuk* “öfke”, EAT-Osm. *buşu* “öfke” (XIII.TTS I: 720) isim biçimleri de bulunmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde da *puşuk/iç puşuğı* “can sıkıntısı” (YUTS: 328a) anlamıyla kullanılmaktadır.

104. **butık** [189] (BTIQ) “küçük testi, su tulumu (Ar. *ķırba şağıra*)”
Kâşgar lehçesi.

butiq “A small water-skin” (CTD I: 289), *butık* “küçük testi, boduğ, kırba” (DLTt I: 377).

<*buti-* “budamak” fiilinden bkz. *butık* Clauson “küçük testi” anlamındaki *butık* ile “ağaç dalı” vb. anlama gelen *budaç*’ı aynı sözcük olarak ele almıştır (EDPT: 301b), *butaq* “Zweig” (TMEN II: 779).

Kâşgarlı’da *butık*’ın iki kullanımı kaydedilmektedir. Kâşgar lehçesinde “küçük su tulumu” için, diğerlerinde ise “kırmız tulumu” anlamındadır. Modern sahada su ya da diğer sıvı şeylerin konduğu kap anlamıyla Azerbaycan ve Anadolu ağızlarında değişik türevlerde yaşamaktadır.

Uygur VIII: Bud. *butıkın yulduzın* TT VIII K.10; *aşok söđütñüđ butıķı* U II 24,3; *tıt söğüt butıķı* TT I 163-4 (EDPT: 301b), **EAT-Osm:** *boduğ* [*botuğ, buduç*] “emzikli su kabı, çömlek” (XIII.TTS I: 627).

Modern Oğuz: And. *boduğ* [*bacit, baduğ, badıç, bocit, bocud, bocuk, bocut, bocutcak, boçca, boçça, boçke, bodaç, bodiç, bodoç, bodres, bodu, bodurcuk, boduğ, bodüş, bondi, bondik, bondu, bonuç, boraç, boruç, boza, böcüt, bödüç, bödük, böndi, böndü, bucud, bucut, budaç, buduç, bundi, bucut, budaç, buduç, bundi, bundu*] “1. çam ağacı veya topraktan yapılmış küçük testi, yuvarlak, kulpsuz testi, 2. toprak, çam ağacı veya madenden yapılmış ibrik, emzikli testi, kapaklı ve lüleli çinko sürahi, toprak, bakır sürahi, 4. güğüm, küçük güğüm, 5. bakır veya teneke maşrapa, büyük su

tası, 6. çömlek, 7. küp, 8. yemek pişirilen küçük kazan, 9. çam ağacından yapılmış su fiçisi, varil, 10. manda boynuzundan yapılmış katran kabı” (DS II: 718b), *buta* (2) (Fars. *butä*) içinde gızıl, gümüş aritmäk için odadavamlı materialdan (gilden) gayrılmış gab (ADİL I 331b), Gag. *bota* “küçük ağaç fiçisi” (GTS: 39a).

105. **buyur-** [526] (BUYUR·MA'Q) “emretmek” **Oğuz** lehçesi.

buyur- “to order” (CTD II: 246), *buyurdi* “buyurdu, emretti” (DLTt III: 186).

<**buyur-* “buyurmak, emretmek”, fiil biçimiyle ilk olarak Dīvān’da tanıklanan *buyur-*, daha eski metinlerdeki isim biçimi olan *buyruk* dikkate alındığında çok daha eski bir fiil olarak düşünülebilir (EDPT: 387b), bkz. *būjūrūq* “Reichskanzler, GroBwesir, Befehl” < *buyur-* “befehlen” (TMEN II: 815). *buyur-*, günümüzde Kuzey-doğu lehçeleri hariç tüm Türk lehçelerinde yaşamaktadır. *buyur-* (RWb IV: 1811), Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dillerinde de aynı kökten fiillere rastlanmaktadır **bujur-* “to order” (EDAL I: 369).

Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz kaydıyla verdiği sözcük, Dīvān’da tek bir cümle içinde geçmektedir: *ol añar ayla buyurdi* “o, ona öyle buyurdu, emretti”.

Karahanlı T: KB b40 *buyur-* “buyurmak, emretmek” (ARAT 1979: 118), Rylands *buyur-* “buyurmak, emretmek” (ATA 2004: 301), **Harezmi T:** ME 15-1,62-4 *buyur-* “buyurmak, emretmek” (YÜCE 1993: 108), *buyur-* “prikazıvat’, prednisıvat’” (FAZİLOV I: 273), **Çağatay T:** Senglah 142r/26 *buyur-* (CLAUSON 1960: 47), Ş.Süleyman *buyur-* “ferman, emir, hüküm, irade etmek, tebliğ ve sipariş” (87), **Altınordu-Kıpçak:** CC 30,1-3 *bujur-* “iubere, precipere” (GRØNBECH 1942: 67), GT 322/2 *buyur-* “buyurmak, emretmek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 233), İrşadM 11b/4 *buyur-* “emretmek, buyurmak” (TOPARLI 1992, 513), Kİ 37 *buyur-* “emretti” (CAFEROĞLU 1931: 24), KK 80b/8 *buyur-* “emretmek, buyurmak” (TOPARLI 1999: 106), Mguzat 6v:8 *buyur-* “to say” (ÖZTOPÇU 1989: 94), TZ 17b-5 *buyur-* “buyurmak” (ATALAY 1945: 159), Tercüm. 37a/5 *buyur-* “buyurmak, emretmek” (TOPARLI 2000: 98), **EAT-Osm:** *buyur-* “1. emretmek, 2. (saygı gösterilen kimse) söylemek, demek” (XIII.TTS I: 731-2).

Modern Oğuz: Trk. *buyur-* “1. bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını kesin olarak söylemek, emretmek. 2. söylemek, demek, düşüncesini bildirmek. 3. gelmek, gitmek, geçmek, girmek. 4. almak. 5. etmek, eylemek anlamında yardımcı fiil olarak kullanılır” (TS I: 363b), Az. *buyur-* 1. ämr etmək, hökm etmək. 2. (köhn.) söylämäk, demäk, täklif etmək (hörmət və nezaket ibaresi olub, bā’zän zarafat yaxud kinayä və istehza üçün deyilir). 3. gätmək, gälmäk (xörmät və nezaketde deyilir). 4. (köhn.) etmək mä’nasında. 5. ämr formasında (ADİL I 322a), Trkm. *buyur-* “1. buyurmak, emretmek, 2. ısmarlamak, sipariş vermek” (TTS: 90a), Gag. *buyur-* “buyurmak” (GTS: 44a).

Modern Kıpçak: Kırg. *buyur-* 1. emretmek, ısmarlamak, 2. önceden tayin etmek, önceden tahsis etmek (YUDAHİN 1998: 152a), Nog. *buyır-* “1. prikazivat’, prikazat’, poruçat, 2. prikazanie, poruçenie” (NRS: 90a), KBlk. *buyur-* “1. velet’, prikazivat’, 2. napravlyat’” (KBRS: 173a), Kar.(thk) *buyur-* “1. prikazivat’, povelevat’; rozkazywać, 2. soblagovolyat’; raczyć” (KRPS: 138a), Kaz. *buyır-* “1. emretmek, buyurmak, 2. nasip olmak” (KazTS: 97b), Kkp. *buyır-* “1. prikazivat’, 2. prednaznaçat’” (KkRS: 120b), Kum.- fakat isim *buyruq* (KuRS: 85a), Bşk. *böyör-* “1. prikazivat’, prikazat’, 2. povelenie, 3. povolitel’nyı” (BRS: 105b).

Uygur-Karluk: Özb. *buyruq* “prikaz, prikazanie, rasporyajenie” (URS: 89a), Yuyg. *buyru-* “1. emretmek, 2. ısmarlamak” (YUTS: 54a).

Halaç: *buyur-* “befehlen” (WbCh: 96b).

106. **bögtä** [26] (BUKTA’) “hançer (Ar. *ḥancar*)” Oğuz lehçesi.

bögtä “dagger” (CTD I: 85), *bükte* “hançer” (DLTt I: 31).

< *bögdä/ bögtä* “hançer”. Kökeni bilinmiyor, bkz. *bügde* “dagger” (EDPT: 325a), **buyda~bögdä* “eine Art Messer” (TMEN II: 746), *buyda₂/ buyda pışak* “kokandskiy noj’- ein Kokander Messer” (RWb IV: 1801).

Kâşgarlı Mahmud, Türkçedeki (yani Karahanlı Türkçesindeki) *bögdä* (BUGDA’) olarak söylenen sözcüğün Oğuzlar tarafından *bögtä* olarak söylendiğini belirtmektedir. Dīvān’da *bögdä* [210] madde başı dışında, *yağıñ tapa tetrü baqıp*

bögdän bilä/ uğrap kalı kälä saña karşı sülä [564] şeklindeki şiir parçasında ve *ol anı bögdälädi* “o, onu hançerledi” [598] örneğinde fiil biçimiyle bulunmaktadır. Eski Türkçe dönemi eserlerinde karşılaşılan sözcük, bugün sadece Azerbaycan Türkçesinde *böydä* “kama” biçiminde tespit edilmiştir (TMEN II: 812).

Uyg. VIII: Bud. *bügde* (iron whip) TT V 10, 93; Suv. 28,20; 544, 6 (EDPT: 325a), **Karahanlı T:** KB 810 *bögde* “hançer” (ARAT 1979: 105).

107. **bük** [168] (BUK) “köşe, bucak (Ar. *zāwiya*)” **Argu** lehçesi.

bük “Corner” (CTD I: 264), *bük* “köşe, bucak” (DLTt I: 333).

<**bük* “köşe” (EDPT: 324a), (VEWT: 91b), *bük* “sgub” (ESTYa II: 290), *bük II* “ugol” (DTS: 645a), Tezcan, Eski Türkçe “koru” anlamındaki <*bärk*’ten erken bir r düşmesiyle geldiğini ve b-‘nin etkisiyle ünlüsünün yuvarlaklaştığını düşünmektedir (TEZCAN 1981: 285-286).

Kâşgarlı, *bük*’ün genel söz varlığında “koru, çalılık, orman (Ar. *acama*)” ve Argu lehçesinde “köşe, bucak, dönemeç” olarak iki anlamını nakletmektedir. Argu lehçesindeki kullanım, muhtemelen anlam genişlemesi yoluyla oluşmuştur.

Orhon T. VIII: *büki:ŋe: tegi: koğmaduk* “right to its corner posts nothing was left” IrkB 9 (EDPT: 324a), **Karahanlı T:** KB 870, 1286, 4440 *bük* “köşe, bucak” (ARAT 1979: 120), TİEM 195r/4=015/078 *bük* “orman” (KÖK 2004: 339), **Harezm T:** HKuran *bük* “ormanlık yer, orman” (SAĞOL 1995: 35), **Çağatay T:** Ş.Süleyman *bük* “orman, yol geçit, ağaçlık tepe, çengel, çekek, kemer, köşe ve kenar” (83), *bük* “forêt” (PdC: 173), **EAT-Osm:** *bük (I)* “sık çalılık, fundalık – davarların, develerin, atların ol deniz sahilinin büklerinde otaralar” (XIII.TTS I: 738), *bükük* “dönemeç” (XIII.TTS I: 740).

Modern Oğuz: Trk. *bük* “1. ovada veya dere kıyısında çalı ve diken topluluğu. 2. böğürtlen. 3. akarsu kıyılarındaki verimli tarlalar. 4. dönemeç” (TS I: 366a), And. *bük (III)* [*bukleç, buküş, bukeç, bükemeç, bükleç, büklembeç, bükleş, büklüç, büküm, bükümbeç, bükme, bükmeç, bükmet, bükürç, büküş, bükülgeç, büküm, bükümeç, büküş*]

“1. dönemeç, 2. akarsuların büküntü yerleri, 3. köşe, 4. bükülerek katlanmış bir şeyin her bir bükümü” (DS II: 815b).

Modern Kıpçak: Kırg.-, *bük I* büküm yeri, kıvrım (YUDAHİN 1998: 153b), Kaz. *bök* “naklonny” (VEWT: 91b), *bökter* “steep hill” (EDAL I: 381), Tat. *bük, pükter* “snow drift” (EDAL I: 381), kklp. *bük* “vıpkulaya storona al'çika” (KkRS: 126b).

Uygur-Karluk: Yuyg. *bük* “thick” (EDAL I: 381).

Sibirya: Tuv. *bük* “1. gornaya vpadina, uzkaya dolina, 2. podvetrennyy, nahodyaşıysya v gornoy vpadine, ne dostupnoy vetram” (TuvRS: 127a), Alt. *bük* “1. povorot reki, 2. mesto sgiba, povorota reki, 3. dolina mejdu gor po teçeniyu reki” (ORS: 37a), Tel. *pük* “orman açığı, çayır” (TelAS: 92).

Yakut: *bük* “naklonny” (VEWT: 91b).

Çuvaş: *pük* “säumen” (VEWT: 91b).

108. ***büküm ätük*** [199] (BUKUM 'ATUK) “kadın papucu (Ar. *ħuff*)”
Oğuz (Kıpçak?) lehçesi.

büküm ätük “Boot worn by women” (CTD I: 302), *büküm etük* “kadın pabucu” (DLTt I: 395).

<*bük-üm* (EDPT: 327b), *mükim, mükün, bükün* “Weiberschuh” (VEWT: 347a).

Dīvān'da b-li biçimiyle Oğuzca olduğu belirtilen büküm, Oğuzların genel olarak /b-/den taraf olduğunu gösteren örneklerden biridir. Sözcüğün diğer Türkler tarafından MUKIM *mükim* veya MUKIN *mükün* olarak söylendiği de kayıtlıdır. Kâşgarlı bunun öz Türkçe olmadığını düşünmüş, sadece Kıpçakların ve kırsalda yaşayan bazı boyların kullandığını belirtmiştir.

Modern Oğuz: And. *büküm ağırşaqı* “ipleri bükmek için kullanılan ağırşak” (DS II: 819a), Az. *büküm* 1. paltarın vâ s.nin bükük yeri. 2. bükmä üsülü, tärzi. 3. kağıza vâ s.yä bükülmüş şey. 4. “bir” sözü ile (bir büküm). 5. gırış (ADİL I 335b).

Modern Kıpçak: Kırg. *mökü* bir çeşit ayakkabı (YUDAHİN 1998: 572a).

109. ***bün*** [26] (BUVN̄) “çorba (Ar. *marāka*)” **Suvar, Oğuz ve Kıpçak** lehçeleri.

bün “broth” (CTD I: 85), *bün* “çorba” (DLTt I: 31).

<**bün* (EDPT: 347b), *bün* /*mün* “çorba” (TEKİN 1995: 112), *mün* “pohlebka, sup” (DTS: 646b), *bün*/*mün* “çorba” (TEKİN 1995: 347b), *mün*₁/*min* “uha- die Fischbrühe, die Fischsuppe” (RWb IV: 2152, 2221).

Dīvān’da *bün* biçimiyle Suvar, Oğuz ve Kıpçak lehçelerine; *mün* biçimiyle de Yağma lehçesine ait bir sözcük olarak kayıtlıdır. XIII. yüzyıl Uygur metinlerinden itibaren tanıklanan *mün* zamanla yerini Farsça kökenli “çorba”ya bırakmıştır. Modern lehçelerin çoğunda Farsça kökenli *çorba* kullanılırken, *bün* sözcüğü bazı ses değişimleriyle Kuzey doğu lehçelerinde yaşamaktadır.

Uyg. VIII: Civ. *mün birle içgü ol* “he should drink it with soup” H I 111-2; II 32, 17 (EDPT: 347b), **Altınordu-Kıpçak:** İdH 17 *mun* “çorba” (İZBUDAK 1989: 35), Tercüm. 16b/3 *müyün* “çorba” (TOPARLI 2000: 129).

Sibirya: Tuv. *mün* “sup, bul’on” (TuvRS: 304b), *mün* “sup” (ORS: 111b), Tel. *min* “çorba” (TelAS: 73), Hak. *mün* “bul’on” (HRS: 111a).

Yakut: *min II* “sup, bul’on; supovoy” (YRS: 239b).

110. ***büşinçäk*** [253] (BUŠINCAK) “üzüm salkımı (Ar. ‘*unḵūd al- ‘inab*)” **Kençek** lehçesi.

büşinçäk “A cluster of grapes” (CTD I: 375), *büşinçek* “üzüm salkımı” (DLTt I: 506).

<(?) *büşinçäk* Clauson’a göre büyük ihtimalle alıntı olan sözcük, başka hiçbir yerde tanıklanamamıştır. (EDPT: 383b).

111. **büt-** [413] (BUTM'K) “(bitki vb.) bitmek, olmak, olgunlaşmak, (çocuk) doğmak (Ar. *ṭala'a, nabata, wulida, ḥuliḳa*)” **Kıpçak** lehçesi.

büt- (CTD II: 110), *bütüti* (DLTt II: 294).

<**büt-* “bitmek, büyümek vd.”. Çok geniş bir anlam alanına sahip olan *büt-*’ün asıl başlangıç noktası “tamamlanmış olmak”tır (EDPT: 298b), *büt-* (VEWT: 93b), *bit-* “rasti” (ESTYa II: 154), *büt-* II (Kıpçak) “sozrevat’, vırastat’” (DTS: 645a).

Kâşgarlı, herhangi birşeyin doğması, olgunlaşması veya yaratılması için Kıpçak lehçesinde *büt-* fiilinin kullanıldığını belirtir: *ot bütüti* “ot bitti, büyüdü” *oğlân bütüti* “çocuk doğdu”.

Uyg. VIII: Bud. *bütmiş katığla:nma:kliğ* TT VIII A.5; *yara:tilmiş bolma:sa:r azu bütmiş* “as to achieve his purpose” A.11; *ne:çe:ke: tegi asiğniğ bütmeği bolsar* E.44; *alku törlüg küsüşleri kanıp bütüp* “his desires of all kinds are satisfied and fulfilled” TT VII 40, 130; Civ. genellikle tıp metinlerinde iş бүter veya бүtmez geçer. *béş on yıl kart бүtmeser kişi etin yakğu ol bat бүter* “if a man has an ulcer which will not heal for five or ten years, he must rub it with human flesh and it heals quickly” H I 30-1; *kim üni bütüp* “if a man’s voice fails” 146 (EDPT: 298b) **Karahanlı T:** KB *büt-* “ses kesilmek, alçalmak, borcu veya alacağı gerçekleşmek, yara kapanmak sona ermek, yük olmak, bir şeye inanmak, ikrar etmek” (ARAT 1979: 120), Rylands *büt-* “inanmak” (ATA 2004: 302), TİEM 10v/1=002/085 *büt-* “inanmak, ikrar etmek” (KÖK 2004: 340), AtebH *büt-* “1. inanmak, 2. kapanmak, onulmak” (ARAT 1951: XIII), Tefsir 29b,21 *büt-* “inanmak” (BOROVKOV 2002: 91), **Harezmi T:** ME 61-6 *bitür-* “(iş) bitirmek, yapmak”, 33-3 *büt-* “inanmak” (YÜCE 1993: 104, 109), Kısas 231r9 *büt-* “inanmak, bitmek” (ATA 1997 II: 148), HKuran *bit-* (II) “(nebat için) bitmek, yetişmek, serpilmek” (SAĞOL 1995: 30), NF 66-13 *büt-* (2) “büyülemek, yerine yenisi gelmek” (ATA 1998: 91), *büt-* I “verit’”, *büt-* II “zakonçit’sya” (FAZILOV I: 290), **Çağatay T:** Senglah 143r/7 *bit-*, 143r/9 *bitkür-* (CLAUSON 1960: 47), 128r/16 *büt-* (CLAUSON 1960: 46), Ş.Süleyman *büt-* “peyda olmak, tohum ve saire baş çıkarmak” (76), *bit-* “neşv ü nema bulmak, yazmak, bitirmek, bitmek, halas olmak, tükenmek, itmam, iğmal olmak” (88), **Altınordu-Kıpçak:** CC 139,1 *bit-* “waschsen, erwachsen, spriessen”, 143,8 “crescere” (GRØNBECH 1942: 61), DM 24a/16 *bit-* “bitmek, tükenmek, sona ermek” (TOPARLI 2003: 77), GT 249/12,

326/3 *bit-* “1. bitmek (nebat için) yetişmek, çıkmak, 2. bitmek, sona ermek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 225), İrşadM 141a/4 *bit-* “bitki bitmek, gelişmek” (TOPARLI 1992, 510), Kİ 28 *bit-* “ot veya nebat çıkmak” (CAFEROĞLU 1931: 19), TZ 30a-7 *bit-* “1. bitmek, tükenmek, 2. bitmek, neşv ü nema” (ATALAY 1945: 153), Tercüm. 10a/3 *bit-* “bitme, yetişme” (TOPARLI 2000: 95), İdH 18 *büt-* “kul Tanrıya büttü- kul Allahın birliğini ikrar eyledi” (İZBUDAK 1989: 8), Mguzat 80v:2 *bit-* “to grow” (ÖZTOPÇU 1989: 91), **EAT-Osm:** *bit-* “1. meydana gelmek, hasıl olmak, çıkmak, 2. bitişmek, kaynaşmak, 3. mahvolmak, iflas etmek, 4. (insanlar için) yetişip büyümek” (XIII.TTS I: 621-622).

Modern Oğuz: Trk. *bit-* (I) “1. tükenmek. 2. sona ermek. 3. çok yorulmak, güçsüz kalmak, çok zayıflamak. 4. (argo) çok sevmek, bayılmak, beğenmek”, bitmek (II) “1. bitki, tüy, saç gibi şeyler için çıkıp yetişmek. 2. (argo) beklenmedi zamanda ortaya çıkmak” (TS I: 316a), Az. *bit-* (2) yetişmāk, çıxmag, cücermāk (ADİL I 289a), Trkm. *bit-* “1. bitmek, sona ermek, 2. yerine gelmek, gerçekleşmek, 3. yerden bitmek, büyümek, yetişmek, 4. (yara) kapanmak, iyileşmek, 5. tıkanmak” (TTS: 74a).

Modern Kıpçak: Kırg. *büt-* II 1. bitirmek, bitirmek üzere bulunmak. 2. bitmek, bitmek üzere bulunmak, 3. bütön beçi, 4. bitmek (nâbit olmak), neşvünema bulmak, 5. gebe kalmak, 6. belirlemek, 7. onulmak (YUDAHİN 1998: 156b), Nog. *bit-* I “1. konçat’sya, zakançivat’sya, 2. istekat’, 3. othodit’, otlegat’, 3. vıhodit’, 4. othodit’, 5. vıhodit’sya, 6. zajivat’, zarubtsovivat’sya”, *bit-* II “rasti, vızrevat’” (NRS: 83a), KBlk. *bit-* “yetişmek, büyümek” (KMTS: 123b), Kar.(thk) *bit-* “1. rasti, sozrevat’, urodit’sya; rosnać, 2. konçit’sya; kończyć” (KRPS: 123a), Kaz. *bit-* “1. bitmek, tükenmek, 2. hazır hâle gelmek, 3. iyileşmek, 4. yetişmek, büyümek, bitmek, 5. ortaya çıkmak” (KazTS: 105a), Kum. *bit-* “1. konçat’sya, zaverşat’sya, istekat’, 2. minovat’, 3.zarastat’, obrastat’, 4. skonçat’sya,” (KuRS: 78b).

Uygur-Karluk: Özb. (büyüme için daha çok ös-/üs- kullanılıyor) *bit-* I “1. konçat’sya, zakançivat’sya, zaverşat’sya, istekat’, delo sdelano, 2. likvidirovat’sya, uniçtojat’sya, 3. drugogo glagola na -ib vıstupaet v roli vspomogatel’nogo glagola i virajaet zaverşyonnost’ deıstviya” (URS: 76a), *bit-* II “1. proızrastat’, rasti, urodit’sya, 2. zarastat’, zajivat’ (o rane)” (URS: 76b), Yuyg. *püt-* I “bitmek” (YUTS: 329a).

Sibirya: Tuv. *büt-* “gerçekleşmek, yerine gelmek” (TuvTS, 17b), Alt. *büt-* II “1. sozdavat’, tvorit’, 2. soverşat’, ispolnyat’, 3. konçat’, zakançivat’ ”, *büt-* III “1. vırastat’, 2. zajivat’ (o rane)” (ORS: 37b), Hak. *püt-* “I. sozdavat’, stroit’, tvorit’, II. zajit’” (HRS: 169a).

Yakut: *büt-* (bitmek son bulmak anlamında)“1. konçat’, 2. konçit’sya, 3. zatyagivat’sya” (YRS: 89b).

Halaç: *bit-* “zu Ende gehen” (WbCh: 93a).

112. *cet-* [422] (CAŦİY) “yetmek, yetişmek, ulaşmak, erişmek (Ar. *lahika*)” **Oğuz ve Kıpçak** lehçeleri.

jetti “catch up” (CTD II: 121), *yetti* “yedekte götürdü” (DLTt II: 314).

<**yet-* “yetişmek, ulaşmak” (EDPT: 884b), *jät-/jit-* “ankommen, erreichen, genügen” (VEWT: 199a), *čet-* “dostigat’” (DTS: 645a).

Kâşgarlı, Oğuz ve Kıpçakların söz başındaki y-leri c- yaptıklarını söyleyerek, bu lehçelerdeki kullanıma örnek olarak şu cümleyi verir: *ol mäni cetti* “o, bana yetişti, ulaştı”. Günümüzde Oğuz ve Uygur-Karlık grubunda y- ile, Kıpçak ve Sibirya grubunda c-, ç-, j- ile Yakut ve Çuvaş Türkçesinde ise s-, ś- iledir.

Uyg. VIII: Bud. *aviçça aruki yétti* “the old man’s weariness overtook him” PP 37, 1; *yılımız yaşımız yéttdi* “our years and age have caught up with us” U II 88, 79; *birök seniñ kücüñ yétmese(r)* “if your strength is insufficient” 26, 12-13; U III 71, 6; TT V 8, 67-8; Usp.43, 5; Civ. *küçi yétmeser* TT VII 25, 18 (EDPT: 884b), **Karahanlı T:** KB *yet-* “yetişmek, erişmek, kafi gelmek” 87, 1763, 1858, 2107, 2401, 2832, 5427, 6331, 9, 2605; *yit-* “yetmek, yedeğinde götürmek” 3263, 4262, 4352, 5337, 5336 (ARAT 1979: 535), Rylands *yet-* “yetmek, yetişmek, ulaşmak, katılmak” (ATA 2004: 774), AtebH 136 *yet-* “yetişmek, erişmek” (ARAT 1951: LXXIII), TİEM 47v/2=003/097 1.*yét-* “yetmek, erişmek, katılmak, kafi gelmek” (KÖK 2004: 675), Tefsir 89b/3 *yet-* “yetmek, ulaşmak” (BOROVKOV 2002: 323), **Harezmi T:** Kısas 42r6, 89v2 *yet-* “yetmek, yeterli olmak, yetişmek, ulaşmak” (ATA 1997 II: 727), ME 26-6, 19-8 *yét-* “ulaşmak, yetişmek” (YÜCE 1993: 207), NF 23-9 *yet-* “yetişmek, erişmek, ulaşmak,

gelmek, yetmek, yeterli olmak” (ATA 1998: 480), *yet-* “dostigat’, dobirat’sya” (FAZILOV I: 518), **Çağatay T:** Senglah 348r/1 *yét-* (CLAUSON 1960: 80), Ş.Süleyman *yet-* “elvermek, kafi gelmek vs.” (303), **Altınordu-Kıpçak:** CC *jet-* “irgendwohin gelangen; erreichen, ans Ziel gelangen” (GRØNBECH 1942: 123), Tercüm. 37a/9 *yet-* “kavuşmak, ulaşmak” (TOPARLI 2000: 156), İlmNuşab 31r:3-4-5 *yet-* “to reach”, 17r:8 *yet-* “to be enough” (ÖZTOPÇU 2002: 106), Kİ 91 *yät-* “kifayet etmek, arkasından yetişmek” (CAFEROĞLU 1931: 125), TZ *yet-* “1. yedeğine almak, sevk etmek, 2. erişmek” (ATALAY 1945: 285), Mguzat 51:6, 72r:2 *yet-* “to reach, to catch up, to be sufficient” (ÖZTOPÇU 1989: 139), AOYarlık *yet-/yit-* “varmak, ulaşmak” (ÖZYETGİN 1996: 241a), **EAT-Osm:** *yet-* “1. yetişmek, erişmek, vasıl olmak, ulaşmak, 2. olgunlaşmak” (XIII.TTS VI: 4553-4557), Danişmend 77a/7 *yit-* I [yet-] “yetişmek, erişmek, vasıl olmak”, 126b/6 *yet-* II “yetmek, kafi gelmek” (DEMİR III: 211).

Modern Oğuz: Trk. *yet-* 1. bir ihtiyacı karşılayacak, giderecek nicelikte olmak. 2. yeterli sebep olmak. 3. (kötü bir davranış, durum, tutum için) yeterli olmak, kâfi gelmek. 4. (hık.) (yaş için) erişmek, ulaşmak. 5. (hık.) olgunlaşmak. 6. (mec.) Başkasına ihtiyacı olmamak (TS II: 2444b), Az. *yet-* 1. bax yetişmāk. 2. gālmāk, gāçmāk, çatmag. 3. çatmag, kifayät etmāk. 4. toxunmag, rastlaşmag, dāymāk. 5. yetär şaklindä – bäsdir, kifayätidir (ADİL II 544a), Trkm. *yet-* “1. yetmek, yeterli olmak, 2. yetişmek, arkasından yetişmek, 3. varmak, yetişmek, erişmek, 4. erişmek, ulaşmak, 5. elde etmeye çalışmak, ulaşmaya çalışmak” (TTS: 693b), Gag. *et-* “yetmek” (GTS: 93a).

Modern Kıpçak: Kırg. *cet-* “varmak, ermek, erişmek, ulaşmak” (YUDAHİN 1998: 204a), Nog. *yet-* “1. hvatat’, bit’ dostatoçnım, 2. dohodit’, doezjat’, dobirat’sya, dostigat’, 3. dostavat’, dotyagivat’sya, 4. dogonyat’, doravnyat’sya, 5. nastupat’, 6. pospevat’, sozrevat’, 7. vesti, vesti na povodu” (NRS: 108b), KBlk. *cet-* “1. dohodit’, dobirat’sya, 2. dostigat’, 3. hvatat’, bit’ dostatoçnım, 4. otrasti, 5. dogonyat’, 6. nastavat’, 7. sozrevat’, pospevat’, 8. vipadat’, 9. sobivat’sya” (KBRs: 244b), Kar.(t) *yet’-* “1. doyti, dostignut’, dobrat’sya, nastavat’; dojsć, dosięgnąć, dotrzeć, nastawać, 2. dostavat’, bit’ dostatoçnım, hvatat’; wystarczać, być dostatecznym” (KRPS: 277b), Kaz. *jet-* “1. varmak, ulaşmak, erişmek, 2. Amacına ulaşmak, 3. yetmek, kafi gelmek” (KazTS: 176b), Kkp. *cet-* “1. dohodit’,

dobirat'sya, 2. dostigat', 3. bit' dostatoçnim," (KkRS: 247b), Kum. yet- "1. dohodit', doezjat', dobirat'sya, dostigat', 2. dostavat', dotyagivat'sya, 3. hvatat', bit' dostatoçnim, 4. dojit'" (KuRS: 134a), Bşk. yět- "1. hvatat', hvatit', 2. nastupat', 3. dostigat', 4. pospevat'" (BRS: 188a).

Uygur-Karluk: Özb. yet- "1. hvatat', bit' dostatoçnim, 2. dohodit', doezjat', dobirat'sya, dostigat', 3. dostavat', dotyagivat'sya, 4. dogonyat', poravnyat'sya, 5. dojit', 6. nastupat', 7. vhidit v sostav slojnih glagolov i istoyçivih slovosocetaniy" (URS: 140a), Yuyg. yet- "1. varmak, yetişmek, 2. yetmek, kafi, yeterli, 3. yetişmek, erişmek, 4. başlamak, girmek" (YUTS: 464a), Suy. yet- "dostigat', dohodit'" (YJU: 39b).

Sibirya: Tuv. çet- "1. dostigat', dobirat'sya, 2. dogonyat', 3. dohodit', 4. hvatat', 5. dostavat' " (TuvRS: 524b), Alt. cet- "1. bir şeyi elde etmek, 2. olgunlaşmak, büyümek, 3. zamanında gelmek, yetişmek, varmak, 4. yeterli olmak" (AltTS: 60a), Hak. çit- "1. dostigat', dohodit', doezjat', 2. dogonyat', 3. priblijat'sya, nastupat'" (HRS: 317b).

Yakut: sit- "1. nastigat', dogonyat', 2. dostigat', 3. pospevat', 4. vozmujat'" (YRS: 327b).

Çuvaş: šit- "erişmek, yetişmek, kafi gelmek" (ÇAD: 150b).

Halaç: yet- "wegtragen, fortschaffen; führen, treiben" (WbCh: 223a).

113. *cigi* [546] (CKY) "sağlam (Ar. *mu'akkad al-ḥiyāta*)" **Kıpçak** vd.

jigi "tightly" (CTD II: 269), *cigi* "sağlam" (DLTt III: 229).

<**yig-i* "sıkı, sağlam" (EDPT: 911a), *jigi* "dicht" (VEWT: 202b). Krş. *yigi* [546].

Uyg. VIII: Civ. *yigi yekler bir[le]* "with a crowd of demons" TT VII 28, 2 (EDPT: 911a), **Karahanlı T:** KB *yig* "yeğ, daha iyi, iyi" 243, 632, 849, 1018, 1054, 1658, 1972, 1998, 2117, 2443, 2513 (ARAT 1979: 543), **Altınordu-Kıpçak:** GT 45/7, 23a/7 *yig* "üstün, daha fazla, yeğ", Kİ 96 *yik* "iyi" (CAFEROĞLU 1931: 125), **EAT-Osm:** *yeğ/yiğ/yiy* "1. daha iyi, üstün, efdal, 2. kuvvetli yeğ'in" (XIII.TTS VI: 4471-7),

Süheyl 4557 *yigin* “üstün, baskın, şiddetli” (DİLÇİN 1991: 650), Danişmend 11a/5 *yig* [*yeg*] “daha iyi, daha üstün, baskın” (DEMİR III: 211), Gülistan 8a-6 *yig* “iyi, daha iyi” (ÖZKAN 1993: 469).

Modern Oğuz: Trk. *yiv*, *yivleme*, *yivlemek* “dikerek eklemek”(TS 2185ab), And. *yiv* (I) “kıyı”, *yiv* (II) “saçtaki aralık”, *yiv* (III) “kumaşta bükülen yerlerde oluşan çizgi” (DS XI: 4282b), Az. *yiv* 1. bir şeyin digärinä girib birlaşması için açılan oyug. 2. aynı mäsäd için boru vä s.dä açılan vintvarı oyug, çizgi (ADİL II 546a), Gag. *ii* “iğ” (GTS: 119b).

Modern Kıpçak: Kırg. *cik* dikiş yeri, yarık, çatlak (YUDAHİN 1998: 216b), Nog. *yik* “skirda, sena” (NRS: 123b), KBlk. *cik cigi bla* “bütün ayrıntısıyla, tafsilatıyla” (KMTS: 154b), Kar.(h) *yik* “poruka, puçatel’stvo; poręka, gwarancja, poręczenie” (KRPS: 244b), Kaz. *jiyi* “1. sık, gür, 2. sıkça, tekrar tekrar” (KazTS: 179a), Kkp. *cik* “1. şov, 2. gran’, 3. razlad, raskol” (KkRS: 251a), Kum. *yik* “şov, rubets” (KuRS: 158a), Bşk. *yöy* “1. şov, 2. paz, fal’ts, 3. rubets, şram” (BRS: 230a).

Uygur-Karluk: Özb. *çek III* “jrebiy, sud’ba” (URS: 518), Yuyg. *yik/jik* “iğ, iğ şeklinde” (YUTS: 183a), Suy. *yik* “şov, treşçina” (YJU: 40b).

Sibirya: Tuv. *tig* “1. treşçina, 2. şov, 3. probor” (dikiş yeri anlamında) (TuvRS: 413a), Hak. *çik* “1. şov, 2. şçel’, 3. rassçelina, skvajina” (HRS: 318b).

114. ***cinçü*** [547] (CINCUV) “inci (Ar. *durr*, *lu’lu*)” **Kıpçak** ve Oğuz lehçeleri.

jinçü “Pearl” (CTD II: 269), *cincü* “inci” (DLTt III: 229).

<*yinçü* (<(Çin.) chen-chu “gerçek inci”) (TDES: 190b), *yinçü* “pearl” (EDPT: 944b), *jinçü* “Perle” (VEWT: 203b), *yinçi* [Tob.], *yänçü* “cemçug; die Perle” (RWb III: 514).

Çok eski bir alıntı olan *yinçü*, Dīvān’da Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde söz başı y->c-değişimiyle gösterilmiştir. Tarihî ve modern lehçelerin hemen hemen tümünde seslik değişmelerle tanıklanmıştır. Krş. *yinçü*.

Orhon T. VIII: *yinçü*: ögüz “Pearl River” I S 3, II N 3, I E 39, T 44, IX. 16; **Uyg. VIII:** Bud. *erteni yinçü* “jewels and pearls” PP 34, 2; Suv. 446, 16 (EDPT: 944b), **Karahanlı T:** KB *yinçü* “inci” 211, 212, 2153, 4395, 4427, 5142, 5362, *yünçü* “inci” 2935 (ARAT 1979: 545), Rylands *yinçü* “inci” (ATA 2004: 779), Tefsir 132b,10 *yincü* “inci” (BOROVKOV 2002: 328), TIEM 196v/7=016/014 *yinçü* “inci” (KÖK 2004: 679), **Harezmi T:** Kısas 76v21, 106v8 *yinçü* “inci” (ATA 1997 II: 739), HKuran *yinçü*, *yünçük* “inci” (SAĞOL 1995: 188), ME 86-8, 89-2 *yinçü* “inci” (YÜCE 1993: 209), NF 57-1 *yinçü* “inci” (ATA 1998: 487), *yinçük* “jemçujina” (FAZİLOV I: 525), **Çağatay T:** Senglah 117v/21 *inci*, 117v/15 *incü* (CLAUSON 1960: 44), Ş.Süleyman *incü* “dürr, lü’lü” (63), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadM 255a/6 *yinçü* “inci” (TOPARLI 1992: 621), BM I 5,5 *jänžü* “perla, perly/ perle, perles” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 26), DM 12b/4 *inçi* “inci” (TOPARLI 2003: 85b), GT 312/6 *inçi* “inci” (KARAMANLIOĞLU 1989: 277), KK *inci/incü* “inci” (TOPARLI 1999: 110), TZ 31b/11 *inci* “inci” (ATALAY 1945: 178), **EAT-Osm:** Gunya 27a.7 *incü* “inci” (AKKUŞ 1995: 630), EATkuran 391a/3=055/22 *incü* “inci” (KARABACAK 1995: 358), Süheyl. 400 *incü* “inci” (DİLÇİN 1991: 614), Gülistan 36b-2 *incü* “inci” (ÖZKAN 1993: 348).

Modern Oğuz: Trk. *inci* 1. istiridye gibi bazı kaykılı deniz hayvanlarının içerisinde oluşan, değerli, küçük, sert, sedef renginde süs tanesi. 2. yanlışlığı sebebiyle gülünç olan söz veya cümle. 3. incilerden oluşan takı. (TS I: 1082b), And. *cinci* (II) [*cincibir*] “1. cam, porselen, kristal bilya, 2. cam parçası” (DS III: 976a), Az. *inci* 1. bə’zi molyuskaların balıq gulgularından çıxarılan ağ və ya çehrayı (nadir hallarda gara) rəngli dənələr şəklində qiymətli sādāf maddəsi; mirvari, dürr//həmin maddədən hazırlanan qiymətli gadın bəzəyi (muncug). 2. (mec.) çox qiymətli şey haqqında. 3. (mec.) təşbehlərdə: saflıq, təmizlik parlaqlıq mə’nasında (ADİL II 412b), Trkm. *hünci* “kolye” (TTS: 358b).

Modern Kıpçak: Kırg. *cinçi* inci (YUDAHİN 1998: 217a), *incu* inci (YUDAHİN 1998: 369a), KBlk. *inci* “biser, jemçug, biserniy, jemçujniy” (KBRS: 302b), Kar.(h) *indzi*, (k) *inci*, (t) *in’ci* “jemçujina, jemçug; perla, perly” (KRPS: 202-204a), Kaz. *inju* “inci, mercan” (KazTS: 671a), Tat. *yinci* (EREN, 190b), Kkp. *hinci* “jemçug, jemçujniy” (KkRS: 714a), Kum. *inci* “jemçug, jemçujniy” (KuRS: 151b), Bşk. *inyi* “1. jemçug, 2. jemçujniy” (BRS: 671a).

Uygur-Karluk: Özb. *incu I* “jemçug, perl, jemçujniy” (URS: 179a), Yuyg. *incu* “inci” (YUTS: 176a).

Sibirya: Tuv. *çinçi* “busina, biser” (TuvRS: 534b), Alt. *cinci* “1. kolye, 2. boncuk, 3. inci” (AltTS: 63a), Hak. *ninci* “1. jemçug, 2. biser” (HRS: 117b).

115. **coğdu** [26] (CUFDUV) “devenin uzun tüyleri (Ar. *ṭiwāl wabar al-baʿīr* ‘inda l-*uṭnūn*)” Oğuz ve Kıpçak lehçeleri.

joydu “the long hair of a camel” (CTD I: 84), *cuğdu* “devenin uzamış olan tüyü” (DLTt I: 31).

<*yoğdū* (< Mo. **cogdar*) “devenin çenesinin altındaki uzun tüyler” (TEKİN 2004₄: 485). (EDPT: 899a), *joydu* “Barhaare des Kamels” (VEWT: 204b), *žoydu* “dlinnaya šerst’ na šee verblyuda” (DTS: 648b). İkinci bir dönemde Moğolcaya *coğdor* olarak geçtiği düşünülmektedir (KWb.’den EDPT: 899a, VEWT: 204b).

Kâşgarlı “devenin uzun tüyleri”ne Oğuz ve Kıpçakların söz başı y->c- değişimi ile *coğdu*, diğer Türklerin ise *yoğdu* dediğini belirtir. Dīvān’da [457] ayrıca *yoğru*, *yoğruğ*, *yoğdu* biçimleri de bulunmaktadır.

Modern Kıpçak: Kırg. *cogdor* 1. deve ensesindeki bir tutam kıl, 2. turnanın boğaz altındaki uzun yelekleri (YUDAHİN 1998: 218a).

Sibirya: Tuv. *çoğdur* “podgrudok (verblyuda ili bıka)” (TuvRS: 537a), Koyb. *çoğdur* “Borste”, soy. *çoğdur* “dodgrudok” (VEWT: 204b).

Çuvaş: *şadar*, *şidar* “Bettzeug, Kopfkissen” (VEWT: 204b).

116. **cun-** [422] (CUN·DUM·) “yikanmak (Ar. *iğsalat*)” Oğuz ve Kıpçak lehçeleri.

jundum “I bathed” (CTD II: 121), *çundum* (DLTt II: 314).

<yun- (<*yū-n-) “yıkanmak” dönüşlü fiil (EDPT: 942b), yū- “yıkamak” (TEKİN 1995: 180), čun- “mit’sya” (DTS: 645b).

Eski Türkçeden itibaren genel söz varlığı içerisindeki yun- fiili, Dīvān’da Oğuz ve Kıpçaklarda /y-/ > /c-/ değişimiyle cun- olarak kayıtlıdır. Bugün düzenli bir Kıpçak ses özelliği olan söz başı /y-/ > /c-/, /ç-/, /j-/ değişiminin XI. yüzyılda da bir lehçe özelliği olduğunu görmekteyiz. Ancak modern Oğuz lehçeleri için bu değişim söz konusu değildir. Kâşgarlı Mahmud’un bu değişimi Oğuzlarda da nakletmesi, Oğuzların o dönemde Kıpçaklarla yakın bölgelerde yaşamalarının sonucunda oluşan Oğuz-Kıpçak lehçe etkileşimi olarak açıklanabilir. Ayrıca Dīvān’da yun- [472] “abdest almak (*tawaḍḍa’a*)” fiili Oğuz kaydıyla verilmektedir. Burada söz başı /y-/'nin Oğuz lehçesi kaydında korunması /y-/ > /c-/ değişiminin Oğuzca için düzenli bir özellik olmadığını, yer yer Kıpçakçanın etkisiyle görüldüğünü düşündürmektedir.

Orhon T. VIII: Man. M I 7, 21; **Uyg. VIII:** Bud. *bu yunğuluk törüg kılıp yunzun arıtnzun* “let him wash and purify himself carrying out the rules for washing oneself” Suv. 478, 19-20; U II 42, 31-2; TT VIII C.8; Civ. *eçkü süti birle yunsar* “if he washes himself with goat’s milk” TT VII 23, 1 (EDPT: 942b), **Karahanlı T:** KB 6017, 3285, 3287, 3954, 4894, 4962, 4969 vs. yun- “yıkanmak” (ARAT 1979: 558), Rylands yun- “boy abdesti almak” (ATA 2004: 791), TİEM-, 63v/7= 004/043 *yunğu* “yıkanma, temizlenme” (KÖK 2004: 688), **Harezmi T:** ME 140-4, 184-4 yun- “yıkanmak” (YÜCE 1993: 212), HKuran yun- “yıkanmak” (SAĞOL 1995: 193), NF 171-13 yun- “yıkanmak” (ATA 1998: 491), yun- “mit’sya” (FAZILOV I: 551), **Çağatay T:** Senglah 347r/14 *yu-* (CLAUSON 1960: 80), Ş.Süleyman *yu-* “ğusl etmek, temizlemek, arıtmak, yaykamak, paklamak” (308), **Altınordu-Kıpçak:** İdH yun- (32) “yundu, yıkandı” (İZBUDAK 1989: 54), KK 81b/3 yun- “yıkanmak” (TOPARLI 1999: 132), TZ 6a/6 yun- “yunmak, yıkanmak” (ATALAY 1945: 289), Tercüm. 39a/1 yun- “yıkanmak” (TOPARLI 2000: 160), Kİ 46 *çumğalaq* “dalgiç” (CAFEROĞLU 1931: 32), **EAT-Osm:** yun- “yıkanmak” (XIII.TTS VI: 4725), EATkuran 328a/8=038/42 yun- “yıkanmak” (KARABACAK 1995: 768), Süheyl 3277 yun- “yıkanmak” (DİLÇİN 1991: 653), Danişmend. 29b/8 yun- “yıkanmak, yunmak” (DEMİR III: 212).

Modern Oğuz: And. *çim-* (I) [*cambak etmek, cimmek, çinmek, çummak, çümmek*] “yıkanmak” (DS III: 1224b), Az. *yuyun-* 1. öz äl- üzünü bädänini yumag; çimmäk. 2. (mec.) islanmag, üzärinä şeh düşmäk, nämlänmäk (ADİL IV 563b), Trkm. *yuvun-* “yıkanmak” (TTS: 712a).

Modern Kıpçak: Kırg. *cuun-* II, yıkanmak (YUDAHİN 1998: 235b), KBlk. *cuvun-* “yıkanmak” (KMTS: 161a), Kar.(thk) *yuvun-* “1. mit’sya, umivat’sya, kupat’sya; myć się, umywać się, 2. uspokaiwat’sya, uteşat’sya; uspokajać się, pocieszać się” (KRPS: 253a), Kaz. *juwin-* “yıkanmak, yunmak, banyo yapmak” (KazTS: 184b), Kkp. *cuwin-* “umivat’sya, mit’sya” (KkRS: 265b), Bşk. *yıwın-* “1. umivat’sya, 2. mit’sya” (BRS: 238b).

Uygur-Karluk: Özb. *yuvın-* “mit’sya, bit’ mıtım” (URS: 563a), Yuyg. *yuyun-* “yıkanmak” (YUTS: 188a), Suy. *yuv-* “mit’, stirat’” (YJU: 43a).

Sibirya: Tuv. *çun-* “mit’sya, umivat’sya” (TuRS, 547a), Tel. *d’un-* “yıkanmak” (TelAS: 32), Hak. *çun-* “1. mit’, 2. stirat’” (HRS: 323b).

Yakut: *suun-* “mit’sya, umivat’sya” (YRS: 347a).

Halaç: *yū-* “waschen” *yūnul-* “gewaschen werden” (WbCh: 228b).

117. **çağı** [544] “gürültü (Ar. *calaba*)” **Argu** lehçesi.

çayı “Clamor” (CTD II: 267), *çağı* “gürültü” (DLTt III: 225).

<**çajī*/**çoğī* yansıma isim (EDPT: 406b), *çayı* “spor, neuryaditsa” (DTS: 645a).

Kâşgarlı Türkler tarafından *çoğı* olarak söylenen sözcüğün, Argular tarafından *çağı* olarak söylendiğini kaydeder. Tarihî Türk lehçelerinde de sözcük /-o-/ iledir.

Uyg. VIII: Bud. *alku tigi çoğı* “all sounds” Suv. 166, 6 (EDPT: 406b), **Karahanlı T:** KB 318, 1926, 2651, 3038, 3396, 3591, 4232 *çoğı* “münakaşa, anlaşmazlık, ihtilaf, mücadele” (ARAT 1979: 132), TIEM 195r/2=015/073 *çoğı* “yüksek ses, gürültü, kavga” (KÖK 2004: 347), Tefsir 69,1 *çoğı* “gürültü, patırtı, kavga, döğüş”

(BOROVKOV 2002: 98), Rylands-, *çoğıcı* “kavgacı” (ATA 2004: 315), **Harezmi T:** Kısas 238v4 *çoğı* “gürültü, bağırıtı, tartışma, münakaşa” (ATA 1997 II: 164), HKuran *çoğu* “gürültü, bağırıtı” (SAĞOL 1995: 40), ME 80-7, 232-1 *çoğu* “kötü söz, bağırışma” (YÜCE 1993: 112), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *çoğı*, *çoğu* (13) “halk *çoğu* kıldı- yığıldı, bağırıldı çağırıldı, gürültü yaptı” (İZBUDAK 1989: 12), CC 114,27 *čov* “Lärm” (GRØNBECH 1942: 76), **EAT-Osm:** *çoğu* “ses, gürültü” (XIII.TTS II: 932).

Modern Oğuz: Trk.-, *çağilda-* sular akarken taşlara, kayalara çarparak ses çıkarmak (TS I: 421b), Az. *çağ-çug* (säs mägl.) çağgaçag, çağgıltı, çağ çağ sesi (ADİL IV 409a).

Modern Kıpçak: Kırg. *şookum* 1. gürültü, 2. haber, 3. alamet (YUDAHİN 1998: 691a), *şuu II* fısıltıyı, burundan sık sık nefes alırken çıkan sesi taklittir (YUDAHİN 1998: 693a), Kaz. *şuw/şuwıl* “1. gürültü, patırtı, 2. kavga, çekişme” (KazTS: 646b), Tat. *şaw I* “şum, şumny” (TatRS: 657b), Kkp. *şaw-şuw* “krik, sumatoha, şum i gam” (KkRS: 729b), Bşk. *şaw I* “şum” (BRS: 656b).

Uygur-Karluk: Özb. *şawkin* “şum, krik, gommon, şumovoy” (URS: 544a), Yuyg. *şawkun* “gürültü, yaygara” (YUTS: 375b).

Sibirya: Tuv. *çuğaalacışkın* “1. peregovorı, 2. razgovor, beseda” (TuvRS: 545a), *çoğuş* “dövüş, kavga” (TuvTS, 25b).

118. **çaha** [7] (CAHA) “çakmak (Ar. *zand*)” **Kençek** lehçesi.

çaha “Flint” (CTD I: 73), *çaha* “çakmak” (DLTt I: 9).

<(?)*çahā/çehē* “çakmak”. Clauson, *çoğu* Kençek sözcüğü gibi bunun da bir alıntı olduğunu belirtir. Kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte, *çak-* fiiliyle de ilişkili olabileceği düşünülmüştür. tek örnek. (EDPT: 406b).

Sözcük buradaki anlamıyla tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır. Ancak Anadolu ağızlarında benzer yapıda bir alet ismi olarak *çaha* (I) [*çahavel*, *çahao*, *çahaveli*] “çalı süpürgesi” (DS III: 1039b) bulunmaktadır.

119. **çaḥṣāk** [236] (CAX·SA'Q) “kurutulmuş şeftali ve üzüm (Ar. *falik al-miṣmiṣ wa-z-zabīb*)” **Karluk** lehçesi.

čaxšāq “Stony ground on mountain peaks” (CTD I: 351), *çaḥṣak* “kurutulmuş şeftali ve üzüm” (DLTt I: 469).

<çaḥṣa-(<*çak-ış+a-)k. Clauson sadece Güneybatı Anadolu’da seslik farklarla yaşadığını belirtiyor (EDPT: 412a), (OTWF: 272), *çaḥṣaq II* “suşenie persiki, şeptala, izyum” (DTS: 645).

Kâşgarlı *çaḥṣak* eş yazımında iki anlam vermektedir. Karluk lehçesinde “kurutulmuş şeftali ve üzüm” anlamına gelen *çaḥṣak*, genel söz varlığında “dağın tepesindeki taşlık yer (Ar. *ar-radṛād fī ḫulal al-cibāl*)” anlamına gelmektedir. Karluk lehçesindeki anlamı Dīvān dışında başka yerde tanıklanamazken, genel söz varlığındaki “dağın tepesindeki taşlık yer” benzer anlamıyla Anadolu Ağızlarında tanıklanmaktadır. Bkz. *çaḡṣak* (I) [*çaḥṣak*] “1. çakıllı yer, 2. aşınarak dökülmüş dağ veya duvar yığıntısı, moloz” (DS III: 1038a).

120. **çaḡ-** [272] (CAQDIY) “söz götürmek, sözü işittirmek (Ar. *ballaḡa*)” **Oğuz** lehçesi.

čaq- “drum the words” (CTD I: 396), *çaḡdı* “sözü kulağa çaḡdı” (DLTt II: 17).

<*çaḡ-. Çok geniş bir anlam alanına sahip, yansıma kökenli fiil (EDPT: 405b), *čaq-* “podstrekāt’, seyat’ vrajdu” (DTS: 645b), *çaḡ*₆ (RWb III: 1832), *čaq-* “schlagen, verleumden, denunzieren” (TMEN III: 1100).

Dīvān’da *çaḡ-* fiili “1. sözü işittirmek, sözü ulaştırmak, 2. kişileri birbirine karşı kışkırtmak, 3. (çakmak, kibrit vb.) çakmak” gibi anlamlarda bulunmaktadır. Bunlardan ilk sırada verilen, Oğuz lehçesindeki anlamdır. Oğuz lehçesindeki anlam, temel anlamla ilişkili bir yan anlamdır: *ol sōzūg anıḡ ḫulākḡa çaḡdı* “o, sözü onun kulağına işittirdi, eriştirdi (Ar. *ballaḡa*)”; *ol ekki kişi ara çaḡdı* “o, iki kişinin arasında [husumeti] kışkırttı (Ar. *aḡrā*)”, *ol çaḡmāk çaḡdı* “o, çakmak çaktı (Ar. *ḡadaḡa*)”.

Uyg. VIII: Bud. U II 10, 23-4 (EDPT: 405b), **Harezmi T:** ME 10-4 *çaķ-* “(çakmak) kıvılcım vermek” (YÜCE 1993: 110), NF 67-9 *çaķ-* “gammazlık etmek” (ATA 1998: 100), **Çağatay T:** Senglah 206v/26 *çak-* (CLAUSON 1960: 55), *çaķ-* “mordre, en parlant des animaux, d’un médisant” (PdC: 278), **Altınordu-Kıpçak:** CC *çaq-*, *çax-* 8,11-13 “verleumden, accusare” (GRØNBECH 1942: 73), GT 292/12 *çaķ-* “ihbar etmek, ifşa etmek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 237), Kİ 44 *çaq-* “işaret etmek” (CAFEROĞLU 1931: 27), Tercüm. 39a/11 *çak-* “1. çalmak, 2. birisini bir büyüğe şikayet etmek” (TOPARLI 2000: 99), KK 79b/7, 10b/1 *çaķ-* “1. acı çekmek, 2. şikayet etmek” (TOPARLI 1999: 106), **EAT-Osm:** *çak-(I)/çaķ-* “1. iyice anlatmak, bildirmek, tanıtmak, ifşa etmek, 2. kovlamak, gamzetmek, jurnal etmek”, *çak-* (II) “aksettirmek” (XIII.TTS II: 802-803), İbnikesir. 94b/4 *çaķ-* “zembereği çekip çakmağı çakmak taşına vurmak” (YELTEN 1998: 459), Süheyl. 3688 *çaķ-* “bildirmek, ifşa etmek” (DİLÇİN 1991: 596), Danişmend. 12b/2 *çaķ-* “parıldatmak, çakmak” (DEMİR III: 144).

Modern Oğuz: Trk. *çak-* (III) 1. vurarak sokup yerleştirmek. 2. çivi ile tutturmak. 3. kazık çakıp hayvan bağlamak. 4. (argo) Kabul edilmeyecek bir şeyi kurnazlıkla Kabul ettirmek. 5. (argo) vurmak. 6. bir şeyi başka bir şeye sürtmek, vurmak veya çarpmak. 7. sezinlemek, anlamak, farkına varmak. 8. argo) içki içmek. 9. (mec.) Saplamak. 10. (argo) anlamak, bilmek. 11. Parıldamak, ışık vermek. (TS I: 425b), Az. *çax-* (2) 1. atâş açmag için tûfângin, tapançanın çaxmağınını çäkib buraxmag; atâş açmag; gülle ilä vurmağ. 2. birdän birä işillamağ, parıllayıb bärk şaggildamağ (ADİL IV 421b), Trkm. *çak-* “1. iğnesini sokmak, ısırarak, 2. bir şeyi başka bir şeyin yüzeyine sürtmek, sürtüp yakmak, 3. bir şeyi kırıp içindekini almak” (TTS: 107b), Gag. *çak-* “çakmak” (GTS: 50a).

Modern Kıpçak: Kırg. *çak-* IV, 1. müzevirlik etmek, şikayet eylemek, 2. şiddetle vurmak, 3. sokmak (ısırmak), 4. çakmak çakmak (YUDAHİN 1998: 245a), KBlk. *çak-* “köyü birbirine düşürmek” (KMTS: 166b), Kar.(t) *çak-*, (k) *çaķ-*, (t) *çah-*, (h) *tsak-* “1. udaryat’; uderzac, 2. hvatat’; chwytaç, 3. jalit’; žadlic’” (KRPS: 621b-), Kaz. *şaq-* “sızlanmak, şikayet etmek, dert yanmak” (KazTS: 623a), Kkp. *şaq-* “1. vısekat’ ogon’, II. 1. jalit’, 2. grızt’, 3. podzadorivat’” (KkRS: 720a), Kum. *çaķ-* “1. spuskat’ kurok, 2. yabedniçat’, klyauzniçat’, donosit’” (KuRS: 352b).

Uygur-Karluk: Özb. *çak-* I “kurit’ ”, *çak-* II “çakiç çakmâk” (URS: 513a), *çak-I* “1. kolot’, raskalivat’, grizt’, 2. drobit’, 3. çirkat’, jalit’, 5. yabedniçat’, klyauzniçat’, donosit’ ” (URS: 517b), Yuyg. *çaq-* I “1. kırmak, bozmak, 2. sokmak, ısırarak, 3. yakmak” (YUTS: 68b), Suy. *çaq-*, *ottuq çak-* “vısekat’ ogon’”, *tiken çakqıla-* “parin!” (YJU: 139a).

Sibirya: Alt. *çak-* “1. jalit’, 2. vısekat’ ogon’ ” (ORS: 175a).

Halaç: *çaq-* “mit den Hörnern stoßen, schlagen” (WbCh: 98b).

121. **çakrış-** [371] (CAQRŠTY) “karşılıklı çağırarak, çağırarak” Oğuz lehçesi.

çaqrış- “Shout” (CTD II: 66), *çakrıştı* “birbirini çağırarak” (DLTt II: 209).

<*çakrış-* (<*çak-ır-ıř) işteş fiil (EDPT: 411a), *çaqrış-* “kriçat’, sozivat’” (DTS: 645a), Erdal *çakrış-* fiilinin ne Eski Türkçede ne de Karahanlı Türkçesinde bulunduğunu; XIII. yüzyıldan itibaren Güney-batı ve Batı Türkçelerinde kullanıldığını, belki Sogdca *žyır-*’dan alıntı olduğunu belirtmektedir (OTWF: 466). Ancak Türkçede -kır eki ile kurulu *baqrır-*, *kıqrır-*, vb. pek çok yansıma fiil bulunmaktadır ve *çakır-* da bunlardan biridir.

bōy bīr bīrkā çakrıştı “boy halkı birbirini çağırarak”. Dīvān’da Oğuz söz varlığı içerisinde yer alan *çakrış-* modern lehçelerde, Oğuz lehçeleri başta olmak üzere, serpinti hâlinde bulunmaktadır.

Harezmi T: ME 129-8, 204-3 *çakrış-* “baqrırarak” (YÜCE 1993: 110), NF 442-13 *çakrış-* “baqrırarak” (ATA 1998: 100).

Modern Oğuz: Trk. *çaqrış-* 1. birbirini çağırarak. 2. hep birden baqrırarak yaygara etmek (TS I: 423a), Az. *çaqrış-* (garř.) birbirini çağırarak, säs säsä veräräk çağırarak (ADİL IV 410a).

Modern Kıpçak: Kırg. *çakırış-* hep beraber çağırarak, birbirini çağırarak, birbirini davet eylemek (YUDAHİN 1998: 246a), KBlk. *çakırış-* “1. zvat’, priglaşat’, 2. vızivat’, 3. manit’, zamanivat’” (KBRs: 723b), Tat. *çäkiriř-* “ot. çäkır-” (TatRS:

629b), Kkp. *çaķırıs-* “1. zvat’ drug druga, 2. oklikat’, 3. pet’” (KkRS: 722a), Bşk. *sâķiriş-* “hodit’ drug k drugu v gosti” (BRS: 460a).

Uygur-Karluk: Özb. *çâķiriş-* “ot –çâķirmâķ-” (URS: 517a).

122. **çalın-** [342] (CALIN-DIY) “(söz için) kulağa gitmek (Ar. *balağa*)”
Oğuz lehçesi.

çalın- “The words reach the ear” (CTD II: 38), *çalındı* “kulağına çalındı” (DLTt II: 150).

<*çal-ın- dönüşlü fiil (EDPT: 421a).

Kâşgarlı Mahmud çalın- fiilini dört örnek cümle içerisinde kullanmıştır: *at çalındı* “yemin kötülüğünden at arıkladı (Ar. *hazula*)”, *söz beg kulâķına çalındı* “söz beyin kulağına gitti (Ar. *balağa*)”, *är özin yērķä çalındı* “adam kendini yere çaldı, yahut çalar göründü (Ar. *şara’a nafsahu*)”. Bunlardan Ar. *balağa* anlamının Oğuzca olduğunu belirtmiştir. Dīvān’da, farklı anlamlardaki bu üç kullanım da aynı maddede gösterilmektedir.

Çağatay T: Senglah 208v/1 *çalın-/çalıl-* (CLAUSON 1960: 55), **EAT-Osm:** *çalın-* (I) “1. telaşla etrafı yoklamak, 2. sıyrılmak, 3. yazı çizilmek, silinmek”, *çalın-*(II) “yaralanmak” (XIII.TTS II: 810), Danişmend. 19b/12 *çalın-* “çalınmak, vurarak ses çıkartılmak” (DEMİR III: 144).

Modern Oğuz: Trk. *çalın-* 1. çalmak işine konu olmak. 2. (hlk.) inme inmek (TS I: 429a), And. *çalın-* (I) “1. inme inmek, 2. deli olmak, 3. cin çarpmak, 4. ölmek üzere olan hastanın dili peltekleşmek”, *çalın-* (II) “sürünmek, uğraşmak, sokulmak”, *çalın-* (III) “bir ilçe veya bucak başka bir ile bağlanmak”, *çalın-* (IV) “rüzgar veya sıcaktan ekin bozulmak”, *çalın-* (V) “örtünmek, sarınmak”, *çalın-* (VI) “dedikodu yayılmak”, *çalın-* (VII) “kendi kendine aranmak”, *çalın-* (VIII) “1. atıştırmak, az yemek, 2. hayvan az otlatmak” (DS III: 1055b-1056a) Az. *çalın-* 1. musigi alâtlärindä ifa edilmäk. 2. vurulmag, eşidilmäk. 3. döyülmäk, taggıldadılmag. 4. vurulmag, gaxılmag (mıx). 5. biçilmäk (ADİL IV 413a), Aza. *çalın-* görünmäk (ADL

I 90a), Trkm. *çalın-* “çal- ed.ç.” (TTS: 109b), Gag. *çalın-* “çalınmak (hırsızlık), çalınmak (ekinın yanması)” (GTS: 50b).

Modern Kıpçak: Kırg. *çalın-* “çal- II'den; *kemer çalın-*: kemer kuşanmak; *arkanga çalın-*: ipe takılıp kalmak; *selde çalın-*: sarık sarınmak; *karızga çalın-*: borca batmak; *caman işke çalın-*: nahoş bir işe karışmak” (YUDAHİN 1998: 248a), Nog. *şalın-* “1. skaşivat'sya, bit' skoşennım, 2. bit' zarezannım” (NRS: 403b), KBlk. *çalın-* “1. kosit', 2. delat' dvijenie nogoy nad drugoy nogoy” (KBRS: 725a), Kar.(tk) *çalın-* “bit' udarennım; być uderzonym, 2. bit' takım, na kotorom igrayut; być grajacyım” (KRPS: 623a), Tat. *çâlîn-* “küzge çâlîn-: popast'sya na glaza, mel'kat'” (TatRS: 630a), Kkp. *şalın-* “(vozvr.strad.ot) şal-” (KkRS: 724a), Kum. *çalın-* “I. bit' skoşennım, skaşivat'sya, II. poslışat'sya, slišat'sya” (KuRS: 354a), Bşk. *sâlîn-* “1. strad. ot sal-, 2. mel'knut' v glazah” (BRS: 460b).

Uygur-Karluk: Özb. *çalın-* “ot -çalmâç-” (URS: 513b).

123. **çaltur-** [357-8] (CAL-TUR-DIY) “birine bir şeyi duyurmak (Ar. *nūdiya li-s-sum'a*)” **Oğuz** lehçesi.

çaltur- “shout in one's ear” (CTD II: 53), *çalturdı* “iştirmek için çağrıldığı zaman böyle denir” (DLTt II: 182).

<*çal-tur- (ettirgen fiil) (EDPT: 419a), *çaltur-* “zastavlyat' obmazivat' (glinoy)” (DTS: 645a).

Kâşgarlı *çaltur-* fiilinin farklı anlamlarda kullanımını iki örnek cümleyle göstermiştir: *ol anı çalturdı* “o, onu yere çaldırdı [devirtti] (*aşra'a*)”, *ol yitük çalturdı* “o, kaybolan şeyi arattı (*nişdān*)(o, kaybolan şeyi aramak için emretti)”. Bu anlamlarının yanında Oğuz lehçesinde birine bir şeyi duyurmak için kullanıldığını da ifade etmiştir. Oğuzcadaki “birine bir şeyi duyurmak” anlamı, temel anlamla ilgili bir yan anlamdır. Modern lehçelerde de birçok değişik anlamda kullanılmaktadır.

Çağatay T: Senglah 208r/17 *çaldur-* (CLAUSON 1960: 55), **Altınordu-Kıpçak:** *çaldırt-* “koşturmak” (İZBUDAK 1989: 9).

Modern Oğuz: Trk. *çaldır*- 1. çalmak işini yapmak. 2. hırsıza kaptırmak. (TS I: 427a), And. *çaldır*- (I) “duymak, hissetmek”, *çaldır*- (II) “benzemek, andırmak”, *çaldır*- (III) “iyi süpürememek” (DS III: 1050b), Az. *çaldır*- (icb.) çalmag işi gördürmāk, çalmağa mājbur etmāk (ADİL IV 413a), Trkm. *çaldır*- “et.ç. çal-” (TTS: 109a), Gag. *çaldır*- “çaldırmak” (GTS: 50a).

Modern Kıpçak: Kırg. *çaldır*- “1. çal- II'den. *nokto çaldır*: yular ördürmek; çöp *çaldır*:- hayvanı bir parça otlatmak, 2. yenilmek” (YUDAHİN 1998: 247b), Nog. *şaldır*-I “1. velet' (zastavlyat', poruçat') kosit'”, *şaldır*-II “otdavat' ” (NRS: 403a), KBlk. *çaldır*- (KBRS: 723b), Kkp. *şaldır*- “puskat' na podnojny korm” (KkRS: 723a).

Uygur-Karluk: Özb. *çaldır*- “ponud. ot -çalmāq-” (URS: 513b), Yuyg. *çaldır*- “çaldırmak, müzik aletini çaldırmak” (YUTS: 69a), Suy. *çaltır*- “zastavit' poklonit'sya” (YJU: 139b).

124. **çanak** [192] (CANAQ) “kâse, çanak (Ar. *kaş'a*)” Oğuz lehçesi.

çanaq “Wooden bowl” (CTD I: 292), *çanak* “tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kap” (DLTt I: 381).

<**çanak* (EDPT: 425b), *çānak* (TEKİN 1995: 172), *čanāq* “Schale, Becher; Steigbügel” (TMEN III: 1125), *çanaq* “çaşka, miska” (DTS: 645a), *çanak*₂ [Osm., Krm., Dsch.] (RWb III: 1856).

Kâşgarlı, *çanak* sözcüğünün lehçeler arasında iki kullanımını nakletmektedir. Genel söz varlığı içerisinde *çanak* “tahtadan yapılmış tuz vb. şeylerin konduğu kap” ve Oğuz lehçesinde “kâse” için kullanılmaktadır.

Dīvān'da “kâse, çanak, kap kacak vb.” anlamlarda *ayaq* ve *çanak* sözcükleri geçmekte, ‘*ayaq*’ın Oğuzlar tarafından bilinmediği ifade edilmektedir. Buna karşın Oğuz lehçesinde *çanak* kullanımı gösterilmiştir. *çanak* XI. yüzyıl metinlerinden itibaren tanıklanırken; *ayaq* daha eski metinlerden itibaren Türkçede bulunmaktadır. krş. *ayaq* II. Modern Türk lehçelerinde başta Oğuz lehçeleri olmak üzere, diğer lehçelerde de serpinti hâlinde *çanak* ve türevlerine rastlanmaktadır.

Karahanlı T: Tefsir 68b,8 *çanak* “kâse” (BOROVKOV 2002: 94), **Harezmi T:** ME 24-3 *çanak* “kadeh, bardak” (YÜCE 1993: 110), NF 24-17 *çanak* “çanak, kap, kâse” (ATA 1998: 100), **Çağatay T:** Senglah 209r/28 *çanak/çanağ* (CLAUSON 1960: 55), Ş.Süleyman *çanak* “tabak, toprak kap, kase, ayağ” (149), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *çanak* (14) “bildiğimiz şey, çanak” (İZBUDAK 1989: 10), CC 120,2; 105,5 *çanaq*, *čánaq* “Schale, Napf; scutella” (GRØNBECH 1942: 73), DM *çanak* “çanak, kap” 10b/2 (TOPARLI 2003: 80), GT *çanak* “çanak, kase” 336/13 (KARAMANLIOĞLU 1989: 237), İrşadM *çanak* “kap kacak, çanak” 346b/4 (TOPARLI 1992: 515), Kİ 46 *çanaq* “çanak” (CAFEROĞLU 1931: 26), Tercüm. 18b/2 *çanak* “çanak” (TOPARLI 2000: 99), KK 71b/13 *çanak* (*şanak* yazılmış orijinalinde) “çanak” (TOPARLI 1999: 106), TZ 18a-4 *şanak* “çanak” (ATALAY 1945: 245) **EAT-Osm:** *çanacuk* “çanakçık” (XIII.TTS II: 821), Danişmend. 177a/4 *çanak* (F. çenağ) “topraktan veya ağaçtan yapılmış yayvan, çukur yemek kabı” (DEMİR III: 144), İbnikesir. 47a/14 *çanacuk* “çanakçık” (YELTEN 1998: 459), Gülistan. 72b-15 *çanak* “çanak” (ÖZKAN 1993: 281), Süheyl. 841 *çanaḥ* “çanak” (DİLÇİN 1991: 597).

Modern Oğuz: Trk. *çanak* 1. toprak, metal vb.den yapılmış, yayvan, çukurca kap. 2. bot. Çiçeğin en dışında bulunan yeşil yaprakların tümü. 3. göz çukuru. 4. (coğr.) çevresine göre alçakta bulunan ve genellikle geniş tekne biçiminde yer (TS I: 434a), And. *çanağ* “çanak”, *çanaḥ* “1. saksı, 2. çanak” (DS III: 1067a), Az. *çanaq* 1. içi oyulmuş ağaçtan (taxtadan) hazırlanan gab növü. 2. çanağ tutan gädär ölçü vahidi. 3. (mex.) müxtelif mexanizmlärdä, istehsalatda şey kötürmək, boşaltmaq için çalovvarı gurğu. 4. krandan tökülän suyun axıb ketmäsi için onun altında yerləşdirilän deşikli çuxur läyän. 5. gövdä. 6. bä’zi häyvanların (tısbağa, timsah və s.) bädänini örtän çanağvarı särt gabıg, gın. 7. bä’zi simli musigi alätlärinin içi boş olduğundan säsi äks etdirän və gücländirän äsas hissäsi. 8. insan və heyvan skeletlerinin bir hissäsi- aşağı ätraflara diränän və bel sümüyü için dayag vüzifäsini gören sümük kämär; çanağ sümüyü (ADİL IV 415b), Trkm. *çanak* “çanak” (TTS: 110b), Gag. *çanak* “çanak” (GTS: 51b).

Modern Kıpçak: Kırg.-, fakat krş. *çanaç* “1. tulum, 2. çanak, tulumba; *çanaçta*-çanakla dökmek veya koymak; *çanak* göz çukuru” (YUDAHİN 1998: 250a), Kar.(k) *çanak*, (t) *çanaḥ*, (t) *çenaḥ*, (h) *tsanak* “tarelka, blyudo; talerz, pólmišek” (KRPS: 623b), Kaz. *şanak* “1. gövde (kopuz, dombıra), 2. değırmende öğütülen unun

döküldüğü büyük kap, 3. at arabası ve arabayı oluşturan gövde kısmı” (KazTS: 627b), Kkp. *şanaq II* “çaşka” (KkRS: 725a).

Uygur-Karluk: Özb.- fakat Clauson “un değirmeni kovası” anlamıyla yaşadığını kaydetmiştir. Suy. *çinaq* “çaşka” (YJU: 143a).

Sibirya: Tuv. *ayak-şınak* “vsyakogo roda çaşki” (TuvRS: 80a), Tel. *çınay* “1. porselen kap kacak, porselenden yapılmış kap kacak, 2. porselenden yapılmış kap kacağın kırıkları” (TelAS: 16).

Halaç: *çanaq* “Schale” (WbCh: 98a).

125. **çap-** [265] (CAB-DIY) “(boyun) vurmak (Ar. *daraba*)” **Uygur** lehçesi.

çāp- “strick the neck” (CTD I: 388), *çapdı* “boynunu vurdu” (DLTt II: 3).

<*çap- “vurmak” yansıma bir fiil, geçişli veya geçişsiz olabilmekte (EDPT: 394a), çap- “schlagen, mit Lehm bewerfen” (VEWT: 99a-b), çap- “schlagen” (TMEN III: 1039), çap- (DTS: 139a), çap- [Uig., Alt. Tel. Leb.; Dsch. Tar. Kzn.] (RWb III: 1916), *çap- “1 to beat, hit, 2 to attack, rob, 3 chisel, 4 hack, hoe, hatchet, 5 to chop, 6 to scythe, mow, 7 to dig, 8 to break, 9 sharp, 10 scythe, 11 to whet, sharpen (a scythe), 12 metal shavings after forging, 13 trap, 14 whetstone for sharpening scythes, 15 to whip, 16 to hack, adze, 17 shavings, 18 booty, 19 currycomb” (EDAL I: 416-417).

Dīvān’da çap- fiili mecazlı anlamlarda dört örnek cümle içinde geçmektedir: 1. “yüzmek (Ar. sabaḥa) anlamında: *är suwda çapdı* “ada suda yüzdü”; 2. “(ata) vurmak (Ar. *daraba*)” anlamında: *ol atnı çıpık birlä çapdı* “o, atına değnekle vurdu”; 3. “(boyun) vurmak (Ar. *daraba*)” anlamında: *çomaq tat boynın çapdı* “Müslüman, gavurun boynunu vurdu”; 4. “evi çamurla sıvamak (Ar. laṭaḥa.... bi-ṭīn ḥurr)” anlamında: *är äwin çapdı* “adam evini yumuşak çamurla sıvadı”. Uygur lehçesinde “boyun vurmak” anlamıyla kullanıldığı belirtilmektedir. XI. yüzyıldan itibaren metinlerle tanıklanan çap- fiili, bugün farklı anlamlarda hemen hemen bütün lehçelerde yaşamaktadır.

Karahanlı T: Tefsir 145,23 *çap-* (I) “vurmak, kesmek, doğramak” (BOROVKOV 2002: 94), KB 73 *çap-* “yüzmek” (ARAT 1979: 127), **Harezmi T:** Kısas 35v14 *çap-* “kesmek, parçalamak, el vurmak” (ATA 1997 II: 157), NF 49-11 *çap-* “koşmak” (ATA 1998: 100), **Çağatay T:** Senglah 203v/11 *çap-* (CLAUSON 1960: 54), Ş.Süleyman *çap-* “atı sürmek, seğirtmek, koşdurmak, akın eylemek, vs.” (145), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadM 123a/3 *çap-* “vurmak, sürmek” (TOPARLI 1992: 516), Mguzat 96v:4 *çap-* “to ride a horse, to strike (with a weapon)” (ÖZTOPÇU 1989: 94), DM 23a/12-14 *şap-* “sürmek, çarpmak” (TOPARLI 2003: 108), İlmNuşab 21v:3 *çap-* “to rap” (ÖZTOPÇU 2002: 92), **EAT-Osm:** *çap-* “1. yağma, çapul etmek, saldırmak, atılmak, vurmak, hücum etmek, 2. koşmak, süratle hareket etmek, 3. sürmek, koşturmak, 4. çarpmak, vurup kesmek” (XIII.TTS II: 826-8), Süheyl. 2451, 3369 *çap-* “koşmak, hızla sürmek, koşturmak” (DİLÇİN 1991: 597).

Modern Oğuz: Trk. *çap-* (esk.) 1. koşturmak. 2. (esk.) akın etmek, koşmak. (TS I: 436b), And. *çap-* (I) “koşmak, ivmek”, *çap-* (II) “köpek havlamak”, *çap-* (III) “kesmek” (DS III: 1077b), Az. *çap-* 1. çapacag, balta, külüng və s. ilə parçalamag, doğramag. 2. iti sürmæk (atı). 3. zorla və ya başga yolla var- yoxunu äлиндän almag; talamag, soymag, çapıb –talamag. 4. käsärti ilə, iti bir şeylä yaralamag (ADİL IV 417a), Trkm. *çap-* I “koşmak”; *çap-* II “1. kesmek, parçalamak, 2. yağmalamak, talan etmek, 3. (mec.) öldürmek, kesmek” (TTS: 110b).

Modern Kıpçak: Kırg. *çap-* IV, 1. hızlı koşmak, 2. kesmek, 3. atılmak (YUDAHİN 1998: 251a), Nog. *şab-/şap-I* “1. skakat’, 2. skaçka, beg, nabeg, napadenie, ”, *şab-/şap-II* “1. rubit’, seç’, razit’, 2. rubka” (NRS: 400a), KBlk. *çab* (EDAL I: 417), Kar.(tk) *çap-* II, (h) *tsap-* II “1. bit’, udaryat’; bić, uderzać, 2. tesat’, obtyosivat’, vısekat’; ciosać, obciosywać, 3. rubit’, vırubat’; rabać, wycinać” (KRPS: 624a), Kaz. *şap-* III “keskin bir aletle kesmek, biçmek” (KazTS: 628b), Tat. *çap/b* (EDAL I: 417)-, Kkp. *şap-* “1. mçat’sya, skakat’ galopom, 2. rubit’, seç’, 3. kosit’, 4. napadat’” (KkRS: 726a), Kum. *çap-* “I. bejat’, skakat’, II. rubit’, seç, tesat’” (KuRS: 355a), Bşk. *sap/b* (EDAL I: 417).

Uygur-Karluk: Özb. *çâp-* II “1. rubit’, zarubit’, izrubit’, 2. okuçivat’ ” (URS: 526b), Yuyg. *çap-* “I. koşmak, II. çiftleşmek, III. kazmak, açmak, oymak” (YUTS: 71a), Suy. *çap-* “vırivat’, vıkorçevivat’” (YJU: 140b).

Sibirya: Tuv. *şap-* “hücum etmek, vurmak” (Tuww: 259b), Alt. *çap-* “1. bistro bejat’, ehat’ kar’erom, 2. rubit’, kosit’ ” (ORS: 176a), Hak. *çap-* “1. zakrivat’, zatvoryat’, 2. pokrivat’, 3. ukrivat’” (HRS: 310a).

Yakut: *sabā-* (EDAL I: 417).

Çuvaş: *çap-* “koşmak”, *şap-* “vurmak, dövmek, çarpmak”, *şup-* “çırpmak, çarpmak” (ÇAD: 121b, 147b, 153b).

Halaç: *čap-* “reiten, eilen, fliehen” (WbCh: 98b).

126. **çapıl-** [328] (CABLM’Q) “(boyun) vurulmak (Ar. *ḍuriba*)” **Uygur** lehçesi.

çapıl- “strick” (CTD II: 24), *çapıldı* “boyun vuruldu” (DLTt II: 119).

<*çap-ıl- “vurulmak” çap- tan edilgen fiil (EDPT: 397a).

Kâşgarlı *çapıl-* “çamurla sıvanmak” anlamında olduğunu, Uygurlarda bu fiilin birinin boynunun vurulmasını anlatmak için de kullanıldığını belirtmektedir. İlk olarak Dīvān’da geçen *çapıl-*, mecazlı anlamlarla, *çap-* kadar geniş bir alanda olmasa da, modern Türk lehçelerinde yaşamaktadır. bkz. *çap-*.

Çağatay T: Senglah 204r/17 *çapıl-* (CLAUSON 1960: 54), Ş.Süleyman *çapıl-* “vurulmak, çarpılmak” (145), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadM 169a/2 *çapul-* “atılmak, vurulmak (pamuk)” (TOPARLI 1992: 516), **EAT-Osm:** *çapıl-* “yağmalanmak, yağma edilmek” (XIII.TTS II: 824).

Modern Oğuz: Az. *çapıl-* (mech.) çapacag, balta vâ s. kăsarti ilâ parçalanmag, doğranmag, yarılmag, yaxud yarananmag (ADİL IV 417a), Trkm. *çapıl- I*, *çapıl- II* “çap- I, II” (TTS: 111a).

Modern Kıpçak: Nog. *şabil-* “bit’ srublennım, bit’ otseçyonnım” (NRS: 400a), Kar.(k) *çapul-* “vısekat’sya, bit’ vıseçennım; krzesac’ siğ” (KRPS: 624b).

127. **çapıt-** [415] (CABIŦIY) “(boyun) vurdurmak (Ar. *darb*)” **Uygur** lehçesi.

çapıt- “order to be strick” (CTD II: 112), *çapıttı* “boynunu vurdurdu” (DLTt II: 298).

<*çap-it- “vurdurmak” ettirgen fiil (EDPT: 395a), *çapıt- I* “napadat” (DTS: 645a).

Dīvān’da *çapıt-*’ın köpeğin saldırması ve Uygur lehçesindeki boyun vurdurmak anlamı verilmiş ve Uygur lehçesindeki kullanıma şu örnek verilmiştir: *beg anıg boynın çapıttı* “bey onun boynunu vurdurdu”. *çap-* fiili, ettirgen biçimiyle yalnızca Oğuz lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde yaşamaktadır. Bkz. *çap-*.

Modern Oğuz: Az. *çapı(r)t-* “çapmag, bärk sürmək (adätän at haggında)” (ADİL IV 417a), Aza. *çapıt-* oğurlamaq, xälväti götürmäk (ADL I: 92a).

128. **çaptur-** [356-7] (CAB·TUR·DIY) “(boyun) vurdurmak (Ar. *darb*)” **Uygur** lehçesi.

çaptur- (CTD II: 52), *çapturdı* “boynunu vurdurdu” (DLTt II: 180).

<*çap-tur- “vurdurmak” ettirgen fiil (EDPT: 395b), bkz. *çaptur- I* “zastavlyat’ obrazivat’ (glinoy)” (DTS: 645a).

Uygur lehçesinde boyun vurmak anlamında kullanımı bir örnekte görülmektedir: *ol anıg boynın çapturdı* “o, onun boynunu vurdurdu”. Kâşgarlı bunun dışında, “suda yüzdürmek ve çamurla sıvattmak” anlamlarına da temas eder: *är kılın suwda çapturdı* “adam, kölesini suda yüzdürdü”, *ol äwin çapturdı* “o, evini sıvattı”. krş. *çapıt-*.

Karahanlı T: Tefsir *çap- I* “vurmak, kesmek, doğramak” (BOROVKOV 2002: 94), **Harezmi T:** Kısas 149r6 *çaptur-* “koşturmak, koşturmak” (ATA 1997 II: 157), ME 42-6 *çaptur-* “koşturmak” (YÜCE 1993: 110), **Çağatay T:** Senglah 204r/18 *çaptur-* (CLAUSON 1960: 54), **EAT-Osm:** *çaptır-/çapdur-* “1. yağmalatmak, yağma ettirmek, 2. koşturmak” (XIII.TTS II: 828), Danişmend. 132b/11 *çapdur-* “koşturmak”

(DEMİR III: 144), Dedekorkut *çapdur*- “koşturmak, at koşturmak, yağmalatmak” (ERGİN 1997: 70).

Modern Oğuz: And. *çapdır*- “koşturmak” (DS III: 1074b).

Modern Kıpçak: Kırg. *çaptır*-, (et.) *çap*- IV'ten. *Kümüş tögüp çaptır*:- gümüş kaktırmak, gümüş çerçeve yaptırmak; *eer çaptır*:- eğer sipariş etmek; *at çaptır*:- at yarışları yapmaya müsaade veya icbar eylemek; *köz çaptır*:- göz gezdirmek (YUDAHİN 1998: 252a), Nog. *şaptır-I* “1. velet', skakat', ehat', 2. velet' bejat', 3. velet' napadat'”, *şaptır-II* “velet' (zastavlyat') rubit'”, *şaptır-III* “bit' fontanom” (NRS: 405b), Kar.(k) *çaptır*- “zastavlyat' bejat'; kazać bieć” (KRPS: 624b).

Uygur-Karluk: Özb. *çaptır*- “ponud. ot -çapmâķ-” (URS: 526b), Yuyg. *çaptur*- “I. koşturmak, II. çiftleştirmek, III. kazdırmak, oydurmak, açtırmak” (YUTS: 71b).

Çuvaş: *çuptar*- “koşturmak” (ÇAD: 121b).

129. **çapıtġan är** [256] (CABIT·FA'N 'AR:) “cellat, boyun vuran (Ar. *đarrāb li-l-a'nāk*)” Uygur lehçesi.

çapıtyan är “One who strikes necks” (CTD I: 379), *çapıtġan er* “cellât, boyun vuran” (DLTt I: 512).

<*çap-it-ġan “vuran, cellat” sıfat-fiil. Bkz. (EDPT: 395a). bkz. çap-. Sıfat fiil biçimiyle tarihî sahada Dīvan dışında bulunmayan çap- modern sahada sadece Yuyg. *çapıġan* “koşan, koşucu” (YUTS: 71a) tanıklanmıştır.

130. **çarün** [209] (CARUVN) “Çınar ağacı (Ar. *şacar al-dulb*)” Yağma lehçesi.

çarün “Plane tree” (CTD I: 315), *çarun* “Çınar ağacı” (DLTt I: 414).

<çarün “Çınar ağacı”. Kökeni bilinmiyor, tek örnek (EDPT: 430b).

Kâşgarlı Yağma lehçesinde “Çınar ağacı” için *çarūn* sözcüğünü kaydetmiştir, ancak sözcüğe tarihî ve modern Türk dili alanında başka yerde rastlanmamıştır. Dīvān’da ayrıca aynı anlamda *çünüük* [195] ve değişik sesletimiyle *şünüük* [196] de bulunmakta ancak herhangi bir lehçe kaydı görülmemektedir. Kökenleri hakkında birşey bilmemekle birlikte, XI. yüzyıl Türk lehçelerinde “çınar ağacı” anlamında *çarūn*, *çünüük* ve *şünüük* olmak üzere üç kullanımdan bahsedebiliriz.

131. *çāşır* [204] (CA’ŞİR) “çadır (Ar. *hayma*)” Oğuz lehçesi.

čāšir “Tent” (CTD I: 309), *çaşır* “çadır” (DLTt I: 406).

<(?)*çātır* (< Sans. *chattra* “halk şemsiyesi”) “çadır” (EDPT: 403b), Eren, kökeninin karışık olduğunu fakat yaygın görüşün Farsçadan alıntı yönünde olduğunu belirtir. Vambery’nin *çat-* kökünün türevi saydığını da dile getirir (TDES: 75a), **čādīr* < **čātīr* “Zelt” < pers. *čatur* (TMEN III: 1042), *çatır*₂ [Osm. Kzn. Kar. T. Tob. Küer.] (RWb III: 1898).

Kâşgarlı Türklerin *çāçır* dediğine Oğuzların ç/ş değişimi ile *çāşır* dediğini ifade eder. Dīvān’da ayrıca *çātır* [204] biçimi de mevcuttur. Modern Türk lehçelerinde de sözcük söz başı /ç-/ > /ş-/ ve söz içi /-t-/ > /-d-/ değişimleriyle bulunmaktadır.

Uyg. XIV: *kün çatır* “sunshade” Chin.-Uyg. Dict., R III 1903; *çatır* Ligeti 150 (EDPT: 403b), **Karahanlı T:** Rylands *çādīr* (Far.) “çar, kadınların dış giysisi” (ATA 2004: 310), **Harezmi T:** NF 163-9 *çādīr* “<F. Kadınların başlarına örttükleri örtü” (ATA 1998: 100), **Çağatay T:** Senglah 205r/19 *çadır* (CLAUSON 1960: 55), Ş.Süleyman *çadır* “hayme, oba, otlak” (146), **Altınordu-Kıpçak:** CC 102, 13 *çatır* “Zelt, tenda” (GRØNBECH 1942: 74), Kİ 42 *çatır* (CAFEROĞLU 1931: 27), DM 9a/2 *çadır* (TOPARLI 2003: 80), **EAT-Osm:** *çadır* “kadınların başlarına örttükleri büyük beyaz bez, çarşaf”, *çadır ağırşığı*, *çadır dikmek*, *çadır dutmak*, *çadır göbeği* (XIII.TTS II: 781-782), Gunya 17a.9, 36b.6 *çadır* “1. çadır, 2. büyük örtü, çarşaf” (AKKUŞ 1995: 488), Süheyl. 1065 *çadır ur-* “çadır kurmak” (DİLÇİN 1991: 596), Danişmend. 55a/9 *çadır* “keçe, deri, kıl dokuma veya sık dokunmuş kalın bezden yapılarak direklerle

tutturulan, taşınabilir barınak, otağ” (DEMİR III: 144), Gülistan 78a-10 *çadır* “çadır” (ÖZKAN 1993: 281).

Modern Oğuz: Trk. *çadır* 1. keçe, deri, kıl dokuma veya sık dokunmuş kalın bezden yapılarak direklerle tutturulan, taşınabilir barınak. 2. gölgelik olarak kullanılan tente veya şemsiye (TS I: 420a), And. *çāşır (I)* [çāşır] “kıldan dokunmuş bez”, *çāşır (III)* “dört tarafı düzeltilerek çatı üzerine döşenen ağaç” (DS III: 1085b), Az. *çadır* “su buraxmayan sıx parçadan və s. materialdan düzäldilän müvəggäti, adätän yay mänzili” (ADİL IV 410b), Trkm. *çādır* “çadır” (TTS: 106a), Gag. *çadır* “çadır” (GTS: 49b).

Modern Kıpçak: Kırg. *çatır I* 1. çadır (YUDAHİN 1998: 255b), Nog. *şatır* “1. şatyor, palatka, 2. pautina” (NRS: 407a), KBlk. *şatır* “şatyor, palatka” (KBRS: 749a), Kar.(k) *çadır*, (h) *tsatır*, (tk) *çatır* “palatka, şatyor; namiot” (KRPS: 620b-625b-612b), Kaz. *şatır* “I. dam, çatı, II. çadır, otağ, III. şemsiye” (KazTS: 632b), Tat. *çâtir* “şatyor, palatka” (TatRS: 632b), Kkp. *şatır* “şatyor, palatka” (KkRS: 729a), Kum. *çatır* “şatyor, şalaş” (KuRS: 356a), Bşk. *sâtir* “1. şatyor, palatka, 2. (bot.) zontik, 3. (bot.) krona” (BRS: 464b).

Uygur-Karluk: Özb. *çadır* “1. palatka, şater, 2. bol’şoy zanaves, polog, 3. çadra” (URS: 526a), Yuyg. *çadır/çedir* “çadır” (YUTS: 75b).

Sibirya: Tuv. *çadır I* “çum, şalaş, şatyor” (TuvRS: 508b), Alt. *çadır* “şatyor, palatka, polog” (ORS: 175a), Tel. *çadır I* “çadır” (TelAS: 11).

Çuvaş: *çâtir* “(<Tat. çatır<F. çāder) çadır” (ÇAD: 120a).

Halaç: *čādur* “Zelt” (WbCh: 96b).

132. **çāt** [508] (CA’T:) “kuyu (Ar. *bi’r*)” **Oğuz** lehçesi.

çāt “Well” (CTD II: 223), *çat* “kuyu” (DLTt III: 146).

<çāt < ç’t (Sog.) “kuyu” tek örnek (EDPT: 401b).

Dīvān'da “kuyu” anlamında *kuğuğ* [188] ve Oğuz lehçesi kaydıyla Soğdca kökenli *çāt* bulunmaktadır. *çāt* Dīvān dışında başka yerde tanıklanmamıştır. *kuğuğ* ise VIII. yüzyıl Uygur metinlerinden itibaren Türkçede bulunmakta, modern Türk lehçelerinde seslik değişimlerle yaşamaktadır. **Halaç:** *çāt* “Riβ, Riβ in der Wand; Höhle, Schlucht” (WbCh: 99b).

133. **çāt-** [413] (CAŦY) “katmak (Ar. *karana*)” **Oğuz** lehçesi.

çāt- “join with” (CTD II: 110), *çattı* “kattı” (DLTt II: 294).

<**çāt-* “katmak” (EDPT: 402a), *çāt-* “sobirat’, sgonyat’ (skot)” (DTS: 645a).

İlk olarak Oğuz lehçesi anlamıyla Dīvān'da tanıklanan *çāt-* için Kâşgarlı bir örnek cümle vermektedir: *är oğlāk kozıka çattı* “adam oğlağı kuzuya (kuzuların arasına) kattı” Ayrıca Dīvān'da bir şiir dizisinde de *çāt-* fiili geçmektedir: *ordulanıp yüksäk tağığ oğlāk çatār/ uyğur tatın yuwğa alıp yomğın satār*. Modern Türk lehçelerinde geniş bir anlam alanına sahiptir.

Karahanlı T: AtebH *çāt-* “çatmak” (ARAT 1951: XIV), **Harezmi T:** ME *çāt-* (I) 66-7 “çatmak, buruşturmak”, (II) 81-5 “telif etmek”, (III) 98-6 “(söz) uydurmak”, (IV) 178-2 “süslemek” (YÜCE 1993: 110), NF 381-7 *çāt-* “tasarlamak, uydurmak, kafasında kurmak” (ATA 1998: 100), **Çağatay T:** Senglah 204v/15 *çāt-*, 215v/18 *çıt-* (CLAUSON 1960: 54-57), Ş.Süleyman *çāt-* “çöpü çöpe dayamak, ilişdirmek” (146), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 41 *çāt-* “kumaşların kenarını birbirine eklemek, dikmek” (CAFEROĞLU 1931: 27), **EAT-Osm:** *çāt-* “1. birbirine bağlamak, tutturmak, 2. parçalarını birbirine tutturmak suretiyle bir şey yapmak, 3. karşılaşmak, dokunmak, çarpmak” (XIII.TTS II: 838), Danişmend. 189a/7 *çāt-* “birbirine bağlamak” (DEMİR III: 144).

Modern Oğuz: Trk. *çāt-* “1. değnek, kılıç, tüfek gibi uzun şeylerden bir kaç tanesini, tepelerinden birbirine çaprazlama dayayarak durdurmak. 2. (kereste vb. gereci) birbirine tutturmak. 3. bir şeyi yapmak için gerekli parçaları biraraya getirmek vd.” (TS I: 446a), And. *çatmağ* “sataşmak”, *çāt-* (I) “kan almak için ustura ile vücudu çizmek”, *çāt-* (II) “1. rast gelmek, 2. yetişmek” (DS III: 1092a),

Az. *çat-* (1) “1. bir istigamätdä gädäräk nüzärdä tutulan yerä yetişmäk; varmag. 2. iräliyä doğru gätmäkdä olan bir adamın, maşının və s.nin ardınca gädäräk ona yetişmäk, yetmäk, özünü ona çatdırmag vd. 8. mä’lum olmag, gulağa çatmag, bilinmäk. 9. bärabärläşmäk, bärabär olmag, yetişmäk, tay ola bilmäk” (ADİL IV 421a), Aza. *çatmax II* 1. yüklämäk, 2. bağlamaq (ADL I 94a), Trkm. *çat-* “1. yırtılan ya da sökülen yeri dikmek, 2. bağlamak, düğümlemek” (TTS: 113a), Gag. *çat-* “dizmek” (GTS: 53b).

Modern Kıpçak: Kırg. *çiti-*, kaş çatmak, surat asmak (YUDAHİN 1998: 273a), Kar.(k) *çat-* “otnosit’, pripisivat’, kasat’sya, dostigat’; przypisywać, tyczyć się, stykać się” (KRPS: 625a), Kaz. *şat-* IV “sıkı bağlamak” (KazTS: 632a), Kum. *çat-/çata-* “spletat’, skpeşçivat’” (KuRS: 356a).

Uygur-Karluk: Özb. *çät-* “podşivat’, prişivat’, primyotivat’ ” (URS: 516b), Yuyg. *çat-* “takmak, bağlamak” (YUTS: 72b).

134. *çätir* [204] (CA’TIR-) “nişadır (Ar. *nuşādır*)” **Kuça** lehçesi.

çätir “Sal ammoniac” (CTD I: 309), *çatır* “nişadır” (DLTt I: 406).

<*çätir* “nişadır” İrani bir alıntı (EDPT: 403b), *çätir* “nişadır” (TEKİN 1995: 98), *çätir* “naşatır’” (DTS: 645a), *nişadır* “amonyak tuzu” Farsçadan alıntı (TDES: 300a).

Kâşgarlı Kuça’yı Uygur sınırında bir kent olarak gösterir. Dīvān’da Kuça lehçesi kaydıyla sadece *çätir* sözcüğü kayıtlıdır. Eski Uygur metinlerinde de aynı anlamda *çadar*, *çadır* geçmektedir. Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızlarında aynı anlamdaki bitki için *çätir* kullanılmakta, diğer modern lehçelerde ise Farsçadaki biçimiyle (*nısatır*, *naşatır* vb.) yaşamaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *çadar* (*çatar?*) ögüz “ash river” TT Index 18; dipnotta *çadırılığ* ögüz TT IV, p.15, dipnot 1. 4; Civ. *çadır* “sal ammoniac” H II 18, 33 (EDPT: 403b), **EAT-Osm:** *çadır çiçeği* “çadır şeklinde açan bir çiçek, paşaçadırı” (XIII.TTS II: 782).

Modern Oğuz: Trk. *çadır uşağı* (bot.) maydonozgillerden, öz suyu hekimlikte kullanılan bir bitki (*Dorema ammoniacum*) (TS I: 420b), And. *çadiretē* “beyaz çiçekli ot” (DS III: 1032b), Aza. *çaşır yabanî* bitki adı (ADL I 93a).

Modern Kıpçak: Kkp. *nısatır* “naşatır’, naşatırınıy” (KkRS: 485b), Bşk. *nişatır* “1. naşatır’, 2. naşatırınıy” (BRS: 405b).

Uygur-Karluk: Özb. *nâşâtır* “naşatır, naşatırınıy” (URS: 283a).

135. **çāwli** [634] (CA’W-LIY) “kendisiyle ateş yakılan kaysı ve ceviz kabukları (Ar. *kaşr al-ḥawḥ wa-l-cawz alladī tūkadu bihi n-nahr*)” **Kençek** lehçesi.

çāwli “Peach rinds and walnut shells, used as kindling” (CTD II: 376), *çawlı* “Kendisiyle ateş yakılan kaysı ve ceviz kabukları” (DLTt III: 442).

<çāwli (Far.) tek örnek (EDPT: 397a).

Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

136. **çawşāṅ** [612] (CAFŠA’NK) “koyun kırkılan makas, kırkı (Ar. *al-miḳaşş alladī yucazzu bihi l-ḡanam*)” **Çiğil** lehçesi.

çawşāṅ “The shears for shearing sheep” (CTD II: 347), *çefşenğ* “koyun kırkılan makas, kırkı” (DLTt III: 385).

<(?)*çawşāṅ* tek örnek (EDPT: 399b), bkz. *çefşāṅ* “nojnitsı dlya strijki ovets” (DTS: 645a), *čavšāṅ* “nachtblind” (VEWT: 106b).

Dīvān’da herhangi bir lehçeye ait olmayarak “gözü kızarmış, gözü sulanmış kimse (Ar. *a’mas*)” anlamında da *çawşāṅ* bulunmaktadır. Erdal, Dīvān’da -(X)ṅ yapısında birçok tek örnek sözcük bulunduğuna işaret eder (OTWF: 337). Tarihî ve modern Türk lehçelerinde tanıklanamamıştır.

čečäk “Measles” (CTD I: 297), *çekek* “Çiçek hastalığı” (DLTt I: 388).

<*seç- “açmak, çözmek” filinden isim (TDES: 91b), *çéçek* (EDPT: 400b), *çaçäk* “kor” (DTS: 143a), *čäčäk* “Blume, Pocken” (VEWT: 102a), *čičäk*, *čičäk* “Rosenant, Pocken” erken devirlerde Türkçeden Moğolcaya da geçmiştir (TMEN III: 1073), *çaçäk* “1. [Kzn. Alt. Tel. Dsch. Ot. Tar. Krm] tsetok; die Blume, 2. [Tar. Kzn.] ospa-die Pocken”(RWb III: 1988), **čeček* “1 flower, 2 chicken-pox” (EDAL I: 420).

Dīvān’da “çiçek” anlamının yanında, Çiğil lehçesinde mecazen deride irinli kabarcıklar dökerek izler bırakan ateşli ve bulaşıcı hastalık/Çiçek hastalığı için kullanımı da belirtilmiştir. Tarihî ve modern birçok lehçede aynı hastalık için Çiğillerin adlandırması kabul görmüştür.

Uyg. VIII: Bud. *çeçek* “flower” TT V 20, 1; Suv. 137, 18; *xwa çeçek* U III 46, 11; TT V 10, 104-7; Civ. *Kır çeçek* “Desert Flower” P.N. Usp. 54, 3 (EDPT: 400b), **Karahanlı T:** Tefsir 71b,10 *çeçäk* “çiçek” (BOROVKOV 2002: 95), KB *çeçek* “çiçek” 80, 96, 120, 2573, 2688 (ARAT 1979: 131), **Harezmi T:** Kısas 61v11, 67r10 *çeçek* “çiçek” (ATA 1997 II: 157), ME 98-8, 168-5 *çeçek* “çiçek” (YÜCE 1993: 112), NF 353-7 *çeçek* “çiçek” (ATA 1998: 104), **Çağatay T:** Senglah 205r/18 *çeçek* (CLAUSON 1960: 55), Ş.Süleyman *çeçek* “çiçek illeti” (160), **Altınordu-Kıpçak:** CC 26,1 *čiček* “Blume, flos” (GRØNBECH 1942: 75), DM 5a/7 *çeçek* (TOPARLI 2003: 80), GT 5/12 *çeçek* (KARAMANLIOĞLU 1989: 239), İrşadM 129b/8 *çeçek* “çiçek”; 97a/6 *çeçek çık-* “çiçek hastalığına tutulmak” (TOPARLI 1992: 517), Kİ 42 *çiçäk* “çiçek” (CAFEROĞLU 1931: 29), Tercüm. 8a/3 *çeçek* “çiçek” (TOPARLI 2000: 101), TZ 18a/9 *çeçek* “çiçek” (ATALAY 1945: 162), KK 66b/8 *çeçek* “çiçek” (TOPARLI 1999: 107), **EAT-Osm:** İbnikesir. 170a/8 *çeçek* “çiçek” (YELTEN 1998: 460), Gülistan. 2a-10 *çeçek* “çiçek” (ÖZKAN 1993: 284).

Modern Oğuz: Trk. *çeçek* (bot.) 1. bir bitkinin, üreme organlarını taşıyan çoğu güzel kokulu, renkli bölümü. 2. çiçek açan kır veya bahçe bitkisi. 3. (mec.) Davranışları hafif, toplum kurallarına uymayan kimse. 4. (tıp) irinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan ateşli, ağır ve bulaşıcı bir hastalık. 5. (kim.) süblimleşme veya çiçeksime yoluyla elde edilen toz (TS I: 481a), And. *çeçek* (II)

“çiçek hastalığı” (DS III: 1105a), Az. *çiçäk* (2) dâridä vâ selikli gişalardagabarcıglı sâpğı vâ titrâtmä gızdırma şâklindä tâzahür edân ağır geçici xâstâlik (Gülbalamın) (ADİL IV 439a), Trkm. *çeçek*, Gag. *çiçek* “1. çiçek, 2. çiçek hastalığı” (GTS: 59).

Modern Kıpçak: Kırg. *çeçek*, çiçek hastalığı (YUDAHİN 1998: 258a), Nog. *şeşek* “(med.) ospa, ospennyı” (NRS: 411a), KBlk. *çeçek* “ospa” (KBRs: 732a), Kar.(k) *çiçäk* (h) *c’ec’ek*, (t) *ç’eç’ak* “1. tsetok; kwiat, 2. ospa” (KRPS: 629b), Kaz. *şeşek II* “Çiçek hastalığı” (KazTS: 639a), Tat. *çeçek II* “ospa” (TatRS: 650b), Kkp. *şeşek* “ospa” (KkRS: 735a), Kum. *çeçek II* “ospa” (KuRS: 358a), Bşk. *säsäk* “1. ospa, 2. ospennyı” (BRS: 496b).

Uygur-Karluk: Özb. *çeçäk II* “ospa” (URS: 519b), Yuyg. *çeçäk II* “(tıp) çiçek hastalığı” (YUTS: 75a).

Sibirya: Tuv. *çeçek* “tsvetok” (TuvRS: 530b), Alt. *çeçek* “tsvetok” (ORS: 178b), Tel. *çeçek* “çiçek” (TelAS: 13).

Çuvaş: *çeçek/şeşke* “çiçek” (ÇAD: 120a, 148b).

138. *çäk* [513] (CA’K) “bir tür pamuklu dokuma, örtü” **Yemekler** giyer.

çäk “A cotton fabric similar to the burd” (CTD II: 228), *çek* “kumaş biçiminde bir pamuk dokumadır” (DLTt III: 155).

<*çäg* “” tek örnek. Clauson kökenini belirtmemekle birlikte sözcüğe muhtemel bir alıntı gözüyle bakmıştır (EDPT: 413a), *çäk* “bir çeşit pamuklu dokuma” (TEKİN 1995: 180), *çäk* “Baumwollgewebe, aus dem die Jimäk Obergewänder machen” (VEWT: 102b).

Kâşgarlı Mahmud’un Yemeklerin giydikleri bir dokuma türü olarak belirttiği *çäk*, sadece tarihî ve modern Oğuz lehçelerinde “kumaş parçası ve örtü” anlamıyla bulunmaktadır.

EAT-Osm: *çeki/ceki* “kadın başörtüsü” (XIII.TTS II: 848).

Modern Oğuz: Trk. *çeki* 3. (hlk.) kadınların başlarına bağladıkları örtü (TS I: 450b), Trkm. *çāk* “1. giysilerin eteğine ya da yakasına konulan parça” (TTS: 114a).

139. **çäkük** [409] (CAKUK) “çekiç (Ar. *miṭraḳa*)” Oğuz lehçesi.

čäkäk “Hammer” (CTD II: 106), *çekük* “Çekiç” (DLTt II: 287).

< *çäkük* (?) “çekiç” buradaki biçimiyle tek örnek, kökeni bilinmiyor. Clauson *çek*-filinden isim olabileceğini belirtmiştir (EDPT: 415a), *čäkük* “Hammer” (VEWT: 103b), *čekük* “molot, molotok” (DTS: 645a), *čakuč* “Zange, Hammer”, *çekük* “çekiç” (oghus.) <**čäküč*, wobei das 2. č vom 1.č dissimiliert und an das k assimiliert ist (TMEN III: 1105), *çakiç* [Osm.]/ *çäküç* [Dsch. Ad.] “molotok-hammer” (RWb III: 1954), **čEkük*/ **čEküč* “hammer” (EDAL I: 422), Dankoff ve Kelly neşrinde, ikinci hecesi ötre ile harekelenmesine rağmen, *čäkäk* biçiminde okunmuştur (CTD II: 106).

İlk kez Dīvān’da tanıklanan *çäkük*, daha sonraki tarihî dönemlerde *çäküç/çäküş* biçiminde Farsçadan ödünçleme yoluyla yer almıştır. Her iki biçim de anlam ve şekil olarak benzese de Clauson, tarihî ve modern alandaki *çäküç*’ün kesinlikle Türkçe olmadığını, Türkçeden çok Farsçaya daha yakın olduğunu, belki *çäküş*’ün bozulmasıyla meydana geldiğini ifade etmektedir. Ona göre muhtemelen *çek*-kökünden *çäkük* ve *çäküş* türemiş ve *çäküş* biçimi Farsçaya geçmiş sonra da Farsçadan tekrar alıntılanmıştır.

Çağatay T: Senglah 208r/10 *çeküc* (CLAUSON 1960: 55), Ş.Süleyman *çeküc*, *çeküş* “matraka, tokmak, vs.” (152), **Altınordu-Kıpçak:** DM 10a/14 *çeküç* “çekiç” (TOPARLI 2003: 80), Kİ 44 *çäküç* “çekiç” (CAFEROĞLU 1931: 28), Tercüm. 25a/11 *çeküç* “çekiç” (TOPARLI 2000: 99), TZ 34a-5 *çeküş* “çekiç” (ATALAY 1945: 161), CC 79,18 *çaquç* “Hammer, Vorhammer; marpius”, 84,4 “martellus”, 86,21 “marçius” (GRØNBECH 1942: 73), **EAT-Osm:** *çeküç* “çekiç”; *çekük/çekik* “tarla kuşu, turgay” (XIII.TTS II: 852), Süheyl 4482 *çeküç* “çekiç” (DİLÇİN 1991: 597).

Modern Oğuz: Trk. *çekiç* 1. çivi çakmak, madenleri dövmek gibi işlerde kullanılan ve bir sapla dövecek bir maden bölümünden yapılmış araç. 2. (sp.) yaklaşık 1.20 m uzunluğundaki madenî tele bağlı ve ağırlığı 7.257 kg olan gülle (TS I: 450b), And. *çeküg* “çekiç” (DS III: 1116b), Az. *çäkic* 1. mix vurmağ, metal döymäk vâ b. bu kimi işlârdä işlâdilân metal vâ ya taxta dâstâyâ geçirilmiş müxtälif formalı metal alât; toxmag. 2. metali täzyiglä işlâmäk üçün zârbävuran maşın. 3. atmag, tullamag üçün çekice oxşar idman aleti (ADİL IV 427a), Trkm. *çekiç* “çekiç” (TTS: 115b), Gag. *çekiç* “çekiç” (GTS: 54).

Modern Kıpçak: Kırg. *çekkiç*, yufkada küçük delikler açmaya yarayan aygıt (YUDAHİN 1998: 260a), Nog. *şökiş* “molotok, molot” (NRS: 416a), KBlk. *çögüç* “çekiç” (KMTS: 179a), Tat. *çükëç* “1. molotok, molot, 2. molotoçek” (TatRS: 651b), Kkp. *şökkiş* “molot, molotok” (KkRS: 740b), Kum. *çöküç* “molotok” (KuRS: 358b), Bşk. *sükëş* “molot, molotok” (BRS: 486b).

Uygur-Karluk: Özb. *çökiç* “hack” (EDAL I: 422), Yuyg. *çakkuş* “çekiç” (YUTS: 68a).

Halaç: *čäkküş* “Hammer” (WbCh: 100a).

140. *çäkürgä* [245] (CAKUR·KA) “çekirge (Ar. *carād*)” Oğuz lehçesi.

çäkürgä “Locust” (CTD I: 363), *çekürge* “Çekirge” (DLTt I: 490).

<*çäkür- (<çäk-) gä “locust, grasshopper” Clauson, kayıtlara geçmemekle birlikte *çek-* fiilinin ettirgen biçiminden olabileceğini düşünmektedir (CLAUSON 1967: 25), bkz. (EDPT: 416b), *çekirge* “uzun olan art bacaklarına dayanarak uzağa sıçrayabilen, birçok türü olan böcek” (TDES: 83b), *çäkürgä* “sarança, kuzneçik” (DTS: 645a), *čäkürgä* “Heuschrecke” (HAUENSCHILD 2003: 84), **çekü-rtke* “locust, grasshopper” (EDAL I: 412).

Türkçenin yazılı kaynaklarında ilk defa Dīvān’da tanıklanan *çäkürgä* için, Kâşgarlı burada bir anlam farkını belirtir. Oğuz lehçesi söz varlığına ait bir böcek adı *çäkürgä*, diğer Türklerde sadece uçmadan önceki çekirgeye verilen addır. Dīvān’da ayrıca genel söz varlığı içerisinde, herhangi bir lehçe kaydı düşülmeksizin, *sarıçğa* [245] da aynı anlamda geçmektedir. Bundan Oğuzların

çäkürgä, diğ er Türklerin *sarıçğa* dediklerini bununla birlikte Türklerin *çäkürgä* adını da uçmadan önceki çekirgede ve teşbihlerde kullandıklarını anlıyoruz. Ayrıca çoluk çocuğun çokluğu, ordunun kalabalığı ve benzer şeyler çekirge sürüsüne teşbih edilir. Dīvān'da askerın çokluğuna ait ş u örnek verilmiştir: *çäkürgä täg sü*. Clauson tüm modern lehçelerde bulunduğ unu iddia eder. Fakat bazı lehçelerdeki 'sarışka'nın farklı bir kökten geldiğ i açıktır. Eren, sarışkayı *segirt*- köküne bağlar. Modern lehçelerde seslik değ işmelerle *çäkürgä*, *sarıçğaya* kıyasla daha geniş bir alanda kullanılmaktadır.

Karahanlı T: Rylands *çekürge* “çekirge” (ATA 2004: 310), Tefsir 137b,15 *çäkürgä* “çekirge” (BOROVKOV 2002: 95), **Harezmi T:** NF 334-10 *çekürge* “çekirge” (ATA 1998: 101), **Çağatay T:** Senglah 220r/15 *çegürtke* (CLAUSON 1960: 57), *çekürge*, *çewürtge* “sauterelle” (PdC: 285, 293), **Altınordu-Kıpçak:** DM 8a/2 *çekirge* “çekirge” (TOPARLI 2003: 80), Tercüm. 11b/4 *çekirge* (Tkm) “çekirge” (TOPARLI 2000: 99), BM I 11,1 *çäkürgä* “szarańcza; sauterelle” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 17), İrşadM 455b/3 *çekürge* “çekirge” (TOPARLI 1992: 516), Kİ 45 *çükürgä* “çekirge” (CAFEROĞLU 1931: 32), TZ 11b-5 *çekertige*, *çekürge* (Tkm) “çekirge” (CAFEROĞLU 1931: 161), **EAT-Osm:** *çekürge* “çekirge” (XIII.TTS II: 852), Gunya. 6a.13 *çekürge* “çekirge” (AKKUŞ 1995: 489), İbnikesir. 99a/10 *çekirge* [çekürge] “çekirge” (YELTEN 1998: 459), EATkuran 115b/6=007/133 *çekirge* “çekirge” (KARABACAK 1995: 126).

Modern Oğuz: Trk. *çekirge* (zool.) düz kanatlılardan, uzun olan art bacaklarına dayanarak uzağ a sıçrayabilen, birçok türleri olan bir böcek (Acridium) (TS I: 453a), And. *çekürge* [çekücek, çekürce, çekürcek, çekürtge] “çekirge” (DS III: 1117a), Az. *çäyirtkä* (zool.) cırcıramaya oxşamayan, uzun dal ayaklarına dayanarak uzağ a sıçraya bilän, böyük dästälärlä uçub, bitkiläri vä äkinläri mähv edän cücü –känd täsärrüfatı üçün tählükäli ziyanverici (ADİL IV 426a), Trkm. *çekirtge* “(zool.) çekirge” (TTS: 116b), Gag. *çekirge* “çekirge” (GTS: 54b).

Modern Kıpçak: Kırg. *çegirtke* 1. çekirge, 2. cırlak, 3. ekinleri harabeden iri çekirge (YUDAHİN 1998: 259a), Nog. *şegertki* “(zool) kuzneçik, sarança” (NRS: 409a), KBlk. *şenirçke* “sverçok” (KBRS: 553a), *çengirtke/çengirçke* “çekirge” (KMTS: 172b), Kar.(t) *çägirtke*, (k) *çägirtkä*, (h) *cägirtke*, (t) *ç'egirt'k'a* “1. strekoza; wažka 2. sarança; szarańcza” (KRPS: 639b), Kaz. *şegirtke* “çekirge” (KazTS: 635b), Tat.

çikërtke “1. kuzneçik, sverçok, 2. strekoza” (TatRS: 635b), Kkp. *şegirtke* “1. sarança, 2. sverçok, 3. kuzneçik” (KkRS: 732b), Kum. *çengertki* “1. sarança, 2. kuzneçik” (KuRS: 357b), Bşk. *şijërtkä* “kuzneçik” (BRS: 472a).

Uygur-Karluk: Özb. *çigirtkä* “1. sarança, 2. kuzneçik, 3. paraziti” (URS: 519b), Yuyg. *çekätkä* “çekirge” (YUTS: 75b).

Sibirya: Tuv. *şartılaa* “sarança” (TuvRS: 568b), *şergi* “kuzneçik” (TuvRS: 570b), Tel. *çegertkiş* “(zool.) pire”, *d’alañ çegertkiji* “çayır çekirgesi” (TelAS: 14, 21), Hak. *şağırthı* (EDAL I: 412) ayrıca pire anlamında *şegirtkes* “bloha” (HRS: 184b).

Yakut: *saxsırıya* “fly”, Dolg. *haksırğa* “fly” (EDAL I: 412).

141. **çär I** (CAR) [162] “vücudun ağırlığını bildiren bir kelime (Ar. *ṭiqāl al-badan*)” **Hakaniye** lehçesi.

çär “Onomatopoeic for heaviness (illness) of the body” (CTD I: 258), *çer* “vücudun ağırlığını bildirir bir kelimedir” (DLTt I: 322).

< **çär*. Kökeni karışık bir sözcüktür. Clauson tek örnek olarak göstermektedir (EDPT: 427a) fakat aynı kökten *çärlän-* in Anadolu’da yaşadığını belirtir (EDPT: 430a), Räsänen ise tarihî ve modern lehçelerdeki vücudun hastalanması, çirkinleşmesi vb. anlamlardaki *çer*, *şer*, *çir* ve diğer sözcükleri buradaki *çär* ile ilişkilendirir. Bkz. *çär* “Körperschwere” (VEWT: 105a), **çer* “1 bodily heaviness, constipation (euphem), 2 rotten, foul, 3 to rot, 4 illness, 5 dirt, 6 to be sick, ill, 7 rot, 8 glue, 9 anguish, sorrow” (EDAL I: 434).

Kâşgarlı, *çär* sözcüğünün yansıma kökenli bir isim olduğunu ve Hakaniye söz varlığında bedenın ağırlığını ifade ettiğini belirtir. Dīvān’da fiil olarak da kullanımı bulunmaktadır: *är çärländi* (’AR CRLAN·DY) “adamın vücudu ağırlaştı”.

Çağatay T: *çer* “agile” (PdC: 283), **Altınordu-Kıpçak:** CC 115,26r *çerli* “mager” (GRØNBECH 1942: 74), İdH *çerlen-* (12) “çerlendi gözü – gözü çerlendi – ağrıdı, çipillendi” (İZBUDAK 1989: 11).

Modern Oğuz: Trk.- fakat Räsänen Türkçedeki *çirkin* sözcüğünü de bu köke bağlamaktadır (bkz. VEWT: 105a), And. *çer* (II) “hayvan anlamında kullanılır”, *çer* (III) “1. hastalık (daha çok hayvanlar hakkında), 2. ilenç olarak söylenir” (DS III: 1144b), Az. *çär* (bayt.) tärlämiş atı sulamag näticäsindä onda ämälä gälän revmatizm iltihabı (ADİL IV 432a).

Modern Kıpçak: Kırg. *çer* I 1. fena bir şişin adıdır; *kurgasında çeri bir*: karın nahiyesinde katı şişi vardır; (mit.) ruhunda ağır bir derdi vardır, 2. keder, ıstırap, can sıkıntısı (YUDAHİN 1998: 262a), Nog. *şer* (hastalık, kist vb. anlamlarda) “1. bolezn’, nedug, hvor’, 2. kista” (NRS: 410a), Kaz. *şer* “eine langjährige, alte Krankheit”, Tat. *çir* “Pickel, Geschwür; Krankheit, Unwohlsein” (VEWT: 105a), Kum. *çer* II “(hastalık, illet anlamında) bolezn’, nedug, 2. gorest’, skorb’” (KuRS: 357b), Bşk. *sir* “bolezn’, hvor’” (BRS: 472a), KBlk.- fakat *çiri-*, *çirik*, Kkp. *şer* (EDAL I: 434).

Uygur-Karluk: Özb. *çiri-*, *çirik*, *çirk*, Yuyg. *çiri-*, *çirik* (EDAL I: 434).

Sibirya: Şor. *şär* “Schwindsucht” (VEWT: 105a).

Yakut: *çär* (Mo.>) “şrat, rubets” (VEWT: 105a).

Çuvaş: *çir*, *çir-çir* “hastalık”, *çirletter-* “hastalatmak” (ÇAD: 120b).

142. **çär II** [162] “zaman (Ar. *wak̄t*)” Oğuz lehçesi.

çär “Time” (CTD I: 258), *çer* “Vakit” (DLTt I: 323).

< **çär* “time” tek örnek (EDPT: 427a).

Kâşgarlı Mahmud’un Oğuzcadaki anlamıyla kaydettiği *çär*, tarihî ve modern Türk dilinde başka yerde burdaki anlamıyla tanıklanamamıştır. Dīvān’da bir örnek cümlede de geçmektedir: *bu çärlikdä käl* “bu vakitte gel”. Modern Oğuzcada Arapça alıntı “zaman, vakit” gibi sözcükler kullanılmaktadır. XI. yüzyıl Oğuzcasında “zaman” anlamını karşılayan *çär* için daha sonraları Arapça karşılıkları benimsenmiş olmalıdır. Dīvān’da “zaman” anlamında ayrıca *öd* ve *ödläg* de geçmektedir. *öd* VIII. yüzyıldaki en eski Türkçe metinlerden itibaren

tarihî Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılmış (bkz. EDPT 35a), *ödläg* ise zamanla seslik ve anlamsal değişikliklerle *öylä*, *özlä* “öğle vakti” için kullanılır olmuştur. Bkz. 333 *öylä*.

143. **çär III** [162] “bir şeyin karşı tarafı (Ar. *ḵubāla*)” Oğuz lehçesi.

Bkz. 144 *çäriḡ*.

144. **çäriḡ** [195] (CARİK) “Herşeyin vakti (Ar. *wak̄t*)” Oğuz lehçesi.

çäriḡ “time of anything” (CTD I: 297), *çerik* “herşeyin vakti, sırası” (DLTt I: 388).

<(?)*çäriḡ* “her şeyin vakti” kökeni tartışmalıdır. Dankoff neşrinin III. Cildindeki indeksinde *çär* “opposite side” maddebaşı altında sıralanmıştır (CTD III: 90), Clauson, *Dīvān*’daki “savaşta karşılıklı duran saflar” anlamındaki *çerig* ile Oğuzcadaki “vakit” anlamına gelen *çerig*’i aynı maddede ele almıştır fakat *3çer* ile morfolojik olarak bağlantısının imkânsız olduğunu belirtmiştir (EDPT: 428b), Eren kökeninin karışık olduğunu ve Orta Türkçedeki “savaşta karşılıklı duran saflar” anlamındaki *çer*’den gelemeyeceğini iddia eder. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. *çerik* “Heer” (TMEN III: 1079), *çeri* (eski) “asker” (TDES: 86b), *çerig* “vremya, pora” (DTS: 645a), *çär* (RWb III: 1966).

Dīvān’da *çäriḡ* “savaşta karşılıklı duran saflar”, “her şeyin karşı (Ar. *ḵubāla*)” ve Oğuz lehçesinde *çäriḡ* “her şeyin vakti, zamanı” anlamlarında bulunmaktadır. Kâşgarlı Oğuzca *çär III* [162] maddesinde *çäriḡ* (I)’i aynı kökene dayandırmıştır. Ancak kabul edilen bir etimoloji değildir. *Dīvān*’da *çär III* [162] ile *çäriḡ* (II) [195] her ikisi de Oğuz söz varlığı içerisinde ve aynı anlamda (Ar. *ḵubāla*) kayıtlıdır. Belki de Kâşgarlı bu iki sözcüğün aynı kökten geldiğini söylemek isterken bir kalem sürçmesiyle, bugün yanlış kabul edilen, bir etimoloji yapmıştır. Aslında CTD III: 90’de ve EDPT: 428b’de aynı madde içerisinde irdelenmesi de pek makul görünmemektedir. En eski yazılı kaynaklardan itibaren “ordu, asker” anlamıyla *çäriḡ* (I) tanıklanırken, Oğuz söz varlığı içerisinde gösterilen *çäriḡ* (II) başka yerde tanıklanamamıştır.

Orhon T. VIII: *sünjüş bolsar çerig éter erti*: “when there was a battle he arranged the troops in battle order” IX. 9; **Uyg. VIII:** *çerig étdim Şu. E 3*; Bud. *adınların süsin çerigin tıdmak sergürmek kılurmen* “I bring about the obstruction and halting of the others army and troops” U II 69, 5; Suv. 409; Civ. *öjdüñ çerigdin at alğalı kelgüçi* “coming from the eastern army to collect horses” Usp. 53 2-3 (EDPT: 428b), **Karahanlı T:** KB 38, 2284 vd. *çerig* “asker, ordu” (ARAT 1979: 128), **Harezmi T:** ME 159-5, 174-8 *çerig* “asker, ordu” (YÜCE 1993: 111), NF 16-14 *çerig* “asker, ordu” (ATA 1998: 101), **Çağatay T:** Senglah 218v6 *çerik* (CLAUSON 1960: 57), Ş.Süleyman *çeri, çerig* “diri ve canlı, asker, çerik” (151), **Altınordu-Kıpçak:** CC *çeri* (GRØNBECH 1942: 74), GT 20/13 *çerig* “asker, ordu” (KARAMANLIOĞLU 1989: 238), İrşadM 225a/4 *çerig [çeri]* “ordu, asker” (TOPARLI 1992: 516), Kİ 42,92 *çärik/çäri* “asker” (CAFEROĞLU 1931: 28), İlmNuşab 25r:5 *çäri* “soldier” (ÖZTOPÇU 2002: 92), AOYarlık *çeri/çerig* “asker” (ÖZYETGİN 1996: 209b), **EAT-Osm:** *çeri/çerü* “1. asker, 2. savaş” (XIII.TTS II: 861-4), İbnikesir 30b/10 *çeri* “ordu” (YELTEN 1998: 460), EATkuran 28b/10=002/249 *çeri* “ordu” (KARABACAK 1995: 126).

Modern Oğuz: Trk. *çeri* “asker” (TS I: 463a), Az. *çäri* (trh.) gomun, ordu (ADİL IV 432b).

Modern Kıpçak: kırğ-, *çerüü*, asker (nefer), ordu, sefer (YUDAHİN 1998: 262b), KBlk. *çerig* “asker, ordu” (KMTS: 172b), Kar.(k) *çärik II* “voysko; wojsko” (KRPS: 641b).

Uygur-Karluk: Özb. *çerik* “voysko” (URS: 519a), Yuyg. *çerik* “asker, savaşçı” (YUTS: 77a), Suy. *çerig/çerig* “voysko” (YJU: 142a).

Sibirya: Tuv. *çerig* “1. voysko, armiya, voyskovoy, 2. voennıy” (TuvRS: 570b), *çerü* “1. boets, soldat’, 2. voysko, armiya” (ORS: 178a), Tel. *çerü* “ordu” (TelAS: 14), Hak. *sirig* “voysko” (HRS: 189b).

Çuvaş: *şar* “vojsko” (ÇuvS71’den alıntı TMEN: 1079).

(Ar. *ḥazaf, burma a‘šār*)” **Kençek** lehçesi.

čäškāl “Earthenware, broken pots” (CTD I: 359), *čeşkel* “çanak, çömlek; çanak çömlek parçaları” (DLTt I: 482).

<*čäškāl* “çanak, çömlek; çanak çömlek parçaları” (EDPT: 431a), *čeşkāl* “glinyanaya çaşka, gorşok” (DTS: 645a).

Clausonun İranî bir alıntı olarak ele aldığı *čäškāl*, modern Özbek Türkçesinde *çaşhal* olarak tespit edilmiştir (G. Jarring, *Uzbek Texts from Afghan Turkestan*, Lund-Leipzig, s.182’den alınarak EDPT: 431a). Ayrıca modern Kumuk Türkçesindeki *çaşka* “çaşka (fincan, kase)” (KuRS: 356b) bu sözcükle ilgili görünmektedir.

146. **çätük** [195, 498] (CATUK) “dişi kedi (Ar. *hirra*)” **Oğuz** lehçesi.

čätük “She-cat” (CTD I: 297), *çetük* “kedi” (DLTt I: 388).

<**čätük* “dişi kedi” Kökeni bilinmemektedir. Bkz. *çetük* (EDPT: 402b), *çetik₂* “kedi” (TDES: 88a), Şerbak Türk dilindeki “kedi” için kullanılan tüm sözcükleri vermektedir (ŞÇERBAK: 129), *čätük* “Katze” (HAUENSCHILD 2003: 85).

çätük ilk olarak Dīvān’da tanıklanmış ve tarihî alanda dar bir alanda kullanılmıştır. Modern sahada ise sadece Anadolu Ağızlarında kedi ve köpek yavrusu için kullanılmaktadır. Dīvān’da ayrıca aynı anlamda *müş* [498] de geçmektedir. Krş. 307 *müş*.

Harezmi T: ME 27-8, 134-4 *çetük* “kedi” (YÜCE 1993: 111), NF 312-8 *çetük* “kedi” (ATA 1998: 101), **Çağatay T:** Senglah 205r/14 *çetik* (CLAUSON 1960: 55), Ş.Süleyman *çetik oti* “yonca” (150), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 10,10 *čätük* “kot/chat” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 17), Kİ 42 *čätük* “kedi” (CAFEROĞLU 1931: 28), TZ 19a/11 *çetük* “kedi” (ATALAY 1945: 161), İrşadM 114a/2 *çetük* “kedi” (TOPARLI 1992: 516), Tercüm. 12a/7 *çetük* “erkek kedi” (TOPARLI 2000: 100), **EAT-Osm:** *çetük/çetük/çedük/çetik* “kedi” (XIII.TTS II: 871), Gunya 6a.11 *çedük* “kedi” (AKKUŞ

1995: 489), Süheyl. 3404 *çetük*, *çedük* “kedi” (DİLÇİN 1991: 597), Danişmend. 131b/10 *çetük* “kedi” (DEMİR III: 145), Gülistan. 9b-6 *çetük* (ÖZKAN 1993: 282).

Modern Oğuz: And. *çetik* (IV) “köpek yavrusu” (DS III: 1151a), *çetük* (I) “kedi yavrusu” (DS III: 1152a).

147. *çığān* [26] (CĪĜA'N) “yoksul (Ar. *faķīr*)” **Argu** lehçesi.

čiyān “a poor man” (CTD I: 84), *çıgan* “yoksul” (DLTt I: 31).

<**çığān* “fakir, yoksul”, *çığa:ñ* (EDPT: 408b), *čyyań* “arm” (VEWT: 107b), *čīyan* “bedniy” (DTS: 645a), *čığań* “1 poor, 2 mischief, 3 impolite, rough” (EDAL I: 445).

Kâşgarlı Türkler CĪĜA'Y: *çığāy* dediklerine Arguların *çığān* dediklerini kaydetmiştir. Burada Argu söz varlığından ziyade, Argu lehçesinin ses özelliği belirtilmektedir. Eski Türkçedeki *n̄y* sesi, XI. yüzyılda Argularda *n̄y*>*n* olurken, diğer Türk lehçelerinde *n̄y*>*y*'ye dönüşmüştür. Eski Anadolu Türkçesinde de *n*'li biçiminin bulunması ilginçtir. Sözcük bugün aynı anlamda yalnızca Güneybatı Anadolu'da ve Çuvaş Türkçesinde tanıklanmaktadır.

Orhon T. VIII: *yok çığań boduniğ kop kuvratdım çığań boduniğ bay kıldım* “I collected all the destitute poor people; I made the poor people rich” I S 10, II N 8; *çığań er oğlı:* IrkB 30, **Uyg. VIII:** Man. *yok çığay* MIII 35, 10; TT III 142; Bud. *yok çığay* PP 5, 5; 6, 1; Civ. *çığay kalançı bodun* “the poor people who pay kalan (taxes)” Usp. 77, 5 (EDPT: 408b), **Karahanlı T:** KB 1923, 2004, 2241, 2473, 2498, 2612, 2620, 3553, 3613 vs. *çığay* “fakir, yoksul” (ARAT 1979: 129), AtebH 187 *çığaylık* “fakirlik” (ARAT 1951: XIV), Rylands *çığay* “fakir, yoksul” (ATA 2004: 311), TIEM 74v/1=004/135 *çığay* “fakir, yoksul” (KÖK 2004: 344), Tefsir 11,31 *çığay* “yoksul, fakir, zavallı” (BOROVKOV 2002: 96), **Harezmi T:** Kısas 128r18 *çığay* “fakir, yoksul” (ATA 1997 II: 159), HKuran *çığay* “fakir, yoksul” (SAĞOL 1995: 38), ME 133-1 *çığay* “yoksul, fakir” (YÜCE 1993: 111), NF 286-2 *çığay* “fakir” (ATA 1998: 102), **Çağatay T:** Senglah 218v/20 *çıgan* (CLAUSON 1960: 57), Ş.Süleyman *çıgan* “çıgan” (162), **EAT-Osm:** *çıgan* “1. cimri, bahil, hasis, 2. insafsız, düşmanca hareket eden” (XIII.TTS II: 7656).

Modern Oğuz: And. *çıgay* “fakir” (DS III: 1158b).

Modern Kıpçak: KBlk. *çıgan* “tsıgan, tsıganskiy” (çingene anlamında)(KBRs: 739b), Kum. *čiyin* (EDAL I: 445).

Sibirya: Alt. *sıgan* “(Rus.) Çingene” (AltTS: 153a), Hak. *sāj*, Şor. *šāj* (EDAL I: 445).

Yakut: *sıgaan I* “tsıgan, tsıganskiy”; *sıgaan II* “izdevatel’stvo” (YRS: 355b).

Çuvaş: *çuhın* “yoksul” (ÇAD: 121b).

148. **çigit** [179] (CIKIT) “pamuk çekirdeği, tohumu (Ar. *ḥabb al-ḳutn*)”
Argu lehçesi.

çigit “Cotton seed” (CTD I: 276), *çigit* “pamuk çekirdeği” (DLTt I: 358).

<**çigit* (EDPT: 414a), *çigit* (Mo. çoğul) (VEWT: 107b), *çigit* “hlobkovoe semya” (DTS: 645a), *çigit* “Baumwollsamem” (TMEN III: 1108), *çiğit* “1. çekirdek, 2. pamuk çekirdeği” (TDES: 92a).

Çağatay T: Senglah 220r/10 *çigit* (CLAUSON 1960: 57), Ş.Süleyman *çigit* “çiğit, pamuk çekirdeği, tohum” (163), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 45 *çikit* “pamuğun tohumu” (CAFEROĞLU 1931: 29), **EAT-Osm:** *çiğit (II)* “pamuk çekirdeği” (XIII.TTS II: 889).

Modern Oğuz: Trk. *çiğit* (hlk.) çekirdek, özellikle pamuk çekirdeği (TS I: 485a), And. *çiğit (I)* [*ciğit, cigit, ciğit, civit, ciyirt, çeğirdek, çiğit, çigit, çiğid, çiğirdek, çiğirt, çiiit*] “çekirdek” (DS III: 1209b), Az. *çiyid* “pambığ toxumu” (ADİL IV 434b), Trkm. *çigit* “tohum, çekirdek” (TTS: 122a).

Modern Kıpçak: Kırg. *çigit*, paxtanın urugu (KTTS:695a).

Uygur-Karluk: Özb. *çigit* “semena hlopçatnika” (URS: 519b), Yuyg. *çigit* “pamuk çekirdeği (pamuk tohumu)” (YUTS: 78a).

149. *çignä* [218] (CIKN') "mala (Ar. *mimlaqa*)" **Yağma** lehçesi.

çignä "Harrow" (CTD I: 328), *çigne* "Mala, çiftçilerin sürgü dedikleri aygıt" (DLTt I: 435).

<**çignä*. Kökeni bilinmemektedir (EDPT: 416a).

Tarihî Türk dili alanında Dîvân dışında tanıklanamayan sözcük, modern sahada Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *çiğriğ* "dirmiq" (ADL I: 102b) ve Kırgız Türkçesinde *çiyne* "iki tane müvazi sırıktan ve bunların arasına enine konulan değneklerden teşekkül eden gayet basit ve iptidaî kızak" (YUDAHİN 1998: 277a) şeklinde bulunmaktadır.

150. *çil* [502] (CİYLŪ) "çirkinlik, çil (Ar. *kaḥḥ*)" **Oğuz** lehçesi.

čil "A deformity" (CTD II: 216), *çil* "çirkinlik, çil" (DLTt III: 134).

<* *čil* (EDPT: 417b), *čil* "vesnuşki, ryabinki" (DTS: 645a), *čil* "Pferd mit teilweise weiBer Farbe" (TMEN IV: N81=2026), *çil*_ı [Osm.](RWb III: 2133).

Kâşgarlı "çil, çirkinlik" ve "beden üzerindeki darp izi" olmak üzere sözcük için iki farklı anlam vermektedir. Clauson, ikinci anlamın mecazî kullanım olabileceğini belirtir. İlk olarak Dîvân'da tanıklanan sözcük, modern Oğuz'da aynı ve benzer anlamlarda hala yaşamaktadır.

Çağatay T: Senglah 220r/29 *çil* (CLAUSON 1960: 57), Ş.Süleyman *çil* "illet-i bars, ebreş yüzlü" (163), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 11,12 *čil* "kuropatwa/perdrix" (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 17), CC 109,14 *čil* "Rebhuhn, perdix" (GRØNBECH 1942: 75), İdH *çil* (22) "At tonlarından (Konur) renge denir" (İZBUDAK 1989: 11), Kİ 45 *çil* "çil kuşu" (CAFEROĞLU 1931: 29), **EAT-Osm:** *çil at/çil aygır* "tüyü kırmızı ve beyaz karışık olan at, alaca renkli, benekli at" (XIII.TTS II: 919).

Modern Oğuz: Trk. *çil* (II) 1. çoğunlukla yüzde oluşan kahverengi küçük benekler. 2. aynada oluşan leke. 3. köklerdeki kıl gibi ince uzantılar. 4. tüyünde küçük benekler bulunan (hayvan). 5. yeni ve parlak (TS I: 486a), And. *çil* (X)

[*çilbozgunu, çilbozu, çilbozuğu, çilçapar, çil fişlak*] “1. çilli, 2. yüzdeki çiçek izleri” (DS III: 1213a), Az. *çil* (1) dârinde, âksârân üzdâ âmälâ gelân gâhvâyi vâ ya sarımtıl rânqli xırda lâkâlâr, çillâr; lâkâ, xal. 2. sif. Mâ’nasında. Müäyyân rânqdâ olan heyvanların, âksârân guşların tüklâri içindâ başga rânqdâ xırda lâkâlâr, xallar. 3. parça üzârinde, âksârân dairâvi şâkildâ olan başga rânqli xırda xallar (ADİL IV 435a), Gag. *çil* “çil” (GTS: 60a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *çil* “I. çil, II. (tıp) ekzama” (YUTS: 80b).

Halaç: *çil kakluk* “graues Rebhuhn” (WbCh: 101a).

151. **çu(o)bulmaq** [250] (CUBULMAQ) “kurutulmuş elma (Ar. *faliḳ at-tuffāḥ*)” **Utluk** lehçesi.

çubulmaq ? “Dried apple” (CTD I: 372), *çobulmak* “elmanın yarısı, bir şakı, bir çeneti” (DLTt I: 503).

< *çu(o)bulmaq* “kurutulmuş elma”. Kökeni bilinmiyor, tek örnek (EDPT: 397b), Ayrıca bkz. *çöbulmaq* “dol’ka ya bloka” (DTS: 645).

çu(o)bulmaq Dîvân dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır. Türkçede kurutulmuş meyve vb. şeyler için genellikle *kaḳ* ve meyve vb.lerini kurutmak için *kaḳla-* fiili kullanılmaktadır. Dîvân’da da *kaḳ*, *ärük kaḳı* [407] ve *kaḳlan-* [392], *kaḳlat-* [437] örnekleri bulunmaktadır. Dîvân’da Karluk lehçesinde “kurutulmuş şeftali ve üzüm” için ise *çaḥşâḳ* [236] vardır.

152. **çök är** [500] (CUVQ ’AR) “kötü, alçak adam (Ar. *nadl*)” **Oğuz** lehçesi.

çök är “A vile man” (CTD II: 214), *çok er* “kötü, alçak adam” (DLTt III: 130).

<**çök* “kötü, alçak” Clauson, buradaki anlamını tek örnek olarak ele almış; sıfat ve zarf kullanımındaki aynı sözcük ile bağlantılı görünmediğini ileri sürmüştür

(EDPT: 405b), *čoq* “nizkiy, podliy” (DTS: 645b), **çok* “1 many, very, 2 vile, hooligan, 3 to gather, 4 group” (EDAL I: 410).

Dīvān’daki Oğuzca anlamıyla modern Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde *şoq*, Hakas Türkçesinde *soh*, Tuva Türkçesinde *şoğ* olarak tanıklanmaktadır (EDAL I: 411).

153. **çomaq** [191] (CUMAQ) “Müslüman (Ar. *muslim*)” **Uygurlar** ve Müslüman olmayan diğer halklara göre.

çomaq “Muslim” (CTD I: 292), *çomak* “müslümanlara verilen ad” (DLTt I: 381).

<**çomaq* “cudgel, mase” (EDPT: 422b), *çomak* “Keule” (VEWT: 115b), *çomāq* “Schlachtkeule, Streitkolben” (TMEN III: 1120), *çomaq* “musul’manin” (DTS: 153a).

Asıl anlamı “sopa, deynek, âsâ” olan *çomaq*, Uygurlar ve diğer gayrimüslim Türk toplulukları tarafından “Müslüman” anlamında kullanılmaktadır. Dīvān’da her iki anlam da kayıtlıdır. “Müslümanlardan bir adam” deneceği zaman Uygurların CUMAQ ’ARIY *çomaq äri* dediklerini Kâşgarlı belirtmektedir. Modern lehçelerde serpinti hâlinde bulunan sözcük, buradaki mecazen “Müslüman” anlamıyla Kutadgu Bilig’de de geçmektedir.

Karahanlı T: KB 4701 *çomak* “Müslüman” (ARAT 1979: 132), **Çağatay T:** Senglah 215r/18 *çomak* (CLAUSON 1960: 56), Ş.Süleyman *çomaq* “çokmak, tayak” (158), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadM 484b/2 *çoqmar* “çomak” (TOPARLI 1992: 517), Kİ 46 *çomaq* (CAFEROĞLU 1931: 31), Tercüm. 14b/5 *çomaq* “çomak” (TOPARLI 2000: 101), DM 8b/11 *çokmar/şumuk/şokmar* “çomak” (TOPARLI 2003: 80), TZ 15b/6 *çomuk* “çomak” (ATALAY 1945: 162), **EAT-Osm:** *çomak /çomağ* “ucu topuzlu sopa, gürz” (XIII.TTS II: 940), Gunya. 147b.9 *çomaq* “başı iri ve yuvarlak değnek, sopa” (AKKUŞ 1995: 493), İbnikesir. 62a/2 *çomaq* “başı iri ve yuvarlak değnek” (YELTEN 1998: 461), Danişmend. 81a/3 *çomaq* “değnek, gürz, ucu topuzlu sopa” (DEMİR III: 145).

Modern Oğuz: Trk. *çomak* “değnek” (TS I: 499b), And. *çomak* (V) “1. kendini beğenen kimse, 2. ukala, bilgiç” (DS III: 1265a), Az. *çomag* “başı iri və yumru ağac; dəyənək” (ADİL IV 447a).

Uygur-Karluk: Özb. *çumák II* “çumák urmâk” (URS: 529a), Yuyg. *çomak, çoqmaq* “topuz, çomak” (YUTS: 84b), Suy. *çomak/çumak* “jerd, palka” (YJU: 144a).

Çuvaş: *çukmar* “sopa” (ÇAD: 121b).

Halaç: *çomáq* “Keule” (WbCh: 103a).

154. **çör ot** [495] (CUVR: 'UT) “sık, birbirine sarılmış bitki (Ar. *naft multaff*)” **Oğuz** lehçesi.

çör ot “dense vegetation” (CTD II: 209), *çor ot* “sarılğan bitkilere denir” (DLTt III: 121).

<*çör “(kadın için) dişilik organı bitişik olan; (bitki için) dalları ve yaprakları iç içe geçmiş, sarılmış” Clauson tek örnek olduğunu belirtir (EDPT: 428a), *çor ot* “sputannaya trava” (DTS: 645b), Eren ise Anadolu Ağızlarındaki kullanımı Dankoff’tan hareketle Ermeniceye bağlamaktadır. *çor* (yerel) “hastalık, dert” <Erm. çor “common cold, animal or plant sickness” (TDES: 98).

Kâşgarlı sözcüğün iki anlamından bahseder. İlki “kadın dişilik organının bitişik olması” anlamındaki *çör urağut* (Ar. *ratqā*) kullanımı ve ikincisi ise Oğuz söz varlığındaki “dalları ve yaprakları iç içe geçmiş, sarılmış ot” anlamındaki *çör ot* kullanımınıdır. Kâşgarlı asıl anlamın birinci kullanım olduğunu belirtir. Modern Oğuz ve Kıpçak sahasında bu sözcük, genellikle “hastalık” anlamında kullanılmaktadır.

Altınordu-Kıpçak: Kİ 42 *çor* “hastalık”, 46 *çorlu* “hasta” (CAFEROĞLU 1931: 31), İdH *çorlu* (8-12) “betbaht, biçare, illetli, hasta” (İZBUDAK 1989: 12), **EAT-Osm:** *çorlu* “hastalıklı, illetli” (XIII.TTS II: 943), Gunya 9a.6 *çur* (F.) “erkeklik organı, tenasül” (AKKUŞ 1995: 493),

Modern Oğuz: Trk. *çor* (hık.) 1. hastalık, dert. 2. sığır vebası (TS I: 499b), And. *çor* (I) [çör] “1. dert, keder, hastalık, 2. ispanyol nezlesi, 3. bir çeşit hayvan hastalığı, sığır vebası, 4. ağaçlarda olan bir çeşit hastalık” (DS III: 1269a), Az. *çor* “āsasān pambıgda, bā’zān dā başga bitkilärdä xästälük” (ADİL IV 447a), Trkm. *çor* “ellerde ve ayaklarda katılaşıp kalan kir” (TTS: 124b), Gag.- belki *çorlan* “bir ot adı” (GTS: 63b).

Modern Kıpçak: Kırg. *çor II* 1. katılaştan şiş, ur, kemik üzerindeki lahmi zaid, kırılan kemiğin bitişen yerindeki tümsek, nasır, 2. koşumda yarım küre şeklinde madeni süs, 3. iki şeyin birleşmesinden hasıl olan kalınlık (YUDAHİN 1998: 280b), Kaz. *şor* “tümör, ur” (KazTS: 643b).

155. **çöwli (?)** [634] (CAV_WLIY) “tutmaç süzgeci (Ar. *mişfāt*)” **Kençek** lehçesi.

çöwli ? “A strainer for *Tutmāč*” (CTD II: 376), *çowlı* “tutmaç süzgeci” (DLTt III: 442).

<*çövlī “süzgeç” Farsçadaki *çāwlı* “kamuş tanelerini ayırmak” ile ilgili görünüyor (EDPT: 397a), *çawlı* “şumovka, plemennaya iz prut’ev” (DTS: 142a).

Kâşgarlı, Kençek lehçesindeki *çöwli*’nin taze dallardan kamuş gibi örülerek yapıldığını belirtir. Kençek lehçesindekiyle benzer bir biçimde, tarihî ve modern Türk dili sahasında mutfak eşyası ya da süzgeç anlamıyla birkaç veri bulunmaktadır. Dīvān’da her ne kadar Oğuz kaydıyla olmasa da Batı sahasında yaşamaktadır. Sözcüğün Anadolu sahasında tanıklanması ilginçtir.

Çağatay T: Senglah 209v/20 *çawlı*, *çawluk* (CLAUSON 1960: 56), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 18b/3 *çavlı* “erişte kesen alet” (TOPARLI 2000: 99).

Modern Oğuz: And. *çoğlu* [çolu] “1. kepçe şeklinde balık ağı, 2. uzun saplı süzgeç” (DS III: 1257a).

Modern Kıpçak: Kkp. *şolpı* “1. saçok (dlya rıby), 2. şepel’yavit’, kartavit’” (KkRS: 739a).

156. **çömçä** [210] (CUMCA') "kepçe (Ar. *migrafa*)" Oğuz lehçesi.

čömčä "ladle" (CTD I: 317), çömçe "çömçe, kepçe" (DLTt I: 417).

<çömçä "kepçe" <(Far.) *çamça*, *çumça* "A spoon, ladle, skimmer" (STEINGASS 1930: 399a), bkz. (EDPT: 422a), çömçe (yerel) "tahta kepçe" (TDES: 99b), čömčä "kowş, çerpak" (DTS: 645b), čömčä "Löffel, Schöpflöffel" (TMEN III: 1121), çämçä [Dsch. Osm.]/çömçü [Osm.]/çömüş "bolşaya lojka- ein grosser Löffel" (RWb III: 2002, 2051).

Kâşgarlı Oğuzların Farslarla çok sık görüştükleri ve iletişim hâlinde oldukları için Farsçadan birçok sözcük aldığını Dīvān'da belirtmektedir. çömçä Dīvān'daki Farsça alıntı söz varlığı içinde yer almıştır. Modern sahada Oğuz ve Kıpçak başta olmak üzere pek çok lehçede dağınık bir halde ve seslik değişimlerle bulunmaktadır.

Harezmi T: NF 28-17 çömçe "kepçe" (ATA 1998: 105), **Çağatay T:** Senglah 215r/21 çömçe (CLAUSON 1960: 56), Ş.Süleyman çömçe "çömçe, kefçe, susak" (158), **Altınordu-Kıpçak:** DM 10b/6 çömçe "kepçe, büyük kaşık" (TOPARLI 2003: 80), Kİ 46 çömçä "kepçe" (CAFEROĞLU 1931: 31), Tercüm. 18b/3 çömçe "kepçe" (TOPARLI 2000: 101), TZ 34a-6 çömçi "çömçe" (ATALAY 1945: 163), CC 104,29 čömič "Schaumlöffel, Schöpflöffel, cazia" (GRØNBECH 1942: 76), GT 320/7 çömüç "kepçe, büyük (tahta) kaşık" (KARAMANLIOĞLU 1989: 239), **EAT-osm:** çömçe/çomça "kepçe" (XIII.TTS II: 951).

Modern Oğuz: Trk. çömçe (hlk.) tahta kepçe (TS I: 502a), And. çömçe (I) [*cemce, comca, cömce, cömcek, cömçe, çemçe, çoça, çomçu, çömçek, çömçü, çömüş, çönçe, çumça, çümçe*] "1. kepçe, büyük tahta kaşık, 2. kaşık şekline getirilmiş yufka parçası" (DS III: 1284a), Az. çömçä "ağacdan yapılan uzun dästäli böyük dârin gaşig; abgärdän" (ADİL IV 451b), Trkm. çemçe "kaşık" (TTS: 116b).

Modern Kıpçak: Kırg. çömüç, kepçe, çömçe, çömçek (YUDAHİN 1998: 283a), Nog. şömiş "polovnik, kovşik" (NRS: 416b), KBlk. çömüç "çaşka, kovş" (KBRS: 733a), Kar.(t) çömüç, (k) çomuç "razlivatel'naya lojka; chochla, warzächew" (KRPS: 628a),

Kaz. *şömiş* “1. çömçe, kepçe, 2. (mex.) kepçe, kazaratar” (KazTS: 645b), Tat. *çümeç* “1. kovş, 2. korets, çerpak” (TatRS: 652a), Kkp. *şömiş* “1. kovş, çerpak, 2. razlivatel’ naya lojka, polovnik” (KkRS: 741a), Kum. *çomuç* “1. polovnik, çerpak, 2. kovş” (KuRS: 360a), Bşk. *sümes* “kovş, kovşik” (BRS: 486b).

Uygur-Karluk: Özb. *çömiç* “upolovnik, çerpak” (URS: 531a), Yuyg. *çömüç/çömüş* “kepçe” (YUTS: 86b).

Yakut: *çomuos* “çerpak, kovş” (YRS: 496b).

157. *çöngäk* [411] (CUNKAK) “deriden yapılmış süt sağma kabı (Ar. ‘ulba)” **Çiğil** lehçesi.

çöngäk “A leather milking pail” (CTD II: 108), *çönğek* “çömçe, kutu” (DLTt II: 290).

<(?)*çöngäk* Kökeni bilinmiyor, tek örnek (EDPT: 426a), Tarihî ve modern sahada tanıklanamamıştır, ancak Anadolu Ağızlarındaki *çönen* “el sepeti” (DS III: 1288b) ile kökençe ilişki kurulabilir.

158. *ço(u)muk* [236] (CUMQ) “Alakarga (Ar. *al-a‘şam min al-girbān*)” **Oğuz** lehçesi.

çümüyüq “A white-footed crow” (CTD I: 351), *çomguk* “Ayağı, başı kızıl, kanadında ak tüy bulunan karga” (DLTt I: 470).

<*çomğuk* <*çom- dan isim (EDPT: 423a), *çümüyüq* “Eine Krähe, die weiBe Stellen am Bein hat” (HAUENSCHILD 2003: 88), <çom- (OTWF: 159), *çümüyüq* (DTS: 153a).

Kutadgu Bilig’de de geçen *ço(u)mğuk* Dīvān’da ayak tarafı beyaz olan bir karga türü olarak tarif edilmiştir. Kâşgarlı bunun Oğuzların söyleyişinde *ço(u)muk* olduğunu kaydetmiş ve Oğuzcanın fonetiği ile ilgili önemli bir bilgiyi vermiştir. Oğuzların dört harfli sözcüklerin içinde bulunan ğayın ya da ke’i düşürdükleri belirtilmiştir. Eski Oğuz metinlerinde ve modern Oğuz lehçelerinde de hece başı ğ/g’nin düşmesi düzenli bir Oğuz lehçesi özelliğidir. *ço(u)muk*, bu ses olayının XI.

yüzyılda da varolduğunu gösteren Dīvān'daki nadir örneklerden birisidir. Dīvān'da Oğuzcada kaydedilmesine karşın bu sözcük modern Oğuz alanında yaşamıyor.

Karahanlı T: KB *çumjuḡ* “ayağı ve başı kızıl, kanadında ak tüy olan karga, ala karga” (ARAT 1979: 133).

Modern Kıpçak: Tat. *çumgalak* “nırok (dikaya utka)”, *âlâ çumgalak* “gogol” (TatRS: 642a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *çomğa* “karabatak” (EDPT: 423a).

Sibirya: Alt. *çumgum* “oryol” (ORS: 182a).

159. **çulimān (?) iş** [225] (CULYMA'N 'YŠ) “içinden çıkılamayan iş, karışık durum (Ar. *lā yu'rafu maḥrajuhu*)”, asıl anlamı “su birikintisi (Ar. *mustanḡa' al-mā*)” **Kençek** lehçesi.

çulimān “1. An inextricable affair, 2. stagnant water” (CTD I: 337), *çuliman* “1. içinden çıkılamayan iş, çalpak iş, 2. su birikintisi” (DLTt I: 448).

<(?)*çulimān* Kökeni bilinmiyor. Clauson birçok Kençek sözcüğü gibi şüphesiz bir alıntı olduğunu belirtir. Tek örnek. (EDPT: 420b), bkz. *çulimān* “gibloe delo” (DTS: 645b).

Tarihî ve modern Türk dili alanında Dīvān dışında tanıklanamamıştır.

160. **çuwğa** [214] (CUF̄FA') “kılavuz (Ar. *dalīl, ḡā'id*)” **Kıpçak** ve **Oğuz** lehçeleri.

çuwğa “Scout, guide” (CTD I: 322), *çufga* “kılavuz” (DLTt I: 424).

<**çuwğa/çufga* (EDPT: 395b), *çufğa* “vojak (stada); provodnik” (DTS: 645b).

Kâşgarlı *çuwğa/çufğa* için iki anlam vermiştir. Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde “kılavuz, rehber” anlamında ve Hakaniye Türkçesinde “hızlı giden at” anlamında. Dīvān’da bir atasözünde de *çuwğa/çufğa* “kılavuz” anlamıyla bulunmaktadır: *kalın kulān çuw(f)ğasız bolmas* “eşek sürüsü kılavuzsuz olmaz” şeklinde. Bu bakımdan ‘*çuw(f)ğa*’nın Hakaniye Türkçesindeki anlamı ikincil anlamı olmalıdır. Dīvān’da ayrıca “kılavuz, rehber” anlamında *kulābus* ve *kulāvuz* [244] sözcükleri de iki sesletimiyle bulunmaktadır. *kalın kâz kulāvuzsüz bolmās* “kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz” anlamında bir atasözü de Dīvān’da geçmektedir. Modern lehçelerde *çuw(f)ğa* tanıklanamamıştır.

161. **čümāli** [225] (CAMA’LIY) “karınca (Ar. *naml*)” **Çiğil** lehçesi.

čümāli “Ant” (CTD I: 337), *çumalı* “karınca” (DLTt I: 448).

<(?) *čümāli* “karınca” kökeni bilinmiyor, Clauson muhtemelen seslik değişikliğe uğramış bir alıntı olabileceğini belirtmektedir (EDPT: 423b), *čümāli* “Ameise” (VEWT: 121a), *čümöldü* [Bar.] “muravey; die Ameise” (RWb IV: 214), *čömāli* “muravey” (DTS: 645), *čümāli* “Ameise” (HAUENSCHILD 2003: 90), **čümeli* “ant” (EDAL I: 446).

Uyg. VIII: Bud. *čümeli* “ants (beetles, etc.)” U II 35, 23 (EDPT: 423b), **Çağatay T:** *čümādü* “petit fourmis” (PdC: 299) **Altınordu-Kıpçak:** TZ 33a/8 *çumalı* “dörtgül” (ATALAY 1945: 163).

Uygur-Karluk: Özb. *çumāli* “muravey” (URS: 529a), Yuyg. *čümüle* “karınca” (YUTS: 89a).

Sibirya: Alt. *çımalı* “muravey” (ORS: 183b), Tel. *çımalı* “küçük sinek” (TelAS: 15).

162. **čüşäk** [195] (CUŠK) “çayır, otlak (Ar. *ri’y*)” **Soğd** lehçesi.

čüşäk “Pasturage” (CTD I: 297), *čüşek* “ot, çayır” (DLTt I: 389).

< *čüşäk* Kökeni bilinmiyor, tek örnek (EDPT: 431a).

Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

163. ***dāğ/dāğ*** [511-512] (DA'Γ/DA'Γ) “değil (Ar. *laysa*)” **Argu** lehçesi.

dāy/dāy “is not” (CTD II: 227), *dağ*, *dhağ* “yok, değil” (DLTt III: 153).

<**dāğ/dāğ* “it is not” (EDPT: 463a), *dāğ* “yok, değil” (TEKİN 1995: 101), *tāğül* “nicht” (VEWT: 469b), *day II* “priimennoe otriianie ne” (DTS: 158a).

Argu lehçesinde olumsuzluk ifadesi olarak kullanılan *dāğ*, Dīvān'da Arguların kullanımıyla ilgili bir örnek cümlede yer almaktadır: *ol andağ dāğ ol* “o, öyle değil”. Kâşgarlı Oğuzların Arguların kullandığı *dāğ ol* biçimini seslik değişimlerle *tāğül* olarak söylediklerini de açıklar. Krş. 409 *tāğül*. Dīvān'la *dāğ* aynı anlamda sadece TIEM Kur'an Tercümesinde bulunmaktadır. Sözcük, modern Türk lehçelerinde yalnızca Halaççada tanıklanmıştır.

Karahanlı T: TIEM 97v/9=006/030 *dağ* “yok, değil” (KÖK 2004: 348).

Yakut: *suox buol-* “soyti na net, umeret” (YRS: 344a), (Olumsuz anlamda *dağ ol*-modern lehçelerde bulunmamakla beraber, *yok ol-* (ve türevleri) birleşimi şeklinde bazı lehçelerde olumsuzluk biçimlerin olması Kâşgarlının değil<*dağ ol* etimolojisini doğruluyor)

Halaç: *da:γ*, *da'γ* “nicht” (WbCh: 103b).

164. ***dādä*** [542] (DADA') “baba (Ar. *ab*)” **Oğuz** lehçesi.

dādä “Father” (CTD II: 264), *dede* “baba” (DLTt III: 220).

<**dādä* “baba” yarı yansıma bir akrabalık adı. Clauson, sözcüğün zamanla başka bir yarı yansıma sözcük olan *baba* ile yer değiştirdiğini ifade eder. Ayrıca dede'nin Türkçede “büyükbaba, yaşlı adam, derviş” ve benzeri anlamlardaki kullanımlarını da sıralamıştır (EDPT: 451b), bkz. *dada* < (tü) *dādä* “grandfather; a title given to dervishes, especially Calenders” (TMEN III: 1179), *dedä* “otets”

(DTS: 645b), Li, çocuk diline ait bir sözcük olarak ele almıştır bkz. *dede* “baba, dede” (Lİ 1999: 89), *dādä* [Osm. Dsch.] “1. batyuşka- der Grossvater, 2. naçal’nik’ dervişey- der Chef der Derwische” (RWb III: 1640).

Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz kaydıyla verdiği *dādä*, modern lehçelerde Oğuz grubunda yaygın bir biçimde yaşamaktadır. Dīvān’da “baba” anlamında *ata* [55] ve değişik sesletimi olan *hata* [27] sözcükleri de bulunmaktadır. bkz. *hata*.

Çağatay T: Senglah 223v/1 *dede* (CLAUSON 1960: 58), Ş.Süleyman *dede* “dede, büyükbaba, ced, validenin büyük biraderi, pederin pederi” (168), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 48, 51 *dādä* “ced, büyükbaba” (CAFEROĞLU 1931: 33), TZ 11a/11 *dede* “dede” (ATALAY 1945: 164), **EAT-Osm:** Gunya. 156b.5 *dede* “büyükbaba” (AKKUŞ 1995: 496), İbnikesir. 55a/4 *dede* “büyükbaba” (YELTEN 1998: 462), Danişmend. 3b/6 *dede* “dede, büyükbaba” (DEMİR III: 146).

Modern Oğuz: Trk. *dede* “1. (evlat için) babanın veya ananın babası, büyükbaba. 2. büyükbabadan başlayarak geriye doğru atalardan her biri. 3. Mevlvî tarikatındaçile doldurmuş olan dervişlere verilen unvan. 4. Çok yaşlı kişilere seslenme sözü olarak kullanılır” (TS I: 536b), And. *dede* (II) “1. genç baba, 2. ağabey” (DS IV: 1397a), Az. *dādä* 1. ata. 2. ustad aşığı, ustad (ADİL II 56b), Gag. *dede* “dede” (GTS: 70b).

Modern Kıpçak: Kar.(h) *dādä* “(amca, dayı anlamında) dyadya; wuj, stryj” (KRPS: 183b).

Halaç: *dādä* “Vater” (WbCh: 104b).

165. **dävä** [364] [544] (DAVA’) “deve (Ar. *ibil*)” **Oğuz** lehçesi.

Bkz. 418 *tävä*.

166. **dünüşgä** [245] (DUNUŞKA’) “sülüklü pancar denilen sebze; yabanî tere (Ar. *kunābarī*)” **Kençek** lehçesi.

dünüŝgä “Hoary cress” (CTD I: 364), *dünüŝge* “sülüklü pancar denilen sebze” (DLTt I: 490).

<*dünüŝgä* “yabanî tere”. Clauson, diğer Kençek sözcükleri gibi İnan dillerinden alıntı olduğunu ve tek örnek olduğunu belirtmiştir (EDPT: 527a), *dünüŝgä* “klopovnik, krupka” (DTS: 645b).

Tarihî ve modern Türk dili alanında Dîvân dışında tanıklanamamıştır.

167. **äbä** [55] ('ABA')“anne (Ar. *umm*)” Oğuz lehçesi.

Bkz. 1. *aba*.

168. **ägin** [51] ('AKIN) “eni birbuçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen, alışverişte kullanılan bez parçası” Suvar lehçesi.

ägin “A piece of cloth that is a span and a half wide and four cubits long; the Suvâr use it their merchandise” (CTD I: 116), *egin* “eni bir buçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen bir bez. Bununla Suvar oymağı alıç veriŝ eder” (DLTt I: 78).

<**ägin* (EDPT: 109a), *ägin* (VEWT: 37a).

Tarihî ve modern lehçelerde temel anlamı “sırt” olarak geçen *ägin*, Dîvân'da temel anlamıyla ve Suvarların kullandığı yan anlamıyla geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un notlarında Eni birbuçuk karış, uzunluğu dört arşın kumaş parçası olarak tanımlanan *ägin*'in Suvarların alışverişte kullandıkları ticarî bir ödeme aracı olduğu görölmektedir.

Orhon T. VIII: *egni: neteg edĝü:* “How are its curved stays? They are good” IrkB 18, **Uyg. VIII:** Bud. *bél yokaru kögüz eginke tegi egin yokaru saç kıdığka tegi* “from the waist up to the chest and shoulders, from the shoulders up to the edge of the hair” TT V 4, 7-11; *iki eginlerinde* “on their shoulders” 24, 49; *saçların eginlerinde tüŝürüp* “letting their hair fall over their shoulders” U IV 8, 12; *egin* Suv. 36, 15 (EDPT: 109a), **Karahanlı T:** KB *egin* “sırt” (ARAT 1979: 143), Rylands *egin* “sırt”

(ATA 2004: 329), **Harezmi T:** ME 104-7 *egin* “omuz” (YÜCE 1993: 118), NF 287-5 *ég(i)n* “omuz” (ATA 1998: 115), *egin/egni* “şirina” (FAZILOV I: 163), **Çağatay T:** *çigin* “næud, épaule” (PdC: 308), **EAT-Osm:** *egin, eyin* “sırt, arka” (XIII.TTS III: 1390).

Modern Oğuz: Trk. *eğın* (hık.) 1. arka, sırt. 2. (hık.) beden, vücut. 3. (hık.) boy bos, endam. (TS I: 676b), And. *éyin* (I) [*egni, eğil, eğen, eğın*] “1. vücut, beden, 2. sırt, arka, 3. göğüs kemiği” (DS V: 1821b), *çiyin* “bädänin boyundan gollara gädär olan hissäsi” (ADİL IV 434b).

Modern Kıpçak: Kırg.-, *iyin* I omuz (YUDAHİN 1998: 374b), Nog. *iyin* “pleço” (NRS: 117b).

Sibirya: Tuv. *ägin* “pleço” (TuvRS: 605a).

Halaç: *čün* “Schulter” (WbCh: 101a).

169. **äkin** [51] (‘AKIN) “çiftlik (Ar. *mazra‘a*)” **Oğuz** lehçesi.

äkin “Sown land” (CTD I: 116), *ekin* “çiftlik” (DLTt I: 78).

<*äk-in “a standing crop, a crop grown from seed and not yet reaped” (EDPT: 109a), *ekin* “posev” (DTS: 645b), *äkin* “säen” (UWb V: 363a), *äkin* < äk+ n (RWb I: 679).

Dīvān’da *äkin* sözcüğünün XI. yüzyıl Oğuzcasında “çiftlik” yan anlamıyla kullanıldığını görmekteyiz.

Uyg. VIII: Bud. *yaş turkaru ekini bütmez* “his fresh plantings consistently fail to produce a crop” TT VI 14; Civ. *bu yérke ekin tutsa* “if I get a crop off this land” USP. 11,7; *ekin yérde* “on the sown land” 29, 9 (EDPT: 109a), **Karahanlı T:** Rylands *ekin* “1. ekin, 2. ekin, kazanç” (ATA 2004: 330), **Harezmi T:** ME 8-8, 169-7 *ekin* “ekin” (YÜCE 1993: 118), NF 298-3 *ekin* “ekin” (ATA 1998: 116), *ekin* “posev, posevnoy” (FAZILOV I: 164), **Çağatay T:** Ş.Süleyman *ikin* “tohum, däne, ekin, mezru‘at, sebeb, ba‘is, ‘illet” (57), *ikin* “graine, semence, champ ensemencé, tous les deux, deux fois” (PdC: 124), **Altınordu-Kıpçak:** DM 5a/7 *ekin* “ekin”, 14a/10

ekinçi “ekinçi, çiftçi” (TOPARLI 2003: 82), GT 180/12 *ikinçi* “çiftçi” (KARAMANLIOĞLU 1989: 274), İrşadM 146a/1 *ikin* “ekin”; 449a/4 *ikinçilik* “çiftçilik” (TOPARLI 1992, 537), KK 71a/7 *ekin* “ekin” (TOPARLI 1999: 108), Kİ 18 *äkin* “ekin” (CAFEROĞLU 1931: 10), Tercüm. 10a/4 *ekin* “ekin”, 10a/5 *ekinçi* “çiftçi” (TOPARLI 2000: 104), AOYarlık *ikin* “ekin” (ÖZYETGİN 1996: 216b), **EAT-Osm:** *ekin* “buğday”, *ekinci* “çiftçi” (XIII.TTS III: 1408), *ekincilik* “çiftçilik, ziraat” (XIII.TTS III: 1409), *ekinlik* “1. ekilmiş yer, üzerinde arpa, buğday gibi şeyler bitmiş olan yer, 2. mezraa, çiftlik” (XIII.TTS III: 1410), Gunya. 103a.10 *ekin* “ekilmiş tahılın yerden bitmiş, tarlada çıkmış tahıl, 2. hasat edilmiş veya yeni ekilmiş tarla” (AKKUŞ 1995: 535-6), Muradi. 113b-1 *ekin* “ekin, tarlada bitmiş tahıl” (ARGUNŞAH 1999: 345-6), İbnikesir. 99a/7 *ekin* “mahsul, ekin” (YELTEN 1998: 469), Marzub. 3b-5/6 *ekin* “ekme”; 8a-2 *ekinçi* “çiftçi, ekinci” (KORKMAZ 1973: 174), EATkuran. 8a/4=002/071 *ekin* “mahsul, ekin” (KARABACAK 1995: 174), Süheyl. 1827 *ekin* “buğday”, 1826 *ekinlik* “tahıl ekilmiş yer” (DİLÇİN 1991: 604),

Modern Oğuz: Trk. *ekin* 1. tahılın tarlaya atıldığı andan harman oluncaya kadar aldığı duruma verilen ad. 2. kültür, hars. (TS I: 681b), And. *ekinçi* [*ekinci*] “ekinci, çiftçi” (DS V: 1694b), Az. *äkin* “posevno’y” (RAS III 734a), *äkin* 1. taxıl, bostan mähsulları vä s. äkilmiş yer; zämi. 2. äkmä, äkmä işi. 3. bā’zi ot adları ilä birlikdä işlädiläräk, onların äsasän zämidä, äkin arasında bitdiyini göstärir (ADİL II 248a), Trkm. *akin* “1. posev, posevnoy, 2. kul’tura” (TRS, 780b), Gag. *ekin* “ekin” (GTS: 89a).

Modern Kıpçak: Kırg. *egin* 1. ekin, 2. hububat veren bitkiler (YUDAHİN 1998: 323a), Nog. *ägin* “sev, posev, posevnoy” (NRS: 431a), Kaz. *egin* “ekin” (KazTS: 136a), Tat. *igen* “1. hleb, hleba (v pole), 2. zerno” (TatRS: 160a), Kkp. *egin/egis* “1. posev, sev, 2. kul’tura” (KkRS: 186a), Bşk. *igën* “hleb, zerno” (BRS: 196a).

Uygur-Karluk: Özb. *ekin* “1. posev, posevi, 2. kul’tura” (URS: 552a), Yuyg. *ekin* “ekin” (YUTS: 123b).

170. *elgin* [26-460] (’ALKIN) “yolcu (Ar. *musāfir*)” Oğuz ve Kıpçak lehçeleri.

elgin “traveller” (CTD I: 84), *elkin* “yolcu” (DLTt I: 84).

<*yel-gin* “yolcu”. *yel-* “hızlı bir şekilde gitmek, koşmak” (EDPT: 928a), *yēl-* “yelmek, tırıs gitmek, koşmak” (TEKİN 1995: 181), *älkin* “Wanderer, Gast” (VEWT: 40b), *el-gin* “rodstvenniki” (ESTYa I: 340), *elkin* “putnik, strannik” (DTS: 645b).

yēl- fiilinden isim olan *yelgin*, söz başı /y-/ > Ø değişimiyle sayfa [460]’da Oğuz lehçesinde; sayfa [26]’da ise Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde *elgin* olduğu belirtilmektedir. Düzenli bir Oğuz özelliği olan söz başı /y-/ > Ø değişiminin Dīvān’da Kıpçak kaydıyla da verilmesi, XI. yüzyıl Oğuz-Kıpçak lehçe etkileşimine örnek olarak düşünülebilir. Sözcük çoğunlukla modern Oğuz’da yaşamaktadır.

Çağatay T: Senglah 352r13 *yēlgin* (CLAUSON 1960: 80), Ş.Süleyman *yilgin* “nal, at nalı, çakaesb” (314), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *elgin* (12) “yabancı (fakir)e derler” (İZBUDAK 1989: 18), Kİ 22 *älkin* “1. garip, kimsesiz, 2. yıldırım” (CAFEROĞLU 1931: 10), **EAT-Osm:** *elgin* (*elkin, ilgin*) “garip, aciz, miskin, sefil” (XIII.TTS III: 1431), Gunya. 42b.15 *elkin* “garip, miskin, misafir” (AKKUŞ 1995: 540).

Modern Oğuz: Trk. *elgin* “yabancı, gurbette yaşayan, garip” (TS I: 701a), And. *elgin* “cimri” (DS V: 1714a), Trkm. *elkin* “tek başına, yalnız” (TTS: 199a).

Modern Kıpçak: Kırg.-, *elkin* I, tek, eşi olmayan, bakiye kalan (YUDAHİN 1998: 328a).

Sibirya: Tel. *d’elgin* “şeytan, iblis” (TelAS: 26).

171. **ämğän-** [132] (ʾAM·KANDY) “yorulmak (Ar. *ta’ayyā*)” **Oğuzlar** bunu bilmezler.

ämğän- (CTD I: 222), *emgendi* “yoruldu ve indi” (DLTt I: 388).

<**ämğä-n* dönüşlü fiil (EDPT: 160a), *ämğä-n-* “zahmet çekmek” (OTWF: 597-8), *ämğä-* “gequältsein, sich plagen” (VEWT: 42), *ämğäk* (TMEN II: 556), *emgen-* “mit’siya, terpet” (ESTYa I: 274-5), *emğän-* (DTS: 172b), **emge-* “1 to suffer, be tortured, 2 bother, worry, pains” (EDAL I: 505).

En eski yazılı kaynaklardan itibaren “zahmet çekmek, yorulmak” anlamlarında tanıklanan *ämğän-* fiilinin Kâşgarlı, Hakaniye Türkçesinde özel bir kullanımına işaret eder. *hân qarşıka ämgändi* “Han, saraya indi (Han bu yolda yoruldu ve indi)” örneğinde geçtiği üzere bu sözün beyler ve büyükler için söylendiği ve nezaket ve kibarlık ifadesi olduğuna dikkat çekilir. Kâşgarlı bu kullanımın Oğuzlar tarafından bilinmediğini belirtmektedir. Nezaket ifadesi olarak Dīvān’da kaydedilen *ämğän-* fiili, tarihî ve modern lehçelerde temel anlamıyla bulunmaktadır.

Uyg. VIII: Man.-A *emgenmiş emgekimiz* “the pains which we have suffered” M I 11, 18; Bud. *çu:kup emge:nip* TT VIII C.5; *emgek emgenip* U III 31, 9; Usp. 23, 4; Civ. *isig kuya:şka emge:nmiş* “suffering from sunstroke” TT VIII L.10 (EDPT: 160a), **Karahanlı T:** KB *emge-* “zahmet çekmek, eziyet çekmek” (ARAT 1979: 147), **Harezmi T:** 167-4 *emgen-* “zahmet çekmek” (YÜCE 1993: 119), Kısas 18r10 *emgen-* “zahmet çekmek, üzülmek” (ATA 1997 II: 188), HKuran *emgen-* “1. sıkıntıya düşmek, sıkılmak, 2. bitkin düşmek, yorulmak” (SAĞOL 1995: 45), NF 117-13 *emgen-* “zahmet, eziyet çekmek, emek sarfetmek, yorulmak” (ATA 1998: 122), *ämğän-* “stradat’, trudit’sya, muçit’sya” (FAZILOV I: 145), **Çağatay T:** Senglah 114r9 *émgen-* (CLAUSON 1960: 44), **Altınordu-Kıpçak:** CC 113,22 *emgen-* “leiden” (GRØNBECH 1942: 88), Kİ 23 *ämğän-* “emek çekti” (CAFEROĞLU 1931: 11), Mğuzat 100r:5 *emğän-* “to suffer” (ÖZTOPÇU 1989: 97), TZ 13b-13 *emkekle-* “emeklemek” (ATALAY 1945: 168), **EAT-Osm:** *emendir-* “emek çektirmek, zahmet vermek, zahmete sokmak, yormak” (XIII.TTS III: 1463).

Modern Oğuz: And. *emen-* (I) “1. boş yere yorulmak, emek vermek, uğraşmak, didinmek, 2. çok fazla emek vermek, çalışmak, 3. gayret etmek” (DS V: 1734a), Trkm. *emgen-* “dön.ç. emge-: çabalamak, gayret etmek, zorluk çekmek” (TTS: 200b).

Modern Kıpçak: Kırg.-, *emgekten-* emek sarfetmek, çalışmak, zahmete katlanmak (YUDAHİN 1998: 330a), Nog.-, Kar.(k) *ämğän-* “1. trudit’sya, rabotat’; pracować, trudzić, 2. utomlyat’sya, iznemogat’, istoşçat’sya; meçzyć się, 3. stremit’sya, sil’no jelat’; dażyć, zmierzać” (KRPS: 661a), Tat. *imgen-* “kaleçit’sya, iskaleçit’sya, uşibit’sya, uveçit’sya, izuveçit’sya, poluçat’” (TatRS: 167a), Bşk. *imgän-* “1. kaleçit’sya, iskaleçit’sya, 2. nadrıvat’sya, vivih” (BRS: 204a).

Çuvaş: *aman-* (EDAL I: 505).

172. **ändäk** [65] ('ANDAK) “yüzey, bir şeyin üst tarafı (Ar. *sath*)” Oğuz lehçesi.

ändäk “Roof” (CTD I: 135), *endek* “satıh, bir nesnenin üst yanı” (DLTt I: 105).

< (?) *ändäk* “yüzey, bir şeyin üst tarafı”. Kökeni bilinmemektedir. Clauson tek örnek olduğunu belirtmiştir (EDPT: 177b), *endäk* “poverhnost” (DTS: 645b).

Dīvān dışında Tarihî ve modern Türk dili sahasında tanıklanamamıştır.

173. **äpä** [55] Karluklu Türkmen.

Bkz. 1. *aba*.

174. **äpmäk** [63] ('BMAK) “ekmek (Ar. *hubz*)” Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Oğuz lehçeleri.

äpmäk “Bread” (CTD I: 132), *epmek* “ekmek” (DLTt I: 101).

<**hötmäk* “ekmek” (DOERFER 1981: 95), *äpmäk* (EDPT: 12a), *epmāk* “hleb” (DTS: 645b), I *ekmek*, II *epmek*, III *etmek*, IV *ötmek*, V *ötpek* “hleb” (ESTYa I: 254).

Modern Türk lehçelerinde pek çok biçimi bulunan ekmek, Dīvān'da *ätmāk* [64], *ötmāk* [197], *äpmāk* [63] ve *äpāk* [46] biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Kâşgarlı bunlardan *äpmāk*'in Yağma, Tuhsı ve bir kısım Oğuz ve Kıpçakların söyleyişi olduğunu, *äpāk*'in çocuk dilindeki söyleyiş olduğunu belirtir. *ätmāk* ve *ötmāk* için ise herhangi bir lehçe kaydı düşülmemiş genel söz varlığı içerisinde ele alınmıştır. *ätmāk* ve *ötmāk* biçimleri Hakaniye Türkçesindeki, ya da başka bir deyişle, Eski Türk yazı dilindeki kullanımlardır. Gerçekten de VIII. yüzyıl Uygur metinlerinden itibaren Karahanlı , Harezmi, Çağatay, Altınordu-Kıpçak ve Eski

Anadolu Türkçesi metinlerinde ekmek için -t-li biçim kullanılmıştır. İçseste -p-li biçim ise ilk kez XI. yüzyılda kaydedilmiş bir lehçe özelliğidir denebilir.

Uyg. VIII: Man.-A *bir ötmek* “one of your loaves of bread” M III 12, 5 (EDPT: 60a), **Karahanlı T:** KB 1191 vd. *etmek* “(yenecek) ekmek” (ARAT 1979: 163), **TİEM** 176r/7 *ätmək* “ekmek” (KÖK 2004: 374), **Harezm T:** NF 25-1 *etmek* “ekmek” (ATA 1998: 139), *ätmək* “hleb” (FAZILOV I: 158), **Çağatay T:** Senglah 62r/29, 30v/26 *ötmek* (CLAUSON 1960: 37), *ötmäk* “pain sans beurre” (PdC: 45), **Altınordu-Kıpçak:** CC *etmek*, *ötmek* 126,29 “Brot”, 88,24 “panis” (GRØNBECH 1942: 96), BM I *ätmək* “chleb/pain” (ZAJAÇZKOWSKI 1938: 10), KI 7 *ätmək* “ekmek” (CAFEROĞLU 1931: 12), KK 70b/1 *etmek* “ekmek” (TOPARLI 1999: 108), TZ 14a-10 *ötmek* “yenecek ekmek” (ATALAY 1945: 227), İrşadM 388b/8 *ötmek* “ekmek” (TOPARLI 1992, 581), DM 6b/5 *ötmek* “ekmek” (TOPARLI 2003: 101), Tercüm. 18b/9 *etmek* “ekmek” (TOPARLI 2000: 106), **EAT-Osm:** *etmek* (I) “ekmek” (XIII.TTS III: 1563), Gunya. 114a.13 *etmek* “ekmek” (AKKUŞ 1995: 547), Süheyl. 223, 229 *etmek* “ekmek” (DİLÇİN 1991: 606).

Modern Oğuz: Trk. *ekmek* (II) 1. çeşitli tahıl unundan yapılmış hamurun fırında, saçta veya tandırda pişirilmesiyle yapılan yiyecek. 2. insanı geçindirecek iş, kazanç. 3. (hlk.) yemek, aş. (TS I: 682b), And. *epbeyh* [*epmek*, *eppey*] “ekmek” (DS V: 1762a), Az. *äppäk* “(ätmək’dän) çöräk” (ADİL II 281b), Gag. *ekmek* “ekmek” (GTS: 89b).

Modern Kıpçak: Nog. *ötpök* “hleb, hlebny” (NRS: 263b), KBlk. *ötmek* “hleb, hlebny” (KBRs: 281b), Kar.(h) *äkmäk*, (h) *ätmək*, (t) *ät’m’ak*, (k) *ötmäk*, (t) *öt’m’ak* “hleb; chleb” (KRPS: 657a), Tat. *ikmek* I “hleb; (dial.) pjanoy hleb” (TatRS: 164b), Kum. *ekmek* “hleb, çurek” (KuRS: 373b), Bşk. *ikmäk* “1. hleb, hlebny” (BRS: 200b).

Sibirya: Tel. *ötpök* “çavdar ekmeği” (TelAS: 81), Hak.(dial.) *ipek* “hleb” (HRS: 61b).

Halaç: *hikmäk* “Brot” (WbCh: 132a).

175. **erig** [47] (‘ARİYK:) “yorga hayvan (Ar. *fāriha*; *rāyi*)” Bunu **Oğuzlar** bilmez.

erig “A lively animal” (CTD I: 110), *erik* “yorga hayvan” (DLTt I: 70).

<**erig* (EDPT: 222a).

Kâşgarlı *äriḡ* sözcüğünü Oğuzların bilmediğini belirtmiş ve genel söz varlığı içerisinde kaydetmiştir. Dankoff ve Kelly, çalışmalarının III. Cildindeki lehçe indeksinde Çiğil lehçesi listesinde göstermişlerdir (bkz. CTD III: 279). Dīvān’daki *erig yīlki* [47] “yorga hayvan”, *erīḡ at* [47] “yörügen at (Ar. *rāyi*)”, *ıḳlāçım erig boldı* [82] “çevik atım tez canlılıkla doludizgin koştu (Ar. *sabaḥa wa-acadda fī s-sayr*)”, *eriglik* [87] “hayvanın çevikliği, canlılığı (Ar. *farāha*)” gibi örneklerden, *erig*’in hayvanlar için kullanılan “çeviklik, hızlılık, canlılık” anlamlarında bir sıfat olduğu anlaşılmaktadır. Modern sahada Oğuz grubu dışındaki lehçelerdeki “özgür, akışkan vb.” anlamlardaki *erü/örü* ile benzer görünmektedir.

Altınordu-Kıpçak: CC 118 *erüv* “rasch, energisch”, 114,7l “riš” (GRØNBECH 1942: 93).

Modern Kıpçak: Kırg.-, *erüü II* çabuk donmayan (yağ hakkında); cılkının mayı *erüü bolot*, eçkinin mayı *erüü emes*: at yağı çabuk donmuyor, keçi yağı ise çabuk donuyor (YUDAHİN 1998: 339b), Nog.-, fakat özgür, serbest anlamında *ärüw* “vol’nost’, svoboda, vol’ny, svobodny” (NRS: 439b), KBlk.-, *örü* “pod’yom” (KBRS: 280a), Bşk. *irk* “svoboda, volya” (BRS: 212a).

Sibirya: Tuv. *erig* “1. talıy, ottayavşiy, 2. ne zamyorzşiy”, (618a), *erstig/eres* “hrabry, smely, udaloy” (TuvRS: 617b), Hak.- fakat çözüük anlamında *irig* “talıy” (HRS: 62b).

176. **ärsü** [76] (’AR·SUV) “değersiz, aşağılık şey (Ar. *radal*)” Oğuz lehçesi.

ärsü “Vile or depraved of anything” (CTD I: 151), *arsu* “değersiz şey” (DLTt I: 127).

<**ärsü* “vile” (EDPT: 237b), *arsu* “negodny” (DTS: 644a).

Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz lehçesi kaydıyla verdiği ve “değersiz, kötü, aşağılık” gibi anlamlara gelen *ärsü*, tarihî sahada Dīvān dışında sadece Kİ 12'de *ärşi* “puşt” (CAFEROĞLU 1931: 12) anlamıyla geçmektedir. Modern Kıpçak'ta da sözcük benzer anlamlarda hala yaşamaktadır.

Modern Oğuz: And. *erşi* “çirkin” (DS V: 1777a).

Modern Kıpçak: Nog. *ärsi/ärşi* “strannıy, 2. neumestnıy, 3. nepriliçnıy, nepristoynıy” (NRS: 439ab), KBlk. *ärşi* “1. nevzraçnıy, nekazistıy, nekrasivıy, 2. plohoıy, grubıy, ploho, 3. sil'nıy, svirepıy” (KBRS: 774a), Kaz. *ersi* “1. abes, kaba, edepsiz, 2. elverişsiz, uygunsuz” (KazTS: 143a), Kkp. *ersi* “1. strannıy, 2. neumestnıy, 3. nepriliçnıy” (KkRS: 198a), Kum. *erşi* “1. nekrasivıy, nevzraçnıy, neprivlekatel'nıy, 2. nepristoynıy” (KuRS: 378a).

177. *ärtini özüük* [48] ('ARTINY 'UZUK) “bedeni inci gibi temiz olan kadın anlamında **Çiğil** kadınlarına verilen lakap”

ärtini özüük “Pure of Body as a Pearl” (CTD I: 111), *ertini özüük* “bedeni inci gibi temiz olan kadına denir” (DLTt I: 71).

<özüük+ *ärtini* (Skr.) “mücevher” bkz. *özök* (EDPT: 285a, 212a), *öz* “kendi”+*ük* (OTWF: 41), “öz, çekirdek” anlamında *özäk* “Inneres, Kern” (TMEN II: 595).

Dīvān'daki bilgilerden *özüük*'ün kadınlara verilen bir unvan olduğunu anlıyoruz. *Çiğil* kadınlarına verilen *ärtini özüük* lakabı dışında ayrıca *altün özüük* “ruhu altın kadar saf ve temiz kadın” tamlaması da bulunmaktadır.

Modern Kıpçak: Kırg.-, *özöktöş* “en yakın akraba” (YUDAHİN 1998: 619a), KBlk. *özek* “sterjen', serdtsevina” (KBRS: 275b), Kar.(t) *öz'ak*, (k) *özäk*, (h) *äzäk* “luçşiy, otliçnıy; najlepszy, wyborowy” (KRPS: 438a), Kum. *özek* “1. serdtsevina, 2. yadro, 3. ovrag, 4. ruçey (protekayuşçiy v ovrage)” (KuRS: 250a), Bşk. *üzäk I* “1. tsentr, 2. serdtsevina, 3. lojbina” (BRS: 585b).

Uygur-Karluk: Özb. *özäk* “serdtsevina” (URS: 579a).

ēt- “make” (CTD I: 179), *étti* (DLTt I: 171).

< *ēt-* “yapmak”. Clauson uzun bir anlam tarihinin olduğunu belirttiği sözcüğün asıl anlamının “düzenlemek, tanzim etmek” olduğunu ifade etmektedir (EDPT: 36b), *ēt-* “düzenlemek, tanzim ve tertip etmek” (TEKİN 1995: 182) **ēt-* “to organize, to make” (EDAL I: 522).

Uzun bir tarihe sahip olan *ēt-* fiilinin asıl anlamını Clauson “düzenlemek” olarak gösterir. Ancak daha sonraları “yapmak, etmek” anlamları başta olmak üzere geniş bir anlam alanını ifade eder olmuştur. Kâşgarlı *ēt-* fiilini Oğuz söz varlığı içerisinde, mukabili *kıl-* fiilini de diğer Türklerin kullanımı olarak ele almaktadır. Fakat Oğuzların *kıl-* fiilini de bildiklerini ama sadece kadınla erkeğin çiftleşmesinde kullandıklarını belirtmektedir. Bu anlamından dolayı Oğuzlar, özellikle kadınların yanında, *kıl-* fiilini kullanmaktan imtina etmişler, yerine *ēt-* fiilini kullanmışlardır. *kıl-* fiili Oğuzcada bir yan anlamda kalırken, Türkçede geniş bir anlam alanına sahip olmuştur. Dīvān'da *tānri mānig işim etti* “Tanrı benim işimi halletti, yaptı”, *ol/ār yükünç etti* [95, 277] “o/adam namaz kıldı” cümleleri Oğuzların kullanımına örnektir. Ayrıca Dīvān'da fiilin *ētil-* [38], *etin-* [54], *ētiş-* [50], *ēttür-* [116] biçimleri de bulunmaktadır.

Orhon T. VIII: *boḍun et-* “halkı organize etmek”, *Suğdaḳ boḍun etāyīn teyin* IE39, *çäriḡ et-*, *barḳ etgūçi beḍiz yaratıḡma bitig taş etgūçi* IN13 vd. (EDPT: 36b), **Uygur VIII:** *çäriḡ etdi* Şu.E 4, ölütlük *ätlik etdimiz turḡurdumuz ärsär yaḡışlıḡ tänrilik etdimiz ärsär* TT IV 6-45 vd (EDPT: 36b), **Karahanlı T:** Rylands *ét-* “etmek, yapmak” (ATA 2004: 349), AtebH 79 *et-* “etmek” (ARAT 1951: XXI), **Harezmi T:** NF 285-11 *ét-* “etmek” (ATA 1998: 139), *et-/ät-* “soverşat', delat'” (FAZILOV I: 174), **Çağatay T:** Senglah 93r/15 *ét-*, 93r/16 *it-* (CLAUSON 1960: 41), Ş.Süleyman *it-* “etmek, kılmak, yapmak” (46), **Altınordu-Kıpçak:** Mguzat 42r:9, 18r:2 *et-* (aux.v.) (ÖZTOPÇU 1989: 98), İlmNuşab *et-* (*farka et-*, *oḡrılıḡ et-*, *tark et-*); *it-* (*tark it-*) (ÖZTOPÇU 2002: 93-95), CC 24,8-10 *et-* “tun, facere” (GRØNBECH 1942: 95), AOYarlık *et-/it-* “etmek, yapmak” (ÖZYETGİN 1996: 212b), **EAT-Osm:** Mecmua. 1-36 *ét-* “etmek, eylemek” (CANPOLAT 1995: 294), Süheyl. 225 *it-* “1. etmek,

yapmak”, 138 “2. kakmak, sokmak” (DİLÇİN 1991: 616), Danişmend. 4b/8, 22a/8 *it-* [*et-*] “etmek, eylemek, yapmak” (DEMİR III: 168).

Modern Oğuz: Trk. *et-* “1. bir işi yapmak. 2. bir durumu ortaya çıkarmak. 3. (iyi, kötü zarflarıyla) davranmak. 4. (olumsuz olarak) bir ihtiyacı karşılamak. 5. bulmak, erişmek. 6. birini birşeyden yoksun bırakmak. 7. vermek. 8. eşit değer kazanmak. 9. herhangi bir değerde olmak. 10. kötülükte bulunmak. 11. (tümleç olarak yatak, alt gibi kelimelerle) küçük veya büyük abdestini yapmak” (TS I: 741-2), Az. *et-* (f.) 1. bir işi yerinä yetirmäk, ämälä gätirmäk, görmäk, elämäk. 2. kömäkçi fe’l kimi isimlärdä yanaşı işlänib müräkkäb fe’l ämälä gätirdiyi zaman ismin mä’nası ilä bağılı olan häräkäti bildirir (ADİL II 216a), Trkm. *et-* “1. bir durumu ortaya çıkarmak, etmek, 2. bir işi yapmak, 3. yardımcı fiil olarak kullanılır” (TTS: 206b), Gag. *et-* “değerinde olmak” (GTS: 93a).

Modern Kıpçak: Kırg. *et-* II (yardımcı fiil) etmek (YUDAHİN 1998: 343a), Nog. *ät-* “vsopomogatel’nyy glagol, samostoyatel’no ne upotrebyaetsya, slujit dlya obrazovaniya slojnih glagolov” (NRS: 443b), KBlk. *ät-* “1. delat’, izgotovlyat’, 2. postupat’, 3. det’, 4. zakrıvat’” (KBRS: 777b), Kar.(hk) *ät-*, (t) *ät-* “1. delat’, deystvovat’, soverşat’; szynić, działać, robić, 2. vspomogatel’nyy glagol; czasownik posiłkowy” (KRPS: 671a), Tat. *it-* “vsopomogatel’nyy glagol v značenii; delat’, sdelat’, soverşat’” (TatRS: 180b), Kkp. *et-* “1. delat’, 2. predstavlyat’, 3. soverşat’” (KkRS: 203a), Kum. *et-* “delat’” (KuRS: 379b), Bşk. *it-* “delat’, sdelat’” (BRS: 219a).

Uygur-Karluk: Özb. *et-* I “vsopomogatel’nyy glagol, samostoyatel’no ne upotrebyaetsya, slujit dlya obrazovaniya slojnih glagolov” (URS: 560a), Yuyg. *et-* “etmek, kılmak, yapmak” (YUTS: 118b), Suy. *et-* “delat’, soverşat’” (YJU: 28a).

Sibirya: Tuv. *et-* “1. ispravlyat’, popravlyat’, 2. zapravlyat’, opravlyat’ ” (TuvRS: 606a), Alt. *et-* “delat’ ” (194b), Tel. *et-* “1. etmek, yapmak, 2. inşa etmek, kurmak” (TelAS: 38), Hak. *it-* (EDAL I: 522).

Çuvaş: *at-* “yapmak” (ÇAD: 119a).

179. **ätürk** [63] ('AT:RAK) “rengi kırmızı adam (Ar. *aşkar*)” Oğuz lehçesi.

ätürk “Ruddy of a man” (CTD I: 132), *etrek* “rengi sarı adam” (DLTt I: 101).

<**ätürk* tek örnek (EDPT: 65b), *eträk* “rijy” (DTS: 645b). Sözcük Dīvān dışında tanıklanamamıştır.

180. **äv** [27] ('AV) “ev (Ar. *bayt*)” Oğuz lehçesi.

äv “a house” (CTD I: 85), *ev* “ev” (DLTt I: 32).

<**hüb* “çadır, ev”. Bkz. (DOERFER 1981: 95), Clauson esas biçiminin *äv* olduğunu belirtiyor (EDPT: 3b), Eren kökeninin bilinmediğini ifade etmiştir (TDES: 141a).

Kâşgarlı Hakaniye Türkçesinde *äv* olarak telaffuz edilen evin Oğuzlar tarafından “v” ile söylendiğini ve *äv* dediklerini kaydeder. Kâşgarlı burada Oğuzlara has bir ses değişimine vurgu yapmıştır.

Orhon T. VIII: *ev* “dwelling place”; *ev bark* ETY Index; *ev* IrkB 5, 9; **Uyg. VIII:** Man., Bud. *ev*, *ev bark* Caf. Ve TT I-V Index, vb. (EDPT: 3b), **Karahanlı T:** KB 744 vd. *ew* “ev” (ARAT 1979: 163), Rylands *é/ew* “ev, mesken” (ATA 2004: 350), TİEM 227r/8 *äv* “ev” (KÖK 2004: 375), **Harezmi T:** NF 18-17 *ew* “ev, oda” (ATA 1998: 139), *ew/äv* “dom, mesto” (FAZİLOV I: 161), **Çağatay T:** Senglah 92r/15 öy (CLAUSON 1960: 41), Ş.Süleyman öy, öyi “hane, ev, konak” (42), **Altınordu-Kıpçak:** CC 123,4 *ev*, *iv*, *öv* “Haus”, 78,27 “domus” (GRØNBECH 1942: 96), BM I 14,9 *äv* “dom/ maison” (ZAJĄCZKOWSKI 1938:10), Tercüm. 6b/3 *ev* “ev” (TOPARLI 2000: 106), AOYarlık *ev/ew/öy* “ev” (ÖZYETGİN 1996: 212b), Kİ 25 *äv* (CAFEROĞLU 1931: 12), KK *ev* (TOPARLI 1999: 108), TZ 8a-5 *ev* “ev” (ATALAY 1945: 171), **EAT-Osm:** *ev* “ev” (XIII.TTS III: 1566-1567), Gunya. 9a.10 *ev* “hane, ev” (AKKUŞ 1995: 548), Mecmua. 50-4 *ev* “ev”, Muradi. 76a-13 *ev* “ev” (ARGUNŞAH 1999: 351), İbnikesir. 140a/12 *ev* “1. ev, 2. Allah evi: Kabe” (YELTEN 1998: 472), Gülistan. 48a-13 *ev* “hane, ev” (ÖZKAN 1993: 304), Saat.21a/6 *ev* “ev” (BURAN 2000: 236), Marzub.22b-4 *ev* “ev” (KORKMAZ 1973: 343), EATkuran. 43b/1=003/096 *ev* “ev” (KARABACAK 1995:

180), Danişmend. 39b/4, 153a/7 ev “I. Mesken, hane, II. Memleket, ülke” (DEMİR III: 153).

Modern Oğuz: Trk. *ev* 1. yalnız bir ailenin oturabileceği biçimde yapılmış yapı. 2. bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer, konut. 3. evin iç düzeni, eşyası vb. 4. içinde bir iş görülen veya bazen belirli bir amaçla kullanılan yer. 5. herhangi bir yerde toplumsal, kültürel, ekonomik yönlerden tanıtma görevini üstlenen veya belli alanlarda olan kişilerin toplanıp toplumsal ilişkilerini sürdürmelerini sağlayan kuruluş. 6. (mec.) aile. 7. (esk.) soy, nesil. (TS I: 743b), Az. *ev* 1. yaşayış binası, hămçinin müxtälif müässisä vâ idaräleri yerleşdirmäk için bina, tikili. 2. zöhmätkeşlärin hâr hansı bir mädäni- mäişät ehtiyaclarına xidmät edän ictimai müässisä, yer. 3. ailä, oğul uşag, külfät mä’nasında. 4. heyvan adlarının ävvälindä onların evdä bäslandıyini, ähliläşmiş olduğunu bildirir. 5. bä’zi sözlärin ävvälindä, hâmin sözlärin ifade etdiyi şeylärin evlä bağılı vâ ya evä aid olduğunu, evdä işlândiyini, evdä hazırlandığını yaxud evdä icra edildiyini bildirir (ADİL II 187a), Trkm. öy “1. ev, daire, oturulan yer, 2. (mec.) hayvan yuvası, sığınağı, 3. bir şeyin bulunduğu veya satıldığı yer” (TTS: 511b), Gag. *ev* “ev” (GTS: 93a).

Modern Kıpçak: Kırg. *üy* I oba, keçi ev, ev, mesken (YUDAHİN 1998: 799a), Nog. *üy* “dom, hata, saklya, izba, jilişçe, zdanie, domaşini” (NRS: 387b), KBlk. *üy* “1. dom, jilişçe, 2. komnata, komnatny, 3. dvor, 4. sem’ya” (KBRS: 781b), Kar.(k) *äw*, (h) *iw*, (h) *yiw*, (t) *yuv’*, (t) *yüw*, (t) *üv’*, (k) *üy* “dom” (KRPS: 653a), Kaz. *üy* “1. ev, 2. aile, ocak, 3. içinde bir iş görülen veya bazen belirli bir amaçla kullanılan yer” (KazTS: 594b), Tat. *öy* “dom, izba” (TatRS: 737a), Kkp. *üy* “dom, yurta, jilişçe” (KkRS: 688b), Kum. *üy* “1. dom, jilişçe, 2. komnata” (KuRS: 337a), Bşk. *öy* “1. dom, izba, 2. domaşiniy” (BRS: 423b).

Uygur-Karluk: Özb. *uy* “dom, jilişçe” (URS: 473b), Yuyg. *öy* “ev” (YUTS: 309a), Suy. *yu/yü/yüe/cüe/üy* “dom” (YJU: 43a, 132b).

Sibirya: Alt. *üy* “dom, jilişçe, yurta” (ORS: 171a), Tel. *üy* I “ev” (TelAS: 128), Hak. *ib* “1. yurta, 2. dom, 3. domaşiniy” (HRS: 54a).

Yakut: *d’ie* “dom, zdaniye, sem’ya” (YRS: 130a).

Halaç: *häv* “Haus, Zimmer” (WbCh: 130a).

181. **ävät** [37] ('AWAT̪) “evet (Ar. *na'am*)” **Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Oğuz** lehçeleri.

ävät “yes” (CTD I: 98), *ewet* “evet, peki” (DLTt I: 51).

< **yemet* (EDPT: 935a).

Bu sözcüğün modern alanda Dīvān'daki şekliyle Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde yani Oğuz grubunda muhafaza edilmesi dikkat çekicidir. Genel olarak Türk dilinin modern sahasına baktığımızda “evet” için farklı sözcüklerin kullanıldığı görülür.

Altınordu-Kıpçak: CC 61,12 *evet* “ja, ita” (GRØNBECH 1942: 96), DM 19a/7 *evet* “evet” (TOPARLI 2003: 83), KK 78a/2 *evet* “evet” (TOPARLI 1999: 108), Kİ 25 *ävät* “evet” (CAFEROĞLU 1931: 12), TZ 36b-11 *evet* (Trkm.) “evet” (ATALAY 1945: 171), **EAT-Osm:** *evet* (*evit*) “ancak, fakat, lakin, amma” (XIII.TTS III: 1569), Marzub.38a-3 *evet* (KORKMAZ 1973: 343), İbnikesir. 54a/11 *evet* (YELTEN 1998: 472), Danişmend. 152a/2 *evet* “evet, öyledir” (DEMİR III: 153).

Modern Oğuz: Trk. *evet* (ünl.) 1. “öyledir” anlamında doğrulama veya tasdik kelimesi. 2. konuşma arasında cümlenin olumlu anlamını pekiştirmek için de kullanılır. (TS I: 745a), Az. *ävät* (Türk.) täsdiğ bildirir – bāli, hä (ADİL II 229a), Trkm. *hava* “1. evet, 2. gerçekten, doğru, elbette, 3. konuşma sırasında unutulmuş ya da hatırlanan şeyi ifade etmek için kullanılan sözcük” (TTS: 338b).

Modern Kıpçak: Kaz. *iyæ* “1. evet, 2. ne, ne de, ya, 3. peki, tamam, olur” (KazTS: 205a), Tat. *eyë* “da” (TatRS: 727a), Kkp. *awa* “da” (KkRS: 61b), Bşk. *äyë* “da” (BRS: 677a).

Uygur-Karluk: Suy. *ye/yä* “da” (YJU: 38b).

Sibirya: Tuv. *iye/iyet* “da” (TuvRS: 203b), Alt. *eye* “evet” (AltTS: 85b), Tel. *d'ee* “evet anlamında bir ünlem. Rıza ve onaylama bildirir” (TelAS: 26), Hak. *ize* “da, tak, koneçno” (HRS: 65b).

Yakut: *ääχ* “da, ladno, horoşo” (YRS: 550b).

182. **äzä** [57] ('AZA') "büyük kız kardeş (Ar. *uĥt akbar*)" Oğuz lehçesi.

äzä "Elder sister" (CTD I: 124), *eze* "büyük kız kardeş" (DLTt I: 90).

<*äkä "yakın kadın akraba, hala, abla" (EDPT: 100b), *eze* "abla" (Lİ 1999: 141), äkä "Mutter" (UWb V: 362a).

Dīvān'da "büyük kız kardeş, abla" anlamında Karahanlı Türkçesinde äkä [57], äçä [56] ve Oğuz lehçesinde äzä [57] olmak üzere üç biçimden bahsedilir.

Orhon T. VIII: I N 9 Uyg. VIII: Bud. *éci ini ka kadaş eke baldız birgerü* "elder and younger brothers, family, kinsmen, elder and younger sisters together" Suv. 554, 15; Civ. *ekeñ yengeñ sevinçliġ ol* "your elder sisters and sisters-in-law are joyful" TT I 155 (EDPT: 100b), **Çağatay T:** Senglah 45v/14 *eke* (Özbek) (CLAUSON 1960: 35), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 13 äzä "teyze" (CAFEROĞLU 1931: 13), Tercüm. 33b/9 *egeçi* "büyük bacı abla" (TOPARLI 2000: 104).

Modern Oğuz: And. *eze (I)* [ebe] "1. teyze, 2. hala" (DS V: 1828b).

Modern Kıpçak: Kırg. *ece I*, 1. büyük kız kardeş, 2. (es.) yaşça genç olan karıya nisbeten yaşça büyük olan karı (zevce) (YUDAHİN 1998: 320a).

Uygur-Karluk: Özb. *âpâ* "starşaya sestra" (URS: 305a).

Sibirya: Alt. *ece* "1. teyze, 2. abla" (AltTS: 79b), Tel. *eye* "abla" (TelAS: 39).

Yakut: *äciy* "1. starşaya sestra, 2. starşaya rodstvennitsa" (YRS: 537a).

183. **gäşür** [217] (KAŠUR·) "havuç (Ar. *fiçl*)" Oğuz lehçesi.

gäşür "carrot" (CTD I: 326), *keşür* "havuç" (DLTt I: 431).

< (Far. *jazar, jazir* (İranî *gazar*) "carrot" (STEINGASS 1930: 362b), *geşür* (EDPT: 754b),

Dīvān'da “havuç” karşılığında Hakaniye Türkçesinde *sarığ turma* [217], Argu lehçesinde *gēzri* [217] ve Oğuz lehçesinde Farsçadan alıntı *gāşür* sözcükleri bulunmaktadır. Kâşgarlı ayrıca Kâşgar'da yetişen beyaz, tatlı bir havuç türüne de (’UFLY) *oğlı (uğlı)* [77] dendiğini belirtir.

Çağatay T: Senglah 300v/22 *keşir* (CLAUSON 1960: 71), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 82 *kāşür* “havuç (Fars)” (CAFEROĞLU 1931: 46), KK 71a/11 *keşür* “havuç” (TOPARLI 1999: 114), Tercüm. 9a/9 *keşür* (Tkm) “havuç” (TOPARLI 2000: 117), TZ 11b-9 *keşür* “kavuç” (ATALAY 1945: 196), DM 7a/4 *keşir* “havuç” (TOPARLI 2003: 91), **EAT-Osm:** *keşür/keşir/kişür* “havuç” (XIII.TTS IV: 2457), Danişmend. 140b/1 *keşür kalyası* “sade yağ ile pişirilen bir çeşit kabak veya patlıcan ve havuç karışımı yemek” (DEMİR III: 173).

Modern Kıpçak: Kar.(t) *geşur*, (h) *gesur*, (t) *geşür*, (h) *gisur* “morkov’; marchew” (KRPS: 159b), Tat. *kişër* “morkov’, morkovıy” (TatRS: 263b), Kkp. *geşir* “morkov’” (KkRS: 138a), Bşk. *kişër* “1. morkov’, 2. morkovniy” (BRS: 266b).

Halaç: *gazur, gazor* “Mohrrübe” (WbCh: 116b).

184. ***gēzri*** [217] (KIYZRIY) “havuç (Ar. *fiçl*)” **Argu** lehçesi.

Bkz. 183 *gāşür*.

185. ***hana*** [27] (HANA’) “anne (Ar. *umm*)” **Hotan** ve **Kençek** lehçeleri.

hana “mother” (CTD I: 85), *hana* “ana” (DLTt I: 32).

< **anā* “anne” (EDPT: 40a), *hana* (Hotan, Känçäk) “Mutter” (VEWT: 19b), *āna* “mat, mama” (TMEN II: 567), *hana* “mat’” (DTS: 645b), *ana* “Mutter” (UWb II: 129a), **ana*/**eñe* “mother” (EDAL I: 510), *ana* ~ *anne* (GÜLENSOY 1974: 291).

Kâşgarlı Hotan ve Kençeklileri iki dilli topluluklar içerisinde ele alır ve Türkçeyi iyi bilmediklerini dile getirir. Türkçe *ana* ve *ata* sözcüklerini bu toplulukların *hana* ve *hata* olarak telaffuz ettiklerini de örnek olarak vermektedir. Kâşgarlı

Mahmud'un bu kaydı dışında, Türkçenin başka hiçbir döneminde *ana* ve *ata* sözcükleri söz başı /h-/ ile tanıklanamamıştır. Hotan ve Kençek topluluklarının kendilerine özgü başka dillerinin olması ve Türkçeyi düzgün konuşamamaları sonucu olarak; *ana* ve *ata* sözcüklerinin de kendi dillerinin etkisiyle h-li teleffuzu söz konusu olmuş olabilir. *hana* ve *hata*'daki /h-/ler Ana Türkçedeki söz başı birincil /h-/ ile karıştırılmamalıdır.

Uyg. VIII: Man. *anasın oğlanı severçe* “as children love their mother” TT III 98-9; Bud. *analar kuvrağı* U II 54, 1; öz *eligin anasın ölürmüş* “who had killed his mother with his own hands” U III 53, 5; Civ. *ana tegiri* “the mother’s share” Usp. 78, 8 (EDPT: 169b), **Karahanlı T:** KB 1387, 1486, 3784, 5768 *ana* “anne, ana” (ARAT 1979: 19), Atebh 291 *ana* “ana” (ARAT 1951: III), Tefsir 29b/36 *ana* “anne, ana” (BOROVKOV 2002: 49), TİEM 29r/2=002/233 *ana* “anne” (KÖK 2004: 246), Rylands *ana* “ana, anne” (ATA 2004: 216), **Harezmi T:** Kısas. 37v11, 53v7 *ana* “anne” (ATA 1997 II: 26), ME 41-3, 54-2 *ana* “ana, anne” (YÜCE 1993: 86), HKuran *ana* “1. anne, 2. anne, yer, yurt” (SAĞOL 1995: 10), NF 170-2 *ana* “ana, anne” (ATA 1998: 16), *ana* “mat” (FAZILOV I: 52), **Çağatay T:** Ş.Süleyman *ana* “valide” (22), **Altınordu-Kıpçak:** CC 123,6 *ana* “Mutter” (GRØNBECH 1942: 37), GT 271/10 *ana* “anne, ana” (KARAMANLIOĞLU 1989: 203), İrşadM 458a/4 *ana* “anne” (TOPARLI 1992, 500), Tercüm. 33b/5 *ana* “anne” (TOPARLI 2000: 87), Kİ 23 *ana* “anne” (CAFEROĞLU 1931: 4), KK 53b/8 *ana* “anne” (TOPARLI 1999: 100), TZ 3b-11 *ana* “ana” (ATALAY 1945: 140), BM I 9,2 *ana* “matka” (ZAJAÇZKOWSKI 1938: 7), **EAT-Osm:** *ana atası* “annenin babası olan dede” (XIII.TTS I: 122).

Modern Oğuz: Trk. *ana* 1. çocuğu olan kadın, anne. 2. yavrusu olan dişi hayvan. 3. dince aziz tanınan bazı kadınlara verilen saygı unvanı. 4. yaşlı kadınlara saygılı bir seslenme sözü olarak kullanılır. 5. velinimet. 6. alacağın veya borcun, faizin dışında olan bölümü. 7. temel, asıl, esas. 8. mat. Çizgilerden herhangi birini anlatan kelimeye sıfat olarak geldiğinde, o çizginin, belirli bir kural altında hareket ederek bir yüzey oluşturmaya yaradığını anlatır. (TS I: 102a), Az. *ana* 1. öz övladına nisbätän kadın, övladı olan kadın. 2. öz balalarına nisbätän heyvan, balası olan heyvan. 3. yalı gadına hörmätlä müraciät (ADİL I 105a), Trkm. *äne* “1. babuşka, 2. mat’, materinskiy, 3. matka, samka, 4. matuşka, mamaşa, 5. pribavlyaetsya k imenam sobstv” (TRS, 789a), Gag. *ana* (GTS: 13a).

Modern Kıpçak: Nog. *ana I* “1. mat’, materinskiy, 2. matka, samka” (NRS: 42a), KBlk. *ana* “1. mat’, matka, 2. materinskiy, rodnoy” (KBRS: 63b), Kar.(thk) *ana* “mat’; matka, 2. uvajaemaya, poçtennaya jenşçina, matrona; szanowna kobieta, matrona” (KRPS: 67b), Kaz. *ana* “anne, ana” (KazTS: 44b), Tat. *ana* “1. mat’, materinskiy, 2. samka, matka” (TatRS: 35b), Kkp. *ana I* “mat’” (KkRS: 42b), Kum. *ana* “1. mat’, materinskiy, 2. samka, matka” (KuRS: 42a), Bşk. *inä* “samka, matka” *inäy* (BRS: 209a).

Uygur-Karluk: Özb. *âna* “1. mat’, materinskiy, 2. samka I detyoniş, 3. matuşka, mamaşa, 4. matka” (URS: 304b), Yuyg. *ana I* “ana” (YUTS: 12b), Suy. *ana* “mat’” (YJU: 15b).

Sibirya: Tuv. *ije* (EDAL I: 510), Tel. *ana/ene* “anne, ana” (TelAS: 37), Tel. *ene* “anne, ana” (TelAS: 37).

Yakut: *ije* (EDAL I: 510).

Çuvaş: *anne* “anne” (ÇAD: 175b).

186. ***hata*** [27] (HATA’) “baba (Ar. *ab*)” **Hotan** ve **Kençek** lehçeleri.

hata “father” (CTD I: 85), *hata* “ata” (DLTt I: 32).

<**ata* “baba” (EDPT: 40a), *ata* “vater”, *hata* (Hotan, kânçäk) (VEWT: 31a), *ata* (ESTYa I: 200), *hata* “otets” (DTS: 645b), *ata* “Vater, Schwiegervater; Vater (Titel Buddhas)” (UWb IV: 254b), *ata* “Vater” (TMEN II: 414), *ata*₁ (RWb I: 449) **Ata*/**Ete* “1 father, 2 uncle, 3 ancestor” (EDAL I: 523).

Krş. 185 *hana*.

Uyg. VIII: Bud. *badra kız atası begke inça tép tédi kañım uluğ él(l)ig busuşluğ sakınçlığ bolmazun* “the maiden Bhadrā saidto her father, the beg ‘Let the great king my father not be sorrowful and anxious” U II 20, 2 (EDPT: 40a), **Karahanlı T:** Rylands *ata* “baba, ata, ced” (ATA 2004: 234), KB 110, 111, 1166, 1168, 1203 *ata* “baba” (ARAT 1979: 35), AtebH 291 *ata* “baba” (ARAT 1951: V), Tefsir 145,14 *ata* “baba” (BOROVKOV 2002: 60), TİEM 58v/5=004/007 *ata* “baba, ata, ced” (KÖK 2004: 279),

Harezmi T: Kısas 2r9, 17v2 *ata* “baba, ata, ced” (ATA 1997 II: 43), ayrıca 249v12 *haten* “<Ar. Evlilik yoluyla kocanın akrabası” (ATA 1997 II: 240), HKuran *ata* “1. baba, 2. ata” (SAĞOL 1995: 95), ME 190-1 *ata* “ata, baba” (YÜCE 1993: 94), NF 16-3 *ata* “baba, ata, ced” (ATA 1998: 26), *ata* “otets, predok” (FAZILOV I: 80), **Çağatay T:** Senglah 30v/1 *ata* (CLAUSON 1960: 33), Ş.Süleyman *ata* “peder, baba” (3), **Altınordu-Kıpçak:** CC 122,10, 17,30 *ata* “Vater, pater” (GRØNBECHE 1942: 44), GT 283/5 *ata* “ata, baba” (KARAMANLIOĞLU 1989: 207), İrşadM 81a/3 *ata* “baba” (TOPARLI 1992, 503), Kİ 7-8 *ata* “1. baba, 2. Adem” (CAFEROĞLU 1931: 7), KK 56a/1 *ağa* “baba” (TOPARLI 1999: 101), Msemekand 8b/2 *ata* “baba” (TOPARLI 1987: 35), Tercüm. 33b/5 *ağa* “baba” (TOPARLI 2000: 89), TZ 3b-11 *ata* “ata” (ATALAY 1945: 143), BM I 9,3 *ağa qaryndaş* “stryj”, *ağa qyz qaryndaş* “ciotka stryjeczna” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 9), **EAT-Osm:** *ata* “1. baba, 2. bektaşi şeyhi” (XIII.TTS I: 268-270).

Modern Oğuz: Trk. *ata* 1. baba. 2. dedelerden ve büyükbabalardan her biri. (TS I: 154b), Az. *ata* 1. öz evladlarına nisbätän kişi, dada. 2. (mec.) bir nüzäriyyänin, mäsälänin vä s.nin banisi, rähbär, yolgöstärän. 3. yaşlı vä hörmätli kişiyä xitab, müraciät. 4. yalnız cäm şäklindä (ADİL I 137a), Trkm. *ata* “1. ded, dedovskiy, 2. otets, ottsovskiy” (TRS, 56a), Gag. *ata* (GTS: 19a).

Modern Kıpçak: Nog. *ata* I “1. otets, 2. samets” (NRS: 52a), KBlk. *ata* “otets, predok” (KBRS: 85b), Kar.(thk) *ata* “otets, predok, patriarh; ojciec, przodek” (KRPS: 83a), Kaz. *ata* “1. babanın babası, dede, 2. soy, ecdat, ced, 3. kayınata, kayınbaba” (KazTS: 54a), Tat. *ata* I “1. otets, 2. matyoriy” (TatRS: 43a), Kkp. *ata* “1. otets, predok, 2. otets (obraşçenie k ottsu muja i ego rovesnikam)” (KkRS: 58a), Kum. *ata* “otets” (KuRS: 51a), Bşk. *âtâ* “1. otets, 2. ottsovskiy” (BRS: 57a).

Uygur-Karluk: Özb. *âtâ* I “1. otets, 2. pribavlyaetsya k imeni pojilih mujçin pri poçtutel’nom obraşçenii k nim ili upominanii o nih, napr, 3. papaşa” (URS: 308b), Yuyg. *ata* I “ata, baba” (YUTS: 20a), Suy. *ata* “otets” (YJU: 19a).

Sibirya: Tuv. *ada* “otets” (TuvRS: 35b), Alt. *ada* “baba, dede” (AltTS: 20b), Tel. *ada* “baba” (TelAS: 2), Hak. *ada* “otets” (HRS: 17a).

Çuvaş: *atte* “baba” (ÇAD: 119a).

187. **h̄ayu** (XAYUV) [541] “hani” Halaçların bir bölümü olan **Oğuz** ve **Kıpçak** lehçeleri.

Bkz. 204 *kanu*

188. **ılığ** [26] (’ILIF) “ılık (Ar. *fātir, saḥīn*)” **Oğuz** ve **Kıpçak** lehçeleri.

iliy “warm” (CTD I: 84), *ılığ* “ılık” (DLTt I: 31).

<**yılı-ğ* “ılık, sıcak” *yilī-* dan isim (EDPT: 925a), *yılı-g* Ergative formations –Xg (OTWF: 218), *iliy* “teply” (DTS: 645b), **jili-g* “warm” (EDAL I: 480).

Kâşgarlı Türklerin *yılığ* dediğine, Oğuz ve Kıpçakların *y-* düşmesiyle *ılığ* dediklerini belirtir. *y->∅* değişimi düzenli bir Oğuz lehçesi özelliğidir ve modern Oğuz’da da *ılığ* biçimindedir. Kıpçak lehçelerinde ise /*y-/* > /*c-/*, /*j-/*, /*ç-/* biçimdedir.

Uyg. VIII: Civ. *yılığ yumşak bolğil* “become warm and gentle” TT I 178, H II 34, 21 (EDPT: 925a), **Çağatay T:** Senglah 113r/18 *ılığ/ılık* (CLAUSON 1960: 43), Ş.Süleyman *ılığ* “mülayim sıcak, ılıca” (60), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 21 *ılı su* “sıcak su” (CAFEROĞLU 1931: 42), CC 115,36l, 131,8l *jylu, jyly* “1.warm, 2.tepidus, 3. balneum” (GRØNBECH 1942: 133), TZ 13a-13 *ılı su, yılı su* “ılık su, hamam” (ATALAY 1945: 174), Tercüm. 6b/10 *illı şu* “hamam, sıcak su” (TOPARLI 2000: 108), **EAT-Osm:** *ılı* “ılık” (XIII.TTS III: 1941), Süheyl 522 *ılı su (şu)/ ılı su* “hamam, kaplıca” (DİLÇİN 1991: 612).

Modern Oğuz: Trk. *ılık* “soğukla sıcak arası, ne soğuk ne de sıcak” (TS I: 1018b), Az. *ılığ* 1. azacıgisti, näsoyug, nä isti, härarätce mülayim. 2. tamam bişmämiş, bärk bişmämiş, yarımımaye halında bişmiş. 3. (mec.) härarätli, oxşayıcı, nävazişli, mehriban, xoş (ADİL II 389a), Trkm. *yılı* “1. tyopliy, teplo, 2. tyopliy, 3. tyopliy, laskoviy, serdeçniy” (TRS, 378a), Gag. *ılı* “ılık” (GTS: 119a).

Modern Kıpçak: Kırg. *cıluu*, 1. ılık, ılıkılık, 2. (mec.) can, 3. (mec.) yuva (YUDAHİN 1998: 211a), Nog. *yılılık* “1. teplota, teplo, 2. ottepel’ ” (NRS: 128b), KBlk. *cılı*

“tyopliy, teplo” (KBRS: 267a), Kar.(th) *ılı*, (k) *yılı*, (t) *yılı* “tyopliy; cieplý” (KRPS: 199b), Kaz. *jılı* “1. ılık, 2. merhametli, şefkatli” (KazTS: 192a), Tat. *cılı* “1. töpliy, teplo, 2. privetliviy” (TatRS: 772b), Kkp. *cılı* “1. teplota, tyopliy, teplo, 2. tyopliy, laskoviy” (KkRS: 275a), Kum. *yılı* “tyopliy, teplo” (KuRS: 159b), Bşk. *yılı* “1. tyopliy, 2. teplo” (BRS: 235b).

Uygur-Karluk: Özb. *ilik* “1. töpliy, teplo, 2. serdeçniy” (URS: 175b), Yuyg. *illik* “ılık, sıcak” (YUTS: 175a).

Sibirya: Tuv. *çılığ* “1. teplo, 2. teplota” (TuvRS: 556b), Alt. *cılı* “sıcak” (AltTS: 62a), Tel. *d’ılı* “sıcak, ılık” (TelAS: 29), Hak. *çılığ* “1. teplota, 2. tyopliy, teplo” (HRS: 326b).

Yakut: *silaas* “1. tyopliy, uteplyonniy, 2. teplo” (YRS: 356b).

189. **idiş** [42](’IDIŞ) “tas, bardak, kap, tencere benzeri şeyler (Ar. *ķidr*, *tawr*, *inā*)” **Yağma, Tuhsı, Yemek, Oğuz, Argu** lehçeleri.

idiş “Drinking-bowl” (CTD I: 104), *idiş* “kadeh” (DLTt I: 61).

<**idiş* “fincan, kadeh” (EDPT: 72a), *ädiş* “Becher, Trinkgefäß” (VEWT: 36b), *idiş* “sosud” (DTS: 645b).

Kâşgarlı burada bir lehçeler arası anlam ayrılığından bahsetmektedir. Türkçede “kadeh (Ar. *ķadaḥ*)” anlamında kullanılan *idiş*; Yağma, Tuhsı, Yemek, Oğuz, Argu lehçelerinde her türlü kap kacak için kullanılmaktadır. Modern lehçelerde seslik değişimlerle *idiş*, serpinti hâlinde bulunmaktadır.

Orhon T. VIII: *uzu:nto:nlu:ğ idî:şi:n ayaki:n koğu:pan barmi:ş* “a woman left behind her her cup and bowl and went away” IrkB 42, **Uyg. VIII:** *burxanlarnıñ nom idîşi tétir* “are called the vessels of the doctrine of the Buddhas” TT VI 200-1, *kara idîş éligiñde kötürüp* “carrying a black cup in your hand” Usp. 105b.4; Suv. 28, 10; Civ. *altun küzeç erser ornağlığidîş ol* “as for the gold jug, it is a vessel on a solid base” TT I 189 (EDPT: 72a), **Karahanlı T:** KB 2886, 2919, 2925, 2905, 2918 *idiş* “kadeh, tas, bardak, içki” *ıdış* “kap” (ARAT 1979: 188), Rylands *idiş* “eşya, çanak, kâse” (ATA

2004: 402), **Harezmi T:** Kısas 8v17, 88v1 *idiş* “kap çanak” (ATA 1997 II: 264), HKuran *idiş/iyiş* “kap, çanak, kâse” (SAĞOL 1995: 62), ME 13-6, 88-6 *idiş* “kap, çanak” (YÜCE 1993: 128), 154-5 *iyiş* “kap, çanak” (YÜCE 1993: 132), NF 66-1 *idiş* “kap, çanak” (ATA 1998: 182), *idiş* “sosud, kuvşin” (FAZILOV I: 410), **Çağatay T:** Senglah *idiş* 97r/16 (CLAUSON 1960: 41), Ş.Süleyman *idiş* “zarf, kap” (48).

Modern Oğuz: Trkm. *idiş* I “posuda” (TRS, 347a).

Modern Kıpçak: Kırg. *idiş* “kap kacak” (YUDAHİN 1998: 366a), Kaz. *ıdı* “kap” (KazTS: 661b), Kkp. *ıdı* “posuda, tara” (KkRS: 753a).

Uygur-Karluk: Özb. *idiş* “1. posuda, posudina, sosud, 2. tara” (URS: 171b).

Sibirya: Tuv. *idiş* “posuda” (TuvRS: 201b), Hak. *ıdı* “1. posuda, 2. laguşka” (HRS: 65b).

Halaç: *hidîş* “Gefäß, Behälter” (WbCh: 131b).

190. ***ıdırig*** [64] (’İDRİK) “katı nesne (Ar. *ḥaşin*)” **Argu** lehçesi.

ıdırig “rough” (CTD I: 133), *ıdhrik* “katı nesne” (DLTt I: 102).

<**ıdırik* Clauson muhtemelen *irig*’in erken biçimi olabileceğini belirtir. Bu şekliyle tek örnektir (EDPT: 65b), *eğerig* “grubıy” (DTS: 645b).

Kâşgarlı *ıdırig*’in kök biçiminin *irig* olduğunu belirtir. Kâşgarlı lehçesel farklılıkları belirtirken Karahanlı Türkçesini esas alarak karşılaştırma yaptığından dolayı, kök biçiminin *irig* değil, Karahanlı Türkçesindeki biçiminin *irig* olduğunu söyleyebiliriz. Dīvān’da *irig nāḥ* [47] “katı olan her şey (Ar. *ḥaşin*)” olarak da geçmektedir. Bu bakımdan Arguların *ıdırig* olarak kullanımı daha eskicidir.

191. ***ıgıt*** [37] (’IYKIT) “yalan (Ar. *kaḍib*)” **Oğuz** lehçesi.

ıgıt “Lie” (CTD I: 98), *ıkit* “yalan” (DLTt I: 51).

<**igid* “yalan, yanlış” (EDPT: 102a).

Köktürk ve Uygur söz varlığında “yalan, yanlış” anlamında yaygın olarak kullanılan *igid*, son olarak Dīvān’da Oğuz lehçesi kaydıyla (’KT SUVZ:) *igit sōz* “yalan söz” örneğinde tanıklanmış, daha sonraki dönemlere ulaşmamıştır. Dīvān’da aynı anlamda *yalgān* [460] ve fiil biçimi *yalgandur-* [492] da bulunmaktadır. Krş. 331 *ötrük*.

Orhon T. VIII: *azu: bu: savımda: igid barğu:* “or is there anything false in these words of mine?” I S 10, II N 8, Man. *igid igidedimiz erser* “if we have told lies” Chuas. 99; *igid kişi* “a liar” 101, *igid nom* “false doctrine” 128, 148; **Uyg. VIII:** Man. *igid mitri* “the false Mithra” M II 5, 6; Bud. *ezük igid bolmaz* “are not false” Usp. 106, 28-9 (EDPT: 102a).

192. ***ilal*** [52](’ILĀL) “evet (Ar. *na’am*)” **Hakaniye** lehçesi.

ilal “yes” (CTD I: 116), *ilel* “evet” (DLTt I: 78).

<**ilal* “evet” (EDPT: 145a), *iläl* “da, ladno” (DTS: 207b).

Kâşgarlı *ilal*’ın beylere ve hanlara cevap verilirken kullanılan “evet” anlamında bir saygı sözcüğü olduğunu belirtir ve Hakaniye lehçesi kaydıyla verir. Kutadgu Bilig’de (1281, 3946, 5027, 5668, 6283) de aynı biçimde nezaket ifadesi olarak karşılaştığımız *ilal*, sadece Hakaniye Türkçesinde kullanılmış özel bir yapıdır (bkz. ARAT 1979: 193). Türk dilinin bir başka döneminde ve sahasında *ilal* tanıklanamamıştır.

193. ***ilik*** [49] (’ILIK) “kemik iliği (Ar. *muḥḥ*)” **Oğuz** lehçesi.

ilik “marrow” (CTD I: 112), *ilik* “ilik” (DLTt I: 72).

<**yilik* “marrow” (EDPT: 927b), *ilik* “kostnyj mozg; mozgovaja kost” (TMEN II: 664), *ilik*₅ [Dsch. ET. Osm.]/ *yilik* [Kar.L. Alt. Leb. Kom.] (RWb I: 1484, III: 519).

/y-/ > Ø değişimi düzenli bir Oğuz lehçesi özelliğidir. Kâşgarlı söz başı /y-/li sözcüklerde, yer yer bunu belirtmiştir. Dīvān'da diğer Türklerin ise *yilik* dedikleri ifade edilmektedir.

Orhon T. VIII: *yili:re: yağrı:pan* IrkB 16, **Uyg. VIII:** Bud. *yilik aşlığlar* “those who devour marrow” U II 61, 3; *yilikimizdin sünjükümüzdin berü* “right from our marrow and bones” Suv. 159, 13-14 (EDPT: 927b), **Karahanlı T:** AtebH *yilig* “ilik” (ARAT 1951: LXXIV), KB 2198, 4267 *yilig* “ilik” (ARAT 1979: 544), **Harezmi T:** NF 65-17 *yilik* “ilik” (ATA 1998: 487), *ilik* “kostnıy mozg” (FAZILOV I: 414), **Çağatay T:** Senglah 113r/20 *elik*, 113r/21 *ilik* (CLAUSON 1960: 44), *ilik* “moelle” (PdC: 134), **Altınordu-Kıpçak:** CC 34,30 *yilik* “medulla” (GRØNBECH 1942: 124), Kİ 97 *yilik* “ilik” (CAFEROğLU 1931: 125), Tercüm. 20a/4 *ilik* (Tkm) “ilik” (TOPARLI 2000: 109), **EAT-Osm:** *iliği kurumak* “çaresizlik içinde bunalmak”, *iliği su olmak* “bitkin hale gelmek” (XIII.TTS III: 2058), İbnikesir 159b/20 *ilik* “kemiğın içindeki sıvı madde, ilik” (YELTEN 1998: 501), Gülistan 68b-14 *ilik* “kemiğın içindeki sıvı madde” (ÖZKAN 1993: 347).

Modern Oğuz: Trk. *ilik* (II) kemiklerin iç boşluklarını dolduran yağlı madde (TS I: 1069b), Az. *ilik* 1. insanın, hâmcinin onurgalı hayvanların sümüyü içarisindâ olan yağaoxşar yumşag maddä. 2. (mec.) taşbâhlârdä: ağ, zârif, lâtif (ADİL II 387b), Trkm. *yilik* “kostnıy mozg; mozgovoy” (TRS, 367a).

Modern Kıpçak: Kırg. *cilik* borumsuz kemik, ilikli kemik (YUDAHİN 1998: 216b), Nog. *yilik* “bertsovie kosti” (NRS: 123b), KBlk. *cilik* “1. kostnıy mozg, 2. mosol, mozgovaya kost” (KBRS: 249a), Kar.(th) *ilik* “mozg; szpik” (KRPS: 198a), Kaz. *jilik* “İncik kemiği” (KazTS: 195b), Tat. *cilek* “mozg (mol'ko spinnoy)” (TatRS: 762b), Kkp. *cilik* “bertsovie kosti” *ciliktiņ mayı* “kostnıy mozg (bertsovih kostey)” (KkRS: 251a), Kum. *yilik* “(anat.) trubçataya kost” (KuRS: 158a), Bşk. *yêlêk* “pustotnie kosti” (BRS: 180a).

Uygur-Karluk: Özb. *ilik I* “kostnıy mozg, kostnıy jir, 2. bogatıy” (URS: 175a), Yuyg. *ilik* “ilik” (YUTS: 174b).

Sibirya: Tuv. *çilig* “kostnıy mozg” (TuvRS: 534a), Alt. *cilik/culuk* “(Kemikteki) ilik” (AltTS: 63a), Tel. *d'ilik* “(anat.) ilik, kemik iliği” (TelAS: 30).

Yakut: *silii* “kostniy mozg” (YRS: 323a).

194. **ilrük** [65] (‘ILRUK) “üzerlik otu(Ar. *ħarmal*)” Uç lehçesi.

Bkz. 195 *ildrük*.

195. **ildrük** [449] (‘LDURK) “üzerlik otu (Ar. *ħarmal*)” Uç ve Barsgan lehçesi.

ildrük “Rue” (CTD II: 152), *eldrük* “üzerlik otu” (DLTt III: 12).

<*ildrük*<*(t)ür-ük (EDPT: 131b), *elrük* “ruta” (DTS: 645b).

Kâşgarlı “üzerlik” bitkisinin lehçeler arasındaki çeşitlerini şu şekilde vermiştir: Uç lehçesinde *ilrük* [65], Uç ve Barsgan lehçelerinde *ildrük* [449], Kâşgar lehçesinde *yıdığ ot* [449] ve Oğuz lehçesinde *yüzärlük* [449].

Modern Oğuz: And. *eldirek* (I) “taneleri küçük, yumuşak, rengi esmer bir çeşit buğday” (DS V: 1708b).

Modern Kıpçak: KBlk. *ilezik* “sürgün, filiz” (KMTS: 228a).

Halaç: *hilrük*, *hilyärük*, *hiryälük* “wilde Raute” (WbCh: 132a).

196. **imdi** [75] (‘IM·DIY) “şimdi (Ar. *al-āna*) Oğuz lehçesi.

imdi “now” (CTD I: 149), *imdi* “şimdi” (DLTt I: 125).

<*(am-tı “şimdi” (EDPT: 156b), *amti*, *ämti* <*(am-tı (UWb II: 125b), <*(i)am- “now, recent” (EDAL I: 298).

Kâşgarlı Mahmud’un *amdı* olarak kaydettiği sözcüğün, Oğuz lehçesinde kesreli kullanımla *imdi* olduğu belirtilmiştir. Karahanlı Türkçesinden sonraki tarihî lehçelerde de kesreli olarak tanıklanmaktadır.

Orhon T. VIII: *amti*: “now” I E 9, II E 8; *Türkü amti: boğun begler* “the Türkü people and begs of to-day” I S 11, II N 8, *ol amti: aňıđ yok Türkü xağan* “the Türkü xağan ruling at present with nothing to harm him” I S 3, II N 2, Man. *amtıka tegi* “up till now” TT II 8, 40; **Uyg. IX:** *amti: öltim* “now I have died” Suci 8, Man.VIII. *amtıka tegi* TT III 65, Civ. *amti, amtıkına* TT IV 10, 24-5 (EDPT: 156b), **Karahanlı T:** KB *emdi* “şimdi” (ARAT 1979: 146), Rylands *emdi* “1. şimdi, görüleceği gibi, 2. fakat” (ATA 2004: 333), AtebH. *emdi* “şimdi” (ARAT 1951: XIX), **Harezmi T:** NF 6-3 *emdi* “şimdi” (ATA 1998: 121), *emdi* “teper’, seyças, v nastoyaşçeye vremya, tepereşniy” (FAZILOV I: 170), **ÇađatayT:** Senglah 114v/25 *emdi* (CLAUSON 1960: 44), Ş.Süleyman *emdi* “şimdi, elan” (61), *imdi* “actuellement” (PdC: 135), **Altınordu-Kıpçak:** CC 125,29 *emdi/ imdi* “jetzt”, 61,14 “gleich, sofort, jam”, 62,12 “nunc” (GRØNBECH 1942: 88), Kİ 22,23 *indi* (CAFEROĐLU 1931: 39), İrsadM 11a/4 *imdi* “şimdi” (TOPARLI 1992, 539), Mguzat 86r:7 *emdi* “now” (ÖZTOPÇU 1989: 97), Tercüm. 30b/6 *imdi* “şimdi” (TOPARLI 2000: 109), AOYarlık *emti~imdi* “şimdi” (ÖZYETĐİN 1996: 212a; 217b), **EAT-Osm:** *imdi* “artık, şimdi, o halde” (XIII.TTS III: 2067), *imden gerü/ imden sonra* “bundan sonra, bundan böyle, şimdiden sonra” (XIII.TTS III. 2066), Marzub.26a-4 *imdi* “şimdi, işte şimdi; gelelim” (KORKMAZ 1973: 373); Saat. 4a/3 *imdi* “şimdi, şuanda” (BURAN 2000: 291), İbnikesir 122a/2 *imdi* “şimdi, artık” (YELTEN 1998: 501), Mecmua. 15-2 *imdi* “şimdi” (CANPOLAT 1995: 308), Gunya 5b/13 *imdi* “artık, şimdi, o halde” (AKKUŞ 1995: 629), EATkuran 8a/4=002/071 *imdi* “şimdi” (KARABACAK 1995: 356), Süheyl 127, 1332 *imdi* “şimdi”, 1205 *indi* “şimdi, hemen, derhal” (DİLÇİN 1991: 614), Danişmend 2a/8, 2a/12 *imdi* “şimdi, artık, o halde, öyleyse” (DEMİR 2002₁: 167).

Modern Oğuz: Trk. *imdi* (bağ.) “buna göre” “şu halde”, “artık”, “şimdi” sözleri gibi, başına getirildiği cümleyi önceki cümlenin bir sonucu durumuna soKar. (TS I: 1076b), And. *indi* [*incik, imcik, inci, indık, indi, indice*] “şimdi” (DS. VII, 2538b), Az. *imdi* bkz. *İndi* “hazırda, bu anda, hazırkı vaxtda, bu saat, el’an” (ADİL 401), Gag. *şindi* “şimdi” (GTS).

Modern Kıpçak: Kırg. *emdiği* 1. şimdiki, 2. ilerideki, gelecekteki (YUDAHİN 1998: 329a), Nog. *ändi* “1. teper’, seyças, v nastoyaşçee vremya, 2. uje, uj” (NRS: 436a), KBlk. *endi* “şimdi, artık” (KMTS: 192b), Kaz. *endi* “1. şimdi, bundan sonra, daha,

artık, 2. bundan başka, daha” (KazTS: 140a), Kkp. *endi* “1. teper’, 2. zatem, 3. bol’şe” (KkRS: 192a), Kum. *endi* “teper’” (375b).

Uygur-Karluk: Özb. *endi* “teper’, seyças, tol’ko çto, kak tol’ko” (URS: 555b), Yuyg. *ändi/ändi* “şimdi” (YUTS: 112a), Suy. *am-ço, am-dö-ko* (YJU: 15).

Sibirya: Tuv. *am I* “teper’, seyças” (TuvRS: 56b), *amdı* (ED156b), *amdaa* “(adv) still, yet, now, again” (TuvED), Alt. *emdi* “şimdi” (AltTS: 82a), Tel. *emdi* “imdi, şimdi, şuanda” (TelAS: 36), Hak. *am* “seyças, teper’, siyu minutu” (HRS: 25b), Şor. *am, amdı, Tof. am, amdı* (EDAL I: 298).

Yakut: *ani* (<am-di), Dol. *ani* (EDAL I: 298)

197. *imir* [39, 59] (‘AMIR) “1. kırağı, sis (Ar. *dacn, đabāb*), 2. alacakaranlık (Ar. *sudfa*)” Oğuz lehçesi.

imir “Gloom, mist” (CTD I: 100), *emir* “kırağı sis” (DLTt I: 54).

<**iñir* “dusk” (EDPT: 188b) ve ayrıca bkz. *imir* (EDPT: 162b), *emir* “iney, izmoroz” (DTS: 645b).

Dīvān’da *iñir* olarak geçen sözcük için, Kâşgarlı Oğuzların *imir* olarak söylediklerini belirtmiştir. Modern lehçelerde de *ı*’li ve *m*’li biçimleri dağınık halde bulunmaktadır. Bkz. 3.5.10.4. /-m-, -m/ ~ /-ı-, -ı/.

Uyg. VIII: Bud. *kün ünēr uğurda ... iñir uğurda* “at sunrise ..., at dusk” TT V 8, 70-6; Civ. *iñirde közünür* “becomes visible at dusk” TT VII 1, 22 (EDPT: 188b), **Çağatay T:** Senglah 115r/5 *imir* (CLAUSON 1960: 44), *imiz* “vapeur qui couvre la terre” (PdC: 138).

Modern Oğuz: And. *imirik* “yarı uyur yarı uyanık olan (kimse)” (DS VII: 2536b), Trkm. *ümür* “tuman” (TRS, 671b).

Modern Kıpçak: Kırg. *umurt* 1. alaca karanlık, 2. (kad.) siyah (YUDAHİN 1998: 353a), KBlk. *iñir* “veçer, veçerniy”, *iñirgi* “1. veçerniy, 2. veçernee vremya” (KBRS: 304b), Kar.(t) *in’gir*, (th) *ingir*, (k) *ing’ır*, (k) *in’g’ır*, (k) *ın’ır*, (t) *än’gir* “veçer;

wieczór” (KRPS: 204a), Kaz. *ijir* “alacakaranlık, gurup vakti” (KazTS: 671b), Kkp. *ijir* “sumerki, veçer” (KkRS: 297b).

Uygur-Karluk: Yuyg. *imir-çimir* “hafif dalgalar, kamaşma” (YUTS: 175b), Suy. *ciñer/yiñer/yiñır/yıñır* “veçer” (YJU: 29b).

Sibirya: Tuv. *imigey* “1. loş, 2. gözler için kısılmış” (TuvTS, 59b).

198. ***imtili*** [82] (‘IMTILY) “düşünmeksizin, birden bire, gelişigüzel (Ar. *min gayr tadabbur wa-la rawiyya cazāfan*)” **Çiğil** lehçesi.

imtili “without deliberation, haphazardly” (CTD I: 161), *imtili* “düşünüp taşınmadan, birden bire” (DLTt I: 141).

<(?)*imtili* Kökeni bilinmiyor. Clauson tek örnek olduğunu belirtmiştir (EDPT: 157b), *imtili* “neobdumanno, oprometçivo” (DTS: 645b).

Dīvān’da Çiğil lehçesine ait bir sözcük olarak kayıtlı olan *imtili*, örnek cümle içerisinde de gösterilmiştir: *bu işig imtili kıldı* “bu işi düşünüp taşınmadan, birdenbire yaptı” (DLT: 82; CTD I: 161; DLTt I: 140). Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili sahasında tanıklanamamıştır.

199. ***ingäk*** [68] (‘INKAK) “kaplumbağanın dişisi (Ar. *al-unṭā min as-salāḥif*)” **Oğuz** lehçesi.

ingäk “Female turtle” (CTD I: 139), *ingek* “kaplumbağanın dişisi” (DLTt I: 111).

<*in+gäk Clauson, *in’den isim olabileceğine değinir (EDPT: 184a), *inäk* “samka çerepahi” (DTS: 645b), Eren, kökünün bilinmediğini belirtir. *inek* “dişi sığır” (TDES: 191), *ingäk II* “Das Weibchen der Schildkröte” (HAUENSCHILD 2003: 93).

Türkçe “inek” karşılığındaki *ingäk*, XI. yüzyıl Oğuz lehçesin de ayrıca yan anlam kazanarak “kaplumbağanın dişisi” için de kullanıldığını Kâşgarlı’dan öğreniyoruz. Ancak bu kullanım modern Oğuz’da bulunmamaktadır.

Orhon T. VIII: *inek kölükin* “with the cattle and baggage animals” T 15; IrkB41; **Uyg. VIII:** Bud. *inek yağı süt birle* “with cows butter and milk” Suv. 596, 1; Civ. *inek yağı* TT VII 26, 13 (EDPT: 184a), **Karahanlı T:** KB 5372 *inek* “inek” (ARAT 1979: 199), **Harezmi T:** ME 7-2 *inġen I* “diři deve” (YÜCE 1993: 130), NF 53-3 *inek* “inek” (ATA 1998: 186), *inäk* “korova” (FAZILOV I: 419), **Çağatay T:** Senglah 118r/2 *inek* (CLAUSON 1960: 44), Ş.Süleyman *inek* “bakara vs.” (63), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 7,8 *inäk* “krowa/vache” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 22), CC 107,26 *inek* “Kuh, vacha” (GRØNBECH 1942: 106), DM 7a/11 *inek* “inek” (TOPARLI 2003: 86), KK 69b/7 *inek* “inek” (TOPARLI 1999: 110), Tercüm. 15b/5 *inek* “inek” (TOPARLI 2000: 109), TZ 7b/6 *inek* “inek” (ATALAY 1945: 178), Kİ 24 *inäk* “inek” (CAFEROĞLU 1931: 39), **EAT-Osm:** İbnikesir 78a/20 *inek* “inek” (YELTEN 1998: 502), Gunya 126a.4 *inek* “sığırın dişisi, inek” (AKKUŞ 1995: 630).

Modern Oğuz: Trk. *inek* 1. dişi sığır. 2. (mec.) Aptal, bön. 3. (argo) çok çalışan öğrenci. 4. (argo) ibne (TS I: 1085a), Az. *inäk* 1. süd verän iri ev heyvanı, öküzün dişisi. 2. (vulg.) çox kök, yöndämsiz gadın yaxud gorxag vä ya küt adam haggında (ADİL II 402b), *inen* “obşġee nazbanie verblyudits, i makje porodismaya verblyuditsa starşe tryox let; inen düe verblyuditsa” (TRS, 355a), Gag. *inek* “inek” (GTS: 122a).

Modern Kıpçak: Kırg. *inek* “inek” (YUDAHİN 1998: 369a), KBlk. *inyek* “korova, koroviy” (KBRS: 299b).

Uygur-Karluk: Yuyg. *inek* “inek” (YUTS: 176b), Suy. *enek/inek* “korova” (YJU: 25b).

Sibirya: Tuv. *inek* “korova” (TuvRS: 208a), Alt. *inek* “korova” (ORS: 64a), Hak. *inek* “korova” (HRS: 67b).

Yakut: *inaç* “korova, koroviy” (YRS: 526b).

Çuvaş: *ġne* “inek” (ÇAD: 130a).

200. **ķā-** [554] (QA'DIY) “koymak, yığmak (Ar. *aħaffa*, ‘*abbā*)” **Yağma**

qa- “put, pack” (CTD II: 279), *kadı* “kaydı, yığdı” (DLTt III: 249).

<**kā-* bu biçimiyle tek örnek. morfolojik olarak *kālā-* ile bağlantılı görünüyor (EDPT: 578b) krş. *ka:la:-* (EDPT: 617b), *kala-* “aufhäufen” (VEWT: 224b), *kā-* (Yağma) “etrafına yığmak, sandığa koymak” (TEKİN 1995: 101), *qa-* “klast’, skladivat’” (DTS: 647a).

Dīvān’da “koymak, yığmak” anlamında Karahanlı Türkçesinde *kāla-* ve Yağma lehçesinde *kā-* fiilleri yer almaktadır. Kâşgarlı *kāla-* biçiminin daha doğru olduğunu da belirtir. *ol eşiçkä otuñ kādı* “o, tencereye [tencerenin altına] odun koydu”, *ol tōnuğ kādı* “o, elbiseyi sandığa koydu, yığdı”. Clauson Yağmaların kullandığı *kā-*’yı tek örnek olarak kaydeder fakat Tuva Türkçesinde aynı anlamda *ka-* fiili hala yaşamaktadır. *kāla-* ise tarihî ve modern Türk dilinde daha geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur.

Karahanlı T: KB 3127 *kāla-* “tutmak, saklamak” (ARAT 1979: 217), **Çağatay T:** Senglah 275r/11 *kala-* (CLAUSON 1960: 67), Ş.Süleyman *kāla-* “toplamak, yığmak vs” (221).

Modern Oğuz: And. *kala-* “sobaya ya da ocağa odun koyup yakmak” (DS VIII: 2608b), Az. *gala-* 1. bir birinin üstünä yığmag, galag galag yığmag, toplamag, komalamag. 2. ocağa, sobaya vä s.yä odun, kömür vä s. goyub yandırmag, alovlandırmag, alışdırmag (ADİL I 404a).

Modern Kıpçak: Kırg. *kala-* III “1. bir daire şekli vererek, bir biri üzerine dizmek; tezeği mahrutu nakış şeklinde birbiri üzerine koymak, 2. örmek, yükseltmek (duvarı), 3. (ateş) tutuşturmak” (YUDAHİN 1998: 387a), Nog. *kala-* “1. klast’, skladivat’, 2. vozvodit’, stroit’ ” (NRS: 140b), KBlk. *kala-* “1. valit’, skladivat’, navalivat’, 2. okuçivat’, 3. gruzit’” (KBRS: 382a), Kaz. *kāla-* “(kerpiç, tuğla) örmek” (KazTS: 278b), Kkp. *kāla-* “1. klast’, skladivat’, 2. klast’, vozvodit’” (KkRS: 362b).

Uygur-Karluk: Özb. *kālā-* “ukladivat’ ” (URS: 501a), Suy. *kāla-* “pokrivat’, pokrivat’sya, klast’ kuçami” (YJU: 50b).

Sibirya: Tuv. *ka-* “1. ostavlyat’, pokidat’, 2. klast’, polojit’, 3. poborot’, pobejdat’ v bor’be, 4. kak vspomogatel’nyy glagol vırajaet zakonçennost’ deystviya” (TuvRS: 213a).

201. **kağık** [192] (QADIQ) “ağaçtan oyulmuş nesne (Ar. *naķır al-ħaşab*)” **Argu** lehçesi.

qadıq “A hollowed-out piece of wood” (CTD I: 293), *kadhık* “Ağaçtan oyulmuş nesne” (DLTt I: 382).

<**kağık* tek örnek. Sözcüğü anlam bakımından *kağuk* ile ilgili gösteren Clauson, erken şeklinin *kağuk* olabileceğini belirtir (EDPT: 597b), *qadıq* “rezba” (DTS: 647a).

202. **kalıda** [217] (QALIYDAH) “gerdanlık (Ar. *tağık*)” **Oğuz** lehçesi.

qalıda “necklace” (CTD I: 326), *kılide* “gerdanlık” (DLTt I: 432).

<*kalıda* <Ar. *kałāda* “gerdanlık” (CTD III: 125), (EDPT: 620a), *qalıda* “ojerel’e” (DTS: 411b).

Kâşgarlı, Oğuzların Farslarla düşüp kalkmaya başlayınca bir takım Türkçe kelimeleri unuttuklarını, onun yerine Farsça kullandıklarını belirtmektedir. Farsçadan alıntı sözcükler yanında Arapça kökenli *kalıda* da Oğuzcanın Fars ve Arap tesirinde oluşuna örnek teşkil etmektedir. Modern Türk dili sahasında tanıklanamamıştır.

203. **kanak** [193] (QANAQ) “kaymak (Ar. *duwāya*)” **Argu** ve **Bulgar** lehçeleri.

qanaq “The pellicle on milk” (CTD I: 294), *kanak* “kaymak” (DLTt I: 383).

<*kań-aķ “kaymak” (EDPT: 636b), *ķayaķ* (Trk)/*ķanaķ* (Argu-Bulgar)<*kań-aķ (VEWT: 231b), Farsçaya da geĉmiřtir *qayaq* “Rahm” (TMEN III: 1417), *qanaq* “kotoriy” (DTS: 647b), *kāńak* “kaymak” (TEKİN 1995: 173).

Eski Türkçedeki /ń/ (= n̄y) sesi, zamanla kimi lehçelerde n kimi lehçelerde de y olarak söylenmeye başlandı. Orhon ve Uygur Türkçelerinden itibaren gözlenen bu değişimde, ń sesini Türklerin çoęu y’ye çevirerek söylemiştir. Bir kısmı da n olarak telaffuz etmiştir. XI. yüzyıl Türk coğrafyasında Argu ve Bulgarların n’li söylediklerini Kâşgarlı Mahmud’un verdiği *ķanaķ* örneğinden çıkarılmaktadır. Kâşgarlı diğer Türklerin *ķayaķ* söylemesine karşın, Argu ve Bulgarların *ķanaķ* dediklerine işaret eder. Modern Türk dilinde Halaçların söyleyişi de n biçimindedir.

Çağatay T: Senglah 281v/8 *kaymak* (CLAUSON 1960: 68), ř. Süleyman *ķaymaķ* “süt üstünde olan kaymak” (226), **Altınordu-Kıpçak:** DM 6b/5 *ķaymaķ* “kaymak” (TOPARLI 2003: 90), GT 155/2, 171/7 *ķaymaķ* “kaymak” (KARAMANLIOğLU 1989: 291), Kİ 77 *qaymaq* “kaymak” (CAFEROğLU 1931: 74), KK 70b/7 *ķaymaķ* “kaymak” (TOPARLI 1999: 112), TZ 29a/4 *kaymak* “kaymak” (ATALAY 1945: 189), **EAT-Osm:** *kaymak* (MENINSKI II. 3607, 3828).

Modern Oğuz: Trk. *kaymak* “1. sütün yüzünde zar durumunda toplanan, aĉık sarı renkli, koyu yağlı katman. 2. sütü yayvan kaplar içinde ve hafif ateşte tutarak elde edilen koyu, yağlı öz. 3. yağmur ve selden sonra toprağın üzerinde kalan özlü tabaka. 4. (mec.) Bir şeyin en iyi ve seĉkin bölümü” (TS II: 1250b), *gaymag* 1. biřirilän ya sãrilän südün yaxud gatiğin üzünä yığılan gatiľařmıř yağ maddäsi. 2. (mec.) här şeyin än yaxşı, än seĉilmıř hissäsi. 3. (mec.) lãzzät mä’nasında (ADİL I 399a), Trkm. *gaymak* “kaymak” (TTS: 241b), Gag. *kaymak* “sütün kaymağı” (GTS: 140a).

Modern Kıpçak: Kırg. *kaymak*, *kaymak* (YUDAHİN 1998: 422b), Nog. *kaymak* “slivki, smetana” (NRS: 137b), KBlk. *ķaymaķ* “penka” (KBRS: 378a), Kar.(h) *kaymak*, (t) *kaymah* “slivki, smetana; śmietana” (KRPS: 283a), Kaz. *ķaymaķ* “kaymak” (KazTS: 274a), Tat. *kãymãķ* “1. kaymak, smetana, 2. slivki” (TatRS: 210b), Kkp. *ķaymaķ* “slivki, smetana” (KkRS: 354a), Kum. *ķaymaķ* “smetana, slivki” (KuRS: 180b), Břk. *ķãymãķ* “1. slivki, 2. smetana” (BRS: 313a).

Uygur-Karluk: Özb. *qaymâk* “slivki, kaymak” (URS: 599a), Yuyg. *qaymaq I* “kaymak” (YUTS: 228a), Suy. *qayaq* “slivki” (YJU: 50a).

Sibirya: Tuv. *süt hoyuu* “slivki, smetana” (TuvRS: 394a), Alt. *kaymak* “smetana, slivki” (ORS: 68a), Tel. *kaymak* “kaymak, sütün üzerinde toplanan koyu yağlı katman” (TelAS: 51), Hak. *hayah* “1. maslo, 2. maslenitsa” (HRS: 282b).

Çuvaş: *hÿyma* “kaymak” (ÇAD: 124b).

Halaç: *qāanaq, qānaq* “Sahne, Rahm” (WbCh: 173a).

204. **kanu** [549] (QAṀ(Y)UV) “hangi (Ar. ayyu)” **Argu** lehçesi.

qanu “which” (CTD II: 272), *kanu* “hangi” (DLTt III: 237).

<*kānū (EDPT: 632b), *kānu* “hani, nerede” (TEKİN 1995: 101), *kanī* “nu-ka, gde, wo?” (TMEN N156=2101), *qanī* (DTS: 418b).

Kâşgarlı Arguların *kanu kişi* “hangi kişi” şeklinde söylediklerini, diğer Türklerde ise *kayu* olarak söylediklerini ifade etmiştir. Kâşgarlı Arguların kullandıkları /n/’nin /y/’den dönüştüğünü belirtir. ayrıca Halaçlardan bir bölük olan Oğuz ve Kıpçakların kafı *hı’ya* çevirerek Türklerin *kayu* dediğine bunların *hayu* dedikleri; Türklerin *kızım* dediğine bunların *hızım* “kızım” dedikleri; ve yine öbür Türklerin *kanda ärdiş* dedikleri yerde bunlar *handa ärdiş* “nerdeydin” dedikleri de Dîvân’da ifade edilmiştir [541].

Orhon T. VIII: *kanu*: “where?” I E 9, II E 8-9; *kantan kelip/kelipen* “coming from where?” I E 23, II E 19; Man. *kanyuda* “wherever?” TT II 6, 11; *kanyu kişi kim* “whoever” M III 19, 13; **Uyg. IX:** *kañu*: III C 3, Man. *kayu ol* “what is?” TT II 16, 36; *kayu tınlıǵ tüşer* “what mortal falls” M III 44, 5; Bud. *kayu:da: törüyür* “in what circumstances does it come into existence?” 6, 13-16, *ne başlıkın kayu başutçın* “from what beginning and with what helper?” U II 9, 10-11; *kaçan kayu kün* “if some day” U II 79, 54; *kayu kişi* “whatever person” PP 11, 4; *kim kayu tınlıǵlarka* 35, 3; *kayusıña* “for each of them” 6, 2; *kayular ol on* “what are those ten?” TT V 20, 2; *kanda: erser* “wherever he is?” TT VIII F.7; Suv. 475, 15; Civ. *kayu kişi*

“whatever person?” TT VII 12, 5; *kim kayu kişi sögüt tikser* “if anyone plants a tree” 28, 41-2; *kayuda bolsa* “wherever it is” Usp. 17, 10; *kim kayu çam çarım kılmazun* “let no object” 61, 4; ayrıca *kayo, kayu, kanta*: “when” TT VIII L. (EDPT: 632b), **Karahanlı T**: KB *çayu* “hangi, ne, kim” (ARAT 1979: 230), *kanı* “hani, nerede” (ARAT 1979: 221), AtebH 41, 122, 142, 144, 204, 235, 328, 381, 386 vs. *kanı* “hani” (ARAT 1951: XXXIII), Rylands *çayu* “hangi” (ATA 2004: 431), Tefsir 39b/22 *çayu* “nasıl, hangi, her ne” (BOROVKOV 2002: 152), *kanı* “hani, nerede” (BOROVKOV 2002: 143), **Harezmi T**: Kısas 9r21, 10v19 *çayu* “hangi, hangisi, ne, kim” (ATA 1997 II: 308), HKuran *çayu* “hangi” (SAĞOL 1995: 77), NF 73-1 *kanı* “hani, nerede”, *çayu* “hangi, herhangi” (ATA 1998: 199-209), **Çağatay T**: Senglah 281v/12 *kayu* (CLAUSON 1960: 68), Ş.Süleyman *çayu* “hangi, hangisi, kaysı” (226), **Altınordu-Kıpçak**: İrşadM 152a/4 *çayı* “hangi” (TOPARLI 1992, 548), Mguzat 42v:9 *çayu* “which” (ÖZTOPÇU 1989: 117), TZ 28a/4 *kanı/hanı* “hani” (ATALAY 1945: 183), Kİ 75 *qayda/qaydan* “nereye” (CAFEROĞLU 1931: 74), AOYarlık *çayu* “hangi, ne, kim” (ÖZYETGİN 1996: 220a), **EAT-Osm**: *kanı* “hani, nerede” (XIII.TTS IV: 2226-2230), EATkuran 220b/9=020/071 *çayı* “hangi” (KARABACAK 1995: 397), Danişmend 20b/1 *kanı* “hani, nerede” (DEMİR III: 170).

Modern Oğuz: Trk. *hangi* “1. iki veya daha çok şeyden bir tanesini belirtecek bir cevap istemek için kullanılan soru sıfatı” (TS I: 941a), Trkm. *haysı* “hangi” (TTS: 340b), Gag. *angı* “hangisi” (GTS: 13b).

Modern Kıpçak: Kırg. *kaysı*, *hangi* (YUDAHİN 1998: 425a), Nog. *kaysı* “kakoy, katoryı” (NRS: 138b), Kaz. *çaysı* “hangi, hangisi” (KazTS: 275a), Tat. *kâysi* “kakoy, katoryı” (TatRS: 212a), Kkp. *çay* “(redko upotreblyaemoe samostoyatel’no) kakoy” (KkRS: 353a), Bşk. *çayhı* “katoryı” (BRS: 314b).

Uygur-Karluk: Özb. *çaysı* “kakoy, katoryı” (URS: 599b), Yuyg. *çay* “hangi”, *çayisi* “hangisi” (YUTS: 227b, 228b), Suy. *çay* “kakoy” (YJU: 49a).

Sibirya: Tuv. *çayı I* “1. katoryı, kakoy, 2. saffiksami prinadlejnosti” (TuvRS: 220a), Tel. *çayı* “hangi” (TelAS: 44).

Yakut: *çannık* “1. kakoy, katoryı, 2. upotr s çastitsami” (YRS: 478b).

Halaç: *qāani, qāni* “wo?” (WbCh: 173a).

205. **kar-** [217] (QAR·DY) “karıştırmak (Ar. *ħalaṭa*)” Oğuz lehçesi.

qardi “mix” (CTD I: 326), *kardı* “bir şeyi bir şeye karıştırdıkları zaman denir” (DLTt I: 432).

<*kar- (?kār-) “to mix” (EDPT: 642b), *kar*-₄ [Osm., Çağ.] “voydti; eindringen, einmischen” (RWb II: 132).

Kâşgarlı “karıştırmak” anlamındaki *kar-* fiilini Oğuzca olarak gösterir ve diğer Türklerin bu fiili bu şekliyle bilmediğini ya da kullanmadığını ifade eder. Diğer Türklerin sadece *kat-* *kar-* ikilemesi içerisinde kullandıklarını belirtir. Tarihî sahada da daha dar bir alanda kullanılması hatta Senglah da Rumî kaydıyla verilmesi ve modern alanda da daha çok Oğuz grubunda sözcüğün yaşaması, *kar-* fiilinin Oğuz kimliğini doğrular niteliktedir.

Karahanlı T: TIEM 102v/9 *kar-* “karıştırmak, katmak” (KÖK 2004: 412), Tefsir 143,8 *kar-* “karıştırmak” (BOROVKOV 2002: 144), **Çağatay T:** *kar-* “mêler, introduire, associe” (PdC: 401), Senglah 270v/8 (Rumî) *kar-* (CLAUSON 1960: 66), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 70 *qar-* “karıştırmak” (CAFEROĞLU 1931: 70), BM II *qar-* “kończyć się” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 66), **EAT-Osm:** *kar-* III “karıştırmak, katmak, birleştirmek, mezcetmek” (XIII.TTS IV: 2315).

Modern Oğuz: Trk *kar-* “karıştırmak” (TS II: 1221b), Az. *gar*₂₋ (ADİL I: 442a), Trkm. *gar-* “meşat’, premeşivat’, smeşivat’” (TRS: 159a), Gag. *kar-* “karıştırmak” (GTS: 136a).

Halaç: *qa:r-* “mischen” (WbCh: 175a).

206. **kara kuş** [167-543] (QARA’ QUŞ) “deve toynağının kenarları (Ar. *aṭrāf ḥuff al-ba’īr*)” Oğuz lehçesi.

qara quş “Tips of a camel’s hoof” (CTD I: 263), *karakuş* “deve ayaklarının ucu” (DLTt I: 332).

<kara+kuş (?koş) “deve toynağının kenarları”. Bkz. *karakuş* (EDPT: 643b), *qara quş* “kraya mozoley (stupney) verblyuda” (DTS: 647a). Anlam itibariyle ikinci kısım Türkçede “çift, eş” anlamlarına gelen *koş* ile alakalı görünüyor.

Dīvān’da *karakuş* sözcüğü için üç farklı anlamdan bahsedilir. Kâşgarlı, *karakuş* için “Kartal (Ar. *ukāb*)” [542], “Jüpiter yıldızı (Ar. *muştari*)” [166] ve Oğuz lehçesinde “deve toynağının kenarları” anlamlarını vermiştir. *karakuş* Eski Türkçeden itibaren Türk dilinin her döneminde kuş adı olarak bulunmasına rağmen, Oğuz kaydıyla verilen anlamı tarihî Türk dilinde başka yerde tanıklanamamıştır. Modern lehçelerde ise sadece Oğuz grubunda hayvanların ayaklarındaki hastalık ya da şişlik ve benzeri anlamlarda bulunmaktadır. Diğer modern lehçelerdeki kuş adı kullanımları için bkz. (HAUENSCHILD 2003: 121).

Modern Oğuz: Trk. *karakuş* (II) (hlk.)“atların ayaklarında şiş yapan bir hastalık” (TS II: 1207), And. *karakuş* (I) “çok yem yemekten ve çok ağır yük taşımaktan hayvanların bacaklarında şişlik yapan bir çeşit hastalık” (DS VIII: 2648b), Az. *garaquş* (2) dirnağın ätrafındakı ätdän bä’zän aralanıb çıxan incä gabıg (ADİL I 429a).

207. **karakla-** [592] (QARAQ-LA’DIY) “almak, çalmak, yağmalamak (Ar. *qata’a*)” **Yağma** lehçesi.

qaraqla- “take the goods by highway robbery” (CTD II: 322), *karakladı* “yol kesti, mal aldı” (DLTt III: 338).

<**karak-la* (EDPT: 658a), Erdal, sözcüğün “gözbebeği” anlamındaki *karak*’tan değil; *karğa-* “to curse” ve -(o)k birleşminden meydana gelen *karak*’tan oluştuğuna dikkat çekmektedir (OTWF: 395 dipnot), aynı kökten gelen *karakçı* Farsçaya da geçmiştir. *qarāqçī* “Späher, Wächter; Dieb, Räuber” (TMEN III: 1445), *qaraqla-* “grabit’, proizvodit’ razboy” (DTS: 647a), *karakla-* <karak+la- “grabit’-berauben” (RWb II: 149).

Kâşgarlı *karakla-* fiilini Yağma lehçesinin söz varlığında göstererek bir örnek verir: (ol) *tavāriğ karaklādi* “o, (yol keserek) malı çaldı”. *karakla-* fiili ilk olarak Karahanlı Türkçesinde tanıklanmıştır. İsim biçimi *karakçı*, tarihî ve modern Türk dilinde daha yaygın bulunmasına karşın, *karakla-* modern Türk lehçelerinde serpinti hâlinde birkaç lehçede bulunmaktadır.

Karahanlı T: KB 5577 *karakçı* “yağmacı, yankesici” (ARAT 1979: 223), **Çağatay T:** Senglah 271r/24-27 *karağ/karağcı* (CLAUSON 1960: 66), Ş.Süleyman *karakçı* “hırsız, uğru, haydut, harami, vs” (227), *karakçı* “voleur de grand chemin” (PdC: 117); *karak-* “saccager, piller” (PdC: 398), **EAT-Osm:** *karaklamak* “yağma etmek” (XIII.TTS IV: 2264).

Modern Oğuz: Trk.-, *garakçı* “yağmacı, haydut” (TTS: 228b).

Modern Kıpçak: Kırg. *karakta-* “soymak” (YUDAHİN 1998: 404b), Kar.(h) *karakla-*, (t) *karahla-*, (k) *karakla-* “pohişçat’, grabit’, ubivat’; rabować, zabilać, podsteregat’” (KRPS: 291b), Kaz. *karakta-* “1. gözetlemek, takip etmek, izlemek, 2. yağmalamak, talan etmek” (KazTS: 291b).

Uygur-Karluk: Yuyg.- fakat isim *karakçı* “haydut, yol kesen” (YUTS: 221b).

Sibirya: Tuv. *karakta-* “1. sledit’, prismatrivat’, 2. okazivat’ pomoşç’ ” (TuvRS: 227b).

Çuvaş: *hurah* “haydut” (ÇAD: 126b).

208. **karıl-** [335] (QARIL·DIY) “karışmak, karılmak (Ar. *ihtalaṭa*)” Oğuz lehçesi.

qaril- “be mix” (CTD II: 31), *karıldı* “karıştı” (DLTt II: 134).

<*kar-ıl- “to be mixed” (EDPT: 658b), *karıl-₁* [Osm.] (RWb II: 176).

kar- fiilinde olduğu gibi, *karıl-* fiilini de Kâşgarlı Oğuz söz varlığında gösterir ve diğer Türklerin bu sözcüğü sadece *katıldı karıldı* şeklinde ikileme içinde söylediklerini belirtir. *bīr nāḡ bīrkā qarıldı* “bir şey bir şeye karıştı” cümlesi de

Oğuzların kullanımına örnektir. Tarihî sahada az rastlanan *karıl-*, Eski Anadolu Türkçesi ve modern Oğuz grubu lehçelerinde tanıklanarak, Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz kaydını teyit etmektedir.

Uyg. VIII: Bud. Suv. 133, 15 (katıl-), **Karahanlı T:** KB 3922, 4401 vd *karıl-* “karılmak, katışmak, karışmak” (ARAT 1979: 224), TIEM 110r/6 *karıl-* “karışmak, karılmak” (KÖK 2004: 413), **Altınordu-Kıpçak:** CC 160,40r *qaryl-* “heiser sein” (GRØNBECH 1942: 195), TZ *karıl-* “karışmak” (ATALAY 1945: 185), **EAT-Osm:** *karıl-* I “1. karışmak, karıştırılmak, 2. çiftleşmek” (XIII.TTS IV: 2300).

Modern Oğuz: Trk. *karıl-* “karılmak” (TS II: 1217b), Az. *qarışdır-* (ADİL I: 440a), Gag. *karıl-* “karıştırılmak” (GTS: 135b).

Halaç: *qariş-* “beschmutzen” (WbCh: 175a).

209. ***karınçaq*** [250] (QARINCAQ) “karınca (Ar. *naml*)” Oğuz lehçesi.

qarinçaq “Ant” (CTD I: 371), *karınçak* “karınca” (DLTt I: 501).

<**karınçgā* Clauson hayvan ismi yapan –gā ekiyle oluştuğunu bildirmektedir (EDPT: 662a), bkz. *qarinča* “Ameise” (HAUENSCHILD 2003: 125), *qarinča/qarinçaq* “muravey” (DTS: 647a), *qarişqa* “Ameise” (TMEN III: 1384), *karınçqa/karınca* [Dsch. Krm. Osm.] (RWb II 174, 181).

Dīvān'da “karınca” için Çiğil kaydıyla *çümāli* [225], Oğuz kaydıyla *karınçaq* ve türevi *karınça* [608] olmak üzere iki sözcük bulunmaktadır. Clauson'un Batı Türkçesine ait bir sözcük olarak nitelediği *karınçaq* ve *karınça* Modern Oğuz grubu lehçelerinde ve etki sahasında tanıklanmaktadır. Krş. *çümāli*.

Harezmi T: NF 229-13 *karınça* “karınca” (ATA 1998: 202), Kısas 10r17 *karınça* “karınca” (ATA 1997: 299b), **Çağatay T:** Senglah 272v/14 *karınçqa* (Z) (CLAUSON 1960: 67), Ş.Süleyman *karınca* “naml, karınçqa”; *karınçqa* “küçük karınca” (219), *karınca*, *karınçqa* “fourmi, petite fourmi” (PdC: 403), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 11,5 *qarynža* “mrówka” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 39), DM 9b/8 *karınça* /*kumuruska* “karınca” (TOPARLI 2003: 89), GT 80/11 *karınça* “karınca” (KARAMANLIOĞLU

1989: 289), İrşadM 355a/3 *karınca* “karınca” (TOPARLI 1992, 547), KK 67a/3 *karınca* “karınca” (TOPARLI 1999: 111), TZ 36b/2 *karınca* (Tkm) , bk. *kumruska* (ATALAY 1945: 185), Tercüm. 12b/4 *karınca* (Tkm.) “karınca” (TOPARLI 2000: 113), **EAT-Osm:** Danişmend 162a/14 *karınca* “karınca” (DEMİR III: 171), Marzub. 29a-2 *karınca* “karınca” (KORKMAZ 1973: 382), Gülistan. 32b-7 *karınca* “karınca” (ÖZKAN 1993: 362), İbnikesir 45b/15 *karınca* “karınca” (YELTEN 1998: 513), Muradi. 89b-7 *karınca* “karınca” (ARGUNŞAH 1999: 425), Mecmua 2-18 *karınca* (CANPOLAT 1995: 312), EATkuran 266b/1=027/18 *karınca* “karınca” (KARABACAK 1995: 389).

Modern Oğuz: Trk. *karınca* is.(karı'nca) zool. “1. zar kanatlılardan birçok türü bulunan böceklerin genel adı (Formica). 2. Madenlerde, döküm sırasında arada hava kalmaktan veya pastan ileri gelen ufak boşluk” (TS II: 1218a), Az. *garınca/garışga* “torpak altında büyük cämiyyät halında yaşayan zärganadlılar fäsiläsindän kiçik cücü” (ADİL I 440a), Trkm. *garınca* “karınca” (TTS: 232b), Gag. *karımca* “karınca” (GTS: 135b).

Modern Kıpçak: KBlk.- fakat *ķumurha* “muravey” (KBRs: 422), Kar.(k) *karınca* “muravey; mrówka” ayrıca *kumursga* (KRPS: 365a), Kkp. *ķarınsa* “nabryuşnik (p rivyazıvaemiy k jivotu loşadi dlya ohranı ot nasekomih)” (KkRS: 382b).

Sibirya: Tuv.- fakat *kımıskayak* “muravey” (TuvRS: 278a), Tel. *küzürüm* “(zool.) karınca” (TelAS: 71).

Yakut:- *kımırdaķas* “muravey” (YRS: 207b).

Çuvaş:- *ķitķi* “karınca” (ÇAD: 132b).

210. **ķarınca** [608] (QARIN·CA) “karınca (Ar. *naml*)” **Oğuz** lehçesi.

Bkz. 209 *ķarıncaķ*.

211. **ķarıt** [179] (QARIT) “küfür ve sövgü sözü” **Türkmen** lehçesi.

qarıt “A word of abuse” (CTD I: 277), *karıt* “söğmek” (DLTt I: 358).

<**karit* Clauson, etimolojisinin kesin olmadığını, Kâşgarlı Mahmud'un izahının doğru olabileceğini belirtmiştir. tek örnek (EDPT: 648a), bkz. *qarit* “rugatel'stvo” (DTS: 647a).

Kâşgarlı Türkmenlerin sövgü için kullandığı *karit*'in Arapça *ğarat*'tan alınmış olduğunu belirtir. Tarihî ve modern Türk dili sahasında tanıklanamamıştır.

212. ***kartur-*** [361] (QAR·TURDIY) “kardırmak, karıştırmak (Ar. *acdaḥa*)” **Oğuz** lehçesi.

qartur- “mix” (CTD II: 57), *karturdi* “kardırdı, karıştırttı” (DLTt II: 190).

<**kar-tur-* Clauson tek örnek olarak ele almıştır (EDPT: 650b), *qartur-* “zastavlyat' smeşat” (DTS: 647a).

kartur- “kardırmak, karıştırmak” fiili, Dīvān'da *ol aḡar yāğ talkānka karturdi* “o, ona kavuta yağ kardırdı, karıştırttı” cümlesiyle Oğuz söz varlığında kayıtlıdır. Ayrıca Karahanlı Türkçesindeki *ol anı suwka karturdi* “o, suyu onun boğazına tıkadı (Ar. *ağaşşa, aşrağa*)” cümlesinde *kartur* ise eşyazımlı fakat kökence ve anlamca ayrı bulunmaktadır. Clauson'un tek örnek olarak ele aldığı XI. yüzyıl Oğuzcasındaki *kartur-* fiili Türkiye Türkçesi ve Anadolu Ağızlarında yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Krş. 205 *kar-*.

Modern Oğuz: Trk. *kardır-* “karmak işini yaptırmak” (TS II: 1215a), And. *kardır-* “1. bahçeyi ve çayırı bol sulamak, suya doyurmak, 2. su arkının önünü kapayıp suyu biriktirmek” (DS VIII: 2657a), *gardır-* “bir şey gereksiz olarak çoğalmak” (DS VI: 1922b).

213. ***kāt*** [508] (QA'T) “herhangi bir ağacın meyvesi (Ar. *ḥaml*)” **Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar** ve **Çömül** lehçeleri.

qāt “fruit of any tree” (CTD II: 223), *kat* “herhangi bir ağacın meyvası” (DLTt III: 147).

<**ḳāt* (*kād*) “küçük taneli meyve için cins isim” (EDPT: 593b), bkz. Bazı kuzeydoğu lehçelerinde [Tel., Sag., Koyb., kırg., Soy.] yaşamaktadır: *kat*, “kruglaya, gladkaya yagoda- jede glatte, runde Beere” (RWb II: 275), *kat* “Frucht der Dornsträucher”, “Baumfrucht” (VEWT: 241b), *kāt* “mugaylan diken meyvası” (TEKİN 1995: 101), *qat II* “yagoda, plod” (DTS: 647a).

Kâşgarlı *ḳāt* için Türk lehçelerinde iki farklı kullanımdan bahseder. Türklerce “dikenli bir ağacın (Ar. *ḥaml al- ‘idāh*)” anlamında kullanılan *ḳāt*, Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar ve Çömül lehçelerinde “herhangi bir ağacın meyvesi” için kullanılmaktadır. Krş. *ḳātlan*. Dīvān’da *awılğu ḳātı* “Awılgu ağacının meyvesi” ve *sinçgān ḳatı* “Akasya ağacının meyvesi (Ar. *‘idāh*)” şeklinde kullanımlar bulunmaktadır. Tarihî sahada meyve anlamında tanıklanamayan *ḳāt*, Modern Sibiry grubu Türk lehçelerinde hala yaşamaktadır.

Sibiry: Tuv. *kat I* “yagoda, yagodniy”, *kat aragazi* “yagodnoe vino” (TuvRS: 231b), Alt. *kat II* “yagoda” (ORS: 75b), *kızıl kat* “kırmızı üzüm”, *kara kat* “kara üzüm”, *tiyiḡ kat* “kırmızı yaban mersini” (AltTS: 100b), Hak. *hat III* “(kız.) yagoda” (HRS: 280a).

214. *ḳat* [161] (QAT-) “yanında, indinde, huzurunda (Ar. *‘inda*)” Oğuz lehçesi.

qat “at, near” (CTD I: 257), *kat* “yanında, indinde” (DLTt I: 320).

<**ḳat* “kat, tabaka, kıvrım” ve benzeri temel anlamı, ayrıca yan anlamları bulunmaktadır (EDPT: 593b), Farsçaya da geçmiştir (TMEN III: 1249), *qat* “okolo, pri” (DTS: 647a).

Dīvān’da *ḳat* sözcüğü “kat, tabaka, kıvrım (Ar. *ṭiny*)” temel anlamı dışında, Oğuz söz varlığında “yanında, indinde” anlamıyla da geçmektedir. *beg ḳatında* “beyin yanında, beye göre, beyin huzurunda” cümlesi Oğuzların kullanımına örnektir. Tarihî ve modern Türk lehçelerinin hepsinde temel anlamıyla tanıklanan *ḳat*, buradaki yan anlamıyla modern sahada Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır.

Orhon T. VIII: *katı:ȝa: tegi: kalmaduk* “down to the (ground) floor nothing remained” IrkB 9; Man. *on kat kök* “the tenfold heavens” M I 14, 6-14, **Uyg. VIII:** Man. TT III 59, Bud. PP 39, 5; Civ. *on kat kaş oyun* “the tenfold kaş game” TT I 94; *kat kat ısırsar* “bites through several layers (of a garment)” TT VII 36, 6 (EDPT: 593b), **Karahanlı T:** KB 2787, 3464 vd. *kat* “kat, huzur” (ARAT 1979: 226), Rylands *kat* “kat, huzur, ön taraf” (ATA 2004: 426), TİEM *kat* “huzur, nezd, yan” (KÖK 2004: 414), **Harezmi T:** ME 12-8, 42-3 *kat III* “huzur, ön” (YÜCE 1993: 135), NF 38-5 *kat-* “kat, huzur, yan, kat, (elbise için) takım” (ATA 1998: 204), **Çağatay T:** Senglah 267r/18 *kat* (CLAUSON 1960: 66), *kat* “côté, flanc, étage, degré” (PdC: 392), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 14, 15 *qatymda* “przymnie”; 14,16 *qatynnda* “przy, obok”, 14,15 *qatynnguzda* “przy was” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 39), DM 20b/10 *kat* “kat, huzur” (TOPARLI 2003: 89), Tercüm. 58b/12 *kat* “yan, huzur, nezd” (TOPARLI 2000: 114), GT 28/6 *kat* “yan, nezd, huzur” (KARAMANLIOĞLU 1989: 289), İrşadM 239a/2 *kat* “1. kat, tabaka, 2. kat, nezd, huzur” (TOPARLI 1992, 548), İlmNuşab 51r:2 *qat* “presence” (ÖZTOPÇU 2002: 100), KK 45a/8 *kat* “yan, kat, huzur” (TOPARLI 1999: 111), Mğuzat 92v:6 *qat* “presence, view, opinion, disposal” (ÖZTOPÇU 1989: 117), Msemmerkand 8b/6 *kat* “kat, huzur” (TOPARLI 1987: 63), TZ 89b/3 *kat* “kat, yan, nezd, ind” (ATALAY 1945: 187), **EAT-Osm:** *kat/kit* “nezd, yan, huzur” (XIII.TTS IV: 2331-2337).

Modern Oğuz: Trk. *kat* (I) “ön, yan, huzur, makam, nezt” (TS II: 1234a).

Modern Kıpçak: Kırg. *kat II*, tabaka, sıra (YUDAHİN 1998: 416a), KBlk. *kat III* “okolo, vozne” (KBRS: 399), Kar.(k) *kat-* “1. sloy; sloy, 2. etaj; Pietro, 3. storona; kierunek” (KRPS: 366a), Kaz. *kat* “kat, tabaka, katman” (KazTS: 299b), Tat. *kât I* “(trh.) preimuşçestvenno v formah: *kâtında*= bliz, okolo, vozle” (TatRS: 239b), Kkp. *kat* “kabat” (KkRS: 385a).

Uygur-Karluk: Özb.- fakat tabaka kat anlamında *kat I* “sloy, ryad, skladka” (URS: 607b).

Sibirya: Tuv. *kat- I* “kat” (TuvTS, 65b), Alt. *kat III* (tabaka anlamında) “sloy, ryad” (ORS: 75b), Tel. *kat I* “kat, tabaka, sıra” (TelAS: 50), Hak. *hat II* “sloy, ryad” (HRS: 280a).

Halaç: *qa:t* “Falte” (WbCh: 175b).

215. **kat- kar-** (QAŦIY QAR·DY) “karıştırmak (Ar. *mazaca, ħuliṭa*)”
Türklerin dilinde (Çiğil).

bkz. 205 *kar-*.

216. **katkuç** [229] (QTQC·) “Akrebe benzeyen, sokan bir böcek (Ar. *şay’ yaldağı*)” **Argu** lehçesi.

qatquč (?) “Something that stings, like a scorpion” (CTD I: 341), *katkiç* “çıyana benzer bir böcektir, insanı sokar” (DLTt I: 455).

<**katkuç* tek örnek (EDPT: 599a), *qatqič* “jalyaşçeye nasekomoe” (DTS: 647a), *qatquč* “Ein stechendes Ding wie der Skorpion” (HAUENSCHILD 2003: 129), Dīvān’da harekesiz biçimde olduğu için okunuşu şüphelidir. Atalay neşrinde *katkiç*, Dankoff ve Kelly neşrinde *qatquč* olarak soru işaretiyle verilmiştir. Mukaddimetül Edeb’de geçen *qattur-* [43-1] “kattırmak, sokturmak” anlamındaki fiil kökü *kat-* “sokmak” ve Türkçedeki işlek fiilden isim yapma eki *-kiç* ile oluştuğu düşünülebilir.

Halaç: bitki adı olarak *qâquč* “eine Pflanze zum Verbrennen” (WbCh: 174a).

217. **kātlan-** [531] (QA’T·LANDIY) “-ağaç için- meyvelenmek, meyve vermek (Ar. *tamarat*)” **Kıpçak, Yemek, Oğrak** lehçeleri.

qātlan- “to fruit” (CTD II: 251), *katlandı* “meyvalandı” (DLTt III: 196).

<**kāt+lan-* dönüşlü fiil, tek örnek (EDPT: 939b), *kātlan-* (TEKİN 1995: 101), *qatlan-* II “plodonosit’” (DTS: 647a).

Kâşgarlı Kıpçak, Yemek, Oğrak lehçelerinde “meyve vermek” anlamında *yığāç kātlandı* kullanımında olduğu gibi *kātlan-* fiilinin kullanıldığı, Türklerin ise *kātlan-*’ı sadece dikenli veya yabanî ağaçların meyve vermesinde kullanıldığını,

ehlî ağaçların meyve vermesi için diğer Türklerin *yemişlän-* fiilini kullandıklarını belirtmektedir. Krş. *qāt*. Clauson tek örnek olduğunu belirtmektedir, ancak Atabetül Hakayık'ta *tariğlıkta qatlan tarı edgülik* [192] cümlesinde aynı anlamda görünmektedir. Eserin indeksinde ise *qatlan-* “katlanmak” anlamında sıralanmıştır. Ayrıca modern lehçelerden Sibirya lehçelerinde *qatta-* biçimiyle aynı anlamda yaşamaktadır.

Sibirya: Tuv. *katta-* “sobirat’ yagodı, hodit’ za yagodami”, *kattat-* “ot katta-” (232a).

218. **qatut** [408] (QATUT) “ikiye bölünmüş herhangi bir şeyin her iki parçası (Ar. *falik*)” **Barsgan** lehçesi.

qatut “Something split in two” (CTD II: 104), *katut* “çenet” (DLTt II: 284).

<*qatut*<*qat-*’tan isim (EDPT: 596b), *qatut III* “dol’ka” (DTS: 647a).

Dīvān’da *qatut* için iki kullanım gösterilmiştir. Karahanlı Türkçesinde *qatutluğ ok* “zehir sürülmüş ok” örneğinde olduğu gibi “zehirli sıvı karışım (Ar. *mizāc*)” anlamında ve Barsgan lehçesinde *armut qatutı* “armudun bir parçası” örneğindeki gibi “bir şeyin yarısı, diğer parçası (Ar. *falik*)” anlamında bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, ayakkabıcıların kullandıkları yapıştırıcıya (Ar. *tart*) da *qatut* dendiğini nakletmektedir.

219. **qayıñ** [27] (QAYING) “kayın ağacı (Ar. *halinc*)” **Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül** ve **Oğuz** lehçeleri.

qāyiy “birch” (CTD I: 85), *kayıñ* “kayın ağacı” (DLTt I: 32).

<**qadıñ* “Kayınağacı (Betula)” (EDPT: 602b), **kağiy* “Birke” (VEWT: 218b), *qağiy* “WeiBbirke” (TMEN III: 1164), *qajiy* “bereza” (DTS: 647a), *kayın* “geniş yapraklı bir orman ağacı (Fagus orientalis)” (TDES: 222a).

Karahanlı Türkçesindeki *kađıñ* Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay Çömül ve Oğuz lehçelerinde *d* > *y* değişimiyle *kaıñ* olmaktadır. *Dīvān*'da şu atasözünde de *d*'li biçimdedir: *sögüt sōliñä, kađıñ kāsıña* [179, 502, 510, 610] “sögüt için taze (kabuk), Kayın için sert kabuk uygundur”. *kađıñ* XI. yüzyıldan sonraki tarihî metinlerde *y*'li biçimde tanıklanmaktadır. Modern lehçelerde ise *d*, Tuva ve Soyotçada olduğu gibi korunmuştur (bkz. TDES: 222a). *kaıñ, hadıñ, xaıñ, huran, hazıñ* ve benzer biçimlerde bulunmaktadır.

Uyg. VIII: *Civ. bir uluğ kađıñ yuğurtka bulğap* “stir them into a large birch-bark vessel of yoğurt” H I 169; 192-3 (EDPT: 602b), **Karahanlı T:** KB 6532 *kađıñğ* “kayın ağacı” (ARAT 1979: 214), **Çağatay T:** *kaıñ ağacı* “peuplier blane dont le bois” (PdC: 452), **Altınordu-Kıpçak:** CC 160, 29 l *qaıyn* “Kiefer, kin” (GRØNBECH 1942: 191), Tercüm. 8b/13 *kaıñ* “kayın, ağaç” (TOPARLI 2000: 114), **EAT-Osm:** Dedekorkut *kaıñ* “kayın ağacı” (ERGİN 1997: 176).

Modern Oğuz: Trk. *kaıñ* (I) bot. “kayınillerin örnek bitkisi olan, kerestesi beyaz bir orman ağacı (*Fagus orientalis*)” (TS II: 1248b), And. *kaıñ* (I) “gürgen” (DS VIII: 2700b), Az. *gayın*(2), *gayınağacı, ağcağayın* (bot.) möhkäm oduncaglı gollubudaglı meşä ağacı (ADİL I 52b), Trkm. *gayıñ* “kayın ağacı” (TTS: 241b), Gag. *kaıñ* “Kayın ağacı” (GTS: 140a).

Modern Kıpçak: Kırg. *kaıñğ*, huş ağacı, *Betula* (YUDAHİN 1998: 421a), Nog. *kaıñ* I “veryoza, veryozovıy” (NRS: 139b), KBlk. *kaıñ* I “(bot) veryoza” (KBRS: 379a), Kar.(t) *kaıñ* “beryoza; brzoza” (KRPS: 285a), Kaz. *kaıñ* “(bot.) Kayın ağacı” (KazTS: 276a), Tat. *kâıñ* (bkz. TLS), Kkp. *kaıñ* “veryoza” (KkRS: 358a), Kum. *kaıñnağaç* “veryoza” (KuRS: 182b), Bşk. *kâıñ* “1. beryoza, 2. beryozovıy” (BRS: 314b).

Uygur-Karluk: Özb. *kâıñ* I “veryoza” (URS: 598b), Yuyg. *kâıñ* “(bot.) kayın, kayın ağacı” (YUTS: 233b).

Sibirya: Tuv. *hadıñ* “veryoza” (TuvRS: 461a), Alt. *kaıñ* “veryoza, veryozovıy” (ORS: 68b), Tel. *kaıñ* “(bot.) Kayın ağacı” (TelAS: 51), Hak. *hazıñ* “1. veryoza, 2. veryozovıy” (HRS: 264b).

Yakut: *xaıñ* “beryoza, beryozovıy” (YRS: 489b).

Çuvaş: *xuran* (TDES: 222a).

220. **ƙayın** [27] (QAYIN) “hısım, kayın (Ar. *şihr*)” **Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül** ve **Oğuz** lehçeleri.

qāyin “an inlaw” (CTD I: 85), *kayın* “hısım, kayın” (DLTt I: 32).

<**ƙadın* “evlilikle kurulan akrabalık” (EDPT: 602a), **kāδyn* “Schwiegervater” (VEWT: 218a), *y*’li biçimiyle Farsçaya da geçmiştir *qayın* “Schwiegervater” (TMEN III: 1613), *qazın* “otets jeni, test” (DTS: 647a), *kādın* “kayın, dünür” (TEKİN 1995: 173), *kayınbirader* < *kayın* “karı ve kocanın erkek kardeşi” (GÜLENSOY 1974: 301).

Evlilik yoluyla oluşan akrabalık için Türkçede eskiden beri yaygın olarak kullanılan *ƙadın* için, Kâşgarlı lehçeler arasında geçen üç biçiminden bahsetmektedir. Türklerin çoğunun kullanımında *ƙadın*, Kıpçak lehçesinde *ƙazın* ve Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül, Oğuz lehçelerinde ise *ƙayın* biçimindedir. Sözcük Modern lehçelerin hemen hemen hepsinde söz içinde *ƙ*>*y*>*z*>*t* değişimleriyle bulunmaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *öz ƙadını yeriñe tegdi* “he reached the country of his own father-in-law” PP 64, 3; *ƙadını xan* “his father-in-law the king” 72, 5; **E.Kırg. IX:** Mal. 17, 2 (EDPT: 602a), **Karahanlı T:** KB *ƙadın* “kayın, kocanın erkek kardeşi, dünür, kayın peder” (ARAT 1979: 50), Tefsir 28b,14 *ƙayın ata* “kaynata” (BOROVKOV 2002: 151), **Harezmi T:** Kısas 201r10 *ƙay(i)n* “hısım, akraba, birinin yerine geçen” (ATA 1997 II: 308), NF 49-8 *ƙayın* “amcazade” (ATA 1998: 208), **Çağatay T:** Senglah 281v/11 *kayn*, 281v/17 *kayın* (CLAUSON 1960: 68), *ƙayın* “qui tient la place de, au lieu de, le frère de la femme” (PdC: 415), **Altınordu-Kıpçak:** CC 97,11 *qajyn* “schwiegervater, socer” (GRØNBECH 1942: 191), TZ 12b/4 *kayın ana* “kayın ana” (ATALAY 1945: 189), Tercüm. 33b/13 *ƙayın ana* “kaynana”, *ƙayın aƙa* “kayın peder, kayın baba” (TOPARLI 2000: 114), **EAT-Osm:** *kayınağa* “kayınbirader”, *kayınata* “kayınpeder”, *kayınlık* “sıhriyet, dünürlük” (XIII.TTS IV: 2373), Dedekorkut *ƙayın* “kayın (akraba ismi)” (ERGİN 1997: 176).

Modern Oğuz: Trk. *kayın* (II) “karı veya kocaya göre birbirlerinin erkek kardeşi, kayın birader”, *kayınbaba* “kaynata”, *kayın birader* “*kayın* (II)” (TS II: 1248b), *kaynana* “kadına göre kocasının, kocaya göre karısının annesi, kayın valide” (TS II: 1252a), And. *kayın* (II) “kayınbaba” (DS VIII: 2700b), Az. *gayın* (1)är vä ja arvadın gardaşı (ADİL I 397b), Trkm. *gayın* “kayın” (TTS: 241b), Gag. *kayın/kayınçu* “Kayın birader” (GTS: 140a).

Modern Kıpçak: Kırg. *kayın*, koca yahut karı tarafından akraba (YUDAHİN 1998: 421a), Nog. *kayın II* “rodstvenniki muja i jeni” (NRS: 139b), KBlk. *ķayın II* “1.şurin, dever, 2. rodstvennik po muju” (KBRs: 379a), Kar.(t) *kayn* “rodnya jeni po otnoşeniyu k muju; krewni žony w stosunku do meża” (KRPS: 283a), Kaz. *ķayın* “kayın” (KazTS: 276a), Kkp. *ķayın* “rodstvennik po muju ili jene (slovo eto obiçno upotrebyaetsya v svyazi s drugum slovom, oboznaçayuşçim stepen’ rodstva)” (KkRS: 358a), Kum. *ķayın* “rodstvennik po muju ili jene” *ķayın ana*, *ķayın ata*, *ķayın kız* (KuRS: 182b), Bşk. *ķaynağa* “starşiy brat muja ili jeni” (BRS: 313a).

Uygur-Karluk: Özb. *ķayın II* “ķaynätä, ķaynägä” (URS: 598b), Yuyg. *ķeyin II* “kayın” (YUTS: 233b), Suy. *ķazın* “rodstvo so storonı muja (jeni)”, *ķazına* “mat’ (moego) muja” (YJU: 49a).

Sibirya: Tuv. *kat II* “test’ ” (TuvRS: 231b), *kat-ıye* “tyoşça” (TuvRS: 232a), Alt. *kayın* “starşiy podstvennik po muju ili jene” (ORS: 68b), Tel. *kayın ada* “kayınpeder, kayınbaba”, *kayın ene* “kaynana, kayınvalide” (TelAS: 51), Hak. *hazın* “braçnoe rodstvo” *hazın ağa* “şurin” (HRS: 264b).

Yakut: *kılın* “rodstvennik jeni po otnoşçeniyu k muju” *ağa kılın* “test’”, *iyä kılın* “tyoşça” (YRS: 207a).

Çuvaş: *huneme/hunyama* “(-kādın) kaynana” (ÇAD: 126a).

Halaç: *gāadin, gāadun, gādin* “Schwager” (WbCh: 113a).

221. **ķayır** [517] (QAYIR-) “kum (Ar. *raml*)” **Oğuz** lehçesi.

qayır “sand” (CTD II: 234), *kayır* “kum” (DLTt III: 165).

<**ḳayır* (EDPT: 678b), bkz. *kair*₃ “melkiy pesok” (RWb II: 20), *ḳayır* “1. kalın kum, 2. ince kum” (TDES: 222a).

Kâşgarlı *ḳayır* sözcüğünün lehçeler arasında iki anlamını vermektedir. Türkler (=Hakaniye Türkçesi) *ḳayır*’ı “kaba topraklı yer (Ar. *dahās*)” için, Oğuzlar ise *ḳayır*’ı “kum” için kullanmaktadır. Modern lehçelerde ise her iki anlam ve yan anlamlarla yer yer kullanılmaktadır.

Altınordu-Kıpçak: Tercüm. 6a/7 *ḳayır* “kalın kum” (TOPARLI 2000: 115), Kİ 77 *qayır* “iri kum” (CAFEROĞLU 1931: 74), BM I 4,10 *qajyr* “piasek; sable, sablon” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 37), TZ 27b-2 *ḳayır* “kum tepesi, dalgalı kumdan meydana gelmiş olan tepelikler” (ATALAY 1945: 189), **EAT-Osm:** *ḳayır* “kum, kalın kum, çakıl” (XIII.TTS IV: 2373).

Modern Oğuz: Trk. *ḳayır* (hlk.) “1. kalın Kum. 2. ince kum” (TS II: 1249a), And. *ḳayır- (I)* “1. kalın kum, 2. ince kum, 3. taşlı toprak, 4. tabaka tabaka olan sert ve sarı toprak, 5. verimsiz toprak, 6. çakıl taşı, 7. iri taş, 8. dama serilen killi toprak” (DS VIII: 2700b).

Modern Kıpçak: Kırg.-, fakat bir bitki adında geçmektedir, krş. *ḳayır II: kül ḳayır* “ebegümeçi” (YUDAHİN 1998: 421b), Nog. *ḳayır I* “pesok” (NRS: 139b), Kaz. *ḳayır II* “alüvyon, lığ” (KazTS: 276b), Kkp. *ḳayır III* “poçva, obrazovavşayasya iz otlojeniy ila; tvyordiy ilistiy grunt, 2. mel” (KkRS: 358a), Kum. *ḳayır I* “pesok” (KuRS: 182b).

Sibirya: Tuv. *hayır* “tuzla, tuzlak” (TuvTS, 50a).

Yakut: *xayır* (Soy.) *ḳair*, (Sag.) *ḳayır* (TDES: 222a).

222. **ḳayıt-** [416] (QADİTY) “geri dönmek (Ar. *raca’a min wach, imtana’a*)” **Yağma, Tuhsı, Oğuz ve Uygur** lehçeleri.

qaditti “turn back” (CTD II: 114), *kadıttı* “döndü” (DLTt II: 301).

<**ḳād-it-* “geri dönmek” ettirgen biçim (EDPT: 597a), **ḳadt-* ve Oğuz şekli *ḳayt-* (OTWF: 734-5), <?*ḳay-* “sich zuwenden” (VEWT: 223a), *qağit- I* (DTS: 404b).

Kâşgarlı *ḳadıṭ*- sözcüğündeki /d/ (dal) sesini, Yağma, Tuhsı, Oğuz ve Uygurların /ḍ/ (zel) zannederek /y/’ye çevirdiklerini belirtmektedir (Dīvān’da *ḳayıṭ*- olarak yazımı bulunmamaktadır). Ancak Clauson, sözcüğün asıl biçiminin /ḍ/’li olduğunu, Kâşgarlı Mahmud’un /d/ olarak kaydının bir ağız/lehçesel özellik olduğunu vurgulamaktadır. Dīvān’da sözcük QADİTY biçiminde harekeli bulunmaktadır, ancak dal’ın üstündeki nokta sonradan başka bir el tarafından eklenmiş görünmektedir, orijinali dal iledir (QADITY): *ār barīr ārkān ḳadıṭṭı* “adam giderken geri döndü”. Ayrıca *ār tumluğkā ḳadıṭṭı* örneğinde ise sözcüğün yazımı dal ile QADITY biçimindedir. *ḳadıṭgān* [256] örneğinde ise ḍ’li yazımın olması, Karahanlı Türkçesinde ḍ ve d sesi arasında tam bir tutarlığın bulunmadığını göstermektedir. XI. yüzyılda aslî ḍ sesinin Türk lehçeleri arasında ḍ, d, y, z, t olarak beş değişkesinin olduğu anlaşılmaktadır. Sözcük, bu dönemden sonra tarihî ve modern sahada hep y’li biçimiyle tanıklanmıştır.

Uyg. VIII: Bud. Usp. 97, 20-1; Civ. H II 22, 32 (EDPT: 597a), **Karahanlı T:** KB 6539, 2290 *ḳadıṭ*- “dikilmek, geri dönmek, yüz çevirmek, inat etmek” (ARAT 1979: 214), TIEM 232v/2=020/086 *ḳay(i)t*- “dönmek, avdet etmek, yönelmek” (KÖK 2004: 416), Tefsir 91b,11 *ḳayt*- “geri dönmek” (BOROVKOV 2002: 152), Rylands *ḳaytar*- “geri çevirmek, geri göndermek” (ATA 2004: 431), **Harezmi T:** Kısas 178v8 *ḳayt*- “dönmek, geri dönmek” (ATA 1997 II: 308), HKuran *ḳayıṭ*-/*ḳayt*- “dönmek, avdet etmek” (SAĞOL 1995: 76), ME 24-5d *ḳayt*- “dönmek” (YÜCE 1993: 136), NF 83-16 *ḳay(i)t*- “dönmek, geri dönmek, vaz geçmek, caymak” (ATA 1998: 208), **Çağatay T:** Senglah 279v/22 *ḳayt*- (CLAUSON 1960: 68), Ş.Süleyman *ḳayıṭ*- “rücu’ ve avdet etmek, dönmek, sözünden rücu’ eylemek vs.” (225), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadM 37b/3 *ḳayıṭ*- “dönmek” (TOPARLI 1992, 549), Kİ 77 *ḳayıṭ*- “dönmek, avdet etmek” (CAFEROĞLU 1931: 74), Tercüm. 36b/4 *ḳayıṭ*- “geri dönmek” (TOPARLI 2000: 115), Mguzat 48v:3 *ḳayt*- “to turn, to return, to be thrown back” (ÖZTOPÇU 1989: 117), TZ 17a/10, 30a/10 *ḳayt*- “geri dönmek” (ATALAY 1945: 189), CC 47,20-22 *ḳayt*- “zurückkehren, -reueriti-” (GRØNBECH 1942: 190), **EAT-Osm:** *ḳayıṭ*- “geri dönmek, avdet etmek” (XIII.TTS IV: 2385).

Modern Oğuz: And. *ḳayıṭ*- “1. geri dönmek, 2. kaytarmak” (DS VIII: 2702a), Az. *ḳayıṭ*- 1. getdiyi yoldan vâ ya yerdän geriyä, ävvälki yerinä dönmäk. 2. dönmäk, yenedän gälmäk, yenedän başlamag, yenedän müraciät etmäk. 3. yenedän

meydana glmk, zahir olmak, tzlnmk, brpa olmak. 4. “gayıdıb” Őklind. – dnb, dnrk, zn evirrk- cavab olarak (ADİL I 398a), Trkm. *gayt-* “1. dönmek, 2. düşmek, inmek, 3. gitmek, gezinip durmak” (TTS: 242b).

Modern Kıpçak: Kırg. *kayt-* “geri dönmek” (YUDAHİN 1998: 425a), Nog. *kayt-* “1. vozvraşat’sya, povoraçivat’sya, otstupat’, 2. vozvraŐenie, otkaz” (NRS: 139a), KBlk. *ayıt-* “1. vozvraşat’, 2. povtoryat’, 3. zakrıvat’, 4. otrajat’, 5. zasivat’, 6. obraŐat’” (KBRS: 379b), Kar.(k) *ayt-* “vozvraşat’sya; wraca” (KRPS: 358b), Kaz. *ayt-* “1. geri dnmek, 2. azalmak, eksilmek, yatıŐmak, 3. krelmek, 4. dnyadan gcmek, lmek” (KazTS: 275b), Tat. *kyt-* “1. vozvraşat’sya, vozvraŐeniya, idti, ehat’, priehat’ obratno, 2. otstupat’, otstupit’” (TatRS: 212b), Kkp. *ayt-* “1. vozvraşat’sya, 2. otstupat’, otkazıvat’sya” (KkRS: 356a), Kum. *kayt-* “1. vozvraşat’sya, povoraçivat’sya, 2. izgibat’sya, 3. otstupat’, 4. spadat’” (KuRS: 182a), BŐk. *kyt-* “1. vozvraşat’sya, 2. vozvraŐenie” (BRS: 314a).

Uygur-Karluk: zb. *kyt-* “1. vozvraşat’sya, povoraçivat’sya, povernut’, 2. otstupat’, otkazıvat’sya, 3. spadat’, ubıvat’” (URS: 500b), Yuyg. *ayt-* “dönmek, geri dönmek, caymak” (YUTS: 229a).

Sibirya: Hak. *hay-* “obraŐat’ vnimanie” (HRS: 265b).

223. **aytar-** [529] (QAY-TAR-DIY) “geri çevirmek, döndürmek (Ar. Őarafa... ‘an wach)” OĞuz lehçesi.

qaytar- “turn” (CTD II: 249), *kaytardı* “evirdi” (DLTt III: 193).

<**aytar-* “döndürmek” *ayt-*’tan ettirgen biçim (EDPT: 675a), *kajt-ar-* “zurckgeben” <?kaj (VEWT: 223a), *qajtar-* “1. povoraçivat’, izmenyat’ napravlenye, 2. obraŐat’ vspyat’, progonyat’, otrajat’, otdivat’” (DTS: 408a).

KŐgarlı OĞuzların “geri çevirmek, döndürmek” anlamında *aytar-* olarak, diğer Türklerin ise *atar-* olarak kullandıklarını belirtmekte ve OĞuz kullanımına örnek vermektedir: *ol atığ aytardı* “o, atı çevirdi”. Dvn’da *atar-* [306], *atarĖn~aytarĖn* [257-8], *atart-* /*aytart-* [630] olarak da değişik yerlerde sözcük, iki deĖiŐkesiyle bulunmaktadır. Ancak, KŐgarlı Mahmud’un Türklerin

kullanımı olarak verdiği *ķatar-* biçimi Dīvān dışında başka yerde tanıklanamamıştır.

Karahanlı T: Rylands *ķaytar-* “geri çevirmek, geri göndermek” (ATA 2004: 431), AtebH 462 *ķaytarıl-* “çevrilmek, geri döndürülmek” (ARAT 1951: XXXIV), TİEM 209v/7=017/051 *ķaytar-* “çevirmek, döndürmek, vazgeçmek” (KÖK 2004: 417), Tefsir 36,2 *ķaytar-* “döndürmek, geri çevirmek” (BOROVKOV 2002: 152), **Harezmi T:** Kısas 102r21 *ķaytar-* “geri çevirmek, döndürmek” (ATA 1997 II: 308), HKuran *ķaytar-* “1. çevirmek, döndürmek, 2. vazgeçmek” (SAĞOL 1995: 77), ME 14-1, 29-7 *ķaytar-* “geri getirmek, döndermek, yöneltmek” (YÜCE 1993: 137), NF 129-5 *ķaytar-* “göndermek, geri göndermek, geri vermek, ödemek, geri almak, karşılık vermek” (ATA 1998: 209), **Çağatay T:** Senglah 280r/6 *ķaytar-* (CLAUSON 1960: 68), Ş.Süleyman *ķaytar-* “geriye döndürmek, irca’ ve iade etmek, arkaya gitmek” (225), **Altınordu-Kıpçak:** GT 130/4 *ķaytar-* “çevirmek, geri döndürmek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 291), İlmNuşab 3r:4 *qaytar-* “to return” (ÖZTOPÇU 2002: 101), Kİ 77 *qaytar-* “geri döndürmek” (CAFEROĞLU 1931: 74), Tercüm. 36b/5 *ķaytur-* “geri vermek, çevirmek, reddetmek” (TOPARLI 2000: 115), Msemerkand *ķaytar-* “geri çevirmek, reddetmek” (TOPARLI 1987: 64), CC 45,2-4 *qajtar-*, *qajtaru* “zurückgeben, rendere, reddere” (GRØNBECH 1942: 190), Mguzat 24r:7 *qaytar-* “to turn, to return, to bring” (ÖZTOPÇU 1989: 117), AOYarlık *ķaytar-* “döndürmek, çevirmek” (ÖZYETGİN 1996: 220a), **EAT-Osm:** *ķaytar-/ķaytur-* “çevirmek, döndürmek, iade etmek” (XIII.TTS IV: 2387).

Modern Oğuz: Trk. *ķaytar-* “1. geri çevirmek, iade etmek. 2. işten kaçmak” (TS II: 1254a), And. *ķaytar-* (II) “1. geri çevirmek, döndürmek, 2. toplamak, bir araya getirmek” (DS VIII: 2708b), Az. *gaytar-* 1. alınmış yaxud göndärilmiş bir şeyi geri vermäk (göndärmäk). 2. xahişlä vä ya başga bir yol ilä bir yerä gayıtmağa yaxud geri dönmäyä mäcbur etmäk; geri döndärmäk. 3. rädd etmäk, däf etmäk, başdan sovmag (ADİL I 402a).

Modern Kıpçak: Kırg. *ķaytar-* “1. geri döndürmek, geriye göndermek, yollamak, 2. bir iş mükerreren yapmak, 3. beklemek, korumak” (YUDAHİN 1998: 425b), Nog. *ķaytar-* “1. vozvraşat’ ot davat’, vozvraşat’, povoraçivat’, otrajat’, otbivat’, podvoraçivat’, povtoryat’, 2. vozvrat’, vozvraşçenie, otrajanie, podvoraçivanie” (NRS: 139a), KBlk. *ķaytar-* “döndürmek, çevirmek” (KMTS: 250b), Kar.(k) *ķaytar-*

“1. vozvraşçat', zastavlyat' vernut'sya; zawracać, 2. otkazivat'; odmawiać” (KRPS: 358b), Kaz. *ķaytar-* “1. iade etmek, geri göndermek, geri vermek, 2. sürünün yönünü değiştirmek, 3. Kur'an surelerini tekrar tekrar okumak” (KazTS: 275b), Tat. *ķaytâr-* “1. vozvraşçat', vozvratit', vernut', 2. pozvolyat' (pozvolit') uytı, 3. vozvraşçat' (vernut')” (TatRS: 212a), Kkp. *ķaytar-* “1. vozvraşçat', otpravlyat' nazad kogo çto-l, 2. delat' çto-l, povtorno, 3. prigonyat', 4. vozmeşçat'” (KkRS: 356b), Kum. *ķaytar-* “1. vozvraşçat', otpravlyat' nazad kogo çto-l, 2. otvoraçivat', 3. sobirat', 4. perekrivat'” (KuRS: 181b), Bşk. *ķaytâr-* “1. vozvraşçat', vozvratit', vernut', 2. pozvolyat', 3. zavoraçivat'” (BRS: 313b).

Uygur-Karluk: Özb. *ķaytâr-* “1. vozvraşçat', povoraçivat', 2. podvoraçivat', 3. povtoryat', 4. otrajat', 5. otvraşçat' ” (URS: 500a), Yuyg. *ķaytur-* “geri çevirmek, döndürmek” (YUTS: 229a).

224. *ķayut-* [416] (QADIŪŦIY) “diktirmek (Ar. *yuhāta muşamracan*)”
Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur lehçeleri.

qadutti (CTD II: 114), *kadıttı* “diktirdi” (DLTt II: 301).

<**ķadut-* <**ķadu-* ettirgen fiil “sıkıca diktirmek” (EDPT: 597a), *kađu-* “grob zusammennähen” (VEWT: 219a), *qađu-* “nametivat'” (DTS: 405a), *ķayt-* (ESTYa V: 208).

Kâşgarlı *ķadıt-* “geri dönmek” fiilinde olduğu gibi *ķadut-* “diktirmek” için de aynı açıklamayı yaparak, buradaki /d/ (dal) sesini, Yağma, Tuhsı, Oğuz ve Uygurların /d̲/ (zel) zannederek /y/'ye çevirdiklerini belirtmektedir (Dīvān'da *ķayut-* olarak yazımı bulunmamaktadır). *ol tōnuę kadıttı* “o, elbiseyi diktirdi”. Tarihî sahada az rastlanan *ķadıt-*, modern sahada Oğuz grubu dışındaki Türk lehçelerinde dağınık olarak yaşamaktadır.

Karahanlı T: KB 6539, 2290 *ķadıt-* “dikilmek” (ARAT 1979: 214).

Modern Kıpçak: Kırg. *kayıt-* (et.) “*kayı-*‘dan. iki şeyi birbirine kavuşturarak sıkı dikişle dikmek (iğne ardı dikmek)” (YUDAHİN 1998: 422a), Kkp. *ķayıt-* “zastavit', stroçit', şit' melkoy stroçkoy” (KkRS: 359a).

Uygur-Karluk: Özb. *qada-* “1. vonzat’, vtikat’, 2. prişpivat’, prikalivat’, prigvojdāt’, 3. vodrujat’, 4. upirat’, 5. prişivat’, 6. zastyogivat’ ” (URS: 597a), Yuyg. *qadi-* “takmak, saplamak, sokmak” *tügme qadi-* “düğme takmak” (YUTS: 216a).

Sibirya: Tel.- fakat krş. *kadak* “ucu sivri, dikenli, iğneli” (TelAS: 44), Hak. *haza-* “1. prikalivat’, 2. kolot’, vonzat’, 3. prişivat’, 4. podkovivat’” (HRS: 263b).

225. **qazın** [203] “hısım, kayın (Ar. *şihr*)” **Kıpçak** lehçesi.

Bkz. 220 *qayın*.

226. **käçä** [541] (KACA’) “keçe (Ar. *libd*)” **Oğuz** lehçesi.

käçä “Felt” (CTD II: 263), *keçe* “keçe” (DLTt III: 219).

<**käçä* “felt” (EDPT: 694b), *keçe* “yapağı veya keçi kılını hasır üzerine yaydıktan sonra ayakla basa basa veya döverek yapılan kaba kumaş” kökeni bilinmiyor (TDES: 225a), *kečä* “voylok” (DTS: 646a).

Dīvān’da “keçe” için Karahanlı Türkçesi söz varlığında *kidiz* [184] ve Oğuz söz varlığında *käçä* sözcükleri kullanılmaktadır. Modern sahada Oğuz grubu Türk lehçelerinin tamamında bulunan *käçä*’nin tam bir Oğuz sözcüğü olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Oğuz grubuna uzak lehçelerden Çuvaş Türkçesi ve Halaççada da *käçä*’nin fonetik farkla bulunması ilgi çekicidir. Diğer Türk lehçelerinde ise *kidiz*’in türevlerinin kullanıldığını görmekteyiz.

Çağatay T: Senglah 312v/7 *kéçe* (CLAUSON 1960: 73), Ş.Süleyman *kiçe* “nemed, kijiz, palas, yastıncık, yapıncık” (252), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 43 *käçä* “keçe” (CAFEROĞLU 1931: 43), Tercüm. 18a/7 *keçe* (Tkm.) “keçe” (TOPARLI 2000: 115), **EAT-Osm:** *keçeyi suya salmak* “ar ve namusunu terketmek” (XIII.TTS IV: 2395), Gunya 27a.11 *keçe* “daha çok oda döşemesi üzerine serilen yün yayğı, keçe” (AKKUŞ 1995: 665).

Modern Oğuz: Trk. *keçe* “1. yapağı veya keçi kılının dokunmadan, yalnızca dövülmesiyle elde edilen kaba kumaş. 2. s. Bu kumaştan yapılmış olan. 3. yere serilen halı, kilim gibi yünlü döşemelik” (TS II: 1258b), Az. *keçä* 1. yunu döyüb basmaglahazırlanan sıx galın material. 2. (mec.) sif. Mä’nasında (ADİL III 31b), Trkm. *keçe* “keçe” (TTS: 399a), Gag. *keca* “keçe” (GTS: 142a).

Çuvaş: *kěšše* “keçe” (ÇAD: 134b).

Halaç: *käčä* “Filz” (WbCh: 146b).

227. **käçi** [541] (KACIY) “keçi (Ar. *mi’zā*)” Oğuz lehçesi.

käçi “Goat” (CTD II: 263), *keçi* “keçi” (DLTt III: 219).

<**äçkü* “keçi” Clauson esas biçimin *äçkü* olduğunu ve Oğuzca *käçi*’nin bozulmuş biçim olduğunu belirtir (EDPT: 24b), Şçerbak ise metatezli biçim olduğunu belirtir. Eren, *käçi* ile *äçkü* arasındaki bağ sorununun karışık olduğunu ifade etmektedir (TDES: 225b), *keçi* “koza” (DTS: 646a), Hauenschield ise *käçi*’yi *äçkü* “Ziege” maddebaşında ele almıştır (HAUENSCHILD 2003: 42).

En eski metinlerden itibaren görülen *äçkü* [77], Dīvān’da Karahanlı Türkçesi söz varlığında da bu biçimiyle kullanılmaktadır: *ärkäç äti äm bolür, äçkü äti yel bolür* [60] “erkek keçinin eti şifa olur, dişi keçinin eti [midede] gaz olur” atasözünde ve *ol köyka äçkü koşdı* [270] “o, koyunun yanına keçiyi kattı”, *äçkü tağıktı* [327] “keçi dağa kaçarak dağ keçisi oldu, yabanîleşti”, *äçkü çöpürländi* [399] “keçinin kılları uzadı” cümlelerinde olduğu gibi. *käçi* biçimi ise ilk olarak Dīvān’da Oğuz kaydıyla tanıklanmıştır. Modern Oğuz grubunda da *käçi* biçimiyle tanıklanması, bu kullanımın tam bir Oğuz biçimi olduğunu göstermektedir.

Uyg. VIII: Civ. *eçkü öti* “the gall of a goat” H I 24; *eçkü, eçkü süti* “goat’s milk” H II; *iki sağlık eçkü* “two milch goats” Usp. 36, 2; *bukanı eçküni* “cattle and goats” 68, 3 (EDPT: 24b), **Harezmi T:** ME 222-5 *keçi* “keçi” (YÜCE 1993: 137), **Çağatay T:** Senglah 65v/4 *üçgü* (Z) (CLAUSON 1960: 38), Ş.Süleyman *üçki* “keçi, oğlak” (27), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 7,12 *käçi* “koza” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 28), Kİ 79 *käçi* “keçi” (CAFEROĞLU 1931: 43), Tercüm. 16a/a *keçi* “keçi” (TOPARLI 2000: 115), DM

7a/15 keşi “keçi” (TOPARLI 2003: 91), TZ 11a/4 keçi/içki/ikşi “keçi” (ATALAY 1945: 190), KK 69b/6 keçi (TOPARLI 1999: 112), CC 108,3 ečki “betus” (GRØNBECHE 1942: 84), **EAT-Osm:** Muradi. 27a-6 geçi “keçi” (ARGUNŞAH 1999: 364), Gunya 107a.9 geçi “keçi” (AKKUŞ 1995: 565), EATkuran 191a/1=016/080 keçi “keçi” (KARABACAK 1995: 399), Danişmend. 196b/13 keçi “keçi” (DEMİR III: 172).

Modern Oğuz: Trk. keçi “zool. 1. geviş getirenlerden, eti, sütü, derisi ve kılı için yetiştirilen, memeli evcil hayvan (Capra hircus). 2. bu hayvanın dişisi. 3. (mec.) inatçı” (TS II: 1259a), Az. keçi: Söd, yun, ät verän buynuzluev heyvanı (ADİL III 32b), Trkm. geçi “keçi” (TTS: 246a), Gag. keçi “keçi” (GTS: 142a).

Modern Kıpçak: Kırg. ečki, keçi (YUDAHİN 1998: 320b), Nog. äşki “koza, kozıy” (NRS: 443b), KBlk. äčki “koza, kozıy” (KBRs: 779a), Kar.(h) äc’ki, (tk) äčki “koza” (KRPS: 672b), Kaz. eşki “keçi” (KazTS: 147b), Tat. kece “koza, kozıy” (TatRS: 321b), Kkp. eşki “koza” (KkRS: 204b), Kum. ečki “koza, kozıy” (KuRS: 380a), Bşk. kädä “1. koza, 2. kozıy” (BRS: 303a).

Uygur-Karluk: Özb. ečki “koza, kozıy, kozlinıy” (URS: 560b), Yuyg. ečkü/ečki “keçi” (YUTS: 109b), Suy. eske “kozel odnogo goda”, uşko/üşkö “kozyol” (YJU: 27b, 132b).

Sibirya: Tuv. öşkü “koza” (TuvRS: 342b), Alt. ečki “keçi” (AltTS: 80a), Tel. ečki “(zool.) keçi” (TelAS: 34), Hak. öski “kozyol, koza” (HRS: 137b).

Çuvaş: kaçaka “(<Tat. kăcä) keçi” (ÇAD: 130b).

Halaç: äččü, äčgü, äčgü, göçü “Ziege” (WbCh: 108a).

228. **käläçü** [223] (KALA’CUV) “söz (Ar. *ḥadīṭ*, *kalām*)” **Oğuz** lehçesi.

käläçü “Talking, speech” (CTD I: 334), keleşü “söz” (DLTt I: 445).

<*käläçü “söz, konuşma” Clauson muhtemelen yabancı bir sözcüğün bozulmasıyla oluştuğunu fakat Moğolcadaki kälä- “to speak” ile alakasının kesin olmadığını belirtmiştir. Çünkü –çü ne Türkçede ne de Moğolcada bulunan bir ektir (EDPT: 716b), keläçü “reç’, rasskaz” (DTS: 646a).

Dīvān'da Oğuz söz varlığında kaydedilen *kālācü*'nün, tarihî sahada Eski Anadolu Türkçesinde tanıklanması; ve modern sahada Anadolu ağızlarında yaşaması, bunun tam bir Oğuz sözcüğü olduğunu ispatlar niteliktedir. Aynı anlamda Çuvaş Türkçesinde yaşaması da ilgi çekicidir.

Karahanlı T: Rylands *keleçü* “hikaye, efsane, ağızdan ağıza dolaşan söz” (ATA 2004: 439), **Harezmi T:** ME 111-8, 112-1 *kelelci* (Mo.) “hikaye” (YÜCE 1993: 138), *kālāçi* “razgovor” (FAZILOV I: 579), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *keleci* (27) “geleci-söz, sohbet, lakırdı” (İZBUDAK 1989: 29), AOYarlık *keleçi/kileçi* “sözcü, elçi” (ÖZYETGİN 1996: 220b), **EAT-Osm:** *keleci/geleci* “söz, lakırdı” (XIII.TTS IV: 2398-2401), Lokmani. 3499 *keleci* “söz” (ERSOYLU 2001: 892).

Modern Oğuz: Trk. *keleci* “öz veya kusursuz, düzgün söz” (TS II: 1263b), And. *keleci* “sözleşme, anlaşma” (DS VIII: 2726a).

Modern Kıpçak: Kırg. *keleçe* (kep sözü ile bir arada) *kep-keleçe*: yeni haber, havadis (YUDAHİN 1998: 433a), KBlk. *keleçi* “elçi, arabulucu, dünür, temsilci” (KMTS: 253a).

Çuvaş: *kalaśu* “söz, laf”, (kala- “< *kälä- konuşmak”) (ÇAD: 130b).

229. **kältür-** [364] (KAL-TURDIY) “getirtmek (Ar. *atā bi-, ci' bi*)” Oğuz lehçesi.

kältürdi “brought” (CTD II: 60), *keltürdi* “getirtti” (DLTt II: 195).

<*käl-tür- “getirtmek” ettirgen fiil. Daha erken biçimi olan *kälür-*'ün zamanla yerini almıştır (EDPT: 716b), *käl-tür-* “to have or let somebody come, bring” eski metinlerde *kälür-* biçimi kullanılmaktadır. Fakat Dīvān'da ve Kutadgu Bilig'te *kälür-* biçimi bulunmamaktadır (OTWF: 805).

Kâşgarlı Mahmud, bu sözcüğü Oğuzların /t/ (te) ile, diğer Türklerin /d/ (dal) ile söylediklerini kaydetmiştir: Kâşgarlı Oğuzlarda /t/'nin /d/'ye; /d/'nin /t/'ye çevrilmesinin kural olduğunu belirtmekte ve Oğuz kullanımına bir örnek vermektedir: *ol maņa at kältürdi* “o, bana at getirtti”. Dīvān'da diğer yerlerde

käldür- biçimiyle bulunmaktadır: *tünlä bulit örtänsä äwlük urı käldürmişçä bolür, taŋda bulit örtänsä äwkä yağı kirmişçä bolür* [131] “bulutlar geceleyin kızıla dönmesi, kadının bir erkek çocuk doğuracağı anlamına gelir; bulutlar şafak vakti kızıla dönmesi baskın yapan düşmanın eve girdiği anlamına gelir”, *bu atta öjin käldür* [60] “bundan başka bir at getir”, *yēm käldür* [507] “yem getir” cümlelerinde Karahanlı Türkçesindeki biçimlerdedir.

Karahanlı T: KB 3842 *keltür*- “getirmek” (ARAT 1979: 238), Rylands *keld(ü)r*- “1. getirmek, 2. gelmek, 3. yapmak, 4. yöneltmek” (ATA 2004: 438), **Harezmi T:** NF 341-4 *keldür*- “getirmek, dünyaya getirmek, doğurmak”; *keltür*- “getirmek, aktarmak, iktibas etmek, çocuk dünyaya getirmek, doğurmak” (ATA 1998: 217-218), *kältür-/keltür-/käldür*- “privesti, primesti, posilat’, prikatit’” (FAZILOV I: 580), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 41b/2 *keltür*- “getirmek” (TOPARLI 2000: 116), Kİ 78 *kältür*- “getirmek” (CAFEROĞLU 1931: 44), TZ 12a-8 *keltir*- “getirmek” (ATALAY 1945: 193), KK 84b/4 *keltir*- (TOPARLI 1999: 113), İrşadM 17a/3 *keltür*- “getirmek” (TOPARLI 1992, 550), İlmNuşab 2v/9 *kältürüp qoy*- “to place” (ÖZTOPÇU 2002: 95), CC 7,3-5 *keltür- /keltir*- “bringen, aportare” (GRØNBECH 1942: 137), Mğuzat 110v:9 *keltir*- “to bring”, *keltür*- “to translate” (ÖZTOPÇU 1989: 104), AOYarlık *keltür*- “getirmek” (ÖZYETGİN 1996: 221a), **EAT-Osm:** *getür*- “1. nakletmek, hikaye etmek, rivayet etmek, 2. tercüme etmek, çevirmek” (XIII.TTS IV: 1674), Danişmend. 6a/6, 1b/3, 14b/3, 16b/9 *getür*- “1. getirmek, bulmak, tedarik etmek, 2. getirmek, söylemek, 3. getirmek, tutmak, yakalamak, 4. iletmek, döndermek, sevk etmek” (DEMİR III: 156).

Modern Oğuz: Trk. *getir*- “1. gelmesini sağlamak, 2. bir şeyi yanında ve üstünde bulundurmak. 3. erişmek veya eriştiğini sanmak. 4. ileri sürmek. 5. sebep olmak, ortaya çıkarmak. 6. iletmek, bildirmek. 7. gelir sağlamak. 8. bir makama atamak veya seçme. 9. (yar) bazı kelimelerle birleşik fiil yapmaya yarar” (TS I: 846b), Az. *gätir*- 1. bir şeyi älinä götüräräk yaxud dalına yükläyäräk olduğı yerdän başğa yerä göçürtmäk, çatdırmag (aparmag ziddi). 2. birinin häräkätini yönältmäk, özü ilä bärabär bir yerä gälmişinä kömäk yaxu özü ilä bärabär bir yerä gälmişinä mäcbur etmäk. 3. özü ilä bärabär götürüb gätirmäk, govub gätirmäk. 4. bar värmäk, meyvä vermäk, mähsul vermäk. 5. (mec.) här hansı bir işdä müväffägiyyät gazanmag, müväffägiyyät äldä etmäk, uğurlu olmag. 6. tälgin

edäräk, inandırarag yaxud dilä tutarag birini öz ägidäsindän, fikrindän döndärmäyä, bir şeylä razı salmağa nail olmag. 7. ifadə etmək, davam etdirmək, çatdırmaq, başa çıxmaq. 8. bir şeyin nəticəsi olmaq, törətmək, səbəb olmaq, vermək. 9. bir sıra isimlərə goşularag, mühtəlif ifadələr və mürəkkəb sözlər ämälägätirib, mäs.: üzr gätirmək (ADİL III 160a), Trkm. *getir-* “1. bir şeyi getirmek, 2. vermek, göstermek, 3. ulaştırmak, götürmek, 4. ürün vermek, 5. adlarla birleşik eylemler oluşturur” (TTS: 254a), Gag. *getir-* “getirmek” (GTS: 101a).

Modern Kıpçak: Kırg. *keltir-* “getirmek, gelmeye müsaade etmek” (YUDAHİN 1998: 435a), Nog. *keltir-* “1. dostavlyat’, prinosit’, privodit’, privozit’, podvozit’, 2. dostavka, podvoz, privoz” (NRS: 159b), KBlk. *keltir-* “prinosit’, privozit’” (KBRs: 321b), Kar.(h) *keltir-* “prinosit’, privodit’, privozit’; przynosić” (KRPS: 302a), Kaz. *keltir-* “getirmek” (KazTS: 226b), Tat. *kitër-* “1. prinosit’, prinesti, 2. zavozit’, privozit’, 3. nanosit’, nanesti, 4. predstavlyat’, 5. privodit’, 6. priçinyat’, 7. prinosit’” (TatRS: 261b), Kkp. *keltir-* “1. zastavit’ yablyat’sya, pribivat’, prihodit’, priezjat’, 2. sdelat’ sorazmernım” (KkRS: 311b), Bşk. *kiltër-* “1. dostavlyat’, dostavit’, privodit’, 2. dostavka” (BRS: 259b).

Uygur-Karluk: Özb. *keltir-* “1. prinosit’, privozit’, 2. privodit’ ” (URS: 208a), Yuyg. *keltür-* “getirmek” (YUTS: 194a).

Sibirya: Tuv. *keldir-* “(ot kel-) vızivat’ ” (TuvRS: 237a), Alt. *keldir-* “(kel- in ettirgen şekli) getirmek, getirtmek” (AltTS: 104b).

230. **kämäk** [197] (KAMK) “çubuklu ve nakışlı bir kumaş (Ar. *nasîc*)”
Kıpçaklar yağmurluk olarak kullanırlar.

kämäk “A fabric of cotton, embroidered and striped” (CTD I: 300), *kemek* “çubuklu ve nakışlı bir kumaştır” (DLTt I: 392).

<**kämäk*. Clauson tek örnek olduğunu belirtmiştir. Muhtemelen bir alıntı, ancak kökeni bilinmiyor (EDPT: 722b), *kemäk* “tkan’ v polosku, iz kotoroy delayut

nakidki i dlaşçı” (DTS: 297b). Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

231. *kāmi* [548] (KAMIY) “gemi (Ar. *saḫīna*)” Oğuz ve Kıpçak lehçeleri.

kāmi “Boat” (CTD II: 271), *kemi* “Gemi” (DLTt III: 235).

<**kāmi* “gemi, bot” (EDPT: 721b), *kēmi*, *kēme* “gemi, kayık” (TEKİN 1995: 181), **kāmi* “Schiff” (VEWT: 251a), *kemi* “lodka, sudno” (DTS: 646a), Farsçaya da geçtiğini görüyoruz **kāmā* “Schiff” (TMEN III: 1703), *gemi* “su üstünde yüzen, insan ve yük taşımaya yarayan büyük taşıt, sefine” (TDES: 153b), *kāmā*₂ [Alt. Tel. Küer. Tar. Kom. Dsch. ET.]/*kemā* [kırğ. Kkır. Sag. Koyb. KznT.] /*kāmi*/ *gāmi* (RWb II: 1205-6).

Kâşgarlı sözcüğün lehçeler arası iki sesletiminin olduğunu belirttiği “gemi” sözcüğü için; Oğuz ve Kıpçakların KAMIY *kāmi*, diğer Türklerin ise KİMY *kemi* olarak telaffuz ettiğini ifade etmektedir. Tarihî sahadaki metinlerde alfabenin elverişsizliği ya da yazıcıların tutarsızlığı nedeniyle çoğu zaman açık ä ve kapalı e ayrımı yapılamazken, Kâşgarlı Mahmud’un Türkçedeki bu iki sesin lehçeler arasındaki farklılığını dile getirmesi önemlidir.

Uyg. VIII: Bud. *kara yél kelip kemisin tokıp* “a black wind comes and strikes his ship” Kuan. 20; *kémisi batmış* “its ship has sunk” Hüen-ts. 1891-1892; PP 17 1-3 (EDPT: 721b), **Karahanlı T:** KB 3386, 3387 *kime* “gemi” (ARAT 1979: 257), Rylands *kemi* “gemi” (ATA 2004: 440), TIEM 118v/6=007/064 *kemä*, 19r/5=002/164 *kemi* “gemi” (KÖK 2004: 424), Tefsir 52b,13 *kāmi* “kayık, gemi” (BOROVKOV 2002: 156), **Harezmi T:** Kısas 22v13, 206v10 *kimi*, *kime* “gemi” (ATA 1997 II: 358-359), HKuran: *kemi/keme* “gemi” (SAĞOL 1995: 79), ME 10-3 *kēmi* “gemi” (YÜCE 1993: 138), NF 303-12 *kemi* “gemi” (ATA 1998: 219), *kāmi/kemä/kimä* “lodka, korabl” (FAZILOV I: 582), **Çağatay T:** Senglah 316r/26 *kēme* (CLAUSON 1960: 74), **Altınordu-Kıpçak:** CC 160,34r *keme* “schiff-das schif” (GRØNBECH 1942: 137), TZ 19a/7, 33b/5 *keme/kemi* “gemi” (ATALAY 1945: 193), BM I 4,13 *kāmi* “okreť” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 29), DM 2a/15 *kemi* “gemi” (TOPARLI 2003: 90), GT 88/5 *kemi*, 199/11, 198/13 *kime/kimi* “gemi” (KARAMANLIOĞLU 1989: 292, 303-4), Tercüm. 7b/8 *kemi*

“gemi” (Hou. keme) (TOPARLI 2000: 116), İrşadM 219b/2 *kemi* “gemi” (TOPARLI 1992, 550), Kİ 84 *kämä/kämi* “gemi” (CAFEROĞLU 1931: 44), AOYarlık *kemi* “gemi” (ÖZYETGİN 1996: 221a), **EAT-Osm:** Danişmend. 10a/11 *gemi* “gemi” (DEMİR III: 156), EATkuran 110b/3=007/064 *gemi* “gemi” (KARABACAK 1995: 262).

Modern Oğuz: Trk. *gemi* “su üstünde yüzen, insan ve yük taşımaya yarayan büyük taşıt, sefine” (TS I: 835b), And. *keme* (IV) “gemi” (DS VIII: 2738a), Az. *gämi* “su üzärindä häräkät edän üzücü nägliyyat vasitəsi” (ADİL III 154b), Trkm. *gämi* “gemi” (TTS: 244b), Gag. *gemi* (GTS: 102a).

Modern Kıpçak: Kırg. *keme* “büyük sandal, gemi, vapur” (YUDAHİN 1998: 435b), Nog. *keme* “parohod, korabl’ ” (NRS: 159b), KBlk. *keme* “sudno, korabl’ ” (KBRs: 322a), Kar.(h) *gemi*, (k) *gämi* “korabl; okrət” (KRPS: 159a), Kaz. *keme* “gemi” (KazTS: 227b), Tat. *kime/kóyme* “lodka, şlyupka, yalík, bot, kovçeg” (TatRS: 255b), Kkp. *keme* “lodka” (KkRS: 311b), Kum. *geme* “sudno, korabl’, sudovoy” (KuRS: 96b).

Uygur-Karlık: Özb. *kemá* “korabl’, sudno, sudovoy, korabel’nyy” (URS: 208a), Yuyg. *käme* “gemi” (YUTS: 198a).

Sibirya: Tuv. *heme* “lodka, lodoçnyy” (TuvRS: 473b), Alt. *keme* “lodka” (ORS: 79a), Tel. *keme* “kayık” (TelAS: 53), Hak. *kıme* “lodka” (HRS: 75a).

Çuvaş: *kimě* “gemi” (ÇAD: 133a).

232. **kän** [171] (KAN) “şehir (Ar. *balda*)” Doğu ülkelerinde.

Bkz. 233 *känd*.

233. **känd** [173] (KND) “köy (Ar. *ķarya*)” Oğuz lehçesi.

känd “village” (CTD I: 270), *kend* “köy” (DLTt I: 344).

<*känd “şehir” Soğdca dan alıntı (EDPT: 728a), kânt “Stadt” (VEWT: 252b), kânt “Stadt” (TMEN III: 1705), kânt₁/kent (RWb II: 1079-80).

Dīvān’da, Eski Uygurcadan beri Türkçede kullanılan Soğdca alıntı *känd* için *känd* ve *kän* olarak iki sesletim ve iki anlamdan bahsedilmektedir. Kâşgarlı, Doğu bölgelerinde *känd*’in kısaltılarak *kän* diye söylendiğini kaydetmiştir. Ayrıca Hakaniye Türkçesinde “şehir (Ar. *kūra*)” anlamında kullanılan *känd*, Oğuz lehçesinde “köy” için kullanılmaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *şravast kendke* “to the city of Srāvasti” U III 34, TT X 51-2 (EDPT: 728a), **Karahanlı T:** KB *kénd* “kent, şehir” (ARAT 1979: 238), TİEM 174v/7=012/021 *känd* “kent, şehir” (KÖK 2004: 425), Tefsir 39,17 *känd /kânt* “köy, şehir” (BOROVKOV 2002: 157), Rylands *kend* “(Sog.) şehir, memleket” (ATA 2004: 441), **Harezmi T:** Kısas 27r12 *kend/kent* “<Sog. Kent, şehir” (ATA 1997 II: 326), **Çağatay T:** Senglah 301r/23 *Ken* (CLAUSON 1960: 71), *kânt/kent* “gorod” (FAZILOV I: 584), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 4,3 *kânt* “wies, wioska” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 29), CC 78,23 *kent* “(Sog.) ciuitas” (GRØNBECH 1942: 138), GT 61/3 *kent*, 61/1 *kint* “köy ve kasaba” (KARAMANLIOĞLU 1989: 292, 304), İrşadM 470b/8 *kent*, 296b/1 *kend* “köy, kent” (TOPARLI 1992, 550), Kİ 85 *kânt* “köy” (CAFEROĞLU 1931: 45), KK 44a/8 *kent* “köy, kent” (TOPARLI 1999: 113), TZ 8a/5 *kent* “şehir” (ATALAY 1945: 195), Tercüm. 7a/5 *kent* “köy” (TOPARLI 2000: 116), AOYarlık *kent* “<So. kent” (ÖZYETGİN 1996: 221a), **EAT-Osm:** *kend/kent* “kasaba, şehir” (XIII.TTS IV: 2412), EATkuran 171b/2=012/109 *kend* “kent, şehir” (KARABACAK 1995: 401).

Modern Oğuz: Trk. *kent* (<Sog. *Kanth*) “1. şehir. 2. trh. Site” (TS II: 1273b), And. *kentdi* “köylü” (DS VIII: 2744a), Gag. *kent* “bina veya çadırın destek direkleri” (GTS: 144a).

Modern Kıpçak: Kırg. *kent* “oturaklık yeri, meskûn mahal, şehir” (YUDAHİN 1998: 439a), Kaz. *kent* “kent, kale, şehir” (KazTS: 229a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *kent* “kent, büyük köy, kasaba” (YUTS: 195a).

234. **kändük** [241] (KANDUK) “küpe benzer, topraktan yapılan

büyükçe bir kap. İçerisine un ve una benzer şeyler konulur (Ar. *kandūc*), **Kençek** lehçesi.

kändük “A vat-shaped container for flour, etc.” (CTD I: 357), *kendük* “Küp gibi, topraktan yapılan büyükçe bir kaptır; içerisine un ve una benzer şeyler konulur” (DLTt I: 480).

<**kändük* Clauson, İran dillerinden alıntı olabileceğini belirtmektedir (EDPT: 729a), *kendük* “bol’şoy glinyanıy kuvşin” (DTS: 646a), *kändük* “un vb. için büyük stok kabı” Zieme, İrancadan ödünçleme olduğunu ve Orta İranca Turfan metinlerinde de geçtiğini belirtmektedir (ZIEME 1975: 468), ayrıca krş. *kendirik* “deriden veya çadır bezinden yapılan ve hamur tahtasının altına serilen yaygı. Ağızlarda sofraya örtüsü olarak kullanılır” (TDES: 230b).

Kâşgarlı Mahmud’un Kençek lehçesi söz varlığında verdiği *kändük*, modern Türk lehçelerinde bulunmazken, işlev olarak benzer kullanımındaki Farsça alıntı *kändürük*, Oğuz grubunda bulunmaktadır.

Uyg: *kändük-kä tiqar kâlin-lär-ning kâdâni kârilsün, küp-kä tiqar küng-lär-ning körki üsülsün* “kendüke un boşaltan gelinlerin keten elbiseleri gerilsin, küpe un boşaltan hizmetçi kızların gösterişleri bozulsun” D 131 (U 5337) numaralı metin (ZIEME 1975: 468), **Çağatay T:** Senglah 310r/14 *kündük* (CLAUSON 1960: 73), Ş.Süleyman *kündük* “ıbrık, desti, aftabe, kündük, kumgan” (262), **EAT-Osm:** *kendürük /kendirik* “deriden sofraya yaygısı (Far. *kendûrî*)” (XIII.TTS IV: 2429), Danişmend 197a/6 *gendüm/gendüme* “dibekte dövülerek yemek yapılan buğday ya da arpa” (DEMİR III: 156), Dedekorkut *kendürük* “deriden sofraya ve ekmek yaygısı” (ERGİN 1997: 200).

Modern Oğuz: Trk. *kendirik* (hlk.) “deriden veya çadır bezinden yapılan ve hamur tahtasının altına serilen yaygı” (TS II: 1273a), And. *kendürük* [*kendir, kendirik, kendirük, kindirik*] “deriden, çadır bezinden yapılan ve hamur tahtasının altına serilen yaygı, sofraya örtüsü” (DS VIII: 2742a), Trkm. *kendirik* “hamur parçalamak, un sermek için evde dokunmuş kumaş ya da bir tür muşamba” (TTS: 402b).

235. **kämpä** [210] (KNPA) “bir ot adı” **Kençek** lehçesi.

kämpä “A plant” (CTD I: 316), *kenpe* “Bir ot adı” (DLTt I: 416).

<**kämpä* Clauson, muhtemelen İran dillerinden bir alıntı olduğunu vurgulamıştır. Tek örnek (EDPT: 727b), *kenpe* “nazvaniye rasteniya” (DTS: 646a). Sözcük, tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

236. **kēp** [494] (KİYB·İ) “benzer, gibi (Ar. *miṭl*, *ṣibh*)” **Oğuz** lehçesi.

kēp “Like” (CTD II: 208), *kip* “benzer, öğür” (DLTt III: 119).

<**kēp* “benzer, misil” (EDPT: 686a), *kep* “şablon, forma” (DTS: 646a).

Eski Uygurcadan itibaren “benzer” anlamında isim olarak kullanılan *kēp* için Kâşgarlı Oğuzca kaydıyla şu örneği vermiştir: *bu är anig kēpi* “bu adam onun gibidir, ona benzer”. Daha sonra ise iyelik ekinin kalıplaşmasıyla, edat olarak kullanılmaya başlanmıştır. Modern Oğuz grubu lehçeleri başta olmak üzere, Kıpçak ve Uygur-Karluk lehçelerinde de edat olarak yaşamaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *yaŋ kib yaljuqlarda üstünki kişi* “supreme among men who are models and examples” Hüen-ts. 2110-11 (EDPT: 686a), **Karahanlı T:** KB 5422, 6255 *kep* “kalıp, forma” (ARAT 1979: 239), **Çağatay T:** Senglah 311r/27 *kip*, 311v/1 *kibi* (CLAUSON 1960: 73), *kibi* “comme” (PdC: 482), **Altınordu-Kıpçak:** CC 127,17 *kibi* “Postposition: wie, nota quod ista dictio , addita alicui nomini denotat aliquius similitudinem” (GRØNBECH 1942: 142), GT 15/3 *kibi*, 289/6 *kibin* (KARAMANLIOĞLU 1989: 299-300), İrşadM 6b/3 *kibi* “gibi” (TOPARLI 1992, 553), İlmNuşab 4v:7, 26v:5 *kibi* “(postp.) 1. like, 2. as if” (ÖZTOPÇU 2002: 96), Kİ 78 *kibi* “gibi” (CAFEROĞLU 1931: 48), KK 37a/4, 32b/11 *kibi/kibik* “gibi” (TOPARLI 1999: 115), Mguzat 10v:7 *kibi* “like, as if, as, the same as, in the same way” (ÖZTOPÇU 1989: 105), Msemerkand 4b/6 *kibi* “gibi” (TOPARLI 1987, 67), TZ 22b/1 *kibi* “gibi, yakın için benzetme edatı” (ATALAY 1945: 201), DM 19b/4 *kibik* “gibi” (TOPARLI 2003: 93), BM I 16,3 *käbi* “jak (porównanie)” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 28), AOYarlık *bigin* “gibi”, *kibi* “gibi” (ÖZYETGİN 1996: 206a, 222a), **EAT-Osm:** *gibice* “biraz

benzer”, gibirin “1. gibisini, 2. gibi” (XIII.TTS IV: 1693), EATkuran 2b/11=002/013 gibi “gibi, benzeri” (KARABACAK 1995: 268), Danişmend. 8b/4 gibi “gibi, benzeri, -e benzer” (DEMİR III: 156).

Modern Oğuz: Trk. *kip* esk. “1. örnek, kalıp. 2. fel. Değişebilen, geçici nitelik. 4. s. (hlk.)Uygun, tıpatıp gelen” (TS II: 1326b), *gibi* e. “1. ...-e benzer. 2. O anda, tam o sırada, hemen arkasından. 3. imişçesine, benzer biçimde. 4. ...-e yakışır biçimde” (TS I: 853a), And. *kibik* “gibi” (DS VIII: 2869a), Az. *kimi* (goş.) 1. bänzätmä vä mügayisä bildirir. 2. ani zaman bildirir. 3. yer ya zaman häddini bildirir (ADİL III 66b), Trkm. *kimîn* “benzer, gibi” (TTS: 410b), Gag. *gibi* “gibi” (GTS: 104a).

Modern Kıpçak: KBlk. *kibik* “gibi” (KMTS: 264b), Tat. *këbëk* “kak, kak budto, budto, slovno, rovno, podobno tomu” (TatRS: 246a), Kkp. *kibi* “kak, podobno tomu kak” (KkRS: 321b), Bşk. *këvëk* “kak, kak budto, podobno” (BRS: 255a).

Uygur-Karluk: Özb. *käbi* “napodobie, podobno, vrode, kak, kak i” (URS: 196a), Yuyg. *kebi* “gibi” (YUTS: 192b).

237. **kär-** [267] (KARDIY) “havlamak, ürmek (Ar. *nabaḥa*)” **Karluk** lehçesi.

kär- “bark” (CTD I: 391), *kerdi* “ürdü” (DLTt II: 8).

<**kär-* “havlamak, ürmek” Clauson *ker-* “germek” maddesi içerisinde ele almıştır (EDPT: 735b), *kär-* “spannen” (VEWT: 254), *ker-* II “layat” (DTS: 646a).

Kâşgarlı “germek” anlamı dışında *kär-* fiilinin Karluk lehçesinde köpeğin havlaması için kullanıldığını belirtmektedir: *it kârdi* “köpek ürdü, havladı”. Tarihî ve modern Türk lehçelerinde *kär-* “havlamak” anlamı tanıklanmamıştır.

238. **kärägü** [225] (KAR’KV) “çadır (Ar. *hibā*)” **Türkmen** lehçesi.

käräkü “Tent” (CTD I: 336), *keregü* “çadır” (DLTt I: 447).

< *kārāgü* “çadır”, kökeni ile ilgili farklı görüşler olmakla birlikte tam olarak bilinmiyor. Bkz. *kār-ä-gü* (ESTYa III: 25) ayrıca bkz. *kere:kü:* (EDPT: 744a), *kerägü* “şater” (DTS: 300a), *kārägä/ kerägä* (RWb II: 1090), *keräkü* “Jurtengitter” (TMEN III: 1629).

Kâşgarlı, *kārāgü* sözcüğünün Türkmenlerce “çadır (Ar. *hibā*)”, yerleşik Türklerce “kışlık ev (*bayt şatwī*)” anlamına geldiğini belirtmiştir.

Orhon T. VIII: *kere:kü: içi: ne:teg* “how is the inside of the tent framework?” IrkB 18, **Uyg. VIII:** Man. *evig barkıǵ kereküg* “a dwelling, the furniture and the tent framework” Wind. 34 (EDPT: 744a), **Çağatay T:** *kārägā* “charpente de la iourte tatara, grillage, treillis”, *kārägä* “espèce manteau” (PdC: 457), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 80 *kärkü* “üzerinde bir şey dokunulan tezgâh” (CAFEROĞLU 1931: 45).

Modern Oğuz: And.- fakat krş. *kereki* [*kereke*] “1. aba, 2. yünden ve pamuktan yapılan hırka, ceket” (DS VIII: 2753a).

Modern Kıpçak: Kırg. *kerege* “keçe evin duvarını teşkil eden ağaç kafes” (YUDAHİN 1998: 441a), Kaz. *kerege* “katlanabilir, açılabilir, kafes şeklindeki destek, otağ, çadır” (KazTS: 231a), Kkp. *kerege* “derevyannaya reşyotka, obrazuyuşçaya steni yurtı, derevyanniy ostov yurtı” (KkRS: 315b), Bşk. *kirägä* (TMEN III: 1629).

Uygur-Karluk: Özb. *kerägä* “reşyotçatıy karkas nijney” (URS: 209a).

Sibirya: Alt. *kerege* “derevyannaya reşyotka, obrazuyuşçaya steni voyloçnoy yurtı” (ORS: 80a).

239. **käräm** [200] (KARAM) “izbe, yer altında kazılmış olan izbe yer (Ar. *sarab*)” Yukarı ve Aşağı **Çin** lehçeleri.

käräm “Underground habitation” (CTD I: 304), *kerem* “izbe, yer altında kazılmış olan izbe” (DLTt I: 398).

<**käräm*. Clauson, tek örnek olan sözcüğün şüphesiz bir alıntı olduğunu belki Toharca olabileceğini belirtir (EDPT: 745b), *keräm* “zemlyanka” (DTS: 646b).

Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

240. **kärây** [521] (KARA'Y:) “ustura (Ar. *mūsā*)” **Oğuz** lehçesi.

kärây “razor” (CTD II: 240), *kerey* “saç traş eden ustura” (DLTt III: 174).

< *kärây* “ustura”. Kökeni konusunda Clauson Hint-Avrupa kökenli olabileceğini belirtmiş ve Eski Yunancadaki *keirō* “traş etmek” filini örnek vermiştir. Tüm modern Türk lehçelerinde “ustura” için alıntı sözcükler kullanılmaktadır (EDPT: 748a).

Harezmi T: *kärây* “britva” (FAZILOV I: 584) **Altınordu-Kıpçak:** TZ 34a-12 *kerey* “ustura” (ATALAY 1945: 195), İrşadM 297a/6 *kerey* “ustura” (TOPARLI 1992: 550).

Sözcük, modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

241. **käriş** [186] (KARIŞ) “üstüne çıkılabilen dağ tepesi (Ar. *ra's kull cabal yuş'adu 'alayhi*)” **Oğuz** lehçesi.

käriş “A mountain top that can be climbed” (CTD I: 285), *keriş* “üstüne çıkılabilen dağ tepesi” (DLTt I: 370).

<**käriş* *kär-* filinden isim (EDPT: 747a), *keriş* “verşina perevala” (DTS: 646b), *geriş* “dağların ve tepelerin üst kısmı, sırt” (TDES: 154b).

Eski Uygurcadan başlayarak “dağ tepesi, sırtı” anlamında kullanılan *käriş* için Kâşgarlı, Oğuzca kaydını düşmüştür. Modern lehçelerde Oğuz grubunda başta olmak üzere, diğer lehçelerde de dağınık olarak bulunmaktadır.

Uyg. VIII: Bud. U II 58, 5; Civ. TT I 48 (EDPT: 747a), **Harezmi T:** ME 95-3 *kiriş* “kiriş” (YÜCE 1993: 145), NF 295-5 *kiriş* (2) “kiriş” (ATA 1998: 251), *keriş/kiriş* “tetiva” (FAZILOV I: 607), **Çağatay T:** Senglah 313v/9 *kiriş* (CLAUSON 1960: 74), **Altınordu-Kıpçak:** CC 162,351 *keriş* “Zank, Streit” (GRØNBECH 1942: 139), Tercüm. 14b/4 *kiriş* “kiriş” (TOPARLI 2000: 120), Kİ 81 *käriş* “tepe” (CAFEROĞLU 1931: 45).

Modern Oğuz: Trk. *geriş* (hlk.) “dağların ve tepelerin üst kısmı, sırt” (TS I: 845b), And. *keriş* (I) “1. alan, 2. yokuş, tepe” (DS VIII: 2754b), Trkm. *geriş* “1. sırt, 2. sıradağ” (TTS: 253b), Gag. *kiriş* “kiriş” (GTS: 152a).

Modern Kıpçak: Kırg.-, fakat *keris* (Raloff II 1096), Nog.-, Kaz. *keriş* “susuzluktan çatlamış olan toprak” (KazTS: 232b).

242. ***kärit-*** [418] (KARİTY) “(köpek için) ürdürmek (Ar. *anbaħa*)”
Karluk lehçesi.

kärit- “bark” (CTD II: 116), *keritti* “ürdüdü” (DLTt II: 305).

<**kär-it* ettirgen fiil. Tek örnek (EDPT: 739b), *kerit-* “zastavlyat’ layat” (DTS: 646b).

Kâşgarlı, Karluk lehçesinde fiilin kullanımını bir örnekle açıklamıştır: *ol itin keritti* “o, köpeğini ürdürdü”. Buradaki anlamıyla *kär-* fiilinde olduğu gibi sadece Dīvān’da bulunmaktadır. KB’deki isim olarak *keriş* “kavga, çekişme” sözcüğü ile alakalı görünüyor. krş. *kär-*.

243. ***käsbä* (?)** [209] (ÇATIYBA) “köy muhtarının ark ya da çeşme yapımına katılmayan kimselerden aldığı tazminat, rehin (Ar. *rahn*)”
Çiğil lehçesi.

käsbä “compensation which the village chief exacts from one who does not come out to dig a canal or irrigation channel” (CTD I: 316), *çatpa* “köy muhtarının ırmak, çeşme sularının yollarını kazmaya gitmeyen kimselerden aldığı tutu” (DLTt I: 416).

<(?)*käsbä* tek örnek. *çatibä* (EDPT: 402a), *çatipa* “nalog nam eh kto ne uçastvuet v rım’e orositel’ nıh kanav” (DTS: 645a).

Dīvān’da ÇATIYBA’ olarak harekelenen sözcük Atalay neşrinde ÇATIYBA’ biçiminde yanlış bir yazım olduğu belirtilmiş ve *çatpa* olarak okunmuştur.

Clauson da yazıma riayet ederek *çatībā* biçiminde vermiş fakat Dīvān'da *kirpi* ve *kenbe* sözcükleri arasında geçmesinden dolayı ilk hecenin yanlış olduğunu ikinci hecenin -ba/-be olarak kesinlikle doğru olduğunu vurgulamıştır. Dankoff ve Kelly neşrinde ise soru işaretiyle *kāsbā* olarak okunmuştur. Sözcük Dīvān dışında tanıklanamamıştır.

244. **kāstār** [230] (KAS-TAR) “saksı (Ar. *ḥazaf*)” Uç lehçesi.

kāstār “earthenware” (CTD I: 343), *kester* “saksı” (DLTt I: 457).

<**kāstār* “saksı” tek örnek. Clauson, sözcüğü kesin bir alıntı olarak ele almış, belki Farsça ya da Toharcadan alıntı olabileceğini vurgulamıştır (EDPT: 749b), *kestār* “glinyanıy gorşok” (DTS: 646b).

Dīvān'da *kāstār* dışında “saksı” anlamında Uç ve etrafındaki lehçelerde *sasık* [192] da geçmektedir. Her iki sözcük de Dīvān dışında tanıklanamamıştır.

245. **kēş** [498] (KIYŠ) “okluk, ok kılıfı (Ar. *kināna*)” Oğuzlar ve kardeşleri Kıpçaklar bunu bilmezler.

kēš “quiver” (CTD II: 212), *kiş* “sadak, okluk” (DLTt III: 126-127).

<**kēş* “okluk, ok kılıfı” (EDPT: 752b), *keş* “kolçan” (DTS: 303a), Türkçeden Farsçaya da geçmiştir *kēş* “Köcher” (TMEN III: 1697), *kāş*, “kolçan'-der Köcher” (RWb II: 1180), *keş* (ESTYa V: 60), *kīş/kēş* “sadak, okluk” (TEKİN 1995: 106, 182).

Kâşgarlı *kēş* için “Oğuz ve Kıpçakların bilmediğini” kaydetmiş, ancak herhangi bir lehçe kaydı düşmemiştir. Dankoff ve Kelly neşrinin III. Cildindeki lehçe indeksinde (CTD III: 280) ise *kēş*, Çiğil söz varlığı listesinde ele alınmıştır. Dīvān'da ayrıca aynı anlamda *okluk* [63] “ok kılıfı (Ar. *kināna*)” geçmekte, ancak herhangi bir lehçe kaydı bulunmamaktadır. *okluk* sadece bir yerde geçmesine rağmen, Kâşgarlı *kēş*'i birçok yerde örnek cümle içerisinde kullanmıştır: *ok kēş içrā çigil tiğil kıldı* [198], *kēş kūrman* [223], *ok kēštā çaldır çaldır etti* [230], *utru turip yağdım anar kēş okı çigilwār/ aydım asiğ kılgu âmās sän taqı yalwār* [247], *kēş kuruğluk*

[251], *kēş kapğaklandı* [404], *ol okın kēştā çalrattı* [431], *oğ kēştā çalrādı* [567]. Dīvān'da *kēş*'in kullanım sıklığı, Türkçenin genel söz varlığında oluşuna bir delil teşkil etmektedir. Buna göre Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde *okluk*'un, diğer Türklerde (Karahanlı Türkçesinde) *kēş*'in kullanıldığını tahmin etmek mümkündür. XI. yüzyılda Türk lehçelerinde *okluk* ve *kēş* olarak iki tercihin sözkonusu olduğu anlaşılmaktadır. **E.Kırg.IX:** *altu:nlig kēşig bēlimte: bantım* “I have bound the golden quiver round my waist” Mal. 3, 2; 10, 5; *altu:n kēş adrıldım* “I have parted from my golden quiver” 25, 3 (EDPT: 752b), **Harezmi T:** *kiş* “kolçan” (FAZILOV I: 612), **Çağatay T:** Senglah 315r/11 *kiş* (CLAUSON 1960: 74), Ş.Süleyman *kiş* “örtü, lihāf, perde, körfe, yorgan” (266), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 31a/2 *kiş* “sadak, ok torbası” (ATALAY 1945: 202), CC 120,8 *keş* “Köcher”, 85,4 *kiş* “Zobel, zebelin” (GRØNBECH 1942: 141, 148), DM *keş* “ok kabı, okluk” (TOPARLI 2003: 91), **EAT-Osm:** Mecmua. 302-4 *kiş* (Far.) “ok kılıfı, sadak” (CANPOLAT 1995: 315),

Modern Kıpçak: Kar.(t) *keş*, (h) *kes* “kolçan; sajdak, kolczan” (KRPS: 312a), Tat.-*kēş* “sobol’, sobolij” (TatRS: 249b), Kum. *kişen* “1. putı, 2. kandalı, okovı, tsepi” (KuRS: 168b).

Sibirya: Hak.- *kizen* “putı, okovı” (HRS: 78b), Tuv. ve Tof. *heş* (ESTYa V: 60).

Yakut: *keseh* (ESTYa V: 60).

246. **kätü** [541] (KATUV) “çolak (Ar. *aşall*)” **Kıpçak** lehçesi.

kätü “Paralyzed in the hand” (CTD II: 263), *ketü* “çolak” (DLTt III: 219).

<*kätü*>*<*kätig*> Clauson *kät-* fiilinden isim olabileceğini ve tek örnek olduğunu belirtmiştir. (EDPT: 701b), *ketü* “suhorukiy” (DTS: 646b).

Sözcük, Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

247. **kāwli** [634] (KA'W-LIY) “ırmak ağzı (Ar. *fūha an-nahr*)” **Kençek**

lehçesi.

kāwli “the mouth of an irrigation canal” (CTD II: 376), *kewli* “ırmak ağzı” (DLTt III: 442).

<**kāwli* Clauson, muhtemelen İran dillerinden, ama kesinlikle bir alıntı olduğunu belirtmektedir. tek örnek (EDPT: 689a), *keqli* “ust’e reki” (DTS: 304b).

kāwli, Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

248. ***kıftu*** [210] (QIF-TUV) “makas (Ar. *mikrād*)” **Çiğil** lehçesi.

qıftu “shears” (CTD I: 316), *kıftu* “makas, kırkı” (DLTt I: 416).

<(?)*kıftu* “makas”. Köken olarak alıntı bir sözcük olduğu belirtilmektedir *kıftu* (= *qıftu*) “Schere” (TMEN I: 318), Clauson, kökeni hakkında bir şey söylemezken, Çince kökenli olduğu şeklindeki açıklamayı da makul görmemektedir (EDPT: 582a), *qıftu* “nojnitsı” (DTS: 647a), *kıptı*₂ [Şor. Sag. Koyb. KznT. Küer. Kom. Kar.T] “nojnitsı- die Scheere” (RWb II: 843).

İlk olarak Dīvān’da Çiğil kaydıyla tanıklanan *kıftu*, daha sonraki tarihî ve modern lehçelerde söz içinde p iledir. Modern lehçelerin bir kısmında yaşarken, bir kısmında Moğolcadan (?) alıntı *kayıçı* kullanılmaktadır: Kum. *kayçı* (KuRS: 182a), Yuyg. *kayça* “makas, sındı” (YUTS: 227b), Tel. *kayçı II* “makas” (TelAS: 50).

Altınordu-Kıpçak: KK 72a/3 *kıptı* “makas” (TOPARLI 1999: 114), Tercüm. 24b/13 *kıptı* “makas” (TOPARLI 2000: 118), CC 85,21 *qypty* “Schere, -incisorie-” (GRØNBECH 1942: 207), TZ 34a/11 *kıptı* “makas” (ATALAY 1945: 198), İrşadM 297a/5 *kıptı* “makas” (TOPARLI 1992, 552).

Modern Oğuz: And. *kıptı (I)* “makas, makas ucu” (DS VIII: 2814a).

Modern Kıpçak: KBlk. *kıptı* “nojnitsı” (KBRS: 445b), Kar.(th) *kıptı* “nojnitsı; nozyce” (KRPS: 387a).

Sibirya: Hak. *hıptı* “nojnitsı” (HRS: 300a).

Yakut: *kıptıy* “nojnıtsı” (YRS: 208b).

249. ***ķırnāk*** [238] (QIRNA'Q) “cariye (Ar. *cāriya*)” **Yabaku, Kay, Çömül, Basml, Oğuz, Yemek ve Kıpçak** lehçeleri.

qırnāq “slave gril” (CTD I: 353), *ķırnak* “cariye” (DLTt I: 473).

<**ķırnāk* Clauson sadece Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde yaşayan bir Batı sözcüğü olarak nitelemiş ve kökeninin belki Arapçadaki “a good-looking boy or girl” anlamındaki *ķurnuķ* olabileceğini belirtmiştir (EDPT: 661b), *qırnaq* “nevol'nıtsa” (DTS: 647a), *qırnaq* “Dienerin, Konkubine” (TMEN III: 1470), Eren, bilimsel kaynaklarda “kız” köküne dayandırılmasının ses ve yapım bakımından güçlüğünü ifade etmektedir. *ķırnak* “cariye” (TDES: 239a), *ķırnaķ* [Osm. ungebr.] “rabınya- die Sklavin” (RWb II: 752).

ķırnaķ'ın bugün Oğuz grubunda yaşaması dikkat çekicidir.

Karahanlı T: Tefsir 123,6 *ķırnaķ* “kız, cariye, odalık” (BOROVKOV 2002: 164), **Harezmi T:** Kısa *ķul ķırnak*, 77r13 *ķırķın* “cariye” (ATA 1997 II: 348), **Çağatay T:** Senglah 295v/6 *ķırnağ/ķırnak* (CLAUSON 1960: 70), Ş.Süleyman *ķırnağ* “cariye, halayık, esiriye, odalık” (245), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 34b/5 *ķırnaķ* “cariye” (TOPARLI 2000: 118), Kİ 60 *qırnaq* “cariye” (CAFEROĞLU 1931: 76), TZ 3b/13, 87a/5 *ķırnak* “cariye” (ATALAY 1945: 199), DM 14a/2 *ķırnaķ* “cariye” (TOPARLI: 92b), GT 94/4/5 *ķırnaķ* “cariye” (KARAMANLIOĞLU 1989: 299a), İrşadM 155b/6 *ķırnaķ* “cariye, halayık” (TOPARLI 1992: 552), İdH 22 *ķırnak* “halayık” (İZBUDAK: 30), **EAT-Osm:** *ķırnak* “cariye halayık”, *ķırnacuk* “küçük cariye” (XIII.TTS IV: 2513-2515), Dedekorkut *ķırnaķ* “cariye, halayık, hizmetçi, kul” (ERGİN 1997: 182).

Modern Oğuz: Trk. *ķırnak* “1. cariye. 2. (hlk.)Çalımlı, süslü kimse. 3. güzel, titiz. 4. cilveli, oynak (kadın). 5. boylu boslu; çevik” (TS II: 1302a), And. *ķırnak* (I) “1. çalımlı, süslü gezen (kimse), 2. güzel, titiz, çevik, 3. boyu bosu yerinde olan, 4. cilveli, oynak (kadın), 5. güzel kız ya da kadın işçi” (DS VIII: 2834b), Trkm. *gırnak* “rabınya, nevol'nıtsa” (TRS, 235a), Gag. *ķırnak* “temiz” (GTS: 148a).

Modern Kıpçak: Kırg.-, *ķırķın II* “kız sözünün tekidir” (YUDAHİN 1998: 460a).

Çuvaş: *hīrhīm* “(<**kīrkūn*) cariyē” (ÇAD: 124a).

250. **ķisgāç** [229] (QIUS-FA’C) “insanı ısırın, küçük, kara bir hayvancık (Ar.)” **Oğuz** lehçesi.

qisqāč “a small black animal that bites people” (CTD I: 342), *kuşqaç* “küçük, kara bir hayvancık; insanı ısırır” (DLTt I: 455).

<**ķis-gāç* ilk anlamı “kıskaç, maşa, kerpeten” ve benzetme yoluyla oluşmuş hayvan adı “küçük kıskaçları olan hayvan ya da yengeç vb.” bkz. (EDPT: 667a), *qisyač* (DTS: 447b), <*qis-* “squeeze; cut down” (CTD III: 138), *qisyāč* “Ein schwarzes kleines Tier, das die Menschen beißt” (HAUENSCHILD 2003: 132).

Dīvān’da *ķisgāç*, Oğuzcadaki hayvan adı dışında, Karahanlı Türkçesinde “kerpeten (Ar. *kalbatān*)” olarak da kayıtlıdır. Modern lehçelerde her iki anlamda da başta Oğuz grubu olmak üzere serpinti olarak yaşamaktadır.

Uyg. VIII: Man.-A M I 8, 10; Bud. “shafts(?)” TT V 26, 116 (EDPT: 667a), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 19a/10 *kıskaç* (Tkm)/*kıskaç* (T) “yengeç” (ATALAY 1945: 199), İrşadM 108b/1 *kıskaç* “yengeç” (TOPARLI 1992, 552), Kİ 72 *qisqaç* “yengeç” (CAFEROĞLU 1931: 76), CC 84,5, 84,7 *qysqač* “tenagle, turchese” (GRØNBECH 1942: 208), BM I 5,1 *qyşqač* “rak” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 43), **EAT-Osm:** hayvan adı olarak bulunmuyor fakat *kıskaç* “kıskaç, kerpeten” (XIII.TTS IV: 2516).

Modern Oğuz: Trk. *kıskaç* “1. bir şeyi tutup sıkıştırmaya yarayan kerpeten, pense gibi araç. 2. açılıp kapanan eğreti merdiven. 3. böceklerde besin maddelerini parçalamaya ve kendilerini savunmaya yarayan organ. 4. demircilerin kızgın demiri tuttıkları maşa gibi araç. 5. s. Kıskaç biçiminde olan” (TS II: 1305b), And. *kıskaç* (II) “1. soğanların, sebzelerin içine giren küçük böcek, 2. ağaç ve baldıranlar arasında yaşayan bir kurt” (DS VIII: 2842b), Az. *qisgac* 1. (zool.) rütübətli yerlərdə daşların altında yaşayan sarı rəngli, haça guyruqlu uzunsov cücü. 2. (zool.) başında gayçı kimi sıxıcı buynuzları – müdafiä aləti olan cücü; gaycıkäsän. 3. xärcäng kimi heyvanların sıxıcı üzvləri. 4. sıxıcı alät (ADİL I 526a), Gag. *kiskıç* “gübre böceği” (GTS: 148b).

Modern Kıpçak: Kırg. *kıskıç, kıskıç baka* “(zool.) yengeç” (YUDAHİN 1998: 462a), Nog.- fakat hayvan adı olarak değil *kıskıç* “1. uhvat v vide bol’şih şçıptsov, 2. şçıptsı, kleşçi” (NRS: 203a), Kar.(k) *kıškaç, (t) kıskaç, (h) kiskic, (t) kışiç* “rak” (KRPS: 382a), Tat. *kışla* “(zool.) rak, rakovıy, raçiy” (TatRS: 314a), Bşk. *kışala* “rak” (BRS: 361a).

Uygur-Karluk: Özb. *kışkıçbağa* “(zool) rak, rakovıy, raçiy” (URS: 617), Yuyg. *kışkuç pağa* “(zool.) yengeç” (YUTS: 238a).

Sibirya: Tuv. *kuşkaş* “ptitsa, ptiçiy” (TuvRS: 267b), Alt.-, fakat *kıskaç* anlamında *kıskaç* “şçıptsı, tiski, kleşçi” (ORS: 106a), Hak. *hushacah* “1. ptička, ptaşka, 2. vorobey” (HRS: 294a).

251. ***kısrāk*** [238] (QIS·RA’Q) “kısarak (Ar. *ramaka*)” Oğuz lehçesi.

qısrāq “any mare” (CTD I: 353), *kısarak* “genç kısarak” (DLTt I: 474).

<*kısır+aķ (EDPT: 668b), *qısrāq* “molodaya kobılitsa” (DTS: 448a), *qısrāq* “Stutenfüllen, junge Stute” (TMEN IV: N138=2083).

Kâşgarlı burada genel söz varlığı içerisinde bulunan *kısrāk*’ın Oğuzlarda “herhangi bir kısarak” için kullanıldığını, diğer Türklerde ise sadece “genç kısarak” için kullanıldığını belirtmektedir. Oğuzca *kısrāk* karşılığında diğer Türkler *be* [535]’yi kullanmaktadır. Oğuz söz varlığına ait *kısrāk*, ilk olarak XI. yüzyılda tanıklanırken, *be* VIII. yüzyıldan itibaren Eski Türkçenin söz varlığında yaygın olarak bulunmaktadır. Krş. 72 *be*.

Çağatay T: Senglah 297v/6 *kısarak* (CLAUSON 1960: 70), *kısrāh/ķ* “jument” (PdC: 448), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 13a/2 *kısrāk* “kısarak” (TOPARLI 2000: 119a), Kİ 12 *qısrāq* “at” (CAFEROĞLU 1931: 77), DM 8a/9 *kısrāk* (TOPARLI 2003: 92), TZ 13a-3 *kısarak* “kısarak” (ATALAY 1945: 199), KK 69a/13 *kısrāk* (TOPARLI 1999: 115), **EAT-Osm:** Dedekorkut *kısrāk* “kısarak” (ERGİN 1997: 182).

Modern Oğuz: Trk. *kısarak* “dişi at” (TS II: 1307b), Gag. *kısarak* “kısarak” (GTS: 148b).

252. **kıyıt-** [416] (QIDİTY) “kıyılatmak, diktirtmek (Ar. *ḥitār*)” **Yağma, Tuhsı, Oğuz ve Uygur** lehçeleri.

qiditti “order a rim” (CTD II: 114), *kıdıttı* “kıyılattı” (DLTt II: 301).

<**kıd-it-* “diktirtmek” *kıd-* fiilinden ettirgen biçim (EDPT: 597a), *kıy-* “schiefschneiden” (VEWT: 261b), *kıyıt-/kıyıl-* (RWb II: 721), *kıy-* “Rum üslûbunda dikış dikmek” (ÖZYETGİN: 532), *qıdıt-/qığit-* “otoraçivat” (DTS: 440b).

Dīvān’da QIDİTY olarak transkribe edilmiş, ancak dal harfinin üzerindeki nokta sonradan ikinci bir el tarafından konulmuştur. Eserin orijinalinde QIDİTY biçiminde yazıldığı açıktır. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud’un *kıdıt-* fiiliyle ilgili olarak, Yağma, Tuhsı, Oğuz ve Uygurların buradaki dal harfini [d], zel harfi [d̡] zannederek /y/’ye çevirdiklerini açıklaması da fiilin Dīvān’ın orijinalinde /d/ ile olduğunu göstermektedir. Clauson ise *kıdıt-* olarak yeniden kurarak, Kâşgarlı’daki /d/ olarak yazımın bir lehçe özelliği olduğunu belirtmiştir. Bu durum, Karahanlı Türkçesinde de d̡>d değişiminin bazı sözcüklerde yaşandığını göstermektedir. Ayrıca bkz. aynı durumun gözlemlendiği *bäyüt-*, *ḳayıt-*, *ḳayut-*.

Kâşgarlı *ol börkin kıdıttı* “o, börtünü kıyılattı, diktirdi” cümlesi dışında ise *kıyıt-* biçimini göstermemiştir. Anlam ve biçim olarak *ḳayut-* fiiliyle de benzetilmektedir.

Harezmi T: ME 15-7 *kıy-* “yapmak” (YÜCE 1993: 144), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 77 *qıy-* “dikmek” (CAFEROĞLU 1931: 77).

Modern Kıpçak: Kkp. *kıyıwlat-* “zastavit’ skreplyat’ (sşivat’) bryovna po srezu” (KkRS: 425a).

Sibirya: Alt.- fakat krş. *kıyıt-* “bir şeyden ayırmak” (AltTS: 111a), Şor. *kıyıt-* (RWb II: 721).

Yakut: fakat krş. *kıtulaa-* “1. idti k beregu, 2. idti kraem, po krayu” (YRS: 214b).

253. **kıymaç bört** [522] (QIY·MAC BUR·K) “tiftikten yapılan beyaz başlık”, **Çiğiller** giyer.

qiymač bōrk “A white cap of fine goats-hair worn” (CTD II: 240), *kıymaç bōrk* “tiftikten yapılan beyaz başlık” (DLTt III: 175).

<*kıd-maç <kıy- (kıd-) fiilinden isim. Daha çok yiyecek ismi yapan -maç ekinin giysi adında kullanılması ilginçtir (EDPT: 677b), Erdal’a göre -mAç eki büyük olasılıkla -mA aş bileşiminden meydana gelmiş ve daha çok yiyecek, tabak, çanak isimleri yapmada kullanılmıştır. -mAç eki Karahanlı Türkçesinden önce ise bulunmamaktadır (OTWF: 319).

Tarihî ve modern Türk lehçelerinde *kıymaç*, *kıyma* olarak yemek adı, göz şaşılığı, elbise/kumaş kesimi, başlık/şapka adı gibi çok farklı anlamlarda bulunmaktadır. krş. 252 kıyıt-.

Çağatay T: Senglah 300r/2 *kıymaç* (CLAUSON 1960: 71), Ş.Süleyman *kıymaç* “güç, nigāh, ahvel göz” (249), **Altınordu-Kıpçak:** İdH 17 *kıykaş* “gözü kaymış, şaşı” (İZBUDAK: 31), **EAT-Osm:** Lokmani. 3626 *kıyma* “çekik, süzgül” (ERSOYLU 2001: 896), Mecmua.15-7 *kıyma* “süzgül” gözi k. (CANPOLAT: 315).

Modern Oğuz: Aza.- fakat krş. *qıymaç* “üçkünc vâ ya dördkünc baş yaylığı” (ADL I 335a), Gag. *kıynaş* “şaşı” (GTS: 150a).

Modern Kıpçak: Kırg.-, *kıyma* “çarpık kesilmiş. *Kıyma kaş, kıyma caka:* bir çeşit yaka vb.” (YUDAHİN 1998: 468a).

Uygur-Karluk: Yuyg.- fakat *kıyma* “1. kıyma, 2. salça” (YUTS: 239b).

Sibirya: Alt.- fakat krş. *kıyma I* “işkembeyle sarılmış bağırsaktan yapılmış yemek” *kıyma II* “kenar, zırh” (AltTS: 111a), Tel. *kıymaç* “üçgen şeklinde paçavra” (TelAS: 58), Hak.- fakat yiyecek adı olarak *hıyma* “1. pryamaya kışka, 2. kuşan’e iz kuşok, naçinyonnih melko rublenim myasom i hirom” (HRS: 297b).

254. **kız kişi** [164] (QIZ KİŞİY) “pinti, cimri (Ar. *baḥīl*)” **Argu** lehçesi.

qiz kişi “miserly” (CTD I: 260-261), *kız kişi* “pinti kişi” (DLTt I: 326).

<kız “pahalı, nadir, cimri” (EDPT: 680a), kyz “geizig” (VEWT: 269a), qiz III “skupoy, jadnyy” (DTS: 647b), kiz “pahalı” (TEKİN 1995: 104).

Kâşgarlı, kız’ın Karahanlı Türkçesinde “pahalı (Ar. *ğālī*)” anlamında ve Argu lehçesinde “pinti, cimri” yan anlamında kullanıldığını belirtmekte ve bir atasözünde göstermektedir: *kız kişi sâwı yōriğlı bolmās* “pinti adamın ünü yayılmaz”. Modern Türk lehçelerinde “cimri” vb. anlamlarda kız sözcüğü bulunmamaktadır.

Uyg. VIII: *kısğak* Bud. TT VI 5 (EDPT: 680a), **Karahanlı T:** KB 564, 565, 866, 869, 1247, 3544 kız “pahalı, nadir” (ARAT 1979: 254), AtebH 480, 444 kız “nadir” (ARAT 1951: XXXVII), TİEM 177r/9=012/048 *kızlığ* “kıtık” (KÖK 2004: 450), **Harezm T:** Kısas 90r14 *kızlığ* “kıtık” (ATA 1997 II: 353), ME 72-8, 131-6 kız “1. kız, 2. pahalı” (YÜCE 1993: 145), **Çağatay T:** Senglah 296v/3 *kız* (CLAUSON 1960: 70), kız “cher, d’un prix élevé” (PdC: 447), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 28b/8 kız “pahalı” (TOPARLI 2000: 119), DM 14b/8 kız “pahalı, değerli” (TOPARLI 2003: 92), Kİ 71 kız “1. pahalı, 2. bakire, kız” (CAFEROĞLU 1931: 77), TZ 26b/12 kız “kıt, pahalı” (ATALAY 1945: 200), **EAT-Osm:** kız “1. pahalı, ağır pahalı, kıt, az bulunur, 2. kıtık, darlık, azlık, pahalılık” (XIII.TTS IV: 2535-36).

255. *kızıl sūçig* [205] (QIZIL: SUCIK) “şarap (Ar. *al-ḥamr*)” **Yağma, Tuhsı, Çiğil** lehçeleri.

qizil sūçig “wine” (CTD I: 310), *kızıl sūçik* “şarap (DLTt I: 408).

<*kızıl sūçig* “şarap”, (EDPT: 683b), < **sūt* “Milch”+ si (VEWT: 434b), *süçi* “vinum” (TMEN III: 1281), *sūçig* “tatlı” (TEKİN 1995: 185), *süçi-g* “sweet” belki < **süt*+sig (OTWF: 204), *süçü* [Osm.], *süçük*, *çüçük* “vino; der Wein” (RWb IV: 839-840), *qizil sūçik* “vino” (DTS: 647a).

sūçig “tatlı” asıl anlamının yanı sıra mecazen “şarap, içki” anlamını aldığını yazılı ilk eserlerden itibaren görüyoruz. Dīvān’da da *sūçig* “tatlı (Ar. *ḥulw*) ve şarap (Ar. *ḥamr*)” olmak üzere iki anlamda geçmektedir. Kâşgarlı, Oğuzların *süm sūçig* “taptatlı (Ar. *ḥulw ciddan*)” kullanımını da belirtmektedir. Tarihten bugüne

kadar *sūçig*'in her iki anlamı da değişik lehçelerde yaşamıştır. Bunun yanı sıra Kâşgarlı Yağma, Tuhsı ve Çiğillerin “şarap” için *kızıl sūçig* sıfat tamlamasını kullandıklarını belirtmiştir. Buradaki tamlama biçimiyle başka yerde tanıklanamamıştır fakat Tuva Türkçesindeki “şarap” için kullanılan *kızıl araga* “wine” (TuvED) tamlaması benzer bir yapıdır.

Orhon T. VIII: *savı: sūçig* “words are sweet” I S 5, II N.4 **Uyg. VIII:** *bir kab sūçüg* “one vessel of wine”, *sūçüg* “wine” Usp. 6,6; 10, 5 (EDPT: 683b), **Karahanlı T:** KB 1170, 1696, 2070, 2072, 2475 *sūçig* “tatlı, içilecek şey, şurup” (ARAT 1979: 411), Rylands *sūçüg* “tatlı, hoş, güzel” (ATA 2004: 633), AtebH 209 *sūçüg* “tatlı” (ARAT 1951: LVIII), TIEM 63v/9=004/043 *sūçig* “tatlı” (KÖK 2004: 571), Tefsir 99,2 *sūçüg* “tatlı, lezzetli” (BOROVKOV 2002: 241), **Harezmi T:** Kısas 75r18, 88r21 *sūçüg* “tatlı, tadı güzel olan” (ATA 1997 II: 576), HKuran *sūçüg* “acı olmayan, tatlı” (SAĞOL 1995: 142), ME 223-7 *sūçi/sūçüg* “tatlı, hoş” (YÜCE 1993: 179), **Çağatay T:** Senglah 239r/9 *sūcük* (CLAUSON 1960: 61), Ş.Süleyman *sūcük* “lezzetli, tatlı, şirin, süci” (188), **Altınordu-Kıpçak:** DM 4a/9 *sūçi* “şarap” (TOPARLI 2003: 107), Tercüm. 17a/14 *sūcü* “üzümden yapılan bir içki” (TOPARLI 2000: 140), Kİ 51 *sūçi/sūcü* (Kıp.) “1. tatlı, 2. şarap” (CAFEROĞLU 1931: 94), **EAT-Osm:** *sūci/sūcü* “1. şarap, içki içme” (XIII.TTS V: 3605-3611), Danişmend. 12b/9 *sūci* “şarap” (DEMİR III: 196).

256. **kibā** [540] (KIBA’) “kısa zaman, birkaç (az sayıda) gün (Ar. *nadra, burha*)” **Oğuz** lehçesi.

kibā “A small number of days” (CTD II: 262), *kibe* “az zaman, kısa zaman” (DLTt III: 217).

<**kibā* “kısa bir zaman, birkaç gün” (EDPT: 687b), *kibā* “nebol’şoy otrezok vremeni” (DTS: 646b), kökeni bilinmemektedir.

Çok kısa bir zaman dilimini ifade eden *kibā* sadece Dīvān’da Oğuzca kaydıyla bir örnekte geçmektedir: *kibā boldı* “az zaman geçti”. Tarihî ve modern sahada başka yerde tanıklanamamıştır.

257. **kimişgä** [246] (KIMIŞ·KA') "Kâşgar'da çıkan nakışlı bir keçe"

kimişgä "An embroidered Kaşgar felt" (CTD I: 364), *kimişke* "kaşgar'da çıkan nakışlı bir keçe" (DLTt I: 490).

<**kimişgä* Clauson, *kemiş-* fiilinden isim ve tek örnek olarak açıklamıştır (EDPT: 724b), *kimiškä* "palas s uzoram Kâşgarskogo proizvod stva" (DTS: 307b).

Sözcük, Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

258. **kişi** [544] (KIŞIY) "kadın eş (Ar. *zawca*)" **Yağma** lehçesi.

kişi "wife" (CTD II: 266), *kişi* "kadın, eş" (DLTt III: 224).

<**kişi* "insan, adam, insanoğlu" (EDPT: 752b), *kişi* "Mensch" (VEWT: 272b), *kişi* "jena" (DTS: 646), Eren etimolojisinin tam olarak bilinmediğini belirtmektedir (TDES: 247a).

Eski Türk metinlerinden itibaren cinsiyet ayrımı yapılmaksızın "insan, insanoğlu, kişi" anlamında kullanılan *kişi*, Dīvān'da genel söz varlığı içerisinde "insan, kişi" olarak ve Yağma lehçesinde "kadın eş" olarak geçmektedir. Kâşgarlı, Yağmaların özel kullanımına işaret ederek; *ol kişi aldı mu* "o, evlendi mi?" biçiminde kullandıklarını belirtmektedir. Tüm modern lehçelerde "eş, hanım, koca vb." anlamlarda bulunan *kişi*, Yağmaların kullanımına benzer olarak "kız almak, evlenmek" anlamıyla Sibiry lehçelerinde ve Halaççada tanıklanmaktadır.

Orhon T. VIII: *kişi*; *edgü*: *bilge*: *kişiğ edgü*: *alp kişiğ* "good wise people, good tough people" I S 6, II N 4; *bir kişi: yañılsar* "if one individual misbehaves"; *kişi*: IrkB; **Uyg. VIII:** Man.-A kişinin terisinde ünüp "that emerges from a man's skin" M I 8, 14-15; Man. *ayığ kişiler* "wicked men" TT II 16, 21-2; Bud. *kişi* PP 11, 5 (birçok yerde) (EDPT: 752b), **Karahanlı T:** KB 1165, 3371, 3372, 4479, 4481, *kisi* "kadın, karı" krş. *kişi* "insan" (ARAT 1979: 260), **Harezmi T:** ME 12-5 *kişi* "kişi, kimse" (YÜCE 1993: 146), NF 11-10 *kişi* "kişi" (ATA 1998: 251), *kişi* "çelovek, kto-to" (FAZILOV I: 611), **Çağatay T:** Senglah 315r/14 *kişi* (CLAUSON 1960: 74), Ş.Süleyman *kişi* "kimesne, kimse, erkek, adam, zat, şahıs" (266), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 16,9 *kişilär* "ludzie"

(ZAJĄCZKOWSKI 1938: 31), CC 61,4 *kişi, kši* “Mensch, Leute, homo” (GRØNBECH 1942: 149), DM 20a/8 *kişi* “şahıs, kişi” (TOPARLI 2003: 93), GT 17/3 *kişi* “kişi” (KARAMANLIOĞLU 1989: 305), Tercüm. 20b/9 *kişi* “insan, kişi” (TOPARLI 2000: 120), İrşadM 12a/1 *kişi* “kişi, şahıs” (TOPARLI 1992, 554), Kİ 82 *kişi* “1. adam, insan, 2. kadının kocası, zevc” (CAFEROĞLU 1931: 50), KK 37b/12 *kişi* “kişi” (TOPARLI 1999: 115), Mguzat 18r:7 *kişi* “person, people, one (someone), man” (ÖZTOPÇU 1989: 107), Msemerkand 4b/5 *kişi* “kişi” (TOPARLI 1987: 68), TZ 3b/11, 39a/13 *kişi* “kişi, adam, insan” (ATALAY 1945: 201), İlmNuşab 5r:1-8, 5r:5, 20r:5 *kişi* “1. person, people, 2. man, (pron.) others, one, someone” (ÖZTOPÇU 2002: 96), AOYarlık *kişi* “kişi, adam” (ÖZYETGİN 1996: 222b), **EAT-Osm:** *kişi* “1. insan, adam, kimse, 2. erkek, 3. sahip” (XIII.TTS IV: 2579-2584), Danişmend. 3a/14 *kişi* “kimse, insanoğlu, fert, adam” (DEMİR III: 174).

Modern Oğuz: Trk. *kişi* “1. insan, kimse, şahıs. 2. (hlk.)Eş, koca. 3. esk. Erkek. 4. ed. Bir eserde (oyun, roman, hikaye) yer alan kimse. 5. gr. Çekimli fiillerde ve zamirlerde konuşan, dinleyen, sözü edilen varlık, şahıs” (TS II: 1331a), And. *kişi* (I) “1. evin erkeği, koca, eş, 2. yabancı erkek” (DS VIII: 2885b), Az. *kişi* 1. cinscä gadının äksi. 2. är. 3. adam, şäxs, käs. 4. (mec.) märd, namuslu, sözündä sabit adam. 5. hörmät älamäti olarak yaşlı kişilärin adlarına älavä olunur (ADİL III 77b), Trkm. *kişi* “1. kişi, 2. yabancı, başkası” (TTS: 412a), Gag. *kişi* “kişi” (GTS: 152a).

Modern Kıpçak: Kırg. *kişi* 1. insan, kişi, 2. başka, yabancı (YUDAHİN 1998: 475a), Nog. *kisi* “1. çelovek, çeloveçeskiy, 2. litso, liçnost’, osoba, persona, 3. çelovek, duşa, 4. drugoy, çujoy, postoronniy” (NRS: 167b), KBlk. *kişi* “1. çelovek, 2. kto-libo, kto-to” (KBRS: 350b), Kar.(h) *kisi*, (tk) *kişi* “çelovek, mujçina; człowiek, 2. mujik, krest’yanin; chłop” (KRPS: 323b), Kaz. *kisi* “1. insan, adam, birey, şahıs, 2. yabancı, el, 3. misafir, konuk” (KazTS: 265a), Tat. *kěşě* “1. çelovek, 2. litso, osoba” (TatRS: 249b), Kkp. *kisi* “1. çelovek, 2. drugoy, çujoy, postoronniy” (KkRS: 325a), Bşk. *kěşě* “1. çelovek, 2. çeloveçeskiy” (BRS: 255a).

Uygur-Karluk: Özb. *kişi* “1. çelovek, 2. litso, liçnost’, osoba, 3. duşa, 4. v nekotorih virajeniyah peredayot pervoe ili vtoroe litso, ostavayas’ bez perevoda” (URS: 215a), Yuyg. *kişi* “kişi, adam” (YUTS: 200b), Suy. *kese/kise/kisi* “çelovek’” (YJU: 67b).

Sibirya: Tuv. *kici* “1. çelovek, çeloveçeskiy, çeloveçiy” (TuvRS: 239b), Tel. *kiji* “kişi” *kiji al-* “evlenmek, kız almak” (TelAS: 58), Hak. *kizi* “çelovek”, *kizi al-* “jenit’sya” (HRS: 78b).

Yakut: *kihi I* “1. çelovek, 2. kto-to, nekto” (YRS: 168).

Halaç: *kiši* “Frau” *k. al-* “sich verheiraten (vom Mann)” (WbCh: 153b).

259. **koç** [161] (QUC) “koç (Ar. *kabş*)” Oğuz lehçesi.

qoç “Ram” (CTD I: 257), *koç* “koç” (DLTt I: 321).

<**koçnār* “koç” (EDPT: 592a), *qoç* “baran” (DTS: 451a), *koç* “damızlık erkek koyun” Moğolcaya, Farsçaya ve Macarcaya da geçmiştir (TDES: 247b), *qoç* “Widder” (TMEN III: 1550), *qoçnār* “Widder” (HAUENSCHILD 2003: 135), *koç* [Krm. Dsch. Osm. Bosn.] “1. baran’- der Widder, 2. hrabriy- tapfer” (RWb II: 615).

Eski Türkçede *koçnār* biçimiyle tanıklanan sözcüğün Kâşgarlı Oğuzcadaki biçiminin *koç* olduğunu kaydetmiştir. *koçnār*, Modern Oğuz lehçelerinde *koç* ve diğer lehçelerde *koçkar* ve türevleri biçiminde yaşamaktadır. Bazı lehçelerdeki *kuça* biçiminin ise Clauson, Moğolcadan tekrar alıntı olduğunu belirtmektedir. Modern Oğuzdaki *koç* için tam bir Oğuzca biçim denebilir.

Uyg. VIII: Civ. *bir koçğar* “one ram” Usp. 36, 3; *koçuğar* H II 12, 106 (EDPT: 592a), **Harezmi T:** NF 216-2 *koçkar* “koç” (ATA 1998: 252), **Çağatay T:** Senglah 283v/28 *koçğar* (CLAUSON 1960: 68), Ş.Süleyman *koç* “koyun aygırı, koçkar” (232), *koçkar* “koç” (232), *koç* “bélrier”, *koçkar* “bélrier de montagne ou autre” (PdC: 423) **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 15b/10 *koç* (Tkm) “koç”, *koçkar* “koç” (TOPARLI 2000: 120), İrşadM 378a/8 *koçkar* “koç” (TOPARLI 1992, 555), CC 107,29 *qoçqar* “Widder, montonus” (GRØNBECH 1942: 198), Kİ 69 *qoç* (CAFEROĞLU 1931: 78), BM I 7,11 *qoç*, *qoçqar* “baran” (ZAJAÇZKOWSKI 1958: 40), KK 69b/5 *koçkar* (TOPARLI 1999: 116), TZ 30b-13 *koçkar* “koç” (ATALAY 1945: 203), **EAT-Osm:** *koç* “erkek, yiğit”, *koçak* “koç” (XIII.TTS IV: 2593).

Modern Oğuz: Trk. *koç* (I) “1. damızlık erkek koyun. 2. (mec.) Sağlıklı, gürbüz genç erkek” (TS II: 1337a), And. *koçhar* [*koçgar*] “1. yaban koyunu, 2. bir yaşındaki erkek koyun, toklu, 3. koç” (DS VIII: 2894b), Az. *goç* 1. goyunun erkäyi, damazlık erkäk goyun. 2. (mec.) igid, goçag (ADİL I 553b), Trkm. *goç* “1. koç, damızlık koç, 2. dağ keçisi” (TTS: 276a), Gag. *koç* “koç” (GTS: 160a).

Modern Kıpçak: Kırg. *koçkor* 1. damızlık koç, 2. (insan hakkında) kösemen, atılğan; *koçkorok*, genç, enenmemiş koç (YUDAHİN 1998: 477b), Nog. *koşkar* “baran- proizvoditel’ ” (NRS: 175b), KBlk. *koçhar* “1. baran, 2. rukoyatka zatvora, 3. rakovina ulitki” (KBRS: 416b), Kar.(k) *koçkır*, (h) *kotskar*, (t) *koçkar*, (t) *koçhar*, (t) *koşkar*, (k) *koç*, (k) *koçkar* “baran” (KRPS: 372a), Kaz. *koşkar* “koç” (KazTS: 324a), Kkp. *koşkar* “baran-proizvoditel’ ” (KkRS: 406a), Kum. *koçkar* “baran, baraniy” (KuRS: 201b), Bşk. *kuşkar* “1. plemennoy baran, 2. baraniy” (BRS: 351a).

Uygur-Karluk: Özb. *koçkâr* “1. baran, 2. zabiya, 3. kuçkar” (URS: 638a), Yuyg. *koçkar/koşkar* “koç” (YUTS: 241a), Suy. *koçgar/koşkar* “baran” (YJU: 56a).

Sibirya: Tuv. *koşkar* “baran- proizvoditel’ ” (TuvRS: 254b), *kuca* “baran - proizvoditel’ ” (TuvRS: 262b), Alt. *kuça* “gorniy, baran-samets” (ORS: 97b), *koçkor* “yabanî koç” (AltTS: 114a), Tel. *koçkor* “yabani koç”, *kuça* “(zool.) koç” (TelAS: 59, 66), Hak. *huça* “baran” (HRS: 294b).

Halaç: *goç* “Schafbock mit großen Hörnern, Widder” (WbCh: 119a).

260. **koğuzlan-** [400] (QUĞZLANM’Q) “dul kadın ile evlenmek (Ar. *tazawwaca...tayyiban*)” **Argu** lehçesi.

qoğuzlan- “marry a woman left without a housband” (CTD II: 95), *kuduzlandı* “dul kadın ile evlendi (DLTt II: 267-268).

<*koğuzlan-* <*koğ-uz+lan- *koduz* “bir kadının kocasız kalması, dul” (OTWF: 326-7), tek örnek (EDPT: 608b), *quğuzlan-* “jenit’sya na razvedennoy jenşçine” (DTS: 647a).

koğuzlan- fiil biçimiyle sadece Dīvān'da tanıklanmaktadır. *koğuz* “dul” şekliyle ise Eski Türkçede birçok yerde geçmektedir. Bkz. Uyg. VIII: *yilkı:sın barımı:n kızı:n koğuzı:n kelürtim* Şu. E 3 (EDPT: 608a). Dīvān'da *koğuz* [184] “dul kadın (Ar. *tayyib*)” ve *tül* [501] “dul (Ar. *armala*)” iki yakın anlamlı isim bulunmaktadır. Modern sahada ise sözcük tanıklanamamıştır.

261. **kōn** [505] (QUVN·) “koyun (Ar. *şāt*)” **Argu** lehçesi.

qōn “sheep” (CTD II: 219), *kon* “koyun” (DLTt I: 31).

<**kōn* “koyun” (EDPT: 631a), **koñ* “Schaf” (VEWT: 279b), *kōn* (Argu) “koyun” (TEKİN 1995: 108), *qon I* “ovtsa” (DTS: 647a), *ķoy II* (ESTYa VI: 24), Farsçaya da geçmiştir *qō'in/qoñ* “Schaf” (TMEN III: 1590), *qōy* “Schaf” (HAUENSCHILD 2003: 140), *koyun* <**kōn*+un “eti, sütü, yapağısı ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan” (TDES: 254b), *ķoyı/ķoyun/ķuy* (RWb II: 499).

Kâşgarlı Karahanlı Türkçesindeki *ķōy*'un, Argu lehçesinde /y/'nin /n/'ye değiştirilerek *kōn* olduğunu belirtmektedir. Halaççada da n'li biçimde bulunan sözcük, diğer tüm lehçelerde y iledir (Bkz. 3.5.08. /ń/ sesinin durumu).

Orhon T. VIII: *koñ teg* “like sheep” I E 12; II E 11; *koñ yilka*: “in the sheep year” I NE, *bay er koñu*: “a rich man's sheep” IrkB 27; *bir koñ* “one sheep” Tun. IV 9; **Uyg. VIII:** *koñ yilka*: Şu. N 9; W 2; Man. M I 8, 8; III 11, 10; Bud. *koy lağzın* “sheep and pigs” PP 3, 1; *koy yilkı igidser* “if a man keeps sheep and cattle” 13, 5; *koyn* U II 80, 60; TT IV 8, 55; Civ. TT VIII P.5, 29; *koyñ*, *koyn* TT VII ve Usp. (EDPT: 631a), **Karahanlı T:** KB 1412, 4765, 4767, 5371, 449, *ķoy* “koyun” (ARAT 1979: 273), Rylands *ķoy* “koyun” (ATA 2004: 480), TİEM 110r/4=006/146 *ķoy* “koyun” (KÖK 2004: 470), Tefsir 39b/1 *ķoy/ķoyun* (BOROVKOV 2002: 173), **Harezmi T:** Kısas 13v13,14 *ķoy* “koyun” (ATA 1997 II: 375), HKuran *ķoy/ķoyun* “koyun” (SAĞOL 1995: 92), ME 104-3 *ķoy* “koyun” (YÜCE 1993: 148), NF 22-4 *ķoy* “koyun” (ATA 1998: 256), **Çağatay T:** Senglah 292v/3 *koy* (CLAUSON 1960: 70), Ş.Süleyman *ķoy* “koyun, ganem, cemel” (242), **Altınordu-Kıpçak:** CC 122,2 *qoj*, *qój* “Schaf”, 113,2 “Hammel --quis”, 108,1 “crastonus” (GRØNBECH 1942: 198), GT 79,11 *ķoy* “koyun” (KARAMANLIOĞLU 1989: 307), İrşadM 110b/1 *ķoy* “koyun” (TOPARLI 1992, 556), TZ 23a/8 *koy/koyn*

“koyun” (ATALAY 1945: 205), Kİ 76 *qoyun* “1. koyun (hayvan), 2. göğüs, bağır” (CAFEROĞLU 1931: 80), Tercüm. 15b/9 *qoyun* “koyun” (TOPARLI 2000: 121), İlmNuşab 58r:3 *qoyın* “sheep” (ÖZTOPÇU 2002: 101), BM I 7,10 *qojun* “owca”, 10,6 *qojan* “zajac” (ZAJAÇZKOWSKI 1938: 40), **EAT-Osm:** *koy* “koyun”, *koyun eri/koyun oğlanı* “koyun çobanı” (XIII.TTS IV: 2685), Danişmend. 14b/8 *qoyun* “koyun, eti, sütü, yapağısı ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan” (DEMİR III: 175).

Modern Oğuz: Trk. *koyun* (I) zool. “1. geviş getirenlerden eti, sütü, yapağısı ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan (*Ovis aries*). 2. (mec.) Verilen buyruklara uyan, kendi kişiliğini gösteremeyen kimse” (TS II: 1373a), Az. *goyun* (1) at, yun və süd verən sıx, gıvrım tüklü gövşäk ev heyvanı (ADİL I 538b), Trkm. *goyun* “koyun” (TTS: 288b), Gag. *koyun* “koyun” (GTS: 164b).

Modern Kıpçak: Kırg. *koy* I 1. koyun, 2. hayvan devri takviminin sekizinci yılının adıdır (YUDAHİN 1998: 493b), Nog. *koy* “ovtsa, baran, oveçiy, baraniy” (NRS: 169a), KBlk. *qoy* I “ovtsa, baran” (KBRS: 409a), Kar.(th) *koy*, (k) *qoy* “ovtsa; owca” (KRPS: 329a), Kaz. *qoy* “koyun” (KazTS: 311b), Tat. *kuy* “kurduçnaya ovtsa, (trh.) ovtsa” (TatRS: 294a), Kkp. *qoy* “ovtsa, baran” (KkRS: 396a), Kum. *qoy* “1. ovtsa, oveçiy, 2. ovtsı” (KuRS: 198a), Bşk. *quy* “1. kurduçnaya ovtsa, 2. oveçiy” (BRS: 344b).

Uygur-Karluk: Özb. *qoy* “ovtsa, baran; oveçiy, baraniy” (URS: 634b), Yuyg. *qoy* II “koyun” (YUTS: 246a), Suy. *qoy/ğoy* “ovtsa” (YJU: 56b).

Sibirya: Tuv. *hoy* I “ovtsa, oveçiy, ovtsevodçeskiy” (TuvRS: 479a), , Alt. *koy* “ovtsa” (ORS: 84b), Tel. *koy* II “(zool.) koyun”, *koyon* “tavşan” (TelAS: 62), Hak. *hoy* “ovtsa” (HRS: 284a).

Yakut: *hooy* “koyun” (TSYS: 165).

Halaç: *qoon, qōn* “Schaf” (WbCh: 178b).

262. **konşı** [219] (QUNŞIY) “komşu (Ar. *cār*)” **Oğuz** lehçesi.

qonşı “neighbor” (CTD I: 328), *konşı* “komşu” (DLTt I: 435).

<**konşı* “komşu” (EDPT: 640b), *qonşı I* “sosed” (DTS: 455b), komşu “yakın yerlere konan veya yakın yerlerde oturan kimselerin birbirlerine göre aldıkları ad” Eren, “konuşmak” anlamındaki konuş- fiilinden -I (-U) ekiyle oluştuğunu belirtir (TDES: 250b),

Kâşgarlı, Türkçedeki *koşni*’nin Oğuz lehçesinde *konşı* olduğunu, ama her ikisinin de doğru kabul edilebileceğini belirtir. Dīvān’da “komşu vb.” anlamında *kirdāş* [232], *tutşı*, *tutaşı* [213] sözcükleri de bulunmaktadır. Aslında, Oğuzca biçim aslî olanıdır ve Karahanlı Türkçesindeki metatez yoluyla oluşmuştur. Sözcük, modern lehçelerde başta Oğuz grubu lehçeleri olmak üzere, Kıpçak ve Uygur lehçelerinde de yaşamaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *eviñe yakın bir konşısı bir bayağut bolur erti* “he had a neighbour near his house, a rich man” Usp. 109b. 8-9; *konaşı él(l)igler* “neighbouring kings” Hüent. 2009; Civ. *konşı kız utlilığ* “your neighbours(?) and daughters dutiful” TT I 156 (EDPT: 640b), **Karahanlı T:** KB 140 vd. *koşni* “komşu” (ARAT 1979: 272), **Harezmi T:** NF 163-7 *konşı* “komşu” (ATA 1998: 254), **Çağatay T:** Senglah 288v/13 *koşni*, 291v/10 *konşı* (CLAUSON 1960: 69, 70), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 34a/11 *konşı* “komşu” (TOPARLI 2000: 121), İrşadM 467b/6 *kon(g)şı* “komşu” (TOPALI 1992, 555), CC 97,21 *qonşy*, *qonşu* “Nachbar, vicinus” (GRØNBECH 1942: 199), Kİ 74 *qonşı* “komşu” (CAFEROĞLU 1931: 78), TZ 11b-12 *konş* “komşu” (ATALAY 1945: 204), KK 20b/13 *konaş* “komşu” (TOPARLI 1999: 116), **EAT-Osm:** *konşu/konşı/koñuşu* “komşu” (XIII.TTS IV: 2635-38).

Modern Oğuz: Trk. *komşu* “1. konutları yakın olan kimselerin birbirine göre aldıkları ad. 2. s. Sınır ortaklığı bulunan, mücavir” (TS II: 1350b), And. *konşu* [*konusu*] “komşu” (DS VIII: 2918a), Az. *gonşu* 1. birisinin bilavasitâ yakınlığında yaxud birisi ilâ yanaşı yaşayan adam. 2. gonşulugda, bilavasitâ yakınlıgda ya yanaşı olan (ADİL I 546a), Trkm. *gonşı* “komşu” (TTS: 278b), Gag. *komşu* “komşu” (GTS: 162a).

Modern Kıpçak: Kırg. *konğşu* 1. komşu, 2. (trh.) iktisatça zengine bağlı olan fakir komşu (YUDAHİN 1998: 483a), Nog. *konşı* “sosed, sosedniy”(NRS: 173a), Kar.(k) *konşı*, (h) *konsu*, (t) *konşu* “sosed; şasıad” (KRPS: 370b), Kaz. *konşı* “1. fakir, yoksul, 2. komşu” (KazTS: 318a), Kkp. *konşı* “sosed, sosedniy” (KkRS: 400b).

Uygur-Karluk: Özb. *koşni* “sosed, sosedka” (URS: 638b).

Çuvaş: *kürşě* “komşu” (ÇAD: 136a).

263. **konukla-** [592] (QUNUQ:LA'DIY) “konuk etmek, misafir etmek
(Ar. *adāfa*)” Oğuz lehçesi.

qonuqlādi “entertained me as his guest” (CTD II: 322), *konukladı* “konuk etti” (DLTt III: 339).

<**konuk+la-* “konuk etmek, misafir etmek” bkz. (EDPT: 638a), *qonuqla-* “1. prinimat' gostey, 2. ostavat'sya noçevat' pomimo voli hozyaina” (DTS: 456a), *qonuq* “Gast, Reisender” (TMEN III: 1539), *konak*₄ [Bar. kırg. Şor. Dsch. ET.] “2. gost'- der Gast” (RWb II: 536).

Fiil biçimiyle XI. yüzyıldan itibaren tanıklanan *konukla-*, Dīvān'da “konuk etmek, misafir etmek” temel anlamı yanında Oğuzların dışındaki lehçelerde “birisinin, ev sahibinin rızası olmadan bir evde geceleme (Ar. *yabīta ... karhan li-rabb al-bayt*)” yan almında kullanıldığı belirtilmektedir. Buradan *konukla-*'nın Oğuz lehçesinde temel anlamıyla kullanıldığını çıkarabiliriz. Kâşgarlı, örnek olarak *beg māni konuqlādi* “bey beni konuk etti” cümlesini vermektedir. *konukla-*, daha sonraki tarihî metinlerde ve modern Türk lehçelerinde de “misafir etmek” temel anlamındadır.

Karahanlı T: KB- fakat *konuk bol-* “konuk olmak” (ARAT 1979: 270), **Harezmi T:** NF 22-2 *konukla-* “misafir etmek, ağırlamak” (ATA 1998: 254), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadM 418b/7 *konakla-* “misafir olmak” (TOPARLI 1992, 555), Tercüm. 43b/12 *konakla-* “ağırlamak, misafir etmek” (TOPARLI 2000: 121), CC 6, 4 *qonaqla-* “beherbergen” (GRØNBECH 1942: 199), Kİ 74 *qonuqla-* “misafir etmek” (CAFEROĞLU 1931: 78), KK 30a/7 *konakla-* “misafir olmak” (TOPARLI 1999: 116), TZ 5a-11 *konakla-* “şölen vermek” (ATALAY 1945: 204), **EAT-Osm:** *konukla-* “misafir edip ağırlamak” (XIII.TTS IV: 2644).

Modern Oğuz: Trk. *konukla-* (hlk.) “1. konuk almak. 2. yemeğe çağırarak” (TS II: 1357a), And. *konukla-* “1. yemeğe çağırarak, 2. konuk olmak” (DS VIII: 2918b), Az.

gonagla- gonag etmāk, gonag saxlamag (ADİL I 544a), Gag. *konakla-* “1. misafir ağırlamak, 2. geceleme üzere misafir kabul etmek, 3. gece misafirliğinde kalmak” (GTS: 162a).

Modern Kıpçak: Kırg. *konokto-* “1. misafir olmak, misafirlikte kalmak, 2. bir yerde geceleme için kalmak, geceleme, 3. ikram etmek” (YUDAHİN 1998: 496a), KBlk. *konakla-* (konuk olmak anlamında) (KBRS: 412b), Kaz. *konakta-* II “yatılı misafir olmak” (KazTS: 317a), Tat. *kunakla-* “1. vzbirat’sya na sest, spat’ v gnezde, 2. vzbirat’sya vısoko, zanimat’, mesto” (TatRS: 297b), Kkp. *konakla-* “sadiťsya (o domaşney ptitse)” (KkRS: 399b).

Uygur-Karluk: Özb. *konakla-* “1. sadiťsya na nasest, 2. perenoçyovivat’ v puti, ustraivat’ prival, noçyovku; ostanavlivat’sya na noçleg, na noçyovku” (URS: 637a).

Yakut: *xonuktaa-* “provodit’ noç’, noçevat’” (YRS: 497b).

264. **koru** [543] QURV “dikenli çit, dikenli çalı (Ar. *hasak*)” **Kıpçak** lehçesi.

qoru “Prickly hedge” (CTD II: 266), *koru* “dikenli tel, demir diken” (DLTt III: 223).

<*koru* “dikenli çit” bkz. Clauson, *korıj* ile ilgili olabileceğini belirtmiştir. tek örnek. (EDPT: 645a), *qoru* “şip, kolyuçka” (DTS: 647a),

Dīvān’daki anlamıyla tarihî ve modern Türk dilinde tanıklanamamıştır.

265. **kōş** (QUVŠ) [498] “herhangi bir şeyin çifti, eşi (Ar. *zawc*)” **kōş** **biçēk** [498] (QUVŠ: BICA’K) “makas (Ar. *miḳrād*)” **Argu** lehçesi.

qōş “a pair of anything” (CTD II: 212), *koş* “herhangi bir şeyin çifti, eşi” (DLTt III: 126).

<kōş “bir çift, çiftin biri” +biçäk “makas” bkz. Clauson Oğuzca kaydıyla vermiş (EDPT: 670a), koš “doppelt” (VEWT: 283a), Farsçaya da geçmiştir ġōş “Paar, Ersatzpferd; paarweiser Umtrunk; ein paar Ochsen” (TMEN III: 1361), kōş (Argu) “çifte, çift, eş” (TEKİN 1995: 178), qoş bičäk “nojnitsı” (DTS: 647a), koşı (RWb II: 635).

Ayrı ayrı kōş ve biçäk sözcükleri modern Türk lehçelerinde yaygın olarak bulunmasına rağmen, kōş biçäk tamlaması, sadece Dīvān’da Argulara ait bir alet ismi olarak tanıklanmıştır. Ayrıca “makas (Ar. miḳrād)” için **Çiğil** lehçesinde **kıftu** [210], Oğuz lehçesinde **sındu** [210-211] sözcükleri kullanılmaktadır. Krş. **kıftu**, **sındu**.

Karahanlı T: Tefsir 26,4 koş “çift” (BOROVKOV 2002: 173), TİEM 183r/8=013/003 koş “çift, herhangi bir şeyin çifti, eşi” (KÖK 2004: 470), **Harezmi T:** Kısas 77v2, 106v20 koş “çift” (ATA 1997 II: 374), ME 46-3 koş koş “tekrar tekrar” (YÜCE 1993: 147), **Çağatay T:** Senglah 288r/19 koş (CLAUSON 1960: 69), koş “maison, lieu de station; paire de bœufs attelés pour le labour; compagnon; deux coupes que l’échanson sert coup sur coup” (PdC: 430), **Altınordu-Kıpçak:** İdH koş/koşa (22) “çift, iki kat” (İZBUDAK 1989: 31), Kİ 72 qoş “1. çift, mukabil, hemsaye, arkadaş, birlikte olan, 2. yedekte çekilen at” (CAFEROĞLU 1931: 79), **EAT-Osm:** koşa “çift, eş, ikiz” (XIII.TTS IV: 2667).

Modern Oğuz: Trk. koşa (hık.)“1. çift, eş, ikiz. 2. (hık.)Hep birlikte” (TS II: 1367b), And. koşa(I-V), koşa karımak “beraberce yaşlanmak”, koşam “1. avuç, 2. iki avuç dolusu”, koşa yaşamak “karı koca ömürlerinin sonuna kadar birlikte yaşamak” (DS VIII: 2932-3), Az. goşa 1. cüt, iki dänä, bir cüt. 2. ikisi bir yerdä, ikisi yan yana; birkä, bärabär, birlikdä, bir yerdä. 3. (say.) iki (ADİL I 555b), Trkm. goşa “çift” (TTS: 282b).

Modern Kıpçak: Kırg. koş II 1. çift, çifte, iki katlı, 2. koşum takımlarıyla (mutat olduğu üzere çift olan) hayvanlarıyla birlikte sapan yahut pulluk (YUDAHİN 1998: 490b), KBlk. koş II “parnıy, dvoynoy” (KBRs: 417a), Kar.(t) koş, (h) kos I, (k) koş “para” (KRPS: 335b), Kaz. kos “çift, iki, ikiz” (KazTS: 322b), Kkp. kos I “1. para, parnıy, dvoynoy, 2. sovokupnost zemledeľçeskih orudiy s raboçim skotom i raboçey siloy” (KkRS: 404a), Bşk. kuş “1. parnıy, dvoynoy, 2. para” (BRS: 350b).

Uygur-Karluk: Özb. *koş* “1. dvoynoy, sdvoenniy, parniy, 2. para volov, zapryajyonnih v plug” (URS: 638a), Yuyg. *koş* “çift, eş” (YUTS: 245a), Suy. *kos/koş/küsürük: kos moņus* “dvoynoy rog”, *kos karak, kos elig* “şestipalıy” (YJU: 59b).

Sibirya: Tuv. *koş* “1. груз, klad’, 2. parniy, dvoynoy” (TuvRS: 254a), Alt. *koş* “gruz, vhyuk, tyuk, klad’ ” (TuvRS: 254a), Tel. *koş tabaş* “avuç” (TelAS: 62), Hak. *hos* “1. para, 2. parniy, dvoynoy”, *hos at* “pripryajönnaya loşad’” (HRS: 289a).

266. **koşa** [549] (QUVA) “kova (Ar. *dalw*)” Oğuz lehçesi.

qova “bucket” (CTD II: 273), *kova* “kova” (DLTt III: 237).

<*koşa* < **kovğā* “kova” bkz. Moğolcaya *koşağa/koşoğo* olarak geçmiştir (EDPT: 583b), *qova* “vedro” (DTS: 647a), *kopka/kopa₂* “vedro-der Eimer” (RWb II: 654).

Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz söz varlığı içerisinde gösterdiği *koşa*, Eski Uygurca metinlerde *kovğa* olarak geçmektedir. Kâşgarlı Dīvān’ın gramer kısmında [28] daha önceden Oğuzlarla Kıpçakların sözcüklerin içindeki *ğayın* harfini attıklarından bahsetmişti. *koşa* sözcük içi /-g-/ düşmesine delil teşkil etmekte, Kâşgarlı Mahmud’un izahını kuvvetlendirmektedir. Modern lehçelerde *koşa* bazı seslik değişmelerle başlıca Oğuz ve bazı Kıpçak lehçelerinde yaşamaktadır.

Uyg. VIII: Man.-A *kovğasin suv içre kemişmişler* “they lowered their buckets ... into the water” M I 35, 16-17 (EDPT: 583b), **Harezmi T:** ME 60-4 *koşa* “kova” (YÜCE 1993: 148), NF 112-12 *koşa/koşka* “kova” (ATA 1998: 256), **Çağatay T:** Senglah 282r/18 *kovğa* (misspelt) (CLAUSON 1960: 68), *kovğa/koşka* “seau à tirer de l’eau, signe du zodiaque” (PdC: 421), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 76 *qova* “koğa, kova” (CAFEROĞLU 1931: 79), İrşadM 114a/2 *koşa*, 114a/7 *koşa* “kova” (TOPARLI 1992, 555, 556), DM 8b/13 *koşa* “kova” (TOPARLI 2003: 94), TZ 15b/6 *koga* “koğa” (ATALAY 1945: 203), **EAT-Osm:** *koffa/kofa/koğa* “kova” (XIII.TTS IV: 2600-1), Gunya. 7b.8 *koşa* “kova” (AKKUŞ 1995: 709), EATkuran 163b/11=012/019 *koşa* “kova” (KARABACAK 1995: 427).

Modern Oğuz: Trk. *kova* (I) “1. genellikle su veya sulu şeyleri içine koyup taşımaya, kuyudan veya denizden su çekmeye yarayan üstünden kulplu kap” (TS II: 1370b), *kofa* (I) [*kufa* VI] “yemiş sepeti, küçük sepet”, *kofa* (II) [*koga*] “1. kova, 2. tahıl ölççeği” (DS VIII: 2899a), Trkm. *gova* “kova, kuyudan su almak için yapılmış deri kova” (TTS: 284a).

Modern Kıpçak: Nog. *kawğa* II “kojanoe vedro” (NRS: 132b), Kaz. *kawğa* “1. deriden vb.maddelerden yapılan kuyu kovası, 2. iri, kocaman, dev” (KazTS: 302b), Kkp. *koğa* “Kuga, osoka” (KkRS: 395a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *koya* “(dial.) maşrapa, büyük bira bardağı” (YUTS: 202b).

267. **kowı är** [545] (QUWY 'AR·) “talihsiz, uğursuz kişi (Ar. *mudbir*)”
Argu lehçesi.

qowi är “An unlucky man” (CTD II: 267), *kowı er* “talihsiz, uğursuz kişi” (DLTt III: 226).

<*kowı* <**kovı* bkz. Clauson, *kov-* fiilinden yapısal olarak mümkün fakat anlamsal olarak ilgisiz olduğunu belirtir. *kovuq* ve *kovğa* ile de aynı kökten olduğunu ifade etmektedir. (EDPT: 581a), *qovı* “1. poliy, duplistiy, 2. neudaçnyy, zopoluçnyy, nikçemnyy” (DTS: 461b).

kowı, Arguların niteleme sıfatı olarak kullanımından başka Dīvān'da ayrıca *kowı yığāç* /*kovı yığāç* “kof ve çürümüş ağaç”, *kovuq*/*kovuq* [192, 517] “içi boş olan her şey” olarak da Karahanlı Türkçesi söz varlığında geçmektedir.

Orhon T. VIII: IrkB 36; **Uyg. VIII:** Bud. *kamağ kutsuz kovı ters biliglig tınlıglar* “all unfortunate mortals who do not enjoy the favour of heaven and have false ideas” TT VI 24; Civ. *iki köñül köñül tutup kovı bolsar éltin xantın açığ bolur mu?* “if a man has a divided mind(?) and is unfortunate, should the realm and xan be angry?” XIII.TTS I 178-80 (EDPT: 581a), **Karahanlı T:** KB 2639, 5133, vd. *kowı* “içi boş, kof” (ARAT 1979: 273), **Altınordu-Kıpçak:** CC 119,10 *quv ayaç* “ein hohler Baum” (GRØNBECH 1942: 205), İdH 24 *kovgu* “oyuk, obruk, çukur yer” (İZBUDAK: 32).

Modern Oğuz: And. *koğu* (II) “bol, gevşek” (DS VIII: 2902b), *koğ* (I) [*koğu, koğ, kov, kovu*] “çekiştirme, yerme, kötüleme, dedikodu” (DS VIII: 2900b), *kovu* (II) “çukur ve bataklık yer” (DS VIII: 2940a).

Uygur-Karluk: Suy. *kovi/kovu* “vajnıy, vliyatel’nyıy çelovek; şçast’e, blajenstvo” (YJU: 56a).

268. **kovuz** [516] (QUVZ) “cin çarpması eseri, belirtisi (Ar. *aṭar kull sa’fa min al-cinn*)” Oğuz lehçesi.

qovuz “A charm against demonic” (CTD II: 233), *kovuz* “cin çarpmasına karşı afsun, üfürük” (DLTt III: 163-164).

<*kovuç/kovuz* <**kov-ğuç* bkz. Clauson, *kov-* fiilinden isim olduğunu ve tek örnek olduğunu belirtmektedir (EDPT: 581b), <*kow-* (CTD III: 144).

Dīvān’da “cin çarpması eseri, belirtisi” anlamındaki **kovğuç*’un büzülmeyle Karahanlı Türkçesinde *kovuç* ve Oğuz lehçesinde *kovuz* olarak iki sesletimi bulunmaktadır. Kâşgarlı, cin çarpmasına uğramış bir kişinin yüzüne soğuk su serpilerek *kovuç kovuç* dendiğini ve üzerlik ve öd ağacı ile tütsülendiğini belirtmektedir. Kâşgarlı Mahmud’un sözcüğün kökeninin *kaç kaç*’tan geldiği yönündeki etimolojisi ise kabul edilebilir bir açıklama değildir. Ayrıca *yēl kovuz bitigi* “cin çarpmasına karşı efsun, üfürük (Ar. *‘awḍa al-cinn wa-s-sa’fa*)” biçiminde bir ifade de Oğuzlar arasında kullanılmaktadır. Sözcük, buradaki anlam ve kullanımıyla Türk dilinin başka bir döneminde tanıklanamamıştır.

269. **kök** [408] (KUK-) “kök, asıl, soy (Ar. *aşl*)” Oğuz ve Kıpçak lehçesi.

kök “root, origin” (CTD II: 104), *kök* “kök, asıl, soy” (DLTt II: 284).

<**kö-k* “kök, ve mecazen soy” bkz. (EDPT: 708a), *kök* “Wurzel, Basis, Grundlage, Ursprung, Prinzip” (VEWT: 287), *kök* “Wurzel” (TMEN III: 1638), *kök*, “koren’, osnovaniye, fundament’, proishojdeniye- die Wurzel, Basis, Grundlage, der Ursprung, das Princip” (RWb II: 1221), *kök II* (DTS: 312b).

Dīvān'da genel söz varlığı içerisinde *kök* (KUK'), "eyer bağı (*rabṭ as-sarj*)" anlamında, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde "asıl, soy" anlamında iki anlamda geçmektedir. En eski metinlerden itibaren Türkçenin genel söz varlığı içerisindeki *kök* için, Kâşgarlı Oğuz ve Kıpçakların *köküñ kim* "aslın nedir, hangi boydansın?" biçiminde özel bir kullanımından bahsetmiştir. Türkçenin tarihî dönemlerinde ve modern lehçelerinde buradakiyle benzer kullanımlar mevcuttur.

Orhon T. VIII: I E 3, II E 4 (EDPT: 708a), **Karahanlı T:** KB 54, 5991, 5383 *kök* "kök, temel" (ARAT 1979: 274), Atebh 317 *kök* "kök, asıl" (ARAT 1951: XXXIX), TİEM 190r/7=014/024 2*kök* "kök, asıl, soy" (KÖK 2004: 471), Tefsir 47b,14 *kök II* "kök, asıl" (BOROVKOV 2002: 174), **Harezmi T:** HKuran *kök IV* "kavim, kabile" (SAĞOL 1995: 93), *kök* "koren', osnova" (FAZILOV I: 617), **Çağatay T:** Senglah 307v/18 *kök* (CLAUSON 1960: 73), *kök* "racine" (PdC: 471), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 5,6 *kök* "korzeń, szczep, pochodzenie" (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 31), CC 42,15 *kök* "Ursprung, Abstammung" (GRØNBECH 1942: 150), GT 277/12 *kök* "kök, asıl" (KARAMANLIOĞLU 1989: 308), TZ 63a/2 *kök* "kök" (ATALAY 1945: 206), Kİ 83 *kök* "cins, kök" kökün nâ "hangi cinsten veya sülaledensin?" (CAFEROĞLU 1931: 51), İrşadM 471b/8 *köklük* "nesep, soy, sop" (TOPARLI 1992, 557), **EAT-Osm:** Dedekorkut *kök* "kök, soy" (ERGİN 1997: 206), Danişmend. 106b/13, 5b/5 *kök* "dip, temel, esas" *kökin göçür-* "tamamını yok etmek", *kökini kes-* "kökünü kesmek, yok etmek" (DEMİR III: 175), Gag. *kök* "kök, temel, menşe" (GTS: 165a).

Modern Oğuz: Trk. *kök* (I) "5. (mec.) kaynak, köken" (TS II: 1375b), And. *köken* (II) "soy, asıl, ata" (DS VIII: 2952a), Az. *kök* (1) 4. (mec.) nâsil, äsil- nâseb, mänşä (ADİL III 102b), Aza. *kök* nâsil (ADL I 287a), Trkm. *kök I* "1.kök, 2. teyel ipliği, 3. (anat.) kök, 4. (mat.) kök" (TTS: 419b).

Modern Kıpçak: KBlk.-, (soy anlamında mecazi kullanım yok, ağaç kökü var, renk olarak) Kkp. *kök II* "kojanaya tes'ma (koroy skreplyayut dervyanne çasti ostova yurtı)" (KkRS: 332b), Bşk. *kük II* "1. nebo, 2. nebesny" (BRS: 292a).

Halaç: *kīek, kiek, kūök* "grün, Himmel" renk olarak (WbCh: 151a).

270. **kökläş-** [379] (KUK·LAŞ·DY) “akrabalık bağıyla bağlanmak (Ar. ‘akada.....‘akd al-‘aşīra)” **Bulgar** lehçesi.

kökläşdi “established clan ties with” (CTD II: 74), *kökleşdi* “hısımlık bağıyla bağlandı” (DLTt II: 224-225).

<**kök+lä-ş-* işteş fiil. Bkz. (EDPT: 711b), (çağ.) *kök-lä-* “das Getreide auf dem Halm verkaufen”(VEWT: 287a), *kök+lä-* “to tighten or fasten with a thong” (OTWF: 440), *kökläş-* “porodnit’sya” (DTS: 646b), *kökle-* “olmak, kökleşmek” (ÖZYETGİN: 553).

Kâşgarlı, *kökläş-* fiilinin (KUK·TAŞ·DIY) *köktäş-* biçiminde ikinci bir sesletiminin olduğunu kaydeder ve değişik anlamlardaki kullanımlarını örnek cümlelerle gösterir: *ol anıĝ birle kökleşdi* “o, ona ilişti, sokuldu (Ar. taşabbaṭa, taşabbaka)”, *ol anar eder kökleşdi* “o, ona eğerin kaburga tahtalarını bağlamakta yardım etti (Ar. şadd ribāṭ ḥanw as-sarc)”, *ol anıĝ birle kökleşdi* “o, onunla akrabalık bağıyla bağlandı (Ar. ‘akada.....‘akd al-‘aşīra)”. *Kökläş-* fiilinin son cümledeki “akrabalık bağıyla bağlanmak (Ar. ‘akada.....‘akd al-‘aşīra)” anlamının Bulgar lehçesine ait bir kullanım olduğu belirtilmiştir.

Karahanlı T: KB 1492 *kökle-* “bir işin esasına vakıf olmak” (ARAT 1979: 275), **Çağatay T:** *kökle-* “coudre, racommoder, ajuster, border un vêtement” (PdC: 473), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 83 *köklä-* “olmak, kökleşmek” (CAFEROĞLU 1931: 51).

Modern Oğuz: Trk. *kökleş-* “güçlü bir biçimde yerleşmek, yer etmek, kök salmak” (TS II: 1377a), Az. *kökläş-* (1) kökalmäk; kökläşmäk (2) kök salmag, kök atmag, möhkämlänmäk, bärkimäk (ADİL III 104b), Trkm. *kökleş-* “ışt.ç. kökle: 1. bir şeyi teyellemek, 2. seyrek dikmek” (TTS: 420a), Gag. *kökleş-* “kökleşmek” (GTS: 165a).

Modern Kıpçak: Kırg. *köktöş-* “(müş.)köktö II’den: dikmek, teğellemek” (YUDAHİN 1998: 499a), Kkp. *kökles-* “pomogat’ namyotivat’, podmyotivat’” (KkRS: 333a).

Sibirya: Hak.- fakat *kökte-* “I. urodit’sya, II. şşivat’ sbruyu remnyom” (HRS: 89b).

Çuvaş: *kökla-* “mit der Wurzel ausreissen” (VEWT: 287a).

271. **köm kök** [408] (KUM· KVK) “göm gök (Ar. *ağbar ciddan*)” **Oğuz** lehçesi.

köm kök “exaggerative particle for gray” (CTD II:104), *köm kök* “göm gök” (DLTt I: 338).

<köm+ kök “göm gök” bkz. (EDPT: 708b), *köm kök* “oçen’ goluboy” (DTS: 646b).

Türk dilinin en eski yazılı kaynaklardan itibaren renk adı olarak kök bulunmaktadır. Kâşgarlı, burada Oğuzların bu rengi pekiştirmek için *köm* sıfatını kullandıklarını ifade etmektedir. Dīvān’da diğer Türklerin ise *köp kök* [165] dedikleri kayıtlıdır. (Bkz. 4.2. Sıfatlarda Pekiştirme).

Orhon T. VIII: - fakat *kök* olarak= *üze: kök teñri: asra: yağız yer kılıntukda*: “when the blue sky above and the brown earth below were created” I E 1, II E 2; *kök teyiñin* “their grey squirrel skins” II N 12; S 12; *kök yürüñ taş* “a blue white stone” Toy. 5; IrkB 64; Man. *üze on kat kök asra segiz kat yér* “the ten-fold skies above and the eight-fold earth below” Chuas. 42-4, **Uyg. VIII:** - fakat *kök*= Man. *kög kalıñ yüzinte* “on the surface of the sky” TT III 129; Bud. *kök teñrike yoklağay* “will (metaphorically) rise as high as heaven” PP 57, 2; *üstün kökdeki* “situated above in the sky” TT VII 40, 11-12 (EDPT: 708b), **Karahanlı T:** KB 67, 69, 5375 vd. *kök* “mavi, yeşil” (ARAT 1979: 275), Rylands *kök II* “yeşil” (ATA 2004: 481), **Harezmi T:** ME 162-5 *kök II* “mavi, gök” (YÜCE 1993: 148), *kök I* “nebo, zeleniy” (FAZILOV I: 617), **Çağatay T:** Senglah 309v/10 *göm gög* (CLAUSON 1960: 73), **Altınordu-Kıpçak:** DM 9a/5 *kök II* “mavi” (TOPARLI 2003: 95), Kİ 84,78 *köbkök/kömkök* “gömgöy” (CAFEROĞLU 1931: 50), KK 65b/6 *kök/kömkök/köpkök* “mavi, masmavi” (TOPARLI 1999: 116), TZ 18a/9 *kök* “ renk, mavi” (ATALAY 1945: 206), **EAT-Osm:** *gömgök* “aşırı derecede” (XIII.TTS III: 1745).

Modern Oğuz: Trk. *gömgök* “her yanı mavi, masmavi” (TS I: 869a), And. *gömgök* [*gök, gok, goo, gö, göğ, göğeli, göğüş, gökçe, göklü, göm, gömgö, gömgöy, göv, göy*] “1. mavi, masmavi, 2. yeşil, yemyeşil” (DS VI: 2134b), Az. *göy* (2) 1. sām rāngi; mavi. 2. zārbā, bārک bir şeyā toxunma vā s. nāticāsindā bādānin hār hansı bir yerindā

ämälä gälän läkä; gançır; göy (3) 1. yaşıl. 2. yetişmämış, däymämış, kal. 3. göyärti (ADİL III 191a), Gag. *gök* “mavi” (GTS: 105b).

Modern Kıpçak: KBlk. *köm-kök* “siniy-presiniy” (KBRS: 341a), Kar.(k) *köm-kök* “siniy, tömno-goluboy; siny, ciemnoniebieski” (KRPS: 337b), Tat. *küm-kük* “soverşenno siniy, siniypresiniy, 2. pokritiy sinyakami” (TatRS: 337a), Bşk. *küm-kük* “siniy siniy, siniy-presiniy” (BRS: 293b).

Uygur-Karluk: Özb. *köm kök* “1. soverşenno siniy, siniy-presiniy, 2. soverşenno zelyoniy” (URS: 228b).

Yakut: *küöx* “1. siniy, goluboy, 2. zelyoniy” (YRS: 200a).

Halaç:-, *kīek, kiek, kūök* “grün, Himmel” renk olarak (WbCh: 151a).

272. **kömürgän** [260] (KUMURKA'N) “dağ soğanı, yabanî soğan (Ar. ‘unşul)” Oğuz lehçesi.

kömürgän “wild onion” (CTD I: 383), *kümürgen* “dağ soğanı” (DLT I: 522).

<*kömürgän* (<*köp(b)ür-gän) bkz. *kövürge:n* (EDPT: 691b), *kömürgen* “sarımsağa benzer bir bitki, yabanî sarımsak” (TDES: 257a).

Kâşgarlı sözcüğün *köwürgän* ve Oğuzcada *kömürgän* olarak iki değişiklerinden bahsetmektedir. Modern lehçelerde de sözcük, Oğuz lehçelerinde söz içinde -m- ile, diğer lehçelerde söz içinde -b/p- ile tanıklanmaktadır.

Modern Oğuz: Trk. *kömüren* “sarımsağa benzer bir yaban otu, yaban sarımsağı (Allium rotuntum)” (TS II: 1378b), *körmen* [*kömren, kömüren, kömürsen, könmen, köpek sarımsağı, köpek soğanı*] “1. çiğ olarak yenilen sarmısağa benzer bir çeşit yaban otu, yaban sarmısağı, 2. dağlarda yetişen rengi hafif yeşil yaban soğanı, 3. kokusu naneye benzeyen, yemeklere konan bir çeşit ot, dağ nanesi” (DS VIII: 2967a), Gag. *kömüren* “yabanî sarımsak” (GTS: 165a).

Modern Kıpçak: Kırg. *köbürgön* yabanî sarımsak (YUDAHİN 1998: 496b).

Sibirya: Alt. *köbürgen* “(bot) slizun” (ORS: 89b), Tel. *köbürgen* “(bot.) yabancı soğan” (TelAS: 63), Hak. *köbirgen* “(bot.) polevoy luk” (HRS: 86b).

273. **kön-** [279] (KUN·DIY) “yanmak (Ar. *ihtaraka*)” **Argu** lehçesi.

kön- “burn” (CTD I: 402), *köndi* “yandı” (DLTt II: 30).

<**kön-* “yanmak” bkz. (EDPT: 726b), *kön-ür-* “to burn” (OTWF: 717-8), *kön- II* “goret’” (DTS: 646b).

Kâşgarlı Hakaniye Türkçesindeki *köy-* filinin, Argu lehçesinde *kön-* olduğunu belirtir ve Arguların kullanımını bir örnekle gösterir: *otuñ köndi* “odun yandı”. Dīvān’da diğer yerlerdeki örneklerde *köy-* biçimindedir: *közāgü uzūn bolsa ālig köymās* [225], *köñli köyüp k̄ānı ağız açıp katğurār/ sızğurğalır üdiğlār essiz yüzi burğurār* [360], *yaş ot köymās, yalāwar ölmās* [465], *yalksa yemä yāğ ādgü, köysä yemä kün ādgü* [632]. (Bkz. 3.5.08. /ń/ sesinin durumu).

Uyg. VIII: *künke küyüp* “burnt by (the heat of) the sun” Suv. 603, 10-11; U II 8, 27; Civ. *küy-* H II 30, 154 (EDPT: 726b), **Karahanlı T:** KB 1229, 3796, 5166, 1024, 2032, 2687 *küy-* “yanmak” (ARAT 1979: 304), Rylands-, *köy(ü)r-* “yakmak” (ATA 2004: 496), **Harezmi T:** Kısas 86v/7, 164v2 *köy-* “yanmak” (ATA 1997 II: 393), HKuran *köy-* “yanmak” (SAĞOL 1995: 97), ME 134-6 *köy-* “yanmak” (YÜCE 1993: 151), NF 329-13 *köy-* “yanmak” (ATA 1998: 264), *küy-* II “goret’, sgorat’” (FAZILOV I: 638), **Çağatay T:** Senglah 310v/1 *köy-* (CLAUSON 1960: 73), *köy-* “brûler” (PdC: 481), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 13b/8 *köy-* “yanmak” (ATALAY 1945: 209), CC 97,19 *kün-* “bekennen, confiteri” (GRØNBECH 1942: 159), GT 47/8 *küy-/köy-* “yanmak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 315), Kİ 86 *köyün-* “yanmak (pişman olmak)” (CAFEROĞLU 1931: 53), İdH *köynüdü yemiş* (28) “yemiş göynüdü, pişti, oldu, kemale erdi” (İZBUDAK 1989: 32), İrşadM 348a/4 *köy-* “yakmak” (TOPARLI 1992, 558), Tercüm. 37a/1 *köyündür-* “yakmak” (TOPARLI 2000: 123), **EAT-Osm:** *göynük* “1. acı, yanık, yanmış, yanma, kızarmış, hicran, ızdırap, keder, 2. hararet”, *göynül-/göynü-* “ham meyve olgunlaşmak”, *göyün-* “yanmak” (XIII.TTS IV: 1803), Danişmend. 14a/2 *göyin-* “yanmak” (DEMİR III: 158).

Modern Oğuz: Trk. göy- “yakmak” (TS I: 881b), And. köyün- [köy-] “yanmak, kavrulmak, kararmak” (DS VIII: 2984), göğnü- [goyün-, göğün-, gön-, gönü-, göynü-, göyün-] “yanacak derecede ısınmak, hafif sararmak” (DS VI: 2132b), Trkm. köy- “1. yanmak, 2. (mec.) yanmak, geçerliliğini yitirmek, 3. yitirmek, 4. yanmak, tutuşup yanmak” (TTS: 425b).

Modern Kıpçak: Kırg. küydür- II “yakmak, her yandan yakmak, acıtmak, incitmek” (YUDAHİN 1998: 544a), küyül- “yanmak” (YUDAHİN 1998: 545b), Nog. küy- “1. prigorat’, obuglivat’sya, 2. zagorat’, 3. sil’no rasstrayvat’sya, perejivat’ ” (NRS: 196a), KBlk. küy- “yanmak” (KMTS: 288a), Kaz. küy- “1. yanmak, tutuşmak, 2. içi kan ağlamak” (KazTS: 254b), Kkp. küy- “1. objigat’sya, obvarivat’sya, 2. propadat’, 3. zabotit’sya, 4. goret’ lyubovnoy strast’yu” (KkRS: 342b), Kum. güy- “1. tlet’, obgorat’, podgorat’, 2. gorevat’” (KuRS: 108b), Bşk. Bşk. köy- “1. obgorat’, obgoret’, peregoret’, 2. gore, peçal’” (BRS: 276b).

Uygur-Karluk: Özb. kuy- “1. goret’, sgorat’, tlet’, obgorat’, 2. issohnut’, proklyatıy, podlets, 3. propadat’ zrya, 4. gorevat’, peçalit’sya” (URS: 222a), Yuyg. köy- “yanmak” (YUTS: 209a), Suy. küy- “goret’” (YJU: 71a).

Sibirya: Tuv. kıv- “goret’, zagoret’sya, razgorat’sya” (TuvRS: 271b), Alt. küy- II “goret’, sgorat’, razgorat’sya” (ORS: 99a), Tel. küy- “yanmak” (TelAS: 70), Hak. köy- “goret’, sgorat’” (HRS: 88b).

Halaç: *kien-* “brennen, verbrennen” (WbCh: 151a).

274. **könçäk** [241] (KUNACAK) “yaka, giysi yakası (Ar. *cayb*)” **Oğuz** lehçesi.

könçäk “Opening at the collar” (CTD I: 357), *künçek* “yaka, urba yakası” (DLTt I: 480).

<*könçäk* <**könçük* “yaka” bkz. (EDPT: 728a), *künçäk* “vorot, vorotnik” (DTS: 327a), *künçäk* [Tel.] “1. neidisch, 2. freigiebig” (RWb II: 1446).

Kâşgarlı Oğuzların Hakaniye Türkçesindeki *könçük* sözcüğündeki /-ü-/’yü, /-e-/ yaptıklarını belirtir. Dīvān’da genel söz varlığı içerisinde *könçüklän-* [405] olarak fiil biçimi de bulunmaktadır.

Karahanlı T: Rylands *könçük* “göğüs yakası” (ATA 2004: 482), **Harezmi T:** *könçük* “karman, potaynoe mesto (v odejde)” (FAZİLOV I: 645), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 19b/8 *könçek* “don” (TOPARLI 2000: 122), İrşadM 147b/4 *könçek* “pelerin gibi omuza alınan bir elbise”, 154b/2 *könçük* “cep” (TOPARLI 1992, 557), CC 101,30 *könçek* “Unterhosen, braga” (GRØNBECH 1942: 151), Kİ 85 *künçäk* “don” (CAFEROĞLU 1931: 55).

Modern Oğuz: And. *göncük* (I) “giyim eşyalarındaki cep”, *gönçek* “1. don, 2. köylü kadınların giydiği don” (DS VI: 2152a-b), *könçek* (I) [*kömçek, köncek*] “uzun paçalı don” (DS VIII: 2958b).

Modern Kıpçak: Kırg. *köynök-könçök* pılı pırtı (YUDAHİN 1998: 502a), KBlk. *könçek* “ştanı, bryuki”, iç *könçek* “kal’sonı, nijnie ştanı” (KBRS: 341b), Kar.(k) *könçäk* “nijnee bel’yo (mujskoe); bielizna (meška)” (KRPS: 338a), Kaz. *künçik* (RWb II 1446), Tat. *künçäk* “kusok vıdelannoy koji” (TatRS: 338a).

275. **köpän** [203] (KUBAN)- “deve hamudunun altına konulan çul, gölüğe gerekli olan çul ve çula benzer şeyler (Ar. *hıls al- ba’ır; barda’a*)”
Oğuz lehçesi.

köpän “A camel blanket, pack saddle or other such animal gear” (CTD I: 308), *küben* “deve hamudunun altına konula çul, gölüğe gerekli olan çul ve çula benzer şeyler” (DLTt I: 404).

<**köbän* (?*köpän*) bkz. Clauson muhtemelen alıntı bir sözcük olduğunu düşünmektedir (EDPT: 689b), Eren, kökeninin bilinmediğini belirtmektedir. *köpen* “deve çulu” (TDES: 258a), *kübän* “rogoja, podkladıvayemaya pod homut verblyuda” (DTS: 646b).

Çağatay T: Senglah 302v/6 *köbün* (CLAUSON 1960: 72), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *köfün* (26) “köfün, küfe” (İZBUDAK 1989: 32), CC 164,21r *keben* “en huwfe”

(GRØNBECH 1942: 135), Kİ 78 *kübä* “harp esnasında giyilen zırh” (CAFEROĞLU 1931: 54), Tercüm. 14b/3 *kübe* “zırh” (TOPARLI 2000: 126), **EAT-Osm:** *köpen* “deve çulu” (XIII.TTS IV: 2693).

Modern Oğuz: And. *göbent* (I) “havuttan devenin göğsüne inen ip” (DS VI: 2116a), *köpen* (I) [*köpene*] “1. deve çulu, 2. kıldan dokunmuş çul, kaba yünden yapılmış giysi, 3. uzun tüylü halı, 4. adi dokunmuş kumaş, kaba kumaş, 5. kürde, 6. yama ya da yamalı giysi, 7. paçavra, eski bez, 8. çocuk bezi, kundak bezi, 9. beşik üstüne konan örtü” (DS VIII: 2960b), Az. *köbä* 1. paltarın yahasına, goluna, ätäyünä vä s. yä başga parçadan tikilän ensiz haşiyä vä s. 2. (dan.) umumiyätlä bir şeyin ätrafına çäkilän haşiyä; fırça ilä gabların känarlarına çäkilän nazik zolag vä ya mil. 3. (bot.) yarpağların saplağının budagdan ayrılan yerindä, budağa bitişik olan balaca, incä pärdä (ADİL III 99b).

Modern Kıpçak: Kırg. *köbö* “eteğe dikilen parça” (YUDAHİN 1998: 496a), Kar.(k) *köbän* “myagkaya puhovaya poduşka; mişkka poduszka puchowa” (KRPS: 336a).

Sibirya: Tuv. *kövençik* “1. podstilka, nastilka, 2. poduşka sedla” (TuvRS: 255a), Alt. *köböŋ* “hlopok” (ORS: 89b), Hak. *köpen* (HRS: 91b).

276. **köpçük** [240] (KUB:CUK:) “eğerin ön ve arka yastıkları (Ar. *mīṭara*)” Oğuz lehçesi.

köpçük “saddle cushion” (CTD I: 356), *köpçük* “eğerin ön ve arka yastıkları” (DLTt I: 478).

<**köpçük* “eyer yastığı” bkz. (EDPT: 688a), *köpçük* “sedel’naya poduşka” (DTS: 646b),

Çağatay T: Senglah 302r/24 *köbcük* (CLAUSON 1960: 72), Ş.Süleyman *köpçik* “eğerin üzerine konulan küçük şilte, kötlük” (256), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *göpcük* (24,25) “eğer yastığı” (İZBUDAK 1989: 22), **EAT-Osm:** *köpçük* “eyer yastığı (Far.kefcek)” (XIII.TTS IV: 2693).

Modern Oğuz: And. *köpçek* (III) “eğerin içi yün dolu yumuşak yeri”, *köpçük* (I) “minder” (DS VIII: 2960a).

Modern Kıpçak: Kırg. *köpçük* “eyerde yastık yerini tutan döşek” (YUDAHİN 1998: 505b), Nog. *köpşik* “1. stupitsa, 2. poduşka sedla” (NRS: 180a), KBlk. *köpçek* “1. poduşka sedla, 2. stupitsa” (KBRs: 341b), Kar.(k) *köpçäk* “(at arabası tekerleği, dingil vb anlamında) 1. koleso telegi; koło u wozu, 2. przednyaya os’; os’ łącząca przednie koła” (KRPS: 338b), Kaz. *köpşik* “minder” (KazTS: 248b), Tat. *köpçek* “koleso” (TatRS: 327a), Kkp. *köpşik* “poduşka” (KkRS: 337a), Kum. *göpçük* “sedel’naya poduşka” (KuRS: 103b), Bşk. *küpsäk* “malen’kaya poduşka, dumka” (BRS: 298a).

Uygur-Karluk: Özb. *köpçik* II “sedel’naya poduşka” (URS: 233a).

Sibirya: Tel.- fakat belki *köpşik* “kepçe” (TelAS: 64).

277. **körgä** [216] (KUR·KA’) “ağaçtan yapılmış tabak (Ar. *aṭ-ṭabaḳ allaḏī yuṣna‘u min ḥaṣab*)” **Kençek** lehçesi.

körgä “a wooden plate” (CTD I: 325), *körke* “ağaçtan yapılmış tabak” (DLTt I: 430).

<**körgä* bkz. Clauson, İran dillerinden bozularak alınmış bir sözcük olduğunu ve tek örnek olduğunu ifade eder (EDPT: 741b), Doerfer, Moğolca bir sözcük olarak ele almıştır. *körgä* “die große mo. Kesselpauke” (TMEN I: 339), Bazı modern Türk lehçelerinde “davul” anlamında *körege* kaydedilmiştir (RWb II: 1450, 1251, 1592).

278. **közün-** [345] (KUZN·M’K) “görülme, görünme (Ar. *ru’iya*)” **Argu** lehçesi.

közün- “was seen” (CTD II: 41), *közündi* “görüldü” (DLTt II: 157).

<*közün-* <**kö-z-ün-* “görünme”. bkz. Clauson, **köz-* den dönüşlü fiil olduğunu ve muhtemelen *kör-* fiilinin çok eski bir biçimi olduğunu belirtir (EDPT: 762a), Erdal, ilk dönem Uygur metinlerinden hareketle, *közün-* biçiminin daha eski olduğunu,

kesin olmamakla birlikte, analogi yoluyla ikincil biçim olarak *körün-* olabileceğini ifade eder. *közün-* “görünmek, ortaya çıkmak” (OTWF: 607), *közün-* “vidnet’sya” (DTS: 646b).

Kâşgarlı Mahmud’un Arguların kullanımı olarak verdiği *közün-*, ilk dönem Uygur metinlerinde de kullanılan *közün-* ile uygunluk içerisindedir. Daha sonra ise analogi yoluyla *körün-* biçimi çıkmış görünüyor. Arguların ifadesi, bu nedenle daha eskicil bir unsur görünüyor:

közündi nēḡ “nesne görüldü”. Altınordu-Kıpçak sahasında yazılmış Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu’l-Leysi’s- Semerkandi’de ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî’de *közün-* biçimi yer almaktadır. Diğer tarihî dönemlerde ve modern lehçelerde ise *körün-* olarak tanıklanmaktadır.

Orhon T. VIII: Man. *běš közünür tavğird etöz sınıları* “the five component parts of the visible body” M III 18, 12-13; *běš közünmez tutulmaz yavlak biligler* “the five invisible, impalpable evil mental states” 19, 14-15, **Uyg. VIII:** Man. M II 12, 6-7 (*közjü:*); TT II 16, 28; III 148; Bud. *közün-* (birçok yerde), *közünürmü* “is it visible?” PP 37, 6; *közünürsiz* “you appear to be (a very strong man)” 66, 5; *közünür ajun* “the visible (present) world” 11, 3; Suv. 474, 20; *lu xaniḡa közüngesiz* “let yourself be seen by the king of the dragons” PP 40, 1; 44, 5; Civ. TT I 21 (EDPT: 762a), **Karahanlı T:** KB *körün-* “görünmek, huzura çıkmak” (ARAT 1979: 286), AtebH 418 *körün-* “görünmek” (ARAT 1951: XL), TIEM 93v/2 *körün-* “görünmek” (KÖK 2004: 478), Tefsir 10,1 *körin-* “görünmek” (BOROVKOV 2002: 176), **Harezmi T:** Kısas 44r9, 10, 11, 12 *kör(ü)n-* “görünmek” (ATA 1997 II: 391), HKuran *körün-* “farkolunmak, görünmek” (SAĞOL 1995: 96), ME 21-1 *körün-* “görünmek” (YÜCE 1993: 150), NF 162-14 *kör(ü)n-* “görünmek” (ATA 1998: 263), **Çağatay T:** Senglah 304v/11 *körün-* (CLAUSON 1960: 72), **Altınordu-Kıpçak:** Msemerkand 22a/6 *közün-* “görünmek” (TOPARLI 87, 70), CC 6,16-18 *körün-* “sich zeigen, erscheinen, sichtbar sein, aparere” (GRØNBECH 1942: 155), GT 231/4 *körün-* “görünmek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 310), İrşadM 306a/1, 135a/1, 237b/8 *körün-* “1. göz ile görünmek, 2. açık olarak ortaya çıkmak, 3. görülmek” (TOPARLI 1992, 558), İlmNuşab 20v:5 *körün-* “to be seen” (ÖZTOPÇU 2002: 96), Kİ 80 *körün-* “görünmek” (CAFEROĞLU 1931: 52), Mğuzat 73v:5 *körin-* “to be seen, to look” (ÖZTOPÇU 1989: 107), Tercüm. 45b/8 *közün-* “görünmek, ortaya çıkmak” (TOPARLI 2000: 123), **EAT-Osm:** gözük-

“görünmek” (XIII.TTS IV: 1832), Saat. 18a/8 *göri-* “görünmek” (BURAN 2000: 258), Gülistan 50a-2, 26a-12 *göri-* “1. görünmek, 2. meydana çıkmak, görünmek” (ÖZKAN 1993: 321), Mecmua. 83-2 *göri-* “görünmek” (CANPOLAT 1995: 300), İbnikesir. 78b/4, 546/2 *göri-* “1. görünmek, 2. meydana çıkmak, zahir olmak” (YELTEN 1998: 484), Muradi. 12a-13, 13b-12 *göri-/görü-* “görünmek” (ARGUNŞAH 1999: 371), EATkuran. 198b/10=017/052 *göri-*, 116b/9=007/143 *görü-* “fark olunmak, görünmek, görülmek” (KARABACAK 1995: 285), Danişmend. 33a/4 *göri-* “görünmek, görölür olmak, görölür duruma gelmek” (DEMİR III: 158).

Modern Oğuz: Trk. *görü-* “1. görölür duruma gelme, görölür olmak. 2. izlenim uyandırmak. 3. benzetmek. 4. (mec.) Azarlamak” (TS I: 878a), And. *görü-* “görünmek, gözükmek” (DS VI: 2162b), *gözüğen* “görünen” (DS VI: 2184a), Az. *görü-* 1. gözlä gavranılmag, göz garşısına çıxmag, nâzärä çarpmaq. 2. zahir olmag, peyda olmag, nâzärä däymäk. 3. hesab edilmäk, ... kimi gälmäk. 4. bir yerä gälmäk, täsadüf edilmäk. 5. görünür, görünür ki şäklindä (ADİL III 199a), Trkm. *görü-* “1. görünmek, 2. göstermek, görünüşe sahip olmak, 3. görünmek, belirlemek, 4. olmak” (TTS: 297a), Gag. *görü-* “görünmek” (GTS: 106b).

Modern Kıpçak: Kırg. *körü-* “görünmek, görünür olmak, gözükmek” (YUDAHİN 1998: 508b), Nog. *köri-* “1. vidnet’sya, bit’ vidimım, predstavat’ pered glazami, 2. predstavlyat’sya, kazat’sya, 3. pokazivat’sya, poyavlyat’sya” (NRS: 180b), KBlk. *körü-* “1. pokazivat’sya, 2. kazat’sya, 3. vidnet’sya, bit’ vidimım, 4. vodit’sya, imet’sya” (KBRS: 343a), Kar.(k) *körü-*, (h) *keri-*, (k) *köri-*, (t) *k’or’un’-* “pokazivat’sya, yavlyat’sya, bit’ vidennım; ukazywać się, pojawiać się” (KRPS: 340a), Kaz. *köri-* “1. görünmek, 2. belli olmak, tanınmak” (KazTS: 250b), Tat. *körën-* “1. kazat’sya, pokazivat’sya, pokazat’sya, 2. yavlyat’sya, yavit’sya, 3. bit’ na vidu, vidnet’sya” (TatRS: 340a), Kkp. *köri-* “1. vidnet’sya, bit’ vidimım, pokazivat’sya, 2. otrajat’sya” (KkRS: 338a), Kum. *görü-* “1. vidnet’sya, bit’ vidimım, 2. pokazivat’sya, 3. predstavlyat’sya, kazat’sya, 4. nameçat’sya” (KuRS: 104b), Bşk. *kürën-* “1. pokazivat’sya, pokazat’sya, 2. bit’ na bidu, 3. vıglyadet” (BRS: 298b).

Uygur-Karluk: Özb. *köri-* “1. vidnet’sya, bit’ vidimım, 2. pokazivat’sya, poyavlyat’sya, 3. predstavlyat’sya, kazat’sya, 4. nameçat’sya” (URS: 233b), Yuyg.

körün- “görünmek” (YUTS: 208a), *Suy. közüt-/közde-* “pokazıvat’sya, pokazıvat’” (YJU: 68b).

Sibirya: *Alt. körün-* “vidnet’sya, bit’ vidımım, kazat’sya, pokazat’sya” (ORS: 92b), *Tel. körün-* “görünmek” (TelAS: 65), *Hak. körin-* “1. glyalet’sya, smotret’sya, 2. pokazıvat’sya” (HRS: 92b).

Yakut: *körün-* “1. videt’, smotret’, 2. prısmat’ıvat’, sledıt’” (YRS: 181b).

Halaç: *ke⁵rün-, ke⁵rün-* “sichtbar werden, erscheinen, sich zeigen, in Erscheinung treten” (WbCh: 148b).

279. **kuçğundi** [247] (QUC·FUN·DIY) “soğan (Ar. *başal*)” **Çiğil** lehçesi.

quçyundi “onion” (CTD I: 366), *kuçğundi* “soğan” (DLTt I: 493).

<(?)*kuçğundi* tek örnek (EDPT: 591b), *quçyundi* “luk” (DTS: 647a).

Çiğil lehçesine ait birçok sözcük gibi, tarihî ve modern alanda tanıklanamamıştır.

280. **kum** [170] (QUM·) “kum (Ar. *raml*)” **Çiğil** lehçesi.

qum “sand” (CTD I: 267), *kum* “kum” (DLTt I: 338).

<**ku*m “kum” (EDPT: 625b), *kum* “sand” (>Kalm. *çum* “sand”; mo. *qum-ag* “Sandkörnchen”) (VEWT: 299b), *qum* aynı anlamda Türkçeden Farsçaya da geçmiştir (TMEN III: 1525), *qum* “pesok” (DTS: 647a), Eren, Eski Türkçeden itibaren tanıklanan ‘*kum*’un etimolojisinin bilinmediğini vurgulamıştır (TDES: 265a), *ku*m [Kom. Krm. kırg. Kkr. Tar. Alt. Tel. Leb. Şor. Sag. Koyb. KznT. Küer. Uig. Osm. Dsch.] (RWb II: 1043-44).

Kâşgarlı *ku*m [170] sözcüğünün Çiğil lehçesine ait olduğunu ve bunu Oğuzları bilmediğini belirtmiştir. Oğuzca olarak ise Dīvān’da *ka*yır [517] sözcüğü geçmektedir. Tarihî ve modern Türk dili alanına bakıldığında ise Çiğil kaydıyla

verilen *ķum*, Oğuz kaydıyla verilen ‘*ķayır*’a göre daha geniş bir alana sahiptir. Krş. 221 *ķayır*.

Uyg. VIII: Man. M III 37, 3-5; Bud. *yri kumu alku kmş* “its soil and sand were all silver” PP 36, 6-7; *kum sanınķa burxanlar* “Buddhas as numerous as (grains of) sand” U III 57, 12; Hüen-ts. 321-3; Kuan. 84 (EDPT: 625b), **Karahanlı T:** KB 6571,975 *ķum* “kum” (ARAT 1979: 291), AtebH. *ķum* “kum” (ARAT 1951: XLI), Tefsir 129b/12 *ķum* “kum” (BOROVKOV 2002: 180), **Harezmi T:** Kısas 16r1, 31r2 *ķum* “kum” (ATA 1997 II: 399), HKuran *ķum* “kum” (SAĞOL 1995: 99), ME 169-6 *ķum I* “kum, kır, yaban” (YCE 1993: 151), NF 409-8 *ķum* “kum” (ATA 1998: 267), **Āađatay T:** Senglah 290r/29 *kum* (CLAUSON 1960: 69), ř.Sleyman *ķum* “reml” (239), **Altınordu-Kıpcak:** BM I 4,10 *qum* “piasek” (ZAJAĀZKOWSKI 1938: 41), CC 101,15 *qum* “sand-arena-” (GRNBECH 1942: 203), DM 2b/12 *ķum* “kum” (TOPARLI 2003: 96), GT 175/13 *ķum* “kum” (KARAMANOĞLU, 312), IrşadM 49b/3 *ķum* “kum” (TOPARLI 1992, 559), Kİ 75 *qum* “kum üzerinde falcılık etmek, kum” (CAFEROĞLU 1931: 81), KK 66a/10 *ķum* “kum” (TOPARLI 1999: 117), Mğuzat 75r:9 *qum* “sand” (ZTOPĀU 1989: 121), Tercüm. 6a/6 *ķum* “kum” (TOPARLI 2000: 124), TZ 16b/5 *kum* “kum” (ATALAY 1945: 211), İdH *kum* (24) “dalga, dalganın diğer tabiri (talaz)dır. Ālde kumun yığılmasına (dalgalanmak) ve kum yığınına (talaz) demişler. Hatta Āle, dz ovaya (deniz) demişler” (İZBUDAK 1989: 32), **EAT-Osm:** *kum* “dalga, fırtına” (XIII.TTS IV: 2729), Muradi. 25a/9 *ķum* “kum” (ARGUNşAH 1999: 443), İbnikesir. 15a/17 *ķum* “kum” (YELTEN 1998: 521), Gülistan 36a-3 *ķum* “kum” (ÖZKAN 1993: 375), Saat. 40a/15 *ķum* “kum” (BURAN 2000: 334), EATkuran. 123b/10=008/11 *ķum* “kum” (KARABACAK 1995: 435), Danişmend. 219b/8 *ķum* “doğal etkenlerle parĀalanarak ufalanmasından oluşan ufak, sert taneciklerin bütünü” (DEMİR III: 176), Dedekorkut *ķum* “kum” (ERGİN 1997: 194).

Modern Oğuz: Trk. *kum* “1. silisli kütlelerin, kayaların, doğal etkenlerle parĀalanarak ufalanmasından oluşan ufak, sert taneciklerin bütünü. 2. Armut, ayva gibi meyvelerin etli bölümlerindeki sert tanecikler. 3. Vcttaki bezlerin, özellikle böbreğin ürettiği ince ve katı tanecikler” (TS II: 1403b), Az. *gum*: börk mineralların, ksrn kvarsın narın dnlri (ADİL I 572b), Trkm. *gum* “1. toprak, kum, 2. toz, 3. kumsal” (TTS: 307a), Gag. *kum* “kum” (GTS: 154b).

Modern Kıpçak: Kırg. *kum* 1. kum, 2. posa, çöküntü (semaverin içindeki) (YUDAHİN 1998: 520a), Nog. *kum* “pesok” (NRS: 187a), KBlk. *ķum* “pesok, peşçanıy, pesoçnıy” (KBRS: 422b), Kar.(th) *kum*, (k) *ķum* “pesok; piasek” (KRPS: 346a), Kaz. *ķum* “kum” (KazTS: 333b), Tat. *kōm* “pesok” (TatRS: 272a), Kkp. *ķum I* “pesok” (KkRS: 409b), Bşk. *ķōm* “1. pesok, 2. pesoçnıy” (BRS: 337b).

Uygur-Karluk: Özb. *ķum* “pesok, peşçanıy” (URS: 630a), Yuyg. *ķum* “kum” (YUTS: 248a), Suy. *ķom/ķum* “pesok” (YJU: 58a).

Sibirya: Tuv. *kum* “pesok, pesoçnıy” (TuvRS: 264b), Alt. *kumak* “pesok” (ORS: 95a), Hak. *hum* “pesok” (HRS: 292b).

Yakut: *kumax* “pesok, peşçanıy” (YRS: 187b).

281. *ķumģān* [217] (QUMΓA'N) “kova, güğüm (Ar. *ķumķuma*)” Oğuz dışındaki Türk lehçelerinde [Çiğil (?)] lehçesi].

qumģān “flask” (CTD I: 326), *kumģan* “kova” (DLTt I: 432).

<*ķumģān* < *ķumķuma* (Ar.) bkz. (EDPT: 627b), *kumģan* “kessel” (VEWT: 300a), *qumģan I* “sosud dlya vodi” (DTS: 466a).

Kâşgarlı Oğuzların *aftabe* ve diğerlerinin *ķumģān* dediklerini kaydetmiştir. Krş. *aftabe*. Dankoff ve Kelly neşrinin Dizinlerinin yer aldığı III. Cild syf.279’da *ķumģān*, Çiğil listesine dâhil edilmiştir. Dīvān’da [221]’de Karahanlı Türkçesi genel söz varlığı içerisinde ve [439]’da *ol ķumģāniğ yalrıttı* “o, güğümü parlattı” örneği içerisinde yer almaktadır.

Çağatay T: Ş.Süleyman *ķumģan* “ibrik, aftabe, desti, kumkuma” (240), *ķumģan* “grande cruche de métal” (PdC: 437), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 4b/13 *kumģa/ķumģan* “ibrik” (ATALAY 1945: 211).

Modern Oğuz: And. *kuman (I)* [*koman, ķumģan*] “ibrik” (DS VIII: 2998b), *gumģuma* [*gumģumu*] “1. boya helkesi, 2. küçük toprak sürahi” (DS VI: 2194b), *gumģuma* “yandan asılan küçük su gabi” (ADİL I 573b).

Modern Kıpçak: Kırg. *kumğan* 1. su kaynatmak için madenî çaydanlık, 2. ibrik (YUDAHİN 1998: 520b), Nog. *kumgan* “kumgan (metalliçeskiy kuvşin s ruçkoy i nosikom- slujit dlya ritual’nogo omoveniya)” (NRS: 187a), KBlk. *ķumğan* “1. metalliçeskiy kuvşin s uzkim gorlışkom i dlinnım nosikom, 2. rukomoynik” (KBRs: 422b), Kar.(k) *ķuman*, (t) *kuman*, (th) *kumğan* “medniy kuvşin s ruçkoy, rukomoynik, umıval’nik; miedziany dzban z uszkiem, umywalnia” (KRPS: 374a), Tat. *kömğan* “kumgan (medniy kuvşin s nosikom i ruçkoy, slujaşçiy dlya umıvaniya i religioznih omoveniyy)” (TatRS: 273b), Kkp. *ķuman* “1. metalliçeskiy çaynik, 2. (trh.) kuvşin dlya ritual’nogo omoveniya” (KkRS: 409b), Kum. *ķumman* “kumgan (nebolşoy kuvşin dlya vodi)” (KuRS: 205b), Bşk. *kömğan* “1. kumgan (kuvşin s kırışkoy dlya umıvaniya), 2. prinadlejaşçiy kumganu” (BRS: 337b).

Uygur-Karluk: Özb. *ķumğân* “medniy kuvşin s ruçkoy i nosikom” (URS: 630b), Yuyg. *ķumğan* “el ve yüz yıkamak için kullanılan su kabı” (YUTS: 248a).

282. **ķumlāk** [239] (QUM·LA’Q) “yaprağı fasulye yaprağına benzeyen (Ar. *lablāb*) sarmaşık gibi bir ot” **Kıpçak** illerinde yetişir.

qumlāq “” (CTD I: 354), *kumlak* “yaprağı fasulye yaprağına benzeyen sarmaşık gibi bir ot” (DLTt I: 475).

<**ķumlāk* “Şerbetçiotu (Lat. *Humulus lupulus*)” bkz. Clauson sözcüğün kökenini Germen, İskandinav, Slav ve Fin-Ugor dilleriyle ilişkilendirmektedir (EDPT: 628a), *qumlaq* “nazvaniye vyuşçegosya rasteniya” (DTS: 466a), *ķumdaķ* [Tel.] “hmel’; der Hopfen” (RWb II: 1051).

Çağatay T: Senglah 290v/9 *kumlağ/kumlak* (CLAUSON 1960: 69), *ķumlak* (PdC: 438), **EAT-Osm:** Gunya. 102.7 *ķumla* “buğdaydan ve darıdan yapılan bir içki” (AKKUŞ 1995: 713).

Modern Oğuz: Trk.-, *kum otu* bot. “Uyuz otu” (TS II: 1405a), Az. *gumluca* 1. (bot.) birillik ya çoxillik bāzāk bitkisi. 2. çoxlu migdarda gum gatişığı olan yumşaq torpag (ADİL I 574a).

Modern Kıpçak: Kırg. *kulmağ* (EDPT: 628a), Nog.-, Kar.(h) *kumlak*, (t) *kumlah* (Şerbetçiotu) “xmel’; chmiel” (KRPS: 346b), Kaz. *kulmağ* (EDPT: 628a), Tat. *kölmak* “hmel’, hmelevoy” (TatRS: 271a), Bşk. *komalağ* (EDPT: 628a).

Sibirya: Alt. *kumdak* (EDPT: 628a), *kumanak* “Şerbetçi otu” (AltTS: 124b), Tel. *kumdak* “(bot.) şerbetçi otu” (TelAS: 66), Hak. *humnah* “şişka (hmelya, sosnu)” (HRS: 292b).

Çuvaş: *hamla* (EDPT: 628a).

283. **kūr** [496] (QUVR:1) “kuru (Ar. *yābis*)” Oğuz lehçesi.

qūr “dry” (CTD II: 210), *kur* “kuru” (DLTt III: 122).

<*kur*<**ķuruğ* bkz. (EDPT: 642b), *kurug* <*kuri-g* (OTWF: 194), *kūrı-* “kurumak” (TEKİN 1995: 179).

Dīvān’da “kuru” anlamında genel söz varlığı içerisinde *ķuruğ* [188] ve Oğuz lehçesinde *kur* sözcüğü geçmektedir. Kâşgarlı Oğuzcadaki *kur* biçiminin *ķuruğ*’un kısalmasıyla oluştuğunu kaydeder ve *kūr bağa* “kurbağa” sözcüğünü örnek verir. Clauson, Kâşgarlı Mahmud’un açıklamasını olağan olmayan bir durum olduğunu, ancak *ķurbāğa*’nın etimolojisiyle bir sonuca varılabileceğini belirtir.

Orhon T. VIII: Man. *ķuruğ öl yér* “dry and moist ground” Chuas. 58, 316; **Uyg. VIII:** Man.-A *ķuruğ otuñ* “dry firewood” M I 17, 12; Man. iki *ķuruğ tözin* “the two dry roots?” TT III 159; Bud. *ķuruğ* “dry” genel olarak birçok yerde, Civ. *ķuruğ* birçok yerde (EDPT: 652b), **Karahanlı T:** KB 108, 467, 1521 vd. *ķuruğ* “kuru, boş, asılsız” (ARAT 1979: 293), AtebH *ķuruğ* “kuru, boş” (ARAT 1951: XLI), **Harezmi T:** NF 133-14 *ķuruğ* “kuru, boş” (ATA 1998: 269), **Çağatay T:** Senglah 286r/24 *ķuruğ* (CLAUSON 1960: 69), Ş.Süleyman *ķuruğ* “kuru” (235), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 6a/13 *ķuru* “kuru” (TOPARLI 2000: 125), İrşadM 47b/3 *ķuri/ķuru* “kuru” (TOPARLI 1992, 560), Kİ 69 *ķuru* (CAFEROĞLU 1931: 82), BM I 8,10 *ķuru át* “miğso suszone” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 42), KK 71a/3 *ķuru yüzüm* “kuru üzüm” (TOPARLI 1999: 117), **EAT-Osm:** *ķuru/ķuru yer* “1. kara, toprak, yer, 2. boş, faydasız, abes, bihude, nafiye, değersiz, 3. boş, eli boş, mahrum, 4. yalnız, sade” (XIII.TTS IV: 2742-6),

EATkuran 166a/9=012/043 *ķuru* “kuru” (KARABACAK 1995: 438), Danişmend. 70a/6 *ķurı/ķuru* “kuru, yaş olmayan” (DEMİR III: 176).

Modern Oğuz: Trk. *kuru* “suyu, nemi olmayan, yaş ve nemli karşıtı vb.” (TS II: 1415b), And. *kur* (II) “sert, kuru toprak” (DS VIII: 3004a), Az. *guru* “yaş olmayan, islanmamış, rütübätsiz, vb.” (ADİL I 582b), Trkm. *ķurı* I “kuru” (TTS: 310a), Gag. *kuru* “kuru” (GTS: 156a).

Modern Kıpçak: Kırg. *kuru* I “1. kuru (yaşın karşıtı), 2. boş, hiçbir şeysiz” (YUDAHİN 1998: 525b), Nog. *ķurgak* “suhoy, zasuşliviy” (NRS: 188a), *ķurı* “1. suhoy, zasohşiy, vişohşiy, 2. pustoy, lişyonniy çego-l” (NRS: 189a), KBlk. *ķuru* “1. pustoy, 2. tol’ko” (KBRs: 425b), Kaz.- fakat *ķurķak* “1. kurumuş, kuru, 2. yağışsız, kurak, 3. kuru (öksürük), 4. boş, fuzuli” (KazTS: 338a), Tat. *ķörı* “1. suhoy, vişohşiy, 2. zasuşliviy, 3. strogiy” (TatRS: 284a), Kkp. *ķurı* “1. suhoy, 2. pustoy, 3. tol’ko” (KkRS: 413b), Kum. *ķuru* “1. suhoy, 2. pustoy” (KuRS: 206b), Bşk. *ķörö* “1. suhoy, 2. suho” (BRS: 339a).

Uygur-Karluk: Özb. *ķuruķ* “suhoy, lişyonniy” (URS: 632a), Yuyg. *ķuruķ* “kuru” (YUTS: 249b), Suy. *ķurluķ/ķuruķ/ķuruķ* “suhoy, pustoy” (YJU: 61b).

Sibirya: Tuv. *ķurgag* “suhoy” (TuvRS: 265b), Alt. *kuru* II “suhoy” (ORS: 96a), Tel. *kuru* “1. kuru, 2. boş” (TelAS: 67), Hak. *ķuruķ* “1. suhoy, 2. pustoy, 3. ni s şem” (HRS: 293b).

Yakut: - fakat *ķuranaķ* “1. suhoy, suhoe mestro, 2. pustoy” (YRS: 191a).

Çuvaş: *ķırık* “kuru” (ÇAD: 124).

Halaç: *ķurruy* “trocken” (WbCh: 180a).

284. **ķurmān** [223] (QUR-MA’N) “gedeleç, yay konan kap, yaylık (Ar. *miķwas*)” Oğuz ve Kıpçak lehçesi.

ķurmān “bow case” (CTD I: 334), *ķurman* “gedeleç, yay konan kap, yaylık” (DLTt I: 444).

<**ḳurmān* “gedeleç, yay konan kap, yaylık” Kökeni tartışmalıdır. Bkz. Clauson, Farsça *ḳurbān* ve Arapça *ḳaraba* “kabın içine koymak” ile ilişkilendirip, alıntı bir sözcük olduğunu söylemektedir (EDPT: 660a), Doerfer, Eski Oğuzcadan Farsçaya geçtiğini kaydetmiş ve *Dīvān*’da “kuşak, kemer” anlamında bulunan *ḳur* sözcüğünden türediğini belirtmiştir. *qurman* “Bogenfutteral” Zajackowski’nin etimolojisinin ise *ḳur+man/mān* eki birleşimi şeklinde olduğunu belirtir (TMEN III: 1451), *qurman* “naluç’e” (DTS: 647b), *qur* (RWb II: 916), Tezcan, sözcüğün Arapça asıllı olduğu ve Farsça üzerinden Türkçeye geçtiği konusunda Clauson ile aynı görüştedir (TEZCAN 1994: 68). Etimolojisi tartışmalı olan *ḳurmān*’ın, aynı anlamdaki *ḳuruğluk* (<*kur-uğ+luk) ile aynı kökten geldiği düşünülebilir.

Dīvān’da “yay kabı (Ar. *miḳwas*)” karşılığında genel söz varlığı içerisinde *ḳuruğluk* [251], Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde *ḳurmān*, diğer Türk lehçelerinde *yasık* [451] olmak üzere üç sözcük bulunmaktadır. *ḳurmān*, Modern Türk lehçelerinde bulunmamaktadır fakat Yakut Türkçesinde “yay” anlamında *kuruhuna* “prujina” (YRS: 193a) sözcüğü tanıklanmaktadır.

Altınordu-Kıpçak: TZ 8b/11 *kurman* “sadak” (ATALAY 1945: 211), İdH *kurban* (22) “yay kabı” (İZBUDAK 1989: 33), **EAT-Osm:** *ḳurban* [*ḳurban*] “Sadak, yay kabı” (XIII.TTS IV: 2503).

285. *ḳurt* [172] (QURT) “kurt (Ar. *ḳi’b*)” Oğuz lehçesi.

qurt “a wolf” (CTD I: 269), *kurt* “Oğuzlar “böri’ye ‘kurt’ derler” (DLTt I: 342).

< bkz. 2 *kurt* “wolf” (EDPT: 648a), *qurt II* “Wolf” (HAUENSCHILD 2003: 155).

ḳurt “(köpekgiller familyasına ait, yırtıcı hayvan) kurt” anlamıyla ilk olarak *Dīvān*’da Oğuz lehçesi söz varlığında yer almaktadır. Kâşgarlı diğer Türklerin *ḳurt* adını “kurtçuk, tırtıl vb. (Ar. *dūd*)” hayvan için kullandıklarını, “(köpekgiller familyasına ait, yırtıcı hayvan) kurt” için ise *böri*’yi kullandıklarını kaydeder. Gerçekten de en eski yazılı belgelerden modern sahaya kadar bütün Türk lehçelerinde *ḳurt* “kurtçuk, tırtıl vb.” anlamlarda bulunmakta (bkz. 1 *kurt* EDPT: 648a, *qurt I* HAUENSCHILD 2003: 154); “(köpekgiller familyasına ait, yırtıcı

hayvan) kurt” ise tarihî sahada XI. yüzyıldan itibaren Oğuzların etkili olduğu bölgelerde yazılmış bazı eserlerde tanıklanmakta ve Modern Oğuz lehçelerinde yaşamaktadır. Bu nedenle buradaki anlamda *ķurt* için tam bir Oğuzca sözcük diyebiliriz. *böri* ise Modern Oğuz dışındaki lehçelerde yaşamaktadır (bkz. EDPT: 356a, TMEN II: 784, HAUENSCHILD 2003: 67).

Karahanlı T: KB- fakat *ķurt* “kurt, solucan” anlamında (ARAT 1979: 292), **Harezmi T:** NF 331-2 *ķurt* “kurt” (ATA 1998: 268), **Çağatay T:** Senglah 286r/1 *kurt* (Z) (CLAUSON 1960: 69), Ş.Süleyman *ķurt* “böri” (233), *ķurt* “ver; loup” (PdC: 425), **Altınordu-Kıpçak:** AOYarlık *ķurt* “kurt” (ÖZYETGİN 1996: 224a), Tercüm. 11b/8 *ķurt* (Tkm) “kurt” ve 12b/9 *ķurt* “kurt, solucan” (TOPARLI 2000: 125), İrşadM 355a/4, 93a/4 *ķurt* “1. kurt, 2. böcek” (TOPARLI 1992, 560), Mğuzat 82r:1 *qurt* “worm” (ÖZTOPÇU 1989: 121), Kİ 70 *qurt* (Türkm.) (CAFEROĞLU 1931: 82), KK 70a/1 *ķurt* (TOPARLI 1999: 117), BM I 4,11 *qurd*, *qurd* “wilk; loup” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 42), **EAT-Osm:** Marzub. 48a-6 *ķurd* “kurt” (KORKMAZ 1973: 391), Saat. 54b/12 *ķurdcuğaz* “kurtcağız” (BURAN 2000: 334), Gülistan. 71b-5 *ķurd/ķurt* “köpeğe benzeyen vahşi hayvan” (ÖZKAN 1993: 376), İbnikesir. 143b/17, 133b/11 *ķurt* “1. yırtıcı bir hayvan, kurt, 2. ağaçları kemiren tırtıl, kurtçuk” (YELTEN 1998: 522), Muradi. 34b-4-5 *ķurt* “kurt, böcek” (ARGUNŞAH 1999: 444), Mecmua. 181-3 *ķurt* (CANPOLAT 1995: 316), Gunya. 131a.10, 161a.3 *ķurt* “1. köpeğe benzeyen vahşi hayvan, kurt, 2. ayaksız sürünerek hareket eden ve çeşitli türleri olan küçük hayvan” (AKKUŞ 1995: 715), Danişmend. 14b/8 *ķurt* “kurt” (DEMİR III: 176).

Modern Oğuz: Trk. *kurt* (I) “köpekgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika’da yaşayan, gri sarı renkli, yırtıcı, etçil memeli hayvan (Canis lupus)” (TS II: 1413a); *kurt* (II) “yumuşak vücutlu, uzun gövdeli, omurgasız, bacaksız, ayaksız veya çok ilkel ayaklı küçük hayvan” (TS II: 1413b), Az. *gurd* (1) canavar (ADİL I 578b); *gurd* (2) (zool.) yumşak bädanlı, uzunsov, ayagsız, sürünäräk hărăkät edän kiçik heyvan (ADİL I 579a), Trkm. *gürt I* “kurt”; *gürt II* “kurt, solucan” (TTS: 312a), Gag. *kurt* “1. haşerat kurdu, 2. kurt, canavar” (GTS: 156a).

Oğuz grubu ve Halaçça dışındaki lehçelerde “kurt” anlamında *böri* bulunmakta, fakat “kurtçuk” anlamında *ķurt* yaşamaktadır.

Modern Kıpçak: Kırg.- *kurt I* “kurt, solucan” (YUDAHİN 1998: 525a), Nog.- *kurt I* “çerv’, çervyak” (NRS: 189a), KBlk.- *ķurt* “1. çerv’, çervyak, 2. çerviviy” (KBRs: 425a), Kar.(th)- *kurt, (k) ķurt* “1. çerv’, gusenitsa, liçinka; robak, gâsienica, larwa, 2. nasekomoe; owad”, (t) *kurtçoh* “çervyak; robaczek” (KRPS: 348a), Kaz.- *ķurt II* “kurtçuk, solucan, kurt” (KazTS: 339a), Tat.- *kört I* “çerv’, çervyakoviy, 2. gusenitsa, liçinka, 3. pçela” (TatRS: 283a), Kkp.- *ķurt I* “çerv’, çervyak” (KkRS: 413a), Kum.- *hurt* “çerv’, gusenitsa” (KuRS: 349a), Bşk.- *ķört* “1. çerv’, çervyak, 2. pçela” (BRS: 340b).

Uygur-Karluk: Özb. *ķurt I* “gusenitsa, çerv’ ” (URS: 631b), Yuyg. *ķurut* “kurt, böcek” *jipek ķurut* “ipek böceği” (YUTS: 249b).

Sibirya: Tuv.- fakat *kurt* “çervyak, çerv’ ” (TuvRS: 266b), Alt.- fakat *kurt* “çerv’, çervyak” (ORS: 96a), Tel.- fakat *kurt* “(zool.) kurt, tırtıl” (TelAS: 67), Hak.- fakat *hurt* “çerv’, çervyak” (HRS: 293a).

Çuvaş:-- fakat *hurt* “kurt, kurtçuk, böcek” (ÇAD: 126b) Çuvaş Türkçesinde yırtıcı hayvan “kurt” olarak *kaşķir* (ÇAD: 131b).

Halaç: *qūrt* “Wurm” (WbCh: 180b).

286. **ķuşluk** [238] (QUŞ·LUQ) “kuşluk vakti (Ar. *ḍaḥwa*)” Oğuz lehçesi.

quşluq “Forenoon” (CTD I: 354), *ķuşluk* “kuşluk vakti” (DLTt I: 474).

<ķuş+luķ “Kuşluk vakti” bkz. (EDPT: 672b), *ķuşluk* “günün sabahla öğle arasındaki bölümü” (TDES: 270b), *quşluγ* “izobiluyuşçiy pititsami” (DTS: 471a).

İlk olarak Kâşgarlı Mahmud’un zikrettiği *ķuşluk*, modern Oğuz grubu lehçelerinde ve bazı Kıpçak lehçelerinde yaşamaktadır. Kâşgarlı’nın Oğuzca olarak verdiği *ķuşluk*, modern lehçelerdeki görünümüyle tam bir Oğuz sözcüğü olduğunu kanıtlamaktadır.

Harezmi T: ME 191-3, 55-5 *ķuşluk* “kuşluk (vakti)” (YÜCE 1993: 152), NF 261-11 *ķuşluk* “kuşluk vakti” (ATA 1998: 269), **Çağatay T:** Senglah 288v/9 *ķuşluğ* (CLAUSON 1960: 69), Ş.Süleyman *ķuşluğ* “kuşluk, kablezzuhur” (237), **Altınordu-**

Kıpçak: Tercüm. 30b/1 *kuşluk* “kuşluk” (TOPARLI 2000: 125), İrşadM 161a/2 *kuşluk* “kuşluk vakti, sabah ile öğle arasında bir vakit” (TOPARLI 1992, 560), Kİ 72 *quşluq* “1. güneş doğduktan iki saat sonraki vakit, öğlene yakın zaman” (CAFEROĞLU 1931: 83), KK 45b/5 *kuşluk* “kuşluk vakti” (TOPARLI 1999: 117), TZ 72a-10 *kuşluk* “kuşluk vakti” (ATALAY 1945: 212), **EAT-Osm:** *kuşluğun* “kuşluk vakti” (XIII.TTS IV: 2754), Danişmend. 20b/5 *kuşluk* “kuşluk, günün sabah ile öğle arasındaki bölümü, kuşluk vakti” (DEMİR III: 176).

Modern Oğuz: Trk. *kuşluk* “günün sabahla öğle arasındaki bölümü” (TS II: 1423b), And. *guşluḡ* [*guşluk*] “sabahla öğle arası” (DS VI: 2202b), Trkm. *guşluk I* “kuşluk vakti” (TTS: 313b), Gag. *kuşluk* “kuşluk vakti (saat 9)” (GTS: 157b).

Modern Kıpçak: Nog. *kuşluk* “vremya mejdu voshodom solntsa i poludnem” (NRS: 189b), KBlk. *kuşluk II* “kün *kuşluk bolğandi*: solntse podnyalos’ vısoko (o pozdnem utre)” (KBRS: 433a), Kum. *kuşluk* “vremya zavtraka” (KuRS: 209a).

287. **kuşün** [256] (QUŠUVN) “kurşun (Ar. *usruf*)” Oğuz lehçesi.

quşün “Lead” (CTD I: 378), *kuşun* “kurşun” (DLTt I: 512-513).

<*kuşün* < **koruǰjīn* “kurşun” bkz. Clauson, ses ve biçim itibariyle alıntı bir sözcük olduğunu ve Moğolcaya da *korǰolçi* olarak geçtiğini belirtmektedir (EDPT: 656b), çeşitli biçimlerde Farsçaya da geçmiştir (TMEN III: 1466), *korqaşın/korğaşın* [Ad.]; *kurşun* [Kr. Osm. Bosn.] (RWb II: 564, 960).

İlk olarak Dīvān’da *koruǰjīn* ve *kuşün* tanıklanmış ve sonraki dönemlerde de değişik sesletimlerde kullanılmıştır. Kâşgarlı Karahanlı Türkçesi için *koruǰjīn* biçimini kaydetmiş ve başka yerde *koruǰjīn suwka battı* [413] cümlesinde de örnek içinde vermiştir. Oğuzların buradaki bazı harfleri atarak *kuşün* dediklerini de belirtmiştir.

Harezmi T: NF 242-17 *kurğuşın* “kurşun” (ATA 1998: 268), **Çağatay T:** Senglah 286r/11 *kurğaşun* (CLAUSON 1960: 69), *kurğaşun* “plomb” (PdC: 426), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadM 83b/7 *kurğaşun* “kurşun” (TOPARLI 1992: 559), Tercüm. 33a/12 *kurğaşun*, *kurşun* (Tkm) “kurşun” (TOPARLI 2000: 125), CC 84,13 *qoryaşyn* “Blei,

plumbum” (GRØNBECHE 1942: 200), Kİ 70 *qurşun* (Türkm.) (CAFEROĞLU 1931: 82), KK 66a/9 *qurğaşın* (TOPARLI 1999: 117), TZ 17a-1 *kurşun* “kurşun” (ATALAY 1945: 211), BM I 4,11 *qurşun* “ołow; plomb” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 42), **EAT-Osm:** *kurşum* “kurşun” (XIII.TTS IV: 2741).

Modern Oğuz: Trk. *kurşun* kim. “1. atom numarası 82, atom ağırlığı 207,21, yoğunluğu 11,3 olan, 327,4°C de eriyen, yumuşak ve bükülgen, mavimtırak esmer renkte bir element. Kısaltması Pb. 2. tüfek, tabanca gibi hafif ateşli silahlarda kullanılan mermi. 3. kurşundan yapılmış” (TS II: 1412a), Az. *gurşun/gurğuşun* 1. göyâ çalar bozumtul rängli çox ağır yumşaq metal. 2. tufäng vâ tapança gülläsi. 3. (mec.) çox ağırlıg mä’nasında (ADİL I 578b), Trkm. *gurşun* “kurşun” (TTS: 311b), Gag. *kurşum/kurşun* “kurşun” (GTS: 155a).

Modern Kıpçak: Kırg. *korğaşın* kurşun (YUDAHİN 1998: 488a), KBlk. *qorğaşın* “svinets, svintsoviy” (KBRs: 414a), Kar.(h) *korğasın*, (t) *korğaşın* “svinets; ołow” (KRPS: 333b), Kaz. *qorğasın* “kurşun” (KazTS: 320b), Tat. *kurğaşın/kurğaş* “svinets” (TatRS: 299a), Kkp. *qorğasın* “svinets” (KkRS: 402a), Kum. *qorğaşın* “svinets, svintsoviy” (KuRS: 200b), Bşk. *qurğaş* “1. svinets, 2. svintsoviy” (BRs: 349a).

Uygur-Karluk: Özb. *qorğaşın* “svinets, svintsoviy” (URs: 638a), Yuyg. *qorğuşun/qoğuşun* “kurşun” (YUTS: 241b).

Sibirya: Tuv. *korgulçun* “svinets, svintsoviy” (TuvRS: 252b), Alt. *korgolcın* “(Moğ.) 1. kurşun, 2. (mec.) ok” (AltTS: 117b), Tel. *korgojın* “kurşun, mavimtitak ve yumuşak element” (TelAS: 61), Hak. *horğacın* ~ *horğamcıl* “1. svinets, 2. svintsoviy” (HRS: 288a).

288. **quzğır-** [363] (QUZFAIR·DIY) “(kar için) sağanak olarak yağmak (Ar. ca’a sa’ābiba bi-tayarān)” **Kıpçak** lehçesi.

quzyirdi “come pouring and swirling” (CTD II: 59), *kuzğırdı* “sağanak halinde uçarak geldi” (DLTt II: 193).

<**kuḍ-ğır*- “karın sağanak olarak yağması” bkz. tek örnek (EDPT: 683b), <**quḍ*- “pour, go beyond” (CTD III: 145), *quzyir*- “padat’ hlop’yami (o snege)” (DTS: 475b).

Kâşgarlı ḍ sesinin [27], Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boylarınca z olarak söylendiğini daha önceden belirtmişti. Kıpçak lehçesindeki *kuḍğır*-’ın da bu durumda eskicil biçiminin *kuḍğır*- olduğu düşünülebilir. Eski Türkçedeki sıvı şeyler için kullanılan “akmak, akıtmak, dökmek” ve benzer anlamlardaki *kuḍ*- kökü için bkz. (*kuḍ*- EDPT: 596a, *kuḍ*- “to pour” OTWF: 301, *quḍ*- (CTD III: 145). Ancak sözcük, *kuḍğır*- ya da *kuḍğır*- şekliyle Türkçede başka bir yerde tanıklanamamıştır. Kâşgarlı *kār kuḍğır* “kar sağanak hâlinde yağdı” örneğinde sözcüğü kaydetmiştir. Dīvān’da /y/’li olarak *kuḍ*- yağmurun yağması anlamında bir şiirde geçmektedir: *kuḍı bulıt yağmurın/kārip tutār aḳ torīn...* [461].

289. **küç** [495] (KUVC-) “susam (Ar. *simsim*)” **Çiğil** lehçesi.

küç “sesame” (CTD II: 209), *küç* “susam, künçü” (DLTt III: 121).

<(?)*küç* “susam tohumu” Toharca *künçit* ile aynı kökten olma ihtimali üzerinde durulmuştur (EDPT: 693b), *küç* “susam” (TEKİN 1995: 112), *küç yağı* “kunjutnoe maslo” (DTS: 646b), *küncü* “susam tanesi” (TDES: 247b).

Dīvān’da Çiğil lehçesinde *küç* “susam” dendiği ayrıca genel söz varlığında susam yağına da *küç yağı* dendiği ifade edilir. Modern lehçelerde fonetik farklarla serpinti hâlinde bulunmaktadır.

Çağatay T: *künci* “sésame” (PdC: 479), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 19a/5 *künçü* “susam” (ATALAY 1945: 214), Kİ 84-85 *künç/künüç* “nimet” (CAFEROĞLU 1931: 55).

Modern Oğuz: Trk. *küncü* Far. Kuncud (hık.) “susam (taneleri)” (TS II: 1438a), And. *küncü* [*künci*, *küncük*, *kündüç*, *künlü*] “susam tanesi”, *küncüt* [*kürcü*] “1. susam, 2. susam tohumu” (DS VIII: 3036a-b), Az. *küncüd* 1. tumundan yağ alınan ağ rengli çiçekleri olan birillik bitki. 2. bu bitkinin tohumu (çöräyin üstünä säpilir, tibbdä işlädilir) (ADİL III 128a), Trkm. *künci* “susam” (TTS: 429a).

Modern Kıpçak: Kaz. küncit “soya” (TDES: 247b), Kkp. *günci* “(bot.) kunjut” (KkRS: 145a), Bşk. *kunjut* “(bot.) 1. kunjut, 2. kunjutnıy” (BRS: 286b).

Uygur-Karluk: Özb. *küncüt* “1. künjüt, künjütıny, 2. semena kunjuta” (URS: 224a), Yuyg. *küncüt* “F.(bot.) susam” (YUTS: 212a).

290. **küḍ-** [634] (KUVḌ·TIY) “gözlemek, gütmek (Ar. *ra‘ā*)” Oğuz lehçesi.

küḍ- “wait for, tend the sheep (or other)” (CTD II: 375), *küḍhti* “gözledi, güttü” (DLTt III: 441).

<*kü-ḍ- “gözlemek, gütmek” bkz. *küḍ-* (EDPT: 701a), *kü- “wait for, tend, pasture” (CTD III: 112), *küḍ-* “ohran‘yat‘, storojit” (DTS: 646b).

Kâşgarlı, *küḍ-* için iki örnek kullanım vermiş, ikinci örneğin Oğuzca olduğunu belirtmiştir: *ol māni küḍti* “o, beni gözledi, bekledi (*intaḗara*)”, *ol kōy küḍti* “o, koyun güttü (*ra‘ā*)”. Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından itibaren tanımlanan *küḍ-*, modern lehçelerin hemen hemen tamamında seslik farklarla yaşamaktadır. Oğuz grubunda ve bazı Kıpçak lehçelerindeki “hayvan gütmek” anlamı, Kâşgarlı Mahmud’un Oğuzca kaydıyla örtüşmektedir.

Uyg. VIII: *eki: ay küt(t)im kelmedi:* “I waited for two months but they did not come” Şu. E 5, Man. *küḍügli ertijiz* “you have been waiting” M II 6, 10; Wind. 32-3, Bud. *neḡü küḍersizler* “what are you waiting for?” U IV 10, 42 (EDPT: 701a), **Karahanlı T:** KB 1050, 1391 vd. *küḍ-* “beklemek” (ARAT 1979: 297), Rylands *küḍ-* “1. zaman vermek, ertelemek, beklemek, 2. mühlet verilmek” (ATA 2004: 507), AtebH *küḍ-* “beklemek” (ARAT 1951: XLI), **Harezmi T:** *küt-* II “pasti” (FAZILOV I: 647), **Çağatay T:** Senglah 302v/13 *küt-*, 303v/21 *güḍ-* (CLAUSON 1960: 72), Ş.Süleyman *küt-* “ardısıra yürüyerek hayvanı sürmek, tesrib, ta‘kip etmek, götürmek, irsal eylemek, uzatmak, vasl eylemek” (270), **Altınordu-Kıpçak:** CC 122,2 *küt-* “Vieh hüten, weiden” (GRØNBECH 1942: 160), GT 74/4 *küt-* “gütmek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 315), KK 82a/1 *küt-* “gütmek” (TOPARLI 1999: 118), TZ 17b/8 *küt-/kütle-* “gütmek” (ATALAY 1945: 215), Tercüm. 40b/13 *kōy-* “eğlenmek,

durmak” (TOPARLI 2000: 123), BM II *kěj-* “oczekiwać cierpliwie” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 61), İdH *göy-* (28) “gözetmek, intizar etmek, beklemek” (İZBUDAK 1989: 22), **EAT-Osm:** *güt-* “takip etmek, riayet etmek, kollamak” (XIII.TTS IV: 1883).

Modern Oğuz: Trk. *güt-* “hayvan veya hayvan sürüsünü önüne katıp otlatarak sürmek” (TS I: 915a), And. *güt-* (I) [*güder-*, *güd-*] “hayvan otlatmak”, *güt-* (II) “gözetlemek, bir işi ya da düşünceyi izlemek” (DS VI: 2239a), Az. *güd-* 1. gizlicä birinin dalınca baxmag, gözdän goymamag; gözlämäk. 2. gorumag, mühafizä etmäk, gözlämäk, gaygisına galmag (ADİL III 205b), Gag. *güt-* “gütmek, otlatmak” (GTS: 110a).

Modern Kıpçak: Kırg. *küt-* /*küy-* “itina etmek, uğraşmak, hayvan gütmek” (YUDAHİN 1998: 542b), KBlk. *küt-* “pasti” (KBRs: 366b), Kar.(k) *küt-*, (h) *kit-*, (k) *kütü-*, (t) *k’ut’-* “1. bereç’, oberegat’, sohranyat’; strzec, zachowywać, 2. pasti; pasć owce” (KRPS: 354b), Kaz. *küt-* “1. beklemek, 2. ağırlamak, ikramda bulunmak, 3. bakmak, gütmek” (KazTS: 261b), Tat. *kõt-* II “pasti, past’ba” (TatRS: 329a), Kkp. *küt-* “1. zabilit’*sya* o kom-çyom-l, 2. uhajivat’ za kem-l” (KkRS: 345b), Bşk. *kõt-* I “1. jdat’, ojidat’, podjidat’, 2. ojidanıe” (BRS: 284a).

Uygur-Karluk: Özb. *kut-* “1. jdat’, ojidat’, 2. uhajivat’, prinimat’, 3. pribirat’ k rukam” (URS: 225a), Yuyg. *küt-* “beklemek” (YUTS: 213b).

Sibirya: Alt. *küt-* “1. pasti, 2. zabilit’*sya*, uhajivat’ ” (ORS: 101a).

Yakut: *küüt-* “jdat’, ojidat’, podjidat’” (YRS: 203a).

291. **küjäk** [197] (KUŽK) “perçem, zülüf (Ar. *al-kuzza’a min aş-şa’r wa-ş-şudg*)” **Argu** lehçesi.

küžäk “lock or tuft of hair” (CTD I: 299), *küjık* “perçem, zülüf” (DLTt I: 391).

<*küjäk* (<Far. *kūj*) “perçem, zülüf” bkz. (EDPT: 696b), *küžäk* “lokon” (DTS: 646b).

Kâşgarlı Mahmud’un Argu kaydıyla verdiği *küjäk*, “perçem, zülüf” anlamıyla Kutadgu Bilig’de de (118, 4885) geçmektedir. Modern sahada ise sözcük tanıklanamamıştır.

292. **kündi** [211] (KUNDIY) “aşağılık, kötü (Ar. *radl*)” **Oğuz** lehçesi.

kündi “vile” (CTD I: 318), *kündi* “aşağılık, kötü” (DLTt I: 419).

<**kündi* “aşağılık, kötü” bkz. Clauson yapısal olarak *kön-di* olabileceğini fakat anlamsal olarak tam tersi olduğunu ifade etmektedir. tek örnek (EDPT: 729a), *kündi* (DTS: 327a).

Kâşgarlı, *ol kündi kişi ol* “o, aşağılık kişidir” cümlesindeki anlamı yanında, *kündi*’nin konuşmanın devamının getirilemediğinde söylenen bir edat olduğunu da belirtir. Clauson tek örnek olarak ele almakla birlikte, İdH *künd* (27) “alılık, ebleh” (İZBUDAK 1989: 33), EAT-Osm: *künd* “1. kör, körleşmiş, kesmez, 2. ahmak, aptal” (XIII.TTS IV: 2770) ve Gag. *künde* “kapan, aldatmaca” (GTS: 159a) ile ilgili görünüyor.

293. **kün ortu** [74] (KUVN ’UR·TUṼV) “öğle vakti (Ar. *zuhr*)” **Çiğil** lehçesi.

kün ortu “noon” (CTD I: 148), *kün ortu* “öğle vakti” (DLTt I: 124).

<*kün ortu* “öğle” (EDPT: 725a).

En eski metinlerden itibaren *kün ortu(sı)* isim tamlaması yapısıyla “öğle vakti”nin karşılandığını görüyoruz. Aynı anlamdaki *ödläg* ve türevleri olan *öylä*, *özlä* ise XI. yüzyıldan itibaren “öğle vakti” karşılığında gözlenmektedir. Kâşgarlı Mahmud’un Çiğil lehçesi kaydıyla verdiği *kün ortu*, daha eski metinlerde tanıklanması bakımından önemlidir. Modern lehçelerde serpinti hâlinde gözlenmektedir.

Orhon T. VIII: *kün ortusı*: “when the sun is in the middle, south” I S 2, **Uyg. VIII:** *kün ortu ödün kün ortu yıñak yüzlenip* “facing south at midday” TT V 10, 88-9 (EDPT: 725a), **Karahanlı T:** TIEM 30r/5=002/258 *kün orta* “öğle” (KÖK 2004: 487), **Harezmi T:** Kısas 38v13, 39v6 *kün (2) orta* (ATA 1997 II: 410).

Modern Oğuz: Trk. *gün ortası* “öğle, öğle vakti” (TS I: 912b), And. *künorta* “öğle vakti” (DS VIII: 3039a), Az. *günorta* 1. gündüz saat 12, günâşinüfug üzäriñdä än yüksäk nögtäyä çatdıǵı vaxt. 2. hämin vaxta aid, günorta vaxtı gedän, gälän, olan (ADİL III 216a), Trkm. *günortān* “öğle, öğleyin, ikindi vakti” (TTS: 320b).

Modern Kıpçak: KBlk. *künorta* “1. polden’, 2. obedonnoe vremya” (KBRS: 365a), Tat. *kõn urtası* “= tüş vakti, polden’” (TatRS: 325b), Kum. *gün orta* “polden’” (KuRS: 109b), Bşk. *kõn urtaǵı* “polden’” (BRS: 279b).

Uygur-Karluk: Özb. *kün ortası* “polden’” (RUS, 596a).

Sibirya: Hak. *künörte* “dnyom” (HRS: 96b).

Yakut: *kün ortoto* “polden’” (YRS: 197b).

294. **küs-** [269] (KUS-DIY) “küsmek (Ar. ‘ataba ‘alā, a‘raḍa ‘an)” **Oğuz** lehçesi.

küsdi “he was offended” (CTD I: 393), *küsdi* “küsti” (DLTt II: 12).

<*küs-* “küsmek” bkz. (EDPT: 748b), *küs-* “obijat’sya” (DTS: 646b).

ol andın küsdi “o, ona küsti” Modern lehçelerdeki görünümüyle *küs-* tam bir Oğuzca sözcüktür.

Çağatay T: Senglah 306v/12 *küs-* (CLAUSON 1960: 72), Ş.Süleyman *küs-* “küsmek, gücenmek” (259), **Altınordu-Kıpçak:** CC *küse-* “desiderium” (GRØNBECH 1942: 159), KK 10a/1 *küs-* “küsmek, kızmak” (TOPARLI 1999: 118), Tercüm. 37b/1 *küs-* “küsmek, darılmak” (TOPARLI 2000: 127), TZ 13b/5 *küs-* “küsmek” (ATALAY 1945: 215), Kİ 82 *küs-* (CAFEROĞLU 1931: 56), **EAT-Osm:** *küsü* “küsmek, dargınlık”, *küsülü/küslü* “dargın, gücenik, küsmüş”, *küsün-* “gücenmek, darılmak” (XIII.TTS IV: 2777-8).

Modern Oğuz: Trk. *küs-* “1. darılmak, 2. gelişmemek, büyümemek, 3. görevini yerine getirememek, 4. bir madde, herhangi bir sebeple istenilen niteliğini yitirmek” (TS II: 1442a), Az. *küs-* 1. hər hansı bir səbəbə görə birindən incinmək,

onunla danışmamag, onu dindirmämäk. 2. (mec.) bädbinläşmäk, bädbinliyä gapılmag (ADİL III 133a), Gag. *küs-* “küsmek” (GTS: 159b).

Modern Kıpçak: Kar.(k) *küs-* “1. obijat’sya, serdit’sya; obražac’ sie, gniewac’ sie, 2. udalyat’sya, oddalac’ sie” (KRPS: 354b), Kaz. *küs-* “bezmek, vazgeçmek, bırakmak” (KazTS: 261b).

295. ***küvük*** [517] (KUVUK·) “saman (Ar. *tibn*)” **Oğuz** lehçesi.

küvük “straw” (CTD II: 234), *küvük* “saman” (DLTt III: 165).

<**küvük* “saman” bkz. (EDPT: 689a), *küvük* “soloma” (DTS: 331a).

Dīvān’da Çiğil lehçesinde aynı anlamda *samān* [209] da kayıtlıdır (bkz. *samān*). *küvük*’ün tarihten bugüne takibi yapıldığında, tam bir Oğuzca sözcük olduğu görülmektedir.

Altınordu-Kıpçak: Tercüm. 10a/11 *küvük* “saman” (TOPARLI 2000: 127), BM I 7,2 *kävük* “słoma, sieczka” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 30), Kİ 86 *kävük* “saman” (CAFEROĞLU 1931: 47), TZ 8b-9 *kevük* “saman” bk.saman (Tkm) (ATALAY 1945: 197), **EAT-Osm:** *kevik* “saman” (XIII.TTS IV: 2458).

Modern Oğuz: And. *kevik* (II) [*kevikli*] “kalburda kalan iri saman ve başak taneleri”, *kevikli* [*kevüklük*] “samanlık” (DS VIII: 2776a-b).

296. ***küwük mūš*** [197] (KUWK MUVŠ) “erkek kedi (Ar. *daywan*)” **Çiğil** lehçesi.

küwük mūš “he-cat” (CTD I: 299), *küwük mūš* “erkek kedi” (DLTt I: 391).

<(?)*küwük mūš* “erkek kedi” (EDPT: 689a). Bu biçimiyle sadece Dīvān’da geçmektedir. Dīvān’da *küwük*, Oğuz lehçesinde “saman” anlamıyla da kayıtlıdır. Ayrıca bkz. 307 *mūš* “(dişi) kedi”.

küdüç “jug, pot” (CTD I: 278), *ködhēç* “testi, bardak (DLTt I: 360).

<(?)*küdüç* “testi” bkz. Clauson, sözcüğün İran dillerinden alıntı olduğunu belirtmekte ve “testi” anlamındaki Soğdça *kwzt’yk* ve Farsça *kūza* ile karşılaştırmaktadır. Bunun yanı sıra, sözcüğün tamamen İranî olmayıp Türkçe –ç eki ile türetilmiş başka bir yabancı sözcük olabileceği ihtimalini dile getirir (EDPT: 757b). **ködäç* “Krug” <pers. *kūza*? (VEWT: 286a), *küdüç* “sosud” (DTS: 646b).

Kâşgarlı “testi” karşılığında Argu lehçesinde *küdüç* ve Hakaniye Türkçesinde *küzäç* [181] sözcüklerini vermiştir. Buradaki söz içindeki *ḍ/z* seslerinin birbirinin çevrimiyle oluştuğunu belirtmiş ve bu durumun (dal ve zel harflerinin birbirinin yerine geçmesinin) Arapçada da olan bir durum olduğunu vurgulamıştır. Dīvān’da ayrıca, aynı anlamda Oğuz lehçesinde *sänjak* [604] ve *bart* [172] sözcükleri de bulunmaktadır.

Uyg. VIII: Bud. TT VIII C.10; Civ. TT I 189; 194-7 (EDPT: 757b), **Harezmi T:** ME 88-5 *kūze* (F) “testi, bardak” (YÜCE 1993: 153), Kısas 140r10,14 *kūze* <F “testi” (ATA 1997 II: 405), NF 159-14 *kūze* <F. Su testisi” (ATA 1998: 270), **Altınordu-Kıpçak:** GT 9/3 *kūze* “F. testi” (KARAMANLIOĞLU 1989: 314), İrşadM 14b/3 *küz* (a) “bardak” (TOPARLI 1992, 560).

Modern Oğuz: Trkm. *küyze* “güğüüm, bardak” (TTS: 431a).

Modern Kıpçak: Kaz. *köze* “saksı, çömlek” (KazTS: 242b), Kkp. *güze* “glinyanı sosud, gorşok, kuvşin” (KkRS: 142a).

Sibirya: Hak. *ködes* “gorşok, çugun, çugunok” (HRS: 87b), şor. *ködäş* “Topf”, sag. Koyb. *ködäş*, leb. *kōç* “Napf, Topf”, Tel. *kōş*, Bar., Küer. *küäç* “Topf”(VEWT: 286a).

Yakut: *küös* “gorşok, çugun” (YRS: 200a).

Halaç: *küzä*, *küzä* “kleiner Lehmkrug, großer Lehmkrug” (WbCh: 156b).

298. **leş** [498] (LIYŞ) “1. sümük, salya (Ar. *lu‘āb*), 2. balgam (Ar. *balğam*)” **Çiğil** lehçesi.

leş “mucus, phlegm” (CTD II: 212), *liš* “salya, balgam” (DLTt III: 127).

<*leş* “sümük, balgam” bkz. <*leşp* Toharca “mucus, phlegm” (EDPT: 764b), *liš* “Speichel; Schleim” (VEWT: 317b), *liš* “mokrota” (DTS: 646b), *leş 1* “hayvan ölüsü” <Far. *lāş*, *laş* geçmiştir (TDES: 281a).

XI. yüzyıl öncesinde Toharcadan tıp metinlerinin çevirisiyle Türkçeye geçmiştir. Kâşgarlı Mahmud’un Çiğil lehçesi kaydıyla verdiği sözcük, daha sonraki dönemlerdeki kaynaklarda “hayvan ölüsü” anlamında ve Farsça alıntı olarak verilmiştir.

Uyg. VIII: Bud. *leşip aşığlar* “who eat mucus” U II 61, 10; Suv. 588, 14 (EDPT: 764b), **Çağatay T:** Ş.Süleyman *laş* “laşe, cife, cesed” (273), *laş* “cadavre” (PdC: 492), **EAT-Osm:** Danişmend. 21a/6 *leş* [öleş] (Far.lāşe) “leş, ölmüş insan veya hayvan” (DEMİR III: 177), Dedekorkut *leş* (Far. lāşe) “leş” (ERGİN 1997: 209).

Modern Oğuz: Trk. *leş* (<Far. *lāşe*) “1. kokmuş hayvan ölüsü. 2. Çok kötü kokan şey” (TS II: 1461a), And. *leş (II)* “1. tabaklanacak derilerin üstündeki et parçaları, 2. et” (DS IX: 3074a), Az. *leş* (Fars. Laşā-lān) 1. ölmüş heyvan cāsādi: laşā. 2. tāhgir kimi insan meyiti haggında işlānir (ADİL III 230a), Trkm. *leş* “1. trup, 2. tuşa” (TRS, 436b), Gag. *leş* “leş” (GTS: 168b).

Modern Kıpçak: Nog. *les* “trup, ostanki, prah, trupnıy” (NRS: 207b), Kar.(k) *leş* “trup, padal’; trup, padlina” (KRPS: 399b).

Uygur-Karluk: Özb. *laş* “1. mertveçina, padal’, trup, 2. dohlyatina” (URS: 242b), Yuyg. *leş* “leş” (YUTS: 255a).

Halaç: *laş* “Leiche, Aas, Kadaver” (WbCh: 157b).

299. **luçnut** [227] (LUCNT) “buğday ve benzer şeyleri temizlemekte, köylülerin yardımlaşması, imece (Ar. *i‘āna*)” **Kençek** lehçesi.

lučnut “giving aid in the cleaning of wheat, etc.” (CTD I: 340), *lüčnüt* “imece, buğday ve buğdaya benzer şeyleri temizlemekte, köylülerin yardımlaşması, bu arasıra, köylülerin birbirine bir köle veya bir hayvan göndererek harman döğdürmek için yaptıkları yardımdır” (DLTt I: 451).

<*lučnut* “bir çeşit imece” bkz. Clauson, diğer Kençek sözcükleri gibi alıntı olduğunu belirtmiştir. tek örnek (EDPT: 763b), *lučnut* “obšcestvennaya vzaimonomošč’ sredi krest’yan pri molot’doe” (DTS: 646b).

300. ***mandār*** [230] (MANDA’R) “ağaçlara sarılan ve onların kurumasına neden olan bir bitkinin adı, sarmaşık (Ar. ‘aşağa)” **Oğuz** lehçesi.

mandār “bindweed”. (CTD I: 343), *mandar* “ağaçlara sarılan bir bitkinin adıdır; çok kere ağaçları kurutur; bu sarmaşıktır” (DLTt I: 457).

<*mandār* “bir çeşit sarmaşık” bkz. Clauson, *mandār*’ın muhtemelen İranî bir alıntı olduğunu belirtmektedir. Tek örnek (EDPT: 767b), *mandar* “v’yuşçeyesya rasteniye” (DTS: 646b).

Dīvān’da fiil biçimi *mandarlan-* [402] sözcüğü de bulunmaktadır: *yığāç mandarlandı* “ağaç sarmaşıkla kaplandı, sarmaşıklandı”. Sözcük, Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

301. ***mandırı*** [247] (MAN·DIRIY) “gelinle damadın geceleyin başlarına para saçmak için toplanılan yerin adı (Ar. *maclis...* *niṭār*)” **Çiğil** lehçesi.

mandırı “name of the room where the bride and groom are brought together at night and people shower them with coins” (CTD I: 366), *mendirı* “gelinle güveyinin geceleyin başlarına para saçmak için toplanılan yerin adı” (DLTt I: 492-493).

<(?) *mandırı*. Clauson *mındatū* maddesi içerisinde ele almış, kesinlikle bir alıntı olduğunu vurgulamıştır. Türk dilinde tek örnek olan sözcüğün Hintçe ya da

Sanskritçe *mandita* “süslü” ile ilişkisi üzerinde durulmuştur (EDPT: 768b). Ayrıca bkz. *mändir* “Polterabend” (VEWT: 334a), *mendiri* “svadebniy obryad” (DTS: 646b). Sözcük Atalay neşrinde *mendiri* olarak transkribe edilmiştir.

302. *marāz* (MARA'ZU) /*hiyār marāz* [207] (XIYA'R MARA'Z) “ücretle çalışan adam, ırgat (Ar. *acīr*)” **Argu** ve **Yağma** lehçeleri.

hiyār marāz “hireling” (CTD I: 312), *xıyar maraz* “ücretle çalışan adam, ırgat” (DLTt I: 411).

<(Sog.) *marāz*, *hiyār marāz* “ırgat” bkz. Clauson, *marāz* ve *hiyār* her iki sözcüğün de eş anlamlı ve Soğdça olduğunu kaydeder. tek örnek (EDPT: 772a), *maraz* “Mietling” (VEWT: 328a), *maraz II* “podenşçik, batrak” (DTS: 646b). Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

303. *miñar* [603] (MINKAR-), *miñār* [608] (MINKA'R) “pınar, su gözü (Ar. ‘ayn al-mā’)” **Oğuz** lehçesi.

miñar “a spring of water” (CTD II: 335), *miñār* “pınar, su gözü” (DLTt III: 376).

<*miñar* <**bıñar*(p-) “pınar, su gözü” Kökeni kesin olarak bilinmiyor. bkz. *bıñar* “a spring of the water” (EDPT: 351b), *miñar* “klyuç, rodnik” (DTS: 646b), *pınar* “yerden kaynarak çıkan su, kaynak”. Brockheman’a göre yerden fişkirarak gelen suyu anlatan yansıma bir köke dayanmaktadır (TDES: 332a).

miñār’ın, tarihî sahadaki Çağatay sözlüğü Senglah’ta Rūmī kaydıyla ve Kıpçak Sözlüklerinden Tercüman’da Türkmen kaydıyla geçmesi; Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sıkça bulunması ve modern sahada da Anadolu’da yaşaması nedeniyle tam olarak bir Oğuzca sözcüktür denebilir. Diğer modern lehçelerde çoğunlukla *bulak* kullanılmaktadır. *miñār*, ilk olarak Dīvān’da tanıklanmıştır.

Çağatay T: Senglah 141v/23 *puñar* (Rūmī) (CLAUSON 1960: 47), Ş.Süleyman *buñar* “pınar, bulağ” (86), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 4,13 *byngar*, *byñar* “zródło, studnia/ source, fontaine” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 16), Tercüm. 7a/13 *biñar* (Tkm) “kaynak,

göze” (TOPARLI 2000: 94), **EAT-Osm:** *biñar/buñar* “pınar, çeşme” (XIII.TTS I: 939), Gülistan. 68a-3 *biñar* “pınar” (ÖZKAN 1993: 268), Gunya 98b.3 *biñar* “pınar, çeşme, rahmet çeşmesi” (AKKUŞ 1995: 462), Süheyl. 563 *biñar* “pınar” (DİLÇİN 1991: 592), Danişmend. 12b/2 *piñar* “pınar, yerden kaynak su, kaynak, çeşme” (DEMİR III: 189).

Modern Oğuz: Trk. *pınar* 1. yerden kaynakarak çıkan su, kaynak. 2. bu suyun çıktığı yer, kaynak, memba. (TS II: 1799b), And. *munar (II)* [*mağar, moğar, muar, muğar, muhar*] “pınar, çeşme” (DS IX: 3219b), Gag. *pınar* “pınar” (GTS: 195b).

304. ***muğuzgak*** [252] (MUGUZ:ΓAQ) “Ariya benzeyen bir sinek (Ar. *ḍubāb nal*)” **Argu** lehçesi.

muşuzyaq “A fly that resembles the bee” (CTD I: 304), *muğuzgak* “bal arısına benzeyen bir sinek” (DLTt I: 504).

<*muğuzgak* <*muşuz+ga-ğ “arıya benzeyen bir sinek” bkz. (OTWF: 84), Clauson tek örnek olarak ve yansıma kökenli olarak göstermektedir: **muğuz-* “vızıldamak vb.” (EDPT: 766a), *muğuzgak* “grosse Fliegenart” (VEWT: 343a), *muşuzyaq* “nasekomoe, napodobiye pçeli” (DTS: 646b), *muşuzyaq* “Eine Fliege, die der Biene ähneln” (HAUENSCHILD 2003: 165).

Tarihî ve modern Türk dili alanında Dīvān dışında tanıklanamamıştır.

305. ***mükim/mükin ätü*** [199] (MUKIM /MUKIN 'ATUK) “kadın papuçu (Ar. *ḥuff*)” **Kıpçak** lehçesi ve diğerleri.

Bkz. 108 *büküm*.

306. ***mün*** [171] (MUN) “şehriye çorbası (Ar. *iṭriya*)” **Yağma** lehçesi.

Kâşgarlı, Yağma lehçesinde *mün keldür* “çorba getir” sözüne karşılık Yağma ilinde şehriye çorbası getirildiğini gördüğünü ifade etmiştir.

Bkz. 109 *bün*.

307. *müş* [498] (MUVŠ) “(dişi) kedi (Ar. *hirra*)” **Çiğil** lehçesi.

müş “she-cat” (CTD II: 212), *muş* “kedi” (DLTt III: 127).

<(?)*müş* “kedi” Clauson kesin bir alıntı olduğunu belirtmiş fakat kökeni hakkında kesin birşey söylememiştir. Bazı modern lehçelerdeki *maçī* ile aynı kökten olabileceğini ifade etmiştir (EDPT: 772a). Gabain, Eski Uygurcada “kedi” anlamındaki *mişkiç*’i, Sogdca *mwxk* köküne bağlamıştır (GABAIN 1988: 287a). Ayrıca bkz. *muş* “koşka” (DTS: 646b). Dīvān’da Çiğil kaydıyla verilen *müş* biçimi tek örnektir fakat daha sonraki dönemlerde görülen *müşük* ve türevleriyle ilgili görünmektedir. Krş. *çätük* (Oğuz lehçesi).

Harezmi T: Kısas 23r10, 25r4 *müşük* “kedi” (ATA 1997 II: 442), A.131v13, B.99r4 *müşük*, C.101v15 *mişük* “cat”, (BOESCHOTEN, VANDAMME, TEZCAN: 728), **Çağatay T:** Senglah 319v/15 *müşük* (Z) (CLAUSON 1960: 75), Ş.Süleyman *müşik* “kedi” (289).

Modern Oğuz: Trkm.- fakat krş. *pişik* “kot, koşka, koşacıy, koşeçiy” (TRS, 529a), Gag.- fakat krş. *pisi* “kedi” (GTS: 196b).

Modern Kıpçak: Kırg. *mişik* “kedi” (YUDAHİN 1998: 566a), Nog. *mısık* “koşka, kot” (NRS: 231b), Kaz. *mısıq* “kedi” (KazTS: 393a), Tat. *meçë* “koşka”, *pesi* (TatRS: 387a), Kkp. *pışık* “koşka” (KkRS: 543a), Kum. *mişik* “kot, koşka” (KuRS: 230b).

Uygur-Karluk: Özb. *müşük* “kot, koşka” (URS: 275b), Yuyg. *müşük* “kedi” (YUTS: 276b), Suy. *miş/mişik/miş/mışık* “koşka” (YJU: 77a).

Sibirya: Tuv. *mıy-it* “kot, koşka” (TuvRS: 305b), Alt. *miy* “(zool) kedi” (AltTS: 135a), Tel.- fakat krş. *kızınka* “(zool.) kedi” (TelAS: 58).

Halaç: - fakat krş. *puşuk* “Katze” (WbCh: 172b).

308. **namīja** [224] (NAMYŽ') “kadının kız kardeşinin kocası, bacanak (Ar. *silf*)” **Çiğil** lehçesi.

namīža “wife’s sister’s husband” (CTD I: 335), *namija* “kadının kız kardeşinin kocası, bacanak” (DLTt I: 446).

<*namīja* “bacanak”. Clauson Farsça belki de Soğdca bir alıntı olduğunu belirtmiştir (EDPT: 778a). Buradaki biçimiyle tek örnektir. Tarihî ve modern Türk dilinde “bacanak” anlamındaki diğer kullanımlar için bkz. (Lİ: 303). Ayrıca bkz. *namīža* “rodstvennik po jenskoy linii” (DTS: 646b).

309. **nāçük** [197] (NACUK) “niçin (Ar. *lima*)” **Yabaku** lehçesi.

nāçük “why” (CTD I: 300), *neçük* “niçin” (DLTt I: 392).

<*nāçük* <**nā+çü* (ö)k “niçin” bkz. *nāçük* “why?, how?, to what degree?” (OTWF: 107), Clauson, az görülen -çük eki oluşmuş bir biçim olarak değerlendirmektedir (EDPT: 775b).

Kâşgarlı, Yabaku lehçesinde soru zarfı olarak *nāçük*'ün kullanıldığını, diğer Türklerin (Karahanlı Türkçesinde) ise aynı anlamda *nālük*'ün kullanıldığını kaydetmektedir. *nāçük bardīj* “niçin gittin” cümlesi de örnek olarak verilmiştir. Ayrıca Dīvān'da bir şiir dörtlüğünde de *nāçük* [52] soru zarfı olarak bulunmaktadır: *körüp nāçük kaçmadıj/ yamar suwın kâçmädiğ/ tawārıynı saçmadıj/ yēsü sāni ār böri*. Dīvān'da sadece iki yerde geçmesine ve bir lehçesel sözcük olarak verilmesine rağmen; *nāçük*, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren tüm tarihî dönemlerde tanıklanmaktadır.

Orhon T. VIII: *otsu:z suvsu:z kaltı: uyı:n neçü:k yorı:ı:n* “how can I get on without grazing or water? How am I to walk?” IrkB 45, **Uyg. VIII:** Man.-A *şimnuğ neçükledi ölürdi* “how did he (come to) kill the demon?” M I 19, 10; *neçükün bulsarsızler* “however you find him (come back and tell me)” U I 6, 2; Bud. *él törü neçük tutarbiz* “how shall we maintain the realm and customary law?” PP 9, 6; U IV 10,

76; *kaltı neçük* “just as” Suv. 139, 7 ve 19; *neçükin neçükledi odğurak tegingülük bolur* “how must one definitely attain?” U III 4, 8-9; *neçükledi ig toğa kétmez* “how is it that the diseases do not disappear?” U IV 10, 62-3 (EDPT: 775b), **Karahanlı T:** Rylands *neçük* “nasıl” (ATA 2004: 532), TİEM 13r/5=002/108 *näçük* “nasıl, neden, niçin” (KÖK 2004: 509), Tefsir 123b/10 *neçük* “nasıl, ne” (BOROVKOV 2002: 194), **Harezmi T:** Kısas 213r7 *neçük* “nasıl” (ATA 1997 II: 463), NF 202-10 *neçük* “niçin, nasıl” (ATA 1998: 312), **Çağatay T:** Senglah 322v/13 *néçük* (CLAUSON 1960: 76), **Altınordu-Kıpçak:** AOYarlık *niçük* “nasıl, nice” (ÖZYETGİN 1996: 227b), CC *neçik* “quomodo” (GRØNBECH 1942: 170), BM I 15,6 *näçük* “jak” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 35), DM 3b/8 *neçük/neçik/neşik/neşük* (TOPARLI 2003: 100), İlmNuşab 51r:5-6 *näçük* “how” (ÖZTOPÇU 2002: 98), Kİ 86 *näçük* “nasıl” (CAFEROĞLU 1931: 60), Tercüm. 60b/7,9,10 *neçük* “nasıl” (TOPARLI 2000: 129), KK 23a/5 *neçük* “nasıl” (TOPARLI 1999: 119), Mguzat 12v:9 *neçük* “how, as” (ÖZTOPÇU 1989: 112), **EAT-Osm:** EATkuran 30a/10=002/259 *neçük* “nasıl” (KARABACAK 1995: 505).

Modern Oğuz: And. *necik* “nedir” (DS IX: 3243a).

Modern Kıpçak: KBlk. *neçik* “kak, poçemu” (KBRS: 484b), Kar.(t) *neçik*, (k) *näçik*, (h) *näcik* “kak, tak je kak; jak, tak samo jak” (KRPS: 419b), Kaz. *neşik* “ne, nasıl” (KazTS: 402a), Tat. *niçek* “kak, kakim, obrazom” (TatRS: 400a), Kum. *neçik* “kakoy, kakov, çto za, kak, kakim obrazom” (KuRS: 238b), Bşk. *nisäk* “kak, kakim, obrazom” (BRS: 405a).

Uygur-Karluk: Özb. *neçik* “kakoy, kakov, çto za, kak” (URS: 284b), Yuyg. *näçuk* “nasıl, ne” (YUTS: 289b).

Kâşgarlı Mahmud’un Hakaniye Türkçesinde eş anlamlısı olarak verdiği *nälük* ise Dīvān’da kullanım sıklığı olarak daha zengin bir soru zarfıdır. Örnek bir cümlede: *nälük kəriştij?* [186]. Ve şiir dörtlüklerinde sıkça geçmiştir: *aydım añar säwük/ bizni tapa nälük/ kächtiñ yazı kārık/ kırlār ädiz bādük* [59], *öjdüñ nälük yalwarmadıñ kaç kاتا berdiñ tawār/ tulumluğ bolup katındıñ kaniğ amdı yēr suwār* [249]. *eltip tariğ qoğmadı/ sıçgāñ tağı sıqırqāñ/ kizlāp nälük ketärsän/ amdı anı kısrqāñ* [398]. *nälük añar biliştim/ kuçşup tağı kawuştum/ tüzünlükin qayıştım/ alqtı mänig yäyımı* [527]. *bardıñ nälük aymadıñ/ kērü körüp qaymadıñ/ köñül bārü yaymadıñ/ boldıñ äriñç bolmağı* [553]. *yağı ärür yalñuqñiğ nāñi tawār/ bilig äri*

yāğısın nālūk säwār [612]. Tarihî sahada nāçük ile nālūk her ikisi de, bazı işlevsel ve anlamsal değişikliklerle birlikte, tanıklanmaktadır:

Orhon T. VIII: IrkB 57, **Uyg. VIII:** Man.-A *nelük keltiñ biziñe* “why have you come to us?” M I 33, 20 (EDPT: 777a), **Karahanlı T:** KB 241, 369, 504, 649, 775 *nelük* “niçin, neden, nasıl” (ARAT 1979: 328), Rylands *nelük* “niçin, neden” (ATA 2004: 533), Atebh 183 *nelik, nelük* “neden, niçin” (ARAT 1951: XLVI), TİEM 56r/2=003/183 *nālūk* “niçin, neden, nasıl” (KÖK 2004: 509), Tefsir 28,23 *nālūk* “neden, niçin” (BOROVKOV 2002: 195), **Harezmi T:** Kısas 8r8, 11v13 *nelük* “niçin, neden, nasıl” (ATA 1997 II: 464), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 15,11 *nālūk* “dlaczego, po co” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 35), Kİ 90 *nālūk* “niçin” (CAFEROĞLU 1931: 60), İdH *nelik* (28) “mahiyet” (İZBUDAK 1989: 35), TZ 57b-5 *nelik* “niçin, nasıl” (ATALAY 1945: 219), **EAT-Osm:** *nelik* “keyfiyet, mahiyet” (XIII.TTS IV: 2836).

Modern Oğuz: And. *nelik* (I) “1. niçin, 2. ne işe yarar, 3. kim” (DS IX: 3245a), **Modern Kıpçak:** KBlk. *nelik* “çto” (KBRS: 483b), Kar.(t) *nelik* “çto; co” (KRPS: 419a), *nelikten* “neden, niçin, ne diye” (KazTS: 400b), Tat. *nilëkten* “otçego, poçemu, s çego” (TatRS: 399b), Kkp. *nelikten* “otçego, poçemu” (KkRS: 482a), Bşk. *nilëktän* “otçego” (BRS: 405a).

310. **oba** [55] (‘UBA’) “oba, kabile (Ar. *ḵabīla*)” **Oğuz** lehçesi.

oba “tribe” (CTD I: 122), *oba* “oba” (DLTt I: 86).

<(?)*oba* “oba, kabile” Kökeni bilinmiyor. Bkz. *obā* “clan” (EDPT: 5b), *oba, ōba* (ESTYa I: 400), *oba* “rod, plemya” (DTS: 646b), *oba* “Zelt; Stammessiedlung” (TMEN I: 572), *oba* “1. çadır halkı, göçebe ailesi, 2. büyük göçebe çadırı, 3. beş on evlik köy, 4. göçebelerin bir süre için konakladıkları yer” (TDES: 303a), *oba*, [Krm. Dsch. Osm. Ad., Uig.] (RWb I: 1157).

Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz söz varlığına ait olarak verdiği *oba*, modern sahada sadece Oğuz lehçelerinde yaşamaktadır. Diğer lehçelerde bulunan “tepe, höyük, yığın” anlamlarındaki *oba* ise Moğolcadan alıntıdır ve bununla bir ilgisi bulunmamaktadır (bkz. TDES: 303a).

Çağatay T: Senglah 58v5 *oba/opa* (CLAUSON 1960: 37), Ş.Süleyman *oba/uba* “küçük hayme, har-gah, çadır halkı, cami’a” (23), *oba* “petite tente, lieu de campement” (PdC: 40), **Altınordu-Kıpçak:** CC 78,5 *oba* “Hügel, podius” (GRØNBECH 1942: 173), **EAT-Osm:** *oba* “1. oymak, boy, kabile, göçerevli kabile, beş on çadırdan mürekkep göçebe oymağı, 2. kır, dışardaki yer, bir oymağın oturduğu yer, bir arada bulunan beş on evlik yurt, 3. çadır, çardak, büyük çadır” (XIII.TTS V: 2903), Süheyl. 179, 4302 *oba* “kabile, aşiret” (DİLÇİN 1991: 628), Dedekorkut *oba* “oba, oymak, boy, kabile, göçebe oymağı, bir oymağın oturduğu yer, göçebe çadırı, göçebe evi” (ERGİN 1997: 224).

Modern Oğuz: Trk. *oba* 1. göçebelerin konak yeri. 2. bu konak yerinde konaklayan göçebe halk veya aile. 3. genellikle bölmeli göçebe çadırı. (TS II: 1667b), And. *oba* (IV) “beş on evli köy” (DS IX: 3259a), Az. *oba* 1. bir neçä evdän ibarät kiçik ibtidai yaşayış mäntägäsi, kiçik känd, balaca känd. 2. göçarilärin, heyvandarların vä b. müväggäti sakın oldukları bir neçä alaçığ vä ya çadırdan ibarät yer, köç yeri, köçäbä, düşärgä (ADİL III 431a), Trkm. *öba* “köy” (TTS: 481a).

311. **oğla** [77] ('UFLA') “genç, yiğit (Ar. *fatā*)” **Argu** lehçesi.

oğla “young man” (CTD I: 152), *oğla* “genç, yiğit” (DLTt I: 129).

<*oğla*<*oğul* “genç, yiğit” Bkz. *oğul* (EDPT: 83b), *oğul* “Sohn, Knabe” (VEWT: 358a), *oğul* “erkek evlat” (TDES: 305a), *oğla* “yunoşa” (DTS: 646b), *oğül* “Prinz” <Türkçe (çağ.) *oğul* “Sohn” (TMEN I: 502), *oğlan* (ESTYa I: 411).

Argu lehçesindeki biçimiyle sadece Dīvān’da kayıtlıdır.

312. **o(u)ğlı** [77] ('UFLY) “Kâşgar’da yetişen beyaz ve tatlı bir havuç (Ar. *hinzāb*)”.

oğlı “parsnip” (CTD I: 152), *uğlı* “Kaşgar’da yetişir beyaz ve tatlı bir havuç” (DLTt I: 129).

<*oğlı* (*uğlı*) tek örnek (EDPT: 84b), *uğlı* “(bot.) delaya morkov” (DTS: 607a).

Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır. Dīvān'daki “havuç” için diğer adlandırmalar için bkz. *gāşür*, *gēzri*.

313. **oluç** [38] ('ULC) “çocuklara karşı söylenen sevgi ifadesi” ('ULCM) *oluçum* “yavrum (Ar. *bunayya*)” **Karlık** lehçesi.

olič / oličim “my dear son” (CTD I: 99), *uliç/uliçim* “çocuklara sevgiyi bildirmek içinsöylenen bir kelime, yavrum” (DLTt I: 52).

<*oluç* < *oğul+uç* bkz. (OTWF: 44), *oliç* (EDPT: 128b), *ulič* “laskovoye obraşçeniye k detyam” (DTS: 648), *oğul* “erkek evlat” (TDES: 305a), *oğul* “Sohn, Knabe” (VEWT: 358a), *oğul* “Prinz” <Türkçe (çağ.) *oğul* “Sohn” (TMEN I: 502), *oğlan/oğlan* (ESTYa I: 411).

Sözcük, Dankoff ve Kelly neşrinde *oliç/oliçim* ve Atalay neşrinde *uliç/uliçim* olarak okunmuştur. Erdal, harekesiz olması ve o'dan sonra 'ı'nın gelemeyeceğini ileri sürerek *oluç* okunması gerektiğini belirtir (OTWF: 44). Kâşgarlı'nın Karlık lehçesinde çocuklara hitapta kullanıldığını belirttiği *oluç*, Eski Türkçe +(X)ç küçültme ve sevgi sözcüğü türeten ek ile kurulmuştur. Orhon Türkçesinde bu yapıda *ataç+ım* “babacığım”, *içiç+im* “ağabeyiğim”, *bägiç+im* “beyciğim”, *kañıç+ım* “babacığım” örnekleri görülmektedir (bkz. TEKİN 2000: 81-82). Küçültme ve sevgi sözü yapan +(X)ç eki Dīvān'da *oliç* dışında *ataç* [38], *anaç* [38], *äkäç* [38] örneklerinde de bulunmaktadır.

314. **oñ** [32] ('UNG) “sağ (Ar. *yumnā*)” **Çiğil** lehçesi.

oñ “the right” (CTD I: 91), *oñğ* “sağ” (DLTt I: 41).

<**oñ* “sağ (yön olarak)” (EDPT: 166b), *oñ* [Alt., Tel., kırg., Kkır., Tar., Sag., Koyb., KznT., Kom., Krm.] “pravıy; rechts, recht” (RWb I: 1024), *oñ* “rechts, richtig” (VEWT: 362b), *I oñ* “pravıy” (ESTYa I: 456), *oñğ* “rechts” Türkçeden (Çağatay) Farsçaya da geçmiştir (TMEN II: 624), **oñ* “1 right, 2 good, lucky, 3 west” (EDAL I: 305).

En eski Türkçe metinlerden itibaren “sağ taraf” karşılığında kullanılan *oŋ*, Dīvān’da Çiğil lehçesi kaydıyla *oŋ älig* [32] (‘UNG ALIK) “sağ el (Ar. *yumnā*)” örneğinde verilmiştir. Kâşgarlı ayrıca Oğuzların bu anlamda *sāğ* sözcüğünü kullandıklarını da ifade etmiştir. Tarihî ve modern lehçelerde *oŋ* geniş bir alanda bulunurken, *sāğ* daha dar bir alanda kullanılmıştır. Krş. *sāğ* (IV).

Uyg. VIII: Man.-A *oŋınta teŋri yériŋerü kapağın açdı* “on his right he opened the door to heaven” M I 13, 6-7; Bud. *terşli oŋlı edğüli ayığlı* “wrong and right, good and bad” TT VI 196; Civ. *oŋ ayasında* “in his right palm” TT VII 27, 8 (EDPT: 166b), **Karahanlı T:** KB 536, 2069, 2962, 3075, 4056 *oŋ* “sağ, sağ taraf, doğru” (ARAT 1979: 344), AtebH *oŋğ* “sağ” (ARAT 1951: 113), Rylands. *oŋğ* (II) “sağ, sağ taraf” (ATA 2004: 567), TİEM 61r/7=004/024 *oŋ* “sağ, sağ taraf” (KÖK 2004: 527), Tefsir 30b/31 *oŋ* “sağ (taraf, yön)” (BOROVKOV 2002: 201), **Harezmi T:** Kısas 10v8, 58v5 *oŋ* “sağ, doğru, gerçek” (ATA 1997 II: 494), **Çağatay T:** Senglah 89r/6 *oŋ* (CLAUSON 1960: 40), Ş.Süleyman *oŋğ* “sağ taraf” (42), **Altınordu-Kıpçak:** CC 77,12 *oŋ* “rechts, die rechte Seite, dexter” (GRØNBECH 1942: 177), Mguzat 35r:6 *oŋ* “right (as opposed to left)” (ÖZTOPÇU 1989: 113), Kİ 25 *oŋ* “1. sağ taraf, 2. müstakim, doğru” (CAFEROĞLU 1931: 62), KK 44a/10 *oŋ* “sağ taraf” (TOPARLI 1999: 120), İlmNuşab 20r:6 *oŋ* “adj. Right (as opposed to left)” (ÖZTOPÇU 2002: 99), AOYarlık *oŋğ* “sağ” (ÖZYETGİN 1996: 229a).

Modern Oğuz: And. *oŋ* (I) “sağ” (Rumeli göçmenleri vb.) (DS IX: 3280b), Trkm. *oŋ* (EDAL I: 305).

Modern Kıpçak: Kırg. *oŋğ* I “1. sağ, oŋğ kol: sağ el, 2. münasip, uygun” (YUDAHİN 1998: 591b), Nog. *oŋ* II “1. pravıy, 2. litsevoy”, *oŋ kol* “pravaya ruka” (NRS: 247a), KBlk. *oŋ* I “pravıy” (KBRS: 497b), Kar.(thk) *on* I, (k) *oŋ* I “pravıy; prawy” (KRPS: 428a), Kaz. *oŋ* “1. sağ, sol karşıtı, 2. doğru, uygun, düz” (KazTS: 413a), Tat. *uŋ* I “1. pravıy, 2. litsevaya storona” (TatRS: 597b), Kkp. *oŋ* I “1. pravıy, 2. udaçnıy” (KkRS: 494a), Kum. *oŋ* “1. pravıy, pravaya storona, 2. udaçnıy” (KuRS: 243b), Bşk. *uŋ* “1. pravıy, 2. litsevoy” (BRS: 575b).

Uygur-Karluk: Özb. *oŋ* I “1. pravıy, 2. litsevaya storona sitta” (URS: 583b), Yuyg. *oŋ* II “sağ” (YUTS: 296a), Suy. *oŋ/uŋ* “pravil’nyy, vernıy” (YJU: 82a, 129b).

Sibirya: Tuv. *oŋ I* “pravıy”, *oŋ hol* “pravaya ruka” (TuvRS: 320b), Alt. *oŋ* “1. pravıy, 2. litsevoy, 3. poputnyy”, *oŋ kol* “pravaya ruka” (ORS: 115b), Tel. *oŋ* “1. şans, 2. sağ (taraf, yön), 3. dış yüz” (TelAS: 76), Hak. *oŋ I* “1. pravıy, 2. litsevoy” (HRS: 126b), şor. *oŋ* (EDAL I: 305).

Yakut: *uŋa* “pravıy, vpravo, napravo” (YRS: 436a).

Çuvaş: *ṽ^wn-* (EDAL I: 305).

315. **op** [29] (‘UP) “harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz (Ar. *ar-rākis min at-ṭīrān*)” **Argu** lehçesi.

op “Threshing ox” (CTD I: 87), *op* “harman döğmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz” (DLTt I: 34).

<(?)*op* “harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz” bkz. Clauson, Kırgız Türkçesinde “hububat ekiminde kullanılan hayvan” için söylendiğini belirtir (EDPT: 4a), *op* “Dreschochse in der Mitte der Tene” (VEWT: 363b), *op I* “sredniy vol v uçryajke” (DTS: 646b), ayrıca krş. *opsa* “1. birkaç yıl sürülmeden, ekilmeden bırakılmış tarla, 2. üvendirenin ucundaki yassı demir” (TDES: 308a).

Modern Oğuz: And *opsa (II)* “üvendirenin ucundaki çamur kazmaya yarayan yassı demir” (DS IX: 3285a).

Modern Kıpçak: Kırg. *op III: op mayda* “1. temin basuu uçurunda malga karata aytiluuçu söz, 2. temin bastırğanda aytiluuçu ır, temin ırı” (KTTS: 469b).

316. **ota- (I)** [555] (‘UTA’DIY) “yakmak (Ar. *işṭalā bi-n-nār wa-aḥraḳat*)” **Yağma** ve **Yemek** lehçeleri.

otādi “kindled the firewood” (CTD II: 280), *otadı* “ısındı, yaktı” (DLTt III: 252).

<*ota-* <**ōt+a-* “yakmak” bkz. (EDPT: 42b), *ota- I* “zajigat” (DTS: 646b).

Kâşgarlı “ateş” anlamındaki *ot* kökünden gelen *ota-* “yakmak” fiilini bir örnek cümlede de göstermiştir: *ol otuḡ otādi* “o, odunu yaktı ve ısındı”. *ota-* biçimiyle Kuzey lehçelerinde yaşamaktadır.

Çağatay T: Senglah 61r/27 *otla-* (CLAUSON 1960: 37), Ş.Süleyman *otla-* “ateş yakmak, ateş urmak, alevlemek, tutuşturmak, ateşlemek” (25).

Modern Oğuz: And.- fakat *odla-(I)* “yakmak, tutuşturmak” (DS IX: 3264b).

Modern Kıpçak: Kırg.- fakat isim olarak *ot I* “ateş” (YUDAHİN 1998: 602), Kkp. *otla- I* “1. zajigat’, 2. prijigat’” (KkRS: 502a).

Sibirya: Tuv. *otta-* “idti za ognjom (za spičkami)” (TuvRS: 328b), *oda-* “1. obzivat’, oskorblyat’, 2. vızivat’ dojd’ magičeskim sposobom” (TuvRS: 313b).

Yakut: *uottaa-* “1. jeç’, sjigat’, podjigat’, 2. provodit’ svet” (YRS: 440b).

317. **ota- (II)** [555] (‘UTA’MA’Q) “bitkilerle ilaç yapmak, tedavi etmek (Ar. ‘alacahu bi-d-dawā’)” **Oğuz** lehçesi.

otādi “treat with medicine” (CTD II: 280), *otadı* “ilaç yaptı” (DLTt III: 252).

< *ota-* < **ot+a-* “bitkilerle ilaç yapmak, tedavi etmek” bkz. *ota-* “to treat with medicinal herbs” (OTWF: 422), *otā-* (EDPT: 42b), *ota-* (Br. *uta-*) “weiden” (VEWT: 366b), *ota- II* “leçit’” (DTS: 646b).

Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz kaydıyla gösterdiği *ota-*, VIII. yüzyıl Uygur metinlerinden itibaren Türkçede tanıklanmıştır. Dīvān’da; *ämçi aḡar ot otādi* “hekim ona ilaç yaparak tedavi etti” örneğinde gösterilmiştir. Ayrıca bir şiir dizesinde de *ota-* geçmektedir: *mändä bulnur säwinç otı kaḡḡu otār/ karşı körüp saḡdıç anı uçmaḡ atār* [607]. Eski Türkçenin söz varlığında aynı kökten meslek adı olan *otāç* [29] da Dīvān’da bulunmaktadır.

Uyg. VIII: Man.-A *anı otayu umaḡay* “they will be unable to treat him” M I 15, 7; Civ. *ota-* “to treat (a patient)” H II 26, 84 ve 93 (EDPT: 42b), **Karahanlı T:** KB 158, 5244 *ota-* “tedavi etmek” (ARAT 1979: 347), AtebH 253 *otala-* “tedavi etmek”

(ARAT 1951: L), **Harezmi T:** ME 218-7 *otaçı* “hekim, doktor, tabip” (YÜCE 1993: 164), **Çağatay T:** Senglah 62r/8 *otacı* (CLAUSON 1960: 37), **Altınordu-Kıpçak:** CC 87,17 *otaçy* (GRØNBECH 1942: 180), GT 265/5 *otaçı* “tabip, hekim, üfürükçü” (KARAMANLIOĞLU 1989: 343), Tercüm. 42a/4 *oṭla*-“ilaçlanmak, tedavi olmak” (TOPARLI 2000: 131), **EAT-Osm:** *otacı/otcu/otacılık* “hekimlik, tababet” (XIII.TTS V: 3021), *otla-/otala-* “1. ilaçlamak, ilaç yapmak, tedavi etmek, 2. zehirlenmek” (XIII.TTS V: 3031).

Modern Oğuz: Trk. *ota-* (hlk.) ilaç vererek hastalığı iyi etmeye çalışmak, tedavi etmek (TS II: 1702b), And. *ota-* “1. hastalığı geçmek, iyi olmak, 2. hastalığı iyileştirmek” (DS IX: 3293a).

Modern Kıpçak: Kırg.-, fakat isim *ot II* “ot” (YUDAHİN 1998: 602b), *ota-* “ot ayıklamak” (TTS: 492b), Kar.(th) *ota-* “vıpolot’, iskorenit’; wypleć, wyplenić” (KRPS: 434a), *ota-* “1. yabancı otları ayıklamak, 2. yok etmek, yıkmak” (KazTS: 419b), Tat. *uta-* “1. polot’, 2. sojrāt’” (TatRS: 595a), Kkp. *ota-* “polot’, propalıvat’” (KkRS: 501b), Bşk. *uta-* “1. polot’, 2. propolka” (BRS: 582a).

Uygur-Karluk: Suy. *ota-* “medlit’, zapozdat’” (YJU: 83b).

Sibirya: Tel. *odo-* “zararlı otları ayıklamak” (TelAS: 75), Hak. *otta-* “pastis’ na pastbişçe” (HRS: 132b).

318. **otran** [67] (‘UTRAN) “don, giysi (Ar. *sarāwil*)” **Yağma** lehçesi.

otran “trousers” (CTD I: 137), *otran* “don, elbise” (DLTt I: 108).

<(?)*otran* “don, giysi” bkz. tek örnek (EDPT: 66a), *otran* “odejda” (DTS: 647a). Sözcük, Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

319. **ottuz** [83] (‘UTUZ) “üç (Ar. *talāta*)” **Yağma** ilindeki Künüt’te.

ottuz “three” (CTD I: 161), *ottuz* “üç kez” (DLTt I: 142).

< *(h)ottuz “otuz (30)” bkz. (DOERFER 1981: 96), (EDPT: 74a), *otuz* (ESTYa I: 489).

Türkçenin temel söz varlığı içerisinde yer alan sayı isimleri, tarihî ve modern tüm lehçelerde bazı seslik değişimlerle tanıklanır. Kâşgarlı, *ottuz* sayısının Yağma ilinde bulunan Küñüt'te “üç” anlamında özel bir kullanıma sahip olduğundan bahsederek; oradakilerin *ottuz içelim* dediklerini ve üç kez içtiklerini kaydeder. Ayrıca buradakilerin *ottuz* sözcüğünü “otuz” anlamını da bildiklerini kaydeder. Tarihî ve modern sahada, *ottuz* “otuz” sayısını karşılamakta, sadece Dīvān'da böyle özel bir anlam içermektedir.

Orhon T. VIII: *otuz yaşayur erti*: “was thirty years of age” I N 2, *otuz* II E 28; II S 2, **Uyg. VIII:** Man. *otuz* M III 25, 4; TT III 18; Bud. *otuz* TT VII, Civ. *otoz* TT VIII ve Usp. (EDPT: 74a), **Karahanlı T:** KB 368, 5640 *otuz* “otuz 30” (ARAT 1979: 348), **Harezmi T:** NF 59-2 *otuz* “otuz (30)” (ATA 1998: 333), **Çağatay T:** Senglah 62v/10 *otuz* (CLAUSON 1960: 37), Ş.Süleyman *otuz altı*, *otuz iki* (26), *otuz “trente”* (PdC: 46), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 12,13 *otuz* “trzydzieści/ trente” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 36), CC 120,10 *otuz* “dreissig” (GRØNBECH 1942: 180), DM 15a/12 *otuz* “otuz sayısı” (TOPARLI 2003: 101), İrşadM 36a/6 *otuz* “otuz sayısı” (TOPARLI 1992, 579), İlmNuşab 34v:4 *otuz eki* “(num) thirty two” (99), Kİ 15 *otuz* “otuz” (CAFEROĞLU 1931: 64), Mğuzat 106v:5 *otuz* “thirty” (ÖZTOPÇU 1989: 114), TZ 60b-9 *otuz* “sayıda otuz” (ATALAY 1945: 224), KK 47b/11 *otuz* (TOPARLI 1999: 120), Tercüm. 23b/6 *otuz* “otuz (sayı)” (TOPARLI 2000: 131), **EAT-Osm:** Gunya 7b.8 *otuz* “30 sayısı” (AKKUŞ 1995: 794), Gülistan 6a-3 *otuz üç* “otuz üç” (ÖZKAN 1993: 411), İbnikesir. 45b/3 *otuz* “otuz” (YELTEN 1998: 549), Muradi. 22a-1 *otuz* (ARGUNŞAH 1999: 493), EATkuran. 11b/2=007/142 *otuz* “otuz” (KARABACAK 1995: 564).

Modern Oğuz: Trk. *otuz* 1. yirmi dokuzdan sonra gelen sayının adı ve bu sayıyı gösteren işaret. 2. (mat.) üç kere on, yirmi dokuzdan bir artık (TS II: 1707a), Az. *otuz* (say.) iyirmi dogguzdan sonra gälän say -30 (ADİL III 452b), Trkm. *otuz* “otuz rakamının adı” (TTS: 495a), Gag. *otuz* “otuz” (GTS: 187b).

Modern Kıpçak: Kırg. *otuz* “otuz” (YUDAHİN 1998: 603b), Nog. *otuz* “tridtsat’ ” (NRS: 253b), KBlk. *otuz* “tridtsat’ ” (KBRS: 506b), Kar.(th) *otuz* “tridtsat’; trzydzieści” (KRPS: 435a), Kaz. *otuz* “otuz” (KazTS: 420b), Tat. *utiz* “tridtsat’ ”

(TatRS: 595b), Kkp. otuz “tridtsat’” (KkRS: 502b), Kum. otuz “tridtsat’” (KuRS: 247b), Bşk. utiz “tridtsat’” (BRS: 582a).

Uygur-Karluk: Özb. *ottiz* “tridtsat’ ” (URS: 592b), Yuyg. *ottuz* “otuz” (YUTS: 300a), Suy. *otıs* “tridtsat’ ” (YJU: 84b).

Sibirya: Hak. *otıs* “tridtsat’” (HRS: 133a).

Yakut: *otut* “tridtsat’” (YRS: 281a).

Çuvaş: *vätär, vītir* “otuz” (ÇTTS: 54a).

Halaç: *hottuz* “30” (WbCh).

320. **oyuq** [55] (’UYUQ) “korkuluk, yolu işaret eden taş (Ar. *hayāl, iram*)” **Oğuz** lehçesi.

oyuq “scarecrow, waymark stone” (CTD I: 120), *oyuk* “hayal, belge” (DLTt I: 85).

<*oyuq* “korkuluk, yolu işaret eden taş” bkz. (EDPT: 270b), *ojuq* “ogorodnoye pugalo” (DTS: 646b).

İlk olarak Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz kaydıyla verdiği *oyuq*, tarihî sahada dar bir alanda tanıklanmaktadır. Modern sahada ise buradaki anlamıyla sadece Anadolu ağızlarında ve Azerbaycan ağızlarında yaşamaktadır. Bu nedenle, “korkuluk” anlamındaki *oyuq* için tipik bir Oğuzca sözcüktür diyebiliriz.

Çağatay T: Senglah 92v/28, 319r/25 *oyuk* (CLAUSON 1960: 41), Ş.Süleyman *oyuq* “oyulmuş, mahal, meğak, şikâf” (44), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 26 *oyuk* “yığın, bağda ve bahçelerde kuşları ürkütme ve gelmemesi için yapılan şey, korkuluk” (CAFEROĞLU 1931: 64), TZ 34b/8, 48b/8 *oyuk* “oyulmuş” (ATALAY 1945: 224), **EAT-Osm:** *oyuk/oyuḥ* “1. insan veya hayvan şeklini andırır korkuluk, 2. yol göstermeye yarayan taş ve benzeri alâmet” (XIII.TTS V: 3039).

Modern Oğuz: And. *oyuk* (III) “bostan korkuluğu”, *oyuk* (IV) “bir şeyin yapılmasını önlemek için yapılan yıldırma gösterisi”, *oyuk* (V) “1. mağara, 2. dağların

üstünden geçen yolları belirten imler, sivri taşlar, 3. kuytu yer, 4. küçük taşlardan oluşan küme” (DS IX: 3303b-3304a), Az. *oyug* (2) bax. *gorxulug* 2ci mä'nada (ADİL III 441b); *gorxulug* 2. guşları, heyvanları gorxutmaq üçün bostan və tarlada goyulan uyug (ADİL I 550b), Aza. *oyux II* taxılı, bostanı, meyvəni və s. quşlardan və ya hər hansı zərərvericidən qorumaq məqsədi ilə ağaca paltar geydirilərək düzəldilən müqävva (ADL II 431b).

321. *öl* [36] (ʻUVḶ): “yaş, ıslak (Ar. *raṭb*)” [Çiğil (?) lehçesi]

öl “damp” (CTD I: 96), *öl* “yaş” (DLTt I: 48).

<*öl*<*(h)*öl* “yaş, ıslak” bkz. *öl* <*(h)*öl* “feucht, nass” (VEWT: 371a), (EDPT: 124a), *höl* “sıroy, vlajniy- nass, feucht” (RWb II: 1798), *öl* “ıslak, yaş, nem” (TEKİN 1995: 109), *öl* “mokrıy, sıroy” (ESTYa I: 524).

Kâşgarlı, *öl ney* “yaş nesne”, *öl tön* “yaş elbise” örneklerini vererek *öl*'ü Oğuzların bilmediğini belirtmiş, Oğuz lehçesinde “yaş, ıslak” anlamında *yıba* [454] sözcüğünü kaydetmiştir. Modern Oğuz lehçelerinde ise, *öl* yaşamaktadır.

Orhon T. VIII: Man. *kuruğ öl yér* “dry and moist land” Chuas. 58, 316, **Uyg. VIII:** Bud. *kuruğ yérig suvayu öl yérig tariyu* “irrigating the dry land and cultivating the moist land” PP 1, 3-4; Civ. *öl* TT VIII I.1 (EDPT: 124a), **Karahanlı T:** KB 2889, 2904, 4626, 4627, 4660 *öl* “ıslak, nem, yaş”, **Harezmi T:** Kısas 174v18 *öl* “yaş, taze (bitki için)”, krş. *höl* (ATA 1997 II: 503), HKuran *öl* “kuru olmayan, yaş” (SAĞOL 1995: 122), **Çağatay T:** Senglah 85v/15 *öl* (CLAUSON 1960: 40), Ş.Süleyman *öl* “ıslak, göl, derya” (38), **EAT-Osm:** *öl* (I) “yaşlık, nem, rutubet, toprak tavi” (XIII.TTS V: 3075).

Modern Oğuz: Trk. *öl* (hık.) toprağın nemi, yaşlık, *höl* (TS II: 1723a), And. *öl* “toprağın nemi, tav” (DS IX: 3328b), *höl* (I) “1. az ıslaklık, 2. yaş (toprak, çamaşır vb.)” (DS IX: 2430a), Trkm. *öl* “1. nemli, ıslak, 2. bel, 3. (mec.) yiyecek” (TTS: 502b).

Modern Kıpçak: Kırg. *öl I* “yaş (nemli)” (YUDAHİN 1998: 609a), Kaz. *üläy* (VEWT, 371a), Kkp. *höl* “vлага, vlajniy, sıroy, mokrıy” (KkRS: 714a).

Uygur-Karluk: Özb. *höl* “1. mokrıy, vlajniy, 2. sıroy, svejiy” (URS: 665a), Yuyg. *höl* “(F.) ıslak, nemli, yaş, rutubetli” (YUTS: 157b).

Sibirya: Tuv. *öl* “mokrıy, sıroy, vlajniy” (TuvRS: 335a), Hak. *ölej* “(bot.) kovıl” (HRS: 135a).

Halaç: *hēl, hēl* “naß” (WbCh: 131a).

322. **ölşä-** [144] (‘LŠ’DIY) “açlıktan bayılacak gibi olmak (Ar. *ismadarra tarfuhu wa-kāda an yuğşā ‘alayhi min şidda al-cū’*)” **Çiğil** lehçesi.

ölşä- “become dizzy and almost faint” (CTD I: 236), *ölşädi* “acıktı ve açlığın etkisiyle gözleri karardı, bayılacak gibi oldu” (DLTt I: 283).

<**ölşä-* “açlıktan bayılacak gibi olmak” tek örnek (EDPT: 154b), *ölşä- II* “vpadat’ v besçuvstvennoe sostoyanie” (DTS: 647a).

Dīvān’da Çiğil lehçesine ait *ölşä-* bir örnek cümleyle gösterilmektedir: *är açıp ölşädi* “adam o kadar acıktı ki açlığın etkisiyle gözleri karardı, bayılacak gibi oldu”. Dīvān’da ettirgen biçimi *ölşät-* [135] ise herhangi bir lehçe kaydı düşülmeksizin verilmektedir. Tarihî ve modern Türk lehçelerinin hiçbirinde her iki biçimi de tanıklanamamıştır.

323. **öñ** [70] (‘UNK’) “ön (Ar. *ḫuddām*)” **Oğuz** lehçesi.

öñ “front” (CTD I: 142), *öñğ* “öndün” (DLTt I: 115).

<*öñ* “ön” bkz. *löñ* “the front” (EDPT: 167b).

Kâşgarlı, Hakaniye Türkçesindeki *öñdün*’e Oğuzların dal harfi ile nun harfini atarak *öñ* dediklerini kaydeder. Bunun Oğuzlarda bir kural olduğunu belirtir. *öñdün yort* “atını önden sür”. Clauson *öñdün* için *löñ*’den yapılmış sıfat ya da zarf olduğunu belirtir (EDPT: 178a). Eski Türkçede *öñdün* ve *öñ* her ikisi de metinlerde tanıklanmaktadır.

Orhon T. VIII: *berdin yan teg, ben yırdınta: yan tegeyi:n* “attack from the south side ..., attack from the east side, I will attack from the north side” T II, *öjdün xağanğaru: sü yorı:lım* “let us make an expedition eastwards against the xağan” T 29; *Keyerde: öjdün yantaç[:]* “turning east at Keyer (?place name)” Şu. N. 6; Bud. *öjdün* (genel); *küntin sıñar tağtın yınak ... öjtün yınak kédin yınak* “on the south and north sides ... on the east and west sides” TT VI 83-5; *öjtün kédin yırdın bérđin* “east, west, north, south” 291; *öjdün yınak orunda ... kündin yınak orunda ... kédin yınak orunda ... tağdın yınak orunda* “in a place to the east ... in a place to the north” Suv. 466, 5-10; *öjdün kédin satıǵka yuluǵka barsar* “if one goes east and west trading” PP 13, 7; *muntuda ınaru öjdün yınak* “beyond here to the east” 37, 4-5; *öjdün kapaǵ* “the front gate”; *öjtün savlıǵ tüzün yumşak köjüllüg* “honest(?) in their speech and good and gentle in their thoughts” U III 73, 15-16; Civ. *öjdün küntün ... kédin tağdın* 142-3; *taş köprügnüñ öjdün sıňarkı* “situated to the east of the stone bridge” Usp. 15, 2 vd. (EDPT: 178a), **Karahanlı T:** KB b60 *önğ* “ön” (ARAT 1979: 362), **Harezmi T:** NF 243-14 *önğ* (2) “ön, ön taraf” (ATA 1998: 338), **Altınordu-Kıpçak:** AOYarlık *önğdin* “önceden, önce” (ÖZYETGİN 1996: 229b).

Modern Oğuz: Trk. *ön* 1. bir şeyin esas tutulan yüzü, arka karşıtı. 2. bir şeyin esas tutulan yüzünün baktığı yer, karşı. 3. bir kimsenin ilerisi. 4. yakın gelecek zaman. 5. giyeceklerin genellikle göğsü örten bölümü. 6. s. benzerler arasında bakılan veya gidilen yönde olan. 7. bazı kelimelerin başına getirilerek kelimenin anlamına “önce olan” veya “ilk kavramı” katar. 8. civar, yöre. (TS II: 1729a), And. *öndin* [*önden, öndün, öne*] “önce, ilkönce” (DS IX: 3336b), *ön* 1. bax gabag. 2. üzä täräf olan cähät; gabag (ADİL III 468b), Trkm. *öñ* “1. ön, ön taraf, 2. son çekim ilgeci, 3. önce ilkin” (TTS: 504b), Gag. *ön* “ön” (GTS: 189a).

Modern Kıpçak: Kırg. *öñ III* “öñköy, öñçöy, calaň, çilk” (KTTS:484b), Kar.(k) *öñ* “1. pered; przód, 2. naçalo; poczatek” (KRPS: 441b), Kaz. *öñ* “bir şeyin ön tarafta bulunan yüzü” (KazTS: 429b).

Uygur-Karluk: Özb. *önğ III* (URS: 584a), Yuyg. *öñ* “yüz, çehre, sima” (YUTS: 306a), Suy. *ündün/undun* “vostok” (YJU: 133a).

öndi "went" (CTD I: 179), *öndi* "gitti" (DLTt I: 169).

<*ün-* "yükselmek, filizlenmek" bkz. *ün-* (EDPT: 169a), *ön-* "vistupat', otpravlyat'sya" (DTS: 647a), Sevortiyān *ön-* fiilinin modern lehçelerdeki 15 farklı anlamından bahsetmektedir (ESTYa I: 530). Bu fiilin ilk ünlüsü Dankoff&Kelly neşrinde ve Atalay neşrinde /ö/ ile okunmuştur. Arap yazısında /ö/ ve /ü/'nün ayrımı yapılamasa da Brahmi yazısında bu ayrımın yapılması ve bu fiilin /ü/ ile yazılması nedeniyle, Dīvān'da da *ün-* ve *ündür-* okuyuşu tercih edildi.

Kâşgarlı, *ot ündi* "ot bitti" ve *ol äwkä ündi* "o, eve gitti" cümlelerinde olduğu gibi *ün-* fiilinin Türkçede "bitmek, bitki için (Ar. *nabata*)" ve Uygurcada "gitmek" şeklinde iki anlamı olduğunu kaydetmiştir.

Orhon T. VIII: *yaş ot ündi* "the fresh grass sprang up" IrkB 53; *xanlık süsi: avka: ünmi:ş* "the Xan's army set out for a hunt" 63; *kızı:lsı:ğ suv yünser* "a reddish water rises in it" Toyok 16; Man. M III 22, 12, **Uyg. VIII:** Man.-A M I 7, 2-3; Man. *kısığ oruntakılar barça üntiler* "those who were in confined spaces all rose up" TT III 103-4; *evtin barktın üntiler* "they left their homes" 138; *neçükin Urışlımtın ünüp bardılar erser* "however they went when they rose and left Jerusalem" U I 6, 5; Bud. *bu:lıttın ünmiş* TT VIII B.14; *arığsızlığ su:vta: ünmişig* "born in unclean water" D. 36; *a:tı ünme:yökiñe* "as their name has not arisen" H.5; Civ. *kün üner* "the sun rises" TT VIII P.39; *yürüñ bulıt ünüp* "a white cloud rose and ..." TT I 4-5; *ünüp edgü bolur* "it comes to a head and gets better" H II 7, 2; H I 146 (EDPT: 169a), **Karahanlı T:** KB *ön-* "bitmek, yetişmek" (ARAT 1979: 362), Tefsir 39,18 *ün-* "bitmek, yetişmek" (BOROVKOV 2002: 298), **Harezmi T:** ME 6-6, 145-1 *ön-* "büyümek", bkz. *ün-* (YÜCE 1993: 166), Kısas *ün-* "(bitki için) yetişmek, büyümek" (ATA 1997: 683b), **Çağatay T:** Senglah 86v/26, 88v/17 *ön-* (CLAUSON 1960: 40), Ş.Süleyman *ön-* "taz'if etmek, izdiyad etmek, terakki etmek, öngmek" (42), **Altınordu-Kıpçak:** CC 148,14 *ön-* "aus etwas herauswachsen" (GRØNBECH 1942: 183), Kİ 23 *ön-* "büyümek, neşvü nüma bulmak, neticelenmek" (CAFEROĞLU 1931: 65), TZ 5b-7 *önğ-* "doğrulmak" (ATALAY 1945: 226).

Modern Oğuz: And. *ünel-* [*üne-*] “gelişmek, büyümek, güçlenmek” (DS IX: 4066a), Trkm. *ōn-* “bitmek, yetişmek, ortaya çıkmak, büyümek” (TTS: 504a).

Modern Kıpçak: Kırg. *ön-* “1. bitmek, büyümek, neşvünema bulmak, 2. muvaffak olmak, 3. tediye edilmek” (YUDAHİN 1998: 610b), Kaz. *ön-* “1. bitmek, yeşermek, 2. iyi, yaver gitmek, verimli olmak, 3. çoğalmak, türemek” (KazTS: 428b), Kkp.-fakat boyası çıkmak, solmak anlamında *öŋ-* “*linyat’, vitsvetat’*” (KkRS: 511b).

Uygur-Karluk: Özb. *un-* “1. rasti, proizrastat’, prorastat’, 2. sobirat’sya, 3. prinimat’sya, 4. solodet’ ” (URS: 478a), Yuyg. *ün-* “filizlenmek” (YUTS: 446a), Suy. *un-/on-* “*vihodit’, vırastat’*” (YJU: 129b).

Sibirya: Tuv. *ün-* “1. *vihodit’, uhodit’, idti*, 2. *vshodit’, podnimat’sya*, 3. *vırastat’,* 4. *vlezat’, vzbirat’sya*, 5. *izdavat’sya*, 6. *brat’ naçalo*, 7. *otpravlyat’sya*, 8. *demonstrirovat’sya*, 9. *kak vspomogatel’nyı glagol vırajaet naçınatel’nyı vid*, 10. *uvol’nyat’sya*, 11. *razdavat’sya*” (TuvRS: 449a).

Yakut: *üün-* “1. rasti, vırastat’, proizrastat’, 2. rasti, vozrastat’” (YRS: 459b).

325. **üündür- /ündür-** [119] (‘UNDUR·DIY) “yönelmek (Ar. *aşhaşa*)”
Uygur lehçesi.

öndürdi “sent him off” (CTD I: 207), *öndürdi* “yöneltti” (DLT I: 225).

<*ün-dür-* “yükseltmek, (bitki için) bitirmek, yönelmek” bkz. *ün-tür-* (EDPT: 181a), *ün-tür-* “to cause something to rise” (OTWF: 812), *öndür-* “*vıvodit’, otpravlyat’*” (DTS: 647a).

Kâşgarlı, *üündür-* fiilinin Türkçede “(bitki için) bitirmek (Ar. *anbata*)” anlamında olduğunu belirtmiş *tâŋri ôt üündürdi* “Tanrı ot bitirdi” örneğini vermiştir. Uygur lehçesinde ise “yönelmek” anlamında *ol anı äwkä üündürdi* “o, onu eve yöneltti” örneğini vererek sözcüğün lehçeler arası farkına işaret etmiştir. Ayrıca *üündür-* fiilini Oğuzların bilmediğini belirtmiştir.

Orhon T. VIII: *Bolçu:ka: taŋ üntürü: tegdimiz* “we reached Bolçu as dawn broke” T 35, **Uyg. VIII:** Man.-A M I 13, 20; Man. TT III 122; Bud. *uzatıp üntürdi* “saw them off

and started them” PP 28, 5; *küçin üntürgey biz* “we will muster our strength” U II 25, 13-14; *etöz üze yaruk üntürmiş kergek* “one must cause light to rise over the body” TT V 6, 29-30; *Civ. bilge biliglerin üntürüp inçgelep* “muster and refine their skills” H II 8, 26; *Tuşkuka üntürgü bordın* “from the wine to be produced at Tuşku” Usp. 71, 3; *agzındın ta:şğa:ru: üntürür* “he brings up (his food)” TT VIII I.3 (EDPT: 181a), **Karahanlı T:** Tefsir 108b,19 *ündür-* “çıkartmak, bitirmek, yetiştirmek” (BOROVKOV 2002: 298), **Harezmi T:** ME 6-5 *ündür-* “büyütmek” (YÜCE 1993: 197), *Kıyas ündür-* “büyütmek, yetiştirmek” (ATA 1997: 684a), **Çağatay T:** Senglah 87r/14 *öndür-* (CLAUSON 1960: 40), **EAT-Osm:** Marzub. 30b-13 *öndür-* “yukarı çıkarmak, su üstüne çıkarmak, yöneltmek” (KORKMAZ 1973: 414).

Modern Oğuz: Trkm. *öndür-* “yapmak, etmek, üretmek, yaratmak” (TTS: 504a).

Modern Kıpçak: Kırg.-, *öndürüü* “üretim, icra” (YUDAHİN 1998: 611a), *Kaz. öndir-* “1. üretmek, çıkarmak, 2. tahsil etmek, ödettirmek” (KazTS: 428b), *Bşk. üstër-* “1. rastit’, 2. vıraşçivanie” (BRS: 591a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *ündür-* “filizlendirmek, yetiştirmek” (YUTS: 446a), *Suy. undur-/undır-* “vıvodit’, vıvımat’” (YJU: 130a).

Sibirya: Tuv. *ündür-* “vıpuskat’, vıvodit’, 2. vıpuskat’, izdavat’, 3. isklyuçat’, uvol’nyat’, 4. vselyat’, vıjivat’, 5. vızıvat’, 6. izımat’, 7. vınosıt’, 8. umet’ çıtat’ ” (TuvRS: 448b).

326. **örçüg** [64] (’URCUK) “saç örgüsü (Ar. *dağfıra*)” **Oğuz** lehçesi.

örçüg “braid” (CTD I: 133), *örçük* “örülmüş saç” (DLTt I: 103).

<*örçüg*<**ör-güç* “saç örgüsü” bkz. (EDPT: 223b), *ör-çük* (OTWF: 359).

Kâşgarlı Oğuz lehçesindeki *örçüg*’ün Karahanlı Türkçesindeki *örgüç* [60]’ın metatezli biçimi olduğuna dikkat çekmiştir. *Dīvān*’da fiil biçimi *örgüçlän-* [157] ve benzer anlamda *örük* [47] “örülmüş saç (Ar. *mağfūr*)” biçimi de bulunmaktadır. *örgüç*, modern sahada sadece Anadolu Ağızlarında “dokuma tezgahı” anlamında tanıklanmaktadır.

Çağatay T: Senglah 71r/25 *örküç* (CLAUSON 1960: 38), Ş.Süleyman *örküç* “kühān-ı şütr, burunda olan yumru, burç, serşāne, atın yalı” (30), **EAT-Osm:** - fakat aynı kökten *örün* “saç örgüsü, belik” (XIII.TTS V: 3128).

Modern Oğuz: Trk. *örük* 1. örülmüş olan yer. 2. (hlk.) saç örgüsü (TS II: 1739a), And. *örgüç* “dokuma aracı” (DS IX: 3346b).

327. **örän** [51] (’URAN) “her nesnenin kötüsü (Ar. *radī*)” Oğuz lehçesi.

örän “bad of anything” (CTD I: 115), *ören* “her nesnenin kötüsü” (DLTt I: 76).

<*örän* < (Far. *wīrān*, *wairān*, *werān* “Desert, desolate, ruined, depopulated” (STEINGASS 1930: 1483a), *wīrān* “kötü” bkz. (CTD III: 49), *ören* “bad, ruined” (EDPT: 233b), *örän* “çto-l. skvernoye” (DTS: 647a).

Kâşgarlı sözcüğün kökeninin Farsça *wīrān*’dan alıntı olduğunu düşündüğünü belirtmiştir. Oğuzların Farslarla çok karışmış oldukları için birçok Türkçe sözcüğü unutarak, yerine Farsçalarını kullandıklarını da ilave etmiştir.

EAT-Osm: *ören* “virane, harabe” (XIII.TTS V: 3115), Süheyl. 1323 *ören* “viranelik, harabe” (DİLÇİN 1991: 631).

Modern Oğuz: Trk. *ören* “eski yapı veya şehir kalıntısı, harabe, virane” (TS II: 1735a), Aza. *örän I* zäif, xästä; *örän II* çox ötarılmaq nəticəsində out qurtarmış, otsuzlaşmış yer; *örän III* äkilmämiş yer (ADL II 435b).

Modern Kıpçak: Kırg. *oyron* “harap, yıkık, viran, yok edilmiş, helak olmuş, helak, 2. kuvvetli, müthiş, korkunç, 3. kadın ölen kocası için ağlarken, adet olduğu üzere, kocasını böyle adlamaktadır” (YUDAHİN 1998: 605a), Kaz. *oyran* “tahribat, yıkım, katliam ve yağma” (KazTS: 408b), Kkp. *oyran* “1. razruha, razruşennyı, 2. gibel’, pogibşiy” (KkRS: 489b).

328. **örgän** [66] (’URKAN) “urgan (Ar. *nis*)” Oğuz lehçesi.

örgän “thong of a camel girth” (CTD I: 137), örgen “urgan” (DLTt I: 108).

<ör-gän “urgan” bkz. örgen “plaited rope, cord” Clauson, ör- kökünden geldiğine ve *ıuruk* ile alakalı olan aynı anlamdaki *urğan* ile karıştırılmaması gerektiğine dikkat çekmektedir (EDPT: 225b), örgän “tolstaya verevka” (DTS: 647b),

Modern sahada örgän, buradaki anlamıyla sadece Anadolu Ağızlarında yaşamaktadır. Ayrıca bazı Kuzey doğu lehçelerinde de seslik değişimlerle tanıklanmıştır bkz. *ärkän₂/örkän*; *örgön* (RWb I: 779, 1227, 1230). Modern lehçelerdeki *urgan* ve *arkan* vb. biçimler ise Clauson tarafından *ıuruk*’a dayandırılmaktadır.

Çağatay T: Senglah 71r/23 *örger* (CLAUSON 1960: 38), Ş.Süleyman *örger* “urgan ip, halat” (30), **Altınordu-Kıpçak:** CC 126,23, *örken* “Seil, Tau” 114,17,1 “eyn lanc seyl” (GRØNBECH 1942: 184), **EAT-Osm:** *örken/örger/örgün/örkün* “urgan, ip, yular” (XIII.TTS V: 3117), Danişmend. 161b/8 *urğan* “keten, kenevir, pamuk, jüt gibi türlü dokuma maddelerinden yapılan ince halat” (DEMİR III: 204).

Modern Oğuz: Trk. *urgan* keten, kenevir, pamuk, jüt gibi türlü dokuma maddelerinden yapılan ince halat (TS II: 2284b), And. *örger* “keçi kılından yapılmış ip”, *örken* (I) “1. semeri bağlamaya yarayan enli kuşak, kolan, 2. kement, 3. örk” (DS IX: 3346b-3347b), Az. *örgän* minik heyvanlarının çulunu sarıyıp bärkitmek için başında doğanag olan uzun ip; çatı (ADİL III 469a), Trkm. *urgan* “yün, ip vb. nesnelere yapılan kalın kinnap, urgan” (TTS: 649a), Gag. *urgan* “urgan” (GTS: 249b).

Modern Kıpçak: Kırg. *arkan* “(kıldan yünden örülmüş olan) kalın ip” (YUDAHİN 1998: 46b), Nog. *arkan* “1. arkan, 2. veryobka, tolstaya veryobka, 3. kanat, tros” (NRS: 46a), KBlk. *arқан* “1. veryobka, kanat, 2. arkan” (KBRs: 74b), Kar.(k) *örkän*, (h) *arkan*, (t) *örk’an’*, (h) *ärken* “1. pletenie; wyplatanie, 2. pautina; pajeczyna, 3. dlinnaya veryobka; dlugi sznur” (KRPS: 442b), Kaz. *arқан* “halat, urgan” (KazTS: 50b), Tat. *ärkän I* “arkan, kanat” (TatRS: 39a), Kkp. *arқан* “arkan, veryobka, kanat” (KkRS: 49b), Kum. *arқан* “kanat, veryobka” (KuRS: 46b), Bşk. *ärқан* “1. tolstaya veryovka, 2. veryovoçnyy” (BRS: 48a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *arқан* “halat, urgan” (YUTS: 16b).

Sibirya: Tuv. *örge*n “1. kol, svaya, prikol, 2. palka, paloçka” (TuvRS: 339a), Alt. *arkan* “kıl, ip, urgan” (AltTS: 28a).

Çuvaş: *vëren* “urgan” (ÇAD: 167a).

329. **ösüglä-** [155] (‘USKL’DY) “hileyle, anahtarsız açmak (Ar. *fataha...* *bi-ḥīla min gayr miftāh*)” **Kençek** lehçesi.

ösüglä- “open without a key by a trick” (CTD I: 249), *üsügledi* “kilidi hile ile, anahtarsız açtı” (DLTt I: 306).

<*ös/*os-üg-lä- “hileyle açmak” bkz. *os/*ös “likeness; trick”(?) (CTD III: 43), Clauson ise diğ er Kençek sözcükleri gibi bunun da alıntı kökenli olabileceğini belirterek, *ösüg’den fiil olarak niteler. tek örnek (EDPT: 247a), *osuyla-* “otkrivat’ bez klyuça” (DTS: 646b).

Kâşgarlı Kençek lehçesinde fiil olarak sadece *ösüglä-*’i kaydetmiş ve bir örnek cümlede göstermiştir: *ol kiritlik ösüglädi* “o, kilidi hile ile, anahtarsız açtı”.

330. **ötki** [77] (‘UTAKY) “bedel, karşılık (Ar. *‘iwaḍ*)” **Çiğil** lehçesi.

ötki “compensatory gift” (CTD I: 151), *ötki* “bedel, karşılık” (DLTt I: 128).

<*öt*ki* “bedel, karşılık” yapı bakımından belirsiz olmakla birlikte, anlam bakımından *öte-* fiiliyle ilişkilidir (EDPT: 51b), *öt*ki** “zamena” (DTS: 647a).

Dīvān’da Çiğil kayıtlı olan *öt*ki** sadece bir örnekte geçmektedir: *bu atka ötki bërdim* “bu atın bedelini verdim”. Tarihî alanda başka bir yerde tanıklanamamıştır. Modern sahada ise Dīvān’daki anlamda sadece Anadolu Ağızlarında *ötkü* “bedel” (DS IX: 3357b) tanıklanmıştır.

331. **ötrük** [63] (‘UTRUK) “hileci, ütücü adam (Ar. *muḥtāl*)” **Oğuz**

lehçesi.

ötrük “Scheming” (CTD I: 132), *ütrük* “hileci, ütücü adam” (DLTt I: 101).

<*ötrük*<*öt-ür-(ü)k “hileci” bkz. *öt-* “pierce, pass through” (CTD III: 49), *ötrük*<*ötür-ük* “crafty, wily” (EDPT: 66a), *ütrük* “hutrets” (DTS: 648b), *ötrük/ötürük* “loj’, nepravda- lügen” (RWb I: 1272).

Dīvān’da şu dizelerde de *ötrük* geçmektedir: *ötrük utun oğrılayu yüzkā bakār/ elgin tüşüp bermiş aşığ başra qakār.*

Çağatay T: Senglah 62r/14 *ötrüg* (CLAUSON 1960: 37), *ötürük* “mensonge” (PdC: 42), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 8 *ötrük* “yalan” (CAFEROĞLU 1931: 66), CC 99,17 *ötrükçi* “Lügner, lügnerisch, mendax” (GRØNBECH 1942: 185), Tercüm. 28b/11 *ötrük* “yalan” (TOPARLI 2000: 133).

Modern Oğuz: And. *ötürük* (IV) “yalan” (DS IX: 3360b).

Modern Kıpçak: Kırg. *ötürük* “yalan (gerçek ve doğru olmayan), yalan (asılsız söz ve iş: gerçeğin karşıtı)” (YUDAHİN 1998: 618a), Nog. *ötirik* “loj’, obman, nepravda” (NRS: 263a), KBlk. *ötürük* “1. loj’, 2. lojnıy, obmannıy” (KBRS: 281b), Kaz. *ötirik* “yalan, aldatma, uydurma” (KazTS: 434b), Kkp. *ötirik* “loj’, obman, lojnıy, obmançivıy, ljivıy, mnimıy” (KkRS: 515b).

Uygur-Karluk: Özb. *ötirik* “loj’, nepravda” (URS: 589b).

332. **ötünç** [637] (‘UTUNC) “ödünç (Ar. *qarḍ*)” Oğuz lehçesi.

ötünč “loan” (CTD II: 379), *ötünç* “ödünç” (DLTt III: 448).

<*ötünç* (< *ötä-n-ç) “ödünç” bkz. *ötä-* “pay” (CTD III: 50), *ötenç/1ötünç* <*öten- (EDPT: 61a), *ötünč* “ssuda, zayom” (DTS: 647a).

Dīvān’da *mān aṅār yarmāk ötünç bērdim* “ben ona ödünç para verdim” örnek cümlesinde geçmektedir. Modern Oğuz lehçelerinde de yaşayan *ötünç*, tipik bir Oğuzca sözcüktür.

Karahanlı T: Rylands *ötünç* “ödünç, borç” (ATA 2004: 585), **Harezm T:** ME 18-1, 23-5 *ötünç* “ödünç” (YÜCE 1993: 168), **Çağatay T:** Senglah 66v/20 *ödünç* (CLAUSON 1960: 38), Ş.Süleyman *ötünç* “ödünç, borç, veresiye” (26), *ötünç* “emprunt” (PdC: 46), **Altınordu-Kıpçak:** CC 35,30 *ötünç* “Anleihe, mutuum” 35,27-29 “mutuare” (GRØNBECH 1942: 185), BM I 6,3 *ödinç* “pożyczka/prêt, emprunt” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 36), Tercüm. 38b/11 *ödünç* “ödünç” (TOPARLI 2000: 131), **EAT-Osm:** *ödünç* “ödünç” (XIII.TTS V: 3050), Gunya. 136b.7 *ödinç* “ödünç, borç” (AKKUŞ 1995: 796), İbnikesir. 151b/14 *ödünç* “borç” (YELTEN 1998: 549), Süheyl. 4547 *ödinç* “ödünç” (DİLÇİN 1991: 630), Gülistan. 29a-7 *ödünç* “borç” (ÖZKAN 1993: 412), Saat. 46a/12 *ödünç* “ödünç” (BURAN 2000: 378).

Modern Oğuz: Trk. *ödünç* “ileride geri verilmek veya alınmak şartıyla (alınan veya verilen)” (TS II: 1717b), Az. *ödünç* äväzi eyni vä ya bänzär şeylä verilmäk (gaytarılmag) şartilä alınan şey (äsasän pul); borc (ADİL III 459a), Gag. *ödünç* “ödünç” (GTS: 188a).

Modern Kıpçak: Kar.(k) *ödünç* “ssuda, zayom; pożyczka” (KRPS: 437b), Tat. *ütëç* “vıplatit’ dolg” (TatRS: 753b), Bşk. *ütës* “dolg” (BRS: 591b).

333. **öylä** [69] (‘UY-LA’) “öğle vakti (Ar. *zuhr*)” **Oğuz** lehçesi.

öylä “noon” (CTD I: 140), *öyle* “öğle vakti” (DLTt I: 113-114).

<*öylä/özlä* (< **öd+läg*) “öğle vakti” bkz. (EDPT: 55b), *üd* “zaman” kökünden *üd+läg* Erdal *üdläg*’in sonradan anlam değişikliğine uğradığını belirtir (OTWF: 109), *öjlä* “polden’” (DTS: 647a), *öyle* (ESTYa I: 516), Eren ise *tañla* “sabahleyin”, *dünle* “geceleyin” örneklerinde olduğu gibi +le ekiyle yapıldığını öne sürmektedir. *öğle* < **öd+le* “gün ortası” (TDES: 313a), *üylä/öylä* (RWb I: 1175, 1801).

Kâşgarlı, “öğle vakti” anlamında Oğuz lehçesinde *öylä*, Kıpçak lehçesinde *özlä* [69] ve Çiğil lehçesinde *kün ortu* [74] biçimlerinden bahsetmektedir. Dīvān’da “zaman” anlamında *öd* [34] ve *ödläg* [64] biçimler de mevcuttur. Modern sahada *öylä*, Oğuz lehçelerinde ve bazı Kıpçak lehçelerinde tanıklanmaktadır.

Karahanlı T: KB *ödlek* “zaman, felek” (ARAT 1979: 351), **Harezmi T:** Kısas 137v16, 140r18 *öylen* “öğle, öğle vakti”, krş. 245v11 *ödlek* (ATA 1997 II: 512), HKuran *öyleg* “öğle (vakti)” (SAĞOL 1995: 125), ME 76-5, 76-6 *öyle* “öğle (vakti)” (YÜCE 1993: 168), NF 40-3 *ödlek* “öğle, öğle vakti” (ATA 1998: 335), **Çağatay T:** Senglah 92v/20 *öyle* (CLAUSON 1960: 41), Ş.Süleyman *öyle* “öğle, gün yarısı, vakt-ı zuhr” (44), *öyle* “l’heure de midi” (PdC 88), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *öyle* (3) “zuhr vakti, ve evet gibi tasdik edati” (İZBUDAK 1989: 37), GT 40/4 *evle* (?) “öğle” (KARAMANLIOĞLU 1989: 249), Tercüm. 30b/2 *öylen* “öğle vakti” (TOPARLI 2000: 133), BM I 13,13 *äjlän* “południe, w południe” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 10), **EAT-Osm:** Dedekorkut *öyle* “öğle” (ERGİN 1997: 246), Süheyl. 1507 *öyle* “öğle, öğle vakti” (DİLÇİN 1991: 631), Danişmend. 98a/15 *ögle/öyle* “öğle, öğle vakti, gün ortası” (DEMİR III: 187).

Modern Oğuz: Trk. *öğle* 1. gün ortası. 2. öğleyin kılınan namaz (TS II: 1718b), Az. *öylä* (1) (eski) günorta (ADİL III 462a), Trkm. *öyle* “öğle, gün ortası” (TTS: 512b), Gag. *üülen* “öğle vakti” (GTS: 252a).

Modern Kıpçak: Nog. *üyle* “polden’, poludennoe vremya, vremya obeda” (NRS: 388b), Kar.(k) *üyle*, (k) *uyle* “polden’; połudenie” (KRPS: 589a), Tat. *öyle* “polden’, sredina dnya” (TatRS: 737b), (tüs, kün orta, RKkS, 715b).

334. **öyük** [55] (’ÜYUK) “tepe gibi yüksek olan yerler (Ar. *murtafi*)”
Oğuz lehçesi.

öyük “Any ground that is elevated like amount” (CTD I: 121), *üyük* “tepe gibi yüksek olan yerler” (DLTt I: 85).

<*öyük* <**öy*-(*ü*)k “tepe gibi yüksek yerler” bkz. (EDPT: 271b), *üyük* “holm, bugor” (DTS: 648b), *höyük*<*öyük* “toprak yığını, yapma tepe” Eren, *öy*- “yığmak” kökünden -k ekiyle yapıldığını belirtir (TDES: 181a), *üyük/öyük* “holm’- ein künstlicher Erdhaufen, Hügel” (RWb I: 1816).

Modern sahada *öyük* ve *höyük* biçimlerinde sadece Türkiye Türkçesi ve Anadolu Ağzlarında yaşamaktadır. Bu yönüyle tipik bir Oğuzca sözcük olduğu görülmektedir.

Altınordu-Kıpçak: BM I 3,9 *üyük* “duży pagórek, kopiec/colline grande, monticule, butte” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 55), KI 27 *üyük* “büyük tepe” (CAFEROĞLU 1931: 116), Tercüm. 7a/8 *öyük* (Tkm) “tepe” (TOPARLI 2000: 133), **EAT-Osm:** *üyük/hüyük* “1. üst üste toprak yığılarak meydana gelmiş olan ve kazı ile içerisinden eski eserler çıkarılan yapma tepecik, 2. bostan korkuluğu, oyuk” (XIII.TTS VI: 4129).

Modern Oğuz: Trk. *höyük* “1. tarih boyunca türlü sebeplerle yıkılan yerleşim bölgelerinde, yıkıntıların üst üste birikmesiyle oluşan ve çoğu kez içinde yapı kalıntılarının gömülü bulunduğu yayvan tepe. 2. toprak yığını, küçük tepe” (TS I: 1007b), And. *öyük* “toprak tepe, höyük” (DS IX: 3366b).

335. **özi** [57] (‘UZİY) “iki dağ arasındaki vadi (Ar. *facc*)” **Çiğil** lehçesi.

özi “ravine in a mountain” (CTD I: 124), *özi* “iki dağ arasındaki geniş yol” (DLTt I: 89).

<**özi* “vadi” Clauson *öz*:z’den ikincil biçim olduğunu belirtmiştir (EDPT: 281a), *öz* “iki dağ arasında bulunan dere, vadi” (TEKİN 1995: 110), *özi* “prohod mejdu gorami” (DTS: 647a), *öz* “dere, çay, sulak verimli yer” (TDES: 318b).

“vadi” anlamıyla Eski Uygurcadan itibaren *öz* tanımlanmaktadır. Dīvān’da bu anlamda *öz* [34-5] “wādī”, ayrıca Çiğil lehçesinde *özi* benzer anlamda dikkati çekmektedir. Clauson *özi* biçimini tek örnek olarak belirtmekle beraber Karahanlı Türkçesiyle yazılmış Kuran tercümesindeki *özi* ve Anadolu Ağızlarındaki *özü*, buradakiyle aynı sözcük olmalıdır. Modern lehçelerde “vadi, dere” anlamında *özen*, *özek*, *özök* vb. gibi türevleri de bulunmaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *özlerdeki özeklerdeki* “situated in valleys and small valleys” TT V 28, 121; Civ. *tağda öz yok* “there are no valleys on a mountain” TT VII 42, 8 (EDPT: 278b), **Karahanlı T:** Rylands *öz (II)* “vadi” (ATA 2004: 588), TİEM 184v/9=013/017 *özi* “vadi, yarık” (KÖK 2004: 539), **Harezm T:** Kısas 188r9 *öz (2)* “iki dağ arasındaki dere” (ATA 1997 II: 514), NF 392-17 *öz (1)* “hendek, çukur” (ATA 1998: 340),

Altınordu-Kıpçak: AOYarlık *özen* “nehir” (ÖZYETGİN 1996: 230a), Kİ 12 *özän* “nehir” (CAFEROĞLU 1931: 66), **EAT-Osm:** *öz (II)* “vadi” (XIII.TTS V: 3159).

Modern Oğuz: *And. öz (II)* [*özek, özelti, özen, özmek, özü*] “1. tepeler arasındaki çukur, düzlük yer, koyak, 2. sulak, verimli yer, otlak, 3. bağ, bahçe, bostan, 4. yapışkan topraklı yer, 5. su kıyısındaki yeşil yer, ova, 6. geniş ve büyük hendek, 7. sel sularının aktığı yerde yaptığı yarıklar, 8. tarla, köye yakın tarla” (DS IX: 3368a).

Modern Kıpçak: Kırg. *özön* “1. nehrin yatağı, mecra, 2. havza” (YUDAHİN 1998: 619b), KBlk. *özen* “vadi” (KMTS: 319b), Kaz. *özek* “akarsu yatağı, akak”, *özen* “ırmak, nehir” (KazTS: 424a), Tat. *üzen* “1. dolina, nizmennost’, 2. ruslo” (TatRS: 748a), Kum. *özek* “1. serdtsevina, 2. yadro, 3. ovrage, 4. ruçey (protekayuşçiy v ovrage)” (KuRS: 250a), Bşk. *üzän* “1. dolina, dol, 2. dolinnıy” (BRS: 585b).

Uygur-Karluk: Yuyg. *özen* “ırmak, çay, kanal” (YUTS: 310b).

Sibirya: Alt. *özök II* “nehir, çay, nehir yatağı”, *özön* “(nehir için) kol” (AltTS: 145b), Hak. *özen I* “lojbina, log” (HRS: 134a).

Yakut: *üös*, Çuvaş: *var* (<*ıvar) (TDES: 318b).

336. **özlä** [69] (‘UZLA’) “öğle (Ar. *zuhr*)” **Kıpçak** lehçesi.

Bkz. 333 öylä.

337. **rabçat** [227] (RABCAT) “angarya, beyin halkın gölüklerini alıp üzerine parasız olarak yük yükletmesi gibi (Ar. *suħriyya*)” **Kençek** lehçesi.

rabçat “forced labor as when an emir uses his subjects pack-animals without recompense” (CTD I: 339), *rabçat* “angarya, beyin halkın gölüklerini alıp üzerine parasız olarak yük yükletmesi gibi” (DLTt I: 451).

<rabçat tek örnek bkz. Clauson, kökeninin tam olarak bilinmemekle birlikte, Hint-Avrupa dillerinden birisinden olduğunu belirtmektedir. (EDPT: 780b), rabçat “Frondienst, z.B. mit Lasttieren” (VEWT: 388a), rabčat “prinuditel’niye rabotı, bezvozmeznoye ispol’zovaniye pravitelem tyagla poddannıh” (DTS: 476a).

rabçat, Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

338. **sāj (I)** [512] “akıl, idrak, anlayış (Ar. ‘aql, fiṭna, dakā’)” Oğuz lehçesi.

sāy “intellect, understanding, cleverness” (CTD II: 227), sağ “zeyreklik, anlayış” (DLTt III: 154).

<sāj< *sā-ğ “akıl” bkz. Clauson, sā- fiiline bağlamaktadır 3sa:ğ (EDPT: 803b), say (DTS: 647b).

Kâşgarlı, Oğuz lehçesinde “akıl, anlayış” anlamında olan sāj’ı diğer Türklerin bilmediğini belirtmiş ve bir örnek cümlede göstermiştir: *sāndā sāj yōk* “sende akıl yok, anlayış yok”. sāj, buradaki anlamıyla tarihî alanda Çağatay Türkçesinde sağ “intelligent” (PdC: 336) şeklinde tanıklanmıştır. Modern lehçelerde ise tanıklanamamış, sözcük yerini *akıl*, *zekâ*, *idrak* gibi Arapça karşılıklara bırakmıştır. Türkiye Türkçesinde bulunan sağduyu “1. doğru, akla uygun yargılar verme yeteneği, akliselim, hisselim. 2. fel. Doğru ile yanlış birbirinden ayırma ve doğru yargılama gücü” (TS II: 1883b) ile ilgili görünüyor.

339. **sāj (II)** [512] (SA’T) “sağlık, esenlik (Ar. *ṣiḥḥa*, *salāma*)” Oğuz lehçesi.

sāy “healthy, soundness” (CTD II: 227), sağ “sağlık, esenlik” (DLTt III: 154).

<*sāj “sağ, sağlık” bkz. 1sa:ğ (EDPT: 803a), say I (DTS: 480b).

Kâşgarlı, Oğuz lehçesindeki “sağlık” anlamındaki *sāğ* sözcüğünü diğer Türklerin bilmediğini belirtmiş ve *yēniğ sāğmu* “vücudun sağlıklı mı?” örneğinde kullanmıştır. Modern sahada, Kuzeydoğu lehçeleri hariç, başta Oğuz grubu olmak üzere *sāğ* yaşamaktadır.

Karahanlı T: AtebH *sağ* “sağ, iyi” (ARAT 1951: LIV), **Harezmi T:** NF 20-7 *sağ* (2) “sağlıklı, dinç, sağlam” (ATA 1998: 356), **Çağatay T:** Ş.Süleyman *sağ* “salim, halis, emin, metin, sağlam, temin, rasat, selamet” (179), Senglah 232r/24 *sağ* (CLAUSON 1960: 60), *sağ* “bien portant” (PdC: 336), **Altınordu-Kıpçak:** CC 124,37 *sav bol-* (GRØNBECH 1942: 211), GT 116/5 *sağ* “sıhatte, sıhatli” (KARAMANLIOĞLU 1989: 351), İrşadM 95b/8 *sağ* “sağlam, sıhatli” (TOPARLI 1992, 585), Kİ 58 *sağ* “salim, sağlam, afiyette olmak” (CAFEROĞLU 1931: 84), KK 67b/8 *sağ* “sağ, hasta olmayan” (TOPARLI 1999: 121), Mguzat 4v:2 *sağ* “intact, alive” (ÖZTOPÇU 1989: 121-2), Tercüm. 27b/11 *sağ* “sağlam”, *sağ* “gerçek” (TOPARLI 2000: 134), **EAT-Osm:** *sağ* (I) “1. sağlam, sıhatte, 2. temiz, saf, halis, 3. doğru, gerçek, sahih” (XIII.TTS V: 3220-24), Mecmua. 31-7 *sağ* “sağ” s.ol- “yaşamak” (CANPOLAT 1995: 335), İbnikesir68a/20 *sağ* “diri, canlı, hayatta olan” (YELTEN 1998: 556), Marzub. 16b/7, 10b/12 *sağ* “sağ esen, sağlam” (KORKMAZ 1973: 421), Gunya. 13b/9 *sağ* “sağlam, sıhatli, sıhhati yerinde olan” (AKKUŞ 1995: 816), Gülistan. 56b/15 *sağ* “sıhatte olan, sağ olan” (ÖZKAN 1993: 423), Danişmend. 46b/14 *sağ* (II) “sağlam, esen, sağlıklı” (DEMİR III: 192).

Modern Oğuz: Trk. *sağ* (II) “1. sağlam, esen” (TS II: 1883a), Az. *sağ* (1) 1. diri, canlı, ölmemiş, salamat. 2. sağlam. 3. (mec.) saf, xalis, bütöv, düz (ADİL IV 10a), Trkm. *sag* I “sağ, sağlam” (TTS: 551b), Gag. *saa* “sağ, sağlıklı, sağlam” (GTS: 204a).

Modern Kıpçak: Kırg. *sak* I “deni soo, oorubagan” (KTTS:514b), Nog. *saw* “1.ves’, vsya, 2. zdoroviy, 3. tsely, nepovrejdyonniy” (NRS: 280b), KBlk. *sav* “sağ, canlı” *sav bol-* (KMTS: 333b), Kar.(thk) *saw/sav* “zdoroviy; zdrów, zdrowy” (KRPS: 454b), Kaz. *saw* “1. sağ, diri, sıhatli, esen, 2. sağlam, kırılmamış” (KazTS: 472a), Tat. *sâu* “zdoroviy, zdraviy” (TatRS: 471b), Kkp. *saw* “zdoroviy” (KkRS: 567b), Kum. *saw* “1. zdoroviy, 2. jivoy, 3. tsely, tselostniy” (KuRS: 272a), Bşk. *hâw* “zdoroviy” (BRS: 623b).

Uygur-Karluk: Özb. *sâġ I* “zdoroviġ” (URS: 380b), *Yuyg. saġ II* “saġ, diri, canlı” (YUTS: 337b), *Suy. saġ* “zdoroviġ” (YJU: 98a).

Çuvaş: *sivġ* “saġ” (ÇAD: 145b).

Halaç: *sa:γ* “gesund, unversehrt” (WbCh: 183b).

340. ***sâġ (III)*** [512] (SA'Γ) “temiz, tatlı (Ar. *ķarâĥ*, *'adb*)” **Oġuz** lehçesi.

sâγ “Clear, sweet” (CTD II: 227), *saġ* “tatlı” (DLTt III: 154).

<**sâġ* bkz. Kâşgarlı'nın “temiz, tatlı” anlamını verdiġi ve Oġuz söz varlığında gösterdiġi *sâġ*'ı Clauson, *1sa:ġ* “pure” içerisinde “saġlık, sıhhat; (yön olarak) saġ, saġ taraf” anlamlarındaki *sâġ* ile birlikte ele almıştır (EDPT: 803a).

Dīvān'da Oġuz söz varlığında geçen *sâġ suw* “temiz, tatlı su” kullanımı Anadolu Aġızlarında aynı biçimde *saġsu* “temiz, tatlı su” (DS X: 3515a) olarak yaşamaktadır.

341. ***sâġ (IV)*** [512] (SA'Γ) “saġ (taraf) (Ar. *yumnâ*)” **Oġuz** lehçesi.

sâγ “Right” (CTD II: 227), *saġ* “saġ” (DLTt III: 154).

<**sâġ* “saġ taraf” bkz. *1sa:ġ* (EDPT: 803a), *saγ III* (DTS: 480b).

Kâşgarlı “saġ taraf” anlamında Çiġil lehçesinde *oġ* [32] ve Oġuz lehçesinde *sâġ* sözcüklerini vermiş ve Oġuzlardaki *sâġ*'ı diġer Türklerin bilmediġini belirtmiştir. krş. *oġ. sâġ âliġ* “saġ el” örneġi dışında ise Dīvān'da başka bir yerde yön karşılığında *sâġ* bulunmamaktadır. Modern sahada yön olarak *sâġ*, başta Oġuz grubunda ve Uygur-Karluk grubunda kullanılmaktadır. tarihî ve modern lehçeler dikkate alındığında, *sâġ*'in tam olarak bir Oġuz sözcüğü olduġunu görmekteyiz.

Karahanlı T: TIEM 226r/2=019/052 *saġ* “saġ” (KÖK 2004: 543), Tefsir 68,7 *saġ* “saġ (taraf)” (BOROVKOV 2002: 221), Rylands *saġ* “saġ, saġ taraf” (ATA 2004: 602), **Harezmi T:** ME 122-3, 202-8 *saġ* “saġ (yan)” (YÜCE 1993: 171), Kısas 49v6, 94r1 *saġ*

(1) “sağ yan” (ATA 1997 II: 530), NF 20-7 *sağ* (1) “sağ” (ATA 1998: 356), **Çağatay T:** Senglah 232r/24 *sağ* (CLAUSON 1960: 60), Ş.Süleyman *sağ* “sağ, rasat” (179), *sağ* “qui a son bon sens, côté droit” (PdC: 336), **Altınordu-Kıpçak:** Mguzat 10v:3 *sağ* “right (as opposed to left)” (ÖZTOPÇU 1989: 121), Kİ 58 *sağ* *äl* “sağ el” (CAFEROĞLU 1931: 85), GT 39/4 *sağ* “sağ (solun zıddı)” (KARAMANLIOĞLU 1989: 351), DM 4b/12 *sağ kol* “sağ taraf” (TOPARLI 2003: 102), AOYarlık *sağ* “sağ” (ÖZYETGİN 1996: 231a), **EAT-Osm:** İbnikesir. 12a/15 *sağ* “sağ taraf, sağ yan” (YELTEN 1998: 556), Saat. 8a/14 *sağ* “sağ taraf (yön)” (BURAN 2000: 393), Gunya. 15a/11 *sağ* “sağ, sağ taraf, solun zıddı” (AKKUŞ 1995: 816), Muradi. 98b/6 *sağ* “sağ (taraf)” (ARGUNŞAH 1999: 506), Gülistan. 78a/13 *sağ* “solun zıddı, sağ” (ÖZKAN 1993: 423), EATkuran 78b/2=005/033 *sağ* “sağ taraf” (KARABACAK 1995: 587), Danişmend. 20b/12 *sağ I* “sağ, sol karşıtı” (DEMİR III: 192).

Modern Oğuz: Trk. *sağ* (I) “1. vücutta kalbin bulunduğu tarafın karşısında olan, sol karşıtı. 2. bu taraftaki yön. 3. ekonomi ve siyasette eskiden yana olan, gelenekçi” (TS II: 1882b), Az. *sağ* (2) 1. bädänin sol täräfinin äksi olan hissäsindä yerläşän. 2. siyasi vä ictimai heyatda gabagcıl cäräyanlara düşmän olan; mürtäce, mühafizäkar (ADİL IV 10b), Trkm. *sağ II* “sağ, sağ taraf” (TTS: 551b), Gag. *saa* “sağ taraf” (GTS: 204a).

Uygur-Karluk: Özb. *sâğ II* “pravıy, nahodyaşçıysya sprava, 2. sprava” (URS: 380b), Yuyg. *sağ* “(dial.) bk. oñ” (YUTS: 337a).

342. *sağun* [203] (SAĞUN) “Karluk büyüklerine verilen bir unvan”.

sayun “Honorific title of the Qarluq chief” (CTD I: 307), *sagun* “Karluk büyüklerine verilen bir ünvan, ungun” (DLTt I: 403).

<(?)*sağun* “bir unvan, Sagun” bkz. Clauson yabancı asıllı olabileceğini belirtmektedir. *sağun* (EDPT: 811b), *sayun* “Fürstentitel bei den Qarluq” (VEWT: 394a), bu unvan Farsçaya da geçmiştir *sayun* “mtü. titel” (TMEN III: 1214).

sağun, ilk olarak Karahanlı Türkçesinde tanıklanan bir unvandır. Kâşgarlı Karlukların büyükleri için bu unvanın kullanıldığını belirtir. Ayrıca Türk

doktorlarına da (‘ATA’ SAĞUN) *ata sağun* dendiği bilgisi de Dīvān’da bulunmaktadır. KB’de de [5111] *ay sağun* biçiminde ifadeler geçmektedir.

343. **sāht** [66] “eğerlere, kemerin başına, tokalara işlenilen altın, gümüş (mā yuraşsa‘u)” Oğuz lehçesi.

sāxt “inlay of gold and silver in the buckles of belts or saddle straps” (CTD I: 136), *saxt* “eğerlere, kemerin başına, tokalara işlenilen altın, gümüş” (DLTt I: 107).

<*sāht* (< Far. *saht* STEINGASS 1930: 659b) (EDPT: 806a), krş. *üstem* (EDPT: 242b).

Kâşgarlı “eğerlere, kemerin başına, tokalara işlenilen altın, gümüş” için Türkçede ‘US·TAM: üstäm dendiğini, Oğuzların ise Farsçadan alıntı olan *sāht* dediğini belirtmektedir. Türkçede *sāht* Dīvān dışında tanıklanamamıştır.

344. **saltur-** [360] (SAL·TURDIY) “saldırtmak (Ar. *amara bi-l-iḥāla lī ‘alayhi*)” Oğuz lehçesi.

salturdi “ordered the credit to be transferred to me” (CTD II: 55), *salturdi* “saldırttı” (DLTt II: 187).

<* sal-tur- bkz. *saltur-* (EDPT: 825b), *saltur-* “natravlivat” (DTS: 647b), *sal-tur-* “to have something thrown somewhere etc.” (OTWF: 809).

Kâşgarlı, Oğuz lehçesi söz varlığına ait *saltur-* ile ilgili şu örneği vermektedir: *ol māni aḡār salturdi* “o, beni ona saldırttı (*amara bi-l-iḥāla lī ‘alayhi*)”. Bunun dışında sözcüğün Türkçede “elbisenin yenini salmak” anlamında: *ol maḡa yēḡ salturdi* “o, bana elbisesinin yenini sallattı (*alma‘a*); (işaret için, başkasına, elbisesinin yenini sallamasını emretti)” ve “herhangi bir şeyi çıkarıp atmak (*tarḡ*)” anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Kâşgarlı Mahmud’un üç anlamından bahsettiği *saltur-*, bugün Oğuz lehçeleri başta olmak üzere, geniş bir anlam alanına sahiptir.

Uyg. VIII: Bud. *burxanlarka saçığ töküük salturup* “have offerings and libations put (or thrown) before the Buddhas” TT VII 25, 7-8 (EDPT: 825b), **EAT-Osm:** *saldır-* “bıraktırmak, terkettirmek” (XIII.TTS V: 3264).

Modern Oğuz: Trk. *saldır-* “1. bir kimseye veya bir şeye karşı saldırı yönetmek, zarar verici bir davranışta bulunmak, hücum etmek. 2. (mec.) Yıkıcı ve sert eleştiriler yapmak. 3. bir şey veya kimse üzerine saldırı yapılmasına sebep olmak. 4. gemi, kalkmak için yelken açıp başını gideceği yola çevirmek. 5. etkisiyle eritmek” (TS II: 1895b), Az. *saldır-* 1. salmağa mâcbur etmâk. 2. iki vâ ya bir neçâ adamı yaxud heyvanı gızışdırıb birbirinin üstünâ hücum etdirmâk, salışdırmag. 3. tikdirmâk, bina etdirmâk, düzâltidirmâk. 4. döşâtmâk, yerâ särdirmâk. 5. (mec.) gânaât edârak yığmag, toplamag; dala atmag. 6. goydurmag (ADİL IV 21a), Trkm. *saldır-* “1. yaptırmak, kurdurmak, 2. bir şeyi başka bir şeyin içine yerleştirmek” (TTS: 556b).

Modern Kıpçak: KBlk. *saldır-* “zastavit’, polojit’” (KBRS: 536a).

Uygur-Karluk: Özb. “pohud. ot sâlmâk” (URS: 376b), Yuyg. *saldur-* “saldırmak, atılmak, sıçramak” (YUTS: 339a), Suy. *saltır-* (YJU: 99b).

Sibirya: Alt. *saldır-* “(sal- ın ettirgen şekli) koydurtmak, çökmek” (AltTS: 149a), Hak. *saldır-* “1. zastavit’ polojit’ kogo-çto-l, 2. zastavit’ postavit’, 3. zastavit’ opustit’, 4. zastavit’ otpustit’” (HRS: 180a).

345. **samān** [209] (SAMA’N) “saman (Ar. *tibn*)” **Çiğil** lehçesi.

samān “Straw” (CTD I: 315), *saman* “saman” (DLTt I: 415).

<*saman*<*saban*<*sap* “tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülmeyen ekin”+ -(a)n küçültme eki (TDES: 354a), *samān* (EDPT: 829b), *saman* “stroh” =mo. *saban* (VEWT: 399b), Türkçeden Farsçaya da geçmiştir *şamān* “straw” (TMEN III: 1337), *saman* “soloma” (DTS: 647b).

Dīvān’da saman anlamında iki sözcük bulunmaktadır: Çiğil lehçesine ait *samān* ve Oğuz lehçesine ait *küvük* [517]. *küvük* tarihî alanda Memlûk-Kıpçak

sözlüklerinde ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde; modern alanda ise sadece Anadolu Ağızlarında tanıklanmıştır. *küvük*'ün sınırlı bir alanda kullanılmasına karşın *samān* tarihî ve modern lehçelerde daha yaygın bir durumdadır. Krş. *küvük*. Bazı modern lehçelerdeki *salam* biçimi için Clauson, Rusça aynı anlamdaki 'soloma'dan Türk lehçelerine geçtiğini; Eren ise benzeşmezlik (=dissimilation) sonucu oluşuğunu belirtmektedir. Clauson'un açıklaması daha mâkul görünmektedir.

Uyg. VIII: Civ. *yéti kaḡlı saman* "seven wagons of straw" Usp. 92, 6 (EDPT: 829b), **Harezmi T:** Kısas 43r11 *saman* "saman" (ATA 1997 II: 535), **Çağatay T:** Senglah 234r/28 *saman* (CLAUSON 1960: 61), Ş. Süleyman *saman* "saman, kâh" (182), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 8b-9 *saman* (T) "saman" (ATALAY 1945: 232), DM 6a/15 *şaman* "saman" (TOPARLI 2003: 103), İrşadM 107b/4 *saman* (TOPARLI 1992: 587), Tercüm. 10a/12 *saman* (Tkm) "saman" (TOPARLI 2000: 135), **EAT-Osm:** *samana saymamak* "çöp kadar değer vermemek" (XIII.TTS V: 3289), *saman evi* "samanlık", *saman kapar/saman kapıcı* "kehlibar", *saman uğrusu/ samancı yolu/ samanlık yolu* "kehkeşan, saman yolu" (XIII.TTS V: 3290), Muradi. 96a/2 *şaman* "saman" (ARGUNŞAH 1999: 509).

Modern Oğuz: Trk. *saman* türlü ekinlerin taneleri ayrıldıktan sonra, harmanda kalan parçalanmış sapları (TS II: 1900a), Az. *saman* taxıl döyüldükdän vä tāmizländigdän sonar galan çöpşakilli hissäciklär, xırda xırda doğranmış külüş (ADİL IV 24a), Trkm. *sāman* "saman" (TTS: 558b), Gag. *saman* "saman" (GTS: 208a).

Modern Kıpçak: Kırg. *saman* "saman" (YUDAHİN 1998: 634b), KBlk. *salam I* "soloma" (KBRs: 535b), Kar.(k) *saman* "soloma" (KRPS: 463b), Kaz. *saban I* "başığın taneleri alındıktan sonra geriye kalan kısmı, saman" (KazTS: 457b), Tat. *sâlâm* "soloma" (TatRS: 464a), Kkp. *saban* "soloma" (KkRS: 553b), Kum. *salam* "soloma" (KuRS: 275b), Bşk. *hâlâm* "soloma" (BRS: 617b).

Uygur-Karluk: Özb. *sāmān* "1. rezanaya soloma, 2. tsveta soloma" (URS: 378a), Yuyg. *saman* "saman" (YUTS: 340a).

Sibirya: Tuv. *savaḡ I* "soloma" (TuvRS: 360a), Alt. *salam* "soloma" (ORS: 125a), Tel. *salam* "saman" (TelAS: 94).

346. **samda** [210] (SAM·DA) “ayağa giyilen sandal (Ar. *aş-sandal alladı yulbasu*)” **Çiğil** lehçesi.

samda “Sendal” (CTD I: 317), *samda* “ayağa giyilen sandal” (DLTt I: 418).

<*samda* (<Grek. sandalion). tek örnek (EDPT: 828b), *samda* “sandalin” (DTS: 647b).

347. **sasık** [192] (SASIQ) “saksı (Ar. *ḥazaḥ*)” **Uç** ve etrafındaki lehçeler.

sasıq “Earthernware” (CTD I: 292), *sasık* “saksı” (DLTt I: 382).

<**sası+ķ* “saksı” tek örnek. Erdal, *sası* “balçık, kil” kökenine bağlamakta (OTWF: 43), Clauson ise kesin bir alıntı olduğunu belirtmektedir. (EDPT: 856a).

sasık, Dīvān’daki anlamıyla tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır. krş. 244 *kästär*.

348. **satğa-** [571] (SAT·GA·MA’Q) “1. kesişmek, 2. ödeşmek, karşılamak (Ar. *cāza ‘alā, iḳtaşsa*)” **Oğuz** lehçesi.

satğādi “crossed, the debt upon” (CTD II: 298), *satğadı* “(yol) çatıldı, ödeşti, karşıladı” (DLTt III: 288).

<**satğa-* bkz. *satğa-*: “to tread, trample” etimolojik olarak *satığ* ile bir ilgisinin olmadığını belirtir (EDPT: 800a), Erdal, *satğa-* fiilinden kurulmuş, Eski Türkçedeki *satğa-g* ve *satğa-n-* sözcüklerinden bahsetmektedir (OTWF: 201, 612), *satya-* “proizvolit’ zaçem platejam” (DTS: 647b).

Kâşgarlı *satğa-* fiilinin üç farklı anlamda kullanımıyla ilgili örnekler vermekte ve bunlardan yol ve borç ile ilgili kullanımların Oğuz lehçesinde olduğunu ifade etmektedir: *ol anıg boynın satğādi* “o, onun boynunu çiğnedi (Ar. *taḥattā*)”; *bīr yöl bīriğ satğādi* “bir yol bir yol ile kesişti (Ar. *cāza ‘alā*)” (güneyden gelen yol batıdan gelen yol ile çatıştı, kesişti) *alım bērimni satğādi* “o, alacağını vereceği ile ödeşti,

karşıladi (Ar. *iktaşa*)". Bu durumda ilk örnek için Karahanlı Türkçesindeki anlamıdır diyebiliriz.

Uyg. VIII: Bud. *tümen bere tağlarda arğular satğap bulitiğ tumanığ* "for 10.000 (Chinese) li the valleys in the mountains pass through clouds and mist" TT IX, p.22 (EDPT: 800a), **Karahanlı T:** KB 4112 *satğa-* "çiğnemek, incitmek" (ARAT 1979: 383), **Altınordu-Kıpçak:** CC 163,131 *satqa-* "krank machen" (GRØNBECH 1942: 215).

Modern lehçelerde *satğa-* tanıklanamamıştır.

349. **satğaş-** [373] (SAT-FAŞ-DIY) "ödeşmek, sayışmak, hesabı kapatmak (Ar. *kāşa*)" **Oğuz** lehçesi.

satyaşdi "settled accounts by off setting" (CTD II: 69), *satğaşdı* "ödeştiler, takas yaptılar, sayıştiler" (DLTt II: 214).

<**satğa-ş-* bkz. *satğaş-* (EDPT: 800b), *satyaş-* "proizvodit' vzaimny zaçet platejam" (DTS: 647b), *sataş-* (RWb IV: 378).

Kâşgarlı, *satğa-* fiilinin yol ve borç hususunda Oğuzca olduğunu daha önceden belirtmişti. İşteş biçimi *satğaş-*'in da "saldırmak, karşılaşmak, ödeşmek" anlamlarında üç kullanımını göstermiştir. Borcun ödenmesi ile ilgili *olār alım berim bilä satğaşdı* "onlar alacağı verecekle ödeştiler, takas yaptılar, sayıştiler" cümlesi Oğuz lehçesindeki kullanıma örnektir. *olār bīr ekindi bilä satğaşdı* "onlar ikisi birbirine sataştı" (onlar birbirinin boynuna saldırdı(Ar. *taḥattā raḳaba, taṭāwul*) ve *ol maḳa yōlda satğaşdı* "o, bana yolda rastgeldi, kavuştu (Ar. *laḳıya muwācaharan*)" cümlelerinde ise Karahanlı Türkçesindeki kullanımları dikkati çekmektedir. Modern Türk lehçelerinde ise *satğaş-*, geniş bir anlam alanıyla, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde yaşamaktadır.

Harezm T: ME 152-1 *satğaş-*, 192-5 *sataş-* "görüşmek, rastlamak", 35-3 *satğaşmak* "görüşme, ziyaret" (YÜCE 1993: 172), **Çağatay T:** Senglah 229r/20 *sataş-* (CLAUSON 1960: 60), *sataş-* "être éprouvé, rencontrer" (PdC: 333), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *sataş-* (17,20) "sataşmak, deymek, dokunmak" (İZBUDAK 1989: 39),

İrşadM 72b/1 *sataş*- “karşılaşmak” (TOPARLI 1992, 588), **EAT-Osm**: Mecmua. 160-1 *sataş*- “rastlamak, karşılaşmak” (CANPOLAT 1995: 336).

Modern Oğuz: Trk. *sataş*- “1. bir kimseyi rahatsız edecek davranışta bulunmak, musallat olmak. 2. sarkıntılık etmek” (TS II: 1916b), Az. *sataş*- 1. birini acıglandırmag, pärt etmāk, ganını garaltmag, tāhgir etmāk, ālā salmag māgsādilā ona söz atmag vā ya başga bir hārākāt göstärmāk; sürtüşmāk. 2. namusuna toxunmag. 3. toxunmag (ADİL IV 33a), Trkm. *sataş*- “karşılaşmak, rastlaşmak” (TTS: 564a), Gag. *sataş*- “dadanmak, sataşmak, rahatsız etmek” (GTS: 210a).

Modern Kıpçak: Nog. *satas*- “putat’sya, sbivat’sya s tolku” (NRS: 290a), Kar.(k) *sataş*- “dokuçat’, nadoedat’, pristavat’, zadevat’, zadirat’, iskat’ ssori; dokuczać, nudzić, przyczepiać się” (KRPS: 468b), Tat. *sâtâş*- “1. bredit’, bred, 2. sbivat’sya s tolku, putat’sya, 3. pomeşat’sya” (TatRS: 470b), Kum. *sataş*- “zadevat’, draznit’” (KuRS: 279b), Bşk. *hâtâş*- “1. bredit’, 2. bred” (BRS: 623a).

350. **sawaş**- [319] (SAWIŞ·DIY) “savaşmak (Ar. *tacadāla*)” **Oğuz** lehçesi.

sawaşdi “quarreled” (CTD II: 15), *sawaşdı* “savaştilar, çarpıştilar” (DLTt II: 102).

<*sāwa-ş- “savaşmak” bkz. *savaş*- (EDPT: 793a), *sāwa- (CTD III: 157), *savaş*- “ssorit’sya” (DTS: 647b).

Kâşgarlı “savaşmak” anlamında Oğuzların *sawaş*- kullandıklarını belirterek bir örnek verir: *olār ekki sawaşdı* “onlar, ikisi savaştilar, çarpıştilar”. Dīvān’da genel söz varlığı içerisinde ise “savaşmak” anlamında *uruş*- [101, 14, 185, 118, 209, 313] birçok yerde geçmektedir. Modern Türk lehçelerinin bir kısmında bugün *uruş*- kullanılırken, *sawaş*- Oğuz grubunda ve bazı Kıpçak, Karluk lehçelerinde yaşamaktadır. Ayrıca Oğuzca biçim olan v yerine w yazılması da, XI. yüzyıl Oğuzcasında bu sesin henüz teşekkülünü tamamlamadığını göstermektedir (bkz. 3.5.10.5. /-w-, -w/ ~ /-v-, -v/).

Karahanlı T: Rylands *savaş bol*- “kavga olmak, çekişme olmak” (ATA 2004: 608), **Çağatay T**: Ş.Süleyman *sawaş*- “mukabele, mücadele, muharebe, mücahede,

uğraşmak, boğuşmak” (183), **Altınordu-Kıpçak:** DM 21a/6 savaş- “savaşmak” (TOPARLI 2003: 104), TZ 15a-3 savaş- “savaşmak, cenk etmek” (ATALAY 1945: 234), CC 14,18 savaş- “sich streiten” (GRØNBECHE 1942: 223), BM II 43v-44r savaş et- “sprzeczać się” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 69), GT 153/11 savaş kıl- (KARAMANLIOĞLU 1989: 353), Tercüm. 43b/10 savaş- “savaşmak” (TOPARLI 2000: 135), **EAT-Osm:** savaş- “muharebe, mücadele etmek, döğüşmek, cengetmek” (XIII.TTS V: 3339).

Modern Oğuz: Trk. savaş- “1. ordu ölçüsünde iki silahlı kuvvet karşı karşıya gelip çarpışmak, muharebe etmek. 2. (mec.) Uğraşmak, mücadele etmek” (TS II: 1919a), Az. savaş- 1. dalaşmag, vuruşmag, söyüşmāk, küşüşmāk (ADİL IV 9a), Trkm. söveş- “savaşmak” (TTS: 586b), Gag. savaş- “savaşmak” (GTS: 211a).

Modern Kıpçak: Kırg. soğuş- II “dövüşmek, muharebe etmek” (YUDAHİN 1998: 657a), Nog. sogıs- “1. drat’sya, bit’sya, srajat’sya, voyevat’, 2. draka, bitva, srajenie” (NRS: 301a), KBlk. soguş- “vuruşmak, harbetmek” (KMTS: 349b), Kar.(k) savaş- “srajat’sya; walczyć” (KRPS: 455a), Kaz. soğıs- “1. harp etmek, savaşmak, 2. çatışmak, dövüşmek, 3. çarpışmak, tokuşmak” (KazTS: 484a), Tat. suğış- “1. voevat’, srajat’sya, bit’sya, 2. drat’sya” (TatRS: 489a), Bşk. huğış- “1. voevat’, srajat’sya, bit’sya, 2. drat’sya” (BRS: 636a).

Uygur-Karluk: Özb. sāvāş- “bit’sya, srajat’sya” (URS: 348b).

351. **sāvçı** [634] (SA’W·CY) “1. Yüce Tanrının gönderdiği yalavaç, peygamber, 2.elçi, hısım ve dünür arasında yazı ile gidip gelen kişi”
Oğuz lehçesi.

sāvçı (CTD II: 376), sawçı: “Yüce Tanrının gönderdiği yalavaç, peygamber, elçi Bu, hısım ve dünür arasında yazı ile gidip gelen kişidir” (DLTt III: 441).

<*sāb+çı “peygamber, elçi” bkz. sa:vçı: (EDPT: 785a), savçı “prorok, poslannik” (DTS: 647b), savçı (RWb IV: 431).

Dīvān’da “peygamber, elçi” anlamında Oğuzca sāvçı dışında, genel söz varlığında yalāwaç/yalāvaç [465] ismi de bulunmaktadır. Modern sahada sāvçı,

Anadolu Ağızlarında ve Türkmen Türkçesinde yaşamaktadır. Ayrıca Oğuzca biçim olan v yerine w yazılması da, XI. yüzyıl Oğuzcasında bu sesin henüz teşekkülünü tamamlamadığını göstermektedir (bkz. 3.5.10.5. /-w-, -w/ ~ /-v-, -v/).

Orhon T. VIII: *savcı*: IrkB 11, **Uyg. VIII:** Bud. tiñçi *savcı* “messenger” TT IV 10, 21 (EDPT: 785a), **Karahanlı T:** KB 34, 388, 4337 *sawçı* “elçi, peygamber” (ARAT 1979: 384), Rylands *sawçı* “peygamber” (ATA 2004: 608), **Harezmi T:** ME 28-5 *savçı* “elçi” (YÜCE 1993: 173), **Çağatay T:** Ş.Süleyman *sawçı* “mab’us, mersul, mabeynci, kılavuz, meyançı, görücü, tavassut edici, miyānerev” (183), *sawçı* “messenger, intermédiaire” (PdC: 344), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 61 *savçı* “1. davacı, kadı, 2. peygamber” (CAFEROĞLU 1931: 88).

Modern Oğuz: Trk.-, fakat sonradan türetilen sözcüklerden *savcı* “devlet adına ve yararına davalar açan, kamu haklarını ve hukuku yerine getirmek üzere yargıç katında sanıkları kovuşturan görevli, müddeiumumî” (TS II: 1919a), And. *savcı* “sözcü, mektupçu” (DS X: 3553b), Trkm. *sāvçı* “dünürücü, kız istemek için kız evine gönderilen adam” (TTS: 564a).

Uygur-Karluk: Özb. *sāvçı* “1. svat, svaha, 2. gonets” (URS: 375b).

Halaç: *sāvčī, sāvčī, safčī* “Brautwerber, Freier” (WbCh: 185b).

352. **sāčā** [541] (SACA) “serçe kuşu (Ar. ‘uṣṣūr)” **Oğuz** lehçesi.

sāčā “sparrow” (CTD II: 263), *seçe* “serçe kuşu” (DLTt III: 219).

<**sāč-ā* “serçe” bkz. *seçe*: Clauson, bu biçimiyle tek örnek olduğunu belirtmektedir (EDPT: 795a), *sečā* “vorobey” (DTS: 647b), *sāčā* “Sperling” (HAUENSCHILD 2003: 178), *sārčā* “Spatz, Sperling, Passer L.” (TMEN III: 1234), *serčā* [Osm. Krm.] “vorobey- der Sperling” (RWb IV: 470).

Dīvān’da “serçe” karşılığında Oğuz lehçesinde *sāčā* ve genel söz varlığı içerisinde *kuşgāç* [229] ve *çıpçırğa* [552] kayıtlıdır. *sāčā*, buradaki biçimiyle başka yerde

tanıklanamamakla birlikte, *sārçā* biçimiyle Modern Oğuz sahasında yaşamaktadır. Çuvaş Türkçesinde de seslik değişimlerle bulunmaktadır.

Çağatay T: Ş.Süleyman *serçe* “çumçuk, ufak kök serçe kuşu” (185), Senglah 230v/28 *serçek* (CLAUSON 1960: 60), *serçe* “passereau” (PdC: 348), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *serçe* (16) “serçe” (İZBUDAK 1989: 41), BM I 11,12 *serçä* “wrobel; moineau” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 45), DM 12a/4 *serşe/şipşik* “serçe” (TOPARLI 2003: 105), Kİ 43 *çärçä* “Tatarca bir kuş” (CAFEROĞLU 1931: 28), TZ 25a-10 *serşe* (Trkm), *sirşe* (T), *şerşe* (T), *şirşe* (T), *şipşik* “serçe” (ATALAY 1945: 235), Tercüm. 11a/2 *serçe* (Tkm) “serçe” (TOPARLI 2000: 136), **EAT-Osm:** *serçe yuvası* “bir çeşit sarılmış sarık” (XIII.TTS V: 3391), Mecmua. 18-10 *serçe* “serçe” (CANPOLAT 1995: 338), Marzub. 29a-2,3 *serçe* “serçe kuşu” (KORKMAZ 1973: 424).

Modern Oğuz: Trk. *serçe* “zool. Serçegillerden, insanlara yakın yerlerde yaşayan, kışın göçmeyen, koyu boz renkli, küçük ötücü bir kuş (Passer domesticus)” (TS II: 1944a), And. *seçer* “serçe” (DS X: 3563b), Az. *sārçä* (zool.) tükləri gähvāyi –boza çalar, adätän yaşayış binalarının yaxınlığında yaşayan kiçik guş (ADİL IV 64b), Trkm. *serçe* “(zool.) serçe” (TTS: 571a).

Çuvaş: *şerşi* “serçe” (ÇAD: 148b).

353. *sämürgük* [411] (SAMUR_KUVK_) “bülbüle benzer bir kuş (Ar. ‘andalīb)” Balasagun lehçesi.

sämürgük “Something resembling the nightingale” (CTD II: 108), *semürgük* “bülbüle benzer bir kuş” (DLTt II: 290).

<(?)*sämürgük* bkz. *simürgük*. Clauson, *simür-* fiiliyle alakalı görmektedir (EDPT: 830a), Erdal *simür-/simir-* ile ilgisi bulunmadığını; İranlıların mitolojik kuşu *simurğ* isminden şekillenmiş olabileceğini belirtir (OTWF: 159), *semürgük* “nazvaniye pevçey ptutsı” (DTS: 647b), *sämürgük* “Etwas, das der Nachtigall ähnel” (HAUENSCHILD 2003: 179).

Tarihî sahada *sämürgük*, Dīvān dışında, Suv 694.12’de ve Kutadgu Bilig [6609]’da tanıklanmaktadır. Modern Türk lehçelerinde kuş ismi olarak bulunmamakla

birlikte Anadolu Ağızlarında *semirik* “bir çeşit ot” (DS X: 3580a) bulunmaktadır. Türkçede zaman zaman, bazı hayvan adlarının bitkileri adlandırmada da kullanıldığı düşünüldüğünde, bitki adı olan *semirik*’in, *sämürgük* ile aynı olduğu düşünülebilir.

354. **säjäk** [604] (SANKAK:) “su içilen testi, ağaçtan oyulan su kabı (Ar. *kūz, carra*)” Oğuz lehçesi.

säjäk “jug for drinking, jar” (CTD II: 336), *sengek* “su içilen testi, ağaçtan oyulan su kabı” (DLTt III: 367).

<(?)*säjäk* Kökeni bilinmiyor. Bkz. *senjek* (EDPT: 838a), *senäk* “kuvşin” (DTS: 647b), *senek* “çam ağacından yapılmış su kabı, bardak” (TDES: 361a).

Modern Oğuz sahasında hala yaşayan *säjäk*, Kâşgarlı Mahmud’un Oğuzca tespitini de haklı çıkarmaktadır.

Harezmi T: NF 159-14 *sengek* “ağaçtan oyulmuş su kabı” (ATA 1998: 369), **Altınordu-Kıpçak**: DM 11a/2 *senek* “küp, damacana” (TOPARLI 2003: 105), Kİ 54 *siñäk* “testi” (CAFEROĞLU 1931: 90), **EAT-Osm**: *señek* “ağaçtan veya topraktan yapılmış su kabı, testi” (XIII.TTS V: 3384).

Modern Oğuz: Trk. *senek* “(hlk.) Çam ağacından yapılmış su testisi” (TS II: 1940b), And. *senek* [*seenk, seğek, seņeyh, sengek, senik, sinek, singek, sinyek*] “1. çam ağacından oyularak yapılan su kabı, tahta testi, 2. toprak su testisi, küp, 3. bakır güğüm” (DS X: 3581a), Az. *sänäk* bax sähäng: su daşımag üçün misdän vä ya kildän gayrılmış gulplu, garınlı darboğaz gab; güyüm (ADİL IV: 56b, 68b).

355. **sän** (SAN:) [504] “sen (Ar. *anta*)” Oğuz, Kıpçak, Suvar ve çoğu Türklerce.

<*sän* “ikinci teklik kişi zamiri” bkz. (EDPT: 831b), *sän* (VEWT: 409b), *sän* (TMEN III: 1266), *sän* (RWb IV: 452), *sen* (ESTYa VII: 247).

Kâşgarlı Oğuz, Kıpçak, Suvar lehçeleri de dâhil olmak üzere, Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda ikinci teklik kişi zamirinin *sän* (SAN) olarak telaffuz edildiğini; Kençek lehçesinde kesreli yazımla (SIYN) *sēn* olarak; yukarı Çin'e kadar uzanan Çiğil, Yağma ve Tuhsı lehçelerinde ise ötreli yazımla *sün/sun(?)* olarak telaffuz edildiğini kaydetmiştir.

Dīvān'da 2. teklik kişi zamiri *sän*'in, lehçeler arasında bazı anlam ayrılıklarıyla da kullanıldığı kaydedilmektedir. Türkler (bir yerde Çiğiller)'in [171, 497] “çocuk, uşak gibi kendilerinden yaşça ve konumca küçük olanlara” hitap ederken; Oğuzların ise tam tersi şekilde kullandıkları ifade edilmektedir. Aynı şekilde siz, Çiğilcede büyüklere, sayılan kişilere söylenen “sen” anlamında bir sözcük iken Oğuzlarda bu durum tam tersidir.

Orhon T. VIII: *sen* (birçok yerde, hem teklik hem de çoğul kişi için kullanılmaktadır); *ölteçi: sen* “you will die” I S 8, II E 6; *sēni: Tavğaçiğ ölü:rteçi:* “they will kill you Chinese” T 10; *ben seje: ne: ayayı:n* “what shall I say to you?” T 32; Man. *ay sen Warukdad oğulı seniñ ayğañ ançağ ol* “O thou, son of Warukdād! Thy words are thus” M III 23, 6; *örtengey sen* “thou shalt be burnt” 23, 4; *sēni okıyur men* “I am calling thee” 32, 12; **Uyg. VIII:** *ölmeçi: yitmeçi: sen* “you will not die or get lost” Şu. E 5; Bud. normal şekli *sen*; *sen neçük ozduñ* “how did you escape?” PP 54, 4; bazen ise *sén* şeklindedir; *barmağay sén* 19, 3; *sēni teg* “like you” U III 53, 7; Civ. normal şekli *sen* fakat *sén* şekline de rastlanıyor. *sen ... bérğil, sen ök tapşırıp bérgeysen* “do you give ...; you shall hand over and give it” Usp. 17, 14-16; *sēni bertgeli* “to wound you” TT I 17; *sénide boldı* 126-7; *sēni birle* “with you” TT VII 30, 2 (EDPT: 831b), **Karahanlı T:** KB *sen* (ARAT 1979: 386-390), AteBH 37 *sen* “sen” (ARAT 1951: LV), Rylands *sen* “ikinci teklik şahıs zamiri, sen” (ATA 2004: 610), TİEM 5v/2=002/035 *sän* “teklik 2. şahıs zamiri, teklik 2. şahıs eki” (KÖK 2004: 549-52), Tefsir 34b,7 *sän* “sen” (BOROVKOV 2002: 229), **Harezmi T:** ME 107-6 *sen* “sen” (YÜCE 1993: 174), Kısas 7v16 *sen* “sen” (ATA 1997 II: 544-552), HKuran *sen* “sen (2. teklik şahıs zamiri)” (SAĞOL 1995: 135), NF 6-7 *sen* “sen” (ATA 1998: 365), **Çağatay T:** Senglah 258r/5 *sén* (CLAUSON 1960: 64), Ş.Süleyman *sin* “sen, ente” (199), **Altınordu-Kıpçak:** AOYarlık *sen* “sen, teklik ikinci şahıs zamiri” (ÖZYETGİN 1996: 232b), Mguzat 10r:1 *sän* “pron. you” (ÖZTOPÇU 1989: 124), CC *sen* (GRØNBECH 1942: 217), BM I 16,6 *sän* “ty” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 45), DM 3b/6

sen “sen (2. teklik şahıs zamiri)” (TOPARLI 2003: 104), GT 8/12 *sen* “sen (şahıs zamiri)” (KARAMANLIOĞLU 1989: 355), İdH *senin tapana kıldı* (19) “sana rağmen, sana inat yaptı” (İZBUDAK 1989: 40), Tercüm. 54a/4 *sen* “sen (zamir)” (TOPARLI 2000: 136), İrşadM 7a/7 *sen* “sen (ikinci teklik şahıs zamiri)” (TOPARLI 1992: 590), Kİ 54 *sän* “sen (zamir)” (CAFEROĞLU 1931: 89), KK 17a/9 *sen* “sen” (TOPARLI 1999: 122), TZ 60a-3 *sen* “sen” (ATALAY 1945: 235), **EAT-Osm:** *sen* “sen” (XIII.TTS V: 3385-3386), Dedekorkut *sen* “sen” (ERGİN 1997: 263), Danişmend. 1b/9 *sen/sin* “sen” (DEMİR III: 194-5), Lokmani. 3607 *sin* “teklik ikinci kişiyi karşılayan zamir, sen” (ERSOYLU 2001: 969), EATkuran 4b/7=002/032 *sen* “2. teklik şahıs zamiri, sen” (KARABACAK 1995: 600).

Modern Oğuz: Trk. *sen* “teklik ikinci kişiyi gösteren zamir” (TS II: 1939a), Az. *sän* ikinci şahs ävazliyinin täki (ADİL IV 55b), Trkm. *sen* “teklik ikinci kişi adılı” (TTS: 569b), Gag. *sen* “sen” (GTS: 213a).

Modern Kıpçak: Kırg. *sen I* “1. sen, senin, 2. bazan siz manasıyla kullanıldığı vardır” (YUDAHİN 1998: 645a), Nog. *sen* “tı” (NRS: 294a), KBlk. *sen* “tı” (KBRs: 552a), Kar.(t) *s’en’*, (h) *sän* “tı; ty” (KRPS: 470b), Kaz. *sen* “ikinci teklik şahıs, sen” (KazTS: 479a), Tat. *sin* “tı” (TatRS: 479a), Kkp. *sen* “tı” (KkRS: 574a), Kum. *sen* “tı” (KuRS: 281b), Bşk. *hin* “tı” (BRS: 628a).

Uygur-Karluk: Özb. *sen* “tı” (URS: 362a), Yuyg. *sen* “sen” (YUTS: 345b), Suy. *sen* “tı” (YJU: 102a).

Sibirya: Tuv. *sen* “(pron) you” (TuvED), *sen* “tı” (ORS: 127b), Tel. *sen* “sen” (TelAS: 97), Hak. *sän* “tı” (HRS: 187a).

Yakut: *än* “tı” (YRS: 541a).

Çuvaş: *esë* “sen” (ÇAD: 122a).

Halaç: *sän* “du” (WbCh: 186b).

356. **sän** [504] (SIYN) “sen (Ar. *anta*)” **Kençek** lehçesi.

bkz. 355 *sän*.

357. **särkär** [230] (SAR·KAR) “haydut, yol kesen (Ar. *ḳāṭī* ‘at-ṭarīḳ)’”
Karluk lehçesi.

särkär “Bandit” (CTD I: 343), *serker* “haydut, yol kesen haydut” (DLTt I: 457).

<(?)*särkär* “haydut” tek örnek. Kökeni tam olarak belli değil. Clauson İran dilinden alıntı olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Ayrıca Ar. *saraka* “to rob” ile de fonetik benzerliğine dikkat çekmektedir (EDPT: 850b), *serkär* “razboynik” (DTS: 497a).

Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

358. **sıdrım** [243] (SID·RIM) “sırım, kayış (Ar. *ḳıdd*)” **Oğuz** lehçesi.

sıdrım “strap” (CTD I: 360), *sıdrım* “sırım” (DLTt I: 485).

<**sıdır-ım* “sırım, kayış” bkz. *sıdrım* <*sıdır-* “a single strip” (EDPT: 802a), <*sıdır-* (CTD III: 161), *sıdrım* “kojanıy remen” (DTS: 647b), *sıdr-ım* “a strap” (OTWF: 296).

Kâşgarlı, Oğuz söz varlığı içerisinde kaydettiği *sıdrım*’ın sıfat olarak da kullanıldığını bir örnekte göstermiştir: *sıdrım* *ışlığ är* “işlediği işi bitiren, başkasına bırakmayan adam”. *sıdrım*, Dīvān’da temel anlamıyla ise bir cümlede geçmektedir: *bu är ol sıdrım sıdırğän* [258] “bu adam her zaman sırım sıyırandır”. Dīvān’da Oğuz kaydı içerisinde (SID·RIM) *sıdrım* [243] ve genel söz varlığı içerisindeki *sıdır-* maddesi içerisinde (SIDRIM·) *sıdrım* [258] şeklinde iki farklı yazımıyla karşılaşmaktayız. *sıdrım*, Oğuz lehçesinde *ḳ*->*y* değişiminin henüz tamamlanmamış olduğunu göstermektedir. Modern sahada, Türkiye Türkçesi ve Anadolu Ağızlarında *sırım* biçiminde yaşamaktadır.

Çağatay T: Ş.Süleyman *sırım* “sırım, çerm, dilim dilim deri” (197), Senglah 251v/21 *sırım* (Rūmī) (CLAUSON 1960: 63), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 57 *sıyırım* “beyaz kayış” (CAFEROĞLU 1931: 91), **EAT-Osm:** *sırım-* “sırımla dikilmek, sağlamca dikilmek” (XIII.TTS V: 3460).

Modern Oğuz: Trk. *sırım* “bazı işlerde sicim yerine kullanılmak için, sicim kalınlığında, ince ve uzun, esnek deri parçası” (TS II: 1972a), And. *sırım* (VII) “çok fazla, sık” (DS X: 3616a).

Sibirya: Alt.-, fakat fiil olarak *sıdır*- “kamçıyla vurmak” (AltTS: 153a).

359. ***sıgra*** [212] (SIF·RA’) “iki dağ arasındaki geniş dere, vadi (Ar. *facc*, *wādī*)” Oğuz lehçesi.

siyra “ravine, valley” (CTD I: 319), *sıgra* “iki dağ arasındaki geniş dere” (DLTt I: 422).

<(?)*sıgra* “vadi” Kökeni tam olarak bilinmemektedir. bkz. Clauson, tek örnek olduğunu ve muhtemelen bir alıntı olduğunu belirtmektedir (EDPT: 815a), *siyra* “şirokoye uççel’e (dolina) mejdu dvumya gorami” (DTS: 647b).

sıgra, tarihî ve modern Türk dilinde başka yerde tanıklanamamakla birlikte, Kİ 58 *sıgraq* “iki parmağın arası” (CAFEROĞLU 1931: 90) ile ilgili görünüyor. Dīvān’da aynı anlamda Çiğil lehçesinde *özi* [57] kayıtlıdır. Krş. *özi*.

360. ***sīk*** [500] (SIYQI) “az (Ar. *ḵalīl*)” Oğuz lehçesi.

sīq “Few” (CTD II: 214), *sık* “az” (DLTt III. 130).

<*sīk* (?*sīq*) “az” bkz. (EDPT: 804a).

Kâşgarlı Mahmud, Oğuz lehçesinde kaydettiği *sīk* sözcüğünü bir de örnek cümlede kullanır: *olārda ḵōy sīk ol* “onlarda koyun [sayıca] azdır”. Tarihî Türk dili alanındaki metinlerde az rastlanan *sīk*, modern alanda sadece Türkiye Türkçesinde tanıklanmıştır.

Uyg.VIII: Bud. *uluḡ suvka kirser ölimegey sıkka tegip üngey* “if he enters great waters he will not get wet, but will reach shallow (water) and get out” Kuan. 17; *odğurak kılğalı sıkıḡ teriñig* “he must confidently expound the shallow and the

deep” Hüen-ts. 2084 (EDPT: 804a). **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 7b/2 *sık* (Tkm.) “derin olmayan, sığ” (TOPARLI 2000: 137), **EAT-Osm:** *sıg/sığ* (*fygh*) “Brevis, Bas, unde” (MENINSKI II: 2958).

Modern Oğuz: Trk. *sığ* “1. (göl, deniz, akarsu vb. için) Derinliği az, dibi yüzeyine yakın olan, 2. (mec.) Ayrıntıya inmeyen, yeterli olmayan, yüzeyde kalan” (TS II: 1961b).

361. ***sīm sımırāk*** [503] (SYM SM·R'Q) “bir yemek adı” **Çiğil** lehçesi.

sīm sımırāk (CTD II: 217), *sımsımırak* “bir yemek adı: baş pişirildikten sonra küçük küçük doğranarak bir güvece konur, baharat katılır ve üzerine ekşi yoğurt dökülür, olması için bir müddet dinlenmeye bırakılır ve sonra yenir” (DLTt III: 136).

<(?)*sīm sımırāk*. Clauson ilk hecenin (*sīm*) kendinden sonraki sözcüğün ilk seslerinin tekrarıyla oluşmuş bir önek olabileceğini ikinci kısmın ise “baş, kelle” anlamında olabileceğini düşünmüştür. Yine de etimolojisi kesin değildir. tek örnek (EDPT: 830b), *sīm sımırak* “vid edı” (DTS: 647b).

Çiğillerin bir yemeği olan *sīm sımırāk*'ın tarifini Kâşgarlı şu şekilde vermiştir: kelle pişirildikten sonra küçük küçük doğranarak bir güvece konur, baharat katılır ve üzerine ekşi yoğurt dökülür, olması için bir müddet dinlenmeye bırakılır ve sonra yenir (DLT: 503; CTD II: 217; DLTt III: 136).

362. ***sındu*** [210-211] (SIN·DUV) “makas (Ar. *mıkrād*)” **Oğuz** lehçesi.

sındu “shears” (CTD I: 317), *sındu* “sındı, makas” (DLTt I: 418).

<(?)**sı-n-du* “makas” Kökeni tartışmalıdır. Clauson, alıntı olasılığı üzerinde durmakta (EDPT: 836b), Doerfer, *sın-* “zerbrechen” köküne bağlamakta (TMEN III: 1250), Eren, bir yorum getirmezken, Clauson'un, Doerfer'in ve Brockelman'ın açıklamalarını aktarmaktadır (TDES: 364b), *<sı-* “break, rout” (CTD III: 160), *sındu* “nojnıtsı” (DTS: 647b).

Dīvān'da “makas” karşılığında Kâşgarlı, Oğuz lehçesinde *sindu*, Çiğil lehçesinde *kıftu* [210] ve *çawşāḡ* [612], Argu lehçesinde *ķōş biçēk* [498] ve genel söz varlığı içerisinde *biçgūç* [227] sözcüklerini kaydetmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz kaydıyla verdiği *sindu*, bugün yalnızca Oğuz grubunda tanıklanmaktadır. Bu nedenle *sindu*'nun tipik bir Oğuzca sözcük olduğu söylenebilir.

Harezmi T: NF 66-13 *sindu* “makas” (ATA 1998: 372), **Çağatay T:** Senglah 258r/7 *sındı* (CLAUSON 1960: 64), *sındı* “ciseaux” (PdC: 371), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *sındı* (19) “makas” (İZBUDAK 1989: 41), DM 9b/13 *sindu* “makas” (TOPARLI 2003: 106), Tercüm. 24b/13 *sindu* (Tkm) “makas” (TOPARLI 2000: 137), TZ 34a-11 *sındı* “makas” (ATALAY 1945: 237), **EAT-Osm:** *sındı/sindu* “Sarrorum major” (MENINSKI II: 2686).

Modern Oğuz: Trk. *sındı* “(hlk.)makas” (TS II: 1967b), And. *sındı* [*sındık, sındır, sindu, sındi, sundu*] “makas” (DS X: 3610a), Trkm. *sındı* “büyük makas” (TTS: 576a).

363. ***sınuk*** [604] (SINKUQ) “kırık (Ar. *maksūr*)” **Oğuz** lehçesi.

sinuq nāḡ “something broken” (CTD II: 336), *sınuk nenğ* “sınık şey, kırılmış nesne” (DLTt III: 365).

<*sı-n-(o)k “kırık” bkz. *sin-ok* ve *sıḡok* < **sin-gok* (OTWF: 243, 361), *sınuk* (*sīnuk*) (EDPT: 837b).

Kâşgarlı, “kırık, kırılmış” anlamındaki sözcüğün Karahanlı Türkçesinde (SINKUQ) *sıḡuk* olarak, Oğuz lehçesinde ise (SINUQ) *sınuk* olarak söylendiğini kaydederek; sözcüğün kökeninin *sın-* olması nedeniyle Oğuzların söyleyişinin kurala daha uygun olduğunu açıklamaktadır. Clauson ve Erdal ise *sınuk* ve *sıḡuk*'un *sın-* köküne farklı eklerin getirilmesiyle oluşmuş şekiller olduğunu belirtmektedirler: *sınuk* <*sın-(O)k* ve *sıḡuk* <*sın-gUk*.

Orhon T. VIII: IrkB 48, **Uyg. VIII:** Civ. Usp. 98, 15 (EDPT: 837b), **Karahanlı T:** KB 1858 *sınuk* “kırılmış, kırık” (ARAT 1979: 397), **Harezmi T:** NF 433-1 *sınuk* “kırık” (ATA 1998: 372), **Çağatay T:** Ş.Süleyman *sınığ* “kırık, şikeste, sınık” (199), *sınuk* “brisé” (PdC: 373), **Altınordu-Kıpçak:** CC 74,5 *synuq* “zerbrochen” (GRØNBECH

1942: 229), Tercüm. 28b/8 *sınuk* “kırık” (TOPARLI 2000, 137), İrşadM 113b/4 *sınuk* “kırık” (TOPARLI 1992, 591), Kİ 54 *sınuç* “sınık, kırık, bozuk” (CAFEROĞLU 1931: 91), TZ 34b-7 *sınık* “kırılmış” (ATALAY 1945: 237), **EAT-Osm:** *sınık/sınuk* “1. kırık, 2. mağlup, münhezim” (XIII.TTS V: 3441-7).

Modern Oğuz: Trk. *sınık* “(hık.)1. kırık, çıkık. 2. yenilmiş, bozguna uğramış” (TS II: 1968a), And. *sınık (I)* “kırık çıkık” (DS X: 3611b), Az. *sınığ* 1. sınımış halda olan; gırıg. 2. sınımış, gırılmış bütöv bir şeyin küçük hissəsi. 3. (mec.) pərişan, güssäli, därdli. 4. iflas etmiş, müflis. 5. (mec.) mäğlubiyätä uğramış, basılıb pozulmuş (ADİL IV 87a), Trkm. *sīnik* “kırık, kırılmış” (TTS: 576a).

Modern Kıpçak: Kırg. *sınık I* “kırık, kırılmış” (YUDAHİN 1998: 650b), Nog. *sınık* “1. oskolok, oblomok, 2. slomannıy, polomannıy, razbitıy” (NRS: 321b), KBlk. *sınık* “1. oblomok, oskolok 2. slomannıy” (KBRs: 585b), Kar.(t) *sınıh, (h) sınık, (hk) sınık* “1. slomannıy; zlamany, 2. smuşçyonny, grustny; skruszony, smutny” (KRPS: 494a), Kaz. *sınık* “1. kırık, sınık, 2. kırıntı, kırık” (KazTS: 504a), Tat. *sīnik* “1. oblomok, kusok, lomot’, 2. obhedok” (TatRS: 496b), Kkp. *sınık I* “1. oskolok, oblomok, 2. perelom çego-l, 3. slomannıy” (KkRS: 604b), Kum. *sınık II* “1. bitıy, razbitıy, 2. oskolok, oblomok” (KuRS: 294a), Bşk. *hīnik* “1. oblomok, kusok, lomot’, 2. slomannıy” (BRS: 645b).

Uygur-Karlık: Özb. *sınık* “slomannıy, razbitıy, lopnuvşiy” (URS: 369b), Yuyg. *sunuk* “kırık” (YUTS: 366a), Suy. *sınık* “slomannoe, otbitoe” (YJU: 108b).

Sibirya: Tuv. *sınık* “stomannıy, nadlomannıy, perelom, nadlom” (TuvRS: 397a), Alt. *sınık* “slomannıy, razbitıy, 2. lom, oblomok, 3. perelom kosti, nadlom” (ORS: 136b), Tel. *sınık* “kırık, kırılmış” (TelAS: 98), Hak. *sınıh* “1. slomannıy, razbitıy, 2. oblomok, perelom” (HRS: 208a).

Halaç: *sīnoq, sīnoq* “gebrochen, zerbrochen” (WbCh: 188a).

364. **sirt** [172] (SIR·T) “dere, küçük vadi (Ar. *tul’a, wādī şağīr*) **Oğuz** lehçesi.

sirt “stream or small valley” (CTD I: 269), *sirt* “bayır ve yokuş gibi yerler ve küçük dereler” (DLTt I: 342).

<*sirt* bkz. *sirt* (EDPT: 846a), (TDES: 366a), *sirt* “sirt” (DTS: 647b).

Kâşgarlı, Oğuz söz varlığında “dere, küçük vadi” gibi yerlere ad olan *sirt*’ın Karahanlı Türkçesinde “kalın kıl (Ar. *hulb*)” anlamına geldiğini belirtmektedir. “vadi, yamaç” anlamıyla *sirt*, Modern Oğuz sahasında hâlâ yaşamaktadır. Kâşgarlı’nın Oğuzca olarak naklettiği bu kaydı için de tipik bir Oğuzca sözcük denebilir.

Çağatay T: Senglah 251v/4 *sirt* (CLAUSON 1960: 63), Ş.Süleyman *sirt* “sirt, zahir, arka” (196), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 3,10 *syrt* (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 48), CC 126,12 *syrt* “Bergrücken, Hügel” (GRØNBECH 1942: 229), Kİ 57 *sirt* “1. yüksek arazi, 2. (Kıp) sapan demiri” (CAFEROĞLU 1931: 91).

Modern Oğuz: Trk. *sirt* “4. dağların veya tepelerin üst bölümü” (TS II: 1973b), And. *sirt sıra* “dağbaşından geçen yol” (DS X: 3619b), Az. *sirt* (2) (möh.) yamac üstü, uzanan töpäliyin üstü (ADİL IV 89a).

Modern Kıpçak: Kum. *sirt* “plato, graben” (KuRS: 295a).

Çuvaş: *sirt* “tepe, sirt” (ÇTTS: 184a).

365. ***sirtla-*** [635] (SART(Y)·LA’DIY) “küçük bir vadiden yukarı doğru çıkmak (Ar. *şa’ida ... fīl-wādī ş-şajīr*)” **Oğuz** lehçesi.

sirtlādi “if one climbs up a small valley” (CTD II: 378), *sirtladı* “bir adam küçük bir dereden yukarı doğru çıkarsa böyle denir” (DLTt III: 444).

<* *sirt-la-* bkz. Clauson, tek örnek olarak ele almıştır (EDPT: 847a), *sirtla-* “podnimat’sya na vozvişennost’, sirt” (DTS: 647b).

Kâşgarlı, Karahanlı Türkçesinde *yīpnı sirtlādi* “o, hayvan kuyruğunu iple büktü (Ar. *lawā ... ‘alā l-hulb*)” cümlesini vererek, *sirtla-* fiilinin Oğuzlarda “küçük bir vadiden yukarı doğru çıkmak” anlamına geldiğini belirtmektedir. Krş. *sirt*.

Modern Oğuz: Trk. *sırtla-* “1. sırtına alıp yüklenmek. 2. (mec.) Birinin, bir şeyin sorumluluğunu, yükünü veya geçimini üzerine almak” (TS II: 1974a).

Modern Kıpçak: Kaz. *sırtta-* “uzaklaşmak, kendini soyutlamak” (KazTS: 507a).

Uygur-Karluk: Suy. *sırtla-* “vıtırat” (YJU: 108b).

366. *siñäk* [604] (SINKAK) “şehirliler dilince sivrisinek (Ar. *baqq*), göçebeler dilince karasinek (Ar. *dubāb*)”.

siñäk “Gnats and fly” (CTD II: 336), *siñek* “şehirliler dilince sivrisinek, göçebeler dilince karasinek” (DLTt III: 367).

<* *siñ+äk* “sinek” bkz. *siñek* <*siñ yansıma isim kökünden türemiş (EDPT: 838b), *siñäk* < *siñ+ Ak (OTWF: 42), *siñäk* “Fliege” (VEWT: 422b), *sinek* “bir takım uçucu böceklere verilen ortak ad” (TDES: 368b), Eren yansıma kökenli olduğunu düşünmektedir (EREN 1997: 105), *siñäk* (DTS: 500b).

Uyg. VIII: Bud. *siñek* U II 35, 23 (EDPT: 838b), **Harezmi T:** Kısas 25v14 *siñek* “sinek” (ATA 1997 II: 559), HKuran *siñek* “sivri sinek” (SAĞOL 1995: 138), NF 390-16 *siñek* “sinek” (ATA 1998: 373), **Çağatay T:** Senglah 258r/12 *siñek* (CLAUSON 1960: 64), Ş.Süleyman *siñek* “sinek, cibin” (200), **Altınordu-Kıpçak:** DM 9b/8 *sinek* “sinek” (TOPARLI 2003: 106), BM I *sin(g)äk* “much; mouche” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 45), Tercüm. 11a/7 *siñek* (Tkm) “sinek” (TOPARLI 2000, 138), TZ 36b-3 *siñek* “sivri sinek” (ATALAY 1945: 239), **EAT-Osm:** Dedekorkut *siñek* “sinek” (ERGİN 1997: 268), İbnikesir. 26a/12 *siñek* “sinek” (YELTEN 1998: 563), Saat. 93a/14 *sivrisiñek* “sivrisinek” (BURAN 2000: 404), Gunya. 6a.12 *siñek* “sinek” (AKKUŞ 1995: 831), Muradi. 82b/9 *siñek* “sinek” (ARGUNŞAH 1999: 519), Gülistan. 28a/3 *siñek* “sinek” (ÖZKAN 1993: 430), EATkuran 238a/3 *siñek* (KARABACAK 1995: 609), Lokmani. 99 *siñek* “sinek” (ERSOYLU 2001: 969).

Modern Oğuz: Trk. *sinek* “zool. 1. çift kanatlılardan, birtakım uçucu böceklerin genel adı. 2. iskambil kağıtlarının siyah renkte yoncayı andıranı, ispatı” (TS II: 1986b), Az. *sinäk* milçäk, çibin (ADİL IV 78b), Trkm. *siñek* “(zool.) sinek” (TTS: 580a), Gag. *sinek* “sinek” (GTS: 218b).

Modern Kıpçak: Kar.(k) *sinäk* “muha; mucha” (KRPS: 475a).

Uygur-Karluk: Suy. *siŋgek* (böcek anlamında)“nasekomoe (na skotine)” (YJU: 108b).

Sibirya: Tuv. *seek* “muha” (TuvRS: 400b), Alt. *siygek* “(zool.) karınca” (AltTS: 155a), Tel. *çımın* “sinek” (TelAS: 15), sag. *sīk* (HRS: 186b), Hak. *sēk* “muha” (HRS: 185a).

Çuvaş: *şına* “sinek” (ÇAD: 155a).

367. ***sipüt*** [179] (SIBUT) “kişniş (Ar. *kuzbara*)” **Kâşgar** lehçesi.

sibut “Coriander seed” (CTD I: 276), *sipüt* “karabiber ve kimyon gibi yemeğe katılan bir ot” (DLTt I: 356).

< *sipüt* bkz. Clauson, tek örnek olarak ele almakta ve Hint-Avrupa dillerinden kesin bir alıntı olduğunu belirtmektedir. Farsçada *sibit* olarak geçmektedir (EDPT: 785b), *sipüt* “koriandr” (DTS: 501a).

Dīvān’da Uç lehçesinde “kişniş” için *yumğāḳ tana* [463] dendiği de kayıtlıdır. *sipüt*, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait ilk Türkçe tıp eseri olan Mücerreb-nāme’de geçen *şibit* “dereotu, Turak otu, Samut otu, kötü kokulu rezene” (UZEL&SÜVEREN: 100) dışında Türk dilinin başka bir sahasında tanıklanamamıştır.

368. ***soḳ-*** [273] (SUQ-DIY) “sokmak, ısırma (Ar. *ladaġat*)” **Oğuz** lehçesi.

soḳdi “(snake) bit” (CTD I: 396), *sokdı* “(yılan) soktu” (DLTt II: 18).

<*soḳ-* “sokmak” bkz. (EDPT: 805a), *soḳ-* “jalit” (DTS: 647b).

Türk dilinde geniş bir anlam alanına sahip olan *soḳ-* fiilinin dört anlamdaki kullanımı Dīvān’da yer almaktadır: 1. *mān anı äwkä suḳdum* “ben onu eve soktum

(Ar. *adħaltubi-šidda*)” 2. *är tüz soĸdı* “adam tuz döĸdü (Ar. *daĸka*).” 3. *kuş män soĸdı* “kuş tane topladı (Ar. *laĸaĸa*)”. 4. *anı yılān soĸdı* “onu yılan soktu”. Kâşgarlı, dördüncü cümledeki anlamın Oĸuz lehçesindeki anlamı olduĸunu kaydetmiştir. Modern Türk lehçelerinin tamamında çok çeşitli anlamlarda *soĸ-*, yaşamaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *kuş kuzĸun sokar yoriyur* “birds and ravens walk about crushing (the clods)” PP 1, 4-5; *sokĸu tegirmen* “a mill for crushing (grain)” TT VI 86; *sokup* “digging into” X 552; Civ. *bu otlar yumşak sokup* “crush these vegetables to a pulp” TT VII 22, 12; *sok-* “to grind, crush” H I (birçok yerde) (EDPT: 805a), **Karahanlı T:** KB 6071 *soĸ-* “sokmak, vermek” (ARAT 1979: 400), **Harezmi T:** ME 10-7 *soĸ-* “sokmak” (YÜCE 1993: 176), NF 68-2 *soĸ-* “sokmak, (yılan için) sokmak” (ATA 1998: 376), **Çaĸatay T:** Senglah 244v/26 *sok-* (CLAUSON 1960: 62), Ş.Süleyman *sok-* “zehrdar hayvanın çakması, ısırma, dişlemek” (191), **Altınordu-Kıpçak:** GT 56/3 *soĸ-* “sokmak” (KARAMANLIOĸLU 1989: 357), İrşadM 117a/7 *soĸ-* “sokmak, girdirmek” (TOPARLI 1992, 592), Mguzat 79r:7 *soĸ-* “to stick, to insert, to thrust, to put, to place, to tuck” (ÖZTOPÇU 1989: 125), Tercüm. 42a/7 *soĸ-* “bir şeyi bir şeye sokmak” (TOPARLI 2000, 138), TZ 3b-2 *sok-* “sokmak” (ATALAY 1945: 240), KK 83a/12 *soĸ-* “sokmak” (TOPARLI 1999: 123), Kİ 59 *soĸ-* “sokmak” (CAFEROĸLU 1931: 92), **EAT-Osm:** *soĸ-* “sokmak” (XIII.TTS V: 3499), Danişmend. 161b/8 *soĸ-* “(bir şeyi) sokmak, dar bir yerin içine koymak, giydirmek” (DEMİR III: 195).

Modern Oĸuz: Trk. *sok-* “4. (böcek, zehirli hayvanlar için) iĸnesini batırmak veya ısırma, zehirlemek” (TS II: 2004a), Az. *sox-* 1. bir şeyin altına, içarisinā, arasına vā ya dalına goymag, daxil etmāk; dar bir yerin içinā goymag. 2. salmag. 3. batırmag, saplamag, keçirmāk. 4. bir sıra sözlārā goşularag müxtālif ifadālār düzāldilir (ADİL IV 99b), Trkm. *sok-* “1. sokmak, 2. batırmak, 3. giymek” (TTS: 581b), Gag. *sok-* (GTS: 221b).

Modern Kıpçak: Kırg. *sok-* “1. vurma, dövme, çarpma (kalp, nabız hakkında), 2. demiri dövme, 3. örmek” (YUDAHİN 1998: 657a), Nog. *sok-/sog-* “1. udaryat’, bit’, stuknut’, stuçat’, kovat’, hlopat’, molotit’, ubivat’, podstrelivat’, tkat’, bit’sya, 2. udar, stuk, kovka, hlopan’e, motol’ba” (NRS: 300b), KBlk. *suk-* “sokmak” (KMTS: 355b), Kar.(t) *soĸ-* “tkat’; tkać” (KRPS: 480b), Kaz. *soĸ-* “1. vurma, çarpma, 2. kamçıyla vurma, 3. tıklatma, çalma, 4. uğrama, 5.

metalden her türlü eşya yapmak, 6. inşa etmek, 7. oburlaşmak, oburluk etmek” (KazTS: 485a), Kkp. *suḵ*- “1. vkalivat’, vtikat’, 2. vsovivat’, prosovivat’, 3. opuskat’, 4. sovat’sya” (KkRS: 588b), Kum. *soḵ*- “1. igrat’ na kakom-l, II. tkat’”, *suḵ*- “1. vtikat’, vkalivat’, 2. vsovivat’, prosovivat’, 3. opuskat’, 4. sovat’sya” (KuRS: 287a, 291a).

Uygur-Karluk: Özb. *suḵ*- “1. vtikat’, vonzat’, 2. sunut’, 3. opuskat’, 4. zapuskat’ ” (URS: 390b), Yuyg. *soḵ*- “vurmak, dövme” (YUTS: 358a).

Sibirya: Tuv. *suk*- “1. klast’ vnutr’ çego-l, vkladivat’, sovat’, zacovivat’, 2. makat’ ” (TuvRS: 389b), Alt. *sok*- “1. bit’, udaryat’, 2. v kaçestve vspomogatel’nogo glagola vırajaet reşitel’nost’ deystviya” (ORS: 129a), Hak. *soh*- II “1. bit’, 2. zakolot’ na myaso” (HRS: 195a).

Çuvaş: *sih*- “sokmak, oymak, delmek” (ÇAD: 145b).

369. **solāḵ** [207] (SULA’Q) “dalak (Ar. *ṭihāl*)” Kıpçak lehçesi.

solāq “spleen” (CTD I: 313), *sulaq* “dalak” (DLTt I: 441).

<* *solāḵ* bkz. Clauson **solā*- köküne bağlamaktadır (EDPT: 826a), Erdal, *sol* “left” kökünden +gAk ve +Ak ekleriyle oluştuğunu belirtmektedir (OTWF: 75), *solak* “Milz” (VEWT: 457b), *sulaq* “selezenka” (DTS: 647b), *dalak* “1. sol geğrekte bulunan, çok kanlı ve damarlı özel bir dokudan yapılmış bez, 2. bal peteği” *solak* (TDES: 103a), (DOERFER 1984: 277).

Kâşgarlı genel söz varlığı içerisinde *talāḵ* ve Kıpçak lehçesinde *solāḵ* sözcüklerini kaydetmiş ve *solāḵ*’taki s’nin t’den dönüştüğünü belirtmiştir. Ancak bu kabul görmüş bir etimoloji değildir. *talāḵ*, tarihî ve modern lehçelerin hemen hemen tamamında tanıklanırken; *solāḵ* bugün sadece Çuvaş Türkçesinde *sola/sula* olarak yaşamaktadır.

370. **sōr**- [524] (SUR·MA’Q) “(soru vb.) sormak, araştırmak (Ar.

sōrdi “searched for” (CTD II: 244), *sordı* “sordu, aradı” (DLTt III: 181).

<*sōr*- “(soru) sormak” bkz. (EDPT: 843b), *sor*- “spraşivat’, rasspraşivat’, iskat’” (DTS: 647b), *sor*₅ [Osm., Krm., Kom., Kar.] “sprosit’ - fragen” (RWb IV: 542).

Kâşgarlı Oğuz lehçesindeki kullanımı için iki örnek cümle vermiştir: *ār sōz sōrdı* “adam haber sordu”, *ār yitük sōrdı* “adam yitik sordu, araştırdı”. “soru sormak, araştırmak” anlamıyla bugün sadece, Modern Oğuz ve Karluk gubunda yaşamaktadır. Diğer lehçelerdeki *sora*- “soru sormak” ise Clauson’a göre Moğolcadan tekrar alıntılanmıştır.

Uyg. VIII: Bud. *kişike sorğıl* “inquire of a man” Usp. 46, 2 (EDPT: 843b), **Karahanlı T:** KB 4126 *sor*- “sormak, aramak” (ARAT 1979: 401), Rylands *sor*- “sormak” (ATA 2004: 627), **Harezm T:** ME 67-3, 137-2 *sor*- “1. sormak” (YÜCE 1993: 177), NF *sor*- (2) “sormak” (ATA 1998: 378), **Çağatay T:** Senglah 239v/9 *sor*- (CLAUSON 1960: 61), Ş.Süleyman *sor*- “sormak, sual, tahkik” (189), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadM 66a/5 *sor*- “sormak” 96b/5 (TOPARLI 1992, 592), Kİ 51 *sor*- “1. sual etmek, 2. emmek” (CAFEROĞLU 1931: 92), Tercüm. 36a/8 *sor*- “sormak”, (TOPARLI 2000: 139), CC 123,17 *sor*- “fragen” (GRØNBECH 1942: 222), GT 120/5 *sor*- “sormak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 358), TZ 20a-7, 35b-7 *sor*- “1. sormak, 2. sormak, emmek” (ATALAY 1945: 240), KK 81b/4 *sor*- “soru sormak” (TOPARLI 1999: 123), **EAT-Osm:** *soru* “sual, hesap”, *soruş- II* “birbirine sormak” (XIII.TTS V: 3516, 3519).

Modern Oğuz: Trk. *sor*- (I) “1. birine soru yönelterek herhangi bir konuda ondan bilgi istemek, sual etmek. 2. bir işin sorumluluğu kendisinde olmak, bir işten sorumlu bulunmak” (TS II: 2012-2013), Az. *sor*- (1) “sual etmek” (ADİL II: 98a), Trkm. *sōra*- “spraşivat’, rasspraşivat’, prosit’” (TRS: 585b), Gag. *sor*- “sormak” (GTS: 222b).

Modern Kıpçak: Kırg. *sura*- “1. sormak, rica etmek, 2. hükmünü yürütmek” (YUDAHİN 1998: 668b), Nog. *sora*- “1. spraşivat’, prosit’, 2. vopros, voprositel’nyı, 3. spraşivanie, pros’ba” (NRS: 303b), KBlk. *sor*- “sormak” (KMTS: 351a), Kar.(thk) *sor*- “spraşivat’, trebovat’; pytać, žadać” (KRPS: 479b), Tat. *sōra*- “1. spraşivat’, sprosit’, 2. prosit’, poprosit’” (TatRS: 483a), Kkp. *sora*- “1. spraşivat’, 2. prosit’, 3.

vlastvovat'” (KkRS: 582b), Kum. sora- “sparaşivat'” (KuRS: 288a), Bşk. hõra- “1. spraşivat', sprosit', 2. vopros” (BRS: 630a).

Uygur-Karluk: Özb. sorá- “1. spraşivat', rasspraşivat', 2. prosit' ” (URS: 394a), Yuyg. soru- “sormak, istemek” (YUTS: 359b).

Sibirya: Tuv. sura- “1. iskat', rasspraşivat', 2. obzıvat', oskorblyat' ” (TuvRS: 391b).

Çuvaş: şıra- “sormak, aramak, istemek” (ÇAD: 154b).

371. **sögüş** [185] (SUKUŞ) “kebablık oğlak ya da kuzu (Ar. *mā yaşluhu li-ş-şiwā' min al-cidā' wa-l-ḥumlān*)” **Oğuz** lehçesi.

sögüş “kid or lamb fit for roasting” (CTD I: 284), sögüş “kebab etmeğe yarar oğlak, yahut kuzu” (DLTt I: 369).

<(?) sögüş “kebablık et” sögül- fiiliyle alakalı, ancak morfolojik olarak açıklaması tam olarak yapılmamıştır. bkz. 2sögüş (EDPT: 823a), sögüş (OTWF: 615), söğüş “1. suda kaynatılıp pişirilen, suyundan ayrılarak soğuk yenen et, 2. üzerine yağ ve limon konulmadan ve birbirine karıştırılmadan yenen domates, salatalık vb.” (TDES: 374b), sögüş “otdornoye myaso yaghenka ili kozlenka dlya jareniya” (DTS: 647b).

Bugün sadece modern Oğuz sahasında tanıklanan sögüş, tipik bir Oğuzca sözcüktür.

Harezmi T: ME 80-3 söglünci “kebab”, 154-4 sögülme “kebab” (YÜCE 1993: 177), **Çağatay T:** Senglah 245v/28 (Rumī) sögüş (CLAUSON 1960: 62), Ş.Süleyman söğüş “kemiklerden kaynayıp soyulmuş et” (192), **Altınordu-Kıpçak:** DM 6b/11 söglence “kebab” (TOPARLI 2003: 107), Kİ 53 sögül- “kebab etmek, ateş üzerinde pişirmek” (CAFEROĞLU 1931: 93), **EAT-Osm:** söglük “kebab şişi”, söglün- “kebab edilmek, pişirilmek”, sögülme, söglüme “kebab” (XIII.TTS V: 3532-3), sögüş (MENINSKI II: 2713).

Modern Oğuz: Trk. söğüş “1. suda kaynatılıp pişirilen, suyundan ayrılarak soğuk yenen et. 2. üzerine yağ ve limon konulmadan ve birbirine karıştırılmadan yenen dilimlenmiş domates, salatalık vb.” (TS II: 2018b), And. söğüş (II) “bir köyden başka köye düğün armağanı olarak gönderilen koyun, sığır vb. hayvanlar” (DS X: 3675b), Trkm. sövüş “konuğu ağırlamak için kesilen hayvan” (TTS: 586b).

Uygur-Karluk: Suy.- fakat fiil olarak sögül-/sögül’-/sökül’- “sjigat’, goret’” (YJU: 104b).

372. **sökäl** [199] (SUKAL) “hasta (Ar. *marīd*)” **Oğuz** lehçesi.

sökäl “sick” (CTD I: 301), *sükel* “hasta” (DLTt I: 394).

< (?) *sökäl* “hasta” Kökeni tam olarak bilinmemektedir. bkz. Clauson, 2sök-’ten isim olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır (EDPT: 820b), *sökäl* “bol’noy” (DTS: 647b), *sökäl/sökül* “krank” (RWb IV: 571).

Modern Oğuz sahasında *sökäl*, sadece Türkiye Türkçesi ve ağızlarında yaşamaktadır. Bu yönüyle *sökäl* için tipik bir Oğuzca sözcük diyebiliriz.

Harezmi T: ME 23-1 *sökäl* “hasta” (YÜCE 1993: 177), NF 130-14 *sökäl* “hasta” (ATA 1998: 378), **Çağatay T:** Senglah 245v/25 *sökäl* (CLAUSON 1960: 62), Ş.Süleyman *sökäl* “hasta, bī derman, za’if, sakat, maraz, naçar” (192), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 9,15 *sökäl* “chory; malade” (ZAJĄCZKOWSKI 1958: 47), GT 111/10 *sökäl* “hasta” (KARAMANLIOĞLU 1989: 358), İrşadM 448a/5 *sökäl* “hasta” (TOPARLI 1992, 592), Tercüm. 27b/11 *sökäl* “hasta” (TOPARLI 2000: 139), Kİ 53 *sökäl* “hasta” (CAFEROĞLU 1931: 93), **EAT-Osm:** *sökäl* “hasta” (XIII.TTS V: 3534).

Modern Oğuz: Trk. *sökäl* “(hlk.)1. sakat (kimse), malul. 2. (hlk.)güçsüz” (TS II: 2018b), *sökäl* “1. humma, ateşli bir hastalık, 2. güçsüz, düşkün, 3. tifo, 4. zatürre, 6. öldürücü grip, 7. hastaya ayrılan yiyecek” (DS X: 3675b).

373. **sök̄ti** [210] (SUK̄·TIY) “kepek (Ar. nuḥāla)” **Barsgan** lehçesi.

sök̄ti “bran” (CTD I: 316), sök̄ti “kepek” (DLTt I: 416).

< *sök-ti “kepek” bkz. sök̄ti: (EDPT: 819b), sök̄ti bazı Uygurca metinlerde de tanıklanmaktadır (ZIEME 1975: 467), sök̄ti “otrudi” (DTS: 647b).

Tarihî sahada bazı Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanan sök̄ti, modern sahada bu biçimiyle tanıklanamamıştır. Kazak Türkçesinde fiil biçimiyle sök̄te- “darı, buğday vb. şeyleri kabuğundan ayıklamak” (KazTS: 489b) yaşamaktadır.

Uyg: bo iki yuz šiq söktidä yuz šiq sök̄ti.... ud-lar yizün, yuz šiq sök̄ti tngri možak-niing avtadan-niing käväl-läri yizün “bu 200 şık kepekten 100 şık kepeği..... inekler yesin, 100 şık kepeği ilahî başrahibin (süratli) atları yesin” Huan Wenbi 87 (ZIEME 1975: 467), **Karahanlı T:** KB 4767 sök̄ti “kepek” (ARAT 1979: 402).

374. **subrān (?)** [219] (SUY·RA’N) “minare ve minareye benzer şeyler gibi uzun olan her nesne (ṭawīl)” **Oğuz** lehçesi.

subrān (?) “anything long or tall such as a minaret, or the like” (CTD I: 329), suyran “minare ve minareye benzer şeyler gibi uzun olan her nesne” (DLTt I: 436).

< (?)subrān “minare vb. uzun şeyler” tek örnek. Kökeni kesin olmamakla birlikte, Clauson subī ile aynı kökten olduğunu belirtir (EDPT: 791a), sujran “çto-l vısokoye” (DTS: 647b).

Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

375. **suğur- (I)** [309] (SAĞUR·MA’Q) “içmek, yudumlamak, içine çekmek (Ar. ‘abba, naşşafa, anşafa)” **Karluk** lehçesi.

suğur- “absorb, draw off” (CTD II: 5-6), *sugurđı* “içti, yuttu, suyu çekti” (DLTt II: 80-81).

<*suğ-ur-* bkz. *suğur-* (EDPT: 816a), *sug-ur-* “to drain off” (OTWF: 721), *sayur- I* (Karluk) “glotat’”, *sayur- II* (Barsgan) “plevat’” (DTS: 647b), *suğar-* “oroşat’-tränken” (RWb IV: 756).

Kâşgarlı, *suğur-*’ın Karluk lehçesinde “içmek, yudumlamak, içine çekmek” anlamlarına geldiğini belirtmekte ve şu örnek cümleleri vermektedir: *är sūw sugurđı* “adam su içti”, *ķum sūw sugurđı* “kum suyu (içine) çekti”, *ol ķurut sugurđı* “o, çökeleğin suyunu çektirdi”.

Kâşgarlı, *suğur-*’un Barsgan lehçesinde ise “tükürmek” anlamında kullanıldığını belirtmektedir: *ol yokāru yārın sugurđı* “o, yukarıya doğru tükürdü”. Karahanlı Türkçesi söz varlığında ise “tükürmek” anlamında (SUD·TIY) *suđ-* bulunmaktadır. Dīvān’da *suğur-* “tükürmek” anlamında bir örnekte geçerken, *suđ-* ile birçok yerde karşılaşılmaktadır: *sūđ-* [633], *kōkkā suğsa yūzkā tūşūr* [501] “göğe tükürürsen yüzüne düşer”, *çirt sūđtı* [172] “dişlerinin arasından tükürdü”, *yār sūđtı* [439] “iğrenç bulduğu bir şeyi tükürdü” gibi. Modern Türk lehçelerinde *suğur-*, Oğuz lehçeleri dışında, benzer anlamlarda yaşamaktadır.

Uyg. *sugurgay ārdı* Maitr 12v17 (OTWF: 721), **Karahanlı T:** Atebh 387 *suğul-* “suyu çekilmek” (ARAT: LVIII), XII Kuran 98,18 *suğul-* “kurumak, bitmek, tükenmek” (BOROVKOV 2002: 239), **Harezmi T:** NF 113-12 *suwar-/suwğar-* “sulamak” (ATA 1998: 384), **Harezmi K** *suğul-* “(suyu) çekilmek” (SAĞOL 1995: 140), **Çağatay T:** Senglah 244v/6 *suğur-* (CLAUSON 1960: 62), **ŞeyhS** *suğur-* “cüda etmek, kınından çıkarmak, sıyırmak, bir şeyi diğer bir şeyin içinden çıkarmak” (191), **Altınordu-Kıpçak:** - fakat aynı kökten Mguzat 89r:8 *suğar-/suvar-* “to temper (a sword)” (ÖZTOPÇU 1989: 125), **İrşadM** 257a/6 *suwar-* “sulamak” (TOPARLI 1992: 594) **EAT-Osm:** - fakat kökteş *suvar-/sivar-* “sulamak, su içmek” (XIII.TTS V: 3594).

Modern Oğuz: Oğuz sahasında buradaki anlamda tanıklanamamıştır.

Modern Kıpçak: Kırg. *suur- II* “çekip çıkarmak, yolmak, sürükleyip çıkarmak” (YUDAHİN 1998: 671a), Nog. *suwır-* “1. vıdyorgivat’, vınimat’, vıtaskivat’, vıtyagivat’, veyat’, proveivat’, 2. vıdyorgivanie, vınimanie, veyanie” (NRS: 311b),

KBlk. *sugar-* “sulamak” (KMTS: 355b), Kar.(thk) *suvur-* “izvlekat’, vınimat’, vitaskivat’, vityagivat’, vidyorgivat’, vırvat’; wyciągać, wyjmować, wydzierać, wyrywać, wyszarpywać” (KRPS: 483a), Kaz. *suwır-* “1. çıkarmak, 2. koparmak, çekmek” (KazTS: 492b), Tat. *sugar-* “1. oroşat’, orosit’, 2. poit’, napoit’” (TatRS: 488b), Kkp. *suwır-* “1. veyat’, 2. vidyorgivat’, vnimat’, vitaskivat’” (KkRS: 592a), Kum. *suğar-* “1. poyt’ kogo-l, 2. polivat’, oroşat’, 3. zakalyat’” (KkRS: 590a), Kum. *suğar-* “polivat’, oroşat’”, *suvur-* “1. vitaskivat’, 2. veyat’” (KuRS: 290b), Bşk. *huğar-* “1. oroşat’, orosit’, 2. poit’, napoit’” (BRS: 635b).

Uygur-Karluk: Özb. *suğur-* “vidyorgivat’, vırvat’, vitaskivat’, vityagivat’, vınimat’” (URS: 391a), Yuyg. *suğar-*, *suvar-* (dial.) “su içirmek, sulamak” (YUTS: 365a), *suğur- II* “çekmek, çıkarmak” (YUTS: 365a).

Sibirya: Hak. *suğar-* “poyt’, napoyt’” (HRS: 200a).

Çuvaş: *şıvar-* “sulamak” (ÇAD: 155b), *Çuvaş: sur-* “tükürmek” (ÇAD: 147a).

Halaç: *suv-* “schälen, abziehen” (WbCh: 192b).

376. ***suğur- (II)*** [309] (SAĞUR·MA’Q) “tükürmek (Ar. *bazağa*)” **Barsgan** lehçesi.

Bkz. 375 *suğur- (I)*.

377. ***suğut*** [179] (SUFUT) “kurutulmuş peynir (Ar. *aķit*)” **Karluk** lehçesi.

suğut “dried curds” (CTD I: 276), *sogut* “ekşi süttten yapılmış peynir” (DLTt I: 356).

<**suğ-ut* “bir tür peynir” bkz. *suğ-* “prepare dried curds” (CTD III: 168), tek örnek (EDPT: 806b), *soğut I* “sır iz kislogo moloka” (DTS: 647b).

Suğut, Dīvān'da genel söz varlığında “pirinç, et ve baharatla doldurulmuş bağırsak yemeği” için ad olarak; Karluk lehçesinde ise bir peynir türü olarak kayıtlıdır. Türk dilinde başka bir yerde tanıklanamamıştır.

378. **sukaḳ** [409] (SUQAQ·) “Farslı (Ar. *fārisī*)” Oğuz lehçesi.

suqaq “a Persian” (CTD II: 105), *sukak* “Oğuzların Farslılara verdikleri adtır” (DLTt II: 287).

Dīvān'da “beyaz ceylan (*ar-rīm min aḟ-ḟibā*)” anlamına gelen *sukaḳ*'a Oğuzların metaforik bir anlam yükleyerek “Farslı”lara kullandığı belirtilmektedir. Oğuzların kullanımına örnek olarak şu örnek verilmiştir: *bu sukaḳ nā tēr* “bu Farslı ne söylüyor?”.

379. **sukun-** [344] (SUIQUIN·DY) “(baş) yıkamak (Ar. *iğtasalat*)” Uç lehçesi.

suqundi “wash” (CTD II: 40), *sukındı* “yıkadı” (DLTt II: 153-154).

<**suk-un-* “(baş) yıkamak” bkz. <**suq-* “make enter, insert forcefully” (CTD III: 169), *sokun-* <* *sukun-* “to rub oneself hard” (EDPT: 814a), *suk-lun-* “to get stuck” (OTWF: 639), *suqun-* “mit’” (DTS: 647b).

urāğut başın suqundı “kadın başını yıkadı”. Tarihî sahada az rastlanan *sukun-*, modern sahada tanıklanamamıştır.

Uyg. VIII: Civ. *tıḟrak bıçğū saç sokunğū künler* “days for cutting the nails and washing the hair” TT VII 32, 19-20; *küskü künde sokunsar bay bolur* “if a man washes it on a Mouse Day, he becomes a rich” TT VII 33, 2-3 (EDPT: 814a), **EAT-Osm:** *sokun-* “takınmak” (XIII.TTS V: 3503).

380. **susğāk** [237] (SUS·Γ·Q) “su ve benzeri şeyler alınan nesne, kepçe

susyāq “anything used to ladle water or other” (CTD I: 352), *susgak* “Susak, kendisiyle su ve suya benzer şeyler alınan nesne” (DLTt I: 470-471).

< **sus-gāk* “su alınan nesne, kepçe” bkz. *susġa:k* “ladle, scoop” <**sus-* “to scoop up”+*gak* (EDPT: 856a), *sus-gak* “ladle, scoop” (OTWF: 391), *sus-yk* “Eimer”, *sus-ġak* “Schöpfkelle” (VEWT: 434a), *susyaq* “çerpak” (DTS: 647b), *susak* “ağaçtan oyulmuş su kabı” <**sus-* “su çekmek”+*gak* (TDES: 378a), *susak*₂ “derevyannıy kovş’ - die hölzerne Schöpfkelle” (RWb IV: 782).

Dīvān’da *susġāk* dışında “kova (Ar. *dalw*)” anlamında *susak* [192] (SŪSĪ:QU) da geçmektedir. Kâşgarlı *susak* için kesin olarak bir lehçede bu sözcüğü duyduğunu kaydeder, ancak hangi lehçe olduğunu belirtmez. Atalay *susık* olarak okumuş, Clauson da *susık* biçimiyle tek örnek olarak kaydetmiştir. Ancak *susġāk* ve ekbaşı g’nin düşürüldüğü lehçelerde *susak* olması muhtemeldir ve Dankoff neşrinde de *susak* olarak okunmuştur. (Bkz. 3.5.12.4. /-G-, -G / > Ø). Modern lehçelerin büyük bir kısmında bazı seslik değişimlerle yaşamaktadır.

Uyg. BT VII A 332 *susgak* (OTWF: 391), **Çağatay T:** Senglah 243v/24 *susak* (CLAUSON 1960: 62), Ş.Süleyman *susak* “teşne, çömçe, süzücü alet” (190), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *susak* (18) “su kabı, koğa” (İZBUDAK 1989: 44), **EAT-Osm:** *susak* “tahta kova, su kabı, maşrapa, çomça” (XIII.TTS V: 3586).

Modern Oğuz: Trk. *susak* “3. (hık.)Su kabağından yapılmış veya ağaçtan oyulmuş maşrapa” (TS II: 2044a), And. *susak* (i) “1. ağaçtan oyulmuş su kabı, ağaç maşrapa, 2. sukabağından oyulmuş maşrapa, 3. kuyudan su çekmeye yarayan her çeşit kova ya da testi, 4. topraktan yapılmış su bardağı, 5. süzgeçli bahçe kovası, bahçivan kovası” (DS X: 3699b), Trkm. *susak* “kepçe” (TTS: 590a), Gag. *susak* “susak, kabak cinsinden içi boş bir bitki” (GTS: 227a).

Modern Kıpçak: Kaz. *sösköç* “Schöpfkelle” (VEWT: 434a), Bşk. *hözġak* (dial.)/*höşko* “1. sovok, 2. sovkovıy” (BRS: 629a, 630b).

Uygur-Karluk: Suy. *suvaġ* “kovşık” (YJU: 105b).

Sibirya: Alt. *susku* “1. kovş, çerpak, 2. (ist) kovş, kotorım razbrasıvalos’ jertvennoe myaso vo vremya jertvoprinoşeniya” (ORS: 133a), Hak. *sushu* “(dial.) kovş, çerpak” (HRS: 202a).

Yakut: *usājax* “kovş”, soy. *us-kul* “çerpak”, leb. *suska*, şor. *suska* “Kescher” (VEWT: 434a).

Çuvaş: *āskaja* (VEWT: 434a).

381. ***suvıķ kudruk*** [517] (SUVUḶIQ: QUDRUQ:) “katır kuyruğu gibi kılsız ve uzun kuyruk” **Kıpçak** lehçesi.

suvıq quḍruq “A tail that is long and has little hair such as that of a mule” (CTD II: 233), *suvuk kudhruk* “katır kuyruğu gibi kılsız ve uzun kuyruk. Ağaç ve ağaca benzer şeyler de böyledir” (DLTt III: 164).

< **suwı-ķ* + *kudruk* bkz. *sūwug* (Tekin 1995: 111), Clauson *suvuk* kelimesini Kıpçakça olarak ele almış (EDPT: 786b), *suvuq* “jidkiy” (DTS: 647b).

Kâşgarlı, ağaç ve ağaca benzer şeylere de böyle dendiğini kaydetmektedir. Genel söz varlığı içerisindeki *suvıķ*, tarihî ve modern lehçelerin hemen hemen tamamında “sıvı” anlamıyla tanıklanırken; *suvıķ kudruk* tamlamasıyla ya da ağaç ve benzeri cisimlerin sıfatı olarak Dīvān dışında bulunmamaktadır.

382. ***sūm sūçig nāḡ*** [170] “taptatlı, pek tatlı şey (Ar. *ḡulw ciddan*)” **Oğuz** lehçesi.

Bkz. 255 *kızıl sūçig*.

383. ***sūn/sun*** [504] “sen (Ar. *anta*)” Yukarı Çin’e kadar **Çiğil, Yağma ve Tuhsı** lehçeleri.

Bkz. 355 *sān*.

384. **sörçäk** [240] (SUR·CAK) “akşam toplantısı, sohbeti (Ar. *samar*)”
Oğuz lehçesi.

sörçäk “evening conversation” (CTD I: 356), *sürçek* “gece toplantısı, müsamere” (DLTt I: 478).

< *sör(-z)+çäk* “akşam toplantısı” bkz. Clauson’a göre <*sürç-äk* (EDPT: 845b), *çorçoq* (Tel.), *çörçök* (Tel., Leb.) (RWb III: 2021, 2042), *sörçäk* (Kar.), *sürçäk*, *şörçäk* (Şor) (RWb IV: 582, 828), *sör+çäk* Tezcan <söz (r~z değişimi) ile ve -çAk küçültme ekinden oluştuğunu ileri sürmektedir (TEZCAN 1981: 288-289), Tekin de söz ile kökteş olduğunu belirtir **sörçäk* (TEKİN 2003₆: 281-287 ve TEKİN 2004₄: 484).

Kâşgarlı genel söz varlığı içerisinde kaydettiği (SUR·CUK) *sörçük*’ü Oğuzların üstünlü olarak *sörçäk* olarak söylediklerini belirtmektedir. Burada Oğuz söz varlığına ait bir sözcükten ziyade, Oğuz lehçesi ses özelliği verilmiştir. Radloff sözcüğü çoğunlukla kuzey Türk lehçelerinde kaydetmiştir. Günümüzde serpinti hâlinde tanıklanmaktadır: Aza. *sürçäk* “sürüşkän” (ADL II 511b), Trkm. *sürçek* “kaygan” (TTS: 593b), Yuyg. *çöçäk*, Tel. *çörçök* “masal” (TelAS: 18) gibi.

Karahanlı T: Rylands *sörçek* “efsane, hikaye” (ATA 2004: 628), **Çağatay T:** *sürçek* “conte, fable” (PdC: 348), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 52 *sürçäk* “hikaye” (CAFEROĞLU 1931: 94).

385. **şatlan-** [390] (ŞAT·LAN·DIY) “cesaret göstermek” **Çiğil** lehçesi.

<**şat-lan-* “cesaret göstermek” tek örnek (EDPT: 867a), *şatlan-* “osmelivat’sya, derzat’” (DTS: 647b).

Kâşgarlı sözcüğü bir örnek cümlede açıklamıştır: *ol bu işka şatlandı* “o, bu işe (yapmaya) cesaret gösterdi”.

Nog. *şatlan-* “1. veselit’sya, radovat’sya, 2. radovat’sya likovat’, 2. vesel’e, likovanie” (NRS: 406b).

386. **şāw** [512] (ŠA'W_) “çöğene benzer bir ot, bununla elbise temizlenir” **Uç'ta** biter.

şāw “A plant like potash” (CTD II: 228), şaw “çöğene benzer bir ot, bununla elbise temizlenir” (DLTt III: 155).

<(?) şāw “bir bitki türü” tek örnek. Clauson muhtemelen İrani bir alıntı olduğunu belirtmektedir. (EDPT: 866a), šav “mıl'nıy koren' (rasteniye)” (DTS: 647b).

Sözcük, Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

387. **şābiḡ (şabiḡ)** [605] (ŠABINK) “küçük demir tokmak, demir baston (Ar. mirzabba)” **Çiğil** lehçesi.

şabiḡ “an iron rod” (CTD II: 337), šebinḡ “küçük demir çomak, demir baston” (DLTt III: 369).

<(?) şābiḡ (şabiḡ) Clauson İrani bir alıntı olabileceğini (EDPT: 866b), Räsänen ise Çince siao “small”+ Orta Türkçedeki bünj “Keule” birleşmesinden şābiḡ/šābāḡ “kleine Keule” meydana geldiğini belirtmiştir (VEWT: 443b), šebāḡ “metalliçeskaya palka” (DTS: 647b). Ayrıca bkz. çepin “küçük çapa” (TDES: 85b).

Dīvān'da aynı anlamda basu [544] (BASUV) “demir tokmak (mirzabba)” olarak değişkesi de bulunmaktadır. şābiḡ/şabiḡ bu biçimiyle tarihî ve modern Türk dilinde başka yerde tanıklanamamakla birlikte; Kısas. 105r16 šebbās (<Ar.) “maşa” (ATA: 581a), Kİ 54 šābšābi “kınından çıkarılmış kılınc (?)” (CAFEROĞLU 1931: 96) ve Trk. çepin “(hlk.) bahçelerde kullanılan küçük çapa” (TS I: 461b) ile anlam ve köken bakımından benzer görünmektedir.

388. **šanbūy/šānbūy** [550] (ŠAN̄·BUVY_) “başka bir davetten sonra geceleyin gidilen içki ziyafeti (Ar. diyāfa)” **Kençek** lehçesi.

šanbūy “a feast given at night for drinkers coming from another party” (CTD II: 274), *šenbuy* “başka bir davetten sonra geceleyin gidilen içki ziyafeti” (DLTt III: 239).

<*šanbuy*>(Far.) *šabnuy* “geceleyin gidilen içki ziyafeti” tek örnek bkz. *šanbu.y* (EDPT: 868a), *šāmbuj* “nächtliches Gelage” <(?pers) *šab* “Nacht” +? (VEWT: 444b), *šenbuj* “noçnaya pıruška” (DTS: 522b).

Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

389. **šin** [504] (ŠYN·) “taht, sedir (Ar. *sarīr*)” **Çiğil** lehçesi.

šin “couch” (CTD II: 219), *šin* “taht, sedir” (DLTt III: 140).

< *šin* “taht, sedir”. kökeni büyük ihtimalle yabancı olan sözcüğe tarihî ve modern lehçelerde rastlanamamıştır. Modern lehçelerde farklı anlamlarda bulunan Nog. *šin II* “şina” (NRS: 422a) ve Yuyg. *šin* “ölçü birimi, küçük sandıkla yapılan hecim ölçüsü. Tahıl ölçüsünde kullanılır” (YUTS: 379a) sözcükleri ile belki ilgili olabilir. Clauson’da *šin* sözcüğü bulunmamaktadır.

390. **şunla** [609-610] (ŠUNK·LA’) “**Argu** diyarında yetişen bir bitki, kökü yenir”

şunla “A plant in the country of Arḡu of which the root is dug up and eaten” (CTD II: 344), *šünğle* “Argu diyarında yetişen bir bitki, kökü yenir” (DLTt III: 379).

<(?) *şunla* “bir bitki türü” Kökeni bilimemle birlikte, Clauson kesin bir alıntı olduğunu belirtmektedir. tek örnek (EDPT: 868b), *šünlā* “nazvaniye rasteniya so syedobnım kornem” (DTS: 525b).

Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

391. **šūt** [495] (ŠUVT) “soy, asıl (Ar. *nicār*)” **Hotan** lehçesi.

šūt “root” (CTD II: 209), šūt “soy, asıl” (DLTt III: 120).

< šūt “soy, asıl” bkz. Clauson, Hint ya da İranî kökenli bir alıntı olabileceğini belirtmiştir. tek örnek (EDPT: 867a), šūt “proishojdeniye” (DTS: 647b).

Kâşgarlı, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde de “soy, asıl” anlamında *kök* [408] sözcüğünü kullandıklarını belirtmiştir. krş. *kök*.

392. **taḵ-** [272] (TAQ:DIY) “takmak, bağlamak (Ar. *şadda*)” **Oğuz** lehçesi.

taḵdi “tied” (CTD I: 396), takdı “taktı” (DLTt II: 16-17).

< taḵ- “takmak, bağlamak” bkz. (EDPT: 464b), taq- “pritsepit’, prikrepit’” (DTS: 648a).

Kâşgarlı, taḵ- için Oğuz kaydı düşerek bir örnek cümlede göstermiştir: *är burunduḵ butluḵa taḵdı* “adam, burunduruḡu [devenin] burun halkasına taktı”. taḵ-, Oğuz kaydıyla verilmesine rağmen, tüm modern lehçelerde yaşamaktadır.

Uyg. VIII: Civ. *kumbandı takzun* TT VII 25, 19 (EDPT: 464b), **Harezmi T:** NF 238-9 taḵ- “takmak” (ATA 1998: 394), **Çağatay T:** Senglah 157r/25 taḵ- (CLAUSON 1960: 49), Ş.Süleyman taḵ- “iliştirmek, bağlamak, rabt etmek, asmak” (101), **Altınordu-Kıpçak:** CC 37,10-12 taq- (taḵ-) “anhängen” (GRØNBECH 1942: 235), GT 353/7 taḵ- “takmak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 367), Kİ 65 taq- “takmak” (CAFEROĞLU 1931: 99), Mguzat 105r:9 taq- “to put on” (ÖZTOPÇU 1989: 128), **EAT-Osm:** dak- “takmak, kuşanmak” (XIII.TTS II: 978), Süheyl. 3043 daḵ- “takmak” (DİLÇİN 1991: 598), Danişmend. 130a/13 taḵ- /daḵ- “iliştirmek, bağlamak, takmak” (DEMİR III: 199).

Modern Oğuz: Trk. tak- “bir şeyi başka bir yere uygun bir biçimde tutturmak, ilıştirmek, geçirmek” (TS II: 2122a), Az. tax- 1. iki şeyin uçlarını bir birinâ keçirmäk, ilışdirmäk, yaxud bir şeyi başga bir şeyä keçirmäk. 2. keçirmäk. 3. bir

şeyi bir şeyin üstünâ goymag, bând etmâk, ilişdirmâk. 4. äyninä, älinâ keçirmâk, geymâk (ADİL IV 140b), Trkm. *dak-* “1. dikmek, 2. yüklemek, 3. takmak, ilişdirmek, takmak, bağlamak vb.” (TTS: 131b), Gag. *tak-* “takmak” (GTS: 237a).

Modern Kıpçak: Kırg. *tak-* V “1. takmak, asmak, 2. calğan material tak-: birisine yalan, kirletici mevad isnat etmek” (YUDAHİN 1998: 697b), Nog. *tak-* “I. 1. natseplyat’, podtseplyat’, pritseplyat’, 2. naveşivat’, podveşivat’, priveşivat’, nadevat’, 3. prişivat’, 4. davat’, 5. svalivat’, II. 1. podtseplenie, podveşivanie, 2. naveşivanie, podveşivanie, 3. prişivanie, 4. daça, 5. svalivanie” (NRS: 325b), KBlk. *tak-* “bağlamak, asmak, takmak” (KMTS: 371b), Kar.(k) *tağ-*, (h) *tak-*, (t) *tah-* “veşat’; wieszać” (KRPS: 506b), Kaz. *tağ-* “1. bir şeyi başka bir nesneye asmak, yapıştırmak, ilişdirmek, takmak, 2. bağlamak, sarmak, takmak” (KazTS: 513a), Tat. *tâğ-* “1. prişçeplyat’, pritsepit’, 2. privyazıvat’, 3. prişivat’” (TatRS: 508b), Kkp. *tağ-* “1. nadet’, natsenit’, pritsepit’, 2. vzvalit’” (KkRS: 611b), Kum. *tağ-* “nadevat’, pritseplyat’” (KuRS: 301a), Bşk. *tâğ-* “1. pritseplyat’, 2. prişivat’” (BRS: 499a).

Uygur-Karluk: Özb. *tâğ-* “1. pritseplyat’, natseplyat’, prikalıvat’, 2. svalivat’ ” (URS: 418b), Yuyg. *tağ-* “takmak” (YUTS: 386a).

393. **tağı** [545] (TAQIY)/ **dağı** [364] (DAQIY) “1. dahi, daha (Ar. *aydan*, *āḥar*), 2. ile, birlikte (Ar. *ma’a*)” Oğuz lehçesi.

taqi “also, with together” (CTD II: 268), *taki* “dahi, daha; ile” (DLTt III: 226).

<**tağ-*ı “1. dahi, daha, 2. ile, birlikte” anlamlarında edat. bkz. *taki*: (d-) (EDPT: 466a), bkz. <**d(i)aki* “1 additionally, and others, plus, 2 again, once more” (EDAL I: 393).

Kâşgarlı, eserinin bir yerinde Türklerin *tağı*, Oğuzların *dağı* dediğini kaydederken; başka bir yerde *tağı*’nın Türkçede “dahi, daha (*aydan*)” anlamında, Oğuz lehçesinde “ile, birlikte (*ma’a*)” anlamında kullandığını belirtmiştir. *tağı/dağı* edatında söz başı t-/d- hususunda Oğuz lehçesinde tam bir tutarlılık bulunmamaktadır. (bkz. 3.5.02.1. /t-/ > /d-/). *tağı yarmāğ bēr* “daha para ver”, *ol*

taķı anda “o da orada”. Dīvān’ın diēer kısımlarında da söz başı t- ile dir: *oērāk āri tıērāk/ yēmi anıē oēlāk/ sūti ūzā saērāk/ yēri taķı aēlāk* [235], *ātil suwı āka turūr/ kıaya tūpi kaķa turūr/ balıē tālīm baķa turūr/ kōlūē taķı kōēārūr* [49], *ķolsa ķalı uēraban bergil taķı azuēluk* [140], *anı bilip taķı turdım* [229], *aydım asıē ēlēē āmās sān taķı yalwār* [247], *tūēūr kaēin boluēti/ kırķın taķı ķoluēti* [323], *īēi taķı ēlūkti* [327], *sıēēān taķı sıķırķān* [398], *kaēsa taķı artalūr* [431], *bıēlip anıē boynı taķı ķalkān tura* [441], *nālūk aēar biliētim/ ķuēēup taķı ķawuētum* [527], *āt yen taķı bākriēūr* [566], *tuēup taķı ķalmadı māēēū ārān* [609], *kōkrār taķı maēraēūr* [617].

Orhon T. VIII: IrkB 3; 33, **Uyg. VIII:** Man.-A *taķı yeme* “and again” MI 7, 1; 8, 4; *taķı* “and” 8, 9; Man. *taķı* “and” TT III 92, *taķı yeme* “and in addition” U I 9, 9; Bud. *taķı ve taķı yeme* “also”, Civ. ūē yūz *taķı sekiz altmıē* “three hundred and fifty eight” TT VII 9, 12-13 (EDPT: 466a), **Karahanlı T:** KB *taķı* “da, de, dahi, daha” (ARAT 1979: 418), Rylands *taķı* “ve, daha, henūz, sonra” (ATA 2004: 642), **Harezmi T:** NF 2-7 *taķı* “daha, da/de, ve” (ATA 1998: 394), *daēi* “yeēēyo, opyat” (FAZILOV I: 321), **Çaēatay T:** Senglah 157v/22 *taķı* (CLAUSON 1960: 49), ē.Sūleyman *tāķı/taķı* “dahi edattır, hem vb.” (101), **Altınordu-Kıēçak:** Mguzat 5r:2 *taķı* “and, but, also, too, then, moreover, furthermore” (ÖZTOPÇU 1989: 128), CC 148,2 *dayy, tayy* “auch, jedoch” (GRØNBECH 1942: 80), İrēadM 1b/2 *taķı* “1.ve, 2. da, dahi, 3. ile, birlikte, beraber, 4. diēer, baēka, 5. veya, ya” (TOPARLI 1992: 599), Tercüm. 61a/13 *daēi* “dahi, de” (TOPARLI 2000: 102), AOYarlık *daēi/daēı/taķı* “dahi” (ÖZYETGİN 1996: 210a, 235a), **EAT-Osm:** *dakı/daēı/daēı* “1. dahi, de, 2. bundan baēka, aynı zamanda, hem de, ve, 3. baēka, diēer, 4. daha (sıfatların baēında), 5. daha ziyade, daha ēok, 6. henūz, hala, 7. sonra, bundan sonra, artık, bir daha, 8. yine, yine de” (XIII.TTS II: 969-977), İbnikesir. 10b/9, 56a/8 *daēı /daēı* “1. dahi, de, 2. daha ziyade, daha fazla, daha ēok, 3. bile, 4. ve” (YELTEN 1998: 461), EATkuran 1b/6=001/6 *daēı* “ve, ile, ancak, dahi” (KARABACAK 1995: 131), Sūheyl. 76, 142 *daēı* “1. dahi, de, da, 2. baēka, bundan baēka” (DİLÇİN 1991: 598), Daniēmend. 2a/7, 2b/6, 2b/8, 15b/2, 3b/6, 1b/4, 9a/3 *daēı* “1. dahi, da, de, 2. ayrıca, bir de, bundan baēka, 3. daha, pek, henūz, 4. daha fazla, ēok, 5. bile, 6. dolayısıyla, baēlı olarak, 7. ve” (DEMİR III: 146).

Modern Oēuz: Trk. *dahi* “baē.esk. 1. da, de. 2. bile anlamında ēart bildiren fiillerden sonra gelerek ēartın geēerli olmadıēını bildirir” (TS I: 514b), *daha* 1.

sifâtlârdân ävväl gälârak çoğaltma dâracâsi ämälâ gâtirir. 2. migdar vâ ya vaxt älaväsini bildirir. 3. älavâ bildirir. 4. bir şeyin baş vermiş olduğunu yaxud olub bitdiyini bildirir; artıg. 5. hâlâ (ADİL II 41b), Trkm. *dağı* “1. daha, başka, 2. daha, 3. ve başkaları” (TTS: 131a), Gag. *dā* “dahi, keza” (GTS: 65a).

Modern Kıpçak: Kırg. *dağı* “ve, daha, keza, dahi” (YUDAHİN 1998: 292b), Nog. *tağı* “i, yeşçyo, opyat’ ” (NRS: 325b), KBlk. *dağı-da* (EDAL I: 393), Kar.(th) *dağı*, (hk) *dağın*, (k) *dahı* “1. takje, toje; i, również, też, 2. odnovenno; zarazem, 3. yeşçyo, snova; jeszcze, znów” (KRPS: 168b), Kaz. *tağı* “daha, ve, bundan başka, yine anlamında kullanılan edat” (KazTS: 511a), Tat. *tâğı/tâğın* “1. yeşçyo, opyat’, 2. çtobi” (TatRS: 508b; RTS), Kkp. *tağı* “i, sşçyo, opyat’, povtorno” (KkRS: 609a), Kum. *dağı* “1. yeşçö, opyat’, snova, 2. nu, razve, 3. da” (KuRS: 123a), Bşk. *da/ dâ/ za/ zâ/ la/ lä/ ta/ tä* “1. toje, takje, 2. ni, 3. ni...ni, 4. i, 5. je” (BRS: 160a).

Uygur-Karluk: Özb. *tâki* “dabı, çtob(ı)” (URS: 441a), Yuyg. *tâhi* “daha, da, bir de, hâlen, şimdi” (YUTS: 408a).

Sibirya: Tuv. *daa I* “1. i, daje, 2. v otritsatel’nih oborotah, 3. slujit dlya obrazovaniya opredelitel’nih i otritsatel’nih mestoimeniy” (TuvRS: 138a), Alt. *ta I* “(e.) da” (AltTS: 164a), Hak. *tā, dā* (EDAL I: 393).

Yakut: *dağanı* (EDAL I: 393).

Çuvaş: *te* “de, da, dahi” (ÇAD: 157a).

Halaç: *taqi* “noch, mehr, wiederum” (WbCh: 199a).

394. **taḳuk** [409] (TAQUQ:) “tavuk (Ar. *dacāc*)” **Türkmen** lehçesi.

taquq “chicken” (CTD II: 105), *takuk* “tavuk” (DLTt II: 286).

< **taḳī+ğū* “tavuk” bkz. *taki:ğu*: Erken dönemlerde Moğolcaya *takiya* şeklinde geçmiştir (EDPT: 468b), Doerfer, yansıma kökenli ve çok eski bir ek olan -ğu ile yapılmış olabileceğini ya da alıntı olabileceğini belirtmektedir (TMEN II: 861), *taquq* “kuritsa” (DTS: 648a), Eren, kökeninin bilinmediğini söylemiş ve kökeni hakkında Ramstedt’in Moğolcadan alıntı dediğini; Gombocz’un Türkçeden

Moğolcaya geçtiğini savunduğunu, buna mukabil Ramstedt'in Türkçe ve Moğolca biçimlerin eski bir kültür dilinden alıntı olduğunu savunduğunu ve Brockelmann'ın yansıma kökenli olduğunu savunduğunu belirtmiştir. *tavuk* “eti ve yumurtası için üretilen bir kümes hayvanı” (TDES: 398).

Kâşgarlı Mahmud'un Türkmen kaydıyla *taḳuḳ* biçiminde verdiği “tavuk”un, Karahanlı Türkçesinde *taḳāḡu* (TAQA'ḡUV) [224] olduğunu Dīvān'daki *ārḳāk taḳāḡu*, *tiṣi taḳāḡu*, *taḳāḡu yılı* [224] gibi, ve diğer örneklerde görmekteyiz. Modern Türk lehçelerinin çoğunluğunda Türkmence biçim, seslik değişimlerle *tavuk* vb. olarak yaşamaktadır. Bazı Sibiryaya lehçelerindeki *takaa*, *dagaa* gibi kullanımların ise Moğolcadan tekrar alıntı olduğu düşünülmektedir.

Uyg. VIII: *takiḡu: yilka*: “in the Fowl year” Şu. N 10; W 4; “fowl” M I 36, 5; Bud. *takiḡu igidḡüci* “poultry keeper” TT IV 8, 55-6, Civ. *takiḡu* TT VII ve VIII (EDPT: 468b), **Harezmi T:** NF 318-7 *taḳuḳ/tawuḳ* “tavuk” (ATA 1998: 401), **Çağatay T:** Senglah 157v/21 *takuk* (CLAUSON 1960: 49), Ş. Süleyman *taḡuḡ* “tavuk, decac, horoz” (101), **Altınordu-Kıpçak:** AOYarlık *taḳāḡu* “tavuk, On İki Hayvanlı Türk takviminde bir yıl”, *tawuḳ* “tavuk” (ÖZYETGİN 1996: 235a, 236a), DM 11b/5 *taḡuḳ/taḡuḳ* “tavuk” (TOPARLI 2003: 111), BM I 12,7 *taḡuḳ, toḡuḳ* “kura/poule” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 52), Kİ 65 *taḡuḳ* “tavuk” (CAFEROĞLU 1931: 99), KK 47b/10 *taḡuḳ* “tavuk” (TOPARLI 1999: 125), CC 113,5 *tavuḳ, tavoḳ* “Huhn, Hahn, Henne, gallus; galina” (GRØNBECH 1942: 238), İrşadM 114a/2 *tawuḳ*, 188a/7 *tafuḳ* “tavuk” (TOPARLI 1992, 598, 602), TZ 15b-5 *tavuk* “tavuk” (ATALAY 1945: 253), Tercüm. 11a/9 *daḳuḳ* (Tkm) “tavuk” (TOPARLI 2000, 102), **EAT-Osm:** *dakuk* “tavuk” (XIII.TTS II: 978), *tavuk* “horoz”, *tavucak* “tavukçuk” (XIII.TTS V: 3774), Gunya. 5b.13 *taḡuḳ* “tavuk” (AKKUŞ 1995: 858), Süheyl. 3389, 1837 *tavuh* “1. tavuk, 2. horoz” (DİLÇİN 1991: 639), Danişmend. 197b/13 *tavuh* “tavuk” (DEMİR III: 200).

Modern Oğuz: Trk. *tavuk* zool. Sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı (Gallus) (TS II: 2157a), And. *tavik* “tavuk” (DS X: 3846b), Az. *toyug* 1. yumurta, tük vâ ät almag için saxlanan ev guşu. 2. (zool.) toyugkimilər dästäsindän olan guşların dişisi (ADİL IV 194a), Trkm. *tovuk* “(zool.) tavuk” (633b), Gag. *tauk* “tavuk” (GTS: 239b).

Modern Kıpçak: Kırg. *took* “1. tavuk, 2. on iki senelik hayvan devri takviminde onuncu yılın adıdır” (YUDAHİN 1998: 748a), Nog. *tavik* “kuritsa, kuriniy” (NRS: 325a), KBlk. *tawuq* “1. kuritsa, kuriniy, 2. v nazvaniyah ptits” (KBRS: 611a), Kar.(h) *tawuk*, (k) *tavuk*, (t) *tavuh* “kuritsa; kura” (KRPS: 504a), Kaz. *tawıq* “tavuk” (KazTS: 526a), Tat. *tawıq* “kuritsa, kuriniy” (TatRS: 507b), Kkp. *tawıq* “kuritsa” (KkRS: 627b), Kum. *tawuq* “kuritsa, kuriniy” (KuRS: 298b), Bşk. *tawıq* “kuritsa, kuriniy” (BRS: 513a).

Uygur-Karluk: Özb. *tawuq* “kuritsa, kuriniy” (URS: 439b), Yuyg. *tohu*, *tawuq* (dial.) “tavuk” (YUTS: 417a), Suy. *taqa/taqağa/taqağı/taqağı* “kuritsa” (YJU: 110a).

Sibirya: Tuv. *dagaa* “kuritsa, kuriniy” (TuvRS: 141a), Alt. *takaa* “kuritsa” (ORS: 139a), (Naskali Moğ. Kısaltmasıyla vermiştir), Tel.- *kujiçak* “tavuk” (TelAS: 66), Hak. *tañah*, (dial.) *tağah* “kuritsa” (HRS: 212a, 217a).

Çuvaş: *çihĭ* “(<*tağuk) tavuk” (ÇAD: 120a).

395. **taquqluğ** [249] (TAQUQLUĞ) “tavuğu olan (Ar. *dū dacāc*)” Oğuz lehçesi.

taquqluğ är “a man who has chickens” (CTD I: 369), *takukluğ er* “tavuğu olan adam” (DLTt I: 497-498).

<*taquq+luğ “tavuğu olan” bkz. Clauson, *taquqluğ* biçiminin tek örnek olduğunu belirtmektedir (EDPT: 468b), *taquqluğ* “imeyüşçiy kuritsu” (DTS: 648a).

Kâşgarlı *taquq* için Türkmen kaydı; *taquqluğ är* “tavuğu olan adam” örneği için ise Oğuz kaydını vermektedir. Clauson, tek örnek olduğunu belirtmiştir. Kanaatimizce çok işlek bir ek olan +luğ ile Oğuz lehçelerinde yaşamakta fakat sözlüklerde yer almamaktır. Az. *toyuglu* (sıf.) toyug âtindän bişirilmiş, toyug âti olan (ADİL IV 194b).

396. **tamaq** [28] (TAMAQ) “boğaz, gırtlak (Ar. *ħalk*, *ħanjara*, *ħulkūm*)”

tamaq “the gullet” (CTD I: 86), *tamak* “boğaz” (DLTt I: 33).

<**tam-ğaq* “boğaz, gırtlak” bkz. *tamğa:k* < tam- “constantly dripping” (EDPT: 505a), *tamaq* “gorlo, glotka” (DTS: 529b), *damak* (ESTYa III: 140), *damak* [Osm.] “nyöbo; der Gaumen” (RWb III: 1649).

Kâşgarlı Türklerin *tamğaq* (TAM_ĞAQ) dediğine, Oğuzların *tamak* dediğini kaydetmiştir (bkz. 3.5.12.4.). Dīvān’da genel söz varlığı içerisinde *tamğaq* [236] ve fiil biçimi *tamğakla-* [598] bulunmaktadır.

Uyg. VIII: Man. TT II 16, 16; M II 11, 20 Bud. *tılm tamğakım kuryu* “my tongue and throat being dry” U III 37, 29-30; *alınka tamğakka yürekke* “on the forehead, the throat, lungs and the heart” Müller, Zauberritual (SPAW, 1928), 22, 5 Civ. *til tüpi boğzi öpke:si ta:mğa:ki* “the root of the tongue, the throat” TT VIII I. 1; *boğuz tamak* H I 12 (EDPT: 505a) **Karahanlı T:** AtebH *tamağ/tamak* “boğaz” (ARAT 1951: LIX), **Harezmi T:** MuinM. *tamak* “damak” (TOPARLI 2008: 259), **Çağatay T:** *tamağ/tamağ* “palais de la bouche, gosier” (PdC: 218), **Altınordu-Kıpçak:** CC 113,22 *tamaq* “Kehle, Rachen” (GRØNBECH 1942: 233), DM 13a/8 *damak* “damak” (TOPARLI 2003: 80), Kİ 66 *tamaq* “damak” (CAFEROĞLU 1931: 97), Tercüm. *şamak* “damak” (TOPARLI 2000: 142), TZ 17b-12 (Trkm.) *tamağ* “damak” (ATALAY 1945: 250), **EAT-Osm:** *tamak* “damak” (XIII.TTS V: 3709).

Modern Oğuz: Trk. *damak* “ağız boşluğunun tavanı” (TS I: 522b), Az. *damağ* “ağız boşluğunun üst terefi” (ADİL IV: 27a), Trkm. *damak* “gorlo, glotka, pişça” (TRS: 244b), Gag. *damak* “damak” (GTS: 67b).

Modern Kıpçak: Kum. *tamak* “gorlo, glotka” (KuRS: 302b), Kaz. *tamak* (II) “boğaz” (KazTS: 262a), Nog. *tamak* (I) “gorlo, glotka” (NRS: 330b).

Uygur-Karluk: Özb. *tâmâk* “gorlo, glotka” (URS: 442b).

397. *tamar* (TAMAR_)~*tamur* [182] (TAMUR_) “damar (Ar. ‘irḳ)” Oğuz lehçesi.

tamar “vein in the body” (CTD I: 280), *tamar* “damar” (DLTt I: 362).

< **tam-ar/tam-ır* “damar” bkz. *tamar/tamır* “vein, artery” (EDPT: 508a), *tāmar* “damar” (TEKİN 1995: 174), *damar*< *tamar* “canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal” (TDES: 105a).

Kâşgarlı Karahanlı Türkçesindeki (TAMUR·) *tamur*’un Oğuzlar tarafından (TAMAR·) *tamar* olarak söylendiğini kaydetmektedir. Kâşgarlı, Oğuzların telaffuzda her zaman kolaylığı tercih ettikleri için üstünlü söylediklerini belirtmektedir.

Uyg. VIII: Man.-A öz *tamarıña tegdi* “reached his own vein” Man.-Uyg. Frag. 401, 8; Bud. *siñiri tamırı* “his muscles and veins” U III 35, 20, *iki kata tamurım tokıp* “my pulse beats twice” U III 37, 35-6; Civ. *suv tamırı kurısar* “if the veins of water dry up” TT I 55, *kimniñ tamarı yoğun bolsar kanağı yéñil* “if a man’s arteries thicken it is easy to bleed him” TT VII 42, 3; *su:v öl ö:tüş a:lta:çı ta:marla:rı* “the internal vessels which receive the passage of water and moisture” TT VIII I.1 (EDPT: 508a), **Karahanlı T:** KB 1057, 3041 *tamur* “damar, nabız” (ARAT 1979: 420), Rylands *tamur* “damar” (ATA 2004: 644), **Harezmi T:** NF 233-9 *tamar* “damar” (ATA 1998: 401), **Çağatay T:** Senglah 161v/17 *tamur* (CLAUSON 1960: 50), Ş.Süleyman *tamur* “damar, taşın ve ağacın ara ara ayrısı ve damar, ahretlik kardeş, kabile, uruğ” (103), *tamur* “veine, racines d’un arbre; creux, cavité” (PdC: 206), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 23a/2 *tamar* “damar” (TOPARLI 2000, 142), Kİ 66 *tamar* “damar” (CAFEROĞLU 1931: 197), TZ 11b-12 *tamar* “damar” (ATALAY 1945: 250), DM 13b/8 *damar* “damar” (TOPARLI 2003: 81), BM I 3,13 *tamar* “żyła, żyłka, włókno/ veine, filet, fibre” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 49), CC 95,23 *tamar* “vena, dy odir” (GRØNBECH 1942: 233), İlmNuşab 35v:2 *tamar* “sinew” (ÖZTOPÇU 2002: 103), Mguzat 89r:2 *tamır* “vein” (ÖZTOPÇU 1989: 127), **EAT-Osm:** Süheyl. 34, 1239 *tamar* “damar” (DİLÇİN 1991: 637), Danişmend. 26a/12, 27a/13 *tamar* “damar” (DEMİR III: 200).

Modern Oğuz: Trk. *damar* “(anat.) canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal” (TS I: 523a), Az. *damar* “canlıların bādānindā: içārisindā gan vā ya limfanın dövr etdiyi boruşākıllı organ” (ADİL II 28a), Trkm. *damar* “1. damar, 2. bitki damarı” (TTS: 133a), Gag. *damar* “damar” (GTS: 67b).

Modern Kıpçak: Kırg. *tamır* “1. kök, 2. kan damarı, nabız” (YUDAHİN 1998: 704b), Nog. *tamır* “(anat) 1. jila, jilka, krovenosniy sosud” (NRS: 332b), KBlk. *tamır* “1. koren’, 2. podvoy, 3. jila, sosud” (KBRS: 602a), Kar.(hk) *tamar*, (k) *damar*, (thk) *tamur* “1. koren’; korzen, 2. jila, vena; žyła” (KRPS: 509a), Kaz. *tamır I* “1. bitki kökü, 2. damar, 3. köken, asıl, temel” (KazTS: 518a), Tat. *tâmîr* “1. (bot.) koren’, 2. jila, jilka, sosud” (TatRS: 514a), Kkp. *tamır* “1. koren’, 2. jila” (KkRS: 617b), Kum. *tamur* “koren’” (KuRS: 303a), Bşk. *tâmîr* “1. (bot.) koren’, 2. jilka, jila” (BRS: 504b).

Uygur-Karluk: Özb. *tâmîr* “jila, krovenosniy, sosud” (URS: 442a), Yuyg. *tomur* “1. kök, 2. damar” (YUTS: 419a), Suy. *tamır* “jila, pul’s” (YJU: 111a).

Sibirya: Tuv. *damır* “jila, krovenosniy, sosud” (TuvRS: 147a), Alt. *tamır* “1. arteri, krovenosniy sosud; pul’s, 2. koren’” (ORS: 141a), Tel. *tamır* “damar” (TelAS: 107), Hak. *tamır*, (dial.) *tabır* “1. (anat.) krovenosniy sosud, jila, 2. pul’s, 3. koren’” (HRS: 216a).

Yakut: *tımır* “jila, krovenosniy, sosud” (YRS: 420b).

Çuvaş: *tımar* “kök” (ÇAD: 157b).

398. *tañ* [600] (TANK) “elek (Ar. *munḥul*)” **Argu** lehçesi.

tañ “sieve” (CTD II: 330), *tañğ* “elek” (DLTt III: 355).

< *tañ* “elek” kökeni bilinmiyor. Clauson, tek örnek kaydıyla ele almış ve kesin bir alıntı olduğunu belirtmiştir (EDPT: 511a), *tañ* “suto” (DTS: 647b).

Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

399. *tañça-* (?) [577] (TAN-CADIY) “kötü kokmak, kokuşmak (Ar. *aşalla*)” **Oğuz** ve **Kıpçak** lehçeleri.

tañçadi (?) (CTD II: 305), *tañçadı* “(et) bozuldu, çürüdü” (DLTt III: 303-304).

< **tınçī-* “bozulmak, kötü kokmak, kokuşmak” bkz. *tınçı-* “to be, or become, putrid; to smell foul” (EDPT: 516b), *tynčy-* “faulen (Fleisch)” (VEWT: 478b).

Dīvān’da *bilgā bügü yunçīdi/ ajun anı yançıdı/ ärdäm äti tınçıdı/ yerkä tägip sürtülür* şiir dörtlüğünün altında Kâşgarlı, [buradaki] (TAN·CADIY) *tança-*’nın asıl biçiminin (TAN·C·TADIY) *tançğa-* olduğunu; ancak vezin gereği olarak *tança-* olarak söylendiğini belirtmektedir. Oğuz ve Kıpçakların her zaman isimlerin ve fiillerin içindeki *ğayın* harfini bu şekilde attığını da ifade etmektedir. Şiirde fiilin *tınçı-* olması, Dīvān’daki diğer yerlerde *tınçı-* olarak geçmesinden dolayı Dankoff, Dīvān neşrinde *tança-/tançğa-* biçimlerine şüpheyle yaklaşmış ve soru işaretiyle sözcükleri ele almıştır. Clauson da Dīvān’daki *tança-/tançğa* biçimlerinin (son hecesinde -a- sesiyle) sadece burada tanıklandığına değinmiştir. Buradaki dilbilgisel açıklama *tınçı-* için yapılmışa benzemekle birlikte, açık bir biçimde hem (TAN·CADIY) hem de (TAN·C·TADIY) olarak harekelenmesi nedeniyle Kâşgarlı Mahmud’un yazımına güvenmek durumundayız. Bunun yanı sıra Dīvān’da *tınçı-* olarak varak [565]’te *ät tınçıdı* “et bozuldu” ve [407]’de *ķılıķ tatıķsa iş yunçir är tatıķsa ät tınçir* “kılıç paslansa iş kötüleşir, adam Farslaşsa [Farisî töresine uyarsa] eti kokar” cümlelerinde; *tınçış-* olarak varak [375]’te *ätlär ķamuğ tınçışdı* “etlerin hepsi bozuldu” cümlesinde de geçmektedir.

Karahanlı T: Rylands. *tınçı-* “bozulmak, kokuşmak” (ATA 2004: 677), EAT-Osm: *duncuk-* [*tuncuk-*] “havasızlıktan bunalmak” (XIII.TTS II: 1255).

Modern Oğuz: And. *tuncu-* “kapalı yerin havası bozulmak” (DS X: 3993a).

Modern Kıpçak: Kırg. *tınçı-* “1. rahat etmek, 2. (et hakkında) bir parça bozmak” (YUDAHİN 1998: 731b), KBlk. *tınçı-* “tuhnut’, gnit’, pret’, stanovit’sya zathlım, portit’sya, gorknut’” (KBRS: 661b), Tat. *tınçı-* “1. tuhnut’, protuhat’, protuhnut’, 2. duşniy” (TatRS: 562a).

Sibirya: Tel.- fakat ad biçimiyle *tınçu* “boğucu hava” (TelAS: 112).

400. *tapçāñ* [612] (TAB·CANĶ:) “Sofra biçiminde üç ayağı olan tabureye benzer bir eşya (Ar. *hiwān*)” **Kençek** lehçesi.

tapçaŋ “three legged stool” (CTD II: 347), *tabçaŋġ* “Sofra biçiminde üç ayağı bulunan bir şeydir. Bağ bekçisi üzerine çıkararak çardaktaki üzümleri toplar” (DLTt III: 385).

< (?)*tapçāŋ* Kökeni bilinmiyor. Clauson muhtemelen bir alıntı olduğunu belirtmektedir (EDPT: 436b), Räsänen, Zajackowski'nin Çince *tao-ch'ang* sözcüğüyle ilişki kurduğunu belirtmektedir: *tabčan/tabçaŋ* “Tritt mit 3 Füßen zum pflücken von Weintrauben” (VEWT: 452a), *tapçaŋ/tapčan* “podstavka na treh nojkah, ispol'zuemaya pri sbore vinograda s visokih kustov” (DTS: 534).

Kâşgarlı, *tapçāŋ*'ın üç ayaklı tabureye benzer bir eşya olduğunu söyleyerek, bağ bekçilerinin bunun üzerine çıkararak çardaktaki üzümleri topladığını belirtir. Sözcüğün çeşitli türevleri tarihî ve modern sahada serpinti olarak gözlenmektedir.

Uyg. VIII: *tawçaŋ* “sedan chair” HTs VII: 1111'den (ERDAL 2004: 64), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 8b-12 *tapçak* “hükümdar tahtı” (ATALAY 1945: 252), Kİ 62 *tapčan* “ağaç ve taş yontacak alet” (CAFEROĞLU 1931: 98).

Modern Oğuz: Aza. *tapan I* qoyunları salmaq üçün qamışdan tikilmiş ağıl; *tapan II* qamış çöpär; *tapan III* qamışdan hörülmüş çöpäri möhkäm saxlamaq üçün vurulan dayaq; *tapan IV* akin sahäsini hamarlamaq üçün mala, dırmıq; *tapan V* cähränin oturacağı (ADL II 547).

Modern Kıpçak: KBlk. *tapčan* “topçan, divan” (KBRS: 604b), Kar.(k) *tapčan* “1. zemlyanoy ili glinyanıy pol; podłoga z ziemi lub gliny, 2. doski, polojennie na pol, topçan; deski w podłodze, prycza” (KRPS: 513b), Kkp. *topçan* “topçan (muyakları aykastırılıp soğılğan ağaş ket)” (RKkS, 1012a).

401. **tār** [508-509] (TA'R̥) “ırmaklarda kullanılan sal” (Ar. *ramṭ, ğımd*)” **Yabaku** ve **Tatar** lehçeleri.

tār “raft” (CTD II: 224), *tar* “ırmaklarda kullanılan kelek” (DLTt III: 148).

< *tār* “sal, nehir kayığı” Kökeni hakkında bir şey söylenmemiştir (EDPT: 528a), *tār* “Schlauchfloss” (VEWT: 463a), *tar* (DTS: 536b).

Kâşgarlı, *tār* adındaki ırmak taşıtının yapılışını şu şekilde anlatır: “tuluların başları bağlanarak şişirilir, sonra şişirilen tulular birbirine bağlanarak genişçe bir sal yapılır. üzerine oturularak ırmak geçilir. Kamıştan ya da ağaç dallarından da yapılabilir”. *Dīvān*’da genel söz varlığı içerisinde, aynı nehir aracı için *sāl* [513] sözcüğü de bulunmaktadır. Modern Türk dili alanında “ırmak taşıtı, sal” kavramı karşılığında *tar* tanıklanamamıştır. Bu sözcük, modern Türk lehçelerindeki “müzik aleti” karşılığındaki *tar* ile ilgili olmasa gerek.

Uyg: *tar* “Floss” (VEWT: 463a), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 62 *tar* “1. kelek (ufak nehir kayığı)” (CAFEROĞLU 1931: 99).

402. *tarḥān* [219] (TARXA’N) “İslamlıktan önce verilmiş bey anlamında bir unvan (Ar. *amīr*)” **Argu** lehçesi.

tarxān “a pagan word meaning emir” (CTD I: 329), *tarxan* “İslamlıktan önce verilmiş bey anlamında bir ad” (DLTt I: 436).

< (?) *tarḥān* “bir unvan” Kökeni hakkında tam bir fikir birliğine varılmış değildir. Clauson, tarihinin muhtemelen pre-Türkçe dönemine kadar uzandığını Doerfer’den kaynak göstererek ifade etmektedir. Pulleyblank’ın teorisi ise Eski Çince **dān-yway* ile ilişkili olduğu yönündedir (EDPT: 539b), *tarḥan* >mo. *tarḥān* (TMEN II: 879), *darkan/tarkan*, *darxan* (RWb III: 851, 1629-30), *tar-ḥan*, *tarḥan*, *tārḥān* “Tarchan (eine Würde)” (VEWT: 464a), *darḥan* (*tarhan* ~ *tārḥan*) (ESTYa III: 151), *tarqan* “titul” (DTS: 538a).

Orhon T. VIII: *yrya: tarxat buyruk begler* “in the west the tarxans, officials, and begs” I S 1, *inaçu: Apa: Yarğan Tarxan* I W 2; *Apa: Tarxan* II S 13; *Taman Tarxan Toñukuk Boyla: Bağa: Tarxan* II S 14; T 6; *Işvara: Tamğan Tarxan* Ongin.4; *Man. Tarxan* TT II 6, 22, *Çavuş Tun Tarxan* Mal. 30, 3; *Tarxan Saḡu:n* 32, 7, **Uyg. VIII:** *tarxat anta: ançu: lad[ım]* “presented işvaras and tarxans to them there” Şu. S. 2; *Kutluğ Bağa: Tarxan* Suci 4; *Bud. Kenç Turmuş Tarxan, It Tarxan, ... Sarığ Baş Tarxan*

Pfahl. 10, 15-16; *tarxanımız Temir Tirek Tégin, Él Asmış Tégin* 23, 14; *Tarxan P. N. S* 23, 17-24 (EDPT: 539b), **Çağatay T:** Senglah 155r/1 *tarxan* (CLAUSON 1960: 49), Ş.Süleyman *tarhan* “afv umumī, imtiyazlı ve tekaliften muaf olan a’yan ve kabile, tarhan olan adamdan bir şey alınmaz, savaşta eline geçirdiği ganimeti alır” (108), *tarhan* (PdC: 213).

Modern Oğuz: And. *tarhan* (I) “iş yapmamaktan, hareketsizlikten şişmanlamış (hayvan ya da insan)” (DS X: 3833b), Trkm. *tarhan* (TMEN II: 879).

Modern Kıpçak: Kaz. *darkan* “Liebling des Chans” (VEWT: 464a), Tat. *târhan* “1. (trh.) tarhan (v tatarskih hanstvah predstavitel’ privilegirovannoy verhuşçki), 2. svobodniy” (TatRS: 520b).

Uygur-Karluk: Özb. *târhan /dârhan* “(trh.) osvobodyonniy, poluçivşiy l’gotu” (URS: 121b).

Sibirya: Soy. *darğan* “kuznets” (VEWT: 464a).

Çuvaş: *turhan* “privilegirovannyj klass” (TMEN II: 879).

403. **tariğ** [187] (TRF) “darı (Ar. *Duħn*)” **Oğuz** lehçesi.

tariy “millet” (CTD I: 287), *tariğ* “darı” (DLTt I: 373).

< **tari-* “ekin ekmek”+ğ “1. ekilmiş toprak, 2. ekilmiş topraktan çıkan ürün” temel anlamları var. Bkz. *tariğ* (EDPT: 537b), *tari* “proso- die Hirse” (RWb III: 846), *tariy* “zerno, zemledeliye” (DTS: 537a), *darı* “tohumları buğday yerine besin olarak kullanılan bir bitki” (TDES: 105b).

Kâşgarlı, bütün Türklerin *tariğ*’ı “buğday (Ar. *ħinṭa*)” için söylediğini, Oğuzların “darı” için söylediklerini ifade eder. Oğuzca “buğday” için bkz. *aşlk*.

Kâşgarlı ayrıca Oğuz dışındaki bütün Türklerin “darı” için *ügür* [39] (‘UGUR) dediklerini; bunu Oğuzların bilmediğini ifade etmiştir. Dankoff *ügür*’ü Lehçe listesinde Çiğil listesinde göstermektedir(CTD III: 282).

Orhon T. VIII: *tariğ bişdi*: “the crops ripened” IrkB 53, **Uyg. VIII:** Man.-A ı *tarağ* “bushes and cultivated ground” M III 13, 6; Bud. *tariğ tariyu* PP 1, 6; 13, 3; *bağ borluk ı tariğ tarımak uğrunda* “in the course of cultivating gardens, vineyards, bushes, and cultivated land” U II 77, 27; TT IV 10, 6; *bés türlüg ı ta:riğ* “the five kinds of bushes and cultivated land” TT VIII K.4; Civ. [ısi] *tariği yavız bolur* “his bushes and cultivated land turn out badly” TT VII 12, 8-9; *tariğ tariğu yér* “some land for cultivation” Usp. 11, 3; *yarım şık tariğ* “land seeded with half a shis (of grain)” 66, 5; 121, 3; *üç küri tariğ* “three pecks of grain” 69, 2-5 (EDPT: 537b), **Karahanlı T:** KB 4476 *tariğ* “ekin, tohum” (ARAT 1979: 426), Rylands *tariğ* “ekin” (ATA 2004: 658), **Harezmi T:** NF 362-17 *tariğ* “buğday, zahire” (ATA 1998: 405), **Çağatay T:** Senglah 155r/12 *tariğ* (CLAUSON 1960: 49), Ş.Süleyman *tariğ* “darı, erzen, vb.” (100), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadm 169a/2 *tariğ* “bir cins beyaz büyük darı” (TOPARLI 1992: 601), Tercüm. 10b/2 *tarı* “darı” (TOPARLI 2000: 142), BM I 7,1 *taru* “proso/mil, millet” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 50), CC 110,21 *tary* “Hirse, milium” (GRØNBECH 1942: 236), Kİ 62, 67 *tarı* “darı” (CAFEROĞLU 1931: 99), TZ 15a-13 *tarı* “darı” (ATALAY 1945: 252), **EAT-Osm:** *darı/daru* “Millet” (MENINSKI II: 2002).

Modern Oğuz: Trk. *darı*: bot. 1. Buğdaygillerden, tohumları gereğinde buğday yerine besin olarak kullanılan, kuraklığa dayanıklı bir bitki, akdarı (*Panicum*). 2. (bazı bölgelerde) Mısır (TS I: 530a), And. *darı* “1. mısır, mısır tanesi, 2. darıya benzeyen, akdarı da denilen bir çeşit tahıl, 3. mısıra benzeyen, tohumundan un yapılan bir bitki” (DS IV: 1370a), Az. *darı* “Yumru tohumları olan birillik tahıl bitkisi vâ bu bitkinin dâni” (ADİL II 37a), Trkm. *darı* “darı” (TTS: 135a), Gag. *darı* “darı” (GTS: 68b).

Modern Kıpçak: Kırg. *taruu* “darı, yarması” (YUDAHİN 1998: 714b), Nog. *tarı* “proso, prosyanoy” (NRS: 338a), KBlk. *tarı* “proso” (KBRs: 607b), Kar.(k) *tarı*, (k) *darı* “proso” (KRPS: 515a), Kaz. *tarı* “1. darı, akdarı, 2. darı tanesi” (KazTS: 524a), Tat. *târı* “proso, prosyanoy” (TatRS: 520b), Kkp. *tarı* “proso” (KkRS: 625a), Bşk. *târı* “proso, prosyanoy” (BRS: 511a).

Uygur-Karluk: Özb. *târiğ* “proso” (URS: 469a), Yuyg. *târiğ* “darı” (YUTS: 409b), Suy. *darıh/tariğ/tarih* “proso” (YJU: 24a).

Sibirya: Tuv. *taraa* “hleb, zerno, 2. proso, 3. tara, 4. zlak” (TuvRS: 407b), Alt. *taraan* “(Moğ.) darı” (AltTS: 169a), Hak.- fakat ekim anlamında *tariğ* “1. posev, sev, 2. posevnoy” (HRS: 220a).

Çuvaş: *trî* “darı” (ÇAD: 157b).

404. **tas** [165] (TAS) “her nesnenin kötüsü, bayağısı (Ar. *radî*)” Oğuz lehçesi.

tas “anything bad” (CTD I: 261), *tas* “her nesnenin kötüsü, bayağısı” (DLTt I: 329).

<*tas* “kötü” bkz. (EDPT: 554b), *tas* “plohoj” (DTS: 648a), *tas*₄ (RWb III: 916).

Dīvān’da bir örnekte geçmektedir: *bu āt tas tāgūl* “bu at kötü değil”. Modern lehçelerde birçok anlam çeşitlenmesiyle, serpinti hâlinde yaşamaktadır.

Altınordu-Kıpçak: TZ 23a-12 *tas bol*- “yok olmak, kaybolmak” (ATALAY 1945: 253), Kİ 63 *tasbar*- “zayı olmak” (CAFEROĞLU 1931: 99), CC 138,2 *tas* “verloren, vernichtet” *tas bol*- “Verlust, Verdamnis, perdicio” (GRØNBECH 1942: 236), Tercüm. 43b/8 *tās* “kayıp”, 43b/9 *tās eyle*- (TOPARLI 2000, 142), BM II *tas bar*- “zginać, zdechnać” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 74), **EAT-Osm:** *tas-lak* “1. henüz gereği gibi işlenmemiş, kaba, yakışksız, kusurlu, 2. haşin, hoyrat, ahmak” (XIII.TTS V: 3766-7).

Modern Oğuz: Trk.-, *tas* (II) “bağ çubuklarında görülen bir çeşit hastalık”, *tas-lak* (I) “1. görünüşü düzgün olmayan, kaba saba, 2. gelişigüzel yontulmuş ağaçtan yapılan hamur ya da çamaşır teknesi” (DS X: 3836b-7b), Az. *tas* (2) (är.) nârd oyununda üç, bā’zân dâ dörd xal gazanıb oyunu udma vâ ya üç, bā’zân dâ dörd xal itirib oyunu uduzma; *taslag* “bir şäyin hale gäti bir şäkil almamış halı; eskiz, sxem” (ADİL IV 140a).

Modern Kıpçak: KBlk. *tas* “kayıp”, *tas bol*- “kaybolmak”, *tas et*- “kaybetmek” (KMTS: 381a), Kar.(thk) *tas I* “uniçtojenie, işçeznovenie; zniszczenie, zniknięcię”, *tas bol*- “pogivat’; ginać”, *tas et*- “uniçtojat’; gubić” (KRPS: 516b), Kum. *tas bol*- “poteryat’sya, zateryat’sya” (KuRS: 307a).

Sibirya: Alt.- fakat krş. *tas* “kel, dazlak, çıplak” *tas baş* “çıplak baş” *tas cer* “bitki örtüsü olmayan yer” (AltTS: 170b), Tel.- fakat krş. *tas* “1. kel, saçsız, saç dökülmüş olan, 2. çıplak, üzerinde yeşillik bulunmayan” (TelAS: 109), Hak.- fakat krş. *tas III* “(kel, dazlak anlamında) 1. lısina, pleş’, 2. lısy”, *tas IV*, *tas kizi* “(folk.) rab (köle anlamında)” (HRS: 220b).

405. **taşık-** [326-327] (TAİŞİQTY) “çıkmaq (Ar. *ḥaraca*)” **Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku ve Türkmenlerden bir kısmının lehçeleri.**

taşıq- “go out” (CTD II: 22), *taşıktı* “çıktı” (DLTt II: 116).

<**taş+ıq-* “çıkmaq” bkz. (EDPT: 562a), *taş-ıq-* “” (OTWF: 496), *taş-ıq* (VEWT: 466), *taşıq-* < *taş* “drauBen” (TMEN N75= 2020), *taşıq-* “vıyti naruju” (DTS: 648a).

Dīvān’da *ār äwdin taşıktı* “adam evden çıktı” örneğinde bulunan *taşık-*, tarihî sahada Dīvān dışında Köktürk, Uygur ve Çağatay sahası metinlerinde tanıklanmıştır. Modern lehçelerden ise sadece Yakut ve Çuvaş Türkçesinde seslik farklarla yaşamaktadır. Buna karşın Dīvān’da genel söz varlığı içerisinde yer alan *çık-* [273], ilk olarak Karahanlı Türkçesinde tanıklanmış, daha önceki metinlerde rastlanmamıştır. Bu nedenle *taşık-* daha eski bir sözcüktür. Ancak modern sahada *çık-* daha geniş bir alanda yaşamaktadır (bkz. EDPT: 405b).

Orhon T. VIII: *kañım xağan yéti: yegirmi: eren taşıkmiş* “my father the xağan and seventeen men went out” I E 11, II E 10; *yazı:ña: Oğuzğaru: sü taşıkımız* “in the spring we and the army set out towards the Oğuz” I N 8; II E 32, **Uyg. VIII:** *siz taşıkıñ Çikiğ taşğarıñ ... men taşıkayı:n* “set out and bring out the Çik ... I will set out myself” Şu. E 10; E 5; Man. M II 11, 20; M III 29, 13; Bud. U II 76, 3 (EDPT: 562a). **Çağatay T:** Senglah 156r/23 *taşık-* (CLAUSON 1960: 49), Ş.Süleyman *taşık-* “pek ziyade mecruh ve muzdarip olmak” (101).

Yakut: *tağıs-* “1. vıhodit’, vıezjat’, 2. vıhodit’, 3. podnimat’sya, 4. vshodit’” (YRS: 372b).

Çuvaş: *to(l)h/tu(l)h* (VEWT: 466).

406. **tavar** (TAVAR) [182] “canlı, cansız mal (Ar. *as-sil’a ma şāta wa-şamata*)” Oğuz lehçesi.

tavar “property, animate or inanimate” (CTD I: 280), *tavar* “canlı, cansız mal” (DLTt I: 362).

<*tavar* “çiftlik hayvanı” Kökeni hakkında bir şey söylenmemiştir bkz. *tavar* (d-) erken devirlerde Moğolcaya *tabar* olarak, daha sonra Rusçaya *tovar* olarak geçmiştir (EDPT: 442b), *tavar* “dobro, tovar” (DTS: 542a).

Kâşgarlı “canlı cansız mal” anlamında Oğuzların (TAVAR) *tavar*, Karahanlı Türkçesinde (TAWAR) *tawar* dediklerini belirtmektedir. (bkz. 3.5.04.7. /-b-, -p/> /-w-/ ~ /-v-/).

Uyg. VIII: *türgeş karlukıĝ tavarı:n alıp* “I seized the livestock of the Türgeş and Karluk” Şu. S 5; Bud. *tavar* “property” U II 86, 41; U III 81, 14; Hüen-ts. 2026; Civ. *ed tavar* “property” Usp. (EDPT: 442b), **Karahanlı T:** KB 485, 1112, 1308 *tawar* “davar, mal, eşya” (ARAT 1979: 429), AtebH *tavar* “mal” (ARAT 1951: LX), Rylands *tawar* “mal, mülk” (ATA 2004: 662), TIEM 114v/2 *tawar* “mal” (KÖK 2004: 594), **Harezm T:** NF 64-4 *tawar* “mal mülk, eşya” (ATA 1998: 406), **Çağatay T:** Senglah 165v/7 *tawar* (CLAUSON 1960: 50), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 7b-7 *davar* “davar” (ATALAY 1945: 164), BM I 7,5 *davar* “bydło, trzoda/bêtail” (ZAJĄCZKOWSKI 1938:19), İdH *davar* (15) “*tavar*, hayvan. Eskiden mal, eşyayı menkule manasındadır. Sonra ehli hayvanat manasına kullanıldı. O vakit hepsi için (mal *tavar*) denirdi, şimdi ancak koyun, keçi makulesine derler. Eski kitaplarda bunların şahidi yoktur” (İZBUDAK 1989: 14), AOYarlık *tavar* “mal, hayvan” (ÖZYETGİN 1996: 236a), **EAT-Osm:** *davar/tavar* “1. binek hayvanı, 2. dört ayaklı çiftlik hayvanı, 3. mal” (XIII.TTS II: 1025), Gunya. 59b.1 *tavar* “hayvan, binek hayvanı” (AKKUŞ 1995: 858), İbnikesir. 90a/13 *davar* “mal, mülk” (YELTEN 1998: 462), EATkuran. 91b/6=006/038 *davar* “büyük baş hayvan” (KARABACAK 1995: 141), Süheyl. 293 *tavar* “dört ayaklı çiftlik hayvanı” (DİLÇİN 1991: 639), Danişmend. 6a/4 *tavar* “davar, binek hayvanı, dört ayaklı çiftlik hayvanı” (DEMİR III: 200), Gülistan. 38b-8 *tavar* “hayvan, binek hayvanı” (ÖZKAN 1993: 446).

Modern Oğuz: Trk. *davar* 1. koyun ve keçiye verilen ortak ad. 2. koyun veya keçi sürüsü (TS I: 531b), And. *tavar* (I) “1. koyun, 2. koyun sürüsü” (DS X: 3845b), Az. *davar* “goyun –keçi; xırdabuynuzlu mal- gara” (ADİL II 10b), Trkm. *dovar* “koyun, keçi gibi küçük boynuzlu hayvan” (TTS: 171b).

Modern Kıpçak: Kırg. *tovar* “mal, emtaa” (YUDAHİN 1998: 752a), Tat. *mâl-tuar* “skotina, skot” (TatRS: 551a), Kkp. *tawar* “1. tovar, 2. manufaktura” (KkRS: 627b), Kum. *tuwar* “skot, skotnıy” (KuRS: 321a), Bşk. *mâl-tıwar* “skot i ptitsa (domaşnie)” (BRS: 376b).

Uygur-Karluk: Özb. *tâwâr* “podkladoçnaya (fabriçnaya) şolkovaya tkan’” (URS: 439), Yuyg. *towar* “mal, fabrika malı” (YUTS: 422a), Suy. *tavar* “materiya” (YJU: 109a).

Sibirya: Alt. *tabar* “tovar” (ORS: 137b), Hak. *towar* “1. tovar, 2. tovarnıy” (HRS: 229a).

Yakut: *tabaar* “1. tovar, tovarnıy, 2. tkan’” (YRS: 371b).

Çuvaş: *tavar* “eşya, mal” (ÇTTS: 216a).

407. **tägin-** [339] (TAKIN·DIY) “ulaşmak, varmak, hazır olmak (Ar. *ḥaḍara*)” **Çiğil** lehçesi.

täğindi “arrived” (CTD II: 34), *teğindi* “gelmek için emir aldı” (DLTt II: 143).

<*täg-in-* “ulaşmak, varmak” (EDPT: 484b), *tegin-* “dostigat’” (DTS: 648a), (RWb III: 1034), ayrıca bkz. *täg-* “erreichen, ankommen, erlangen” (VEWT: 468-9), *täg-in-* “to undergo, to experience” (OTWF: 617).

Kâşgarlı, Çiğillerin Hakana yahut beye birisinin geldiği haber verildiği zaman *ol täğindi* “o, hazır, gelmek için emir aldı” dediklerini fakat Oğuzların bu söze kızdıklarını belirtmiştir. Genel söz varlığında aynı anlamda *käl-* [140] “gelmek, ulaşmak, varmak (Ar. *ḥaḍara*)” fiili yer almaktadır.

Uyg. VIII: Man. *okıyu tegindim* “I have ventured to recite” M I 29, 15; *ötünü tekinürmen* “I venture to ask” TT IX 54; TT III 175; *bitiyü teginelim Zaxariya dındarnıñ ölüm teginmişi* “we shall venture to recite how the high priest Zacharias met his death” U I 9, 9-11; Bud. *kurtulmak yolka teginelim* “attain the way of salvation” PP 52, 1-2; *anın biziñ yértinçü közetçi tép atımız teginür* “this is how we have come by our title of ‘world guardians’ ” Suv. 401, 9-10; *teginmek* “vedanā” teriminin karşılığı olarak çevrilmiş TT V 24, 66; *yağışlığ tapığımıznu teginip* “noticing our service of sacrifice” Suv. 29, 8-9; *taplayu tegindim* “I have ventured to be satisfied” U III 36, 2; Civ. Usp. 15, 17 (EDPT: 484b), **Karahanlı T:** KB 3668 *tegin-* “bir büyüğün yanına gelmek veya gitmek” (ARAT 1979: 433), Tefsir 3,5 *tägil-* “ulaştırılmak, yetiştirilmek” (BOROVKOV 2002: 257), **Harezmi T:** Kısas 76v/2 *tegin-* “ulaşmak” (ATA 1997 II: 617), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadM 252a/4 *tiğın-* “isabet etmek, dokunmak” (TOPARLI 1992, 606), Tercüm. 41a/5 *degin-* “ulaştırmak, yetiştirmek” (TOPARLI 2000, 102), **EAT-Osm:** *değın-/ tiğın-* “kavuşmak, nail olmak, vasil olmak” (XIII.TTS II: 1040).

Modern Oğuz: Trk. *değın-* “bir konuyu ele alarak ondan kısaca söz etmek, dokunmak, temas etmek” (TS I: 540a).

Modern Kıpçak: Kırg.-, *tiy-* “1. değmek, dokunmak, düşmek (hissesine isabet etmek), 2. hücum etmek” (YUDAHİN 1998: 740a).

Yakut: *tiiyin-* “1. upravlyat’sya, konçat’ vovremya, 2. ispitivat’ stesnenie” (YRS: 382b).

Halaç: *täyin-* “kränken” (WbCh: 203a).

408. **tana** [549] (TANA) “kişniş tanesi, tohumu vb. (Ar. *culculān*)” Uç ve **Argu** lehçeleri.

tana “a grain of coriander” (CTD II: 272), *tene* “susam, mışmış gibi şeyler” (DLTt III: 236).

< *tana* (<İrani) “kişniş tanesi, tohumu vb.” bkz. *tana* (EDPT: 515a), *tana* “kunjut” (DTS: 647b), *tane*<*dane* “tahıl tohumu” <Far. *dāna* (TDES: 393a).

Krş. yumğāk tana.

Uyg. VIII: Civ. yaş *tananı sokup* “crush fresh coriander seed” H I 126 (EDPT: 515a), **Altınordu-Kıpçak:** DM 5a/16 *tene* “tane” (TOPARLI 2003: 113), TZ 12b-11 *tene/dene* “tane” (ATALAY 1945: 255), **EAT-Osm:** *dene* “tane, habbe” (XIII.TTS II: 1078), Gunya 103a.10 *dāne* (F) “tane, tohum” (AKKUŞ 1995: 494), İbnikesir 38b/13 *dāne* (F) “tane” (YELTEN 1998: 461), Süheyl. 2260 *dene* “tane, yem” (DİLÇİN 1991: 599), Danişmend. 99a/5 *dāne/dene* “tane” (DEMİR III: 146), Gülistan 2a-11 *dāne* “1. tane, çekirdek, 2. tohum” (ÖZKAN 1993: 285).

Modern Oğuz: Trk. *dane* (Far. *dāne*) kuş yemi (TS I: 526a), tane (Far. *dāne*) 1. herhangi bir sayıda olan, adet. 2. bazı bitkilerin tohumu. 3. çekirdekli küçük meyve (TS II: 2130a), And. *dene* [*den, dendün*] “1. tane, 2. tahıl, 3. kabuğu dövülerek soyulmuş buğday, aşlık” (DS IV: 1420b), Az. Dän 1. dänli bitkilerin mäsulunun här bir dänäsi, ayrı ayrı toxumu, tumu. 2. umumiyätlä taxıl, buğda, arpa, düyü vā s. dänli bitki mäsulu. 3. guş yemi. 4. (mec.) saç vā saggalda tāk tāk ağ tük (ADİL II 68a); *dänä* (Fars.) 1. eyni cinsdän olan şäylärin här biri, ädäd. 2. dänli bitkilärin mäsulunun här bir dänü (ADİL II 68b), Trkm. *däne* “1. tane, tohum, 2. tane, adet, 3. çekirdek” (140a).

Modern Kıpçak: Kırg. *dan* “1. habbe, hububat, 2. ekin, ekmek” (YUDAHİN 1998: 296a), Kaz. *dæn* “1. tohum, bitki tohumu, 2. tahıl, tane, 3. ana, temel, esas” (KazTS: 121b).

Halaç: *dāna* “Korn” (WbCh: 104a).

409. **tägül** [198] (TAKUL) “değil (Ar. *laysa kaḏālika*)” **Oğuz** lehçesi.

tägül “not so” (CTD I: 300), *tegül* “değil” (DLTt I: 393).

tägül <**täg ol* “değil” (ERDAL 2004: 412), *tegül* (*d-*) (EDPT: 480a), *tägül* “nicht” (VEWT: 469b), *tegül* “priimennoye otritsaniye ne yavlyayestya” (DTS: 648a), (RWb III: 1035).

Kâşgarlı Argu lehçesindeki <dāġ +ol birleşmesinden oluştuğunu açıklamaktadır. (krş. *dāġ*) Clauson, Kâşgarlı'nın tespitinin halk etimolojisi olabileceğini ya da doğru da olabileceğini belirtmektedir. Modern sahada daha çok Oğuz lehçelerinde kullanılmakla birlikte bazı Kıpçak lehçelerinde de tanıklanmaktadır. Diğer modern lehçelerde ise *emes* seslik farklarla kullanılmaktadır.

Karahanlı T: TIEM 11v/8=002/096 *devül* “değil” (KÖK 2004: 348), Tefsir 134b,1 *tägül/dägül* “değil” (BOROVKOV 2002: 259), **Harezmi T:** *dägül* “nye, nyet” (FAZILOV I: 327), **Çağatay T:** Senglah 224r/16 *degül* (sadece Rum'da ve İran'da kullanılır) (CLAUSON 1960: 58), Ş.Süleyman *degül/degil* “edattır, leyse, vela manasına müsta'mildir, yok, nefi” (170), **Altınordu-Kıpçak:** DM 23a/4 *tegil* “değil” (TOPARLI 2003: 113), KK 36b/7 *degül/tügül* (TOPARLI 1999: 107), Mğuzat 11r:2 *tögül/dögül* “not” (ÖZTOPÇU 1989: 131), TZ *tüyül* “değil” (ATALAY 1945: 267), GT 7/1 *degül/dögül* “değil” (KARAMANLIOĞLU 1989: 245), İrşadM 440b/4 *degül* “değil” (TOPARLI 1992, 518), İlmNuşab 5v:9 *dägül* “not” (ÖZTOPÇU 2002: 92), Kİ 49 *dägül* “değil” (CAFEROĞLU 1931: 33), CC 140,7 *devül* “unflektierbares Negationswort” (GRØNBECH 1942: 83), AOYarlık *degül* “değil” (ÖZYETGİN 1996: 210a), **EAT-Osm:** *degül* “değil” (XIII.TTS II: 1054), Gunya. 4b.3 *degül* “değil” (AKKUŞ 1995: 498), İbnikesir 98a/18 *degül* “1. değil, 2. yardımcı fiillerden sonra gelerek olumsuz mana kazandırır” (YELTEN 1998: 462), EATkuran 1b/4=001/4 *degül* “değil, yok” (KARABACAK 1995: 144), Süheyl. 28 *degül* “1. değil, 2. olmayacak, olmadık” (DİLÇİN 1991: 599), Danişmend. 15a/12 *degül* “değil” (DEMİR III: 147).

Modern Oğuz: Trk. *değil* “isim cümlesinde yükleme veya başka öğelere olumsuzluk anlamı veren kelime” (TS I: 539b), And. *degel* [*deal, deel, déġul, dél, deyel*] “değil” (DS IV: 1399b), Az. *deyil* 1. özündən gabag gälän sözä inkarlık ya zidlik mä'nası verir. 2. fe'ldän sonra gäläräk, xəbärlik şäkilçiläri ilə eyni mä'nada cümlädä xəbär kimi işlänir. 3. “deyilmi?” şäklindä, sual mägamında (ADİL II 48b), Trkm. *däl* “değil” (TTS: 139b), Gag. *diil* “değil” (GTS: 74a).

Modern Kıpçak: KBlk. *tüyül/tül* “1. upotreblyatsya bez affiksov ne, 2. s affiksami skazumesti ne” (KBRS: 672a), Kar.(k) *dügül*, (h)*divil*, (k) *dugul*, (h) *tiwił*, (t) *t'uv'ul* “çastitsa ne; nie” (KRPS: 182b), Tat. *tügël* “çastitsa otrits: ne” (TatRS: 580a), Kum.

tügül “net, ne” (KuRS: 326a), Bşk. *tügël* “çastitsa otrits., pri glagolah obıçno ne upotrebyaetsya: ne” (BRS: 556a).

410. **täk tur-** [168] (TAK: TUR) “susmak (Ar. *uskut*)” Oğuz lehçesi.

täk tur “be quiet!” (CTD I: 264), *tek tur* “tek dur, sus” (DLTt I: 334).

< *täk* + *tur-* “susmak” bkz. 1 *tek* (EDPT: 475b), *tek* “prosto, tak prosto” (DTS: 648a).

Karahanlı T: KB 3998, 4586 *tek* “tek, sade” (ARAT 1979: 434), Rylands *tek tur-* “susmak, sessiz kalmak” (ATA 2004: 668), **Harezmi T:** NF 311-7 *tek* (2) “sessiz, sakin, suskun, cevapsız” *tek tur-* (ATA 1998: 420), **Çağatay T:** Senglah 157v/24 *tek* (CLAUSON 1960: 49), Ş.Süleyman *dek* “tek, tek tur, rahat, hamuş, dem” (170), **Altınordu-Kıpçak:** CC 55,9-11 *tek* (leer, unbeschäftigt) *tek tur-* “Schweigen, stumm dastehen, tacere” (GRØNBECH 1942: 239), Kİ 39 *täk oltur-* “konuşmadan ve hiç bir şey yapmadan oturmak, uslu uslu oturmak” (CAFEROĞLU 1931: 101), KK 72b/4 *tek* “tek” (TOPARLI 1999: 125), İrşadM 175a/7 *tek* “tek” (TOPARLI 1992, 603), TZ 27b-9 *tek/tik* “tek” (ATALAY 1945: 254), GT 20/10, 51/9 *tik* “bu kelime yalnız kullanılmayıp, oltur-/otur-, tur- fiilleri ile “susmak” manasına gelir” (KARAMANLIOĞLU 1989: 375), Mguzat 16v:3 *tek tur-* “to remain silent” (ÖZTOPÇU 1989: 130), Tercüm. 40a/2 *tek tur-* “susmak, sessiz olmak”, *tek yüri-* “sessiz olmak” (TOPARLI 2000, 143-4), **EAT-Osm:** *dek* (II)/ *dak*, *tek* (II) “ancak, yalnız, yetişir ki” (XIII.TTS II: 1060), Gunya. 43a.8 *dek* “kadar, sessiz, rahat, sus” *dek dur-* “susmak, uslu olmak” (AKKUŞ 1995: 499), EATkuran. 441b/6=089/03 *tek* “bir, tek” (KARABACAK 1995: 690), Süheyl. 2008, 3592 *dek dur-/dek tur-* “sessiz, sakin, hareketsiz durmak” (DİLÇİN 1991: 599).

Modern Oğuz: Trk. *tek* (II) sessiz, hareketsiz, uslu. *tek durmak* “uslu durmak, yaramazlık etmemek, sessiz kalmak” (TS II: 2169), And. *tek dur-* “uslu durmak, rahat durmak” (DS X: 3862b), Az. *täk* 1. (say.) *täkcä*, *bircä*, *bir*, *ancag bir*, *yeganä*. 2. (sif.) *goşa bädän üzvlärindän här biri*. 3. (sif. vä zarf.) *kämäksiz*, *arxasız*, *yalnız*, *yalgız*. 4. *ancag*, *yalnız*, *yalgız*, *täkcä*, *başgaları olmadan*, *täk başına*. 5. “ancag”, “yalnız”, “*täkcä*” *mä’nasında*. 6. *bänzärlik*, *oxşarlıg bildirir* (ADİL IV 152b), Trkm. *täk* “1. bir tek, 2. tek, yalnız” (TTS: 621a).

Modern Kıpçak: Kırg. *tek II* “1. sükunetle, rahatça tek tur: rahat dur, sus, 2. boşuna” (YUDAHİN 1998: 721b), Nog. *tek I* “tol’ko, tol’ko liş’, vsego”, *tek tur-* “a) bezdeystvovat’, b) molçat’, pomalkivat’ ” (NRS: 343a), Kar.(t) *t’ek* “1. tol’ko, edinstvenno; tylko, jedynie, 2. no, ved’; ale, przenież” (KRPS: 520a), Kaz. *tek II* “tek, sadece, yalnızca” (KazTS: 531a), Tat. *tik II* “prosto, tak prosto, tak sebe” *tik tor-* “stoyat’ ili sidet’, niçego ne delaya” (TatRS: 537b), Kkp. *tek II* “smirno, snokoyno” *tek tur-* “smirno” (KkRS: 633a), Kum. *tek II* “1. edinstvenniy, odin, 2. liş’, tol’ko” (KuRS: 309b), Bşk. *tik* “tol’ko, liş’” (BRS: 524b).

Uygur-Karluğ: Özb. *tek* “spokoyno, tiho, sıyrno” (URS: 422a).

411. **tälü** [548] (TALUV) “ahmak, deli (Ar. *aḥmağ*)” Oğuz lehçesi.

tälü “stupid” (CTD II: 270), *telü* “ahmak” (DLTt III: 232).

< *télve*: (d-) “lunatic, mad” (EDPT: 493a). Doerfer, Farsça ve diğer dillere de geçtiğini belirtmiştir (TMEN II: 1008).

Uyg. VIII: Man. *kal télve teg ertiler* TT III 115, Bud. ögsüz *kal télve* U III 76, 13-14 (EDPT: 493a) **Karahanlı T:** Rylands *telbe/telwe* “deli, mecnun” (ATA 2004: 668), **Harezmi T:** NF 400-5 *delü* “deli” (ATA 1998: 107), *dälü* “oderjimiy, pomeşatel’stvo, oşelomleniye” (FAZILOV I: 329), **Çağatay T:** Senglah 200r/23 *télbe*; 224v/19 *delüce toğan* (Z) (CLAUSON 1960: 59), Ş.Süleyman *delüce* “azgın” (171), **Altınordu-Kıpçak:** CC 98,22 *teli* “töricht, stultus” (GRØNBECH 1942: 240), İrşadM 94b/8 *teli*, 274b/3 *telü*, 244a/8 *tilü* “deli” (TOPARLI 1992, 604-7), Tercüm. 27b/2 *teli* “deli” (TOPARLI 2000, 144), Kİ 50 *dälü* “deli, mecnun” (CAFEROĞLU 1931: 33), BM I 11,10 *dälü toyan* “jastrzåb, kania/ voutour, milan” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 19), TZ 33b-4 *teli* “deli” (ATALAY 1945: 254), **EAT-Osm:** *deli/delü* “zorlu, azgın, korkunç surette” (XIII.TTS II: 1066), Gunya. 60a.2 *delü* “deli, akıl ve şuurunu yerinde olmayan” (AKKUŞ 1995: 500), İbnikesir. 51b/8 *delü* “aklı ve şuurunu yerinde olmayan, çılgın” (YELTEN 1998: 463), EATkuran 306a/6=034/08 *deli/delü* “deli” (KARABACAK 1995: 146), Süheyl. 754 *delü* “deli” (DİLÇİN 1991: 599), Danişmend. 54a/11 *delü* “deli, aklını yitirmiş” (DEMİR III: 147).

Modern Oğuz: Trk. *deli* 1. aklını yitirmiş olan, aklî dengesi bozulmuş olan, mecnun. 2. (mec.) Davranışları aşırı ve taşkın olan (kimse), çılgın. 3. (mec.) Aşırı derecede düşkün. 4. coşkun, azgın (TS I: 545a), Az. *dâli* 1. ağılı vâ şuuru yerindâ olmayan, ruhi xâstâ; divanâ. 2. gic, axmag, sarsag, ağılsız, öz danışığını vâ hârikâtini bilmâyân adam. 3. azgın, coşgun, hiddätli, şiddätli, önüalınmAz. 4. “dälisi” şâklindâ. Bir şâyin düşkünü, mübtâlası, bir şeyâ hâddindân artıg mähâbbât vâ hâväs göstärân adam, bir şeyin aludâsi; vurgun. 5. folklorda: dälıcäsinä goçag, igid, gähräman. 6. ürkäk, oynag (ADİL II 61b), Trkm. *dâli* “deli” (TTS: 140a), Gag. *deli* “deli” (GTS: 71a).

Modern Kıpçak: Kırg. *teli* I “1. bir hastalıktır ki bunun neticesinde göğde iğrilir, 2. deli, aklını oynatmış, 3. atlarda kuduz illeti” (YUDAHİN 1998: 723a), Nog. *deli* “1. otçayannıy, bezrassudno smeliy, 2. glupiy” (NRS: 99a), KBlk. *teli* “1. sumashedşiy, nenormal’ny, 2. durak, glupets, glupiy, glupo” (KBRS: 618a), Kar.(t) *t’eli*, (k) *dâli*, (th) *tâli* “glupiy, glupets, bezumniy; gļupi, gļupiec, szalony” (KRPS: 520b), Tat. *tilë* “glupiy, durnoy, bezumniy, sumashedşiy” (TatRS: 538b), Kum. *deli* “1. bezumets, bezrassudniy, 2. samodur” (KuRS: 125b), Bşk. *teli* “1. şalıy, 2. glupiy” (BRS: 525b).

Uygur-Karluk: Yuyg. *telve* “akılsız, deli” (YUTS: 399b).

Sibirya: Hak.- fakat “anlayışsız” anlamında *telik* “bestolkoviy” *telik kizi* “bestolkoviy çelovek” (HRS: 223a).

Halaç: *dâli* “verrückte” (WbCh: 104b).

412. *tämürgän* [260] (TAMURK’N) “ok temreni (Ar. *naşl as-sahm*)”
Oğuz lehçesi.

tämürgän “Arrowhead” (CTD I: 383), *temürgen* “ok temreni” (DLTt I. 522).

< *tämir+gän “temren” bkz. *temürge:n* (EDPT: 509b), *dämrän* [Osm.] “kop’ya; eine eiserne Pfeilspitze, Lanzerspitze” (RWb III: 1701).

Çağatay T: *tämrän* “pointe de flèche” (PdC: 217), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. *temren* “demren” (TOPARLI 2000: 144), DM 11b/2 *demren* “temren” (TOPARLI

2003: 81), Kİ 50 *dämrän* “temren, okun ucundaki sivri demir” (CAFEROĞLU 1931: 33), **EAT-Osm:** *demren* [*temren*] “okun ucuna geçirilen kemik veya demir parçası” (XIII.TTS II: 1073), Dedekorkut *demren* “okun ucundaki sivri demir, demren” (ERGİN 1997: 81).

Modern Oğuz: Trk. *temren* “ok, kargı gibi şeylerin ucundaki sivri demir” (TS II: 2187b).

413. **tänlägüç** [613] (TANKLKUC) “çaylak kuşu (Ar. *hida'a*)” **Oğuz** lehçesi.

tänlägüç “Kite” (CTD II: 350), *tenğelgüç* “Dölengeç denilen kuş” (DLTt III: 388).

< **tän-lä-güç* “çaylak kuşu” bkz. *tenlegüç/ tenlegü.n* *tenle-* “havada kendi kendine durmak, havada dolanmak” (EDPT: 522b), *tänlägüç* “Weihe” (VEWT: 473b), *tenlägüç* “vual’, sostoyaşçaya iz dvuh kuskov setki” (DTS: 648a), *tänlägüç* “Milan, ein Vogel” (HAUENSCHILD 2003: 205).

Kâşgarlı “çaylak” için Oğuzların *tänlägüç*, diğer Türklerin ise *tänlägün* (TANKLKUVN) dediklerini kaydetmektedir. *tänlägüç/ tänlägün* seslik değişmelerle Modern Türk lehçelerinde, özellikle Sibirya lehçelerinde yaşamaktadır.

Çağatay T: Senglah 225v/18 *dülengeç* (CLAUSON 1960: 59), *dülänäç* “milan” (PdC: 322), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 11a/3 *deglükeç* “çaylak türünden bir kuş” (TOPARLI 2000, 102), KK 70a/9 *devlinkeç* “çaylak” (TOPARLI 1999: 107), İdH *devlügeç* (15) “1. çaylak, 2. devülgeç” (İZBUDAK 1989: 15), TZ 13a-10 *tevlügeç/ devlenggeç* “devlenggeç kuşu” (ATALAY 1945: 256), DM 11b/15 *tevlenggeç* “dölengeç kuşu” (TOPARLI 2003: 114), İrşadM 305b/5 *tülüveç* “Dölengeç kuşu” (TOPARLI 1992: 610), **EAT-Osm:** *devlenggeç/ deglügeç/ devlügeç/ devlinggeç/ devlüñgeç* “çaylak cinsinden bir alıcı kuş” (XIII.TTS II: 1124), Gunya. 103a.9 *devlügeç* “çaylak cinsinden bir alıcı kuş” (AKKUŞ 1995: 502), Süheyl. 4546 *devlügeç* “çaylak türünden alıcı bir kuş” (DİLÇİN 1991: 600).

Modern Oğuz: And. *deleğeç* [*dahdilen, dakdaka, dakdelen, deddeleğen, deddelek, dekdelek, delecen, delegen, deleğen, delengiç, deleyen, deligan, demirdelen*] “Ağaçkakan kuşu” (DS IV: 1409a), *dölengeç* [*döletli*] “Çaylak” (DS IV: 1578b).

Modern Kıpçak: Nog. *tölengeç* “uplaçennıy, oplaçennıy” (NRS: 360b), Tat. *tilgen* “korşun” (TatRS: 538b), Bşk. *töylögän* “korşun” (BRS: 537b).

Uygur-Karluk: Yuyg.- fakat *täwilğa* “(bot.) çayır melikesi, erkek sakalı” (YUTS: 410b).

Sibirya: Tuv. *däöldigen* “korşun” (TuvRS: 196a), Alt. *teylegen* “korşun” (ORS: 146a), Tel. *telgen* “(zool.) çaylak” (TelAS: 110), Hak. *tiğilgen* “korşun” (HRS: 224a).

414. *täjri* [608-609] (TANKRIY) “gökyüzü, ve göze büyük gözüken herşey büyük dağ, büyük ağaç vb.” Gayrimüslim Türklerin lehçeleri.

täjri “sky, also a great mountain or tree and they bow down to such things” (CTD II: 342-343), *tenğri* “gök, büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şey” (DLTt III: 377).

< *täjri* “Tanrı”. bkz. *teğri*: (EDPT: 523b), *tengri* “Himmel, Gott” Farsça ve Moğolcaya da geçmiştir (TMEN II: 944), (VEWT: 474a).

Kâşgarlı gayrimüslim Türklerin “gökyüzü ve dağ, ağaç vb. gibi büyük şeylerin tamamına” *täjri* dediklerini ve bunlar gibi büyük şeylere tapındıklarını kaydetmiştir. Müslüman Türklerin ise “Ulu Tanrı”ya *täjri* dediklerini belirtmektedir.

Orhon T. VIII: *teğri*: (birçok yerde genel), *üze: kök teğri: asra: yağız yer kılındukda*: “when the blue sky above and the brown earth below were created” I E 1; II E 2, *teğri: yarlıkadukı:n üçü:n* “because Heaven so commanded” I S 9, II N 7, *üze: Türkü teğri:si*: “the Heaven of the Türkü on high” I E 11, II E 10; *ala: atlı:ğ yol teğri: men* “I am the god of the road riding on a dappled horse”, **Uyg. VIII:** Man.-A *on kat kök teğrig* “the blue heavens in ten layers” M I 14, 6-7; *teğri Manı burxan teğri yeriğeriü bardukınta* “since the divine Prophet Mani went to the heavenly country” 12, 13-

14; Bud. *yér teŋri törümište* “when earth and heaven were created” PP 5, 8; Civ. *teŋri kapıǵı açıldı* “heaven’s gate has been opened” TT I 144 (EDPT: 523b), **Karahanlı T:** KB *teŋri* “Tanrı” (ARAT 1979: 437), AtebH *teŋri* (ARAT 1951: LXII), **Harezmi T:** NF 8-6 *Taŋrı* “Tanrı” (ATA 1998: 402), **Çağatay T:** *teŋri* “Dieu” (PdC: 268), **Altınordu-Kıpçak:** CC *teŋri* “Gott” (GRØNBECH 1942: 241), Kİ 40 *täŋri* “Tanrı” (CAFEROĞLU 1931: 101), AOYarlık *Teŋri* “Tanrı” (ÖZYETGİN 1996: 236b), DM 2a/a *taŋrı/teŋri/tiŋri* “Allah, Tanrı” (TOPARLI 2003: 111), KK 52a/4 *taǵrı* “Tanrı” (TOPARLI 1999: 124), TZ *Taŋrı* “Tanrı” (ATALAY 1945: 251), **EAT-Osm:** *tanrı/tangrı* “Deus” (MENINSKI I: 1342).

Modern Oğuz: Trk. *Tanrı* “Allah” (TS II: 2133a), Az. *Tanrı* “Allah” (ADİL IV 135a), Trkm. *taŋrı* “(din) tanrı” (TTS: 616b).

Modern Kıpçak: Kırg. *teŋiri* “Tanrı” (YUDAHİN 1998: 725b), Kar.(k) *tanrı*, (k) *taŋrı*, (t) t’en’ri, (h) *tändri*, (h) *tänri*, (k) *täŋri* “bog; Bóg” (KRPS: 511a), KBlk. *Tengir* “Jupiter” (KMTS: 390b), Kaz. *tæŋir* “1. Tanrı, Allah, 2. Kudretli, güç sahibi, pîr, üstad” (KazTS: 527b), Tat. *teŋrë* “bog, vsevişniy” (TatRS: 571b), Kkp. *tæŋir* “bog” (KkRS: 630a), Bşk. *täŋrë* “bog, vsevişniy” (BRS: 566a).

Uygur-Karluk: Özb. *tängri* “bog” (URS: 404b), Yuyg. *teŋri* “Tanrı” (YUTS: 401a).

Sibirya: Tuv. *däär III* “nebo, nebesniy” (TuvRS: 196a), Alt. *teŋeri* “1. gökyüzü, 2. Tanrı” (AltTS: 174a).

Yakut: *taŋara* “1. bog, bojiy, 2. nebo” (YRS: 374a).

Çuvaş: *pělët* “Himmel” (TMEN II: 944).

415. **täŋrikän** [608-609,613] (TANK·RIKA’N) “bilgin kimse, alim (Ar. ‘ālim, nāsik)” Gayrimüslim Türklerin lehçeleri.

täŋrikän “a wise man” (CTD II: 342-343; 350), *teŋrigen* “bilgin kimse, alim” (DLTt III: 376-377; 389).

< **täŋri+kän* “bilgin, alim” bkz. *teŋri:ke:n* (EDPT: 525a), Erdal, *täŋrikän*’deki +kAn ekinin Eski Türkçede kutsal varlık isimlerini oluşturduğunu belirtmektedir

(OTWF: 76-7), *täŋri-kän* “Titel” (VEWT: 474a), *teŋirkän* “svyaščennoslujitel’ u tyuroknemusul’man” (DTS: 552a).

Orhon T. VIII: *teŋri:ken* Ongin 5, 6, 8; Man. *Teŋriken* TT II 6, 29; *Bögü Xan Teŋriken* 10, 80, **Uyg. VIII:** Man. *burxan teŋrikenimiz bög[ü ?kut]ıŋa* M III 36, 1; M I 31, 1; *teŋriken kunçuy* “devout consort” 4; Bud. *Kün ay teŋri teg küsençig körtle yaruk teŋri bögü teŋrikenimiz* Pfahl. 6, 2-3; *teŋriken tégin silig terken kunçuy teŋrim* 4; Civ. *İdukkut teŋrikenimiz* Usp. 40 ve 41 (EDPT: 525a),

Eski bir kullanım olan *täŋrikän*, tarihî sahada Ongin Yazıtında, Uygur ve Karahanlı Türkçeleri dönemlerinde kullanılmış, daha sonraki dönemlere intikal edememiştir. Modern sahada sadece Yakut Türkçesinde benzer kullanımda *taŋarahıt* “veruyuşçiy, bogomol’nıy” (YRS: 374a) bulunmaktadır.

416. **tärinçäk** [254] (TARINCAK) “iki parçadan yapılan kadın çarı (Ar. *rayta*)”. **Oğuz** lehçesi.

tärinçäk “a thin cloak” (CTD I: 377), *terinçek* “iki parçadan yapılan kadın çarı” (DLTt I: 510).

<**tärin+çäk* bkz. (EDPT: 552b), *terinçäk* “vual’, sostoyaşçaya iz dvuk kuskov setki” (DTS: 648a).

Harezm T: NF 415-1 *terinçek* “örtü, bürüncek” (ATA 1998: 422), **Altınordu-Kıpçak:** İDH *derincek* (14) “kadının başına örttüğü dört köşe çenber, baş örtüsü” (İZBUDAK 1989: 15), İrşadM 238b/5 *terinçek* “kadın gömleği” (TOPARLI 1992, 604), **EAT-Osm:** *derincek/dirincek* “baş örtüsü” (XIII.TTS II: 1106), Gunya. 36b.12 *derincek* “baş örtüsü” (AKKUŞ 1995: 501).

417. **tiläk** [207] (TILA’Q) “kadının cinsel organı, klitoris (Ar. *matā’al-mar’a*)” **Çiğil** lehçesi.

tiläq “female organ” (CTD I: 313), *tilak* “kadının dişilik organı” (DLTt I: 411).

<*dıl<tıl “dil”+(a)k küçültme eki *tılāk* “clitoris” (TDES: 111b), (EDPT: 495b), *tılak* (OTWF: 75), *tylak* “weibliche Scham; clitoris” (VEWT: 478a), aynı anlamda Türkçeden Farsçaya da geçmiştir *tilāq* “the clitoris” (TMEN II: 925), *tilaq* “jenske polovie organı” (DTS: 648a).

Kâşgarlı Mahmud’un Çiğil kaydıyla verdiği *tılak*, tarihî sahada sınırlı bir alanda gözlemlenmiş, modern sahada da sadece Türkiye Türkçesi ve ağızlarında tespit edilmiştir. Clauson, sözcüğün aslında birçok lehçede bulunmasının muhtemel olduğunu, ancak sözlüklere alınmamış olabileceğini söyler. Dīvān’da Çiğil kaydıyla verilen başka bazı sözcüklerin de bugün sadece Anadolu’da yaşaması ise ilgi çekicidir.

Çağatay T: Ş.Süleyman *tılak* “devenin yavrusu, küçük, bota, vb” (136), **Altınordu-Kıpçak:** TZ *tılak* “dılak” (ATALAY 1945: 257), Kİ 66 *tilaq* “Clitoris” (CAFEROĞLU 1931: 103), **EAT-Osm:** *dılak/tılak* “kadınlık aleti içinde dıcik ve bızır denilen et parçası” (XIII.TTS II: 1130).

Modern Oğuz: Trk. *dılak* “(hık.)Bızır, klitoris” (TS I: 576b), And. *tılak (II)* “kadının cinsiyet organının üst kısmında bulunan duygun küçük bir organ, bızır” (DS X: 3930b), *dılak* [*dılbağ, dil, dilağ, dıcik, dıllak, dıllık*] (DS IV: 1457b).

Modern Kıpçak: Kum. *tilcik* “(anat.) yazıçok” (KuRS: 316a).

418. **tävā** [504] (TAVA’) “deve (Ar. *ibıl*)” **Oğuz, Kıpçak, Suvar** lehçesi.

tävā “Camel” (CTD II: 218), *teve* “deve” (DLTt III: 138-140).

< **tebä*/**tebāñ* “deve” bkz. *tēvä közi* (TMEN II: 1015), *tevey* (d-) en eski kaydın *teve*: biçiminde olduğunu, orijinal biçimin muhtemelen *tevey* olduğunu belirtmiştir (EDPT: 447b), *tävā* (RWb III: 1127), *devä* (Oğuz), *tevä* (Oğuz, Kıpçak, Suvar) “verblyud” (DTS: 648a),

Kâşgarlı, [364] [544]’de Oğuz lehçesinde **dävā** [(DAVA’), [504]’de Oğuz, Kıpçak ve Suvar lehçelerinde **tävā** [504] (TAVA’) olarak söylenen sözcüğü diğer Türklerin

(=Karahanlı Türkçesi) **tewe(y)** [544] (TAWAY) olarak söylendiğini belirtmektedir. (bkz. 3.5.02.1. /t-/ > /d-/).

Orhon T. VIII: *teve*: T 48; *teve:si:nerü: barmi:ş* “(a man) went to his camels” IrkB 5; **Uyg. VIII:** Civ. *teve* H I 54, 60, 71 (EDPT: 447b), **Karahanlı T:** Rylands. *te/éwe* “deve” (ATA 2004: 676), TIEM 39r/7=003/014 *tewä*, 178v/7=012/065 *täwä* “deve” (KÖK 2004: 604), Tefsir 132b,25 *tewä* “deve” (BOROVKOV 2002: 264), **Harezmi T:** Kısas 35r3 *tew/ve* “deve” (ATA 1997 II: 629), HKuran *tiwe* “deve” (SAĞOL 1995: 157), NF 20-6 *tewe* “deve” (ATA 1998: 424), **Çağatay T:** Senglah 203r/2-3 *téwe tikenı, téwe kuşı*, 227r/4-5 *déwe tabanı, déwe tikenı* (CLAUSON 1960: 54, 59), Ş.Süleyman *téve* “deve, cemel, tüye” (139), **Altınordu-Kıpçak:** GT 273/4 *teve* “deve” (KARAMANLIOĞLU 1989: 374), Tercüm. 15a/10 *teve* “erkek deve” (TOPARLI 2000, 145), İrşadM 116a/7 *tife* “deve” (TOPARLI 1992, 606), TZ 11b-8 *tüve* “deve” (ATALAY 1945: 267), CC 108,10 *töve* “Kamel, gamellus” (GRØNBECH 1942: 252), BM I 7,5 *dävä* “wielbład/chameau” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 19), DM 7a/11 *deve* “deve” (TOPARLI 2003: 81), Kİ 51 *dävä* “deve” (CAFEROĞLU 1931: 34), KK 48a/2 *deve* “deve” (TOPARLI 1999: 107) **EAT-Osm:** *devecik* “kızlar devesi de denilen çekirgeye benzer bir böcek”, *deve dabanı/ deve tabanı* “1. büyük şarap kadehi, 2. büyük lokma”, *deve dellalı* “yüksek sesle konuşan” (XIII.TTS II: 1122-3), Gunya. 7b.13 *deve* “deve” (AKKUŞ 1995: 502), İbnikesir. 9b.1 *deve* “deve” (YELTEN 1998: 464), EATkuran. 108a/6=007/040 *deve* “deve” (KARABACAK 1995: 148), Danişmend. 7a/13 *deve* (A) “deve” (DEMİR III: 148), Dedekorkut *deve* “deve” (ERGİN 1997: 84).

Modern Oğuz: Trk. *deve* “zool. Geviş getiren memelilerden, boynu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan (Camelus)” (TS I: 571a), Az. *dävä* “sähralarda vä guru çöllärdä istifadä olunan, bir vä ya ikihörküclü, çox dözümlü iri yük heyvanı” (ADİL II 55a), Trkm. *düye* “(zool.) deve” (TTS: 185b), Gag. *deve* “deve” (GTS: 73a).

Modern Kıpçak: Kırg. *töö* “deve” (YUDAHİN 1998: 755a), KBlk. *tüye* “verblyud” (KBRS: 667b), Kar.(t) *t’eva*, (k) *dävä*, (k) *tüyä*, (h) *tävä* “verblyud; wielbład” (KRPS: 520a), Kaz. *tüye* “deve” (KazTS: 560b), Tat. *döye* “verblyud, verblyujij” (TatRS: 143b), Kkp. *tüye* “verblyud” (KkRS: 660a), Kum. *tüye* “verblyud, verblyujij” (KuRS: 326a), Bşk. *döyä* “1. verblyud, 2. verblyujij” (BRS: 171a).

Uygur-Karluk: Özb. *tüye* “verblyud” (URS: 460b), Yuyg. *töge* “deve” (YUTS: 423a), Suy. *ti/te/çe* “verblyud” (YJU: 118b).

Sibirya: Tuv. *teve* “1. verblyud, 2. slon” (TuvRS: 409a), Alt. *töö* “verblyud” (ORS: 156a), Tel. *tö* “(zool.) deve” (TelAS: 118), Hak. *tibe* “verblyud” (HRS: 224a).

Yakut: *täbiän* “verblyud, verblyujij” (YRS: 424a).

Halaç: *tävä* “Kamel” (WbCh: 202b).

419. **tılık-** [327] (TAILIQDY) “konuşmak (Ar. *takallama wa-stacarra l-habar*)” **Oğuz** lehçesi.

tılıqdi “talked” (CTD II: 22), *tılıkdı* “konuştu” (DLTt II: 116-7).

< *til+ık-* “konuşmak” bkz. Clauson, *til* isim kökünden ve tek örnek olarak ele almıştır (EDPT: 496b), *tılıq-* “vıpıtivat’ novost’” (DTS: 648a).

Kâşgarlı, *tılık-* fiili için iki örnek cümle kaydetmiş ve ilkinin Oğuz lehçesine göre bir ifade olduğunu diğer Türklerin bunu bilmediğini belirtmiştir: *kişi mänig birlä tılıkdı* “adam benimle konuştu (kişi benimle konuştu, benden haber sordu)”, *är ėsiz tılıktı* “o adamın ırsızlığı, kötülüğü dile düştü (kötü işleri dolayısıyla o adam dillere düştü, dillerde söğülür oldu)”.

tılık- Dīvān dışında başka yerde tanıklanamamıştır.

420. **töd** [505] (TUVD) “Toy kuşu (Ar. *hubārā*)” **Çiğil** lehçesi.

töd “bustard” (CTD II: 220), *toğh* “Toy kuşu” (DLTt III: 142).

<**töd* “Toy kuşu” (EDPT: 449b), *toğ* “drofa”(DTS: 648a), *toğ* “Trappe” (VEWT: 483a), Türkçeden (=Az.) *töiıtoyli* “groBe Trappe” Farsçaya da geçmiştir (TMEN II: 992), *töd/töy* “toy kuşu” (TEKİN 1995: 108), *töy* “Trappe” (HAUENSCHİLD 2003: 224).

Karahanlı Türkçesinden itibaren yazılı belgelerden takip edebildiğimiz *tōd*, *Dīvān*'da Çiğillerin kullanımı olarak verilmiş; bunun yanında *d* sesini *y* olarak söyleyen boyların *tōy* dedikleri de eklenmiştir. *Dīvān*'da [27] Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuzların hiçbir zaman *d* sesini söyleyemedikleri ve *d*>*y*'ye dönüştürdükleri bilgisinden hareketle, *tōy* biçiminde sesletimin Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuz lehçelerine ait bir kullanım olduğunu çıkarıyoruz. Krş. *tōy*. *Dīvān*'da ayrıca cariyelerin taktıkları, misk ve ıtır karışımından yapılan boncuğa *tōd monçuğ* [495] dendiği bilgisini bulmaktayız. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği biçimle, birçok Çiğil lehçesine ait sözcük gibi, bugün sadece Anadolu sahasında rastlıyoruz. Diğer modern lehçelerdeki aynı anlamdaki *dovdag*, *duwadağ*, *tuwâlâğ*, *tuğazağ* ve benzeri biçimler *tōd*'un türevleri olmalıdır.

Karahanlı T: KB 5377 *toy* “toy kuşu” (ARAT 1979: 460), **Çağatay T:** Senglah 188r/20 *toy kuşu* (CLAUSON 1960: 53), Ş.Süleyman *toy kuş* “toydarı kuş, ku, ak kaz” (129), *toğduy* “outarde” (PdC: 237), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *toy* (23) “bildiğimiz kuş” (İZBUDAK 1989: 47), Kİ 67 *toy* “büyük bir kuş” (CAFEROĞLU 1931: 106), Tercüm. 10b/13 *toy* “Toy, kuş” (TOPARLI 2000, 147), BM I 12,17 *toytoj*, *toytuj* “drop (ptak)/ outarde” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 51), **EAT-Osm:** *toy* (II) “kazdan büyük bir yabancı kuş” (XIII.TTS V: 3833), Süheyl. 2118 *toy* “kazdan büyük bir yabancı kuş” (DİLÇİN 1991: 640).

Modern Oğuz: Trk. *toy* (III) “zool. Toygillerden, böcek ve tane ile beslenen, eti için avlanan, kızıl tüylü bir kuş (Otis tarda)” (TS II: 2242b), And. *toytoğlu* [*toytoğlusı*, *toytoklu*] “Toy kuşu” (DS X: 3976a), Az. *dovdag* 1. (zool.) leyläk fasiläsindän äti yeyilän iri çöl guşu. 2. (mec.) çox asan aldadıla bilän, uzağı görmäyän, dardüşüncäli adam haggında (ADİL II 122b), Gag. *toy* “Toy (bir kuş türü)” (GTS: 245a).

Modern Kıpçak: Kırg. *toodak* “toy kuşu, Otis tarda” (YUDAHİN 1998: 748a), Nog. *torgay* “vorobey, vorob'inıy” (NRS: 358a), KBlk. *duwadağ* “drofa, drofinıy” (KBRs: 210a), Kar.(k) *duvadağ* “drofa; drop” (KRPS: 180b), Tat. *düdek* “(zool.) drofa, dudak” (TatRS: 143b), Kkp. *tuwalağ* “drofa” (KkRS: 657b), Kum. *duwadağ* “1. drofa, 2. balda, durak” (KuRS: 129a), Bşk. *tuğazağ* “(zool.) drofa” (BRS: 546b).

Uygur-Karluk: Özb. *tuwdâk/tuwâlâk/tohtâ tuwâlâk* “(zool) drofa” (URS: 448b).

Sibirya: Tuv. *togduk* “drofa” (TuvRS: 414a).

421. **toğ-** [27] (TUĞTY) “doymak (Ar. *şabi’a*)” **Çiğil** lehçesi.

qarin toğti “his belly was full” (CTD I: 85), *toğhtı* “doydu” (DLTt I: 32).

<*to- “fill” < *toğ* “doymak” (CTD III: 193), *tōđ-* (EDPT: 451a), *toğ-* “nasitit’sya” (DTS: 648a), *toğ-* “satt werden; sich sattigen” (VEWT: 483a).

Dīvān’da Çiğil lehçesinde *toğ-* biçiminde ve başka yerde lehçe kaydı düşülmeksizin uzun ünlülü *tōđ-* [633] (TUVD·TY) biçiminde yer almaktadır. Örnek cümle içinde *qarin toğti* “karnı doydu” olarak bulunmaktadır. Kâşgarlı ayrıca *đ* sesini *y* olarak söyleyen boyların (=Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuz [27]) /*đ*/ > /*y*/ değişimiyle *toy-* ve Bulgar, Suvar, Yemek ve Kıpçakların /*đ*/ > /*z*/ değişimiyle *toz-* olarak söylediklerini de bildirir.

Orhon T. VIII: *bir toğsar açsık ömezsen* “if you are once satiated, you do not remember being hungry” I S 8; II N 6, **Uyg. VIII:** Bud. *toğma:sar* “he is not satiated” TT VIII C.9 (EDPT: 451a), **Karahanlı T:** KB 923, 2003, 3113, 5339 *tođ-* “doymak” (ARAT 1979: 455), Atebh 305 *tođ-* “doymak” (ARAT 1951: LXIV), Tefsir 146,9 *toy-* “doymak” (BOROVKOV 2002: 272), **Harezmi T:** Kısas 177v4 *toy-* “doymak, kanmak” (ATA 1997 II: 643), NF 29-13 *toy-* “doymak, karnı doymak” (ATA 1998: 430), **Çağatay T:** Senglah 187r/24 *toy-* (CLAUSON 1960: 53), Ş.Süleyman *toy-* “doymak, tok olmak” (129), **Altınordu-Kıpçak:** BM II *toj-* “nasicic sie, byc nasyconym” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 75), GT 232/11 *toy-* “doymak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 378), İrşadm 8a/2 *toy-* “doymak” (TOPARLI 1992, 606), Kİ 65-67 *toy-* “doymak” (CAFEROĞLU 1931: 106), KK 79b/6 *toy-* “doymak” (TOPARLI 1999: 126), TZ 21b-7 *toy-* “doymak” (ATALAY 1945: 262), **EAT-Osm:** Gunya. 160b.9 *toy-* “doymak” (AKKUŞ 1995: 867), Süheyl. 728 *toy-* “doymak” (DİLÇİN 1991: 641), Danişmend. 198b/9 *toy-* “doymak, açlığı kalmamak, istediği kadar yemek” (DEMİR III: 203), Gülistan. 70b-12 *toy-* “doymak” (ÖZKAN 1993: 452), Dedekorkut *doj-/toy-* “doymak” (ERGİN 1997: 293).

Modern Oğuz: Trk. *doy*- 1. isteği kalmayınca kadar yemek, açlığı kalmamak. 2. (mec.) Yeter bulmak, kanmak, tatmin olmak. 3. bir ihtiyacını yeteri kadar karşılamak. 4. (olumsuz biçimde) bıkmamak (TS I: 627b), Az. *doy*- 1. yemâyâ olan ehtiyacı râf olmag, lazıminca yeyib tox hala gâlmäk, garnı tox olmag. 2. (kim.) öz içärisindä çoxlu migdarda başga maddäni äritmäk, häll etmäk, canına çäkmäk (ADİL II 128a), Trkm. *doy*- “1. doymak, 2. (mec.) bıkmak, usanmak, 3. (mec.) zenginleşmek, kar etmek” (TTS: 172a), Gag. *doy*- “doymak” (GTS: 81b).

Modern Kıpçak: Kırg. *toy*- II “doymak, bıkmak” (YUDAHİN 1998: 752a), Nog. *toy*- “1. nasışçat’sya, naedat’sya, nadoedat’, 2. nasışçenie, presışçenie” (NRS: 359a), KBlk. *toy*- “1. nasışçat’sya, 2. bogatet’” (KBRS: 648a), Kar.(thk) *toy*- “bit’ sıtım, nasitit’sya, udovletvorit’sya; być sytym, nasycić się, zadowolić się” (KRPS: 534b), Kaz. *toy*- “1. doymak, doyuncaya kadar yemek, içmek, 2. usanmak, bıkmak” (KazTS: 539a), Tat. *tuy*- “1. naedat’sya, naest’sya, stanovit’sya (stat’) sıtım, nasışçat’sya, nasitit’sya, 2. nasışçat’sya, presışçat’sya” (TatRS: 559b), Kkp. *toy*- “naedat’sya, nasışçat’sya, presışçat’sya” (KkRS: 644a), Kum. *toy*- “nasışçat’sya” (KuRS: 318a), Bşk. *tuy*- “1. naedat’sya, naest’sya, nasitit’sya, 2. nasışçenie, presışçenie” (BRS: 548b).

Uygur-Karluk: Özb. *toy*- “naedat’sya, nasışçat’sya, stat’ sıtım” (URS: 462b), Yuyg. *toy*- “doymak” (YUTS: 422b).

Sibirya: Alt. *toy*- “doymak” (AltTS: 182b).

Yakut: *tot*- “naedat’sya, nasışçat’sya” (YRS: 393a).

Çuvaş: *tıran*- “(< *todan-) doymak” (ÇAD: 158b).

Halaç: *tod*- “satt werden” (WbCh: 206b).

422. **toğril** [242] (TTRL) “et ve baharatla doldurulan bağırsak, bumber dolması (Ar. *am’ā*)” **Kençek** lehçesi.

toyril (?) “Gut-wurst stuffed with meat and spices” (CTD I: 359), *toğril* “et ve baharatla doldurulan bağırsak, bumber dolması” (DLTt I: 482).

< **toğra*- bkz. Clauson, *toğra*- kökün bağlamış ve kuş ismi olan *toğril* ile yemek adı olan *toğril*'ı aynı maddede ele almıştır (EDPT: 472a), Kuş adı olarak Farsçaya geçmiştir *toyril* “eine Habichtart, Astur trivirgatus” (TMEN III: 1345), *toyril* II “vid kolbası” (DTS: 648a), *toyril* “Ein Raubvogel; er tötet tausend Gänse und frißt eine einzige. Daher werden Männer *toyril* genannt” (HAUENSCHILD 2003: 215), *toğrul* (RWb IV: 1167).

Dīvān'da *toğril* genel söz varlığı içerisinde bir kuşa adı olarak; Kençek lehçesinde ise bir yemeğe ad olarak geçmektedir. Türk dilinde *toğril* kuş adı olarak ve buna istinaden konulan bir unvan ya da ad olarak tanıklanmakta, ancak yemek adı olarak başka yerde tanıklanamamaktadır.

423. **toķı-** [562] (TUQIYDIY) “dövmek, dayak atmak (Ar. *ḍaraba*)”
Oğuz lehçesi.

toķīdi “he struck” (CTD II: 288), *toķıdı* “vurdu, döğdü” (DLTt III: 268).

< *toķı-* “vurmak, çarpmak, dokumak, dövmek vb.” anlamlarda. Bkz. *toķı-* (EDPT: 467a).

toķı- Türk dilinde tarihten bugüne kadar geniş bir anlam alanına sahip olmuştur. Kâşgarlı Oğuz lehçesinde “dövmek” anlamına sahip olduğunu bir örnekle ifade etmiştir: *ol ķulın toķīdı* “o, kölesini dövdü”. “dövmek” anlamında diğer Türklerin *urđı toķīdı* biçiminde ikileme olarak söylediklerini de ilave etmektedir. Bunun dışında Dīvān'ın genel söz varlığı içerisinde aynı anlamda *ur-/ūr-* [92] da yaygın bir biçimde yer almaktadır. Oğuzların kullanımı dışında *toķı-*, Dīvān'da “kapıyı çalmak (Ar. *ķara'a*)”, “kılıç, bıçak vb. şeyleri vurarak yapmak (Ar. *ṭaba'a*)”, “kumaş vb. dokumak (Ar. *nasaca*)”, “suyun alıp götürmesi (Ar. *ķarraķa*)”, “cin çarpmak (Ar. *sa'fa min al-cinn*)” gibi birçok anlamlara sahiptir. Karahanlı Türkçesinde *toķı-* fiilinin çeşitli kullanımları, aşağıdaki örnek cümlelerde görülmektedir: *ol ķapuķ toķīdı* “o, kapıyı çaldı, kapıya vurdu”; *tāmürçi ķılıç toķīdı* “demirci kılıç döğdü, yaptı(demirci kılıç, bıçak ve buna benzer şeyler döğdü)”; *ār bōz toķīdı* “adam bez dokudu”; *anı suw toķīdı* “onu akan su alıp götürdü ve batırdı”; *ārni yēl toķīdı* “adamı cin çarptı”.

Modern Türk lehçelerinde Oğuz, Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde, çok çeşitli anlamlarda yaşamaktadır.

Orhon T. VIII: *tegiþ tokı:dım* “I met and beat it” II S 8; I N 6; II E 31, **Uyg. VIII:** *tokı:dım* “I beat (an enemy)” Şu. E 6, E 8; Bud. *kazjuk tokıyurmen* “I knock in a peg” U II 61, 18; *tokıdılar* “beat (their breasts)” U III 15, 5; *iki kalā tamırım tokıþ* “my pulse beats twice” 37, 36; Civ. *kara ingek sütiþe tokıþ içip* “beat them in the milk of a black cow and drink them” TT VII 26, 13-14 (EDPT: 467a), **Karahanlı T:** KB 2930 *toķı-* “döğmek, dokumak, vurmak, çalmak” (ARAT 1979: 457), TİEM 190r/8 *toķı-* “vurmak, çarpmak, dokunmak, batırmak” (KÖK 2004: 609), **Harezmi T:** NF 21-2 *toķu-/toķı-* “dokumak, (örümcek) ağ örmek” (ATA 1998: 429), **Çağatay T:** Senglah 180r/3 *Toku-* (CLAUSON 1960: 52), Ş.Süleyman *toku-* “dokumak, vb” (123), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *doku-* (20) “dokudu damar, damar dokudu, tık tık attı, kumaş dokudu, mekiği tık tık attı, tarağı tok tok vurdu” (İZBUDAK 1989: 16), CC 164,15,1 *toyu-* “(klopfen, schlagen) weben, wirkit, slinden” (GRØNBECH 1942: 247), İrşadM 394b/1 *toķu-* “dokumak” (TOPARLI 1992, 608), Tercüm. 37b/9 *doķı-* “dokumak” (TOPARLI 2000, 103), **EAT-Osm:** *doku-/toku-* “1. vurmak, birbirine geçirmek, 2. çakmak, kakmak” (XIII.TTS II: 1196-7), Gunya. 132b.4 *doķı-* “dokumak” (AKKUŞ 1995: 511), İbnikesir. 38b/17 *doķu-* “örmek” (465), Süheyl. 2478 *doķı-/toķı-* “vurmak, birbirine geçirmek, çakmak” (DİLÇİN 1991: 601, 640),

Modern Oğuz: Trk. *doku-* “1. tezgahta ipliği, çözgü ve atkı durumunda kullanarak kumaş yapmak. 2. (mec.) En ince noktalarına kadar özen göstererek, emek vererek ortaya çıkarmak. 3. (hlk.)Ağacın yemişlerini sılıkla vurarak indirmek” (TS I: 615a), And. *toku-* “ceviz, pestil eriği vb. Meyveleri sılıkla vurup düşürmek” (DS X: 3951b), And. *doku-* (II) [*dokur-*] “ağaçtaki meyveyi toplamak için sılıkla vurarak düşürmek” (DS IV: 1541a), Az. *toxu-* 1. uzununa vâ eninâ sapları bir birinin arasından geçirmâklâ parça, xalça vâ s. hazırlamağ. 2. hörmäk. 3. bax. Vurmağ 20. mä'nada. 4. (mec.) uydurmağ, özündän guraşdırmağ (ADİL IV 203a), Trkm. *doka-* “dokumak” (TTS: 167b), Gag. *dokuma* “dokuma” (GTS: 67b).

Modern Kıpçak: Kırg. *toku-* “1. dokumak, 2. eyerlemek” (YUDAHİN 1998: 744a), Nog. *tokı-* “1. tkat', vyazat', 2. tkatskiy” (NRS: 356a), Kar.(k) *tohu-*, (k) *doķu-*, (tk) *tohu-* “tkat', vyazat'; tkać, wiązać” (KRPS: 540b), Kaz. *toķı-* I “dokumak, örmek” (KazTS: 541a), Tat. *tukı-* “1. takat', sotkat', 2. tekstil” (TatRS: 555a), Kkp. *toķı-* “1.

tkat', 2. vyazat'" (KkRS: 645b), Kum. tohu- "tkat'" (KuRS: 320b), Bşk. tukı- I "tkat', sotkat'" (BRS: 550a).

Uygur-Karluk: Özb. tokı- "1. tkat', 2. vyazat', plesti" (URS: 468a), Yuyg. toqu- "I. örmek, II. eyerlemek" (YUTS: 417b), Suy. tokı- "meşat'" (YJU: 120b).

Halaç: toqu- "weben" (WbCh: 207b).

424. **toqıl-** [333] (TUQUL-DIY) "döğülme, dayak atılmak (Ar. *ḍurība*)"
Oğuz lehçesi.

toqıldı "was beaten" (CTD II: 28), *tokuldı* "döğüldü" (DLTt II: 129).

< *tokı-l-* bkz. *tokıl-* (d-) (EDPT: 469b), *toqul-* "kovat'sya, bit' udarennım" (DTS: 648a).

tokı- fiilinde olduğu gibi, geniş bir anlam alanına sahip *toqıl-* da Oğuz lehçesinde "dövülmek, dayak atılmak" anlamındadır: *är toqıldı* "adam dövüldü". *Dīvān*'ın genel söz varlığı içerisinde aynı anlamda *urul-* [106] da bulunmaktadır. Hakaniye Türkçesinde *toqıl-* "kumaş vb. dokunması (Ar. *nusica*), kılıç vb. yapılması (Ar. *ṭubi'a*)" anlamlarında da bulunmaktadır: *böz toqıldı* "bez dokundu"; *kılıç toqıldı* "kılıç dövüldü". *toqıl-* biçiminde gerek tarihî gerekse modern lehçelerde seyrek olarak rastlanmaktadır.

Harezmi T: NF 245-15 *toqıl-* "(kumaş) dokunmak" (ATA 1998: 429), **Çağatay T:** Senglah 180r/16 *tokul-* (CLAUSON 1960: 52).

Modern Oğuz: Trkm. *dokal-* "(edilgen çatı) doka-" (TTS: 167b).

Modern Kıpçak: Kırg. *tokul-* "toku-" (YUDAHİN 1998: 744a), Kar.(t) *tohuł-* "bit' sotkannım; być utkanym" (KRPS: 540b), Kaz. *toqıl-* "dokunmak, örülmek" (KazTS: 541a), Tat. *tukıl-* "strad. ot. tukı-" (TatRS: 555a), Kkp. *toqıl-* (KkRS: 645b).

Uygur-Karluk: Suy. *tokı-* "povertivat'sya" (YJU: 121a).

toqındı “was beaten” (CTD II: 37), *tokındı* “döğüldü” (DLTt II: 147).

< **toqı-n-* dönüşlü fiil bkz. *tokın-* (EDPT: 471a), *toqın-* “udarit’sya” (DTS: 648a).

Krş. *toqıl-*. Oğuz lehçesindeki “dövülmek” anlamındaki kullanımı *är toqındı* “adam dövüldü” biçimindedir. Dīvān’da *toqın-* ile aynı anlamda genel söz varlığı içerisinde *urun-* [109] da bulunmaktadır. *toqın-*’ın Hakaniye Türkçesindeki diğer anlamlarda kullanımı şu şekildedir: *är tāmqa toqındı* “adam duvara çarptı”; *kılıç toqındı* “kılıç döğüldü”.

Uyg. VIII: Bud. *keyikçi er köziñe tokındı* “caught sight of the hunter” U III 58, 8-9 (EDPT: 471a), **Harezmi T:** NF 163-8 *toqun-* “(kumaş) dokunmak” (ATA 1998: 429), **Çağatay T:** Senglah 180r/19 *tokun-* (CLAUSON 1960: 52), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 6a-2 *tokun-* “dokunmak, çarpılmak, vurulmak” (ATALAY 1945: 260), Kİ 65 *toqı-* “1. şiddetle vurmak, 2. örmek, tokumak” (CAFEROĞLU 1931: 105), BM II *doqun-* “dotknać, trafić, osiağnać cel” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 51), **EAT-Osm:** *dokun-* “isabet etmek, düşmek, karşı koymak, karşı durmak” (XIII.TTS II: 1198), Gunya. 107a.6 *doqın-* “1. temas etmek, dokunmak, 2. örülmek, dokunmak” (AKKUŞ 1995: 512), İbnikesir. 129a/3 *doqun-* “temas etmek, dokunmak” (YELTEN 1998: 465), EATkuran. 447a/8=100/02 *doqun-/doqın-* “dokunmak, temas etmek” (KARABACAK 1995: 157), Süheyl. 4037 *toqın-/toqun-* “1. kendi kendine dolaşmak, (yol) yürümek, 2. dokunmak, 3. karşı koymak, karşı durmak” (DİLÇİN 1991: 640), 2583 *doqın-* (DİLÇİN 1991: 601), Danişmend. 26b/15, 107a/6 *doqın-/toqın-/toqun-* “1. değmek, temas etmek, dokunmak, 2. dokumak işi yapılmak” (DEMİR III: 202).

Modern Oğuz: Trk. *dokun-* (II) “dokumak işi yapılmak” (TS I: 616a), Az. *toxun-* 1. *äl vâ ya bädänin başga bir üzvü ilâ bir şeyä däymäk, tämas etmäk, älini vurmağ.* 2. *äl vurmağ, garişdıрмаğ, döymäk.* 3. (mec.) üstündä ötäri dayanmağ, bähş etmäk, danışmağ. 4. (mec.) pis tä’sir etmäk, tähgir etmäk, könlünä däymäk, sataşmağ. 5. (mec.) aidiyyäti olmağ, äläğäsi olmağ (ADİL IV 203b), Trkm. *dokan-* “dön.ç. doka-” (TTS: 168a), Gag. *dokun-* “dokutmak” (GTS: 78a).

Modern Kıpçak: Kırg. *tokun-* “1. kendi için eyerlemek, 2. mandaş tokun-” (YUDAHİN 1998: 744b), Kar.(k) *toğun-*, (k) *toğın-* “(dokunmak, değmek anlamında) kasat’sya, dotragivat’sya, togat’, zatragivat’; dotykać” (KRPS: 535b), Tat. *tukîn-* “(trh.) zadevat’, zadet’, obijat’, obidet’, oskorblyat’, oskorbit’” (TatRS: 555b).

Uygur-Karluk: Özb. *toğın-* “1. stalkivat’sya, 2. zadevat’ ” (URS: 468b), Yuyg. *toğun-* “dokunmak, takılmak, itmek” (YUTS: 418a).

Halaç: *toqun-* “miteinander in Konflikt geraten, sich überkreuzen” (WbCh: 207b).

426. ***toldrā-*** [636] (TUL·DURA’DIY) “dağılmak (Ar. *tafarraqa*)” Oğuz lehçesi.

toldrādi “dispersed” (CTD II: 379), *tuldradı* “her yandan dağıldı” (DLTt III: 447).

< *toldır-* fiilinden fiil yapılmıştır. Clauson tek örnek olarak kaydetmiş ve yansıma karakterine değinmiştir (EDPT: 495a).

Kâşgarlı Mahmud bu fiili *bōy toldrādi* “halk her yana dağıldı” cümlesinde örnek vermiştir. Dīvān dışında bu fiile tarihî ve modern Türk dili alanında rastlanmamıştır.

427. ***topul-*** [328] (UTUBL·DIY) “çıkartmak (Ar. *naza’a*)” Oğuz lehçesi.

topuldi “took off” (CTD II: 24), *tubuldi* “çıkardı” (DLTt II: 119).

<*tupul-* “delinmek”_ “çıkarmak” (EDPT: 440a).

Kâşgarlı *topul-* fiilinin iki anlamda kullanımını gösteren iki cümle vermiş, “giysiyi çıkartmak” anlamının Oğuz lehçesinde olduğunu söylemiştir. (’UL ’UVT·UTUBL·DIY) *ol üt topuldi* “o, delik deldi (Ar. *naqaba*)”, (’AR·TUVNIN UTUBLDIY) *ār tōnin topuldi* “adam giysisini çıkarttı (Ar. *naza’a*)”. Oğuz lehçesi kaydıyla geçen *topul-* fiiline tarihî ve modern Oğuz alanında rastlanmamıştır.

Uyg. VIII: Bud. *yaruk yaşuk tuupulu ötrü uyar emlegeli igin kemlerin tınlıǵlarıǵ* Suv.593, 13-15 (EDPT: 440a), **Karahanlı T:** KB 2328 *topul-* “yarıp delmek” (ARAT 1979: 460), **Çağatay T:** *topul-* “attaquer l’ennemi en masse” (PdC: 221).

428. **tōy** [505] (TUVY·) “ordu karargâhı (Ar. *mu’askar*)” Oğuzlar bunu bilmezler. [Çiğil (?) lehçesi]

tōy “military camp” (CTD II: 220), toy “ordu kuraǵı, ordu karargâhı” (DLTt III: 141).

< tōy “ordu karargâhı, topluluk, kamp vb.”. Bkz. 1 toy (EDPT: 566b), toj “Fest, Staatsbankett” (TMEN III: 1352), toj “stadt, Lager des Chakans” toj < *toj (VEWT: 484b), toy₁ [Alt. Tel. Leb. Şor. sag. Koyb. ktsch. Kkır. kırg. Tar. Osm. Dsch. Kom.] “tsir’, tsirşestvo, svad’ba- das Gastmahl, die Zecherei, die Hochzeit” (RWb III: 1141).

Orhon T. VIII: Man. *toy kapǵıña tegi bardılar* “went as far as the gate of the (royal) kamp” TT II 8, 65, **Uyg. VIII:** Bud. *toytın toyka:* “from (civil) community to (civil) community” TT VIII G.5; Civ. toy “the bride dowry, food” Fam.Arch., I. 170 (EDPT: 566b), **Karahanlı T:** KB 2347, 2349 toy “ordu karargâhı” (ARAT 1979: 461), **Harezmi T:** Kısas 109v1 toy “düğün” (ATA 1997 II: 643), **Çağatay T:** Senglah 188r/10 Toy (CLAUSON 1960: 106), Ş.Süleyman toy “düğün, sürur, vb” (129), **Altınordu-Kıpçak:** CC 150,5 toj “Gastmahl, conuiuium, conuitare” (GRØNBECH 1942: 248), İdH Toy (12) “ziyafet, şenlik, düğün manalarına da gelir” (İZBUDAK 1989: 47), İrşadM 450a/8 toy “düğün, şölen” (TOPARLI 1992, 609), Kİ 67 toy “büyük düğün” (CAFEROĞLU 1931: 106), **EAT-Osm:** toy (I) “şenlik, şölen, ziyafet” (XIII.TTS V: 3832), Süheyl. 2092 toj “ziyafet, şölen” (DİLÇİN 1991: 640), Danişmend. 108a/5 toj “şenlik, şölen, düğün” (DEMİR III: 203), Dedekorkut toj “toy, düğün, büyük ziyafet, şölen” (ERGİN 1997: 293).

Modern Oğuz: Trk. toy (II) “esk. Ziyafet, şölen, yemekli eğlence” (TS II: 2242b), Az. toy “evlänmä mərəsimi, habelə həmin mərəsimlə ələgədar olaraq düzəldilən şənlik, şadlıq məclisi” (ADİL IV 193b), Trkm. toy “düğün, bayram, şenlik” (TTS: 633b), Gag. toy “düğün, ziyafet” (GTS: 245a).

Modern Kıpçak: Kırg. *toy I* “ziyafet, işret, düğün şöleni, şenlik” (YUDAHİN 1998: 752a), Nog. *toy* “1. svad’ba, svadebnıy, 2. pir, pirşestvo” (NRS: 354b), KBlk. *toy* “1. svad’ba, svadebnıy pir, 2. tantsı, pir, vesel’e, torjestvo, prazdnik” (KBRs: 641a), Kar.(thk) *toy* “pir, pirşestvo, vesel’e, prazdnik, svad’ba; ucza, biesiada, święto, wesele” (KRPS: 534a), Kaz. *toy* “şölen, ziyafet, düğün, toy” (KazTS: 539a), Tat. *tuy* “1. svad’ba, svadebnıy, 2. pir, pirşestvo, bol’şoe ugoşçenie” (TatRS: 553b), Kkp. *toy* “pir, pirşestvo, prazdiestvo, svad’ba” (KkRS: 644a), Kum. *toy* “svad’ba, pir” (KuRS: 317b), Bşk. *tuy* “1. svad’ba, 2. svadebnıy” (BRS: 548a).

Uygur-Karluk: Özb. *toy* “toy (pirşestvo ili prazdnestvo po sluçayu svad’bı ili obrezaniya)” (URS: 462a), Yuyg. *toy* “düğün” (YUTS: 422a), Suy. *toy* “pirşestvo, ugoşçenie, prazdnik, svad’ba” (YJU: 120a).

Sibirya: Alt. *toy* “pir, pirşestvo, svad’ba” (ORS: 151a), Hak. *toy II* “pir, pirşestvo” (HRS: 230b).

Çuvaş: *tuy* “düğün” (ÇAD: 162a).

429. **toy-** [552] (TUY·DIY) “doymak (Ar. *şabi’a*)” **Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuz** lehçeleri (?).

bkz. 421 *toğ-*.

430. **töy** [505] (TUVY·) “Toy kuşu (Ar. *hubārā*)” **Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuz** lehçeleri (?).

bkz. 420 *tōđ*.

431. **toz-** [27] (TUZDIY) “doymak (Ar. *şabi’a*)” **Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak** lehçeleri.

bkz. 421 *toğ-*.

432. **töl** [501] (TUVL) “1. yavrulama zamanı (Ar. *waqt an-nitāc*), 2. yavru, döl” **Oğuz** lehçesi.

töl “the season of littering” (CTD II: 216), *töl* “yavrulama zamanı” (DLTt III: 133).

< **tō-l* bkz. Clauson, bütün modern lehçelerde yaşadığını nakletmektedir (EDPT: 490a), *töl* “vremya okota” (DTS: 648a), *döl* “1. canlıların üremesi sonucu ortaya çıkan yeni birey, 2. yavru” (TDES: 120b).

Uyg. VIII: Civ. *éldin xandin töli yok* “the realm and the xan have no progeny” TT I 202-3 (EDPT: 490a), **Çağatay T:** Ş.Süleyman *töl* “döl” (124), *töl* “le petit d’une brebis, d’une vache” (PdC: 242), **Altınordu-Kıpçak:** İrşadM 497b/7 *töl* “döl” (TOPARLI 1992, 609), **EAT-Osm:** *döl* “1. yavru, 2. nesil, soy” (XIII.TTS II: 1229), Gunya. 61a.10 *dölci* “döl verme, üreme” (AKKUŞ 1995: 513).

Modern Oğuz: Trk. *döl* “1. canlıların üremesi sonucu ortaya çıkan yeni birey veya yeni bireylerin bütünü, zürriyet, nesil. 2. yavru, çocuk” (TS I: 631a), And. *töl* (III) “çocuk” (DS X: 3979b), *döl* (I) [*dol*, *dölleme*] “1. soy, soyun devamını sağlayan çocuk, 2. piç, 3. inek, koyun, keçi, köpek, kedi gibi hayvanların yavruları, 4. kuzu ve oğlak sürüsü, 5. döllük, 6. kavun, karpuz, kabak ve hıyar bitkisinin daha çiçeği dökülmemiş meyvesi” (DS IV: 1575a), Az. *döl* 1. rüşeym, maya. 2. cins. 3. (mec.) näsıl mä’nasında (ADİL II 147b), Aza. *döl* I cins, näsıl (ADL I 152a), Trkm. *döl* “(biy.) 1. sperma, aile, 2. döl, yavru, 3. (mec.) torunlar, gelecek kuşaklar” (TTS: 172b).

Modern Kıpçak: Kırg. *töl* “1. döl, 2. (gram.) *töl* at: has isim” (YUDAHİN 1998: 754b), Nog. *töl* (NRS: 360b), KBlk. *tölü* “nesil” (KMTS: 406a), Kaz. *töl* I “hayvanın yeni doğmuş yavrusu” (KazTS: 547b), Tat. *tül* “yaiçnik (u ptits), zaçatoçnie yaytsa v utrobe ptits” (TatRS: 580b), Kkp. *töl* “1. priplod, 2. sını” (KkRS: 651b), Kum. *töl* “okot, priplod” (KuRS: 313b), Bşk. *tül* “1. plod, jenskaya polovaya kletka, 2. sposobnost’ davat’ plod” (BRS: 556b).

Uygur-Karluk: Yuyg. *töl* “döl, hayvanların yeni doğurdukları yavrular” (YUTS: 423b).

Sibirya: Tuv. *töl* “1. ditya, detyoniş, 2. deti, potomki, nasledniki” (TuvRS: 418a), Alt. *tölu I* “nesil, kuşak” (AltTS: 183b), Tel. *töl* “soy” (TelAS: 117), Hak. *töl* “(soy anlamında) rod, pokolenie, potomstvo” (HRS: 235a).

433. **tölä-** [563] (TULA'DIY) “yavrulamak (Ar. *naticat*)” Oğuz lehçesi.

tölādi “gave birth” (CTD II: 289), *töledi* “döledi, kuzuladı” (DLTt III: 271).

< *töl+ä-* “yavrulamak” bkz. 1 *töle-* (*d-*) (EDPT: 492b).

Oğuzca kayıtlı *tölä-* fiili Dīvān'da *ķōy tölādi* “koyun kuzuladı, yavruladı” cümlesinde geçmektedir.

Çağatay T: *tölä-* “échanger, permuter, muer” (PdC: 242), **Altınordu-Kıpçak:** CC 149,7 *töle-* “bezahlen, sanctificatio” (GRØNBECH 1942: 250), **EAT-Osm:** *döle-* “hayvan yavrulamak” (XIII.TTS II: 1233).

Modern Oğuz: And. *töre-* [*töle-*, *türe-*] “1. büyümek, 2. çoğalmak” (DS X: 3983b), Trkm. *dölle-* “1. (koyun ve keçiler) yavrulamak, 2. (kavun ve karpuz) meyva vermek” (TTS: 172b).

Modern Kıpçak: Kaz. *tölde-* “(hayvan) yavrulamak” (KazTS: 547b).

Uygur-Karluk: Yuyg. *tüllü-* “döllemek” (YUTS: 430b).

Sibirya: Alt.- fakat *töldö-* “1. (hayvanları) döllemek, 2. çoğalmak, ürün vermek” (AltTS: 183b), Tel. *töldö-* “üremek, çoğalmak” (TelAS: 117).

434. **tölä-t-** [420] (TULA'ĀIY) “yavrutlamak, doğurtmak (Ar. *nataca*)” Oğuz lehçesi.

tölätti “assisted” (CTD II: 119), *tülettü* “kuzulattı, doğurttu” (DLTt II: 310).

< **töl-ä-t-* “yavrutlamak, doğurtmak” ettirgen fiil bkz. tek örnek. (EDPT: 494b), *tölä-t-* “prinyat' okot” (DTS: 648a).

Kâşgarlı Oğuz kaydında verdiği *tölät-* fiilinin kökeninin yeni doğan hayvanın yavru tüyünü dökmesiyle ilgili olduğu yönünde yanlış bir etimolojide bulunmuştur. *töl* kökünden çıktığı açıktır. *kōy tölätti* “o, koyunu kuzulattı, doğurttu”. Modern lehçelerde *tölät-* biçimiyle tanıklanamamakla birlikte; aynı kökten Kaz. *töldet-* “yavrulatmak” (KazTS: 547b), Yuyg. *tüllet-* “döletmek” (YUTS: 430b) fiilleri bulunmaktadır.

435. **tön-** [526] (TUVN·DIY) “(geri) dönmek (Ar. *raca'a*)” Oğuz lehçesi.

töndi “returned” (CTD II: 245), *töndi* “döndü” (DLTt III: 184).

< *tön-* “geri dönmek” bkz. (EDPT: 515a), *tön-* “vozvraşat'sya” (DTS: 648a).

ol äwiñä töndi “o evine döndü” örnek cümlesinde Oğuz kaydında gösterilen *tön-* ile aynı anlamda Hakaniye Türkçesi genel söz varlığında *kadıt-* [416] ve Yağma, Tuhsı, Oğuz, Uygur lehçelerinde *ķayıt-* [416] biçimi bulunmaktadır. Modern sahada *ķayıt-*'in aksine *tön-* sadece Oğuz lehçelerinde tanıklanmaktadır. Krş. 222 *ķayıt-*.

Karahanlı T: TIEM 25r/6 *tön-* “dönmek” (KÖK 2004: 611), **Harezmi T:** NF 11-14 *tön-* “dönmek” (ATA 1998: 431), **Çağatay T:** Senglah 225v/22 *dön-* (CLAUSON 1960: 59), Ş.Süleyman *dön-* “çevrilmek, dolaşmak, devr etmek” (173), **Altınordu-Kıpçak:** CC 139,16 *tön-* “sich in das Gegenteil wenden, umgewandelt werden” (GRØNBECH 1942: 251), GT 116/11 *tön-* “dönmek, bir istikamete çevrilmek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 378), İrşadm 206b/7 *tön-* “dönmek” (TOPARLI 1992: 609), TZ 17a-10 *tön-* “geri dönmek” (ATALAY 1945: 262), Kİ 50 *dön-* “dönmek fiilinden mazi, avdet etmek, ric'at etmek” (CAFEROĞLU 1931: 36), Tercüm. 42a/9 *dön-* “dönmek, geri gelmek” (TOPARLI 2000, 103), **EAT-Osm:** *dön-* “1. değişmek, bozulmak, bir halden başka bir hâle geçmek, 2. vazgeçmek, feragat etmek, 3. benzemek, 4. çevrilmek, tercüme olunmak, naklolunmak” (XIII.TTS II: 1239), Gunya. 28a.4 *dön-* “1. dönmek, geri dönmek, 2. caymak, sözünü ve ahdini tutamamak, 3. tekrarlamak, yeniden kılmak (namaz), 4. kendi dinini bırakıp başka bir dine geçmek, girmek, 5. benzemek, benzeşmek” (AKKUŞ 1995: 513), İbnikesir. 73a/5 *dön-* “1. geriye dönmek, avdet etmek, yönelmek, 2. vazgeçmek,

sapmak, ayrılmak, 3. dolanmak, 4. tövbe etmek, pişman olmak, dönmek” (YELTEN 1998: 466), EATkuran. 127a/6=008/48 dön- “geri dönmek, dönmek” (KARABACAK 1995: 158), Süheyl. 366, 940 dön- “1. tercüme edilmek, çevrilmek, 2. değişmek, bir halden başka bir hâle geçmek, 3. savaşta geri kaçmak” (DİLÇİN 1991: 602), Danişmend. 9a/9, 28b/14 dön- “1. dönmek, geri gelmek, yönelmek, 2. vazgeçmek, bozulmak, feragat etmek, 3. benzemek, hâline gelmek, 4. bir halden başka bir hâle geçmek, değişmek” (DEMİR III: 149).

Modern Oğuz: Trk. dön- “1. kendi eksenini üzerinde veya başka bir şeyin dolayında hareket etmek. 2. geri gelmek, geri gitmek. 3. yönelmek. 4. sapmak vd.” (TS I: 633a), Az. dön- 1. getdiyi ya durduğu täräfin äksinä çevrilmäk. 2. gayıtmag, geri gayıtmag. 3. sözüni, vä’zini, gärarını pozmag, sözündän kaçmag. 4. ... halına düşmäk, ... şäklini almag. 5. dövr etmäk, fırlanmag, härlänmäk. 6. yıxılmag, çevrilmäk, aşmag. 7. oxşamag, bänzämäk. 8. ötmäk, geçmäk (ADİL II 149a), Trkm. dön- “1. dönmek, çevrilmek, 2. dönmek, geri dönmek, avdet etmek, 3. dönmek, değişmek” (TTS: 172b), Gag. dön- “dönmek” (GTS: 82a).

Modern Kıpçak: Tat. tün- “(devrilmek anlamında) 1. oprokidivat’sya, oprokinut’sya, perevyortivat’sya, 2. otkazivat’sya” (TatRS: 581a), Kum. dön- “1. perehodit’, prevraşat’sya, 2. raspadat’sya” (KuRS: 127a).

Yakut: tönün- “vozvraşat’sya” (YRS: 395b).

436. **töz-** [525] (TUṪVZ̄:DIY) “soğuktan acıkmak, katlanmak (Ar. *ḥarişa*)” **Kıpçak** lehçesi.

tözdi “suffered cold and hunger” (CTD II: 244), tözdi “soğuktan acıktı” (DLTt III: 183).

< *töz- “sıkıntı çekmek, katlanmak” bkz. (EDPT: 572b), töz- “tahammül etmek” (Tekin 1995: 110), töz- “tepret’” (VEWT: 495b), töz- [Dsch. kırg. Kom. Kar.T.] “1. tepret’- ertragen, 2. vıderjat’- ausharren” (RWb III: 1266), töz- “progolodatsya” (DTS: 648a), töz-/döz- “sabretmek, tahammül etmek” (ÖZYETGİN 2001: 680).

Dīvān’da töz- bir örnekte kayıtlıdır: *är tumluğka tözdi* “adam soğuktan acıktı”.

Harezmi T: Kısas 83v19 *töz-* “dayanmak, tahammül etmek” (ATA 1997 II: 646), NF 86-7 *töz-* “dayanmak, tahammül etmek” (ATA 1998: 432), **Çağatay T:** Senglah 173r/22 *tüz-* (CLAUSON 1960: 51), Ş.Süleyman *töz-* “tehiyye ıslah tertib ihdas tağmir etmek, tanzim eylemek” (118), **Altınordu-Kıpçak:** CC 123,27,32 *töz-* “leiden, Leiden ertragen, es aushalten ‘durare’, substinere, suferre, suferta” (GRØNBECH 1942: 252), Kİ 38, 48 *töz-/döz-* “sabretmek, tahammül etmek” (CAFEROĞLU 1931: 36, 107), Mguzat 80r:2 *töz-* “to endure” (ÖZTOPÇU 1989: 132), Tercüm. 36b/7 *döz-* “sabretmek” (TOPARLI 2000, 103), GT 343/2 *töz-* “sabır ve tahammül etmek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 378), **EAT-Osm:** *tüz-* “sinmek, (içine) işlemek” (XIII.TTS V: 3877).

Modern Oğuz: And. *döy-* [döyül-, döz-] “sabretmek, tahammül etmek, dayanmak” (DS IV: 1593b), Az. *döz-* 1. devam gätirmäk, tab gätirmäk, säbirlä geçirmäk, gatlaşmag. 2. razılaşmag, barışmag, geçirmäk, yol vermäk (ADİL II 144a), Trkm. *döz-* “1. kıymak, acımamak, aman vermemek, 2. dayanmak, tahammül etmek” (TTS: 175a).

Modern Kıpçak: Nog. *töz-* “terpet’, vınosit’, perenosit’, vıderjivat’ ” (NRS: 360a), KBlk. *töz-* “1. terpet’, vınosit’, 2. vıderjivat’, perenosit’, perejivat’ ” (KBRs: 628a), Kar.(tk) *töz-* “1. jdat’, ojıdat’; czekać, oczekiwać, 2. tepret’, perenosit’, podçinyat’sya; cierpieć, doświadczać, podporządkowywać się” (KRPS: 541a), Kaz. *töz-* “dayanmak, direnmek, sabretmek” (KazTS: 547a), Tat. *tüz-* “terpet’, sterpet’, vıterpet’ ” (TatRS: 580b), Kkp. *töz-* “terpet’ ” (RKkS, 1003a), Bşk. *tüz-* “terpet’, sterpet’, vıterpet’, vınosit’ ” (BRS: 556b).

Uygur-Karlık: Yuyg. *töz-* “sabretmek, dayanmak, tahammül etmek” (YUTS: 425a), Suy. *tüz-* “terpet’, perenosit’ bol’ ” (YJU: 126b).

Çuvaş: *tüs-* “sabretmek, dayanmak” (ÇAD: 162a).

437. **tudriç** [228] (TUD·RIC) “gübre (Ar. zıbl)” **Argu** lehçesi.

tudriç “manure” (CTD I: 340), *tudriç* “zibil, gübre, fişki” (DLTt I: 453).

< *tudriç* “gübre” Kökeni bilinmiyor. bkz. tek örnek (EDPT: 459a), *tudrič* “navoz” (DTS: 648b).

Dīvān dışında Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

438. ***tuğrāğ*** [232] (TUFRA’Γ) “Tuğra, Hakanın mührü ya da imzası (*tābi‘ al-malik wa-tawķī‘uhu*)” **Oğuz** lehçesi.

tuyrāy “the king’s seal and signature” (CTD I: 346), *tugrağ* “Tuğra, tura, hakanın mührü, buyrultusu” (DLTt I: 462).

< *tuğrāğ* bkz. *tuğra:ğ* (EDPT: 471b), *tuğra* “Monogramm, Handzeichen des Herrschers; eine Art Schrift; Zählwort für Dokumente” (TMEN III: 1344), *tuyray* “liçnaya peçat’ hana” (DTS: 648b). *tuğra*₁ [Osm.] “monogramma sultana- das Monogramm des Sultans” (RWb III: 1432).

Kâşgarlı *tuğrāğ*’ın Oğuzca olduğunu ve bunu Türklerin bilmediğini kaydetmiştir. *tuğra* biçiminde sadece Osmanlı ve Türkiye Türkçesinde tanıklanmaktadır.

Çağatay T: *tuğra* “chiffre place en tête des fermans” (PdC: 383), **EAT-Osm:** Danişmend. 256b/14 *tuğ* “eskiden sancak tepesine ve başa takılan at kuyruğu” (DEMİR III: 203).

Modern Oğuz: Trk. *tuğra* “1. Osmanlı padişahlarının imza yerine kullandıkları, özel bir biçimi olan sembolleşmiş işaret. 2. metal paranın resimli yanı, tura” (TS II: 2250a).

439. ***tuğrağlan-*** [403] (TUFRAΓ·LANDY) “mektup, bitik ve yazı gibi şeylerin tuğra ile mühürlenmesi (Ar. *wuķī‘a*)” **Oğuz** lehçesi.

tuyraylandi “a document, when the signature is affixed” (CTD II: 98), *tugraglandı* “mektup, bitik ve yazı gibi şeyler tura ile mühürlenirse böyle denir” (DLTt II: 272-273).

< *tuğrāğ+lan- “mühürülenmek” dönüşlü fiil. bkz. Clauson, tek örnek olarak nakletmektedir (EDPT: 473b), ancak Osmanlı sahasında çok yaygın olan *tuğra*’nın fiil biçimi de kullanılmış fakat sözlüklerde yer almamış olabilir. Bkz. *tuğralu* (MENINSKI II: 3111).

440. **tumsa** [213] (TUM·SA’) “minber (*minbar*)” **Argu** lehçesi.

tumsa “platform” (CTD I: 320), *tümse* “minber” (DLTt I: 423).

< *tumsā* “minber” Kökeni bilinmemekle birlikte, Clauson İranî bir alıntı olabileceğini ve tek örnek olduğunu belirtmiştir. (EDPT: 509b), *tümsä* “vozvışeniye, kafedra” (DTS: 648b).

Modern Oğuz sahasındaki And. *tumsa* “bahçe ve tarlaların sulanması için yapılan toprak set” (DS X: 3992a), *tümse*, [*tüm, tönbel, tümbe, tümbek, tümbelis, tümbez, tümbü, tümmek, tümrü, tümsü, tünbül, tünse, tünşek, tüsmek*] “tepe, tümsek” (DS X: 4010a) ile ilgili olabilir.

441. **top(b)un** [201] (TUBUN) “ekin saplarındaki yumru (?) (Ar. *ku‘bura aṭ-ṭa‘ām*)” **Uç** lehçesi.

topun “knob of a corn-stalk” (CTD I: 305), *tübün* “bir parça yemek, buğday kesmiği” (DLTt I: 400).

<(?)**tob+un* bkz. Clauson tek örnek olarak nakletmiş ve belki *to:b*’dan türemiş olduğunu belirtmiştir (EDPT: 441b), *topun* “pşeniçnaya myakina” (DTS: 575b).

Dīvān’da herhangi bir lehçe kaydında olmayan *topunluğ* [249] sözcüğü de bulunmaktadır. Clauson, tek örnek nakletmekle birlikte; modern Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesindeki *topon I* “1. toz, 2. kepek, iri kepek” (YUDAHİN 1998: 749b) ile aynı olmalıdır.

442. *tügi* [547] (TUKIY) “darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan taneleri (Ar. *lubb duhn*)” Oğuz lehçesi.

tügi “Seeds of millet after the bran has been peeled away” (CTD II: 269), *tögi* “darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan özü” (DLTt III: 229).

< *tög-i bkz. Clauson *tög-* fiilinden isim olduğunu belirtmektedir (EDPT: 478b), *tügi* “geschälte Hirse” (TMEN II: 979), *tögi* “oçişçennoye zerno prosa, pşeno” (DTS: 648a), *düğü*<*dögü* “ince bulgur” Eren Türkçe *tög-* (>*dög*->*döv*-) kökünden geldiğinin açık olduğunu ifade etmiştir (TDES: 125b), *tügi* (RWb III: 1539).

Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz lehçesi söz varlığında naklettiği *tügi*, modern Oğuz lehçelerinde ilk ünlüsü -ü- olarak yaşamaktadır. Birkaç Kıpçak lehçesinde de tanıklanmıştır. Tarihî ve modern saha dikkate alındığında, *tügi*’nin tam anlamıyla Oğuzca bir sözcük olduğu görülmektedir.

Uyg. VIII: Bud. *tögömin ... tögöde:n* TT VIII K.3; Civ. *tügi* “husked millet” Usp. 91, 5 (EDPT: 478b), **Çağatay T:** Senglah 183r/15 *tügi* (CLAUSON 1960: 52), Ş.Süleyman *tügi* “pirinç, erez, rüzz” (124), **Altınordu-Kıpçak:** CC 110,5 *tüvi*, *tü* “zerstossene Hirsekörner, Hirsegrütze; Hirsebrei, pistum, coctum d..” (GRØNBECH 1942: 261), Kİ 40 *tükü* “darı” (CAFEROĞLU 1931: 109), İdH *düğü* (15) “Konyada bulgurun incesi. (darı) manasına gelir” (İZBUDAK 1989: 18), **EAT-Osm:** *düğü* “pirinç ufağı, bulgur ufağı” (XIII.TTS II: 1305).

Modern Oğuz: Trk. *düğü* “(hlk.)1. elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur. 2. (hlk.)pirinç” (TS I: 651a), *düğü* (I) [*dögücük, dögülcek, duğurcuk, dugurcuk, dücük, dügi, düğü, dügül, dügür, dügürçük, düğcek, düğe, düğücek, düğücük, düğül, düğülcek, düğülcük, düğür, düğürcek, düğürçük, düğürçük, dülcük, düürcek, düvü, düvül, düvülcek, düvülcük, düvürçük, düycük, düyü, düyül, düyürçük*] “1. elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur, 2. bulgur unu, 3. döğü, 4. pirinç, 5. kızıldarı, kumdarı” (DS IV: 1622a), Az. *düyü* “isti iglimdä sulu yerlärdä (xırlarda) yetişirilän ağ rängli dänli bitki (gabıglı halda buna çältik deyilir)” (ADİL II 173b), Trkm. *tüvi* “(bot.) pirinç” (TTS: 640b).

Modern Kıpçak: Nog. *dügi* “ris, risoviy” (NRS: 103a), Tat. *dögě* “ris, risoviy” (TatRS: 142a), Bşk. *dögö* “1. ris, 2. risoviy” (BRS: 171a).

Halaç: *düyü, diyü* “Reis” (WbCh: 108b).

443. **tümrüg** [240] (TUM:RUK:) “tef (Ar. *duff*)” **Oğuz** lehçesi.

tümrüg “Tambourine” (CTD I: 356), *tümrük* “dümruk, def” (DLTt I: 478).

< (?)*tümrüg* “tef”. Kökeni ile ilgili bir şey söylenmemiştir bkz. *tümrüg* “tambourine” (EDPT: 509a), *tümrük* “buben, tamburin” (DTS: 648b).

Çağatay T: Senglah 185r/23 *tomruk*, 225v/21 *dümbelek*, *domrı* (CLAUSON 1960: 52, 59), Ş.Süleyman *tünbük* “dünbük, dünbelek” (127), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 25b/12 *tümrü* “büyük davul” (TOPARLI 2000, 149), Kİ 50 *dümrü* “def” (CAFEROĞLU 1931: 36), TZ 15b-8 *tümrü* “dümbelek” bk. *düdük* (Tkm) (ATALAY 1945: 166), **EAT-Osm:** Süheyl. 3241 *dumrı* “tef” (DİLÇİN 1991: 602).

Modern Oğuz: And.- fakat kökteş *dömbek* (I) [*dömbek, dönbe*k] “1. orta büyüklükte ramazan davulu, 2. darbuka” (DS IV: 1580a), Aza.- fakat kökteş *dümbäk/dumbul* “biri büyük, biri küçük olmağla ikiçanaglı zərbli musigi alâti” (ADİL II 162a).

Modern Kıpçak: Kaz.- fakat kökteş *dombıra* “Dombıra, (Kazak halkının millî müzik aleti)” (KazTS: 128b).

Sibirya: Tuv.- fakat kökteş *düngür* “buben (şamanskiy)” (TuvRS: 189a), Tel.- fakat krş. kökteş *tüñür* “tef, Şamanın kullandığı tef” (TelAS: 121).

444. **tünäk** [205] (TUVNAK) “hapishane (Ar. *sicn*)” **Barsgan** lehçesi.

tünäk “prison” (CTD I: 310), *tünek* “hapishane” (DLTt I: 408).

<tünäk (< *tün+ä-k) “geceleyecek yer” temel anlamı olmalıdır. Bkz. *tü:nek* (d-) (EDPT: 519b), *tün-äk* “der dunkle Ort, Gefängnis” (VEWT: 505a), *tünek* “hapishane, zindan” (TEKİN 1995: 112), *tünäk* “temnitsa, tyur’ma” (DTS: 648b).

Uyg. VIII: Bud. *tönökçi* (*tötökçi* alternatif şeklinde de okunabilir) “official, jailer” TT VIII C.4 (EDPT: 519b), **Karahanlı T:** KB 3084, 3520, 4809, 5185 *tünek* “zindan” (ARAT 1979: 479), **Çağatay T:** *tünäk* (fakat şarap vb. konulan yer anlamında) “jarre à ouverture étroite, vase pour le vin, froid, gelce” (PdC: 248), **Harezmi T:** NF 167-8 *tünek* “banyo” (ATA 1998: 441), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 40 *tüne-* “gecelemek, yatmak” (CAFEROĞLU 1931: 109), **EAT-Osm:** *dünek* “tünek, in” (XIII.TTS II: 1317).

Modern Oğuz: Trk. *tünek* “kuşların, evcil kanatlılarınüzlerinde tünedikleri dal veya sırık” (TS II: 2265a), And. *tünek* “geceleyecek, yatacak yer, ev” (DS X: 4011b), *dünek* (I) “1. ev, 2. geceleyecek, yatacak yer” (DS IV: 1630b), Trkm. *tünek* “ev, kafes” (TTS: 639b).

Modern Kıpçak: Kırg. *tünök* “geceleme yeri, tünek (kuşların, koyunların geceyi geçirdikleri mahal)” (YUDAHİN 1998: 771b), Kaz. *tünek* “1. zifiri karanlık, 2. dert, sıkıntı, zorluk”, *tüneme* “geceleme yeri, gece konaklanan yer” (KazTS: 563a), Tat. *töneğë* “(dial.) vçeraşniy” (TatRS: 574b).

Uygur-Karluk: Yuyg. *tünek* “geceye mahsus, gecenin geçirileceği yer” (YUTS: 430b).

Sibirya: Tuv. *düneki* “noçnoy” (TuvRS: 189a), Alt. *tünek* “noçleg, mesto noçlega” (ORS: 162a) ve *tünek* “koyun ve kuşların geceleme yeri” (AltTS: 189b).

445. **törü-t-** [417] (TURTM’K) “yerine getirmek, doğru bir şekilde yapmak (Ar. *kaddara, aşlağa*)” **Oğuz** lehçesi.

törütti “to fit a thing or make it right” (CTD II: 115), *türütti* “bir şey takdir veya ıslah edildiği zaman denir” (DLTt II: 303).

< törü-t- “1. yaratmak, 2. yapmak” bkz. (EDPT: 536a).

Kâşgarlı burada *törüt*-’ün Oğuzlar ile diğer Türkler arasında anlam farkıyla kullanıldığını belirtmektedir. *törüt*-’i Türklerin *tāñri yalñuq törütüti* cümlesinde olduğu gibi “yaratmak (Ar. *ḥalaqa*)” anlamında, Oğuzların ise “birşeyi doğru birşekilde yapmak, yerine getirmek” anlamında kullandıklarını açıklamaktadır. *yarat*- fiilinde de aynı durum söz konusudur. Bkz. *yarat*- [422-3]

Orhon T. VIII: *erkli:g savçı: törütmi:ş türtmi:ş* “he got himself made an independent envoy” IrkB 55, **Uyg. VIII:** Man. *töröt(t)üñüz* “you created” ya da şöyle de okunabilir *törütüñüz* “you came into existence” TT III 73, Bud. *teñrili yérli törütmiş törü ol* “that is a rule laid down by heaven and earth” TT VI 270 (EDPT: 536a), **Karahanlı T:** KB 1346, 1682, 1821 vd. *törüt*- “yaratmak” (ARAT 1979: 463), Rylands *törüt*- “1. yaratmak, var etmek, 2. tamamlamak” (ATA 2004: 686), AtebH *törüt-/töret*- “yaratmak” (ARAT 1951: LXIV), **Harezmi T:** ME 135-4 *törüt*- “türetmek” (YÜCE 1993: 190), **Çağatay T:** Senglah 171r/10 *töret*- (CLAUSON 1960: 51), Ş.Süleyman *türet*- “düretmek” (115), **Altınordu-Kıpçak:** CC 151,14 *töret*- “erschaffen” (GRØNBECH 1942: 251), **EAT-Osm:** *türet*- “icat, ibda etmek” (XIII.TTS V: 3874), *düret-/dürüt-/dürüt*- “peyda etmek, icat etmek, türetmek” (XIII.TTS II: 1328-9), İbnikesir. 52b/16 *dürüt*- “1. yaratmak, meydana getirmek, 2. ilk defa yapmak, başlatmak” (YELTEN 1998: 467), Süheyl. 3360 *dürüt*- “türetmek, peyda etmek” (DİLÇİN 1991: 603).

Modern Oğuz: Trk. *türet*- “oluşturmak, ortaya çıkarmak, yaratmak, meydana çıkarmak” (TS II: 2266b), And. *türet*- “uydurmak” (DS X: 4013b), Az. *törät*- 1. ämälä gätirmäk, yaratmag, meydana gätirmäk, doğurmag, baş vermäsinä, törämäsinä sâbâb olmag. 2. nâsil artırmag, dünyaya gätirmäk, törädib- artırmag (ADİL IV 206b), Trkm. *döret*- “(ettirgen çatı) döre-; yaratmak” (TTS: 173b).

Modern Kıpçak: Kırg.-, *törö*- II “doğurmak” (YUDAHİN 1998: 756b), Kkp. *döret*- “tvorit’, sozdavat’” (KkRS: 178a).

Sibirya: Alt. *töröt*- “(törö-nün ettirgen şekli) doğurtmak” (AltTS: 184b), Hak. *törit*- “rodit’” (HRS: 236a).

al-gazl)” **Argu** lehçesi.

tüšrüm “a ball of spun thread” (CTD I: 360), *tešrüm* “eğirilmiş ip yumağı” (DLTt I: 485).

< **tüş(ü)r-üm* “eğirilmiş ip yumağı”. bkz. *tüšrüm* (*d-*) tek örnek (EDPT: 566a), *tüšrüm* “motok, pryaji” (DTS: 648b).

Dīvān dışında Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

447. **tüwäk** [195] (TUWK) “yaş söğüt ağacının veya buna benzer bir ağacın kabuğunun boru gibi çıkarılmasıyla yapılan ve kuşları vurmak için içerisine yuvarlak tane konularak atılan alet” **Çiğil** lehçesi.

tüwäk “Blowgun” (CTD I: 297), *tüwek* “yaş söğüt ağacının veya buna benzer bir ağacın kabuğu boru gibi çıkarılır, serçe kuşlarını vurmak için içerisine yuvarlak tane konularak atılır” (DLTt I: 388).

<(?)*tüwäk* bkz. *tüvek* “a blow-pipe” (EDPT: 439a), *tüväk* “Blaserohr aus Weidendinde” (VEWT: 507b), *tüväk* “tribka dlya strel’bı” (DTS: 648b), *tupak* “Muskete” Doerfer kökeni hakkında bir şey söylememiş ve soru işaretiyle ele almıştır (TMEN II: 868), *tüfäk/tüfänk* (Osm., Krm, Kar.L.) “ruj’e- die Flinte, das Gewehr” (RWb III: 1599). Clauson’un tek örnek olarak bildirdiği ‘*tüwäk*’i, Räsänen Osmanlı sahasındaki *tüfänk*, *tüfäk* sözcüklerini de içine alarak değerlendirmektedir. Doerfer, Türkçeden Farsçaya geçtiğini belirtir ve Brockelman’ın <*top* “Kanone”+*ak* ekinin birleşimiyle izah ettiği etimolojiyi verir. Anlam ve şekil benzerliği bakımından Eski Anadolu ve modern Oğuz sahasındaki *tüfek* ile aynı isim olarak düşünebiliriz. Birçok Çiğil kayıtlı sözcük gibi *tüwäk*, bugün Oğuz ve Oğuz etkisiyle bazı Kıpçak lehçelerinde (Kum., Kar.) yaşamaktadır.

EAT-Osm: *tüfenk serpmek* “kurşun atmak, yaylım ateş etmek” (XIII.TTS V: 3867).

Modern Oğuz: Trk. *tüfek* “(Far. Tufeng) Savaş veya avda kullanılan, uzun namlulu ateşli silah” (TS II: 2262b), And. *tüvek* [*tüyeng*] “tüfek” (DS X: 4017a), Az.

tüfäng “uzun ya gısa lüläli, ällä tutulub atılan odlu silah” (ADİL IV 221a), Trkm. *tüpeñ* “tüfek” (TTS: 639b), Gag. *tüfek* “tüfek” (GTS: 247b).

Modern Kıpçak: Kar.(k) *tüfäk*, (h) *kefäk*, (h) *kiäfäk* “rujyo; strzelba, karabin” (KRPS: 555a), Kum. *tübek* “rujyo, vintovka” (KuRS: 326a).

Uygur-Karluk: Yuyg.- fakat *tüwek* “çanak, kap, çömlek” (YUTS: 432b).

Halaç: *tifäng* “Gewehr” (WbCh: 203b).

448. **ūç** [34] (‘UVC) “bir şeyin tükenmesi (Ar. *nafād*)” **Oğuz** lehçesi.

ūč “the depletion of a thing” (CTD I: 94), *uç* “bir nesnenin tükenmesi” (DLTt I: 44).

< **ūç/ūc* bkz. *1u;ç* (*u:c*) “extremity, end, tip” temel anlamlarında ve mecazen bir ülkenin ya da şehrin ucu, sınırı anlamındadır. Clauson, güneybatı Oğuz lehçelerinde yaşadığını nakletmekle birlikte; başta Oğuz olmak üzere bütün lehçe gruplarında tanıklanmaktadır (EDPT: 17b), *uč* “konets” (DTS: 648b).

Kâşgarlı, *ūç*’un Oğuz lehçesindeki kullanımını bir örnek cümlede göstermiştir: *bōyda nā ūč bār* “ulusta çokluk yüzünden tükenme yoktur (*nafād*... kaṭratan)”. Bunun dışında Dīvān’da “birşeyin ucu (Ar. *ṭaraf*)” anlamıyla *butak ūçı* [34], *yığāç ūçı* [161], *yarmāk ūçı* [629]; “sınır (Ar. *ṭagr*)” anlamında *ūč ēl* [35] olarak da geçmektedir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud’un *Uç* adında bir lehçeyle ilgili kayıtları da vardır.

Orhon T. VIII: *bizinte: eki: uçı: sıñarça: artuk erti:* “their two wings were one and a half times as numerous as us” T 40; *ucı:ña: begedmekke: tegi:r* “he achieves his object of becoming a beg” Toy. 24; **Uyg. VIII:** *uçı: Seleñeke: tegi: çerig étđi:* “their ... wing disposed its forces up to the Selenga River” Şu. E 4; Man.-A *ađaknañ tırañak uçıña* “to the tips of the toe-nails” M I 17, 20; *ol ı uçında olurđı* “he settled on the top of that bush” Man.Uyg.Frag. 401, 1; Bud. *tuğ uçında* “on the point of a standart” U II 38, 77; *uçı bilen tegür* “bring them together at the tips” TT V 8, 56; *yér orun uç kıdığ* “a borderland” Hüen-ts. 177; Civ. *biçek uçında* “on the point of a

knife” H I 117, TT VII 20, 17 (EDPT: 17b) **Karahanlı T:** KB 1594, 2966 vd. uç “uç, tepe” (ARAT 1979: 486), Rylands uç “uç” (ATA 2004: 701), **Harezmi T:** ME 89-7 uç “uç” (YÜCE 1993: 193), NF 53-4 uç “uç, etek” (ATA 1998: 444), **Çağatay T:** Senglah 65r/6 uc (CLAUSON 1960: 38), Ş.Süleyman uç “mükafat, nihayet, münteha” (26), **Altınordu-Kıpçak:** CC 114,29r uç “Ende” (GRØNBECHE 1942: 263), DM 13b/14 uç “kenar, uç” (TOPARLI 2003: 117), GT 240/11 uç “uç” (KARAMANLIOĞLU 1989: 382), İrşadM 329a/5 uç “uç” (TOPARLI 1992, 611), İlmNuşab 25v:5 uç “1. head (arrow), 2. front part, 3. tip” (ÖZTOPÇU 2002: 104), Kİ 8 uç “1. herşeyin ucu, 2. oturak yer, arka, ibid, 3. at yarışında veya ok atışında bahse girmek, 4. uçmaq fiilinden emri hazır” (CAFEROĞLU 1931: 110), TZ 23b-4 uç “taraf, yan” (ATALAY 1945: 268), Mğuzat 20v:6 uç “head (of a lance), point, front, end” (ÖZTOPÇU 1989: 133), **EAT-Osm:** uç “1. son, nihayet, netice, 2. kenar, 3. hudut, serhat, sınır, 4. sebep, vesile” (TTS 3887), Mecmua. 25-7 uç “uç” (CANPOLAT 1995: 351), Gunya. 164b.5 uc “uç, uç taraf” (AKKUŞ 1995: 871), Gülistan. 606-8 uç “1. kenar, etraf, 2. uç” (ÖZKAN 1993: 454), İbnikesir. 14a/12 uc “1. uç kısım, uç, 2. sınır, hudut” (YELTEN 1998: 582), Muradi. 88a-3 uc “uç, bir şeyin kenarı” (ARGUNŞAH 1999: 547), EATkuran. 104a/6=006/158 uç “uç, kenar” (KARABACAK 1995: 701), Danişmend. 25b/12 uç “uç, son, nihayet, netice, kenar” (DEMİR III: 204).

Modern Oğuz: Trk. uç “1. genellikle uzun bir nesnenin incelererek biten son ve sivri noktası. 2. uzun bir şeyin baş veya son noktası. 3. bir şeyin kenarı. 4. bir uzaklığın son noktası. 5. bir şeyin başı, tepesi. 6. esk. Sebep. 7. trh. Türk devletlerinde genel olarak sınır boylarındaki eyalet ve sancaklara verilen ad” (TS II: 2272a), Az. uc 1. bir şeyin sivri, şiş, nazik, batıcı täräfi, kânarı. 2. baş, täpä. 3. ucundan şäklindä -...säbäbindän, üzündän, ...ucbatından, ...görä (ADİL IV 238a), Trkm. uç “uç” (TTS: 642a) Gag. uç “uç, son” (GTS: 248a).

Modern Kıpçak: Kırg. uç I “uç” (YUDAHİN 1998: 778b), Nog. uş “1. konets, konçik, ostriyo, 2. verşina, verhuşka” (NRS: 385a), KBlk. uç “konets, konçik” (KBRS: 689b), Kar.(th) uç “konets, granitsa, predel, tsel’; koniec, kres, sel” (KRPS: 586a), Kaz. uş “uç” (KazTS: 589a), Tat. öç “1. konets, konçik, 2. verşina, verhuşka, 3. bol’şoy kusok materii, 4. kray, okrayna, çast’” (TatRS: 415b), Kkp. uş “1. konets, 2. ostriyo” (KkRS: 684b), Kum. uç “konets, konçik” (KuRS: 335a), Bşk. ös “1. konets, 2. konçik, ostriyo, 2. verşina, verhuşka” (BRS: 417b).

Uygur-Karluk: Özb. uç I “1. konets, 2. konçik, ostriyo, nakoneçnik” (URS: 482b), Yuyg. uç “1. uç, son, nihayet, 2. keskin, sivri” (YUTS: 434a), Suy. uç “konets” (YJU: 132a).

Sibirya: Alt. uç I “konets, ostriyo” (ORS: 169a), Tel. uç “uç, kenar” (TelAS: 122).

449. **uçān** [74] (‘UCA’N) “iki yelkenli gemi (Ar. *safina dat janahayn*)”
Kıpçak lehçesi.

uçān “A boat with two sails” (CTD I: 147), uçan “iki yelkenli gemi” (DLTt I: 122).

< uçān (<*uç-an) “yelkenli gemi” bkz. uçān Clauson geniş zaman sıfatfiil ekiyle uç- fiilinden oluştuğunu belirtmektedir (EDPT: 28b), uçān “dvuhparusnaya lodka” (DTS: 648b), uçan [Dsch.] “korabl’, bolşoe sudno- ein Schiff, grosses Fahrzeug” (RWb I: 1723). krş. *kämi*

Çağatay T: Senglah 65r/24 uçan (CLAUSON 1960: 38), Ş.Süleyman uçan “sefine, gemi” (27), uçan “grande embarcation” (PdC: 48), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 4,14 uçān “statek, mały okręt/ bateau, petit vaisseau, petit navire” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 54), Kİ 9 uçan “küçük gemi” (CAFEROĞLU 1931: 111), TZ 19a-8 uçan “küçük gemi, kayak” (ATALAY 1945: 268)

Modern Kıpçak: Kkp. uşan II “barkas” (KkRS: 684b).

450. **ūd** [34] (‘UVD’) “öküz (Ar. *bağar*)” **Çiğil** lehçesi.

ūd “ox” (CTD I: 94), udh “sığır” (DLTt I: 45).

<*ūd “öküz” (EDPT: 34a), ud “Kuh, Rind” (VEWT: 509b), ud “korova” (DTS: 648b), ūd “Rind” Türkçeden Farsçaya geçmiştir (TMEN II: 584), ūd “öküz” (TEKİN 1995: 111), uy [Alt. Tub. Tar. Dsch. OT] /ut [Uyg. Dsch.] “1. korova- die Kuh, 2. bık’- der Ochs” (RWb I: 1593).

Kâşgarlı Mahmud'un Çiğil kaydıyla verdiği *ūd*, eski Uygur metinlerinden itibaren *ūd* biçiminde tanıklanmaktadır. Dīvān'da *ūd* ve *uđ* olmak üzere iki biçimde bulunmaktadır. Buradan Hakaniye Türkçesinde d/đ yazımında tam bir tutarlılık olduğu söylenemez. Dīvān'da ayrıca Türklerin Oniki hayvanlı takviminde yıl adlarından birinin *ūd yılı* olduğu bilgisi bulunmaktadır. Kâşgarlı *ūd* ile ilgili şu örnek cümleleri de vermiştir: *ūd süsdi* [412] “öküz süstü”; *süsgān ūđka tāñri müñüz bērmās* [603-4] “süsen öküze Tanrı boynuz vermez”; *ol ūđnı müñrätti* [441] “o, öküzü böğürttü”; *uđ müñrādi* [619] “öküz böğürdü”. Bugün Oğuz lehçeleri dışındaki birçok (özellikle Kuzey) lehçede aynı anlamda *uy* biçiminde yaşamaktadır.

Uyg. VIII: Man.-A *kentü sürüg uğuğ koyanığ* “oxen and sheep of their own herd” M I 8, 8; Bud. *yérin uğ mayakı üze suvatıp* “moistening its ground with ox-dung” U I 29, 6-7; *amarı tınlıǵlar yunt uğ çokar* “some men slaughter horses and cattle” PP 2, 8; Civ. *bir uğ bir ingek* “one ox, one cow” Usp. 55, 10; *uğ yıl* “ox year” Usp. 63, 1; 107, 1 (EDPT: 34a), **Karahanlı T:** KB 988, 1598, 1599, 2387 *uğ* “sığır” (ARAT 1979: 488), TIEM 8v/7=002/070 *uğ* “sığır, öküz” (KÖK 2004: 627), **Harezmi T:** Kısas 51r11 *uğ/uy* “sığır” (ATA 1997 II: 665), **Çağatay T:** Senglah 92r/16 *uy* (Z) (CLAUSON 1960: 41), Ş.Süleyman *uy* “manda” (42), **EAT-Osm:** Saat. 40a/13 *uyan* “yular, dizgin, gem” (BURAN 2000: 437).

Modern Kıpçak: Kırg. *uy* “1. inek, 2. on iki senelik hayvan devri takviminde ikinci yılın adıdır” (YUDAHİN 1998: 789b).

Uygur-Karluk: Yuyg. *uy* “öküz” (YUTS: 441a).

Sibirya: Alt. *uy* “korova” (ORS: 166a), Tel. *üy II* “inek” (TelAS: 128).

451. **udluk** [62] (’UD·LUQ) “sığır vb. hayvanların yattığı yer (Ar. *mabīt al-bakar min al-ārī*)” **Argu** lehçesi.

udluq “stable for cows” (CTD I: 130), *udhluq* “sığır gibi hayvanların ahırda yattığı yer” (DLTt I: 98).

<udluk/utluk (< *ud+luk) “sığır vb. hayvanların yattığı yer” ud “sığır” kökünden mi? ot “bitki, ot” kökünden mi? geldiği konusunda ilim adamlarının fikir birliği bulunmamaktadır. Dankoff ud “sığır” maddesi altında ele almıştır (CTD III: 52), Clauson *otluk* olarak ele almış, *udluk* ile karıştırıldığından bahsetmiş (EDPT: 55b), Räsänen de ud “Kuh, Rind” ve *ud-luk* “Kuhstall” olarak aynı kökte değerlendirmiştir (VEWT: 509b), *udluq* “hlev” (DTS: 648b).

Dīvān’da aynı anlamda Argu lehçesinde *udluk* ve Utluk lehçesinde *utluk* [62] sözcükleri bulunmaktadır. Anlam ve şekil yakınlığı nedeniyle aynı kökten (< *ud+luk) geldikleri düşünülebilir.

Çağatay T: Senglah 62r/25 *otluğ* (CLAUSON 1960: 37), *uyluk* “cuisse, ravin, enfancement” (PdC: 88), **EAT-Osm:** *oyluk* [*uyluk*] “kalçadan dize kadar olan bacak kısmı” (XIII.TTS V: 3035).

Modern Oğuz: Trk. *uyluk* “kalçadan dize kadar olan bacak bölümü” (TS II: 2294b).

Modern Kıpçak: Kkp.- *uyluk* “tolpit’sya, sobirat’sya tolpoj” (KkRS: 674a).

Sibirya: Alt.- fakat *uylu* “inekli” (AltTS: 196a).

452. **uğur I** [39] (’UFUR) “karşılık (Ar. ‘iwad)” **Oğuz** lehçesi.

uyur “compensatory gift” (CTD I: 100), *ogur* “karşılık, ıvaz” (DLTt I: 53).

< *uğur* “karşılık” kökeni bilinmemektedir bkz. *oğur* tek örnek (EDPT: 89a).

Dīvān’da şu örnekte geçmektedir: *atka uğur aldım* “ata karşılık aldım”. Clauson tek örnek olarak ele almakla birlikte, Oğuz lehçelerindeki “yön, doğrultu” anlamlarındaki *uğur* ile ilgili olabilir.

Modern Oğuz: Trk. *uğur* (II) (yönelme ve karşılaşma durumunda) hedef, amaç, gaye, yol (TS II: 2277b), And. *uğur* (I) “1. yön, 2. ön, 3. kıyı, 4. yakın” (DS XI: 4029b), Trkm. *ugur* “1. doğrultu, yön, istikamet, 2. akım, cereyan, 3. yol, yöntem, tarz, 4. akraba, 5. anlam, mana” (TTS: 644a), Gag. *uur* “yön, karşısında” (GTS: 250a).

453. **uğur II** [39] ('UFUR_) “hayır ve bereket (Ar. *ḥayr, baraka*)” **Oğuz** lehçesi.

uður “good fortune” (CTD I: 100), *oğur* “hayır ve bereket” (DLTt I: 53).

< *uğur* “hayır ve bereket” kökeni bilinmemektedir bkz. *uğur* (EDPT: 89a), *uður* (ESTYa I: 564), *uğur* “1. bazı olaylarda görülen ve insana iyilik getirdiğine inanılan belirti veya bazı nesnelere var olduğuna inanılan iyilik kaynağı, 2. bu nitelikte olduğuna inanılan şey, 3. hedef, amaç, yön, yol” (TDES: 422a), *uður* “Glück” (TMEN II: 604), *oğur*₂ [Krm. Osm. Dsch. Ad.] “1. sluçay- der Zufall, 2. straja- der Schutz” (RWb I: 1010, 1618)

Kâşgarlı Oğuz söz varlığında *uğur* “hayır ve bereket, uğur” sözcüğünün yalnız yolculuk hâlinde kullanıldığını ve yolcuya *yöl uður bolsün* “yol uğurlu olsun” dendiğini ifade etmiştir. Modern Oğuz sahasında da aynı anlamda tanıklanmaktadır.

Uyg. VIII: *ol uğurka* “for that reason” U I 9, 3; Man.-A *él(l)entük erksintük uğurınta* “at the time when (the persons named) were ruling and exercising authority” M I 27, 10; Man. *az nızvanı uğrınta* “because of the passion of lust” TT II 16, 20; Bud. Sanskritçedeki *ekadā* karşılığı olarak *bire:r uğurda:* “once upon a time” TT VIII C.16; *alku uğurlar: üze:* “on all occasions” G.8; *él(l)enü erksinü yarlıkayur uğurda* Pfahl. 22, 3; “time, occasion” U II 4, 4; 5, 11; TT IV 12, 48; *nızvanılar uğrınta* “because of (or under the influence of) passions” TT IV 4, 11; *nızvanılar küçinte mıdık uğrınta* “by the compulsion of passions and because we are laymen” 5, 21; *yana bu nomerteni uğrınta yarırıtı kértgünç tuğar* “and because of this precious doctrine faith is born anew” TT V 22, 29-30; Civ. *ig ağıg uğrınta* “in times of illness” TT I 16; **E.Kırg. IX:** *élim uğrınta* “for the sake of my realm” Mal. 10, 8 (EDPT: 89a), **Çağatay T:** Senglah 76v/27 *oğur* (CLAUSON 1960: 39), *uğur* “intention, bénédiction, bonheur” (PdC: 68), **EAT-Osm:** *oghur, uğur* “fortune” (MENINSKI I: 521).

Modern Oğuz: Trk. *uğur* (I) 1. bazı olaylarda görülen ve insana iyilik getirdiğine inanılan belirti veya bazı nesnelere var olduğuna inanılan iyilik kaynağı. 2. bu

nitelikte olduğuna inanılan şey. 3. meymenet, kadem (TS II: 2277b), Az. *uğur* bāxt, sāadāt, xoşbāxtlik (ADİL IV 221b), Aza. *uğur II* bāxt, tale (ADL II 590b), Gag. *uur* “uğur” (GTS: 250a).

Modern Kıpçak: KBlk. *oğur* “1. dobrota, 2. şçast’e, şçastlivıy” (KBRS: 489a),

454. ***uğurlan-*** “karşılık olarak bir şey vermek (Ar. *mubāarak*, ‘*uwwiḍa*)”
Oğuz lehçesi.

Krş. 452 *uğur I*

at uğurlandı “ata karşılık olarak bir şey verildi”.

455. ***uḥṣa-*** [144] (‘AX·ŞA’DIY) “-at için- uyumak (Ar. *nāma*)” **Yemek,**
Yabaku ve göçebelerin lehçeleri.

uxşadi “(The horses) slept” (CTD I: 236), *oxşadi* “(at) uyudu” (DLTt I: 283).

< *uḥṣā-* “atın uyuması” bkz. tek örnek (EDPT: 97a), *ū* [32] “uyku” kökünden isim (CTD III: 51). *ū* “Schlaf” *īezümü ūḥa vurdum* “ich stellte mich schlafend” (WbCh: 209b).

uḥṣa- fiili, Dīvān dışında tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

456. ***ulus I*** [43] (‘ULUŞ) “köy (Ar. *ḳarya*)” **Çiğil** lehçesi.

uluş “Village” (CTD I: 105), *ulus* “köy” (DLTt I: 62).

<(?)*ulus* “country” Moğolca alıntı (EDPT: 152b), *uluş* “Reich, Land” (VEWT: 513a), *ulus/ulus* (RWb I: 1696-7).

Orhon T. VIII: *Buxarak ulus* “the country of the Bokhariots” I N 12, **Uyg. VIII:** Man.-A *ulus* “country” M I 26, 25-9; Man. *Koço ulus iki otuz balık* “the country of Koço and its 22 towns” M III 40, 6 ve *ulus* birçok yerde (EDPT: 152b), **Karahanlı T:**

KB B26, 1043, 2178 *ulus* “köy, şehir” (ARAT 1979: 494), Rylands. *ulus* “şehir, memleket” (ATA 2004: 710), TİEM 180r/8=012/082 *ulus* “kent, şehir” (KÖK 2004: 631), Tefsir 6b/4 *ulus* “köy, şehir” (BOROVKOV 2002: 287), **Çağatay T:** Senglah 86r/26 *ulus* (CLAUSON 1960: 40), Ş.Süleyman *ulus* “yerçe” (40), **Altınordu-Kıpçak:** AOYarlık *ulus* “<Mo. Ulus, millet” (ÖZYETGİN 1996: 238b), GT 33/6 *ulus* “halk, millet, tebea” (KARAMANLIOĞLU 1989: 383), **EAT-Osm:** *ulus* “aşiret, halk, millet, kavim” (XIII.TTS VI: 3955), Süheyl. 3699, 5142 *ulus* “halk, kavim, millet” (DİLÇİN 1991: 643).

Modern Oğuz: Trk. *ulus* “(Moğ.< T. ulus) millet” (TS II: 2280b), And. *ulus* “1. göçebe, 2. oba, 3. aşiret, kavim” (DS XI: 4035b), Az. *ulus* (trh.) el, oba, yurd, känd (ADİL IV 231b), Trkm. *ulus* “(esk.) halk, millet” (TTS: 646b).

Modern Kıpçak: Kırg.- fakat krş. *ulut I* “millet” (YUDAHİN 1998: 783a), Kar.(thk) *ulus* “narod, natsiya; naród, lud”, (k) *ulus* “dolina” (KRPS: 578a), Kaz. *ulus* “ulus, millet” (KazTS: 585b).

Uygur-Karluk: Özb. *ulus* “1. (ist) nazvanie bol’sçoogo feodal’nogo gosudarstvennogo obrazovaniya v Sredney Azii, 2. (ist) narod, strana” (URS: 475b), Yuyg. *ulus* “(trh.) 1. halk, 2. vatan” (YUTS: 436b), Suy. *ulus* “narod” (YJU: 129b).

Sibirya: Tuv. *ulus* “lyudi, lyud, 2. narod, narodny” (TuvRS: 439a), Alt. *ulus* “narod, lyud” (ORS: 167b) “(Moğ.) halk, insanlar” (AltTS: 193b), Hak. *ulus* “narod” (HRS: 249b).

457. **ulus II** [43] (‘ULUŠ) “şehir” **Balasagun** ve yakınındaki **Argu** şehirlerinin lehçeleri.

Bkz. 456 *ulus I*

458. **uma** [59] (‘UMA’) “ana (Ar. *umm*)” **Tübüt** lehçesi.

uma “mother” (CTD I: 125), *uma* “ana” (DLTt I: 92).

< *uma* “anne” Kökeni bilinmiyor. Clauson *oma*: biçiminde okumuş ve tek örnek olduğunu bildirmiştir (EDPT: 156a), *uma* “mat” (DTS: 648b).

Kâşgarlı *uma*'yı Arapçaya dayandırmış, ancak etimolojisi Clauson tarafından kabul görmemektedir. Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

459. **urğa** [76] ('URĜA') “büyük ağaç (Ar. *dawħa*)” **Argu** ve **Oğuz** lehçeleri.

urğa “a tall many branched tree” (CTD I: 151), *urğa* “büyük ağaç” (DLTt I: 128).

< *urğa* “büyük ağaç” bkz. *urğa*: tek örnek (EDPT: 215b), *urğa* “ein grosser Baum” (VEWT: 515b), *urğa* “vısokoye derevo” (DTS: 648b).

Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

460. **urra** [32] ('URA) “erkeklerdeki kasık fitiği (Ar. *udra*)” **Oğuz** lehçesi.

urra “Hernia” (CTD I: 90), *urra* “erkeklerde olan kasık yarıklığı, kavluç” (DLTt I: 39).

< *urra* kökeni bilinmiyor, tek örnek (EDPT: 197a), *urra* “grija” (DTS: 648b).

Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

461. **us** [30] ('US) “hayır ile şerri ayırdediş (Ar. *tamyız*)” **Oğuz** lehçesi.

us “discrimination between good and evil” (CTD I: 88), *us* “hayır ile şerri ayırdediş” (DLTt I: 36).

< *us* “akıl, hayır ile şerri ayırdediş” bkz. *1us* (EDPT: 240a), Eren, *us* “akıl” sözcüğünün, bazı lehçelerdeki *es* ile aynı olmadığını belirtmiştir (TDES: 424b), *us* “iskusny, soobrazitel'ny” (DTS: 648b), *us* [Kom. Uig. Osm., Dsch. Ad.] “razum’,

razsudok', um'- der Verstand, ein richtiges Urtheil, der Geist, Sinn" (RWb I: 1741).

ol us boldı "o, hayır ile şerri ayırt etti"

Harezmi T: ME 1-2, 49-7 us "akıl" (YÜCE 1993: 195), **Çağatay T:** Senglah 75r/9 us (CLAUSON 1960: 39), Ş.Süleyman us "akıl, zeka, feraset, idrak" (33), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 6,1 uş "rozum/ raison, intelligence" (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 54), CC 49,8, 139,19 us "Vernunft, Verständigkeit, 'sensus', intellectum" (GRØNBECHE 1942: 267), İrşadM 102b/2 us "akıl" (TOPARLI 1992, 612), Kİ 14 us "akıl" (CAFEROĞLU 1931: 113), TZ 24b-5 us "akıl" (ATALAY 1945: 271), Tercüm. 20b/9 uş "akıl" (TOPARLI 2000: 150), **EAT-Osm:** us "akıl, fikir" (XIII.TTS VI: 3984), İbnikesir. 53a/6 uş "akıl" (YELTEN 1998: 584), Mecmua. 64-1 uş "akıl, us" (CANPOLAT 1995: 352), Marzub. 2a-6 us "akıl" (KORKMAZ 1973: 440), EATkuran. 299a/7=033/19 uş "akıl, fikir, düşünce" (KARABACAK 1995: 705), Süheyl. 37, 52, 519 uş "akıl" (DİLÇİN 1991: 643), Danişmend. 19a/15 uş "akıl, fikir" (DEMİR III: 204).

Modern Oğuz: Trk. us "akıl" (TS II: 2284b), And. *uslu* "yaşlı, sözü dinlenir" (DS XI: 4043a), Az. us (trh.) ağıl, kamal, zäka, dārrakä, fārasät, idrak (ADİL IV 234a), Gag. *uslu* "uslu" (GTS: 249b).

Modern Kıpçak: Nog. *äs I* "1. namyat', 2. um, razum, rassudok" (NRS: 439b), KBlk. *äs* "1. pamyat', 2. vnimanie, 3. um" (KBRS: 774a), Kar.(thk) us "um, razum, rassudok, mudrost'; rozum, rozsądek, mądrość" (KRPS: 582a).

Sibirya: Alt. *es* "hatıra, his, akıl, bilinç, şuur" (AltTS: 85a), Hak. *us I* "1. master, 2. master svoego dela" (HRS: 251a).

Çuvaş: *ış* "(< *us) akıl", *as* "bellek, hafıza" (ÇAD: 175a, 118b).

462. us- [93] ('US·DUM) "sanmak (Ar. <i>zanantu</i>)" Oğuz lehçesi.

usdum "I thought" (CTD I: 177), *usdum* "sandım" (DLTt I: 166).

< *us-* "sanmak" bkz. 2*us-* (EDPT: 241a), *us-* "dumat'" (DTS: 648b).

mān ayla usdum “ben öyle sandım” Clauson sadece Anadolu’da yaşadığını belirtmektedir (?).

Altınordu-Kıpçak: İdH *us-* (3-27) “*usdum*, öyle yanlış bir fikirde bulundum, öyle sandım, *usdum*, ben kendime kıyas ettim, kendim gibi sandım” (İZBUDAK 1989: 49), **EAT-Osm:** *yos-/ os-/ us-* “kıyas etmek, benzetmek, benzetmeye çalışmak, sanmak” (XIII.TTS VI: 4674), Süheyl. 142, 3407 *us-* “kıyas etmek, karşılaştırmak, benzetmek” (DİLÇİN 1991: 643).

Modern Oğuz: And. *usa-* “tasalanmak, kederlenmek” (DS XI: 4042b).

463. ***usla-*** [146] (‘S·L’DY) “anlamak, hayrı şerden ayırt etmek (Ar. *faṭāna, mayyaza*)” **Oğuz** lehçesi.

uslādi “discriminated between good and evil” (CTD I: 238), *usladı* “anladı, hayrı şerden ayırt etti” (DLTt I: 286).

< **us+la-* “anlamak” bkz. *1usla-*: Clauson tek örnek olduğunu söylemiştir (EDPT: 248a).

ol uslādi nāyni “o, nesneyi anladı (hayrı şerden ayırt etti)”

Çuvaş Türkçesinde *ışla-* “düşünmek, çare bulmak” (ÇAD: 128b) biçiminde yaşamaktadır. Ayrıca *uslan-* biçimiyle modern Oğuz sahasında tanıklanmaktadır.

464. ***utan-*** [108] (‘UTAN·DY) “utanmak (Ar. *istahyā*)” **Oğuz** lehçesi.

utandı “embarrassed” (CTD I: 194), *utandı* “utandı” (DLTt I: 199).

< *uvtan-* (< **uvut-an*) “utanmak” dönüşlü fiil. Bkz. *uvtan-* (EDPT: 7b), *utan-* “stidit’sya” (DTS: 648b), *utan-* [Krm. Osm.] (RWb I: 1704).

Kâşgarlı “utanmak” anlamında Hakaniye Türkçesi genel söz varlığı içerisinde *uwutlan-* [148] ve Oğuz lehçesinde *utan-* fiillerinin kullanıldığını belirtmiş ve Oğuz kullanımına şu örneği vermiştir: *ol māndin utandı* “o, benden utandı”.

Modern sahada *utan-*, başta Oğuz lehçelerinde; seslik farklarla bazı Kıpçak lehçelerinde ve Çuvaş Türkçesinde tanımlanmaktadır. Diğer Türk lehçelerinde ise aynı anlamda *uyal-* seslik farklarla yaşamaktadır.

Karahanlı T: AtebH *utan-* “utanmak” (ARAT 1951: LXIX), Rylands *uwtan-* “utanmak” (ATA 2004: 715), **Harezmi T:** ME 141-3 *uvtan-* “utanmak” (YÜCE 1993: 196), NF 186-6 *uwtan-* “utanmak” (ATA 1998: 450), **Çağatay T:** Senglah 60v/25 *utğan-* (CLAUSON 1960: 37), Ş.Süleyman *utğan-* “utanmak, haya etmek” (24), **Altınordu-Kıpçak:** BM II *utan-* “wstydzic się” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 78), Kİ 27 *utan-* “haya etmek” (CAFEROĞLU 1931: 113), KK 81b/13 *uğan-* “utanmak” (TOPARLI 1999: 128), TZ 6a-10 *utan-* “utanmak” (ATALAY 1945: 271), GT 8/9 *utan-*, 8/11 *uftan-* “utanmak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 384), **EAT-Osm:** *utal-* “utanmak” (XIII.TTS VI: 4003), Gunya. 170b.8 *utan-* “haya etmek, sıkılmak, utanmak” (AKKUŞ 1995: 876), Gülistan. 68a-12 *utan-* “haya etmek, sıkılmak, mahcup olmak, utanmak” (ÖZKAN 1993: 456), İbnikesir. 28a/8 *utan-* “1. utanmak, sıkılmak, haya etmek, 2. çekinmek” (587), Saat. 28b/15 *utan-* “utanmak” (BURAN 2000: 437), Marzub. 20b-4 *utan-* “utanmak” (KORKMAZ 1973: 441), EATkuran. 274a/8=028/25 *utan-* “mahcup olmak, utanmak” (KARABACAK 1995: 705), Danişmend. 16a/14 *utan-* “mahcup olmak, utanmak” (DEMİR III: 205).

Modern Oğuz: Trk. *utan-* “1. onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten üzüntü duymak, korkmak, mahcup olmak. 2. sıkılmak. 3. çekinmek” (TS II: 2289a), Az. *utan-* 1. bir işdän, häräkät vä sözdän, ya da başga bir säbäbdän xäcalät çäkmäk, mä'nävi üzüntü duymag. 2. utandığınan, xäcalätindän bir şeyä cäsarät etmämäk (ADİL IV 235a), Trkm. *utan-* “utanmak, çekinmek” (TTS: 650b), Gag. *utan-* “utanmak” (GTS: 250a).

Modern Kıpçak: Kar.(k) *utan-* “stidit'sya, bit' posramlyonnım; wstydzic się, być zawstydzonym” (KRPS: 583b), Kum. *utan-* “stidit'sya, smuşçat'sya, stesnyat'sya” (KuRS: 334b).

Çuvaş: *vitan-* “utanmak” (ÇAD: 166a).

utunč is “A matter to be ashamed of” (CTD II: 379), *utanç* iş “utanılacak iş” (DLTt III: 448).

<*utanç* (< *uvut-an-ç) “utanılacak şey, utanç” bkz. *utunč* “postıdnıy” (DTS: 648b); *u:tanç* Clauson, Dīvān’daki *utunç*’un yanlış harekelenmiş olduğunu belirtmektedir (EDPT: 60b), sözcük Dankoff-Kelly neşrinde ise /A/’nın ikinci bir el tarafından sonradan ilave edildiği gerekçesiyle *utunç*, Atalay neşrinde *utanç* olarak ele alınmıştır. Burada *utunç* yazımıyla sözcük ele alınmıştır, ancak Dīvān’daki *utan-* [108] fiili ve modern sahadaki *utan-* ve *utanç* sözcüklerinden dolayı yine de şüpheyle bakmak gerekir.

utanç iş “utanılacak iş” örneğiyle Oğuz lehçesinde nakledilen *utunç*, bugün sadece modern Oğuz lehçelerinde ve Karay Türkçesinde *utanç* biçiminde tanıklanmaktadır.

Modern Oğuz: Trk. *utanç* “utanma duygusu, hicap” (TS II: 2288b), Trkm. *utanç* “utanç, utanma duygusu, hicap, yüzkarası” (TTS: 650b),

Modern Kıpçak: Kar.(k) *utanc*, (k) *utanç* “stıd; wstyd” (KRPS: 583b).

466. ***utluk*** [62] (’UṬLUQ) “yemlik, ahır (Ar. *ārī*)” **Utluk** lehçesi.

Bkz. 451 *udluk*

467. ***uyaz*** [54] (’UYAZ) “üvez, bir çeşit sivrisinek (Ar. *al-hamac min al-ba’ūd*)” **Oğuz** lehçesi.

uyaz “small gnats” (CTD I: 120), *öyez* “öyez, övez, bir çeşit sivrisinek” (DLTt I: 84).

<*uyaz* “üvez” bkz. *uyaz* (EDPT: 276b), Ayrıca Clauson, sözlüğünün giriş kısmında -z’nin birçok hayvan ve böcek adı yapımında kullanılan bir ek olduğunu ifade ederek, *uyaz*, *toñuz*, *kunduz* örneklerini vermiştir bkz. (EDPT: XIVIII), *öjáz* “rasnovidnost’ komara” (DTS: 647a), *üvez* “sivrisineğe benzer bir böcek (Lat. Sorbus)” Eren, “muşmulaya benzer bir yemiş ve yemiş ağacı”na da *üvez*

dendiğini ve yansıma kökenli olduğunu belirtmektedir (TDES: 429b) ve bkz. (EREN 1997: 105).

Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca kaydıyla verdiği uyaz, bugün sadece Türkiye Türkçesi ve Anadolu Ağızlarında yaşamaktadır. Tipik bir Oğuzca sözcük denebilir.

Çağatay T: Senglah 92r/29 uyaz (CLAUSON 1960: 41), Ş.süleyman uyaz/üyez “sivri sinek” (43), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 11,1 üjâz “komar/moucheron” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 55), DM 9b/6 üyez “küçük sinek, üvez” (TOPARLI 2003: 118), Tercüm. 11a/8 üyez “sivrisinek” (TOPARLI 2000: 152), Kİ 27 üyâz “sivrisinek” (CAFEROĞLU 1931: 116), TZ 7b-8 iyez “övez, sivrisinek” (ATALAY 1945: 180), **EAT-Osm:** üyez/üvez “sivrisinek, at sineği, eşek sineği, tatarcık, büvelek” (XIII.TTS V: 4127), Süheyl. 51 üvez/üyez “sivrisinek” (DİLÇİN 1991: 645).

Modern Oğuz: Trk. üvez (II) (zool.) sivrisineğe benzer bir böcek (Sorbus) (TS II: 2321b), And. övez (II) “1. at sineği, 2. küçük sinek, 3. sivrisinek, 4. hayvanlara dadanan sinek, büvelek, 5. kene” (DS IX: 3363a).

468. **ūd** [26] ('UVD) “delik (Ar. *taḵb*)” Oğuz lehçesi.

ūd “hole” (CTD I: 85), öd “delik” (DLTt I: 31).

< üt (ūd) “delik” bkz. üt (ü:d) (EDPT: 36a), öt₃/üt (RWb I: 1260; 1862).

Kâşgarlı, Türkçede “delik” anlamına gelen sözcüğün Oğuzlar ve onlara yakın lehçelerde d ile; diğerlerinde t ile üt ('UVT) biçiminde olduğunu belirtmektedir. Dīvān'da aynı anlamda *tālik* [195] de bulunmaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *iki burun üti* “his two nasal apertures” TT VI 407, Civ. *burun ütinde* H II 16, 2 ve 11; *bir ök üt kılsar* “makes just one hole” TT VII 36, 7 (EDPT: 36a), **Karahanlı T:** KB 6011 üt “çukur” (ARAT 1979: 507), **Harezmi T:** ME 97-6 öt- “geçmek, sürümlü olmak” (YÜCE 1993: 167), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *üdük* (2) “sidik deliği” (İZBUDAK 1989: 49), CC 119,15 *ütlü* “ausgehöhlt, mit einem durchgebohrtem Loch versehen” (GRØNBECH 1942: 271).

Modern Oğuz: And.- fakat krş. *üdük* (I) “meme ucu”, *üdük* (II) “soluk borusu (Azerbaycan)” (DS XI: 4057b), Trkm.- fakat krş. *ötük* “delik, geçit” (TTS: 509a).

Modern Kıpçak: Kırg. *üt* “dar delik, kulaktın ütü: kulak deliği” (YUDAHİN 1998: 799a), KBlk.- fakat fiil olarak *ütür-* “delmek, delik açmak” (KMTS: 423b), Kaz. *üt* “pencereden içeri vuran güneş ışığında görülen toz” (KazTS: 601b).

Sibirya: Tuv. *üt* “dıra, otverstie” (TuvRS: 453), Tel. *üt* “delik, açıklık, gedik” (TelAS: 127), Hak. (sag. Koyb.) *öt* “pupil of eye” (RWb I: 1862’den EDPT: 36a).

Yakut: *üüt* “dıra, otverstie, skvajina” (YRS: 460a).

469. **üpgük** [67] (’UBKUK) “İbibik kuşu (Ar. *hudhud*)” **Çiğil** lehçesi.

üpgük “Hoopoe” (CTD I: 138), *übgük* “İbibik kuşu” (DLTt I: 110).

<**üpgük* yansıma kuş ismi (EDPT: 9a), *übüp* “Wiedehoph” (VEWT: 518a), *übgük* “udod” (DTS: 648b).

Dīvān’da *üpgük* dışında *üpüp* [52] biçimi de bulunmaktadır. Çiğil lehçesinde söz içinde -g-nin korunduğunu gösteren bir örnektir. Tarihî ve modern Türk dilinde birçok türevi bulunmaktadır.

Orhon T. VIII: *kara: üpgü:k* “the black hoopoe” IrkB 21; **Uyg. VIII:** *Civ. üpüp kuşnuñ süñükin* “the bones of a hoopoe” TT VII 23, 5 (EDPT: 9a), **Harezmi T:** HKuran *üpük* “çavuş kuşu, hüthüt” (SAĞOL 1995: 171), **Çağatay T:** Senglah 58v/2 *übük* (Z) (CLAUSON 1960: 37), Ş.Süleyman *übük* “başlarında taç olan kuşlar, hüdhüd” (23), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 37b-10 *übük* “İbibik kuşu” (ATALAY 1945: 273), DM 11b/13 *üptek* “alaca ibibik” (TOPARLI 2003: 117), İdH *ibük* (2, 23) “ibibik, çavuş kuşu” (İZBUDAK 1989: 24), **EAT-Osm:** *ibik/ ibiklü/ ibük/ ibibik/ alaca ibik* “çavuş kuşu, hüthüt kuşu” (XIII.TTS III: 1995).

Modern Oğuz: Trk. *ibik* “1. horoz, hindi vb.nin tepesinde bulunan kırmızı deri uzantısı. 2. anat. Bazı kemiklerde bulunan ve kasların tutunmasına yarayan, çizgi durumunda pürtüklü çıkıntı. 3. emzik. 4. (hık.)Köşe, kenar, uç”, *ibibik* “Çavuş kuşu, hüthüt” (TS I: 1032a), And. *übübuk* [übübük] “ibibik” (DS XI: 4055a),

Trkm. *hüypüypik* “(zool.) hüthüt, çavuş kuşu” (TTS: 359b), Gag. *ibikli* “ibikli kuş” (GTS: 119a).

Modern Kıpçak: Kırg. *üpüp/sasık üpüp* “hüthüt (kuş)” (YUDAHİN 1998: 796a), Nog. *pöpep* “udod” (NRS: 271a), KBlk.-, Kkp. *öpepek/öpepiş* “(zool.) udod” (KkRS: 512a), Kum. *gükük* “udod” (KuRS: 108b), Bşk. *hózhót* “(zool.) udod” (BRS: 631a).

470. **ügi** [7, 493-494] (’UVKİY) “baykuş (Ar. *būm*)” **Kıpçak** lehçesi.

ügi “owl” (CTD II: 273, 207), *ügi* “baykuş” (DLTt III: 238, 118-119).

ügi < **üki* “baykuş” bkz. *ü:gi*: “owl” (EDPT: 101b), *ügü* “Ohreule, Uhu” < **üki* (TMEN II: 612), *ügi*, *ühi* “Eule” (VEWT: 519b), *ühi* “sova” (DTS: 648b), *ühi*, *üki* “baykuş” (TEKİN 1995: 112), *ükkü/ükü* [Tölös], *ügi* [Uyg.], *ügü* “sova- die Eule” (RWb I: 1805, 1808, 1810).

Kâşgarlı h (he) sesinin öz Türkçe sözcüklerde bulunmadığını, bu sese sadece Hotan ve Kençek lehçelerinde rastlandığını belirtmektedir. Bazı lehçelerde her ne kadar “baykuş” için *ühi* [550] dense de bunun Türkçenin kurallarına uygun olmadığını asıl söyleyişin Kıpçak lehçesindeki gibi *ügi* olduğunu ve asıl Türklerin de *ügi* olarak söylediğini kaydeder.

Karahanlı T: KB 2314 *ügi* “baykuş” (ARAT 1979: 504), **Çağatay T:** Senglah 79v/26 *ügü* (Z) (CLAUSON 1960: 40), Ş.Süleyman *ügü* “yuhu, gece külâhı” (37), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 12,2 *ügü* “sowa (duza)/ hibou, grande chouette” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 55), CC 91,18 *ügü* “Eule, dugus” (GRØNBECH 1942: 269), Kİ 19 *ügü* “baykuş” (CAFEROĞLU 1931: 114), TZ 7b-3 *ügü* “uhu kuşu” (ATALAY 1945: 273), **EAT-Osm:** *ügi/ügü* “baykuş cinsinden olan puhu kuşunun bir çeşidi” (XIII.TTS VI: 4059).

Modern Oğuz: And. *uğu* (I) [*uğkuş, uğukuş, uğukuşu, ukuşu, ü, üğü*] “baykuş” (DS XI: 4028b), Trkm. *hüvi* “(zool.) puhu kuşu” (TTS: 359a).

Modern Kıpçak: Kırg. *ükü* “1. puhu kuşu, 2. puhu yahut baykuş tüylerinden süs” (YUDAHİN 1998: 794a), KBlk. *ükü* “sova” (KBRS: 680b), Kar.(k) *uğıy* “filin;

puchacz” (KRPS: 573b), Kaz. *üki I* “1. Puhu kuşu, 2. Puhu kuşunun tüyü” (KazTS: 596b), Kkp. *üki II* “filin, sova, sıç” (KkRS: 691a), Bşk. *ökö* “(dial.) sova” (BRS: 425b).

Uygur-Karluk: Özb. *ükki* “(zool) filin” (URS: 474), Yuyg. *üke* “baykuş” (YUTS: 444b).

Sibirya: Tuv. *üğü* “filin” (TuvRS: 443b), Alt. *ükü* “filin” (ORS: 172a), *sarı ükü* “baykuş” (AltTS: 197a), Tel. *ükü* “(zool.) puhu kuşu” (TelAS: 126), Hak. *üğü* “filin, sıç” (HRS: 254a).

Çuvaş: *üGe, üñGe* (VEWT: 519b).

471. **ügürgän** [90] (’KURKA’N) “taneleri olan bir bitki” Karluk Türkmenleri yer.

ügürgän (CTD I: 172), *egürgen* “taneleri olan bir bitki” (DLTt I: 158).

< *ügürgän* (<**ügür* “darı vb.”+*gän*) “taneli bir bitki” bkz. Clauson tek örnek olduğunu bildirmiştir (EDPT: 115b), Erdal +*gAn* ekinin Eski Türkçede hayvan ve bitki adı yapımına değinmektedir (OTWF: 85).

Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

472. **ügürmək** [253] (’UKUR·MAK) “deve üzerine iki taraflı atılarak içerisine binilen sepetle sepete benzer nesne (Ar. *hawdaj*)” Oğuz lehçesi.

ügürmək “Camel litter” (CTD I: 375), *ügürmek* “deve üzerine iki taraflı atılarak içerisine binilen sepetle sepete benzer nesne” (DLTt I: 506-7).

< **ügri-mäk* bkz. *ügrümük* Clauson *ügri-* “something which is rocked” köküne bağlamaktadır (EDPT: 115b).

Kâşgarlı Oğuz dışındaki Türklerin bu nesneye **tägirmäk** [253] (TKIRMAK) dediğini ifade etmektedir. Modern sahada Anadolu Ağzlarında seslik farklarla tanıklanmaktadır.

EAT-Osm: *üğrümük* “beşik ve salıncağın sallanma merkezi” (XIII.TTS VI: 4059).

Modern Oğuz: And. *üğürmük* [*üğrümbeç üğrüm, üğrümcek, üğrümük, üğrünbeç*] “beşiğin üstünde, örtüyü yüksek tutmaya yarayan ağaç kol” (DS XI: 4060a), *ürmük* (I) “beşik sapı”, *ürmük* (II) “saplı, küçük çömlek” (DS XI: 4070a).

473. **ūh** (?) [7] (‘UVH) “göz ağrısı (Ar. *ramad*)” **Kençek** lehçesi.

Gerek Atalay gerekse Dankoff neşrinde *ūh* soru işaretiyle verilmiş ve şüpheli yaklaşmıştır. Clauson ise sözlüğünde yer vermemiştir. Kökeni hakkında bilgi sahibi değiliz. Tarihî ve modern sahada *ūh* ve benzeri bir sözcüğe rastlanmamıştır.

474. **ūhi** [550] (‘UVHIY) “baykuş (Ar. *būm*)” Hotan ve Kençek lehçesi.

bkz. 470 *ūgi*

475. **ükil** [49] (‘UKIL) “çok (Ar. *kaṭir*)” **Kıpçak** lehçesi.

ükil “Much, many” (CTD I: 113), *ökil* “çok” (DLTt I: 74).

< **ük-il* “çok” bkz. *ükil* “numerous” (EDPT: 106a), *ükil* “monogo, mnojestvo” (DTS: 623b). *üküş* “many” < *(h)*ük-* “yığmak, kümelemek” (OTWF: 267), *öküş*, *ögüş* (VEWT: 370b), *ügüş/ögüş* [Uyg. Dsch.] (RWb I: 1812).

Sözcük Dīvān’daki biçimde tarihî alanda başka yerde tanıklanamamıştır. Türkçenin genel söz varlığı içinde yer alan aynı anlamdaki *üküş* (bkz. EDPT: 118a) ise Dīvān’da *üküş* [42] şeklinde birçok yerde geçmektedir. Kıpçak₂ (İdil)

sahasına ait *ükil*'in ş/l denkliğine işaret eden bir sözcük olması mümkündür (bkz. 6.2.3. Kıpçak₂-Yemek-Bulgar-Suvar Lehçe İlişkileri).

476. **üp ürüñ** [29] ('UB 'URUNG) “ap ak, bem beyaz (Ar. *yaḳaḳ*)” **Çiğil** lehçesi.

bkz. 477ürüñ.

477. **ürüñ** [79] ('URN·K) “beyaz (Ar. *abyaḳ*)” **Çiğil** lehçesi (?).

ürün “white of anything” (CTD I: 156), *ürünğ* “ak olan nesne” (DLTt I: 134).

< *ürüñ* bkz. (EDPT: 233b), *ürüñ* “belıy” (DTS: 627b).

Dīvān'da [29] pekiştirme sıfatıyla *üp ürüñ* “bembeyaz” Çiğil lehçesindeki bir kullanım olarak geçmektedir. Tek başına *ürüñ* için Kâşgarlı herhangi bir lehçe belirtmemekle birlikte ‘*üp ürüñ*’den yola çıkarak Çiğil lehçesine ait bir kullanım olduğunu çıkarabiliriz. Buna mukabil Oğuzlar ise *aḳ* “beyaz” ve *ap aḳ* “bembeyaz” demektedirler.

Yazılı ilk Türkçe metinlerden itibaren hem *aḳ* hem de *ürüñ* bulunmaktadır. Fakat *aḳ* hayvanları niteleyen sınırlı bir kullanıma sahipken, *ürüñ* her şeyi niteleyebilmektedir. Kâşgarlı da Türklerin sadece atın rengini belirtirken *aḳ at* dediklerini ifade etmektedir. Bu bakımdan Çiğillerin kullanımı Eski Türkçe ile paralel biçimdedir. Dīvān'da *ürüñ* bazı tamlamalarda da yer almaktadır: *tırñāḳ ürüñi* [79] “tırnak beyazlığı”, *ālig ürüñi* [79] “ücret”, *ürüñ ḳaş* [166] “”, *ürüñ ḳaraḳ* [192] “gözün beyazı”, *ürüñ ḳuş* [166] “Akdoğan”, *ürüñ ḳāş ögüz* [511] “Hotan şehrinin yanından akan nehrin adı”.

Eski Türkçedeki yaygın kullanımına karşın *ürüñ*, modern lehçelerde “beyaz” anlamıyla sadece Yakut Türkçesinde bulunmaktadır. Anadolu ağzlarında “sütten yapılan şey” anlamındaki *ürün* ve Kırgız Türkçesindeki “şafak” anlamındaki *ürüñ-barañ* ise mecazlı kullanımlardır.

Orhon T. VIII: *ürün kümüşi:n* “his white silver” II N 11; T 48; *ürü:ḡ esri:* “white dappled” IrkB 4; *yürün taş* “white stone” Toy. 5, **Uyg. VIII:** Man.-A *yürün tonluḡ dındarka* “to a white-robed Elect” M III 30, 10-11; *ürün* M I 22, 4, Bud. *yürün yipin yaruk yaşuk* “white and violet light” TT V 4, 12; PP 42, 2; U IV 30, 51-2; Civ. *ürün yérliḡ* “with a white ground” Usp. 79, 6; *yürün bulıt* “a white cloud” TT I 4; **E.Kırg.IX:** *ürünümüḡ kara:mıḡ a:zdım* “I strayed from my white and black (livestock)” Mal. 11, 3; *ürünü:m kara:m* 45, 7 (EDPT: 233b) **Karahanlı T:** Rylands *ürünḡ* “beyaz, bembeyaz” (ATA 2004: 725), TİEM 122v/1 *ürün* “ak, beyaz” (KÖK 2004: 640), **Harezmi T:** ME 101-8 *ürünḡ* “ak, beyaz” (YÜCE 1993: 198), **Çağatay T:** Senglah 53v/1 *ürün* (CLAUSON 1960: 36), *ürün* “brillant, lumineux” (PdC: 60), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 17a/13 *ürün* “süt” (TOPARLI 2000, 151), **EAT-Osm:** *ürün* “1. mahsul, kır otu, 2. süt ve süttten çıkan maddeler” (XIII.TTS VI: 4084), Süheyl. 5381 *ürün* “süt ve süttten elde edilen maddeler” (DİLÇİN 1991: 645).

Modern Oğuz: And. *ürün (II)* “süt ve süt ürünlerine verilen genel ad, 2. sağmal hayvan” (DS XI: 4071b).

Modern Kıpçak: Kırg.- fakat *ürünḡ-baranḡ* “şafak, fecir” (YUDAHİN 1998: 797b),

Yakut: *üp-ürün* “beliy-prebeliy, beleysişiy” (YRS: 456b), *ürün* “1. beliy, moloçnoe” (YRS: 457b).

Halaç: *hi⁵ri⁵n, hü⁶rü⁶n, hü⁶rün* “weiß” (WbCh: 133a).

478. **yāḡ ügüri** [39] (YA’Γ·’UKRY) “susam (Ar. *simsim*)” **Oğuz** lehçesi.

yāy ügüri “Sesame” (CTD I: 100), *yaḡ ügüri* “susam” (DLTt I: 54).

<*yāḡ ügüri* < **yāḡ* + *üyüri* (*üyür* “darı”) bkz. *üyür* (EDPT: 275b).

yāḡ ügüri tamlaması biçiminde Çağatay sahasında da tanıklanmıştır: Senglah 333r/21 *yaḡ örüki* (CLAUSON 1960: 77). Modern sahada benzer yapıda ve anlamda Türkmen Türkçesinde *yaḡ künci* “susam yağı” (TTS: 668b) yaşamaktadır.

479. **yal-** [472] (YAN·DIY) “yanmak, alevlenmek (Ar. *aḏā’at*)” **Kıpçak** lehçesi.

yaldi “burned” (CTD II: 182), *yaldı* “yandı” (DLTt III: 65).

< **ya-n-* “yanmak” bkz. *2yan-* “to burn, blaze up” (EDPT: 942a), Kıpçak değişkesi *yal-* biçimiyle birlikte *yan-* “to burn” ilk olarak Dīvān’da bahsedilmiştir. Erdal *yal-* biçiminin analogi yoluyla oluştuğunu ifade etmektedir (OTWF: 626), *jan- II* “goret’” (DTS: 646a), <**ja-n-* (VEWT: 184b), *yan-* “brennen” (TMEN IV: 1816), *yan-/yal-* <**ya-* “burn” (CTD III: 208), *yan-7* (RWb III: 79).

İlk olarak *yan-* ve Kıpçak kaydıyla *yal-* biçimlerinde Dīvān’da geçmektedir. Dīvān’da örnek cümle içinde de *õt yandı* “ateş alev aldı, yandı” şeklinde bulunmaktadır. Modern sahada sadece *yan-* biçimi kullanılmaktadır.

Karahanlı T: Hakaniye metinlerinde “geri dönmek” anlamında *yan-* bulunmakta, “yanmak, alev almak” anlamıyla XIV. yüzyıla kadar tarihî sahada tanıklanamamıştır. KB 415 *yal-* “parlamak” (ARAT 1979: 517), **Harezmi T:** HKuran *yan-* “1. yanmak, 2. yönelmek” (SAĞOL 1995: 177), NF 217-6 *yan-* “yanmak” (ATA 1998: 468), *yan-* “goret’, vosplamenyat’sya” (FAZİLOV I: 473), **Çağatay T:** Senglah 337v/8 *yan-* (CLAUSON 1960: 78), Ş.Süleyman *yan-* “mahruk olmak, ateşzede olmak, pişmek, küymek, yanmak” (301), **Altınordu-Kıpçak:** CC 126,6 *jan-* “sich wenden” (GRØNBECH 1942: 112), BM II *jan-* “palić sieǰ, plonać” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 55), GT 75/5 *yan-* “yanmak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 391), Kİ 99 *yan-* “yanmak” (CAFEROĞLU 1931: 118), TZ 6a-3 *yandır-* “yakmak” (ATALAY 1945: 278), **EAT-Osm:** Gunya. 99b.9 *yan-* “yanmak” (AKKUŞ 1995: 907), İbnikesir. 25b/10 *yan-* “yanmak” (YELTEN 1998: 590), EATkuran. 243b/8=023/104 *yan-* “yanmak” (KARABACAK 1995: 746).

Modern Oğuz: Trk. *yan-* “1. birleşiminde karbon bulunan maddeler, ısı ve ışık yayarak kül durumuna geçip yok olmak. 2. ateş durumuna geçmek, tutuşmak. 3. ısı, ışık veren bir konuma geçmek. 4. bütünü veya bir bölümü ateş veya sıcaklığın etkisi ile bozulmak, kömür durumuna geçmek. 5. ısı etkisiyle vücudun bir yanı yara olmak, kızarmak veya rengi koyulaşmak. 6. (vücut veya nesnelere için) ısı artmak. 7. parlamak, parıldamak. 8. bir takım etmenlerin etkisiyle işe

yaramaz duruma gelmek. 9. yanık acısına benzer bir acı duymak. 10. (mec.) Çok üzölmek. 11. (mec.) Çok sevmek, büyük bir aşkla sevmek. 12. (mec.) Hükümsüz kalmak, değeriini yitirmek. 13. (mec.) Zarara, kötölüğe uğramak. 14. (mec.) (çocuk oyunlarında) oyun dışı olmak. 15. (mec.) Bir bir sıralamak, dile getirmek, dert dökmek, anlatmak. 16. kendini göstermek, sıralamak” (TS II2385b), *yan-* 1. odlanmag, alovlanmag, od tutmag, tutaşmag. 2. häddän artıg od üstä galmagdan yaxud çox gızmagdan yanmış kimi olmag, xarab olmag, gupguru gurumag, yanıg dadı vermäk. 3. ışıg vermäk, ışıgılanmağa başlamak. 4. ışıldamag, par-par parıldamag, bärğ vurmag. 5. bärk gızdırması, häraräti olmag. 6. görünmäk, numayan olmag, gızararag parlamag. 7. günäş şualarının tä’sirindän rängi garalmag. 8. yağışsızlıgdan, guraglıgdan mähv olmag, gurumag. 9. bärk susuzlug hiss etmäk, bärk su içmäk istämäk, susuzlugdan äziyyät çäkmäk (ADİL II 490a), Trkm. *yan-* “1. tutuşmak, yanmak, 2. ışık vermek, 3. ateş ya da kızgın bir şeyin etkisiyle yanmak, 4. güneş ışıklarının etkisiyle kararmak” (TTS: 674b), Gag. *yan-* “yanmak” (GTS: 257a).

Modern Kıpçak: Kırg. *can-* IV “yanmak, tutuşmak” (YUDAHİN 1998: 174a), Nog. *yan-I* “I. 1. goret’, zagorat’sya, zajigat’sya, 2. goret’, kipeť, 3. stradat’, perejivat’, 4. sverkat’, II. 1. gorenie, 2. kipenie, 3. stradanie, perejivanie ” (NRS: 464b), KBlk. *can-* “yanmak” (KMTS: 137b), Kar.(thk) *yan-* “1. pılat’, goret’, plamanet’, zajigat’sya; pıtonaç, palić się, rozpłomieniać się, 2. bit’ vobujdyonnım; być podnieconym, 3. jalet’, sojalet’, bit’ ogorçyonım, stradat’; załowac, być zasmuconym, cierpieć” (KRPS: 225a), Kaz. *jan-* “1. yanmak, tutuşmak, 2. parlamak, ışıldamak, 3. kaygılanmak, endişelenmek” (KazTS: 159b), Tat. *yân-* “1. goret’, 2. topit’sya, 3. zapalit’sya, 4. bit’ v jaru, goret’ v lihoradke” (TatRS: 711a), Kkp. *can-* “1. goret’, zagorat’sya, 2. perejivat’” (KkRS: 225b), Bşk. *yân-* “1. goret’, 2. gorenie” (BRS: 723a),

Uygur-Karluk: Özb. *yân-* I “goret’, zagorat’sya”, *yân-* II “(ist) vozvraşçat’sya” (URS: 144b), Yuyg. *yan-* “I. yanmak, II. dönmek, geri dönmek” (YUTS: 458b),

Çuvaş: *şun-* “yanmak” (ÇAD: 153a),

480. *yalāwar* [410, 465] (YALA'FAR) “Hakanın gönderdiği elçi (Ar. *Rusul al-mulūk*)” **Uygur** lehçesi.

yalāwar “messengers of kings” (CTD II: 172), *yalafar* “Hakanın gönderdiği elçi” (DLTt III: 47).

< **yalāvar* “elçi” bkz. *yala:vaç/ yala:waç/ yala:var* Clauson, İranî bir alıntı olarak ele almış, ekin Farsçada olduğunu fakat ilk kısmının hiçbir İran dilinde bulunmadığını belirtmektedir (EDPT: 921a), Räsänen Soyotçada da *çala* “priglaşat” biçiminde bulunan <**jala* köküne bağlamaktadır. *Jalavar* “menschlicher Bote” (VEWT: 181b), *yālāvāč* “Gesandter” (TMEN IV: 1807), *yalabaç* (ESTYa IV: 89), *yalavaç* [Dsch.]/*yalabaç* [ET.] (RWb III: 156, 163).

Kâşgarlı, Uygur lehçesinde “Hakanın elçisi” anlamında *yalāwar* dendiğini ve bunun “Tanrı’nın elçisi, peygamber” anlamında kullanılan *yalāwaç/yalāvaç* ile karışmaması için böyle söylendiğini açıklamıştır.

Orhon T. VIII: II E 39, IrkB 11, Man. *söki tejri yalavaçi burxanlarka* “against the former Prophets, the envoys of God” Chuas. 64-5; M III 14, 7-8; Yen. *erdem için Tüpüt xanka: yalavaç bardım kelmetim* “because of my manly virtues I went as ambassador to the Xan of Tibet and did not return” Mal. 29, 8; Kara: *xanka: barıpan yalavaç barıpan kelmediñiz* “you went as ambassador to the Karaxan and did not return” do. 30, 5, **Uyg. VIII:** Bud. U II 21, 17-18; 22-21; Civ. *erklig beg eşi elçi yalavaç* “the responsible district chief and his wife, the local representative of the central government and envoys from it(?)” Usp. 13, 13; 16, 19 (EDPT: 921a), **Karahanlı T:** KB *yalawaç* “elçi, peygamber” (ARAT 1979: 517), Rylands *yalav/waç* “1. peygamber, 2. elçi, Cebrail” (ATA 2004: 740), TİEM 10v/7=002/087 *yalavaç*, 42v/3=003/049 *yalawaç* “peygamber” (KÖK 2004: 652, 654), Tefsir. 14,3 *yalawaç* “peygamber, elçi” (BOROVKOV 2002: 306), **Harezmi T:** Kısas. 47v18 *yalav/waç* “peygamber” (ATA 1997 II: 697), HKuran *yalavaç/yalawaç* “<İran (Harezmi) peygamber” (SAĞOL 1995: 176), NF 230-6 *yalawaç* “peygamber” (ATA 1998: 466), *yalawaç* “noslannik, vestnik” (FAZİLOV I: 465), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 2,10 *jalavač* “wysłannik, poseł/ envoyé, messenger” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 23), Kİ 97 *yalavaç* “elçi” (CAFEROĞLU 1931: 118), DM 2a/7 *yalavaç* “peygamber” (TOPARLI

2003: 119), Tercüm. 3a/4 *yalavaç* “peygamber, resul” (TOPARLI 2000: 153), **EAT-Osm**: *yalavaç* “peygamber, haberci, elçi” (XIII.TTS VI: 4231).

Modern Oğuz: Trk. *yalavaç* “Yalvaç” (TS II: 2374b), Az. *yalavac* “ac-susuz, yemäksiz, (çok vaxt ac-yalavac şäklindä işlänir) äsil mä’nası: bir xəbär bildirmäk üçün göndärilmiş adam, müjdäçi, peygämbär” (ADİL II 479a).

481. ***yalğu*** [458] (YAL:FUV) “ahmak, rezil kişi (Ar. *fasl*)” **Oğuz** lehçesi.

yalyu “An ignoble” (CTD II: 164), *yalgu* “ahmak, beyinsiz adam” (DLTt III: 33).

< **yalk-ğu* “ahmak” Clauson, tek örnek olarak ele almış ve *yalğu*’nun *yalk-* fiiliyle anlam bağının olduğunu belirtmiştir (EDPT: 925b), *jalıy* “glupets” (DTS: 645b).

yalğu, sadece Teleütçede *d’alku* “1. tembellik, haylazlık, 2. tembel, uyuşuk, üşengen” (TelAS: 21) olarak tanıklanmaktadır.

482. ***yalıjuk*** [612] (YALINKUQ) “cariye (Ar. *ama*)” **Oğuz, Kıpçak ve Suvar** lehçeleri.

yalıjuq “slavegirl” (CTD II: 347), *yalıñjuk* “cariye” (DLTt III: 385).

< **yalıjuk*, **yalıjok* < **yal-ın+goğ* bkz. *yalıjuk* (?*yalıjok*) *yalın-* fiilinden isim (EDPT: 930b), *yalıjok* “insanoğlu” Erdal, muhtemelen “çıplak” anlamındaki *yalın* ile ilgili olduğunu ve birçok Brahmi metninde /o/ ile olduğunu belirtmiştir (OTWF: 159), *jalaıjuk* “Mensch” ve *jalyıjuk*, *jalıjuk* “Mensch, Sklavin” (VEWT: 182a), *jalıjuq* “nevol’nitsa” (DTS: 646a).

Kâşgarlı *yalıjuk*’un Hakaniye Türkçesi genel söz varlığında “1. Adem peygamber, 2. insanoğlu” anlamlarına sahip olduğunu; Oğuz, Kıpçak ve Suvar lehçelerinde ise “cariye” anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Uygur ve Hakaniye Türkçesinde yaygın olarak bulunan *yalıjuk* daha sonraki dönemlere ulaşamamıştır.

Uyg. VIII: Man. *yalɣuklar ara* “among men” TT III 22; *yalɣuklarnıŋ oĝlanıŋa* “to the children of men” do. 126, Bud. *ya:lɣoklar:rka*: TT VIII A.15; *yalɣoklarka*: do. E.31, kiŋi yalɣok E.44; *kiŋi ya:lɣuk* E.7, N.14; *üstün teŋri altın yalɣuk* “heaven above and man below” TT X 105; 17, 65; Suv. 135,5; 384, 22-3 (EDPT: 930b), **Karahanlı T:** KB (birçok yerde) *yalɣuq* “insan” (ARAT 1979: 518), Tefsir 8b,7 *yanluk* “canlı varlık, insan, kiŋi” (BOROVKOV 2002: 310).

483. *yaŋa* [605] (YANKA) “derenin yanı, herhangi bir ırmağın bir yanı (Ar. *cānib al-wādī, ŧaṭṭ kull nahr*)” **Oğuz** lehçesi.

yaŋa “side of a river, bank of a canal” (CTD II: 337), *yança* “derenin yanı, herhangi bir ırmağın bir yanı” (DLTt III: 369).

< *yaŋā* < *yan+ka bkz. Clauson, yan ve datif ekiyle oluştuğunu ve modern sahada Türkiye Türkçesinde deyimsel bir anlamda bulunduğunu ifade etmektedir (EDPT: 943b), *jaŋa II* “bereg” (DTS: 646a).

Çağatay T: Senglah 339r/13 *yaŋa* (CLAUSON 1960: 78), Ş.Süleyman *yaŋa* “canib, semt, yanca giden, sağdıç kadın, yenge” (300), **Altınordu-Kıpçak:** CC 159,4,7; 61,16 *jana* “wieder, iterum” (GRØNBECH 1942: 113), İrşadM 374a/8 *yaŋġ* “yan, taraf” (TOPARLI 1992, 618), Kİ 99 *yaŋa* “cihet” (CAFEROĞLU 1931: 119), TZ 12a-1 *yana* “yön, cihet” (ATALAY 1945: 277), **EAT-Osm:** İbnikesir. 66b/12 *yaña* “1. taraf, cihet, yön, 2. tarafına, -a doğru” (YELTEN 1998: 590), Gülistan. 36b-1 *yaña* “taraf, cihet, yön” (ÖZKAN 1993: 465), Süheyl. 44, 78 *yaña* “yana, tarafa” (DİLÇİN 1991: 647), Danişmend. 9b/7, 21a/4 *yaña* “taraf, cihet, yön, tarafta, yandan” (DEMİR III: 208).

Modern Oğuz sahasında buradaki anlamıyla bulunmamaktadır. Krş. Trkm. *yaŋā* “1. yana, tarafa, 2. ötürü, nedeniyle” (TTS: 676a), Kar.(hk) *yaĝ(h)a* “(sahil kıyı uç anlamlarında) 1. bereg; brzeg, 2. konets, kray, predel; koniec, skraj, granica” (KRPS: 215b).

484. **yapākulak** [468] (YABA'QULAQ) “baykuş (Ar. *hāma*)” **Yabaku** ve **Yemek** lehçeleri.

yapāqulaq “owl” (CTD II: 178), *yabakulak* “baykuş” (DLTt III: 56).

< *yapākulak* (<yapaķu+lak) bkz. yapaku+lak Dīvān'da “yün parçası, yapaķı” anlamındaki *yapaķu* ve kuş adı yapan +lak ekiyle oluşmuştur (OTWF: 90), *yapa:kulak* (EDPT: 875a), *yapalaq* “Eulenart” (TMEN IV: 1774), Räsänen ise < *yapak “Wolle”+ kulak “ohr” biçiminde olabileceğini belirtmiştir (VEWT: 187b), Eren de *yapalak* “bir tür baykuş” < *yapak + kulak biçimine dayandırmaktadır (TDES: 441b), *yapāqulaq* “Eule” (HAUENSCHILD 2003: 238), *yapalak* [Tar. Dsch.] “sova- die Eule” (RWb III: 262) ve *yabıķ kulak* (<*yap-k) [Tel.] “sova- die Eule” (RWb III: 279).

Çağatay T: Senglah 325v/23 *yapalak* (Z) (CLAUSON 1960: 76), Ş.Süleyman *yapalak* “yapalak” (289), *yapalak* “hibou” (PdC: 517), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 12,2 *jabalaq*, *jyblaq* “sova/ chouette” (ZAJAÇZKOWSKI 1938: 28), CC 109,13 *jabalaq* “Kauz, ciuetora” (GRØNBECH 1942: 109), DM 12a/4 *yabalak* “baykuş” (TOPARLI 2003: 118), Tercüm. 11a/5 *yabalak* “baykuş” (TOPARLI 2000, 152), İdH *yapalak* (22,29) “ben (puhu) bilirim. Müellif (rahme) yani (kartal) demiş” (İZBUDAK 1989: 51), **EAT-Osm:** *yapalak* “baykuş” (XIII.TTS VI: 4294).

Modern Oğuz: Trk. *yapalak* “bir tür baykuş” (TS II: 2387b), And. *yapalah*, *yapalak* (I) [*yaplak*] “baykuş” (DS XI: 4275b), Az. *yapalag* 1. bayguşlar dästäsindän yırtıcı gecäguşu. 2. (mec.) gorxaglıg, acizlik simbolu kimi işlänir (ADİL II 491b), Aza. *qaraqulağ* “baykuş” (ADL I 308b).

Modern Kıpçak: Kırg. *capalak* “puhu (kuş)” (YUDAHİN 1998: 177b), Nog. *yapalak I* “sova, sıç, filin” (NRS: 466a), Kaz. *japalak* “(zool.) Baykuş” (KazTS: 162a), Tat. *yâbâlak* “sova, soviny” (TatRS: 698a), Kkp. *capalak* “sova” (KkRS: 228a), Kum. *yabalak* “filin” (KuRS: 385a), Bşk. *yâbâlak* “filin” (BRS: 712b).

Uygur-Karluk: Özb. *yâpâlâkkuş* “(zool) sova, soviny” (URS: 573b), Yuyg. *möşükyapilak* “(zool.) Puhu kuşu” (YUTS: 276b), *yapilak II* “(zool.) baykuş” (YUTS: 459a).

Sibirya: Alt.- fakat sarı ükü “sova” (ORS: 172a), Koyb. *yabā kulak* (VEWT: 187b), Hak. *çaba hulah* “(dial.) sova” (HRS: 304b), şor. *çaba kulak*, *çaba kulak* (TDES: 441b).

485. **yapākulak** [468] (YUBA’QULAQ) “yüksek ateşten titreme (Ar. *ar-ri’da min al-ḥummā*)” **Yabaku** ve **Yemek** lehçeleri.

yapāqulaq “chills from a fever” (CTD II: 178), *yubakulak* “sıtmadan titreme” (DLTt III: 56).

< *yapākulak* “yüksek ateşten titreme” Hastalık anlamında tek örnek, kökeni bilinmemektedir bkz. *yapa:kulak* (EDPT: 875a), *jubaqulaq* “lihoradoçnaya droj” (DTS: 646a).

Tarihî ve modern Türk dili alanında Dīvān dışında tanıklanamamıştır.

486. **yapı** [454] (YABIY) “eğerin üstüne ve altına konan keçe, eğer yastığı (Ar. *maytara*)” **Çiğil** lehçesi.

yapı “Saddlecloth” (CTD II: 158), *yabı* “eğerin üstüne ve altına konan keçe, eğer yastığı” (DLTt III: 24).

<*yap-* “örtmek” kökünden isim. *yapığ* (EDPT: 873a), *yapık* “atın sırtına vurulan keçe, meşin veya kalın kumaştan yapılmış örtü” (TDES: 442a), *jaby* “Satteldecke” (VEWT: 176a), *yap-ıg* (OTWF: 215), *yābū* “(minderwertiges) Pony, Packpferd” (TMEN IV: 1772), *yabıq₃/yabu* (RWb III: 279, 284).

Uyg. VIII: Bud. *yapığ* Budist teknik terimi olarak “attachment” anlamında Suv. 704, 13; TT VI 67, 9; *beş yapağ etözüm yerke yapışıp* “the five attachments which attach my body to the earth” U III 37, 33-4 (EDPT: 873a), **Çağatay T:** Senglah 326r/14 *yapı*, 326r/6 *yapu* (CLAUSON 1960: 76), Ş.Süleyman *yapu* “yapuk, damengeh, dağ eteği, bina, imaret, geçit” (289), **Altınordu-Kıpçak:** CC 102,24 *jabov* (Decke, Hülle), *ejer jaboyy* “Leibdecke des Pferdes, Pferddecke; Satteldecke, coperta, cuperta selle” (GRØNBECH 1942: 109), DM 10a/10 *yabuğ*

“baş örtüsü” (TOPARLI 2003: 119), İrşadM 346b/7 *yabuḵ* “örtü” (TOPARLI 1992, 616), GT 157/13 *yapuḵ-/ yabun-* “örtünmek” (392a), **EAT-Osm:** *yapuk/ yapık* “1. eyerde üzerine oturulacak, beşikte içine yatılacak yer, 2. çukal, belleme, 3. baş örtüsü” (XIII.TTS VI: 4304), Dedekorkut *yapuḵ* “at bellemesi, eyer yastığı, atın sırtına vurulan çul, at zırhı, at giyimi, at örtüsü, örtü, kılıf” (ERGİN 1997: 321).

Modern Oğuz: Trk. *yapık* “1. (hlk.) Belleme(II), 2. (trh.) Yeniçerilerin giydikleri üstlük” (TS II: 2388a), Aza. *yapı I* baş örtüyü; *yapı II* üst paltarı (ADL II 623b), Trkm. *yapı II* “1. örtü, 2. kapak, 3. merhem” (TTS: 677b).

Modern Kıpçak: Kırg. *cabū* “at örtüsü” (TDES: 442a), KBlk. *zabū* “Vorhang” (VEWT: 176a), Kaz. *jabuv* “at veya devenin üzerine örtülen örtü” (KazTS: 149a), Kkp. *cabuw* “popona” *at cabuw* “popona dlya loşadi” (KkRS: 205a), Kum. *yabıw* (KuRS: 385b), Bşk. *yábıw/ át yábıwı* “popona” (BRS: 713a).

Uygur-Karluk: Yuyg.- fakat krş. *yapḵuḵ* “1. örtü, yatak örtüsü, 2. kapak, 3. supap, valf” (YUTS: 459a).

Sibirya: Alt. *cabu* “dam, çatı, örtü”(AltTS: 48b), Tel. *d’abu* “çatı, dam” (TelAS: 19), Hak.- fakat krş. *çabdah* “verhom bez sedla (na loşadi)” (HRS: 304b).

Yakut: *subu-tah, subu-dah* “neosedlanny, goly” (VEWT: 176a).

487. **yara-** [480] (YARA'DIY) **yöl yarāsun** (YUVL YARA'SUN) “yol dileğine uygun olsun (Ar. *yuwāfıḵuka fī ṭ-ṭarīḵ murāduka*)” Oğuz lehçesi.

yöl yarāsun “May you attain your goal on the journey” (CTD II: 192), *yol yarasun* “yol dileğine uygun olsun” (DLTt III: 87).

< *yara- “yaramak, uygun gelmek” bkz. yara:- (EDPT: 956a).

Kâşgarlı Oğuzların *yara-* fiilinden hareketle *yöl yarāsun* “yol dileğine uygun olsun” dediklerini nakletmektedir. Genel söz varlığı içerisinde de *yara-* yer almaktadır: *ol nāḡ aḡar yarādı* “o şey ona yaradı, uygun geldi (wāfaḡa sāḡa)”. Tarihî ve modern sahada geniş bir alanda tanıklanmaktadır.

Orhon T. VIII: *yolu: yara:mi:ş* “his journey was successful (or profitable)” IrkB 30; do. 5, 41; **Uyg. VIII:** *yeme: yaramatı:n yağıd[u: er]miş* “and were unhelpful and hostile” Şu. E 10; Man. *yaramaz* “is useless” TT IX 109, Bud. [*y]arağaymu* “will it be advantageous?” PP 26, 8; (cevap olarak) *yarağay* “that will be quite satisfactory” do. 48, 6; do. 69, 4; TT V 28, 126, Civ. *yarar aş* “suitable (or adequate food” Usp. 92, 5-6 (EDPT: 956a), **Karahanlı T:** KB 4045 vd. *yara-* “yaramak, uygun gelmek” (ARAT 1979: 523), AtebH *yara-* “yaramak” (ARAT 1951: LXXI), **Harezmi T:** NF 389-14 *yara-* “yaramak, uygun düşmek, yakışmak” (ATA 1998: 470), *yara-* “podhodit’, priličestvovat’, bit’ podhodyaşçim, bit’ dostoynim” (FAZILOV I: 480), **Çağatay T:** Senglah 327v/2 *yara-* (CLAUSON 1960: 76), Ş.Süleyman *yara-* “yarlık etmek, kâr, fayda etmek, kârger olmak, liyakat göstermek” (291), **Altınordu-Kıpçak:** BM II *jara-* “godzić się, nadawać się” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 55), CC 117,6r *jara-* “taugen, gefallen” (GRØNBECH 1942: 114), GT 13/4 *yara-* “yaramak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 392), İrşadM 227a/2 *yara-* “yaramak, uygun olmak” (TOPARLI 1992, 618), Kİ 92 *yara-* “bir işe yaramak” (CAFEROĞLU 1931: 120), Mguzat 38r:9 *yara-* “to be good, to be good for, to be useful, to be suitable” (ÖZTOPÇU 1989: 137), TZ 22b-12, 37b-6 *yara-* “yaramak” (ATALAY 1945: 279), AOYarlık *yara-* “yaramak” (ÖZYETGİN 1996: 240b), **EAT-Osm:** *yara-* “1. mümkün olmak, imkân elvermek, 2. uygun düşmek, elverişli olmak, caiz olmak, 3. yakışmak, layık olmak, 4. hak kazanmak, 5. uğurlu gelmek” (XIII.TTS VI: 4323), Gunya. 76b.7 *yara-* “1. uygun olmak, elverişli olmak, yaramak, 2. gerekmek, uygun olmak, icabetmek” (AKKUŞ 1995: 908), İbnikesir. 122a/10 *yara-* “1. faydası olmak, yaramak, 2. yakışmak, layık ve yakışır olmak” (YELTEN 1998: 591), EATkuran. 341b/3=040/43 *yara-* “yakışmak, faydası olmak, yaramak” (KARABACAK 1995: 747), Süheyl. 2280, 2897 *yara-* “1. uygun düşmek, gerekmek, caiz olmak, 2. yakışmak, yaraşmak” (DİLÇİN 1991: 647), Gülistan. 1b-12 *yara-* “1. layık olmak, yakışmak, 2. faydalı olmak, uygun ve muvafık gelmek” (ÖZKAN 1993: 466).

Modern Oğuz: Trk. *yara-* “1. (bir şey) yararlı olmak, yarar sağlamak. 2. bir iş için uygun olmak, kullanılır olmak” (TS II: 2394b), Az. *yara-* 1. bir işi, ihtiyacı, täläbi tã’min edä bilmäk, bir işä gälmäk, bir işi görä biläcäk halda olmag: xäyir vermäk, müvafig gälmäk. 2. layig olmag (ADİL II 496a), Trkm. *yara-* “yaramak” (TTS: 678a), Gag. *yara-* “yaramak” (GTS: 258a).

Modern Kıpçak: Kırg. *cara-* II “1. hoşla gitmek, yaramak, 2. antrenöman görmek, koşuya, sefere hazır bulunmak” (YUDAHİN 1998: 178b), Nog. *yara-* “1. godit’sa, bit’ godnım, prigodnım, 2. bit v sootvetstvii, podhodit’, 3. nraivit’sya” (NRS: 466b), KBlk. *cara-* “1. godit’sya, 2. vliyat’” (KBRs: 229a), Kar.(thk) *yara-* “1. sootvetstvovat’, podhodit’, bit’ podhodyaşçim, godit’sya; odpowiadac’, pasowac’, nadawac’ się, 2. ugojdat’; dogadzac’, 3. nraivit’sya; podobać się, 4. vıpadat’; przypadać” (KRPS: 230b), Kaz. *jara-* “1. işe yaramak, uygun gelmek, 2. harcamak, tüketmek, 3. (at) yarışa hazır hâle gelmek” (KazTS: 163a), Tat. *yârâ-* I “1. godit’sya, prigodit’sya, 2. bit’ v sootvetstviy, sootvetstvovat’, sovpadat’” (TatRS: 713b), Kkp. *cara-* “1. iravit’sya, 2. bit’ k litsu, 3. bit’ prigodnım, podhodit’, 4. bit’ trenirovannım” (KkRS: 229b), Kum. *yara-* “1. podhodit’, godit’sya, 2. ugojdat’” (KuRS: 395a), Bşk. *yara-* I “1. godit’sya, bit’ godnım, prigodnım, 2. bit’ v sootvetstviy” (BRS: 725b).

Uygur-Karluk: Özb. *yârâ-* “godit’sya, bit’ godnım, prigodnım” (URS: 574a), Suy. *yara-* “bit’ godnım” (YJU: 37a).

Sibirya: Alt. *cara-* “1. hoşlanmak, hoşla gitmek, 2. gitmek, uymak, 3. kabul etmek, 4. beğenmek, 5. içine sinmek” (AltTS: 53b), Hak. *çara-* “1. bit’ vporu, 2. bit’ prigodnım, godit’sya” (HRS: 311a).

Halaç: *yara-* “passen” (WbCh: 221a).

488. ***yarasa*** [631] (YARISA’) “*yarasa* (Ar. *ħuffāş*)” Oğuz lehçesi(?).

bkz. 42 aya *yârsgü*.

489. ***yarat-*** [422-3] (YARATĬY) “*yapmak* (Ar. *ḳaddara*)” Oğuz lehçesi.

yaratti “he fitted” (CTD II: 121), *yarattı* “oranladı, yaptı” (DLTt II: 315).

< **yara-t-* “yaratmak, yapmak” bkz. (EDPT: 959b), *jarat-* (Oguz) “sorazmeryat’, delat’ po razmeru” (DTS: 646a).

Kâşgarlı törüt- fiilinde olduğu gibi, *yarat-*'ın da Oğuzlar ile diğer Türkler arasında anlam farkıyla kullanıldığını belirtmektedir. *yarat-*'ı Türklerin *tāñri yalñuq yarattı* cümlesinde olduğu gibi “yaratmak (Ar. *ḥalaka*)” anlamında, Oğuzların ise “yapmak” anlamında kullandıklarını açıklamaktadır: Oğuzların kullanımı şu şekildedir: *ol tōnuğ yarattı* “o, elbise oranladı, yaptı (Ar. *ḥaddara*)”. Ayrıca bu *ātükni maña yarat* “bu çizmeyi bana uydur (Ar. *ḥaddir*)”; *ol özindin söz yarattı* “o, kendinden söz yarattı, uydurdu (Ar. *iḥtalaka*)”.

Orhon T. VIII: *yarat-* I E 13, II E 12; *ét-* ve *yarat-* aynı anlamda olarak I E 13, I E 20, II E 17; *Teñri: teg teñri: yaratmış Türkü Bilge: Xağan* “the wise xağan of the Türkü, godlike and installed by God” II E 1, S 13; *añar adınçığ bark yaratdım* “I erected a special (grave) structure for him” II N 14; I N 13; *étmiş yaratmış tatıǵlıǵ a:ş* “well prepared appetizing food” Toy. III r. 4-7, Man. *edgüg añıǵaǵ kop teñri yaratmış ol* “God created everything good and bad” Chuas. I 28; *yérig teñrig kim yaratmış* “who created earth and heaven” do. 167-8, **Uyg. IX:** *yaratıp* III A 1, Man.-A M I 14, 4-5, Man. *bilge biligte yaratdıñız* “endowed them with knowledge” TT III 32; Bud. *kemi yarat(t)ı* “he fitted out a ship” PP 31, 5; *ertinin yaratmış ordular* “palaces set with jewels” do. 243; *şlok takşut yaratıp* “composing verses” Hüen-ts. 1832; *tavǵaç tilinçe yaratmış* “composed in the Chinese language” do. 2151-2; Usp. 94, 6 *enetkek tilintin toxrı tilinçe yaratmış* “composed in the Tokharian language on the basis of in the Indian language”, Civ. *yaratu bér-* “to make a due delivery” Usp. 3, 13 vd. (EDPT: 959b), **Karahanlı T:** KB 126, 127, 3193 *yarat-* “yaratmak, vücuda getirmek” (ARAT 1979: 525), AtebH *yarat-* “yaratmak” (ARAT 1951: LXXII), Rylands *yarat-* (ATA 2004: 755), **Harezmi T:** NF 277-10 *yarat-* “yaratmak, var etmek, meydana getirmek” (ATA 1998: 471), *yarat-* “tvorit’, sotvoryat’, sozdavat’” (FAZILOV I: 480), **Çağatay T:** Senglah 328r/29 *yarat-* (CLAUSON 1960: 77), Ş.Süleyman *yarat-* “kuvveden fiile getirmek, ihdas” (290), **Altınordu-Kıpçak:** CC 147,2 *jarat-* “schaffen, erschaffen” (GRØNBECH 1942: 115), GT 143/10 *yarat-* “yaratmak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 392), İrşadM 3b/6 *yarat-* “yaratmak” (TOPARLI 1992, 618), Kİ 93 *yarat-* “yaratmak” (CAFEROĞLU 1931: 120), KK 59b/12 *yarat-* “yaratmak” (TOPARLI 1999: 129), Mguzat 13r:3 *yarat-* “to create” (ÖZTOPÇU 1989: 138), Tercüm. 36b/6 *yarat-* “yaratmak” (TOPARLI 2000, 154), TZ 14b/9 *yarat-* “yaratmak”, bkz. *dürüt-* (ATALAY 1945: 279), **EAT-Osm:** İbnikesir. 29a/19 *yarat-* “halketmek, yaratmak” (YELTEN 1998: 591), Süheyl. 2521 *Yaratğan*

“Yaradan, Tanrı” (DİLÇİN 1991: 648), Danişmend. 19b/7, 89a/7 *yarat-* “yaratmak, Tanrı yaratmak, olmayan bir şeyi var etmek” (DEMİR III: 209), Gülistan. 66a-12 *yarat-* “halketmek, yaratmak” (ÖZKAN 1993: 467).

Modern Oğuz: Trk. *yarat-* “1. (Allah) olmayan bir şeyi var etmek. 2. (mec.) Zeka, düşünce ve hayal gücünden yararlanarak o zamana kadar görülme-yen yeni bir şey ortaya koymak, yapmak. 3. (mec.) Olmasına, ortaya çıkmasına yol açmak, sebep olmak” (TS II: 2396a), Az. *yarat-* 1. zähmätlä, yaradıcı ämäklä vücuda gätirmäk. 2. tä’sis etmäk, täşkil etmäk; düzältmäk, gurmağ. 3. äsär yazmağ, yaradıcılığla mäşğul olmağ (ADİL II 497b), Trkm. *yarat-* “yaratmak” (TTS: 679b), Gag. *yarat-* “yaratmak” (GTS: 258a).

Modern Kıpçak: Kırg. *carat-* “1. tasvibetmek, beğenmek, 2. işe yarayanı seçmek, iyisini ayırtlamak, 3. antrenöman yapmak, 4. yaratmak, halketmek” (YUDAHİN 1998: 180a), Nog. *yarat- I* “1. sozdavat’, tvorit’, 2. sozdanie, tvorenie” (NRS: 467b), KBlk. *carat- I* “1. sotvoryat’, sozdavat’, 2. odobryat’, jalovat’” (KBRS: 229b), Kar.(thk) *yarat- I* “tvorit’, sozdavat’; stwarzac’, tworzyč” (KRPS: 231b), Kaz. *jarat- II* “yaratmak, meydana getirmek, ortaya çıkarmak” (KazTS: 163b), Tat. *yârât- II* “sozdavat’, sozdat’, tvorit’” (TatRS: 713a), Kum. *yarat-* “1. podgonyat’, 2. sozdavat’, 3. ispol’zovat’” (KuRS: 395a), Bşk. *yârât-* “I. lyubit’, II. podgonyat’, III. sozdavat’” (BRS: 725a).

Uygur-Karluk: Özb. *yârât-* “sozdavat’, tvorit’ ” (URS: 574a), Yuyg. *yarat- I* “yaratmak, meydana getirmek” (YUTS: 460a), Suy. *yarat-* “uhajivat’, ugoşçat’, odobrit’” (YJU: 37a).

Sibirya: Alt. *carat-* “1. onaylamak, kabul etmek, tasvip etmek, 2. birini memnun etmek, 3. terbiyeli saymak” (AltTS: 54a), Hak. *çarat-* “1. odobrit’, 2. ugojdat’, 3. udovletvoryat’, 4. davat’ soglasie” (HRS: 311b).

Çuvaş: *şurat-* “yaratmak” (ÇAD: 153b).

Halaç: *yarat-* “erschaffen” (WbCh: 221a).

490. **yarlıġ** [462] (YARLIġ) “hakanın mektubu, fermanı, buyruġu (Ar. *kitāb as-sultān wa-amruhu*)” **Çiġil** lehçesi.

yarliy “the sultan’s decree or command” (CTD II: 169), *yarlıġ* “hakanın mektubu, fermanı, buyruġu” (DLTt III: 42).

<**yar-liġ* “buyruk”. Clauson kuvvetli bir ihtimalle çok eski bir alıntı olduğunu (EDPT: 966b), Erdal ise *yar* “tükürük” kökünden -IXg ekiyle oluşmuş olabileceğini (OTWF: 462 dipnotta), Doerfer Türkçeden (=Harezmi) Farsçaya geçtiğini *yarlıġ* “kaiserlicher ErlaB, Edikt, Dekret; Bestallungsurkunde; Vollmachtsurkunde” (TMEN IV: 1849) belirtmektedir. Ayrıca bkz. *jarliġy* “povelenie, prednisanie” (DTS: 646a), *yarlık₂* “drujba- die Freundschaft” (RWb III: 141).

VIII. yüzyıldan itibaren Eski Türkçede çokça kullanılan *yarlıġ* için Kâşgarlı, Çiġil kaydını düşerek bunu Oġuzların bilmediğini ifade etmiştir. *Yarlıġ*, Tarihî Türklük alanında yazışma geleneği ile ilgili, Doġu Türk yazı dili alanına ait teknik bir sözcüktür.

Orhon T. VIII: *yarlıġ boltı*: “was issued, or allocated” Toy 18-19; Man. *biz teġri yarlıġın ağruk kılmaz biz* “we do nothing contrary to God’s commands” TT II 6, 5; *begke kara boğunka eđġü yarlıġ yarlıkadı inça* “gave the following gracious commands to the begs and people” do. 8, 69; 8, 80, **Uyg. VIII:** Man. *yarlıġıñıznu eğitip* “hearing your commands” TT III 163; *siziñ yarlıkamış yarlıġıġ* do. 131, Bud. *ya:rlıġın eđétép* TT VIII D.19; *bu yarlıġ eğitip, yarlıġ bolzun* “grant your gracious permission” PP 18, 8; do. 33, 2; TT X 595 vd., TT VI 201; Çincedeki *sūtra* karşılığında *iki yegirmi bölük yarlıġ*: Civ. *yarlıġın yorımaz* “your orders are ineffective” TT I 37; *erklıġ xannıñ yarlıġı* “the orders of the king of the underworld” do. 25; *yarlıġ bolzun* “let there be an edict” Usp. 22, 59; *bu tuta turġu bitig yarlıġ bértürü yarlıkadımız* “we have deigned to order the grant of this strict written edict” 88, 48 (EDPT: 966b), **Karahanlı T:** KB 1767 vd. *yarlıġ* “buyruk, emir, ferman” (ARAT 1979: 526), TİEM 25v/3=002/213 *yarlık* “buyruk, emir, ferman” (KÖK 2004: 664), Tefsir 4b/6 *yarlıġ* “buyruk, emir, ilham, talimat” (BOROVKOV 2002: 314), **Harezmi T:** Kısas 4r18, 10v4 *yarlıġ/k* “buyruk, ferman” (ATA 1997 II: 710), NF 40-13 *yarlıġ* “buyruk, ferman” (ATA 1998: 472), *yarlıġ* “poveleniye,

predpisaniye, prikaz, rasporyajeniye, gramota” (FAZILOV I: 487), **Çağatay T:** Senglah 329v/3 *yarlıq* (CLAUSON 1960: 77), Ş.Süleyman *yarlıq* “menşur, ferman, yarlık, name-i hümayun” (291), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 17b/4 *yarlıqa-* “esirgemek, yarlıgamak” (ATALAY 1945: 280), Kİ 93 *yarlıqa-* “af ve merhamet etmek” (CAFEROĞLU 1931: 121), AOYarlık *yarlıq* “yarlık” (ÖZYETGİN 1996: 240b), **EAT-Osm:** *yarlıq* “ferman, irade, buyrultu” (XIII.TTS VI: 4357).

Modern Oğuz: Trk. *yarlık* (I) “trh. Hükümdar buyruğu, ferman” (TS II: 2401b), And. *yarlık* (III) “buyruk, emir” (DS XI: 4187a), Az. *yarlıq* 1. (trh.) gızıl Orda xanlarının, özlärinä tabä olan ayrı-ayrı yerlärin idaräsiniä aid fermanı. 2. malların vä ya başga bir şeyin üstünä yapışdırılan vä onların adını, növünü, çäkisini, giymätini vä s.ni göstärän kağız parçası; etikät. 3. (mec.) damga (ADİL II 505a), Trkm. *yarlık I* “Moğol- Tatar hanlığı dönemindeki ferman, yarlık” (TTS: 680b).

Modern Kıpçak: Kırg. *carlık* “ferman, emir, buyrultu, buyruk” (YUDAHİN 1998: 182b), Kar.(h) *yarlık* “1. privilegiya; przywilej, 2. etiketka; nalepka” (KRPS: 233b), Kaz. *jarlık* “kararname, ferman, emir” (KazTS: 164a), Tat. *yârlık* “1. (trh.) yarlık, pismenniy ukaz, gramota hana, 2. etiketka” (TatRS: 714b), Kkp. *carlık* “(trh.) ukaz, rasporyajenie, prikaz” (KkRS: 232a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *yarlık II* “yarlık, hükümdarın duyurusu” (YUTS: 460b), Suy. *yarlıq/yarlık* “prikaz, povelenie” (YJU: 37ab).

491. *yarmağān* [82] (YAR·MAQA’N) “birinin, güzel geçen bir seyahatin ardından yakınlarına getirdiği hediye, armağan” **Oğuz** lehçesi.

Bkz. 25 *armağān*.

492. *yartmāk* [631] (YARIYMA’Q) “para (Ar. *dirham*)” **Uygur** lehçesi.

yartmāq “dirham” (CTD II: 371), *yartmak* “para” (DLTt III: 432).

< *yar(t)-mağ veya *yar(t)ma-ğ “madenî para” bkz. *yarma:k/yartma:k* (EDPT: 969a), *jarmak, jar-tmak* “Geld” (VEWT: 190b), *yarmaq* “Geld” (TMEN IV: 1854), *jartmaq* “den’gi, moneta” (DTS: 646a), *yarmağ* (RWb III: 150).

Dīvān’da genel söz varlığı içerisinde “bozuk para, madenî para” için *yarmāk* [463] birçok yerde geçmektedir. Kâşgarlı Uygur lehçesinde *yartmāk* dendiğini nakletmektedir. Tarihî lehçelerde birçok eserde tanıklanan *yarmāk/yartmāk*, modern sahada folklorik veya tarihî eserlerde terim olarak kullanılmaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *altun yartmak* “a gold coin” U III 67, 11; 68, 12, Civ. *yarmak kümüş* Usp. (birçok yerde), *béş otuz sıtır yarmak kümüş* “twenty-five sıtır in coin” 51, 4-5 vd. (EDPT: 969a), **Karahanlı T:** KB 6470, 6476 *yarmağ* “para” (ARAT 1979: 527), TİEM 62v/9=004/035 *yarmağ* “para” (KÖK 2004: 666), Tefsir 9b,19 *yarmağ* “para, sikke” (BOROVKOV 2002: 315), **Harezm T:** Kısas 73r11 *yarmağ* “para, akçe, sikke” (ATA 1997 II: 713), HKuran *yarmak* “para” (SAĞOL 1995: 181), *yarmağ* “moneta, den’gi” (FAZILOV I: 488), **Çağatay T:** Senglah 329v/9 *yarmak* (CLAUSON 1960: 77), Ş.Süleyman *yarmağ* “sikke, beyaz para, altın” (292), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 4,8 *jarmaq* “moneta srebrna, drachma/ piéce de monnaie d’argent, drachme” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 24), Kİ 92 *yarmaq* “dirhem” (CAFEROĞLU 1931: 121), Tercüm. 60a/10 *yarmağ* “dirhem” (TOPARLI 2000, 154), TZ 15b/9 *yarmak* (Tkm) “basılıp kesilmiş olan para” (ATALAY 1945: 280), DM 3a/2 *yarmuğ* “gümüş para” (TOPARLI 2003: 120), **EAT-Osm:** *yarmak (II)* “akça, sikke, para” (XIII.TTS VI: 4359), Gunya 7a.7 *yarmağ* “akça, sikke, para” (AKKUŞ 1995: 911).

Modern Kıpçak: Kırg. *carmak* “1. (folk.) para, 2. (Şarkî Türkistan’da)1. en küçük bakır sikkenin adıdır, 2. bakır para” (YUDAHİN 1998: 183a).

Uygur-Karluk: Yuyg. *yarmağ II* “madenî Çin parası” (YUTS: 460b).

493. **yās** [514] (YA’S) “ölüm, helak (Ar. *mawt, halāk*)” **Oğuz** lehçesi.

yās “Dreath” (CTD II: 231), *yas* “ölüm, helak” (DLTt III: 159).

< yās “ölüm, helak” bkz. ya:s “damage, harm, destruction, loss” (EDPT: 973b), *jas I* “smert’, gubel’” (DTS: 646a), yas “ölüm veya felaketten doğan acı, matem” (TDES: 442b).

Dīvān’da yās’ın iki anlamı bulunmaktadır. genel söz varlığında “zarar, ziyan (*waḍī’a, ḥusrān*)” anlamında ve Oğuz söz varlığında “ölüm, helak (Ar. *mawt, halāk*)” anlamlarında olmak üzere. Oğuzların kullanımına örnek: *anıg oğlu yās boldı* “onun oğlu öldü”, Türkçedeki kullanım: *anıg tälüm yāsı tægdi* “onun çok zararı dokundu”.

Uyg. VIII: Bud. Kuan 35; TT VI 63 (EDPT: 973b), **Karahanlı T:** KB *yas* “zarar” (ARAT 1979: 528), Rylands *yas* “zarar” (ATA 2004: 763), **Harezmi T:** *yas* “traur” (FAZILOV I: 490), **Çağatay T:** Senglah 331v/16 *yas* (CLAUSON 1960: 77), Ş.Süleyman *yas* “matem, keder, melul” (293), **Altınordu-Kıpçak:** Kİ 94 *yas* “bugünkü manasında” (CAFEROĞLU 1931: 121), DM 21a/8 *yas* “üzüntü, yas” (TOPARLI 2003: 121), **EAT-Osm:** Gunya. 169a.3 *yas* “matem, yas” (AKKUŞ 1995: 911), Süheyl. 1109 *yas* “matem” (DİLÇİN 1991: 648), Danişmend. 182b/8 *yas* “ölüm veya bir felaketten doğan acı, matem” (DEMİR III: 209), Gülistan. 53a-8 *yas* “matem, yas” (ÖZKAN 1993: 467).

Modern Oğuz: Trk. *yas* “ölüm veya bir felaketten doğan acı ve bu acıyı belirten davranışlar, matem” (TS II: 2402a), And. *yas (IV)* “ölü ağıdı” (DS XI: 4190b), Az. *yas* 1. yakın bir adamın ölümü münasibätilä hüüzün vä kädär; matäm. 2. (mec.) kädär, yä’s, äläm; ümidsizlik (ADİL II 507a), Trkm. *yās* “yas, matem” (TTS: 681a), Gag. *yas* “yas” (GTS: 258b).

Modern Kıpçak: Kar.(th) *yas V* “traur; žaloba” (KRPS: 237b), Kum. *yas* “1. priçitanie, plaç, 2. traur” (KuRS: 397a).

494. **yāt** [445] (YAT) “yada taşı ile yağmur yağdırmak amacıyla yapılan bir tür kahinlik, kamlık (Ar. *kahāna*)” **Yağma** ülkesinde yapılır.

yāt “divination” (CTD II: 147), *yat* “yada taşı ile yağmur yağdırmak amacıyla yapılan bir tür kahinlik, kamlık” (DLTt III: 3).

< *yāt* “yağmur yağdırmak için kullanılan taş” bkz. *ya:t (-d)* Clauson sözcüğün Türkçeye Sogdca *çad* “yağmur taşı”ndan geçtiğini belirtmiştir (EDPT: 883a), *yāt* “yada taşı ile yapılan kahinlik” (Tekin 1995: 103), Doerfer, Farsça *cādū* “sihir” ile bağlantısını kurmuştur, Clauson bu etimolojiyi doğru bulmamaktadır. Türkçeden Moğolcaya *cada* olarak geçmiştir: *jada* < “Regenzauber” Mo.<Türkçe (TMEN I: 157), Räsänen sözcüğü birçok İranî dil ile bağlantılı görmüştür. Bkz. *jad* “Regenstein” < *jaḍūk* (Pehl.) < *jātu* (Av.) (VEWT: 177a).

Uyg. VIII: Bud. *yatlan-* TT X 387, vd. (EDPT: 883a) **Çağatay T:** Senglah 205r/21; 327r/15 *yada taşı* (CLAUSON 1960: 76), *yada* “incantation” (PdC: 519).

Modern sahada hâlâ Sibiry grubu Türk lehçelerinde bulunmaktadır: Tuv. *çat* “1. yağmur duası, 2. yardımıyla yağmur yağdırıldığına inanılan taş” (TuvTS, 21b), Alt. *cada/cada taş* “(es.) Yada taşı, yağmur veya kar yağdırma, havayı güzelleştirme gücü olan büyülü taş” (AltTS: 48b).

495. **yava yēr** [455] (YAFA' YIYR) “sıcak yer (Ar. *dafi*)” Oğuz lehçesi.

yava yēr “a warm place” (CTD II: 160), *yafa yēr* “sıcak yer” (DLTt III: 27).

< *yavā* “sıcak” bkz. *2yava*: belki eşesli *yavā-* fiiliyle anlam yakınlığı olabilir (EDPT: 872a), *jafa jer* “teplye” (DTS: 645b), **jēbi-* “to become wet, soak” (EDAL I: 472) fiiliyle de ilgili olabilir.

Kâşgarlı Hakaniye Türkçesinde *yawa* biçimini naklederek; burada /w/ > /v/ değişiminin olduğunu açıklamaktadır.

496. **yawlāk** [463] (YAW·LA'Q) “kötü (Ar. *radī*)” Oğuz ve Kıpçak lehçesi.

yawlāq “evil” (CTD II: 170), *yawlak* “kötü, düşkün, herşeyin kötüsü” (DLTt III: 43).

< **yab+lāk* “kötü”. Kökeni ile ilgili bkz. < **jAb-* “1 bad, coarse, wicked, 2 to become bad, weak, 3 heavy, difficult, severe, 4 tasteless, insipid” (EDAL I: 466-467),

<*yav+lāk “kötü” bkz. *yavla:k* <*yav kökünden (EDPT: 876b), *yavlaq* “plohoj” (DTS: 646a), *yaw- “bad, weak” (CTD III: 219).

Dīvān’da “kötü” anlamında Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde *yawlāk* ve Türkçenin genel söz varlığı içerisinde aynı kökten *yawuz* [448] ve *yamān* [457] sözcükleri geçmekte ve Eski Türkçe sahasında sıklıkta kullanılmaktadır (bkz. EDPT: 876b, 881b, 937a). Dīvān’da bunların dışında yakın anlamlarda Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde *alığ* [44], Oğuz lehçesinde *çōk* [500], *kündi* [211], *örān* [51] ve *tas* [165] sözcükleri için bkz.

Orhon T. VIII: *yavlak* “bad” bazen “inadequate, inefficient” I ve II; I S 7; II N 5, *yavlak ağı*: “bad (inadequate) treasures” ve *edgü*: *ağı* I E 5, II E 6 *biligsiz ... yavlak xağan* “ignorant ... and bad (inefficient) xağans”; *biligsiz ... yavlak buyruk* I E 23, II E 19, 20; I E 26, II E 21 *yavlak yavız boğun* “people in a bad way” I E 39, II E 30 vd., Man. *yavlak eş tüş* “evil associates” Chuas. 197; 50-1; M I 5, 10, **Uyg. VIII:** *yavlak sakınıp* “contemplating evil” Şu. N 11; *yavlakın için* “because of the wickedness” do. E 5, Man.-A *yavlak irü* “a bad omen” M I 35, 3, Man. *üç yavlak yol* “the three evil ways” TT II 16, 22, Bud. *yavlak* “bad, evil” (genel), *edgü yavlak bulsar* “if (we) find good or evil” PP 30, 4-5; U III 60, 7 vd., *yavlak katığ ünin* “with a very strong voice” U IV 8, 8; TT X 362; Civ. TT I 39 (EDPT: 876b) **Karahanlı T:** Tefsir 39,21 *yawlağ* “büyük, çok, fazla, son derece” (BOROVKOV 2002: 317), KB *yawlağ* “kötü” (ARAT 1979: 532), **Harezmi T:** Kısas 11v12 *yawlağ* “çok, iyi, güzel” (ATA 1997 II: 717), NF 106-13 *yawlağ* “çok” (ATA 1998: 475), *yawlağ* “očen’, ves’ma, krayne, mnogo” (FAZILOV I: 457), **Çağatay T:** Senglah 340r/26 *yawlak* (CLAUSON 1960: 78), Ş.Süleyman *yawlağ* “düşmanistan, adusu çok olan mahal, acib, hengâme” (301), **Altınordu-Kıpçak:** BM I 2,9 *yawlağ* “wielki, ogromny; straszny/ grand, immense, terrible” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 25), Kİ 99 *yovlaq* “çok” (CAFEROĞLU 1931: 128), **EAT-Osm:** *yavlak* “pek, çok, gayet” (XIII.TTS VI: 4402), Gunya. 76b.6 *yavlağ* “çok, gayet; kötü, fena” (AKKUŞ 1995: 913), Süheyl. 2067, 4960 *yavlağ/yavlağ* “çok, pek çok” (DİLÇİN 1991: 649), Danişmend. 105b/2, 253a/6 *yavlağ* “pek, çok, gayet” (DEMİR III: 209).

Modern Türk lehçelerinde *yawlāk* sadece Anadolu Ağızlarında *yavlak* (I) “çok, çok fazla”, *yavlak* (II) “uğursuz”, *yavlak* (III) “alışılmamış, yabansı” (DS XI: 4205a-b) şeklinde yaşamaktadır.

497. **yazguk** [456] (YAZFUQ) “kısrağın memelerinin ucu (Ar. *şīṣīyya tady*)” **Kıpçak** lehçesi.

yazyuq “the tip of a horse’s teat” (CTD II: 160), *yazguk* “kısrağın her iki memesinin ucu” (DLTt III: 27-28).

< **yad-ğuk* bkz. *yadğuk* < **ya:d-* isim. tek örnek (EDPT: 888b), *jazyuq* “soski u kobilitı” (DTS: 646a).

Kâşgarlı, “kısrağın memelerinin ucu” için *yayguk* dendiğini, Kıpçakların ise *yazguk* dediklerini belirtmiştir. *yayguk* ya da *yazguk* biçimleriyle başka yerde tanıklanamamıştır. Kâşgarlı Dīvān’da daha önceden Kıpçakların *ğ* sesini *z* olarak söylediklerini belirtmişti (Bkz. 3.5.07.3. /-d-, -d/ > /-z-, -z/). Sözcük Dīvān dışında Türk dilinde tanıklanamamıştır.

498. **yaz-** [469-470] (YAZMA’Q) “yazı yazmak (Ar. *kataba*)” **Oğuz** lehçesi.

yazdi “wrote” (CTD II: 179), *yazdı* “(kitap) yazdı” (DLTt III: 59).

< *yaz-* “yazı yazmak” bkz. *yaz-* “to write” (EDPT: 984a), *jaz-* III “razvyazivat” (DTS: 646a).

Kâşgarlı, Oğuz lehçesinde “yazı yazmak” anlamında *yaz-* fiilini kaydetmiş ve bir örnek cümlede göstermiştir: *ol bitig yazdı* “o, kitap yazdı”. Türkçenin genel söz varlığında ise *biti-* [427] yer almakta, herhangi bir lehçe kaydı bulunmamaktadır: *är bitig bitidi* “adam kitap yazdı”. Ayrıca *bitil-* [328], *bitin-* [338], *bitiş-* [313], *bitit-* [415] biçimlerinde de Dīvān’da yer almaktadır. *biti-* Dīvān’dan önce, Eski Türkçe döneminde yaygın olarak kullanılmasın karşın, Oğuz kaydında verilen *yaz-*, XI. yüzyıldan itibaren Türkçede tanıklanmaktadır. Clauson, *yaz-* fiilinin aslında eski bir sözcük olduğunu, erken devirlerde Moğolca ve Macarcaya geçmesine dayanarak açıklamaktadır. Modern sahada Sibirya grubu hariç bütün lehçelerde yaşamaktadır. Hakaniye Türkçesi genel söz varlığı içerisinde eşyazımlı “çözmek

(Ar. *ħalla*)” anlamında yaz- fiili de bulunmaktadır: *ol tūgūn yazdı*; “yanılmak (Ar. *aħṭa’a*)” anlamında: *ol sōzindā yazdı* “o, sözünde yanıldı”, *ol kāyikni yazdı* “o, av hayvanına atışta yanıldı”; “hemen hemen gerçekleşmek (Ar. *kāda*)” anlamında: *ol anı uru yazdı* “o, onu nerdeyse dövüyordu”.

Harezmi T: yaz- “pisat’, napisat’” (FAZİLOV I: 461), **Çağatay T:** Senglah 329v/26 yaz- (CLAUSON 1960: 77), Ş.Süleyman yaz- “yapmak, tahrir, kitabet, kayd, zabt-I defter etmek” (292), **Altınordu-Kıpçak:** CC 50,22 jaz- “schreiben, scribere” (GRØNBECH 1942: 119), KK 79a/5 “yazmak” (TOPARLI 1999: 130), BM II jaz- “chybiac, pisać” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 56), CC 113,21 jaz- “das Ziel Verfehlen” (GRØNBECH 1942: 119), DM 21a/4-12 yaz- “yazmak” (TOPARLI 2003: 121), GT 283/4 yaz- “yazmak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 393-4), İrşadM 491a/3 yaz- “yazı yazmak” (TOPARLI 1992, 620), Kİ 93 yaz- “yazmak” (CAFEROĞLU 1931: 123), Mğuzat 88r:4, 112r:5 yaz- “1. to write, to miss” (ÖZTOPÇU 1989: 138), Tercüm. 35a/11 yaz- (Tkm) “yazmak, çizmek” (TOPARLI 2000, 156), TZ 13b/10, 31a/12 yaz- “yazmak” (ATALAY 1945: 282) **EAT-Osm:** yaz- (I) “1. nakşetmek, resmetmek, süsleyip bezemek, 2. yaymak, dağıtmak, açmak” (XIII.TTS VI: 4457-9), Gunya. 170b.13 yaz- “yazmak” (AKKUŞ 1995: 914), İbnikesir. 13b/11, 116b/16 yaz- “1. kaydetmek, yazmak, 2. takdir etmek, yazmak” (YELTEN 1998: 592), EATkuran. 39b/6=003/053 yaz- “yazmak” (KARABACAK 1995: 752), Süheyl. 553, 2510 yaz- “1. nakşetmek, resmetmek” (DİLÇİN 1991: 649), Danişmend. 2a/2 yaz- “yazmak, nakşetmek, yazı ile anlatmak, yazıya dökmek” (DEMİR III: 210).

Modern Oğuz: Trk. yaz- “1. sözü, düşüncüyü özel işaret veya harflerle anlatmak. 2. yazı ile anlatmak, yazıya dökmek vd.” (TS II: 2421b), Az. yaz- “1. kağız vâ ya başga matärial üzärindä grafik işarälär çizmag. 2. bir şeyin yazılı mätini hazırlamağ vd.” (ADİL II 475b), Trkm. yaz- I “1. yazmak, 2. bir yapıtı ortaya çıkarmak, yazmak” (TTS: 685a), Gag. yaz- “yazmak, not etmek” (GTS: 260a).

Modern Kıpçak: Kırg. caz- II “1. yazmak” (YUDAHİN 1998: 193b), Nog. yaz-I “pisat’, zapisivat’, pis’mo, pis’mennost’ ” (NRS: 456a), KBlk. caz- I “1. pisat’, 2. predpisivat’, naznaçat’” (KBRS: 216a), Kar.(thk) yaz- “1. pisat’, opisivat’; pisać, opisywać, 2. prednaznaçat’; przeznaczać” (KRPS: 216b), Kaz. jaz- II “1. yazmak, 2. alında yazılmış olmak” (KazTS: 150b), Tat. yâz- I “1. pisat’, napisat’, 2. pis’mennost’, poçerk” (TatRS: 701a), Kkp. caz- I “1. pisat’, 2. prednaçertivat’”

(KkRS: 208b), Kum. yaz- I “pisat’, zapisivat’” (KuRS: 387a), Bşk. yas- I “1. pisat’, napisat’, 2. poçerk” (BRS: 714b).

Uygur-Karluk: Özb. yâz- I “1. pisat’, zapisat’, 2. soçinyat’ ” (URS: 142a), Yuyg. yaz- “I. yazmak, II. yaymak, sermek” (YUTS: 462b).

Yakut: suruy “1. pisat’, 2. provodit’ liniyu” (YRS: 345a).

Çuvaş: çır- (şır-) “yazmak, kaleme almak, çizmek” (ÇTTS: 214b).

Halaç: yaz- “schreiben” (WbCh: 221b).

499. **yazak** [451] (YAZAQ) “otlak (Ar. *marta*)” **Yağma** ve **Tuhsı** lehçeleri.

yazaq “pasture” (CTD II: 154), yazak “otlak” (DLTt III: 16).

< *yaz-ağ “otlak” bu biçimiyle tek örnek (EDPT: 985a), *yâz (VEWT: 193a), jazaq “pastbişçe” (DTS: 646a), yazak’ın kökteşi yazı “düz yer, ova” <yaz- “yaymak, açmak” kökünden (TDES: 448a), *jaş-, *jaşi “1 flat, 2 steppe, flat ground, 3 to spread, spread out, flatten folds” (EDAL I: 473).

Sözcük Dīvān’daki şekliyle Tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

500. **yoriğçi** [468] (YZİCY) “Hısımlar arasında mektup getirip götürülen elçi (Ar. *saşır*)” **Oğuz** lehçesi.

yoriğçi “the mediator who carries messages between the relatives of the bride and groom” (CTD II: 177), yazığçı “Yazıcı. Hısımlar arasında mektup getirip götürülen elçi” (DLTt III: 55).

< yori-ğ+çı bkz. yoriğçi: (EDPT: 964a), jazıyçî “pis’monoşa, svyaznoy mejdu svatami” (DTS: 646a).

Dīvān'da sözcük YZFCY biçiminde ilk hecesi z ile yazılmış ve harekelenmemiştir. Atalay yazıgıcı olarak; Dankoff ve Kelly ise Clauson'a uyarak yoriğçi okumuştur. Modern sahada yoriğçi, bazı anlam farklarıyla birkaç lehçede tanıklanmaktadır: Kaz. joriğşi “savaşçı, akıncı” (KazTS: 182b), Alt. corıgçı “yolcu” (AltTS: 64b), Tel. d'orıgçı “1. avcı, 2. cokey, at binicisi” (TelAS: 31).

501. **yıba** [454] (YBA') “yaş, ıslak (Ar. raṭb, nadī)” **Oğuz** lehçesi.

yıba “Moist of anything” (CTD II: 158), yaba “yaş ve ıslak olan herhangi bir şey” (DLTt III: 24).

< yebe “yaş, ıslak” tek örnek bkz. yebe: (EDPT: 872a), jaba “mokrıy, vıajmıy” (DTS: 645b).

Dīvān'da Oğuz lehçesi kaydıyla “yaş, ıslak” anlamında yıba bulunmakta, Dīvān'ın genel söz varlığında aynı anlamda òl bulunmaktadır. yıba, Dīvān dışında başka yerde bulunmamakla birlikte; Clauson, sözcüğü modern sahadaki yibi- (ibi-, cibi-) “ıslanmak” fiiliyle ilgili görmektedir. Krş. òl.

502. **yē-** [554] (YYM'K:) “yemek, telef etmek (Ar. ahlaka... māl, atlafa)” **Yabaku** lehçesi.

< *yē- “yemek” bkz. yé:- (EDPT: 869b), Erdal, ye- fiilinin bazen “tıkınmak” gibi olumsuz anlamlara sahipken, eş anlamlısı aşıa- fiilinin daima olumlu kullanıldığına dikkat çekmektedir (OTWF: 418), yä- <*yē-, *yī- “essen” (VEWT: 194), yē- “yemek” (TEKİN 1995: 182), je- “pogubit” (DTS: 646a).

Kâşgarlı, Türkçenin genel söz varlığında “yemek yemek” anlamındaki ye- fiilinin, Yabaku lehçesinde beg kişini yēdi “bey adamın malını yedi, telef etti” şeklinde mecazlı kullanımına değinmiştir. Krş. Dīvān'daki eş anlamlısı aşıa- [566].

Orhon T. VIII: keyik yéyü: tavişğan yeyü: “eating gazelles and hares” T 8; yaş yépen “eating grass” IrkB 17; Man.-A neçeke teqi béş teñri küçin yemeser “to the extent that they fail to participate in the strength of the five gods” M I 16, 16-18; yédiler

ölürdiler “they ate and killed” do. 20, 10; Bud. *yédimiz yuñladımız erser* “if we have devoured and used” TT IV 6, 38; *yép yuñlap* U III 81, 14; *nomluğ tayakiğ aşğuda yegüde* “in partaking of the support of the true doctrine” TT V 24, 52-3; U II 32, 56 vd., Civ. *yémiş ke:re:k* “he must eat” TT VIII I.19; H I 63 vd. (EDPT: 869b), **Karahanlı T:** KB *yi-* “yemek” (ARAT 1979: 541), AtebH 274 *ye-, yi-* “yemek” (ARAT 1951: LXXIII), TİEM 177r/3=012/043 *ye-* “yemek” (KÖK 2004: 670), Tefsir 12b,8 *ye-* “(yemek) yemek” (BOROVKOV 2002: 321), **Harezmi T:** Kısas 92v9 *yé-* “yemek” (ATA 1997 II: 720), NF 146-12 *ye-* “yemek” (ATA 1998: 477), *ye-/yâ-* “yest’, potrebyat’” (FAZILOV I: 513), **Çağatay T:** Senglah 352v/23 *yé-* (CLAUSON 1960: 81), Ş.Süleyman *yé-* “ekl, tenavül, istihlak etmek” (314), **Altınordu-Kıpçak:** BM II *jâ-* “jäsć, spozywać” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 56), CC 115,2 *je-* “essen, comeder” (GRØNBECH 1942: 120), İrşadM 20b/3 *yi-* “yemek” (TOPARLI 1992, 621), DM 6b/3 *ye-* “yemek” (TOPARLI 2003: 121), Mguzat 82r:2 *ye-* “to eat, to be decayed” (ÖZTOPÇU 1989: 138), TZ 5a/11 *ye-* “yemek” (ATALAY 1945: 283), KK 9a/5 *ye-* “yemek” (TOPARLI 1999: 130), Tercüm. 61a/9 *ye-* “yemek” (TOPARLI 2000, 156), Kİ 90 *yâ-* “yemek” (CAFEROĞLU 1931: 124), GT 187/7 *yi-* “yemek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 395), **EAT-Osm:** Gunya. 49b.10 *yi-* “yemek, içmek, almak” (AKKUŞ 1995: 917), İbnikesir. 49a/19, 79b/19 *yi-* “1. yemek, 2. yemek yemek, 3. kemirmek” (YELTEN 1998: 592), Süheyl. 262 *yi-* “yemek yemek” (DİLÇİN 1991: 650), Danişmend. 12b/6, 70b/9, 37a/14 *yi-* “1. yemek, içmek, 2. sarf etmek, söylemek, kullanmak, 3. (hoşa gitmeyen kötü bir duruma) tutulmak” (DEMİR III: 210), Gülistan. 14a-8 *yi-* “1. yemek içmek, 2. harcamak” (ÖZKAN 1993: 469).

Modern Oğuz: Trk. *ye-* (II) “(-i) 1. ağızda çiğneyerek yutmak. 2. aşındırmak, kemirmek, oymak, delmek. 3. ısırarak vd. mec.” (TS II: 2428b), And. *ye-* (I) “öldürmek” (DS XI: 4241a), Az. *ye-* 1. gıda gâbul etmek, ağızda çeynâyib udmag. 2. yemâk, ruzi. 3. sancmag, düşlâmâk. 4. aşındırmag, oymag, dağıtmag. 5. (mec.) üzmâk, âldân salmag, rahat burahmamag. 6. (mec.) heç bir imkân vermâmâk, dözülmâz şârait yaratmaggözümçixdiya salmag, yaşamağa, çalışmağa goymamag. 7. (mec.) hâyasızcasına mânimsâmâk, alıb vermâmâk. 8. (mec.) mâ’ruz galmag, uğramag. 9. bir sıra sözlärâ goşularag müxtâlif frazeoloji ifadälär düzâldilir (ADİL II 531a), Trkm. *iy-* “1. yemek yemek, 2. kemirmek, aşındırmak, 3.

birleşik sözcükler oluşturur: başını i.-, gamını i.-, vb.” (TTS: 387a), Gag. i- “yemek, yok etmek” (GTS: 121b).

Modern Kıpçak: Kırg. *ce- III* “yemek, tadını almak” (YUDAHİN 1998: 196a), Nog. *ye-* “I. 1. *yest’*, *kuşat’*, *upotrebyat’*, 2. *toçit’*, 3. *razmivat’*, *podmivat’*, 4. *raz’edat’*, 5. *grizt’*, *pilit’*, 6. *rastraçivat’*, *rashodovat’*, II. 1. *upotreblenie v pişu*, 2. *podtaçivanie*, 3. *razmivanie*, *podmivanie*, 4. *raz’edanie*, 5. *rastraçivanie*” (NRS: 104a), KBlk. *ce-* “*est’*, *kuşat’*” (KBRs: 240a), Kar.(k) *yä-* “*yest’*, *kuşat’*; *ješć*” (KRPS: 268b), Kaz. *je-* “1. yemek, 2. pas tutmak, çürümek, 3. kandırmak, aldatmak, 4. bir şeyi kendine dert edinmek, içine atmak” (KazTS: 170b), Kkp. *ce-* “*yest’*, *kuşat’*” (KkRS: 240b).

Uygur-Karluk: Özb. *ye-* “*est’*, *kuşat’*” (URS: 138a), Suy. *ce-/ye-/ci-* “*yest’*, *kuşat’*” (YJU: 29a).

Sibirya: Tuv. *çi-* “1. *est’*, *kuşat’*, 2. *objigat’*, 3. *bit’* (*pokrivat’*) *kartu partnyora starşey kartoy*, 4. *obveşivat’*” (TuvRS: 533b), Alt. *ce-/ci-* “yemek, (yemek) pişirmek” (AltTS: 62b), Tel. *d’i-* “yemek” (TelAS: 29), Hak. *çi-* “*yest’*, *poedat’*” (HRS: 318a).

Yakut: *siä-* “1. *yest’*, 2. *pojirat’*, 3. *sjigat’*” (YRS: 328a).

Çuvaş: *şi-* “yemek” (ÇAD: 150a).

Halaç: *yiē-, yē-, yēe-* “essen” (WbCh: 224a).

503. **yäj-** [614-615] (YANK·DIY) “yenmek (Ar. *ğalaba*)” **Oğuz ve Kıpçak** lehçeleri.

yäjdi (CTD II: 351), *yenğdi* “yendi” (DLTt III: 391).

< **yey-* “yenmek” bkz. *yey-* (EDPT: 942b), *yey* (OTWF: 490), *jäj-* “besiegen” (VEWT: 197b), *jej-* “pobejdat’” (DTS: 646a), **jej-* “to win” (EDAL I: 476).

Dīvān’da “yenmek” anlamındaki *yäj-* fiili, Oğuz ve Kıpçak kaydıyla, bir örnek cümlede geçmektedir: *är anı yäjdi* “(bir işte) adam onu yendi, alt etti”. Dīvān’da

genel söz varlığı içerisinde ise eş anlamlısı olarak *ut-* [95] fiili birçok yerde geçmektedir: *ol anı uttı* “o, onu yendi” vb.

Karahanlı T: Rylands *yeñg-* “yemek, galip gelmek, üstün gelmek” (ATA 2004: 772), TİEM 31v/5=002/249 *yeñ-/yäj-/yän-* “yemek, alt etmek” (KÖK 2004: 673), **Harezmi T:** Kısas 229r21 *yeñ-* “yemek, kazanmak, galip gelmek” (ATA 1997 II: 724), NF 151-7 *yeñg-* “yemek, galip gelmek” (ATA 1998: 479), *yäj-* “pobejdat’” (FAZİLOV I: 511), **Çağatay T:** Senglah 352v/1 *Yéñ-* (CLAUSON 1960: 81), Ş.Süleyman *yeñ-* “yutmak, galib olmak, ütmek, yemek” (315), **Altınordu-Kıpçak:** CC 56,19-21 *jeñ-, jen-* “besiegen, vincere” (GRØNBECH 1942: 122), DM 20a/10 *yeñ-* “yemek” (TOPARLI 2003: 123), GT 292/7 *yeñg-* “yemek, galip gelmek” (KARAMANLIOĞLU 1989: 394), TZ 24b/1 *yeñg-* “yemek, üst gelmek” bkz.ut- (ATALAY 1945: 284), BM II *jän-* “zwycięzać, zyskać” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 56), İrşadM 96a/1 *yiñg-* “yemek, galip gelmek” (TOPARLI 1992, 621), **EAT-Osm:** *yeñ-* “dayanmak, tahammül etmek, galebe etmek, karşı durmak” (XIII.TTS VI: 4531), Gunya. 166b.6 *yiñ-* “yemek, tahammül etmek, dayanmak” (AKKUŞ 1995: 920), Süheyl. 2899 *yeñ-* “yemek” (DİLÇİN 1991: 650).

Modern Oğuz: Trk. *yen-* (I) “savaş veya yarışmada üstünlük sağlamak, üstün gelmek. 2. (mec.) Tutmak, bastırmak” (TS II: 2433b), Az. *yen-* 1. basmag, mä’lub etmək, galib gälmäk. 2. enmək (ADİL II 534b), Trkm. *yeñ-* “yemek, galip gelmek, kazanmak” (TTS: 690b), Gag. *en-* “yemek” (GTS: 91a).

Modern Kıpçak: Kırg. *cenğ-* II “yemek” (YUDAHİN 1998: 201b), Nog. *yeñ-* “1. pobejdat’, odolevat’, osilivat’, poborot’, 2. pobeda” (NRS: 106b), KBlk. *ceñ-* “1. pobejdat’, 2. sveşivat’sya, 3. hmelet’” (KBRS: 241b), Kar.(th) *yen-* “pobedit’, odolet’, osilit’, viigrat’; zwyciężyć, wygrać” (KRPS: 271b), Kaz. *jeñ-* “yemek, üstün gelmek, zafer kazanmak” (KazTS: 174b), Tat. *ciñ-* “1. pobejdat’, pobedit’, 2. pereborot’, poborot’” (TatRS: 770b), Kkp. *ceñ-* “pobejdat’, pokoryat’, osilivat’” (KkRS: 245a), Kum. *yeñ-* “1. pobejdat’, 2. unimat’” (KuRS: 132a), Bşk. *yěj-* “1. pobejdat’, pobedit’, 2. pobeda” (BRS: 184b).

Uygur-Karluk: Özb. *yeng-* “1. pobejdat’, odolevat’, osilivat’, 2. vozrajat’, utverjdat’ obratnoe” (URS: 138b), Yuyg. *yeñ-* “yemek” (YUTS: 463b).

Sibirya: Alt. *ceŋ-* “yenmek” (AltTS: 59a), Tel. *d’eŋ-* “yenmek, galip gelmek” (TelAS: 27), Hak. *çŋ-* “pobejdat” (HRS: 316b).

Yakut: *süüy-* “oderjivat’ verh, pobejdat’” (YRS: 352a).

Çuvaş: *śən-* (VEWT: 197b).

Halaç: *yäng-, yäh-* “siegen” (WbCh: 222b).

504. **yängäç** [611] (YANKAC) “yengeç (Ar. *saraṭān*)” Oğuz lehçesi.

yängäç “crab” (CTD II: 346), *yenğeç* “yengeç” (DLTt III: 384).

< *yängäç* “yengeç” bkz. *yenğeç* (?*lengeç*) Clauson, muhtemelen alıntı kökenli olduğunu ifade etmektedir. Alternatif şeklinin *lengeç* olduğu belirtilir (EDPT: 950a), *jenğäç* “rak” (DTS: 256b), *yängäç* “Krebs” (HAUENSCHILD 2003: 242).

Dīvān’da Oğuz kaydında yengeçe benzer bir hayvan için, *kısgāç* dendiği de belirtilmektedir. Krş. *kısgāç*. Modern sahada *yängäç* sadece Anadolu coğrafyasında ve Türkmen Türkçesinde yaşamaktadır.

Harezmi T: *yängäç* “rak” (FAZILOV I: 511), **Çağatay T:** Senglah 317v/9 *Lengec* (Z, error for yengec) (CLAUSON 1960: 74), *lengeç* “crabe” (PdC: 493), **Altınordu-Kıpçak:** DM 4a/2 *yenğeç* “yengeç” (TOPARLI 2003: 123), Tercüm. 7b/6 *yenğeç* “yengeç” (TOPARLI 2000, 156), TZ 19a/9 *yenkeş* “yengeç” bkz. *kıskāç* (Tkm) (ATALAY 1945: 284), **EAT-Osm:** *yenğeç* “değirmen baltacığının altına konulan demir” (XIII.TTS VI: 4528), Danişmend. 243b/3 *ilengeç* “yengeç, eti için avlanan, suda yaşayan bir böcek” (DEMİR III: 166).

Modern Oğuz: Trk. *yenğeç* (I) “zool. Eklembacaklılardan, birinci ayak çifti iki kıskaç olarak gelişmiş, eti için avlanan, suda yaşayan bir böcek” (TS II: 2431a), And. *yenğeç*, *yenğeş* “yengeç” (DS V: 1752; VII: 2518; XI: 4166), Trkm. *lenğeç* “(zool.) rak” (TRS, 432a), Gag. *enge* “yengeç” (GTS: 90b).

Modern Kıpçak: KBlk.- fakat “çatal, yaba” anlamında *yänkäç* “vilı, vilka; widły” (KRPS: 272b), Bşk. *yëngäsäy* “(zool.) klop krasniy, soldatik” (BRS: 184a).

505. **yēr-** [526] (YYR·MA'K) “yermek, beğenmemek (Ar. ‘āfa, damma)”
Oğuz lehçesi.

yērdi “was disgusted, blamed” (CTD II: 246), *yērdi* “iğrendi, beğenmedi, yerdi, zemmetti” (DLTt III: 185).

< **yēr-* “yermek” bkz. *2yér-* “to loathe, to criticize, or blame” (EDPT: 955a), *jer-* “hulit’, poritsat’” (DTS: 257a), *yārin-* [osm.] (RWb III: 340).

Kâşgarlı, *yēr-* için Oğuz kaydı düşmüş ve iki örnek cümle içerisinde kullanımını izah etmiştir: *ār aşığ yērdi* “adam aştan iğrendi, beğenmedi, yerdi”; *ol āriğ yērdi* “o, adamı yerdi, zemmetti”. Dīvān’da ayrıca bazı şiir dizelerinde de *yēr-* fiiline rastlanmaktadır: *urunçağ alıp yermädi/ alımlıg körü armadı....* [85]; *...bulmaduğ nāñkä säwinmāñ/ bilgālār anı yērār* [211]; *kiçig bolup yāğını yergü ämäs/ ädgärmädip koğsa anı ėlni kunār* [279]. Kâşgarlı Mahmud’un Oğuzca kaydıyla verdiği *yēr-* fiilinin Uygur metinlerinde de tanıklanması, sözcüğün eskiliğini kanıtlamaktadır. Modern sahada Oğuz grubu Türk lehçelerinde yaşayan *yēr-*; Radloff’un sözlüğünde Sibiryaya ve Kıpçak gruplarında da tanıklanmaktadır.

Uyg. VIII: Bud. *yérmişke yeme yérinmedin* “distress at being blamed” U III 73, 21-2; *artukrak yéryük ol* “has greatly blamed” do. 83, 27; Hüen-ts. 1798 (EDPT: 955a), **Karahanlı T:** KB; AtebH *yer-/yir-* “yermek” (ARAT 1951: LXXIV), Rylands *yér-* “iğrenmek” (ATA 2004: 774), **Harezmi T:** ME 94-2 *yer-* “yermek, azarlamak” (YÜCE 1993: 207), **Altınordu-Kıpçak:** CC 162,33 *jer-* “nicht mögen” (GRØNBECH 1942: 123), İdH *yer-* (29) “yerdı anı, kötü gördü, zemmetti” (İZBUDAK 1989: 52), **EAT-Osm:** *yer-* “zemmetmek, kötülemek, kötümsemek, beğenmek, hor görmek, çekiştirmek, kötü görmek” (XIII.TTS VI: 4546).

Modern Oğuz: Trk. *yer-* “1. kötülüklerini söylemek, zemmetmek. 2. Alaylı bir dille kusurlarını söylemek, kusurlarını ortaya koymak, hicvetmek. 3. beğenmemek, hoşlanmamak, tiksirmek” (TS II: 2439b), And. *yer-* (I) “birinin ardından kötülüğünü söylemek, bir şeyi beğenmemek” (DS XI: 4253a).

Modern Kıpçak: Kırg. *ceri-* “1. yadlaşmak, yadırgamak, 2. kendi yavrusunu kendine yaklaştırmamak” (YUDAHİN 1998: 203b), Kaz. *jeri-* (II) “2. iğrenmek, tiksirmek” (KazTS: 176a).

506. **yerdäş** [461-2] (YAR:DAŞ:) “hemşehri (Ar. *baladî*)” Oğuz lehçesi.

yerdäş “A compatriot” (CTD II: 168-9), *yérdeş* “hemşehri” (DLTt III: 40).

< **yer+däş* bkz. *yérdeş* (EDPT: 959b), *jerdäş* “zemliyak” (DTS: 257b).

yerdäş *kişi* “hemşehri adam”. Bu iki kişinin aynı şehirden olmasıdır. Birbirine “*yerdäş*” derler.

Altınordu-Kıpçak: Kİ 93 *yärdäş* “hemşehri” (CAFEROĞLU 1931: 124), Tercüm. 55a/6 *yerdaş* “aynı yerde olanlar” (TOPARLI 2000, 156), TZ 86b/9 *yerdeş* “hemşehri, yerdeş” (ATALAY 1945: 284), BM I 9,7 *järdaş* “ziomek, rodak/compatriote” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 26), DM 14a/10 *yerdaş* “yurttaş” (TOPARLI 2003: 123), **EAT-Osm:** *yerdeş* “hemşeri” (XIII.TTS VI: 4535).

Modern Oğuz: And. *yerdeş* “ildeş, hemşehri” (DS XI: 4250a).

Modern Kıpçak: Kırg. *cerdeş I* “hemşeri” (YUDAHİN 1998: 203a), KBlk. *cerdeş* “hemşehri” (KMTS: 149a), Kkp. *cerles* “zemlyak” (KkRS: 247b), Bşk. *yäktäş* “zemlyak” (BRS: 716b).

507. **yıdıǵ ot** [449] (YIDİĞ 'UT) “üzerlik otu (Ar. *ħarmal*)” Kâşgar lehçesi.

Kâşgarlı “üzerlik” bitkisinin lehçeler arasındaki çeşitlerini şu şekilde vermiştir: Uç lehçesinde *ilrük* [65], Uç ve Barsgan lehçelerinde *ildrük* [449], Kâşgar lehçesinde *yıdıǵ ot* [449] ve Oğuz lehçesinde *yüzärlük* [449]. Krş. *ilrük* [65], *ildrük* [449], *yüzärlük* [449]. Tarihî ve modern Türk dili alanında *yıdıǵ ot* sözcüğü, Dīvān dışında tanıklanamamıştır.

508. *yik(g)tä* [26] (YIGTA') "iğde" Oğuz lehçesi vd.

< **yigdä* bkz. *yigde* "Zizyphus angustifolia" (EDPT: 911b), *jigdä* "(bot.) djida, loh" (DTS: 260b).

Kâşgarlı burada yazı diliyle (Hakaniye Türkçesi) ile Oğuz lehçesini ses özelliği bakımından karşılaştırmakta ve Türklerin *yikdä* YIKDA' olarak söylediği yemiş için Oğuzların "te" ile *yik(g)tä* YIGTA' olarak söylediklerini ifade etmektedir. Bundan başka Dīvān'da söylenmeyen daha birçok sözcüklerin bu kurala tâbi olduğunu belirtir.

Uyg. VIII: Civ. *yigde* H II 14, 128 (EDPT: 911b) **Harezmi T:** Kısas 12r17 *yigde* "iğde" (ATA 1997: 739a), **Çağatay T:** Senglah 108v/28 *igde* (B) (CLAUSON 1960: 43), Ş.Süleyman *igde/ cigde* "iğde" (56), **Altınordu-Kıpçak:** Tercüm. 8b/13 *yigde* "iğde, yaban iğdesi" (TOPARLI 2000: 157), **EAT-Osm:** *igde* (MENINSKI I: 348, 601).

Modern Oğuz: Trk. *igde* "bot. 1. iğdegillerin örnek bitkisi olan bir ağaç (Elaeagnus). 2. bu ağacın zeytin biçiminde, kabuğu kırmızıya çalan sarı renkte, beyaz unlu, tadı mayhoş yemişi" (TS I: 1050a), Az. *iydä* (bot.) isti yerlärä bitän, ätirli çiçäkläri olan ağaç vä bu ağacın dârisi särt, äti ağ un halında olan meyväsü (ADİL II 374a), Trkm. *igde* "(bot.) iğde" (TTS: 371b).

Modern Kıpçak: Kırg. *ciyde* "hünnap" (YUDAHİN 1998: 218a), Nog. *iyderşik* "(bot) loh" (NRS: 117a), Kaz. *jiyde* "(bot.) iğde" (KazTS: 177b), Kkp. *ciyde* "(bot.) djida" (KkRS: 250b).

509. *yemşän* [460] (YIMŠA'N) "bir kır yemişi adı" Kıpçak ülkesinde yetişir.

yimşän (CTD II: 166), *yemşen* "bir kır yemişi adı. Kıpçak ülkesinde olur" (DLTt III: 37).

< **ye-miş-än* bkz. *ye:mşe:n* (EDPT: 939a), *jemšän* "rasteniye, rastuşçeye v stepi, polin'" (DTS: 256a), *yemişen* "alıç (Crataegus monogyna)" (TDES: 452b).

Çağatay T: Senglah 352r/28 *yemişen* (B) (CLAUSON 1960: 81), Ş.Süleyman *yemişan* “yavşan, bir nevi hafif ot” (314).

Modern Oğuz: Trk. *yemişen* “ bot. (hık.)Gülgillerden meyvesi elmaya benzeyen, yaprakları kısa saplı, yumurtamsı biçimde ve kenarları dişli olan, dikenli bir bitki” (TS II: 2430a), And. *yemişan* (I) “Hezaran da denilen çiçek”, *yemişan* (II) “iğde meyvesi” (DS XI: 4242a), Az. *yemişan* gırmızımtıl gara meyvəsi olan kol bitki vâ onun meyvəsi (ADİL II 532a).

Modern Kıpçak: Tat. *cimşen* “(bot.) zavıyaz’, matoçnik” (TatRS: 765b).

Çuvaş: *şiměş* “yemiş, meyve” (ÇAD: 150b).

510. <i>yop(b)ıla-</i> [587-588] (YUBIY·LA’MA’Q); <i>yōpla-</i> [505]
(YUUVB·LA’DIY) “hile yapmak (Ar. <i>ħada’a</i>)” Oğuz ve Kıpçak lehçesi. |
|--|

yopıladı “deceive” (CTD II: 316), *yubıladı* “hile yaptı” (DLTt III: 327).

< *yopı+la- “hile yapmak” bkz. *yobıla-* (EDPT: 878a), *jubıla-* “obmanut’” (DTS: 277a).

Kâşgarlı Oğuzcada hile yapmak anlamında kullanılan *yop(b)ıla-*’nın kökenini Türkçedeki “hile” anlamındaki *yap yop* ikilemesine bağlamaktadır. Aynı anlamda Türklerin *yop(b)at-* [422]; Oğuzların ve Kıpçakların ise *yop(b)ıla-* fiillerini kullandıklarını da belirtmektedir. *ol anı yopıladı* “o, ona hile yaptı”. Bir yerde ise Oğuzların *yōpla-* dedikleri kayıtlıdır: *ol anı yōpladı* [505].

Karahanlı T: KB 3866 *yobat-* “savsaklatmak, ihmal etmek” (ARAT 1979: 549), **Harezmi T:** HKuran *yobıla-* “alay etmek, alaya almak” (SAĞOL 1995: 190), NF 67-5 *yupula-* “kandırmak, hile yapmak” (ATA 1998: 491), *yobula-* “prenebregat’, izdevat’sya” (FAZILOV I: 546), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *yobula-* (29) “istihza etmek, alay etmek” (İZBUDAK 1989: 54).

Modern Kıpçak: Nog.- fakat *yubat-/yubant-* “unimat’, uspokoyvat’, uteşat’, zanimat’, razvlekat’, zabavlyat’ ” (NRS: 443a).

511. **yorinça** [608] (YURIN-CA) “yonca (Ar. *ķatt*)” **Oğuz** lehçesi.

yorinča “clover” (CTD II: 341), *yorinça* “yonca” (DLTt III: 377).

< **yorinçğa* “yonca” Kökü tam olarak bilinmiyor. bkz. *yorinçğa*: “clover” Clauson kökenine tam bir açıklık getirmemekle birlikte, -nçğa ile sonlanan birçok hayvan ve bitki adı olduğundan bahsetmektedir (EDPT: 971a), *jininča* “klever” (DTS: 274b), Eren de kökenine tam bir açıklık getirmemiş; -nçğa ekiyle yapıldığını açıklamıştır: *yonca* “çayırarda yetişen üç yapraklı bir yem bitkisi” (TDES: 457a), *yonja* “Luzerne, Medicago L., Klee, Trifolium” (TMEN IV: 1932), *yonurçka* [kkir.]/*yorunçka*/*yonuçka* “klever’- der Klee” (RWb III: 417, 424).

Uyg. VIII: Civ. *yorunçğa* “clover” H II 16, 8; 24, 69 (EDPT: 971a), **Karahanlı T:** Tefsir 125b,1 *yorinçğa* “yonca” (BOROVKOV 2002: 333), **Çağatay T:** Senglah 347r/10 *yonca* (B) (CLAUSON 1960: 80), Ş.Süleyman *yorunçğa* “yorunca, yorunça, alef” (305), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *yonca* (32) “yonca” (İZBUDAK 1989: 54), **EAT-Osm:** *yonce* “Trifolium” (MENINSKI III: 5639).

Modern Oğuz: Trk. *yonca* “ bot. baklagillerden, başak durumundaki çiçekleri kırmızı veya mor renkli, hayvanlara yem olarak yetiştirilen çayır bitkilerinin genel adı (Trifolium)” (TS II: 2462b), Az. *yonca* (bot.) paxlalılar ailəsinə mənsub üç govuşug yarpag şäklindä yem bitkisi (ot) (ADİL II 557a), Trkm. *yorunca* “(bot.) yonca” (TTS: 707a), Gag. *yonca* “yonca” (GTS: 261b).

Modern Kıpçak: Kaz. *jonışka* “Yonca” (KazTS: 181b), Kkp. *coñışka* “klever, lyutserna” (KkRS: 256a), Kum. *yonurçğa* “lyutserna” (KuRS: 136b).

Uygur-Karluk: Özb. *yonğička* “lyutserna, klever” (URS: 195a).

Halaç: *yunja* “Luzerne” (WbCh: 228b).

512. **yoş** [446] (YUŠ) “sıkışıklık, kalabalık (Ar. *zahma*)” **Oğuz** lehçesi.

yoş “Crowd” (CTD II: 147), *yuş* “sıkışma” (DLTt III: 4).

< *yoş “sıkışıklık, kalabalık” bkz. *1yoş* Clauson, buradaki anlamıyla tek örnek olduğunu belirtmektedir (EDPT: 976b), *juš* “skopleniye” (DTS: 282a).

Kâşgarlı yoş ile ilgili bir örnek cümle vermiştir: *bođūn yoş bōldı* “halk sıkıştı (izdahama)”. Tarihî sahada Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ve bugün Anadolu Ağızlarında değişik anlamlarda yoş tanıklanmaktadır; ancak Dīvān’daki yoş ile ilgisi açık değildir.

Çağatay T: Senglah 343r/22 yoş (Rūmī) (CLAUSON 1960: 79), Ş.Süleyman yoş “kavgacı, niza’cı, şamatacı, da’vacı” (306), **Altınrodu-Kıpçak:** Kİ 93 *yuşuq* “laubali kimse, fena şeytan adam” ve fiil biçimi *yuşuqlan-* (CAFEROĞLU 1931: 129), **EAT-Osm:** yoş “1. yorgun, yıpranmış, fersiz, zayıf, kamaşık, bulanık, 2. yorgunluk, fersizlik, zayıflık” (XIII.TTS VI: 4675), Süheyl. 191 yoş “donuk, bulanık, kamaşık”, 1644 yoş *ol-* “(göz) kararmak, kamaşmak, fersizleşmek” (DİLÇİN 1991: 652).

Modern Oğuz: And. yoş (I) “loş, alacakaranlık”, yoş (II) “yabanıl”, yoş (III) “beceriksiz”, yoş (IV) “yokuş” (DS XI: 4299b).

513. **yörä** [454] (YURA’) “yöre, çevre, bir şeyin etrafı (Ar. *ḥawl, ḥitār*)”
Oğuz lehçesi.

yörä “the area around anything” (CTD II: 158), *yore* “yöre, çevre, bir şeyin etrafı” (DLTt III: 24).

< *yörä “yöre, çevre” bkz. *yöre:* “surroundings, environment” (EDPT: 956), *jura* (*jüre, jöre?*) “okrujnost” (DTS: 276a).

Kâşgarlı, *yörä* için Oğuzca kaydını vermekle birlikte, Dīvān’daki iki şiir dizesinde *tägrä yörä kuş uçār* [289] ve *korqma añar utru turup tägrä yörä* [627] biçiminde geçmektedir. Bu ve benzer örnekler, XI. yüzyıl Türkçesinde lehçe ve ağızların yazı diline ya da genel söz varlığına etkisini göstermektedir.

Karahanlı T: Rylands *yöre* “etraf, çevre” (ATA 2004: 789), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *yöre* (29) “civar, etraf, havali, yöresi, civarı” (İZBUDAK 1989: 54), Kİ 92 *yürä* “bir şeyin etrafı” (CAFEROĞLU 1931: 130), **EAT-Osm:** *yöre* “etraf, çevre, civar, daire,

muhit, havali” (XIII.TTS VI: 4693), Gunya. 8a.14 yöre “etraf, çevre, muhit” (AKKUŞ 1995: 926), Süheyl. 606 yöre “çevre, etraf” (DİLÇİN 1991: 653), Danişmend. 14b/9 yöre “etraf, çevre, civar, muhit” (DEMİR III: 212).

Modern Oğuz: Trk. yöre “1. bir bölgenin belli bir yer ve çevresini kapsayan sınırlı bölümü, havali, mahal. 2. (hık.)değirmenlerde, taşla karnak arasında kalan ve hayvan yemi olarak kullanılan un” (TS II. 2467b), And. yöre (I) [yörek, yüre] “çevre, 2.harman yerinin kıyısı” (DS XI: 4308a), Az. yöre yan, ätraf, händävär (çok vaxt “yan-yöre” şäklindä işlänir) (ADİL II 562a).

514. **yoduj** [449] (YUDUJ) “çocuklara sövmeye kullanılan bir sözcük (Ar. an yuħada bi-jurm ğayr; wabäl jurm ğayr)” **Kençek** lehçesi.

yoduy “a word used to curse out young boys” (CTD II: 152) yudhuğ “çocuklara sövmeye kullanılan bir kelime” (DLTt III: 13).

< *yo-d-uj bkz. Clauson, “yıkım, imha” anlamlarına gelen yöd- köküne bağlamıştır (EDPT: 888a), Dankoff ise <*yo- “absent, etc.” (CTD III: 228), yöd- “silme, imha etme” birincil uzunluğa sahiptir (TEKİN 1995: 178), juduy “negodnik (brannoye slovo po otnoşeniyu k detyam)” (DTS: 277a).

Kâşgarlı Kençek lehçesindeki yoduj ile eş anlamlı Hakaniye Türkçesinde yodut [447] sözcüğünü vermektedir. yoduj her ne kadar Kençek lehçesi söz varlığında verilse de, *Kutadgu Bilig*’de birçok yerde tanıklanmaktadır.

Karahanlı T: KB 408, 1400, 1452 (ve birçok yerde) yoduj “iftira, iftira edilen” (ARAT 1979: 549).

Modern Oğuz: Trkm. yoyuk “1. bozulmuş, 2. yanlış” (TTS: 707b).

Modern Kıpçak: Kırg. coyuu “yok etme, imha eyleme” (YUDAHİN 1998: 226b), KBlk. coyuw (KBRS: 254a), Kaz.- fakat fiil kökü joy- “yok etme, imha etme, tahrip etme” (KazTS: 179b), Kkp. coyıw “1. poterya, 2. uniçtojenie, likvidatsiya, izjivanie” (KkRS: 253a).

515. **yumğāk tana** [463] (YUM·GA'Q· TANA') "kişniş (Ar. *kuzbara*)" Uç lehçesi.

yumyāq tana "coriander seed" (CTD II: 170), *yumgak tene* "yuvarlak tane, kişniş" (DLTt III: 44).

< *yum-ğāk + tana "kişniş" bkz. *yumğa:k* (EDPT: 936a), *yum-gak* (OTWF: 392), *jumgak* "rund" (VEWT: 210b), *jumyaq tana* "semya koriandra" (DTS: 279a).

yumğāk, seslik değişimlerle tarihî ve modern lehçelerin çoğunda tanıklanırken; *yumğāk tana* "kişniş" biçimi sadece Uç lehçesi kaydında kalmıştır. Krş. *sipüt*.

516. **yumurlan-** [491] (YUMR·LAN·DIY) "toplanmak (Ar. *ictama'a*)" Oğuz lehçesi.

yumurlandi "mustered" (CTD II: 204), *yumurlandı* "toplandı" (DLTt III: 114).

< *yum-ur+la-n- "toplanmak" bkz. *yumurlan-* (EDPT: 938), *jumurlan-* "sobirat'sya, skaplivat'sya" (DTS: 280a).

sü yumurlandı [491] "asker toplandı" ve *kişi yumurlandı* [401] "insanlar toplandı".

Altınordu-Kıpçak: Mguzat 68r:9 *yumurla-* "to collect" (ÖZTOPÇU 1989: 140), Kİ 98 *yumur-* "koşmak" (CAFEROĞLU 1931: 129), **EAT-Osm:** *yumurlan-* "bir araya gelmek, toplanmak" (XIII.TTS VI: 4721), *yumrulan-* "1. yuvarlak biçim, durum almak, toplanmak, top olmak, 2. yuvarlak hâle getirilmek" (XIII.TTS VI: 4716).

Modern Oğuz: Az. *yumurlan-* *yumrulan-* "yumru olmag, yumru hala kâlmäk; dâyirmilänmäk, girdälänmäk. 2. (mec.) kökälmäk" (ADİL II 565b).

Modern Kıpçak: Kaz. *jumırla-* "yuvarlaklaştırmak, yuvarlak hâle getirmek" (KazTS: 187a), Tat. *yömrilan-* "1. delat'sya kruglım, stanovit'sya kruglım, okruglyat'sya, 2. popravlyat'sya" (TatRS: 188b).

517. **yut-** [422] (YUŦİY) “yutmak (Ar. *ibtala'a*)” Oğuz ve Kıpçak lehçesi.

yūtti “swallow” (CTD II: 121), *yuttı* “yuttu” (DLTt II: 313).

< **yut-* bkz. (EDPT: 885b), *yūt-* “yutmak” (Tekin 1995:111), *jut-* “proglotit” (DTS: 282b).

Kâşgarlı *yut-* fiilinin Oğuz ve Kıpçak lehçelerine ait olduğunu ve aslınının (YADMA'Q) *yād-* olduğunu belirtmekte ve bir örnek cümlede göstermektedir: *ol yumurtgāni yūtti* “o, yumurtayı yuttu”. İlk olarak XI. yüzyılda Türkçede tanıklanan *yut-*, modern Türk lehçelerinin hemen hemen tamamında seslik değişikliklerle yaşamaktadır.

Karahanlı T: KB 6284 *yut-* “yutmak” (ARAT 1979: 559), Rylands *yut-* “yutmak” (ATA 2004: 791), AtebH 350 *yut-* “kaybetmek” (ARAT 1951: LXXV), Tefsir- fakat ettirgen biçim *yutdur-* “yutturmak, yutmak” (BOROVKOV 2002: 334), **Harezmi T:** Kısas 89v2 *yut-* “yutmak” (ATA 1997 II: 749), HKuran *yut-* “yutmak” (SAĞOL 1995: 193), *yut-* “glotat” (FAZİLOV I: 552), **Çağatay T:** Senglah 341r/15 *Yut-* (CLAUSON 1960: 78), Ş.Süleyman *yut-* “ekl, ibtilak, sükut etmek, yutmak” (304), **Altınordu-Kıpçak:** BM II *jut-* “polykać” (ZAJĄCZKOWSKI 1954: 57), GT 188/5 *yut-* “yutmak” (KARAMANLIOĞLU 1989: 400), Kİ 95 *yut-* “1. yutmak, 2. ağızından atmak (Kitab-ı Beylik)” (CAFEROĞLU 1931: 129), KK 81a/11 *yut-* “yutmak” (TOPARLI 1999: 132), Tercüm. 37a/4 *yut-* “yutmak” (TOPARLI 2000, 160), TZ 8b/2 *yut-* “yutmak” (ATALAY 1945: 290), **EAT-Osm:** *yut-* (II) “hazmetmek, dışarı vurmamak, içine bırakmak” (XIII.TTS VI: 4733), Dedekorkut *yut-* “yutmak” (ERGİN 1997: 342), Gunya. 74a.12 *yut-* “yutmak, sormak, emmek” (AKKUŞ 1995: 928), İbnikesir. 46b/15 *yut-* “yutmak” (YELTEN 1998: 595), Danişmend. 210a/4 *yut-* “yutmak” (DEMİR III: 212), EATkuran 59a/6=004/042 *yut-* “yutmak” (KARABACAK 1995: 768), Gülistan. 12b-4 *yut-* “yutmak” (ÖZKAN 1993: 473).

Modern Oğuz: Trk. *yut-* “1. ağızda bulunan bir şeyi yutağa geçirmek vd.” (TS II: 2474b), Az. *ud-* (1) “1. udlag azälälärinin häräkätı ilä bir şeyi ağız boşluğundan gıda borusuna vä mä'däyä ötürmäk vd.” (ADİL IV 222b), Trkm. *yuvut-* “yutmak” (TTS: 712a), Gag. *yut-* (GTS: 262a).

Modern Kıpçak: Kırg. *cut- II* “yutmak” (YUDAHİN 1998: 234a), Nog. *yut-* “1. glotat’, proglativat’, 2. glotanie, pogloşçenie, zasasıvanie” (NRS: 451b), KBlk. *cut-* “1. glotat’, 2. vpitivat’” (KBRS: 260a), Kar.(thk) *yut-* “glotat’, proglativat’; ıykać, przelykać” (KRPS: 260b), Kaz. *jut-* “1. yutmak, 2. hazmetmek, sindirmek, 3. yok etmek, ortadan kaldırmak” (KazTS: 188a), Tat. *yõt-* “1. glotat’, glotnut’, 2. poglaşçat’, 3. zasasıvat’, zasosat’, 4. gubit’” (TatRS: 191b), Kkp. *cut-* “glotat’” (KkRS: 263b), Kum. *yut-* “glotat’, proglativat’, zaglativat’” (KuRS: 385a), Bşk. *yõt-* “1. glotat’, proglotit’, 2. glotanie” (BRS: 228a).

Uygur-Karluk: Özb. *yut-* “1. glotat’, proglativat’, zaglativat’, 2. vtyagivat’, 3. vıygrivat’ ” (URS: 568b), Yuyg. *yut-/jut-* “yutmak” (YUTS: 187b).

Sibirya: Alt. *cut-* “yutmak” (AltTS: 66a), Tel. *d’ut-* “yutmak” (TelAS: 32).

Çuvaş: *şıt-* “yutmak” (ÇAD: 149b).

Halaç: *yūut-* “schlucken, verschlingen” (WbCh: 230b).

518. *yügrük bilgä* [464] (YUK·RUK· BİL·KA’) “bilgin ve akıllı, erdemli kişi (Ar. *ḥādīk faṭīn fādīl*)” Oğuz lehçesi.

yügrük bilgä “a scholar who is clever and perspicacious” (CTD II: 171), *yügrük bilge* “bilgin ve udumlu akıllı, erdemli kişilere denir” (DLTt III: 45).

< *yügür-ük* bkz. *yügrük* (*yügürük*) (EDPT: 914a), *jügrüg bilgä* “soobrazitel’nyı” (DTS: 284b).

Eski Uygur metinlerinden itibaren Türkçede daha çok at için “hızlı, koşucu” anlamlarında sıfat olarak tanıklanan *yügrük*; Oğuz lehçesinde bilgin kişiler için de sıfat olmaktadır: *yügrük bilgä*. Dīvān’da Oğuz lehçesi dışındaki kullanıldığı yerler ise şöyledir: Bir cümlede at için sıfat olarak *yügrük at* [464] “koşucu, hızlı at(sābık, muḥdir)”; bir atasözünde tazı için *tayğān yügrükün tilkü säwmās* [271, 521] “tazının hızlı koşanını tilki sevmez”; bir şiir dizesinde ise gönül için *....köñlüm saña yügrük* [62] kullanılmaktadır.

Uyg. VIII: Bud. Suv. 625, 5; Civ. TT I 124-5 (EDPT: 914a), **Karahanlı T:** Rylands *yügrük* “yürük (at), hızlı koşan at” (ATA 2004: 791), **Harezmi T:** *yügrük* “bıstry, rezviy, gonçıy” (FAZİLOV I: 552), **Çağatay T:** Ş.Süleyman *yügürük* (307), *yügürük* “qui court, coureur” (PdC: 347), **Altınordu-Kıpçak:** İdH *yügrük dil* (31) “düzgün, kekelemeden, durmadan, medarı kelim kullanmadan, akar su gibi söz” (İZBUDAK 1989: 55), Mguzat 26v:3 *yügrük* “fleet” (ÖZTOPÇU 1989: 140), İrşadM 449a/1 *yügrük* “hızlı koşan” (TOPARLI 1992, 623), Kİ 96 *yügrük* “koşan” (CAFEROĞLU 1931: 130), TZ *yügrük* “yügrük” (ATALAY 1945: 290), **EAT-Osm:** *yügrük* “1. yürük, hızlı giden, çok koşan, işlek, 2. yürürlük, hızlı gitme” (XIII.TTS VI: 4743).

Modern Oğuz: Trk. *yügrük* “(hık.)1. iyi yürüyen, iyikoşan. 2. çalışkan. 3. çevik, güçlü” (TS II: 2477a), And. *yügrük (II)* [yürük, yüvrük] “1. iyi yürüyen, koşan (at vb. için), 2. at yarışı, koşu, 3. koşu atı” (DS XI: 4326a), Trkm. *yüvrük* “1. çevik, canlı, 2. hızlı, becerikli” (TTS: 713b).

Modern Kıpçak: Kırg. *cügürük* “yürük at” (YUDAHİN 1998: 236b), KBlk. *cürük/cüyrük* “1. horoşiy hodok, 2. inohodets” (KBRS: 273a), Kaz.- fakat *jügiris* “koşuşturma” (KazTS: 188b), Tat. *yögërək* “1. bıstry, bıstronogiy, 2. begly” (TatRS: 192a), Kum. *yügürük* “bıstry, bıstronogiy, bıstro begayuşçıy” (KuRS: 381b), Bşk. *yögërək* “1. bıstronogiy, 2. begun” (BRS: 704a).

Uygur-Karluk: Özb. *yügürük* “1. bıstry, bıstronogiy, 2. podvijnoy, rastoropniy” (URS: 563b), Yuyg. *jügrük* “rahvan” (YUTS: 188a), Suy. *çügürük* “horoşaya po begu loşad” (YJU: 147a).

Sibirya: Tuv. *çügürük* “1. bıstry, bıstronogiy, 2. hodkiy, hodovoy” (TuvRS: 550a), Alt. *cügürük* “1. koşucu, yarışçı, 2. aceleci, hızlı, ayağına çabuk” (AltTS: 67a), Tel. *d’ügürük* “koşucu, koşan” (TelAS: 33), Hak. *çügürük* “1. begun, 2. prıtkiy, provorniy, bıstry” (HRS: 324b).

519. *yügürgün* [468] (YKURKUVN) “darı gibi kırmızı taneleri bulunan bir bitki (Ar. *duhn*)” **Türkmen** lehçesi.

yügürgün “A plant having red seeds like millet. The Turkmān eat it” (CTD II: 177),
yügürgün “darı gibi kırmızı taneleri bulunan bir bitkidir, bunu Türkmenler yer”
(DLTt III: 54).

< *yüür*+*gün* bkz. *yügürgü:n* tek örnek (EDPT: 915b).

Tarihî ve modern Türk dili alanında Dīvān dışında tanıklanamamıştır.

520. **yükünç** [608] (YUKUNC-) “namaz; baş eğme, secde (Ar. *şalāt*;
ta'ta'ra's)” **Kıpçak** lehçesi.

yükünč “prayer” (CTD II: 341), *yükünç* “namaz” (DLTt III: 375).

< *yükün-ç* bkz. (EDPT: 913a), < *yükün-* (OTWF: 279), *jükünč* “molitva” (DTS: 285b),
jük-ün- “sich verneigen vor, verehren” (VEWT: 213a).

Kâşgarlı Kıpçak lehçesi kaydıyla şu örnekleri vermektedir: *täŋrıkä yükünç*
yükündi “Tanrı’ya (Tanrı için) namaz kıldı”, *ol begkä yükünç yükündi* “o, beyin
önünde başını eğdi”. Ayrıca Oğuzların *ēt-* fiilini kullandıklarının izah edildiği
bölümde, Kâşgarlı Mahmud’un Oğuz kullanımı için verdiği cümlede de *yükünç*
geçmektedir: *ol yükünç etti* [95] “o, namaz kıldı”. Buradan *yükünç*’ün Oğuz söz
varlığında da bulunduğunu söyleyebiliriz. Modern sahada *yükün-* fiili yer yer
tanıklanmakla birlikte; isim olarak “namaz, secde, baş eğme” için daha çok
Farsça ve Arapça karşılıklar kullanılmaktadır. Sadece Yeni Uygur Türkçesinde
jükünüş/yükünüş “diz çökme, çömelme” (YUTS: 188b) anlamında bulunmaktadır.

Orhon T. VIII: Man. *yekke teŋrike tépen yükünç yükünügme* “worshipping a demon,
saying that he is a god” Chuas. 130, **Uyg. VIII:** Man. *alkunuş barça (?) yükünçin* “by
the worship of all” XIII.TTS III 4; *yéti yükünçüg* “seven obeisances” do. 147;
yükünç yükündiler “they worshipped” U I 6, 15 (EDPT: 913a), **Çağatay T:** sadece fiil
biçimi var *yükün-* “poser le genou à terre pour rendre hommage ou faire une
demande, exposer une requête” (PdC: 548), **Altınordu-Kıpçak:** CC 145,4 *jügünč*
“Verehrung” (GRØNBECH 1942: 130), İdH *yükünç* (31) “namaz” (İZBUDAK 1989:
55), Tercüm. 24b/3 *yükünçi* “halife, namaz kıldırın” (TOPARLI 2000, 161), Kî- fiil
olarak *yükün-* “diz çökerek hizmet etmek, diz çökmek” (CAFEROĞLU 1931: 130).

521. **yüligü** [521] (YULIYKUV) “saç traş eden ustura (Ar. *mūsā*)” **Oğuz** dışındakilerce. [**Çiğil** (?) lehçesi]

yüligü “razor” (CTD II: 240), *yüligü* “saç traş eden ustura” (DLTt III: 174).

< *yüli-gü* “ustura” bkz. *yüli:gü* (EDPT: 928b), *yüli:gü* (CLAUSON 1967: 26), *jüli-gü* “Rasiermesser” (VEWT: 213a), *yüli-t-* (OTWF: 796), *jüligü* “britva” (DTS: 286a), *yüleği* “ustura” (TDES: 462b). Dankoff tarafından, Çiğil lehçesi söz varlığı olarak gösterilmiştir (CTD III: 280), krş. *käräy*.

Uyg. VIII: Bud. TM IV 253, 41; TT VIII A.1 (EDPT: 928b), **Karahanlı T: Harezmi T:** HKuran 491b/2=48/27 *yülüki* “ustura” (SAĞOL 1995: 194), **Altınordu-Kıpçak:** TZ 34a/12 *yülküvüç/ yülüvüç* “ustura” (ATALAY 1945: 291), CC 45,24 *jülgüç, jülüğüç* “Rasiermesser, raxorij, rasorius” (GRØNBECH 1942: 131), DM 10a/4 *yülgüç* “ustura” (TOPARLI 2003: 126), **EAT-Osm:** *yülüğen* “ustura” (XIII.TTS VI: 4761).

Modern Oğuz: Trk. *yülgü* “(hlk.)traş için kullanılan bıçak, ustura” (TS II: 2480b), And. *yüleği* [*yülüğen*] “1. ustura, 2. bileyi taşı” (DS XI: 4329a), Az. *ülgüc* 1. tük gırxmag üçün iti bıçağ. 2. (xüs.) müxtälif alâtlärin käsici täräfi, bıçağı (ADİL IV 249b).

Modern Kıpçak: KBlk. *cülgüç* “çakı, ustura” (KMTS: 162a).

Sibirya: Tuv. *çülgüüş* (?) “Moçalka iz hvostovogo korovhego volosa (dlya vıturaniya posudı)” (TuvRS: 551a).

Çuvaş: *şázá* “Messer” (VEWT: 213a).

Halaç: *yilgüç taşı* “Wetz, Schleifstein” (WbCh: 225a).

522. **yüñ** [602] (YUNK-) “pamuk (Ar. *kuṭn*)” **Argu, Yağma, Karluk** lehçeleri.

yüñ “cotton” (CTD II: 334), *yüñ* “pamuk” (DLTt III: 362).

< **yūḡ* “yün, pamuk, tüy” bkz. *yūḡ* (EDPT: 941b), *juḡ*, *jun* “şerst” (VEWT: 211b), *yūḡ* “Tierhaar” (TMEN IV: 1931), *yūḡ* “yün” (TEKİN 1995: 180), *juḡ* “hlopok” (DTS: 281a), *yün/yūḡ* (RWb III: 597).

Türkçede (Hakaniye Türkçesinde) “koyun ya da deve yünü (Ar. *şūf*, *wabar*)” için kullanılan *yūḡ*; Argu, Yağma ve Karluk lehçelerinde “pamuk” için kullanılmaktadır. Tarihten bugüne *yūḡ* “yün, pamuk, tüy” ve benzer anlamlarda tanıklanmaktadır.

Uyg. VIII: Bud. PP 2, 3; 13, 2-3 *yūḡ* (EDPT: 941b), **Karahanlı T:** KB 4442, 3949, 4765 *yūḡ* “yün” (ARAT 1979: 562), Rylands *yūḡ* “tüy” (ATA 2004: 793), TIEM 202r/5=017/015 *yūḡ* “yün” (KÖK 2004: 688), Tefsir 39b,6 *yūḡ* “yün” (BOROVKOV 2002: 336), **Harezmi T:** Kısas 12v15, 93v1 *yūḡ* “pamuk, yün, hayvan tüyü, tüy” (ATA 1997 II: 751), HKuran *yūḡ* “yün” (SAĞOL 1995: 194), NF 159-9 *yūḡ* “yün, tüy” (ATA 1998: 492), *yūḡ* “şerst” (FAZİLOV I: 559), **Çağatay T:** Senglah 347r/11 *yūḡ* (CLAUSON 1960: 80), Ş.Süleyman *yūḡ* “yün” (309), **Altınordu-Kıpçak:** CC 91,23 *juḡ* “Wolle, Flaumfeder, lana; pluma” ; 91,19 *üḡü juḡy* “Eulenfedern, d(ugi) pluma” (GRØNBECH 1942: 129), GT 93/4 *yūḡ* “yün” (KARAMANLIOĞLU 1989: 399), Tercüm. 16a/3 *yūḡ* “1. yün, 2. tüy, kıl” (TOPARLI 2000, 161), TZ 20b/5 *yūḡ* “keçi kılı, yün” (ATALAY 1945: 291), BM I 12,6 *jūḡ*, *jūḡ* “pióra (ptasie), pierze/ plumes, plumage” (ZAJĄCZKOWSKI 1938: 28), İrşadM 479b/8, 353b/6 *yūḡ* “1. yün, 2. tüy, kuş tüyü” (TOPARLI 1992, 623), İlmNuşab 63v:9 *yūḡ* “feathers (arrow)” (ÖZTOPÇU 2002: 107), Kİ 98 *yūḡ* “yün” (CAFEROĞLU 1931: 130), **EAT-Osm:** *yūḡ* “tüy, kuş tüyü” (XIII.TTS VI: 4765), Gunya. 145b.8 *yūḡ* “yün” (AKKUŞ 1995: 929), İbnikesir 38b/16 *yūḡ* “yün” (YELTEN 1998: 595), Gülistan. 42a-1 *yūḡ* “tüy” (ÖZKAN 1993: 473), EATkuran. 447b/8=101/05 *yūḡ* “yün” (KARABACAK 1995: 769), Süheyl. 2593, 2994 *yūḡ* “1. yün, 2. tüy, kuş tüyü” (DİLÇİN 1991: 653).

Modern Oğuz: Trk. *yün* “1. güzün kırkılan koyun tüyü. 2. genel olarak koyun tüyü. 3. genel olarak hayvan tüyünden yapılmış” (TS II: 2480b), And. *yun*, *yūḡ* [yuv, yūḡ] “yün” (DS XI: 4319a), Az. *yun* 1. bā’zi māmāli heyvanların dārisinin üstünü örtān tüklār. 2. heyvandan (adātān goyundan, dāvādān vā s.) gırxılan belā tüklār (ADİL II 567b), Trkm. *yūḡ* “yün, yünden yapılmış” (TTS: 712b), Gag. *üün* “yün” (GTS: 252).

Modern Kıpçak: Kırg. *cün* “yün, kıl (saç), tüy (kuşların)” (YUDAHİN 1998: 237a), Nog. *yun I* “1. şerst’, şerstyanoy, 2. (dial) pero, per’evoy” (NRS: 449b), KBlk. *cün* “şerst’” (KBRs: 271b), Kar.(thk) *yün*, (thk) *yun* “1. pero, puh; pióro, pierze, puch, 2. şerst’; sierśc” (KRPS: 262a), Kaz. *jün* “kıl, tüy, yün” (KazTS: 189b), Tat. *yön* “1. şerst’, runo, volos, 2. pero” (TatRS: 190b), Kum. *yün* “şerst’, şerstyanoy” (KuRS: 383a), Bşk. *yön* “1. şerst’, 2. şerstyanoy” (BRS: 230a).

Uygur-Karluk: Özb. *yung* “şerst’, şerstyanoy” (URS: 566b), Yuyg. *yun/jun* “yün” (YUTS: 187a), Suy. *yun/yün/yüñ* “şerst’” (YJU: 44b).

Sibirya: Alt. *cun* “kanat tüyü” (AltTS: 66a), Hak. *çüg* “ptiç’e pero” (HRS: 324a).

Halaç: *yunğ* “Wolle” (WbCh: 229a).

523. **yüzärlük** [449] (YUVZ’AR-LK) “üzerlik otu (Ar. *ħarmal*)” Oğuz lehçesi.

yüzärlük “Rue” (CTD II: 152), *yüzerlik* “üzerlik otu” (DLTt III: 12).

< *yüzär+lik bkz. *yü:ze:rlük* “Peganon Harmala” (EDPT: 988b).

İlk olarak Dīvān’da Oğuzca kaydında bulunan *yüzärlük*, tarihî ve modern sahada sadece Oğuz söz varlığında tanımlanmaktadır. Dīvān’da aynı bitki için bkz. *ilrük* [65], *ildrük* [449], *yıdığ ot* [449].

Altınordu-Kıpçak: İdH *yüzerlik* (30) “malum ot, yüzerlik” (İZBUDAK 1989: 55), GT 62/6 *yüzerlik* “üzerlik, tütsü olarak yakılan bir bitki” (KARAMANLIOĞLU 1989: 401b), BM I *jüzärlük* “ruta (roślina)” (ZAJAÇZKOWSKI 1958: 28), **EAT-Osm:** *yüzerlik* “ateşe atıldığı zaman çıtır çıtır ses çıkararak yanıp, güzel bir koku neşreden tohum, üzerlik” (XIII.TTS VI: 4783).

Modern Oğuz: Trk. *üzerlik* “bot. sedef otuğillerden, yaprakları almasıık, çiçekleri beyaz renkte, susama benzeyen, tohumları acı olan, halk hekimliğinde tedavi ettiğine inanılan bir bitki (Peganun harmala)” (TS II: 2323b), And. *yüzellik* [*yüzelik*, *yüzerlik*] “halk inancına göre nazara karşı kullanılan bir ot” (DS XI: 4336a), Az. *üzärlük* 1. (bot.) çılıpag gövdəsi, ensiz yarpaqları olan çoxillik ot –bitki.

2. hämin bitkinin guru gövdäsi, yarpaqları vä ya toxumu (geçmişdä yandırılarag tüstüsü vä iyi xästälärä verilirdi) (ADİL IV 245b), Trkm. *üzârlık* “(bot.) kumlu, çorak yerlerde yetişen beyaz çiçekli yabanî bir bitki” (TTS: 659a).

SONUÇ:

Bu tezde, XI. yüzyıl Türk lehçeleri ve Kâşgarlı'nın değerlendirmeleri ele alınmış; Kâşgarlı'nın naklettiği bilgiler temelinde bu lehçelerin yazı dili ile ilişkileri, lehçeler arası ilişkiler, modern Türk lehçeleriyle bağlantıları gösterilmiştir.

Eski Türkçe döneminin son halkasına dahil edebileceğimiz Karahanlı Türkçesi, Eski Türkçe içerisinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde Orta Asya Türklüğünün büyük kitleler halinde İslamiyete geçmesi, Türklerin dil, kültür ve medeniyetlerinin farklı bir çizgiye girmesine neden olmuştur. Türkler eski kültür öğelerini bir anda bırakmamış, eski kültür yapılarının temelinde yeni tanıştıkları İslami kültürü yaşamaya başlamışlardır. Bu yeni yapılanma kurumsal yapılarda, dil durumlarında, imla geleneklerinde, inanç sistemlerinde başta olmak üzere pek çok konuda kendini göstermiştir. Ayrıca bu dönem, boylar arasındaki mücadeleler ve boyların batıya doğru hareketliliği sonucunda Türklük çevresinin farklı istikametlerde yol aldığı bir dönemdir. Türklerin yeni yerlere açılmaları ve yeni kültürlerle tanışmaları da kültür ve medeniyetlerine etki etmiştir. İşte bu dönemde Türk ülkelerini dolaşarak derlediği, farklı din, kültür ve coğrafyalardaki Türk boylarının dil, kültür, sosyal yapı vb. durumlarını anlattığı eseriyle Kâşgarlı Mahmud karşımıza çıkmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, Karahanlı hükümdar ailesine mensup, dönemine göre iyi bir eğitim almış aydın bir kişidir. Onun bu özelliği, Türk dünyasından derlediklerinin sıradan kayıtlar olmamasına neden olmuştur. Kâşgarlı'nın eserindeki dil malzemesi devrinin ölçünlü Türkçesini açıkça ortaya koyan sözlük ve gramer kayıtlarıdır. Derlediği lehçe malzemesi de Türk lehçe dallanmasında esas olarak alınan önemli ses, biçim ve söz varlığı öğeleridir. Kültür, sosyal hayat vb. ile ilgili kayıtlar da Türk boylarının ve Türklerle içiçe yaşayan toplulukların yapısını ana hatlarıyla yansıtmaktadır. Bu nedenle Dīvān'ın Kâşgarlı Mahmud gibi iyi eğitilmiş birinin elinden çıkmasının, Türk dil, kültür, tarih araştırmalarına sağladığı katkısı büyüktür. Türkçenin ses, biçim, söz varlığı ve anlam özellikleri; bazı sözcüklerin ve gramer yapılarının etimolojileri; Türkçenin ilişkide olduğu diller; Türk lehçelerinin birbiriyle olan ilişkileri; Türk lehçeleri konuşurlarının sosyal yapıları ve birçok dilbilim konusu Kâşgarlı'nın bilgisi dahilindedir.

Kâşgarlı Mahmud'un Türk lehçeleriyle ilgili verdiği bilgiler; lehçe konuşurlarının sosyal durumlarını, lehçelerin ses özelliklerini, biçim özelliklerini ve söz varlığı özelliklerini içine almaktadır. Lehçelerin sosyo-lingüistik yapıları, tek dilli ve iki dilli olmaları şeklinde Dīvān'da değerlendirilmiştir. Kâşgarlı'ya göre tek dilli olanların yani yabancılarla karışmamış ve sadece Türkçe konuşanların Türkçeleri düzgündür (Ar. afşahu al luġāti). Buna karşın yabancılarla karışan ve iki dil konuşanların Türkçeleri, yabancı dilin etkisiyle bozuktur. Kâşgarlı Mahmud'un naklettiği tek dilli (Ar. luġati vāhidatun) ve "sade Türkçe" (Ar. turkiyyatun maḥḍatun) konuşan Türk toplulukları şunlardır: Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tuhsi, Yağma, Çiğil, Oğrak, Çaruk, Yemek ve Başkurt. Ayrıca Uygurlar da "sade Türkçe" (Ar. turkiyyatun maḥḍatun) konuşanlar olarak nakledilmekte, ancak kendi aralarında başka bir dil (Ar. luġatun uḥrā) konuştukları ve ayrı yazılarının olduğu belirtilmektedir. Tek dilli olmakla birlikte Peçenek, Suvar ve Bulgar lehçeleri hep bir türde sonları kırılmış (Ar. nemetin vāhidin) bir Türkçe olarak ifade edilmiştir. Bulgarcayla ilgili bilgilerden Bulgar Türkçesinin Ortak Türkçeden farklı olarak l/r Türkçesi olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Dīvān'da bahsedilen bu lehçelerin Ortak Türkçenin dışındaki Türk lehçeleri olduğu çıkarımına ulaşılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un iki dilli olmaları ve yabancılarla karışmaları sebebiyle ayrı bir sınıfta tuttuğu lehçeler ise Soğdak, Argu, Kençek, Hotan, Tangut ve Tübütlere ait olanlar ve "çöl halkı" ya da göçebe topluluklar (Ar. ahl al-wabar) arasında bildirdiği Çömül, Kay, Yabaku, Tatar, Basmıllara ait olanlardır. Bunların dışında Karahanlı devletinde sosyal, siyasi, kültürel ve ticari yönlerden önemli konumlara sahip Balasagun, Barsgan, Kâşgar, Kuça, Sayram, Uç gibi bazı şehirlerin halkının dil özellikleri de Dīvān'da nakledilmiştir.

İslamiyetin X. yüzyılda Karahanlı Devleti tarafından kabulü ve Türk boylarının kitleler halinde İslamiyete geçmesi, Türk kültürü yanında Türk yazı dilinin de yeni bir gelişim evresine girmesine neden olmuştur. Dönemin Türk yazı dilinde en önemli değişim ise Arap yazısının Türkler tarafından kullanılmaya başlanmasıdır. Arap yazısıyla ve Arapça olarak yazılan *Dīvānu Luġāti't-Türk*'ün yazımında (imlâ), Türklerin eskiden beri kullandıkları Uygur yazısının yazım geleneğinden faydalanılmış, Uygur yazım kuralları Arap harflerinin yazımına uygulanmıştır. Dīvān'ın yazımında geçerli olan kurallar, genel olarak lehçelere ait sözcüklerin yazımında da geçerlidir. Bununla birlikte Kâşgarlı, yazı dilinde olmayan

lehçelerin kendilerine özgü seslerini, yer yer yazımda göstermiş ya da ses hakkında açıklamada bulunarak, o sesin niteliği hakkında bilgi vermiştir. Dīvān'da yer alan ünlüler /a, ä (e), ı, i, o, ö, u, ü/ ünlüleri ve bunların uzun şekilleri; ünsüzler de /p, b, m; t, d, d̄; n, ŋ; l, r; k, k̄, g, ğ; s, z, ş, c, ç, j; f, h, h̄; v, w, y/ ünsüzleri olarak sıralanabilir. Kâşgarlı, Dīvān'ın giriş kısmında her ne kadar Türkçede 24 ünsüz harfinin bulunduğunu gösterse de, Dīvān'daki örneklerde, XI. yüzyıl Türk lehçelerinde 26 ünsüz fonemin kullanıldığı görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un Türk yazısında gösterilmediği halde, Türk lehçelerinin söyleyişinde olduğunu belirttiği ünsüzler ve Kâşgarlı'nın açıklamaları şunlardır: 1. sert be yani /p/, Arapçadaki cim yani /c/, ze ve şın arasında söylenen ze yani /j/, Arapçadaki fe yani /f/, noktalı 'ayın yani /ğ/, kaf ve kef arasında söylenen yumuşak kef yani /g/, ğayın, kaf ve nun arasından oluşan kaf yani /ŋ/ ünsüzleridir. Dīvān'da bu ünsüzlerin gösterimi birincil harflere nokta ilavesi yapılarak ya da bazı açıklayıcı ibarelerle yapılmıştır. Dīvān'ın yazım sisteminde uzunluklar med ve lîn harfleriyle ve bazı kalıplarda gösterilmiş; kimi zaman da Kâşgarlı uzunluklarla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Bu uzunluklar birincil ve ikincil uzunluklar olarak iki biçimde bulunmaktadır. Birincil uzun ünlüler genellikle ilk hecede bulunmaktadır ve anlam ayırdedici özelliğe sahiptir. İkincil uzunluklar ise, bazı ses olayları sonucunda meydana gelen uzunluklardır ve sözcükte anlam ayrımı yapmazlar. Dīvān'da sözcüklerin hem normal süreli hem de uzun ünlülü biçimlerinin olduğunu belirtmesi, lehçeler arası bir ayırım olarak da düşünülebilir.

Eski Türkçe, tek bir yazı dili temelinde XII.-XIII. yüzyıla kadar devam etmiş, bu tarihten sonra ise Doğu ve Batı Türk yazı dili alanı olarak iki kısımda seyretmiştir. Doğu Türk yazı dili, Orhon, Uygur, Karahanlı Türkçelerinin devamı olarak Orta Asya'da geçerli olmuş; Batı Türk yazı dili ise Oğuz lehçesi temelinde Horasan, Maveraünnehir, Anadolu ve bunlara yakın coğrafyalarda kullanılmaya başlamıştır. Uzun bir süre iki koldan devam eden Ortak Türk dili, XIX. yüzyıldan itibaren yeni Türk yazı dillerinin oluşumuyla farklı kollara sahip olmuştur. Ancak yeni Türk yazı dillerinin ve lehçelerin oluşumu bir anda gerçekleşmemiştir. Eski Türkçe döneminden itibaren yazı dilinden farklı olarak Türk boyları arasında yaşayan biçimler, bazı siyasi, sosyal şartlar sonucunda farklı lehçeler olarak ortaya çıkmıştır. Modern Türk lehçelerinin ön biçimlerinin ve modern Türk lehçelerindeki lehçesel farkların ilk biçimleri ilk kez Kâşgarlı Mahmud tarafından XI. yüzyılda

tespit edilmiştir. Lehçe sınıflandırmalarında çoğunlukla kullanılan seslik ölçütler Kâşgarlı Mahmud'un tespitlerinde de yer almaktadır. Dīvān'da XI. yüzyıl Türk lehçeleri ve lehçesel farklar açıklanırken ses özellikleri ve ses değişimleri hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerin bir çoğunun modern Türk lehçelerinde de görülen ses olayları olması, Kâşgarlı'nın sıradan bir derlemeci olmadığını göstergesidir. Türk lehçeleri tasnifinde geçerli olan /y-/ , /n/ , /-d-/ , /t-/ , /b-/ , /k-/ seslerinin durumu vb. gibi önemli ses olaylarının Eski Türk lehçelerinde varlığına ilk kez Kâşgarlı Mahmud dikkat çekmiştir.

1. Kâşgarlı, Köktürk, Uygur yazı dillerinde olduğu gibi Karahanlı Türkçesi yazı dilinde ve birçok lehçede Ortak Türkçe söz başı /y-/ sesinin korunduğuna dikkat çekmiştir. Modern Türk dili alanında /y-/ sesi genel olarak Oğuz (GB), Uygur-Karluk (GD) ve Kıpçak (KB) (Kumuk, Karayim, Başkurt) lehçelerinde korunmakta; bunların dışındaki Türk lehçelerinde bazı değişimlere uğramaktadır. Kâşgarlı'nın Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde kimi zaman düşürüldüğünü ifade ettiği söz başı /y-/ > Ø değişimi, modern sahada görülen düzenli bir Oğuz lehçesi özelliğidir. Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde naklettiği /y-/ > /c-/ değişimi de bugün düzenli bir Kıpçak ses özelliğidir ve modern Kıpçak lehçelerinde bu değişim /y-/ > /c-, ç-, j-/ şeklinde gözlenmektedir. Tarihî metinlerde rastlanmayan, Kıpçak Türkçesi için tipik olan bu ses olayı, ilk kez Dīvān'da ele alınmıştır.

2. Kâşgarlı, modern sahada düzenli bir Oğuz özelliği olan söz başı /t-/ > /d-/ değişimini XI. yüzyıl Oğuz lehçesi için de ayırıcı bir ses özelliği olarak kaydetmiştir. Oğuz lehçeleri için tipik olan bu ses özelliği, yer yer Oğuzcanın tesiriyle bugün Karayim, Kumuk, Karakalpak, Kırım-Tatar gibi bazı Kıpçak lehçelerinde de görülmektedir.

3. Modern sahada düzenli bir biçimde Kıpçak lehçelerinde ve bazı Sibiryâ (Şor, Alt., Soy. vb.) lehçelerinde görülen /ç-/ > /ş-/ değişimi de Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyıl Türk lehçelerinde kaydettiği bir ses olayıdır.

4. Modern Oğuz lehçelerinde bazı soru sözcüklerinde düzenli bir ses olayı olarak görülen /k-/ > /h-/ sızıcılaşması da Kâşgarlı tarafından Oğuz ve Kıpçak lehçeleri kaydıyla dile getirilmiştir.

5. Kâşgarlı Mahmud'un lehçe kaydı belirtmemekle birlikte iki değişkesinin olduğunu söylediği /ğ,g/ > /w,v/ değişimi de modern Kıpçak ve Oğuz lehçeleri için tipik bir özelliktir.

6. Eski Türkçe döneminde Orhon yazıtlarında söz başı /b/ korunurken, Uygur eserlerinde, *bän* > *män* "ben", *bin-* > *min-* "binmek", *buñ* > *muñ* "sıkıntı" vb. örneklerde olduğu gibi, nazal ünsüzle biten sözcüklerde /b-/ > /m-/ değişimi görölmektedir. Karahanlı Türkçesi ve daha sonraki Doğu Türkçesi sahasında da aynı değişim görölmüş; Batı Türkçesi sahasında ise genel olarak /b-/ korunmuştur. Kâşgarlı söz başı /b-/ > /m-/ değişimine, Oğuz ve Kıpçaklarda /b-/, diğerlerinde /m-/ şeklinde işaret etmiştir. Modern Türkçede genellikle Oğuz lehçelerinden Türkiye Türkçesinde, Gagauz Türkçesinde ve Türkçenin ayrı bir dalı içerisindeki Çuvaş Türkçesinde söz başı /b-/'nin korunmaktayken, diğer Türk lehçeleri /m-/ tarafındadır.

7. Karahanlı yazı dilinde ve bazı lehçelerde bulunan /ǰ/ sesi, Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuz lehçelerinde /y/'ye değişmektedir. XI. yüzyıldaki varlığı *Dīvān*'da açıkça belirtilen /ǰ/ ünsüzü, sonraki tarihî lehçelerde ve modern lehçelerin büyük çoğunluğunda /y/ olarak gelişmiştir. Kâşgarlı Çiğil ve başka Türklerin söz içi ve söz sonundaki /ǰ/ olarak söylediği sesin, Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçelerinde /z/ olarak söylendiğini ifade ettiği /d/ > /z/ değişimi, modern Türk lehçelerinde *azağ grubu* olarak adlandırılan Hakas, Orta Çulım, Mrass, Taştıp, Matur, Yukarı Tom ve Sarı Uygur Türkçesinde görölmektedir.

8. *Dīvān*'da XI. yüzyılda da /n/ ve /y/ olarak /ń/ sesinin lehçeler arasında iki değişkesinin bulunduğunu; ancak /y/'nin kullanıldığı lehçelerin çoğunlukta olduğunu görmekteyiz. Kâşgarlı, *Dīvān*'da birçok yerde Türkçedeki /y/ sesini Arguların /n/'ye çevirerek söylediklerini ifade etmiştir. /ń/ sesi, modern sahada Oğuz grubunda /y/, /yn/ ve /ym/ biçiminde; yalnızca Halaççada /n/ biçiminde; diğer lehçelerin tümünde ise /y/ biçiminde yaşamaktadır.

9. Tarihî ve modern Oğuz lehçelerine özgü bir ses özelliği olan /-ğ-, -ğ-, -g-, -g/> ∅ ses düşmesi de Kâşgarlı'nın Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde naklettiği bir ses

olayıdır. Dīvān'da bulunan bu ve benzeri birçok ses olayı, modern Türk lehçeleri ile paralellik göstermekte ve modern lehçelerde yaşamaktadır.

Dil içindeki lehçe ayrımları daha çok ses ve söz varlığı düzeyinde olmakta, biçim yönünden lehçeler arasında farklılık ses ve söz varlığı özellikleri kadar bulunmamaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un lehçeler arası farkına işaret ettiği biçim özellikleri ise, bazı eklerdeki morfo-fonemik ya da işlevsel farklardan ibarettir.

Yaşadığı çağa göre iyi bir dilci olduğu anlaşılan Kâşgarlı Mahmud'un naklettiği lehçe söz varlığı da gerek tarihî Türk dilinin söz varlığının zenginliğini ortaya koyma gerekse lehçeler arasındaki sözcük farklarını gösterme bakımından dikkate değer kayıtlardır. Dīvān'ın lehçe söz varlığının bir kısmı Orhon Türkçesinden itibaren tanıklanan sözcükleri içermekte, bir kısmı ise ilk kez Kâşgarlı Mahmud'un kayıtlarında görülmekte ve daha sonraki eserlerde yer almaktadır. Bu kayıtlar, sözcüklerin yaşının, coğrafyasının tespiti için önemlidir. Ayrıca başka tarihî eserlerde tanıklanamayan tek örnek sözcükler de, XI. yüzyıl Türk topluluklarının sosyo-kültürel özelliklerine temas eden özellikli sözcüklerdir. Dil, kültür ve tarih araştırmalarına yol gösteren bu özellikli sözcükleri, yalnızca Kâşgarlı Mahmud kayıt altına almıştır. Dīvān'da Karahanlı yazı dilinin dışında bir sözcüğün diğer lehçelerde kazandığı anlamlar verilmiş, hangisinin daha doğru ya da sözcük köküyle ilgili olduğu belirtilmiştir.

Bugün olduğu gibi, XI. yüzyılda da Türk lehçelerinin birbiriyle etkileşim içinde olduklarını, Dīvān'da görebiliyoruz. Yakın coğrafyalarda olan, aynı boy birliği içerisinde olan, ticaret ve kültür ilişkileri olan ya da birbirleriyle sürekli bir egemenlik mücadelesi yaşayan Türk boylarının dilleri birbirini etkilemiştir. Bu siyasi, sosyal ilişkiler ve coğrafi yakınlık, toplulukların dillerinde kimi ortaklıkları da beraberinde getirmiştir. Kâşgarlı'nın kayıtlarında XI. yüzyılda Karahanlı devletinin kuzeybatısında bulunan Oğuzlarla Kıpçakların dil ilişkileri; Kıpçak bozkırı ve İdil boylarındaki Bulgar, Suvar, Kıpçak, Yemek lehçelerinin birbirleriyle ilişkileri; komşu şehirlerde yaşayan Argularla Oğuzların lehçe ilişkileri; Karahanlı devlet yapılanmasında etkili olan Yağma, Tuhsı ve Çiğil lehçeleri arasındaki dil ilişkileri dikkat çekmektedir.

XI. yüzyıl Türk lehçelerinin birbirleriyle olan ilişkileri yanı sıra, bu lehçelerin modern Türk lehçeleriyle bağlantıları da görülmektedir. Kâşgarlı'nın lehçelerle ilgili naklettiği bilgilerin bir kısmı modern Türk lehçeleriyle örtüşmekte, bir kısmı da dağınık halde Türk lehçelerinde yaşamaktadır. Dīvan'da bahsedilen Argu lehçesi, modern Türk lehçelerinden Halaçça ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Eski Türkçe /ń/ sesi, Argu lehçesinde de Halaççada da /n/ şeklinde gelişme göstermiştir. Argu lehçesinde ve Halaççada /ń/ > /n/ olması, bu lehçelerin paralelliğine yönelik en önemli ses olayıdır. Ayrıca Kâşgarlı'nın, Arguların geniş zaman -Xr ekinin ünlüsünü ve geçmiş zaman -dX ekinin ünlüsünü yuvarlak ünlülü olarak söyledikleri yönündeki açıklamaları Halaççadaki yuvarlak ünlülü geçmiş zaman çekimiyle kısmen örtüşmektedir. Argu lehçesindeki *dāġ/dāġ* olumsuzluk edatı ve bundan oluşan *dāġ ol* “değil” olumsuzluk yapısının da Halaççada *havul daġ* “güzel değil”, *daġılam* (<*dāġ ol men*) “değilim” vb. örneklerde olduğu gibi benzer biçimde devam ettiğini görmekteyiz.

Dīvān'da kaydedilen Oğuz lehçesine ait ses ve söz varlığı özellikleri de tarihî ve modern Oğuz Türkçesiyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Kâşgarlı'nın XI. yüzyıl Oğuz lehçesi için naklettiği söz içinde ve sonundaki /ġ, g/ > Ø; söz başı ve söz içi /t/ > /d/ değişimi; /y-/ > Ø değişimi; çift dudak sesi olarak söylenen /w/ sesinin dış dudak sesi /v/ olarak söylenmesi; /b-/ > /m-/ değişiminde Oğuzcanın /b-/ yönünde olması; /-d-, -d/ > /-y-, -y/ değişimi; /ń/ > /y/, /ym/ ve /yn/ değişimi; /ķ-/ > /ĥ-/ değişimi; olumsuzluk edatının *tāġül* olması; eksiz emir çekimi vb. dil özellikleri, düzenli Oğuz lehçesi özellikleridir ve modern Oğuz lehçelerinde devam etmektedir. Dīvān'daki Oğuz lehçesi söz varlığı da büyük ölçüde modern Oğuz lehçelerinde tanıklanmaktadır. Bu benzerlikler Kâşgarlı'nın Oğuzca ile ilgili kayıtlarının güvenilirliğini göstermektedir. Benzer biçimde Kıpçak lehçesi kaydıyla verilen bazı özellikleri de modern Kıpçak lehçelerinde görebilmekteyiz.

GENEL KAYNAKÇA VE KISALTMALAR:

- ABDULDAEV, E., İSAEV, D. (1969), *Kırgız Tilinin Tüshündürmö Sözdügi*, Frunze.
- ABDURRAHMAN, Varis (1997), *Divanu Lugati't Türk'teki Türk İllerinin Çağdaş Çin Kaynakları İle Mukayesesi ve Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (basılmamış).
- ABDURRAHMAN, Varis (2004₁), "Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihî Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine", *Ankara Üniversitesi DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü Çağdaş Türklük Araştırmaları 2002, 8-10 Mayıs 2002*, Ankara.
- ABDURRAHMAN, Varis (2004₂), "Tarihî Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler", *TTK Belleten*, C.LXVII, S.250, Aralık 2003, TTK Yay., Ankara, s.771-779.
- ABDURAHMANOVA, R. (1954), (Red.), *Russko- Uzbekskiy Slovar'*, Moskva.
- ADİL I=(1966), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, C.I, Bakı.
- ADİL II=(1980), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, C.II, Bakı.
- ADİL III=(1983), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, C.III, Bakı.
- ADİL IV=(1987), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, C.IV, Bakı.
- ADL I=(1999), *Azerbaycan Dialektoloji Lügeti*, TDK Yay., C. I, Ankara.
- ADL II=(2003), *Azerbaycan Dialektoloji Lügeti*, TDK Yay., C. II, Ankara.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç (2004), *Oğuzlar*, (çev. E. N. Necef, A. Annaberdiyev), Selenge Yay., İstanbul.
- AHMEROV, K. Z. (red.), vd. (1958), *Başkirsko- Russkiy Slovar'*, Moskva.
- AKABIROVA, S. F., MAGRUFOVA, Z.M., HODJAHANOVA, A.T., BOROVKOV, A.K. (1959), *Uzbeksko- Russkiy Slovar'*, Moskva.

- AKKUŞ, Muzaffer (1995), *Kitab-ı Gunya İnceleme- Metin- İndeks- Tıpkıbasım*, TDK Yay., Ankara.
- AKSAN, Doğan (2003), *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, TDK Yay., C: I-III, Ankara.
- AKÜN, Ömer Faruk (2002), “Kâşgarlı Mahmud”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, s. 9-15.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1951), *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l- Hakayık*, Ateş Basımevi, İstanbul.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1955₁), “Kâşgar”, *İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati*, Milli Eğitim Basımevi, C: 6, İstanbul, s. 405-412.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1955₂), “Kıpçak”, *İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati*, Milli Eğitim Basımevi, C: 6, İstanbul, s. 713-716.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), TKAE Yay., İstanbul.
- ARGUNŞAH, Mustafa (1999), *Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî Tuhfe-i Murâdî İnceleme- Metin- Dizin*, TDK Yay., Ankara.
- ARIKOĞLU, Ekrem, KUULAR, Klara (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK yay., Ankara.
- ATA, Aysu (1997), *Nâşirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî Kışaşü'l- Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*, I. Giriş- Metin- Tıpkıbasım, II. Dizin, TDK Yay., Ankara.
- ATA, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferâdis, Uşhmağlarnuñ Açuk Yolu Cennetlerin Açık Yolu III Dizin-Sözlük*, TDK Yay., Ankara.
- ATA, Aysu (2002), *Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:36, İstanbul.
- ATA, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş- Metin - Notlar- Dizin)*, TDK Yay., Ankara.

- ATALAY, Besim (1945), *Et-Tuĥfetu'z-Zekiyye fi'l- Luġati't-Türkiyye*, TDK Yay., İstanbul.
- ATALAY, Besim (1998), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III, Dizini (Endeks) IV*, TDK Yay. Ankara.
- AYDIN, Erhan (2007), *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yay., Çorum.
- BAMMATOV, Z.Z. (Red.), (1969), *Kumıksko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1958), "Kâşgarî'den Notlar I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *TDAY-Belleten* 1958, s. 87-113.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1959), "Kâşgarî'den Notlar II: OĞuzlar ve OĞuzeli Üzerine", *TDAY-Belleten* 1959, s. 1-26.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1960), "Kâşgarî'den Notlar III: OĞuz Lehçesi Üzerine", *TDAY-Belleten* 1960, s. 23-48.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1989), "Eski Türkçe Üzerine", *TDAY-Belleten* 1964, s. 77-84.
- BARTHOLD, V.V. (1950), "Hoten", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C:V, s. 565-567.
- BARTHOLD, V.V. (1967), "Sogd", *İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati*, Milli EĞitim Basımevi, C: 10 İstanbul, s: 736-737.
- BARTHOLD, V.V., BOYLE, J.A. (1971), "Balâsâğhûn", *The Enclopaedia of İslam*, Volume I, s.987.
- BARTHOLD, V.V. (1990), *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Haz: H. Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara.
- BARTHOLD, V.V. (1975), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara.
- BARTHOLD, V.V. (2004), *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yay., Ankara.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1996), *'Alî Şîr Nevâyî Muğâkemetü'l-Luğateyn. İki Dilin Muhakemesi*, TDK Yay., Ankara.

- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (Ed.) (2008), *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- BASKAKOV, N. A., TOŞÇAKOVA, T. M. (1947), *Oyrotsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- BASKAKOV, N. A., İNKİJEKOVA-GREKUL, A.İ. (1953), *Hakassko- Russkiy Slovar'*, Moskva.
- BASKAKOV, N. A. (1958), *Karakalpakskogo-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- BASKAKOV, N. A. (Red.) (1963), *Nogaysko- Russkiy Slovar'*, Moskva.
- BASKAKOV, N. A. (1967), *Russko-Karakalpakskiy Slovar'*, Moskva.
- BASKAKOV, N. A., KARRIYEV, B. A., HAMZAYEV, M. Y. (1968) *Turkmensko- Russkiy Slovar'*, Akademia Nauk Turkmenskoy SSR, Moskva.
- BASKAKOV, N. A., ZAYONÇKOVSKOGO, A., ŞAPŞAL, S.M. (1974), *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*, Moskva.
- BASKAKOV, N. A. (Red.) (1991), *Gagauz Türkçesi Sözlüğü*, (çev. A. Doğru, İ. Kaynak), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- BAŞTAV, Şerif (1941), "Sabir Türkleri", *TTK Belleten*, C: V, s: 53-99.
- BAYRAM, Bülent (2007), *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*, Tablet Yay., Konya.
- BENZING, Johannes (1958), "Omeljan Pritsak, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Proto-bulgaren. (Ural-altaische Bibliothek, I). Wiesbaden: Harrassowitz 1955. 102 S., 3 Tafeln, 80", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band: 108, Wiesbaden. s: 427-430.
- BİLGİN, Azmi, HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2002), "Kıpçak Türkçesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 25, Ankara, s. 421-424.
- BOESCHOTEN, H.E., VANDAMME, M., TEZCAN, S. (1995), *Al- Rabghūzī The Stories of the Prophets Qişaş al- Anbiyā' An Eastern Turkish Version*, Volume One, E.J. Brill, Leiden- New York- Köln.

- BOROVKOV, A.K. (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, Çev. Halil İbrahim Usta; Ebülfez Amanoğlu, TDK Yay., Ankara.
- BOZKURT, Fuat (2002), *Türklerin Dili*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- BREGEL, Yuri (2003), *An Historical Atlas of Central Asia*, Handbuch der Orientalistik, Leiden, Boston, Brill.
- BROCKELMANN, C. (1928), *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kaşğarīs Dīvān Luġāt at-Turk*, Budapest.
- BUHARALI, Eşref (1991), "Çiğiller", *Tarih Araştırmaları Dergisi 1990-1991*, C. XV, s: 26, Ankara, s. 59-62.
- BURAN, Ahmet (2000), *Hıbetullah ibni İbrahim Sā'atnāme*, Elazığ.
- BURAN, Ahmet (2007), "Türkçe ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında S/Ş Meselesi", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2, s. 121-127.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Abū Hayyān Kitāb al-İdrāk li-Lisān al-Atrāk*, Evkaf Matbaası, İstanbul.
- CANPOLAT, Mustafa (1968), "Behcetü'l-Ḥadā'ik'in Dili Üzerine", *TDAY-Belleten 1967*, s. 165-175.
- CANPOLAT, Mustafa (1995), 'Ömer Bin Mezīd Mecmū'atü' N-Nezā'ir Metin- Dizin- Tıpkıbasım, TDK Yay., Ankara.
- CEYLAN, Emine (1992), "İlk Türkçe *d Foneminin Çuvaşça ve Macarcada Gelişimi", *Türk Dilleri Araştırmaları 1992*, s. 109-120.
- CEYLAN, Emine (1993), "Çuvaşça çara Sözcüğü ve Dağınık *y- > ç- Değişimi", *Türk Dilleri Araştırmaları /3*, s. 69-72.
- CEYLAN, Emine (1994), "Türkçe y- ~Ø, Halaçça h-, Çuvaşça ś-, y-, v- Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C: 4, s. 145-158.
- CEYLAN, Emine (1996), *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri, Çuvaşça- Türkçe/ Türkçe- Çuvaşça Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Simurg, Ankara.

- CEYLAN, Emine (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.
- CLAUSON, Gerhard (1955), “Turkish Ghost Words”, *Journal Of The Royal Asiatic Society*, s. 124-138.
- CLAUSON, S. Gerhard (1960), *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān, Facsimile Text with an Introduction and Indices*, London.
- CLAUSON, S. Gerhard (1967), “Eski Türkçe Üzerine Üç Not”, (Çev. A. Leventoğlu), *TDAY Belleten* 1966, s. 19-37.
- CLAUSON, S. Gerhard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford.
- CLOUSER, Melanie (2003), “Volga Ethnic Relations From Ibn Fadlan’s Perspective”, *Agora Archives*, Volume 4, Issue 1. <http://glasscock.tamu.edu/agora/archives.html>
- CSATÓ, Éva Á., JOHANSON, Lars (1998), “Turkish”, *The Turkic Languages* (Ed. L. Johanson; É. Csató), Routledge, s. 203-235.
- ÇAĞATAY, Saadet (1954), “Türkçede ñ ~ ğ Sesine Dair”, *TDAY- Belleten*, s. 15-30.
- ÇAĞATAY, Saadet, TEZCAN, S. (1976), “Köktürk Tarihinin çok önemli bir belgesi: Soğutça Bugut yazıtı”, *TDAY-Belleten* 1975-76, s.245-252.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2003), *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.
- ÇETİN, Engin (2003), “Eski Türkçedeki İnsan Yapımı Nesne Adlarında Ödünçlemeler Üzerine”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 13, S: 1, s. 193-210.
- ÇOBAN, Meryem Selda (2005), *Divanu Lugati’t-Türk’te Geçen Oğuzca Kayıtlı Dil Malzemesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış).
- ÇTTS= bkz. BAYRAM (2007).

- DANKOFF, Robert (1972), “Kāšgarī on the Tribal and Kinship Organization of the Turks”, *Archivum Ottomanicum*, 4, s. 23-43.
- DANKOFF, Robert (1979-80), “Three Turkic Verse Cycles”, *HUS*, 3-4, s. 151-165.
- DANKOFF, Robert, KELLY, James (1982, 1984, 1985), *Maḥmūd al-Kāšgarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk); Maḥmūd el-Kāšgarī Türk Şiveleri Lügatı (Dīvānū Luġāt-it-Türk, İnceleme. Tenkidli Metin. İngilizce Tercüme. Dizinler I. Kısım, II. Kısım, III. Kısım, (Ed. Ş. Tekin, G. Alpay Tekin), Harvard Üniversitesi Basımevi.*
- DANKOFF, Robert (1992), “Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture”, *Central Asian Monuments*, (Ed. Hasan B. Paksoy), The Isis Press, İstanbul.
- DANKOFF, Robert (2008), *From the Mahmud Kâşgari to Evliya Çelebi. Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures*, Isis Pres, İstanbul.
- DANKOFF, Robert (2008), “Middle Turkic Vulgarisms”,(1978: *Aspects of Altaic Civilization II*, (Ed. L.V. Clark, P.A. Draghi), Bloomington, Indiana, s. 59-64.), *From the Mahmud Kâşgari to Evliya Çelebi. Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures*, Isis Pres, İstanbul, s. 127-130.
- DEMİR, Necati (2002), *Dānişmend-nāme, Critical Edition Turkish Translation Linguistic Analysis Glossary Facsimile (Part One: Critical Edition, Part Two: Turkish Translation, Part Three: Linguistic Analysis and Glossary, Part Four: Facsimile [Atatürk Kitaplığı, M. Cevdet K. 441])*, Department of Near Eastern Languages and Civilization Harvard University, Sources of Oriental Languages and Literatures: 54, Harvard.
- DEMİR, Nurettin (2002), “Ağız Terimi Üzerine”, *Türkbilig/4*, s. 105-116.
- DEMİR, Nurettin, YILMAZ, Emine (2003), *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara.
- DİLAÇAR, Agop (1953), “Batı Türkçesi”, *TDAY-Belleten*, s. 73-92.
- DİLÇİN, Cem (1991), *Mes’ūd Bin Aḥmed Süheyl ü Nev-bahar İnceleme- Metin- Sözlük*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

- DMÍTRÍEVA, N. K., AHMEROVA, K. Z., BAİŞEVA, T. G., (1948), *Russko- Başkirskiy Slovar'*, Moskva.
- DOERFER, Gerhard (1963, 1965, 1967, 1975), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden.
- DOERFER, Gerhard (1970), "Halaçça Orta İnan'da Arkaik Bir Türk Dili", (Çev. S. Tezcan), *TTK Belleten*, C. XXXIV, S: 133-136, s. 17-58.
- DOERFER, Gerhard, W. HESCHE, H. SCHEINHARDT, S. TEZCAN (1971), *Khalaj Materials*, Indiana University, Bloomington.
- DOERFER, Gerhard (1973-1974), "Eski Türkçe İle Halaçça Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk", (Çev. S. Tezcan), *TDAY-Belleten 1973-1974*, s. 1-12.
- DOERFER, Gerhard (1976), "Die vier Wörter mit b->v-, Null", *Hungaro-Turcica, Studies in Honour of Julius Németh*, Budapest, s. 135-147.
- DOERFER, Gerhard, TEZCAN, Semih (1980), *Wörterbuch Des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DOERFER, Gerhard (1981), "Materialien zu Türk h- (I)", *Ural-Altäische Jahrbücher/ 1*, s. 93-141.
- DOERFER, Gerhard (1982), "Materialien zu Türk h- (II)", *Ural-Altäische Jahrbücher/ 2*, s. 138-168.
- DOERFER, Gerhard (1984), "Dankoff, Robert/ Kelly, James: Mařmüd al-Kāřyarī. Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk). Edited and translated with introduction and indices. P.1. [Cambridge/Mass.:] Harvard University Printing Office 1982. (Sources of Oriental languages and Literatures. Turkish sources. 7.)", *Ural-Altäische Jahrbücher/ 4*, s. 276-278.
- DOERFER, Gerhard (1987), "Mařmüd al-Kařyarī Aryu, Chaladsch", *Ural-Altäische Jahrbücher/ 4*, s.105-114.
- DOERFER, Gerhard (1978), "Khalaj and its Relation to the Other Turkic Languages", *TDAY-Belleten 1977*, s. 17-33.

- DS=Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü C: I-XI, TDK Yay., Ankara.
- DTS= (1969), NADELYAEV, V.M.; NASİLOV, D.M.; TENİŞEV, E.R.; ŞERBAK, A.M. (Red.), *Drevnetyurkskiy Slovar’*, Akademia Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya, Leningrad.
- EBERHARD, W. (1944), “Kay’lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar”, *TTK Belleten* VIII/32, s. 567-588.
- ECKMANN, János (1976), *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akadémia Kiadó, Budapest.
- ECKMANN, János (1988), *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- ECKMANN, János (2003), *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, TDK Yay., Ankara.
- EDAL I-II-III = bkz. STAROSTIN, Sergei, DYBO, Anna, MUDRAK, Oleg, vd. (2003).
- EMRE, Ahmet Cevat (1941), “Onbirinci Asırda Türk Diyelekleri”, *TD-Belleten*, S: 9-10, s.12-20.
- EMRE, Ahmet Cevat (1949), *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme) I: Fonetik*, TDK Yay., İstanbul.
- ERASLAN, Kemal (1980), *Eski Türkçe’de İsim-Fiiller*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, vd. (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap)*, C. I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007₁), “Dîvânü Lugatî’t-Türk’te Ünlü Uzunluklarıyla İlgili Kayıtlar”, *Makaleler Dil - Destan - Tarih - Edebiyat*, (Haz. E. Arıkoğlu), Akçağ Yay., Ankara, s. 146-150.

- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007₂), “Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler”, *Makaleler Dil - Destan - Tarih - Edebiyat*, (Haz. E. Arıkoğlu), Akçağ Yay., Ankara, s. 359-363.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the lexicon*, Vol. I-II, Otto Harrassowitz- Wiesbaden.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill- Leiden. Boston.
- EREN, Hasan (1953), “Türk Dillerinde Metathése”, *TDAY- Belleten*, s. 161-180.
- EREN, Hasan (1955), “Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında”, *Türk Dili*, IV/45, s. 541-543.
- EREN, Hasan (1987), “Bulgarlar ve Türk Dili”, *Bulgaristan’da Türk Varlığı- Bildiriler 7* Haziran 1985, TTK, Ankara, 1-14.
- EREN, Hasan (1997), “Üvez”, *Türk Dili*, S. 548, s. 99-105.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1997), *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*, TDK Yay., Ankara.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2007), “Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler”, *Bilig/42*, s. 151-176.
- ERSOYLU, Halil (2001), *Lokmanî Dede Menākıb-ı Mevlāna*, TDK Yay., Ankara.
- ESİN, Emel (1978), *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İstanbul.
- ESTYa I-III=SEVORTYAN, E.V. (1974, 1978, 1980), *Etimologiçeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov (B-V-G-D)*, Akademia Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya, Moskva.
- ESTYa IV= SEVORTYAN, E.V., LEVİTSKAYA, L.S. (1989), *Etimologiçeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov (C-Ç-Y)*, Akademia Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya, Moskva.

- ESTYa V= LEVİTSKAYA, L.S., DIBO, A.V., RASSADİN, V.İ. (1997), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (K-Ğ)*, Rossiyskaya Akademia Nauk İstitut Yazıkoznaniya, Moskva.
- ESTYa VI= LEVİTSKAYA, L.S., DIBO, A.V., RASSADİN, V.İ. (2000), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Ğ)*, Rossiyskaya Akademia Nauk İstitut Yazıkoznaniya, Moskva.
- ESTYa VII= LEVİTSKAYA, L.S., BLAGOVA, G.F., DIBO, A.V., NASİLOV, D.M. (2003), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (L-M-N-P-S)*, Vostaçnaya Literatura Rossiyskaya Akademia Nauk, Moskva.
- FAZİLOV, E. (1966), *Starouzbekskiy Yazık Horezmiyskiye Pamyatniki XIV veka (Eski Uzbek Tili XIV asr Horazm Yodnomalari)* Tom I-II, Taşkent.
- FEDOTOV, M. R. (1996), *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı.
- GABAIN, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), TDK yay. Ankara.
- GABAIN, A. Von (1959), "Eski Türkçenin Yazı Dili", (çev. Sabit Paylı), *TDAY- Belleten*, s. 311-329.
- GENCAN, Tahir Nejat (1972), "Divanü Lûgat-it-Türk'te Dil Kuralları", *Türk Dili*, S: 253, C. XXVII, s. 27-51.
- GENÇ, Reşat (1997), *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE Yay., Ankara.
- GENÇ, Reşat (2002), *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara.
- GRİGNASCHİ, M. (1972), "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *VII. TTKB*, C: 1, Ankara, s. 230-250.
- GOLDEN, Peter B. (1972), "The Migrations Of The Oğuz", *Archivum Ottomanicum*, IV/ 1972, s. 45-84.
- GOLDEN, Peter B. (1994), "The Karakhanids and Early Islam", *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Ed. Denis Sinor), Cambridge, s. 343-370.

- GOLDEN, Peter B. (1997₁), “Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9/1995-1997, s: 99-122.
- GOLDEN, Peter B. (1997₂) “Sayrâm ”, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol.IX, Leiden Brill, s.114.
- GOLDEN, Peter B. (2002₁), “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, (çev. A. Arel), *Erken İç Asya Tarihi* (der. Denis Sinor), İletişim Yay., İstanbul. s. 345-381.
- GOLDEN, Peter B. (2002₂), “Orta Asya’da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar”, (çev. H. Berktay), *Erken İç Asya Tarihi* (der. Denis Sinor), İletişim Yay., İstanbul. s.459-497.
- GOLDEN, Peter B. (2002₃), “Rusya’nın Orman Kuşağı Halkları”, (çev. M. Tunçay), *Erken İç Asya Tarihi* (der. Denis Sinor), İletişim Yay., İstanbul. s.311-344.
- GOLDEN, Peter B. (2002₄), *Türk Halkları Tarihine Giriş. Ortaçağ ve Erken Yeniçağ’da Avrasya ve Ortadoğu’da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, (çev. Osman Karatay), Karam Yay., Ankara.
- GOLDEN, Peter B. (2002₅), “Notes on the Qıpchaq Tribes: Kimeks and Yemeks”, *The Turks*, C: I, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s: 660-670.
- GOLDEN, Peter B. (2002₆), “Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler”, (çev. Osman Karatay), *Türkler*, C: II, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s: 757-766.
- GOLDEN, Peter B. (2006), *Hazar Çalışmaları*, (çev. E. Çağrı Mızrak), Selenge Yay., İstanbul.
- GOLOVKINA, O.V. (Red.) (1966), *Tatarsko-Russkiy Slovar’*, Moskva.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (2007), “Kençekler ve Kençekçe” *Dil Araştırmaları*, S. 1, Güz 2007, s. 97-108.
- GÖMEÇ, Saadettin (1995), “Kaybolan Bir Türk Boyu: Basmıllar”, *DTCF Dergisi*, 37/1-2, Ankara. s. 641-644.
- GÖMEÇ, Saadettin (1999), *Köktürk Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.

- GÖMEÇ, Saadettin (2000), *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yay., Ankara.
- GÖMEÇ, Saadettin (2005), “Türk Tarihinin Kahramanları 27: Kâşgarlı Mahmud”, *Orkun*, S: 86, İstanbul. s. 32.
- GÖMEÇ, Saadettin (2006₁), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yay., Ankara.
- GÖMEÇ, Saadettin (2006₂), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- GRØNBECH, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kobenhavn.
- GÜLENSOY, Tuncer (1974), “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar”, *TDAY-Belleten 1973-1974*, s. 283-318.
- GÜLSEVİN, Gürer (1994), “Göktürk Anıtları İle Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş ve Saha/Yakut) Tarihî İlgî Düzeni”, *TDAY-Belleten 1990*, s. 55-64.
- GÜLSEVİN, Gürer (2008), “Çuvaşça ile Oğuzca Arasındaki Koşutluklar”, *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Akçağ Yay., Ankara, s.162-179.
- GÜLSEVİN, Gürer, BOZ, Erdoğan (2004), *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer (2007), “Kutadgu Bilig’in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: Denk Çiftler”, *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları*, 2/2, s. 276-299.
- GÜNER, Galip (2009), “Divânü Lugâti’t-Türk’te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler”, *Bilig/ 48*, s. 75-90.
- GÜRSOY NASKALİ, Emine, DURANLI, Muvaffak (1999), *Altayca Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- HALASI-KUN (1947), “Philologia I”, *A. Ü. DTCF Dergisi*, C. V, Sayı: 1, Ocak-Şubat, s. 3-37.
- HALASI-KUN (1949), “Philologia II”, *A. Ü. DTCF Dergisi*, C. VII, s. 415-465.

- HALASI-KUN (1950), "Orta Kıpçakça q-, k- ~ Ø Meselesi", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, TTK Yay., Ankara, s. 45-61.
- HALASI-KUN (1975), "Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian I" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Tomus: I, s. 155-210.
- HALASI-KUN (1987), "Kipchak Turkic Philology X*: The at-Tuhfah and its Author" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Tomus V, 1985 [1987], Wiesbaden, s. 167-178.
- HALASI-KUN (1985-1987), "Kipchak Turkic Philology The at-Tuhfat and its Author", *Archivum Eurasiae Medii Aevi V*, s. 31-39.
- HAMILTON, J. (1962), "Toquz-Oghuz et On-Uyghur", *Journal Asiatique*, no: 250, s 23-63.
- HARRISON, K. David (2006), *Tuvan English, English Tuvan Online Talking Dictionary*, <http://www.swarthmore.edu/SocSci/tuvan/dict/>
- HAUENSCHILD, Ingeborg (2003), *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari; Eine Untersuchung aus sprach-und kulturhistorischer Sicht*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- HAZAI, George, ZIEME, Peter (1970), "Zu einigen Fragen der Bearbeitung türkischer Sprachdenkmäler", *Acta Orientalia* 32, s. 125-140.
- HITCHINS, Keith (2002), "Kâşgar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, s. 7-9.
- İZBUDAK, Velet (1989), *El-İdrâk Haşiyesi*, TDK Yay., Ankara.
- İZGİ, Özkan (1974), "Central Asia After the Mongol Invasion-Islam and Sedentary Life as a Consequence", *Hacettepe Bulletin of Social Sciences and Humanities*, Volume 5, No: 1, Ankara, s. 43-56.
- JOHANSON, Lars (1998), "The History of Turkic", *The Turkic Languages* (Ed. L. Johanson; É. Csató), Routledge, s. 81-125.
- JOHANSON, Lars (2007), *Türk Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, (çev. Nurettin Demir), TDK Yay., Ankara.

- KAÇALIN, Mustafa (1994), “Dîvânü Lugâti’t-Türk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, s. 446-449.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1967), “Selçuklular”, *İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati*, Milli Eğitim Basımevi, C. 10, s. 353-416.
- KARABACAK, Esra (1994), *An İnter-linear Translation of the Qur’an into Old Anatolian Turkish, Introduction Text Glossary and Facsimile, Part I: Introduction and Text, (Eski Anadolu Türkçesi Satır-arası Kur’an Tercümesi: Giriş Metin Sözlük ve Tıpkıbasım)*, Source of Oriental Languages and Literatures:28, Harvard.
- KARABACAK, Esra (1995), *An İnter-linear Translation of the Qur’an into Old Anatolian Turkish, Introduction Text Glossary and Facsimile, Part II: Glossary, Section One::1-384 (Eski Anadolu Türkçesi Satır-arası Kur’an Tercümesi: Giriş Metin Sözlük ve Tıpkıbasım)*, Source of Oriental Languages and Literatures:28, Harvard.
- KARABACAK, Esra (1997), *An İnter-linear Translation of the Qur’an into Old Anatolian Turkish, Introduction Text Glossary and Facsimile, Part III: Facsimile of the MS Manisa İl Halk Library No: 931, Section One: 1a-224a (Eski Anadolu Türkçesi Satır-arası Kur’an Tercümesi: Giriş Metin Sözlük ve Tıpkıbasım)*, Source of Oriental Languages and Literatures:28, Harvard.
- KARABACAK, Esra (1999), *An İnter-linear Translation of the Qur’an into Old Anatolian Turkish, Introduction Text Glossary and Facsimile, Part III: Facsimile of the MS İl Halk Library no.931 section two 224b-4511a (Eski Anadolu Türkçesi Satır-arası Kur’an Tercümesi: Giriş Metin Sözlük ve Tıpkıbasım)*, Source of Oriental Languages and Literatures:28, Harvard.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989), *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi’t-Türkî)*, TDK Yay., Ankara.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- KARTAL, Ahmet (2004), “Gazneliler Dönemi Türk Kültürü ve Türk Dili Üzerine Düşünceler”, *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 20-26 Eylül*, TDK Yay., Ankara, s. 1685-1724.

- KÂŞGARLI MAHMÛD (2005), *Divânü Lugâti't-Türk*, (çeviri, uyarlama, düzenleme: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever), Kabalıcı Yay., İstanbul.
- KELLY, James M. (1972), "Remarks on Kaşgarî's Phonology 1. Linguistic Terminology", *Ural-Altaysche Jahrbücher*/44, s. 179-193.
- KELLY, James M. (1973), "Remarks on Kâşgarî's Phonology II. Orthography", *Ural-Altaysche Jahrbücher*/45, s. 144-162.
- KELLY, James M. (1976), "Remark on Kâşgarî's Phonology III. Structure of the Diwan", *Ural-Altaysche Jahrbücher*/48, s. 151-158.
- KILIÇ, Filiz (1997), *Aral-Hazar Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları) Yüksek Lisans Tezi (basılmamış).
- KİLLİ, Gülsüm (2008), "Türk Diyalektoloji Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı Dîvânü Lugâti't-Türk", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema Barutcu Özönder), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, s. 375-403.
- KOÇAOĞLU, Timur (2003), "Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselsesi", *Türk Kültürü*, Sayı: 483-484 (Temmuz Ağustos 2003), s. 266-281.
- KOÇAOĞLU, Timur "Dünyada Türk Dili Sosyo-Politik Bir Yaklaşım", (Türk Dil Kurumunda yaptığı konuşma), <http://www.turkiye.net/sota/tdaskon.html>, son güncellenme tarihi: 11.01.2008.
- KOÇ, Kenan, BAYNİYAZOV, Ayabek, BAŞKAPAN, Vehbi (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara.
- KONUĞU, Enver (1992), "Balasagun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, s.4.
- KORKMAZ, Zeynep (1995₁), "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler" *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C: I, TDK yay., Ankara, s. 205-216.
- KORKMAZ, Zeynep (1995₂), "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi" *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C: I, TDK yay., Ankara, s. 241-253.

- KORKMAZ, Zeynep (1995₃), “Kâşgarlı Mahmud ve Divanu Lûgati’t-Türk” *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C: I, TDK yay., Ankara, s. 254-260.
- KORKMAZ, Zeynep (1995₄), “Das Oghusische im XII. und XIII. Jahrhundert als Schriftsprache” *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C: I, TDK yay., Ankara, s. 261-267.
- KORKMAZ, Zeynep (1995₅), “XI.-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca” *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C: I, TDK yay., Ankara, s. 268-273.
- KORKMAZ, Zeynep (1973), *Şadru’d-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara.
- KOŞAY, H. (1960), “İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşeî Hakkında”, *V. Türk Tarih Kongresi*, TTK Yay., Ankara. 233-243.
- KÖPRÜLÜ, Fuad (1944), “Kay Kabîlesi Hakkında Yeni Notlar”, *TTK Belleten* VII/31, s. 421-452.
- KÖPRÜLÜ, Fuad (1991), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara.
- KÖK, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2) Giriş- İnceleme- Metin- Dizin*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Ankara (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- KTLS I = ERCİLASUN, A.B., vd. (1991).
- KURAT, Akdes Nimet (1944), “Bulgar”, *İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati*, Milli Eğitim Basımevi, C: 2 İstanbul, s: 781-796.
- KÜLTÜR BAKANLIĞI 1990= KÂŞGARLI MAHMUD, *Dîvânü Lûgati’t-Türk (Tıpkıbasım-Facsimile)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Lİ, Yong-Söng (1999), *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, Simurg, İstanbul.
- MACKERRAS, Colin (2002), “Uygurlar” (çev. Ş. Tekin), *Erken İç Asya Tarihi* (der. Denis Sinor), İletişim Yay., İstanbul. s. 425-458.

- MAHMUDOV, K. (1992), "XI. Ve XIV. Yüzyıllar Arasında Yazılmış Eserlerin Dilinde D>Z>T>Z>Y>G veya D//Z//T//Z//Y//G Fonetik Olayı", *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları Richard Nelson Frye Festschrift I*, s. 107-116.
- MALOV, C.E. (1957), *Yazık Jeltih Uygurov slovar' i grammatika*, Alma-Ata.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1957), "Das geschlossene e im Karachanidischen Türkisch", *Ural- Altaische Jahrbücher*, Band XXIX, s. 215-223.
- MENINSKI, F.M. (2000), *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae. Arabicace. Persicace Lexicon I von elif bis chy, Lexicon II von dal bis lam, Lexicon III von mim bis ye & Appendix, IV. Grammatica Turcica, V. Onomasticum, Index Verborum, VI. Index der türkischen Wörter*, (Stanisław Stachowski, Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul.
- MUSABAEV, G. G. (1962), "Kâşgarlı Mahmut'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler", *Türk Dili Divanü Lûgat-it Türk Özel Sayısı*, TDK Yay., Ankara.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2008), *Divānū Luġātī't-Türk Grameri-I İsim*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul.
- NECEF, Ekber N. (2005), *Karahanlılar*, Selenge Yay., İstanbul.
- NECİP, Emir Necipoviç (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- NÉMETH, Julius (1982), "The Meaning of the Etnonym Bulğar", *Studies in Chuvash Etymology I* (Ed. A. Róna Tas), Szeged, s. 7-13.
- OTWF= bkz. ERDAL (1991).
- ÖLMEZ, Mehmet (1999), "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (1)", *Türk Dilleri Araştırmaları/5*, s. 227-229.
- ÖLMEZ, Mehmet (1997), "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (2)", *Türk Dilleri Araştırmaları/7*, s. 175-186.
- ÖLMEZ, Mehmet (1999), "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (3)", *Türk Dilleri Araştırmaları/9*, s. 59-65.

- ÖLMEZ, Mehmet (2007), *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen. Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denkleleriyle*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- ÖZAYDIN, Abdulkerim (2001), “Karahanlılar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, s. 404-412.
- ÖZKAN, Mustafa (1993), *Mahmûd b. Kādî-i Manyâs Gülistan Tercümesi Giriş- İnceleme- Metin- Sözlük*, TDK Yay., Ankara.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (1989), *Munyatu’l- Ghuzât, A 14th- Century Mamluk- Kipchak Military Treatise Text- Translation & Index (Münyetü’l- Ğuzât 14. Yüzyıla Ait Askerî Bir Risale, Metin- Tercüme- Dizin)*, Sources of Oriental Languages and Literatures:13, (Ed. Ş. Tekin- G.A. Tekin), Harvard.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (2002), *A 14th Century Archery Treatise in Mamluk- Kipchak Kitâb fî ‘ilm An-Nuşşâb, Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:34, İstanbul.
- ÖZYETGİN, A. Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, TDK Yay., Ankara.
- ÖZYETGİN, A. Melek (2001), *Ebû Hıyyân Kitābu’l-İdrāk li Lisāni’l-Etrāk Fiil: Tarihî- Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav. Ankara.
- PAVET DE COURTEILLE (1870), *Dictionnaire Turk- Oriental*, Paris.
- PRITSAK, Omeljan (1953), “Mahmud Kâşgarî Kimdir?”, *Türkiyat Mecmuası*, X, s. 243-246.
- PRITSAK, Omeljan (1955), “Kara-hanlılar”, *İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati*, Milli Eğitim Basımevi, C: 6, İstanbul, s. 251-273.
- PRITSAK, Omeljan (1959), “Kāšgarīs Angaben über die Sprache der Bolgaren”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band: 109, Wiesbaden. s: 92-116.

- PRITSAK, Omeljan (1976), "From the Säbirs to the Hungarians", *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, Budapest, s. 17-30.
- RADLOFF, Wilhelm (1960), *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Band: I-IV, Mouton&Co.
- RÄSÄNEN, Martti (1949), *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Studia Orientalia XV, Helsinki.
- RÄSÄNEN, Martti (1957), *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Studia Orientalia XXI, Helsinki.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- RESULOV, Asker (1995), "Akraba Diller ve Yalancı Eş Değerler Sorunu", *Türk Dili/524*, s. 916-924.
- RÓNA-TAS, A. (1976), "Some İdil Bulgarian Words in the İdil Kipchak Languages", *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, Budapest, s. 169-175.
- RÓNA-TAS, A. (1986₁), "Some Problems of the Ancient Turkic", *Language and History, Contributions to Comparative Altaistics*, Studia Uralo-Altaica, Szeged, s. 6-26.
- RÓNA-TAS, A. (1986₂), "The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History", *Language and History, Contributions to Comparative Altaistics*, Studia Uralo-Altaica, Szeged, s. 160-216.
- RÖHRBORN, Klaus (1977-1979-1981-1988-1994), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1-5, Wiesbaden.
- RÖHRBORN, Klaus (2004), "Eski Türkçede Diyalektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine", (çev. S. Gürgün), *Türk Dilleri Araştırmaları/14*, s. 133-139.
- RWb= bkz. RADLOFF (1960).
- RYUMİNA SIRKAŞEVA, L.T., KUÇİGAŞEVA, N.A. (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (Çev. Şükrü Halûk Akalın, Çaştegin Turgunbayev), TDK Yay., Ankara.

- SAĞIR, Mukim (1999), “Ağız Araştırmalarında Çeviriyazı”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, TDK Yay., Ankara, s. 126-137.
- SAĞOL, Gülden (1993), *An Inter-linear Translation of the Qur’an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text)*, (Ed. Ş. Tekin- G.A. Tekin), Harvard University.
- SAĞOL, Gülden (1995), *An Inter-linear Translation of the Qur’an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part II: Glossary)*, (Ed. Ş. Tekin- G.A. Tekin), Harvard University.
- SAĞOL, Gülden (1996), *An Inter-linear Translation of the Qur’an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Paşa No:2, Section One: 1b-300b)*, (Ed. Ş. Tekin- G.A. Tekin), Harvard University.
- SAĞOL, Gülden (1999), *An Inter-linear Translation of the Qur’an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Paşa No:2, Section Two: 301a-587b)*, (Ed. Ş. Tekin- G.A. Tekin), Harvard University.
- SALMAN, Hüseyin (1991), “Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinde Diğer Türk Boyları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Marmara Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi, S: 6, İstanbul. s. 165-201.
- SALMAN, Hüseyin (2001), “Karluklar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, s. 509-510.
- SCHÖNIG, Claus (1998₁), “Azerbaijani”, *The Turkic Languages* (Ed. L. Johanson; É. Csató), Routledge, s. 248-260.
- SCHÖNIG, Claus (1998₂), “Turkmen”, *The Turkic Languages* (Ed. L. Johanson; É. Csató), Routledge, s. 261-272.
- SCHÖNIG, Claus (1997), “A new attempt to classify the Turkic languages (1)”, *Turkic Languages*, 1/1, s. 117-133.
- SCHÖNIG, Claus (1997), “A new attempt to classify the Turkic languages (2)”, *Turkic Languages*, 1/2, s. 262-277.

- SCHÖNIG, Claus (1998), “A new attempt to classify the Turkic languages (3)”, *Turkic Languages*, 2/1, s.130-151.
- SCHÖNIG, Claus (2004), “On some unclear, doubtful and contradictory passages in Maḥmūd al- Kāšyarī’s ‘Dīwān Luyāt at-Turk’ ”, *Türk Dilleri Araştırmaları/14*, s. 35-56.
- SLEPTSOVA, P. A. (red.) (1972), *Yakutsko- Russkiy Slovar’*, Moskva.
- STAROSTIN, Sergei, DYBO, Anna, MUDRAK, Oleg, vd. (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, C: I-III, Handbuch der Orientalistik, Brill.
- STEINGASS, F. (1930), *A Comprehensive Persian-English Dictionary. Including the Arabic Words and Phrases to be Met With In Persian Literature*, London.
- SÜMER, Faruk (1994₁), *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK Yay., Ankara.
- SÜMER, Faruk (1994₂), “En Eski Türk Elleri II: Kimekler”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S: 91, s: 13-16.
- SÜMER, Faruk (1999), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı- Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- SÜMER, Faruk (2002), “Kimek”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, s. 25-26.
- SÜMER, Faruk (2007), “Oğuzlar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 33, Ankara, s. 325-330.
- ŞAHİN, Hatice (2003), *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yay., Ankara.
- ŞAHİN, İbrahim (2008), “Divanü Lügâti’t-Türk’te Geçen Uç Şehrinin Yeri ve Anlamı”, *Manas Üniversitesi Koomduk İlimder Jurnalı. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 19, s. 117-122.
- ŞÇERBAK, A.M. (1998), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, (Çev. Enver Mahmut), TDK Yay., Ankara.
- ŞEŞEN, Ramazan (2001), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara.

- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ (1298), *Luğat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, Mihran Matbaası, İstanbul.
- TANG, Li (2005), *A History of Uighur Religious Conversions (5th-16th Centuries)*, Asia Research Institute Working Paper Series 44, Singapore.
- TAŞAĞIL, Ahmet (1998), “Hoten”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C:XVIII, s. 251-253.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2000), “İdil Bulgar Hanlığı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 21, Ankara, s. 472-474.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2002), “İslam Öncesi Devrede Orta Asya’da Yaşayan Türk Boyları”, *Genel Türk Tarihi C: 2*, Yeni Türkiye Yay., Ankara. s. 71-148.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2004), *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III- M.S. X. Asır)*, TTK Yay., Ankara.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2005), “Turkish – Mongolian Relations In The Early Period”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No: 13, s. 67-71.
- TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- TDES= bkz. EREN (1999).
- TEKİN, Şinasi (1985), “Some Thoughts On The Etymology Of The Turkish Üzengi - Stirrup-”, *Journal Of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Volume: 9, s. 237-241.
- TEKİN, Şinasi (2001₁), “Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler”, *İstikakçının Köşesi. Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yay., İstanbul, s. 121-149.
- TEKİN, Şinasi (2001₂), “Bodun Kelimesi Üzerine Düşünceler”, *İstikakçının Köşesi. Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yay., İstanbul, s. 199-209.

- TEKİN, Şinasi (2001₃), “Eski Türkçede Toharca Unsurlar”, *İştikakçının Köşesi. Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yay., İstanbul, s. 121-149.
- TEKİN, Talât (1983), “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *TTK Belleten*, Ekim 1982, C: XLVI, S: 184, Ankara, s. 795- 838.
- TEKİN, Talât (1988), *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara.
- TEKİN, Talât (1990), “Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C: 5, S: 13, Ocak 1989, Ankara.
- TEKİN, Talât (1994), “Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, C: 4, s. 51-66.
- TEKİN, Talât (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, TDAD: 13, Ankara.
- TEKİN, Talât, ÖLMEZ, Mehmet, ÖLMEZ, Zuhâl K., CEYLAN, Emine (1995), *Türkmençe- Türkçe Sözlük*, Simurg Yay., İstanbul.
- TEKİN, Talât (1997), *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg, Ankara.
- TEKİN, Talât (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, TDAD: 9, Ankara.
- TEKİN, Talât (2003₂), “Once More Zetacism and Sigmatism”, *Makaleler 1: Altayistik*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 111-130.
- TEKİN, Talât (2003₂), “Altaic Etymologies Based on ‘Sporadic Alternations’”, *Makaleler 1: Altayistik*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 205-213.
- TEKİN, Talât (2003₃), “Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory”, *Makaleler 1: Altayistik*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 215-234.
- TEKİN, Talât (2003₄), “Türkçe /ş/, Çuvaşça /ś/ ve Moğolca /ç/”, *Makaleler 1: Altayistik*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 235-240.

- TEKİN, Talât (2003₅), “Turkic tiš, Chuvash šāl and Mongolian šidün”, *Makaleler 1: Altayistik*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 241-245.
- TEKİN, Talât (2003₆), “New Examples of Zetacism”, *Makaleler 1: Altayistik*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 281-287.
- TEKİN, Talât (2003₇), “Altaic Etymologies: I”, *Makaleler 1: Altayistik*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 356-375.
- TEKİN, Talât (2004₁), “Determination of Middle-Turkic Long Vowels Through ‘arūd’”, *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Öncü Kitap, Ankara, s. 32-55.
- TEKİN, Talât (2004₂), “Long Vowels in ‘Atabatu’l-Ḥaqā’iq’”, *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Öncü Kitap, Ankara, s. 56-71.
- TEKİN, Talât (2004₃), “Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı”, *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Öncü Kitap, Ankara, s. 98-117.
- TEKİN, Talât (2004₄), “[Tanıtma] Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets: Qişaş al-Anbiyā’, An Eastern Turkish Version. Critically edited by H.E. Boeschoten, M. Vandamme and S. Tezcan, with the assistance of H. Braam and B. Radtke, E. J Brill, Leiden 1995. Volume I: xxxv + 787 pp.; Volume II: ix +832 pp.”, *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Öncü Kitap, Ankara, s. 479-485.
- TEKİN, Talât (2004₅), “Türkçedeki En Eski Ödünç Sözcükler”, *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz. E. Yılmaz, N. Demir), Öncü Kitap, Ankara, s. 227-231.
- TEKİN, Talât (2006), *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara.
- TENİŞEV, E. R. (1968) (Red.), *Tuvinsko- Russkiy Slovar’*, Moskva.
- TENİŞEV, E. R. (1988), *Sravnitel’no- İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Morfologiya*, Akademia Nauk SSSR, Moskva.
- TENİŞEV, E. R., SUJUNÇEVA, H.İ. (1989), *Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar’*, Moskva.

- TERES, Ersin (2006), *Divanu Lügat-İt-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözcükleri Bakımından Karşılaştırılması*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (basılmamış).
- TEZCAN, Semih (1981), “János Eckmann, Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akadémiai Kiadó, Budapest 1976, 359 s.8°”, *TDAY-Belleten* 1978-1979, s. 279-294.
- TEZCAN, Semih (1984₁), “Uygur Alfabesi”, *Türk Ansiklopedisi* /33, Ankara, s. 121-126.
- TEZCAN, Semih (1984₂), “Uygurca”, *Türk Ansiklopedisi* /33, Ankara, s. 141-148.
- TEZCAN, Semih (1984₃), “Uygurlar”, *Türk Ansiklopedisi* /33, Ankara, s. 148-155.
- TEZCAN, Semih (1994), *Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar*, Simurg, Ankara.
- THOMSEN, K. (1957), “The Closed ‘e’ in Turkish”, *Acta Orientalia*/ 22, s. 150-153.
- TIETZE, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei- Türkischen*, C: 1 A-E, Simurg, Istanbul-Wien.
- TMEN I-IV= bkz. DOERFER (1963, 1965, 1967, 1975).
- TOGAN, Zeki Velidi (1949), “Balasagun”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, s.269-272.
- TOGAN, Zeki Velidi (1971), *Kur’an ve Türkler. The Qur’an and the Turks. İslâm Şarkı ile Garp Arasındaki İlmî İşbirliği*, Kayı Yay., İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi (1981), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- TOPARLI, Recep (1987), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu’l-Leysi’s- Semerkandi (Transkripsiyonlu Metin- İndeks- Orijinal Metin)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum.

- TOPARLI, Recep (1992), *İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtîn*, TDK Yay., Ankara.
- TOPARLI, Recep, ÇÖĞENLİ, M. Sadi, YANIK, Nevzat H. (1999), *El- Kavânînü'l-Küllîyye Li- Zabti'l- Lügati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara.
- TOPARLI, Recep, ÇÖĞENLİ, M. Sadi, YANIK, Nevzat H. (2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, TDK Yay., Ankara.
- TOPARLI, Recep (2003), *Ed- Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara
- TOPARLI, Recep, ARGUNŞAH, Mustafa (2008), *Mu'înü'l-Mürîd*, TDK Yay., Ankara.
- TRS= bkz. BASKAKOV, vd. (1968).
- TS=(1998) Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara, C.I-II.
- TTS=bkz. TEKİN, Talat, ÖLMEZ, Mehmet, ÖLMEZ, Zuhâl K., CEYLAN, Emine (1995).
- UĞURLU, Mustafa (2000), "Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve 'Abay Yolu' Romanı", *Bilig/15*, s. 59-80.
- UĞURLU, Mustafa (2002), "Kırgız ve Türkiye Türkçesi Arasında Bire Bir Kelime Eş Değerliği 'Camiyla' Romanındaki Meseleler Üzerine", *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson. Lars Johanson Armağanı*, (Ed. N. Demir; F. Turan), Grafiker Yay., s. 389-401.
- UĞURLU, Mustafa (2004), "Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği", *Bilig/29*, s. 29-40.
- USER, Hatice Şirin (2006), *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara.
- UZEL, İlter, SÜVEREN, Kenan (1999), *Şerefeddin Sabuncuoğlu Mücerreb-nâme (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri-1468)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınlar, Ankara.
- VASILIEV, Yuriy (1995), *Türkçe- Sahaca (Yakutça) Sözlük*, TDK Yay., Ankara.
- VEWT= bkz. RÄSÄNEN (1969).

- YAKUBOVSKIY, A.J. (1952), “IX.-X. Asırlarda İtil ve Bulgar’ın Tarihî Topografisi Meselesine Dair”, (Çev. Abdulkadir İnan), *TTK Belleteni*, XVI/62, s. 273-297.
- YAKUPOĞLU, Cevdet (2004), “Anadolu’da Karluk Türk Boyu ve İskanı Üzerine”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C: 12, No:1, s. 191-204.
- YELTEN, Muhammet (1998), *Şirvanlı Mahmud Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme- Metin- Sözlük)*, TDK Yay., Ankara.
- YILMAZ CEYLAN, Emine (1991), “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları 1991, Researches İn Turkic Languages 1991*, Ankara, s. 151-165.
- YJU= bkz. MALOV (1957).
- YUDAHİN, K. K. (1998), *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. A. Taymas) TDK Yay., Ankara.
- YÜCE, Nuri (1993), *Ebu’l- Kāsım Cārullāh Maḥmūd Bin ‘Omar Bin Muḥammed Bin Aḥmed Ez-Zamaḥşarī El-ḥvārizmī Mukaddimetü’l- Edeb, ḥvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuṣter Nūshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, TDK Yay., Ankara.
- YÜCE, Nuri (2007), “Oğuzca”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 33, Ankara, s. 323-325.
- YÜCEL, Mualla Uydu (2002), “Kıpçaklar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 25, Ankara, s. 420-421.
- ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz (1938), *Manuel Arabe De La Langue Des Turcs Et Des Kiptchaks (Époque de L’État Mamelouk) Arabski Podręcznik Języka Turków i Kipczaków z epoki Państwa Mameluckiego*, Warszawa.
- ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz (1954), *Słownik Arabsko- Kipczacki z Okresu Panstwa Mameluckiego Bulġat Al-Muṣtaq fi Luġat At-Türk Wa-l-Qıfçaq*, Czeṣç II. Verba, Warszawa.
- ZIEME, Peter (1975), “Kāṣyarī und die Turkischen Turfantexte” *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yay., Ankara, s. 469-474.
- ZIEME, Peter (1975), (çev. Semih Tezcan) “Kâşgari ve Türkçe Turfan Metinleri” *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yay., Ankara, s. 463-468.

ZIMONYI, Istvan (2007), "History of the Turkic Peoples in Europe Before The Ottomans", www.lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/IP2007/ZimonyiIP.pdf

XIII.TTS= *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., C.I, Ankara, 1995, C. II-VI, 1996, Ankara.

ÖZEL ADLAR VE SÖZCÜK DİZİNİ

A

aba, 110, 135, 231, 289, 299, 308, 309, 310, 332, 466, 471, 535
Abbasi, 51, 69
Abdulkerim Satuk Buğra Han, 34
Abdülkerim Satuk Buğra Han, 98
Abu Hayyân, 49
Abu'l-Futûh 'Abd al-ğâfir b. Huseyin al- Alma'î, 99
Abul, 98
aç, 125, 214, 281, 327
açı, 107, 110, 115, 141, 310, 311, 312
açıkım, 107, 114, 141, 311, 312
açuk, 121
adağ, 114, 139, 173, 176, 178, 260, 268, 312, 313, 348, 349, 358
Adğırâk suwı, 66
Adıg, 98
adın, 110, 139, 235, 236, 260, 314, 315
adruk, 139, 177, 235, 236, 289, 315, 358
Afrasiyâb, 99
aftabe, 114, 115, 137, 289, 317, 532, 577
ağıl, 114, 150, 250, 317, 318, 319
ağtar-, 166
Ahmed Yesevî, 103
ahtar-, 166
ajlar, 107, 110, 120, 140, 272, 319
âk, 66, 116, 150, 250, 320, 322, 323, 333
âk terâk, 66
Al-Dimaşkî, 49
Alğuk, 98
alıg, 110, 145, 151, 234, 266, 289, 299, 323, 763
alıq, 114, 145, 150, 323, 324
Âl-i Efrâsyâb et-Türkî, 33
Âl-i Hâkan, 32
alma, 115, 136, 145, 230, 247, 289, 324, 325, 631
almıla, 136, 230, 280, 324
Almış, 36, 69
Alp Arslan, 36
Alp Tekin, 36
Altay, 22, 23, 34, 45, 46, 157, 175, 330, 810
aluk, 145, 150, 323, 325, 326
Aluş, 98
am, 136, 234, 255, 256, 266, 290, 292, 302, 307, 326, 327, 384, 461, 479, 490, 492, 494, 600, 642, 694, 703
amdi, 81, 88, 128, 492, 494, 601
Anadolu, 17, 18, 22, 35, 44, 58, 160, 161, 169, 187, 195, 197, 210, 213, 289, 311, 317, 318, 326, 335, 336, 370, 372, 381, 405, 423, 440, 451, 452, 457, 458, 460, 472, 505, 508, 525, 597, 611, 618, 619, 621, 624, 625, 629, 632, 638, 640, 644, 651, 697, 700, 723, 734, 738, 742, 744, 764, 772, 778, 810, 812, 813, 820, 825
anda, 65, 107, 139, 144, 328, 329, 493, 533, 669
andâg, 116, 139, 144, 151, 304, 327, 356
andan, 139, 144, 329, 468
arj, 107, 120, 153, 290, 330, 346, 347
arjla-, 120, 152, 290, 330, 331, 332
ap ak, 119, 134, 217, 232, 333, 744
apa, 110, 119, 133, 229, 269, 289, 299, 308, 309, 311, 332
Aral, 34, 55, 172, 813

Aralsor, 55
Arâmüt, 63
Arap alfabesi, 106, 108, 118
Arapça, 10, 12, 22, 73, 94, 105, 107, 108, 109, 121, 126, 132, 133, 135, 144, 226, 229, 271, 308, 320, 358, 448, 498, 507, 581, 627, 785, 791
arđütâl, 129, 174
Argu, 7, 8, 10, 39, 41, 74, 75, 76, 96, 101, 102, 119, 129, 134, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 174, 178, 179, 180, 192, 199, 200, 201, 209, 214, 215, 220, 226, 227, 230, 232, 234, 238, 245, 250, 251, 252, 253, 256, 261, 262, 264, 267, 271, 276, 278, 279, 280, 281, 363, 364, 365, 370, 380, 387, 389, 394, 396, 397, 398, 408, 421, 452, 453, 463, 482, 487, 488, 489, 498, 499, 500, 511, 546, 553, 558, 561, 567, 572, 589, 593, 596, 597, 603, 606, 646, 666, 676, 679, 687, 688, 716, 717, 722, 727, 728, 732, 787, 791, 796
Argular
Argu, 33, 74, 75, 76, 77, 267, 395, 399, 422
arı yağı, 115, 146, 149, 150, 233, 304, 335, 360
arığ, 114, 146, 151, 335, 337
arķā-, 146, 150, 185, 290, 333
armâgan, 116, 136, 144, 146, 150, 290, 334
arsalık, 110, 142, 146, 290, 336
Arslan Kara Hakan, 34
Arslan Yabgu, 56
Artuç, 98
aruk, 146, 150, 250, 266, 336, 337
arukla-, 244, 338
aruklā-, 145, 146, 150
âs, 162
Askaruz, 56
asra, 89, 128, 565, 694
ast, 41, 138, 142, 181, 303, 339
aşa-, 143, 226, 245, 339, 340, 342, 768
aşak, 143, 150, 290, 341
aşat-, 138, 143, 340, 342
âşlık, 116, 144, 145, 150, 230, 250, 343
at, 14, 79, 84, 96, 118, 125, 127, 151, 152, 195, 198, 208, 216, 219, 226, 227, 233, 250, 252, 313, 320, 321, 344, 345, 377, 395, 397, 426, 430, 434, 435, 449, 454, 455, 462, 467, 469, 473, 477, 493, 494, 526, 544, 559, 560, 571, 590, 613, 617, 682, 711, 714, 717, 724, 729, 730, 738, 744, 745, 753, 755, 767, 773, 777, 783, 784, 802, 804, 805, 811, 819
Ata Melik Cüveynî, 95
Atilla, 68
atlan-, 114, 138, 144, 145, 245, 344, 345
av, 61, 122, 137, 183, 287, 346, 347, 765
âv, 116, 137, 183, 346
âvan, 116, 137, 145, 347
Avfî, 41
awus, 110, 122, 136, 142, 269, 348
Ây Køl, 103
aya yârsügü, 115, 142, 146, 148, 149, 228, 263, 303, 350, 352, 755
ayığ, 114, 149, 151, 176, 191, 229, 286, 332, 352
ayıt-, 138, 149, 244, 245, 353, 354
ayla, 145, 149, 234, 236, 290, 318, 327, 355, 356, 406, 734
ayloğ ayloğ, 114, 149, 150, 290, 327, 356
ayparj är, 119, 120, 133, 146, 149, 153, 303, 357

ayrık, 114, 146, 149, 150, 176, 316, 357
ayruk, 149, 177, 235, 236, 289, 315, 316, 358
āw, 116, 122, 183, 287, 346
Azak, 58
Azerbaycan Türkçesi, 22, 123, 167, 175, 287, 401,
454

Ä

äbä, 107, 110, 119, 135, 162, 163, 231, 289, 308, 466
äd, 127
ägin, 107, 114, 145, 148, 182, 237, 252, 292, 466, 467,
468
äkin, 114, 145, 147, 292, 467, 468
älig, 124, 148, 567, 629, 744
ämğän-, 469, 470
ändäk, 110, 147, 471
äpä, 119, 133, 163, 231, 301, 308, 471
äpmäk, 110, 119, 133, 233, 471, 472
ärsü, 115, 142, 292, 474
ärtini özü, 43, 241, 474, 475
ätıl, 47, 71, 669
ätmäk, 131, 233, 472
ätıräk, 146, 147, 477
äv, 110, 137, 183, 287, 477, 478
äw, 97, 126, 183, 287, 478, 479
āw, 126
äwät, 122, 136, 185, 234, 292, 302, 479
äzä, 107, 143, 231, 236, 292, 480, 481

B

bäçänäk, 58, 126
Badal art, 97, 103
Bağdat, 57
Bahadır Han, 41, 61
bakan, 134, 145, 150, 227, 358
bakır-, 134, 146, 150, 290, 359
Bakırlıg, 95
bäklän-, 134, 145, 147, 376
bäkläş-, 134, 144, 147, 377
bäklät-, 134, 138, 147, 377
bäkmäs, 134, 136, 142, 147, 272, 291, 375
bäl, 116, 146, 233, 335, 360
Balasagun, 8, 10, 33, 34, 38, 75, 92, 94, 95, 96, 101,
102, 103, 214, 238, 256, 257, 261, 640, 732, 798,
814, 824
balçık, 114, 134, 141, 145, 150, 232, 361, 362, 364
balık, 131, 134, 145, 150, 232, 267, 282, 362, 363, 364,
365
balık (I), 134, 150, 363
balık (II), 134, 282, 363
balıqlan-, 134, 145, 282, 364
balıqlan- (I), 134, 282, 364
balıqlan- (II), 134, 364
balıqlıg, 134, 145, 150, 151, 282, 365
balk, 131, 232, 364
bälk, 134, 145, 267, 282, 362, 365
Balkaş, 34, 45, 47, 56
bamuğ, 134, 136, 150, 272, 290, 365
bän, 80, 134, 145, 170, 171, 214, 258, 378, 379, 794
bänäk, 134, 144, 147, 250, 276, 282, 380
banzı, 115, 134, 143, 144, 237, 274, 306, 366
Baratekin, 55
bärçäm, 114, 134, 136, 141, 146, 272, 291, 381
Barçuk, 52
barhän, 98

Barsgan, 8, 10, 38, 94, 96, 97, 103, 135, 138, 139, 141,
146, 149, 150, 151, 191, 193, 214, 229, 230, 248,
253, 261, 310, 335, 402, 403, 492, 512, 657, 658,
659, 660, 720, 775
Barsganlılar
Barsgan, 33, 97
bart, 134, 138, 146, 227, 250, 290, 366, 367, 593
Basmıl, 8, 39, 61, 78, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 88, 307,
541, 791
Basmıl, 37
başak, 134, 144, 150, 192, 263, 367
Başgirt, 37
Başkurt, 22, 38, 123, 124, 125, 154, 175, 261, 791, 793
başmaq, 114, 134, 136, 144, 150, 192, 263, 266, 368,
369
başmaqlan-, 134, 136, 144, 145, 150, 369
baştar, 134, 138, 144, 146, 276, 282, 370
Batı Türkistan, 34
Bây yığaç, 101, 103
bayät, 58, 116, 134, 138, 149, 282, 370
Bayät, 58
bayık, 114, 134, 149, 150, 290, 371, 372
Bayırku, 61
baynağ, 134, 144, 149, 150, 171, 180, 288, 371
bayram, 114, 134, 136, 146, 149, 250, 372, 373, 374,
709
bäyüt-, 134, 138, 149, 173, 175, 176, 381, 545
bäzäk, 126
be, 108, 113, 118, 119, 132, 133, 135, 162, 170, 314,
374, 375, 386, 397, 403, 415, 447, 470, 485, 498,
505, 518, 538, 544, 561, 573, 608, 617, 642, 676,
686, 754, 758, 769, 792, 819
bël kıl-, 116, 378
Beş Balık, 38
Beşbalık, 35, 62, 79, 80, 83, 363, 819
Beşbalık, 61, 64
Beytü'l-Hâniyye, 33
bısta, 43, 60, 107, 115, 135, 138, 142, 237, 261, 273,
302, 382, 383
bışıg, 163, 383
bışık, 135, 150, 163, 383, 384
bi, 17, 77, 78, 107, 114, 135, 229, 232, 233, 246, 247,
248, 291, 302, 307, 374, 382, 384, 431, 437, 525,
586, 607, 620, 631, 652, 779, 813
Biglilig, 59
biläd al-ğuzzıya, 38
bildüz-, 135, 139, 143, 145, 199, 385
bır, 126, 426, 505, 635
bistäk (I), 135, 138, 142, 147, 303, 387
bistäk (II), 135, 138, 142, 147, 282, 387
biti, 114, 226, 388, 389, 765
bitig, 81, 82, 88, 113, 135, 138, 148, 198, 214, 216,
250, 388, 476, 759, 765
bitrik, 135, 138, 146, 147, 251, 276, 282, 389
Bizans, 47, 56, 57, 68, 72
boğun, 114, 135, 139, 145, 174, 176, 214, 304, 312,
390, 391, 400, 402, 452, 476, 492, 763
boğsuk, 166
boğsuk, 166
bohtay, 130
böğ, 116, 135, 150, 251, 391, 392, 393
borsuk, 114, 135, 142, 146, 150, 192, 393, 394
boşu-, 135, 144, 245, 395, 396, 397, 398
boşu-, 116, 282, 394, 395
boşun-, 114, 135, 144, 145, 245, 395, 396, 397, 399
boşut-, 135, 138, 144, 245, 283, 395, 398, 399
böy, 116, 135, 149, 272, 291, 390, 400, 401, 426, 708

boyun, 37, 38, 79, 133, 134, 138, 141, 146, 151, 176,
246, 390, 402, 431, 433, 434, 435
bögdä, 120, 164, 408
bögtä, 120, 164, 407, 408
Böğü Kağan, 95
Böğür, 64, 101
böşgāl, 239, 402
budğay, 135, 139, 149, 150, 402, 403
Budizm, 35, 257, 271
Buğra Hanlılar, 33
Buğra Kara Hakan, 34
Buhara, 35, 55, 56, 92
bulaq, 48
bulān, 47
buldunı, 239, 274, 306, 404
bulğa-, 70
Bulgar, 7, 8, 32, 36, 39, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 136, 142,
143, 144, 173, 178, 179, 180, 201, 209, 246, 264,
265, 268, 269, 279, 312, 348, 358, 499, 564, 586,
701, 711, 743, 791, 794, 815, 820, 821, 825
Bulğār, 71
Bulgar şehri, 70
Bulgarlar, 36, 68, 69, 259, 807
Bumın Kağan, 92
bün, 116, 135, 145, 170, 410, 598
Burana, 95
burut-, 129
buşaq, 135, 144, 150, 203, 213, 291, 404
butaq, 128, 724
butakla-, 128
butaklan-, 128
butik, 128, 135, 150, 251, 405
buyur-, 291, 406, 407
buyur-, 135, 146
bük, 114, 135, 147, 251, 283, 408, 409, 410
büküm ätük, 171, 409, 410
büşinçäk, 114, 135, 141, 144, 147, 275, 411
büt-, 135, 138, 245, 411, 412, 413
Büyük Selçuklu Devleti, 36

C

Canbalıq, 61, 64
Cemal Karşi, 96
Cemāl Karşi, 99
Cend, 35, 56
cet-, 113, 140, 156, 157, 265, 414, 415, 416
Ceyhun, 42, 254
Ch'ang Ch'un, 102
Ch'ing sülalesi, 93
Chi mu K'en t'e, 101
cigi, 140, 148, 156, 157, 265, 416, 417
cinçü, 115, 140, 141, 156, 265, 417
Cit, 55
Codex Cumanicus, 16, 23, 121, 810
coğdu, 115, 139, 140, 150, 156, 265, 419
cun-, 140, 156, 158, 265, 420

Ç

çağı, 129, 140, 150, 283, 421, 422
Çağla, 103
Çagraoğuz, 55
Çağatay Hanedanlığı, 100
Çağrı, 35, 809
çaha, 115, 140, 151, 306, 422, 423
çalşāq, 140, 144, 152, 301, 423, 455

çak-, 140, 165, 245, 423, 424, 425
çāk, 51, 116, 240, 277, 442, 443
çaqrış-, 140, 144, 146, 425, 426
çäkük, 147, 291, 443
çäkürgä, 115, 148, 228, 251, 291, 444, 445
çalın-, 140, 145, 165, 245, 426, 427
çaltur-, 138, 141, 146, 246, 427, 428
çanaq, 141, 144, 150, 165, 227, 251, 291, 349, 429, 430
çap-, 134, 141, 165, 246, 431, 432, 433, 434, 435
çapıl-, 119, 133, 141, 146, 246, 433
çapıt-, 107, 119, 133, 141, 246, 433, 434
çapıtğan är, 151, 435
çaptur-, 133, 138, 141, 246, 434, 435
çär, 141, 146, 232, 446, 447, 448, 449
çar çar, 165
çär I, 141, 446
çär II, 141, 448
çär III, 141, 448, 449
çärig, 148, 232, 251, 448, 449, 476
Çaruk, 37, 38, 42, 51, 57, 75, 261, 791
Çaruklar
Çaruk, 33
Çarukluq, 58
çāşır, 117, 141, 144, 146, 172, 436, 437
çāşkāl, 144, 242, 275, 306, 450, 451
çat-, 138, 141, 291, 436, 438, 439
çāt, 138, 141, 232, 291, 437, 438
çätür, 114, 116, 117, 138, 141, 146, 172, 272, 436, 439
çätük, 114, 138, 141, 147, 228, 263, 291, 451, 599
çāwlı, 115, 122, 136, 141, 275, 306, 440, 458
çawşān, 107, 120, 122, 136, 153, 226, 227, 304, 440,
441, 646
çeçäk, 109, 113, 141, 147, 251, 441, 442
Çerkez, 48
çigān, 141, 145, 151, 179, 279, 283, 452
çingār-, 117, 127
çigillä-, 43
çigillän-, 43
çigit, 107, 113, 138, 141, 148, 283, 453
çignä, 115, 148, 302, 453, 454
Çiğil, 7, 8, 33, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 51, 57, 59, 75, 130,
133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 173, 176, 177, 178, 192, 209, 214, 217, 220,
225, 226, 227, 228, 229, 232, 233, 234, 235, 236,
237, 240, 242, 250, 251, 254, 255, 256, 260, 261,
262, 263, 264, 268, 271, 273, 300, 303, 312, 314,
315, 319, 327, 335, 339, 349, 350, 357, 360, 367,
378, 382, 387, 390, 440, 441, 460, 462, 473, 474,
475, 495, 506, 511, 537, 539, 540, 541, 547, 558,
575, 577, 586, 587, 590, 592, 594, 595, 598, 599,
604, 605, 611, 612, 613, 620, 621, 623, 624, 625,
629, 632, 634, 641, 645, 646, 663, 664, 665, 666,
681, 685, 696, 697, 699, 700, 701, 709, 723, 726,
727, 731, 739, 743, 752, 758, 786, 791, 794
Çiğil Balık, 41
Çiğil Kent, 41
Çiğil lehçesi, 44, 236, 264, 303, 350, 360
Çiğiller
Çiğil, 33, 41, 42, 43, 59, 173, 260, 262, 545, 641, 802
çıl, 141, 146, 251, 292, 454
Çin, 42, 51, 53, 54, 59, 61, 62, 63, 65, 66, 72, 74, 76, 79,
82, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99,
100, 101, 173, 202, 203, 209, 214, 220, 261, 262,
270, 271, 277, 417, 535, 641, 761, 798, 821
Çinliler, 61, 63, 89, 93
Çirmiş, 69

ço(u)muğ, 190, 266, 460, 461
çökür, 455
Çolman, 69
çomak, 114, 136, 141, 150, 251, 431, 456, 457
çör ot, 292, 457
çöwli, 122, 136, 275, 306, 458
çömçä, 115, 141, 165, 272, 292, 459, 460
Çömül, 8, 10, 38, 39, 42, 63, 75, 78, 81, 82, 83, 85, 87,
88, 138, 148, 149, 153, 173, 175, 252, 261, 307,
312, 348, 508, 509, 512, 513, 514, 541, 700, 701,
710, 791, 794
Çömüller, 33, 82
çöngäk, 152, 303, 460
çöpik, 165
Çu, 47, 56, 59, 94, 95
çu(o)bulmak, 455
çulimân, 275, 306, 461, 462
Çuvaş, 21, 22, 73, 123, 124, 125, 126, 157, 167, 171,
201, 269, 270, 282, 287, 289, 290, 293, 295, 297,
299, 300, 302, 305, 310, 312, 314, 325, 330, 332,
333, 345, 348, 351, 355, 362, 366, 369, 380, 385,
387, 394, 398, 409, 414, 416, 419, 432, 435, 437,
442, 448, 450, 452, 453, 457, 471, 477, 484, 486,
497, 500, 505, 507, 514, 516, 522, 523, 524, 525,
529, 542, 556, 565, 579, 580, 583, 606, 610, 620,
626, 628, 639, 643, 649, 651, 653, 654, 655, 660,
662, 670, 672, 676, 680, 682, 683, 684, 685, 695,
703, 710, 716, 734, 735, 736, 741, 747, 758, 766,
770, 772, 776, 783, 786, 794, 801, 803, 810
Çuvaş Türkçesi, 21, 22, 123, 167, 269, 270, 287, 289,
332, 522, 801
çuwğa, 122, 136, 141, 151, 191, 232, 252, 266, 462
çügde, 115
çümâli, 115, 141, 229, 304, 462, 506
çünük, 165, 230, 436
çüşäk, 463

D

dädä, 115, 139, 231, 292, 308, 464, 465
däg, 116, 139, 151, 174, 234, 280, 284, 463, 688, 796
dağı, 159, 668, 669
Dandanakan, 35, 36
Danube, 57
Daranda, 55
dävä, 130, 137, 139, 159, 161, 265, 465, 697, 698
Deşt-i Kıpçak, 49
Dinyestr, 47
Dnyestr, 57
Doğu Türkçesi, 102, 170, 261, 794
Doğu Türkistan, 32, 34, 54, 60, 62, 100, 102, 103, 300
Don, 47, 57, 72
Duğlatlar, 100
Dunhuang, 100
dünişgä, 114, 115, 139, 148, 275, 306, 465

E

Ediz, 61
ekki, 112, 424, 637
elgin, 107, 112, 154, 155, 265, 287, 468, 469, 621
El-Mukaddesi, 41
erig, 473, 474
Ermeni, 72
esiz, 112
eşler, 131
ët-, 116, 226, 475, 785

Evlâdü'l- Hâniyye, 32
ew-, 112
Eyyubî, 48
Ezkişler
Ezkiş, 33

F

Falones, 45
Farab, 58, 267
Farsça, 22, 58, 61, 96, 102, 272, 274, 276, 277, 365,
375, 410, 459, 498, 531, 538, 581, 593, 594, 599,
618, 691, 694, 762, 785
Feng-hua Kağan, 63
Ferahiye, 59
Fin-Ogur, 69

G

Gagauz, 123, 175, 801
Gagauz Türkçesi, 124
Gañçu, 72
gäşür, 146, 147, 230, 272, 292, 481, 482, 603
Gazne, 36
Gazneli Devleti, 32
Gazneli Sultan Mahmud, 36
Gazneliler Devleti, 36
Gerdizî, 62, 66, 84, 86, 87, 91, 96
gëzri, 116, 143, 147, 230, 284, 482, 603
Görgüz, 56
-GUr, 61
Guz, 53

H

hâç hâç, 151, 186
Hâkâniyân, 32
Hâkâniyye, 32
Hakas Türkçesi, 22, 123, 167
Halaç, 21, 126, 152, 154, 167, 168, 171, 180, 279, 280,
281, 289, 291, 292, 293, 294, 297, 304, 305, 314,
317, 319, 325, 327, 332, 355, 362, 365, 372, 380,
382, 387, 390, 396, 398, 400, 404, 407, 414, 416,
421, 425, 430, 433, 437, 438, 444, 455, 457, 464,
465, 467, 473, 479, 482, 488, 492, 500, 502, 503,
505, 510, 511, 516, 523, 524, 551, 552, 555, 564,
566, 569, 574, 580, 583, 594, 599, 610, 612, 628,
639, 643, 648, 660, 671, 687, 688, 692, 699, 703,
705, 708, 719, 724, 745, 755, 758, 767, 770, 772,
778, 783, 786, 788, 796, 810
Halife Mehdi Billâh, 54
Halife Mu'tazz, 51
hana, 151, 186, 231, 281, 482, 483, 485, 716, 759
Hançeng, 98
handa, 152, 167, 281, 500
Hâniyye, 32
Harezm, 14, 35, 36, 51, 54, 155, 161, 169, 175, 195,
197, 213, 214, 308, 313, 314, 315, 320, 323, 325,
328, 330, 334, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 344,
346, 349, 351, 354, 356, 360, 362, 367, 368, 372,
373, 376, 379, 383, 386, 388, 391, 395, 397, 399,
403, 404, 406, 409, 412, 414, 418, 420, 422, 424,
426, 429, 431, 434, 436, 438, 441, 445, 449, 451,
452, 459, 466, 467, 470, 472, 476, 478, 483, 485,
488, 490, 493, 496, 501, 506, 510, 515, 518, 519,
523, 525, 526, 529, 530, 536, 539, 542, 545, 547,
548, 549, 551, 554, 555, 557, 559, 560, 563, 566,

568, 569, 573, 575, 579, 582, 584, 585, 588, 590,
593, 599, 600, 601, 605, 608, 609, 612, 614, 615,
617, 622, 623, 625, 627, 629, 633, 636, 638, 640,
642, 647, 650, 652, 654, 656, 657, 659, 667, 669,
671, 673, 675, 681, 684, 686, 688, 689, 691, 694,
696, 698, 701, 704, 706, 707, 709, 713, 715, 720,
722, 725, 727, 733, 735, 738, 739, 744, 746, 748,
754, 756, 758, 759, 760, 761, 764, 765, 769, 771,
772, 773, 775, 777, 782, 783, 786, 787, 806
hata, 151, 186, 231, 281, 308, 464, 479, 483, 484
hayu, 152, 167, 486, 500
Hazar, 49, 54, 56, 73, 172, 809, 813
Hitay, 38, 42, 63, 84, 261
Hindistan, 32, 36
Hirgili, 33
His-tsang, 93
hizim, 152, 168, 281, 500
Horasan, 36, 58, 67, 85, 175
Hotan, 8, 10, 34, 39, 62, 85, 88, 89, 90, 91, 100, 143,
151, 167, 186, 187, 231, 277, 281, 482, 483, 484,
667, 740, 742, 744, 791
Hotanlılar, 33
Hsüeh Tsung-Cheng, 66
hudhur, 61, 191
Hududu'l-‘Alemler, 42, 44, 46, 59, 62, 67, 73, 91
Huiçeng, 98
Hun, 46, 61, 70, 71, 89, 103
Hunlar, 68, 69, 72

I

ığaç, 126, 188
İla, 42, 43, 65
İlal, 111, 146, 234, 490
İliç, 111, 151, 154, 155, 265, 287, 486, 487
İrak, 35, 36
İrgiz, 55

İ

İbir-Sibir, 102
İbn Fadlan, 69, 73
İbn Hurdadbih, 46
İbni Fadlan, 55
İçtonlan-, 165
İdil, 32, 36, 45, 46, 47, 49, 55, 56, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 124, 268, 270, 743, 814, 818, 820
İdil Bulgar Devleti, 32, 36, 69
İdiş, 111, 139, 144, 252, 267, 284, 302, 487, 488
İdriç, 111, 139, 148, 192, 284, 489
İdrisî, 55, 73
İğit, 111, 138, 148, 489
İldrük, 111, 139, 191, 229, 230, 491, 492, 775, 788
İlek-Hanlar, 32
İli, 42, 47, 59, 65, 66, 76, 100, 103, 260, 300
İlik, 111, 145, 147, 155, 157, 265, 287, 490, 491
İlrük, 111, 191, 229, 230, 491, 492, 775, 788
İmdi, 115, 128, 136, 139, 492, 493, 494
İmir, 136, 146, 183, 494, 495
İmparator VII. Konstantinos Prphyrogenitus, 55
İmtili, 111, 115, 303, 495
İnal Öz, 48
İngäk, 111, 191, 249, 252, 495, 496
İpek Yolu, 100
İran, 35, 36, 76, 271, 272, 279, 318, 365, 404, 465, 531,
532, 540, 572, 593, 643, 688, 747, 748, 805
İrnek, 68

İrtiş, 45, 50, 54, 72, 82, 84
İsbicâb, 101, 194
İsfiçap, 55
İsig Köl, 97
İspicap, 76, 96, 101, 102, 267, 347
İstahrî, 54
İş, 106, 125, 165, 207, 209, 306, 311, 412, 461, 472,
478, 479, 520, 621, 677, 680, 737, 754
İşim, 46, 72
İştönlän-, 165
İzzetdin Aybeg, 48

ķ

ķā-, 116, 149, 225, 302, 497
ķāçā, 147, 227, 293, 522
ķaçālā-, 127
ķāçi, 107, 115, 147, 193, 293, 523, 524
ķadıķ, 139, 284, 498
Kafkasya, 72, 73
ķağrul-, 168
ķağruş-, 168
ķāgün, 117
ķağur-, 169
ķağurmāç, 169
ķāgüt, 169
ķālāçü, 107, 115, 116, 147, 293, 524, 525
ķāltür-, 147, 202, 525, 526
Kama, 69
ķāmāk, 48, 527, 528
ķamçī, 117
ķamdu, 64
ķāmi, 112, 115, 130, 147, 265, 528, 726
ķän, 213, 530, 695
ķanaķ, 114, 144, 180, 279, 499
ķānçāk sāñir, 47
ķānd, 76, 97, 113, 147, 253, 273, 446, 530, 603, 731
ķanda, 167, 180, 500
ķāndük, 242, 275, 306, 531, 532
ķānpā, 113, 115, 119, 133, 275, 307, 532
Kansu, 62, 63, 92
ķānu, 115, 144, 179, 180, 280, 284, 486, 500
ķañlı, 48
ķapar-, 127
ķār-, 301, 534, 536, 537
ķar-, 225, 502, 505, 508, 511
ķāra ķayās, 42, 59
ķāra ķuş, 252, 292, 503
Kara Ordu, 34
ķāra Sāñir, 97
ķāra yığaç, 52
Karaçay-Balkar, 23, 123, 175
ķarāçuk, 58
Karadeniz, 46, 49, 56, 68
ķārāgü, 253, 534
Karahanlı Ali Tegin, 56
Karahanlı devleti, 41, 42, 43, 44, 60, 66, 97, 301
Karahanlı Devleti, 7, 10, 32, 105, 257, 264, 267, 791
Karahanlılar, 32, 33, 34, 63, 92, 95, 96, 99, 101, 103,
809, 816
Karahıtaylar, 81, 100
Karaim, 23, 154
Karakalpak, 23, 123, 124, 125, 156, 161, 175, 456, 793
ķarakla-, 302, 504
Karakol, 97
Karakum, 55
ķārākü, 116

kārām, 277, 535
 kārāy, 149, 227, 293, 536, 786
 qarıl-, 225, 505
 qarınça, 115, 190, 229, 293, 506, 507
 qarınçaq, 190, 229, 293, 505, 506, 507
 qarıt, 273, 507
 kəriş, 144, 293, 536, 537
 kărit-, 301, 537
 Karluk, 8, 20, 33, 38, 42, 59, 61, 66, 80, 86, 133, 140,
 141, 142, 144, 152, 154, 162, 163, 190, 233, 241,
 248, 251, 255, 277, 282, 283, 284, 289, 291, 294,
 299, 300, 302, 305, 309, 311, 314, 317, 319, 322,
 325, 328, 331, 335, 337, 339, 340, 342, 343, 344,
 345, 347, 348, 350, 351, 353, 355, 358, 360, 361,
 362, 369, 371, 373, 375, 376, 379, 380, 384, 385,
 387, 389, 390, 392, 394, 396, 398, 400, 404, 407,
 409, 413, 414, 416, 417, 419, 421, 422, 423, 425,
 426, 427, 428, 430, 432, 435, 437, 439, 440, 442,
 444, 446, 448, 450, 453, 455, 457, 460, 461, 463,
 468, 475, 477, 479, 480, 481, 484, 486, 487, 488,
 491, 494, 495, 496, 498, 500, 502, 504, 510, 514,
 515, 519, 521, 524, 527, 529, 531, 533, 534, 535,
 537, 543, 546, 551, 552, 555, 556, 558, 559, 561,
 562, 566, 568, 571, 574, 577, 578, 580, 583, 586,
 587, 589, 591, 594, 599, 601, 604, 606, 608, 610,
 612, 614, 616, 617, 620, 621, 626, 628, 629, 630,
 632, 633, 637, 638, 643, 648, 650, 651, 653, 654,
 655, 656, 658, 660, 661, 662, 668, 670, 672, 674,
 675, 680, 682, 684, 685, 690, 692, 693, 695, 699,
 701, 702, 704, 705, 706, 707, 710, 712, 716, 721,
 724, 726, 727, 731, 741, 747, 751, 753, 755, 757,
 759, 761, 766, 770, 771, 778, 783, 784, 787, 788,
 793, 825
 Karluk Türkmenleri, 39, 301
 Karluklar
 Karluk, 33, 39, 75, 80, 95, 98, 101, 300, 301, 819
 karnāk, 58
 kărtik, 129
 kartur-, 293, 508
 kās, 162
 kăsbā, 240, 303, 537, 538
 kası, 99
 kăstār, 277, 538, 634
 Kâşgar, 8, 10, 33, 34, 42, 43, 47, 52, 66, 67, 78, 90, 97,
 98, 99, 100, 103, 106, 135, 150, 214, 229, 230, 238,
 240, 251, 257, 261, 277, 405, 482, 492, 548, 603,
 651, 774, 775, 799, 811
 kat, 225, 253, 293, 502, 509, 510, 511, 512
 kăt, 83, 116, 138, 149, 252, 508, 509, 511, 512
 katkuç, 113, 284, 511
 kătlan-, 116, 225, 246, 511, 512
 katut, 253, 512
 kătü, 115, 190, 540
 kavut, 169
 kawak art, 99
 kăwli, 122, 136, 275, 307, 540
 kawrul-, 168
 kawruş-, 168
 kawur-, 169
 kawurmāç, 169
 Kay, 8, 10, 37, 39, 78, 83, 84, 85, 87, 138, 148, 149,
 153, 173, 175, 252, 307, 312, 348, 508, 509, 512,
 513, 514, 541, 700, 701, 710, 791, 794, 806, 814
 Kayas, 42, 43
 kayās, 42, 59, 261
 kayda, 131, 180
 kayıg, 58
 kayın, 83, 149, 176, 513, 514, 515, 522
 kayın, 83, 107, 120, 149, 153, 512, 513
 kayır, 149, 232, 253, 516, 517, 575
 kayıt-, 173, 175, 176, 224, 225, 382, 517, 518, 521,
 545, 713
 kaytar-, 149, 188, 518, 519, 520
 kayu, 131, 167, 211, 500, 501
 kayut-, 173, 175, 176, 382, 521, 545
 Kazak, 19, 23, 49, 56, 123, 124, 125, 156, 175, 270,
 368, 391, 657, 720, 814
 kazın, 143, 178, 268, 514, 515, 522
 keçä, 113, 293, 523
 kemi, 65, 112, 113, 130, 528, 756
 Kençek, 7, 8, 10, 39, 75, 76, 78, 99, 119, 130, 133, 134,
 136, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147,
 148, 149, 151, 167, 186, 187, 231, 233, 237, 239,
 241, 242, 256, 271, 274, 281, 306, 366, 404, 411,
 422, 423, 440, 450, 458, 461, 462, 465, 482, 483,
 484, 531, 532, 540, 572, 595, 620, 626, 641, 643,
 665, 677, 703, 740, 742, 779, 780, 791
 Kençekçe
 Kençek, 8, 99, 274, 809, 810
 Kençekler
 Kençek, 33, 76, 77, 112, 809, 810
 kēp, 107, 116, 119, 134, 253, 293, 532, 533
 kesbe, 43
 kēş, 116, 227, 538, 539
 Kharteş, 45
 kıfçaq, 44, 45, 47, 58
 kıftu, 115, 137, 226, 227, 273, 304, 540, 541, 558, 646
 kılıç, 114, 677, 704, 706
 kılık, 131
 Kıpçak, 8, 15, 19, 37, 38, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 57, 58,
 73, 83, 121, 130, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140,
 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151,
 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161,
 165, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 178,
 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 195, 196, 197,
 203, 209, 212, 213, 214, 215, 220, 222, 224, 225,
 226, 227, 229, 232, 233, 234, 238, 245, 246, 252,
 254, 255, 256, 261, 263, 264, 265, 266, 268, 269,
 270, 277, 278, 282, 283, 284, 285, 286, 289, 291,
 294, 298, 299, 302, 305, 306, 309, 311, 312, 313,
 316, 318, 319, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 328,
 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338,
 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348,
 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 359,
 360, 361, 362, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371,
 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381,
 382, 384, 385, 386, 388, 389, 390, 392, 393, 394,
 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 403, 405, 406,
 407, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417,
 418, 419, 420, 421, 422, 424, 425, 426, 427, 428,
 429, 430, 431, 432, 433, 435, 436, 437, 438, 439,
 440, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 450, 451, 452,
 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463,
 464, 465, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474,
 475, 476, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485,
 486, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 496, 497,
 499, 500, 501, 502, 504, 505, 506, 507, 508, 509,
 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 520,
 521, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531,
 533, 535, 536, 537, 539, 540, 541, 542, 543, 544,
 545, 546, 547, 548, 550, 552, 554, 555, 556, 557,
 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567,
 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 576, 577, 578,
 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588,

- 589, 591, 592, 593, 594, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 614, 615, 617, 618, 619, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 632, 633, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 659, 661, 662, 663, 664, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 700, 701, 702, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 730, 731, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 791, 793, 794, 795, 799, 801, 806, 809, 813
- Kıpçak bozkırı, 47
Kıpçak lehçesi, 49, 269, 299
Kıpçak₁, 49, 156
Kıpçak₂, 49, 264, 743
kırçā-, 114
Kırgız, 7, 19, 22, 23, 37, 38, 57, 80, 87, 175, 261, 285, 324, 369, 454, 606, 718, 744, 791, 798, 825, 826
Kırgızistan, 97, 103
Kırgızlar, 61, 90
Kırkız
 Kırgız, 51
kırnāk, 83, 266, 299, 541
kışgāç, 162
kışgāç, 141, 229, 253, 294, 542, 543, 772
kısırāk, 293, 544
kıyıt-, 150, 173, 175, 177, 382, 544, 545, 546
kıymaç bōrk, 43, 240, 545
kız, 143, 150, 253, 284, 515, 546, 547
kızıl, 48, 52, 87, 99, 148, 261, 302, 304, 547, 663
Kızıl Ōz/ēz, 98
kibā, 135, 293, 548
Kimek, 45, 46, 49, 51, 807, 820
kimişgā, 99, 115, 240, 548, 549
Kingūt, 100
Kirman, 35
kişi, 61, 111, 128, 157, 163, 166, 182, 185, 191, 193, 199, 200, 205, 213, 219, 221, 235, 253, 258, 261, 263, 266, 284, 285, 288, 298, 311, 315, 316, 325, 329, 369, 378, 392, 401, 412, 424, 485, 489, 500, 501, 533, 546, 547, 549, 550, 551, 561, 590, 638, 641, 642, 699, 749, 774, 781, 783
koç, 141, 229, 294, 551, 552
Koço, 53, 60, 62, 80, 100, 363, 731
Kōço, 61
koğuzlan-, 143, 242, 284, 553
koğşa-, 168
koğşaş-, 166
koğşat-, 166
koğşaş-, 166
koğşat-, 166
kōn, 116, 179, 180, 280, 553
konşı, 194, 555, 556
konuqla-, 243, 246, 556, 557
kopsal-, 164
koru, 116, 190, 558
kōş, 116, 226, 227, 285, 558, 646
kova, 137, 190, 294, 560
kovuz, 137, 233, 241, 562
kowı ar, 122, 285, 561
kowşa-, 168
kōk, 111, 131, 254, 266, 337, 375, 489, 496, 509, 562, 563, 564, 565, 566, 639, 667, 675, 676, 694
kōklāş-, 246, 564
Kōktürk, 9, 33, 45, 53, 54, 60, 72, 79, 80, 81, 83, 86, 89, 95, 153, 179, 207, 257, 258, 259, 270, 300, 320, 352, 489, 683, 793, 803, 810
Kōl Bilge Kağan, 54
Kōl Tigin, 53, 200
kōm kōk, 217, 565
kōmürgān, 185, 566, 567
kōn-, 179, 180, 280, 567
kōnçāk, 569
kōpān, 119, 133, 240, 294, 570
kōpçük, 133, 240, 294, 571
kōrgā, 275, 307, 572
Kōrūj Kōl, 98
kōzün-, 143, 199, 285, 572, 573
Kuban, 47
Kuça, 8, 34, 38, 64, 100, 101, 103, 138, 141, 146, 439
kuçgundi, 303, 575
küç-, 139, 177, 247, 587, 588
kulak, 168, 751
kulbāk, 95
kulhāk, 168
kum, 136, 232, 264, 304, 575, 576, 577, 658
Kuman, 23, 45, 49
kumgān, 273, 317, 577
kumlāk, 239, 277, 299, 578
Kumuk, 23, 154, 161, 175, 270, 306, 368, 382, 451, 793
Kun, 45, 50, 84
kün ortu, 232, 304, 590, 623
Kur, 13, 17, 18, 72, 388, 463, 520, 802, 812, 813, 815, 824
kūr, 116, 131, 146, 190, 579
Kur'an, 102
Kur'an, 105
kurmān, 227, 266, 294, 539, 580, 581
kurrih kurrih, 151
kurt, 228, 254, 294, 581, 582, 583
kuşluk, 294, 583, 584
kuşūn, 190, 294, 584, 585
Kutadgu Bilig, 13, 96, 99, 106, 196, 398, 461, 490, 799, 810
Kuteybe b. Müslim, 98
Kutlug Şad, 53
Kuz Ordu, 34
küz ülüş, 94
kuzgır-, 143, 178, 268, 586
küç, 141, 274, 304, 586, 587
küğaç, 139, 141, 178, 227, 280, 285, 593
küjäk, 140, 276, 285, 589
kündi, 234, 294, 589, 590, 763
küś-, 142, 294, 591, 592
Küsān, 64, 100
küvük, 137, 295, 592, 632
küwük, 122, 228, 303, 592
- L
- l/r grubu, 68, 259
Lazine, 59
lēş, 116, 145, 274, 304, 594
Lop, 34
luçnut, 145, 241, 275, 307, 595

M

Macar, 71, 72, 318
 Macaristan, 57
 Mahayana, 62
 mājāk, 128, 371
 Malazgirt, 36
 Mançurya, 51
 mandār, 135, 272, 595
 mandırı, 135, 240, 303, 595, 596
 Mangışlak, 54
 Mani, 61, 179, 201, 258, 694
 Maniheizm, 62, 257, 271
 mānkānd, 98
 Mānkışlak, 58
 Mansur ibn Nuh, 102
 marāz, 135, 152, 276, 285, 302, 596
 Margiz, 55
 maskan kıfçaq, 38
 Maverāünnehir, 32, 33, 35, 54, 55
 mayak, 128, 171, 180, 288, 371
 Melikşah, 36, 100
 Memlûk-Kıpçak, 121, 189
 Mervezî, 41, 62
 mesken-i kıfçaq, 47
 mıjar, 120, 126, 171, 596
 mıjār, 126, 135, 152, 171, 295, 596, 597
 Mısır, 48, 381, 681
 Miltan, 36
 Ming, 102
 Moğol, 44, 46, 69, 70, 71, 72, 78, 81, 84, 85, 93, 96,
 393, 406, 759
 Moğolistan, 40, 51, 60, 66, 84, 821
 Moğollar, 60, 82, 100
 Mordva, 69
 Moyençor, 54
 Moyun Çor, 41, 66
 Moyunçor.Bakın
 Moyü Kağan, 61
 Mu'cam al- Şuyüh, 99
 Mucmelu't-Tevārîh, 41, 67, 91
 muğuzgaq, 135, 238, 285, 597
 Muhammed al- Balasagunî et-Türkî, 96
 Muhtadî, 51
 Mulhakat al- surah, 96
 Mulhakāt al-şurah, 99
 mûş, 116, 122, 135, 228, 263, 303, 304, 451, 592, 598
 Muzgar, 55
 mükin ätük, 136, 171, 598
 Mülük ve Selâtîn-i Efrâsyâbî, 33
 Mülük-i Türkistan ve Efrâsyâbiyân, 33
 Mülükü'l- Hâkâniyye, 32
 Mülükü'l-Hâniyye, 32
 Mülükü'l-Hâniyye el-Etrâk, 32
 mün, 136, 173, 254, 410, 411, 598

N

näçük, 144, 235, 600, 601
 nälük, 211, 235, 600, 601, 669
 namîja, 115, 140, 144, 274, 303, 599
 Naymanlar, 82, 100
 Nebîre-i Efrâsyâb, 33
 Nesturî, 62
 Nogay, 23, 123, 124, 125, 154, 156, 175, 368, 807
 Nogay Türkçesi, 23, 124, 807

O

oba, 107, 112, 135, 295, 310, 436, 479, 602, 603, 731
 oğla, 107, 112, 285, 603
 oğlu (uğlı), 107, 112, 115, 230, 238, 482, 603
 oğrüg, 168
 Ogurlar, 68
 Oğrak, 8, 37, 38, 42, 51, 52, 57, 75, 214, 225, 246, 261,
 307, 511, 791
 Oğraklar
 Oğrak, 33, 52, 75
 Oğuz, 7, 8, 19, 35, 37, 38, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 53, 54,
 55, 56, 57, 58, 66, 86, 102, 112, 127, 128, 130, 131,
 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142,
 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152,
 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162,
 163, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174,
 175, 176, 177, 180, 181, 183, 184, 185, 187, 188,
 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 201,
 202, 203, 209, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219,
 220, 221, 222, 224, 225, 226, 229, 231, 232, 233,
 234, 235, 236, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246,
 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256,
 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 271,
 272, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287,
 288, 289, 298, 299, 301, 302, 303, 306, 308, 309,
 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321,
 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331,
 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 342,
 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352,
 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362,
 363, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 374,
 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 384, 385,
 386, 388, 389, 391, 392, 393, 394, 396, 397, 399,
 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 409, 410,
 413, 414, 415, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423,
 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 433, 434,
 435, 436, 437, 438, 439, 440, 442, 443, 444, 445,
 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455,
 457, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 467,
 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477,
 478, 479, 480, 481, 482, 483, 485, 486, 487, 488,
 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498,
 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508,
 509, 510, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519,
 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 528, 529, 530,
 531, 532, 533, 535, 536, 537, 539, 541, 542, 543,
 544, 545, 546, 548, 550, 551, 552, 554, 555, 556,
 557, 558, 559, 560, 562, 563, 564, 565, 566, 567,
 568, 569, 570, 571, 574, 575, 576, 577, 578, 579,
 580, 581, 582, 583, 584, 585, 587, 588, 589, 590,
 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 599, 601, 602,
 603, 605, 606, 607, 608, 610, 611, 612, 613, 614,
 615, 617, 618, 619, 621, 622, 623, 624, 625, 627,
 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637,
 638, 639, 640, 641, 642, 644, 645, 646, 647, 648,
 649, 650, 651, 652, 654, 655, 656, 657, 658, 659,
 660, 662, 663, 664, 667, 668, 669, 670, 672, 673,
 674, 675, 676, 677, 678, 680, 681, 682, 683, 684,
 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 695,
 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705,
 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715,
 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725,
 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736,
 737, 738, 739, 740, 741, 742, 745, 746, 748, 749,
 750, 751, 753, 754, 755, 757, 759, 760, 761, 762,
 763, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773,

774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783,
784, 785, 786, 788, 789, 791, 793, 794, 795, 796,
808, 814
Oğuz Yabgu devleti, 35
Oğuzlar, 33, 35, 46, 53, 54, 55, 56, 57, 83, 120, 155,
159, 170, 197, 198, 199, 205, 206, 210, 222, 235,
247, 254, 259, 262, 264, 265, 266, 267, 287, 301,
329, 353, 357, 364, 408, 429, 469, 470, 473, 475,
478, 516, 538, 562, 674, 709, 721, 738, 744, 756,
798, 820
olğut-, 166
olğut-, 166
oluç, 113, 141, 301, 604
Onsu, 103
oñ, 113, 120, 153, 234, 260, 305, 604, 605, 606, 629,
630
oñ älig, 113, 120, 260, 305, 605
op, 113, 119, 134, 285, 606
Ordu Känd, 67, 99
Orhon, 12, 45, 51, 53, 85, 93, 125, 154, 162, 168, 170,
179, 187, 197, 200, 201, 207, 213, 214, 257, 258,
308, 311, 312, 316, 318, 321, 327, 330, 340, 344,
346, 349, 352, 354, 363, 374, 378, 383, 388, 390,
391, 395, 397, 400, 408, 418, 420, 449, 452, 466,
476, 478, 481, 488, 489, 490, 492, 496, 499, 501,
509, 535, 548, 549, 553, 561, 563, 565, 573, 579,
590, 600, 601, 604, 609, 612, 613, 615, 616, 638,
641, 647, 669, 679, 681, 683, 694, 695, 698, 701,
704, 709, 721, 724, 731, 739, 744, 748, 754, 756,
758, 763, 768, 785, 794, 822, 823
orlaş-, 131
Orta Kıpçakça, 50, 811
Oş, 103
ota-, 113, 247, 302, 607, 608
otran, 113, 302, 609
ottuz, 113, 143, 254, 609, 610
owrüg, 168
oyuk, 113, 295, 610, 611

Ö

öğüt, 169
ölşä-, 113, 303, 612, 613
ön-, 113, 614, 615
öñ, 113, 120, 153, 235, 401, 613, 614, 616
örän, 113, 234, 273, 295, 618, 763
örçüg, 113, 148, 194, 617
örgän, 113, 295, 619
ösüglä-, 113, 243, 307, 620
ötki, 115, 305, 620, 621
ötmäk, 131, 233, 472
ötrük, 131, 295, 489, 621
Ötükän, 63, 86
Ötüken, 33, 34, 80, 82, 86
ötünç, 114, 141, 295, 622
övüt, 169
öylä, 115, 177, 232, 268, 448, 590, 623, 626
öyük, 295, 624
Özbek Türkçesi, 23, 123, 124
özi, 115, 143, 232, 305, 624, 625, 645
Özkent, 100
özlä, 143, 178, 232, 268, 448, 590, 623, 626
öl, 116, 146, 234, 611, 612, 768

P

P'ei chü, 92

Paloc, 45
Pamir, 34, 89
Peçenek, 7, 37, 39, 46, 48, 56, 68, 209, 791
Pei shui cheng, 101
Pencap, 36
Phlagi, 45
Plauci, 45
Polovetskoe Pole, 48
Polovitsi Yemäkove, 49
Polovtsı, 45

R

rabçat, 146, 241, 275, 307, 626
Ratisbonlu Petahia, 48
Reşidüddin, 61
Rum, 42, 52, 66, 71, 74, 143, 178, 202, 203, 261, 268,
544, 586, 688, 794
Rus, 32, 44, 47, 49, 57, 85, 143, 178, 214, 268, 318,
453, 586, 794
Rusya, 46, 85, 809
Ruza, 56

S

Sabir, 72, 74, 801
Sabirler, 69, 71, 72, 808
Sabit, 93, 808
sabrän, 58, 142
säçä, 113, 228, 236, 296, 639
säğ (I), 142, 627
säğ (II), 142, 627
säğ (III), 142, 295, 628
säğ (IV), 142, 296, 605, 629
sağun, 142, 241, 301, 630
säht, 142, 152, 273, 631
Sakalar, 100
säksün, 117
Sälçük, 36
Sälçük sü başı, 36
saltur-, 142, 247, 631
samän, 142, 305, 592, 632
Samanî, 102
samda, 115, 142, 274, 303, 634
sämürgük, 238, 640
sän, 111, 113, 130, 200, 209, 254, 263, 539, 641, 642,
643, 663, 669
sanlıg, 117, 127
sänliğ, 117, 127
sänjak, 113, 120, 152, 227, 242, 296, 593, 640
Säplig kayäs.Bakın , Bakın
särkär, 113, 277, 301, 643
sasık, 142, 538, 634
satğa-, 142, 203, 247, 634, 635
satğaş-, 203, 247, 296, 635
sawaş-, 122, 185, 224, 225, 296, 636, 637
säwçı, 115, 185, 638
Sayram.Bakın , Bakın , Bakın , Bakın , Bakın ,
Bakın , Bakın , Bakın , Bakın , Bakın , Bakın ,
Bakın , Bakın , Bakın , Bakın , Bakın , Bakın ,
Bakın , Bakın , Bakın

sēn, 130, 641, 643
 Seyhun.Bakın , Bakın , Bakın , Bakın , Bakın ,
 Bakın , Bakın , Bakın , Bakın
 sıdım, 136, 177, 254, 296, 644
 sığdad-, 166
 sığra, 115, 232, 273, 644, 645
 sığta-, 166
 sığtaş-, 166
 sıht, 166
 sıhta-, 166
 sıhtaş-, 166
 sıhtat-, 166
 sindu, 115, 226, 227, 296, 559, 646, 647
 sınık, 183, 647
 Sır Derya, 35, 46, 91, 101, 254
 sırt, 182, 252, 255, 296, 466, 536, 537, 648, 649, 650
 sırtla-, 247, 649, 650
 Sibirya, 20, 47, 49, 72, 165, 241, 283, 284, 285, 289,
 291, 294, 295, 299, 305, 310, 311, 314, 315, 317,
 319, 322, 323, 327, 328, 332, 338, 339, 341, 344,
 345, 347, 350, 351, 353, 355, 357, 361, 362, 369,
 371, 374, 375, 376, 377, 379, 382, 384, 387, 389,
 392, 393, 394, 401, 404, 409, 411, 413, 414, 416,
 417, 419, 421, 422, 425, 430, 432, 437, 442, 446,
 448, 450, 453, 461, 463, 467, 469, 473, 474, 477,
 479, 480, 481, 484, 486, 487, 488, 491, 494, 495,
 496, 498, 500, 502, 505, 507, 509, 510, 512, 514,
 516, 517, 519, 522, 524, 527, 529, 535, 539, 541,
 543, 545, 546, 549, 551, 552, 555, 559, 565, 567,
 569, 571, 572, 574, 577, 579, 580, 583, 586, 589,
 591, 593, 599, 606, 607, 608, 610, 612, 616, 617,
 620, 626, 632, 633, 643, 644, 648, 651, 653, 655,
 660, 662, 670, 671, 672, 676, 677, 680, 682, 683,
 685, 692, 693, 695, 699, 701, 703, 710, 712, 720,
 721, 722, 726, 727, 728, 732, 734, 739, 741, 751,
 753, 755, 757, 762, 765, 770, 771, 773, 783, 784,
 786, 788, 793
 Sibirya Kıpçakları, 47
 Siistan, 36
 sīk, 296, 645
 sīm sımırāk, 239, 303, 646
 Sind, 36
 Sinkyang, 63
 sıñāk, 120, 152, 255, 641, 650
 sipüt, 230, 238, 277, 651, 780
 Sirlər, 45
 Sitkūn, 58
 sōğan, 130
 Soğdāk, 92
 Soğd, 8, 62, 75, 76, 77, 91, 92, 100, 122, 213, 270, 271,
 320, 463
 Soğdak, 10, 39, 75, 77, 96, 391, 791
 Soğdlar
 Soğd, 33, 91, 92
 soq-, 248, 652, 653
 solāk, 232, 270, 299, 653, 654
 sōr-, 654
 söğüş, 239, 296, 655, 656
 sökāl, 296, 656, 657
 sökti, 115, 657, 658
 söktür-, 117, 127
 sörcāk, 130, 663, 664
 sörcük, 130, 664
 subrān, 658
 süçig, 116, 117, 148, 302, 304, 547, 663
 Suğnāk, 58
 suğur-, 248, 301, 658, 659, 660

suğut, 233, 239, 255, 301, 660
 Suğnak, 46
 Sui Hanedanlığı, 41
 sukaq, 255, 660, 661
 sukun-, 661
 Sultan Sancar, 67
 Sultan Uveys, 55
 Suriye, 35
 susgāk, 190, 301, 661, 662
 Suvar, 7, 8, 39, 68, 71, 73, 74, 130, 134, 143, 145, 146,
 148, 159, 170, 173, 178, 215, 220, 233, 252, 256,
 264, 265, 266, 268, 269, 312, 335, 358, 360, 378,
 410, 466, 586, 641, 697, 701, 711, 743, 749, 791,
 794
 Suvarın, 71
 suviq kudruk, 137, 663
 Suyab, 59
 Sülmi, 61, 64
 süm süçig nāñ, 217, 663
 sün/sun, 641, 663
 süwre, 115

Ş

şabiñ (şabın), 120, 135, 227, 242, 274, 303, 665
 şanbüy/şānbüy, 143, 149, 241, 275, 307, 665
 şar şar, 165
 şatlan-, 303, 664
 şāw, 137, 238, 277, 665
 şin, 143, 304, 666
 Şine Usı, 45, 80, 86
 şöpik, 165
 Şu, 95, 378, 388, 391, 397, 401, 449, 476, 553, 554,
 588, 613, 642, 671, 679, 684, 704, 724, 754, 764
 şunla, 76, 120, 238, 276, 285, 666
 şüt, 143, 277, 667
 şünük, 165, 230, 436

T

T'ien-shan, 56
 T'uchüe, 33
 Taberī, 98, 102
 tāgin-, 113, 138, 225, 262, 685
 tāgül, 160, 208, 210, 211, 222, 234, 267, 280, 288, 463,
 682, 688, 796
 tāh tāh, 151
 taq-, 159, 296, 667, 668
 tāk, 113, 160, 687, 689, 690
 taqı, 52, 159, 161, 255, 539, 601, 668, 669
 taquq, 114, 138, 159, 229, 671, 673
 taquqluğ, 159, 672, 673
 taquzmaq, 163
 Talas, 33, 42, 47, 75, 96, 102, 257
 tālü, 115, 138, 160, 297, 690
 tamaq, 159, 190, 266, 673, 674
 Tāmān, 99
 tamar, 130, 159, 161, 674, 675
 tamğalığ, 163
 tamur, 130, 160, 674, 675
 tāmürgān, 160, 191, 692
 tana, 138, 233, 276, 285, 687, 780
 tañça-, 160, 203, 265, 266, 299, 676
 Tangut, 10, 38, 39, 791
 tañ, 110, 120, 138, 276, 285, 616, 676
 tāñlägüç, 120, 160, 191, 692
 tāñri, 95, 120, 255, 476, 616, 694, 695, 721, 727, 756

- tānrikān, 242, 695, 696
 tapar, 48
 tapçān, 276, 307, 677, 678
 tāpzā-, 164
 tāpzāt-, 164
 tār, 242, 678, 679
 Taraz, 34, 38, 43, 66, 76, 102
 tarhān, 152, 285, 679
 tariğ, 98, 138, 160, 161, 168, 191, 208, 210, 211, 230,
 255, 286, 343, 601, 680, 681, 682
 Tarım, 62, 64, 72, 89, 97, 101
 tārinçāk, 160, 696
 tāriñ, 160, 256
 Tartuq, 66
 Taryat, 66, 821
 tas, 139, 142, 144, 160, 234, 267, 284, 302, 487, 488,
 682, 683, 763
 tās tāgirmä, 160
 taşıq-, 138, 224, 302, 683, 684
 Tat, 24, 61, 65, 125, 157, 161, 165, 171, 222, 286, 287,
 290, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 304,
 309, 311, 314, 322, 325, 328, 331, 337, 340, 342,
 344, 345, 347, 353, 355, 356, 358, 360, 361, 362,
 369, 373, 374, 379, 385, 389, 394, 396, 398, 400,
 404, 409, 419, 422, 426, 427, 432, 437, 442, 444,
 446, 447, 460, 461, 468, 471, 473, 477, 479, 480,
 482, 484, 485, 487, 491, 500, 501, 510, 513, 518,
 520, 524, 527, 529, 533, 539, 543, 550, 554, 557,
 566, 570, 571, 574, 576, 578, 579, 580, 583, 585,
 589, 591, 599, 601, 602, 605, 608, 610, 620, 622,
 624, 625, 628, 633, 636, 637, 643, 648, 655, 659,
 668, 670, 672, 675, 677, 680, 681, 685, 689, 690,
 692, 693, 695, 698, 701, 702, 705, 706, 707, 710,
 711, 714, 716, 719, 721, 725, 747, 751, 755, 757,
 759, 766, 771, 776, 781, 782, 784, 788
 Tatar, 8, 10, 23, 24, 37, 38, 39, 78, 83, 85, 86, 87, 123,
 124, 125, 138, 148, 149, 153, 156, 161, 173, 175,
 242, 252, 307, 312, 348, 508, 509, 512, 513, 514,
 678, 700, 701, 710, 759, 791, 793, 794
 tatlaş-, 65
 tävä, 130, 159, 161, 184, 265, 287, 465, 697, 698, 699
 tavar, 122, 137, 160, 161, 184, 287, 318, 684, 685
 tawar, 122, 184, 287, 684, 685
 Tawgaç, 38
 Tawışğān ögüz, 103
 telwä, 113
 tewe, 115, 130, 159, 184, 204, 287, 359, 697, 698
 tılāq, 305, 696
 tılıq-, 160, 699
 Tibet, 63, 64, 91, 93, 110, 135, 209, 270, 308, 748
 Tibetliler, 33, 93
 Timür, 70, 102
 töl, 116, 160, 711
 tön-, 160, 224, 225, 297, 713
 Tobol, 24, 46, 50, 72
 toğ-, 139, 173, 177, 178, 260, 268, 701, 710, 711
 toğ, 83, 116, 138, 177, 178, 260, 699, 700, 701, 710
 toğrıl, 239, 256, 307, 703
 Toharistan, 36
 Toharlılar, 100
 tokı-, 160, 248, 703, 704, 705, 706
 tokıł-, 160, 225, 248, 705, 706
 tokın-, 160, 226, 248, 706, 707
 toksün, 117
 Toktamiş, 70
 tokurka, 98
 Tokuz Oğuz, 53, 80, 85
 Tokuz Oğuzlar, 33, 53
 toldrā-, 160, 708
 Tongra, 61
 Tonyukuk, 53, 70
 top(b)un, 718
 topul-, 160, 248, 708
 Torki, 57
 tōy, 83, 149, 177, 263, 700, 709, 710
 tōgār, 58, 127
 tōlä-, 160, 712
 tōlät-, 114, 160, 713
 tōrüt-, 160, 248, 721, 722, 756
 töz-, 143, 300, 715, 716
 Tsang-tsu, 93
 tudrıç, 286, 716
 tuğrāğ, 160, 242, 297, 716, 717
 tuğrağlan-, 114, 160, 242, 717
 Tuğrul, 35
 Tuhsı, 7, 8, 33, 37, 38, 42, 43, 51, 57, 59, 66, 67, 75, 83,
 130, 133, 134, 136, 138, 139, 142, 144, 148, 149,
 150, 153, 173, 174, 175, 176, 177, 185, 209, 220,
 224, 225, 233, 234, 237, 252, 255, 261, 262, 273,
 300, 307, 312, 348, 381, 382, 471, 472, 479, 487,
 488, 512, 513, 514, 517, 521, 544, 545, 547, 641,
 663, 683, 700, 701, 710, 713, 767, 791, 794
 tuhsı çigil, 59, 260
 Tuhsılar
Tuhsı, 33, 59
 Tukyü, 33
 tumān, 117
 tumsa, 277, 286, 717, 718
 Tuna, 47, 68
 tünäk, 116, 138, 720
 Turfan, 72, 79, 80, 103, 104, 531, 826
 Tuva Türkçesi, 21, 24, 123
 Tübüt, 8, 64, 93, 135, 231, 308, 732
 tügi, 160, 297, 718, 719
 tümrüg, 160, 719
 Türgiş, 53, 80
 Türk Uygurları, 92
 Türkistan Uygur Hanları, 32
 Türkmen, 7, 24, 33, 35, 37, 58, 102, 126, 133, 138,
 157, 158, 159, 160, 164, 167, 175, 215, 224, 229,
 231, 253, 259, 260, 264, 287, 471, 507, 534, 541,
 597, 638, 671, 673, 745, 772
 Türkmenler
Türkmen, 33, 262, 784, 820
 tüşrüm, 138, 285, 722, 723
 tüwäk, 122, 242, 305, 723
- U
- Uç, 8, 101, 103, 137, 138, 139, 142, 191, 229, 230, 238,
 276, 277, 491, 492, 538, 634, 651, 661, 665, 687,
 718, 724, 775, 780, 820
 uç, 116, 125, 141, 724, 725
 uçan, 726
 Uç-Turfan, 103
 üd, 18, 116, 139, 174, 726, 727, 805
 udluq, 114, 286, 727, 728, 737
 Udmurt, 69
 Udun, 100
 uğur, 114, 209, 211, 222, 232, 256, 297, 728, 729, 730
 uğurlan-, 730
 uşsa-, 152, 730, 731
 uluş, 114, 256, 286, 391, 731, 732
 uma, 113, 231, 732

Ural, 46, 50, 54, 55, 56, 801, 805, 806, 813, 814, 815
 urğa, 113, 267, 286, 732
 Urkas, 59
 urra, 113, 733
 us, 65, 113, 142, 270, 297, 342, 348, 395, 414, 601,
 613, 638, 662, 724, 733, 734, 735
 usla-, 297, 330, 735
 Usmı Tarım, 64
 utan-, 113, 130, 226, 297, 735, 736, 737
 utluq, 114, 728, 737
 Utrugur, 72
 utunç, 113, 130, 141, 297, 736, 737
 utunç/utanç, 113, 141
 uyaz, 143, 295, 737, 738
 Uygur, 8, 9, 12, 20, 24, 32, 33, 34, 35, 38, 42, 45, 52,
 53, 54, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 80, 86, 87, 89,
 90, 93, 96, 100, 101, 103, 106, 107, 108, 109, 118,
 120, 123, 124, 132, 133, 134, 136, 138, 140, 141,
 142, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 156,
 162, 168, 169, 170, 173, 175, 176, 177, 178, 187,
 191, 195, 201, 207, 209, 213, 214, 220, 224, 225,
 246, 247, 257, 259, 261, 262, 269, 271, 278, 282,
 283, 284, 289, 291, 294, 300, 302, 305, 309, 311,
 314, 317, 319, 320, 322, 325, 328, 331, 335, 337,
 339, 340, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 350, 351,
 352, 353, 355, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 369,
 370, 371, 373, 375, 376, 379, 380, 381, 384, 385,
 386, 387, 389, 390, 392, 394, 396, 397, 398, 400,
 404, 405, 407, 409, 410, 413, 414, 416, 417, 419,
 421, 422, 425, 426, 427, 428, 430, 431, 432, 433,
 434, 435, 437, 438, 439, 440, 442, 444, 446, 448,
 450, 453, 455, 457, 460, 461, 463, 468, 472, 475,
 476, 477, 479, 480, 481, 484, 486, 487, 488, 489,
 491, 494, 495, 496, 498, 499, 500, 502, 504, 510,
 514, 515, 517, 519, 521, 524, 527, 529, 531, 533,
 534, 535, 543, 544, 546, 551, 552, 555, 556, 558,
 559, 561, 562, 566, 568, 571, 572, 574, 577, 578,
 580, 583, 586, 587, 589, 591, 594, 599, 601, 606,
 608, 610, 612, 614, 616, 617, 620, 621, 626, 628,
 629, 630, 632, 633, 637, 638, 643, 648, 650, 651,
 653, 655, 656, 657, 660, 662, 668, 670, 672, 674,
 675, 680, 682, 683, 685, 690, 692, 693, 695, 696,
 699, 701, 702, 705, 706, 707, 710, 712, 713, 716,
 721, 724, 726, 727, 731, 741, 747, 748, 749, 751,
 753, 755, 757, 759, 760, 761, 766, 770, 771, 773,
 778, 783, 784, 785, 788, 791, 793, 794, 810, 816,
 821, 823
 Uygur Devleti, 54, 62, 63, 80, 257
 Uygur yazısı, 106
 Uygurlar
 Uygur, 33, 34, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 80, 86, 95, 173,
 251, 255, 456, 815, 824
 Uz, 46
 Uzlar, 48

Ū

ūd, 116, 139, 161, 234, 738
 ūgi, 115, 116, 167, 281, 740, 742
 ūh, 116, 151, 307, 742
 ūhi, 116, 151, 167, 281, 740, 742
 ūndür-, 247, 263, 616
 ūt, 161, 234, 708, 738
 ūgürgān, 113, 301, 741
 ūgürmək, 113, 114, 227, 297, 742

ükil, 114, 146, 269, 743
 Ümerâ-yi Efrâsyâb, 33
 ün-, 199, 247, 572, 614, 615, 616, 785
 ündür-, 247, 615, 616, 617
 üp ürün, 114, 120, 217, 232, 743
 üpgük, 114, 305, 739
 ürün, 42, 59, 89, 120, 153, 217, 232, 305, 320, 321,
 743, 744, 745
 ürün kayās, 42, 59

V

Valvi, 45
 Ves, 69
 Volga, 36, 45, 47, 51, 56, 57, 68, 69, 70, 71, 803, 821
 Votyak, 69

Y

Yabaku, 8, 10, 37, 39, 78, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88,
 138, 144, 148, 149, 150, 152, 153, 173, 175, 224,
 235, 242, 249, 307, 312, 340, 348, 512, 513, 514,
 541, 600, 678, 683, 700, 701, 710, 730, 750, 752,
 768, 791, 794
 yāğ ügürü, 745
 yağru, 163
 Yağma, 7, 8, 33, 37, 38, 42, 43, 51, 57, 59, 60, 61, 65,
 66, 67, 75, 83, 130, 133, 134, 135, 136, 138, 139,
 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151,
 152, 153, 163, 170, 173, 174, 175, 176, 177, 185,
 191, 209, 214, 215, 220, 224, 225, 229, 230, 233,
 234, 237, 241, 247, 252, 253, 254, 255, 256, 260,
 261, 262, 273, 276, 300, 301, 302, 312, 332, 348,
 352, 381, 382, 383, 410, 435, 436, 453, 471, 472,
 479, 487, 488, 497, 504, 512, 513, 514, 517, 521,
 544, 545, 547, 549, 596, 598, 607, 609, 641, 663,
 683, 700, 701, 710, 713, 762, 767, 787, 791, 794
 Yağmalar
 Yağma, 33, 66, 67, 254, 301, 303
 Yakut Türkçesi, 21, 22, 24, 123
 yal-, 186, 745, 746
 yalāwar, 122, 278, 567, 747, 748
 yaldrı-, 129
 yalgat-, 168
 yalğu, 115, 191, 298, 749
 yaljuq, 120, 233, 256, 266, 721, 749, 750, 756
 yalwat-, 168
 yārj-, 157, 226, 266, 770, 771, 772
 yaṇa, 157, 750
 yaṇān, 120, 182, 183, 238
 yāngāç, 148, 157, 191, 229, 772
 Yañibalıq, 61, 64
 yap yop, 776
 Yapāku Suwı, 99
 yapākulak, 750, 751, 752
 yapı, 107, 240, 249, 305, 375, 386, 478, 618, 621, 624,
 752, 753
 yara-, 157, 249, 753, 754, 755
 yarāğ, 126
 yarasa, 115, 142, 146, 148, 149, 157, 228, 263, 298,
 303, 350, 351, 755
 yarat-, 157, 249, 721, 755, 756, 757, 758
 Yarkend, 98, 300
 yarlıg, 263, 305, 758, 759
 yarmağān, 136, 144, 146, 148, 150, 157, 232, 290,
 334, 760
 yartmāk, 148, 760

yās, 148, 157, 256, 761, 762
yāt, 241, 303, 762
yatuk, 59
yava yēr, 157, 184, 287, 763
Yawğu, 97
yawlāk, 122, 136, 148, 157, 234, 236, 266, 300, 763,
764
Yayık, 49, 54, 55, 56, 72
yaz-, 157, 226, 249, 765, 766, 767
yazaq, 302, 767
yazguk, 178, 268, 764
yē-, 116, 148, 768, 770
yelgin, 153, 154, 287, 469
yelim, 113, 170, 172
yemāk, 46, 49, 113
Yemek, 8, 37, 38, 46, 49, 51, 138, 139, 143, 144, 149,
152, 173, 178, 215, 225, 239, 240, 246, 247, 252,
261, 264, 265, 268, 269, 277, 307, 312, 358, 487,
488, 508, 509, 511, 541, 586, 607, 701, 711, 730,
743, 750, 752, 791, 794
yemet, 154, 185, 479
yemşān, 158, 300, 776
Yenikent, 55
yēr-, 773
yerdāş, 113, 774
yerük, 113
Yesi, 55
yet-, 113, 154, 156, 157, 414, 415, 416
yıba, 157, 234, 612, 767, 768
yıdıǵ ot, 229, 230, 492, 774, 775, 788
yığaç, 64, 97, 126, 184, 188, 212, 511, 561, 595, 724
yılıǵ, 153, 154, 157, 287, 486
yırāk, 117
Yi ssu fei chia pu, 101
yigdä, 120, 164, 775
yigirmä, 129
yigirmi, 129

yigtä, 120, 164
yik(g)tä, 191, 263, 775
yilik, 153, 154, 155, 157, 287, 490, 491
yin, 125, 188, 771
yit-, 114, 414
Yiz äw tēz, 97
yoduǵ, 233, 241, 307, 779, 780
yoǵun, 117
yoldrı-, 129
yop(b)ıla-, 226, 776
yöpla-, 158, 266, 776, 777
yoriǵçı, 157, 191, 241, 767
yorınça, 157, 190, 777
yoş, 157, 778
yörä, 148, 157, 220, 779
Yukarı Çin, 42, 106, 663
Yulduz köl, 64, 101
yumǵāk tana, 230, 651, 687, 780
yumurlan-, 157, 781
Yün Arıq, 95
Yusuf Has Hacıp, 96, 99
yut-, 158, 266, 781, 782, 783
yüzärlık, 116, 157, 229, 230, 492, 775, 788
Yüan, 102
yügrük bilgä, 157, 256, 783
yügürgün, 157, 238, 784
yükünç, 148, 158, 476, 785
yülügü, 116, 227, 786

Z

Zānbı Art, 95
Zenon, 68
Zerefşan, 92
Zıryan, 69
Zülkarneyn, 41, 58, 61, 95, 102

ÖZET

Eski Türkçe döneminin son halkası sayılan Karahanlı Türkçesi döneminde, standart dilin yanı sıra bazı lehçe ve ağızların bulunduğunu Kâşgarlı Mahmud'un Dīvānu Luġāti't-Türk adlı eserinden öğrenmekteyiz. Bu eserde XI. yüzyıl Türk boyları ve bunlara ait Türk lehçeleri, sosyolojik ve lingüistik verilere göre sınıflandırılmış, Türk lehçelerinin seslik, biçimlik ve söz varlığı düzeyinde özellikleri nakledilmiştir. Kâşgarlı Mahmud, Türk illerinden derlediği lehçe malzemesini Karahanlı Türkçesi ile karşılaştırmış, XI. yüzyıl Türk lehçelerinin standart dilden ayrıldığı noktaları ve lehçelerin ayırıcı özelliklerini ilk kez dile getirmiştir.

Bugün modern Türk lehçelerinde görülen ses, biçim ve söz varlığı özelliklerinin bir kısmının Dīvānu Luġāti't-Türk'te ilk biçimlerini görebiliriz. Modern Türk lehçelerini sınıflandırmada ölçüt olan önemli dil verilerinin, XI. yüzyılda tespit edilmesi önemlidir. Bu tezde, Kâşgarlı Mahmud'un Dīvānu Luġāti't-Türk adlı eserinde naklettiği Türk lehçelerinin dil özellikleri, tarihî ve modern Türk lehçeleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar sözcükler:

Kâşgarlı Mahmud, Dīvānu Luġāti't-Türk, Eski Türk lehçeleri, Modern Türk lehçeleri

SUMMARY

We learned about the existence of some dialects right along with the standard language among the Karakhanid Turkish period which is deemed as the last ring of old Turkish era, from the *Dīvānu Luġāti't-Türk*, the work of Kâşgarlı Mahmud. In this book, Turkic tribes of the 11th century and their dialects were categorized according to the sociologic, linguistic data and intentionally the phonetic, morphologic and lexicologic characters of the Turkic dialects were introduced. Kâşgarlı Mahmud compared the Turkic dialectal material which was garnered from several Turkic lands to the Karakhanid Turkish and for the first time he pointed out the divergent point of the 11th century's Turkic dialects from the standard language and the distinctive character of Turkic dialects.

We can see the first form of some phonetic, morphologic and lexicologic features of the present day modern Turkic dialects in the *Dīvānu Luġāti't-Türk*. It is important to determine the significant language parameters which can be called as the criteria of categorization of modern Turkic dialects in the 11th century. In this dissertation, the language traits of Turkic dialects, which were related by Kâşgarlı Mahmud in *Dīvānu Luġāti't-Türk*, were assessed by comparing them to historical and modern Turkic dialects.

KEY WORDS

Kâşgarlı Mahmud, *Dīvānu Luġāti't-Türk*, Old Turkic dialects, Modern Turkic dialects.